

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԱՐՁԱՅԱՏՈՂՄԵՐՆ ՈՒ ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐԸ
ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔՈՒՄ ԵՒ
ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՔՈՒՄ
ԱՆՏԻԿԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԺԳ ԴԱՐ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

*Մենագրութիւնը հրատարակութեան է երաշխաւորել
ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի գիտական խորհուրդը*

*Գրախօսներ՝ պատմական գիտ. դոկտոր Հայրապետ Մարգարեան,
պատմական գիտ. դոկտոր Ազատ Բոզոյեան*

Տպագրում է Գուրգէն Մելիքեանի՝ Քաշաթաղի բազմազան ընտանիքների
հիմնադրամի եւ «Փիւնիկ» բարեգործական հիմնադրամի մեկենասութեամբ

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ

ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄԵՐՆ ՈՒ ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐԸ
ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ
ԿՈՂՄԱՆՔՈՒՄ ԱՆՏԻԿԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԺԳ ԴԱՐ
(ՊԱՏՄԱ-ԱՂԲԻՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ)

ALEKSAN HAKOBYAN

**THE ROYAL AND PRINCELY HOUSES OF PROPER ALBANIA AND
EASTERN REGIONS OF ARMENIA FROM ANTIQUITY TO THE 13TH
CENTURY
(HISTORICAL AND SOURCE STUDY EXAMINATION)**

АЛЕКСАН АКОПЯН

**ЦАРСКИЕ И КНЯЖЕСКИЕ РОДЫ СОБСТВЕННО АЛБАНИИ И
ВОСТОЧНЫХ КРАЕВ АРМЕНИИ С АНТИЧНОСТИ ДО XIII ВЕКА
(ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

YEREVAN – ЕРЕВАН
2020

ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԷԼԻՔԵԱՆԻ՝ ՔԱՇԱԹԱԴԻ ԲԱԶՄԱԶԱԲԱԿ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
«ՓԻՒՆԻԿ» ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

«Ո Ի Ռ Ե Ն Ի» ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ. Բ

Գիրքը հեղինակը կարօտով նուիրում է իր գիտական ու քաղաքական մարտակից ընկեր եւ «Ուռենի» հայագիտական մատենաշարի նախաձեռնող Համբարձում Գալստեանի (1955-1994) անանց յիշատակին:

«...եթէ բախտ ունենամ մէկ անգամ էլ ծնուել ու մարդու տեսով աշխարհ գալ, ապա այդ բոլոր յիմարութիւնները թողնելու եմ ու միայն պատմութեամբ եմ զբաղուելու...»

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

1992 թ.

ՀՏԴ 930.2:94(479.25)
ԳՄԴ 63.2+63.3(5Հ)
Յ 251

Յ 251 ՅԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆ

Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն) / Ալեքսան Յակոբեան, - ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2020.- 440 էջ + 2 ներդիր:

Մենագրութեան մէջ քննութեան են առնուած աշխարհացոյցեան Հայաստանի Արցախ եւ Ուտիք նահանգների, ինչպէս նաեւ յարակից Բուն Աղուանք երկրի շորս հիմնական հայկական իշխանատոհմերի (Խաչէնի, Փառխոսսի, Գորոզուի եւ Շաքիի) ծագման, պատմութեան եւ ճիւղագրութեան հարցերը վաղ շրջանից մինչեւ զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջան, երբ նրանք վերածուեցին նաեւ արքայատոհմերի: Յատուկ ուշադրութեան առարկայ են դարձել քննարկուած հիմնահարցերի գրաւոր եւ վիճագիր սկզբնաղբիւրները, որոնց մեծ մասը հեղինակը վերջին տարիներին հրատարակել է գիտա-քննական բնագրերով: Նորովի են ներկայացուած նաեւ պատմաաշխարհագրական եւ էթնիկական պատմութեան յարակից հարցերը: Հետազոտութեան յաւելուածներում տրուած են քարտէզներ, յատակագծեր, տոհմածառեր եւ գրչանկարներ:

Աշխատանքը նուիրուած է հեղինակի գիտական եւ քաղաքական մարտակից ընկերոջ՝ Համբարձում Գալստեանի (1955-1994) յիշատակին եւ տպագրուած է որպէս վերջինիս յղացած «Ուռենի» հայագիտական մատենաշարի Բ հատոր (մատենաշարի Ա հատորով 2006 թ. հրատարակուել է Կարէն Իզբաշեանի «Հայագիտութեան ներածութիւն» մենագրութիւնը): Այն նախատեսուած է պատմաբանների, բանասէրների, ինչպէս նաեւ ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 930.2:94(479.25)
ԳՄԴ 63.2+63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8080-1413-8

© Գուրգէն Մելիքեանի՝ Քաղաքալի բազմազան ընտանիքների հիմնադրամ, 2020
© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, 2020
© Ալեքսան Յակոբեան, 2020

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

428 թ. Իրանի արքայից արքայ Վուամ (Վարահրան, Բահրամ) Ե Գուրն իր մի հրամանագրով վերացրեց Արշակունեաց թագաւորութիւնը դեռ 385 (կամ 387) թուականին Հռոմէական կայսրութեան ու Սասանեան Պարսկաստանի միջեւ բաժանուած՝ հազարամեայ անկախ պետականութիւն ունեցող Մեծ Հայքի արեւելեան հատուածում, եւ մարզպանութեան վերածուած Արմն/Հայք երկրից կտրելով նրա հիւսիս-արեւելեան Ուտիք նահանգը՝ ընդգրկեց այն իր տէրութեան նորաստեղծ մարզպանութիւններից միւսի կազմում, որն ստացել էր «Առան» անունը (տարբերակները՝ «Աղուանք», «Ալբանիա», «Ռան», «Ռանի»)։ Նրա որդի Յազկերտ Բ արքայից արքան 449-451 թթ. իր հակաքրիստոնեական հալածանքների շրջանում նոյն մարզպանութեան մէջ մտցրեց նաեւ Ուտիքի հարեւան Արցախ հայկական նահանգը։ «Առան» – «Ռան» անունը Սասանեանները վերցրել էին Վուամ Ե-ի նոյն հրամանագրով այդ մարզպանութեան մի մասը դարձուած Բուն Աղուանքի (անտիկ Ալբանիայի՝ Կապադակ մայրաքաղաքով) թագաւորութեան անուանումից, որը ձեւաւորուել էր Ք. ա. Ա դ. սկզբներին՝ տարածուելով Կուր գետի ստորին հոսանքից հիւսիս, մինչեւ Կովկասեան լեռնաշղթան՝ դէպի Կասպից ծով իջնող նրա Գերբենդի (Ջալգանի) լեռնաբազուկով. այդ թագաւորութիւնն իր նոր՝ Արշակունեաց արքայատոհմով գոյատեւեց նաեւ մարզպանութեան կազմում եւ վերացուեց Կաւաստ արքայից արքայի հրամանագրով, ենթադրաբար՝ 523 թ.։

Ե դ. առաջին կէսի այս վարչական փոփոխութիւններից յետոյ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան Արցախ եւ Ուտիք աշխարհների ու Կուրի ձախափնեայ Բուն Աղուանից երկրի (որի լեզգիալեզու աղուանական ցեղերի էթնոհամախմբման գործընթացը կանգ առաւ մետաէթնիկ ընդհանրութեան մակարդակի վրայ՝ այդպէս էլ չաւարտուելով միասնական էթնոսի կազմաւորմամբ) ճակատագրերը մի քանի դար շարունակ՝ մինչեւ զարգացած միջնադար, ընթացան նոյն հունով եւ այդ նոյնականութիւնը որոշ չափով պահպանեցին նաեւ ուշ միջնադարում ու նոր ժամանակներում։ Աղուանք/Առան մարզպանութեան մէջ, որի քրիստոնեայ բնակչութեան վրայ տարածուեւ էր «հաւասարների մէջ առաջինի» կարգավիճակ ունեցող Հայոց կաթողիկոսութեանը յայտնի չափով ենթակայ, բայց այնուամենայնիւ առանձին հոգեւոր կառոյց՝ Աղուանից եկեղեցու իրաւագորութիւնը, հասարակական ու մշակութային զարգացումներն ընթանում էին համախմբման միտումներով։ Սակայն Մաշտոցի եւ աղուան վարդապետ Բենիամինի ջանքերով ստեղծուած աղուանից գիրն ու գրաւոր մշակոյթը համեմատաբար սահմանափակ զարգացում ունեցան, եւ շուտով, յատկապէս Զ դարում Աղուանքի վարչական ու հոգեւոր կենտրոնների՝ Կուրի էթնիկապէս հայկական աջափնեակ (նորակառոյց Պարտաւ մայրաքաղաք) տեղափոխուելուց յետոյ, այդ երկրի քրիստոնեայ հասարակութեան զարգացումն ընթացաւ առաւելապէս հայկական գրաւոր մշակոյթի հիմնաբազայի վրայ։

Արաբական խալիփայութեան տիրապետութեան տակ յայտնուած Արեւելեան Այսրկովկասում մահմեդականութեան տարածման դարաշրջանում աղուանական մետաէթնիկ ընդհանրութեան քրիստոնեայ մնացած հատուածը վերջապէս համախմբուեց իբրեւ «ուզիներ» (նաեւ՝ ուտիներ) ինքնանուամբ միասնական էթնոս, իսկ մահմեդականացած հատուածի գերակշիռ մասն՝ իբրեւ «լեզգիներ» ինքնանուամբ էթնոս-ժողովուրդ (պահպանուեցին նաեւ մի քանի փոքր մահմեդական եւ լեզգիալեզու ժողովուրդներ՝ թաբասարանցիներ, ծախուրներ, ուլթուլներ, ագուլներ, բուղուղներ, կոիզներ, խինալուղցիներ եւն): Քրիստոնեայ աղուանական զանգուածի արեւմտեան հատուածում (Հերէթ) նաեւ լայն թափով ընթացաւ վրացիացումը, իսկ արեւելեան մահմեդականացած հատուածում (Շիրան)՝ պարսկացումը, որը ժՊ դարում աւարտուեց «թաթեր» անուամբ էթնոսի ձեւաւորմամբ (բայց նաեւ՝ որոշ մասի թիւրքացմամբ-ազրբեջանացմամբ): Յընթացս հնարաւոր է արձանագրել նաեւ քրիստոնեայ աղուանական զանգուածի ինչ-որ մասի հայացման գործընթաց (հիմնականում՝ էթնոհամախմբուած ուզիների գործառւամարզից (արեալից) արեւելք ընկած շրջաններում՝ «հայ թաթեր» եւն): Միասնական մարգպանութիւն-«երկրում» բնակուելը, անշուշտ, նպաստում էր նաեւ ժողովրդագրական տեղաշարժերի համեմատաբար բարձր ինտենսիւութեանը՝ յանձին արցախ-ուտիքցի հայերի յաճախակի տեղափոխութեան Կուրից հիւսիս եւ ուզիների տեղափոխութեան այդ գետի աջափնեակ (արձանագրուած առաւելապէս նախալեռնային եւ դաշտաբերանի շրջաններում՝ Գիւլիստան, Սարովի գիւղախումբ):

Սասանեան Իրանի նորաստեղծ մարգպանութեան «Աղուանք» երկրանունը, որը հայերէնի յոգնակի -Ք իւրայատուկ վերջածանցի շնորհիւ նշանակում էր հաւասարապէս ե՛ւ տուեալ երկիրը, ե՛ւ նրա բնակիչներին, արդէն Ե դարի վերջերին լիովին ընդունուեց նաեւ Կուրի աջափնեակի էթնիկապէս հայ բնակչութեան կողմից իբրեւ «սեփական» երկրի անուանում: Միջնադարեան ազբիւրները, իրենց դարաշրջանի աշխարհընկալմանը բնորոշ շափանիշներով, հազուադէպ են յատուկ արձանագրում տուեալ կոնկրետ տարածքի էթնիկ դէմքը (յայտնի բացառութիւններով, որոնք շատ կարեւոր են մեր օրերի ազգագրագէտ-պատմաբանի համար)՝ լիովին բաւարար համարելով երկրանունան, այս դէպքում՝ «Աղուանք»-ի նշումը (սեռականով՝ «Աղուանից»): Զուգահեռաբար նաեւ Բուն Աղուանքի վրայ էր տարածւում «Արեւելք» անուանումը (սեռականով՝ «Արեւելից»), ի վերջոյ դասականացուած՝ իբրեւ «Հայոց Արեւելից կողմանք»), որն սկզբնապէս վերաբերում էր միայն Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւելեան կողմերին՝ Արցախ-Ուտիքին: Նման իւրայատուկ եզրութաբանութիւնը շատ դէպքերում յանգեցնում էր լուրջ շփոթութիւնների, ինչն առանձնապէս արտայայտուեց նոր ժամանակների ազգագրական մշակումներում, սակայն նոյն արդիւնը (էֆեկտը) ունէր դեռեւս միջնադարում: Մեր դէպքում այս գործօնն իր յայտնի «բացասական» արտայայտութիւնը գտաւ Ժ դարավերջի արցախցի հայ պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու մօտ, ով, ելնելով աւատական մասնատուածութեան խորացման շրջանում իր հայրենի երկրամասի հայ աշխարհիկ եւ եկեղեցական վերնախաւի կենտրոնախոյս ձգտումներից (Անիի

Բագրատունիների ու Հայոց գերակայ կաթողիկոսների հանդէպ) եւ դասային շահերից՝ փորձեց ուղղակի «ստեղծել» իր «Արեւելեաց» կամ «Աղուանք» երկրի պատմութիւնը, որի ակունքն ու կենտրոնը նա, գիտակցաբար կամ թիւրընկալմամբ անտեսելով վաղմիջնադարեան ականդոյթը՝ համարում էր հայկական աջափնեակը: Այդ դարաշրջանի հասարակական միտումները գրեթէ դարձել էին էթնիկ միասնութեանը սպառնացող՝ հայ ազգի էթնոմասնատման (էթնոսեպարացիայի) եղանակով դուստր հայալեզու էթնոսի ձեւաւորման իրական վտանգով, որը, սակայն, յաջողուեց յաղթահարել արդէն յաջորդ՝ ԺԱ դարի ընթացքում:

1860-ական թթ. Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի հրատարակումից յետոյ («Կաղանկատուացի» անուամբ)¹ մասնագէտները համարեցին, որ, հետեւելով նորայայտ «տեղացի» հեղինակի վերոնշեալ պատկերացմանը՝ կարիք կայ սրբագրելու անտիկ եւ վաղմիջնադարեան ականդոյթից բխող նախկին գիտական դրոյթը, ըստ որի՝ մինչեւ Սասանեանների կողմից 428 թ. Մեծ Հայքի թագաւորութեան վերացումը էթնիկ Ալբանիա/Աղուանքը տեղորոշում էր լոկ Կուրից հիւսիս²: Ի դարի առաջին կէսի գիտնականները շտապողաբար հակուեցին այն մտքին, թէ Կուրի աջ ափին էլ նախապէս բնակուել են բուն-աղուանական ցեղեր, որոնք երկար ժամանակ ապրելով Հայոց պետութեան մէջ՝ ինչ-որ պահի, գուցէ՝ մինչեւ Ե դարը (կամ աւելի ուշ՝ վաղ միջնադարում) հայացել են: Սակայն ի դարի երկրորդ կէսի հայագիտական-կովկասագիտական աշխատանքներում յստակ ցոյց տրուեց, որ իրապէս տեղի է ունեցել ոչ թէ աջափնեայ երեւակայական կովկասալեզու բնակչութեան ուծացում հայ էթնոսի մէջ, այլ ընդամենը՝ վարչական վերափոխումներից յետոյ «Աղուանք» անուան տարածում նաեւ բնիկ հայկական աջափնեակի վրայ: Նոյն շրջանում ադրբեջանական պատմագրութիւնը, քաղաքական յայտնի պատճառներով, ամեն գնով ձգտում էր ոչ միայն կառչած մնալ հին տեսակէտին, այլեւ գիտական հանրութեանը փաթաթել այն յիրաւի «գիւտը», իբրեւ թէ Արցախի եւ Ուտիքի բնակչութիւնն «ուծացել-հայացել» է շատ աւելի ուշ՝ լոկ ԺԹ դ. սկզբին, Գանձասարի կաթողիկոսութեան վերացումից յետոյ:

¹ Մովսէսի Կաղանկատուացու Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մովսէս, 1860; Պատմութիւն Աղուանից՝ արարեալ Մովսէսի Կաղանկատուացու, Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կ. վրդ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860; История Агван Моисея Каганкатваца, писателя X века, Пер. с армянского [К. Патканяна], СПб., 1861. Քննական բնագիրն է. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը եւ ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Եր., 1983 (լեռայում Դասխ.): Ժ դարավերջին Մովսէս Դասխուրանցու շարադրած «Պատմութիւն Աղուանից» երկի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Ն. Ակիճեան, Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970; The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxurancī, Translated by C. J. F. Dowsett, London, Oxford University Press, 1961, p. XI-XX; А. А. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987, с. 150-272.

² Տե՛ս, օր. ԺԹ դ. առաջին կէսի հեղինակ Արասկուլի-Աղա Բաքիխանովի մօտ. «Շիրաճ մարզի սահմաններն են. արեւելքից՝ Կասպից ծովը; հարաւ-արեւմուտքից՝ Կուր գետը, որը բաժանում է այն Հայաստանից եւ Մուղանից; հիւսիս-արեւմուտքից՝ Կանրկ գետը (Ալաւզան)....» (А. Бакиханов, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 3, հմմ. նաեւ էջ 8-9, 26):

Արցախեան ազատագրական իրադարձութիւններից եւ յայտնի քաղաքական փոփոխութիւններից յետոյ նշուած հակագիտական միտումները, որոնք իրաւացիօրէն ընդհանրացուել են «բունիաթովականութիւն» դիպուկ եզրոյթի տակ, էլ աւելի են խորացել՝ հասնելով պատմական աղբիւրների տուեալների անսքող խեղաթիւրման (սկզբնաղբիւրների հրատարակութիւն՝ այն հատուածների դուրսնետումով, որտեղ ներկայացուած է հակառակ պատկերը, բնագրերի զուեշտալի փոփոխութիւն, եզրութաբանութեան աղճատում, հիմնազուրկ պնդումների տարափներ եւն): Գրականութեան մէջ մատնանշուած է նաեւ «բունիաթովականութեան» նպատակադրումը՝ հայերին եւ Ադրբեջանի Հանրապետութեան միւս փոքր ազգութիւնների ներկայացուցիչներին «զրկել» հայրենի երկրում բնակուելու պատմական շարժառիթից (մոտիւացիայից), նրանց մէջ ներարկել եկուորի ու ադրբեջանցիների «տնուորի» հոգեբանութիւն, անլիարժէքութեան մի զգացում, որը պիտի բացառէր ոչ ադրբեջանցի քաղաքացիների՝ սեփական էթնո-մշակութային կեանքը լիարժէք կազմակերպելու հեռանկարը, քանի դեռ նրանք չեն լուծուել անուանակիր ազգութեան մէջ կամ հեռացել իբրեւ թէ «ուրիշի» երկրից¹: Այս կապակցութեամբ, անշուշտ, պիտի նաեւ արձանագրել, որ Ադրբեջանի պետական քարոզչամեքենայի լրջագոյն ճնշումներին (ուղեկցուած՝ մտաւորականութեան ուղիղ հալածանքներով) հայ մասնագէտները եւ տեղի հայութիւնը կարողացել են դիմակայել ըստ արժանւոյն: Եթէ միւս ազգութիւնները, յատկապէս մահմեդական կրօնի հետեւորդները մեծ մասամբ դարձան քարոզչական դաժան պատերազմի զոհը՝ հասնելով կիսատուածացուած վիճակի, ապա հայերի դէպքում (որոնց խնդիրը Արցախի Հանրապետութեան տարածքից դուրս Ադրբեջանը կարողացաւ լուծել լոկ ուղղակի ցեղասպանութեան ու բռնագաղթեցման ճանապարհով) դիմակայութեան մեխանիզմն ապահովեց եւ տեղաբնիկ ժողովրդի ֆենոմենալ հաւատարմութիւն իր ազգային էութեանը, եւ անհաշտ պայքար բունիաթովականների պատմական խեղաթիւրումների դէմ հայ մասնագէտների կողմից՝ Յակոբ Անասեան, Ասատուր Մնացականեան, Բագրատ Ուլուբաբեան եւ ուրիշներ: Վերջին-

¹ Հմմտ., օր.՝ **Ս. Մ. Мурадян, Г. Х. Саркисян**, “Буниятовщине” не видно конца, – В кн.: **Ս. Մ. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990, с. 146-158; **Г. С. Асатрян, Н. Х. Геворгян**, Азербайджан: принцип присвоения и иранский мир, Ер., 1990; **Հ. Լ. Պետրոսյան**, Մշակութային էթնոցիոն Արցախում (մշակութային ժառանգութեան բնաւորացման մեխանիզմը), – Ադրբեջանի պետական տարբերակչութիւնը եւ էթնիկական գտումների քաղաքականութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի դէմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում եւ Օւշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ. «Կաճառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Օւշի, 2010, էջ 137-149; **Ս. Յ. Յակոբեան**, Բունիաթովականների «յայտնագործութիւնները» հայ միջնադարեան պատմութեան մէջ (Ծաքիի տեղորոշման օրինակով) որպէս Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականութեան դրսեւորում, – Ադրբեջանի պետական տարբերակչութիւնը եւ էթնիկական գտումների քաղաքականութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի դէմ..., «Կաճառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Օւշի, 2010, էջ 172-187; **Հ. Ս. Սվազյան**, «Ուշ աղվանների» առասպելը, – «ՎԷՄ» համահայկական հանդէս, 2009, թիւ 3 (28), էջ 129-140; **Բ. Ա. Արուտչոյան**, Фальсификация на государственном уровне, – «ՎԷՄ» համահայկական հանդէս, 2010, թիւ 4 (32), էջ 24-57:

ներս հանդէս եկան իբրեւ սեփական հայրենիքի բոլոր դարերի պատմութեան ու մշակոյթի պաշտպանութեան իսկական մարտիկներ (կարելի է ասել՝ պատմական հայրենիքի սահմանապահներ) եւ, ըստ էութեան, կարողացան կասեցնել «բունի-աթովականութեան» արմատաւորումը միջազգային պատմագիտութեան մէջ (որի վրայ այս կամ այն չափով յենուած է համաշխարհային քաղաքականութիւնը):

Այնուամենայնիւ, ներկայումս էլ չափազանց արդիական են կովկասեան Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանք երկրամասի անկողմնակալ ու խորը հետազօտութիւնները: Դա իրօք մեր օրերի հայագիտութեան եւ կովկասագիտութեան կարեւոր բնագաւառներից մէկն է, որի ուսումնասիրութիւնն անհրաժեշտ է կատարել թէ՛ լայնութեամբ, այսինքն՝ աղբիւրագիտական նորանոր, այդ թւում՝ նորայայտ մատենագրական, վիմագրական եւ հնագիտական նիւթերի ընդգրկումով (նաեւ՝ մասսայականացումով), եւ թէ՛ խորութեամբ, այսինքն՝ այդ նիւթերի հետազօտութեան մակարդակը մշտապէս պահելով դասական եւ ժամանակակից գիտութեան տեսական մշակումների ճշմարիտ բարձրութեան վրայ:

Հին ու միջնադարեան հայ եւ օտար մատենագիրների գլխաւոր առանձնատեսութիւնը, թերեւս, այն է, որ նրանք սեփական ու օտար հասարակութիւնների եւ ժողովուրդների պատմութիւնը ներկայացնում են գերազանցապէս տիրակալների ու տիրապետող դասի կենցաղավարութեան նկարագրութեան ձեւով: Նոր դարաշրջանի պատմագիտութիւնն իր առջեւ, բնականաբար, դնում է հին հասարակութիւնները, պետութիւններն ու էթնոսները շատ աւելի լայն ընդգրկումով պատկերացնելու եւ հետազօտելու խնդիրներ, սակայն ոչ պակաս գիտական կարեւորութիւն է վերագրում հէնց տիրապետող դասակարգերի, այդ թւում՝ իշխանական եւ արքայական տոհմերի համակողմանի հետազօտութեանը: Ակնյայտ է, որ ամեն մի ժամանակաշրջանի ներքին ու արտաքին քաղաքական «մակընթացութիւններն ու տեղատուութիւնները» համարժէք արտացոլում են գտել բոլոր հասարակութիւնների (տուեալ դէպքում՝ նաեւ Հայաստանի ու հարեւան այսրկովկասեան երկրների)՝ նախ եւ առաջ իշխող վերնախաւի, աշխարհիկ ու հոգեւոր աւագանու ներկայացուցիչների կեանքում ու ճակատագրում: Միւս կողմից՝ առաւել մեծ չափով հէնց նրանց կենսավիճակով, սեփական շահերի ու տնտեսական խնդիրների ընկալումով, ազգային-մշակութային եւ գաղափարախօսական մղումներով ու արած գործերով է պայմանաւորուած եղել տուեալ հասարակութեան, պետութեան եւ ժողովրդի ճակատագիրը իւրաքանչիւր պատմական ժամանակաշրջանում: Ինչպէս գրում է խնդիրը յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրած Հայրապետ Մարգարեանը, «Պատմութեան շրջադարձային պահերին հայ աւատատէրերի այդ շերտն է առաջին հերթին կողմնորոշուել եւ մշակել (ազգային եկեղեցու ղեկավարութեան մասնակցութեամբ) հայոց քաղաքական ուղեգիծը»¹:

¹ Հ. Գ. Մարգարյան, Ռուսալաւաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արեւելքում եւ Ռայ ավատատիրական ավագանիի ԺԲ դարում – ԺԴ դարի առաջին կեսում, Պատմ. գիտ. դոկտորի ... ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 1996, էջ 4: Հմմ. Առնոլդ Տիրապետող դասակարգը Հայաստանում XII-XIII դարերում, – ՊԲՀ, 1990, թիւ 4, էջ 36-46:

Վերը նշուած հանգամանքների լոյսի ներքոյ զարգացած միջնադարի, այսինքն՝ աւատական մասնատուածութեան դարաշրջանի Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց արքայատոհմերի եւ իշխանատոհմերի ուսումնասիրութիւնը, նրանց ծագման, կառուցուածքի, էթնիկ պատկանելութեան ճշգրիտ վերհանումն ու զարգացման առանցքային ուղղութիւնների գիտական քննութիւնը կարելի է համարել հայագիտութեան եւ կովկասագիտութեան առաջնահերթ խնդիրներից մէկը: Ընդ որում պարզ է, որ այդ խնդրի ամբողջական լուսաբանումը հնարաւոր չէ առանց՝ զոնէ իբրեւ յետնախորք՝ նախորդող ժամանակահատուածի պատմական իրողութիւնների լիարժէք վերհանման: Նշուած հանգամանքներն էլ պայմանաւորել են սոյն մենագրութեան ժամանակագրական սահմանները: Դրանք ընդգրկում են անտիկ, վաղ միջնադարի եւ զարգացած աւատատիրական յարաբերութիւնների դարաշրջանները, թէկուզ եւ ընկալելի ծաւալի մէջ հնարաւոր է կատարեալ մանրակրկիտութիւնն ապահովել հէնց այս մենագրութեան համար առանցքային ժամանակի՝ Թ-ԺԳ դարերի իրողութիւնների համար: Դա երկարատեւ, բարդ ու տարաբնոյթ հարցադրումներ պարունակող ժամանակաշրջան է (շուրջ մէկուկէս հազարամեակ), բայց միայն այդ բոլոր՝ պատմա-քաղաքական, բանասիրական-լեզուաբանական, պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, մատենագրական, վիճագրագիտական, տոհմաբանական եւ անգամ անձնաբանական (պրոսոպոգրաֆիկ) հարցադրումների հնարաւորինս սպառիչ գիտական քննութիւնն ու լուծումներն են ապահովում ճշգրիտ պատկերացումներ Թ-ԺԳ դարերի Հայոց Արեւելից կողմանց եւ յարակից երկրամասերի աւատատոհմերի վերաբերեալ: Դրանով էլ պայմանաւորուած է ներկայ աշխատանքի նպատակների ու խնդիրների բաւականին լայն շրջանակը:

Վերջին մէկուկէս տասնամեակի ընթացքում Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց էթնո-քաղաքական պատմութեանն ու պատմական աշխարհագրութեանը վերաբերող հետազօտութիւններին զուգահեռ մեր ուշադրութիւնը մեծապէս սեւեռուած է եղել մատենագրական աղբիւրների գիտա-քննական բնագրերի կազմման եւ վիճագրական նորայայտ նիւթերի վերծանութեան ու հրատարակման վրայ: Այդ աշխատանքներն առնչուել են ե՛ւ հայ դասական մատենագրութեան երկերին (Փիլոն Տիրակացու «Ժամանակագրութիւն»-ը, Յովհան Մամիկոնեանի «Պատմութիւն Տարաւնոյ» երկը, Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսի կազմած «Կանոնագիրք Հայոց»-ը, Մաշտոց Եղիվարդեցու «Պատմութիւն»-ը, է դարի անանուն հեղինակի «Աշխարհացոյց»-ը եւն), ե՛ւ վաւերագրերին ու կանոնական փաստաթղթերին («Գահնամակ», «Զօրանամակ», Աբրահամ Աղբաթանեցի, Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսների եւ այլ «Թղթեր», եկեղեցական ժողովների հաստատած կանոնախմբեր, այդ թւում՝ Աղուանից Վաչագան Բարեպաշտ թագաւորի հրաւիրած Աղուէնի ժողովի կանոնները), ե՛ւ Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից» երկում բառացի արտագրութեամբ պահպանուած եւ արցախեան ծագում ունեցող մեծ ու փոքր ծաւալով բազմաթիւ երկերի գիտական բնագրերի կազմմանը («Վաչագանի վէպ», Անանուն Կաղանկատուացու «Վիրոյ կաթողիկոսի

պատմութիւն», «684 թուականի պատմութիւն» եւն), ե՛ւ նորայայտ կամ նորովի ու ճշգրիտ ընթերցուած վիճազրերին: Այդ բնագրերի բանասիրական վերլուծութիւնը, որոշ դէպքերում հեղինակների ու գրութեան ժամանակի պարզաբանումը, ձեռագրածառերի կազմումը եւ նոր աղբիւրագիտական նիւթի ընթացիկ պատմամշակութային ծանօթագրումներն, անշուշտ, կարող են դասուել մերօրեայ պատմագրութեան գիտական նորոյթների շարքին: Բայց միաժամանակ՝ աղբիւրագիտական այդ էապէս նոր ծաւալը հնարատրութիւն տուեց ամբողջապէս նորովի ընկալել ու զնահատել գրականութեան մէջ վաղուց արծարծուող բազմաթիւ իրողութիւններ, այդ թւում՝ Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանատոհմերի ու արքայատոհմերի ուսումնասիրութեան բնագաւառում:

Նշուած բնագաւառը վաղուց գրաւել է նոր ժամանակների գիտութեան ուշագրութիւնը: Դեռեւս ԺԹ դ. վերջերին նրան վերաբերող մշակումներն իր երեք աշխատութիւններում ամբողջացրել է Մակար եպ. Բարխուդարեանցը¹: 1900-ական թթ. նրա ներկայացրած պատկերի ճշգրտմանը ձեռնարկեց Կարապետ եպ. Տէր-Մկրտչեանը²: Մի քանի տարի անց իրենց հիմնարար աշխատանքները տպագրեցին Նիկողայոս Ադոնցը³ եւ Գարեգին Յովսէփեանը⁴: Այնուհետեւ խնդրոյ առարկայ իշխանատոհմերին վերաբերող հարցադրումներն էապէս ճշտուեցին Սեդրակ Բարխուդարեանի ընդարձակ յօդուածում, որը, ցաւօք, լոյս տեսաւ յետմահու⁵: Դրան յաջորդեց Բագրատ Ուլուբաբեանի հիմնարար մենագրութիւնը, որտեղ աղբիւրագիտական աւելի համակարգուած նիւթերի, յատկապէս՝ ամբողջական վիճագրական դիւանների եւ յիշատակարանների ժողովածոների մատուցած նիւթի հիման վրայ բազմաթիւ ճշտումներ մտցուեցին նախորդող պատկերացումներում⁶ (աւելի ուշ դրանցում նոր ուղղումներ կատարեց Գեղամ Կիրակոսեանը)⁷: Գրեթէ նոյն ժամանակ խնդրոյ առարկայ իշխանատոհմերի շատ մանրակրկիտ տոհմա-

¹ Մ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին-Ռադաստան), Թիֆլիս, 1893; Առյճի՝ Արցախ, Բագու, 1895; Առյճի՝ Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, հտ. Բ, Թիֆլիս, 1907:

² Կարապետ եպիսկոպոս, Ռօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, Վաղարշապատ – Ա. Էջմիածին, 1914:

³ Ն. Ադոնց, Բագրատունեաց փառքը, – Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Լոյս ընծայեց Ա. Խոնդկարեան, Պարիս, 1948: Տե՛ս նաեւ նրա նախորդ գործերը. Н. Адо́нци, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908 (վերահրատ.՝ Եր., 1971, աշխարհաբար թարգմ.՝ Եր., 1987); Առյճի՝ Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, – «Անահիտ» (Փարիզ), 1939, հիմ 3, 4-5, 6 եւ 1940, հիմ 1-3:

⁴ Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969 (3 պրակով առաջին հրատարակութիւնը՝ Վաղարշապատ, 1928, Երուսաղէմ, 1942 եւ Նիւ-Եորք, 1943):

⁵ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Ծաքիի եւ Փառիսոսի իշխանութիւնները IX-X դարերում, – ՊԲՀ, 1971, հիմ 1, էջ 52-76: Հմմ. նաեւ յատուկ գլովսները հեղինակի յետմահու հրատարակուած մենագրութեան մէջ. С. Бархударян, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Научн. редакторы А. Акопян и К. Асатрян, Եր., 2011.

⁶ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչեանի իշխանութիւնը X-XVI դարերում, Եր., 1975:

⁷ Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում (1386-1500 թթ.), Եր., 1997:

բանական աղիւսակներ ներկայացրեց եւրոպացի գիտնական Կիրիլ Թումանովը¹: Վերջերս համեմատաբար աւելի ճշտուած աղիւսակներ կազմեց ու հրատարակեց Արմէն-Քլօզ Մութաֆեանը, ով արդէն որոշ չափով օգտագործել է նաեւ մեր վերջին տարիների մշակումները²: Իհարկէ, զուգահեռաբար հարկ է նշել նաեւ հարեւան արքայատոհմերին ու իշխանատոհմերին (Լօռու եւ Տաւուշի Բագրատունիներ, Օրբէլեաններ, Զաքարեաններ, Վահրամեաններ եւն) նուիրուած աշխատանքների ի յայտ գալը Կարօ Ղաֆադարեանի, Գրիգոր Գրիգորեանի, Ռաֆայէլ Մաթեւոսեանի, Համլետ Մկրտումեանի, Արտաշէս Շահնազարեանի, Հայրապետ Մարգարեանի եւ այլոց հեղինակութեամբ³:

Սակայն, ինչպէս նշեցինք, վերջին տարիների նորայայտ աղբիւրագիտական նիւթը անհրաժեշտութիւն առաջացրեց նորովի ձեռնարկել ամբողջական ճշգրտումների խնդրին՝ լրացնելով եւ սրբագրելով մեր գիտելիքները բազմաթիւ հարցերում: Կատարուած նոր եւ համապարփակ քննութեան շնորհիւ այսօր կարող ենք խօսել այն մասին, որ աւատական մասնատուածութեան շրջանում թագաւորական կարգավիճակ են ձեռք բերել ոչ միայն Շաքիի եւ Փառխոսի, այլեւ Գորոզուի (հետագայում՝ Դիզակ) եւ Խաչէնի իշխանութիւնները: Ներկայումս, թերեւս, կարելի է վերջնականապէս յաղթահարուած համարել Շաքիի Բագրատունեաց արքայատոհմի եւ Կուրի աջափնեակի Առանշահիկների ազգակցական կապի մասին՝ Ն. Աղոնցից եկող վրիպեալ պատկերացումները: Կարելի է պարզաբանուած համարել հարեւան կրտսեր դաշնակից երկրների վրայ Հայոց բզեշխ-կուսակալների կարեւոր զինական գործառնությունների տարածման, «իշխան Աղուանից» հաստատութեան ստեղծման ժամանակի (616 թ.), «Առանշահիկներ» եւ «Միհրանեաններ» կոչուած իշխանատոհմերի իրական ծագման, Ներքին ու Վերին Խաչէնի իշխանութիւնների բաժանումը Հասան Մեծ Կրօնաւորեալի նոյնանուն որդիների (Վախտանգ Խօխանաբերդցու եւ Վախտանգ Հաթերքցու) հետ կապելու, Դօփեանների իշխանութեան հիմքում վերջիններիս միւս եղբայր Գրիգոր Ա Ծարեցուն (Դօփ իշխանուհու ամուսին Հասան Ա-ի հօրը) տեսնելու խնդիրները եւն:

Այս աշխատութեան մէջ կատարուած մշակումներն առանձնանում են նրանով, որ, լինելով, ըստ ամենայնի՝ աղբիւրագիտական, պատմաաշխարհագրական եւ վիճագրագիտական բնոյթի՝ դրանք այնուամենայնիւ յենւում են մատենագրա-

¹ C. Toumanoff, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie – Géorgie – Albanie), Roma, 1976.

² Cl. Mutafian, L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle), t. I-II, Paris, 2012.

³ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Պատմա-հնագիտական դիտողություններ Նոր բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, – «Տեղեկագիր» Արմֆանի, 1940, հիմ 4-5, էջ 165-180; Գ. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբէլյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Եր., 1981; Ռ. Ի. Մաթեւոսյան, Տաշիր-Ձորագետ (X դար – XII դարի սկիզբ), Եր., 1982; Г. Г. Мкртымян, Грузинское феодалное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией, Ер., 1983; Ա. Ի. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանութիւնը, Եր., 1990; Հ. Գ. Մարգարյան, Զաքարյանների ծագումը, – ՌԲՀ, 1994, էջ 156-175; Աղյճի՝ Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արեւելքում եւ հայ ավատատիրական ավագանին ժԲ դարում – ԺԳ դարի առաջին կեսում, էջ 7-31:

կան բազմակողմանի հետազոտութեան, այսինքն՝ ծագող պատմական ու բանասիրական խնդիրների առաւել մանրակրկիտ քննութեան վրայ, որը բնորոշ է հայ դասական աղբիւրագիտութեանը (Նորայր Բիւզանդացի, Հ. Ներսէս Ակինեան, Հ. Պօղոս Անանեան, Յակոբ Անասեան եւ այլոք): Նման մօտեցումով հնարաւոր է դառնում նաեւ բուն պատմա-քաղաքական, պատմաաշխարհագրական, աղբիւրագիտական այլեւայլ կնճիռների՝ բազմաբնոյթ աղբիւրների սպառիչ ընդգրկման ու դաշտային որոնումների արդիւնքների վրայ յենուած առաւել մանրամասն վերհանումը ամենալայն պատմական հիմնագոյնի վրայ՝ այդպիսով յաւակնելով ներկայացնելու նախկին ու նոր եզրայնագումների բոլոր հիմքերի վերաբերեալ ամբողջական տեղեկատու: Միւս կողմից, թւում է, թէ յաղթահարուում է հայագիտութեան մէջ աւանդական դարձած այն ցաւալի մօտեցումը, երբ Մեծ Հայքի Արցախ եւ Ուտիք աշխարհներին կամ նրանց հարեւան Բուն Աղուանքին վերաբերուող խնդիրները քննարկուում էին առաւելապէս ընդհանուր ձեւով՝ առանց գուցէ եւ տեղային նշանակութեան մանրամասների մէջ մինչեւ վերջ խորանալու:

Այս աշխատանքին ուղեկցում են քարտէզներ, յատակագծեր, տոհմածառեր եւ գրչանկարներ, որոնք որոշեցինք զետեղել գրեթէ միեւնոյն հին (մեր առաջին հրապարակումների) վիճակով՝ միայն ամենից աւելի անհրաժեշտ դէպքերում առանձին ոչ մեծ շտկումներ անելով: Այդ օժանդակ նիւթերը տրուած են աշխատութեան վերջում՝ որպէս յաւելուածներ եւ ներդիրներ: Չափազանց օգտակար պատեհութիւն եղաւ նշուած մի քանի քարտէզների ու աղիւսակների կազմման հնարաւորութիւնը, որի յաջող իրագործման համար երախտապարտ եմ ինձ հետ սիրայոժար համագործակցած մասնագէտ-ընկերներիս (Գեղամ Բաղալեան, Գրիգոր Բեգլարեան, Վազգէն Ղազարեան, Յովհաննէս Կիզողեան, Ռուբէն Թարումեան, Սամուէլ Կարապետեան եւ Յոլակ Յակոբեան):

Երախտագիտութեան խօսքեր պէտք է ասեմ նաեւ բազմաթիւ գործընկերներիս (առաջին հերթին՝ երջանկայիշատակ երեք ուսուցիչներիս՝ Կարէն Իւզբաշեան, Պարոյր Մուրադեան եւ Բաբէկէն Յարութիւնեան, այդպէս նաեւ՝ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի հարազատ՝ Քրիստոնէայ Արեւելքի բաժնի աշխատակիցներին), որոնց հետ պարբերաբար քննարկումները, թէ՛ պաշտօնական (այդ թւում՝ հանրապետական ու միջազգային մի քանի գիտաժողովներում), թէ՛ անձնական, էապէս նպաստել են ընթերցողին ներկայացուող աշխատանքում հնարաւոր թերիների պակասին: Չմոռանամ նշել, որ աշխատանքի հիմնական մասը 2014 թ. Սեպտեմբերին նոյն Արեւելագիտութեան ինստիտուտի գիտական խորհրդում պաշտպանուել է իբրեւ դոկտորական ատենախօսութիւն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐՑԱԽ – ՈՒՏԻՔ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

Բաժին 1

ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄՆ ԱՆՏԻԿ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Անտիկ սկզբնաղբիւրների առաջին յիշատակութիւնը Կովկասեան աղուան – ալբանների մասին¹ կապուած է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արեւելեան արշաւանքի հետ: Ք. յ. Բ դարի յունալեզու զօրավար եւ պատմիչ Փլաւիոս Արրիանոսի հաղորդումների համաձայն՝ Դարեհ Գ Աքեմենեանի եւ Ալեքսանդր Մակեդոնացու միջեւ Ք. ա. 331 թ. տեղի ունեցած Գաւգամելայի վճռական ճակատամարտին պարսից տարացեղ բանակի կազմում մասնակցում էր նաեւ աղուանների զօրաշուկատը: Կաղուանների եւ սակեսինների ցեղային զօրաշուկատների հետ միասին այն գտնուում էր մեդացիների (մարերի) առաջնորդ Ատրոպատէսի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ²: Տեղին է նշել, որ սակեսիններին, ովքեր յիշատակուած են միմիայն Արրիանոսի կողմից, ճիշտ կը լինի համարել ոչ թէ Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Շակաշէն գաւառի բնակիչներ կամ Լազիկայում Պլինիոս Աւագի ճանաչած սակասան-ճաներ, այլ առաւել մեծ հաւանականութեամբ՝ մերձկասպեան դաշտավայրային շրջանում, Կուրից հիւսիս հանգրուանած սակա-սկիւթական ցեղեր³:

Գաւգամելայի դաշտում վճռական բախման պահին աղուանների զօրաշուկատը կանգնած էր Աքեմենեանների բանակի դասաւորութեան աջ թեւում, կենտրոնին մօտիկ («Աջ թեւում կանգնած էին Կոլլեսիրիայի եւ Միջագետքի զինուորները, ինչպէս նաեւ մեդացիները, նրանցից յետոյ պարթեւները եւ սակերը, այնուհետեւ տապուրները եւ վրկանները, ապա ալբանները եւ սակեսինները, սրանք եւս՝ աւելի մօտ զօրքի կենտրոնին»)⁴: Ուսումնասիրողներից ոմանք, հետեւելով Կ.

¹ Հայերէն մասնագիտական գրականութեան մէջ շրջանառուած անուանաձեւերից՝ «աղուան», «ալբան», «աղվան», «ալբանացի», «աղվանացի», լարմար ենք գտնում կիրառել հայ մատենագրութեանը հարազատ առաջին տարբերակը, որը նոր ուղղագրութեան անցնելիս ըստ հնչման վերածուել է *աղվան*-ի, սակայն կարող է նաեւ օգտագործուել իր աւանդական գրութեամբ (եւ հնչումով)՝ զերծ պահելով մեզ այլատեսակ շփոթներից:

² Arrian, History of Alexander and Indica, Vol. 1-2 (Edit. and Transl. P. Brunt and E. I. Robson), Cambridge/Mass., 1976, 1988 (լետայում՝ Arr. Anab.), III, 8, 4 («Մեդացիների հրամանատարը Ատրոպատէսն էր. նրանց հետ էին կադուսիները, ալբանները եւ սակեսիները»):

³ Տե՛ս M.-L. Chaumont, Albania, – EI, T. I, New-York, 1985, p. 86; Հ. Խորիկյան, Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Եր., 2010, էջ 33-35: Իր վերջին աշխատանքում Յովհ. Խորիկեանը հնարատր է համարում *սակեսիներին* համադրել Աքեմենեան Իրանի 18-րդ՝ այրկովկասեան սատրապութեան երեք մեծ ցեղամիութիւններից մէկի՝ *սասպելրների* հետ (Օ. Хорикян, О локализации топонима Акауфачия, – «Иран-наме». Научный востокведческий журнал, Алматы, 2017, № 3-4, с. 378-388), սակայն առայժմ դա կարող է դիտարկուել լոկ որպէս քննարկելի վարկած:

⁴ Arr. Anab. III, 11, 4. Հմմ. նաեւ III, 13, 1 («Երբ զօրքերն իրար մօտեցան, երեսց, որ Դարեհն ու նրան շրջապատողները՝ խնձորակիր պարսիկները, հնդիկները, ալբանները,

Տրեւերի ենթագրութեանը, այդպիսի դիրքի մէջ տեանում են աղուանների զօրաջոկատի ինչ-որ առանձնաշնորհեալ կարգավիճակի նշան, սակայն դա չի հաստատում աղբիւրագիտական տուեալների համադիր քննութեամբ¹, քանի որ Արրիանոսը եւ այլ աղբիւրներ յատուկ նշումներ ունեն Աքեմենեանների բանակի իրապէս առանձնաշնորհեալ զօրագնդերի մասին²:

Արրիանոսի տեղեկութիւնների աղբիւրը, ինչպէս հէնց ինքն է նշում, Ք. ա. Գ-Գ դարերի հեղինակ, Ալեքսանդրի ուղեկից Արիստոբոլոսն էր³, եւ դա թոյլ է տալիս մտածել, որ Գաւգամելայի ճակատամարտին աղուանների (որպէս էթնիկ առանձին խումբ կամ վարչական միաւորի բնակչութիւն) մասնակցութիւնը հաւաստի է: Տարակուսանք է յարուցում լոկ այն, որ նրանց չեն յիշատակում Ալեքսանդրի արշաւանքի մասին մանրամասն պատմող այլ հեղինակներ, օր.՝ Ք. յ. Ա դ. հռոմէացի պատմիչ Կուրցիոս Ռուփոսը⁴: Սակայն դա կարող է տարբեր բացատրութիւններ ունենալ, օր.՝ որ նոյն Ռուփոսի նկարագրութեան մէջ բացակայում են Գաւգամելայում մարտնչած բազմաթիւ այլ ժողովուրդների անուններ եւս:

Վաղ շրջանում աղուաններին յիշատակել են նաեւ Ք. ա. Գ դ. երկու հեղինակներ՝ Սելեւկեան առաջին արքայի հրամանով Կասպից ծովի ափերի հետազօտութիւնը կատարած Պատրոկլէսը եւ նրա նիւթից օգտուած աշխարհագէտ Էրատոսթենէսը, որոնք արձանագրել են աղուանների բնակուելը Կասպից ծովի ափին՝ կաղուաներից (հայկական աղբիւրներում՝ կառիշներ) հիւսիս⁵: Ընդ որում, Ստրաբոնի եւ Պլինիոսի պահպանած տուեալների համադրմամբ՝ Պատրոկլէսի եւ Էրատոսթենէսի մօտ կաղուսական ափի երկարութիւնը ստացւում է շուրջ 5000 ստադիոն, իսկ «ալբանական» (ըստ Պլինիոսի՝ «Ալբանիայի») ափինը՝ 300 կամ 400: Սակայն թե՛ անտիկ, թե՛ միջնադարեան աղբիւրների վկայութիւններով՝ կաղուաները զբաղեցրել են Կասպից ափամերձ շերտի լոկ մի փոքր հատուածը՝ Կուր եւ Արաքս/Նրասիս գետերից հարաւ եւ հարաւկասպիական իրանական ժողովուրդներից հիւսիս-արեւմուտք, որոնք յանուանէ յիշուած են տուեալ հեղինակների նոյն դրուագներում: Դրանից կարելի է ենթադրել, որ Ստրաբոնին ու Պլինիոսին հասել է Պատրոկլէսի հաշուետուութեան որոշ շափով աղճատուած տարբերակը (գուցէ՛ Էրատոսթենէսի երկում կամ դրա մի արտագրութեան մէջ), որտեղ աղուանական

տարաբնակ կառիացիները եւ աղեղնակիր մարդերը, կանգնած են Ալեքսանդրի եւ արքայական ջոկատի դիմաց»):

¹ Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1959, с. 52-53; И. А. Бабаев, Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э.: Автореф. дисс... докт. ист. наук, Москва, 1982, с. 11.

² Մանրամասն տե՛ս Ա. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 52-53.

³ Arr. Anab. III, 11, 3 («Զօրքերի դասաորութեան գծագիրը, որ կազմել էր Դարեհը, ղեկավարում, ըստ Արիստոբոլոսի խօսքերի՝ ազգրաւուել էր»): Հմմ. Strabonis Geographica, Recognoverunt A. Meineke, Vol. I-III, Lipsiae, 1915-1925 [յետապում՝ Strab.], XI, 6, 1.

⁴ Curtius Rufus, Historiarum Alexandri regis Macedonum..., Moskow, 1963, IV, 12, 4-9.

⁵ Strab. XI, 6, 1; 7, 1; 7, 3; Plinii Secundi Naturalis historiae, Vol. I-X, Cambridge/Mass. – London, 1950-1962 (յետապում՝ Plin. Nat. Hist.), VI, 36.

եւ կադուսական ափամերձ տարածքների շափերի շփոթ է սպրդել՝ անուանումների փոխառեղման ձեւով: Իսկ իրականում հարկ է ուղղել այդ վրիպումը եւ ենթադրել, որ Պատրոկլէսն աղուանական ափի համար արձանագրել է հէնց շուրջ 5000 ստադիոն ձգուածութիւն (իսկ 300 կամ 400 ստադիոն էլ՝ կադուսական ափի համար): Դա մտաւոր համապատասխանում է հետագայում առաջացած Աղուանից թագաւորութեան ափագծի ձգուածութեանը (Կուրի գետաբերանից մինչեւ Դերբենդի անցքը), մանաւանդ որ գրեթէ նոյն իրական երկարութիւնն ունեցող հարակասպիական իրանական ժողովուրդների (Վրկան/Հիւրկանիայի) զբաղեցրած ափագիծը Պատրոկլէսը հաշուել էր մօտ նոյնքան՝ 4800 կամ 4900 ստադիոն:

Ք. ա. Դ դարից աւելի վաղ աղուանների անունը որեւէ հաւաստի աղբիւրում չի հանդիպում, իսկ Յասոնի եւ Հերակլէսի յունական առասպելների տարբերակները ներկայացնող մի քանի թուացեալ բացառութիւններ ակնյայտ ուշ գրական-գեղարուեստական ծագում ունեն¹: Ընդ սմին, Ք. ա. Ե դ. առաջին կէսում Հերոդոտոսը Կասպից ծովի արեւմտեան ափին՝ Կովկասեան լեռների շրջանում, գիտէր միայն բարբարոսական ցեղերի գոյութեան մասին, որոնք մաս են կազմել Աքեմենեանների տէրութեան²: Նորագոյն ուսումնասիրութիւններում պարզաբանուած է, որ այս տարածքը, ամենայն հաւանականութեամբ, մաս է կազմել Աքեմենեան առաջին արքաների ստեղծած սատրապութիւններից (Հերոդոտոսի պնդմամբ՝ դրանք 20-21-ն էին, իսկ ըստ Աքեմենեանների արձանագրութիւնների՝ մի քանիսով աւելի) 18-րդի, որը գրաւում էր Կովկասեան լեռներից հարաւ մինչեւ Թոեղքի լեռնաշղթայ (կամ, գուցէ՝ Վիրահայոց լեռներ) եւ ապա Կուրի գետագիծն ընկած տարածքը, Կողքիս/Կոլխիդայի սահմանից մինչեւ Կասպից ծով³: Հերոդոտոսը բնութագրում է այդ սատրապութիւնը հետեւեալ կերպ. «Մատիենների, սասպելյոների եւ ալարոդների վրայ սահմանուած էր 200 տաղանդ հարկ»⁴: Այստեղ նշուած երեք ցեղերից կամ ցեղամիութիւններից առաջինը՝ մատիենները, համապատասխանում են հետագայի Վիրք (Իբերիա, Քարթլի) երկրի հարաւ-արեւմտեան հատուածի բնակչութեանը եւ ըստ Հեկատէոս Միլեթացու (Ք. ա. 2 դար)՝ հարեւան է-

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Дж. Томсон**, История древней географии, Москва, 1953, с. 313; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 157; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 18 с.а.

² **Herodotus**, Historiarum libri IX, Vol. 1-3, Cambridge/Mass. – London, 1946-1960 (ընտպստ՝ **Her.**), I, 203 («Կովկասում ապրում են բազմապիսի ազգեր, որոնց մեծ մասն ապրում է վայրի պտուղներով: ... Այս մարդիկ իրար ճեւ բացալայտ խառնում են, ինչպէս անասունները»): Հմմ. Ասեւ III, 97. «մինչեւ Կովկաս լեռը ... տիրում են պարսիկները, իսկ Կովկասից հիւսիս [ընկած երկիրը] հաշուի չի առնում պարսիկների»:

³ **Բ. Յարութիւնեան**, Աքեմենեան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ, – ՀԱ, ԾԺԳ տարի, 1999, սն. 45-114; **Հ. Խորիկյան**, Հայաստանը եւ Ալարկովկասը Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (Պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), Պատմ. գիտ. թեկն. աստիճանի հայցման սեղմագիր, Եր., 2007, էջ 25-35; **Մոյնի**՝ Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, էջ 17-18; **О. Хорикян**, О локализации топонима Акауфачия, с. 378-388.

⁴ **Her.** III, 94.

ին աւելի հարաւ բնակուող մոսխերին (իմա՛ մեսխերին՝ հետագայի Մեսխէթում եւ յարակից շրջաններում)¹: Ցեղերից երկրորդը՝ սասպէյրները, ըստ ամենայնի՝ հետագայ Վիրքի բնակիչներն էին (Կուր գետի գոյգ ափերին), իսկ երրորդ, այլուստ անծանօթ «այլարողներ» անուան տակ հանդէս էր գալիս նրանցից արեւելք, այսինքն՝ հետագայ Բուն Աղուանք երկրի բնակչութիւնը, թերեւս, Ալազան գետի ստորին հովտից մինչեւ Կասպից ծով²: Այս անուան մէջ առկայ «ոող» բաղադրիչը մեծ հաւանականութեամբ կարող է դիտարկուել որպէս իրանական լեզուների «գետ», «ջուր» նշանակութեամբ «ոող/ուող» բառը (xōd, ճիշտ է՝ հին պարսկերէնում այն հնչել է rautah) եւ կապուել Կուրի հետ: Այդ դէպքում այլ՝ չպարզաբանուած նշանակութեամբ բաղադրիչը կարելի է հնարաւոր այլ տարբերակների կողքին գնահատել իբրեւ հետագայ «Ալբանիա», «Աղուանք», «Առան», «Հեթեթ» անուանաձեւերի՝ նոյնպէս դեռեւս վերջնականապէս չպարզաբանուած նշանակութեամբ իմաստային հիմքերի հետ ինչ-որ կապ ունեցող (այսպիսի մօտեցումը տարիներ առաջ բանաւոր գրույցում մեզ յուշել է երախտաշատ Բաբկէն Յարութիւնեանը)³:

Յաւելենք, որ Հերոդոտոսի 18-րդ սատրապութիւնն Աքեմենեան արքաների վիմագրերում, թերեւս, կոչուում էր Ակաուֆակա (Ākaufaciya): Այդ անուանաձեւն առայժմ վկայուած է միայն մէկ՝ Քսերքսէս արքայի «Persepolis-h» վիմագրում⁴: Չի

¹ «Մատիեներ» անունով Հերոդոտոսը եւ ուրիշ աղբիւրներ նշում են նաեւ այլ տարածքների կոնկրետ ժողովուրդների (Կասպադովկիայում, Միջագետքի հիւսիս-արեւելքում եւ Մարաստանի արեւմուտքում), որոնց նոյնացնելու շտապողական փորձերը նախորդ ուսումնասիրողների համար լուրջ եւ ցայժմ մինչեւ վերջ չլաթափարուած շփոթութիւնների պատճառ են դարձել: Հմմ. **Н. В. Хазарадзе**, К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников (VI-V вв. до н. э.), – ИФЖ, 1973, № 2, с. 201 сл.; **А. А. Акоюн**, Албания-Алуанк..., с. 76; **Հ. Խորիկյան**, Հայաստանը եւ Այսրկովկասը, էջ 25-35:

² **Բ. Յարութիւնեան**, Աքեմենեան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ, էջ 65-102:

³ *Ալբանիա, Աղուանք, Առան, Հեթեթ* անունների ստուգաբանութեան փորձեր տե՛ս **Ю. Б. Юсифов**, О наименованиях “Албания” и “Арран”, – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия обществ. наук, 1961, № 10, с. 23-31; **В. В. Полосин**, Об арабском названии Кавказской Албании (Аррана), – В кн.: Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования, Москва, 1979, с. 162-167; **Я. С. Вагапов**, Некоторые нахские топонимы и этнонимы с корнем *а* (Этимологические заметки), – В кн.: Вопросы вайнахской лексики, Грозный, 1980, с. 66-82; **Բ. Ա. Ուլուբաբյան**, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Եր., 1981, էջ 39-53; The Geography of **Ananias of Širak** (Ašxarhaç'oyc'). The Long and the Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary by **R. H. Hewsen**, Wiesbaden, 1992, p. 141; **С. Н. Муравьёв**, Новый труд по древней географии Кавказа и Закавказья, – ВДИ, 1997, № 2, с. 230; **Մ. Ա. Աղաբեկյան**, Ստուգաբանական դիտողություններ «Աղուանք» տեղանվան վերաբերյալ, – ՊԲՀ, 1990, հիմ 1, էջ 168-177; **А. Аликберов, О. Мудрак**, Еще раз о происхождении названий Алуан и алан, – «Հայաստանը եւ Քրիստոնյա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղուանքում եւ Վրաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2015, էջ 16-19:

⁴ **R. G. Kent**, Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. Second edition, New Haven, 1953, p. 151; **R. Schmitt**, Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden, Wiesbaden, 2009, S. 166. Հմմ. **Հ. Խորիկյան**, Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, էջ 33, 39:

բացառում, որ այդ անունն էլ, իր հերթին, կապ ունենայ Պոնտականից Կասպից ծով ձգտող յայտնի լեռների «Կակաս» / «Կովկաս» անունն հետ՝ արձանագրուած մօտաւորապէս նոյն դարերի անտիկ հեղինակների երկերում¹:

Արեւելեան Այսրկովկասի եւ հարաւային Դաղստանի նուաճումը ոմանք ենթադրաբար կապել են Աքեմենեան առաջին արքաների հետ (օր.՝ Կ. Տրեւերը՝ Դարեհ Ա-ի, Ն. Սվազեանը՝ Կիրոս Մեծի)²: Բայց Հերոդոտոսի մի տեղեկութիւնը մտածել է տալիս, որ վերոնշեալ Աքեմենեան 18-րդ սատրապութեան տարածքի արեւելեան մասը, որը յարում էր կոլխերի երկրից (կոչուած նաեւ՝ Եգերք, Կազիկա, իսկ Սասանեանների վիմագրերում՝ Սիկան/Մախելոնիա³) արեւելք ընկած սասպէյրներին (հետագայում՝ Վիրք, Քարթլի), մաս է կազմել դեռեւս Մարերի տէրութեան (Մեդիայի)⁴, որի վերջին արքային յաղթելուց յետոյ Իրանում Ք. ա. 560-ական թթ. իր տոհմի իշխանութիւնը հաստատեց պարսիկ Կիրոս Ա Աքեմենեանը: Դերբենդի անցքով սկիւթների՝ Ք. ա. է դարի կէսերով թուագրուող մեծ ներխուժման մասին բաւականին առարկայաբար պատմող Հերոդոտոսը գրում է այսպէս. «Կոլխիսից Մեդիա աւելին չէ ճանապարհը, բայց նրանց միջեւ բնակուած է մի ազգ՝ սասպէյրները, սրանց միջով անցնելուց յետոյ կարելի է հասնել Մեդիա: Այսուհանդերձ, սկիւթներն այս ճանապարհով չներխուժեցին Մեդիա, այլ շեղուեցին դէպի վերին, շատ աւելի երկար ճանապարհը՝ Կովկաս լեռը ունենալով իրենց աջ կողմում: Այստեղ մեդացիները ճակատեցին սկիւթների դէմ եւ մարտում պարտուելով, կորցրին իրենց իշխանութիւնը»⁵: Ի դէպ, սկիւթ – սակերի նոյն մեծ արշաւանքին է վերաբերում Ստրաբոնի երկում պահպանուած ուշագրաւ տեղեկութիւնը, ըստ որի՝ «...սակերը գրաւեցին Բակտրիանան եւ ձեռք գցեցին Հայաստանի լաւագոյն հողը [երկրամասը], որին իրենց անունից թողեցին Սակասէնէ անուանումը»⁶: Մեծ Հայքի՝ Կուրի աշափնեակում գտնուող Շակաշէն/Սակասէնէ գաւառի մասին այս ու-

¹ Յ. Խորիկեան, Սատրապութիւնների Հերոդոտեան ցուցակը (Պատմաաշխարհագրական քննութիւն), – ՀԱ, 2012, ս. 150; **նոյնի՝** О локализации топонима Акауфачия, с. 378.

² Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 51; **Ն. Ս. Սվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից – VIII դարը ներառյալ), Եր., 2006, էջ 91:

³ Ըստ՝ Ա. Մարիկի (**E. Honigman, A. Maricq**, Recherches sur les Res Gestae divi Saporis, Bruxelles, 1953, p. 64; **A. Maricq**, Res Gestae divi Saporis, – “Classica et Orientalia”, Paris, 1965, p. 48). Սաւներէն Լա-զան = Զաների երկիր (**Г. А. Меликишвили**, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 67), ուստի, թերեւս, Լա-զիկա = Սիկա-ն երկիր: Նշենք նաեւ, որ Սիկան-ը երբեմն շփոթուել է Մեծ Հայքի Միսական նահանգի հետ (նոյն կերպ նաեւ՝ արեւմտավրացական Սաւների Սաւնիս անունը՝ հայերէն Միւնիք անուանաձեւի հետ):

⁴ Հնմ. **М.-L. Chaumont**, Albania, p. 86.

⁵ Her. I, 104; **Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմ.՝ **Ս. Կրկյաշարյանի**, Եր., 1986:

⁶ **Strab.** XI, 8, 4. Կուրի աշափնեակում սկիւթ-սակերի գիւթական մշակույթի հետքերի մասին տե՛ս **М. Н. Погребова**, Памятники скифской культуры в Закавказье, – Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура), Москва, 1981, с. 43, 47, 55; **նոյնի՝** Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва, 1984, с. 39-46, 207-211; **Г. Гошгарлы**, Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана, Баку, 2012, с. 102 сл.

դիզ վկայութիւնից երեւում է նաեւ, որ անտիկ պատմական աւանդոյթում պահպանուած տուեալների համաձայն՝ Մեդիա/Մարաստանի հզօրութեան պահին (Ք. ա. է դ. վերջ եւ Զ դ. սկիզբ) գոյատեւած Երուանդեան կամ, որ նոյնն է՝ «ուշ Ուրարտական», թագաւորութեան օրերում¹, երբ Կուրի ձախափնեակի արեւելեան ընդարձակ հատուածը (մինչեւ Կովկասեան լեռներ եւ Դերբենդի անցք) արդէն մտնում էր մարական տիրոյթների մէջ, այդ գետի աջափնեայ երկրամասերը մինչեւ Երասխի գետկիցը շարունակում էին Հայոց պետութեան մաս կազմել, ինչպէս եղել էր դեռեւս Բիաինական աւելի վաղ ժամանակաշրջանում²:

Դրականութեան մէջ նաեւ պարզաբանուած է, որ Կուրի՝ որպէս Հայաստանի եւ աղուանների բնակութեան տարածքի միջեւ սահմանի մասին, կարելի է խօսել նաեւ Ք. ա. Բ դ. սկզբների համար, երբ աղբիւրները նկարագրում են Սելեւկեաններից անկախութիւն ձեռք բերած Հայոց երկու երկրների արքաներ Արտաշէսի եւ Զարեհի (Մոփրում) «նուաճումները»: Ներկայացնելով իրեն հասած տուեալները՝ Ստրաբոնը մանրամասն թուարկում է նրանց ձեռքբերումները Ատրպատականի մարերից, ապա իբերներից եւ արեւմուտքի ու հարաւի միւս հարեւան ժողովուրդներից³, եւ այդ ընթացքում ոչինչ չի ասում աղուանների կամ Կուրի աջափնեայ շրջանների վերաբերեալ: Դրանից ուղղակիօրէն հետեւում է, որ նշուած շրջանները (այսինքն՝ հետագայ Ուտիք եւ Արցախ նահանգները) հայ վերջին Երուանդունիներից բնականոն ձեւով էին ժառանգուել Արտաշէսի թագաւորութեան մէջ⁴:

Աղուանքի տարածքի Ք. ա. Դ-Ա դարերի էթնիկ պատկերն առարկայօրէն արտացոլում է նաեւ հնագիտական նիւթը: Կուրի ձախափնեակում մինչեւ Կովկասեան լեռների հիւսիս-արեւելեան փեղերը (Միջին Դաղստան) Ք. ա. Ե - Ք. յ. Ա դարերում տարածուած՝ այսպէս կոչուած «Եալոյլութեփէի հնագիտական մշակոյթն» էապէս տարբերում է հարեւան երկրների հնագիտական նիւթից եւ հետագօտողների կարծիքով՝ կապուած է աղուանական ցեղերի կենսագործունէու-

¹ Այդ համեմատաբար վատ ուսումնասիրուած, բայց շատ կարեւոր պատմական պահի իրական վարչա-քաղաքական վիճակի մասին տե՛ս Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերութիւնների եւ Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դ.դ.), Եր., 1998; Ա. Յակոբեան, Հայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնապատկերները, – «Վէմ» համահայկական հանդէս, Ե (ԺԱ) տարի, 2013, թիւ 1 (41), էջ 34-69; Արմէն՝ Հայկական լեռնաշխարհում քիւսիների եւ խորենացիական Հայկեանների տարածման ուղիների համադրութեան փորձ, – Հայկագումներ, Եր., 2013, էջ 181-205:

² Հնմ. Գ. Տիրացյան, Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» եւ Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի և մ. թ. ա. III-II դարերի պատմության մասին, – ԲՄ, 6, Եր., 1962, էջ 7-23; Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացին, Եր., 1966, էջ 139-241; Յ. Կարազեղեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, հտ. I, գիրք 1. Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում), Եր., 1998, էջ 210-211:

³ Strab. XI, 13, 4.

⁴ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 14-15; М. Bais, Albania Caucasia. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latino e armeno, Milano, 2001, p. 68; Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 55:

թեան հետ¹: Իսկ ժամանակով նրան զուգահեռ եւ Կուրից հարաւ մասնագետներն առանձնացնում են մէկ այլ՝ այսպէս կոչուած «Կարասային թաղումների մշակոյթը» (Ք. ա. Ե – Ք. յ. Գ դար)²: Իր գլխաւոր գծերով վերջինս նոյնանում է անտիկ Հայաստանի միւս շրջանների (Արարատեան դաշտ, Շիրակ, Նախիջեւան եւն) հնագիտական մշակոյթի հետ եւ այդպիսով մատնանշում ոչ միայն հայկական պետութեան, այլեւ հայ էթնոսի՝ մինչեւ Կուր գետ տարածուած լինելը: Յատկանշական է «Կարասային թաղումների մշակոյթին» բնորոշ նիւթերի առկայութիւնը Կուրից հիւսիս, յատկապէս Մինգեչաուրի հինաւուրց գետանցի հատուածում (այդպէս՝ նաեւ վերջինից հարաւ առկայ է «Եալոյլութեփէի մշակոյթին» յատուկ նիւթի ոչ մեծ տարածում), որը ցոյց է տալիս հայերի որոշ ներթափանցումը Կուրից հիւսիս արդէն Ք. ա. վերջին դարերում³:

Ք. ա. Ա դ. 60-ական թթ. սկսած, դէպի արեւելք Հռոմի առաջխաղացման հետ կապուած, անտիկ աշխարհը մանրամասն եւ բազմակողմանի տեղեկութիւններ ստացաւ նաեւ Աղուանքի եւ նրա բնակիչների մասին: Ըստ Ստրաբոնի՝ Ք. ա. 65 թ. Աղուանք ներխուժած եւ գրեթէ մինչեւ նրա Կասպիական ծովամերձ շրջաններն անցած⁴ Գնէոս Պոմպէոսի լեգիոններին ուղեկցում էր նաեւ պատմիչ Թէոփանէս Միտիլենացին, որի շարադրած՝ արշաւանքի նկարագրութիւնն օգտագործուեց անտիկ հեղինակների բազմաթիւ սերունդների կողմից⁵: Հայոց արքայ Տիրգրան Մեծի եւ Միհրդատ Եւպատորի դէմ տարած յաղթանակներից յետոյ Հռոմն ամուր հաստատուեց Փոքր Ասիայում եւ յարաբերութիւնների զարգացած համակարգ ձեւաւորեց նրանից արեւելք ընկած Մեծ Հայքի, Պարթեւստանի, Իբերիա/Վիրքի եւ Աղուանքի հետ: Անկիրայում Օկտաւիանոս Օգոստոս կայսեր անունից փորագրուած լատիներէն արձանագրութեան մէջ խօսուում է Աղուանքի թագաւորի

¹ **Е. Лалаян**, Раскопки в селах Ниж и Варташен Нухинского уезда, – “Известия” КОМАО, вып. V, Тифлис, 1919; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956, с. 439-440 (թաճմի ճեղ.՝ **А. И. Болтунова**); **О. Ш. Исмизаде**, Ялойдутепинская культура, Баку, 1956; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 62-66.

² **Т. И. Голубкина**, Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.), Тбилиси, 1962; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 62-63; **Г. А. Тирациян**, Урарту и Армения (К преемственности материальной культуры), – ВОН, 1968, № 2, с. 62-63; **И. А. Бабаев**, Города Кавказской Албании, с. 23-24; **А. И. Нонешвили**, Погребальные обряды народов Закавказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992, с. 7-10, 55-118; **В. А. Асадов**, К хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана, – ВИАЭ (Баку), 2010, № 4, с. 90-97; Атлас Азербайджанской ССР, Баку-Москва, 1963, с. 205.

³ Մաճրաճաճսն տե՛ս **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 16-17. Հմմ. **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 66.

⁴ **Sté'u Plutarchi** Vitae parallelae, Recogn. **C. Lindskog** et **K. Ziegler**, Vol. 1-4, Lipsiae, 1914-1939 (լէտայտի՝ **Plut.**), Помр. XXXVI (Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, Կազմեց, ... թարգմանեց, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները գրեց՝ **Ս. Գրքաշարյան**, Եր., 2001, էջ 268); **Plin.** Nat. Hist. VI, 51.

⁵ **Strab.** XI, 5, 1.

«դեսպանների» գործունէութեան մասին¹, որը Հռոմի հետ դիւանագիտական յարաբերութիւնների առկայութեան տպաւորութիւն է ստեղծում: Ք. ա. 34 թ. Աղուանքի տարածք մտան նաեւ Մարկոս Անտոնիոսի զօրավար Պուբլիոս Կանիդիոս Կրասոսի լեգիոնները, եւ այդ արշաւանքին մասնակցում էր նաեւ պատմիչ Քուրիտոս Դելլիոսը²: Դոմետիանոս կայսեր օրօք (Ք. յ. Ա դ. վերջ) ծովամերձ Կոբուստանի շրջանում իրենց ներկայութեան մասին լատիներէն արձանագրութիւն էր թողել Ֆուլմինատի XII լեգիոնի ցենտուրիոնը³: Ենթադրելի է, որ Հռոմի խաղաղ առաքելութիւններն Աղուանքում լինում էին էլ աւելի յաճախ:

Անտիկ հեղինակների տեղեկանու (ինֆորմացիայի) աւելացման առումով բնութագրական են Ստրաբոնի մտորումները. «Առաւելապէս մեր ժամանակակիցներն են կարող հաւաստի ինչ-որ բան յայտնել այն մասին, ինչ վերաբերում է բրիտանացիներին, գերմանացիներին եւ Իստրի ափերին բնակուողներին, ինչպէս նաեւ կովկասեան ժողովուրդներին, օրինակ՝ աղուաններին եւ իբերներին... Քանի որ վերջերս հռոմէացիները զօրքով ներխուժեցին Երջանիկ Արաբիա..., այդ շրջանները եւս մեզ աւելի ծանօթ դարձան, քան մեր նախորդներին»⁴: Իրօք, Աղուանքի ու նրա բնակիչների մասին տուեալ ժամանակի հաղորդումներն աւելի կանոնաւոր են դառնում. ի յայտ են գալիս երկրի համակարգուած նկարագրութիւններ աշխարհագրական երկերում (Կլաւդիոս Պտղոմէոսը տալիս է նաեւ աշխարհագրական կոորդինատներ), աղուաններին յիշում են անգամ գեղարուեստական երկերը: Սկզբնաղբիւրները յետայսու համեմատաբար ճշգրիտ սահմանազատում են արեւելքում մինչեւ Կասպից ծովի ընդարձակ ափագիծը (Կուրի գետաբերանից մինչեւ Դերբենդի անցքը⁵) հասնող Աղուանից թագաւորութիւնն իր հա-

¹ Բնագրում (տե՛ս Res Gestae Divi Augusti. Monumentum Ancyranum, Edit. Th. Mommsen, Berolini, 1883) ի մասնաւորի ասում է. «Մեր բարեկամութիւնը [խնդրում էին] *դեսպանների միջոցով* (per legat[os]) Բաստարանները, Սկիթները, Տանալիս գետի այս եւ այն կողմում բնակուող Սարմատները, ինչպէս նաեւ Ալբանների թագաւորը ([Alba]norumque rex) եւ Հիբերների եւ Մեդերի [թագաւորները]»: Հմմ. **В. В. Латышев**, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, вып. I, СПб., 1904, с. 41. Հմմ. **W. Tomaschek**, Albanoi, – PWK, Hb. I, Stuttgart, 1893 (1958), S. 1305; **G. Traina**, Roman Perceptions of Caucasian Albania, – «ԼՂՀ անցյալը, ներկան եւ ապագան». Միջազգային գիտաժողով (Ստեփանակերտ, 2006), Եր., 2007, էջ 223-225:

² **Strab.** XI, 13, 3; **Dionis Cassii Cocceiani** Historia Romana, Vol. I-V, Cambridge/Mass., 1954-1961 (լեւոյստ՝ **Dio Cass.**), XLIX, 24, 1; 39, 2-3; **Հովսէպոս Փլավիոս, Գիոն Կասսիոս** (Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 9. Հին հունական աղբիւրներ, Ա), Թարգմ. ... առաջաբան եւ ծանոթագր.՝ **Ս. Մ. Կրկյաշարյանի**, Եր., 1976, էջ 177-178, 185:

³ Տե՛ս **Е. А. Пахомов**, Римская надпись I в. н. э. и легион XII фульмината, – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, 1949, № 1, с. 86; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 127.

⁴ **Strab.** II, 3, 12.

⁵ **Tacitus Cornelius**, Historiae. Annales, Vol. 1-4, Cambridge/Mass. – London, 1956 (լեւոյստ՝ **Тас.**), Ann. VI, 33. Հմմ. **Կ. Տակիտոս** (Օտար աղբիւրները հայերի մասին, հ^տ 3), Քաղեց եւ լատիներէնից թարգմանեց... **Պ. Սոսնիկյան**, Եր., 1941, էջ 27: Հմմ. **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 33-35.

րեւան երկրներից՝ հիւսիսում՝ Ասիական Սարմատիայից (Կովկասեան լեռների շղթաներից մէկով), հարաւում՝ Մեծ Հայքից (Կուր գետով), արեւմուտքում՝ Իբերիայից (Ալազան եւ Կամբիւսէս/Իորի վտակների միջնահովիտների հատուածով)՝ Յղելով Պոմպէոսի ուղեկիցներին՝ Ստրաբոնը նշել է այդ երկրի զարմանալի բերքառատութիւնը²: Նա, Պոմպոնիոս Մելան եւ Պլինիոս Աւագը թուարկել են մի քանի գետանուն, վերջինը նշել է նաեւ թագաւորութեան գլխաւոր քաղաքի, այսինքն՝ մայրաքաղաքի անունը՝ Կաբալակա (այն հետագայ հայկական աղբիւրներում կոչւում էր Կապաղակ, իսկ արաբա-պարսկական գրականութեան մէջ՝ Կաբալա)³: Աղուանքով հոսող 6 գետերը եւ երկրի 29 բնակավայրերը թուարկել է Պտղոմէոսը՝ նշելով դրանց կոորդինատները⁴: Ըստ Ստրաբոնին հասած տեղեկութիւնների՝ աղուանները երկրպագում էին Հելիոսին, այսինքն՝ Արեւի աստուած Միհրին, Զեւս – Դիոսին (Արամազդ) եւ ամենից շատ՝ Սելենէին, այսինքն՝ Լուսնի աստուածուհի Անահիտին, որի սրբատեղին գտնւում էր Իբերիայի սահմանից ոչ հեռու⁵: Նոյն հատուածում հեղինակը նկարագրում է նաեւ աղուանական քրմերին եւ հեթանոսական այն սովորոյթը, որն ուղեկցւում էր մարդկային զոհաբերութեամբ⁶:

Քննարկուած աղբիւրագիտական նիւթի հետ հնագիտական գտածոների համադրումը որոշ մասնագէտներ հիմք են համարել՝ մտածելու, թէ Ք. ա. Դ-Գ դարերի անտիկ գրողներին յայտնի Աղուանքում արդէն միասնական թագաւորութիւն էր ձեւաւորուած⁷: Սակայն Ստրաբոնի լաւ յայտնի տեղեկութեան ուշադիր վերլու-

¹ W. Tomaszek, *Albanoi*, p. 1303; А. П. Новосельцев, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, – КВ, вып. I, Ер., 1979, с. 10-18; А. А. Акопян, *Албания-Алуанк...*, с. 21-36; M. Vais, The southern border of Caucasian Albania (1st B. C. – 2nd A. D.): calling up the sources, – «Բազմալէպ», 8th 153, 2005, էջ 331-345; Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 54-71; Առյուծի՝ Снова о южной границе Албании (I в. до н. э. – сер. V в. н. э.), – *Albania Caucasia*, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев, Москва, 2015, с. 48-56.

² Strab. XI, 4, 3.

³ Plin. Nat. Hist. VI, 29. Պտղոմէոսի մօտ «Խաբալա» անունով նշուած է մի հասարակ քաղաք: Ի դէպ, Պլինիոս Աւագը մի ուշագրաւ վկայութիւն ունի Ք. յ. Ա դ. կէսերին Հայաստան արշաւած Կորբուլոնի ուղեկիցների կողմից «տեղում կազմուած» քարտեզների՝ «տեղանքի զձագրերի» մասին: Տե՛ս Plin. Nat. Hist. VI, 15. Հմմ. К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 121-122.

⁴ Ptolemaei Geographica, Edit. C. Müller, Parisiis, 1901 (յետապոստ՝ Ptol. Geogr.), V, 11, 2-7.

⁵ Strab. XI, 4, 7.

⁶ Աղուանների հաւատալիքների մանրամասն վերլուծութիւնը տե՛ս, օր.՝ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 150-157.

⁷ Տե՛ս, օր.՝ И. Алиев, К интерпретации параграфов 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги “Географии” Страбона, – ВДИ, 1975, № 3, с. 180; И. А. Бабаев, К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской), – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, Баку, 1976, № 4, с. 51; Дж. А. Халилов, Материальная культура Кавказской Албании, Баку, 1985, с. 206. Կ. Տրեւերը Ք. ա. Դ-Գ դարերով թուագրում էր Աղուանքում պետականութեան սաղմերի ձեւաւորումը, իսկ միասնական թագաւորութեան կազմաւորման ասարտն անէլի հաւանական էր համարում Ք. ա. Բ դարում (К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 60, 144 сл.).

ծուծիւնը ստիպում է մտածել, որ թագաւորութեան ձեւաւորումը հիմնաւորուած կը լինէր թուագրել միմիայն Պոմպէոսի արշաւանքներին անմիջապէս նախորդած ժամանակահատուածով, այսինքն՝ Ք. ա. Ա դ. սկզբներով¹: Աղուանքին նվիրուած գլխում յոյն աշխարհագէտն, ի թիւս այլ ուշագրաւ տուեալների, գրում է. «...հիմա բոլոր [ալբաններ]ի վրայ մէկն է թագաւորում, իսկ սրանից առաջ ամեն մի առանձին լեզու [ունեցող ցեղ] առանձին էր թագաւորում, լեզուներն էլ քսանվեցն էին՝ միմեանց միջեւ յաճախակի առնչութիւններ չլինելու պատճառով»²: Ե՛ւ ժամանակային միջակայք, ե՛ւ պատճառ մատնանշող՝ իւրայատուկ տրամաբանական կառուցուածք ունեցող («հիմա ... իսկ սրանից առաջ [vovì ... πρότερον δε] ... պատճառով») այս վկայութիւնն, անշուշտ, պիտի վերագրել Պոմպէոսի ուղեկիցներին, քանի որ նրանք իրենց առջեւ ոչ թէ աղուանական ցեղերի խումբ էին տեսել կանգնած, այլ արդէն միասնական թագաւորութիւն: Բայց միաժամանակ կարելոր է, որ տասնամեակներ անց ինքը՝ Ստրաբոնը, տեղին է գտել շարագրել այն հէնց նոյնատիպ կառուցուածքով («հիմա ... սրանից առաջ»): Դրանից բխում է, որ մէկ թագաւորի իշխանութեան տակ աղուանից 26 ցեղերի միաւորումը տեղի էր ունեցել Ք. ա. 69-65 թթ. հռոմէա-աղուանական բախումներից ոչ շատ առաջ, կարելի է ասել՝ ինչ-որ իմաստով գրեթէ Պոմպէոսի ժամանակակիցների «աչքի առջեւ», որոնց, ասես, շափազանց լաւ էր ծանօթ նախորդ, բաժան-բաժան լեզուներով ու թագաւորիկներով ցեղային վիճակը՝ իր ակնյայտ ու, թերեւս, մինչեւ Ստրաբոն շարունակական (ցեղերի՝ իրարից կտրուածութեան) գլխաւոր պատճառով:

Ինչ վերաբերում է հնագիտական պեղումներից ի յայտ եկող եւ սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնների որոշակի զարգացած աստիճան մատնանշող նիւթական մշակոյթի յուշարձաններին, որոնց վրայ յղում են Աղուանքում աւելի վաղ շրջանի (Ք. ա. Դ-Բ դդ.) միասնական թագաւորութիւն ենթադրող մասնագէտները, ապա պիտի նկատի ունենալ, որ հասարակական զարգացման տուեալ մակարդակից ինքնաբերաբար ամենեւին չի բխում անկախ ու միասնական պետութեան գոյութիւնը: Զարգացման նոյն մակարդակի վրայ էին գտնուում Մարական, Աքեմենեան եւ Սելեւկեան տէրութիւններին ենթակայ եւ հնագիտորէն լաւ հետազօտուած այլ երկրներ եւս (Պարթեւք, Բակտրիա, Խորեզմ, Արիա, Վրկան, Կաղու-

¹ Հմմտ. **W. Tomaschek**, *Albanoi*, с. 1306; *Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства*, с. 441; **Г. А. Меликишвили**, *К истории древней Грузии*, с. 297; **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 17 сл.; **Հ. Ս. Սվազյան**, *Աղվանից աշխարհի պատմություն*, էջ 60-63:

² **Strab.** XI, 4, 6. *Θινάριται γλωττα ἰριπαιατοῦ ἐαργυροῦ («լեզու», «խօսուածք», այս դէպքում՝ «լեզուով [խօսող ցեղ, ժողովուրդ]») կիրառման պատճառով բարդ ընկալուող բնագրի թարգմանութիւնը տուել ենք հնարատրիմա բառացի: Հմմտ. **Страбон**, *География*, *Пер.* **Г. А. Стратановского**, Москва, 1964, с. 476; **К. В. Тревер**, *Очерки по истории и культуре...*, с. 59; **С. М. Кркаяшарян**, *К интерпретации некоторых сведений древнегреческих авторов об Армении*, – В кн.: *Проблемы античной истории и культуры*, т. I, Ер., 1979, с. 132; **Հ. Ս. Սվազյան**, *Աղվանից աշխարհի պատմություն*, էջ 110: Կովկասի հսկայական արեւմտեան լանջերին (Դիոսկուրիա քաղաքից վեր) նոյնանման եւ է՛լ աւելի բազմախառնացեղ վիճակի մասին տե՛ս **Strab.** XI, 2, 16-19; **Plin.** *Nat. Hist.* VI, 15.*

սիա են), որտեղ Աքեմենեանների կամ Սելևկեանների տիրապետութեան աւարտից յետոյ անմիջապէս չեն ծագել ինքնիշխան պետութիւններ, իսկ դրանց ծագումն այս կամ այն չափով իր արտացոլումն է գտել գրաւոր աղբիւրներում: Ք. ա. Գ դ. հեղինակներ Պատրոկլէսը եւ էրատոսթենէսը աղուաններին միեւնոյն շարքում էին յիշատակում կաղուանների, ամարդների, անարիակների եւ վրկանների հետ, որոնցից ոչ մէկն ինքնանկախ պետականութիւն չէր ձեւաւորել ո՛չ այդ ժամանակ, ո՛չ հետագայում մինչեւ Պոմպէտոսի արշաւանքները¹: Արդարացուած է նաեւ մէկ այլ դիտարկում. Աղուանից միասնական պետութեան ձեւաւորումը Ք. ա. Ա դ. սկզբից ոչ աւելի վաղ ժամանակի վերագրելու օգտին է վկայում այն, որ Աղուանքի տարածքում յայտնաբերուած Գ-Ա դարերի մակեդոնական, սելևկեան եւ պարթեւական դրամների թւում եղած տեղական թողարկման սելևկեան դրահմանների նմանողութեամբ նմուշները թուագրուած են Ք. ա. Ա դ. լոկ երկրորդ կէտով²:

Աղուանից նորակազմ թագաւորութեան առաջին բախումը հռոմէական բանակների հետ տեղի ունեցաւ Ք. ա. 60-ական թթ. սկզբին, Հայոց արքայի հաւաքած դաշնակցային զօրքի կազմում՝ Լուկուլլոսի լեգիոնների դէմ մղուած ճակատամարտերում³: Ըստ Պլուտարքոսի պատմածի՝ Միհրդատ Եւպատորին հետապնդելու պատրուակով Ք. ա. 69 թ. գարնանը Հայաստանի սահմանները ներխուժած Լուկուլլոսի դէմ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի մատուցներում մեծ ճակատամարտի նախապատրաստուող Տիգրան Բ-ի մօտ «...իրենց բոլոր ուժերով հաւաքուեցին հայերն ու կորդուացիները, ներկայացան մեդերի եւ աղիաբէնցիների ամբողջ բանակները իրենց թագաւորների գլխաւորութեամբ, Բաբելոնի ծովի [կողմերի]ց եկաւ արաբների բազմութիւնը, իսկ Կասպիցի [կողմերի]ց՝ ալբանների բազմութիւնը եւ ալբանների հարեւանութեամբ բնակուող իբերներինը, ժամանեցին ոչ քիչ թուով Արաքսի [իւմ] միջինասիական Օքս գետի] կողմերում անասնապահութեամբ ապրող [եւ] թագաւորներ շունեցող ցեղեր, որոնց համոզել էին պարգեւ-

¹ Հմմ. **А. А. АКОПЯН**, *Албания-Алуанк...*, с. 17. Այստեղ տե՛ս նաեւ հնդկական արշաւանքի օրերին Ալեքսանդր Մակեդոնացուն հնդիկ Սուպիթ արքայի կողմից նուէր ուղարկուած շների վերաբերեալ անտիկ մի շարք հեղինակների հաղորդումը Պլինիոս Աւագի (եւ նրան կրկնող Յուլիոս Սոլիմոսի) մօտ թիրիմացաբար Աղուանից թագաւորին վերագրուած լինելու մասին, որը եւս հիմք է դարձել Աղուանից թագաւորութեան ձեւաւորումն աւելի վաղ ժամանակի վերագրելու համար:

² Տե՛ս **Հ. Ս. Սվալյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 115-116 (հմմ. **Е. А. Пахомов**, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей*, вып. IX, Баку, 1966, с. 20); **Խ. Ա. Մուշեղյան**, Դրամական շրջանառութիւնը Հայաստանում, Եր., 1983, էջ 30): Նոյն գրքում տե՛ս նաեւ Աղուանից միասնական պետութեան ձեւաւորումը շատ աւելի ուշ՝ Ք. յ. Ա դար բերող մի քանի պատմաբանների (Ս. Երեմեան, Բ. Ուլուբաբեան, մասամբ՝ Վ. Լեւիստով) փաստարկումների անընդունելիութեան մասին (էջ 110-111):

³ **Plut.** *Luc.* XXVI-XXXII; **Dio Cass.** XXXVI, 1,1; 54, 1-5; **Հովսէպոս Փլաւիոս**, **Դիոն Կասսիոս**, էջ 126, 142-143; **Appiani** *Alexandri Historia Romana*, Vol. I-II (BT), Lipsiae, 1879 (լեւոյալով՝ **App.** *Mithr.*), § 103, p. 84-87. Մանրամասն տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Երկեր, հտ. Ա, Եր., 1977, էջ 193-220; **Ռ. Լ. Մանասերյան**, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի եւ Պարթեւստանի դեմ, Եր., 1987, էջ 164-179 (նոյն գրքի ուսուերէն լրամշակուածը՝ Եր., 2007).

ներով ու նուէրներով»¹: Այս խօսքերից իրաւացիօրէն եզրակացում է, որ, ի տարբերութիւն յանուանէ նշուած Մարական Ատրպատականի եւ Ադիաբէնէի, Աղուանքի եւ Վիրքի բանակները Տիգրանի մօտ էին հասել առանց իրենց թագաւորների, թէպէտ, ըստ ամենայնի՝ նոյնպէս լրիւ կազմով²: Միաժամանակ, դրանից չի կարելի բխեցնել, թէ Աղուանքում այդ ժամանակ չի եղել կամ անգամ թոյլ է ձեւաւորուած եղել թագաւորական իշխանութիւնը³, քանի որ «թագաւորներ չունեցող» դաշնակից ցեղերի մասին (Օքս – Արաքս – Ամու-Ռարիայի ափերից, այսինքն՝ այժմեան արեւմտեան Թուրքմենստանի կողմերից) աղբիւրը նշում է յատուկ ձեւով: Պարզ է նաեւ, որ ի տարբերութիւն վերջինների՝ Աղուանքը միւս թուարկուած թագաւորութիւնների նման մասնակցել է Տիգրանի գործողութիւններին դաշնակցային հիմունքներով, այլ ոչ թէ «պարգեւներով ու նուէրներով»⁴:

Տիգրանակերտի ճակատամարտն աւարտուեց հռոմէացիների յաղթանակով, սակայն Հայոց արքան կարողացաւ ապահովել իր տարացեղ բանակի կորիզի նահանջը երկրի խորքերը եւ պահպանեց այն: Դրա շնորհիւ յաջորդ տարուայ Սեպտեմբերին Արածանիի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում Տիգրանը Միհրդատի հետ միասին կասեցրեց Լուկուլլոսի առաջխաղացումը եւ ստիպեց նրան հեռանալ Հայոց երկրի սահմաններից դէպի Միջագետք⁵: Թէպէտ առկայ աղբիւրներն ուղղակի նշում չեն պահպանել, սակայն նրանց հաղորդումների մէջ հակառակ տեղեկութեան բացակայութեան հիման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ Արածանիի վերնահովտում եւս աղուանական բանակը Հայոց արքայի միւս դաշնակիցների հետ միասին մասնակցել է հռոմէացիների դէմ մղուած յաղթական ճակատամարտին (Պլուտարքոսի մօտ պահպանուել է միայն իբերների եւ մարդերի թեթեւ հեծելազօրերի մասին ուղիղ յիշատակութիւն⁶):

Լուկուլլոսին փոխարինած հռոմէացի զօրավար Գնէոս Պոմպէոսը երկու տարի անց՝ Ք. ա. 66 թ., մի շարք յաղթանակներ տարաւ Միհրդատ Պոնտացու եւ Տիգրան Բ-ի զօրքերի նկատմամբ, որի շնորհիւ կարողացաւ գրաւել Հայոց Արտաշատ մայրաքաղաքը, ստիպել Մեծ Հայքի արքայից արքային՝ վճարելու ռազմատու-

¹ Plut. Luc. XXVI; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 64: Արաքս-Օքսի կողմերի այս վերջին քոչուոր ցեղերի նույնականացման մասին (իբրեւ Ամու-Ռարիայի գետահովտի սագառաուկա-սկիթներ) մանրամասն տե՛ս **Ք. Ա. Манасерян**, Международные отношения на Переднем Востоке в 80-70-х годах до н. э. (Тигран II и войска с берегов Аракса), – ВДИ, 1992, № 1, с. 152-160. Հարկ է գշել, որ այսօր էլ դեռ չեն դադարում պարզամիտ փորձերը (յատկապէս ադրբեջանցի պատմաբանների կողմից)՝ ճշուած ցեղերի տակ տեսնելու այսրկովկասեան Արաքս/Երասխի ափերի ինչ-որ բնակչութիւն, բայց անմիջապէս փորձերի գիտական լրջութեան զարմանալու աստիճան բացակայութիւնը որեւէ չափով կասկած չի յարուցում:

² Հմմ. **Կ. Յ. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 88 сл.

³ Այդպէս տե՛ս **Հ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 120:

⁴ Աւելի մանրամասն տե՛ս **Կ. Յ. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 89-90; **Հ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 120-121:

⁵ Մանրամասն տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Երկեր, հտ. Ա, էջ 209-220; **Ռ. Լ. Մանասերյան**, Տիգրան Մեծ, էջ 164-179:

⁶ Plut. Luc. XXXI; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 73-74:

գանք եւ ընդունելու Հռոմի «բարեկամի ու դաշնակցի» պարտադրուած կարգավիճակը: Դրանից յետոյ Պոմպէոսի լեզիոնները վերսկսեցին Միհրդատի հետապնդումը, ով Հայաստանի հիւսիսային շրջանների եւ Վիրքի վրայով անցել էր Լազիկա/Կողքիս, այնտեղից էլ՝ Պոնտոս: Աղբիւրների տեղեկութիւնների համադրմամբ հնարաւոր է ենթադրել, որ Աղուանից եւ Վրաց պետութիւնները ոչ թէ պարզապէս դաշնակցում էին Տիգրան Բ-ի հետ, այլ մտնում էին ստեղծուած մի աւելի լայն դաշինքի մէջ՝ Պոնտոսից մինչեւ Ատրպատական, որի անդամներից մէկի՝ Մեծ Հայքի դուրս հանուելը չէր նշանակում միւսների դաշնակցային պարտաւորութիւնների դադարեցում: Թերեւս, էապէս սրանով պիտի բացատրուեն Պոմպէոսի արշաւանքները Աղուանքի ու Վիրքի դէմ եւ վերջիններիս հետեւողական մարտաշունչ դիրքորոշումը Հայաստանին արդէն հնազանդեցրած հռոմէացիների նկատմամբ¹:

Ըստ բազմաթիւ հեղինակների մօտ պահպանուած պատմութեան՝ Պոմպէոսն իր հիմնական ուժերով 66 թ. ձմռան սկզբին հասաւ Մեծ Հայքի եւ Աղուանքի՝ Կուր գետով անցնող սահմանին, սակայն որոշեց չանցնել այն, այլ ձմեռել Կուրի աջափնեայ դաշտավայրում, ոչ հեռու նաեւ Իբերիա/Վիրքի սահմաններից: Անկասկած, այդ տեղանքը պէտք է համադրել Հայոց թագաւորների Խաղխաղի ձմերոցի հետ՝ Ուտիք նահանգի արեւմուտքում (Կուրի Հախում վտակի գետաբերանի շրջանում), որի մասին հետագայում յայտնում է Ագաթանգեղոսը²: Որոշ ուսումնասիրողներ ճիշտ չեն մեկնաբանել սկզբնաղբիւրների վկայութիւնը եւ այդ տեղը նոյնացրել են անտիկ Մեծ Հայքի Անահտական կոչուած գաւառի հետ: Սակայն աւելի մանրամասն վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ աղբիւրները նշում են Պոմպէոսի որոշման մասին՝ լեզիոնները բաժանել երկու մասի, որոնցից մէկը ձմեռեց Անահտական գաւառում (Անաիտիս, Փոքր Հայքի սահմանի մօտ, հետագայի Բարձր Հայք նահանգում), իսկ երկրորդն՝ իր գլխաւորութեամբ՝ Աղուանքի սահմանի վրայ, Կուրի հարաւային ափերին (տեղում՝ երեք մասի բաժանուած)³: Աղբիւրները գրում են, թէ այստեղ հռոմէացիները «ուխտադրուեց» յարձակման ենթարկուեցին Կուր գետի (բնագրերում պահպանուել է գետանուն «Կիւռնոս» ձեւը) այս ափն անցած Աղուանից թագաւոր Օրոյսի (նաեւ՝ Օրոյզ, Օրոյսէս) կողմից:

Ենթադրելի է, որ Պոմպէոսը դիմել էր Օրոյսին՝ Տիգրան Մեծի օրինակով հպատակուելու եւ Միհրդատի դէմ Հռոմի կողմն անցնելու առաջարկով: Դժուար չէ գուշակել, որ այդ դիմումը պիտի աւարտուէր՝ հակառակ դէպքում պատերազմի

¹ Այդ մասին հմմ. Shotton Լիւիուսի պնդումը (Titi Livii ab urbe condita libri. Editio altera, quam curavit M. Müller, Vol. I-II, Lipsiae, 1905-1906, § CD).

² Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Թիֆլիս, 1909 (լետայսու՝ Ագաթ.), § 28, էջ 21 (վերահրատ.՝ «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 1320):

³ Dio Cass. XXXVI, 53, 5; 54, 1; Հովսէպոս Փլավիոս, Գիոն Կասսիոս, էջ 142; Plut. Pomp. XXXIV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 266: App. Mithr. 103. Հմմ. А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 23, 26; Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 125: Համեմատաբար վերջերս մանրամասն տե՛ս նաեւ М. Дреер, Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания, – ВДИ, 1994, № 1, с. 20-32.

պատրաստուելու սպառնալիք-առաջարկով. եւ Աղուանքը նախընտրեց վերջինը: Կուրի աչ ափին Սատուրնալիաների տօնի օրերին տեղի ունեցած ծանր ճակատամարտը, այնուամենայնիւ, աւարտուեց հռոմէացիների յաղթանակով, իսկ պարտուած աղուանները նահանջեցին գետի ձախափնեակ եւ, ըստ Պլուտարքոսի, կնքեցին «դաշնակցութեան ու բարեկամութեան» ստանդարտ պայմանագիրը¹, դրանով թոյլ տալով Պոմպէոսին անխափան ներխուժել Վիրք, ապա անցնել Կոզքիս եւ փորձել հասնել արդէն դէպի Մէովտիս (Ազովի ծով) նահանջող Միհրդատին:

Սակայն, չնայած կնքուած պայմանագրին՝ Աղուանքը մէկ տարի շանցած անսպասելի ներխուժման ենթարկուեց հռոմէացիների կողմից, որոնք Վիրքում ու Լազիկայում Միհրդատին անյաջող հետապնդելուց յետոյ մօտաւորապէս նոյն տեղում խախտեցին Կուրով անցնող՝ Մեծ Հայքի եւ Աղուանից թագաւորութեան սահմանը²: Ըստ մեզ հասած վկայութիւնների՝ նրանք գաղտնի մնալու նպատակով երկարատեւ ու դժուարին գիշերային անցումներով հասան նախ՝ Կամբիւսէս գետին (=Իորի), ապա Աղուանքի արեւմտեան տափաստանային Կամբիւսէնէ/Կամբէճան գաւառը կենտրոնական շրջաններից բաժանող՝ Ալազան գետի ստորին հոսանքին (ըստ պահպանուած հատուածների՝ «Աբանտոս» անուանումով³), որի այն կողմում երկու մեծ ճակատամարտ տուեցին: Դրանցից առաջինը, թերեւս, տեղի էր ունեցել աղուանական բանակի փոքրաթիւ ուժերի դէմ, որոնց գլխավորում էր թագաւորի՝ անունով չիշուած Կոտիս (կամ՝ Կոսիս) եղբայրը. ըստ աղբիւրների վկայութեան՝ Պոմպէոսն անձամբ մենամարտեց նրա դէմ եւ կարողացաւ նիզակահար անել⁴: Երկրորդ ճակատամարտն արդէն Օրոյս թագաւորի գլխավորած ամբողջ աղուանական զօրքի դէմ էր, այսինքն, ինչպէս աղբիւրներն են նշում՝ 60 հազ. հետեւակի եւ 12 կամ 22 հազ. հեծելազօրի⁵: Իբրեւ մանրամասնութիւն նշուում է այդ բանակում ամազոնուհիների ներկայութիւնը, թէպէտ միաժամանակ ասուում է, որ յաղթողները ճակատամարտից յետոյ կանացի ոչ մի դիակ չյայտնաբերեցին, այլ միայն ինչ-որ կանացի կիսակօշիկներ⁶: Լրացուցիչ յայտնուում է, որ

¹ Plut. Pomp. XXXIV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 267: Լմմ. Dio Cass. XXXVI, 54, 3-5; Հովսէպոս Փլավիոս, Գիտն Կասսիոս, էջ 142-143; App. Mithr. 103.

² Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 267; Dio Cass. XXXVII, 3, 3-6; Հովսէպոս Փլավիոս, Գիտն Կասսիոս, էջ 145:

³ Բացառուած չէ, որ խօսքն *Ալազան* գետանուն (Պլինիոսի մօտ՝ «Օլազանէս», var. «Օլազանէ», Ստրաբոնի մօտ՝ «Ալաձոնիոս», իսկ Պտղոմէոսի մօտ՝ անանուն) ոչ թէ մի տարբերակի, այլ գրչական խաթարուած ձեւի մասին է: Հնարար է, որ Պոմպէոսի ուղեկիցները (օր.՝ եմթադրաբար, հէնց Թէոփանէսը) արձանագրել են տեղացիներից լսած «Ալազան» անունը՝ «Ալաւ» ուղղական ձեւով, որն արդէն յունարեւմի քերականական կանոններով սեռական հոլովում դարձել է «Ալաւտոս», իսկ վերջինս էլ ինչ-որ մի վաղ գրչական վրիպման հետեւանքով վերածուել է «Աբանտոս»-ի՝ յունարեւմ Ա եւ B գլխատառերի՝ որոշ չափով անսն գրութիւնից առաջ եկած շփոթութեան պատճառով:

⁴ Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 267; Dio Cass. XXXVII, 4, 1; Հովսէպոս Փլավիոս, Գիտն Կասսիոս, էջ 145-146:

⁵ Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 267-268; Dio Cass. XXXVII, 4, 4; Հովսէպոս Փլավիոս, Գիտն Կասսիոս, էջ 146; Strab. XI, 4, 5.

⁶ Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 268:

հոռմէացիներին թուաքանակը զիջել է Օրոոյսի բանակին, թէպէտ ուսումնասիրողները դրանում կասկածելու լուրջ հիմքեր են տեսնում¹: Ըստ էութեան, յաջողութիւն էր ապահովել Պոմպէոսի հիմնական մարտավարական հնարքը՝ ներխուժման սկզբից մինչեւ վճռական բախումը անակնկալի բերել հոռմէական մեծ ուժերի չապասող հակառակորդին: Իզուր չէ, որ մարտնչող լեզիոններները բացականչում էին «է՛ն Սատուրնալիա»՝ մատնացոյց անելով, որ նախորդ տարի Կուրի հարաւային ափերին աղուանների «գաղտագողի» յարձակման դիմաց, իրօք, նոյն կերպ են վրէժը լուծում²:

Յաղթական ճակատամարտից յետոյ հոռմէացիները շարժուեցին Կասպից ծովի ուղղութեամբ, բայց շուտով դադարեցրին առաջխաղացումը՝ չհասնելով նրան (Պլուտարքոսի խօսքերով՝ մինչեւ ծովափ մնացել էր միայն երեք օրուայ անցում, իսկ հետախոյզներն անգամ ծովի ջուր էին բերել Պոմպէոսին)³: Իբրեւ վարկած՝ կարելի է ենթադրել, որ Պոմպէոսի սկզբնական նպատակն է եղել՝ Կասպից ծովի ափերով անցնել Հիւսիսային Կովկասի տափաստաններ եւ թիկունքից հարուած հասցնել Մէոպոտիսի կողմերում ապաստանած Միհրդատին⁴, սակայն Կասպիցի ծովափին մօտենալիս զօրավարին համոզել էին, որ դա ոչ պակաս երկար ու վտանգաւոր ռազմուղի է (Սեւ ծովի՝ Պոնտոսի ափերով Եւպատորին հետապնդելը կիսատ էր թողնուել հէնց նմանատիպ պատճառաբանութեամբ): Իսկ պարտուած, սակայն գերուելուց խուսափել կարողացած Օրոոյս թագաւորը նորից հաշտութիւն խնդրեց եւ ստացաւ այն, ըստ պատմիչների՝ իբրեւ Պոմպէոսի «ողորմածութիւն»⁵:

Գրելով այս մասին՝ Դիոն Կասսիոսը յիշատակում է նաեւ Կասպից ծովի ափամերձ ցեղերի հետ յաղթողների պայմանագրութիւնների մասին («Պոմպէոսը ... ալբաններին խաղաղութիւն պարգեւեց, ինչպէս նաեւ մի շարք այլ ցեղերի հետ, որոնք բնակւում են այն տարածքի վրայ, որն ընկած է Կովկասից մինչեւ Կասպից ծով, որտեղ եւ վերջանում է Կովկասից սկիզբ առնող լեռը, դաշինք կնքեց, երբ սրանք իր մօտ այդ նպատակով դեսպաններ ուղարկեցին»)⁶: Ափամերձ երկրամասի ցեղերի՝ ինչ-որ կարգի ինքնուրոյնութեան մասին վկայող, թերեւս, նոյն աղբիւրի (գուցէ՝ Թէոփանէս Միտիլենացու⁷) հաղորդումների արդիւնքն է թւում նաեւ Ստրաբոնի արտայայտութիւնը Աղուանից ծովափի Կասպիանա մարզի մասին («Ալբանների [մի] երկրամասն է նաեւ Կասպիանան՝ անուանուած, ինչպէս եւ ծո-

¹ Հմմ. Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 130:

² Dio Cass. XXXVII, 4, 4; Հովսէպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 146:

³ Plut. Pomp. XXXVI; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 268: Հմմ. Plin. Nat. Hist. VI, 51, ուր յղում է արում արշաւանքի մէկ այլ մասնակցի՝ Մարկոս Վարրոնի պատմածին:

⁴ Աշխարհագրական հիմ, վրիպեալ աւանդութիւններից մէկի համաձայն՝ Կասպիցի ափերով դէպի Մէոպոտիս-Ազովի ծով ուղին այնքան էլ երկար չէր: Անգամ Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր երկն էր խառնակ արձանագրում (De Cerem. II, 48). «...Մո[վա]կանի իշխանին (Մո[վա]կանից է սկսում Մէոպոտիս լիճը)»: Մանրամասն տե՛ս ստորեւ (զլ. Դ, բաժին 1):

⁵ Dio Cass. XXXVII, 5, 1; Հովսէպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 146:

⁶ Անդ:

⁷ Հմմ. А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 52.

վը՝ կասպերի ցեղից, որը ներկայումս անհետացել է»¹։ այդ աղբիւրին է հեղինակը յղում, երբ իբրև աղուանների հիւսիս-արեւելեան հարեան նշում է «գելերի ու լեգերի» ցեղը՝ ներկայիս լեզգիների վաղ նախնիներին²։ «Ալբանիայից վեր լեռներում, ըստ պատմածների, բնակում են ամազոնուհիները։ Թէփուանէսը, որ Պոմպէտի հետ մասնակցել է արշաւանքին եւ եղել ալբանների մօտ, ասում է, որ ամազոնուհիների ու ալբանների միջեւ բնակում են գելեր եւ լեգեր սկիւթները»³։ Պլուտարքոսի մօտ նոյնն է. «Ամազոնուհիները զբաղեցնում են Կովկասի [լեռների]՝ Կասպից ծովին յարող գօտին, բայց ո՛չ ալբանների կողքին, քանի որ նրանց միջեւ բնակում են դեռ գելերը եւ լեգերը»⁴։ Իսկ Լուցիոս Ֆլորոսի եւ Արելիոս Վիկտորի (Դ դար) խօսքերով՝ Պոմպէտին հնազանդուած Կովկասի ժողովուրդների թւում հայերից, իբերներից, կոլխերից, հենիոխներից ու աղուաններից բացի եղել են իբրև թէ նաեւ «կասպերը»⁵։ Թէեւ այդ ուշ հեղինակները վերապատմել են Տիտոս Լիւիոսի (Ք. ա. Ա դար) երկի՝ մեզ չհասած գլուխը, բայց հնարաւոր է, որ այս դէպքում նրանք ոչ թէ բառացի են կրկնել աղբիւրում եղած ցանկը, այլ ներկայացրել են Ք. յ. Գ դ. սկզբի քաղաքական փոփոխութիւններին յաջորդած իրավիճակը (երբ Աղուանից թագաւորութիւնը կորցրել էր իր տարածքի ծովափնեայ կէսը)։ Դա աւելի լաւ է արտայայտուած Դ դարի միւս հռոմէացի պատմիչի՝ Ամմիանոս Մարկեղինոսի մօտ, ըստ որի գեղարուեստապաճոյճ ներկայացման (Յուլիանոս կայսեր ճառի մէջ)՝ Պոմպէտն «անցել էր ալբանների երկրով եւ մասսագետների [Իմա՛ մասքութիւնների], որոնց այժմ ալաններ ենք կոչում, ջախջախել էր նաեւ այդ ժողովրդին ու տեսել Կասպիական լիճը»⁶։ Ի դէպ, ուշ իրողոյթների (ուէալիանների) ինչ-որ չափով արտայայտման նոյն երեւոյթը բացառուած չէ անգամ Դիոն Կասսիոսի (Գ դ. առաջին կէս)՝ վերը բերուած ձեւակերպման մէջ։

Պոմպէտի արշաւանքների շնորհիւ Հռոմը հաստատապէս ամրապնդուեց Այսրկովկասում՝ յենուելով «դաշնակից եւ բարեկամ» հռչակուած տեղական թագաւորների իշխանութեան վրայ, այդ թւում՝ Աղուանից արքայի։ Սակայն այդ «բարեկամութիւնը» չխանգարեց, որպէսզի Ք. ա. 61 թուականին Հռոմում տեղի ունեցած

¹ Strab. XI, 4, 5. Տե՛ս նաեւ Ա. Հ. Հակոբյան, Կասպերի եւ Կասպիանա (Կասպ) մարզի տեղադրութեան մասին, – ԼՀԳ, 1983, № 1, էջ 87-99; նոյնի՝ Албания-Алуанк..., с. 37-55.

² Ըստ Մ. Իսիլովի՝ «գելեր»-ը ոչ թէ առանձին ցեղի տրուած անուն էր, այլ «լեգեր» (=լեզգի) ցեղանուն մի դրափոխուած տարբերակ (М. М. ИХИЛОВ, К вопросу о происхождении народностей лезгинской языковой группы, – Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР, кн. 2, Махачкала, 1969, с. 78-79). Հմմ. А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 56.

³ Strab. XI, 5, 1.

⁴ Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 268:

⁵ Florus Lucius Annii, Epitome de Tito Livio Bellorum omnium annorum DCC, Edit. E. S. Forster, Cambridge/Mass., 1929, I, 40, 21; Aurelius Victor Sextus, De viris illustribus urbis Romae, Edit. F. Pichlmayr (BT), Lipsiae, 1911, 76.

⁶ Amm. Marcell. XXIII, 5, 16. Հմմ. А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 105. Կասպից ծովից արեւմուտք մասսագետ-ալանների ներթափանցման մասին տե՛ս, օր.՝ И. Алиев, Г. Асланов, Племена сармато-массагето-аланского круга на территории Азербайджана, – ДВ, вып. 2, Ер., 1976, с. 221-225.

յաղթահանդէսում, ի թիւս մի քանի նուաճուած թագաւորների ու նրանց հարազատների, Պոմպէտի յետեւից տարուէին նաեւ Աղուանքից բերուած երկու պատանդները (Վիրք/Իբերիայից այդպիսիք երեքն էին), որոնց Ապպիանոս պատմիչը կոչում է «ալբանական առաջնորդներ» («հեգեմոններ»)¹:

Աղուանքի մասին անտիկ աղբիւրների յաջորդ տեղեկութիւնը վերաբերում է Ք. ա. 30-ական թթ., երբ Մարկոս Անտոնիոսը հռոմէական դիրքերն ուժեղացնելու համար փոփոխական յաջողութեամբ փորձում էր Պարթեւքի հզօրացած տէրութիւնից կտրել Հայաստանը (ուր թագաւորում էր Արտաւազդ Բ-ն) եւ հարեւան այսրկովկասեան երկրները: Այստեղ նա լուրջ դիմադրութեան հանդիպեց (տե՛ս ստորեւ՝ Խորենացու պահպանած վկայութիւնը), որից յետոյ նրա լեզիոնները Ք. ա. 34 թ. Կանիդիոս Կրասսոս զօրավարի գլխաւորութեամբ ստիպուած եղան արշաւել Հայաստանով մինչեւ Կովկասեան լեռները², սկզբում՝ Վիրք, ապա Վրաց զօրքն իրենց հետ վերցնելով՝ Աղուանք, ուր թագաւորում էր Զոբէր անունը կրող արքան (նաեւ՝ Զոբէրոս): Ըստ Դիոն Կասսիոսի պատմածի՝ «Կանիդիոս Կրասսոսը, արշաւելով իբերների դէմ, այդ կուում յաղթեց նրանց թագաւոր Փառնաբազոսին, ստիպեց նրան դաշնակից դառնալ եւ նրա հետ միասին ներխուժելով հարեւան Ալբանիա եւ յաղթելով սրանց եւս ու սրանց թագաւոր Զոբերոսին, սրանց նոյնպէս իր կողմը գրաւեց»³: Ստրաբոնի մի արտայայտութիւնից երևում է, որ Աղուանից թագաւորութիւնում այս պարտութեանը յաջորդած շրջանում, այսինքն՝ դարավերջին, ինչ-որ պարբերականութեամբ հռոմէական կուսակալներ են նշանակուել (այդպէս՝ նաեւ Հայաստանում ու Վիրքում)⁴, ըստ ամենայնի՝ զինուորական:

Մովսէս Խորենացու մօտ պահպանուել է Ք. ա. 30-ական թթ. Հռոմի դէմ Արտաւազդ Բ-ի հետ աղուանների դաշնակցութեանը վերաբերող հետեւեալ ուշագրաւ տեղեկութիւնը. «...զայրացեալ [իմա՝ Արտաւազդը]՝ հրաման տայր զաւր յարուցանել զբիւրաւորս Ատրպատական նահանգին եւ զբնակիչս լերինն Կաւկասու՝ հանդերձ Աղուանիւք եւ Վրաւք [եւ Խաղտեաւք]⁵, խաղայ իշանէ ի Միջագետս եւ

¹ Plut. Pomp. XLV; Պլուտարքոս, Կեանագրություններ, էջ 275; App. Mithr. 117. Հմմ. Florus Lucius Annius, Epitome, I, 40, 28.

² Plut. Ant. XXXIV; Պլուտարքոս, Կեանագրություններ, էջ 291:

³ Dio Cass. XLIX, 24, 1. Հմմ. Հովսէպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 177-178: Այս ժամանակաշրջանի մասին յատուկ տե՛ս Ռ. Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, Եր., 1997, էջ 9-60:

⁴ Strab. VI, 4, 2 («Փասիսից եւ Եփրատից այս կողմ բոլորը... հռոմէացիներին են ենթակայ եւ նրանցից նշանակուած իշխանաւորներին: Իսկ հայերը եւ Կողքիսից վեր բնակուող ալբաններն ու իբերները պէտք ունեն միայն [հռոմէական] կառավարչի ներկայութեան եւ լաւ են զսպում. ըմբոստանում են այն բանից լլետոյ միայն], եթէ հռոմէացիները զբաղուած են [ուրիշ տեղում]»): հմմ. Ստրաբոն, Քաղեց եւ թարգմանեց Հ. Աճառյան, Եր., 1940, էջ 22-23:

⁵ Քառակուսի փակագծերում մեր կողմից վերականգնուած «եւ Խաղտեաւք» բառերը բացակայում են Պատմահօր երկի մեզ հասած ձեռագրերում, սակայն «եւ գլխախտեաց» ձեռով կան Ուխտանէսի մօտ, որն օգտուել է Խորենացուց («զգաւրս Աղուանից եւ զՎրաց եւ զԽախտեաց»): տե՛ս Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871 (յետայսու՝ Ուխտ.), Ա.1, էջ 44: Ենթադրելի է, որ Ե դարի սկզբնօրինակի

հալածական առնէ զգաւրս Հռոմայեցւոց»¹: Այս տեղեկութեան պատմական հաւաստիութեանն անհրաժեշտ է որոշակի վստահութեամբ վերաբերուել, քանի որ Պատմահայրը, ամենայն հաւանականութեամբ, այն վերցրել է Ք. յ. Գ դարի ժամանակագիր Յուլիոս Ափրիկանոսի հինգերորդ գրքից (պահպանուած՝ միայն հատուկենտ կտորներով), որը, ինչպէս պարզ է դարձել վերջին տարիների ուսումնասիրութիւններից, իրօք պարունակել է խորենացու մօտ յատուկ մատնանշուած (գլ. Բ.Ժ) եւ ապա վերարտադրուած պատմութիւնները Մեծ Հայքի Արտաշէս Ա, Տիգրան Բ եւ Արտաւազդ Բ արքաների մասին²:

Ք. յ. Ա դ. սկզբներին իր գերիշխանութիւնը Մերձաւոր Արեւելքում լիովին հաստատած Հռոմէական կայսրութեան արտաքին քաղաքականութեան կարեւոր կէտերից մէկը Հիւսիսային Կովկասից եկող քոչուոր ժողովուրդների աւերիչ յարձակումներից պաշտպանութեան ապահովումն էր, որի պատասխանատուութիւնը մինչ այդ կրում էին միայն Արտաշիսեան Հայաստանը եւ Պարթեւական Իրանը (այդ գործում լուրջ աւանդոյթներ էին ձեւաւորուել դեռեւս Մարական եւ Աքեմենեան տէրութիւնների ժամանակներից)³: Աղուանքը եւ նրա ցեղերն ու ժողովուրդները երկար դարեր մեծ դեր էին խաղալու «Կասպիական» կամ «Աղուանական» դարպասներ կոչուած Դերբենդ/Չոզի անցքի պաշտպանութեան գործում: Նման դերակատարում ունէր նաեւ հարեւան Վիրք/Իբերիան, որի տնօրինութեան տակ էր գտնուում Դարիալի լեռնանցքը կամ «Ալանաց դուռն»-ը (այն եւս աղբիւրներում երբեմն կոչում էր «Կասպիական դուռն»): Դարասկզբին Կայսրութիւնը հասել էր նրան, որ Կովկասի լեռնանցքների պաշտպանութեան խնդրում Պարթեւքի եւ Հայաստանի դերակատարումն էապէս թուլացել էր եւ դրա պատասխանատուութիւնն անցել էր Հռոմի «բարեկամի եւ դաշնակցի» կարգավիճակում հանդէս եկող Վիրքին ու Աղուանքին, հռոմէացի պատմիչի խօսքերով՝ տարածաշրջանում «թագաւորում էին արտաքին տէրութիւններից մեր հզօրութեան շնորհիւ պաշտպանուած Հիբերների, Ալբանների եւ միւս [ժողովուրդ]ների թագաւորները»⁴:

Միւս կողմից՝ նշուած գործառոյթի իրականացման բովում հմտացած Աղուանքն ու Վիրքն ինքնուրոյն գործօն էին դարձել եւ յարմար պահի լուծում էին

այդ բառերը վրիպուել են մի վաղ արտագրութեան մէջ՝ յաջորդող «խաղայ» կամ «խաղաց» բառի անանութիւնից առաջացած շփոթութեան պատճառով:

¹ Մովսիս Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913 (յետայսու՝ Խոր.), գլ. Բ.իք, էջ 137 (վերահրատ.՝ «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ, Անթիլիսա, 2003, էջ 1885): Պատմափոր երեք հիմնական ձեռագրախմբերից (*USV*) Ա-ի գրչագրերի մեծ մասն ունի «Կովկասու» *փխն*. «Կալկասու» եւ «Աղուանաք» *փխն*. «Աղուանիք» ընթերցումները: Նրա այս տեղեկութիւնը ժ դարում տարբեր ճշտութեամբ կրկնում են Ուխտանէսը եւ Մովսէս Դասխուրանցին (Ա.ը, էջ 13. «կոչեաց զհզաւր ազգս լերիցն Կալկասու եւ զգաւրս Աղուանից եւ Վրաց եւ խաղաց ի Միջագետս...»), ԺԳ դարում՝ Վարդան Արեւելցիցն եւ այլ ուշ պատմիչներ:

² Տե՛ս Ա. Թոփչյան, Մովսէս Խորենացու հունական աղբյուրների խնդիրը, Եր., 2001, էջ 85-133:

³ Այդ աւանդոյթները պէտք է շարունակուելին անս յաջորդ դարերում, Արաբական խալիփայութեան եւ անգամ Սեֆեան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակներում:

⁴ Tac. Ann. IV, 5. Հմմ. Կ. Տակիտոս, էջ 21:

նաեւ սեփական ժողովուրդների ու պետականութիւնների հզօրացման խնդիրը: Դարասկզբին Աղուանքի ինքնուրոյնութեան մասին մի վկայութիւն է պահպանել Տակիտոսը: Նրա խօսքերով՝ Պարթեւքում, ապա Մեծ Հայքում թագաւորած եւ գահընկէց արուած, ապա հռոմէացիների կողմից Կիլիկիայում պահուող Վոնոն Արշակունին 19 թ. փորձեց իր աքսորավայրից փախչել Հայաստան (Ճանապարհին նա դաւադրաբար սպանուեց), որպէսզի անցնի «այնտեղից ալբանների եւ [կամ] հենիոխների, եւ [ապա] իրեն արիւնակից սկիւթական թագաւորի մօտ»¹: Նշենք, որ Տակիտոսի բնագրի Albanos Heniochosque բառերը, հետեւելով Ա. Չեոնեակին, պիտի ընկալել «ալբանների եւ [կամ] հենիոխների» վերականգնումով (հեղինակի բազմակողմանի վերլուծութեան համաձայն՝ վերոբերեալ բառախմբի վերջում գրչական վրիպում է սպորդել, որը պէտք է ուղղել Albanos Heniochos_{iq}ve)², քանի որ Ք. յ. առաջին դարերում «Հենիոխների թագաւորութիւն» (կամ՝ «Հենիոխների եւ մախետրոնների») անուամբ անտիկ աղբիւրները գիտէին նոյն Կոլխիդա – Լազիկա – Եգերքը³ (կամ նրա հիւսիս-արեւմտեան մասը)՝ Այսրկովկասի հակառակ, այսինքն՝ արեւմտեան կողմում: Այնտեղից եւս (ինչպէս եւ Աղուանից թագաւորութիւնից՝ Դերբենդով) կարելի էր հասնել հիւսիսկովկասեան տափաստանների «սկիւթ»-ալանների մօտ: Վերջինների անուան տակ Դերբենդից հարաւ Մասքթաց թագաւորութիւնն ընկալելու մասին Ս. Երեմեանի վարկածը⁴ պիտի համարել ժամանավրէպ 1-2 դարով, քանի որ ըստ Յովսէպոս Փլաւիոսի՝ 72 թ. Հիւսիսային Կովկասից դէպի Հայաստան եւ Մարաստան արշաւած «ալանների ցեղը այն սկիւթներն են, որ Տանայիսի եւ Մէովտիս լճի շուրջն են բնակուում»⁵:

Մի քանի տարի անց՝ 34 թուականին, Աղուանքն ու Վիրքը Հռոմի օգնութեամբ պատերազմի մէջ մտան Պարթեւքի դէմ եւ կարողացան կասեցնել Արտաւան Գ-ի (12-38) փորձերը՝ ամրապնդելու իր գերիշխանութիւնը Հայաստանում, որտեղ թագաւոր էր հռչակուել նրա որդի Արշակը: Այդ պատերազմում Վիրքը Դարիալի լեռնանցքով ստացաւ հիւսիսկովկասեան ալանական ցեղախմբերի օգնութիւնը, որոնք աւերածութիւններ գործեցին Հայաստանում եւ Ատրպատականում: Հստ Յովսէպոսի՝ «Տիրբերիոս [կայսր]ը թուղթ է ուղարկում [Ասորիքի կառաւարիչ] Վիտելիոսին, հրահանգելով նրան բարեկամութիւն հաստատել պարթեւների թագաւոր Արտաբանոսի հետ... [դրանից բացի նա] մեծ գումարներ տալով համոզում է ե՛ւ իբերների, ե՛ւ ալբանների թագաւորներին՝ առանց վարանելու պատերազմի ելնել Արտաբանոսի դէմ: Իսկ նրանք թէեւ դէմ կանգնեցին, սակայն Կասպեան դռ-

¹ Tac. Ann. II, 68. Հմմ. Կ. Տակիտոս, էջ 19:

² Տե՛ս Ա. Բ. Черняк, К интерпретации сообщения Тацита о Вононе, – ИФЖ, 1984, № 4, с. 208-215 (լատիպապէս էջ 212 յաջ.):

³ Հմմ. Կ. Բ. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 116-117.

⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմութիւն [խտապապէս՝ ՀԺՊ], հտ. I, Եր., 1971, էջ 713, ծմ. 21:

⁵ Josephus Flavius, The Jewish War, Edit. and translated by H. St. J. Thackeray, Vol. I-III, Cambridge/Mass., 1927 (լատապապէս՝ Joseph, De bell. Jud.), VII, 7, 4. Հմմ. Հովսէպոս Փլաւիոս, Գիոն Կասիոս, էջ 52: Ալանների 72-74 թթ. արշաւանքների մասին տե՛ս, օր.՝ Բ. Ա. Габриелян, Армяно-аланские отношения (I-X вв.), Ер., 1989, с. 65-69.

ները բաց անելով ալանների առաջ, իրենց երկրի միջով ճանապարհ տուեցին նրանց Արտաբանոսի դէմ»¹: 35 թուականին Վիրքի թագաւոր Փարասման (կամ՝ Փարսման) Փառնաւագեանը, որն ազգակից էր հայ Արտաշեսեան արքաներին, կարողացաւ թունաւորել տալ Հայաստանի պարթեւ թագաւոր Արշակին, եւ վրաց-աղուանական մեծաքանակ զօրքով մտնելով երկիր՝ գրաւեց Արտաշատ մայրաքաղաքն ու Հայոց գահին բազմեցրեց իր եղբայր Միհրդատին: Հայաստանի եւ Պարթեւքի դէմ այս պատերազմին մասնակցած Աղուանից թագաւորը, որի անունն աղբիւրներում բացակայում է, Կասպից ծովի ափով բաց էր թողել սարմատական դաշնակից ցեղերին՝ միաժամանակ փակելով միւսների ճանապարհը, որոնք գալիս էին կռուելու պարթեւների կողմում: Այդպէս իբերներն ու աղուանները հիւսիսկովկասեան ցեղերի օժանդակութեամբ շահեցին պատերազմը եւ պարթեւահայկական զօրքերի դէմ վճռական ճակատամարտում սպանեցին Արտաւանի միւս որդի Օրոդեսին, որը պէտք է փոխարինէր Արշակին Հայոց գահի վրայ²:

Աղբիւրներն արձանագրում են նաեւ Հռոմի օժանդակութեամբ հզօրացած Աղուանքի եւ Վիրքի միջեւ առկայ հակասութիւններն ու դրանց հանգուցալուծման որոշ դրուագներ, որոնցից ամենայայտնին Ա. դ. 50-ական թթ. իբերա-աղուանական պատերազմն էր: Ըստ Տակիտոսի՝ Վրաց («Հիբերիայի») թագաւոր Փարասմանը 51 թ. պատերազմ էր սկսել Աղուանքի դէմ, օգնութեան խնդրանքով դիմել Կայսրութեանը եւ, չնայած վերջինիս մերժմանը, յաղթանակ տարել³: Դրա հետեւանքով երկու երկրների միջեւ սահմանը տեղափոխուել էր աւելի արեւելք եւ հասել Ալագան գետին (ըստ երեւոյթին՝ նրա գետաբերանին). հետագայում Աղուանից թագաւորութիւնը վերադարձրեց այդ գրաւուած տարածքը, այսինքն՝ Կամբէճան գաւառը⁴: Հռոմի դաշնակիցների միջեւ հակասութիւնների պատճառներից մէկը պիտի համարուի նաեւ Պարթեւստանի քաղաքականութեան կենսունակութիւնը, որն այդ շրջանում լիովին ընդունելի էր Հայաստանի համար: Դրա արդիւնքում Մեծ Հայքում այնուամենայնիւ հաստատուեց պարթեւ արքայ Վաղարշ Ա-ի (51-75) եղբայր Տրդատ Ա-ի թագաւորութիւնը, որը 62 թ. Հռոմեացի համաձայնագրի շրջանակներում վաւերացուեց Ներոն կայսեր կողմից:

Յաջորդող շրջանում Տակիտոս, Սուետոնիոս եւ Դիոն Կասսիոս պատմիչներն արձանագրել են դէպի Աղուանք եւ «Կասպիական դարպասներ» արշաւելու համար Ներոն կայսեր լուրջ նախապատրաստական աշխատանքները: Առաջինի խօսքերով՝ «պատրաստուելով ալբանների դէմ պատերազմի՝ [կայսրն իր հաւաքած լեգիոններն] ուղարկեց դէպի Կասպիական անցքը, սակայն ճանապարհից յետ

¹ Flavius Josephus Opera omnia, Post I. Bekkerem recognovit S. A. Naber, Vol. I, Lipsiae, 1888, Ant. Jud., XVIII, 96-97 (հմմ. Հովսէպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 78):

² Tac. Ann. VI, 33-35; Dio Cass. LVIII, 26, 3-4; Josephus, Ant. Jud. XVIII, 98. Հմմ. Կ. Տակիտոս, էջ 25-31; Հովսէպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 78, 196: Մանրամասն տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հտ. Ա, էջ 306-309:

³ Tac. Ann. XII, 45. Հմմ. Կ. Տակիտոս, էջ 55:

⁴ Մանրամասն տե՛ս A. A. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 28.

կանչեց՝ Վինդեքսի ապստամբութիւնը ճնշելու»¹: Ներոնի նպատակակէտի տակ այս դէպքում, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, պէտք է ընկալել Դերբենդի անցքը², ուստի նաեւ արձանագրելի է, որ Հռոմէացի պայմանագրով Հռոմը պահպանել էր իր պարտականութիւնները Կովկասեան սահմանի պաշտպանութեան խնդրում, ինչը կարող էր յաջող իրականացուել լոկ Աղուանից եւ Վրաց թագաւորների հետ համագործակցելով: Ներոնի մեծ արշաւանքը շկայացաւ՝ արեւմուտքում 68 թ. բռնկուած խռովութեան պատճառով: Փոխարէնը՝ 72 թ. հետեւեց Դարիալով անցած հիւսիսկովկասեան ալանական ցեղերի ասպատակութիւնն Այսրկովկաս, Հայաստան (ուր թագաւորում էր Տրդատ Ա-ն) եւ Ատրպատական (Մեդիա)³: Եւ լոկ տարիներ անց Կասպիական ծովափին հասաւ Դոմետիանոս կայսեր (81-96) ուղարկած զօրքը. նրա օրօք էր Կոբուստանի շրջանում լատիներէն վիմագիր փորագրել Ֆուլմինատի XIII լեգիոնի զօրապետ Յուլիոս Մաքսիմոսը⁴:

Հարկ է նշել, որ Դերբենդի անցքի պաշտպանութեան հարցում Հռոմի ստեղծած համակարգում էական դեր էր կատարում նաեւ Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը: Դրա մասին տեղեկութիւններ են պահպանուել ոչ միայն յունահռոմէական պատմիչների, այլեւ Մովսէս Խորենացու մօտ: Պատմահայրն արձանագրել է Տրդատ Ա-ի (Արտաշէս անուան տակ) բախման պատմութիւնը հիւսիսկովկասեան ալանների հետ, ինչպէս նաեւ Բ դ. երկրորդ կէսի թագաւորների՝ Վաղարշ Ա-ի եւ Խոսրով Ա-ի պատերազմներն Աղուանքում եւ «Ճորալ դռնից» այն կողմ⁵, ընդ որում՝ երկու դէպքում էլ նշում է այդ խնդրում հայ-հռոմէական դաշնակցութեան մասին: Յունահռոմէական պատմիչները փաստում են Կովկասեան անցքերի պաշտպանութեանը Աղուանքի թագաւորների մասնակցութիւնը, սակայն, ցաւօք, ոչ մի անգամ չեն նշում նրանց անունները: Յայտնի են Տրայանոս կայսեր (98-117) ջանքերը Աղուանքը պաշտպանական այդ համակարգում հաստատուն պահելու ուղղութեամբ, որի համար նա ստիպուած է եղել երկրի գահին դնել իր թեկնածուին: Եւ տրոպիոսի եւ Ռուփոս Փեստոսի նոյնանման խօսքերով՝ «Տրայանոսը Հայաստանը յետ իլեց Պարթեմեդից... Նա Ալբաններին քաղաւր տուեց, իսկ Հիբերների, Սաւրոմատների, Բոսպորցիների, Արաբների, Օսրոյէնցիների ու Կովսերի թագաւորներին [իր] ենթակայութեան տակ առաւ»⁶: Նշելի է, որ Աղուանքի տուեալ անանուն

¹ Tac. Hist. I, 6. Հմմ. Suetonii Tranquilli De vita Caesarum, Recognoverunt M. Ihm, Lipsiae, 1907, Ner. 19; Dio Cass. LXIII, 8, 1; Հովսէպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 206:

² Հմմ. Կ. Բ. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 121-125. Հակառակ կարծիքը տե՛ս. օր.՝ Հ. Ս. Սվազլան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 144-145:

³ Joseph, De bell. Jud. VII, 7, 4 (Հովսէպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 52-53); Խոր., Բ.ձ, էջ 177-178; «Մատենագիրք Հայոց», ֆո. Բ, էջ 1926; Հ. Ս. Սվազլան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 146-147; Բ. Ա. Габриелян, Армяно-аланские отношения, с. 65-69.

⁴ St' u. Пахомов E. A., Римская надпись I в. н. э. и легион XII фульмината, с. 86; Կ. Բ. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 127-129.

⁵ Խոր., Բ.կէ, էջ 200; ՄՂ, ֆո. Բ, էջ 1949-1950:

⁶ Eutropii Breviarum historiae Romanae, Recognoverunt F. Rühl (BT), Lipsiae, 1897 (լեւտայւն՝ Eutrop.), VIII, 3; Rufi Festi Breviarum rerum gestarum populi Romani, Edit. E. S. Fors-

Թագաւորը պարթեւների նկատմամբ Հռոմի յաջողութիւնների այս շրջանում դժուար թէ կարող էր պարթեւ Արշակունի լինել (անկախ՝ գրականութեան մէջ տարածուած նման a priori վարկածից), ուստի վատահօրէն հարկ է ընդունել, որ նա պիտի պատկանէր վաղնջական արքայական տոհմին (Օրոյսի, Զորբերի եւն)¹:

Տրայանոսին յաջորդած Հադրիանոս կայսեր (117-138) իշխանութեան աւարտին, 135 կամ 136 թ. կրկնուեց դէպի Այսրկովկաս պլանների ներխուժումը, որոնց համար Դիոն Կասսիոսը ծանօթագրում է. «սրանք մասսագետներ են»²: Կրկին Դարիալով անցած (Փարասման Բ վրաց թագաւորի թողուութեամբ) տափաստանաբնականների արշաւանքը «մեծապէս վնասեց Ալբանիային եւ Մեդիային [Ատրպատականին], շոշափեց նաեւ Հայաստանն ու Կապադովկիան»³: Ըստ Դիոնի հետագայ խօսքերի՝ պատերազմը դադարեց միայն Վաղարշ թագաւորի (Մեծ Հայքի) նուէրների շնորհիւ, ինչպէս նաեւ Կապադովկիայի հռոմէական կառավարիչ Փլաւիոս Արրիանոսի (ըստ երեւոյթի՝ լուրջ գործողութիւնների պատրաստուած) վախից⁴: Ըստ Հադրիանոսի կենսագիր Էլիոս Սպարտիանոսի երկի («Օգոստոսների պատմութիւն») կոչուած ժողովածոյի կազմում)՝ կայսրն «ամենաջերմ բարեկամութիւն էր պահպանում Ալբանների ու Հիբերների հետ եւ առատ ընծաներ տալիս նրանց թագաւորներին, թէպէտ նրանք չէին բարեհաճում գնալ նրա առջեւ»⁵:

Ենթադրուում է, որ Բ դ. երկրորդ կէսին եւ Գ դ. սկզբին եւս Աղուանքը նոյն կերպ, ինչպէս հարեւան Մեծ Հայքը եւ Վիրքը (ուր հռոմէական լեգիոնները լատիններէն վիմագրեր են թողել), առաւելապէս Կայսրութեան ազդեցութեան ոլորտում է գտնուել՝ շարունակելով մնալ անկախ⁶: Իրավիճակը, թերեւս, չէր փոխուել, եւ Աղուանքի վաղնջական թագաւորական տոհմը շարունակում էր երկրում իշխել նաեւ Իրանում պարթեւ Արշակունիների փոխարէն Սասանեան արքայական հարստութեան հաստատումից յետոյ 220-ական թթ.:

Առաջին Սասանեանների բազմալեզու վիմագրերը (Շապուհ Ա-ի, մոգպետ Կարտիրի եւն) յիշատակում են Աղուանք/Առանը որպէս թագաւորութիւն՝ չտալով, սակայն, նրա տիրակալի անունը⁷: Միւս կողմից՝ Զ դ. ամենասկզբին շարադրուած՝ «Վաչագանի վէպ» անուանուած աղբիւրը (Ժ դարում արտագրուած Մով-

ter, Hannover, 1874, § XX. Հմմ. **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, с. 129.

¹ Հմմ. անդ, էջ 130; **Լ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 151:

² **Dio Cass.** LXIX, 15, 1; **Հովսէպոս Փլավիոս**, **Դիոն Կասսիոս**, էջ 214:

³ **Տէ'ս Աստի Բ. Ա. Габриелян**, Армяно-аланские отношения, с. 69-70.

⁴ Անդ: Հմմ. **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 130-131.

⁵ **Aelius Spartianus**, De vita Hadriani, – Scriptores Historiae Augustae, In 2 vol., Edidit **E. Hohl**, Vol. I, Leipzig, 1927, I, 21; *ibid*, De vita Hadriani, – Scriptores Historiae Augustae, In 3 vol., With an English translation by **D. Magie**, Vol. I, Cambridge/Mass. – London, 1961, XXI, 13, p. 66. Հմմ. **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 130; **Լ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 151:

⁶ **Տէ'ս Կ. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 131-132; **Լ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 152-153:

⁷ Հմմ. անդ, էջ 154-160:

սէս Դասխուրանցու կողմից)¹ ուղղակի յայտնում է Աղուանքում Գ-Դ դդ. սահմանագծին Արշակունեաց արքայատոհմի հաստատման մասին՝ յանձին Վաչագան Ա Քաջի²: Դա ժամանակով համընկնում է Մեծ Հայքում Արշակունիների վերահաստատման հետ Գ դ. ամենավերջին՝ յանձին Դիոկղետիանոս կայսեր (284-305) կողմից Տրդատ Գ-ի (298-330) թագադրման, որն իրագործուեց 298/299 թ.³ 40 տարով կնքուած Մծբինի հաշտութեան համաձայնագրի պայմանների շրջանակում:

Տեղին նշենք, որ, գուցէ, նոյն պատմական դէպքերի արդիւնքում է արքայատոհմի փոփոխութիւն եղել նաեւ հարեւան Վիրք/Քարթլիում: Այստեղ վրացական ուշ (գարգացած միջնադարի) պատմական աւանդոյթը յայտնում է Գ դարում տեղի ունեցած՝ Փառնաւագեան արքայատոհմի փոխարինման մասին Միհրանեան նոր արքայատոհմի հիմնադիր եւ Տրդատ Մեծի ժամանակակից Միրիանով, ում Սասանեան ծագում է վերագրում⁴: Սակայն հաշուի առնելով իւրայատուկ պատմական պահը (Սասանեանների զիջումները Հռոմին), իրանական լաւ յայտնի Միհրան տոհմի պարթեւական ակունքները, ինչպէս եւ հայկական (ու ահա նաեւ՝ աղուանական) զուգահեռը՝ կարելի է կասկածի տակ առնել այդ ուշ աւանդոյթի պնդումը (թերեւս, ծագած տարբեր պատմական սիւժէների միախառնումից) եւ

¹ Տե՛ս Անանուն, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – «Մատենագիրք Հայոց» [լետալստի՝ ՄՀ], հտ. Գ, Զ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 51-112: Հմմ. Ա. Յակոբեան, «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Չ դարերի Աղուանքում, – ՀԱ, ԾԺԷ տարի, 2003, սն. 45-142:

² Դասխ., գլ. Ա.ժդ-ժե, էջ 40-41: Պարթեւ Արշակունիների հետ Աղուանքի մշակութային վաղ կապերի մասին տե՛ս, օր.՝ Ա. Մ. Акопян, Связи Армении и Кавказской Албании с Парфией (градостроительство и архитектура), – СА, 1979, № 4, с. 26-39.

³ Ժամանակագրութեան ճշգրտումը տե՛ս Կ. Իւզբաշեան, Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, Եր., 2005, էջ 287. «Մծբինի պայմանագիրը ստորագրուած է եղել ոչ թէ 298 թ., ինչպէս նշում էր մինչեւ վերջին ժամանակներս, այլ յաջորդ՝ 299 թ.: Հէնց այս թուականից էլ պիտի հաշուենք Տրդատ Մեծի գահակալութիւնը: Գրականութեան մէջ նա յայտնի է որպէս Տրդատ Երրորդ: Սակայն հիմք կայ ենթադրելու, որ գուցէ նա եղել է Չորրորդը, եւ նրանից առաջ Հայաստանում իշխել է ոչ թէ նրա խոսքով հայրը, այլ Տրդատ Գ հօրեղբայրը: Կ. Թումանովի կարծիքով՝ հէնց նա է յիշատակուած Պակովիում գտնուած պարսկերէն յայտնի արձանագրութեան մէջ. միւսների հետ միասին Տրդատը ողջունում է շահանշահ Ներսէսի՝ Պարսից գահ բարձրանալը (տե՛ս С. Toumanoff, The third-century Arsacids – REArm., t. VI, 1969, p. 257)»: Հմմ. Բ. Հ. Հարությունյան, Էրիխ Բեթենհոֆեն, Տրդատը եւ Պակովիի արձանագրութիւնը..., Վիսրապէն, 1995..., – ՊԲՀ, 1996, հոմ 1-2, էջ 353-355: Պայմանագրի մասին նորերս տե՛ս նաեւ G. Traina, Mapping the New Empire: A Geographical Look at the 4th Century, – “East and West in the Roman Empire of the 4th Century. An End to Unity?”, Leiden – Boston, 2015, p. 56; Ա. Ж. Арутюнян, Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран (189 г. до н. э. – 298 г. н. э.), Ростов-на-Дону, 2015, с. 285-288; Առյճի՝ Столица Великой Армении Тигракеерт в контексте армяно-римско-ближневосточных межгосударственных отношений (296-301 гг.), Ростов-на-Дону – Таганрог, 2019, с. 86-118.

⁴ Տե՛ս, օր.՝ Մրөвели Леонти, Жизнь Карталийских царей, Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана, Пер. с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цудая, Москва, 1979, с. 37-38; Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. Ա, Եր., 1934, էջ 162-165:

ենթադրել Միրիան Ա-ի սերունդը հենց պարթև Արշակունի արքայատոհմի որեւէ ճիւղից, ինչպէս որ դա արդէն արել է ահադ. Շալա Ամիրանաշիլին¹:

Գ դարում աղբիւրները խիստ ուշագրաւ փոփոխութիւն են արձանագրում անտիկ Աղուանից թագաւորութեան տարածքային ընդգրկման առումով՝ նրա արեւելեան հատուածում: Այստեղ՝ Կասպից ծովի ողջ ափամերձ գօտում՝ մինչեւ Կովկասեան լեռները, յիշատակում են արդէն Մասքթաց թագաւորութիւնը կամ (եւ) Բաղասական երկիրը, որն իր թագաւորական շրջանում ընդգրկում էր Կասպից ծովի առափնեայ տարածքը Կուր գետի ստորին հոսանքից մինչեւ Չող/Դերբենդի անցքը՝ ներառելով Մասքութք երկրամասը²: Եւ որեւէ աղբիւր այլեւս չի խօսում այն մասին, որ այդ տարածքը նաեւ «Աղուանք» է, թէկու՞՞ ժողովրդագրական իմաստով: Այս փաստը կարելոր ցուցիչ է էթնիկական պատմութեան համար, քանի որ եթէ մինչեւ Գ դարի նշուած փոփոխութիւնն իր աւարտին հասած լինէր աղուանական 26 ցեղերից միասնական էթնոսի կազմաւորումը, ապա քաղաքական կամ վարչական սահմանների փոփոխութիւնը չէր կարող դառնալ ամբողջից կտրուած տարածքի բնակչութեան ինքնանուանման (էթնանուն) կորստի պատճառ: Ըստ այսմ՝ անտիկ հեղինակների յիշատակած «ալբան» («աղուան») եզրոյթի տակ գտնէ Գ դարի կտրուածքով դեռեւս պէտք է հասկանալ ոչ թէ կազմաւորուած էթնոս, այլ «Ալբանիա» («Աղուանք») անունը կրող թագաւորութեան հիմնական (կովկասալեզու) բնակչութեան հաւաքական, էթնոպոպուստար ընդհանրութիւնը. այն թէպէտ եւ, ըստ ամենայնի՝ էթնոհամախմբման որոշակի աստիճանի էր հասել եւ ունէր օտար աղբիւրներում արձանագրուած բաւականին կայուն այլանունում-արտանուն (էքզոէթնանուն-էքզոէթնոնիմ), սակայն իր ներսում շարունակում էր բաժանուած մնալ կովկասեան լեզուաընտանիքի լեզգիական ենթախմբի լեզուներով խօսող առանձին ցեղային էթնոսների, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր կայուն էթնիկական ինքնագիտակցութիւն եւ ինքնանուանում (էնդոէթնոնիմ)³:

¹ **Շ. Ամիրանաշիլի**, Վաղ-սասանեան դարաշրջանի արծաթեայ սկիհը Արմազիսիւտեի պեղումներից, – Թբիլիսի 1500. Յոբելեանական ժողովածոյ, Թբիլիսի, 1958 (վրացերէն), էջ 93: Հմմ. այլ կարծիքով՝ **Գ. Ա. Меликишвили**, К истории древней Грузии, с. 40.

² Բաղասականի տեղադրութեան մասին տե՛ս **Բ. Ուլուբաբյան**, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, – ԲԵՀ, 1971, հոմ 1, էջ 178-182; **Б. Арутюнян**, Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елишэ, – КВ, вып. 1, Ер., 1979, с. 31 сл.; **Բ. Հարությունյան**, Մագքթաց Սանեան թագավորի արշավանքը Հայաստան, – ԼՀԳ, 1981, հոմ 6, էջ 76-77; **Ա. Ա. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 100 сл.; **Հ. Խորիկյան**, Բաղասական երկրի տեղադրությունը, – ՊԲՀ, 2010, հոմ 2, էջ 150-168:

³ Մանրամասն տե՛ս **М. М. Ихилов**, К вопросу о происхождении народностей лезгинской языковой группы, с. 88; **Ա. Ա. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 106-107; **ճոյնի՝** К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании в период ослабления Арабского Халифата, – “Caucasica” (Труды Ин-та политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона), т. 2, Москва, 2013, с. 34-37; **Ս. Հակոբյան**, **Հ. Գալստյան**, Էթնալեզվական գործընթացները Բուն Աղուանքում, – Հայերենագիտական միջազգային 2-րդ գիտաժողով. Նյութերի ժողովածո, Եր., 1987, էջ 92-93; **А. Akopyan, A. Galshtyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early

Իրանում պարթևե Արշակունիների փոխարէն Գ դ. 20-ական թթ. Սասանեանների հաստատման առիթով հայկական աղբիւրները գրում են վերջինների դէմ ուղղուած հայ-աղուանական զինակցութեան մասին: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ աղուանները Վիրքի եւ այլ հարեւանների հետ մասնակցում էին Հայոց արքայ Խոսրով Մեծի (=Տրդատ Բ, 216-252) բազմամեայ արշաւանքներին դէպի Իրանի խորքը («...ի միւս եւս ի գլուխ տարւոյն սկսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել եւ զար բովանդակել, գումարել զզարս Աղուանից եւ Վրաց, եւ բանալ զդրունս Ալանաց եւ զճորայ պահակին, հանել զզարս Հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչեւ ի դրունս Տիւրքոնի... Վաղվաղակի ի թիկունս հասանէին մեծաւ բազմութեամբ ժիր եւ քաջ առն եւ ձիոյ եւ բուռն կազմութեամբ Աղուանք, Լփինք եւ Ծիղպք, Կասպք եւ այլ եւս՝ որ ի սմին կողմանց, զի զվրէժ արեանն Արտեւանայ խնդրեսցեն»)¹: Ի դէպ, այս տեղեկութիւնը պահպանել է նաեւ վրաց պատմական ականդոյթը, թէպէտ այնտեղ բացակայում է (թերեւս, պատահաբար) Աղուանքի (Հերէթ կամ Ռան) յիշատակութիւնը²:

Աղուանքը եւ Հայքը միասին են հանդէս գալիս նաեւ իբրեւ առաջին Սասանեաններին ենթակայ դարձած թագաւորութիւններ (252 թ. Տրդատ Բ-ի սպանութիւնից յետոյ, ըստ ագաթանգեղեան ականդութեան՝ Անակ Պարթեւի կողմից, որին ուղարկել էր Պարսից արքան): Սասանեան վիմագրերում՝ Նախշ-է Ռուստամում Կարտիր մոգպետի երկլեզու, Քաաբա-է Զարդուշտում Շապուհ Ա-ի (241-272)՝ եռալեզու եւ Պաշկուլիում Նարսես (Ներսես) արքայի (293-302, մինչ այդ նա «Հայաստանի մեծ թագաւորն» էր) թողած երկլեզու բնագրերում երկու երկրները Իրանշահրի մէջ մտնող կիսանկախ երկրներ՝ շահրեր են: Երեք դէպքում էլ միջին պարսկերէնով «Առան» կոչուած (պահլաւերէնում՝ «Արդան», յունարէնում՝ «Ալքանիս») երկրի կողքին նշուած է Բաղասական երկրի անունը (Բալասագան ձեւով), ինչպէս նաեւ «Ալքանական դուռն»-ը (որը, ըստ ամենայնի՝ Չոզ/Դերբենդն էր)³:

Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (Zagreb, 1988), Moscow, 1988, p. 3-5; **А. АКОПЯН**, Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, – ВА (Ер.), 2015, № 2(8), с. 69-83.

¹ Ագաթ., գլ. Ա, § 19, էջ 16-17; ՄՂ, ֆո. Բ, էջ 1316:

² Տե՛ս «Քարթլիս ցխովրէբա»-յում ընդգրկուած Լէոնտի Մոռովելու երկում. «Եւ այս Խոսրով [Մեծ] Հայոց թագաւորը սկսեց պատերազմել Քասրէ[-Շարւան] Պարսից թագաւորի հետ, եւ նրան օգնում էր Վրաց Ասփագոր թագաւորը: Եւ այս Ասփագորը բացեց Կալասացոց դուռն եւ դուրս բերեց օսերից, լեկերից եւ խազարներին եւ զնաց Խոսրով Հայոց թագաւորի սօտ՝ Պարսից հետ պատերազմելու» (տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քել, Վրաց աղբյուրները, ֆո. Ա, էջ 162; **Мровели Леонти**, Жизнь Карталийских царей, с. 37).

³ **E. Honigman, A. Maricq**, Recherches sur les Res Gestae divi Saporis, p. 64, 88-90; **A. Maricq**, Res Gestae divi Saporis, p. 48, 307; **С. Т. Еремян**, Страна “Махелония” надписи Кааба-и-Зардушт, – ВДИ, 1967, № 4, с. 47-59; **В. Г. Луконин**, Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987, с. 169, 218-219, 255; **С. Ю. Касумова**, Южный Азербайджан в III-VII вв. (проблемы этно-культурной и социально-экономической истории), Баку, 1983, с. 50, 53-55; **ԱՂՂԻՒՄ**՝ Le sceau du Catholicos d'Albanie et du Balāsagān, – SI, t. 20, fasc. 1, 1991, p. 31-32; **Ph. Huysse**, Die dreisprachige Inschrift Šabuhrs I. An der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ), London, 1999.

Այս ժամանակաշրջանում եւս հռոմէացի պատմիչները յիշում են Ալբանիայի թագաւորների ինչ-ինչ գործեր: «Օգոստոսների պատմութիւն» ժողովածոյի մէջ ընդգրկուած Տրեբելիոս Պոլիոնի (Դ դ. վերջ) «Երկու Վալերիանոսներ» երկում նշուած է, որ Շապուհ Ա-ի կողմից Վալերիանոս կայսերը գերի վերցնելուն (260 թ.) խիստ բացասաբար վերաբերուելով՝ Աղուանից եւ Վրաց թագաւորները (անունները տրուած չեն) երկու ուրիշ տիրակալների նման պատրաստակամութիւն են յայտնել՝ օգնելու ազատել հռոմէացի կայսերը («Բակտրիացիները, Հիբերները, Ալբանները եւ Տարոսկիւթները չընդունեցին Շապուհի նամակները [կայսերը գերելու աւետիսով], այլ դիմումներ գրեցին հռոմէացի զորապետներին՝ օգնութիւն խոստանալով Վալերիանոսին գերութիւնից ազատելու [գործում]»)¹: Իսկ նոյն պահին Հայաստանի՝ «Արտաւազը» անուանուած արքան նամակ է յղել Շապուհին (այդպէս նաեւ՝ «կադուսների թագաւոր Բելենոս»-ը)² բողոքելով, որ «Վալերիանոսի պէս մի ծերունու» գերի պահելով նա իր եւ իր դրացիների ու դաշնակիցների դէմ է հանել «ամբողջ աշխարհը»³: Տեղին նշենք, որ Հայոց այս Artavasdes արքան, անկախ գրականութեան մէջ ձեւաւորուած ծաւալուն աւանդոյթից, շփոթի համարուի առանձին տիրակալ, կամ էլ «ոչ պատմական անձ»³, այլ, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, պէտք է նոյնացուի Շապուհ Ա-ի աւագ որդի, «Հայաստանի մեծ թագաւոր» կոչուած Ռմիզդ-Արտաշիի հետ (252-272, ապա մէկ տարի՝ Իրանի արքայից արքայ՝ 272-273 թթ.), որը Մովսէս Խորենացուն յայտնի էր «Արտաշէս» անունով (հմմ. *Ohrmazd-Artasir – Artavasdes հնարաւոր դրափոխուած անցումը): Քաաբա-է Զարդուշտում Շապուհ Ա-ի եռալեզու վիմագրի յայտնաբերումից յետոյ Սասանեանների գերիշխանութեան ոլորտում յայտնուած Հայաստանում Ռմիզդ-Արտաշիր – «Արտաւազը» – «Արտաշէս» թագաւորից բացի մի այլ տիրակալ ընդունելու անհաւանականութեան մասին փաստարկները յատուկ ներկայացրել է իրանագէտ Մարի-Լուիզ Ծօմոնը⁴: Իսկ նախնական զգուշաւորութեամբ՝ Ռմիզդ-Արտաշիր – Արտաւազը նոյնացման մասին այդ իրաւացի պնդումն առկայ է դեռեւս Հայկ Պէրպէրեանի մօտ (իբրեւ «ձեռագրական վրէպ մը»)⁵:

¹ **Trebellii Pollionis** Valeriani duo, – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by **D. Magie**, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, IV, 1, p. 6; **ТРЕБЕЛЛИЙ ПОЛЛИОН**, Двое Валерианов, Пер. **С. П. Кондратьева**, – ВДИ, 1959, № 2, с. 236.

² **Trebellii Pollionis** Valeriani duo, III, 1-2, p. 4-6. Տեղին նշենք, որ Կ. Տրեւերի գրքում (Очерки по истории и культуре Кавказской Албании..., с. 133-134, 308), ինչ-որ մի անհիմնաւոր վրիպմամբ՝ այս երկի հեղինակ է կոչուած ոչ թէ Տրեբելիոսը, այլ Յուլիոս Կապիտոլինոսը, որը Բ դարի մի քանի կայսրերի պատմութիւնների հեղինակն էր:

³ Այդպէս տե՛ս, օր.՝ ՀԺՊ, հտ. II, Եր., 1984, էջ 46-48 (հատուածի հեղ.՝ Ս. Տրեւեան); **Ռ. Արտաւազի**, Հայաստանը Արտաւազից մինչեւ Տրդատ Մեծ, էջ 128-129; **А. Ж. Арутюнян**, Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран, с. 276-278.

⁴ **M.-L. Chaumont**, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, p. 85-86.

⁵ **Հ. Պէրպէրեան**, Ռմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքայ Հայաստանի, – «Զուարթանց». Տարեգիրք գրականութեան եւ արուեստներու, հտ. Բ, Փարիզ, 1944, էջ 167-173, լատկ.՝ էջ 172: Նոյն էջում հեղինակը քննում է նաեւ Տրեբելիոս Պոլիոնի միւս երկում (**Trebellii Pollio-**

Այսպիսով, թէպէտ «Օգոստոսների պատմութեան»՝ երբեմն գեղարուեստական շափազանցութիւններով համեմուած պնդումների հաւաստիութիւնը խնդրառու է՝, բայց, թերեւս, Տրեբելիոս Պոլիոնի հաղորդածն ընդհանուր գծերով ճիշտ էր արտացոլում Սասանեան տէրութեան կազմի մէջ մտնող Աղուանքի՝ Գ դ. կէսերին իշխած մի կիսանկախ, բայց խիստ ինքնավստահ արքայի (ցաւօք՝ անանուն) որոշակի ինքնուրոյնութիւնը: Այդպէս պիտի մտածենք նաեւ «Հայաստանի մեծ թագաւոր» Որմիզդ-Արտաշիր Սասանեանի (նաեւ՝ Արտաշէս, գրական հողի վրայ, ինչպէս տեսանք, նաեւ՝ Արտաւազդ) եւ Վիրքի անանուն արքայի մասին:

Արդէն յաջորդող շրջանում, Իրանական տէրութեան ներքին ու արտաքին մի թուլացման պահին, ուշ անտիկ աղբիւրներն արձանագրում են Հռոմի ազդեցութեան որոշակի վերականգնումը Սասանեաններին ենթակայ մի շարք ժողովուրդների վրայ, այդ թւում՝ Այսրկովկասում եւ մասնաւորապէս Աղուանքում: Նոյն «Օգոստոսների պատմութեան» կազմում Փլաւիոս Վոպիսկոս պատմիչի պնդման համաձայն՝ կայսր Արեւիհանոսին (270-275) «Սարակինոսները, Բլեմմերը, Աքսոմիտները, Բակտրիացիները, Սերերը, Հիբերները, Ալբանները, Հայերը, ինչպէս նաեւ հնդկական ցեղերը ներկայումս մեծարում են՝ գրեթէ իբրեւ հովանաւոր-աստծոյ»²:

Բաժին 2

ԱՆՏԻԿ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ ՀՍՏ ԿԼԱԻԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԷՈՍԻ

Իր կեանքի գլխաւոր երկը գրելիս Բ դարի յոյն նշանաւոր աշխարհագէտ Կլաւդիոս Պտղոմէոսը, ըստ ամենայնի՝ ծանրակշիռ աղբիւրներ է ունեցել Ալբանիա երկրի նկարագրութեան համար³: Դա երեւում է ե՛ւ հարեւան Իբերիայի հետ

nis Tyranni triginta, – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by **D. Magie**, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, II, 2, p. 66) Որմիզդ-Արտաշիրին տրուած *Ռոմնագղէս* անուանաձեւը (տպագր. վրիպակով՝ *Ռոմնագղէս*), որի մէջ դէռ Թ. Նէօլդեքէն տեսնում էր (Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Aus der arabischen Chronik von **Tabari** übersetzt von **Th. Nöldeke**, Leyden, 1879, S. 43) Շապուհ Ա-ի առաջին որդու «Ռոմնագղէս, պսիմքն՝ Որմիզդ անունը» (“Odomastem [*resp.* Oromastem] primum”). Հ. Պերպերեանը գշում է նաեւ Փլաւիոս Վոպիսկոսին յայտնի «Արտաբասսիս [*resp.* Արտաասագղ] Ասորու» մասին (“Artabassis Syrus”, տե՛ս **Flavii Vopisci Syracusii** Probus, – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by **D. Magie**, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, IV, 1, p. 342), թէպէտ, ըստ պատմիչի, նա Հռոմի կողմնակիցն էր ու կարող էր եւ կայ չունենալ «մեծ թագաւոր Հայոց»-ի հետ:

¹ Հմմ. **Ռ. Մանասիրյան**, Հայաստանը Արտաւազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, էջ 128-129:

² **Flavii Vopisci Syracusii** Divus Aurelianus, – Scriptores Historiae Augustae, Edit. **E. Hohl**, In 2 vol., Vol. II, Leipzig, 1927, p. 163, 14; *ibid.*, Divus Aurelianus, – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by **D. Magie**, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, XLI, 10, p. 276. Հմմ. **Հ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 159-160:

³ Բնագիրը տե՛ս **Ptol.** Geogr., V, 11, 1-8; **В. В. Лагьшев**, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, Греческие писатели, вып. I, СПб., 1893, с. 242-243, 247; **Klaudios Ptolemaios**, Handbuch der Geographie, Griechisch – Deutsch, Herausgegeben von **A. Stückelberger** und **G. Grasshoff**, Basel, 2006, S. 88-89.

համեմատելիս, որի բնակավայրերի թիւը հեղինակի մօտ եռակի պակաս է (9), քան Աղուանքում (5 սեկտորներում՝ 29 քաղաք, նաեւ՝ 6 գետ ու 2 կղզի), եւ՝ Մեծ Հայքի, որտեղ քաղաքների թիւն ընդամենը 2,7 անգամ է աւելի (85), թէպէտ երկիրը մեծ էր Աղուանքից 5 անգամ: Այդպիսի աղբիւրներ էին, օր.՝ Աղուանքի դէմ ռազմարշաւների մասնակիցների անմիջական ու հաւաստի գրառումները, ինչպէս նաեւ դրանց վրայ հիմնուած աշխարհագրական նկարագրութիւններն ու ճանապարհային քարտէզ-գծագրերը՝ իտիներարիաները¹: Չնայած դրան, Ալբանիայի բնակավայրերի ու գետերի համադրման եւ տեղորոշման փորձերը՝ սկսուած դեռ ժ.՛ դարում, մինչ այժմ չեն բերել վերջնական համոզիչ արդիւնքի: Կ. Տրեւերը նոյնիսկ հոռետեսօրէն գրում էր. «Յունական այբուբենի իւրայատկութեան հետեւանքով, որի տառերով հնարաւոր չէ արտայայտել կովկասեան լեզուների իւրատեսակութիւնը, տուեալ դէպքում՝ աղուաներէնինը իր կոկորդային ու շշական հնչիւններով, մենք հազիւ թէ կկարողանանք այդ անուանումների յունական գրութեան մէջ վերհանել նրանց տեղական հնչողութիւնը: Այդ պատճառով ներկայիս տոպոնիմիկայի օգնութեամբ Պտղոմէոսի անուանումները հասկանալու փորձը հազիւ թէ կարող է համոզիչ եզրայանգումների բերել»²: Սակայն այսօր մենք կարող ենք էապէս փարատել հեղինակների այսպիսի անհանգստութիւնը:

Ալբանիայի պտղոմէոսեան տեղանունների համադրման վերջին փորձերը, օր.՝ վրաց-աղուանական կրկնագրի 2008 թուականի հրատարակողներինը (Յ. Գիպերտ, Վ. Շուլցէ, Զ. Ալեքսիձէ եւ Ժ.Պ. Մահէ)³, յենում են Սերգէյ Մուրաւիեւի մօտեցումների վրայ, ով առաւելապէս խորացել էր Կասպից ծովի տրանսգրեսիայի խնդիրներում⁴, ինչպէս նաեւ Ռոբերտ Հիւսընի, ով 1992-ին հրատարակեց է դարի «Աշխարհացոյց»-ի մանրամասն ծանօթագրուած անգլերէն թարգմանութիւնը⁵: Իրենց որոշ արժանիքներով հանդերձ՝ դրանք բոլորը մեծ սխալներով են: Աղուանքի պտղոմէոսեան նկարագրութեանը մեր մանրակրկիտ անդրադարձը եղաւ մի քանի տարի առաջ Ք. յ. է դարի հայկական «Աշխարհացոյց»-ի գիտական բնագրի կազմման աշխատանքից յետոյ⁶: Արդիւնքում պարզուեց, որ ուշադիր քննութեան դէպքում լիովին հնարաւոր է փաստարկել ու ճշգրիտ որոշել թէ՛ Պտղոմէոսի, թէ՛

¹ Անտիկ Աղուանքի աշխարհագրական նկարագրութիւնների մասին գրուել է բազմիցս: Վերջիններից տե՛ս, օր.՝ **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 67-86; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 20-95; **G. Traina**, Roman Perceptions of Caucasian Albania, – «ԼՂՀ անցյալը, ներկան եւ ապագան»..., էջ 223-228:

² **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 137.

³ The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Vol. I, Edited by **J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé**, Turnhout, 2008, p. II-94-95.

⁴ **С. Н. Муравьев**, Птолемеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия, – ВДИ, 1983, № 1, с. 117-147.

⁵ The Geography of **Ananias of Širak** (Ašxarhac'oyc'). The Long and the Short Recensions. Introduction, Transl. and Commentary by **R. H. Hewsen; R. H. Hewsen**, Armenia: A Historical Atlas, Chicago – London, 2001.

⁶ Տե՛ս **Անանուի (է դար)**, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիրը՝ **Ա. Յակոբեանի**, – ՀԱ, ԸԻ՛Հ տարի, 2013, սճ. 35-194:

Ստրաբոնի, Պլինիոս Աւագի, Պոմպոնիոս Մելայի եւ «Աշխարհացոյց»-ի իմացած գետերի համադրումները, որի հիման վրայ էլ՝ արդէն նաեւ բնակավայրերինը:

Պտղոմէոսեան քաղաքների յաջող համադրման խնդիրը բարդացնում է նախ եւ առաջ՝ անտիկ Ալբանիայի թագաւորութեան հիւսիս-արեւելեան սահմանակէտի ճշտման դժուարութիւնը: Ըստ անտիկ բազմաթիւ հեղինակների՝ Աղուանքն արեւելքում հասնում էր Կասպից/Հիւրկանիա ծովին (Պլինիոս Աւագն ափագծի այդ կտորը կոչում էր «Ալբանական ծով»¹), իսկ հիւսիսում Սարմատիայից բաժանւում էր Կովկասի լեռնաշղթայով² (այն կտրում էին երկու լեռնանցքներ՝ կոչուած «Սարմատական դռներ» եւ «Ալբանական դռներ»³) ու նրա բազուկներից մէկով, որը Ստրաբոնը եւ Պոմպոնիոս Մելան կոչում էին «Կերաունիա»⁴: Բայց ո՞րն էր երկրի հիւսիս-արեւելեան սահմանը կազմող այդ լեռնաբազուկը: Որոշ ուսումնասիրողներ (օր.՝ Ս. Երեմեանը եւ յիշատակուած Ռ. Հիւրընը) տանում են տուեալ սահմանագիծը Լեանգեաբիզի լեռնաշարով (Շամախիից արեւմուտք) եւ Կուրի ամենարեւելեան Աղսու վտակով⁵ կամ էլ տարածում մինչեւ Ապշերոն ու Սումգայիթ գետ (Ա. Եանովսկի, Ս. Մուրաիեւ, Հ. Սվազեան եւն)⁶: Ոմանք էլ (օր.՝ Ս. Եուշկովը, եւ Ս. Կովալենսկին⁷) հասցնում են այն բաւական հեռու հիւսիս՝ Միջին Դաղստան: 1987 թ. գրքում մեզ, թւում է, թէ յաջողուեց ճշգրիտ որոշել այդ հիւսիս-արեւելեան սահմանակէտը՝ նկատելով Ք. յ. Ա դարի հռոմէացի պատմիչ Կոռնելիոս Տակիտոսի «Աննալների» մի վկայութիւնը (իբերա-պարթեւական պատերազմի նկարագրութեան մէջ, գլ. VI, 33), որը սահմանը տանում էր հէնց Դերբենդի անցքով՝ այն կոչելով փոթորիկների ժամանակ ողողուող «անցք ծովի ու Ալբանիայի լեռների ծայրի

¹ Plin. Nat. Hist., VI, 38.

² Տե՛ս Տրաբ. XI, 2, 15; 4, 1; 5, 6-7; Plin. Nat. Hist., VI, 38-39; Tac. Ann., VI, 33 (Կ. Տակիտոս, էջ 27); Ptol. Geogr., V, 8, 1; 8, 7; 8, 11; 8, 14-15; 11, 1.

³ Ptol. Geogr., V, 8, 15; 11, 6 (Σαρματικά ... Ἀλβάνια δὲ Πύλαι).

⁴ Strab. XI, 4, 1; Ստրաբոն, 1940, էջ 31 («արեւելքից [Ադուանքի] սահմանը հասնում է [Կասպից] ծովին, իսկ արեւմուտքից սահմանակից է Վիրքին: Մնացեալ կողմերից ճիւսիսը պաշտպանուած է Կովկասեան լեռներով (ճէնց արանք են բռնում [Ադուանքի] դաշտավայրի վերելք, իսկ ծովին մօտիկ [մասը] աւելի կոչուում է Կերաունիա»); Pomponius Mela, Chorographie, Texte établi, traduit et annoté par A. Silberman, Paris, 1988, III, 39-41 (յետայսու՝ Pomp. Mela). Անտիկ աւանդոյթում Կերաունիա լեռնանունը («Աշխարհացոյց»-ում՝ Ծանթայիս, տե՛ս Անանուն /Է դար/, սճ. 109, 112) մեծ սփոռածութեան մասին (Բալկաններից մինչեւ Հիմալայներ) տե՛ս Ա. Ա. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 53.

⁵ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմութեան ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Եր., 1963, էջ 34; Առլնի՝ «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմէոսի (II դար), – ՀՄՀ, հտ. 9, Եր., 1983, էջ 416-417-ի միջեւ; R. H. Hewsen, Armenia, p. 77, 100.

⁶ А. Яновский, О древней Кавказской Албании, – ЖМНП, 1846, т. 52, ч. 2, с. 120, 132-134; С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 130-131, 135, 141; Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 292-294; Ա. Վարդանյան, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Եր., 2013, էջ 84-87:

⁷ С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Албании, – ИЗ, 1937, № 1, с. 129-148; С. А. Ковалевский, “Карта Птолемея” в свете исторической географии Прикаспия, – ИВГО, 1953, т. 85, вып. 1, с. 31-48.

միջեւ»¹: Աւելին, հնարաւոր եղաւ նկատել, որ դեռեւս Ք. ա. Գ դարում «աղուանները» բնակութեան սահմանը համարուել է նոյն Դերբենդի լեռնաբազուկը: Վերելում տեսանք, որ Սելեւկեանների հրամանով Կասպից ծովի ափաշերտը հետազօտած Պատրոկլէսի «Պերիպլուսը» (Ք. ա. Գ դ. սկիզբ) եւ նրանից օգտուած էրատոսթենէսը (դարավերջում) արձանագրել են աղուանների բնակուելը կաղուս/կատիշներից հիւսիս ընկած Կասպիական ափին՝ իրականում 5000 ստադիոն ձգուածութեամբ, Կուրի գետաբերանից մինչեւ Դերբենդի անցքը²: Այսպիսով, անտիկ Ալբանիա երկրի հիւսիս-արեւելեան սահմանագիծը վերջինից դէպի արեւմուտք պիտի անցած լինէր Ջալգանի լեռնաշարով, ապա Ռուբաս եւ Ուլլուշայ գետերի ջրբաժան լեռնաշղթայով մինչեւ Զուֆուդաղ լեռնագագաթը, ապա Ալախունդաղ եւ Դիւլթիդաղ գագաթներով մինչեւ Գլխաւոր Կովկասի Գուտոն լեռնագագաթը³:

Պտղոմէոսը յիշատակում է Աղուանքի 29 բնակավայր (երեքը՝ նաեւ կրկնակի)՝ դրանց կոորդինատներով, ընդ որում՝ հինգ հատուած-սեկտորների մէջ, որոնց սահմանները իր թուարկած վեց գետերն են: Դրանցից մէկի համար՝ ամենից արեւմտեանի, որ անանուն է, ասում է՝ «Կովկասից հոսող, որ լցում է Կուր», ընդ որում՝ «Ճբերիայի հետ սահմանի գծից [արեւելք]»⁴ (V, 11, 3-4): Միւս հինգ գետերը՝ Կուր, Ալբանոս, Կայսիոս, Գերրոս եւ Սոանա, թափում են Հիւրկանիա/Վրկան ծով: Դրանց գետաբերանների կոորդինատները Պտղոմէոսը նշում է ալբանական ափագծի նկարագրութեան մէջ, ընդ որում՝ մօտակայ մէկական ծովափնեայ «քաղաքի»՝ πόλις-ի (արդեօ՞ք նաեւ՝ նաւահանգիստ) կոորդինատներով հանդերձ (V, 11, 2): Ստրաբոնին յայտնի չորս աղուանական գետերն էլ (Ալաձոնիոս/Ալազան, Սանդոբանէս, Ռոյտակէս, Խանէս) թափում էին Կուր⁵, այդպէս նաեւ՝ Պլուտարքոսին ու Դիոն Կասսիոսին յայտնի Կամբիւսէս/Իորի գետը⁶: Իսկ Աղուանքից դէպի ծով հոսող գետեր յիշատակում են նաեւ Պլինիոս Աւագը եւ Պոմպոնիոս Մելան: Պլինիոսը թուարկում է չորս գետ՝ Կուր, Կամբիս, Ալբանոս եւ Կասոս⁷, իսկ Մելան՝ երկուսը՝ Կուր եւ Կայսիոս. նա գիտի նաեւ Կամբիս գետը, որը, սակայն, թափում է Կուր, ընդ որում՝ ծովից ոչ հեռու⁸: Ի դէպ, Հիւրկանիա թափուող Կամբիւսոս անունով գետ ունի նաեւ Պտղոմէոսը. այն հոսում էր Կուրից հարաւ եւ սահմանագատում Մեծ Հայքը (=նրա Փայտակարան նահանգը) Մեդիա/Մարաստանից («Աշ-

¹ А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 33-35. Հմմ. Ա. Յակոբեան, Բուն Աղուանքի քաղաքները եւ գետերը ըստ Կլաւդիոս Պտղոմէոսի եւ Է դարի Աշխարհացոյցի, – «Գարդմանի եւ Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդները (պատմություն եւ արդիականություն)». Հանրապետական գիտաժողով. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2016, էջ 136-141:

² Տե՛ս աստ, էջ 15-16:

³ Հմմ. А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 34-35.

⁴ Պլինիոսը սահման էր նշում Ալազան գետը (Nat. Hist., VI, 29), որը Պտղոմէոսը չուցի:

⁵ Strab. XI, 3, 2; Ստրաբոն, 1940, էջ 28-29:

⁶ Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 267; Dio Cass. XXXVII, 4, 1; Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 145-146:

⁷ Plin. Nat. Hist., VI, 39.

⁸ Pomp. Mela, III, 39-41.

խարհացոյց»-ը Պտղոմէոսից քաղել է Կամբիսես անուանածեով¹: Գուցէ՛ հէնց այս թալիշեան գետն է հիմք ծառայել նաեւ Մելայի եւ Պլինիոսի աղբիւր(ներ)ի համար, թերեւ, զուգորդուած Կամբիւսէս/Իորիի մասին տեղեկանու հետ²:

Պտղոմէոսի վերոնշեալ վեց գետերի յաջող տեղորոշումը (կրկնենք՝ շնորհիւ երկրի հիւսիս-արեւելեան սահմանակէտի ճշտման) նախ եւ առաջ ցոյց է տալիս աղուանական ափագծի երկարութեան մասին հեղինակի պատկերացման հաւաստիութիւնը, ինչքան էլ որ նրա մօտ աղճատուած է այդ ափագծի երկրորդ կէսի իրական պատկերը (Ապշերոնի թերակղզուց յետոյ կտրուկ դէպի հիւսիս-արեւմուտք շեղուող իր ուղղութեամբ): Իսկ այդ յաջողութեանն էլ արդէն հետեւում են թուարկուած բնակավայրերի՝ որոշակի վստահութիւն ներշնչող համադրումներն ու տեղորոշումները, յատկապէս՝ երբ պահպանում ենք այդ համադրումների ու տեղորոշումների առաւելագոյն ճշգրտութիւնն իրօք ապահովող այն շորս սկզբունքները, որ ձեւակերպուել են Ս. Մուրաւիեւի կողմից³:

Արդ՝ մեր քննութիւնից հետեւում է, որ Պտղոմէոսի՝ Սարմատիայի հետ սահման Սոանա գետը («Աշխարհացոյց»-ում՝ «Սըւանաս»⁴, վերականգնելի՝ Ս[ո]ւանաս), ըստ ամենայնի՝ համապատասխանում է Ռուբասին, որը հոսում է Դերբենդի մօտ ծովափին հասնող՝ անտիկ Աղուանքի սահմանային Զալգանի լեռնաշղթային⁵ հարաւից անմիջապէս զուգահեռ: Սոանայից արեւմուտք յիշուած են երկու

¹ Ptol. Geogr., VI, 2, 1 (Καμβύσου ποταμοῦ ἐκβολαί); Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 73 («...եւ Կարշաք, յորում Գարսոու Բազիք, մինչեւ ի մոտս գետոյն, որ կոչի Կամբիսես»)։ Այդ գետանունը վերջերս համադրել ենք Լենքորան սահմանագետի (թալիշերէն՝ *Հանկոն*) *Կոնժաու* վտակի՝ վերականգնելի **Կոմշ-աք* կամ **Կոմշա-ոու* (<**Կոմշա-ոու*) ձեւի հետ, քանի որ իրան. *Կամբիս*-ի իմաստն է «զոմէշ» (Ա. Յակոբեան, Աշխարհացոյցեան Փայտակարան Ասիանգի գաւառների տեղորոշման նոր փորձ, – «Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Գ». Ծանաշված հայագետ-կովկասագետ Պավել Չորանյանի /1948–2017/ ծննդյան 70-ամյակին նվիրված Հանրապետական գիտաժողով, Ջեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2018, էջ 244):

² Այլ կարծիք տե՛ս Ս. А. Ковалевский, “Карта Птолемея” в свете исторической географии Прикаспия, с. 34-35. Հմմ. А. А. Ельницкий, Знания древних о северных странах, Москва, 1961, с. 205; А. А. Акоюн, Албания-Алуанк..., с. 32-33.

³ С. Н. Муравьев, Птолемеява карта Кавказской Албании, с. 131-132: “Современный топоним отождествим с древним, если он: 1) с ним фонетически и палеографически сопоставим, 2) находится в той же, что и тот, зоне, 3) занимает относительно других локализованных пунктов этой зоны примерно такое же положение, какое указано у Птолемея; а в случаях несоблюдения одного из вышеприведенных условий, 4) если предполагаемое отклонение поддается рациональному и – предпочтительно – системному (т. е. касающемуся сразу нескольких взаимосвязанных названий) объяснению”.

⁴ Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 109 «...սո Կակասին լերինս՝ առ Կրաք եւ Աղուանիք, մինչեւ ցԿարքից ծովն, ի մոտս Սըւանաս գետոյ. Սըւանաս գետ չլիսի ուրեք»):

⁵ Ըստ Ալ. Կուրեաւցելի՝ *Զալգան*-ը հասնւստելի է *Չոր – Չող – Չոլայ – Շորայ* տեղանունն հետ, որը, թերեւ, աղուաներէն տարբերակն է իրան. *Դերբենդ*-ի («Աշխարհացոյց»-ի բառերով՝ «Կասս եւ դուն»), յայտնի՝ իր հօր ամրութիւններով. տե՛ս А. А. Кудрявцев, О датировке первых сасанидских укреплений в Дербенте, – СА, 1978, № 3, с. 243-258; *նոյնի՝* Древний Дербент, Москва, 1982, с. 86: “Раннесредневековый топоним Чор,

բնակավայրեր, որոնցից մէկը՝ ծովափնեայ Տելայբա «քաղաքը» (V, 11, 2), կարող է վերականգնուել կա՛մ որպէս Գելայբա (յուն. Γ եւ Τ մեծատառերը մօտ գրութիւն ունեն) եւ համադրուել Ռուբասի աջ ափին, ծովից ոչ հեռու գտնուող Ազլաբի յորջորջուած աւանի հետ, կա՛մ էլ՝ որպէս Ձելայբա (Γ-ին մօտ գրութիւն ունի նաեւ մեծատառ եւ փոքրատառ Ζ-ն)՝ համադրուելով տեղական լեզուներում նոյն Դերբենդ («Կապ եւ դուռն») իմաստն ունեցող ձորայ – Չոլայ (նաեւ՝ Չոդ, արաբ.՝ Սուլ, յուն.՝ Տզուր¹) տեղանունան հետ (Յ – Ու անցումով եւ -բա /<-բի՞/ վերջածանցով):

Սոսնա գետից արեւմուտք միւս քաղաքը՝ Թիլբիս-ը (var. Թելբիս), կարող է վերականգնուել որպէս դրափոխուած Բելիախս եւ համադրուել քիչ հարաւ ընկած Բելիչի գիւղի հետ՝ Ռուբասի ու Սամուրի միջեւ հոսող Գիւլգերի գետի (ԺԹ դարում կոչուած նաեւ՝ Փոբր Սամուր²) գետաբերանից 5 կմ արեւմուտք, որի տեղում, ինչպէս ենթադրել ենք ժամանակին³, պիտի գտնուած լինէր Ձ դ. կէսերի Բաղախատ (var. Բաղասատ) եպիսկոպոսանիստը՝ Չոդից ոչ շատ հեռու, ինչը երեւում է Մովսէս Դասխուրանցու երկում եւ «Գիրք թղթոց»-ում պահպանուած՝ Յովհաննէս Գաբելենացի Հայոց կաթողիկոսի (557-574)՝ Աղուանից կաթողիկոս Աբասին յղած Թղթի եպիսկոպոսացանկի հերթականութիւնից⁴: Ի դէպ, Բելիչիից 4 կմ հարաւ է գտնուում Նիւզդի գիւղը՝ իր Սբ. Գրիգորիսի տաճարով, որը նշանաւոր սրբատեղի է դադստանցի հայերի (ու նաեւ՝ մահմեդականների) համար⁵:

Պտղոմէոսի՝ ծով թափուող երկրորդ գետը՝ Գերբուս-ը («Աշխարհացոյց»-ում՝ «Գեռաս»), թերեւ, այս տարածաշրջանում ամենից նկատելի Սամուրն էր, բայց գուցէ եւ նրանից հարաւ՝ Վելվելին (նաեւ՝ Վալվալա⁶). մեր երկմտութեան պատճառն այն է, որ չի կարելի լրիւ բացառել *Սո[ւ]անա (*Ս[ո]ւանաս) եւ Սամուր (Մեծ կամ Փոբր) գետանունների համադրման հնարաւորութիւնը, քանի որ յայտնի է գործառնամարզային (արեալային) Ի/Վ→Բ→Մ լեզուական անցումը, իսկ իրան. տեղանունակերտ -ան եւ կովկասեան -ար/-ուր վերջածանցները համարժէք են:

Джор, Джол, обозначающий в раннесредневековых... источниках “ворота” Дербента, отложился в названии горы Джалган, на отроге которой построен Дербент, и в наименовании селения, расположенного в 3 км выше города, – Верхний Джаган, а также в дагестанских языках, в которых Дербент и ныне называется Чурул (лакский), Чулан (даргинский)”.
¹ Հմմ. **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, с. 52.
² **Տե՛ս Մ. վրդ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 50, 123-124:
³ **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 131.
⁴ **Տե՛ս Դասխ.**, գլ. Բ.է, էջ 122; Գիրք թղթոց, Մատենագրութիւնը Ասխնէաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 81; Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատ. [Պատրաստեց՝ Ն. արք. Պողարեան], Երուսաղէմ, 1994, էջ 210; Յովհաննէս Գաբելենացի, Թուղթ առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս, Գիտա-քննական քննադիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 448:
⁵ **Տե՛ս Մ. վրդ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 105-106; **С. Бархударян**, Страницы из истории Арцаха..., с. 134; **Д. П. Геворкьян**, От истоков христианства. Церковь святого Григориса. Махачкала-Дербент, 2016.
⁶ **Մ. վրդ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 51, 139:

Գերրոսից արեւմուտք մինչեւ Կայսրոս գետը յիշուած են երեք քաղաքներ, որոնցից մէկը՝ Թիառնա-ն, վերականգնելի է թւում Թրառնա (հմմ. յուն. I եւ P մեծատառերը, որ բաւականին մօտ գրութիւն ունեն), որը կը համապատասխանէր ուշ անտիկ Σαποθρηγή – Սապո-թրէնէ (հմա՛, ըստ Ս. Երեմեանի՝ մասքաթեան ծովափի *Շապոթրան – Շապորան քաղաքի)¹ անուան վերջին բաղադրիչին:

Գերրոսից արեւմուտք (=հարաւ) միւս քաղաքը՝ Թաբիլակա-ն, կարող է համադրուել (իր կէսով եւ դրափոխուած) Շահրաղեան մի լեզուով խօսող Ալիկ լեռնային գիւղի անուան հետ, կամ էլ նոյնացուել Խաչմաս քաղաքից 20 կմ հարաւ-արեւմուտք, Վելվելիի ափին գտնուող հայաբնակ յայտնի Թալաբի գիւղի հետ² (էլի դրափոխուած). թերեւս, այս նոյն տեղանունն է նշել Ժ դ. արաբ աշխարհագէտ ալ-Մուկադդասին Թեբրա ձեւով³, որն աւելի մօտ է պտղոմէոսեան Թաբիլակա-ին:

Իսկ Գերրոսից արեւմուտք (=հարաւ) երրորդ «քաղաքի» անունը՝ Գելդա (var. Խելդա), որը ծովափնեայ էր (V, 11, 2), կարող է համադրուել կա՛մ այդ շրջանում հոսող Գիլգին/Գիլգիլայ գետի անուան հետ, որի գետաբերանի մօտ նշմարուած է «Աշխարհացոյց»-ում յիշուած՝ սասանեան շրջանի «ժորսվէմ» պարիսպը (նոր աշխատանքներում՝ Բեշբարմակի կամ Գիլգիլայի)⁴, կա՛մ էլ՝ 25 կմ աւելի հարաւ ընկած ծովափնեայ Գիլեազի (նաեւ՝ Քիլեազի) աւանի, որից 20 կմ արեւմուտք գտնուող հայ-թաթական Քիլվար գիւղի անունը նոյնպէս նմանահունչ է Գելդային⁵:

Պտղոմէոսի՝ ծով թափուող երրորդ գետը Կայսրոս-ն է (var. Կասրոս), «Աշխարհացոյց»-ում՝ Կեսրոս՝ որպէս Կասպից ծովափում Աղուանքի եւ Ասիական Սարմատիայի սահման («Եւ սահմանէ յարեւմտից՝ աշխարհաւք [Հայաւք], եւ յարեւմտից հիւսիսոյց՝ Աղուանիւք առ Կեսրոս գետով, ապա մուտք Գեռաս եւ Սոնդաս եւ Ալանդաս եւ Ողոն գետովք՝ հոմանուն ազգաց, որ ի Կաւկասսայց ելանեն»)⁶: Նրա ճիշտ համադրումը Զեյրանկեչմաս գետի հետ է՝ իր նմանահունչ վերջնամասով, որը ծով է թափուում նշանաւոր Կորուստան հնավայրից քիչ արեւելք, իսկ ակունքը՝ Շամա-

¹ С. Т. Еремян, “Σαποθρηγή” Птолема в связи с историей скифского царства прикаспийского побережья, – Вопросы истории народов Кавказа, Тбилиси, 1966, с. 76-79; **ԱՆՅԻ՝** «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմէոսի...:

² ՏԵ՛Ա Մ. ՎՐԴ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 136-138; С. Бархударян, Страницы из истории Арцаха..., с. 133, 136.

³ ՏԵ՛Ա Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, – СМОМПК, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, с. 7.

⁴ Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սմ. 115 («Եւ ապա Կաւկաս բաժանի յերկուս բազուկս, մինն գնալից ղէպ ուղիոս կոյս, յորում՝ Շրամ եւ Խարամ ազգիք՝ մինչեւ ցլտորավէմ ... Բազանք, ուստի առնու պարիսպն երկայն, որ կոչի Ապգուս Կաւասս [= Շապորականի], մինչեւ ցԱղւմինսս մարս եւ ցծով»): Հմմ. նաեւ Е. А. Пахомов, Крупнейшие памятники Сасанидского строительства в Закавказье, – ПИМК, 1933, № 9-10, с. 37-47.

⁵ Մ. ՎՐԴ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 139-141: Քիլվարին մօտիկ Խրզի գիւղը համարում են Խուրսան մարզի կենտրոն Խաչգանը (Ս. Տ. Երեմյան, «Հայաստանը եւ հարեւան երկրները 855-953 թթ.», Աերդիի քարտեզ ՀԺՊ, հտ. III-ում, Եր., 1976):

⁶ Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սմ. 69: Պտղոմէոսի մօտ վերջին 3 գետերն են. Սուս-նա, Ալոնտա, Ուոնա, որից յետոյ գալիս է Ռալվդաան (Ptol. Geogr., V, 8, 11-12).

խիի եւ Մարագայի միջակայքում է (այսինքն՝ ճիղք-սիլվերի երկրամասում, ինչպէս գիտէր Պլինիոսը¹), որից էլ քիչ հիւսիս անցնում էր տարածքի ամենայարմար՝ հալթանի լեռնանցքը (դէպի Գիլգիլչայի հովիտ)՝ է դարում՝ Վարդեգրուակ/Վարդեգրուակ² (արդեօ՞ք Ռ → Ր անցումով՝ գրուակ < գեղուկ - պրսկ.՝ «լեռնանցք»)։

Կայսրոսից արեւմուտք մինչեւ Ալբանոս գետը (=Տուրիան կամ Դուրկան) ընկած սեկտորում Պտղոմէոսը յիշատակում է հետեւեալ եօթ քաղաքները.

Ալամոս (var. Ալանոս)՝ սեկտորի հարաւ-արեւելքում, որը լիովին կարող էր լինել ներկայիս ծովափնեայ Ալեատ աւանը (գուցէ՛ նաեւ T → M վրիպումով)։

Խոբօտա (var. Խոբատա, Խօբատա)՝ սեկտորի հիւսիսային մասում, որը Մ. Փաշայեակայի դիտարկմամբ՝ կարող էր համադրուել Կովկասի գոյգ լանջերի մի քանի գիւղերում ապրող լեզգիալեզու (Շահդաղեան լեզուախմբի) խապուտցիների ժողովրդի անունը կրող Խապուտ (մեծամասշտաբ քարտէզներում՝ Գապլտ) գիւղի հետ՝ Կուդիալ գետի (Վելվելիին հիւսիսից գուգահեռ հոսող) վերնահովտում³։ Սակայն դա կը նշանակէր, որ Պտղոմէոսը (կամ նրա աղբիւրը) շփոթել է սեկտորները, ուստի աւելի ճիշտ կը լինէր Խոբօտա-ն կա՛մ համադրել Կոբոտատան-ի հետ, որն ընկած է Կայսրոս/Ջելրանկեչմասի ստորին հոսանքի արեւմտակողմում, կա՛մ էլ, որ ամենահաւանականն է՝ նոյնացնել սեկտորի հէնց հիւսիսում գտնուող Խապուտալու/Գապլտլի գիւղի հետ՝ Իսմայիլի շրջկենտրոնից 10 կմ հարաւ-արեւմուտք, հայաբնակ Ուշտալ գիւղից 2 կմ հիւսիս, Դաւապաթան գետակի ափին, այդպիսով՝ Աւթարանի երկայնաձիգ դաշտավայրի արեւելեան կտորում⁴, որը կազմում էր «Աշխարհացոյց»-ի Համբասի գաւառը (ըստ Ղեւոնդ վարդապետի՝ Հաբանդ)։

Միսիա՝ սեկտորի կենտրոնական մասում. այն կարող է կա՛մ դրափոխուած Իսմիա տարբերակով համադրուել խեղայորջորջուած Իսմայիլի քաղաքանուանը, կա՛մ էլ նոյնացուել նրա արեւմտեան արուարձանը դարձած Միջան գիւղի հետ։

¹ Plin. Nat. Hist., VI, 29 («Ողջ դաշտավայրը, սկսած Կուրից, զբաղեցնում էր այրանների ցեղը, իսկ լեռների ճակատին ապրում էին վայրի սիլվերը, [արանցից] ներքեւ էլ՝ լուպե-նիները [=լիինները]»)։ Հմմ. Բ. Հարությունյան, Լիւիւնի տեղադրության հարցի շուրջը, – ԲԵՀ, 1971, հոմ 1, էջ 122-123; А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 88-89. Ի դէպ, մասնագէտներից ոմանց առաջարկած՝ Ծամախի քաղաքանուան համադրումը Պտղոմէոսի ցուցակում երկու սեկտոր լետոյ նշուած Մամեխիա-ի հետ (մի ուշ ձեռագրում՝ Կամեխիա) շատ դժուար է ընդունել։ Չնայած դրան՝ Ծամախիի կողքին է պեղուած (1 կմ հիւսիս) անտիկ շրջանի միթով լայտնի Խընիալի հնավայրը (տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 177; Ф. А. Османов, История и культура Кавказской Албании IV в. до н. э. – III в. н. э. (на основании археологических материалов), Баку, 2006, с. 18-21).

² Տե՛ս Դաւալ., Բ.լթ, էջ 239; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Անթիլիաս, 2005, էջ 870։ Հմմ. А. А. АКОПЯН, К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата), – Albania Caucasia, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев, Москва, 2015, с. 137.

³ М. Т. Пашаева, К этнической истории «шахдагских народов», – Albania Caucasia, с. 151.

⁴ Գետանունը ըստ՝ Մ. Բարխուդարեանցի (էջ 206)։ Հմմ. նաեւ И. Алиев, Ф. А. Османов, Бассейн рек Геокчай–Гирдыманчай–Ахсучай в античное время, – СА, 1975, № 1, с. 188-202.

Խալխա (var. Խաղախա, Խալակա)՝ նախորդից մի փոքր հարաւ, այն, ըստ ամենայնի՝ կենտրոնն էր միջնադարեան Քաղայ (ըստ Ս. Երեմեանի եւ այլոց՝ Քաղաղաշտ) գաւառի¹, որը Գիրդիման եւ Աղսու գետերի ստորին հովտում էր, այլ ոչ թէ Տուրիանի, ինչպէս շտապողաբար տեղորոշում էր Ս. Երեմեանը: «Քարթլիս Ցխովրեբա»-ում, անշուշտ, այդ կենտրոնն է կոչուած Քալաձորի (=Քաղաձոր)²:

Բոզխատա (var. Մոզխատա)՝ սեկտորի արեւմտեան մասում, այն կա՛մ վերականգնելի է որպէս Իոզխատա (հմմ. յուն. երբեմն պատահող՝ $I > B/M$)՝ յիշեցնելով Մովսէս Դասխուրանցու երկում, «Կանոնագիրք Հայոց»-ում եւ առանձին պահպանուած Թղթերում մի քանի անգամ վկայուած Հոշի – Հոշաշա տեղանունը (var. Հոշոյ, Հոշոյ, Հաշուայ, Հաշէոյ, Հոշայ, Շոհայ)³, որը համագրելի է Հոշաւանդ բլրի (Գեօզչայ/Կոկիսոն գետից արեւելք) եւ Խոշաւանտ հայաբնակ գիւղի հետ (Գեօզչայ քաղաքից 8 կմ հիւսիս-արեւելք), կա՛մ էլ՝ կարող է իր Բոզխատա տարբերակով համագրուել Խոշաւանտին հարեւան Բօզաւանդ/Բզաւանդ հայաբնակ գիւղի հետ⁴: Նշենք, որ բլրաշարի հարաւային փեշերին պեղուել են երկու անտիկ հնավայրեր՝ Մովսիսակլին եւ Շըխդերէն⁵, որոնցից մէկը, անշուշտ, եղել է պտղովմէսեան քաղաքը (իսկ 60 հա հսկայ տարածքով Շըխդերէն էլ՝ արդեօ՞ք մի երկրորդը՝ Հոշին):

Խաբալա (var. Խալաբա)՝ սեկտորի հիւսիս-արեւմտեան մասում. նրա համապատասխանութեանը մայրաքաղաք Կաբալա/Կապաղակին («Աշխարհացոյց»-ում՝ Քալաղակ՝ Ոստան-ի Մարծպանան գաւառում), որը ներկայիս Չուխուր-Կաբալա գիւղի մօտ մանրակրկիտ պեղուած քաղաքատեղին է (ուղիաբնակ Նիժ գիւղից 3 կմ հարաւ-արեւելք), մասնագէտները գրեթէ չեն կասկածել⁶: Ճիշտ է, լոկ Պիւնի-ոսն է Cabalaca-ն Աղուանքի գլխաւոր քաղաք՝ “praevallent oppida” կոչել (VI, 29):

Երկիցս յիշուած ծովափնեայ «քաղաք» Ալբանա-ն էլ (V, 11, 2; VIII, 19, 8) պիտի փնտրել, թերեւ, խեղայորջորջեալ Ալիբայրամլիի մօտ՝ մինչխորհրդային տա-

¹ Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 123:

² Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 89:

³ Դասխ., գլ. Ա.իգ, էջ 89; Գ.գ, էջ 294; Գ.ը, էջ 300; Կանոնագիրք Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Յակոբեանի, հտ. Բ, Եր., 1971, էջ 91; Վաչագան Աղուանից արքայ, Սահմանադրութիւն կանոնական՝ եղեալ ի ժողովոյն, որ լԱղուէնն եղեւ, Գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՄՀ, հտ. Գ, Անթիլիաս, 2004, էջ 133; Ա. Յակոբեան, Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի թղթերը, – ՀԱ, ԾԻԶ տարի, 2012, սն. 20:

⁴ Համադրումը՝ դեռ Ս. Երեմեանի («Ասիայի երրորդ քարտեզը»...): Հայկական այս երկու գիւղերի մասին տե՛ս Մ. Վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 209; Ս. Կարպետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Եր., 1997, էջ 18-19:

⁵ Փ. Ա. Османов, История и культура Кавказской Албании..., с. 56-63.

⁶ Տե՛ս А. Е. Крымский, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании), – В кн.: С. Ф. Ольденбургу: к 50-летию научно-общественной деятельности, 1882-1932, Ленинград, 1934, с. 289; К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 142, 256-261; Дж. А. Халилов, И. А. Бабаев, О городах древней Кавказской Албании, – СА, 1974, № 4, с. 100-103; С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 139 (սակայն՝ Պտղոմէոսի բնագրում նաեւ Խաբալա – Խալախա շփոթ ենթադրելով); Ա. Վարդանյան, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, էջ 126:

րիներին՝ Աջիքարու: Լեանգեաբիզի լեռնաբազուկը, իջնելով հարաւ դէպի Կուր, այդ քաղաքի մօտ է աւարտուում մի ուշագրաւ ընդարձակ բլրախմբով (ռազմական մեծամասշտաբ քարտէզներում կոչուում է Կիւրովդաղ՝ 128 եւ 155 մ գագաթներով), որի փեշերին պիտի հասած լինէին տրանսգրեսիայի պահին մօտաւորապէս մինչեւ -16 մ նիշը հասած Կասպից ծովի ջրերը (այսօր նիշը -28 է)¹: Թերեւս, հէնց այդ բլրաշարի վրայ էլ արժէ փնտրել պտղոմէոսեան քաղաքը²:

Եւ միայն չորրորդ գետը՝ Ալբանու-ն է, որը լինելով արդի Տուրիան/Դուրկանը (ստորին հոսանքում՝ Կարասու) եւ հարաւ իջնելով Կապաղակ մայրաքաղաքի արեւմտակողմով՝ այսօր թափուում է Կուր, այնինչ, ըստ Պտղոմէոսի՝ ծովին էր հասնում: Թէպէտ, հաշուի առնելով դաշտավայրի բերածոյ ու խիստ հարթ լանդշաֆտը, լիովին ենթադրելի է, որ ժամանակին Տուրիանի ստորին հոսանքն առանձին է հոսել ծով, ընդ որում՝ Կուրին հիւսիսից զուգահեռ եւ հէնց նրա արդի հունով: Այդ հին ժամանակներում մօտաւորապէս Նաստիեօլ գիւղի գետանցից (Զարդոբ քաղաքից 15 կմ արեւմուտք) Կուրը հոսել է քիչ աւելի հարաւով՝ այսօր Սարիսու կոչուող ճահճալճերի միջով կամ Գլխաւոր Միլի-Ղարաբաղեան ջրանցոյցի (կոլեկտորի) մօտաւոր հունով (այդ գետահունից մնացած մի կտորը ռազմական մեծամասշտաբ քարտէզներում կոչուում է Բոզնօբի), իսկ Երասխի այսօրուայ գետագիծը հատելուց յետոյ՝ Շահումեանի անուան ջրանցոյցի մօտաւոր հունով, որի ստորին հատուածը նոյն քարտէզները կոչում են Կոբու (երկու զուգահեռ հոսող գետերի ուշագրաւ պատկերն առկայ է անգամ ԺԸ-ԺԹ դդ. մի քանի քարտէզներում³):

¹ Բ. Յարութիւնեանի եւ Ռ. Հիւրնի քարտէզներում ծովի տրանսգրեսիան անտիկից վաղ միջնադար հասցուած է լոյս -20 մ միջի: Յաւելեմք, որ ոչ մի կերպ հնարաւոր չէ ընդունել Ս. Մուրախիեի կարծիքը, ըստ որի՝ Պտղոմէոսի կամ Արա աղբիւրների օրերում Կասպից լիճը եղել է Ովկիանոսի մակարդակից +15/20 մ բարձր՝ ողողելով անգամ Ալիջանի գետաբերանը (С. Н. Муравьев, Птоломеева карта Кавказской Албании, с. 128-129, 142 с.л.). Թէեւ ուսումնասիրողի գլխաւոր եզրայանգումները հէնց այդ չլաշողուած վարկածի վրայ են լեռնուած, սակայն Արա միւս՝ անտիկ աշխարհագրագետի աշխատանքանակի, ձեռագրերի ճիշտագրութեան, հնչիւնափոխութեան եւ գրչական վրիպակների (ճաւէ կոթողի գետների) քննութեան մասին մշակումները հաւաստի լուծումներ են տալիս յարակից մեծ ու փոքր հարցերին եւ այլ հետազօտողներին ընձեռում՝ ոչ մի կարելի իրողութիւն բաց թողած չլինելու մեծարժէք ու երախտագիտութեան արժանի վստահութիւն:

² Ի դէպ, Դասխուրանցու երկի Բ.118 գլխում (էջ 238), այսինքն՝ «684 թ. պատմութեան» մէջ (ՄՀ, հտ. Ե, էջ 869) յիշուած «Լփնացոց քաղաք»-ը (հմմ. ըստ Ս. Երեմեանի՝ վրիպմամբ Վիրքի արեւելքում Պտղոմէոսի Աշաճ Λούβων νόμῃ /V, 10, 2/), գուցէ՛ կարող էր համեմատուել *Ալբանա*-ի հետ, բայց իրականում շատ հեռու է ծովափից եւ, թերեւս, համադրելի է Իսմայիլիի շրջանի հայաբնակ Գանձա գիւղի մօտ՝ Գիրդիման գետի աջ ափին Աշմարուղ անտիկ հնավայրի հետ (տե՛ս Մ. Վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 195-196; Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերէն վիմագրերը, էջ 19-20; Փ. Ա. Османов, История и культура Кавказской Албании..., с. 64).

³ Տե՛ս, օր.՝ Ռ. Գալչեան, Հայաստանը համաշխարհային քարտէզագրութեան մէջ, Եր., 2005 [հայերէն եւ ռուսերէն], էջ 230, 232, 233, 234, 235, 237: Ի դէպ, «Աշխարհացոյց»-ը նկարագրում է Վրկանի ծովը («որ կոչի Կասբից») Պտղոմէոսին հետեւելով, բայց ինչպէս տեսանք վերելում (էջ 46, ծն. 6), Կուրից հիւսիս յիշում է Ալբանիայի լոյս 3 գետ՝ *Կեսիոս*, *Գեոսա* եւ *Սոնդաս* (=Սոանա՞), այսինքն՝ առանց *Ալբանու*-ի (Անանուն /է դար/, Աշխարհացոյց, սն. 69): Դժուար է ճշտել՝ արդեօ՞ք սա գրչական վրիպում է, թէ՞ հայ հեղինակն իրեն թոյլ է տուել սրբագրել անտիկ աշխարհագրագետի բնագիրը:

Տեղին նշենք, որ Տուրիան/Ալբանոս սահմանագետի առիթով կարելոր լուծում է եղել վերջերս մեր առաջ քաշած վարկածը Աղուանքի գետերի մասին Ստրաբոնի մեզ հասած բնագրի վերաբերեալ. («[Կուրը] ընդունում է իր մէջ նաեւ ուրիշ շատ գետեր, ինչպէս են՝ Ալագոնիոս, Սանդոբանէս [Σανδοβάνης], Ռոյտակէս եւ Քանէս [Χάνης]՝ բոլորն էլ նաւարկելի, եւ թափում է Կասպից ծովը»)¹: Ըստ այդ վարկածի՝ Սանդոբանէս գետանունն իրականում կարելի է ընկալել որպէս Սանի (յիշուած՝ նաեւ «Աշխարհացոյց»-ում) եւ *Լոբանէս (փխմ. *Դոբանէս-ի. յուն. Δ եւ Λ մեծատառերը գրութեամբ նման են) գետանունների վրիպեալ միախառնում (որեւէ գրչի կողմից՝ Ստրաբոնից առաջ կամ յետոյ, Ի հնչիւնի կորստով), ընդ որում՝ Լոբանէսը կարող է համադրուել Պտղոմէոսի Ալբանոս գետանունան հետ²: Այս վարկածն ընդունելուց յետոյ դժուար չէ տեսնել, որ վերջինիս նշած միւս անանուն գետը՝ «Կովկասից հոսող, որ լցւում է Կուր» (V, 11, 3-4), ամենայն հաւանականութեամբ, Ալագանի ստորին հոսանքն է եւ իր Կուրմուխ վտակը (Կախաւան/Կախի քաղաքով անցնող), որը Ալագանին խառնուելուց յետոյ նրա գետագծի հետ մէկտեղ մտաւոր հիւսիս – հարաւ գիծ է կազմում: Այստեղ նկատում ենք նաեւ, թէ ինչպէս ենք մենք շահում, երբ ամենեւին պարտադիր չենք համարում մտածել, որ Աղուանքում արեւմուտքից արեւելք թուարկուած անպայման բոլոր ստրաբոնեան գետերը պիտի համընկնէին Պտղոմէոսի ճանաչած աղուանական գետերի հետ (այսինքն՝ բացի *Լոբանէս/Ալբանոսից, նաեւ՝ Ալագանը, *Սան[ի]ն, Ռոյտակէսը եւ *Խալէսը):

Մեր խնդրի համար շատ հետաքրքիր է, որ վերջին դիտարկումը վերաբերում է նաեւ «Աշխարհացոյց»-ին ծանօթ Կուրի վտակներին: Իր «գԲուն աշխարհն Աղուանից» երկրի նկարագրութեան սկզբում նրա անանուն հեղինակը յիշատակում է Ալագանը՝ կոչելով այն Աղուան, որից յետոյ թուարկում է Կովկասից իջնող Գէգաւու, ապա Սանի եւ Սէբոջ գետերը («...Եխնի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրա... Յորոյ յելից կողմանէ՝ Գրեգաւ քաղաք առ Աղուան գետով, եւ [Հողմաղ գաւառ, եւ] Բիխ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յելի[ց] ն[որ]ա՝ Շաքէ, եւ Գէգաւու գետ, առ որով՝ հոմանուն գաւառ առ Սանի գետով. այս ամենայն հոսին ի Կովկասա[յ], եւ խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ: Իսկ ի յելից կուսէ՝ Քավաղակ քաղաք Աղ[ու]անից..., ընդ որո[յ] մէջն՝ գետն Սէբոջ դէպ ի հարաւո[յ]...»)³: Հէնց դրանից յետոյ բնագիրը ցաւալիօրէն խաթարում է 1604 թ. գրչի խիստ անուշադրութեան պատճառով, ով այդ հատուածում վրիպել է «ռէկորդալին» 2-3 պարբերութիւն (մինչեւ Մեծ Հայքի նկարագրութեան սկզբները)⁴: Ի դէպ,

¹ Strab. XI, 3, 2; Ստրաբոն, 1940, էջ 28-29: Թերեւս, վերջին գետանունը կարելի է վերականգնել *Խալէս ձեւով (լուս. N եւ A մեծատառերը գրութեամբ նման են), որին ակնյատօրէն համադրելի է թուում Պտղոմէոսի Խալախա քաղաքանունը (=Քալաձոր-Քաղաձոր). վերելում տեսանք, որ այդ քաղաքը տեղորոշում է Աղսու գետի ստորին ասագանում (հմմ. Աղ – Խալ-):

² Ա. Յակոբեան, Բուն Աղուանքի քաղաքները եւ գետերը..., էջ 139:

³ Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 122-123:

⁴ Տե՛ս անդ, սն. 37, 48, 123, ծն. 6:

Արագանի ամենաարեւելեան վտակ Աղրիչայի աշխարհացոյցեան Գէգաու (var. Գեգաու) անուն հետ¹ (որը նաեւ շրջակայ գաւառի անունն էր) կարող է զուգորդուել նոյն աղբիւրի Գրզաւ քաղաքանունը (Արագանի ձախ՝ արեւելեան ափին), որը, թերեւս, ՊՍ-ի եւ «Աղուէնի կանոններ»-ի Գայէգոն-ն է (var. Գայէգոն, Գեգան)²՝ ձայնաւորների միջեւ Յ – Ի կիսաձայների եւ -աւ – ոչ վերջածանցների հերթագայութեամբ³: Սանի գետն էլ իրաւացիորէն համադրուամ է Կուրի Ալիջան վտակի հետ (նաեւ՝ Արջկան⁴, Ալջիգան), իսկ մայրաքաղաք Կապաղակով անցնող Սէբոջ-ը՝ Տուրիան վտակի⁵, որը, կրկնենք՝ Պտղոմէոսի Ալբանոս-ն է եւ Ստրաբոնի Լոբանէս-ը: Դրանից յետոյ՝ Կուրի Գեօզայ/Կոկիսոն⁶ վտակի հետ մեծ հաւանականութեամբ համադրուամ է Ստրաբոնի Ռոյտակէս-ը⁷, իսկ Աղսու վտակի հետ էլ՝ նրա *Խալէս-ը (Գիրդիման վտակի կամ Փիրսահաթ գետի հետ սրա համադրումը պակաս հաւանական է), որը, կրկնենք, համեմատելի է Խալախայի հետ՝ Աղսու վտակի ափին:

Արդ՝ Ալբանոս-Լոբանէս-Սէբոջ-Տուրիան-Դուրկան եւ Կուրմուխ-Արագան-Աբանտոս-Աղուան գետագծերի միջեւ ընկած պտղոմէոսեան սեկտորի քաղաքները հետեւեալ 12-ն էին.

¹ Ս. Երեմեանի կատարած *Գետառու* փխն. *Գէգաու* (1883 թ. հրատ.՝ *Դէգաու*) վերականգնումը (Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47), թերեւս, շտապողական է:
² **Դասխ**, գլ. Ա.իգ, էջ 90; Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 92; **Վաչագան Աղուանից արքայ**, Սահմանադրութիւն կանոնական՝ եղեալ ի ժողովոյն, որ յԱղուէնն եղել, էջ 133:
³ Վերջածանցների հերթագայութեան մասին առանձին տե՛ս ստորեւ, էջ 294, ծն. 3: Տեղին ճշեմք, որ երբ նկատի ենք առնում համառոտ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրից Ղեոնդ վարդապետի քաղածոն («...առնուին [խագիրք] բազում գաւառս՝ գՀէջար, գՔաղայի], գՈստան-ի Մարգրանէան, գՀաբանդ, գԳեղաու, գՇաքէ, գԻխ, գԽենի, գԿամբեխճան, գԽոզմազ. այս՝ գաւառք աշխարհին Աղուանից: Ադին եւ գցանկալի դաշտն Բաղասական...»), ուր Բուն Աղուանքի գաւառները ճիշտ հակառակ ուղղութեամբ են թուարկուած, պարզ է դառնում, որ գետի հետ ճոյնաճոյն *Գէգաու* – *Գեղաու* գաւառը պետք է տեղորոշել Ալագանի Աղրիչայ վտակի վերնահովտում՝ Կովկասեան լեռների տակ, Օրաբան եւ Դահնա գետակների միջեւ, իսկ *Հոդմաղ* – *Խոզմազ* գաւառը տանել հարաւ՝ Կուրի ափ եւ Կամբեճանին հարեան (տե՛ս Պատմաբանութիւն **Ղեոնդեալի**) մեծի վարդապետի **Հայոց**, որ յաղագս երեւելոյն Մահմետի... /**Lewond Vardapet**. Discours Historique. Traduit et commentée par **B. Martin-Hisard**. Avec en annexe: La correspondance d'Omar et de Léon. Traduit et commentée par **J.-P. Mahé**. Texte arménien établi par **A. Hakobian**, Paris, 2015, յետայսու՝ Պատմաբանութիւն **Ղեոնդեալի**, գլ. ԼԶ, էջ 148-151; Պատմութիւն **Ղեոնդեալի մեծի վարդապետի Հայոց**, Ս. Պետերբուրգ, 1887 /յետայսու՝ **Ղեոնդ**, գլ. ԼԱ, էջ 132): Ս. Երեմեանը, Բ. Յարութիւնեանը եւ Ռ. Հիւրընը շտապողաբար արել են հակառակը:
⁴ Գետանունն ըստ՝ **Մ. վրդ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 50, 53...:
⁵ Տե՛ս **Ս. Տ. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 80; **Բ. Հ. Հարությունյան**, Հայաստանի պատմության ատլաս (Ա մաս), Եր., 2004, էջ 43: Ռ. Հիւրընը չգիտես ինչու անտեսում է Սանի գետանունը, ապա, հետեւելով Ս. Մորաիտիին, *Աղուան-Ալբանա* է կոչում Ալիջան-Արջկան վտակը, իսկ *Ռոյտակէս*՝ Տուրիանը (**R. H. Hewsen**, Armenia, p. 100, հմմ. **С. Н. Муравьев**, Птоломеева карта Кавказской Албании, с. 131). Այդ տարբերակները պետք է պակաս հաւանական համարել:
⁶ Գետանունն ըստ՝ **Մ. վրդ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 50, 53...:
⁷ *Ռոյտակէս* անունը, գուցե՛ համեմատելի է հայաբնակ *Ռուշանաշէն* գիւղի անուն հետ՝ Գեօզայի գետահովտի ձախափնեակում: Տե՛ս անդ, էջ 200-201 (ուր կոչուած է անս *Լ-ռուշանայ շէն*): **Ս. Կարապետյան**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 27-29:

Մոսկվա՝ սեկտորի ծայր հիւսիսում, որը, թերեւս, ցարական 5, 10-վերստանոց եւ Հենրի Լինչի քարտէզներում նշուած՝ Տուրիան/Դուրկանի վերնահովտում, գետի ակունքների տակ գտնուող Միշիխ գիւղն է, Կուտկաշէն/Ղութղաշէն քաղաքից 10 կմ հիւսիս¹ (այլ ոչ թէ հարեւան սեկտորի Մացելիւ-ը՝ Ջաքաթալա քաղաքից 4 կմ արեւմուտք, ինչպէս ենթադրում էին Ս. Մուրաւիեւը եւ Ռ. Հիււրնը²):

Սամունիս՝ նախորդից մի փոքր հարաւ. ըստ Ս. Մուրաւիեւի եւ Ռ. Հիււրնի շտապողական համադրման՝ սա Ալազանի գետաբերանից հարաւ գտնուած Սամունիս գիւղն էր՝ Կուրի աջ ափին (!), ներկայումս՝ Մինգեչաուրի ջրամբարի տակ: Սակայն հաշուի առնելով նշուած դիրքը՝ շատ աւելի հաւանական է տեղանունը վերականգնել Սակունիս ձեւով (յուն. Μ եւ Κ տառերի գրութիւնը որոշ նմանութիւն ունի) եւ համադրել հէնց սեկտորի հիւսիսում գտնուող Շաֆի քաղաքի հետ:

Իոքոպա՝ սեկտորի հիւսիս-արեւմուտքում. Ս. Մուրաւիեւը համադրել է Ալիբէլի գիւղի հետ՝ Կուրմուխ վտակի վրայ³, թէեւ նրան աւելի նման է 3 կմ արեւելք ընկած Իբալլու գիւղի անունը: Բայց ամենահրապուրիչը Իոքոպա-ի համադրումն է ԺԹ դ. հայաբնակ Ջովլան-շէն գիւղի հետ (հմմ. Ի/Յ → Ջ եւ Բ → Վ)՝ Վարդաշէնից 5 կմ հարաւ («քահանան գալիս է Ճալէթից»)⁴, թէկուզ եւ դա սեկտորի արեւելքն է:

Իունա՝ սեկտորի կենտրոնում, որն ակնյայտօրէն նման է արդի Ջունուտ գիւղի անունանը (հմմ. Ի/Յ → Ջ)՝ Կուրմուխին արեւելքից զուգահեռ հոսող Ջունուտ գետակի վերնահովտում, որի հետ էլ համադրել են Ս. Մուրաւիեւը եւ Ռ. Հիււրնը⁵:

Եմբոլայա (var. Եմբոլայոն, Եբլայա)՝ սեկտորի կենտրոնական մասում, որը Ռ. Հիււրնը եւ ուրիշներ փորձել են նոյնացնել ներկայիս Եւլախ քաղաքի հետ՝ Կուրի աջ ափին (այդ սխալը կայ նաեւ մեր նախորդ աշխատանքում)⁶: Իրականում շատ աւելի ճիշտ է այն համադրել Էմբեշայ յորջորջուած գիւղի անունի հետ, որը գտնուում է Կուրմուխի ափից եւ Կախաւան (Կախի) քաղաքից 5 կմ հարաւ-արեւելք:

Ադիաբլա (var. Ադիաբդա)՝ սեկտորի կենտրոնական մասում, Եմբոլայայից արեւելք. այն, թերեւս, Ալիաբլա վերականգնումով (հմմ. յուն.՝ $\Lambda > \Delta$) կարող է համադրուել Ալեար գիւղի հետ (մինչ 1918 թ. եղեռնը՝ հայաբնակ⁷, այսօր՝ Ալիար)՝ 20

¹ Տե՛ս Հայաստան եւ հարեւան երկիրներ. ըստ Լիւնչի եւ Օսալդի, Խմբ. եւ հրատ.՝ Ա. Արեւելեան, Թիֆլիս, 1914: Լիւնչի Ա. Արեւելեան,

² С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 136; R. H. Hewsen, Armenia, p. 100. Նրանց պատկերացրած այս սեկտորը դէտ մօտաւոր է համընկնում մերի հետ:

³ Տե՛ս նոյն էջերում:

⁴ Մ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 252 (այժմ կայ լոկ գետանուն՝ Ջողեմշայ): Նախորդ յօդուածում (էջ 139) *Իոքուլա*-ն (<**hmtuylu*. հմմ. յուն.՝ P > B) համադրել էինք հարեւան սեկտորի *Ջորլու* գիւղի հետ՝ ԺԹ-ի դր. դէտ ուղիաբնակ (ուղիական հիմնահարցերի մասին այժմ տե՛ս Գ. Харатьян, Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане. Удины: крах всех усилий самосохранения, Москва, 2015).

⁵ С. Н. Муравьев, Птолемеева карта... Албании, с. 136; R. H. Hewsen, Armenia, p. 100.

⁶ Տե՛ս նոյն էջերում եւ Ա. Յակոբեան, Բուն Աղուանքի քաղաքները եւ գետերը..., էջ 139:

⁷ Տե՛ս Մ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 261; Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 76-77:

կմ Շաքիից հարաւ, Աղրիշայի վերին հոսանքի եւ Ալիջանի միջեւ հոսող Դահնա գետակի ափին: Ս. Մուրաւիեւը եւ Ռ. Հիւսընը Ալիարի հետ համադրել են յաջորդ քաղաքը (վերականգնելով՝ Աբլիարա), իսկ այս մէկը վերականգնելով Ալիաբդա՝ համարել են Ալիաբադ գիւղը¹ Զաքաթալայից 12 կմ հարաւ եւ վերոնշեալ Ալիբէյլի-ից 15 կմ արեւմուտք (որը շատ է հեռու մեր սեկտորի սահման Կուրմուխ գետից):

Աբլիանա (var. Աբլիալա, Աբլիամա, Աբլանա)՝ սեկտորի կենտրոնից արեւմուտք. սա, թերեւս, խեղաչորջորջուած Ալիբէյլի-ն է՝ Կուրմուխի միջնահովտում, կամ, որ աւելի հաւանական է՝ նրանից 5 կմ հարաւ-արեւմուտք, այդ վտակի գետաբերանին աւելի մօտ գտնուող՝ Ալմալի դարձած (*Ալբիալա-ից, դրափոխում եւ Բ – Մ հնչիւնափոխութիւն ենթադրելով) գիւղը: Վերջինից մի քանի կմ հարաւ՝ Ալազանի եւ Աղրիշայի գետիցի մօտ պեղուած է Թորփախ-ղալա անտիկ-միջնադարեան հնավայրը², որն էլ հէնց կարող էր լինել պտղովէտսեան քաղաքը:

Մամեխիա (var. Կամեխիա, մէկ գրչագրում)՝ սեկտորի կենտրոնից արեւելք, որը յաճախ իր երկրորդ տարբերակով համադրուել է Շամախիի հետ (երկու սեկտոր արեւելք)³: Բայց Ս. Մուրաւիեւը, իրաւացիօրէն վերականգնելի համարելով Մալեխիա ձեւը (հմմ. յուն. ΛΑ > Μ)՝ գտել է նրա ճիշտ համադրումը Ալիյարից 8 կմ արեւելք, Մալիա – Մալըղ-շէն գիւղի հետ (ԺԹ դարում հայաբնակ)՝ Շաքիից հարաւ փոռուած «դաշտակի մէջ» («քահանան գալիս է Աղվաքեան գիւղից», որը նորօրեայ մեծամասշտաբ քարտէզների Աղ-Պելիքենդ աւերակ գիւղատեղին է)⁴:

Երկիցս է նշուած Օսիկա – Օսսիկա-ն (var. Օսիմա, V, 11, 5; VIII, 19, 9)՝ սեկտորի հարաւ-արեւմտեան անկիւնում: Թէպէտ շատերն այն համադրել են Շաֆի (նաեւ՝ Նուխի) քաղաքի հետ⁵, սակայն վերջինս սեկտորի հիւսիսային մասում է, ուստի աւելի հաւանական է պտղովէտսեան քաղաքը տեղորոշել նրանից մօտ 25 կմ հարաւ եւ Կուր գետից 8 կմ հիւսիս գտնուող համանուն Շաֆի (նաեւ՝ Շեֆի) գիւղի տեղում, որից արեւելք տարածուող հարթութիւնն էլ, ի դէպ, Շեֆի սարահարթ է

¹ С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 138; R. H. Hewsen, Armenia, p. 100.

² Атлас Азербайджанской ССР (1963), с. 205; Атлас Азербайджанской ССР, Москва, 1979, с. 40; Р. М. Ваидов, Керамические печи Торпаккала, – МКА, т. IX, Баку, 1980, с. 40-51.

³ Տե՛ս Ա. Բախիանով, Гюлистан-Ирам, с. 10-11; Ս. Տ. Երեմյան, «Ասիայի երրորդ քարտէզը» ըստ Պտղոմէոսի...; Ս. Վարդանյան, Աղվանքի պատմաստիպարհագրական քննութիւն, էջ 131: Մեր նախորդ աշխատանքում (Ս. Յակոբեան, Բուն Աղուանքի քաղաքները եւ գետերը..., էջ 140) Կամեխիա ձեւը շտապել էինք համարել Կախի քաղաքից 4 կմ հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Կուլ (Ղուլ) գիւղի հետ (լեզգիագոյ պոէտ Նիզամու ծննդավայրը, որը յայտնի է նաեւ իր եռանաւ բազիլիկ տաճարով):

⁴ С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 137; Մ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանքի երկիր եւ դրացիք, էջ 261: Ռ. Հիւսընի քարտէզում *Mallix*-ը դրուած է 10 կմ հիւսիս, կարծես թէ՛՝ Մուխսա գիւղի տեղում:

⁵ Տե՛ս, օր.՝ Ա. Ե. Крымский, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки, – В кн.: Памяти академика Н. Я. Марра (1864-1934). Сб. статей, Москва-Ленинград, 1938, с. 370; С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 137 (առաջարկելով՝ Սասկա վերականգնումը):

կոչումը¹: Այդ գիւղից մի քանի կմ արեւմուտք պեղուել է Բեյուկ Դահնա հնավայրը (ուր նաեւ յունարէն փոքր վիմագիր է գտնուել)², որն էլ, գուցէ, հէնց Օսիկան էր:

Միոդա՝ սեկտորի հարաւային մասի կենտրոնում, որը կա՛մ 1434 թուից յիշատակուող Սոկուրլու գրչօջախ գիւղն է (նաեւ՝ Սեօգիւրլու Մեծ եւ Փոքր)՝ Կապադակից 8-9 կմ արեւմուտք³, կա՛մ էլ, որ աւելի հաւանական է՝ հէնց հարաւ ընկած Մինգեչաուր քաղաքի ձախափնեայ Սուրազիլան թաղամասը⁴ (Թերեւս, Աղուանքի կուրամերձ մայրուղու վրայ⁵), որի պեղումներից անտիկ, վաղ միջնադարի եւ անգամ բիսինական շրջանի նիւթեր են ի յայտ եկել («ուրարտական տիպի» սրեր)⁶:

Բարուկա՝ սեկտորի հարաւ-արեւելքում, չնայած այս դիրքին՝ այն համադրուել է ուղիաբնակ Վարդաշէն քաղաքի կամ 8 կմ հարաւ ընկած Վարդանի գիւղ – Վարդանլուի հետ⁷ (վերականգնելով՝ Բարուդա եւ Բարուձա), իսկ մենք, ենթադրելով սեկտորների շփոթ՝ անգամ փորձում էինք նոյնացնել միւս սեկտորի Բելուկան քաղաքի հետ⁸: Սակայն, Թերեւս, ամենահաւանականն է Բարուդա-ի լրացուցիչ վերականգնումը որպէս Զարուդա (հմմ. յուն. երբեմն պատահող՝ Z > B) եւ համադրումը Կուրով աւելի ներքեւ, այսինքն՝ մեր սեկտորի հէնց հարաւ-արեւելքում ընկած Զարդոբ/Զարդաք քաղաքի անուան սկզբնամասի հետ՝ միւս մասի տակ էլ դիտարկելով «ջուր», «գետ» նշանակող իրանական աբ/օբ բառը: Ի դէպ, Ս. Երեմեանը Կուրի վրայ Զարդոբի գետանցը կոչում է Մուբարաֆ (արաբ.՝ «սրբութիւն» /⁹), որի -բարաֆ բաղադրիչը, Թերեւս, կարող է համադրուել Բարուկա-ի հետ, իսկ ափին էլ նշում է յայտնի Բերգենջ քաղաքը⁹, որի Բերգե- բաղադրիչը նման է Բարուձա-ին:

Այս սեկտորի՝ երկիցս յիշուած ծովափնեայ Գախարա «քաղաքը» (var. Գանգարա, Գագարա, V, 11, 2; VIII, 19, 7), ըստ ամենայնի՝ պէտք է համադրել Կուր-Երասխ գետկիցի ու մի հինաուրց գետանցի մօտ գտնուող եւ միջնադարից Զաւաա (նաեւ՝ Զեաղ) անունով յայտնի աւանի հետ: Նման համադրման մէջ օրինա-

¹ Դա արել է արդէն Ս. Երեմեանը («Ափայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի...), ընդ որում՝ նաեւ համադրելով Հոշի-ի հետ, որը, սակայն, շտապողական ենք համարում:

² Փ. Ա. Османов, История и культура Кавказской Албании..., с. 64, 154.

³ ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն I (1401-1450 թթ.), Կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր., 1955, էջ 439; Մ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 219-222; Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերէն վիմագրերը, էջ 91-93:

⁴ С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 137 (լիւելով Ս. Երեմեանին):

⁵ Կասպից ծով – Պոնտոս առեւտրական ուղու մաս (Strab. XI, 7, 3; Plin. Nat. Hist., VI, 52).

⁶ Տե՛ս М. Н. Погребова, Закавказье и его связи..., с. 48-49, 207-209 (մնացեալ գրականութեան յղմամբ); Փ. Ա. Османов, История и культура Кавказской Албании..., с. 64-65; Атлас Азербайджанской ССР (1963), с. 205; Атлас Азербайджанской ССР (1979), с. 40.

⁷ С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 137; R. H. Hewsen, Armenia, p. 100. Հմմ. Մ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 245: Ի դէպ, Վարդանլուի մօտ կատարուած պեղումներով անտիկ բնակավայր է ի յայտ եկել. տե՛ս Атлас Азербайджанской ССР (1963), с. 205; Атлас Азербайджанской ССР (1979), с. 40.

⁸ Ա. Յակոբեան, Բուն Աղուանքի քաղաքները եւ գետերը..., էջ 141:

⁹ Տե՛ս ՀԺՊ, հտ. III-ում նրա «Հայաստանը եւ հարեւան երկրները 855-953 թթ.» քարտեզը եւ հմմ. Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության ատլաս, էջ 57, 59, 65, 69, 81:

չափ է թէ՛ Գ - Ջ լեզուական անցումը, թէ՛ ձայնաւորների միջեւ Յ - Ի կիսաձայների հերթագայութիւնը (իսկ ծովից հեռու գտնուող Մինգեչաուր-ի անուան երկրորդ կէսի հետ Ս. Մուրաւիեւի համադրումը խիստ թէական է¹): Երասխի ջաւատեան ափից 5 կմ հարաւ ընկած է Զաֆարխանի հնավայրը², եւ ուշագրաւ է, որ աղուանական մետաէթնիկ հանրոյթը բնորոշող՝ «Եալոյլութեփէի հնագիտական մշակոյթին» յարող հարուստ նիւթով այդ անտիկ դամբարանադաշտը գտնոււմ է ներկայիս Կուրի աջ, հարաւային ափին, բայց աւելի հիւսիս՝ մեր նշած հին Կուրի գետահունից (=Շահումեանի անուան ջրանցոյցից), որն այստեղ եւս, իրօք, սահմանագատում էր անտիկ Ալբանիան Մեծ Հայքից³ ու նրա անտիկ դարաշրջանի՝ այսպէս կոչուած «Կարասային թաղումների» հնագիտական մշակոյթի համալիրից⁴:

Եւ վերջապէս՝ իր ամենաարեւմտեան սեկտորում, Իբերիայի սահմանի ու անանուն գետի (=վերոյիշեալ Կուրմուխ-Ալազան գետագծի) միջակայքում Պտղոմէոսը թուարկում է հետեւեալ 5 քաղաքները.

Տագոդա (var. Տրագոդա)՝ սեկտորի հիւսիսում, որը բոլորի համոզմամբ՝ վերականգնելի է Լագոդա, որից էլ՝ նրա համադրումը արդի Լագոդէխի քաղաքի հետ⁵:

Բակխիա՝ սեկտորի հիւսիս-արեւմուտքում, որը Վ. Լատիշեւի թարգմանութեան մէջ տպագրական վրիպակով դարձել է Բակրիա, սակայն Ս. Մուրաւիեւի կարծիքով կարող է նաեւ վերականգնուել հէնց որպէս այդպիսին⁶: Այն յիշեցնում է աշխարհացոյցեան Բիխ - Բէխ գաւառի անունը, ուրեմն կարող էր համադրուել նրա՝ ենթադրաբար նոյնանուն կենտրոնի հետ: Բայց այս գաւառը զբաղեցնում էր սեկտորի հիւսիս-արեւելքը, ուստի, թերեւս, արդարացուած է նշուած Բակրիա ձեւի ընդունումն ու նոյնացումը Ալազան գետի աջափնեայ հովտի Վակիրի գիւղի հետ (Յնորի քաղաքից 2 կմ հիւսիս). Ս. Երեմեանի առաջարկած համադրումը Բակուր-ցիխէ գիւղի հետ պակաս հաւանական է, քանի որ այն գտնոււմ է բաւականին արեւմուտք, այսինքն, ըստ ամենայնի՝ Կախէթի սահմաններում⁷:

Սանուա՝ սեկտորի հիւսիս-արեւելքում. գուցէ, կարելի էր ընդունել Ս. Մուրաւիեւի վերականգնումը որպէս Սանորա եւ համադրումը վերոնշեալ Յնորի քաղաքի

¹ Տե՛ս, օր.՝ **С. Н. Муравьев**, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 137. Ըստ ոմանց էլ՝ *Գաիտարա-Գանգարա*-ն կարող էր լինել Բաքուի կամ Ալեասի տեղում կամ մօտակայքում (տե՛ս **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 139-140).

² **Т. С. Пассек**, Джафарханский могильник (археологические разведки в Муганской степи), – ВДИ, 1946, № 2, с. 169-188; **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 160.

³ Ըստ Ստրաբոնի եւ միւս անտիկ ճեղիմակների՝ Աղուանքը հարաւում ողջ երկայնքով Մեծ Հայքից բաժանում էր Կուր գետով: Տե՛ս **Strab.** XI, 3, 2; 4, 2; 14, 4; **Plin.** Nat. Hist., VI, 28-29; 39; **Ptol.** Geogr., V, 11, 1; 11, 3; 12, 1; **Dio Cass.** XXXVI, 53, 5; **App.** Mithr. 103.

⁴ Մանրամասն տե՛ս **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 16-17 (նաե՛ւ՝ վերեւում, էջ 19-20):

⁵ **U. S. Երեմյան**, «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմէոսի...; **С. Н. Муравьев**, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 132-135; **R. H. Hewsen**, Armenia, p. 100.

⁶ **С. Н. Муравьев**, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 132, прим. 31; 142, 145.

⁷ Անդ, էջ 132: Հմմ. **U. S. Երեմյան**, «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմէոսի...:

հետ¹, սակայն ուշագիր նկատի առնելով պտղոմէոսեան սեկտորում նրա տեղը՝ ճիշտ ենք համարում վերականգնել Սարուա ձեւով (հմմ. յուն. երբեմն շփոթուող՝ N - P), որը համադրելի է հէնց աւելի արեւելք ընկած պատմական Ճար/Ջար-ի հետ, ներկայումս՝ Զաքաթալա քաղաք (որից 2 կմ հիւսիս կայ նաեւ Զար գիւղը):

Դեզլանէ (var. Դեզլանէ, Դիզլանէ, Դէխլանէ)՝ սեկտորի կենտրոնում, նախորդից հարաւ. այն Ս. Մուրաւիենն առաջարկում էր վերականգնել որպէս Զիզաանէ եւ համադրել Յնորիի կողքին գտնուող մի գիւղի հետ (Ջուզաանի)², սակայն կրկին նկատի ունենալով պտղոմէոսեան սեկտորում նրա տեղը՝ ճիշտ կը լինէր վերականգնել որպէս Լեզլանէ (հմմ. յուն. Δ - Λ տառերի յաճախակի շփոթը), որը մեծ հաւանականութեամբ կապուում է Զաքաթալա քաղաքից 20 կմ հարաւ-արեւելք ընկած Լեֆիթ գիւղի հետ (իր նշանաւոր զուարթնոցատիպ տաճարով):

Ինչ վերաբերում է այս սեկտորի կենտրոնից արեւելք նշուած Նիզա քաղաքին (var. Նէզա), որը Ս. Երեմեանը համարում էր հարեւան սեկտորի հիսիսում գտնուող Նուխի/Շաքի քաղաքը, ապա Ս. Մուրաւիենն առաջարկում է համադրել այն (վերականգնելով՝ Նազա) նոյն Յնորիից 5 կմ հարաւ ընկած՝ նմանահունչ Զելի-Անագա գիւղի հետ³: Սակայն այս դէպքում, հաշուի առնելով ակնյայտ նմանութիւնը, թերեւս, կարող է լիովին արդարացուած համարուել նոյնացումը հարեւան սեկտորի արեւելքում գտնուող նշանաւոր ուղիաբնակ Նիժ/Նիջ գիւղի հետ՝ թէկուզ եւ ստիպուած ենթադրելով Պտղոմէոսի թոյլ տուած՝ սեկտորների այս մէկ շփոթը:

Յաւարտս՝ փորձենք հնարաւորինս ճշգրտել, թէ որ գծով է անցել անտիկ Աղուանքի արեւմտեան սահմանը, որի մասին իրար չյանգող ուղիղ եւ անուղղակի տեղեկութիւններ են հաղորդում Ստրաբոնը, Պլինիոս Աւագը եւ այլոք: Առաջինը Ալբանիայի նկարագրութեան գլխում գրում է, որ Իբերիայից մտնող ճանապարհն ընթանում էր «անշուր ու քարքարոտ Կամբիաէնէ մարզով եւ հասնում Արաձոնիոս [=Ալազան] գետին»⁴: «Իբերիայի սահմանից ոչ հեռու» դրուած իրենց խաղիսաղի ճամբարից Կուրը գետանցելով՝ հէնց այդ մայրուղին էին մտել եւ գիշերային անցումներով ու շորային մարզի գրկանքներից դժգոհելով այն յաղթահարել Պոմպէոսի լեգիոնականները՝ հասնելով Կամբիաէս/Իորի գետին, ապա Աբանտոս/Ալազանին⁵: Այնինչ՝ Պլինիոսի խօսքերով՝ Վիրքի հետ սահմանը Օլազանէս/Ալազան գետն էր («[Հիբերները], որ բաժանուած են առաջիններից [=ալբաններից] Օլազանէս [var. Օկազանէ] գետով, որը Կովկասեան լեռներից հոսում է Կուր»)՝ Թէեւ՝ բարդ

¹ С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании, с. 132.

² Անդ:

³ Անդ: Հմմ. Ս. Տ. Երեմյան, «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմէոսի...: Նուխիս Նիզայի ճեւո համադրում էր դեռ Ա. Բաքիխանովը (А. Бакиханов, Гюлистан-Ирам, с. 11).

⁴ Strab. XI, 4, 5.

⁵ Plut. Pomp. XXXIV-XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 266-267; Dio Cass. XXXVI, 53, 5; 54, 1; XXXVII, 4, 1; Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, էջ 142-146.

⁶ Plin. Nat. Hist., VI, 29.

չէ ենթադրել, որ նրա նշած սահմանագծի տակ պէտք է ընկալենք հիւսիս-արեւմուտք – հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ հոսող Ալազանի ոչ թէ ամբողջ գետագիծը, այլ դրա մի կտորը, ընդ որում, ըստ ամենայնի՝ այդ կտորով պիտի անցած լինէր երկու հարեւան երկրներն իրար կապող մի մայրուղի (դառնալով Պլինիոսի տեղեկատուի նմանատիպ նկարագրութեան հիմքը): Իսկ այդ սահմանային կտորը, որը դիպուկ նկարագրում է նաեւ Ստրաբոնը՝ Վիրքին նուիրուած գլխում («Ալբանիայից անցումը [Իբերիա] սկզբից ընթանում է ժայռերի միջով՝ քարի մէջ փորուած արահետով, իսկ ապա՝ Կովկասից հոսող Ալաձոնիոս գետի գոյացրած իջուածքով»)¹, առաւել մեծ հաւանականութեամբ՝ Կովկասի գագաթներից Ախալսուփէլի գիւղի (հին՝ Գաւազնի) արեւմտակողմով իջնող՝ Աւանի կոշուղ վտակի² գետկիցից սկսուող Ալազանիի այն հատուածն է, որտեղ գետի վերոնշեալ ուղղութիւնը փոխւում է՝ մօտ 15 կմ դառնալով գրեթէ հիւսիս – հարաւ, եւ որտեղ այսօր էլ արեւելքից արեւմուտք անցնում է (ձախափնեայ Օնանուրի գիւղի մօտակայ գետանցով ու կամրջով) Լազողեխին Կախէթի Գուրջաանի քաղաքի հետ կապող մայրուղին:

Այսպիսով, անտիկ Աղուանքի արեւմտեան սահմանը գծելիս եթէ հարաւում պիտի նկատի ունենանք նրա, ըստ ամենայնի՝ Խաղխաղի ձմեռոցի, այսինքն՝ Աղստեւի եւ Հախումի գետաբերանների դիմաց սկսուելու իրողութիւնը, ապա հիւսիսում մեզ պիտի օգնի Աւանի վտակով ու Ալազանիի կից կտորով անցնելու պատկերը: Ուշագրաւ է, որ ըստ ցարական շրջանի քարտէզների՝ գաւառային հէնց այդպիսի սահմանագծերի երկու կտորներ էին անցնում՝ Աղստեւի գետաբերանից հիւսիս՝ Թիֆլիսի ու Ղազախի, իսկ Կովկասից հարաւ՝ Թելաւի ու Սղնախի ուեզդների միջեւ: Վերջապէս՝ նշելի է, որ անտիկ Աղուանքի արեւմտեան սահմանը մօտաւորապէս այդ գծերով է տարուած արդէն Բ. Յարութիւնեանի քարտէզներում³:

Բաժին 3

ԱՐՅԱԽԸ ԵՒ ՈՒՏԻՔԸ ՅՈՒՆԱ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԱՂՔԻԻՐՆԵՐՈՒՄ

Աշխարհացոյցեան Մեծ Հայքի 15 նահանգներից 10-րդի՝ Արցախի անուան առաջին յիշատակութիւնը պահպանուել է Ստրաբոնի «Աշխարհագրութեան» մէջ: Այն տեղ է գտել հէնց Հայաստան/Արմենիա երկրի նկարագրութեան հատուածում՝ XI գրքի XIV գլխում (§ 4) եւ մեզ է հասել որոշակիօրէն դրափոխութեան ենթարկուած Օրխիստէնէ (Ορχιστηνή <*Օրտսիխէնէ) ձեւով⁴: Ըստ ենթա-

¹ Strab. XI, 3, 5.

² Արդեօ՞ք այս Աւանի գետանունը, զուտ իբրեւ վարկած, ճնարատը է համեմատել Ալազան գետին Պոնապոսի լեգիոնականների տուած «Ալբանոս» յորջորջման հետ: Ի դէպ, նկատուած է, որ աղուանական մետալուրգիկ զանգուածը բնորոշող վերոնշեալ «Եալոյ-լութեփէի հնագիտական մշակոյթը» տարածուած է դէպի արեւմուտք հէնց մինչեւ Ախալսուփէլիի շրջակայքը (Դ. Ниорадзе, Раскопки в Алазанской долине, Тбилиси, 1940).

³ Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության ատլաս, էջ 29, 31, 34, 39, 41, 43...:

⁴ Strab. XI, 14, 4. Հմմ. Դ. А. Капанцян, Chetto-Armeniac, Ep., 1931, с. 104; Ա. Գ. Մնացաւանյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Եր., 1966, էջ 259-262;

տեքստի՝ Հայաստանի Փառնէնէ կամ Ֆառնէնէ (Փասոնի, ձեռագրերում՝ նաեւ Փասոնի - Փառնէնէ, Փասոնի - Փանէնէ), Կոմիսէնէ (Կոմիսոնի) եւ Օրխիստէնէ (կամ Օրխիստէնէ) երկրամասերը (յուն.՝ «եպարխիա» - բառացի՝ «գաւառ») յիշուած են Արաքսի եւ Կուրի գետկիցից Կուրի ափով դէպի հիւսիս-արեւմուտք տարածուող Արաքսէնէ (Արաքսոնի, իր ծայր արեւելեան հատուածով), Սակասէնէ (Տակասոնի, աշխարհացոյցեան Շակաշէն գաւառ եւ շրջակայք) եւ Գոգարէնէ (Գոգարոնի, աշխարհացոյցեան Գուգարք նահանգի արեւելեան կէս¹) գաւառներին յաջորդող շարքում: Հր. Աճառեանի թարգմանութիւնն է (որոշ սրբագրումներով)². «Հայաստանի գաւառներից են նաեւ Փառնէնէն, Կոմիսէնէն եւ Օրխիստէնէն, որ հայթայթում է մեծաքանակ [պատերազմական] ձի: Խորձէնէն [Մորձնի] եւ Կամբիւսէնէն [Կամբիսոնի] ամենահիւսիսային [գաւառներն] են եւ շատ ձիւնառատ, որովհետեւ մօտ են Կովկասեան լեռներին եւ Վիրքին ու Կողքիսին»: Քանի որ յայտնի Օրխիստէնէին յաջորդում է արդէն Գոգարէնէից արեւմուտք ընկած Խորձէնէ/Կղարձի յիշատակումը (այլ անտիկ երկերում՝ նաեւ Մորձնի - Խորձէնէ, Կատարձէնի - Կատարձէնէ, «Աշխարհացոյց»-ում՝ Գուգարքի կազմում)³, նոր աշխատանքներում պարզաբանուած է, որ Ստրաբոնի Փառնէնէ - Կոմիսէնէ - Օրխիստէնէ շարքն անհրաժեշտ է ընկալել նախորդից (Արաքսէնէ - Սակասէնէ - Գոգարէնէ) հարաւ եւ հակառակ՝ հիւսիս-արեւմուտքից հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ⁴: Դրա շնորհիւ առաջին՝ Փառնէնէ եպարխիան՝ Փառնէնէ վերականգնումով, համադրուած է Մեծ Հայքի Փառնէն/Փառիսոս գաւառի («Աշխարհացոյց»-ի՝ Քուստ-ի Փառնէն, իրանական իզաֆետային ձեւից բառացի թարգմանած՝ «Փառնէնի քուստ», իմա՝ «Փառնէնի կողմն, գաւառ»⁵) ու նրա շրջակայքի հետ, երկրորդ եպարխիան՝ Կոմիսէնէն՝ նոյնանունը Գեամիշ/Գո-

Բ. Ուլուբաբլան, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության, էջ 6-7; **Թ. Խ.** Հակոբյան, **Ստ. Տ.** Մելիք-Բախշյան, **Հ. Խ.** Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան [Ետնադրում՝ ՀՀԾՏ բառարան], հտ. 1, Եր., 1986, էջ 506; **Բ.** Հարությունյան, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, - ՊԲՀ, 1994, հոմ 1-2, էջ 260; **Յ.** Կարազեղեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 184-185; **Ա. Հ.** Ղարազոյցյան, Սյունիքի տարածքը եւ ազգաբնակչությունը հիւսիս-արեւելքում եւ միջին դարերում, - ԼՀԳ, 2002, հոմ 1, էջ 113-116:

¹ Հմմ. **Բ.** Հարությունյան, Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհին ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Պատմա-աշխարհագրական դիտարկումներ), - ՊԲՀ, 2003, հոմ 1, էջ 139: Այստեղ առաւել մանրամասն տե՛ս նաեւ Տակասոնի մարզի լայն ընդգրկման մասին:

² Ստրաբոն, 1940, էջ 55-57:

³ Խորձէնէի հետ յիշատակուող Կամբիսոնի գաւառանունը շտկելու անհրաժեշտութեան մասին տե՛ս **Ա. Ա. Ակոբյան**, Албания-Алуанк..., с. 28-30. Այստեղ չխորանալով քերականական, բնագրագիտական եւ այլ մանրամասների մէջ՝ ճշեմք, որ Ստրաբոնի բուն աղբիւրում «Կամբիսէնէ»-ի փոխարէն որոշ հաւանականութեամբ կարող էր նաեւ լինել «Կալարձէնէ», գուցէ եւ՝ արձանագրուած ոչ թէ իբրեւ առանձին գաւառ, այլ որպէս Խոմիստիս-Կղարձէն-Կղարձի անուան մի երկրորդ տարբերակ (փոփոխակ):

⁴ Տե՛ս, օր.՝ **Ս. Սարգսյան**, Արցախ. Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, Եր., 1996, էջ 13-15; **Ա. Հ.** Ղարազոյցյան, Սյունիքի տարածքը, էջ 114:

⁵ Հմմ. **Հ. Հիւրշման**, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ.՝ **Հ. Բ. Պիլեգիկեան**, Վիեննա, 1907, էջ 421:

մէջ ամենաբարձր գագաթով Մուսի լեռնաշղթայի շուրջն ընկած՝ Արցախի կենտրոնական գաւառների տարածքի հետ, իսկ երրորդն էլ՝ Օրխսաւէնէն՝ այդ նահանգի՝ աւելի հարաւ ընկած գաւառների (Մեծ Իրանք եւ շրջակայք) հաստուածի հետ¹:

Ստրաբոնի Կոմիսէնէ եպարխիայի շատ յստակ տեղորոշումն Արցախի կենտրոնական մասում թոյլ է տալիս աւելի վստահ փնտրել նրա համարժէքը միջնագարում եւ կանգ առնել նրա հետ «Աշխարհացոյց»-ի ու հայկական ուրիշ աղբիւրների յիշատակած Մեծ Կուաւն (var. Մեծ Կուենք, Մեծ Կողմանք) գաւառի համադրման տարբերակի վրայ: Հնդեւրոպական լեզուաընտանիքի մի շարք լեզուախմբերում կայ Մ – Խ անցումը, ուստի ԿՈՒ-ան-Բ եւ ԿՈՄ-իւ-էնէ երկրանունները կարող են պարզապէս նոյնարմատ համարուել²: Յաւելենք, որ Յովհ. Կարազեղեանը «Մեծ Կուանք» անունը համադրում է բիսինական Սարգուրէ Բ արքայի Գանձադուան տարեգրութեան «Կուալբա» երկրանուն հետ, որը յիշատակուած էր Ուխունէ (>խօխանա/բերդ/՝ Խաչէնագետի հովտում) եւ Տեփա (թերեւս, >Տրա/կետ/) անուններից առաջ, նա հակուած էր այդ *Կու-Ալբա-ի երկրորդ բաղադրիչի մէջ դիտարկել «մեծ» իմաստն արտայայտող ալբա շտուգաբանուած բառը, որը, ենթադրաբար, վերականգնելի է նաեւ Աղբակ գաւառանուն հիմքում³:

Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի (նահանգի) անունն յիշատակութիւնը երկրի հիւսիս-արեւելեան գաւառների շարքում պահպանել են յոյն եւ հռոմէացի մի քանի հեղինակներ: Կլաւդիոս Պտղոմէոսը (Բ դար), վաղ քրիստոնեական ժամանակագիր Եւսեբիոս Կեսարացին, պատմիչ Կուադրատոսը (Դ դար) եւ վերջինիս «Παρθικά» երկից մի քանի կարեւոր վկայութիւն պահպանած ուշ հռոմէական բանաբաղող (կոմպիլիատոր) Ստեփանոս Բիւզանդացին (Ե դար) յիշատակում են յուն. Օտէնէ (Չտղոն) տարբերակը, իսկ Պիլինիոս Աւագը (Ա դ. վերջ)՝ լատիներէն Օտենա (Otena, Otene) ձեւը⁴: Պտղոմէոսը եւ Ստեփանոս Բիւզանդացին (=Կուադրա-

¹ Հմմ. Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 13-15; Ա. Հ. Ղարազոյզյան, Սիւնիքի տարածքը, էջ 113-114: Սլ. Սարգսեանն իրաւացիօրէն մերժում է Բ. Յարութիւնեանի կողմից ենթադրուած՝ Փաւնէնէի համադրումը Ստրաբոնի այլ գլխում յիշուած Փաւնիտիսի հետ (Strab. XI, 14, 5; Բ. Հարութիւնյան, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի..., էջ 263-264; նոյնի՝ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն..., էջ 136-137), քանի որ Փաւնիտիս մարզը, անկասկած, գտնուել է Երասխից հարաւ: Ի դէպ, յիովին մերժելի է նաեւ Հ. Հիրշմանի ակնարկը (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 95)՝ Փաւնիտիս անունը Սիւնիտիս վերականգնելու եւ նրա տակ Սիւնիք մարզն ընկալելու մասին: Մերժելի են նաեւ Բ. Յարութիւնեանի վարկածները (Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի..., էջ 263-265, նոյնի՝ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն..., էջ 137-144)՝ Կոմիսէնէի ընկալման մասին որպէս վերականգնելի *Սոփնիսէնէի գրչական վրիպում եւ համադրումը Սիւնիքի հետ, նոյն կերպ՝ Փաւնիտիս-Փաւնէնէի համադրման մասին Մարդաբանական մարզի կամ Վասպուրականի Բազան-Բաքան գաւառի հետ:

² Հմմ. Թ. Բ. Գամքրելիձե, Բ. Բ. Իւանով, Индоевропейские языки и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, т. I, Тбилиси, 1984, с. 196.

³ Յ. Կարազեղեան, Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր աղբիւրներում, էջ 201:

⁴ Ptol. Geogr., V, 12, 4; Stephani Byzantii Έθνικόν quae supersunt, Edidit A. Westermann, Lipsiae, 1839, s. v. Ὀβασθηνοί, Ὀτληνί; Plin. Nat. Hist. VI, 16, 41.

տոսը՝ II, III եւ VI գրքերում) այդ անունն կողքին յիշատակում են Օբարէնէ (Չօթարնի, Չօթարնոյ) երկրանունը: Այն համարուել է Ուտիքին հարեան Գուգարքի՝ Գօսարէնէ/Գօգարէնէ անունանաձեւ վրիպակ, բայց իբրեւ վարկած՝ կարող էր լինել Սորաբոնի ճանաչած *Փառնէնէ (>*Փառնէնէ) երկրանուն վրիպման արդիւնք¹:

Պտղոմէոսը յիշատակում է նաեւ Արցախի արեւմտեան հարեան Սիւնիք աշխարհը՝ Սիսակէնէ, այսինքն՝ Սիսական տարբերակով: Ճիշտ է, դա գրչի վրիպումով մեզ հասել է Սիբակէնէ (Տիբակոն) գրութեամբ (V, 12, 9), եւ ուսումնասիրողները յաճախ վերականգնել են այն *Սիբակէնէ տարբերակով ու շտապողաբար կապել Այրարատ աշխարհի Շիրակ գաւառի հետ²: Աշխարհագետի տուեալ հատուածի կարեւորութիւնից ելնելով՝ տալիս ենք այն ամբողջութեամբ ու մեր՝ հնարաւորինս բառացի ներկայացուած թարգմանութեամբ (եւ ընդգծումներով). “Χῶρα δὲ εἰσὶν ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ ἐν τῷ ἀπολαμβανομένῳ μεταξὺ Ἐυφράτου καὶ Κύρου καὶ Ἀράξου ποταμῶν, τμήματι παρὰ μὲν τὰ Μοσχικὰ ὄρη ἢ Καταρζηνὴ ὑπὲρ τοὺς καλουμένους Βόχας, παρὰ δὲ τὸν Κύρον ποταμὸν ἢ τὸ Ὠβαρηνὴ καὶ ἢ Ὠτηνὴ, παρὰ δὲ τὸν Ἀράξην ποταμὸν ἢ δὲ Κολθηνὴ καὶ ἢ ὑπ’ αὐτὴν Σοδοουκηνὴ, παρὰ δὲ τὸν Παρσάδρον τὸ ὄρος ἢ τὸ Σιβακηνὴ καὶ ἢ Σακασηνὴ”³ («Իսկ մարզերը Հայաստանում [սրանք] են. [առաջինը] Եփրատ, Կուր եւ Արաքս գետերի միջեւ շրջափակուած հատուածում. Մոսխիկա լեռների մօտ [=գրաբարի՝ «ըստ», այս դէպքում՝ «երկայնքով»]՝ Կատարձէնէն, [որը գտնւում է] Բոխա կոչուածից [բառացի՝ Բոխաներ կոչուողներից] վերեւ; Կուր գետի մօտ [=երկայնքով]՝ Օբարէնէն [=Գօսարէնէ] եւ Օտէնէն; Արաքս գետի մօտ [=երկայնքով]՝ Կոլթէնէն եւ Նրանից վեր [գտնուող] Սոդուկէնէն; Իսկ Պարսիադրէս լեռների մօտ [=երկայնքով]՝ Սիբակէնէն [=Սիսակէնէ] եւ Սակասէնէն: [Երկրորդը]...»):

Ըստ Պլինիոս Աւագի վկայութեան՝ «Ատրոպատենայից Արաքս գետով բաժանւում էր Հայաստանի Օտենա մարզը»⁴: Դա ցոյց է տալիս, որ անտիկ շրջանում եւս Մեծ Հայքի Փայտակարան/Կասպք երկրամասը (Պլինիոսի գրելու պահին՝ Հայոց թագաւորութիւնից Ատրպատականին անցած) տարածուած է եղել միայն Արաքսի հարաւակողմում, ինչպէս նկարագրուած է նաեւ է դարի «Աշխարհացոյց»-ում («ԺԱ՝ Փայտակարան. յելից կայ Ուտիոյ, առ Երասխաւ...» եւ «ԺԲ՝ Ուտի է. մտից կայ Երասխայ...»)⁵: Հետաքրքիր է նաեւ, որ Փայտակարանին Երասխով սահմանակից է նշուում լոկ Ուտիքը (իսկ Արցախը՝ ոչ). դա պիտի ստիպէր խուսա-

¹ Նման վրիպում տեղի կ'ունենար մի այնպիսի բուն աղբիւրից Պտղոմէոսի արտագրելու պահին, որում իրար կողքի յիշուած կը լինէին եւ՛ Փառնէնէն, եւ՛ Գօսարէնէն:

² Տե՛ս, օր.՝ Հ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 250; Н. Алоян, Армения в эпоху Юстиниана, с. 300; Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 9-13: Հմմ. Բ. Հարութումյան, Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն..., էջ 138-139:

³ Ձեռագրերում կան մեզ հետաքրքրող տեղանունների հետեւեալ տարընթերցումները. Օսարոնի, Օսարոնի, Ծօսարոնի, Ծօսարոնի յիս Չօթարոնի; Չօթարոնի, Մօթարոնի, Մօթարոնի, Ծօթարոնի; Ծօթարոնի յիս Չօթարոնի; Կոնթարոնի յիս Կոլթարոնի; Տակաթարոնի յիս Տակաթարոնի:

⁴ Plin. Nat. Hist., VI, 42 (“Atropatene ab Armeniae Otene regione discrete Araxe”). Տե՛ս նաեւ VI, 16 եւ XII, 28 (“et Armeniae partae, quae vocatur Otene”).

⁵ Տե՛ս Անանուն (է դար), Աշխարհացոյց, սն. 139:

փել Մեծ Հայքի Կասպք նահանգի սահմանը դէպի արեւմուտք երկար տարածելուց, սակայն քննութեան արդիւնքում, այնուամենայնիւ, հէնց դա է կատարուած ե՛ւ Բ. Յարութիւնեանի, ե՛ւ Ռ. Հիււրնի, ե՛ւ մեր քարտէզներում¹:

Ստեփանոս Բիւզանդացին իր ՉՊՊՆԻ բառայօդուածում պահպանել է հետեւեալ ուշագրաւ համառօտ վկայութիւնը. «Կուղղրատոսը «Պարթիկա»-ի երրորդ գրքում ասում է. «Հայաստանի թագաւոր Պակորոսը [=Բակուր, Բ դար – Ա. Յ.] այդ ժամանակ գտնուելով Արտաքսատայի եւ Օտէնէի մօտ» (շարունակութեան մէջ կայ. «Բնակիչների անունը եւս ինքն է [տալիս] [գիրք] երկրորդում. «Կուրի մօտ բնակուած են Օբարէնները եւ Օտէնները, որոնք կազմում են Հայաստանի զգալի մասը»): Ենթադրելի է, որ Դ դարի հռոմէացի պատմիչի խօսքը վերաբերել է ոչ թէ անձամբ Բակուրին, այլ նրա զօրքին, ուստի այս վկայութիւնը կարող է միանալ Ագաթանգեղոսի եւ Պատմահօր տուեալներին, ըստ որոնց՝ Ուտիք նահանգը կամ նրա մի կտորը եղել է Հայոց արքաների ձմերոցը²: Տեղին նշելի է, որ վաղ հայկական աղբիւրներում եւս վկայուած է Ուտիք գաւառ-ի («Աշխարհացոյց»-ի՝ Ուտի Առանձնակ գաւառ եւ շրջակայք) անուան Օ (աւ) սկզբնահնչիւնով տարբերակը՝ Աւտիացւոց, Աւտէացւոց, Աւտիական գաւառ: Ընդ որում՝ դա առկայ է նաեւ «Պատմութիւն Աղուանից»-ում (յետայսու՝ ՊԱ) բառացի արտագրուած՝ «Վաչագանի վէպ» (Չ դար) եւ «684 թուականի պատմութիւն» անուանուող երկերում³:

Հայոց Արեւելից կողմանց Արաքսէնէ, Սակասէնէ, Փառնէնէ, Կոմիսէնէ եւ Օրխիստէնէ գաւառանուններից բացի, անտիկ աշխարհագրական աւանդոյթը պահպանել է նաեւ Ծաւղէք/Սաւղք (=Սոթք) գաւառի անուան Սոդուկէնէ (Σοδουκηνή) ձեւը: Այդ «խորա»-ն յիշատակում է Պտղոմէոսը⁴, եւ նրա վերոբերեալ ենթատեքստից կարելի է ընկալել, որ այն ընդգրկել է աշխարհացոյցեան Արցախի կենտրոնի ու հարաւի հատուածները (վերջին կողմում, հաւանաբար, սահմանակցելով Կոլթէնէ/Գոլթէնէին), արեւմուտքում՝ Սեւանայ լճի արեւելեան ափերով հանդերձ: Այդպիսով՝ Սոդուկէնէն կարող էր համընկնել Ագաթանգեղոսի, Մովսէս Խորենացու երկերում եւ «Զօրանամակ»-ում վկայուած «Ծաւղէացւոց իշխանութեան» հետ⁵:

Նկատելի է, որ Սոդուկէնէի կողքին պտղոմէոսեան Կոլթէնէ (Κολθηνη) երկրանունը, փաստօրէն, նոյնահունչ է աշխարհացոյցեան Արցախ աշխարհի Կողթ կամ Վասպուրական աշխարհի Գողթն գաւառանունների հետ (երկուսն էլ՝ Երասխից

¹ Մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան, Աշխարհացոյցեան Փայտակարան Անհանգի գաւառների տեղորոշման մոր փորձ, էջ 236-246:

² Ագաթ., § 28, էջ 21; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1320 («յանդիման եղել թագաւորին Խոսրովու յնուտի [որոշ ՁԶ՝ յնուտի] գաւառի, ի Խաղխաղ քաղաքի, ի մերոցս արքայութեանն Հայոց»); Խոր., Բ.խդ-խե, էջ 169-170; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1917-1918:

³ Երկուսն էլ հրատարակուած են մեր աշխատասիրած գիտա-քննական բնագրերով (ՄՀ, հտ. Գ, Անթիլիաս, 2004, էջ 51-112; հտ. Դ-Ե, Անթիլիաս, 2005, էջ 795-895):

⁴ Ptol. Geogr., V, 12, 4.

⁵ Տե՛ս Ա. Տ. Երեմյան, Ծաւղէացւոց իշխանությունը, – ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, №Պ 7-8, էջ 41-52; Բ. Ուլոբաբյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, էջ 182-186; Յ. Կարազեղոզեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 189:

հիւսիս): Առաջին տարբերակի հիման վրայ Կոլթէնէի եւ Կողթի նոյնացումն է ենթադրում Սլ. Սարգսեանը¹: Սակայն աղբիւրի ամբողջական ենթատեքստից ելնելով մասնագէտները գերադասում են Գողթնի հետ Սողուկէնէի հարեան գաւառի նոյնացման տարբերակը²: Վերջերս այլ համադրման փորձ արեց Բ. Յարութիւնեանը՝ առաջարկելով Պողոմէոսի ձեռագրերի Կոլթէնէ անուանաձեւը համարել գրչական աղաւաղում եւ նրա փոխարէն վերականգնել Կասպէնէ, այսինքն՝ Մեծ Հայքի Կասպիանա/Կասպք/Փայտակարան աշխարհը՝ Երասխ գետի աջ ափին (!)³: Այդ վարկածը եւս անհնար է ընդունել, քանի որ աղբիւրի ենթատեքստը, ինչպէս տեսանք, յատուկ նշում է նկարագրուած տարածքի՝ Երասխից հիւսիս լինելը:

Նկատենք, որ ընդարձակ սահմաններով Գողթն գաւառի մասին Պողոմէոսի պատկերացումը լիովին հնարաւոր է համադրել մեր ունեցած աղբիւրագիտական տեղեկանու հետ: Խորենացու՝ թէկուզ եւ կիսաառասպելական տեղեկութիւններից բխում է, որ Գողթնեցի իշխանները սերուել են Սիւնիքի աւանդական նախահայր Սիսակից եւ վաղ ժամանակ նկատելի դեր են խաղացել Հայոց արքունիքում⁴: Յաւոր, Դ. դ. կէսերի պատկերն արտացոլող «Զօրանամակ»-ի՝ մեզ հասած ձեռագրում «Գողթնեցի» իշխանական տուն է նշուած ոչ թէ «Արեւելեան Դոան» պաշտպանների թւում, ինչպէս սպասելի էր, այլ՝ «Հարաւային» (Կաղմէացոց կուսակալ իշխանի հրամանատարութեան տակ, 500 մարտիկների ոչ մեծ քանակով)⁵: Բայց դա, ըստ ամենայնի՝ պէտք է գրչական վրիպման արդիւնք համարել ու վերականգնում կատարել, ամենայն հաւանականութեամբ՝ «Գողենեցի» տարբերակով՝ համադրելով Վասպուրականի Գողեանք կամ Քողեանք իշխանատոհմի հետ, որին ճանաչում են Նղիշէն եւ «Ներսէսեան գահնամակ»-ը⁶ (ելնելով նմանահունչ անուններից՝ այս իշխանատոհմի տիրոջ՝ պիտի համարել Վասպուրականի Կուլանովիտ գաւառը, որի իրական տեղորոշումն է Արճիշակ գետի ձախ, հարաւային Գիլսեր վտակի հովտում՝ Արճիշակովիտ եւ Մեծնունիք գաւառների միջեւ⁷): Փոխարէնը՝ Ե. դ.

¹ Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 13-15:

² ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 3, Եր., 1991, էջ 190; R. H. Hewsen, Armenia, p. 67 (“Ptolemy's Map According to Modern Cartography” քարտէզում այնուամենայնիւ հարցականով նշուած է նաեւ Կողթը):

³ Տէ՛ս Բ. Հարությունյան, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի..., էջ 263-264:

⁴ Խոր., Ա.լ. էջ 83-84, Բ.ը, էջ 117; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1828, 1863:

⁵ Տէ՛ս Խ. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 252.

⁶ Տէ՛ս Նղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Աշխատութեամբ՝ Ե. Տէր-Միգանեան, Եր., 1957 (յետայսու՝ Նղիշէ), լեղանակ Ե, էջ 100; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 635 («եւ Քողեանքն եւ Ակէացիքն եւ Տրպատունիքն եւ գաւրքն Ռշտունեաց...»); Խ. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 257; Մէտրոպ Վայոցձորեցի, Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Հայոց հայրապետի, Գիտա-բնական բնագիրը Գ. Տէր-Վարդանեանի, – ՄՀ, հտ. ԺԱ, Ժ դ., Անթիլիաս, 2010, էջ 682 («Ռշտունիք, Վահանունիք [var. Վահեունիք], Աղձնեանք [var. Աղձնիք, Աղձնունիք], Քողեանք [var. Քաւշեանք, Քողանք, Գօշեանք]...»): Հմմ. Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զարանամակ». Հետազոտութիւն եւ բնագրեր, – «Բազմավէպ», 2011, հոմ 3-4, էջ 547, ծմ. 51:

⁷ Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սմ. 134-135 («զԱրճիշակովիտ. [զԿուլանովիտ. զԲաղիղովիտ]. զԴառնի՝ մինչեւ ցգաւառն Կոգովիտ»): Նախորդ ուսումնասիրողները

սկզբի պատկերն արտացոլող «Գահնամակ»-ում Գողթան տէրը նշուած է «պատուաւոր» 16-րդ տեղում¹: Գողթնի բարձր կարգավիճակի մասին է վկայում նաեւ Կորինը, ըստ որի՝ հէնց այնտեղ էր սկսուել եւ յետոյ շարունակուել Մաշտոցի վարդապետական առաքելութիւնը²: Ինքը՝ Բ. Յարութիւնեանն էլ ընդունում է, որ Գողթն վարչամիաւորը ժամանակին ունեցել է աւելի բարձր կարգավիճակ, քան աշխարհացոյցեան գաւառն է, մասնաւորապէս՝ իր կազմում ունենալով հետագայի Արեւիք գաւառի տարածքը³: Կարեւոր է նաեւ նրա այն դիտարկումը, որ Գողթնի տարածքն արդէն Բ-Գ դդ. մաս է կազմել Մարդպետական գործակալութեան⁴, որը, ըստ Ալբերտ Մուշեղեանի քննութեան, մեծ հաւանականութեամբ, իբրեւ սահմանապահ կուսակալութիւն իրականացնում էր Մեծ Հայքի «Արեւելեան Դռան» պաշտպանութիւնը՝ մինչեւ այդ իրաւասութեան անցումը Սիւնեաց իշխաններին⁵:

Ք. յ. Բ դարում Մեծ Հայքի Գողթն մարզի ընդարձակ սահմանների եւ նրանից հիւսիս («վեր») Սողոկէնէի մասին Պտղոմէոսի տեղեկութիւնը թոյլ է տալիս հնարաւոր համարել Գողթնէի համադրումը Ստրաբոնի յիշատակած Արաքսէնէ «եպարխիայի» հետ: Թւում է, թէ կարելի է հէնց ուղղակի ձեւով ընկալել աշխարհագրատի խօսքերն այն մասին, որ մինչեւ Կուրի ափերը հասնող այդ երկրամասը (Արաքսէնէն) սկսում է, կարծես թէ, Արարատեան դաշտից յետոյ⁶: Հր. Աճառեանի թարգմանած բնագիրն է (մեր որոշ շտկումներով). «Հայաստանի քաղաքներն են՝ Արտաշատը, որը նաեւ կոչւում է Արտաշաշատ, հիմնուած Հաննիբալի [կողմից] Արտաշէս թագաւորի համար, եւ Արքշատ [resp. Մարաշատ]⁷, երկուսն էլ Արաքսի վրայ, Արքշատն Ատրոպատէնէի սահմանների մօտ, իսկ Արտաշատը՝ Արաքսէնէի դաշտի մօտ [πρὸς τῷ Ἀραξῆνι πεδίῳ], գեղեցիկ քաղաք, որ եւ երկրի մայրաքաղաքն է՝ շինուած [գետի] թեւի [ձեւաւորած] թերակղզու վրայ...»⁸: Ընդ սմին, բոլոր մասնագէտներն իրաւացիօրէն համարել են, որ Ստրաբոնի կողմից որոշակիօրէն

Կուղանովիտը տեղորոշում են աւելի հարաւ՝ Խոշաք – Հայոց ձոր գետի մի աջակողմեան վտակի հովտում, որը կրում է «Կէրան» անունը (տե՛ս, օր.՝ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 61): Սակայն տուեալ տեղորոշմամբ «Աշխարհացոյց»-ում Վասպուրականի գաւառների թուարկման խիստ կանոնաւոր հերթականութիւնը կը խախտուէր:

¹ Н. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 249; Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Չարանամակ», էջ 533:

² Կորին, Վարք Մաշտոցի, Բնագիրը ... առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով ի ձեռն Մ. Արեղեանի, Եր., 1941 (յետայսու՝ Կորին), էջ 40, 60; Կորին, Վարք Մետրոպ Մաշտոցի, Աշխատութեամբ՝ Ա. Մաթեոսյանի, Եր., 1994, գլ. Ե, էջ 88, գլ. ԺԳ, էջ 94; ՄՀ, հտ. Ա, Ե դար, Անթիլիաս, 2003 (ՄՀ-ում Արտաշէս Մաթեոսեանի 1994 թ. բնագրի առաջաբանը՝ Կ. Իզբաշեանի եւ Պ. Մուրադեանի), էջ 235, 242:

³ Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն..., էջ 141:

⁴ Կոլմի՝ Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մաս Ա, Եր., 2001, էջ 382:

⁵ Ա. Վ. Մուշեղյան, Մովսէս Խորենացու դարը, Եր., 2007, էջ 219-221:

⁶ Strab. XI, 14, 6. Տե՛ս նաեւ վերեւում, էջ 58, ծն. 1-2:

⁷ Արքշատ → *Մարաշատ (<*Մարաւան)՝ 2009 թ. մեր վարկածը տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 231-232:

⁸ Ստրաբոն, 1940, էջ 57-59:

աղաւաղուել է իր օգտագործած աղբիւրի տեղեկութիւնը, որտեղ պէտք է նշուած լինէր Արաքսէնէի դաշտի հետ հէնց երկրորդ՝ Արքշատ (Իմա՛ Մարաշատ, Արտաշատից արեւելք) քաղաքի հարեւանութեան մասին:

Այս համադրումը կարեւոր է նաեւ նրանով, որ թոյլ է տալիս իրար համադրել նաեւ Սողոկէնէ եւ Օրխիստէնէ երկրամասերը՝ գտնէ այնքանով, որքանով Ստրաբոնի Օրխիստէնէն նշում է բաւականին յստակ տեղորոշուող Կօմիսէնէից հարաւ, իսկ Պտղոմէոսի Սողոկէնէն՝ Գողթն-Արաքսէնէից հիւսիս: Այս դէպքում առաւել հաւանական ենթադրութիւնը կարող է լինել այն, որ Օրխիստէնէի մէջ անհրաժեշտ է պատկերացնել աշխարհացոյցեան Սոթք, Հարճլանք, Մեծ Իրանք եւ Պիանք գաւառների տարածքները (որոշ թէականութեամբ՝ գուցէ, նաեւ Մուխանքի, Պազկանքի եւ Վակունիքի), իսկ Արաքսէնէի մէջ՝ գրեթէ ողջ հարաւային Արցախի (հետագայի Դիզակի իշխանութեան), գումարած հետագայ Սիւնիքի հարաւային հատուածը, առնուազն՝ Հաբանդ գաւառի ընդգրկումով: Հարաւային այս ընդարձակ տարածքով մարզը (գուցէ՝ նաեւ սահմանապահ կուսակալութիւնը), ենթադրաբար, ինչ-ինչ ժամանակահատուածներում կարող էր, բացի Արաքսէնէ ու Կոլթէնէ անուանումներից, կրել նաեւ Փոքր Սիւնիք եւ Հաբանդ անունները, որոնցից առաջինն արձանագրուած է Խորենացու յայտնի վկայութեան հատուածում¹, իսկ երկրորդը՝ աշխարհացոյցեան Սիւնիք եւ Արցախ նահանգներում նոյնանուն Հաբանդ գաւառների (երկրորդը՝ Միւս կամ Փոքր) ձեւաւորման իրողութեան մէջ:

Ահա այս Կոլթէնէ – (նրանից վեր) Սողոկէնէ մարզերի զոյգից յետոյ է լոկ կարելի իրապէս պատկերացնել Պտղոմէոսի նշած յաջորդ զոյգը՝ Պարիւադրէս – Սեւանի լեռների երկայնքով ընկած (իսկ իրականում՝ աշխարհագէտի առջեւ փոռուած սխեմա-քարտէզում իրենց անունների գրադաշտի պատկերին այդպէ՛ս համապատասխանող) Սիւակէնէ-Սիւական եւ Սակասէնէ-Շակաշէն երկրամասերը²: Նաեւ կարելի է ենթադրել, որ եթէ այս դարաշրջանի Սիւակէնէ-Սիւականն աւելի փոքր էր հետագայի Սիւնիքից, ապա պտղոմէոսեան Սակասէնէն, ընդհակառակը՝ իր կազմում ընդգրկել էր նաեւ ստրաբոնեան Փառնէնէ «եպարխիան»՝ այդպիսով յարելով Պարիւադրէս լեռներին, ինչպէս որ նշուած է աղբիւրում: Վերջին իրողութիւնն ընկալել է արդէն Բ. Յարութիւնեանը, ըստ որի՝ այդ ընդարձակուած Սակասէնէ մարզին է իր տարածքով համապատասխանել հետագայի Գարդմանացոյց իշխանութիւնը՝ արեւելքում հասնելով մինչեւ Տրտու գետ³. Իհարկէ, դա ընդունելի է՝ նշուած արեւելեան սահմանը ոչ աւելի, քան Ինջայի գետագծին հասցնելու մասին Սլ. Սարգսեանի վերապահումով⁴: Իրօք, աւելի հաւանական է մտածել, որ աշխար-

¹ Խոր., Գ.գ, էջ 160 («[Գրիգորիսի մարմինը] բերելով [var. բերեալ] ի Փոքր Սիւնիս՝ թաղեցին յԱմարաս [var. յԱմարէն] աւանի»); ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2011:

² Հմմ. Բ. Հարությունյան, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի..., էջ 265 (շարունակութիւնը՝ ՊԲՀ, 1995, հոմ 1, էջ 205-206):

³ Անդ, էջ 260:

⁴ Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 9-13: Հեղինակն իրաւացի է նաեւ, երբ պնդում է, որ չի կարելի ԺԹ դ. երկրագիրների նկարագրութիւններում Ամիրվար գիւղի մօտակայ փոքրիկ ա-

հացոյցեան Մեծ Կուանքի տարածքը մաս է կազմել ոչ թէ Գարդմանացւոց, այլ Ծաւղէացւոց իշխանութեան: Այդ դէպքում կարելի է մտածել, որ առնուազն այս իշխանութիւնների ձեւաւորման պահին է տեղի ունեցել նրանց միջեւ ստրաբոնեան Կովսիսնէ «եպարխիայի» բաժանումը, եւ դրանից են առաջ եկել աշխարհացոյցեան Կողթ եւ Մեծ Կուանք գաւառները: Ուշագրաւ է (ինչպէս նկատել է դեռ Բ. Յարութիւնեանը), որ 370-ական թթ. Մուշեղ Մամիկոնեանի կողմից Հայոց երկրի ապստամբած մարզերի հպատակեցումը նկարագրելիս Փաւստոսն առանձին գլուխներում է ներկայացնում «Արձախ երկիրը» (թերեւս, Ծաւղէացւոց իշխանութեան տարածքով) եւ Աղուանից թագաւորի հետ գործակցած միւս արեւելեան գաւառները, այդ թւում՝ աշխարհացոյցեան Արցախից լոկ Կողթը («զՈւտի, զՇակաշէն եւ զձորն Գարդմանայ, զԿողթ եւ այլ, որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք»)¹: Նոյն տրամաբանութեամբ՝ Օտէնէ մարզը եւս (ուշ՝ Ուտէացւոց իշխանութիւնը) ինչ-որ պահի կարող էր կիսուած լինել Սակասէնէի եւ Արաքսէնէի միջեւ:

Անտիկ հեղինակներն ուրիշ տուեալներ էլ ունեն նշուած մարզերի մասին: Օր.՝ նրանք նշում են Արաքսէնէի եւ Սակասէնէի զարմանալի բերքառատութիւնը, ինչպէս նաեւ Օրխիստէնէում (կամ նաեւ՝ Փառնէնէում ու Կոմիսէնէում) ձիաբուծութեան զարգացած լինելը²: Սակասէնէում Ք. ա. է դարում սակերի հաստատման մասին Ստրաբոնի պահպանած վկայութիւնը («Սակերը նուաճեցին Հայաստանի լաւագոյն հողը, որը նրանց անունից կոչուեց Սակասէնէ»)՝ այն հագուագիւտ աղբիւրագիտական հիմքերից է, որ թոյլ են տալիս՝ Կուրի աշափնեակը Հայոց պետութեան սահմաններում ընկալել ուշ բիսինական – երուանդեան թագաւորութեան դարաշրջանում (այդ մասին առաւել համակարգուած տե՛ս մեր վերջին աշխատանքներում)³: Եւ վերջապէս՝ անտիկ աղբիւրների տուեալների համադիր քննութեամբ արդէն կարելի է լիովին մերժել մի քանի այլ աշխարհագրական անունների կապը Հայոց Արեւելից կողմերի հետ՝ Ուիտիա (Մազանդարանում), Փաւնիտիս (=Ջրանիտիս/Ջարաւանդ գաւառ), Բասորպեղա (Պարսպատունիք գաւառ), ինչը մանրամասն փաստարկուել է մեր 1987 եւ 2009 թ. գրքերում⁵:

ւերակ բերդի (քարախունկի իր Աշանատր հանքերով լայտնի Փիփ – Ջազիկից մի քանի կմ հարաւ-արեւմուտք)՝ *Քրթմանիկ* անուանման հիման վրայ աշխարհացոյցեան Գարդման գաւառի սահմանը տեղափոխել Շամքոր գետից մաւտ արեւելք, այսինքն՝ Արցախի Կողթ գաւառի տարածքը (էջ 9), որի մասին «Աշխարհացոյց»-ում լատուկ Աշուկ կայ. «Կողթ, յորում լինի քարախունկ», տե՛ս Աճանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, ս.ճ. 140; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 2153, 2172, 2188:

¹ Փաւստոսի **Բուզանդացոյ Պատմութիւն** Հայոց. Ի չորս դպրութիւնս, Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1933 (յետալստի՝ **Բուզ.**), դպր. Ե, գլ. ԺԲ («Յաղագս Արձախայ») եւ ԺԳ («Յաղագս Աղուանից»), էջ 214-215; ՄՂ, հտ. Ա, էջ 389-390:

² Տե՛ս **Strab.** XI, 14, 4 (**Ստրաբոն**, 1940, էջ 55-57): Տե՛ս նաեւ վերեւում, էջ 21-22:

³ Տե՛ս **Strab.** XI, 8, 4 (**Ստրաբոն**, 1940, էջ 37. թարգմանութիւնը՝ մեր շտկումներով):

⁴ **Ա. Յակոբեան**, Հայ ժողովրդի էթնոհամայնքման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնայատկութիւնները, էջ 64; **Առյճի՝** Հայկական լեռնաշխարհում բիւսիների եւ խորեմացիական Հայկեանների տարածման ուղիների համադրութեան փորձ, էջ 197:

⁵ **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 74-83; **Առյճի՝** Պատմա-աշխարհագրական եւ վիսագրագիտական հետազոտութիւններ..., էջ 418-420:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ
ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՔԸ
ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Բաժին 1

*«ՎԱՉԱԳԱՆԻ ՎԷՊ»-Ը ԵՒ ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ
(Գ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – Զ ԴԱՐԻ ՍԿԻՉԲ)*

Վաղ միջնադարեան Աղուանից պետութեան մասին առաւել մանրամասն տեղեկութիւններ է պահպանել պայմանականօրէն «Վաչագանի վէպ» անունը կրող երկը: Այն շարադրուած է Զ դ. ամենասկզբի ականատես հեղինակի կողմից, իսկ մեզ է հասել Ժ դ. վերջի արցախցի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու (մատենագրութեան եւ պատմագրութեան մէջ կոչուած նաեւ «Վաղանկատուացի») ՊԱ-ի կազմում (Ա գրքի ԺԴ եւ ԺԶ-ԻԳ գլուխներում), ընդ որում՝ գրեթէ բառացի արտագրութեամբ¹: Երկի շարադրանքն աւարտուել է, հաւանաբար՝ 500-502 թթ., այսինքն՝ Կաւատ Ա Սասանեան արքայի՝ գահին վերադառնալուն (498 թ.) յաջորդած տարիներին, սակայն պարսկա-բիւզանդական եռամեայ պատերազմից (502-504) ու հիւսիսովկասեան հոն-սաւիրների աւերիչ ներխուժումից (503-504) առաջ²:

Շարունակելով դասական հայագէտների սկսած պատմա-բանասիրական վերլուծութիւնները³, մեր նախորդ աշխատանքներում վերջնականապէս հիմնաւորել ենք, որ ՊԱ-ի արտագրութեան մէջ պահպանուած առաջին զլխագիրը (Ա.ԺԳ)՝ «Կեանք եւ վարք եւ կարգաւորութիւնք Աղուանից, որ ի Վաչագանայ արքայէ եդան, եւ գիւտք նշխարաց սրբոց», եղել է ամբողջ երկի վերտառութիւնը, որը Ժ դարի պատմիչն է բաժանել գլուխների ու զլխագրեր ստեղծել դրանց համար: «Վաչագանի վէպ»-ը (ռուսերէնով՝ “Повесть о Вачагане”, անգլերէնով՝ “Tale of Vachagan”, ֆրանսերէնով՝ “Conte de Vatchagan”, գերմաներէնով՝ “Watschagans-Erzählung”) դասական ոճի միջնադարեան իւրայատուկ ջատագովական երկ է կամ, այլ կերպ՝ վարքագրական վիպերգութիւն, որը չի տալիս դէպքերի ժամանակա-

¹ Առանձին հրատարակութիւնը (Անանուն, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի) կատարել ենք «Մատենագիրք Հայոց» ժողովածոյում (տե՛ս ՄՀ, հտ. Գ, Զ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 51-112):

² «Վէպ»-ի պատմա-աղբիւրագիտական մանրամասն քննութիւնը տե՛ս Ա. Յակոբեան, «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը, սն. 45-142; Առյճի՛ Աղուանից թագաւոր Վաչագան Բ-ի «Բարեպաշտ» կերպարի կերտումը «Վաչագանի վէպ»-ում (Զ դարի սկիզբ), – «Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը». ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի Քրիստոնյա Արեւելքի բաժնի ստեղծման 40-ամյակին եւ Արա հիմնադիր, պրոֆ. Պարույր Մուրադյանի մահվան 5-րդ տարեկիցին նվիրված Միջազգային գիտաժողով (ղեկտեմբերի 12-13, 2016 թ.), Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրոյթներ, Եր., 2016, էջ 183-193:

³ Տե՛ս, օր.՝ Հ. Ն. Ակիմեան, Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի)…, էջ 124-150; К. А. Каграманян, Источники “Истории страны Агванк”: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ер., 1987, с. 22.

գրութիւն ըստ տարիների, այլ միայն՝ հերոսի բարի գործերի շարագրանք տրամաբանական հերթականութեամբ: «Վէպ»-ի անանուն հեղինակի խնդիրն է եղել ոչ թէ Վաչագան թագաւորի ու նրա արքայատոհմի կանոնաւոր պատմութիւնը շարագրելը, այլ ներկայացնելն այն «ծրագրային» գործերը, որ պիտի՝ կատարուէին ու կատարուեցին բարեպաշտ տիրակալի կողմից՝ ի շահ Սասանեաններին ենթակայ Աղուանից թագաւորութեան (=մարզպանութեան) քրիստոնեայ հասարակութեան ու եկեղեցու ամրապնդման («...կարգաւորութիւնք Աղուանից, որ ի Վաչագանայ արքայէ եղան»): Ընդ որում՝ Վաչագան Բ Արշակունու վարած իւրօրինակ քաղաքական գիծն այդ ամրապնդումը ապահովում էր ոչ թէ բուն-աղուանական իրողոյթների, այլ Կուրի՝ էթնիկապէս հայկական աջափնեակի պատմա-մշակութային ավանդների վրայ յենուելու եղանակով: Եւ «Վէպ»-ը ու այդպէ՛ս նաեւ՝ դարաշրջանի հասարակական կարեւոր միտումներն արձանագրած Աղուէնի եկեղեցական ժողովի կանոնները Աղուանից երկրում հաստատագրում էին Հայոց կանոնագրքերի դրոյթների գործառոււմը, վեհացնում Հայոց եկեղեցու ավթոնակալներին (Յովհան Մանդակունի եւն), ամրապնդում Թաղէոս առաքեալի, Գրիգոր Լուսաւորչի, Հովհասիմէ, Գայիանէ սրբերի ու Լուսաւորչի Գրիգորիս թոռան պաշտամունքի համակարգը (վերջինիս ենթարկելով բուն-աղուանական՝ կապաղակեան-շողեան շրջանի սրբեր Զաքարիայի ու Պանդալէոնի պաշտամունքը) եւ ողջ Աղուանից եկեղեցու համար սրբագործում հայկական աջափնեակի պաշտամունքային կենտրոնները (Ամարաս, Դիւտական, Դարահոջ, Սուհառ/Սոհառն, Քարուէճ եւն):

Մովսէս Դասխուրանցու ՊԱ-ի Ա.Ժդ գլուխը, որի բովանդակութեան մեծ մասի աղբիւրը եղել է Փաւստոս Բուզանդը¹, աւարտւում է տոհմաբանական հետեւեալ ցուցումով՝ «Քանզի ի Քաջն Վաչագանայ մինչեւ ի Վաչէ թագաւորք էին Աղուանից թուով ինն՝ ըստ կարգի. որոց տասներորդ՝ բարեպաշտ եւ աստուածասէր թագաւորն Վաչագան՝ Աղուանից արքայ», իսկ բուն «Վէպ»-ում այս պատեհ տեղում շարունակուել է այն միտքը, որը Դասխուրանցու մօտ յայտնուել է յաջորդ գլխի (Ա.Ժե) երկրորդ մասում (Առան նախահօր յարեթեան, այսինքն՝ իրականում հայկեան նախնիների՝ Խորենացուց քաղած մեծ ցանկից յետոյ)². «Եւ թիւ աւուրցն յԱռանայ [bclrv] ձեռ. անուանցն չէ յայտ փիւ աւուրցն յԱռանայ] մինչեւ ցՔաջն Վաչագան, որ էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց, չէ յայտ: Եւ որ [bclrv] ցՎաչագանն Քաջ, եւ զսոցայն ստոյգն, թէ յորմէ տոհմէ են, շունիմ ասել: Լոկ փիւ որ էր ... Եւ որ³]

¹ Հմմ. А. Акопян, “История Армении” Фавста Бузанда как источник “Повести о Вачагане” (Снова о первом и втором дпругтонах Фавста Бузанда), – КВ, вып. 5, Ер., 1987, с. 72-81.

² Բնագրերը յետայսու տալիս ենք Դասխուրանցու երկի ձեռագրերի մոր քննութեան հիման վրայ կատարուած ուղղումներով՝ Աշելով սկզբնօրինակին իրարից անկախ յանգող *a* կամ Բ խմբի *bclrv* (*bl* եւ *crv* եմթայսմբերով) գրչագրերի կարեւոր ընթերցումները:

³ Յաւօր, 1983 թ. քննական բնագրի աշխատասիրող Վ. Առաքելեանը չի նկատել այս լուրջ խմբագրումը, որ կատարել էր Բ խմբի ձեռագրերի անխազաղափարի գրիչը (ով նկատել էր «Վաչագան վէպի»՝ «ի մեծ ազգէն Արշակունեաց» եզակի Աշման խիստ հակասելը ՊԱ-ի հեղինակի անթաքոյց վստահութեանը՝ Վաչագանի տոհմի «Առանցահիկ» լինելու մասին), եւ այն դրել է *a* ձեռագրի անխաթար (սկզբնօրինակային) ընթերց-

ըստ կարգի կացին թագաւորք տանս Աղուանից [bclrv Աղուանից՝ տանս, որոց], անուանք են յայտքիկ [bclrv յայտցիկ]. Վաշագան Քաշ [bclrv չիք Քաշ], Վաշէ, Ուռնայր, Յաւազան, Մերհաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսվաղէն [bclrv Վաղէն], Վաշէ, ապա Բարեպաշտն Վաշագան»: Սրան էլ «Վէպ»-ում յաջորդել է այն միտքը, որը Դասխուրանցին դարձրել է յաջորդ գլխի սկիզբ՝ «Իսկ զերեսուն ամ ի Վաշէէ մինչեւ ցՎաշագան Բարեպաշտն առանց թագաւորի կացեալ աշխարհս Աղուանից»: Ինչպէս տեսնում ենք, «Վէպ»-ի հեղինակն ուղղակի յայտնում է, որ Աղուանից արքայ Վաշագան Բարեպաշտի տոհմը «Արշակունեաց» է եղել¹:

Այդ մասին մի ակնարկ կայ նաեւ Փաւստոս Բուզանդի մօտ՝ Ուռնայր արքայի հետ կապուած մի դէպքի նկարագրութեան մէջ: Ըստ նրա գեղարուեստական շարադրանքի՝ 371 թ. Չիրաւի ճակատամարտում Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեանը Պարսից բանակների թւում ջախջախում է նաեւ աղուանական գունդը, բայց փախչող Ուռնայրին չի սպանում եւ յայտարարում է (նիզակով նրա գլխին հարուածելով), որ չի սպանի թագ կրող արքայի, եթէ անգամ իրեն պատժեն դրա համար: Թագաւորին չսպանելու սովորոյթն, իրօք, լաւ յայտնի է², սակայն, թերեւս, Մուշեղի խօսքն իրականում վերաբերել է ոչ թէ ամեն արքայի, այլ հէնց Արշակունեաց տոհմի ներկայացուցիչներին, ում նկատմամբ Մամիկոնեանների հաւատարմութիւնը Փաւստոսը վիպական խորհրդապաշտութեան է հասցնում: Կարելի է յիշել նաեւ Մասթթաց Սանեսան թագաւորի դիակի վրայ Հայոց Խոսրով Կոտակ արքայի ողբալու գրուագը, ով այդպիսով սգում էր իր ազգակցի (բայց լոկ իբրեւ պարթեւական Արշակունի արքայատոհմի շառաւիղի) վախճանը. «Իբրեւ ետես, լալ սկսաւ, ասէ. Եղբայր իմ էր՝ ազգաւ Արշակունի»³:

Տեղին նշենք, որ Փաւստոսը մանրամասն տալիս է Սանեսանի զօրքի ցեղային կազմը. «...գումարեաց ժողովեաց զամենայն զաւրս Հոնաց եւ Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց եւ Գղուարաց, Գուգարաց, Շչբաց եւ Ճղբաց եւ Բաղասճաց եւ Եգերսուանացն եւ այլոց խառնաղանճ բազմութեամբ, անթիւ բանակն վաչկատուն զաւրութեանց»⁴: Նոյն «հիւսիսականաց» արշաւանքը Մովսէս Խորենացին նկարագրում է Տրդատ Մեծի վախճանին յաջորդած՝ Փայտակարանի «գործակալ» Սանատրուկ Արշակունու խռովութեան ճնշման յիշատակումից յետոյ եւ պակաս մանրամասն. «...միաբանեալ բնակիչք հիւսիսոյ Կովկասու,

ման կողքին (!)՝ շփոթութեան մէջ գցելով շատ հետազօտողների (հմմ. Ա. Յակոբեան, «Վաշագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը, ս.ճ. 48-55):

¹ Այդ արքայատոհմին նրա պատկանելու հարցում վեճերի մասին վերջին անգամ մանրամասն տե՛ս Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից Վաշէ Բ եւ Վաշագան Գ բարեպաշտ արքաների դինաստիական պատկանելության հարցի շուրջ, – ԼՀԳ, 2009, հոկտ. 3, էջ 32-44:

² Օր.՝ ըստ Պրոկոպիոսի՝ Շապուր Բ-ն Արշակ Հայոց թագաւորին բանտարկել է, այլ ոչ թէ սպանել, քանի որ «երբեք չէր կարող սպանել թագաւորական արիւն ունեցող մարդու» (Proc. De bello Pers. I, 5, 29; Պրոկոպիոս Կեսարացի /Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ա/, Թարգմ. բնագրից, ատաշաբան եւ ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1967, էջ 27):

³ Բուզ., Գ.Է, էջ 29; ՄՇ, հտ. Ա, էջ 285:

⁴ Բուզ., Գ.Է, էջ 27; ՄՇ, հտ. Ա, էջ 284:

գիտացեալ զթուլասորտութիւնն նորա եւ զյուլութիւնն, եւ առաւել ի հրապուրելոյ մաղթանաց Սանատրկոյ՝ ի գաղտնի հրամանէ Շապհոյ Պարսից արքայի, արշաւել ի միջոց աշխարհիս մերոյ...»¹: Ի դէպ, Մովսէս Դասխուրանցին իր Ա.Ժբ գլխում համառօտ եւ խճողումներով է ընդօրինակել Պատմահօր այս վկայութիւնը:

Մասքթաց Սանեսան թագաւորի (կամ՝ «հիւսիսականաց») արշաւանքին նախորդած՝ Գրիգորիս եպիսկոպոսի (Գրիգոր Լուսաւորչի թոռան) նահատակութեան դիպուածը մասքութեան կենտրոնակայան Վատնեան դաշտում (ներկայիս Խաչմաս քաղաքի մօտ, Փաւստոսի մօտ՝ Վատնեայ², «Աշխարհացոյց»-ում՝ «Վարդանե[ա]ն դաշտ»³, Եղիշէի մօտ՝ «Վատն» ազգագաւառ⁴, «Դերբենդ-նամէ»-ում՝ «Բատուն[շահ]»⁵) Բ. Յարութիւնեանի ճշգրտումներից յետոյ թուագրւում է Տրդատ Մեծի վախճանին (330 թ.) անմիջապէս յաջորդող ժամանակով, այսինքն՝ 330-331 թթ.⁶: Ըստ Խորենացու՝ սպանուած Գրիգորիսի դին նրա ընկերակիցները Վատնեան դաշտից բերեցին եւ յուղարկաւորեցին «Փոքր Սիւնիքի» Ամարաս աւանում («Ձոր բարձեալ սարկաւազաց նորին, բերելով ի Փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի»)՝: Այդ նոյն վայրը Փաւստոսն անուանում է գիւղ եւ վերագրում «Հաբանդ գաւառին» («բարձին զնա, որք ընդ նմա երթեալ էին ի գաւառէն Հաբանդայ, եւ բերին ի գաւառն իւրեանց, ի կողմանց Աղուանից ի սահմանս Հայոց, ի Հաբանդ, ի գեաւղն, որ անուանեալ կոչի Ամարաս: Եւ եդին զնա առ եկեղեցեանն, զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի»)՝: Ահա այս դէպքի նշումից յե-

¹ Խոր., Գ.թ, էջ 266; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 2017:

² Բուգ., Գ.գ, էջ 26; ՄՂ, հտ. Ա, էջ 283 («...կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս գագույն ձիոյն եւ արձակեցին ընդ ծովեզեր դաշտին Հիւսիսական ծովուն մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին Վատնեայ»): Խորենացոյց եւ Փաւստոսից քաղաքում վարքագրական մի փոքր երկում եւս տեղանուան ձեւն է *Վատնեան*. տե՛ս Ներքողեան յորդիս եւ ի թոռունս արքոյ Լուսաւորչին, – Սոփերք Հայկականք, հտ. Ժ [Հրատ.՝ Հ. Ղ. Ալիշան], Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1854, էջ 70 («...զսքանչելի մանուկն Գրիգորիս, զոր եպիսկոպոս Աղուանից կացուցեալ էին ի տոհմէ արքոյն Գրիգորի, սպանանն ձիախրոյս ընթադրութեամբ ի Վատնեան դաշտին»):

³ Տե՛ս Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 116: Հմմ. Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ, Յաւելուածովք նախնեաց [հրատ.՝ Հ. Ա. Սուքրեան], Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1881, էջ 27; Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 102: Անհասկանալի է, թէ ինչ հիմքով է Ս. Երեմյանն այս դաշտը համարում Արաքսի հարաւային ափի «Վարդանակերտ քաղաքի շրջակայ դաշտավայրը» (տե՛ս անդ, էջ 83, քարտեզում՝ Գ 7):

⁴ Եղիշէ, յեղանակ Դ, էջ 94; ՄՂ, հտ. Ա, էջ 629:

⁵ Տե՛ս **И. Семёнов**, Топонимы Маскат и Мускур / Мускур в “Дербенд-наме”. К вопросу о локализации страны Маскутов, – «Հայաստանը եւ Քրիստոնէյա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ Ափրիված Կովկասյան Աղուանքում եւ Վրաստանում քրիստոնէութեան ընդունման 1700-ամյակին. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների որոյթներ, Եր., 2015, էջ 164-172; **В. Ю. Малашев, М. С. Гаджиев, А. С. Ильяков**, Страна Маскутов в Западном Прикаспии. Курганные могильники Прикаспийского Дагестана III-V вв. н. э., Махачкала, 2015, с. 157-158.

⁶ Բ. Հարութունյան, Մաքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը Հայաստան, էջ 76:

⁷ Խոր., Գ.գ, էջ 260; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 2011:

⁸ Բուգ., Գ.գ, էջ 7; ՄՂ, հտ. Ա, էջ 283: Կտորի բնագրագիտական քննութիւնը տե՛ս **А. Акопян**, “История Армении” Фавста Бузанда как источник “Повести о Вачагане”, с. 74-75.

տոյ է Փաւստոսը նկարագրում Սանեսանի՝ մէկ տարուց աւելի տեւած արշաւանքը Հայաստան՝ «բազում եւ անթիւ զարաւքն Հոնաց», ու նրա պարտութիւնը եւ անփառունակ վախճանը Օշականի առապարի ճակատամարտում (331-332 թ.)¹:

Հարկ է նաեւ նշել, որ նախկին ուսումնասիրողները, հետեւելով Կիրակոս Գանձակեցու գրչի տակ ծագած թիրընկալմանը, հակուած էին՝ Սանեսան Մաւքթաց թագաւորին նոյնացնելու Տրդատ Մեծի ոմն ազգակից, այսինքն՝ հայ Արշակունի Սանատրուկի հետ²: Վերջինս, սակայն, ինչպէս մանրամասն ցոյց է տուել Բ. Յարութիւնեանը, ուրոյն պատմական անձ էր³, ում Տրդատ Գ-ն իր կեանքի վերջում հիւսիս-արեւելեան կողմերի կուսակալ («գործակալ») էր նշանակել Փայտակարան քաղաքում (Երասխի գետաբերանին մօտ, ներկայիս Պուշկինօ/Բիլեասուվար քաղաքի շրջանում) եւ ով, արքայի մահից յետոյ ապստամբելով, փորձեց հարեւան պարսիկների ու աղուանների օգնութեամբ խլել Հայոց գահը օրինական ժառանգորդ Խոսրով Կոտակից («զարութեամբ ատար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումս Հայոց»): Բայց վերջինս հոռմէական դաշնակից զօրքի օգնութեամբ պարտութեան մատնեց Սանատրուկին, ով փախաւ Շապուհ Բ Սասանեանի մօտ, որի հրահրումով քիչ անց, ըստ Խորենացու, սկսուեց «հիւսիսականաց» ցեղերի (այսինքն՝ նոյն Մաւքթաց Սանեսան թագաւորի) արշաւանքը դէպի Հայաստան⁴:

Աղուանքում 330-ական թթ. դէպքերի մասին դատելու ուշագրաւ հնարաւորութիւն է տալիս Գրիգորիսի աշակերտների նահատակութեան ժամանակին վերաբերող հաղորդումը Դասխուրանցու Ա.Ժ դլխի վերջում. «Եւ լինէր այն առ Քաջիւն Վաչէի՝ Աղուանից արքայիւ» (էջ 40). այս Վաչէ Քաջը Ա.Ժ գլխում առկայ Վաչագան Բարեպաշտի նախնի 9 թագաւորների ցուցակում երկրորդն է՝ Վաչագան Ա Քաջ Արշակունուց յետոյ: Մաւքութների երկրի Վատնեան դաշտում Գրիգորիսի նահատակութիւնը եւ նրանց Սանեսան թագաւորի արշաւանքն ու պարտութիւնը Օշականի մօտ (332 թ.) Փաւստոսի հետեւողութեամբ նկարագրելուց յետոյ «Վաչագանի վէպ»-ը տալիս է այլ աղբիւրներին անձանօթ՝ Գրիգորիսի աշակերտ Դանիէլ երէցի եւ նրա աշակերտ ճիզը մանկան նահատակութեան պատմութիւնը: Ըստ գլխի նախորդ տեղեկութիւնների (որ եւս չկան Փաւստոսի մօտ)՝ Գրիգորիսն իր հետ Աղուանք էր տարել Զաքարիա եւ Պանդալէոն սրբերի մասունքնե-

¹ Բ. Հարությունյան, Մաւքթաց Սանեսան թագաւորի արշաւանքը Հայաստան, էջ 76; նոյնի՝ Մեծ Հայքի բրեշխութիւնների եւ բրեշխութեան հաստատութեան շուրջ, – ՀԱ, ԸԺԵ տարի, 2001, ս. 127:

² Տե՛ս, օր.՝ **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 188-192; **Т. М. Мамедов**, Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV-VII вв.), Баку, 1977, с. 77; **Փ. Ժ. Կ. Մամедова**, Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, с. 338-348; **Հ. Ս. Սվազյան**, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 168-173:

³ Բ. Հարությունյան, Մաւքթաց Սանեսան թագաւորի արշաւանքը Հայաստան, էջ 65-77: Տե՛ս նաեւ **М. С. Гаджиев**, Южный Дагестан в III-V вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Москва, 1982, с. 14; **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 108-109; **В. Ю. Малашев**, **М. С. Гаджиев**, **А. С. Ильюков**, Страна Маскутов в Западном Прикаспии, с. 141.

⁴ Խոր., Գ.գ, էջ 260; Գ.գ, էջ 262-263; Գ.թ, էջ 266-267; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2010-2011, 2013-2014, 2017-2019:

րը¹, դրանց մի մասը թողել Յրի քաղաքում (Դանիելին նշանակելով այդ նշխարների սպասաւոր), իսկ միւս մասն իր հետ տարել Մասքթաց աշխարհ²: Գրիգորիսի աշակերտների նահատակութեան նկարագրութեան մէջ՝ ԺԴ գլխի եզրափակիչ հատուածում, «Վէպ»-ը նշում է մի կարեւոր պատմական դէպք. «Իսկ ընդ ժամանակս ընդ այն [Եւրը ընդ այն ժամանակս փխ իսկ ... այն] բերդաքաղաքն՝ անուանեալն Յոի, ապստամբեալ յԱղուանից թագաւորէն [Եւրը ապստամբեալ յԱղուանից՝ բերդաքաղաքացիքն Յուոյ փխ բերդաքաղաքն ... թագաւորէն] եւ ձեռն տուեալ ի Պարսից արքայն [Եւրը ձեռնտու եղեն յարքայն Պարսից փխ եւ ձեռն ... արքայն], եւ եկեալ Արգեսացիք՝ ունէին զքաղաքն»³: Այսինքն՝ եթէ ոչ ամբողջ Աղուանից թագաւորութիւնը, ապա գոնէ նրա արեւելեան մի շրջան ճիղբը իր Յրի կենտրոնով⁴, ռազմակալել էին Սասանեանները (Արգեսացիք = «նուաճողներ» – պարսիկներ): Նրանք փորձում են մոգութեան վերադարձնել Դանիէլ երէցին եւ ճիղբ պատանուն («ստիպէին լինել մոխրապաշտ դիւացն աղտեղութեան»), բայց անյաջողութեան մատնուելով, գլխատում են երկուսին էլ: «Վէպ»-ը շարունակում է. «Զորս առեալ Ասորեաց ուրումն արեղայից՝ տանէին ի Հակու անուանեալ գիւղն, եւ անդ եղեալ ի գերեզմանի. եւ ինքեանք ի տեղ[ւ]ոջն վանս շինէին... Եւ լի-

¹ Այս արբերի մասին տե՛ս նաեւ Սուրբ Պանդալեոնի, Երմոդիոս քահանայի եւ Երմոկրատեսի վկայաբանությունը, – Վարք արբոց. Գրաբարից աշխարհաբար փոխարդեց **Գ. Մադոյանը**, հտ. Դ, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 5-18:

² Ի դէպ, ինչպէս դիպուկ նկատել է Ն. Ակիմեանը, Զաքարիայի եւ Պանդալեոնի անունները Աղուանից եկեղեցու համար վաղագոյն, կապաղակեան եպիսկոպոսապետութեան շրջանում, թերեւս, ունեցել են նոյն նշանակութիւնը, ինչ որ Հայոց եկեղեցու համար Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթանագիանէսի անունները (Աթանագիանէսը Սեբաստիայի եպիսկոպոսն էր եւ նահատակուեց 303 թուականին՝ մեծ հալածանքների առաջին ակիքի օրերին), որոնց մասունքները Կեսարիայից Հայաստան էր բերել Գրիգոր Լուսատրիչը (Հ. Ն. Ակիմեան, Մովսէս Դասխուրացի /կոչումը Կաղանկատուացի/..., էջ 146): Ըստ այսմ, յանձին Զաքարիայի ու Պանդալեոնի մասունքների պատմութեան մենք ունենք բուն-աղուանական շրջանի քրիստոնէութեան մի հազուագիւտ նշխար:

³ **Դասխ.**, Ա.ժթ, էջ 39: «Արգեսացիք» անուանումը (քիչ անց կայ նաեւ՝ «Գերգեսացիք» ձեւով) Աստուածաշնչից եկող քամահրական եզրույթ է, որ տուեալ դէպքում պարզապէս «նուաճողներ» է նշանակում:

⁴ Յրիի «գործակալ» Խոնկորիկ նախարարը, ըստ «Վէպ»-ի, նշանակուած էր Վաչագան Բարեպաշտի կողմից (**Դասխ.**, Ա.ժթ, էջ 57-59; Ա.իգ, էջ 78): Ճիղբքի տեղադրութիւնը Ծամախի քաղաքի շրջակայ տարածքներում ճշտուած է ըստ՝ **Բ. Հարությունյան**, Լիւիմքի տեղադրության հարցի շուրջը, էջ 122-123 (հմմ. **Ա. Ա. Աкопян**, Албания-Алуанк..., с. 88-89): Իսկ նրա կենտրոն Յրի քաղաքի տեղադրութիւնն աւելի է ճշգրտում՝ ենթադրելով միջնադարեան Յրի քաղաքանուան հետ նոր ժամանակների *Սաղիան* հայկական գյուղի (Ծամախուց 10 կմ արեւմուտք) անուան համապատասխանութիւնը (**Ա. Յակոբեան**, Աղուանքում Արշակունեաց թագաւորութեան անկման ժամանակի մասին, – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVI, Եր., 2008, էջ 85, ծն. 27): Վերջինս բաղկացած է թում «Սաղի» հիմքից եւ իրանական «-ան» տեղանունակերտ վերջածանցից, իսկ $\mathcal{B} \rightarrow U$ եւ $\mathcal{P} \rightarrow L/\mathcal{Q}$ հնչիւնական անցումները, լաւ յայտնի լինելով իրանալեզու միջավայրում, լիովին հնարաւոր են միջնադարեան Ծիրանի տարածքում: Սաղիանի հարուստ յուշարձանների մասին տե՛ս **Մ. արք. Սմբատեանց**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից՝ որք ի Ծամախույ թեմի, Տփլիսի, 1896; **Ս. Կարապետյան**, Բուն Աղվանքի հայերէն վիմագրերը, էջ 60-69:

նէր այն առ Քաջին Վաչէիւ»¹: Այս իւրայատուկ մանրամասները (Յրիի անցնելն իրանին, մոգութեան վերադարձնելու դաժան քայլերը եւ յատկապէս ասորի արեւդանների յիշատակումը) մտածել են տալիս, որ նկարագրուած իրադարձութիւնները կապուած են Շապուհ Բ Երկարակեացի գործողութիւնների հետ Մծբինի 40-ամեայ հաշտութեան աւարտին՝ 337/338 թ.: Այդ ժամանակ ողջ արեւմտեան ճակատով խոշորամասշտաբ ռազմական գործողութիւններին զուգընթաց սկսուեցին նաեւ կրօնական խոշոր հալածանքները ասորաբնակ Միջագետքում եւ Սասանեան տէրութեան կամ նրա կողմից գրաւուած բոլոր քրիստոնէաբնակ շրջաններում²: Այսինքն՝ Ա.Ժե գլխում Արշակունի արքաների ցուցակում Վաչագան Քաջին յաջորդող Վաչէ (Քաջ) թագաւորի ժամանակն ընկնում է 338 թ. շրջակայքում:

Նման թուագրումից երեւում է, որ Վաչագան Քաջ Արշակունու գահակալելու հանգամանքը հնարաւոր է համադրել հէնց 298/299 թ. Մծբինի հաշտութեան պայմանագրի ժամանակի ու պարագայի հետ, որի շնորհիւ Սասանեան տիրակալների ենթակայութիւնից փաստօրէն դուրս եկան մի շարք կախեալ պետութիւններ, այդ թւում՝ Մեծ Հայքն իր վերստին նշանակուած Արշակունի թագաւորով: Անտիկ աղբիւրներից գիտենք Բուն Աղուանքի թագաւորների մասին՝ սկսած Ք. ա. Ա դարից (Օրոյս եւ Զոբեր), որոնց տոհմը, հաւանաբար, տեղական ցեղերից մէկից էր ծագում. գիտենք նաեւ, որ թագաւորական իշխանութիւնը շարունակուել է յաջորդ դարերում, թէպէտ թագաւորների անուններ մեզ չեն հասել: Հաշուի առնելով «Վաչագանի վէպ»-ի պնդումը՝ հնարաւոր է մտածել, որ Ք. յ. Գ դարի ընթացքում Սասանեանների յաջողութիւնների շնորհիւ Աղուանից թագաւորների պատմութեան մէջ ինչ-որ մի խզում է տեղի ունեցել (Մեծ Հայքի պէս, ուր գահակալեցին Սասանեան արքայատոհմի երեք աւագ արքայազններ՝ Որմիզդ-Արտաշիրը, Որմիզդակ-Շապուհը եւ Նարսեհը³), որից յետոյ 297-298 թթ. դէպքերի արդիւնքում (Դիոկղետիանոս կայսեր յաղթանակը Սասանեան Նարսեհ – Ներսեհ արքայի դէմ) ինչպէ՛ս Հայաստանում, այնպէ՛ս էլ Աղուանքում գահ բարձրացուեց Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչ: Մեծ Հայքում դա Տրդատ Գ-ն էր, իսկ Աղուանքում՝ Վաչագան Ա Քաջը (նա, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, կարող էր հեռու ազգակցական

¹ **Ռասալ.**, Ա.ժդ, էջ 40: Ի դէպ, ըստ «Վէպ»-ի՝ Վաչագան Բարեպաշտի օրերում ճեւց Հակո գիւղի երէց Յակոբին յայտնուած երագի շնորհիւ եւ հարեւան Յրի քաղաքում գտնուած Գրիգորիսի թողած Զաքարիայի եւ Պանդալեոնի նշխարները (Ա.ժթ, էջ 56-57):

² Տե՛ս **Աբրահամ Խոստովանող**, Վկայք Արեւելից, Թարգմ. յասորակաւեւ, Աշխատասիրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Մկրտչեան**, Վաղարշապատ, 1897; **J. Labourt**, Le christianisme dans l'empire Perse sous la dynastie Sassanide (224-632), II édition, Paris, 1904, p. 43-52; Ասորական աղբյուրներ, Ա (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 8), Թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ՝ **Հ. Գ. Մելքոնյանի**, Եր., 1976, էջ 96-100: Ի դէպ, հայ հեղինակները բաւականին վատ գիտեն այդ հալածանքների մասին:

³ Նրանց մասին տե՛ս, օր.՝ **ՀԺՊ**, հո. II, էջ 49-61; **В. Г. Луконин**, Культура Сасанидского Ирана. Иран в III-V вв. Очерки по истории культуры, Москва, 1969, с. 101-102; **Ա. Մելիքյան**, Սալմաստի ժայռաքանդակը (Պատմական Հայաստանի Սասանյան մի հուշարձանի վերամեկնաբանություն), Եր., 2016, էջ 119, 134-143, 171-174, 204: Վերջին հեղինակի վարկածով՝ մինչեւ արքայից արքայ հռչակուելը «մեծ թագաւոր Հայոց» կարող էր եղած լինել նաեւ Շապուհ Ա Սասանեանը (տե՛ս էջ 117-133):

կապ ունենալ հարեւան Մասքութքում, թերեւս, Գ դ. հէնց սկզբներից տիրակալող Արշակունեաց արքայատոհմի, այսինքն՝ մեզ յայտնի Սանեսանի տոհմի հետ¹):

Այս դիրտարկումն Աղուանից Արշակունի առաջին երկու թագաւորների ժամանակի մասին դատելու որոշ հիմքեր է տալիս. ընդ սմին, եթէ 298 թուականի հետ կապուած է Վաչագան Քաջի իշխանութեան սկիզբը, ապա 338-ի հետ, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, հնարաւոր է կապել Վաչէ Քաջի իշխանութեան աւարտը՝ իբրեւ արդիւնք պարսկական զօրքերի կողմից երկրի ռազմակալման («եկեալ Արգեսացիք՝ ունէին զքաղաքն») եւ լայնամասշտաբ հալածանքների սկզբի: Այդ դէպքում, պայմանականօրէն հաւասար կիսելով երկու թագաւորների ժամանակը, կարող ենք զուտ վարկածի մակարդակով ընդունել, որ Վաչագան Ա-ն եւ Վաչէ Ա-ն իշխել են շուրջ 20-ական տարի՝ 298-318 եւ 318-338 թթ.:

«Վաչագանի վէպ»-ին է յանգում նաեւ Ա.զ գլխի սկզբի արտայայտութիւնը, ուր Դասխուրանցիի իրեն յատուկ ոճով գրում է. «Պատմութիւն ճշմարիտ [bclrv աստ շի՛ պատմութիւն ճշմարիտ²], առաւել քան զնախագահէն [bclrv նախագահութեանց] Առանայ ի Վաղարշակայ տանս Աղուանից, այլ ինչ ո՛չ գտաք մինչեւ ցՔաչն Վաչագան, որ միանգամայն [bclrv միանգամ] տիրեաց կողմանցս Աղուանից»: Դրանից յետոյ մէկ պարբերութեամբ ասուած է Թագէոս առաքեալի՝ Հայաստան գալու եւ Արտազում նահատակուելու մասին, ապա շարադրում վերջինիս աշակերտ Եղիշայ առաքեալի քարոզչութեան ու նահատակութեան պատմութիւնը (ձեւաւորուած՝ է դ. սկզբներին): Պարզ է, որ այս երկու սիւժէները կապ չունեն Գ-Դ դարերում ապրած Վաչագան Քաջի ժամանակի հետ, այդ պատճառով «որ միանգամայն տիրեաց կողմանցս Աղուանից» արտայայտութիւնը պիտի համարել հէնց այն միակ ու հազուագիւտ տեղեկութիւնը, որ պատմիչը յայտնաբերել է իր ձեռքի տակ եղած աղբիւրներում՝ ուրիշ բան չգտնելով («այլ ինչ ո՛չ գտաք»)³: Թերեւս, «Վէպ»-ի տոհմաբանական հատուածում (գլ. Ա.ժե) Վաչագանի մասին եղել է ոչ միայն վերջին նախագասութիւնը, այլեւ Աղուանքին «միանգամայն տիրելու» միտքը, որը ժ դարի պատմիչն այնտեղից տեղափոխել է մի քանի գլուխ առաջ:

Վաչէ Քաջի իշխանութեան աւարտը ենթադրաբար 338 թուին դնելով՝ ստանում ենք նրա յաջորդ Ուոնայրի թագաւորութեան սկզբի հնարաւոր ամենավաղ ժամանակը (338 թ.): Հայ միւս հեղինակներից Ուոնայրի մասին պատմում են, ինչպէս ասուեց, Փաւստոս Բուզանդը եւ Մովսէս Խորենացին, որոնք նկարագրում են նրա մասնակցութիւնը Ձիրաւի ճակատամարտին, իբրեւ Շապուհ Բ Սասանեանի դաշնակից (371 թ.)⁴: Ըստ Փաւստոսի՝ Ձիրաւում պարտուելուց եւ Հայոց սպարա-

¹ Հմմ. Առնոն մօտեցումը՝ **И. Г. Семенов**, Сведения Псевдо-Бардесана Эдесского о Кавказе: III – первая половина IV в., Махачкала, 2011, с. 34.

² Բ խմբի ձեռագրերում այս բառերը զետեղուած են գլխի վերնագրում. «Գիտութիւն երեւման Աստուծոյ մերոյ մերոցս արեւելեացս [bc արեւելեաց, l արեւելեացս, a արեւելիցս], պատմութիւն ճշմարիտ»:

³ Հակասակ դէպքում պիտի մտածէինք, թէ Մովսէս Դասխուրանցին չգիտես ինչու մոռացել է զետեղել Վաչագան Քաջի մասին «զատած» իր «պատմութիւն ճշմարիտ»-ը:

⁴ Բուզ., Ե.դ, էջ 203; Մ.Ղ, հտ. Ա, էջ 380-383; Խոր., Գ.լէ, էջ 304; Մ.Ղ, հտ. Բ, էջ 2057-2058:

պետի կողմից ներուելուց յետոյ Ուոնայրն ինչ-որ ժամանակ անց օգնում է Մուշեղին՝ նրան լուր յայտնելով Շապուհի նոր յարձակման ծրագրի մասին¹: Այս տուեալը թոյլ է տալիս Ուոնայրի իշխանութեան վերջը հասցնել մինչև 372-373 թթ.², եւ այդպէս ստացում է մօտ 35 տարուայ թագաւորութիւն՝ 338-373:

Գուցէ, կարող է հաւաստի լինել նաեւ ՊԱ-ի Ա.թ գլխի մի պնդումը, թէ «էր Ուոնայր արքայ Աղուանից քեռայր Շապուհի՝ Պարսից արքայի», յիշենք հարեւան կամ կախեալ թագաւորներին աղջիկ տալու Սասանեանների՝ Հայոց պատմութիւնից (նոյն կերպ եւ՝ Վրաց ու Աղուանից) լաւ յայտնի սովորութիւնը³: Հնարաւոր է, որ այդ տեղեկութիւնը յանգում է «Վաչագանի վէպ»-ի ինչ-որ մի չպահպանուած տոհմաբանական հատուածի, որտեղից այն կարող էր դուրս բերուել Դասխուրանցու կողմից եւ գետեղուել այն գլխում, ուր առաջին անգամ խօսուում է Ուոնայրի մասին (Ա.թ գլխի հիմնական աղբիւրը ուշ՝ է դարում ստեղծուած եւ տարբեր ուղիներով Դասխուրանցուն հասած, պատմիչի ու նրա նախորդների կողմից որոշ անհաւաստի մանրամասներով հարստացուած առասպելն է՝ Տրդատ Գ-ի հետ միաժամանակ Ուոնայրի մկրտուելու մասին): Թերեւս, աւելի հեշտ է Ուոնայրի՝ քրիստոնեայ մատենագիրների կողմից չսիրուած Շապուհ Երկարակեացի փեսան լինելու մասին պնդման սկզբնաղբիւր համարել «Վաչագանի վէպ»-ի նման մի անաշառ երկ, քան այդ թագաւորին Տրդատ Մեծի գործընկերոջ լուսապսակը յատկացնող՝ քրիստոնէացման առասպելը⁴:

Հնարաւոր է, որ Ուոնայրի մասին այդ վերջին տեղեկութիւնն է իր արտացոլումը գտել նաեւ նրա թոռան թոռ Եսվաղէն արքայի (մօտ՝ 420-450) մասին Ստեփաննոս Օրբէլեանի մի ծագումնաբանական բնոյթի վկայութեան մէջ (բաւականին ճոխացուած վիճակում): Մաշտոցի աշակերտներից մէկը համարուող Անանիա Սիւնեաց եպիսկոպոսի՝ Աղուանք մեկնելու եւ Աղուանից գրերի ստեղծման ու տարածման գործում մասնակցութիւն ունենալու մասին պատմող հատուածում Օրբէլեանը Եսվաղէնին անուանում է «առաջին Շապուհ Արտաշրեան Պարսից թագաւորի թոռն քեռ [var. քուէր]», ընդ որում՝ գլխի վերջում չլուծ է արուում Խորենացուն եւ Զ դարի հեղինակ Պետրոս Սիւնեցու «Ներբողեանին» («Զայս ցուցանէ մեզ սուղ ինչ Մովսէս Քերթովահայրն եւ զբովանդակն ճշգրիտ՝ աշակերտ նորին Պետ-

¹ Բուգ., Ե.ե, էջ 205; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 384:

² Հմմ. К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 199-200.

³ Հմմ., օր.՝ М. С. Гаджиев, Гемма-печать царя Албании Асвагена, – ВДИ, 2003, № 1, с. 105.

⁴ Թերեւս «Վաչագանի վէպ»-ին չի յանգում (ուստի եւ՝ Ուոնայրի առասպելից է գալիս) Ա.թ գլխի յաջորդ կտորը. «քաջազար այր, որ ի մեծամեծ պատերազմունս հոյակապ անուն ժառանգեաց՝ ի մէջ Հայաստանեաց Աշան յաղթութեան կանգնեալ»: Այս ոճը բնորոշ է Դասխուրանցու արտագրած է դարի աղբիւրներին եւ բուն պատմիչին (երբ խօսքը Հայաստանում Աղուանքի իշխանների կատարած այլեւայլ քաջագործութիւնների մասին է), իսկ «Վաչագանի վէպ»-ին խորթ է: Տուեալ դէպքում «քաջազար այր... ի մէջ Հայաստանեաց» միտքը կարող էր յօրհանուել Տրդատ Մեծի մասին Մովսէս Խորենացու հետեւեալ արտայայտութեան ազդեցութեամբ (եւ նմանեցնելով). «Իսկ քաջին Տրդատայ երագապէս եւ բազում ճակատս տուեալ, նախ ի Հայս եւ ապա ի Պարսս՝ իրով անձամբ առնէր զյաղթութիւնն: Որ ի միում նուագի... կանգնեաց զհիզակն յոգնական համաթիւ վիրաւորաց» (Խոր., Բ.ձբ, էջ 225; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1974):

րոս՝ եպիսկոպոս Սիւնեաց»)՝: Զ դարում կամ, յամենայն դէպս, է դարից ոչ ուշ շարադրուած եւ մեզ առանձին շհասած այդ երկից կտորներ են օգտագործել ինչպէ՛ս Օրբէլեանը, այնպէ՛ս էլ՝ Եսվաղէնի մասին վերոնշեալ տեղեկութեանն անծանօթ Գասխուրանցին²: Նկատելի է, որ ժամանակային տեսանկիւնից Եսվաղէնը կարող էր լինել Գ դ. կէսերին ապրած «առաջին Շապուհ Արտաշրեան» արքայի (241-272) քրոջ ոչ թէ թոռը, այլ ծոռան ծոռը: Բացի այդ՝ վերեւում տեսանք, որ Վաշագան Քաջով սկսուող Աղուանից Արշակունիների արքայատոհմը երկրում իշխանութեան է անցել Գ դ. ամենավերջից ոչ վաղ: Ըստ այդմ՝ աւելի հաւանական է, որ Պետրոս Սիւնեցուն հասած աւանդազրոյցի հիմքում ընկած է եղել Ուռնայրի՝ հէնց Շապուհ Բ «Որմզդեան»-ի (309-379) քրոջ ամուսինը եղած լինելու իրողութիւնը (արձանագրուած նաեւ «Վաշագանի վէպ»-ում): Թէպէտ՝ գուցէ եւ հնարաւոր է կատարել մէկ ուրիշ վերականգնում եւ, ինչպէս ժամանակին արել է իրանագէտ Ֆ. Յուստին, մտածել, թէ բուն աղբիւրը (Պետրոս Սիւնեցին) նկատի է ունեցել ոչ թէ Շապուհ Ա-ին (եւ ոչ էլ՝ Շապուհ Բ-ին), այլ 383-388 թթ. տիրակալած Շապուհ Գ՝ նոյնպէս «Արտաշրեան» արքայից արքային³: Իրօք, նկատուած է, որ Խորենացու եւ Սեբիոսի արքայացանկերում Արտաշիր Բ Սասանեանի (379-383) որդի Շապուհ Գ-ն, ի տարբերութիւն իր նախորդների ու յաջորդների, բացակայում է⁴, ուստի Ստեփաննոս Օրբէլեանը, իր աղբիւրում հանդիպելով պարզապէս «Շապուհ Արտաշրեան» անուանը եւ քաջածանօթ լինելով վաղ հայկական պատմիչների ցանկերին՝ լիովին կարող էր շտապողաբար «ծանօթագրել», թէ դա Սասանեան արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշիր «Առաջինի» որդին է:

Ուռնայրի մասին յայտնի է եւս մի կարեւոր տեղեկութիւն. ըստ ամենայնի՝ նա է Շապուհ Բ-ի զօրաբանակի կազմում մասնակցել 359 թուականին հռոմէացիների եւ պարսիկների միջեւ տեղի ունեցած Ամիդի 73 օր տեւած ճակատամարտին, որի մասին գրում է Գ դ. վերջի հռոմէացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկեղիսոսը⁵: Ճիշտ է, նա նշում է լոկ «Ալբանիայի թագաւորի» զօրաջոկատի մասին՝ չտալով անունը, բայց, ինչպէս նկատել է դեռ Կ. Տրեւերը, ժամանակային տեսանկիւնից դա պիտի

¹ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861 (լետայտւ՝ Օրբ.), գլ. ԺԵ, էջ 39: Պատմութիւն Ասիական Սիսական. Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, գլ. ԺԶ, էջ 56:

² Գասխ., գլ. Բ.ա, էջ 106-112:

³ Տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, Hildesheim, 1963, S. 31. Հմմ. М. С. Гаджиев, Гемма-печать царя Албании Асвагена, с. 105.

⁴ Այդ մասին տե՛ս Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զարանամակ», էջ 515-516: Մենք նախընտրում ենք Է դարի պատմիչի անուան «Սեբիոս» ձեւը, որը կայ «Վանոնագիրք Հայոց»-ի Բ ենթախմբի ու Ասողիկի, Սամուէլ Անցու, Մխիթար Անցու եւ Մխիթար Այրիվանցու վաղ ձեռագրերում: Տե՛ս Հ. Ն. Ակինեան, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իր Պատմութիւնն ի Հերակղ, Վիեննա, 1924, էջ 17-21; Ա. Յակոբեան, Սեբիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը եւ Զուարթնոցի տաճարի կառուցման մասին գլուխը, – ՀԱ, ԸԺԹ տարի, 2005, սն. 213-270:

⁵ Amm. Marc., De bello Pers. XVIII, 6, 22.

լինէր հէնց Ուոնայրը¹: Հ. Սվազեանը փորձում է փաստարկել, թէ այդ թագաւորը կարող էր լինել Վաչէ Ա-ն², սակայն դա յարում է նրա այն շտապողական տեսակէտին, ըստ որի Աղուանքի՝ Վաչագան Ա-ից սկսուող Արշակունեաց տոհմը պիտի առաջացած համարուի «նոյնացուող» Սանեսան/Սանատրուկից, ուրեմն եւ՝ լոկ 330-ական թուերին: Իսկ վերեւում տեսանք, որ «Վաչագանի վէպ»-ի վկայութիւնների ուշադիր քննութիւնից յետոյ մեզ համար դժուար է ընդունել նման տեսակէտը:

Վերը ճշտուած ժամանակագրութեամբ՝ Դ դ. առաջին երկու տասնամեակներում, երբ Աղուանքում քրիստոնէութիւն է տարածուել, երկրի թագաւորը, հաւանաբար, եղել է Վաչագան Ա Քաջը (թէպէտ եւ ուշ գրական աւանդոյթը նոր հաւատի ընդունումը ինչ-որ մի սխալի արդիւնքում վերագրել է Ուոնայր արքային՝ մօտ 338-373 թթ.): «Վաչագանի վէպ»-ի վերջին հատուածներից մէկի ուշադիր քննութիւնը ենթադրել է տալիս, որ բնօրինակի այդ տեղում, թերեւս, յիշուած է եղել ոչ թէ երկի գլխաւոր հերոսը, այլ նրա անուանակից վաղ նախնին եւ Աղուանից իրական լուսաւորիչ Վաչագան Քաջը: Ա.իզ գլխի վերջնամասում «Վէպ»-ի հեղինակը պատմում է, որ Գրիգորիսի՝ Ամարասում դժուարութեամբ յայտնաբերուած նշխարները մասամբ թողնում են տեղում, մասամբ յանձնում արքայական «բանակին» (դրա մէջ ընկալում է ոչ միայն զօրքը, այլեւ հոգեւորականների ու արքունական ծառայողների՝ Ամարասում հաւաքուած բազմութիւնը), որն սկսում է իր վերադարձի երթը դէպի թագաւորի «սեփհական» Դիւտական գիւղը (Քարուէճ ամառանոցով եւ Ուտիացոց/Աւտէացոց գաւառի դաշտավայրով): Այս նկարագրութեան մէջ անսպասելիօրէն, ենթատեքստային նախադասութիւններում մէկընդմէջ յայտնուում են երկուսը՝ «լուսաւորիչ արքայ Վաչագանի» գնահատականի ու նրա նախնիների մասին. «Ապա շուէր բանակն ամենայն առաջին կարգադրութեամբն եւ սրբոցն դասիւք: Անդանաւր բարեացապարտն Վաչագան արքայ գհոգեւորական եւ զգերաշխարհիկն զայն աւար առեալ, որ էր անանց եւ անպատմելի բարեացն առիթ նմա, զոր նախ եղելոց թագաւորացն նախ քան զնա իւր իսկ նախնեացն ոչ ումեք համբարեցաւ այսպիսի մեծասմանչ պարգեւք: Եւ քրիստոսաժողով բանակին աւարամասն առեալ՝ զողորմութեանցն Աստուծոյ զբերումն անճառաբար ստանային ի ձեռն քրիստոսազգեստ արային Վաչագանայ, զորոյ զովութիւնն ոչ ինչ նուազ գոլ վարկանիմ, քան զարեւմտականին տիրող Կոստանդիանոսի կայսեր կամ գևրշակունին Տրդատիոս՝ Մեծաց Հայոց փրկութեան գտող: Որ եւ մեզս [bclrv մերոյ]՝ արեւելեացս, սա եղել դուռն լուսոյ աստուծագիտութեան եւ բազմազան բարեաց արիմակ եռչանիկն այն [a երջանիկս այս]: Սա մեծապէս ելեալ ի հանդէսս յայս՝ դառնայ, ըստ որում զգալն էր պատրաստեալ՝ նոյնգունակ եւ առաւելագոյն եւս հայեցուցանող [bclrv հիացուցանող] պայծառութեամբ զճանապարհն յաւրինեալ [a յաւրինեաց]»³: Եթէ այդպիսի «խառնուածութիւնն» ընդունենք իբրեւ երկու

¹ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 198-199.

² Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 179-180:

³ Դասխ., Ա.իզ, էջ 83:

տարբեր սիւժէների (բանակի երթի եւ մասունքների յայտնաբերման շնորհն ստացած Վաչագան Բարեպաշտի գովաբանման) մէկընդմիջուած շարադրանք, ինչպէս որ բնագիրն ընկալել է Մովսէս Դասխուրանցին (կամ անգամ նախորդ մի գրիչ), ապա միեւնոյնն է, պիտի անսպասելի համարել երկրորդ ընդգծուած հատուածում Վաչագանին շուրջ երկու դար առաջ եղած ու իրենց երկրներն առաջին անգամ դարձի բերած Կոստանդիանոսի եւ Տրդատ Մեծի հետ համեմատելը: Բայց թուում է, թէ դա պարզապէս չափազանցուած գովաբանական զեղում չէ. քիչ վերելում թագաւորի նախնիների յիշատակումը (առաջին ընդգծուած կտորում) եւ ապա նորից «քրիստոսաժողով բանակի» մասին խօսելը թոյլ է տալիս մտածել, որ բանակի մասին վերջին արտայայտութիւնն ուղղակի իր տեղում չէ: Այսինքն՝ ենթադրելի է, որ դրա փոխարէն «Վէպ»-ի բնագիրն ունեցել է ուրիշ բառեր, որոնցով երկրորդ ընդգծուած միտքը տրամաբանօրէն կապուել է առաջինի հետ: Դժուար չէ կռահել, որ այդ բառերով պիտի արտայայտուած լինէր «բացի ...» միտքը, որով մասունքների գիւտի շնորհին արժանացած բարեպաշտ արքան համեմատուել էր երկնային մէկ այլ շնորհի արժանացած, այն է՝ Ադուանքը դարձի բերած իր նախնու՝ Վաչագան Քաջի հետ, որն էլ այնուհետեւ շատ տեղին համեմատուել է (երկրորդ ընդգծուած մտքում) Կոստանդիանոսի ու Տրդատի հետ:

Անդրադառնանք քրիստոնէութեան ընդունման տարեթուին: Այժմ արդէն ճշտուած է, որ Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս ընդունուեց Գալերիոս կայսեր (305-311)՝ 311 թ. Ապրիլի 30-ին (իր մահուանից 5 օր առաջ) Թրակիայի Սարդիկէ քաղաքում հրապարակած «Հանդուրժողութեան մասին» հրովարտակից (էդիկտից) 1,5-2 ամիս անց՝ Լուսաւորչի «Ելն ի վիրապէ» ակտով, որը 311-ին ընկել է Յունիսի 24-ին¹: Այդ մասին Մարի-Լուիզ Շօմոնի՝ 1969 թ. առաջին պնդմանը հետեւեցին Ժ.-Պ. Մահէի, Ա. Մարտիրոսեանի եւ Կ. Իւզբաշեանի անդրադարձները²: Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունմանը, ըստ Եւսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմութիւն» երկի, 311-312 թթ. ձմռանը հետեւեց Հռոմի «բարեկամ եւ դաշնակից» քրիստոնեայ հայերի (իմա՝ Հայաստանի) դէմ արեւելեան պրովինցիաներին տիրող կայսերակից Մաքսիմիոս Դայայի «ամոթալի» եւ խիստ անյաջող պատերազմը՝ նշուած պրովինցիաների քրիստոնեաների դէմ նրա վերսկսած հալածանքների ընթացքում: Բնագիրն է. «Յարեաւ եւ պատերազմ ի

¹ **M.-L. Chaumont**, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, p. 147-164 (զրուխ VII – “Le sacre à Césarée et le baptême à Bagawan”); **Մ.-Լ. Շօմոն**, Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնարկութիւնը Կեսարիայում եւ մկրտութիւնը Բագաւանում [Թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրումները՝ **Ն. Ղարիբեանի** եւ **Ա. Յակոբեանի**], – ՀԱ, ԺԻԷ տարի, 2013, սգ. 29-31:

² **J.-P. Mahé**, Die Bekehrung Transkaukasiens: eine Historiographie mit doppeltem Boden, – Die Christianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albania). Referate des Internationalen Symposions (Wien, 9-12 Dezember 1999), S. 111; **A. Mardirossian**, Le Synode de Vagarshapat (491) et la date de la conversion au christianisme du royaume de Grande Arménie (311), – REArm., t. 28, 2001-2002, p. 249-260; **Կ. Իւզբաշեան**, Հայագիտութեան ներածութիւն, Եր., 2006, էջ 12:

բռնաւորէն ընդդէմ Հայոց, որք ի սկզբանէ անտի բարեկամք եւ մարտակիցք էին Հոռոմոց. զորս քրիստոնեայս եւ յերկրպագութիւն ճշմարտին Աստուծոյ փոյթս նեղելով բռնաւորին ատելոյն Աստուծոյ, զի կոոց եւ դիւաց զոհեսցեն, փոխանակ բարեկամաց՝ թշնամիս, եւ փոխանակ նիզակակցաց՝ պատերազմողս ընդդէմ իւր յարոյց զնոսա... Արդ՝ նա հանդերձ զաւրաւք իւրովք ի պատերազմի անդ ընդդէմ Հայոց՝ ի բազում ուրեմ հարեալ վատթարէր առաջի նոցա»¹:

Իհարկէ, պէտք է նշել, որ գրականութեան մէջ շարունակուում է նաեւ Հայոց դարձի ինչպէ՛ս աւանդական՝ 301/302 թուի շրջանառութիւնը, որի փաստարկումներն ամենից համակարգուած ձեւով շարադրել է Մաղաքիա Օրմանեանը², այնպէ՛ս էլ Պօղոս Անանեանի տեսակէտի կրկնութիւնը, ըստ որի՝ Լուսաւորիչը Վիրապից ազատուել է Կեսարիայում Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոսի գլխաւորած եկեղեցական ժողովում ձեռնադրուելուց (314 թ. Սեպտեմբեր, արդէն 313 թ. Միլանի էդիկտից յետոյ, որով Կոստանդիանոս Մեծը եւ Լիկինիոսը քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս հռչակեցին Կայսրութիւնում ընդունելի կրօն) ոչ շատ առաջ, այսինքն՝ նոյն թուականի նախորդող ամիսներին³: Շարունակուում են ի յայտ գալ նաեւ փորձեր՝ փաստարկելու այլ թուագրումների հնարաւորութիւնը, ինչպէս, օր.՝ Ռուբէն Մանասէրեանի եւ Բաբէկէն Յարութիւնեանի մօտ է, ովքեր Հայոց դարձը դնում են 305-306 թթ., կամ Մաքսիմ Եւաղեանի երկհատոր մենագրութեան մէջ, ով դնում է 294-296 թթ.⁴: Սակայն նշուած հեղինակները պարզապէս խուսափել են Մ.-Լ. Շօմոնի փաստարկումների քննարկումից, ըստ որոնց՝ Հայոց դարձը (Գրիգորի ելքը Վիրապից) տեղի է ունեցել մեզանից 1709 տարի առաջ:

Հայոց եւ Աղուանից դարձի մասին ամենից մանրամասն պատմում է Ագաթանգեղոսի երկի վաղագոյն տարբերակը՝ «Գրիգորի վարք» անունը կրող սկզբնաղբիւրը, որը մեզ հասել է միայն յունարէն եւ ասորերէն ու նրանցից կատարուած արաբերէն եւ քարշունի թարգմանութիւններով⁵: Բանասէրների կարծիքով՝

¹ Եւսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1874, էջ 688-689 (գիրք Թ, գլ. Ը):

² Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2001, սն. 77-101, § 49-66: Ի դէպ, պէտք է յիշել, որ այս թուագրումը, որը պաշտօնապէս ընդունուում է ՀՀ պետական կառոյցներում եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցւում, ոչ թէ գալիս է նոր ժամանակների գրականութիւնից, այլ թէկուզ եւ վրիպմամբ՝ հաշուարկուել ու սրբագործուել է, ըստ ամենայնի՝ Է դ. սկզբներին, թերեւս, Վրթանէս Քերթոյի կողմից:

³ Հ. Պ. Անանեան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան թուականը եւ պարագաները, Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1960 (վերահրատ.՝ 1998 թ.):

⁴ Ռ. Ա. Մանասէրյան, Հայաստանը Արտավազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, էջ 197-201; Բ. Յարութիւնեան, Ե՞րբ է քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հռչակուել պետական կրօն, – ՀԱ, ԺԻ տարի, Վիեննա, 2006, սն. 85-195; M. K. Yevadian, Christianisation de l'Arménie, Retour aux sources, Vol. II, L'oeuvre de saint Grégoire l'Illuminateur, Lion, 2008, p. 365-370.

⁵ Յունարեւը տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Rome, 1946 (աշխարհաբար թարգմանությունը տե՛ս Ագաթանգեղոսի պատմութեան հունական նորահայտ խմբագրությունը /վարք/, Թարգմ. հունարեն բնագրից՝ Հ. Բարթիկյանի, Առաջաբան եւ ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, – «Էջմիածին», 1966, հոսի Է, էջ 28-34, հոսի Ը, էջ 46-51, հոսի Թ-Ժ, էջ 79-87. սպագրման ժամանակ սպրդած մի քանի վրիպում-

«Գրիգորի վարք»-ի թարգմանութեան համար հիմք ծառայած հայերէն բնագիրը շարադրուել է Ե դ. առաջին կէտում՝ հիմնուած Դ դարում յունարէն գրուած մի երկի (պայմանականօրէն կոչուած «Գիրք Գրիգորիսի») վրա¹, որը որոշ առասպելական տարրերի կողքին մեծ հաւաստութեամբ ամփոփել է Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից Հայոց լուսաւորութեան իրական դրուագներն ու հանգամանքները: Արդ՝ «Գրիգորի վարք»-ը յայտնում է, որ վճռելով ընդունել Վիրապից դուրս հանուած Գրիգորի քարոզած քրիստոնեական հաւատը, Հայոց Տրդատ թագաւորն իր մօտ է հրաւիրել իր կրտսեր դաշնակից ու բարեկամ Վրաց, Աղուանից (արաբերէն Վարքում ամենուր՝ «Ալանաց») եւ Լազերի (արաբերէն Վարքում առաւելապէս՝ «Աբխազաց») թագաւորներին: Նրանք ժամանել են Հայաստան, Հայոց թագաւորի ու իշխանների հետ միասին Գրիգորին ձեռնադրուելու համար ճանապարհ դրել Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը (3000-անոց զօրքի եւ 16 գերագահ «սատրապ» նախարարների ուղեկցութեամբ, որոնց գլխաւոր էր նշանակուած Արտաւազդ Մամիկոնեան սպարապետը) եւ Հռոմէացիների երկրից վերադարձին դիմաւորել նրան Հայոց արքայական Բագաւան ամառանոցում (Արածանիի վերնահովտում): Կեսարիայում Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսապետի հրաւիրած եպիսկոպոսական ժողովում Գրիգորն ամենայն հանդիսաւորութեամբ ձեռնադրուեց Հայոց քահանայապետ, այսինքն՝ եպիսկոպոս: Ի դէպ, Կեսարիայի ժողովին մասնակցում էին 20 եպիսկոպոսներ, ում անուններն այդ նոյն քանակով պահպանուել են «Կանոնագիրք Հայոց»-ում՝ 325 թ. Նիկիայի տիեզերական ժողովի 318 մասնակիցների ցանկի վերջում՝ «Եւ որք ի Կեսարիայն ժողովեցան» վերտառութեամբ²: Ժողովն սկսուել էր 314 թ. Սեպտեմբերի 14-ին՝ Նահատակաց յիշատակի տօնին (հետագայում վերածուած՝ Սուրբ Խաչի տօնի), ինչպէս որ պահանջում էին «Առաքելական

ներ ուղղել է Արմէն Քեշիշեանը, տե՛ս **Ա. Քեշիշեան**, Մամիկոնեանների ծագումը Խաղբակեաններին առնչող տեսակէտի վերլուծութիւն, – Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. ԻԲ, Պէլրոթ, 2002, էջ 112, ծճ. 111): Նիկ. Մատը դրանից շատ առաջ յայտնաբերել եւ հրատարակել էր արաբերէն թարգմանութիւնը՝ **Н. Марр**, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), – ЗВОИРАО, т. 16, 1904-1905, вып. II-III, СПб., 1906. Հմմ. **Ա. Տեր-Ղեւոնդյան**, Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրությանն հորահայտ ամբողջական բնագիրը, – ՊԲՀ, 1973, հոմ 1, էջ 209-236; **А. С. Жамкоян**, Житие Св. Григория Просветителя Армении по арабской синайской рукописи 455, Ер., 2016. «Գրիգորի վարք»-ի յունարէն խառը կամ օքրիդեան կոչուած տարբերակի ինքնուրոյն մասը հրատարակել է Ժերար Գարիտը (տե՛ս **G. Garitte**, La Vie grecque inédite de saint Grégoire d'Arménie (ms. 4 d'Ochrida), – AB, 1965, vol. 83, fasc. 3-4 (Bruxelles), p. 233-290), իսկ քարշունի (ասորատառ արաբերէն) եւ ասորական բնագրերը՝ Միշել Վան Էսբրոեկը. տե՛ս **M. Van Esbroeck**, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, – REArm., t. VIII, 1971, p. 13-167; **Աղի**՝ Le résumé syriaque de l'Agathange, – AB, 1977, vol. 95, fasc. 3-4 (Bruxelles), p. 291-358 (վերջինի աշխարհաբար թարգմանութիւնը տե՛ս **Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան**, Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրությունը, – «Էջմիածին», 1987, հոմ ԺԱ-ԺԲ, էջ 83-89; 1988, հոմ Ե-Զ, էջ 44-54, 1989, հոմ Դ-Ե-Զ, էջ 90-99):

¹ Հմմ. **Պ. Մ. Մուրադյան**, Ագաթանգեղոսի հին վրացերէն խմբագրությունները, Եր., 1982, էջ 10:

² Կանոնագիրք Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ **Վ. Յակոբեանի**, հտ. Ա, Եր., 1964, էջ 150:

կանոնները»: Վերադարձին Գրիգորի շքախումբը Բարձր Հայքից մեծ շրջան կատարեց դէպի հարաւ՝ հասնելով Տարօն գաւառ, որի Աշտիշատ քաղաքում Սերաստիայի եպիսկոպոս Պետրոսի կողմից պաշտօնապէս անցկացուեց նրա գահակալման արարողութիւնը, իսկ յետոյ հիմնադրուեց Մշոյ Սուրբ Կարապետ եկեղեցին, ուր թողնուեցին Կեսարիայից բերուած Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթանազիոսի մատուցները (Հայոց եկեղեցու համար՝ գլխաւոր): Բագաւանի մօտ՝ Արածանի գետում, 30-օրեայ պահքից յետոյ 370000 հայերի հետ միասին Լուսաւորչի ձեռքով մկրտուեցին նաեւ Վրաց, Աղուանից եւ Լազիկա/Եգերքի թագաւորները¹:

Իրանից յետոյ Գրիգորը Հայաստանի տարբեր գաւառներ եւ նշուած երկրներ է ուղարկել երէցների ու եպիսկոպոսների: Վիրք ուղարկուեց Իրինաւոսը, Լազիկա՝ Սոփրոնիոսը, իսկ Աղուանքի համար եպիսկոպոս ձեռնադրուեց եւ ուղարկուեց «բարեպաշտ այր Թովման՝ Սատալա փոքր քաղաքից [“Εἰς δὲ Ἀλβανίαν Θωμᾶν ὄσιον ἄνδρα. ἐκ τῆν Σαταλέων τῆς μικρᾶς πόλεος”]»²: Ինչպէս նշել ենք ժամանակին, եթէ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ Կեսարիայում քահանայապետ ձեռնադրուելը այս տեղեկութիւնների հիման վրայ թուագրուում է 314 թ. աշնանով (Սեպտեմբեր)³, ապա Աղուանից դարձը (թագաւորի մկրտութիւնը Բագաւան ամառանոցում) ճիշտ կը լինէր թուագրել 315 թուականով, թերեւս, գարնան աւարտով՝ հաշուի առնելով Կեսարիայից մինչեւ Բագաւան վերադարձող թափորի ուղեւորութեան երկարատեւ լինելը⁴: Այդ երկարատեւութեան մասին, բացի վերը շարադրուած փաստերից, խօսում է նաեւ «Գրիգորի վարք»-ի մի անմիջական գեղումը, թէ ինչպէս էր Լուսաւորչին ուրախացնում այն իրողութիւնը, որ ճանապարհորդութիւնից առաջ ամենուր նրա կանգնեցրած խաչերի տեղում արդէն հասցրել էին եկեղեցիներ կառուցել⁵ (իսկ այդպիսի շինարարութիւնը, ըստ ամենայնի՝ 2-3 ամսից հաստատապէս աւելի երկար ժամանակ պահանջող եւ ոչ ձմեռային աշխատանք էր):

Թէպէտ «Վարք»-ը Աղուանքի, Վիրքի եւ Լազիկայի դարձը գնում է Գրիգորի՝ Կեսարիայից վերադարձից յետոյ, սակայն Մովսէս Խորենացու բաւական մանրամասն տեղեկութիւնները ստիպում են մտածել, որ կարելի է խօսել գոնէ Վիրքում

¹ Տե՛ս **G. Garitte**, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 70-72, 97-99; **Н. Мapp**, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, с. 126-136; **А. С. Жамкочан**, Житие св. Григория Просветителя Армении, с. 174-183.

² Տե՛ս **G. Garitte**, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 101-102.

³ Հմմ. **Հ. Պ. Անանեան**, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան թուականը, էջ 68-78:

⁴ Հմմ. **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 126; **Ա. Յակոբեան**, Վիրքում, Լազիկայում եւ Աղուանքում քրիստոնէութեան մուտքի ժամանակագրման խնդիրը, – «Հայաստանը եւ Քրիստոնէա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղուանքում եւ Վրաստանում քրիստոնէութեան ընդունման 1700-ամյակին. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրոյթներ, Եր., 2015, էջ 3-15:

⁵ Տե՛ս **G. Garitte**, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 95; **Н. Мapp**, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, с. 130-131; **А. С. Жамкочан**, Житие св. Григория Просветителя Армении, с. 180. Հմմ. **Մ.-Լ. Ծօնն**, Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութիւնը, սճ. 10 (ծճ. 20. «Ըստ արարական տարբերակի տեղեկութեան՝ Գրիգորն այս եկեղեցիներում սեղաններ է կանգնեցնում, որոնք օծում է Սերաստիայի եպիսկոպոսը»):

նոր կրօնի ընդունման մասին դեռ մինչև Գրիգորի ձեռնադրումը Կեսարիայում: Նախ՝ նշենք, որ վրաց պատմագրութիւնն անուշադրութեան է մատնել «Գրիգորի վարք»-ի վկայութիւնները՝ փոխարէնը շեշտը դնելով Ե դարի հռոմէացի հեղինակ Գեղասիոս Կեսարացու մի պատմութեան վրայ, որը պահպանուել է Ռուսիոյ մօտ՝ հետագայում կրկնուելով նաեւ Սոկրատ Սքոլաստիկոսի եւ այլոց երկերում (Գեղասիոսը լսել էր այդ պատումը ոմն Բակուրից, որը Գ դ. վերջերի անձ էր՝ Վրաց արքայական տոհմից): Վրացի գիտնականները յղում են նաեւ «Քարթլիս Յիսովրեբա»-ի՝ ուշ ծագած պնդումները, ըստ որոնց՝ երկրի լուսաւորիչ Նունէ մի-անձնուհին նախապէս պարել է Երուսաղէմում, մի փոքր էլ՝ Խորենացու տարբերակը եւ իրենց դարձը վերագրում են 330-ական թթ. (Ի. Զաւարիշվիլուն յանգող՝ աւանդաբար շրջանառուող տարեթիւր 337-ն է)¹: Այնինչ «Գրիգորի վարք»-ի յայտնաբերումից յետոյ պարզ է, որ դա պիտի յետ տարուի գոնէ մինչև 315 թիւը:

Սակայն Խորենացու Բ.ձգ գլխում («Յաղագս Նունէի երանելոյ, եթէ որպէս եղեւ պատճառք փրկութեան Վրաց» վերտառութեամբ) կան որոշակի հաւաստիութիւն ներշնչող տեղեկութիւններ, որոնք, թերեւս, ստիպում են Վրաց դարձը հասցնել մինչև 311-ը եւ թուագրել լոկ շաբաթներով անց Գրիգորի «Ելն ի վիրապէս»-ից: Այսպէս, Պատմահայրը գրում է. «Եւ իսկոյն եհաս առ նա [=Վրաց արքայ Միհրանին] լուր սքանչելեացն, որ եղեն ի Հայս ի թագաւորն եւ ի նախարարսն, եւ զընկերացն երանելոյն Նունէայ...»²: Մի փոքր անց՝ «...յիշեաց [=Միհրան], զոր լուսն վասն Տրդատայ, եթէ ի ճանապարհ ելեալ, կամելով յորս գնալ՝ հասին նմա հարուածք ի Տեառնէ. զոր համարեցաւ, թէ եւ նմա այնպիսի ինչ դիպելոց է»³: Եւս քիչ անց՝ «Իսկ երանելոյն Նունէի խնդրեալ արս հաւատարիմս՝ յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զի՞նչ հրամայեսցէ նմա գործել այնուհետեւ, քանզի յաւժարութեամբ ընկալան Վիրք զքարոզութիւն Աւետարանին: Եւ հրաման ընդունի՝ կործանել զկուռսն, որպէս ինքն արար, եւ կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչև ցօր տալոյ Տեառն հովի յառաջնորդութիւն նոցա»⁴: Այս բնագրերի բնորոշ մանրամասներից (մեր ընդգծած) երեւում է, որ Վրաց լուսաւորիչ արքայ Միհրան/Միրիանի հակումը դէպի Հռիփսիմեանների ընկերակից Նունէ միանձնուհու քարոզած կրօնը (որսի պահի մի դիպուածի արդիւնքում) տեղի է ունեցել Վաղարշապատում Հռիփսիմեանների նահատակութիւնից եւ Տրդատի՝ ճշմարիտ հաւատքի գալուց ոչ շատ անց: Ուշագրաւ է, որ «Քարթլիս Յիսովրեբա»-ն տալիս է Միրիանի որսի օրը՝ 20 Յուլիսի (այսինքն՝ «Ելն ի վիրապէս»-ից ընդամենը մի քանի շաբաթ յետոյ):

¹ Տե՛ս, օր.՝ Очерки истории Грузии, т. II, Грузия в IV-X веках, Ред.: М. А. Лордкипанидзе, Д. А. Мухелишвили, Тбилиси, 1988, с. 25-31. Հմմ. Հ. Կ. Գալթիան, Վիրքի քրիստոնէացումը. Հայկական դարձերես, – «Վէմ» համահայկական հանդես, Ե (ԺԱ) տարի, 2013, թիւ 3 (43), էջ 21-50:

² Խոր., Բ.ձգ, էջ 232; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1982:

³ Նոյն տեղերում:

⁴ Նոյն տեղերում: Գլխաւարտի ամփոփումն է. «[Նունէն] առաքելուի եղեալ՝ քարոզեաց ի Կղարշաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց եւ Կասքից մինչև ի սահման Մասքթաց, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս» (Խոր., Բ.ձգ, էջ 234; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1984):

Արդ՝ եթէ ասուածի հիման վրայ Վրաց դարձը եւս թուագրենք 311-ով, պարտաւոր ենք արդեօք նոյնը պնդել նաեւ Աղուանքի մասին: Թուում է, թէ՛ ո՛չ պարտադիր: Նախ՝ վերջինիս համար նոյնանման փաստեր չեն պահպանուել, բացի այդ, կարող ենք զուգորդաբար համեմատել նաեւ գրերի ստեղծման պատմութեան հետ Ե դ. սկզբներում, երբ նոյնանման ծրագրի շրջանակներում Աղուանքում ամեն ինչ մի փոքր աւելի ուշ կատարուեց, քան Վիրքում: Այսպիսով, Աղուանքի համար աւելի հաւանական է մնում 315 թուականը (գուցէ՛ նոյնը ենթադրելով նաեւ Լազիկա – Եգերք – Կողքիսի համար): Իհարկէ, ինչ-ինչ տրամաբանութեամբ՝ դա կարելի է վերագրել նաեւ 313 թ. կամ 314-ի սկզբին, երբ Աղուանից արքան ստացել էր Տրդատի նամակ-հրաւերն ու այցելել Հայաստան, այսինքն՝ արդէն տրամադրուել էր այցելութեան բուն նպատակին, այն է՝ դարձին:

Ինչպէս նշեցինք վերելում, չնայած քրիստոնէութիւն ընդունած Աղուանից թագաւորը, ամենայն հաւանականութեամբ, եղել է Վաչագան Ա Քաջ Արշակունին, սակայն ուշ աւանդոյթը դա կապել է այլ հայ պատմիչներին եւս ծանօթ Ուռնայր արքայի անուան հետ: Աղբիւրագիտական նիւթի պակասի հետեւանքով հնարաւոր է միայն ենթադրութիւններ անել վերջին առասպելի առաջացման հանգամանքների մասին: Տրամաբանօրէն այն կարող էր առաջանալ մի այնպիսի պահի, երբ անհրաժեշտութիւն էր զգացուել Աղուանքի քրիստոնէացման մասին հաւաստի տեղեկութիւնների կորստի պայմաններում բանաձեւել երկրի լուսաւորութեան հանգամանքները առաքելական կամ (եւ) լուսաւորչական ժամանակներում: Ամեն եկեղեցու համար կարելոր նման ծրագրային բանաձեւումները ենթադրել են այնպիսի մանրամասների արձանագրում, ինչպէս լուսաւորիչ արքայի (կամ այլ աշխարհիկ տիրակալի) եւ առաջին հովուապետի (առաքեալի կամ կաթողիկոսի) անունները: Այդպիսիք եթէ աղբիւրները կամ պատմական յիշողութիւնը չէին պահպանել, ուրեմն պիտի յօրինուէին առկայ հնարաւորութիւնների սահմաններում¹: Եւ ենթադրելի է, որ է դ. սկզբներին Աղուանից եկեղեցում նմանատիպ եղանակով են ստեղծուել սբ. Թագէտոսի աշակերտ Եղիշայ առաքեալի եւ Ուռնայր թագաւորի «ծրագրային» առասպելները:

Նշենք, որ իր հիմնական միտումով Ուռնայրի առասպելը, գոնէ սկզբնապէս, չէր տարբերում Աղուանքի քրիստոնէացման իրական պատկերից: Այն շեշտում է, որ երկիրը լուսաւորուել է շնորհիւ Հայաստանում Գրիգոր Լուսաւորչի կատարած հրաշագործութիւնների («Առնու եւ զվերստին ծնունդն ի սրբոյն Գրիգորէ՛ Հայոց Լուսաւորչէ եւ գայ լուսազգեստեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ, առաւել լուսաւորէ զԱղուանս: ... սակս մեծասքանչ գաւրութեանն, որ կատարեցաւ ի Հայք [ի Հայս]»²): Թա-

¹ Եկեղեցական առասպելների առաջացման եւ գործառնման (վաճակաւ դիցաբանութիւն) առանձնապատկութիւնների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ս. Սահակյան, «Պատմութիւն Հացունեաց խաչից» գրույցը եւ նրա տիպաբանութիւնը, – ՊԲՀ, 1981, հ^տ 4, էջ 153-166:

² Գաւախ, Ա.թ, էջ 14-15, տողատակ: Այս տեղում *a* ձեռագրում ժԸ դ. դպիր Ղունկիանոս «ուղղումներ» է արել, որոնք թէեւ պատմական հաւաստի փաստերին վերադառնալու միտք են ունեցել, բայց բնագրագիտական առումով աղճատել են ՊԱ-ի բնագիրը, որի մասին կարող ենք դատել *a*-ից 1730-ական թթ. արտագրուած *h* ձեռագրի ընթերցումնե-

գաւորի մահից յետոյ խնդրել են իբրեւ Աղուանքի «առաջին կաթողիկոս» Լուսաւորչի թոռանը՝ պատանի Գրիգորիսին. «Ժսկ զկնի մահուանն սորա [sic! = 373 թ.] խնդրեցաւ յԱղուանից մանուկն Գրիգորիս ի կաթողիկոսութիւն իւրեանց»¹: Որոշ գծերով այս համագաղափարը (կոնցեպցիա) նմանուած է Մովսէս Խորենացու մօտ պահպանուած Վրաց աշխարհի լուսաւորութեան պատմութեանը Նունէ միանձնուհու եւ Միհրան թագաւորի ջանքերով: Հմմ., օր.՝ «Վասն որոյ հարցեալ զնա Միհրանայ, ... իսկոյն եհաս առ նա լուր սքանչելեացն, որ եղեն ի Հայս ի թագաւորն եւ ի նախարարսն, եւ զընկերացն երանելոյն Նունեայ»²: Այս ենթադրութեան շրջանակում հնարաւոր է վերականգնել է դ. առաջին տարիների այն իրավիճակը, երբ Հայոց կաթողիկոսութիւնն իրենից անկախացման ուղին բռնած Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսին համոզում էր պահել աւանդական կարգավիճակը, յղում էր անում նաեւ պատմական փաստարկումներին եւ պարբերաբար զուգահեռ բերում Աղուանից կաթողիկոսութեան ենթակայութեան հանգամանքը: Հէնց այս ժամանակաշրջանում պիտի փորձեր լինէին պատմական ճշգրտումներ կատարելու ոչ միայն Վրաց, այլեւ Աղուանից երկրի լուսաւորութեան հանգամանքների վերաբերեալ, որի արդիւնքում էլ, հաւանաբար, առաջացել է Գրիգոր Լուսաւորչի օրօք Աղուանքը քրիստոնէացնելու պատմութիւնը լաւ յայտնի Ուոնայր արքայի կողմից: Իհարկէ, Դասխուրանցու արձանագրած վիճակով՝ Ուոնայրի առասպելն արդէն լրացուած է ինչ-ինչ տարրերով, որոնցով այն «հարստացուել է» աւելի ուշ կամ հէնց ժ դարի պատմիչի գրչի տակ եւ որոնք պիտի այդ առասպելը ծառայեցնէին Աղուանից եկեղեցու բացարձակ ինքնազլխութեան միտումներին (օր.՝ «եւ այսք ի միում ժամանակի եղեն հրաշք յաստուածուստ», կամ՝ «ո՛չ թէ ի հարկէ ինչ կամ թէ աւագ գոլ զՀայս քան զԱղուանս հաշուեցան, այլ սակս մեծաւքանչ զաւրութեանն, որ կատարեցաւ ի Հայս, եղեւ սոցա կամաւ հնագանդել արժանաժառանգ զարմին սրբոյն Գրիգորի. կոչեցին եւ հաճեցան»):

Ի դէպ, Ուոնայրի մասին տեղեկութիւնները շարադրուած են ոչ միայն Դասխուրանցու գրչին պատկանող Ա.թ զլխում կամ յաջորդող զլուսնների առանձին

րով (Ա. Հակոբյան, Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, – ԲՄ, 15, Եր., 1986, էջ 113; А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 152-153). *a*-ի այլեւայլ յետնամոյծ թերիներն առաջինը նկատած Խ. վրդ. Դադեանը հրատարակել է նաեւ 1676 թուականի անորգման ժամանակ կորսուած մի ամբողջ թերթի բնագիրը *A* խմբի գրչագրերից (Խ. Վ., Մովսէս Կաղանկատուացույ Աղուանից պատմութեան Մայր Աթոռոյս Մատենադարանում գտնուած ձեռագիր օրինակները, – «Արարատ», 1895, էջ 235-238, 333-348, 388-390, 424-426): *a*-ի այդ թերի վիճակից ԺԸ-ԺԹ դդ. բազմաթիւ ընթրիմակութիւններ են արուել, որոնք էլ հիմք են ծառայել 1860 թ. Մոսկուայի ու Փարիզի տպագրերի եւ 1861 թ. ռուսերէն թարգմանութեան համար: Յաւոք, ԺԸ դարի փոփոխուած բնագիրն է հիմք դարձել նաեւ 1983 թ. քննական հրատարակութեան համար (*A* խմբի բնագիրը եւ *h*-ի ընթերցումներն իջեցնելով սողատակ), թէպէտ ուղղումները կատարել էր արդէն 1961 թ. անգլերէն թարգմանութեան աշխատասիրող Չարլզ Դովսետը (The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranc̣i, p. XIV).

¹ Դասխ., գլ. Ա.թ, էջ 14-15:

² Խոր., Բ.ձգ, էջ 232; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 1982:

արտայայտութիւններում¹, այլեւ բաւական մանրամասն՝ Ա.Ժա գլխի սկզբում, որը Ժ դ. հեղինակի կողմից բառացի արտագրուած մի երկ է՝ «Թուղթ Գիւտայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Վաչէ» վերտառութեամբ²: Նրա լեզուաոճական առանձնայատկութիւնների քննութիւնը թոյլ է տալիս չկասկածել, որ դա, իրօք, Ե դ. երկրորդ կէսի երկ է (բաւական զուգորդուած Եղիշէի պատմութեան լեզուին ու ոճին), բայց կասկած է յարուցում նրա սկզբում Ուոնայր թագաւորի յիշատակութիւնը՝ իբրեւ Աղուանքը քրիստոնէութեան բերած արքայի: Եթէ ընդունենք, որ Ուոնայրի «արբացումը» կատարուել է Վաչէի ապստամբութեան ժամանակներում կամ դրանից առաջ եւ արտացոլուել Գիւտ Արահեզացի կաթողիկոսի (461-478) կամ իր որեւէ ժամանակակցի երկում, ապա ստիպուած պիտի լինենք համարել, որ Աղուանքը դարձի բերած իրական թագաւորի անունը Ե դ. երկրորդ կէսին արդէն մոռացուել էր, բայց նոյն ժամանակ անհրաժեշտութիւն էր առաջացել՝ բանաձեւելու Աղուանից դարձի պատմութիւնն անգամ թագաւորի անունը յօրինելու պայմանով, իսկ այդ ժամանակից քիչ անց Ուոնայրի՝ իբրեւ Աղուանից լուսաւորիչ թագաւորի պատմութիւնն անտեսել էր «Վաչագանի վէպ»-ի հեղինակը: Նման լուծումը հաւանական համարուել չի կարող, փոխարէնը՝ Վաչէին ուղղուած «Թղթում» բերուած դարձի պատմութեան մանրամասների քննութիւնը յուշում է այլ հնարաւոր լուծում: Գիւտի ներկայացրած քրիստոնէացման պատումն իր գլխաւոր գծերով համընկնում է Աղուանից դարձի իրական պատմութեան հետ, որը շարագրել է Լուսաւորչի մեծագործութիւնները հաւաստի ամփոփած «Գրիգորի վարք»-ը: Ինչպէս տեսանք, ըստ «Վարք»-ի՝ Տրդատ արքայի կրտսեր դաշնակից Վրաց, Աղուանից եւ Լազերի թագաւորները ժամանել են Հայաստան, հայ աւագանու հետ Գրիգորին ճանապարհել Կեսարիա (314 թ. Սեպտեմբեր), ապա նրա ձեռքով մկրտուել Արածանիի ջրերում (315 թ. գարնան վերջ), որից յետոյ Լուսաւորիչը եպիսկոպոսներ է ուղարկել այդ երկրներ, ընդ սմին՝ «բարեպաշտ այր Թովմային [Θωμᾶν ὁσίου ἀνδρα]՝ Սատալա փոքր քաղաքից»՝ Աղուանք³: Գիւտի «Թղթում» եւս ասում է, որ Աղուանից թագաւորն իր նախարարների ու զօրքի հետ միասին եկել է Հայոց ար-

¹ Տե՛ս, օր.՝ Ա.Ժ գլխում, որը եւս արտագրուած է Եղիշէից. «Ձի էր նա [bclrv չիք նա = Վաչէ արքան] նոցա քեոորի եւ յառաջ լեպ էր քրիստոնէայ ըստ հայրենական աւանդին, զոր Ուոնայրն հաստատեաց, եւ անարէնն Յազկերտ արար բռնութեամբ զնա մոգ»: Ընդգծուած բառերն այստեղ Մովսէս Դախաւորացու յաւելումն են Եղիշէից քաղուած հատուածին:

² Հնմ. А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 202. Գիւտ Արահեզացու «Թղթ» քննական բնագիրը հրատարակել ենք «Մատենագիրք Հայոց» ժողովածոյի Ա հատորում (Անթիլիաս, 2003, էջ 1075-1090): Այն ամբողջապէս ջատագովական է եւ մանրակրկիտ ու բարձր ոճով գովաբանում է յանուն քրիստոնէութեան Սասանեանների դէմ ապստամբած Աղուանից Վաչէ թագաւորին՝ յորդորելով նրան հաւատարիմ մնալ իր գոհողական պահումաձեւին: Երկը որեւէ տեղեկութիւն չի յայտնում 459-461 թթ. ապստամբութեան մասին, որի միակ աղբիւրը մնում է Եղիշէի պատմութեան դրուագը (լեղ. է, էջ 197-199; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 756-758): Ի դէպ, Աղուանից ապստամբութեան շարադրանքում Եղիշէն չի տալիս թագաւորի անունը: Մովսէս Դախաւորացին բառացի ընթօրինակել է նրա դրուագն իր Ա.Ժ գլխում՝ սկզբնաղբիւրի մասին յղում չտալով եւ անուանելով թագաւորին Վաչէ: Պարզ է, որ այդ անունը նա զիտէր «Վաչագանի վէպ»-ից եւ Գիւտի «Թղթից»:

³ Տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 101-102.

քայ Տրդատի մօտ եւ 40-օրեայ պահճից յետոյ մկրտուել սուրբ ջրում Գրիգոր Լուսավորչի ձեռօք («...էջ թագաւորն յամենասուրբ ջուրն եւ ամենայն զաւրջն ընդ նմա»), ապա շարունակուում է. «...ի նմին ժամանակի շնորհեցաւ նոցա այր մի երանելի՝ ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն ի Հռովմ՝ քաղաքէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքային: Այսու երկնաւոր բարեաւք եկն Ուռնայր արքայ, եմուտ յաշխարհդ Աղուանից, ուսոյց եւ կատարեաց զնոսա առաքելական կանոնաւք»¹: Նմանութիւնը «Վարք»-ի հաղորդածի հետ ակնյայտ է, եւ Ուռնայրի անուան յիշատակութիւնը հէնց այդ պատճառով՝ աւելի հակասական: Տուեալ հակասութիւնը ժամանակին պատճառ է եղել Ն. Ակինեանի համար՝ անհաւաստի համարելու ամբողջ Գիւտի «Թուղթը»՝ իբրեւ է կամ Ը դարերում ստեղծուած²: Սակայն ներկայումս աւելի հաւանական է ենթադրել, որ անհաւաստի է ոչ թէ «Թուղթը», այլ միայն նրանում Աղուանից թագաւորի «Ուռնայր» անուան օգտագործումը (երիցս): Թերեւս, է դարից յետոյ, երբ Աղուանից դարձն արդէն «պաշտօնապէս» կապուել էր խորենացու մօտ Դ դարի կտրուածքում յիշուած միակ Աղուանից թագաւորի՝ Ուռնայրի հետ, վերջինիս սրբացուած անունը ինչ-որ մի ուսեալ գրչի կողմից մուծուել է Գիւտի «Թղթի» բնագիր: Դա կատարուել է կա՛մ իրական թագաւորի առկայ անուան փոխարէն, կա՛մ այդ անուան բացակայութեան պարագայում. պարզ է, որ եթէ բնագրում եղած լինէր Աղուանից լուսավորիչ արքայի անունը, ապա դա պիտի լինէր Վաչագան Քաջը, ինչպէս ճշտեցինք վերելում:

«Վաչագանի վէպ»-ը կանոնաւոր տեղեկութիւններ չի հաղորդում Վաչագան Բարեպաշտին նախորդած թագաւորների գործերի մասին. հեղինակին լրիվ բաւարարել է նրանց անունների թուարկման կտորում համառօտ տրուած գնահատականը³: Այդ պատճառով Վաչագանին նախորդած թագաւորների մասին միայն պատահական եւ ոչ կանոնաւոր տեղեկութիւններ են պահպանուել երկի առանձին դրուագներում: Նման մի յիշատակութիւն առկայ է նաեւ Ե դ. առաջին կէսում թագաւորած Եսվաղէնի մասին (Ա.իգ գլխի վերնագրում), որի ոչ օրինական որդի («պոռնկորդի») է անուանուում Յրի քաղաքի «գործակալ» կամ «կողմնապահ» Խոճկորիկ նախարարը: Տուեալ գլխագիրը, որն իրականում «Վաչագանի վէպ»-ի բնագրի մի մասն է, եւ գլխի առաջին արտայայտութիւնը տեղեկացնում են. «Եւ մինչ դեռ զայս ամենայն նշանագործութիւնս [bclrv չիք նշանագործութիւնս] պատմէին առաջի արքային, լսելի լինէր նմա [a չիք լսելի ... նմա] ի սոյն խորհուրդ տեսիլ մի

¹ Դասիս., Ա.Ժա, էջ 19-20:

² Հ. Ն. Ակինեան, Մովսէս Դասխուրյանցի (կոչուած Կաղանկատուացի)..., էջ 97-98, 115: Ցաօք, Աոյնն էր Ասեւ մեր գրքում (А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 126-127, 182-184).

³ Հմմ. «Յորոց բազումք ի սոցանէ աստուածասէր եւ բարեպաշտ վարուք կեցեալ՝ տարան գիրաբանչիւր ժամանակի վաղեման» (Դասիս., Ա.Ժե, էջ 41-42): Պատճառը ջատագովական «Վէպի» յորահատուկ սկզբունքն է՝ իր հերոսին բարձր ներկայացնել բոլորից, անգամ նրա իսկ նախնիներից, որը փաստօրէն արձանագրուած է հէնց շարունակութեան մէջ. «...սակայն ոչ ինչ ունէք ի նոցանէ պապիսի աստուածային եւ հոգեւոր ծածկեալ գանձ յայտնեալ ընձեռնեցաւ, որպէս վերջին Վաչագանայ» (էջ 42): «Վէպ»-ը բացառութիւն չի արել անգամ 459-461 թթ. ապստամբութեան հերոս Վաչէ Բ-ի համար, որին այնքան պատուաբեր բնութագրումների էր արժանացրել Հայոց Գիւտ կաթողիկոսը:

եւ Խոճկորիկայ՝ պոռնկորդույն [bclrv Խոճկորիկ պոռնկորդի] Եսվաղէնայ արքային Աղուանից [bclrv չիֆ Աղուանից], որ էր կարգեալ կողմնապահ: Եւ պատմէ արքայի այրն այն՝ Խոճկորիկ անուն, որում ի Յոի [bclrv որոյ ի Յրի] յայտնեցան Զաքարիա սուրբն եւ Պանդալէոն [ա երանելին Զաքարիաս եւ սուրբն Պանդալիոն յայտնեցան փիւ յայտնեցան... Պանդալէոն]» (էջ 77-78): Այս աղբիւրագիտական փաստով Մաշտոցին ժամանակակից Եսվաղէնի թագաւորութեան վերջին տարիները հնարաւորինս մօտենում են Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակներին:

Իսկ այդ թագաւորի գահակալութեան առաջին տարիները եւ աղուաներէնի համար Մաշտոցի կողմից գրերի ստեղծումից յետոյ վերջինիս երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութիւնն Աղուանք ու հանդիպումը Երեմիա եպիսկոպոսի եւ Եսվաղէն արքայի հետ (ուժ Կորիւնը կոչում է Արսվաղ, Մովսէս Խորենացին՝ Արսվաղէն, իսկ Պետրոս Սիւնեցին ու Մովսէս Դասխուրանցին՝ Եսվաղէն) մասնագէտները, որպէս կանոն, թուագրում են մօտաւորապէս Ե դ. 10-ական թթ. կէսից մինչեւ 20-ականների կէսն ընկած ժամանակով¹: Բայց սկզբնաղբիւրների համադիր քննութեան հիման վրայ անհրաժեշտ է նախապատուութիւնը տալ ժամանակակից ու եթէ ոչ ականատես, ապա գոնէ ականջալուր Կորիւնի անմիջականութեամբ տողորուած ու յստակ վկայութիւններին եւ, շչփոթուելով Խորենացու՝ աւելի ընդհանուր գծերով մատուցուած շարադրանքում դէպքերի այլ դասաւորութիւնից, վերանայել Մաշտոցի Բուն Աղուանք ու Բաղասական հասնելու ժամանակի մասին աւանդական պատկերացումները եւ վարդապետի այլ ուղեւորութիւնը վերագրել Վոսաճապուհ թագաւորի որդի Արտաշէսի վեցամեայ գահակալութեանը (422-428), այսինքն՝ 428-ի Սասանեան վարչական ռէֆորմին յաջորդած ժամանակին²: Իր երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութիւնից մի քանի տարի առաջ Մաշտոցը, ըստ իր կենսագիր Կորիւնի, այցելել էր Վիրք, հանդիպել այդ երկրի Բակուր թագաւորին ու Մովսէս եպիսկոպոս(ապետ)ին, եւ Զաղայ անունով «թարգմանի» օգնութեամբ ստեղծել ու տարածել վրացերէն գիրը³: Ընդ որում՝ Վիրքից վերադարձին նրան դիմաւորել է, աղբիւրի հաղորդմամբ՝ միայն Սահակ կաթողիկոսը, առանց Հայոց թագաւորի յիշատակութեան⁴: Դրա հիման վրայ պատմագրութեան մէջ իրաւացիօրէն եզրակացուել է, որ Մաշտոցի առաջին հիւսիսային ուղեւորութիւնը տեղի է ունեցել Հայոց

¹ **Հ. Ն. Ակիճեան**, Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի)..., էջ 155 («415-ին մօտաւորապէս»); **Հ. Աճառյան**, Հայոց գրերը, Եր., 1984, էջ 381 («Եթէ Աղուանից քարոզութեան համար տանք մի տարի /423 թ./, յաջորդ տարին պետք է դնել Վրաստան, ուր նոր էր թագաւոր Աստել Արչիլը»); Очерки истории СССР, Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв., Москва, 1958, с. 326 (ըստ Բեդիմակ Ս. Տ. Երեմեանի՝ 415-420 թթ. միջեւ); Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Եր., 1992, էջ 179 (ըստ գլխի Բեդիմակ Հ. Սվազեանի՝ 510-ական թթ.):

² Հմմ. **Ա. Յակոբեան**, «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը, սճ. 86-91; **Առյճի՝ Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները**, – Միջազգային գիտաժողով՝ Ավիրուած Հայոց գրերի գլոստի 1600-ամյակին. Երեւան, 12-17 սեպտեմբերի, 2005 թ., Զեկուցումների ժողովածո, Եր., 2006, էջ 122-131:

³ **Կորիւն**, գլ. ԺԵ, էջ 62; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 243, նախ. ԺԶ.1-8:

⁴ **Կորիւն**, գլ. ԺԵ, էջ 64; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 244, նախ. ԺԶ.11:

գրի ստեղծման ռահվիրայ Վռամշապուհ արքայի վախճանից (415 թ.) ու նրա եղբայր Խոսրով Գ-ի՝ նույն կամ յաջորդ տարում աւարտուած երկրորդ կարճատեւ գահակալութիւնից յետոյ եւ մինչեւ 422 թուականին Վռամշապուհի որդի Արտաշէս Գ-ի գահ բարձրանալը¹: Թերեւս, կարելի է բացատրել նաեւ Խոսրովից յետոյ Հայոց գահին բազմած Պարսից արքայազն Շապուհի 3-4 անփառունակ տարիները եւ Մաշտոցի առաջին հիւսիսային ուղեւորութիւնը վերագրել 419-421 թթ. միջակայքին կամ անգամ այդ ժամանակամիջոցի աւարտին:

Վիրքից վերադառնալուց որոշ ժամանակ անց՝ արդէն Հայաստանի կայսերահպատակ հատուածում ծաւալած գործունէութեան օրերին², Մաշտոցն իր մօտ յատուկ եկած՝ ազգութեամբ աղուան³ Բենիամին երէցի օժանդակութեամբ ստեղծեց նաեւ աղուաներէն լեզուի գիրը («Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց՝ աղուան ազգաւ, Բենիամէն անուն: Եւ նորա հարցեալ եւ քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին՝ առնէր ապա նշանագիրս ըստ վերնապարգեւ կորովի սովորութեան իւրում եւ յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն, կարգեալ եւ հաստատեալ կռէր»)⁴: Ըստ Կորիւնի՝ Կայսրութիւնից Մաշտոցի վերադարձի պահին Հայոց արքան Արտաշէս Գ-ն էր (422/423-428)⁵: Ենթադրելի է, որ այն ամենայարմար պահը, որին հնարաւոր է վերագրել Մաշտոցի եւ Սահակի քաղաքական ու լուսաւորական գործունէութեան ակտիւացումը հիւսիսում եւ արեւմուտ-

¹ Հմմ. **Հ. Աճառյան**, Հայոց գրերը, էջ 174-179:

² Մաշտոցի արեւմտեան ուղեւորութեան խնդիրների եւ ժամանակի մասին տե՛ս **Կ. Իւզբաշեան**, Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, էջ 199-201; **Վ. Վարդանյան**, «Կէս ազգին Հայոց» լուսավորության պարագաների շուրջ, – ՊԲՀ, 2005, № 2, էջ 210-215; **K. Yuzbasyan**, L'invention de l'alphabet arménien: De la langue parlée à la langue écrite, – REArm., t. 33, 2011, p. 106-111; L'Alphabet arménien dans l'histoire et dans la mémoire. Vie de Machtots par **Korioun**. Panégyrique des saints traducteurs par **Vardan Areveltsi**. Textes traduits et annotés par **J.-P. Mahé**, Paris, 2018, p. 91-108.

³ Կրկնէք, որ այս «աղուան» եզրոյթի տակ պիտի հասկանանք ոչ թէ կազմաւորուած էթնոս, այլ Աղուանից թագաւորութեան հիմնական բնակիչների՝ էթնոհամախմբման որոշ աստիճանի հասած հաւաքական, էթնոպոտեստար ընդհանրութիւնը, իսկ «աղուաներէն» տակ՝ էթնիկական ասարտուն համախմբման այդպէս էլ չհասած ցեղային էթնոսներից մէկի՝ Կովկասեան լեզուարմտանիքի Լեզգիական ենթախմբին պատկանող մի լեզու, որի համար ստեղծուեց 52 տառով այբուբենը (տե՛ս **Ա. Հակոբյան**, **Հ. Գալստյան**, Էթնալեզուական գործընթացները Բուն Աղուանքում, էջ 92-93; **A. Akopyan**, **A. Galshtyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania, p. 1-12; **Հ. Գալստյան**, Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ, Եր., 2002, էջ 90-98, 147-157; **А. Акопян**, К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании, с. 34-38; **Г. Айвазян**, – Об удинской этноконсолидации собственно албанцев-христиан в эпоху средневековья, – «Հայաստանը եւ Քրիստոնյա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղուանքում եւ Վրաստանում քրիստոնէության ընդունման 1700-ամյակին. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրոյթներ, Եր., 2015, էջ 20-44:

⁴ **Կորիւն**, գլ. ԺԶ, էջ 68; ՄՂ, հտ. Ա, էջ 245-246, նախ. ԺԷ.22 (տողատման եւ կէտադրման փոքր սրբագրումներով): Աղուանից այբուբենի մասին տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց գրերը, էջ 677-686; L'Alphabet arménien dans l'histoire et dans la mémoire, p. 82-90.

⁵ **Կորիւն**, գլ. ԺԶ, էջ 70; ՄՂ, հտ. Ա, էջ 246, նախ. ԺԷ.24 («բազում աշակերտաք գայր, անցաներ ի կողմսսս Հայոց Մեծաց. եւ հասեալ ի Նոր Քաղաքն՝ յանդիսան յինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին»):

քում, Մեծ Հայքում Արշակունիների թագաւորական իշխանութեան վերականգնմանն ուղղուած Սահակ Պարթեւի եռանդուն գործունէութեան ժամանակն է (արձանագրուած՝ Խորենացու մօտ)¹: Ըստ այդմ՝ Մաշտոցի ուղեւորութիւնները դէպի Վիրք, ապա առանց մեծ ժամանակային միջակայքի՝ դէպի Կոստանդնուպոլիս ու կայսերահպատակ հայկական նահանգներ, հաւանական է թուագրել Արտաշէս Գ-ի իշխանութեան սկզբով եւ նախօրեակով, այսինքն՝ 420/421-423 թթ.²:

Իր երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ընթացքում Մաշտոցն ունենում է ոչ թէ մէկ-երկու, այլ շորս գլխաւոր կանգառ: Դրանցից առաջինը Բուն Աղուանքում ու Բաղասականում էր (Կուրի ձախափնեակ), երկրորդը՝ նրանց հարաւից սահմանակից Գարդմանաձոր գաւառում (Կուրի աջափնեակ), երրորդը՝ Վիրքում, իսկ չորրորդը՝ վերջինիս հարաւից սահմանակից Տաշիր գաւառում (Գուգարաց բղեշխութիւն): Բուն Աղուանքի մասին Կորիւնի հաղորդումն է. «Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն, եւ հասեալ ի թագաւորական տեղիսն՝ տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ նոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատաւք հանդերձ... Իսկ իբրեւ հրամանս այն արդեամբք եւ գործովք յանկ ելանէր, ապա այնուհետեւ երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վաղվաղակի զաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր... Դարձեալ առաւել եւս երկիւղացն յԱստուծոյ արքայն Աղուանից՝ միամիտ փութով հրաման տայր ... հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Քրիստոսի: Եւ ... ձեռնտու եւս եղեալ նմա սրբամատոյց վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին, որում անուն Մուշեղ կոչէին: Հրաժարէր ապա եւ ի թագաւորէն եւ յեպիսկոպոսացն եւ յամենայն եկեղեցւոյն Աղուանից: Եւ զոմանս յիւրոց աշակերտացն վերակացուս իւրեանց կացուցանէր, հանդերձ արամբ քահանայիւ արքունական դրանն, որում անուն Յովնաթան կոչէին...»³: Աղուանքից յետոյ այցելելով Գարդմանաձոր՝ Մաշտոցը հանդիպում է գաւառի իշխան Խուրսին⁴, ապա հասնում է Վիրք, ուր արդէն թագաւորում էր Արձիւղը (=Արշիւլ)՝ նախորդ ուղեւորութեան պահի Բակուրի փոխարէն («Առ որով ժամանակաւ Արձիւղ անուն թագաւորեալ [Վրաց], որոյ

¹ Խոր., Գ.ծը, էջ 337; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2092:

² Հնմ. Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 190-213:

³ Կորիւն, գլ. ԺԷ, էջ 70-72; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 246-247, նախ. ԺԸ.1-8: Խորենացու պատկերացմամբ՝ Մաշտոցի այցելութիւնն Աղուանք եւ աղուանից գրի ստեղծումը եղել են դէպի Վիրք առաջին ուղեւորութիւնից յետոյ (Խոր., Գ.ծդ, էջ 329; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2083):

⁴ Կորիւն, գլ. ԺԸ, էջ 72; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 247, նախ. ԺԹ.1-3 («Եւ հանդէպ հասեալ գայր Գարդմանական ձորոյն: Ընդ առաջ լինէր նմա իշխանն Գարդմանից, որում [անուն] Խուրս կոչէին, եւ ... առաջի դներ զանձն վարդապետին, հանդերձ իշխանութեամբն իւրով: Առաւելագոյն եւս վայելեալ ի հիւթ եւ ի պարարտութիւն վարդապետութեանն՝ յուղարկէ գերանելին...»): Խորենացու պատկերացմամբ (գլ. Գ.ծդ, էջ 329)՝ Մաշտոցի այցելութիւնը Գարդման կտրուած է դէպի Աղուանից թագաւորութիւն ուղեւորութիւնից եւ ներկայացուած է մի ուրոյն հատուածում, որտեղ, բացի նրանից, նկարագրուած են նաեւ այցելութիւնները Բաղասական (Մուշեղ եպիսկոպոսի յիշատակմամբ) եւ Գուգարքի Տաշիր գաւառ՝ Աշուշայ բղեշխի մօտ. վերջինիս հետ կապուած՝ պատմահայրը տուել է նաեւ ճշում՝ «ստ որով ժամանակաւ Արձիւղ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց»:

առաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն...»)¹: Վերջապէս Բուն Վիրքից յետոյ վարդապետը, ըստ Կորիւնի յստակ շարագրանքի, մտնում է նաեւ Գուգարքի Տաշիր գաւառ՝ տեղի Աշուշայ «իշխանի» մօտ²: Եւ այս երկար ուղեւորութիւնից վերադարձին Մաշտոցին դիմաւորում է լոկ Սահակ Պարթեւը, այսինքն՝ առանց Հայոց թագաւորի ընկերակցութեան³: Եւ դա բաւարար հիմք է թոււմ՝ համարելու, որ վարդապետի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութիւնը թուագրելի է Սասանեաների կողմից Հայոց թագաւորութիւնը 428-ին վերացնելուց յետոյ ընկած ժամանակով (պարզ է նաեւ, որ այն միաժամանակ ընկնում է 431 թ. տեղի ունեցած Եփեսոսի տիեզերական ժողովից առաջ, քանի որ վերջինիս մասին հիւսիսային ուղեւորութիւնից անմիջապէս յետոյ են յիշատակում ե՛ւ Կորիւնը, ե՛ւ Խորենացին⁴): Այդ տարի Սասանեանները գահընկէց արեցին Հայոց վերջին Արշակունի արքային, եւ, բացի այդ, հանելով Հայաստանից՝ Ուտիք նահանգը (իր, ըստ ամենայնի՝ կենտրոնական Գարդման գաւառով) միացրեցին Աղուանքին (հարեւան Արցախի հետ նոյնն արուեց 451 թ.՝ Վարդանանց ապստամբութիւնը ճնշելու պահին). յիշենք նաեւ, որ Գուգարք նահանգը (իր, անշուշտ, կենտրոնական Տաշիր գաւառով) Մեծ Հայքի կազմից հանուել եւ հարեւան Վիրքին էր միացուել քիչ աւելի վաղ՝ 387 թ. Կայսրութեան եւ Իրանի միջեւ երկրի բաժանումից յետոյ (եւ ոչ ուշ, քան մեզ հասած «Գահնամակի» եւ Ուխտանէս պատմիչի մօտ պահանուած «30 եպիսկոպոսութիւնների ցուցակի» կազմման ժամանակը)⁵:

Կորիւնի տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ 428 թ. Սասանեան վարչական ռէֆորմի արդիւնքում ձեւաւորուած նոր վարչական միաւորների՝ Առան եւ Վարջան մարզպանութիւնների կազմում նշուած նահանգները՝ Ուտիքը եւ Գուգարքը, բարձր ինքնուրոյնութեան կարգավիճակ են ունեցել, քանի որ պատմիչի շարագրանքում, ըստ էութեան, չի զգացուում որեւէ ռճական տարբերութիւն Մաշտոցի

¹ Կորիւն, գլ. ԺԸ, էջ 72; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 247, նախ. ԺԹ.5:

² Կորիւն, գլ. ԺԸ, էջ 72-74; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 247, նախ. ԺԹ.6 («Յայնժամ իշխանին Տաշրացուց, առն պատուականի եւ աստուածասիրի, որ անուանեալ կոչէր Աշուշայ, ի ձեռն տայր մմա զանձն ամենայն զաւառովն իրով, եւ նորս ամենասփիւռ վարդապետութիւնն՝ ոչ ինչ պակասութեամբ, քան զայլոցն զաւառաց՝ անցուցեալ...»):

³ Կորիւն, գլ. ԺԸ, էջ 74; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 247, նախ. ԺԹ.7 («դառնայր ի կողմանս Հայոց Մեծաց, եւ եկեալ ի սովորական տեղիսն, զընդելական ողջոյնն սրբոյն Սահակայ եւ ամենայն պատահելոցն տուեալ՝ պատմէր նոցա վասն այնր եւս նորագործ իրացն»):

⁴ Կորիւն, գլ. ԺԹ, էջ 76; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 248, նախ. Ի.6; Խոր., Գ.կա, էջ 342-343; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2097-2098:

⁵ Մանրամասն տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, – ԲԵՀ, 1975, հոմ 2, էջ 149-164; Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագաւորութեան հյուսիս-արեւելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացութիւնը 387-451 թթ., – ԲԵՀ, 1976, հոմ 2, էջ 77-95; Б. Арутюнян, Административное деление закавказских владений, с. 19-35 (այս երկուսի վերահրատ. տե՛ս Բ. Հարությունյան, Հայոց արեւելից կողմերի եւ Աղվանքի պատմութեան ու պատմական աշխարհագրութեան հարցեր. Հոդվածների ժողովածու, Կազմեց՝ Ա. Ս. Եղիազարյան, Եր., 2016, էջ 100-122 եւ 13-29); А. А. Аюбян, Албания-Алуанк..., с. 109-114; И. Г. Семенов, Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала, 2002, с. 14; Cl. Mutafian, L'Arménie du Levant, t. I, p. 278.

ընդունելութիւնն իրականացնելու նկարագրութիւնների միջեւ՝ մի կողմից՝ թագաւորական իշխանութեան կարգավիճակ ունեցող Բուն Աղուանից եւ Վրաց արքունիքներում, իսկ միւս կողմից՝ Գարգման եւ Տաշիր գաւառների իշխանների՝ Խուրսի եւ Աշուշայի կողմից: Բացի այդ, կենսագիր պատմիչի տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ Մաշտոցի՝ իւրօրինակ գոյգերով կատարուած՝ դէպի Աղուանք - Գարգման, եւ ապա՝ Վիրք - Գուգարք (նորօրեայ եզրույթով ասած՝ «մաքոքային») այցելութիւնների գլխաւոր նպատակը, ըստ երեւոյթին, պարզապէս լուսաւորական չի եղել (ինչպիսին որ, թերեւս, աւելի շատ է՛ր հիւսիսային առաջին ուղեւորութեան պարագայում դէպի Վիրք): Ենթադրելի է, որ Մաշտոցի վերը նշուած «մաքոքային հանդիպումների» արդիւնքում է լուծուել պետականութիւնը հէնց նոր կորցրած հայ ժողովրդի եւ Հայոց եկեղեցու համար չափազանց կարեւոր ազգային-ազգամավարական մի խնդիր, այն է՝ Վիրքի եւ Աղուանքի թագաւորութիւնների եւ այս կամ այն չափով նրանց ենթակայացուած էթնիկապէս հայկական շրջանների միջեւ ձեւաւորուելիք յարաբերութիւնների կոնկրետ պայմանների ճշտումը: Ըստ ամենայնի՝ դրանից յետոյ է, որ պետական աշակցութիւնից արդէն զրկուած հայերէնը պահպանում է իր՝ նորօրեայ եզրույթով՝ «պետական» լեզուի կարգավիճակը Ուտիքում եւ Գուգարքում, եւ բացի այդ, ամենայն հաւանականութեամբ, շարունակում մնալ որպէս ժամասացութեան երկրորդ լեզու Բուն Աղուանքում ու Վիրքում (աղուաներէնի ու վրացերէնի կողքին):

Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Եսվաղէնի մօտ հասնելուց յետոյ Մաշտոցը Սիւնիքից կանչել է տալիս Բենիամին «շնորհաւոր թարգմանին» եւ նրան մասնակից դարձնում Բուն Աղուանքում իր յաջող գործունէութեանը (ըստ մեզ հասած բնագրի՝ նաեւ տեղում գրերի ստեղծմանը). ընդ որում՝ Պատմահայրն այդ մասին գրում է իր առաջին հատուածում՝ դէպի Վիրք Մաշտոցի առաջին ուղեւորութեան նկարագրութիւնից յետոյ¹: Ուշադիր դիտարկման դէպքում կարելի է նկատել, որ այս տեղեկութիւնն իր հիմնական գծերով իրականում լրացնում է Կորիւնին, այլ ոչ թէ՛ հակասում նրա վկայութեանը՝ աղուաներէն գրերի ստեղծման նպատակով Մաշտոցի եւ աղուան երէց Բենիամինի աւելի վաղ հանդիպման մասին²: Այդ դէպ-

¹ Խոր., Գ.ծղ, էջ 329; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 2083. «Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւորն անցաւ եւ առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ, որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւնն անոս՝ ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամինն ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ, որովք ստեղծ [var. ետեղծ, էստեղծ] զԱշուանգիրս կոկորդախաւս, աղխագոր, խժական, խեցքեկագունին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն եւ քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի՝ ինքն դատնայ ի Հայս»: Պատմահայր տեղեկութիւնը կրկնում են Մովսէս Դասխուրյանցին, Ստեփաննոս Օրբէլեանը (յղելով անէ Պետրոս Սիւնեցուն) եւ ուրիշ ուշ հեղինակներ (տե՛ս Դասխ., Բ.գ, էջ 117-118; Օրբ., գլ. ԺԵ, էջ 39-40):

² Նման հակասութեան պատճառով Պատմահայր վկայութիւնն ամբողջութեամբ խոտանում էր, օր.՝ Հր. Անատեանի կողմից (տե՛ս Հայոց գրերը, էջ 216-217): Ուրիշ մասնագետներ սովորաբար «մոռանում են» Կորիւնի վկայութեան մասին, կամ դրա հետ կապում ինչ-ինչ ֆանտաստիկ մեկնաբանութիւններ (օր.՝ «վարկածներ» ասարական եւ գոթական գրերի ստեղծմանը Մաշտոցի մասնակցութեան մասին):

քում ստացում է հետեւեալ պատկերը՝ Վրաց գիրը հէնց տեղում, Զաղայ թարգմանի հետ միասին ստեղծելուց ու ներդնելուց անմիջապէս յետոյ կամ, յամենայն դէպս՝ միեւնոյն ծրագրային մտայնացման շրջանակներում Մաշտոցը ո՛չ միայն Բենիամինի օժանդակութեամբ ստեղծել է նաեւ Աղուանից գրերը (կոնկրետ տեղը՝ Հայաստանի կայսերահպատակ հատուածում), այլեւ դրանք, հաւանաբար, փորձել է նոյն Բենիամինի միջոցով ներդնել Բուն Աղուանքում; ենթադրելի է, որ առանց վարդապետի ներկայութեան Բենիամինն այնտեղ անյաջողութեան է մատնուել, որից յետոյ տեղափոխուել է Սիւնիք ու ինչ-որ ծառայութեան անցել նահանգի եպիսկոպոս Անանիայի մօտ (ով Մաշտոցի աշակերտներից էր)՝ հաւանաբար, զբաղուելով նաեւ թարգմանութիւններով; եւ այդպէս՝ մի քանի տարի, մինչեւ նորից Աղուանից թագաւորութեան մայրաքաղաք է հրաւիրուել 428-430 թթ. միջեւ այնտեղ եկած Մաշտոցի կողմից; Բենիամինը պատրաստակամօրէն Կապաղակ է հասել (իր բարերարներ Սիւնեաց Վասակ իշխանի ու Անանիա եպիսկոպոսի օժանդակութեամբ) եւ արդէն Մաշտոցի գլխաւորութեամբ աւարտին հասցրել աղուաներէն գրի ներդրման առաքելութիւնը: Կորիւնն այս վերջին պահին չի տալիս Բենիամինի անունը, բայց փոխարէնը հաղորդում է, որ աղուան իշխանաւորները Մաշտոցի հետ միասին անմիջապէս ձեռնամուխ եղան աղուաներէն Սուրբ Գրքի քարոզին¹, որն ուրեմն արդէն թարգմանուած է եղել, եւ ենթադրաբար՝ հէնց Բենիամինի կողմից: Այսպիսով, մի քանի տասնամեակ ուշ խորենացին լիովին կարող էր ե՛ւ Կորիւնի վկայութիւնները լրացնող տուեալներ ունենալ, ե՛ւ շփոթել կամ սխալ հերթականութեամբ դնել իր ունեցած տեղեկանին²:

Մաշտոցի ու Բենիամինի ստեղծած աղուաներէն գիրը հետագայում, գոնէ Հայոց եւ Վրաց գրերի համեմատութեամբ, մեծ բարձունքների չհասաւ (երկու վարդապետներից անկախ էթնո-քաղաքական պատճառներով): Թէպէտ, միեւնոյն ժամանակ, նշելի է, որ նրա գործառման մասին մեր գիտելիքները գնալով հարստանում են: Յատկապէս նկատի ունենք քառորդ դար առաջ Սինայում աղուաներէն-վրացերէն կրկնագիր բնագրերի յայտնաբերումը, վերձանութիւնը եւ հրատարակումը, որի շնորհիւ, բացի նախկինում յայտնի մէկ տասնեակի չափ վիմագիր փոքրածաւալ արձանագրութիւններից, արդէն մեր ձեռքի տակ են նաեւ աղուաներէն լեզուով գրուած «Ճաշոցի» մի քանի մեծ կտորներ³:

¹ Կորիւն, գլ. ԺԷ, էջ 70; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 246, նախ. ԺԸ.5 («այնուհետեւ երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վաղվաղակի զԱստուածայիմ գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր»):

² Հմմ. Ա. Ս. Մաթեոսեան, Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի պատմութեան ձեռագրի մի թղթի տեղափոխութիւն, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1990, էջ 14 («Իսկ Մովսէս Խորենացիմ Դանիէլեան գրերի մասիմ ոչ միայն Կորիւնի մատենանից գիտէր, այլեւ իր ուսումնաստութեան շրջանից, գուցէ եւ ուսուցչի բերանից»):

³ Z. Aleksidzé, J.-P. Mahé, Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée, – Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1997, p. 517-532; Պ. Մուրադյան, – Զազա Ալեքսիձէ, Կովկասյան Աղվանքի գրչությունը, լեզուն եւ դպրությունը, Թբիլիսի, 2003 (վրացերէն), 224 էջ, – ՊԲՀ, 2005, Բ^տ 2, էջ 330-336; The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Vol. I-II, Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z.

Վերագառնալով Յրիի Խոճկորիկ նախարարին՝ նշենք, որ բոլոր դէպքերում նրա «ոչ օրինական» ծնունդը հնարաւոր չէ վերագրել իր հայր Եսվաղէնի եւ Մաշտոցի հանդիպման օրերին: Հակառակ դէպքում՝ Վաչագան Բարեպաշտի օրօք նա առնուազն 65-70 տարեկան կը լինէր, եւ «Վաչագանի վէպ»-ը դժուար թէ նրա մասին գրեր՝ «պոռնկորդի», «այրն այն» (Ա.իգ), «ինքն աշտանակեալ ի ձի՝ ճեպով հասանէր» (Ա.ժթ): Այս բնութագրումներից երեւում է, որ խօսքը ոչ աւելի, քան 40-45-ամեայ անձի մասին է, ով ուրեմն պիտի ծնուած լինէր 440-ական թթ. ոչ վաղ: Այսինքն՝ անկասկած է, որ պէտք է մինչեւ այդ թուերը հասցնել Խոճկորիկի հայր Եսվաղէնի կեանքի եւ իշխանութեան վերջին տարիները: Եւ ստացուող պատկերով՝ Եսվաղէնի գահակալութիւնը փաստօրէն տեւել է մինչեւ Վարդանանց ապստամբութիւնն ու ժառանգորդութեան իմաստով բարեխաջող աւարտուել՝ թագը Վաչէ Բ-ին փոխանցելով: Հակառակ դէպքում, ընդհանուր առմամբ սպասելի կը լինէր, որ ժամանակով մօտ կանգնած սկզբնաղբիւր «Վաչագանի վէպ»-ը, որը գիտի, օր.՝ Վաչէ Բ-ի եւ Վաչագան Բ-ի միջեւ առկայ «առանց թագաւորի կացեալ» 30-ամեայ միջակայքի մասին (իրապէս՝ շուրջ 25-ամեայ), որեւէ յիշողութիւն պահպանած կը լինէր նմանատիպ ինչ-որ անհարթութեան վերաբերեալ:

Տեղին նշենք, որ դէպքերին ժամանակակից Եղիշէ պատմիչը ոչինչ չի յայտնում Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Աղուանքում գահակալած արքայի մասին: Մի դրուագում նա յիշատակում է երկրի հազարապետին ու եպիսկոպոսին (առանց անունները տալու), որոնք 450 թ. ժամանում են Հայաստան եւ օգնութիւն խնդրում Վարդան Մամիկոնեանից Աղուանքում հալածանքներ սկսած Պարսից զօրքի (Չող/Դերբենդից եկած) ու մոգերի դէմ: Դրանից յետոյ, ըստ պատմիչի՝ Հայոց զօրքի մի մասը սպարապետի զլխաւորութեամբ շարժում է հիւսիս, Լոփնասի ճակատամարտում (Կուր գետի աջ ափին) ջախջախում «Չողի մարզպան» Սեբուխտ/Մերսեբուխտի բազմացեղ զօրաբանակը¹ եւ աղուանների հետ միասին ազատագրում երկրի բոլոր ամրոցներն ու բնակավայրերը²: Վարդան Մամիկոնեանը գրաւում է նաեւ «Հոնաց պահակը» (=Չողի ամրութիւնները), որոնց պաշտպանութիւնը յանձնում է Աղուանից արքայատոհմից ոմն Վահանի³: Վերջինս մեկնում

Aleksidze, J.-P. Mahé, Turnhout, 2008; Ch. Renoux, Le lectionnaire Albanien des manuscrits Géorgiens palimpsests № Sin. 13 et № Sin. 55 (X^e-XIe s.), Turnhout/Belgique, 2012 [PO, t. 52, fasc. 4, № 234]. Աղուաներէն վիմագրերի ամբողջական դիւանը տե՛ս S. N. Mouraviev, Trois études sur l'écriture aluanienne, – REArm., t. 27, 1998-2000, p. 1-74.

¹ Ըստ Իգոր Սեմեոնովի կուսման՝ այս Սեբուխտի հետ համադրուելի է Ջուանշէր Ջուանշէրիանիի երկում յիշուած «Ռանի Էրիսթա» Բորզաբողը (И. Г. Семенов, Генеалогия Карталийских царей: от Мириана III до Вахтанга Горгасала, Махачкала, 2007, с. 50-51).

² Եղիշէ, Գ, էջ 77-78; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 608-609 («յարձակէին ոչ սակաւ քաջութեամբ ի վերայ բերդիցն եւ քաղաքաց, զոր ունէին Պարսիկքն յաշխարհին Աղուանից... Եւ բազումք ի նախարարացն Աղուանից եւ յամենայն շինականացն, որք վասն անուանն Աստուծոյ ցրուեալ եւ վատնեալ էին յամուրս լերանց Կապկոհի ... գային ժողովէին ... եւ խառնէին ի զարս անցա, եւ միաբանք եւ հաւասարք կցորդք լինէին գործոցն նահատակութեան»):

³ Եղիշէ, լեդ. Գ, էջ 78; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 609 («Խաղայիմ գնայիմ այնուհետեւ ի վերայ պահակին Հոնաց, զոր ունէին բոնութեամբ Պարսիկքն, առնուին քանդէին զպահակն, եւ կո-

է հիւսիսկովկասեան Հոնաց ցեղերի մօտ ու նրանց համոզում գալ Չող եւ պայման կապել ապստամբ հայերի ու աղուանների հետ Սասանեանների դէմ պատերազմելու մասին: Եղիշէն չի նշում Վահանի՝ թագաւոր լինելու մասին, թէպէտ նրան վստահուած Հոնաց կամ Ճորայ (Չողի) պահակի հսկողութիւնն այս դարաշրջանում հէնց Աղուանից թագաւորների առանձնաշնորհն էր. այդպէս էր, օր՝ քիչ անց ապստամբած Վաչէ Բ արքայի ժամանակ, ով դրանից օգտուելով էր քանդել ամրութիւնները եւ օգնութիւն ստացել հիւսիսկովկասեան ցեղերից¹: Սակայն եթէ Վահանը (կամ մի ուրիշը) թագաւոր հռչակուէր Եսվաղէնի ու Վաչէի միջեւ, ապա սպասելի կը լինէր այդ մասին յիշատակութիւն գտնել «Վաչագանի վէպ»-ում:

Եղիշէն Վաչէ Բ-ի (իր՝ «Աղուանից արքայի») մասին հաղորդում է մի քանի ուշագրաւ մանրամասնութիւն: Նախ՝ արքան սկզբնապէս քրիստոնէայ էր եղել եւ Սասանեան Յազկերտի հարկադրանքով էր մոզութիւն ընդունել²: Ապա՝ ապստամբելով պարսիկների դէմ, նա ոչ միայն ինքն էր վերադարձել քրիստոնէայ հաւատքին, այլեւ ստիպել էր դա անել իր «ի բնէ մոզ» մօրը (հաւանաբար՝ խորթ) եւ կնոջը, թերեւս, խորթ քրոջը, քանի որ Պարսից թագաւորը նրան գրում էր՝ «Զհոյրդ իմ, ասէ, եւ զԲառդիդ ի բաց տուր ածել, զի ի բնէ մոզ էին եւ դու քրիստոնէայ արարեր», որից յետոյ բնագրում ասուում է. «Իսկ սքանչելի այրն... զմայրն եւ զկինն ետ տանել»³: Ի վերջոյ հեռանալով իշխանութիւնից՝ Վաչէն Պերոզի յորդորով իրեն է պահում լոկ «հազար երդ», որը մանուկ հասակում ստացել էր հօրից («ժնդրեաց զմանկութեան սեպհականն, զոր հաւր իւրոյ շնորհեալ էր նմա ի տղայութեանն՝ հազար երդ, էառ զայն ի թագաւորէն, եւ նստաւ ի նմա միայնակեցաւք հանդերձ»)⁴: «Հազար երդի» մասին վկայութիւնը ցոյց է տալիս, որ Վաչէն չի եղել Եսվաղէնի աւագ որդին, որը պիտի ժառանգած լինէր հօր ամբողջ թագաւորութիւնը, իսկ մնացեալ որդիները կարող էին ծնողից ստանալ այսպէս կոչուած «սեպուհական» («սեփհական») կալուածքներ: Եսվաղէնի աւագ որդին, թերեւս, այն Յազկերտն էր, որի որդի Վաչագան Բարեպաշտը 485 թ. օրինակարգ թագաւոր ճանաչուեց. ճիշտ է՝ ըստ «Վաչագանի վէպ»-ի՝ սա եւս «սեպհական» կալուածք ունէր Արցախում, բայց չիշենք, որ իր հայրն ինչ-որ պատճառով արքայ չէր դարձել:

Եղիշէի տեղեկութիւններից հետեւող առաւել հաւանական պատկերն այսպիսին է. Եսվաղէնի վախճանը, թերեւս, համընկել է Յազկերտ արքայից արքայի հալածանքների սկզբին (450 թ.): կա՛մ այդ ժամանակ, կա՛մ, գուցէ, Վարդանանց ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ (451 թ.) Սասանեաններն Աղուանից թա-

տորէին զգաւրսն, որ ի Աերքս բնակեալ էին, եւ զդուռն տային ի ձեռն Վահանայ, որ էր յազգէ թագաւորացն Աղուանից»):

¹ Եղիշէ, լեդ. է, էջ 198; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 757 («խրամատեաց զպահակն Ծորայ, եւ անցոյց յայս կոյս զգաւրսն Մասքթաց, միաբանեաց զմետասսան թագաւորս լեռնորդեայսն...»):

² Եղիշէ, լեդ. է, էջ 197; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 756 («Եւ միւնչդեռ անքա [իմա՛ Յազկերտի որդիներ Որմիդը եւ Պերոզը] յայնմ խոսվութեան էին, ապստամբեաց եւ Աղուանից արքայն, վասն զի քեռորդի էր անցա, եւ ըստ կարգի հայրենի հաւատոցն՝ քրիստոնէայ էր յառաջ, եւ Յազկերտ արքայից արքայ բռնի մոզ արար»):

³ Եղիշէ, լեդ. է, էջ 198; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 758:

⁴ Եղիշէ, լեդ. է, էջ 199; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 758:

գաւոր են ճանաչել նրա ո՛չ աւագ որդի Վաչէին, որն ամուսնացած էր Եսվաղէնի՝ ազգութեամբ պարսիկ եւ հաւատով մոզ կնոջ դստեր, այսինքն՝ իր խորթ քրոջ հետ, եւ հաւատափոխ լինելով՝ նոյնպէս մոզութիւն էր ընդունել (թերեւս, ի տարբերութիւն իր աւագ եղբօր կամ եղբայրների); սակայն Վաչէն էլ մի քանի տարի անց ապստամբութիւն բարձրացրեց՝ քրիստոնէութեանն իր հաւատարմութեան պատճառով (459-461/462 թթ.), որը երկու տարի անց ճնշելուց յետոյ Պերոզ արքայից արքան վճռեց վերացնել թագաւորական իշխանութիւնն Աղուանքում՝:

Վերադառնալով Եսվաղէնի թագաւորութեան տեւողութեանը՝ նկատենք, որ եթէ նա գահակալել է մինչեւ Ե դ. կէսերը, ապա հաւանական է, որ 420-ական թթ. վերջերին Կապադակում Մաշտոցին հիւրընկալելիս նրա իշխանութիւնը պիտի նոր-նոր սկսուած լինէր (որպէսզի ըստ այդմ տեւէր շուրջ քառորդ դար): Այդ դէպքում «Վաչագանի վէպ»-ում թուարկուած նրա նախորդների՝ Ուռնայրի յաջորդ շորս թագաւորների իշխանութիւնը պիտի տեւած լինէր մօտ կէս դար: Չուտ իբրեւ վարկած՝ պայմանականօրէն կարելի է համարել, որ մօտ 373 թ. վախճանուած Ուռնայրին յաջորդած Յաւազանի եւ Մերհաւանի գահակալութիւնը վերագրելի է Դ դ. վերջին քառորդին, իսկ Սատոյ եւ Ասայ արքաներինը՝ Ե դ. առաջին երկուսուկէս տասնամեակներին²: Ի դէպ, կարելոր է, որ բոլորովին վերջերս իրանագէտ էդ. Խուրշուդեանը յայտնաբերել, արժեւորել ու հրատարակել է «Առանի Ասայ» արքայի (դեռեւս՝ արքայազնի) կնիքը, որը, ցաւօք, անթուակիր է³:

Համառօտ անդրադառնանք նաեւ Աղուանից եկեղեցու կենտրոնների խնդրին: Աղուանից կաթողիկոսարանը (նախապէս, 315-ից՝ եպիսկոպոսարանը), անշուշտ, սկզբնապէս տեղակայուած է եղել թագաւորական մայրաքաղաք Կապադակում (շուրջ մէկուկէս դար)⁴: Նրա տեղափոխումը Չող տեղի է ունեցել Աղուանից մարզպանութեան կազմաւորման արդիւնքում (428 թ.), որի կենտրոնը Սասանեանները տեղակայել էին Չող/Դերբենդում: Սակայն այդ տեղափոխումը եղաւ ո՛չ միանգամից, այլ երեք տասնամեակ անց՝ 461/462 թ. Վաչէ թագաւորի ապստամբութեան ճնշումից եւ Աղուանից թագաւորական իշխանութեան վերացումից յետոյ: Ըստ Կորիւնի՝ 428-430 թթ. միջակայքում Մաշտոցը Աղուանից Երեմիա «եպիսկոպոսին» հանդիպել էր «ի թագաւորական տեղիսն», ուրեմն՝ Կապադակում, որից յետոյ միայն մեկնել էր արեւելք՝ հանդիպելու Բաղասականի Մուշեղ եպիսկոպոսին (Բաղասականն իր թագաւորական շրջանում ընդգրկում էր նաեւ Մասքութք երկրամասը)⁵: Ըստ Եղիշէի՝ 450 թ. Հայաստան էին ժամանել Աղուանից հա-

¹ Աղուանքում 461/462 թ. թագաւորական իշխանութեան վերացման հանգամանքների մասին վերջին անգամ տե՛ս Անն Թ. Գեորգյան, *Формирование марзпанства Аран и включение в его состав армянских областей Арцах и Утик*, – ИФЖ, 2012, № 2, с. 218-219.

² Ա. Յակոբեան, «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը, սն. 95:

³ Տէ՛ս Զ. Ս. Խուրշուդյան, *Печать наследного принца Арана Асая*, – *Commentationes Iranicae*. Сб. статей к 90-летию В. А. Лившица, СПб., 2013, с. 191-201.

⁴ Տէ՛ս Ա. Ա. Աкопян, *Албания-Алуанк...*, с. 132-135.

⁵ Կորիւն, գլ. ԺԷ, էջ 72; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 246-247, նախ. ԺԸ.7-9: Տեղին Աշեղք, որ եթէ Դասխուրանցու օգտագործած երկու աղբիւրներում՝ Վիրոյ կաթողիկոսի՝ «Վասն սաստկա-

զարապետը եւ «եպիսկոպոսը», ովքեր Վարդան Մամիկոնեանին յայտնել էին, որ «Չողի» մարզպան Սեբուխտը եկել է («եկն եմուտ»)՝ «Աղուանքի» եկեղեցիներն աւերելու. սրանից բխում է, որ Աղուանից եպիսկոպոսարանը գտնուել է ո՛չ Չողում, հետեւաբար, ըստ ամենայնի՝ դեռեւս թագաւորական կենտրոն Կապադակում¹:

Իսկ արդէն Ձ դ. ամենասկզբին գրուած «Վաչագանի վէպ»-ում տեսնում ենք ոմն Յունան «եպիսկոպոսապետի» յիշատակութիւն, որի մասին ասուում է, թէ նա «ի Մասքթաց աշխարհին» էր²: «Յոյժ ճշմարտախոհ [ա ճշմարտախաւ]» այս եպիսկոպոսապետը չի կարող համարուել պարզապէս «Մասքթաց աշխարհի» կաթողիկոս, քանի որ այդպիսի կաթողիկոսութեան մասին աղբիւրներից ոչինչ յայտնի չէ: Փոխարէնը՝ զիտենք, որ Աղուանից կաթողիկոսարանը մինչեւ Կուր գետի աջափնեակ (Պարտաւ) տեղափոխուելը գտնուել է Չողում, որն այլ աղբիւրների Դերբենդ քաղաքն է՝ իր հզօր պարիսպներով, իսկ դա հէնց Սասանեան տէրութեան Աղուանք կամ Առան մարզպանութեան բաղկացուցիչ մաս կազմող Մասքութք երկրամասի հիւսիսային կէտն էր: Ճիշտ է, ուսումնասիրողներից ոմանք (Ս. Երեմեան, Ե. Պախոմով, Կ. Տրեւեր եւ ուրիշներ) Դերբենդը տարանջատում էին Չողից՝ համարելով, որ նրանում Խոսրով Անուշիրուան Սասանեան արքայի (531-579) կառուցած քարէ պարիսպներն առաջինն են եղել, իսկ Ձ դարից առաջ վկայուած Չող/Ճորայի ամրութիւնները պիտի փնտրել աւելի հարաւ (Խորս-վէմ - Բեշբարմակ, Ապզուտ-Կաւատ - Շապորան, Շահրիստան-է Յազկերտ - Թորփախ-կաւա)³: Բայց արդէն Միխ. Արտամոնովի եւ Ալ. Կուդրեաւցեւի հնագիտական պե-

ցեալ սովոյն, սրոյն եւ գերութեանն...» վերնագրով Թղթում (զլ. Բ.ժե) եւ Աղուանից կաթողիկոսների ցանկում (զլ. Գ.իգ /իդ/) վերջիններիս պաշտօնը կոչուած է «կաթողիկոս Աղուանից, Լփնաց եւ Չոլայ [var. Չորայ]»: Իսկ դրա մէկ այլ պաշտօնական տարբերակը պիտի համարուի «Աղուանք երկրի եւ Բաղասականի մեծ կաթողիկոս»-ը՝ միջին պարսկերէնով արձանագրուած մի «իրանական» աղբիւրում, 40 տարի առաջ յայտնաբերուած կնքադրոշմի վրայ՝ “kwst i Albān ud Balāsagān wuzurg kátolikos” վերծանումով (Ph. Gignoux, Sceaux chrétiens d’époque sassanides, – IA, vol. XV, Leuven, 1980, p. 299-314; А. И. Колесников, Административные топонимы на сасанидских печатях, – XVIII годичная сессия ЛО ИВ АН СССР, Доклады и сообщения, Москва, 1985, с. 182-183; С. Ю. Касумова, Христианство (несторичанство) в средневековом Азербайджане: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Баку, 1992, с. 30; М. С. Гаджиев, Атрибуция геммы-печати Великого католика Албании и Баласакана и вопрос очередности патриаршества владык Албанской церкви, – Проблемы истории, филологии, культуры, вып. XIV, Москва-Магнитогорск, 2004, с. 465-479; Хорикян О., Печать “Великого Католика Албании и Баласакана”, – “Иран-наме”. Научный востоковедческий журнал, Алматы, 2014, № 3-4, с. 363-366).

¹ Եղիշէ, լեդ. Գ, էջ 70-71; ՄՋ, հոտ. Ա, էջ 599-600: Մանրամասն տե՛ս А. А. Акоюн, Албания-Алуанк..., с. 115-117, 127.

² Դախխ., Ա.ժթ, էջ 56; Անանուն, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, էջ 80:

³ Е. А. Пахомов, Крупнейшие памятники Сасанидского строительства, с. 37-43, 47; К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 271-276; У. С. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 76; В. Г. Котович, О местоположении раннесредневековых городов Вараचना, Беледждера и Таргу, – В кн.: Древности Дагестана, Махачкала, 1974, с. 188-189, 201-211; Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 188:

դումներով բացուեցին Չոզ/Դերբենդի կաւաղիւսէ հզօր պարիսպները¹ (դրանց պեղումները շարունակոււմ են նաեւ այսօր²), որոնց հիմնադրումը Եղիշէ պատմիչը բառացի վերագրում է (կոչելով դրանք «դունն» եւ «պահակն Հոնաց») իր ժամանակակից Յազկերտ Բ արքայից արքային (438-457)³, իսկ Ղեւոնդ վարդապետը՝ Մարկիանոս կայսեր օրերին (450-457)⁴, այսինքն՝ այդ կայսեր ժամանակակից նոյն Յազկերտին⁵: Չոզ/Դերբենդի կաթողիկոսարանի մասին վկայութիւն կայ նաեւ ՊԱ-ի վերջին գլուխներից մէկում (Գ.Ժգ)⁶, որը յանգում է Թ դարի Հայոց կաթողիկոս Մաշտոց Եղիվարդեցուն՝ մեզ չհասած պատմական երկին (այն օգտագործել է նաեւ Ստեփաննոս Օրբէլեանը)⁷ եւ որում ասուում է. «Եւ ի ճՁ թուականին [180 = 731 թ.] դարձեալ Մսլիման շինէ գ՛րարբանդ յանուն Տաճկաց, այլ զկաթողիկոսարանն Արեւելից ոչ աւերէ, որ դեռ եւս կայ ի նմա»:

Իսկ Աղուանից կաթողիկոսանիստի՝ Չոզից Պարտաւ տեղափոխուելու մասին տեղեկութիւնը հաղորդում է Ժ դ. վերջում Մովսէս Դասխուրանցու կողմից օգտագործուած աղբիւրներից միւսը՝ այսպէս կոչուած «Աղուանից գաւազանագիրքը», որը պիտի համարել նոյն դարի առաջին կէսին ստեղծուած ժամանակագրական փոքր երկ⁸: Նրա բովանդակութեան մեծ մասը պատմիչն արտագրել է իր վերջին գլխում (Գ.իգ)՝ «Անուանք հայրապետացն Աղուանից, ամբ եւ գործք նոցին» գլխագրով, սակայն նրա որոշ տեղեկութիւններ էլ տեղափոխել է ՊԱ-ի նախորդ գլուխներ: Հէնց այդ ձեւով են ստեղծուել Բ.դ գլխի վերնագիրը («Փոխումն հայրապետական աթոռոյն Աղուանից ի Չոզայ [bclrv Չորայ] եւ նստուցանել ի մեծ քաղաքին [bclrv քաղաքն] Պարտաւ զաթոռակալութիւնն՝ սակս Խազրաց հինին, որ

¹ **М. И. Артамонов**, Древний Дербент, – СА, № VIII, 1946, с. 121-144; **Առյճի՛** История хазар, Ленинград, 1962, с. 119-122; **А. А. Кудрявцев**, Древний Дербент, с. 83-84.

² **М. С. Гаджиев**, Исследования сырцової фортификации цитадели Дербента сасанидского времени (по материалам раскопов Р-ХI и Р-ХIII), – Древняя и средневековая архитектура Дагестана, Махачкала, 1989, с. 61-76; **М. С. Гаджиев, А. Р. Магомедов**, Раскопки форта Горной стены (сезоны 1996, 1998 гг.), – Кавказ и степной мир в древности и средние века. Материалы международной научной конференции, Махачкала, 2000, с. 230-248.

³ Եղիշէ, լեդ. Գ, էջ 78; լեդ. Չ, էջ 129; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 609, 670:

⁴ Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ, գլ, ԺԷ, էջ 79 («Եւ մինչ դեռ քանդէին [արարները] զպարիսպ ամրոցին, գտին վէմ մի ի հիմունս նորա, որ ունէր վերնագիր դրոշմեալ՝ արինակ զայս. «Մարկիանոս ինքնակալ կայսր շինեաց զքաղաք եւ զաշտարակս զայս բազում տաղանդաք յիրոց գանձուց, եւ ի լետին ժամանակս որդիքն Իսմայելի քանդեցեն զսա եւ յիրեանց գանձուց վերստին շինեցեն»): Հմմ. Ղեւոնդ, գլ, ԺԲ, էջ 40-41:

⁵ Հմմ. **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 121-122.

⁶ **Ռասիւ.**, Գ.Ժգ /ԺԷ/, էջ 320: ՊԱ-ի Աց ենթախմբի 1761 թ. մայր ձեռագիրն ընդօրինակող Ղունկիանոսը մեծ խմբագրումներ է արել, իսկ Գ.Ժգ գլուխը բաժանել է երկուսի՝ յօրինելով դրանց զլխագրերը (սխալ զլխահամարները կը տանք կոտորակային փակագծով):

⁷ Տե՛ս ստորեւ (էջ 140-148) եւ **Ա. Յակոբեան**, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 268-272; **Առյճի՛** Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոս, Պատմութիւն. Ուսումնասիրութիւն եւ Թ դարի բնագրի վերականգնման փորձ, – ՀԱ, ԸԻԸ տարի, 2014, սճ. 177-234:

⁸ Մանրամասն տե՛ս **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 210-211; **Առյճի՛** «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը, սճ. 98-99:

յելսն իւրեանց աւերեցին [ա աւարեցին])» եւ շարադրանքը. «Յետ այսորիկ գերեցաւ ի խազրաց աշխարհս Աղուանից, հրկէզ եղեն եկեղեցիք եւ կտակարանք: Ապա յերկրորդ ամին խոսրովու՝ արքայից արքայի, յորժամ զսկիզբն Հայ թուականին եդին [a չիք եդին], ի սոյն ամի [=552 թ.] փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չորայ [bcԼrv Չորայ] քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ՝ վասն հինահալած արշաւանացն թշնամեաց խաչին Քրիստոսի: Եւ նստուցին հայրապետ զտէր Աբաս ի գաւառէն Մեծարանց [bcԼrv Մեծիւրեանց], որ կալեալ զաթոռն ամս խԳ [=552-596 թթ.]»¹: Բուն Գ.իգ գլխում կաթողիկոսանիստի տեղափոխման մասին պատմիչը թողել է միայն այսքանը. «ԺԳ. Տէր Աբաս, որ ի սկզբանն թուականիս Հայոց փոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտաւ, կալեալ ամս խԳ, յեպիսկոպոսութենէն Մեծիրանց [bcԼrv Մեծիւրեանց] կոչեցեալ»²:

Վերը նշուած Յունան Աղուանից կաթողիկոսի յիշատակութիւնը պահպանուել է նաեւ ՊԱ-ի վերջին գլխի սկզբներում. «ԺԱ. Սուրբն Յովհան, որ եւ Հոնացն եղեւ տէր³ հայրապետական շնորհիւ, զորպէսն չգիտեմք»⁴: «Աղուանից գաւազանագրքի» այդ սկզբնական հատուածը՝ մինչեւ 552 թ. ձեռնադրուած Աբաս կաթողիկոսը, ակնյայտ խառնակ վիճակ ունի: Աբասին նախորդող Երեմիան («ԺԲ. Տէր Երեմիա. ի սորա աւուրս արար գիր Աղուանից երանելին Մեսրոպ [a Մեսրոպ], որ եւ Հայոց եւ Վրաց ետ զնշանագիր ջանիւ մեծաւ») իրապէս Աղուանից եպիսկոպոսապետ է եղել Ե դ. սկզբին (ըստ Կորիւնի, խորենացու եւն), իսկ Շուփհաղիշոն, որի անունը դրուած է երկրորդ տեղում, Եղիշայ առաքեալից յետոյ («Բ. Սուրբն Շուփհաղիշոյ [ab Շուփհաղիշոյ]. կաթողիկոս Արեւելեաց [ն Արեւելից]՝ յերուսաղէմէ եկեալ»)՝ իրականում Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակակիցն էր (ըստ «Վաչագանի վէպ»-ի եւ «Աղուէնի կանոններ»-ի): Շուփհաղիշոյից մինչեւ Գրիգորիս յիշուած միւս անունները («Գ. Տէր Մատթէոս [bcv Մատթէ, 1 Մատթէ]: Գ. Տէր Սահակ: Ե. Տէր Մովսէս: Զ. Տէր Պանդ: Է. Տէր Ղազար») որեւէ այլ աղբիւրից յայտնի չեն⁵: Նշելի է, որ

¹ Դասխ., Բ.դ, էջ 118-119:

² Դասխ., Գ.իգ /իդ/, էջ 342-343: Ծիշտ է, դրանից յետոյ Աբասի մասին հաղորդում են ուրիշ ուշագրաւ տեղեկութիւններ եւս:

³ Դասխտրանցու երկի a գրչագրում բոլորագիր «եղեւ» եւ «տէր» բառերի վերելումն անորագրով անելացուած է «եպիսկոպոս» («եպս») բառը (թ. 375բ), որը, թում է, թէ կատարել է Ղունկիանոս դպիրը, քանի որ առաջացած «եպիսկոպոս տէր» ընթերցումն անկապ է Ա խմբի՝ 1761 թ. նրա ընդօրինակութիւնից սկսած բոլոր գրչագրերում (ցաւօք՝ նաեւ 1983 թ. հրատարակութեան մէջ, որտեղ նաեւ յանրապետական թուահամարները):

⁴ Դասխ., Գ.իգ /իդ/, էջ 342: Վերջին բառերը, անկասկած, Մովսէս Դասխտրանցուն են պատկանում: Նրա աղբիւրը պիտի գրած լինէր «որ եւ Հոնացն եղեւ տէր հայրապետական շնորհիւ»՝ պատմիչին անձամօթ միտքը, որպէսզի նա էլ անելացներ՝ «զորպէսն չգիտեմք» (տե՛ս Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 211).

⁵ Դասխ., Գ.իգ /իդ/, էջ 342: ԺԼ դ. «բնագրագետ» Ղունկիանոսն այս հատուածում էլ ջնջումներ է արել, եւ Գրիգորիսի անունը յետ տանելով՝ դրել Եղիշայ առաքեալից յետոյ, իսկ իր տեղում թողել «Գրիգոր» կաթողիկոսին (Ը թուահամարով): Դա, ցաւօք, մտել է Ա խմբի բոլոր (բացի h) ձեռագրերի եւ երկի հրատարակութիւնների մէջ:

⁶ Գուցէ պատահական չէ լոկ այն, որ Եղիշայից մինչեւ Գրիգորիս յիշուած կաթողիկոսների թուաքանակը՝ 6, մօտ է Հայոց եկեղեցուն ընդունուած Թադէոս եւ Բարթուղիմէոս

Գրիգորիսի նախորդների թևում չկայ Թովմա Սատաղեցի եպիսկոպոսի անունը, ով, ըստ Ագաթանգեղոսի երկի «Գրիգորի վարք» խմբագրութեան՝ եղել է Հայոց Լուսաւորչի կողմից 315 թ. Աղուանք ուղարկուած առաջին քահանայապետը:

«Տէր Ղազար»-ից յետոյ բնագրում անսպասելի վերապահում է արւում՝ «Այս չէ՛ յայտ, թէ որք են յայս միջոցս մինչեւ ցտուրբն Գրիգորիս [և Գրիգորիոս]», որից, սակայն, հնարաւոր չէ պարզել, թէ իրական պատմական ո՞ր հատուածի անյայտ անունների մասին է խօսքը¹: Ապա հետեւում է Գրիգորիսի անունը («Ը. Տէր սուրբն Գրիգորիս Արշակունեաց [և չի՛ Արշակունեաց] ի Պահլաւիկն Գրիգորոյ [և Գրիգորայ]՝ Հայոց Լուսաւորչէ, երկատեսակ փառաւք կացեալ ի նոյն աթոռ»), որին մինչեւ Յովհանն (Յունան) ու Երեմիա յաջորդում են՝ «Թ. Տէր Զաքարիա: Ժ. Տէր Դաւիթ»: Նրանց մասին եւս հնարաւոր չէ ոչինչ ասել: Փոխարէնը, ըստ հայ քաղկեդոնական պատմական աւանդոյթի (չոկ յունարէն թարգմանութեամբ պահպանուած՝ «Նարրացիո» երկի)՝ Աբաս Աղուանից կաթողիկոսը, իբրեւ թէ մերժելով Հայոց Յովհաննէս Գաբեղենացի կաթողիկոսի (557-574)՝ միաբնակութեանը յարելու յորդորը, պատասխանել է. «Երանելի եպիսկոպոսքն, որ յառաջ քան զիս՝ Պետրոս եւ Գրիգոր, այսպէս ասէին զՍուրբ Աստուածն, եւ ես ո՛չ յաւելում եւ ո՛չ նուզեցուցանեմ»². դրանից կարելի է եզրակացնել, որ նշուած Պետրոսն ու Գրիգորը եղել են Զ դ. առաջին կէսի, այսինքն՝ Շուփհաղիշոյին յաջորդած կաթողիկոսներ, ում անունները բացակայում են «Գաւազանագրքում»: Թէպէտ, պէտք է յիշել, որ «Նարրացիո»-ի պնդումները երբեմն ակնյայտ անհաւաստի են ու խառնակ³: Ինչեւէ, չափազանց դժուար է որոշել «Գաւազանագրքի» ցուցակի՝ այլուր չհանդիպող անունների եւ պատմական իրականութեան համապատասխանութիւնը: Փոխարէնը՝ նկատելի է մի այլ օրինաչափութիւն. կաթողիկոսական անունների հերթականութիւնը Մովսէս Դասխուրանցու համար ընդունելի է եղել այն աստիճան, որ շատ դէպքերում նա հէնց այդ խառնակ հերթականութեան համապատասխան է դասաւորել իր ունեցած նիւթերը: Այսպէս, օր.՝ «Գաւազանագրքում» Աբաս կաթողիկոսին նախորդում է Երեմիան, եւ նոյն կերպ՝ ՊԱ-ի Բ գրքում Աբասին վերաբե-

աւաքեալներից մինչեւ Գրիգոր Լուսաւորիչ տիրակալած աւանդական քահանայապետների թուին (7)՝ ըստ «Արտագեան յիշատակարանի» (տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա, սն. 29-56, § 18-33):

¹ Ի դէպ, «Արտագեան յիշատակարանում» եւս Գրիգոր Լուսաւորչից առաջ մի վերապահում է արւում ինչ-ինչ անունների կորստի մասին. «Զկնի սորին չկարացաք գտանել, թէ ո՞ք յաջորդեալ են ի տեսչութիւն եկեղեցոյ առաքելական վիճակիս Արտագու» (Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա, սն. 55, § 33):

² La Narratio de rebus Armeniae. Édition critique et commentaire par G. Garitte, Louvain, 1952, p. 38. Հատուածի գրաբար թարգմանութիւնը տե՛ս Հ. Ն. Ակիմեան, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 156: Հմմ. Հ. Բարթիկյան, «Narratio de rebus Armeniae» հունարէն թարգմանութեամբ մեզ հասած մի հայ քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, – ԲՄ, 6, Եր., 1962, էջ 467:

³ Տե՛ս А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 193-194. Հմմ. В. А. Арутюнова-Фиданян, Повествование о делах армянских (VII век). Источник и время, Москва, 2004, с. 41-43, 134; Կ. Մելիքյան, «Narratio de rebus Armeniae» հայ-քաղկեդոնական երկը վաղ միջնադարյան Հայոց եկեղեցու պատմութեան կարեւոր սկզբնաղբյուր, Եր., 2007, էջ 121-131:

րող Դ-Ը գլուխներից առաջ դրուած է Մովսէս Խորենացուց քաղուած՝ Երեմիա «հայրապետի» մասին պատմութեամբ սկսուող Գ գլուխը¹:

Անկախ «Գաւազանագրքի» այս հատուածի պատմական անձանց (Գրիգորիս, Երեմիա, Յովհան եւ Շուփհաղիշոյ) հերթականութեան խառնակութիւնից եւ միւս անունների հաւաստիութեան աստիճանից (այդ թւում՝ Գրիգորիսին յաջորդող Զաքարիայի եւ Դաւթի)՝ կարելի է ենթադրել, որ «ԺԱ. Սուրբն Յովհան»-ը նոյն՝ «Վաչագանի վէպ»-ի վերը բերուած Ա.ԺԹ գլխում յիշուած Յունան եպիսկոպոսապետն է: Իսկ նրա համար ասուած «որ ի Մասքթաց աշխարհին էր» միտքը հետագայում, թէ Երեւա, պատճառ է դարձել «Գաւազանագիրքը» կազմողի համար՝ պնդելու, թէ Յովհանը նաեւ Հոնաց «հայրապետ» է եղել: Իրականում՝ այդ արտայայտութիւնը նշանակում է ընդամենը Չողի կաթողիկոսարանում աթոռակալած լինելը, այլ ոչ թէ հիւսիսկովկասեան հոների հետ ինչ-որ մի ուրիշ կապ: Ըստ այդմ՝ «Ճշմարտախոհ Յունանը» Աղուանքում թագաւորական իշխանութեան բացակայութեան եւ պարսիկ մոգերի տիրապետութեան ժամանակներում (Յ դ. 60-80-ական թթ.) Չող/Դերբենդում աթոռակալած Աղուանից եպիսկոպոսապետն էր:

Շուփհաղիշոյի անունը յայտնուած է «Վաչագանի վէպ»-ի վերջին հատուածում (գլ. Ա.իգ)՝ Ամարասում Գրիգորիսի մասունքները յայտնաբերած «արքայական բանակի»՝ դէպի Դիւտական յետադարձ ճանապարհի նկարագրութեան մէջ: Ամարասի գետակն անցնելով՝ արքան փոքրիկ դադար է յայտարարում, որպէսզի զիւղում հաւաքուած շրջակայ ժողովրդին տներն ուղարկի: Մնում են միայն հոգեւորականները, որոնց հետ թագաւորը, թագուհին եւ արքունականները հասնում են Քարուէճ ամառանոցը («ցՔարուէճ աւթի տեղ»), որտեղ եկեղեցական ժողովի պէս մի բան է կայանում, որն օրհնում է արքային եւ Շուշանիկ աշխարհատիկնոջը²: «Վէպ»-ի հեղինակն այնուհետեւ գրում է. «Եւ առեալ ինքեան զաւագ եպիսկոպոսապետն Շուփհաղիշոյ [ա Շուփհաղիշու], եւ յորժամ գեաւոջ ուրուք [ԵԵԼՐՎՅ գեղջ ուրեք] յայտ ելանէր դեսպակ սրբոցն, իջանէր թագաւորն եւ հետեակ սպասարկէր սրբոցն, մինչեւ տարեալ ընդ շինանիստն անցուցանէր... Այս ձեւով գային հասանէին ի սեփական զիւղն Դուտական [ա Դիւտական] եւ անդ հանգուցանէին»³: Այսպիսով, Շուփհաղիշոյ եպիսկոպոսապետը (նրա «աւագ» մակդիրը որեւէ տեղեկատուական արժէք չունի) մասնակցել է Վաչագանի երթին՝ սկզբից, կամ գոնէ Ամարասից յետադարձ ճանապարհից, Քարուէճի ժողովից սկսած:

Շուփհաղիշոն որպէս «Պարտաւայ արքեպիսկոպոս» յիշուած է նաեւ Աղուէնի եկեղեցական ժողովի արձանագրութեան մէջ, որը պահպանուել է «Կանոնագիրք

¹ Հմմ. А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 211, 223-225.

² Դասխ., Ա.իգ, էջ 84: Ի դէպ, նոյն կերպ արքային ու թագուհուն օրհնել է Աղուէնի եկեղեցաժողովը (Ա.իգ, էջ 94): Նշենք նաեւ, որ «Վէպ»-ում եկեղեցական ժողովների առատութիւնը (Կապաղակում՝ Ա.ԺԹ, էջ 61; Դիւտակաւում՝ Ա.իա, էջ 67; Քարուէճում՝ Ա.իգ, էջ 84) չպիտի զարմացնի. «Առաքելական կանոններից» ԼԵ-Ա եպիսկոպոսներից պահանջում էր տարեկան երկու անգամ ժողով գումարել (Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 84. հմմ. Հ. Պ. Անանեան, Ս. Գրիգոր Լուսատրշի ձեռնադրութեան թուականը, էջ 75):

³ Դասխ., Ա.իգ, էջ 85:

Հայոց»-ում («Սահմանադրութիւն կանոնի՝ Վաչագանայ Աղուանից արքայի եղեալ ի ժողովն, որ յԱղուանս եղեալ»)՝ եւ ՊԱ-ի՝ Վաչագան Բ Բարեպաշտին վերաբերող գլուխների վերջում՝ «ԻԶ. Սահմանադրութիւն կանոնական՝ ի Վաչագանայ Աղուանից [ԵԼԻՐ յԱղուանից] արքայէ եղեալ ի ժողովոյն [ա ժողովէն], որ յԱղուէնն [Ի յԱղուէն, Լ յԱղուէն, Ը յԱղուէն, Կ յԱղուէն] եղեալ» գլխագրի տակ²: Գրչական որոշ տարւոյն թերցումներ ունեցող զոյգ տարբերակում էլ «Շուփհաղիշոյ [Կանոնագրում՝ Շուփաղիշոյ] Պարտաւայ արքեպիսկոպոս»-ը յիշում է առանց լուրջ շեղումների՝ ժողովի արձանագրութեան ամենասկզբում, Վաչագան արքայի անունից անմիջապէս յետոյ («Ես՝ Վաչագան՝ Աղուանից արքայ, Շուփհաղիշոյ՝ Պարտաւայ արքեպիսկոպոս, Մանասէ՝ Կապաղակայ [ա Կապաղայ] եպիսկոպոս...»)՝³:

Հետեւելով Ն. Ակիւնեանին՝ տեղին նշենք, որ «Աղուէնի ժողովի կանոնները սերտ կապի մէջ են Շահապիվանի ժողովին կանոններու հետ (հմմ. կան. Ժ=ԺԳ: ԺԱ=Դ, Թ: ԺԲ=ԺԱ: ԺԵ=Բ: ԻԱ=ԺԷ): ... Հոս քանիցս կը յիշուի Կանոնագիրը մը («որպէս ի Կանոնսն գրեալ է՝ պատուհաս դիցեն».) ԺԵ. «կանոնիւք դատեսցին».) ԺԶ. «որ ի կանոնս գրեալ է».) ԻԱ.), որուն համաձայն կառաջնորդուին: ... Կանոններս գրուած են Ե դարու առաջին կէսին գործածական գրական հայերէնով, զոր սովոր ենք դասական անուանել»⁴: Ի դէպ, բնագրի առաջին պարբերութիւնը («Յամս Վաչագանայ՝ Աղուանից արքայի բազում հակառակութիւնք լինէին ի մէջ աշխարհականաց եւ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից, քորեպիսկոպոսաց, ազատաց եւ ռամկաց: Ապա կամ եղեւ արքայի՝ առնել ժողով յԱղուէնն՝ բազմամբոխ ատեան, յամսեանն Մարերի, որ ար երեքտասան էր ամսոյն»), թերեւս, ոչ թէ Աղուէնի ժողովի բուն արձանագրութեան մաս է, այլ յաւելուած է «Կանոնագրի» կամ մի այլ ժողովածոյ կազմողի կողմից (ինչպէս որ դա արուել է «բացատրագիր» շունեցած ուրիշ կանոնախմբերի համար), հետեւաբար՝ Դասխուրանցին է կանոնների բնագիրն ընդօրինակել որեւէ ժողովածոյից, ոչ թէ՛ հակառակը⁵: Պէտք է նաեւ որոշ վերապահումով մտենալ «Մարերի ամսի 13» ամսաթուի (Զ դ. սկզբներին, ենթադրաբար՝ դեռ անշարժ տոմարով՝ 19 Ապրիլի⁶) հաւաստիութեանը, որը նշուած է առանց արքայի տիրակալութեան կոնկրետ տարուայ յիշատակման: Թէպէտ, հնարաւոր է, որ «Կանոնագիրը» կազմողն այդ ամսաթիւը քաղած լինէր ժողովական արձանագրութեան մագաղաթեայ փաստաթղթի լուսանցքի ինչ-որ նշումից:

Շուփհաղիշոյ՝ Պարտաւի արքեպիսկոպոս կոչուելու (նաեւ Պարտաւի Մատթէ երէցի յիշատակման) հանգամանքը նախկինում բաւարար հիմք է դիտուել՝ կասկածելու Աղուէնի կանոնների հաւաստիութեանը (նոյն կերպ եւ՝ «աւագ եպիս-

¹ Կանոնագիրը Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Յակոբեանի, հտ. Բ, էջ 91-100:

² Դասխ., Ա.իգ, էջ 89-94: Վաչագան Աղուանից արքայ, Սահմանադրութիւն կանոնական՝ եղեալ ի ժողովոյն, որ յԱղուէնն եղեւ, էջ 127-140:

³ Ի դէպ, Աղուէնի ժողովի մասնակիցների թում յիշում է նաեւ «Մատթէ՝ Պարտաւայ երէց»-ը:

⁴ Հ. Ն. Ակիւնեան, Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի)..., էջ 139:

⁵ Հմմ. Ա. Ա. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 185.

⁶ Տե՛ս Հ. Ս. Բաղդալյան, Օրացույցի պատմութիւն, Եր., 1970, էջ 314:

կոպոսապետ Շուփհաղիշոյին» ճանաչող՝ համաժամանակեայ «Վաչագանի վէպ»-ի), քանի որ «Աղուանից գաւազանագիրքը» կաթողիկոսանիստը համարում է Չոդից Պարտաւ տեղափոխուած միայն 552 թ.¹: Սակայն, նախ՝ ճիշտ չէ «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Աղուէնի ժողովի արձանագրութիւնը լրիւ համաժամանակեայ համարելը. երկու աղբիւրում յիշատակուող միեւնոյն անձանցից առնուազն մէկի համար առկայ են ժամանակային որոշակի միջակայք ենթադրող տուեալներ: «Վէպի» երեք դրուագներում յիշուում է «Թագաւորի դրամ երէց» Մանասէն (Ա.ԺԹ գլխում Վաչագանը նրան ուղարկում է ճիղբերի Յրի քաղաքի մօտ գտնուող Հակու գիւղում յայտնաբերուած Զաքարիա եւ Պանդալէոն սրբերի նշխարներն իր մօտ՝ անունով չյիշատակուած Թագաւորանիստ տեղափոխելու համար; Ա.իա գլխում՝ Գրիգորիսի նշխարների յայտնաբերման պատմութեան մէջ, Արաժանք գիւղում Յովէլ դրան սարկաւազի տեսած երազից յետոյ արքան Մանասէին ու Յովէլին ուղարկում է Ամարաս՝ «նախքան զիւր երթալն»; նոյնը կրկնուում է քիչ անց՝ Քարուէճ գիւղում Վաչագանի տեսած երազից յետոյ)². Եւ նոյն Մանասէն Աղուէնի ժողովի արձանագրութեան մէջ հանդէս է գալիս արդէն որպէս «Կապաղակայ եպիսկոպոս»: Կապաղակը Աղուանից Թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր Ք. ա. Ա դարից³, եւ բնական է, որ նրա եպիսկոպոս կարող էր դառնալ Թագաւորական «դրամ երէցը»: Իսկ Վաչագանի «դրան երէց»-ի՝ «Կապաղակի եպիսկոպոս» դառնալու փաստից բխում է, որ նրա երկու կարգավիճակների միջեւ եղել է ժամանակային որոշ միջակայք, որը եւ ընկնում է «Վէպ»-ի ստեղծման ու Աղուէնի ժողովի գումարման ժամանակի միջեւ: Ահա եւ՝ նոյն միջակայքում կարող էր փոխուած լինել նաեւ Շուփհաղիշոյի կարգավիճակը, ով «Վաչագանի վէպ»-ում կոչուում էր «աւագ եպիսկոպոսապետ», իսկ Աղուէնի ժողովում արդէն՝ «Պարտաւայ արքեպիսկոպոս»:

Ի դէպ, «Վէպ»-ում արքայի մայրաքաղաքի անունը չի տրուում, բայց նրա արքունիքի մասին խօսուում է Խոճկորիկի տեսիլքի առիթով (Ա.իգ գլխի սկզբում), ով Կուրի ձախափնեակում, հետագայ Շամախու մօտ գտնուած Յրի քաղաքի գործակալն էր (Կապաղակից 65 կմ արեւելք)⁴. «Եւ գայր այրն առ արքունիսն [bcrlvz ի պալատն արքունի] եւ թուէր, եթէ արքայ ի քուն իցէ, եւ ինքն շիշխէր զարթուցանելը»⁵: Իսկ Ա.ԺԹ գլխում Խոճկորիկը Յրիում Զաքարիայի եւ Պանդալէոնի նշխարների գիւտից յետոյ ձիով շտապ հասնում է արքայի մօտ («աշտանակեալ ի ձի [a

¹ Հմմ. **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 186-187. Ըստ այդմ շտապողաբար ենթադրել էլ ինք, թէ «Վաչագանի վէպ»-ը եւ «Աղուէնի կանոններ»-ը ստեղծուել են Չ ղ. երկրորդ կէսին (552 թ. յետոյ եւ դարավերջին սկսուած եկեղեցական հակամարտութիւններից առաջ)՝ իբրեւ Աղուանից եկեղեցու ծրագրային փաստաթղթեր, որոնց հեղինակներն իրենց ժամանակի իրողութիւնները, այդ թում՝ Պարտաւի՝ կաթողիկոսանիստ լինելը, վերագրել են իրենց նկարագրած դարաշրջանին՝ Ե ղ. վերջին:

² **Դասիս.**, Ա.ԺԹ, էջ 60; Ա.իա, էջ 71, 73:

³ *Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства*, с. 484; **К. В. Тревер**, *Очерки по истории и культуре...*, с. 142; **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 36; **Հ. Ս. Սվազյան**, *Աղվանից աշխարհի պատմություն*, էջ 20, 79:

⁴ Ծիղբերի երկրի տեղորոշման մասին (Շամախու շրջանում) տե՛ս վերեւում, էջ 71, ծճ. 4:

⁵ **Դասիս.**, Ա.իգ, էջ 79:

դէսպան ձիով, bclrv հեծեալ յերիվար մի գեղեցիկ]՝ ճեպէր հասանել առ բարեպաշտն Վաչագան՝ պատմել զերեւումն մեծագոյն նշանացն [bclrvz հրաշիցն]»¹), այսինքն՝ հէնց նրա մայրաքաղաքը, որն, այդու, պիտի շատ հեռու չլինէր Յրիից²:

Դրականութեան մէջ աւանդաբար հաւաստի է համարուել ՊԱ-ի Ա.Ժե գլխի տեղեկութիւնը՝ «Պերոզապատ..., որ այժմ կոչի Պարտաւ» քաղաքը Վաչէ Աղուանից թագաւորի կողմից եւ «ի հրամանէ Պերոզի՝ պարսից արքայի» կառուցուելու մասին³: Բայց Վաչէ Բ-ն ապստամբել էր Յազկերտ Սասանեանի մահից կամ նրա Որմիզդ ու Պերոզ որդիների միջեւ պատերազմի սկսուելուց անմիջապէս յետոյ, ուստի Պերոզից պարտուած հեռանալով գահից՝ չէր կարող քաղաք կառուցել նրա հրամանով: Այդ տեղեկութիւնը նաեւ զուգահեռ չունի որեւէ հայկական կամ օտար աղբիւրում: ՊԱ-ում արտագրուած «684 թուականի պատմութիւն» կոչուող երկը⁴ Աղուանից երկրի մայրաքաղաքը 11 դէպքից 7 կամ 8-ում կոչում է «Պերոզ-Կաւատ»⁵ (այլ ոչ թէ «Պերոզապատ», ինչպէս ընդամենը մէկ դէպքում է⁶, կամ «Պարտաւ», ինչպէս միայն 3-ում է), որը միջին պարսկերէն նշանակում է «Կաւա-

¹ Դասիս., Ա.Ժթ, էջ 60:

² Ըստ Բ. Ուլուբաքեանի (Դրվագներ..., էջ 141)՝ Վաչագանի անտոցը կարող էր լինել Արցախի Դիւտական-Գիւտական գյուղը, որը Դասխուրանցու արտագրած «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութեան» մէջ նշուած է Տրտուի ափին՝ Ուտի Առանձնակ գաւառի Կաղանկատոյք գիւղի մօտ (Դասիս., Բ.Ժ, էջ 132-133. «եւ բանակեցան [չերակի գօրքը] յՈւտի գաւառի՝ առ հեղեղատովն, որ ի մէջ սամաւացն գեղջն Կաղանկատուաց... անտի չունայ բանակեցան առ հեղեղատովն Տրտուայ՝ մօտ ի գիւղն Դիւտական»: Բայց դրա հիմքում այն միտքն է, թէ Վաչագանն Առանձնակ էր (այլ ոչ թէ Աղուանից արքայատոհմից) եւ նրա տոհմական տիրոջները եղել են «չաչկեան Առան» կուսակալի ստացած՝ աջափնեայ Արցախ-Ուտիքում: Իրապէս, Վաչագանն Աղուանքի Արշակունի արքայատոհմից էր, եւ նրա բուն տիրոջները պիտի լինէին ձախափնեակում: «Վէպ»-ը կոչում է Դիւտականը «արքունի սեփական գիւղ», անտոցներից մէկը, բայց ո՛չ երկրի մայրաքաղաք: Օր.՝ գլ. Ա.Ժը, էջ 51՝ «Իսկ գլոյովս ի մանկանցն յիր սեփական գիւղն Ուտակ[ան] [resp. Դուտական] անուն»: գլ. Ա.իս, էջ 66՝ «Ժողովեցան ի սեփական գիւղն արքունի՝ անուանեալն Դուտական»: գլ. Ա.իգ, էջ 85՝ «հասանէին ի սեփական գիւղն Գիւտական»: էջ 86՝ «մինչեւ կատարեսցի հիմնարկութիւն մատրանն, որ ի Դիւտական գեաւղջն՝ յանուն Պանդալեոնի»: Գիւղն անգամ եկեղեցի չունէր մինչ այս մատուոյ կառուցումը, եւ նշխարները դնում էին «ի սուրբ եւ յազնուական սենեկի» (էջ 86): Ի դէպ, տեղանունն հիմքում, գուցէ, եղել է երդ, տուն, տոհմ, մեծ ընտանիք նշանակող իրան. dutak եզրոյթը (Ռ. Աբրահամյան, Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարան, Եր., 1965, էջ 111; Ա. Վ. Մուշեղյան, Մովսէս Խորենացու դարը, էջ 280):

³ Տե՛ս, օր.՝ չԺՊ, հտ. II, էջ 193: Թէպէտ արդէն ըստ Յոզեֆ Մարկուարտի՝ Պարտաւի կառուցողը Կաւատն էր (J. Marquart, *Eränšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenaçi: Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, Berlin, 1901, S. 177). չմմ. Ա. Ա. Ակոպյան, *Албания-Алуанк...*, с. 217.

⁴ Է՛ դարի այդ հաւաստի աղբիւրի մասին տե՛ս ստորեւ եւ Ա. Ա. Ակոպյան, *Албания-Алуанк...*, с. 196-201. Հրատ.՝ Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն..., – ՄՇ, հտ. Ե, էջ 795-895:

⁵ Տարբերակները՝ Պերոզ-Կաւատ, Պերոզ-Քաւատ (Քաղաք), Փերոզ-Քաւատ (Դասիս., Բ.Ժթ, էջ 178; 180; Բ.իդ, էջ 187; Բ.իե, էջ 190; Բ.լա, էջ 212; Բ.լք, էջ 213; Բ.լթ, էջ 238):

⁶ Դասիս., Բ.Ժթ, էջ 177: Թերեւս, «684 թուականի պատմութիւնն» պատեղ եւս ունեցել է «Պերոզ-Կաւատ», իսկ արտագրող Դասխուրանցին, առաջին անգամ հանդիպելով դրան՝ փոխել է իրեն ծանօթ «Պերոզապատ»-ով, բայց յետոյ վերստին տեսնելով նոյնը՝ արդէն հետեւել է սկզբնաղբիւրի գրութեանը:

տը՝ յաղթող»¹ վկայելով, որ քաղաքի կառուցողը եղել է Կաւատ Ա Սասանեանը (488-496, 498-531): Նոյնն են պնդում նաեւ ուշ սասանեան պատմական աւանդութիւն հետեւող արաբ մատենագիրները՝ Իբն Խորդադբէհ, Իբն ալ-Ֆակիհ, ալ-Բալազուրի, Իբն ալ-Ասիր, Եակուտ, ըստ որոնց՝ իր տիրակալութեան սկզբում Կաւատը կարողացաւ յաղթահարել Պարսից ազնուականութեան հզօր դիմադրութիւնը (իրենց անգամ յաջողուել էր 3 տարով գահ բարձրացնել նրա եղբայր Զամասպին՝ 496-498 թթ.), ապա յաղթել Կայսրութեան հրահրմամբ Իրանի հիւսիս-արեւմտեան շրջանները ներխուժած հիւսիսկովկասեան հոն-սաւիրների ցեղերին (503-504 թթ.), եւ նրանց դուրս մղելով՝ ամրացրեց Կովկասեան պաշտպանական ուղղութիւնը՝ մասնաւորապէս կառուցելով Բայլազան եւ Բերդաա (Պարտաւ) քաղաքները. իսկ Կաւատի որդի Խոսրով Անուշիրուանն էլ աւելի ամրապնդեց այդ սահմանագիծը՝ կառուցելով Դերբենդի քարաշէն պարիսպը²: Այս պատմութեան հիման վրայ Պերոզ-Կաւատ – Պարտաւ քաղաքի կառուցման ամենից յարմար ժամանակը պիտի համարել Ձ դ. առաջին տասնամեակի երկրորդ կէսին սկսուած պարսկաբիւզանդական հաշտութեան եօթնամեակը (506-512 թթ.), երբ Կաւատն Անաստաս կայսրից նաեւ մեծ գումար ստացաւ Կովկասեան պաշտպանական գիծը սաւիրների դէմ ամրապնդելու նպատակով³: Եւ դժուար չէ կռահել, որ «Պերոզապատ» անուանատարբերակը, ըստ ամենայնի՝ առաջացել է «Պերոզ-կաւատ» անուան ձեւափոխման հետեւանքով՝ Դասխուրանցու կամ նրա որեւէ նախորդի գրչի տակ: Դա տեղի է ունեցել, թերեւ, քաղաքանուան ժողովրդական պարզեցուած ընկալման եւ հայ մարդու համար սովորական «պատ» վերջնամասով քաղաքանունների հետ զուգորդութեան արդիւնքում (հմմ. Վաղարշապատ): Իսկ «Պերոզ-պատ», յայնքն՝ «Պերոզի քաղաք» ընկալումից էլ պիտի առաջացած համարել այն մտայնութիւնը, թէ քաղաքն իբր կառուցուել է Պերոզի հրամանով:

¹ Տե՛ս, օր.՝ **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Դ, Եր., 1948, էջ 262:

² Արաբական մատենագրեր Հայաստանի մասին, Կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, էջ 29; 125; **Н. А. Караулов**, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, – СМОМПК, вып. XXXI, Тифлис, 1902, с. 15; вып. XXXII, Тифлис, 1903, с. 15; вып. XXXVIII, с. 41, 43; Արաբական աղբյուրներ, Բ (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 11), **Իբն ալ-Ասիր**, Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ **Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի**, Եր., 1981 (յետայսու՝ **Իբն ալ-Ասիր**), էջ 42; Արաբ մատենագիրներ, Գ, Ներածությունը եւ բնագրից թարգմանությունները **Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի** (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 16), Եր., 2005, էջ 265, 448, 494-495; **М. А. Гизбулаев**, Арабский источник о средневековой истории Восточного Кавказа: *Китаб фл-булдан* Ибн ал-Факиха, – “Вестник” Томского ГУ, История, 2019, с. 134.

³ Այդ շրջանի պարսկա-բիւզանդական առնչութիւնների մասին մանրամասն պատմում են Պրոկոպիոսը (De bello Pers. I, 7, 5. **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, 1967, էջ 154) եւ ասորական ժամանակագրությունները (**Н. В. Пигулевская**, Месопотамия на рубеже V-VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилата как исторический источник, Москва-Ленинград, 1940, с. 130; **Գոյնի՝** Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941, с. 155). Հմմ. ՀԺՊ, հտ. II, էջ 211; **А. В. Гадло**, Этническая история Северного Кавказа. IV-X вв., Ленинград, 1979, с. 86-91; **Ю. Р. Джафаров**, К вопросу о первом появлении сабир в Закавказье, – ВДИ, 1979, № 3, с. 163-172.

Այսպիսով, Շուփհադիշոն կարող էր լինել Պարտաւի արքեպիսկոպոսը, քանի որ այդ քաղաքը կառուցուել էր, ըստ ամենայնի՝ 506-512 թթ. միջակայքում եւ մեծ խոշընդոտ չկայ՝ Վաղարշ արքայի (484-488) կողմից Աղուանից թագաւորական գահին հաստատուած Վաչագան Բ-ի օրօք աթոռակալած «աւագ եպիսկոպոսապետին» ժամանակակից համարելու նորակառոյց քաղաքի կեանքի գոնէ առաջին տարիներին: Ճիշտ է, մնում է միւս կարեւոր հակասութիւնը՝ նորակառոյց քաղաքի՝ արքեպիսկոպոսանիստ լինելու հանգամանքը: Թէպէտ արաբ մատենագիրների վերը բերուած պատմութիւնը թոյլ է տալիս մտածել, որ Կովկասեան ամրութիւնները եւ Չողի կաւաղիւսէ պարիսպը յաղթահարած սաւիրների ասպատակութիւնների կասեցումից յետոյ կառուցուած Պարտաւն ի սկզբանէ իբրեւ մարզպանանիստ է յղացուել (այսինքն՝ Աղուանից մարզպանութեան վարչական կենտրոնը Չողից տեղափոխուել է այնտեղ Զ դ. երկրորդ տասնամեակի սկզբին), դա դեռ բաւարար չէ՝ հէնց նոյն ժամանակ Չողից Պարտաւ տեղափոխուած համարելու նաեւ Աղուանից եկեղեցու նստոցը, ինչն «Աղուանից գաւազանագիրք»-ը վերագրում է Հայոց թուականութեան առաջին տարուան՝ 552 թ.: Բայց այդ թուագրման հաւաստիութիւնը եւս չի կարող անբեկանելի համարուել, քանի որ «Գաւազանագիրք»-ը կանոնաւոր, ոչ խառնակ ժամանակագրական փաստեր է հաղորդում միայն Աբաս Մեծիրանցուց սկսած, եւ դրանից տրամաբանօրէն բխում է, որ այդ կաթողիկոսի մասին տեղեկանին գտնուում է հեղինակի ունեցած առաւել եւ պակաս հաւաստի տուեալների սահմանագծում: Այսինքն՝ եթէ կարելի է մեծապէս վստահել Աբասի կաթողիկոսութեան աւարտին վերաբերող հաղորդումների ճշտութեանը (օր.՝ իշխած տարիների քանակին՝ 44), ապա դրա սկզբին վերաբերող տուեալների վրայ պիտի տարածուի նոյն կասկածը, ինչին արժանի են այդ կաթողիկոսի նախորդների մասին խառնակ տեղեկութիւնները: Օր.՝ աղբիւրը հաւաստի ոչինչ չի հաղորդում Աբասի անմիջական նախորդի մասին, որը, պարզ է՝ այնտեղ նշուած Երեմիան չի եղել, ով իրականում՝ Աբասից մէկ դար առաջ ապրած Մաշտոցի ժամանակակիցն էր. լրիւ վստահ չենք, որ Աբասի իրական նախորդը Վաչագանի ժամանակակից Շուփհադիշոն է եղել, ով մինչեւ 552 թ. հասնելու համար պիտի աթոռակալած լինէր կէս դարից ոչ պակաս¹: Փորձելով առանձին շերտերով տարանջատել Աբասի իշխանութեան սկզբի մասին «Գաւազանագրքի» յայտնած (աւելի ճիշտ՝ նրանից ՊԱ-ի Բ.դ գլուխ տեղափոխուած) տեղեկութեան մասերը՝ դրանցից առաջինը կարելի է համարել Զ դ. սկզբների պատմական իրողութիւններին համապատասխանող տուեալը՝ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը Չողից Պարտաւ տեղափոխելու մասին (իր գլխաւոր պատճառով հանդերձ). «Յետ այսորիկ գերեցաւ ի Խազրաց աշխարհս Աղուանից, հրկէզ եղեն եկեղեցիք եւ կտակարանք... ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չողայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»: Իսկ ենթագրեալ մի երկրորդ աղբիւրի յանգող կարելի է համարել

¹ «Գաւազանագրքում» Շուփհադիշոյիմ յատկացումը երկրորդ տեղը՝ Եղիշայ առաքելից յետոյ, բացարձակ եւ առայժմ անբացատրելի անաքրոնիզմ է:

Աբասի՝ կաթողիկոս դառնալու թուականին վերաբերող տուեալը. «Ապա յերկրորդ [resp. Ի-երրորդ¹] ամին Խոսրովու արքայից արքայի, յորժամ սկիզբն հայ թուականին եղին, ի սոյն ամի... նստուցին հայրապետ զՏէր Աբաս ի գաւառէն Մեծարանց»²: Ինչ-որ մի անհաւաստի աղբիւրից եկող եւ իրական պատմութեանը հակասող է նաեւ, ըստ ամենայնի՝ հայ քաղկեդոնական պատմական աւանդոյթին յանգող՝ Աբասի մասին կրկնուած յօրինուածքը, իբրեւ թէ նա չէր ընդունել «եւ խաչեցար վասն մեր» միաբնակ բանաձեւը, որն իբր ընդունեց լոկ Գարգմանի եպիսկոպոս Ստեփաննոսը Եզր Արահեզացի կաթողիկոս օրօք (իրապէս ե՛ւ Աբասի, ե՛ւ Ստեփաննոսի ու մոնոթելիզմին հարած Եզրի դէպքերում եղել է ճիշտ հակառակը³): Ի դէպ, ուրիշ աղբիւրներից ոչինչ յայտնի չէ հիւսիսկովկասեան «խագիրների»՝ 550-ական թթ. Իրան ներխուժելու մասին, կովկասեան սահմանը տարիներ առաջ հաստատապէս ամրացրել էր Խոսրով Անուշիրուան արքան⁴:

Այսպիսով, «Աղուանից գաւազանագրքի» խառնակ տուեալներից մէկի պատճառով չի կարելի անտեսել Աղուէնի ժողովի արձանագրութեան վկայութիւնը Աղուանից կաթողիկոսարանի՝ Չողից Պարտաւ տեղափոխուած լինելու մասին արդէն Վաչագանի ու Շուփհաղիշոյ կաթողիկոսի օրօք: Աղուանից մարզպանանիստը եւ կաթողիկոսանիստը մեծ հաւանականութեամբ Չողից Պարտաւ են տեղափոխուել 2 դ. երկրորդ տասնամեակի սկզբներին, ուստի Աղուէնի ժողովը կարելի է թուագրել հէնց 510-ական թթ.: Իսկ աւելի վաղ տուեալներ հաղորդող «Վաչագանի վէպ»-ի ստեղծումը վերագրելի է 2 դ. ամենաառաջին տարիներին, թերեւ, 501-502 թթ., երբ Պարտաւը դեռ կառուցուած չէր, իսկ երկիրը խաղաղ շրջան էր ապրում (սաւիրների ներխուժումից առաջ): «Վէպ»-ն իրօք չէր կարող գրուել Վաչագանի գահակալումից անմիջապէս յետոյ. թէպէտ իբրեւ միջնադարեան դասական ոճի հոգեւոր վիպերգութիւն՝ այն չի տալիս դէպքերի ժամանակագրութիւն ըստ տարիների (փոխարէնը՝ լոկ հերոսի բարի գործերի շարադրանք՝ տրամաբանական հերթականութեամբ), պարզ է, որ Վաչագանին վերագրուած գործերը ժամանակային մեծ միջակայք են ենթադրում՝ Վաղարշ արքայի օրօք գահակալելը (ըստ ամենայնի՝ 485 թ. աշնանը, Նուարսակի պայմանագրութեան համատեքստում):

¹ Ըստ Հ. Ն. Ակիմեանի (Մովսէս Դասխուրյանցի..., էջ 164)՝ ««Երկրորդ ամին Խոսրովու» հարկ է ուղղել «ի քսաներորդ ամին», հաւանօրէն «ի Ի ամին» «ի Բ ամին» կարդացուած է: Խոսրով Ա-ի քսաներորդ տարին է 551/552»: Նշելի է, որ Անուշիրուանի երկրորդ տարին է Դուրիսի ժողովի գումարման (պսիւնք՝ Աբասի ձեռնադրման) տարի համարում նաեւ Թ դարի վրաց սատեւագիր Արսէն Սափարելին, ով իր «Վրաց եւ Հայոց բաժանման մասին» երկրում օգտուել է հայ քաղկեդոնական պատմական աւանդոյթի («Նարրագիտի») տեղեկութիւններից (տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հտ. Ա, էջ 40):

² Դասխ., Բ.դ., էջ 119:

³ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Акопян, Албания-Алауанк..., с. 194.

⁴ Հմմ. Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber, S. 340; A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 359; М. М. Дьяконов, Очерк истории Древнего Ирана, Москва, 1961, с. 313-314; А. В. Гадло, Этническая история Северного Кавказа, с. 77-94; ՊԱ-ի Բ.դ. գլխի «խազարական արշաւանքին» հաւաստիութիւն է փորձում վերագրել, օր.՝ Կ. Տրեւերը (Очерки по истории и культуре..., с. 228, տե՛ս նաեւ Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 218):

քրիստոնէութիւնը ողջ երկրում վերականգնելը; Արցախում, Կամբէճանում եւ Աղուանքում մի քանի աղանդների վերացումը; Զաքարիայի եւ Պանդալէոնի նշխարների գիւտը ճիղբերի Յրի քաղաքում (այսինքն՝ Բուն Աղուանքում) եւ Գրիգորիսի նշխարների գիւտը Ամարասում (այսինքն՝ Արցախում)¹: Եզրափակիչ սիւժէում սրբերի յիշատակն ամեն տարի երկիցս տօնելու մասին խօսքից երեւում է («եւ ինքն ի տարուոջն երկիցս անգամ կատարէր գլխատակ սրբոցն զերիս երիս աւուրս»)՝ որ դա գրուել է Գրիգորիսի նշխարների գիւտից ու դրանք Դիւտական հասցնելուց ո՛չ անմիջապէս յետոյ. պարզ է, որ գոնէ մի քանի տարի արքան պիտի նման երկրպագութիւն կատարած լինէր, որպէսզի հեղինակը գրէր այդպէս: Նոյն կերպ՝ Ա.ԺԹ գլխում Զաքարիայի ու Պանդալէոնի նշխարների գիւտից յետոյ արքայի բերկրանքի եւ սրբերին երկրպագելու նկարագրութիւնն իր բարձրաճ մանրամասներով թողնում է թարմ շարադրուածի տպաւորութիւն, բայց գլխի վերջին պարբերութիւնը՝ զաւակ շունեցող արքային նշխարների գիւտի շնորհիւ առաջնեկ Պանդալէոնի աստուածային շնորհման մասին, ցոյց է տալիս, որ շարադրելու պահին գիւտից գոնէ 9 ամիս պիտի անցած լինէր: Իսկ Ամարասում Գրիգորիսի մասունքների յայտնաբերման պահին (այս դպուագը եւս թարմ գրուածի տպաւորութիւն է թողնում) Վաչագանն արդէն նաեւ պատանեկան տարիքի («տղայ հասակաւ») դուտար ունէր (Խնչիկ անունով)³, ուրեմն՝ գոնէ 11-12 տարեկան, որը մի նոր ժամանակային միջակայք է ցուցանում: Այսպիսով, «Վէպի» շարադրման ժամանակը (Զ դ. առաջին տարիները)՝ դա Կաւատի՝ գահին վերադառնալուն (498 թ.) յաջորդած տարիներն էին՝ մինչեւ պարսկա-բիւզանդական կարճատեւ պատերազմը (502-504 թթ.) եւ հոն-սաւիրների ներխուժումը (503-504 թթ.), երբ «անիծեալ եւ շար Պարսիկք մարզպանքն» (Ա.Ժը, էջ 52) երկրում շկային (իրենց գործառոյթները, թերեւս, փոխանցուած էին Աղուանից թագաւորին), եւ երբ Հայաստանում էլ շարունակուում էր Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան բարեյաջող շրջանը, իսկ Վիրքում՝ Վախթանգ Գորգասալի թագաւորութեան:

Ամփոփելով «Վաչագանի վէպ»-ում ներկայացուած պատկերը՝ կարելի է նաեւ արձանագրել, որ Սասանեանների վարչական փոփոխութիւններից (ռէֆորմներից) յետոյ մօտ կէսդարեայ ժամանակահատուածում ձեւաւորուել էր «Աղուանք» հասկացութեան նոր իմաստը. նրա տակ ընկալուում էր արդէն ողջ մարզպանու-

¹ Բարեպաշտ արքան պէտք է յատուկ պաշտէր սրբերի մասունքները (տե՛ս Mahé J.-P., Vačagan III le Pieux et la culte des reliques, – REArm., t. 35, 2013, p. 113-129; Ա. Յակոբեան, Աղուանից թագաւոր Վաչագան Բ-ի «Բարեպաշտ» կերպարի կերտումը, էջ 183-193):

² Դասիս., Ա.իգ, էջ 86:

³ «Էր դուտար մի Խնչիկ անուն՝ տղայ հասակաւ [a հասակով], յոյժ սիրելի արքայի, յորում անուամբ շինեալ էր դաստակերտ մի. տայ [belrvz ետ] անա մասն մի ի սրբուն Գլխարացն եւ ի Աորին դաստակերտին մեծապէս կատարի յիշատակ պէսպէս պատուով» (Դասիս., Ա.իգ, էջ 85-86): «Խնչիկ» անունը ուրիշերէն եւ լեզգիերէն Գշանակում է «աղ-ջիկ», «քոյր» (տե՛ս Ե. Լալայան, Նիժի եւ Վարդաշենի ուտիները ազգագրական տեսակետից, – «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ գիտության եւ արվեստի ինստիտուտի, 1926, 8^{րդ} 1, էջ 171; В. Гукасян, Удинские слова в “Истории Албан”, – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия литературы, языка и искусства, 1968, № 1, с. 57).

թեան տարածքը՝ Հակարի (Արցախի եւ Սիւնիքի սահմանագիծը) եւ Արաքս գետերից մինչեւ Կովկասեան լեռնաշղթայ եւ Դերբենդ¹: Ուտիքի եւ Արցախի հայութիւնը միջնադարին բնորոշ աշխարհընկալման սկզբունքներով ընդունել էր այդ անունն իբրեւ «իր» երկրի անուանում, թէպէտ եւ նրա վրայ տարածուում էր Կապադակ կենտրոնով Բուն Աղուանքի թագաւորութեան եւ Չող/Դերբենդ կենտրոնով Աղուանից կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը: Ժամանակի ընթացքում, յատկապէս՝ մարզպանական ու եկեղեցական կենտրոնները Կուրի աջափնեայ Պարտաւ տեղափոխելուց յետոյ, այդ մտայնութիւնն աւելացաւ ու հասաւ այն աստիճանի, որ Կուրի աջափնեակի հայութիւնն սկսեց իրեն համարել «Աղուանք» երկրի իսկական տէրը, իսկ ձախափնեակի բուն-աղուանական, անգամ քրիստոնեայ փոքր ժողովուրդների նկատմամբ քամահրական վերաբերմունք դրսեւորել՝ իբրեւ լեռնականների ու բարբարոսների: Դրանով խթանուեց նրանց մի ինչ-որ մասի հայացումը, ընդ որում՝ միւս մասի մի հատուածը հետագայ դարերում ձուլուեց վրացի էթնոսի մէջ (Հերէթ), իսկ մէկ այլ հատուած, մահմեդականութիւն ընդունելով, պարսկացաւ (Շիրւան). մինչեւ նոր ժամանակներն իրենց բուն-աղուանական էթնիկ դէմքը պահպանեցին լոկ քրիստոնեայ ուղիները (Կապադակի եւ Շաքիի շրջակայքում), ինչպէս նաեւ Դաղստանի հարաւի ու Ադրբեջանի հիւսիսի՝ լեզգիական լեզուներով խօսող ժողովուրդները (լեզգիներ/լեկեր, թաթարաբանցիներ, ազուներ, ծախուրներ, ռութուներ, բուզուղներ, կոիզներ, խինալուղցիներ եւն): Մետաէթնիկ «աղուան» ընդհանրութեան բազմացել մնալը եւ այդ անուան տակ միասնական էթնոսի չձեւաւորուելը պատճառներից մէկն էր «Աղուանք» եզրոյթի հեշտ ընկալման Կուրի աջափնեակի հայերի կողմից՝ ի տարբերութիւն, որ՝ Վրաց մարզպանութեան մէջ մտած Գուգարք նահանգի հայութեան, որը «Վիրք» եզրոյթի տարածումը դէպի հարաւ ընկալեց էական վերապահումներով, քանի որ այդ անուան տակ դարեր շարունակ ճանաչում էր վաղուց կայացած արեւելաքարթուկական էթնոսին՝ վրացի ժողովրդին²: Ահա այս դարաշրջանի հասարակական բնորոշ ընկալումներն ակնառու են «Վէպ»-ում եւ «Աղուէնի կանոններ»-ում:

Այսպէս՝ Վաչագան Բ-ի երկարատեւ թագաւորութեան շրջանում տեղի ունեցած բազմաթիւ եկեղեցական ժողովների մասին յիշատակումներ են պահպանուել, բայց յատկանշական է, որ նշանաւոր «Աղուէնի կանոնները» հէնց աջափնեակում կայացած մի ժողովի արդիւնքն են, ընդ որում՝ դրանք երկրում հաստատագրում էին Հայոց կանոնագրքերի դրոյթների գործառուումը: Աղուանից եկեղեցու կապադակեան եւ չողեան կենտրոնների մասին «Վաչագանի վէպ»-ն ուղիղ տեղեկութիւններ չի հաղորդում, փոխարէնը՝ ողջ երկրում ամրապնդում է Գրիգոր Լուսաւորչի, Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի, թերեւ՝ Թադէոս առաքեալի եւ յատկապէս՝

¹ Հմմ. **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 142-149.

² Մանրամասն տե՛ս **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 242-271; **ճոյնի՝** К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании, с. 37-38; **А. Акопян, А. Galstyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania, p. 1-12; **Г. Айвазян**, Об удинской этноконсолидации собственно албанцев-христиан, с. 20-44.

Լուսաւորչի Գրիգորիս թոռան պաշտամունքի համակարգը՝ ընդ որում՝ դրան ենթարկելով բուն-աղուանական (կապաղակեան-շողեան) շրջանի Զաքարիա եւ Պանդալէոն սրբերի պաշտամունքը: «Վէպ»-ը քիչ ջանք է թափում՝ վեհացնելու Աղուանից եկեղեցու նախորդ շրջանի հովուապետներին. Չողում աթոռակալած Յունան եպիսկոպոսապետը յիշում է մի պատահական դրուագում («յոյժ ճշմարտախոհ... որ ի Մասքթաց աշխարհին էր»), իսկ Շուփհաղիշոն, ով եւս դեռ Չողում էր աթոռակալում, ընդամենը մէկ անգամ է ի յայտ գալիս (որպէս «աւագ եպիսկոպոսապետ»): Փոխարէնը՝ Յովհան Մանդակունի Հայոց կաթողիկոսը, ում մատանիով կնքուած՝ Լուսաւորչի, Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի նշխարներն Աղուանք էր տարել նրա աշակերտ Մատթէ երէցը, հռչակում է իբրեւ «հայրապետ» (ըստ Բ խմբի ձեռագրերի)¹: Հեղինակը չի տալիս Աղուանից թագաւորութեան մայրաքաղաք Կապաղակի անունը (Կուրի ձախափնեակում յիշուած են լոկ ճիղբերի Յրի քաղաքը եւ Հակու գիւղը), փոխարէնը՝ ողջ Աղուանից եկեղեցու համար սրբագործում են հայկական աշափնեակի պաշտամունքային կենտրոնները՝ Ամարասը, Դարահոջը, Սոհանը, Քարուէճը, Վե[հ]կերտը, Դիւտականը եւն: Փաստօրէն՝ «բուն-աղուանական» իրողոյթներից «Վէպ»-ում լրջօրէն սրբագործման առարկայ է դարձել միայն ինքը՝ Վաչագան Բարեպաշտ Արշակունի թագաւորը՝ իր Շուշանիկ աշխարհատիկնոջով, ով իր իշխանութեան ամրապնդման երաշխիքը, ըստ ամենայնի՝ վստահօրէն կապել էր հայկական աշափնեակի վրայ յենուելու քաղաքական գծի հետ²:

Վաչագան Բ-ի եւ նրա թագաւորութեան վախճանն արձանագրուած չէ որեւէ հաւաստի աղբիւրում, իսկ գրականութեան մէջ աւանդաբար դրուել է կլորացուած 510 թ.³: Սակայն Աղուէնի ժողովի տուեալների հիման վրայ այդ ժամանակը հարկ է երկարածգել գոնէ մինչեւ 510-ական թթ. կէսերը: Իսկ այդ դէպքում հնարաւոր է դառնում Վաչագանի իշխանութեան աւարտը ենթադրաբար հասցնել մինչեւ Սասանեանների այն վարչական ռէֆորմը (առայժմ՝ իր այլ մանրամասներով անյայտ), որով Կաւատ Ա-ն վերացրեց թագաւորական իշխանութիւնը նաեւ Վիրքում (Քարթլի). Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայութեան հիմքով Գուրգէն Վրաց թագաւորի գահընկէց արուելը մասնագէտները թուագրում են մօտաւորապէս 523 թ.⁴: Դրամագիտական մի տուեալ թոյլ է տալիս լրացուցիչ փաստարկել Աղուանքի համար այդ թուականի հաւանականութիւնը: Էդ. Խուրշուդեանը բերում է Ֆ. Գըրնէի յայտնաբերած ու 1993 թ. հրատարակած՝ Կաւատ արքայի 35-րդ տարում (=522/523 թ.) թողարկուած երկու միատեսակ դրամների վրայ առկայ միացագրի

¹ Դաւախ., Ա.իա, էջ 67:

² Վաչագանի անգրոյ սրբագործումն էլ աշափնեակի հայութեան կողմից եղել է այնքան «յաջող», որ նրա կերպարը շարունակաբար հերոսացուել է հետագայ դարերի բազմաբնոյթ կրօնաբարոյագիտական գրուածքներում, մտել հայ իշխանական տների (Սուսանշափիկներ եւն) տոհմաբանութիւնների, ժողովրդական հեքիաթների ու նոր շրջանի ուսմանտիկ արձակի մէջ (Ղ. Աղայեանի «Անահիտ եւ Վաչագան»), դարձել բարեպաշտութեան ու նուիրումի պետական խորհրդանիշ (Ա.Հ «Վաչագան Բարեպաշտի շքանշան»):

³ Վերջինը տե՛ս Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմութիւն, էջ 215:

⁴ Proc. De bello Pers. I, 12, 4-14; Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 154; Очерки истории СССР, Кризис рабовладельческой системы, с. 251; Очерки истории Грузии, т. II, с. 141-143.

(մոնոգրամ) ընթերցումը ՚Ն՝ն ձեւով, այսինքն՝ ALAN կամ ARAN¹: Առաջին անգամ 523-ին այդպիսի միացագրի ի յայտ գալն արդէն Ֆ. Գրընէն (իբրեւ տարբերակ) կապում էր հէնց Վրաց թագաւորութեան հետ մէկտեղ նաեւ Աղուանից թագաւորութիւնը վերացնելու եւ երկուսում էլ զուտ մարզպանական վարչակարգ հաստատելու հետ: Ի դէպ, այս առումով սասանեան դրամագիտական նիւթը զարմանալի հետեւողականութիւն է դրսեւորում. նշելի է, որ ARM (=ARMINA/Հայաստան) մակագրութեամբ սասանեան դրամներն ի յայտ են գալիս միայն Վարահրան Ե Գուր (420-438) արքայի օրօք, որի հրամանագրով էր 428 թ. Հայաստանում վերացուել Արշակունեաց թագաւորութիւնը եւ մտցուել մարզպանական կառավարում²: Այսպիսով, Բուն Աղուանքի անտիկ եւ վաղմիջնադարեան թագաւորութեան վերջին ներկայացուցիչ Վաչագան Բ Բարեպաշտ Արշակունուն կարելի է վերագրել շուրջ 38-ամեայ իշխանութեան շրջան (485-523 թթ.):

Հարկ է նաեւ նկատի ունենալ, որ աղբիւրների բացակայութեան պայմաններում հնարաւոր չէ Վաչագանի թագաւորութեան բարեյաջող առաջին տասնամեակների հիման վրայ անպայման ենթադրել, թէ բարեյաջող է եղել նաեւ մեզ առայժմ անյայտ վերջին տասնամեակը (թէկուզ՝ Հայոց եւ Վրաց օրինակով): Ի դէպ, Ստեփաննոս Օրբէլեանի պնդումը Վաչագան Աղուանից թագաւորի եւ նրան «փեսայացուցեալ» Աբլ Աբասի՝ իբրեւ թէ Բարկուշատում վախճանուելու մասին («Ապա մեռան ի Բարկուշատ թագաւորքն Վաչագան եւ Աբլ Աբաս»)՝³, իրապէս պիտի համարել լոկ Թ-Ժ դարերի ինչ-որ անյայտ իրողութիւնների արձագանք: Առաւել մեծ հաւանականութեամբ՝ լոկ գրական հողի վրայ էր յղացուել նաեւ Վաչագանի տապանագիրը Մեծ Կուանք գաւառի՝ Ջրվշտիկ կոչուած Եղիշայ առաքեալի վանքում (մատուռներից մէկի բարաւորին, 7 տող). «Այս է հանգիստ Վաչագան թագաւորին. Աստուած ողորմի Հայրապետա[յ] եւ ոյր ծնողացն, որ / շինեց զեկեղեցիս՝ յառաջնորդութիւն Տէր Սիմեոնի. / Թիւ :ՉԼԵ: էր [=1286 թ.]»⁴:

Աղուանից թագաւորութեան վերացումից յետոյ 2 դարի աղբիւրները խօսում են լոկ ինչ-ինչ իրադարձութիւնների մասին, որոնց մասնակից է եղել Աղուանից եկեղեցին, որի կենտրոնն արդէն շափնեայ Պարտաւում էր: Հայոց կաթողիկոս Սահակ Ուղկացու (կամ Հարքացու) օրօք (528-538 կամ 534-539 թթ.) տեղի ունեցած Կարինի (Թէոդոսուպոլսի) ժողովի արձանագրութեան մէջ կայ հետեւեալ՝

¹ F. Gurnet, A new Sasanian Mintmark? – “Journal of the Oriental Numismatic Society”, № 138 London, 1993, p. 5; Զ. Ս. Хуршудян, Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование), Алматы, 2003, с. 190-193.

² Հմմ. Զ. Ս. Хуршудян, Армения и Сасанидский Иран, с. 186. Հասնատելով՝ Աշենք, որ էր դարի ողջ առաջին կեսին, ընդհուպ մինչեւ Սասանեանների անկումը (652 թ.) Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց մարզպանութիւնների քրիստոնէայ բնակչութիւնն օգտուում էր լայն ինքնավարութիւնից, սակայն Սասանեան արքաների անուններով դրամները, ի տարբերութիւն երեք երկրների կիսանկախ թագաւորների ժամանակի (Դ-Ե դարեր), հատուում էին անկախ կերպով (տե՛ս անդ, էջ 186-187, 193):

³ Օրբ., գլ. Ի, էջ 62: Հմմ., օր.՝ Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 215:

⁴ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, Արցախ, Կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1982, էջ 110, 8^{րդ} 361:

Թուագրում եւ մասնակիցների ցանկ ենթադրող վկայութիւնը. «որ ժողովեցան յամենայն քաղաքաց եւ յաշխարհաց Յունաց եւ ի Հռոմոց եւ ի մեծն Հռովմայ, հրամանաւ մեծի Թագաւորին Յուստինեայ, որ ... ժողով հրամայեաց լինել ի միջասահմանս աշխարհին Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից: Որ ժողովեցան բազում եպիսկոպոսք յամենայն քաղաքաց հանդերձ կաթողիկոսան Հայոց Սահակաւ: ... Եւ ժողովեցան բազում եպիսկոպոսք Վրաց եւ Աղուանից ի քաղաքին Թէոդոսուպաւղիս եւ միաւորեցան ի հաւատս սրբոց առաքելոցն եւ ի կանոնս սուրբ ժողովոյն»¹: Յուստինիանոս Ա-ի օրօք այդ ժողովի մասին հաղորդում է եւ ժողովի ընդունած կանոններին յղումներ անում Ը դարի հեղինակ Ստեփաննոս Սիւնեցին՝ «Գիրք Թղթոց» մտած մի երկում («Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, մեծի իմաստասիրի՝ Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր»)²: Հասկանալի չէ միայն, թէ ինչու 530-ական թթ. ընդունուած այս ժողովական կանոնների բնագրում յիշատակուած չէ Սասանեան արքայից արքայի (Կաւատի կամ Խոսրով Անուշիրուանի) գահակալութեան տարին. թէպէտ՝ գուցէ, դա պարզապէս այն պատճառով էր, որ ժողովը տեղի էր ունեցել Կարինում, այսինքն՝ Հայաստանի բիւզանդական մասում: Յաւելենք, որ ըստ Փիլոն Տիրակացու «Ժամանակագրութեան»՝ իր իշխանութեան սկզբում Յուստինիանոս Ա-ն (527-565) յետ էր կանգնել Յուստինոս Ա-ի (518-527) գծից, ով մերժել էր Զենոն եւ Անաստաս կայսրերի (474-491 եւ 491-518 թթ.) հաշտեցուցիչ դիրքորոշումը Քաղկեդոնի ժողովի դէմ պայքարողների խնդրում³: Նոյն ժամանակ Հայոց եկեղեցու հակաքաղկեդոնական պահուածքի մասին անուղղակի հաղորդում է նաեւ Ներսէս Գ Շինող կաթողիկոսի՝ Կոստանդ կայսրն ուղղուած 648 թ. նամակը (Սեբիոս պատմիչի մօտ), ուր ասուում է. «մինչեւ հրաման տալ Կաւատայ արքայի եւ որդւոյ նորին Խոսրովու, եթէ իւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատս կայցի, եւ զՀայս նեղել ոք մի՛ իշխեսցէ»⁴:

Աղուանից եկեղեցին, անկասկած, պիտի մասնակցած լինէր նաեւ Հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Գաբեղենացու կողմից գումարուած Դուինի 554 թ. ժողովին, որտեղ վերջնականապէս խզուեց կապը Քաղկեդոնի հետեւորդների հետ⁵: Յայտ-

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 244; Սահակ Բ կաթողիկոս Ուղկացի, Կանոնք ժողովոյն Կարնոյ, Քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, – ՄՂ, հտ. Գ, Անթիլիաս, 2004, էջ 377: Այլ թուագրում տե՛ս Մ. Վան Էսքրուկ, Բիւզանդիայի հայկական քաղաքականութիւնը՝ սկսած Հուստինիանոս Բ-ից մինչեւ Լեոն Գ, – «Էջմիածին», 1997, հոփ Զ-Է, էջ 172:

² Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատ., էջ 500-501; Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի՝ Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր, – ՄՂ, հտ. Զ, Ը դար, Անթիլիաս, 2007, էջ 549-550 (բնագիրը՝ Յ. Քեօւէեանի): Հմմ. նաեւ Գիրք թղթոց, 1901, էջ 326, որտեղ, սակայն, բնագրի հէնց այս հատուածը բացակայում է:

³ Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՄՂ, հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 960:

⁴ Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն, բաղդաստութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի եւ ծանօթագրութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Եր., 1939, գլ. ԽԳ, էջ 122-123 (յետայսու՝ Սեբիոս); Պատմութիւն Սեբէոսի, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Աբգարյանի, Եր., 1979, էջ 149:

⁵ Այդ ժողովի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Պ. Անանեան, Քննութիւն հայ եկեղեցւոյ պատմութեան Ե եւ Զ դարերու շրջանին, Վեճտիկ – Ս. Ղազար, 1991:

նի է նաեւ Յովհաննէս Գաբրէլեանացու նամակը Աղուանից կաթողիկոս Աբասին (պահպանուած Մովսէս Դասխուրանցու երկում)¹, ինչպէս նաեւ նոյն հասցէատիրոջն ուղղուած Յովհաննէս Բ Երուսաղէմացի պատրիարքի (575-592) «Թուղթը», որով անյաջող փորձ է արւում՝ կտրելու Աղուանից եկեղեցին Հայոց կաթողիկոսի որդեգրած հակաերկաբնակ դիրքորոշումից²:

Բաժին 2

ԱՐՑԱՆԻ ԵՒ ՈՒՏԻՔԻ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻԻՐՆԵՐԻ ՆՈՐ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ

ա) ՀԱՅՈՅ «ԳԱՀՆԱՄԱԿ»-Ը ԵՒ «ԶՕՐԱՆԱՄԱԿ»-Ը ՆՈՐ ԼՈՅՍԻ ՆԵՐՔՈՅ

«Գահնամակ» եւ «Զօրանամակ» անուններով մեզ են հասել Հայոց վաղ միջնադարի երկու փաստաթղթերի եզակի գրչագրական պատճէններ: Դրանցից առաջինը պահպանուել է անյայտ մագաղաթեայ ժողովածոյ-ձեռագրից հանուած եւ պահպանակի վերածուած թերթի վրայ (անցման երկաթագրով, երկու էջերի երկուական սիւնակների 25-ական տողերում ամբողջութեամբ): Այն 1850 թ. թիֆլիսցի Համբարձում եւ Աւետիք էնֆիաճեանցների գրավաճառանոցում յայտնաբերել է ժամանակի յայտնի մշակութային ու պետական գործիչ, բժիշկ Գէորգ Ախվերդեանը (Եռ. Ա. Ախվերդով), որը, ճիշտ գնահատելով գտածոն ու նախնաբար վերծանելով նրա բնագիրը, 1851 թ. ուղարկել է այն Մոսկուա (նախ՝ իր արտագրութիւնը, ապա մի քանի ամիս անց՝ նաեւ մագաղաթեայ թերթը)³ իր բարեկամ, Լազարեան հաստատութեան ուսուցչապետ Մկրտիչ էմինին⁴: Վերջինս էլ 1858 թ. իրագործել է «Գահնամակ»-ի հրատարակութիւնը Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի՝ իր թարգմանութեան յաւելուածում՝ կից սիւնակում տալով նաեւ ուղեւորներ եւ կոչելով այն «Վաճառական»⁵: Մ. էմինի բնագիրը մի քանի տարի անց նրանից ստացաւ եւ հրատարակեց Հայր Ղ. Ալիշանը⁵, իսկ աւելի ուշ նրա տպագրից այն

¹ Դասխ., Բ.է, էջ 122-126; Յովհաննէս Գաբրէլեանցի, Թուղթ առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսն, Թուղթ առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս, Քննական բնագրերը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՄՀ, հտ. Գ, Զ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 445-452:

² Այս թուղթ Յովհաննու Երուսաղէմի եպիսկոպոսի է առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս, Հրատ.՝ Ա. Տէր-Միքէլեան, – «Արարատ», 1896, էջ 252-256:

³ Տե՛ս 1851 թ. Փետրուարի 13-ին Մ. Էմինին Գ. Ախվերդեանի գրած ամսակում (Գ. Ախվերդյան, Նամակներ, Եր., 1964 [«Գրական ժառանգություն», 3], էջ 212-213):

⁴ История Армении **Моисея Хоренского**, Перевел с армянского и объяснил **Н. Эмин**, Москва, 1858, с. 358-360; История Армении **Моисея Хоренского**, Новый пер. **Н. О. Эмина**, Москва, 1893, с. 295-297.

⁵ Տե՛ս Սոփերք Հայկականք, հտ. Զ [Հրատ.՝ **Հ. Ղ. Ալիշան**], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1853, էջ 132-134, ծմ. 111 (ծանօթագրութեան սկզբում Ղ. Ալիշանը նշում է. «...Ամսակ գահուց Սահակայ, որ յառաջ քան զամս սակաս գտաւ ի մասնէ ի մագաղաթի երկաթագիր, ի կողս մատենի միոյ, ի Մոսկով քաղաքի, զոր եւ գաղափարեալ բանասիրի ուրումն եւ բարեկամի՝ մասնատրեաց եւ մեզ. յորում թուիմ բարձք եօթանասումն. եւ պակասի պատճենն, որոյ եւ սկզբանն բանք թերատք...»):

վերահրատարակեցին Կարապետ Կոստանեանցը եւ Խորէն Ստեփանէն¹: Հետագայում Մ. Էմինը պահպանական ուղարկել է Վենետիկ, եւ Ղ. Ալիշանը 1890 թ. «Այրարատ» աշխատութեան մէջ վերահրատարակել է «Գահնամակ»-ը՝ կոչելով այն «Սահակեան» կամ «Վռամական» եւ կից գետեղելով ցայսօր Մխիթարեան միաբանութեան Ս. Ղազարի վանքի մատենադարանում պահպանուող մագաղաթեայ թերթի գոյգ էջերի լուսանկարները²: Բնագրի սկզբում առկայ Սահակ Պարթևի նամակ-նախաբանի ուսերէն թարգմանութիւնն է դարի սկզբին իրենց մենագրութիւններում ներկայացրել են նաեւ Գր. Խալաթեանցը³ եւ Նիկ. Ադոնցը⁴, իսկ աշխարհաբար թարգմանութիւնն աւելի ուշ կատարել է Ստ. Մալխասեանցը⁵:

Երկրորդ փաստաթուղթը՝ «Ջօրանամակ»-ը, յայտնաբերուել է (եւ 1842 թ. գծագիր-նմանահանութեամբ հրատարակուել) բոլորակ (օվալաձեւ) աղիւսակի պատկերի ձեւով Յովհ. եպ. Շահխաթունեանցի կողմից՝ Ս. Էջմիածնի մատենադարանի մի հին ձեռագրում («ի մատեանս հնոց»), գրչուհի Տիրամայրի ընդօրինակութեամբ, ըստ եպիսկոպոսի՝ կցուած Շիրակացու «Ժամանակագրութեանը»⁶: Իր գտածոյի մասին հեղինակը յայտնում է. «Որովհետեւ յիշատակեցաւ ձմերոց զօրաց Հայոց, կարեւոր է գիտել ... զանմեռ մշտապատրաստ զօրացն զթիւ ի ժամանակի անդ թագաւորացն Հայոց. զայս ծանօթութիւն ոչ ոք ի պատմագրաց եթող ի գրուածս իւր յաղագս ապագայից, այլ ի խուզարկութեան մերում ի մատեանս հնոց՝ գտաք զայն աշխատասիրեալ յնանիայ Շիրակունւոյ ի վախճանի ժամանակագրութեան նորին, զոր ձեւացուցեալ էր ի քառաբաժին բոլորակ աղիւսակի միում, եւ զբաժինսն որոշեալ անուամբ դրանց՝ «դրունք հիւսիսային, հարաւային, արեւելեան եւ արեւմտեան», եւ յիւրաքանչիւր բաժինսն դասաւորութեամբ շարակարգեալ զնախարարսն կամ զազնուականս եւ զաշխարհսն եւ զթիւ յատկացեալ

¹ Կ. Կոստանեանց, Հիւսուածք Հայոց մարզպանների պատմութեան առաջին մասի համար, Գիրք Գ, Վիեննա, 1877, Աերդիր՝ էջ 32-ից յետոյ (այստեղ եմ նաեւ «Ներսէսեան զահնամակը» եւ մագաղաթեայ պահպանակի «Ջօրանամակ»-ը); Մովսէս Խորենացու Հայկական պատմութիւն, Աշխարհաբար թարգմանեց եւ լուսաբանեց Խ. Տ. վրդ. Ստեփանէ, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 260-262, ծճ. 690:

² Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանայց, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1890, էջ 430-431 (լուսանկարը՝ Աերդիրով, այդ էջերի միջեւ):

³ Տե՛ս Գ. Халатянци, Армянские Аршакиды в “Истории Армении” Моисея Хоренского, Опыт критики источников, ч. I, Москва, 1903, с. 297.

⁴ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 249-250. Տե՛ս նաեւ N. Adontz, Armenia in the Period of Justinian..., Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by N. Garsoïan, Lisbon, 1970, p. 191-195; Appendice III, p. 67-69.

⁵ Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, Աերածություն եւ ծանոթագրություններ Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1940, ծճ. 338, էջ 338-339 (էջ 336-338-ում՝ բնագիրը). տե՛ս նաեւ Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, հտ. I, Եր., 1981, էջ 613-615 (հատուածի կազմող՝ Ա. Գ. Աբրահամեան):

⁶ Յովհ. եպ. Շահխաթունեանց Շահրիարեցի, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, բաժանեալ յերկուս հատոր, հտ. Բ, Վաղարշապատ, 1842 (վերահրատ.՝ Շահխաթունեանց Յովհ. եպ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Աշխատասիրությամբ՝ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2014), էջ 58-ին յաջորդող Աերդիրը:

գորացն նոցին, որոց ամենեցուն գումար թէպէտ ոչ համեմատի ամբողջ թուոյն՝ որ ի լուսանցի անդ աղիւսակին նշանակի եւ այն թերեւս ի սխալմանց գրչաց մատենին, բայց այնուամենայնիւ դարձեալ հարկաւոր դատեցաւ ի մէնջ դնել աստ գորինակն այնր աղիւսակի, գոր հազիւ ուրեմն ի հնութեանց անտի թղթոցն կարողացաք կենդանացուցանել»¹: Գրչի յիշատակագրութիւնը բոլորակ աղիւսակն իր մէջ պարփակող ուղղանկիւն գարդաշրջանակի աջ կողագաշտի ներքեւում է (նրա վերեւից գրուած ամփոփում-աւարտից յետոյ, երկու նմանահանութիւնում էլ՝ ձեւաւոր փակագծի մէջ առած ու փոքրատառով) եւ առանց լուրջ տարրնթերցումների. «յիշեա՛ Քրիստոս ողորմութեամբ քո զՏիրամայրն և թո՛ղ զյանցանս նորա [գեղագիր նմանահանութեան մէջ՝ նորայ]»: ՄՄ հ^մ 1379 ձեռագրում (գրիչ՝ Թորոս, 1334 թ., Երզնկայ, ստացող՝ Կիրակոս Երզնկացի վարդապետ) առկայ է փաստաթղթի «մի թերի օրինակ» (թ. 1բ). դա բոլորակ աղիւսակի երկթերթ տարբերակի աջ կէսն է²: Յիշատակագրողը ստացողն է (թ. 1բ). «Յիշեա՛ Քրիստոս Աստուած զմեղուցեալ ծառայքս՝ զԿիրակոս վարդապետ եւ զՅովաննէս վարդապետ եւ զՆերսէս հոգեւոր որդեակն մեր ի քում գալլատեանդ. եւ քեզ փա՛ռք»:

Յ. Շահխաթունեանցի աղիւսակի վերծանութիւնը 1877 թ. կատարեց Կ. Կոստանեանցը՝ ընթերցելով նրա տողերը շրջանաձեւ, վերեւի կենտրոնից ժամացույցի սլաքի ուղղութեամբ, ցաւօք՝ բաց թողնելով նախարարական «ազգերի» ներցուցակային համարակալումը (2 X Ա-ԻԱ, 2 X Ա-ԻԲ), չնկատելով «Հիւսիսային» ու «Հարաւային» «Դռների» տեղերի՝ յուշարձանի առաջին գրչի կողմից թոյլ տրուած շփոթը եւ սխալ ընտրելով հետագայում կրկնուած «Արեւմտեան» ու «Արեւելեան» դռնանունների ուղղուածութիւնը. դրա հետեւանքով այդ վերծանութեան մէջ բոլոր չորս դռնանունները սխալ տեղերում են յայտնուել, իսկ «Հարաւային» եւ «Արեւելեան» նախարարական «ազգերի» հերթականութիւնը ստացուել է շրջուած³:

¹ Անդ, Էջ 58: Ծիրակացու «ժամանակագրութիւն» ասելով ժԹ դարում հասկանում էին՝ իրականում Փիլոն Տիրակացու հեղինակած երկը (վերջին հրատ. տե՛ս Փիլոն Տիրակացի, ժամանակագրութիւն, Գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 899-969): Հմմ. ՆՀԲ-ում (հտ. Ա, էջ 17). «Ծիր. քրոն: Քրոնիկոն կամ ժամանակագրութիւն՝ քաղեալ ի նախնեաց, մանաւանդ յԵւսեբեայ եւ ի Խորեանացոյն... եւ հասուցեալ ցաւորս իր, եթէ չկայցեն եւ ինչ ինչ պատուաստեալ յայլոց. զի է գործ խառնակ յոյժ ըստ բազում զլիսոց, եւ խառն յառասպելաց ասորոց»:

² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Դ, Կազմեցին՝ Ա. Քեօշկարեան, Կ. Սուրիասեան, Յ. Քեօսէեան, Եր., 2008, էջ 1107-1108: Հմմ. Լ. Շահինյան, Զորանամակ, – ՀԱՀ, հտ. 3, Եր., 1977, էջ 704: Այդ թերթը (մեր՝ Է) լոյս է տեսել. Армянское войско в XVIII веке: из истории армяно-русского военного содружества. Исследование и документы, Подготовил к изданию А. Н. Хачатурян, Ер., 1968, с. 7.

³ Կ. Կոստանեանց, Հիսուածք Հայոց մարզպանների պատմութեան առաջին մասի համար, Գիրք Գ, Աերդիր՝ Էջ 32-ից յետոյ: Հմմ. Լ. Ս. Անապայան, Հայկական մատենագիտություն. Ե-ԺԸ դդ., հտ. Գ, Եր., 2004, էջ 165 («Կ. Կոստանեանցի կազմած ցուցակը 1877 թ. ակնյայտօրէն շփոթ ու սխալ էր՝ նախ յիշեալ վրիպման եւ ապա այն բանի հետեւանքով, որ ինքը, միօրինակօրէն հետեւելով զծագրութեան աշխարհագրական շրջագծին, անտեսել ու խախտել էր տոհմերի աստիճանական հերթականութիւնը խմբատրումների ներքում՝ երբեմն շարքում առաջին եղող տոհմը դարձնելով վերջին եւ վերջինը՝ առաջին»):

Նրկու դէպքում բիւրի նշանի վերականգնումն անտեսելով՝ Կ. Կոստանեանցը նաեւ բաց է թողել Կադմէացի եւ Սիւնի նախարարական «ազգերի» զօրաքանակների վերծանումն ու փոխարէնը հարցական նշան դրել: Թերեւս, նոյն պատճառով է ի յայտ եկել նաեւ Յ. Շահխաթունեանցի անիրաւացի բողոքը. «ամենեցուն գումար թէպէտ ոչ համեմատի ամբողջ թուոյն ... եւ այն թերեւս ի սխալմանց գրչաց մատենին»: Հետագայում նրա նմանահանած աղիւսակի արտատպութիւնն իր «Այրարատ»-ում հրատարակեց Ղ. Ալիշանը (բնագրի ամփոփում-աւարտը «գեղագիտօրէն» զետեղելով բոլորակի կենտրոնում ներգծած զարդաշրջանակի մէջ)¹, իսկ բնագրի ուշադիր ընթերցումը, անհրաժեշտ վերականգնումներով՝ Ն. Ադոնցը²:

Նրկու փաստաթղթերի հրատարակիչների, ինչպէս նաեւ Գր. Խալաթեանցի, Սիրեկան Տիգրանեանի, Յ. Մանանդեանի քննական անդրադարձներից յետոյ³ բնագրերի առաւել մանրամասն վերլուծութիւնը ներկայացրեց Կիրիլ Թումանովը, որը նորովի համեմատեց դրանց մատուցած նիւթը աւատական դարաշրջանի Եւրոպայի իրողութիւնների հետ⁴, սակայն, նաեւ կրկնեց Ն. Ադոնցի մի խնդրառու վարկածը մեզ հասած «Գահնամակ»-ի՝ իբրեւ ոչ պաշտօնական գրուածք է դ. կէսերից յետոյ ստեղծուած լինելու մասին⁵, ինչպէս նաեւ ոչ լրիւ արդարացուած մի փորձ կատարեց՝ վերանայելու «Զօրանամակ»-ի կառուցուածքը: Փաստաթղթերի վերջին հանգամանակից հետագօտութիւններն իրականացրել են Գ. Սարգսեանը, Բ. Ուլուբաբեանը, Լ. Շահինեանը, Բ. Յարութիւնեանը, Ա. Փերիխանեանը, Յ. Անասեանը, Կ. Իւզբաշեանը եւ Ա. Մուշեղեանը⁶:

¹ **Հ. Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, Աերդիր՝ Էջ 424-425-ի միջեւ, նոյն էջերում՝ նաեւ ընթերցումը:

² **Н. Адоиц**, Армения в эпоху Юстиниана, с. 251-252.

³ **Տե՛ս Գ. Халатянц**, Армянские Аршакиды, ч. I, с. 292-297; **Ս. Տիգրանյան**, Հայոց իրավունքի պատմություն Աերածություն, Եր., 1923, էջ 187-202; **Հ. Մանանդյան**, Ֆետդալիզմը Ռին Հայաստանում, Եր., 1934, էջ 14-15; **Ռոյնի՝** Երկեր, հտ. Բ, Եր., 1978, էջ 326-330: Էրմիտաժի՝ Սասանեան շրջանի ոսկէ սկուտեղի զարդապատկերների եւ Մոկսի քուրդ բէկերի կենցաղի համադրութեամբ նախարարական բարձերի ու գահերի վերաբերեալ ուշագրաւ դիտարկումներ է կատարել Յովսէփ Օրբելիւն (**И. А. Орбели**, Фольклор и быт Мокса, Москва, 1981, с. 33-34). Ադիթն օգտագործում եմ՝ երախտագիտութիւն յայտնելու ինձ օգնած երջանակաշիշատակ ուսուցչիս՝ Պարոյր Մուրադեանի:

⁴ **C. L. Toumanoff**, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, p. 229-253. Նշուած դիտանկիւնների մասին հմմ. **Գ. Խ. Սարգսեան**, Նիկողայոս Արոնցի զուլպործոցը, – **Ն. Ադոնց**, Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում..., Եր., 1987, էջ 556, ծճ. 7 (վերահրատ.՝ **Գ. Խ. Սարգսյան**, Պատմագիտական հետազոտություններ, Կազմեց եւ խմբագրեց **Պ. Մ. Մուրադյանը**, Եր., 2006, էջ 183):

⁵ Հմմ. **Н. Адоиц**, Армения в эпоху Юстиниана, с. 295.

⁶ **Գ. Խ. Սարգսյան**, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացին, Եր., 1966, էջ 158-161; **Բ. Ուլուբաբյան**, Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի նախամարգպանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, էջ 159-162; **Ռոյնի՝** Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան, էջ 124-127; **Լ. Շահինեան**, Գահնամակ, էջ 662-664; **Բ. Հ. Հարությունյան**, «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, – ՊԲՀ, 1976, հր 2, էջ 57-74; **Ռոյնի՝** «Զօրանամակ»-ը Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» տեղեկությունների լույսով, – Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500-ամյակը. Միջազգային գիտաժողովի դրույթներ, Եր., 1991, էջ 28-30; **Ա.**

Մեզ հասած «Գահնամակ»-ը վաղ միջնադարի Հայոց արքունիքի համակարգում նախարարական տոհմերի զբաղեցրած եօթ տասնեակից աւելի պատուաստիճան-գահերի ցուցակն է՝ ներկայացուած Ս. Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսի (388-439) նամակում, ուր նշուած է նաեւ, որ այն հաստատուել է Սասանեան արքայից արքայի կողմից: Նամակում ուղղակիօրէն տրուած է վաւերագրի անուանումը՝ «Գահնամակ», որն ակնյայտօրէն իրանական ծագման է¹ (բնագրում՝ «Ներսէհ՝ հրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես՝ {Սա}հակ² Հայոց կաթողիկոս, կնքեցաք զԳահնամակին...»³. իմա՝ «այս Գահնամակի-ն»): Գահնամակ անուանումը յիշատակուած է նաեւ այլ հայ մատենագիրներէ երկերում, սակայն ո՛չ ամենավաղ շրջանի: Մովսէս Խորենացին նման պաշտօնական վաւերագրերի (առանց անունը տալու) սկզբնաւորումը կապում է այն «բարեկարգութիւնների» հետ, որ Հայաստանում կատարեց Արշակունեաց արքայատոհմի հիմնադիր Վաղարշակ թագաւորը (ըստ Պատմահօրը հասած աւանդութեան՝ Ք. ա. Բ դար)⁴: Ինչպէս նա, այնպէս էլ վաղ շրջանի միւս մատենագիրները (Եղիշէ, Փաւստոս Բուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Պետրոս Սիւնեցի, Սեբիոս), առանց յիշատակելու «Գահնամակ» վաւերագիրը, ընդարձակ տեղեկութիւններ են հաղորդում Արշակունեաց թագաւորութեան եւ մարզպանութեան դարաշրջանի նախարարների կայուն ժառանգական գահե-

Г. Периханян, Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды, Москва, 1983, с. 67-72, 312-314; **Հ. Ս. Անաւյան**, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Գ, էջ 159-168 («Գահնամակ» բառալօղում); **Կ. Ն. Իւզբաշեան**, Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանագրութիւնը, Եր., 1989, էջ 23-30 (վերահրատ.՝ Եր. եւ Անթիլիաս, 2005); **Ա. Վ. Մուշեղյան**, Մովսէս Խորենացու դարը, էջ 235-239, 327-328:

¹ Տե՛ս **Հ. Անաւյան**, Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Ա, Եր., 1971, էջ 504 («ԳԱՀ-ՆԱՍՄԿ «ճախարարների պատուոյ աստիճանի ցուցակը»... =Հիւս. պիլ. *gāhnāmak, իբր պրս. *gāhnāma «գահական թուղթ, գիրք կամ ցուցակ», որ կազմուած է gāh «գահ, պատուոյ աստիճան» եւ nāmak «գրութիւն, գրուածք» բառերից. – Հիւրշ. 125»); **Հ. Ս. Անաւյան**, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Գ, էջ 159 (հեղինակը նաեւ գկատում է, որ՝ «Գահ բառի ունեցած վերոյիշեալ իմաստով [«պատիւ, իշխանական աստիճան»] պատմական աղբիւրներում հաւասարապէս հանդէս է գալիս նաեւ *բարձ* բառը, այնպէս որ այդ երկու բառերը որպէս հոմանիշներ միասնաբար էլ գործածուած են Աստուածաշնչի Ե դարի հայերէն թարգմանութեան մէջ [Գ. Մակար. Ե 8]):

² Այս ենթաբաժնի բնագրերում օգտագործում ենք հետեւեալ փակագծերը. [...] - վերականգնում; {...} - կորսուած հատում:

³ Ի դէպ, եզրոյթի այս ձեւի մէջ՝ *Գահ-ճամակ-ի* (ի տարբերութիւն «հայերէն» ձեւի, որն ընկալում է՝ որպէս *Գահ-[ա]-ճամակ*), թերեւս, կարող է դիտարկուել իրան. իզաֆետային կառուցումների նշան (թէկուզ եւ այդ դէպքում աւելի սովորական պիտի լինէր բաղադրիչների հակառակ շարադասութիւնը): Իսկ բառամիջի Ե-ի առկայութիւնը կարելի է կապել աճառման հայկական բարբառային-խօսուածքային *Ա-Ե-Ա* յաճախադէպ անցման հետ (այն յատուկ է նաեւ իրանական լեզուներին), որի հետեւանքով ունենք *Արաքս – Երախս, Առան – Եռան, Անձաւացի – Անձեւացի, Զարաւանդ – Զարեւանդ* եւն:

⁴ **Խոր.**, Բ.է-ը, էջ 109-117; ՄՄ, հտ. Բ, էջ 1855-1864: Հմմ., օր.՝ էջ 109. «Քանզի բազում ինչ աստ՝ կարգաց եւ յարինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, եւ համայն ասել՝ *արէն* թագաւորութեան եւ որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն՝ զարաց, զարապետաց կողմանց, կողմնակալաց, եւ որ մնան այսոցիկ»; էջ 117. «Եւ *արէն*ս իմն հաստատէ [Վաղարշակ] ի տան թագաւորութեան իրոյ... Եւ՝ *կարգս* զինորութեանց, եւ նոցունց առաջինս եւ երկրորդս եւ երրորդս եւ որ ի կարգին»: Բնագրերում որոշ կէտադրման փոփոխութիւններ կամ ընդգծումներ ենք կատարել՝ առանց ծանօթագրելու:

րի ու տեղակարգութեան հաստատութեան մասին¹, որոնց «գոյութեան փաստը հայերի մէջ կասկածի ենթակայ չէ»²:

Ուխտանէս եպիսկոպոսը 982 թ.³ յանուանէ յիշատակում է «Գահնամակ»-ը՝ կարճ մէջքերում անելով նրանից, եւ նկատում է, որ պատմիչի ձեռքի տակ եղել է հէնց մեզ հասած բնագրի մի տարբերակ⁴: Ըստ նրա՝ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորը խնդրել էր աւագ եղբօրը՝ Պարթեւքի արքայ Արշակ Մեծին՝ օգնելու իր պատգամաբեր Մարիբայ Կատինեային, որին յանձնարարել էր՝ «որոնել զդիւանն արքունի եւ տալ զԳահնամակ նախարարացն Հայոց... իսկ նա գտեալ զԳահնամակն՝ բերեաւ [առ] Վաղարշակ արքայն Հայոց: Իսկ նա առեալ զարինակն՝ նախարարութիւնս կարգէ իւրաքանչիւր ումեք բարձ եւ պատիւ տալով նախարարացն՝ ըստ իւրաքանչիւր բարձի տալով իշխանութիւն միոյ միոյ ըստ արժանեաց՝ որում վայելէր...» (հետեւում է՝ «եւ զայս մի ըստ միոջէ կարգէ եւ կոչէ անուանս. Առաջին՝ Սիւնեաց տէր, երկրորդն՝ ասպետ Բագրատունի, երրորդն՝ Արծրունի, չորրորդն՝ Մա[ղ]խագունի, հինգերորդն՝ Մամիկոնեան, եւ զայլ եւս...»)⁵: Ինչպէս տեսնում ենք, ժ դարի հեղինակը զուտ գրական շեղում է կատարում իրեն աղբիւր ծառայած Խորենացուց, որի տեղեկանիով՝ Վաղարշակը Հայոց նախարարութիւններին գահակարգութիւնը սահմանել էր առանց աւելի հին փաստաթղթի ու կարգի⁶:

Նոյն դարում (ըստ յիշատակագրութեան՝ 967 թ.) Մեսրոպ երէց Վայոցձորեցին իր «ծաղկաքաղ արարած» «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց հայրապետի» երկի Ե գլխում բերում է 167 թագաւորական ու նախարարական տոհմանուններով մի ցուցակ, որը ներկայացնում է իբրեւ՝ «Գահը [կամ Բարձք չորեքհարիւր] իշխանացն Հայոց» (նախադրութիւնն է. «Եւ իբրեւ ձեռնադրեցաւ մեծն Ներսէս ի Կեսարիա եւ եկեալ ի Հայս՝ նորոգէր զգահս իշխանացն Հայոց, զոր էր կարգեալ ի Խոսրովայ եւ յայլ թագաւորացն: Զնոյն եւ նա կարգէր՝ ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ՝ բարձս չորեքհարիւր, որ են այսոքիկ...»)⁷: Բայց այս բնագրում որոշակի են ակնյայտ ուշ գրական ծագում յուշող իրողութիւնները⁸, ուստի՝ այն կոչում են ոչ միայն «Ներսէսեան», այլեւ յաճախ՝ «Կեղծ գահնամակ»,

¹ Դրանց ամփոփ քննութիւնը տե՛ս **Н. Адоиц**, Армения в эпоху Юстиниана, с. 272-277. Հմմ. նաեւ **Հ. Ս. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Գ, էջ 159, ծմ. 6:

² **Н. Адоиц**, Армения в эпоху Юстиниана, с. 272. Ծարուհակութիւնը՝ «Оно [местничество] было принято как при дворе армянских Аршакидов, так и персидских царей. Об этом свидетельствуют отечественные историки»:

³ Տե՛ս **Հ. Ն. Ալիեան**, Բանասիրական հատակոտորներ. 3. Ե՞րբ գրած է Ուխտանէս իր Պատմութիւնը, – «Աւետիք», Բէյրութ, 1944, հիմ 5-8, էջ 57; Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները **Վ. Առաքելեանի**, Եր., 2006, էջ 16-17:

⁴ Ուխտ., Ա.իէ, էջ 40:

⁵ Անդ: ԺԹ դ. հրատարակիչը քառակուսի փակագծով վերականգնումներ ունի:

⁶ Հմմ. նաեւ Ն. Արոնցի դիպուկ դիտարկումները (Армения в эпоху Юстиниана, с. 253-254).

⁷ Տե՛ս Սոփերք Հայկականք, հտ. Զ, Վեմետիկ – Ս. Ղազար, 1853, էջ 32-38; **Հ. Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, էջ 432-433; **Н. Адоиц**, Армения в эпоху Юстиниана, с. 257-259.

⁸ Մանրամասն տե՛ս անդ, էջ 259:

թէպէտ նաեւ կարեւորոււմ է, որ հեղինակը, ըստ ամենայնի՝ օգտագործել է մեզ հասած «Քահնամակ»-ը եւս (ի դէպ, հէնց այս տարբերակում է արձանագրուած «Գորոզուայք» հարաւարցախեան իշխանատոհմի անունը, որը թոյլ է տալիս մեզ նկատել նրան «Զօրանամակ»-ում՝ «Գ[ո]ր[ո]զճունի ձեւով», ինչպէս նաեւ նրա վերականգնումը կատարել «Քահնամակ»-ի պակասող աւարտում):

Եւ վերջապէս՝ ԺԳ դարի վերջին Ստեփաննոս Օրբէլեանը, յղելով Ղեւոնդին (որին Ն. Ադոնցը ենթադրաբար նոյնացնում է Լ դարի յայտնի պատմագրի հետ, թէպէտ մեզ հասած վերջինիս «Պատմաբանութեան» մէջ նման հաղորդում չկայ¹), գրում է Տրդատ Մեծի արքունիքում գործածուած «Քահնամակ»-ի մասին, ընդ որում՝ զգացում է հեղինակի ծանօթ լինելը ե՛ւ մեզ հասած «Քահնամակ»-ին, ե՛ւ «Զօրանամակ»-ին (բնագիրն է. «հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն Յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ: Որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ՝ ի ժամ ճաշոց նստել բարձս չորեքհարիւր իշխանաց, որոց գահազուլիք՝ բղեաշխն Գուգարաց, իշխանն Աղձնեաց, իշխանն Անգեղտան, իշխանն Կորդուաց, ասպետն Բագրատունի, իշխանն Արծրունեաց, իշխանն Սիւնեաց եւ իշխանն Մամիկոնէից, սոքա էին գահազուլիք ամենայն իշխանացն Հայոց: Իսկ զօրացն եւ աշխարհին վերայ չորս միայն կացուցանէ իւրոյ թագաւորութեանն երկրորդ հրամանատարս ի վերայ ամենայնին. արեւելեան կողմանն՝ զիշխանն Սիւնեաց քսան եւ մի իշխանօք, հիւսիսային կողմանն՝ զբղեաշխն Գուգարաց քսան եւ երկու իշխանօք, արեւմտեան կողմանն՝ զԿորդուացին քսան եւ մի իշխանօք, հարաւային կողմանն՝ զիշխանն Անգեղտանն քսան եւ երկու իշխանօք: Զայս յսպէս գտաք ի Գաննամակի իշխանացն Հայոց, զոր Ղեւոնդ գրեաց, եւ սակաւ մի ցուցանէ Ագաթանգեղոսին եւ Ներսիսին»):² Նշենք, որ չբացատրելով «Քահնամակ»-ի առիթով յղուած աղբիւրի մասին Ն. Ադոնցի վարկածը՝ կարելի է նաեւ Սիւնեաց պատմիչի յղումը վերագրել ոչ պակաս յայտնի Ե դարի Վարդանանց նահատակ Ղեւոնդ երէցին, որը Մաշտոցի ու Սահակ Պարթևի առաջին սաներից էր եւ Կորին վարդապետի աշակերտակիցը³. Ստեփաննոս Օրբէլեանն այլուր առիթ չի ունեցել՝ յիշատակելու Լ դարի պատմիչին, իսկ Ղեւոնդ երէցին յիշատակում է եւս մէկ անգամ⁴:

Ինչպէս նշեցինք, մեզ հասած՝ հայ ազնուականութեան պատուաստիճան-գահերի ցուցակ-«Քահնամակ»-ը ներկայացուած է Հայոց Սահակ կաթողիկոսի նամակում, իսկ առանձին, փաստաթղթային ձեւաւորմամբ ցուցակի տարբերակ մեզ չի

¹ Աճ, էջ 254-255; Հ. Ս. Անայան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Գ, էջ 160, ծմ. 13:

² Օրբ., գլ. 2, էջ 15-16; Պատմութիւն անհանգիստ Սիսական, գլ. Է, էջ 24-25; Ստեփանոս Օրբէլեան, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, Անթուրիոնը եւ ծանոթագրութիւնները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Եր., 1986, էջ 78-79:

³ Տէ՛ս Կորին, գլ. ԺԶ, էջ 66, ԺԹ, էջ 74; Կորին, Վարք Մաշտոցի, Յատաշարան, բնագրի վերակազմութիւն եւ ծանօթագրութիւններ, Աշխատասիրեց՝ Հ. Պ. Անանեան [Հանդերձ իտալերէն թարգմանութեամբ], Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1998, § 51, էջ 50; § 69, էջ 62; Մ՛Հ, հտ. Ա, էջ 244, Ասխ. ԺԷ.5; էջ 248, Ասխ. Ի.5:

⁴ Օրբ., գլ. ԺԶ, էջ 42; Պատմութիւն անհանգիստ Սիսական, գլ. ԺԷ, էջ 59:

հասել: Սակայն չբացառելով նման տարբերակ(ներ)ի գոյութիւն ունեցած ու գործառուած լինելը՝ հարկ է նշել, որ, ըստ ամենայնի՝ պարտագիր չէ կասկածել նաեւ հէնց նամակ-տարբերակի՝ պաշտօնապէս շրջանառուած-գործառուած լինելու հնարաւորութեանը (Իհարկէ՝ իր ժամանակին): Աւելին՝ Օրբէլեանի մի դրուագից երեւում է, որ մարզպանական դարաշրջանի հասարակական մտածողութեան մէջ պատուաստիճանների ցուցակ-«Գահնամակ»-ի գործառոււմը յարիր է ընկալուել նաեւ պատմագրական երկի, այն է՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան» կազմում: Համապատասխան գլխագրում յղելով Զ դ. կէսերի եպիսկոպոս, մատենագիր եւ Մովսէս Խորենացու («Քերթողահօր») աշակերտ Պետրոսին («յասացուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»)՝ Օրբէլեանը շարագրում է Դ դարի յայտնի իշխան Անդոկի (Արշակ Բ-ի աներոջ) մասին մի կիսանովելային պատում, ըստ որի Շապուհ Բ Որմզդեան արքան կամեցել է ճշտել հայ աւագանու՝ «զազատատոհման եւ զնոցին նախապատիւ նախադաս նախագահութիւնս», ուստի հայերից պահանջել է այդ մասին վկայող պաշտօնական գրաւոր որեւէ նիւթ («զնախնականն գիր ըստ իւրաքանչիւր ըստ տանց ազատագարմն եկաց ձերոց զնախաստիճանն եւ զնախանիստ պատիւն»), որին ի պատասխան՝ «նոյնժամայն խորհուրդ արարեալ իշխանացն Հայոց Մեծաց՝ մատուցին առաջի թագաւորին զցանկալին ամենայն տառից... զգրաւորական գիրս սրբոյն Գրիգորի, որ Ագաթանգեղն կոչի... գտեալ նմա զգիր տասն եւ եօթն բարձի ազատացն Հայոց իշխանաց...»¹:

Մեր երկրորդ փաստաթուղթը՝ «Զօրանամակ»-ը, ուղղանկիւն զարդաշրջանակի մէջ ներգծուած բոլորակ քառաբաժին աղիւսակ է, որի բաժինների (անուանուած՝ ըստ Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան շորս կուսակալ զօրավարութիւնների՝ «Արեւելեան Դուռն», «Հիւսիսային Դուռն», «Արեւմտեան Դուռն» եւ «Հարաւային Դուռն») ճառագայթաձեւ բացուող եռասիւնակ տողերում թուարկուած են 21-22-ական նախարարութիւններ (ընդամենը՝ 86), իրենց թուահամարներով (Ա – ԻԱ/ԻԲ՝ առաջին սիւնակում) եւ զօրականների քանակով (Մ – Ա՛ՔՆ՝ երրորդ սիւնակում ու դէպի ներս շրջուած): Բացի այդ, ուղղանկիւն զարդաշրջանակի աջ կողագաղտի մէջ վերեւից ներքեւ կարճ տողերով տրուած է բնագրի աւարտն ու ամփոփումը. «Եւ զոմանս՝ ի յայլ աշխարհս գրաւեալս. եւ լինի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազգաւք՝ ԶԴ-ից հազարաց, թող զսպասաւորս դրանն արքունի, որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի, եւ Մարդպետական, որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուհուոյն եւ զանձուցն: Եւ ընդ ամենայն թիւ զաւրացն Հայոց, որ է հարիւր եւ քսան հազարաց»²: Մատենագրութեան մէջ «Զօրանամակ» անուանումն արձանագրուած չէ, ուստի այն շարունակում է մնալ

¹ Օրբ., գլ. Ը, էջ 20-21; Պատմութիւն Ամհանգին Սիսական, գլ. Թ, էջ 30-31: Այս աւանդապատումի մանրամասն քննութիւնը եւ արժեւորումը տե՛ս Н. Адопц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 273-277.

² Տե՛ս Յ. Էպ. Գախիաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, հտ. Բ, էջ 58-ին յաջորդող ներդիրը: Ղ. Ալիշանի «Այրարատ»-ի էջ 424-ին յաջորդող ներդիրի արտատպութեան մէջ բնագրի այս աւարտը տեղափոխուել է բոլորակ աղիւսակի կէստրոնում ներգծուած ուղղանկեան մէջ:

պայմանական: Չնայած դրան, ճիշտ չի թւում Ն. Ադոնցից ի վեր շրջանառուող այն դրոյթը, թէ տուեալ փաստաթուղթը պարզապէս «Գահնամակ»-ի մի տեսակ է:

«Զօրանամակ»-ի՝ վերեւում նկարագրուած իւրատեսակ ձեւաւորումը, մեծ հաւանականութեամբ, կարող էր ուղղակիօրէն կրկնած լինել աւելի հին հայերէն նախօրինակ-պատճէնի արտաքին պատկերը: Գրերի գիւտից յետոյ այն պիտի թարգմանուած-կազմուած լինէր մի վաղագոյն հրովարտակ-վաւերագրից, որը պաշտօնապէս սահմանում էր Արշակունեաց աւատական պետութեան զինուժի կառուցուածքն ու ձեւաւորման չափաքանակները՝ Մովսէս Խորենացու բնորոշմամբ՝ «կարգք զինուորութեանց»¹: Այդ վաւերագրի լեզուն կարող էր ե՛լ յունարէնը լինել (գոնէ Տրդատ Մեծի օրօք՝ շատ բնական տարբերակ), ե՛լ ասորերէնը կամ պահլաւերէնը: Սակայն «Զօրանամակ»-ի արտաքին ձեւաւորման ուշագիւր վերլուծութիւնը ստիպում է ընտրել վերջին տարբերակներից մէկը, քանի որ մեզ հասած աղիւսակում «Հիւսիսային» եւ «Հարաւային» դոնանունների տեղերն աջից ձախ ուղղութեամբ ակնյայտօրէն շփոթուած են: Պատահականութեամբ բացատրել այդ շփոթը, որն, անկասկած, գալիս է հայերէն թարգմանական նախօրինակից, իրաւացի չի թւում, ուստի վրիպումը պիտի կապուի սեմական գրերին բնորոշ (արամէերէն տառերով էր նաեւ պահլաւերէնը) աջից-ձախ գրութիւնից արուած անուշադիր թարգմանութեան-փոխադրման հետ: Հաւանաբար, վերջինս կատարուել է հետեւեալ ձեւով. նախ՝ երեւում է, որ Դ դարի մինչհայերէն (ասորերէն կամ պահլաւերէն) նախօրինակում նախարարական զօրքերի թուարկումն սկսուել է բոլորակ աղիւսակի վերեւի կենտրոնից դէպի ձախ ընթացող «Արեւելեան Դոնից», եւ ժամացոյցի սլաքի հակառակ ուղղութեամբ շարունակուելով «Հարաւային Դոնով», ապա «Արեւմտեանով»՝ աւարտուել է «Հիւսիսայինով»: Ընդ սմին, վերարտագրելով բոլորակ գծագիրը (ենթադրաբար, հէնց Ե դարում)՝ առաջին թարգմանիչ-նկարիչը (կամ նկարիչը՝ թարգմանիչ օգնութեամբ), թերեւս, գրել է նաեւ գեղագիր դոնանունումները չորս ցանկասիւնակներից իւրաքանչիւրի առջեւում, ինչպէս որ եղել է աջից-ձախ գրութեամբ ու ժամացոյցի սլաքի հակառակ ուղղութեամբ բոլորուող նախօրինակում եւ ինչպէս որ առկայ է նաեւ մեզ հասած տարբերակի բոլոր չորս դէպքերում (երկուսում, ինչպէս նշեցինք՝ շփոթուած): Սակայն այդ աշխատանքը կատարելիս արուել է նաեւ մի լուրջ փոփոխութիւն. գծագրող նկարիչը աշխարհի կողմերի մասին իր պատկերացումներին (հայերէն ձախից-աջ գրութեան տրամաբանութեամբ՝ ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ) անհամապատասխան է նկատել հորիզոնական գրուած դոնանունումների տեղերը (աջ կող-

¹ Խոր., Բ.ը, էջ 117; ԱՂ, հտ. Բ, էջ 1863 («Եւ արեւնս իմն հաստատէ [Վաղարշակը]... Եւ՝ կարգս զինուորութեանց...»): Հմմ. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 280 («Покуда действовало это положение относительно нахарарской кавалерии, необходимы были точные сведения о численности князей и их воинств. На почве такой необходимости должны были возникнуть соответствующие письменные документы официального или иного происхождения, родственные с тем памятником, который трактуется нами, – воинской грамотой»).

մում պիտի վերելի «Արեւելեանից» յետոյ գրուէր «Հիւսիսային Դուռն է»՝ թէկուզ եւ դէպի վեր շրջուած, իսկ ձախում, ներքեւի «Արեւմտեանից» յետոյ՝ «Հարաւային Դուռն է») եւ պարզապէս փոխել է դրանք¹: Բայց երկրորդ աշխատողը՝ գրիչ-թարգմանիչը (կամ գրիչը՝ թարգմանչի հետ), երեւում է՝ անհազորդ է եղել թէ՛ այդ փոփոխութեանը, թէ՛ փաստաթղթի բովանդակութեան մանրամասներին (նախարարութիւնները՝ այս կամ այն սահմանակողմին պատկանելուն), եւ լոկ նոյն հերթականութեամբ փոխադրել-լրացրել է ցանկասիւնակների անուններն ու դրանց կողքի թուերը: Սկսելով, անկասկած, վերելի կենտրոնում գրուած եւ դէպի ձախ ուղղուած «Արեւելեան Դուռնից»՝ նա խնամքով պահել է տողերի՝ ներսից դէպի դուրս ճառագայթածեւ ուղղութիւնը, որի հետեւանքով երկու ձախ ցանկասիւնակների տոհմանունները փաստօրէն շրջուած են գրուել: Այդ շրջուածութիւնն, ի վերջոյ, անհարթութիւն համարելով՝ գրիչը կատարել է միայն մէկ լուրջ փոփոխութիւն. ձախից հասնելով բոլորակի ներքեւի կենտրոնին՝ նա չի շարունակել նոյն՝ «սեմագիր» նախօրինակի ուղղութիւնը. որպէսզի աջ ցանկասիւնակների տոհմանունները լրիւ շրջուած չգրուեն (ինչպէս որ մեզ հասել է նաեւ «Հարաւային Դուռն է» անունումը՝ իհարկէ, «սեմագիր» նախօրինակի «Հիւսիսայինի» փոխարէն), նա սկսել է դրանց անունները տող առ տող թարգմանել-լրացնել վերելի կենտրոնից դէպի աջ բոլորուող-իջնող տարբերակով:

Իհարկէ, վերջին հանգամանքը կարող է տպաւորութիւն ստեղծել, թէ «Զօրանամակ»-ի հայերէն պատճէն-նախօրինակը մտայղացուել է հէնց այդպիսի՝ ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ ընթացող կառուցուածքով, ընդ որում՝ սկզբում ունենալով «Հիւսիսային Դուռն»-ը, ապա՝ «Արեւմտեանը» եւն: Սակայն ամբողջական վերլուծութիւնից երեւում է, որ հայերէն տարբերակը մտայղացուել-իրագործուել է որպէս մինչ-գրերի գիւտը շրջանառուած փաստաթղթի պարզ թարգմանութիւն (իրագործման ընթացքում ի յայտ եկած թերիներով), այլ ոչ թէ իբրեւ յատուկ տարբերակ: Նշենք նաեւ, որ վերծանողները չեն փորձել խորանալ վաւերագրի կառուցուածքային առանձնայատկութիւնների մէջ եւ նրա ցանկասիւնակները ներկայացրել են պարզապէս նոր ժամանակների նախընտրութիւններին համապատասխանող դասաւորութեամբ («Արեւմտեան», «Արեւելեան», «Հիւսիսային», «Հարաւային»): Օգտակար կը լինէր այս խնդրում հնարաւորինս ճշգրիտ պատկերացում մշակելը, որն լուրջ պատմա-մշակութային եզրայանգումների կը բերէր:

¹ Մեզ հասած աղիսակի միւս մեծ թերութիւնը ուղղաձիգ գրուած դոնանուանումների կրկնում լինելն է («Արեւելեան Դուռն է»՝ բոլորակի վերելի կենտրոնում, եւ «Արեւմտեան Դուռն է»՝ ներքեւի կենտրոնում), որի հետեւանքով կրկնող դոնանուանումները շփոթութեան տեղիք են տալիս՝ յարելով համապատասխանաբար «Հիւսիսային Դուռն» ցանկասիւնակի առաջին եւ «Հարաւային Դուռն» վերջին տոհմանուանումներին: Սակայն դա, անկասկած, հետեւանք է ոչ թէ թարգմանութեան հանգամանքների, այլ մի ուշ գրչի անյաջող նախաձեռնութեան. ըստ երեւոյթի, նախօրինակ մեծ մագաղաթաթերթի աղիսակ-պատկերն աւելի փոքր չափի երկու թերթի վրայ արտագրելիս (ինչպէս որ ունենք Մաշտոցեան Մատենադարանի /Խետայտու՝ ՄՄ/ հ^տ 1379 ձեռագրում) վերջինս գեղագիտական ակատառումներով որոշել է թերթերից միայն մէկի վրայ ընկնող ուղղաձիգ դոնանուանումներն արտապատկերել նաեւ միւս թերթին:

«Զօրանամակ»-ի բնագիրը մեզ ամբողջական հասած լինելու տպաւորութիւն է թողնում, իսկ «Գահնամակ»-ը, ընդհակառակը, ըստ ամենայնի՝ բազմաթիւ անունների պակաս ունի վերջից (Ն. Ադոնցի հաշուարկով՝ երկու տասնեակից ակելի): Բայց արդէն նկատուած է, որ դրա պատճառը զուտ տեխնիկական է. այդ առանց բացառութեան փոքր նախարարութիւնների անունները, անկասկած, եղել են մեզ հասած միակ թերթը պարունակած ձեռագրի յաջորդ թերթի սկզբում¹: Ընդամին, կորսուած անունների մեծ մասը կարող է որոշ հաւանականութեամբ վերականգնուել «Զօրանամակ»-ից²: Պակասում են նաեւ բնագրի վերնագիրը եւ առաջին տառը (կամ տառերը): Սկզբնատառը չկայ, թերեւս, որեւէ գրչի անփութութեան պատճառով. գրիչները յաճախ էին բուն արտագրութեան պահին բաց թողնում հատուածի սկիզբնատառը կամ տողը՝ մեղանագիրն աւարտելուց յետոյ դրանք գունագարդ նկարելու նպատակով, սակայն երբեմն մոռանում էին անել դա: Եթէ ընդունենք, թէ բնագիրն առանձին վերնագիր է ունեցել, ապա կարող ենք նաեւ ենթադրել, որ այն գրուած է եղել նախորդ մագաղաթաթերթի վերջում:

«Զօրանամակ»-ի կազմման ժամանակը Տրդատ Գ-ի դարաշրջանին կամ ամենաուշը՝ Խոսրով Կոտակի իշխանութեան առաջին տարիներին վերագրելու տարբերակը վաւերագրի հաւաստիութիւնն ընդունող մասնագէտների մօտ կասկած չի յարուցում³: Իրօք, փաստաթղթում արձանագրուած որոշ նախարարական տներ Հայաստանում հաստատուել էին, ըստ հաւաստի աղբիւրագիտական տուեալների՝ Տրդատ Գ-ի օրօք (298-330), իսկ մի քանիսն էլ ոչնչացուել էին նրա որդի Խոսրովի կողմից (Մանաւագեաններ, Որդունիներ են): Փոխարէնը՝ մեզ հասած «Գահնամակ»-ի թուագրման հարցում տեսակէտներն էապէս տարբերում են: Ն. Ադոնցի ու նրա հետեւորդների կարծիքով՝ Սահակ Պարթևի նամակը գրուել է մարզպանութեան ստեղծումից (այսինքն՝ 428-ից) յետոյ⁴: Բովանդակութեան ուշագիր վերլուծութեան հիման վրայ այդ կարծիքը շրջադարձով՝ Բ. Ուլուբաբեանը ցոյց է տուել, որ «Գահնամակ»-ն արտացոլում է մինչմարզպանական շրջանի պատկերը, ուստի կարող է շարադրուած համարուել Ե դ. առաջին քառորդում⁵: Այս խնդրում վճռորոշ է «Գահնամակ»-ում «ԻԳ. Գարդմանայ տէր» իշխանի յիշա-

¹ Հմմ. Г. Халатянц, Армянские Аршакиды, ч. I, с. 297: “Всех княжеств в списке – 70: быть может, их было больше, так как до нас сохранился лишь один лист, исписанный до конца”.

² Իսկ վերջինիս համեմատութեամբ՝ «Գահնամակ»-ն ակելի ունի միայն երեք տոհմանուններ՝ ԾԹ. Նախճերին, Կ. Քաղաքապետն արքունի եւ ԿԳ. Ցուլն (եթէ, իհարկէ, չհաշուենք թուով 11 երկրորդ-երրորդ իշխանաճիւղերը): Հմմ. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 256-257.

³ Տե՛ս, օր.՝ Լ. Ծախիճյան, Զօրանամակ, էջ 704; Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիս, էջ 618; Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 281-283:

⁴ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 262-263; Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 23; С. Л. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, p. 229-231.

⁵ Բ. Ուլուբաբյան, Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, էջ 159-163; Առյճի՝ Դովագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության, էջ 124-127:

տակման փաստը, քանի որ միայն 428-ին Ուտիք աշխարհը (եւ նրա կազմում Գարդման գաւառը) Վուամ Ե Սասանեանի կողմից անջատուեց մարզպանութեան վերածուած Հայաստանից ու կցուեց նոյն ժամանակ ստեղծուած Առան/Աղուանք մարզպանութեանը: Բացի այդ, «Գարդմանայ» եպիսկոպոսական «գահ» է յիշատակում Ուխտանէսի երկում պահպանուած 30 եպիսկոպոսական թեմերի ցանկը (գլ. Ա.Ն՝ «Յաղագս եպիսկոպոսաց, որք ընկալան աթոռ ի տեղիս տեղիս ի սրբոյն Գրիգորէ յիւրաքանչիւր գահ»), որը նոյնպէս իրականում արտացոլում է 387-ից 428 թթ. միջակայքի պատկերը¹: Եւ վերջապէս՝ Բ. Ուլուբաբեանի ճշտումներից յետոյ պատմա-բանասիրական նոր քննութեան ենթարկելով «Գահնամակ»-ի բնագիրը՝ Բ. Յարութիւնեանը փորձել է փաստարկել, որ Սահակ Պարթեւի նամակը կարող է թուագրուել 432-ով (այսինքն՝ մարզպանական շրջանով), սակայն նրան յաջորդող ցանկը պէտք է համարել Հայոց թագաւոր Խոսրով Գ-ի եւ Շապուհ Գ Սասանեանի օրօք 388 թ. հաստատուած «Գահնամակ»-ը²:

Բոլոր դէպքերում, բնագիրը թուագրողները նախ եւ առաջ յենուել են նրա սկզբնամասի վրայ՝ ընկալելով բովանդակութիւնն այնպէս, իբրեւ թէ հայ նախարարների գահացուցակը Սահակ կաթողիկոսը (388-439, ընդմիջումներով) յայտնաբերել է Հայոց թագաւորի դիւանում (վերջին Արտաշէս/Արտաշիրի կամ Խոսրով Գ-ի) կատարած փնտրտուքի արդիւնքում («խնդիր արարեալ»), որից յետոյ այն

¹ Տե՛ս Ուխտ., Ա.Ն, էջ 100 (քննարկում. «շարադրեցից եւ յայտ արարից զիրաքանչիւր գահ» որպէս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի է կարգեալ եւ եղեալ զսեփհական աթոռընկալ եպիսկոպոսացն զկարգու... Այս երեսուն եպիսկոպոսք, որք աթոռակալութեամբ ընկալան ձեռնադրութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ...»): 428-451 թթ. վարչական փոփոխութիւնների մասին մանրամասն տե՛ս նաեւ Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արեւելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը, էջ 77-95; Բ. Արությունյան, Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана, с. 19-35; А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 109-114; И. Г. Семенов, Этнополитическая история Восточного Кавказа, с. 14; Т. Геворгян, Формирование марзпанства Аран, с. 210-226; Cl. Mutařian, L'Arménie du Levant, t. I, p. 278.

² Բ. Յարութիւնեանը ենթադրում է («Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 62-74), որ «Ծահալայն Ծոփաց տէր»-ի տակ «Գահնամակ»-ը նկատի ունի Ծահունեաց Ծոփք գաւառի իշխանին (որը երկրի «բաժանքից» յետոյ գտնում էր Կայսրութեանն անցած հատուածում), իսկ դա կարող էր լինել լոկ այն տարիներից, երբ Արշակ Գ թագաւորի մահուանից յետոյ Խոսրով Գ-ն, Սասանեանների եւ Հռոմի միջեւ կայացած ժամանակաւոր համաձայնութեամբ, վերահսկում էր նաեւ Հայաստանի արեւմտեան մասը (Խոր., Գ.խթ, էջ 319-320; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 2073): Սակայն Ծահալայն եւ Ծահունի անուանումների նոյնացումը խնդրառու է թուն, քանի որ Ագաթանգեղոսի իշխանացանկում դրանց տակ հանդէս են գալիս երկու տարբեր նախարարներ («եաթերորդ՝ իշխանն Ծոփաց աշխարհին... չորեքտասաներորդ՝ իշխանն շահապ Զարաւանդ եւ Հէր գաւառի»): Բացի այդ՝ «Գահնամակ»-ի «Ծոփք»-ը, մեծ հաւանականութեամբ, կարող է լինել «Մեծ Ծոփք»-ը (որը 387 թ. բաժանումից յետոյ երկրի պարսկական մասում էր), ինչպէս որ երեսուն է յունարէն թարգմանութեամբ պահպանուած «Գրիգորի վարք»-ի իշխանացանկից՝ «եթերորդ՝ իշխանը Մեծ Ծոփքի, որը Միջագետքի մօտ է գտնուում» (տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 73; Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանություն ներածականով ու ծանոթություններով Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, Եր., 1977, էջ 178): Ըստ այդմ՝ նաեւ կարելի է «Գահնամակ»-ում վերականգնելի համարել՝ Ե. Ծահալայն, [Զ.] Ծոփաց տէր փխ Ե. Ծահալայն Ծոփաց տէր:

հաստատման է ուղարկուել Տիգրան՝ արքայից արքայ Վուամ Ե-ին (420-438/439): Սակայն ամբողջ բնագրի ուշագիւր վերլուծութիւնը եւ լեզուաբանօրէն հնարաւորինս ճիշտ տողատումն ու կէտադրումն աւելի հաւանական են դարձնում նրա ընթերցման այլ տարբերակ: Նախ՝ թուում է, թէ ուսումնասիրողներին պարզապէս կաշկանդել է բնագրի ամենասկզբի պակասի տեղում դեռեւս մէկուկէս դար առաջ Մ. Էմինի առաջարկած վերականգնումը՝ «[Սա]հակայ խնդիր արարեալ...» (Ն. Ադոնցն աւելի է շեշտել՝ «[Իմ՝ Սա]հակայ...»)¹: Իրականում շատ աւելի հաւանական է, որ կորսուել է միայն մէկ տառ, այն է՝ Ա սկզբնատառը «{Ա}հ կայ խնդիր արարեալ» պարզ արտայայտութեան մէջ, որը բաղկացած է «Ահ» եղանակաւորիչից եւ «կամ» բայից՝ գործածուած որպէս օժանդակ բայ «առնեմ» բայի անցեալ դերբայի հետ²: Այդ «կորած» (ինչպէս ենթադրում էր, օր.՝ Բ. Յարութիւնեանը) ստորոգեալը «յայտնաբերելով»՝ տեսնում ենք, որ բնագրի առաջին նախադասութեան գործող անձը ոչ թէ Հայոց կաթողիկոսն է, այլ «Արտաշէս թագաւոր»-ը («{Ա}հ կայ խնդիր արարեալ... յԱրտաշէսի թագաւորի»): Դրանից էլ պարզ է դառնում, որ «խնդիր արարեալ»-ն այստեղ ունի ոչ թէ «որոնելու», այլ ուղղակի՝ «հայցելու, հարցնելու, հարցում կատարելու» իմաստը³ (ըստ այդմ՝ յաջորդող «եթէ»-ն էլ պահանջուող հարցական է դառնում), իսկ «գոր ի Տիսպոնն» հատուածը հարկ է ընկալել իբրեւ երկու բառով ընդմիջուած «ի դրան արժանի» հատուածին լրացնող (պայմանականօրէն պարզեցուած՝ «կայ խնդիր արարեալ յԱրտաշէսի թագաւորի՝ ի դրան արքունի, գոր՝ ի Տիսպոնն, ...եթէ՞ ես... տեսի»):

Այսպէս նաեւ հասկանալի է դառնում, որ «Արտաշրի ի դիւանին», ըստ ամենայնի՝ նշանակել է «Արտաշրական դիւան»՝ իբրեւ բնորոշում (եւ անգամ՝ գուցէ, անուանում) Իրանի պետական արխիւ-դիւանի (կամ առնուազն նրա՝ նորօրեայ

¹ Տե՛ս Գ. Ախվերդեանին հասցեագրած նրա 2 Ապրիլ, 1851 թուակիր ամսակում (Գ. Ախվերդյան, Նամակներ, էջ 355) եւ История Армении Моисея Хоренского, 1858, с. 358.

² Հմմ. «Բաղարէտի ժամանակ է կազմում նաեւ կամ բայը՝ խոնարհուող բայի անցեալ դերբայի հետ. հասեալ կամ (հասել եմ), եղեալ կայր (պատկած էք), եկեալ կայ (եկել է)» (Վ. Առաքելեան, Գրաբարի քերականութիւն, Եր., 2010, էջ 194, եղանակաւորիչների համար տե՛ս էջ 220): Մենագրութեան «Գրաբարի հատընտիր» բաժնի օրինակներից հմմ. «կայր կախեալ լերեայթ տեսիլ նշանակի, եւ փաղփաղէր մարմինն ի բարձուէն...» (էջ 244, Բուգ., Գ.ծթ, էջ 185; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 375): Ս. Գրքից եւս նշենք «ահա» եղանակաւորիչով, անցեալ դերբայով եւ օժանդակ բայ դարձած «կամ»-ով մի օրինակ՝ «Համբարձ Արբախամ զաչս իւր եւ ետես, եւ ահա խոյ մի կախեալ կայր գծառոյն սաքեկայ գեղջերաց» (Ծճնդ. ԻԲ 13), որի յունարէն տարբերակում էլ առկայ են «ահա»-ն եւ բաղարէտալ ստորոգեալը (“Και ἀναβλέψας Ἀβραάμ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ εἶδεν καὶ ἰδοῦ κριὸς εἶς κατεχόμενος ἐν φυτῷ σαβεκ τῶν κεράτων”).

³ Ըստ ՆՀԲ-ի (հտ. Ա, էջ 952)՝ «խնդիր» գոյականի իմաստներն են. «խոյզ, յոյզ, որոնումն», «Քննութիւն, հարցուփորձ, վեճ, տարակոյշ լուծանելի, խուզարկութիւն բանից», «Պահանջումն», «Խնդրուած, հայցուած, իրն հայցեալ»: Ստացում է. «Ահաւասիկ հարցում է արուել Արտաշէս թագաւորի կողմից...»:

⁴ Գուցէ, իրօք, սրբագրելով՝ որ փխ գոր, ինչպէս ճիշտ նկատել է Բ. Յարութիւնեանը («Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 73)՝ նշելով նաեւ կտորի վերջում՝ «տեսի» բառից յետոյ նախադասութիւնն աւարտելու անհրաժեշտութիւնը (թէկուզ եւ չզգալով նրանում «եթէ»-ի հարցական բնույթը):

եզրոյթով ասած՝ Ֆոնդերից մէկի), ընդ որում՝ աւելի հաւանական է՝ հէնց առաջին Սասանեան արքայի անունով: Վերջինս, ինչպէս դա պատկերացնում էին Ե դ. հայ հեղինակները (Խորենացու օրինակով), բացի իրենց հայրենիքը նուաճելուց ու նրա մեծ մասն աւերածութեան ենթարկելուց («գերելով՝ գլոյով մասն աշխարհիս յաւեր դարձուցանէր»¹)՝ դրա հակառակն էլ էր արել. «գեղեցկապէս յարգարեալ գաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին [այսինքն՝ նախկին, Վաղարշակ թագաւորի օրերի!] հաստատէր»²: Եւ ահա, հերթական անգամ Տիգրան ուղարկուած Սահակ Պարթեւից ակնկալել են հէնց այդտեղ՝ «Արտաշէի ի դիւանին» փնտրել ու գտնել («եթէ՛ ես ... տեսի») անհրաժեշտ փաստաթուղթը³: Այն, բարբախտաբար, յայտնաբերուել է, ապա հաստատուելով արքայից արքայի ու կաթողիկոսի կնիքներով՝ Սահակի կողմից ուղարկուել է (բնականաբար՝ Հայաստան)՝ «Քաղոց ամսի 17» թուակիր մի նամակ-նախաբանով («գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս»)՝ այն մասին, թէ «Նորին բարբարութիւն» Հայոց թագաւորը (այլ ո՛չ թէ Պարսից արքան) ինչպէ՛ս նախկին ժամանակների օրինակով կարգադրի (ապառնիով, այլ ո՛չ թէ յորդորական հրամայականով. «եթէ որպէ՛ս Ձեր բարբարութիւնդ հրաման տա-

¹ Խոր., Բ. հգ, էջ 215; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 1964: Ի դէպ, մեծ բարեբախտութիւն կը լինէր, եթէ այս արտայայտութեան մէջ կէտադրման մեր կատարած փոքրիկ փոփոխութիւնը (1913 թ. բնագրի համեմատ) նպաստէր՝ յաղթահարելու վերջին տասնամեակներում հայագիտութեան մէջ վաստակաշատ գիտնականների մի շտապողական վրիպման հետեւանքով սպրդած այն թիրընկալումը, իբրեւ թէ տուեալ բնագրից բխում է, թէ Մեծ Հայքի թագաւորութիւնն արդէն Գ դ. կէսերին, հոռոմէա-իրանական Միսիսիսի հաշտութեան պայմանագրի համաձայն բաժանուել էր Կայսրութեան եւ Սասանեանների միջեւ (տե՛ս, օր.՝ ՊԲՀ, 1976, հոմ 1, էջ 67-88; ՀԺՊ, հտ. II, էջ 39-43; Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության ատլաս, էջ 38-39; ՀԱ, 2007, սն. 160-171; Ա. Մելիքյան, Սալմաստի ժայռաքանդակը, էջ 61-65, 139-143, 203; А. Ж. Арутюнян, Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран, с. 277-284). Սակայն այդ շտապողական պնդումը լոկ գրաբարի շարահիւստութեան նրբերանգների թոյլ իմացութիւն է ցուցանում (իսկ պիտի ընկալել, պայմանականօրէն պարզեցուած՝ «գլոյով մասն աշխարհիս գերելով-յաւեր դարձուցանէր») եւ կոպտօրէն անտեսում յարակից ենթատեքստերը, այդ թում՝ հէնց շարունակութեան մէջ՝ «Յորմէ գաղթեալ նախարարքն Հայոց՝ ... ի Յոյնս ապաւիճէին» (այսպէ՛ս, այլ ոչ թէ՛ «Հայքի ոչ յորով, Յունաց բաժին ապաւիճէին»): Ս. Երեմեանից եկող այս վրիպեալ պնդման միւս «փաստարկների» մանրամասն հերքումը տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, III դարում Մեծ Հայքի բաժանման վարկածը, – ՊԲՀ, 1987, հոմ 3, էջ 201-212:

² Խոր., Բ. հե, էջ 215-216; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 1965: Ուշագրաւ է նաեւ՝ «Եւ գերկիրս գրով ընդ հարկաւ իրով արկանէ եւ ամենեւիմք զիր անուն հաստատէ»:

³ Դիտարկումը դէռ Գր. Խալաթեանցիին է (Армянские Аршакиды, ч. I, с. 296. “...армянский католикос Саак ездил в Персию в дни армянского царя Арташеса, при персидском царе Враме V, быть может, даже для утверждения Арташеса на престоле... 17-го числа армянского месяца к’ах’она... католикос Саак посетил в персидской столице Ктезифона персидскую государственную канцелярию и в архиве царя Арташира (379-383) видел касающийся армян павական ամսա[լ] – податный список крестьян, составленный, быть может, по приказанию этого царя после разделения Армении между Персией и Византией” (վերջին միտքն, իհարկէ, ճիշտ չէ): Հմմ. Հ. Կ. Քիպարեան, Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վենետիկ, 1992, էջ 75 («420-421 զինքը Տիգրան կը գտնենք, ուր գուցէ կ’երթայ Արտաշէսի թագաւորութիւնը յաջողցնելու համար, եւ պարսիկ արքային վրայ իր ունեցած հեղինակութեամբ դադրեցնել կոյ տայ քրիստոնէաներու դէմ հանումը հալածանքը»):

ցէ... որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին...) գահակարգութեան խնդիրները «Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց» համար՝ առաջարկուած «արդար եւ ճշմարիտ» ձեւով նրանց իր «գիւանի շահ[ը]համարի» մէջ «առնելով» (դասակարգելով-հաշուառելով)¹: Եւ դա, կրկին նշենք՝ ի պատասխան Արտաշէս թագաւորի՝ Սահակ Պարթևի հետ նախապէս մտայղացուած ու պատրաստուած պաշտօնական հարցումի («խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի...»): Նախորդ վերծանողներին խանգարել է նաեւ բնագրի առաջին սիւնակի 7-րդ տողաւարտում պատուոյ նշանի տակ վերցուած ժէ (17) թուանշանից յետոյ գրչի դրած վերջակէտը (կրկնակէտը), որին նաեւ երկու խոշոր գլխատառեր են յաջորդում² («տեսի ի Քաղոց ամսոյ ի ժէ: Ի Վռամայ...»): Վստահելով դրան՝ հրատարակիչներն այդ նոյն տեղում են ավարտել իրենց վերականգնած բնագրի առաջին նախադասութիւնը (Բ. Յարութիւնեանը խախտեց այդ «աւանդոյթը»), որի հետեւանքով ամսաթիւը կտրուել է Սահակի յղած նամակից («գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս...») եւ կապուել արքունի գիւանում «Ռամական նամակը» տեսնել-գտնելու հետ: Բայց իրականում դժուար չէ նկատել, որ գրչի համար հիմք են ծառայել, թերեւս, նախօրինակից եկած՝ թուանշան ցուցանող կրկնակէտերը («* ժէ:»), որոնցից երկրորդը նա սխալմամբ ընկալել է իբրեւ վերջակէտ: Ի դէպ, շտապողական է թուում նաեւ վստահութիւնը գրչի յաջորդ վերջակէտի նկատմամբ՝ «նոյնպէս ներսեհ» բառերից առաջ: Այն յետ տանելով ու դնելով «Որ յայսմ հետէ»-ից առաջ (դրանով ընկալւում է՝ «Որպէսզի այսուհետեւ... գահ[ակարգ]ը յայտնի լինէր, ... կնքեցինք Գահնամակը...»³)՝ յաջողում է միեւնոյն նախադասութեան մէջ չթողնել բայի տարբեր ժամանակներով խոնարհուած երկու ստորոգեալ («հրաման տացէ», «ի

¹ «Առնեն» բայի երկրորդ իմաստով (ըստ ՆՀԲ, հտ. Ա, էջ 308. «Վացուցանել, կարգել, համարիլ»): Նամակի հասցէատիրոջ հարցում Գր. Խալաթեանցի կարծիքը, ցաւօք, միւսներից չի տարբերում (անդ. «Тут он письменно обращается к “царю царей и благодетелю” (по-видимому, таков был титул этого властелина) Вралу, прося его о следующем: “чтобы твое благодеяние повелело, как то было прежде у армян, произвести для твоей канцелярии [новую] общую перепись армянских дворян и владетелей, дабы [сообразно с тем] места их в разрядном списке были определены”). Հմմ. Առյճը՝ Ստ. Մալխասեանցի ընկալման մէջ (էջ 338). «գրեցի Վրաս արքայից արքային եւ բարերարին, թէ թող [չկայ որպէս-ը] ձեր բարերարութիւնը հրաման տայ՝ Հայոց ազատների եւ տանուտէրների ցուցակագրութիւնը կազմել ձեր դիւանում...»: Բայց բնագրից ամենաշատ շեղումները Մ. Էմինին են (վերծանութեան ցանկացած տարբերակով) կրկնուած Ն. Ադոնցի կողմից (Армения в эпоху Юстиниана, с. 270) – «[Я Са]как искал во дворе царя Арташеса того, о чем заговорил в Ктезифоне, что я видел ramakan nāma Арташира в диване [17 месяца к'аг'оц]. И обратился я католикос Саак к Вралу... с просьбой: да прикажет Ваше Благодеяние сделать перепись армянским азатам и танутерам для вашего дивана...» (հմմ. История Армении **Моисея Хоренского**, 1858, с. 358). Դժուար է հասկանալ, թէ գիտնականների պատկերացմամբ՝ ինչպէ՞ս կարող էր Սահակը գրել՝ «Եւ է այսպէ՛ս արդար եւ ճշմարիտ», եթէ իր մասնակն ուղղում էր Պարսից արքային: Նոյնը՝ Հայոց կաթողիկոսի կնիքը դնելու հարցում, եթէ կնքուող փաստաթուղթը պիտի պահուէր Տիգրանի դիւանում:

² Դրանցից առաջինը մագաղաթեայ պատատիկի լուսանկարում յստակ երեւացող գլխատառ Բ է, չնայած մրան, որ երեք հրատարակիչներն էլ դրա փոխարէն էւ են վերծանել:

³ Հմմ. Լ. Գ. Խաչերեան, Գրաբարի շարահիւսութիւն, – ՀԱ, ԸԶ տարի, 1992, ս. 15:

յայտ լինէր») եւ իրարից ոչ հեռու կրկնուած «Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց»-ներն ու «նոյնպէս»-ները: Այս խնդրին նուիրուած մեր նախորդ աշխատանքում («Քաղմավէպ»-ում, 2011-ին) բերել ենք Սահակ Պարթեւի նամակ-նախաբանի սկզբում եղած «ՆԱՅՆԱ» եղանակաւորիչ բառի օրինակով երկու տասնեակից աւելի դէպքեր՝ միջնադարեան Թղթերի, Ճառերի, ինչպէս նաեւ մէջբերուած ուղղակի խօսքի ու կարեւոր հատուածաբաժանումների սկզբում (նաեւ՝ «Եւ ահա», «Զի ահա», «Արդ ահա», «Ահաւասիկ» տարբերակներով)¹: Այստեղ լոկ կրկնենք, որ Ս. Գրքում, որի մեծ մասի թարգմանիչն ու խմբագիրը Սահակ Պարթեւն էր, «Ահա»-ն հանդիպում է 331 անգամ² (համեմատելու համար՝ Մովսէս Խորենացու մօտ 10-ից պակաս է), ընդ որում՝ դրա քառորդ մասը՝ նախադասութիւնների հէնց սկզբում:

Այս նոր տարբերակով «Գահնամակ»-ի նամակ-նախաբանի ամբողջ բնագիրը դառնում է լրիւ պարզ, եւ վերանում է քերականական անհարթութիւնները շրջանցելու, առանձին բառեր անտեսելու³ կամ լրացուցիչ վերականգնումներ անելու⁴ կարիքը: Թէպէտ, թոււմ է, թէ կարելի է փորձել կատարել ընդամենը մէկը՝ «արքայից արքայի եւ բարերարի» բառերին յաջորդող «եւ»-ի փոխարէն նախօրինակում ենթադրելով՝ «Եի», այսինքն՝ «հինգերորդի [ամի]»: Դրանով կը յաղթահարուէր դեռեւս Գր. Խալաթեանցի կողմից նկատուած քերականական բաւականին ակնյայտ անհարթութիւնը⁵, ու նաեւ պարզ կը դառնար Սահակ Պարթեւի նամակի ոչ միայն ամսաթիւր (Քաղոց ամսի 17-ը), այլեւ ճշգրիտ տարեթիւր՝ Վուամի թագաւորութեան հինգերորդ տարին (=424 թ.՝ հաշուած 420 թ. Նաւասարդի 1-ից⁶, որն Օգոստոսին էր): Հետեւաբար՝ ճշգրիտ ամսաթիւր ստացում է 424 թ. Դեկտեմբերի 26-ը⁷:

¹ Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զարանամակ», էջ 509-511: Հմմ. Գիրք թղթոց, 1901, էջ 185, 231-232, 234, 407, 460; Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատ., էջ 1, 10, 346, 467, 490, 492; Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 216; Դասխ., գլ. Բ, իր, լր, խա, էջ 184, 237, 258; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 820, 868, 888; Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանեստի Մատենագրութիւնը, Երկրորդ տպագրութիւն, Վեճեստիկ – Ս. Ղազար, 1833, էջ 171; Առյճի՝ Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՀԱ, ԾԻԳ տարի, 2009, սն. 130, 134:

² Ըստ՝ Համաբարբառ Հին եւ Նոր կտակարանաց, Աշխատասիրութիւն՝ Թ. վրդ. Աստուածատուրեան Արապկերցոյ, Երուսաղէմ, 1895, էջ 28-30:

³ Հմմ., օր.՝ Ստ. Մալխասեանցի թարգմանածը (Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Թարգմ. ... եւ ծանոթագրություններ Ստ. Մալխասյանի, էջ 338-339):

⁴ Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 270; Բ. Հարությունյան, «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 73:

⁵ Տե՛ս Г. Халатянц, Армянские Аршакиды, ч. I, с. 297.

⁶ Սասանեանները նոր արքայի առաջին տարին հաշուում էին նախորդին փոխարինելու տարուայ Նասասարդի 1-ից (A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 166).

⁷ 424 թ. Նասասարդի 1-ը Օգոստոսի 12-ին էր (428-431 թթ. քառամեակում այն Օգոստոսի 11-ին էր. տե՛ս, օր.՝ Գ. Բրուտեան, Օրացոյց Հայոց, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 130-131; Ռ. Հ. Վարդանյան, Հայոց տոնացոյցը (4-18-րդ դարեր), Եր., 1999, էջ 16-17), հետեւաբար՝ Քաղոցի 1-ը՝ Դեկտեմբերի 10-ին: Հմմ. Г. Халатянц, Армянские Аршакиды, ч. I, с. 296 (“17-го числа армянского месяца к'ах'оца, соответствовавшего декабрю месяцу – не показано, однако, какого года...”).

Ըստ Մ. Էմինի եւ Ղ. Ալիշանի՝ «զուամականն զնամա[կ]» բառերը վերականգնելի են «զ[վ]ուամականն զնամա[կ]»¹: Բայց Գր. Խալաթեանցը եւ Ն. Արդնցը իրաւացիօրէն նկատել են, որ նման լրացման կարիք չկայ, քանի որ «ուամ» պահլաւերէն «ժողովուրդ» (նաեւ՝ «հասարակ ժողովուրդ») է նշանակում (որից կան «երամ» եւ «ուամիկ»), իսկ «նամակ/նամա»-ն իրան. լեզուներում էլ նոյնն է՝ իր նաեւ «գրուածք», «վաւերաթուղթ» իմաստով²: Այդպիսով՝ Սահակ Պարթեւի նամակն աղբիւրագիտական ուշագրաւ փաստերի թւում յիշատակութիւն է պահպանել նաեւ իրանական այն վաւերագրերի մասին (Ռամական նամակ), որոնք ամփոփում էին Սասանեան պետական աշխարհագրերի (բառացի թարգմանութեամբ՝ «ժողովրդագրերի»), նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ մարդահամարների³) արդիւնքները⁴:

«Գահնամակ»-ի ժամանակի մասին նոր ընկալումից նաեւ երեւում է, թէ Հայոց վերջին Արշակունի արքայի առաջին տարիներին երկրի հասարակական-պետական կառոյցն ամրապնդելուն ուղղուած որքա՛ն ծանօթ եւ պատմական դիտանկիւնով օրինակելի ջանքեր են գործադրել հայ պատասխանատու-նուիրեալները (ճիշտ այնպէս, ինչպէս դա արել ու անելու էին դարեր շարունակ, անցեալում եւ ապագայում, հայրենի հողի վրայ ու տիգրոններում)՝ ի հեճուկս յարարթուն եւ ամեն ազգային-կենսականը կաթուածահարող հանրային յոռետեսութեան:

Յաւարտս տանք Սահակ Պարթեւի նամակ-նախաբանն աշխարհաբարով.

«Ահաւասիկ Արտաշէս թագաւորի կողմից արքունի դռանը, որը Տիգրոնում է, հարցում է արուել, [որում] խօսուած [է այն մասին], թէ արդեօ՞ք ես այն Ռամական-նամակը, որը [կար] Արտաշիւրի դիւանում, գտել եմ [գտայ, տեսայ]:

Քաղոց ամսի տասնեօթին՝ Վուամ արքայից արքայի եւ բարեբարի հինգերորդ [տարուայ], նամակ գրեցի ես՝ Սահակ կաթողիկոսս [այն մասին], թէ Ձերդ բարե-

¹ История Армении Моисея Хоренского, 1893, с. 296; Գ. Ախվերդեան, Նամակներ, Էջ 355; Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Էջ 430:

² Ст'я Г. Халатянц, Армянские Аршакиды, ч. I, с. 295; Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 297. Հմմ. Н. Hübschmann, Armenische Grammatik, Bd. 1, Leipzig, 1895, S. 147, 201, 233; Հ. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Գ, Եր., 1977, էջ 425; հտ. Գ, Եր., 1979, էջ 140:

³ Այդ աշխարհագրերի մասին գիտէր նաեւ Պատմահայրը (Խոր., Գ.ծա, էջ 323; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2077 («եւ զգիր դիւանին յայլ փոխեալ Աորա անուամբ՝ սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս եւ արասցէ աշխարհագիր Աոր, թողոյին զայն, որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն Աորոյն վերագրեցի անուն: Արդ՝ Արտաշիւր ոչ ժամանեալ ի կարճութեանէ արուրցն այլ առնել աշխարհագիր՝ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իր անուամբն հրամայեաց գրել...»):

⁴ Ն. Արդնցը (Армения в эпоху Юстиниана, с. 297) փորձել է վիճարկել Գր. Խալաթեանցի կողմից արուած (որոշ շեղումով) այս դիտարկումը (հմմ. Г. Халатянц, Армянские Аршакиды, ч. I, с. 296. “...в архиве царя... видел касающийся армян нամական նամակ[ы] – податный список крестьян...” եւ «нամական» եզրոյթի տակ «հեծելագորային» («երամակ-ային») իմաստ տեսնել: Սակայն դա չի բխում ենթատեքստի բովանդակութիւնից. հակառակ հետազօտողի պնդումների՝ «Զօրանամակ»-ում ուղղակի նշուած է Հայոց «մարտիկ արանց» (թարգմանում է՝ «զօրական», «ուազմիկ») քանակը, այլ ոչ թէ միայն հեծելագորի: Ընդ սմին՝ հայ նախարարական հեծելագորը չէր կարող 84 հազ. կազմել (հմմ. փաստաթղթի ամփոփման մէջ՝ «թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազգասք՝ Ձր-ից հազարաց»):

րարութիւնը ինչպէ՛ս հրաման տայ՝ Հայոց ազատներին եւ տանուտէրերին Ձեր դիւանի շահհամարում [աշխարհագրում] այժմ եւս նոյն կերպ դասակարգել, ինչպէս որ նախկինում [էր] Հայոց ազգի մօտ:

Նաեւ [նոյնպէս], որպէսզի այսուհետեւ Հայոց ազատների եւ տանուտէրերի գահ[ակարգ]ը յայտնի [պարզ] լինէր, արքայից արքայի հրամանով՝ Ներսէհը եւ ես՝ Սահակ Հայոց կաթողիկոսս, կնքեցինք այս Գահնեմակին [Գահնամակը] եւ դրեցինք [վրան] արքայից արքայի մատանեդրոշմը եւ մերը:

Եւ այսպէ՛ս է արդարը եւ ճշմարիտը.

Նախ եւ առաջ՝ Հայոց իշխանը եւ Մաղխազը, [ապա՛]

Առաջին՝ Սիւնեաց տէրը ... »¹:

բ) Է ԴԱՐԻ ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ը

Դեռեւս ըստ 1940 թ. Աշ. Աբրահամեանի կատարած ամփոփման՝ «Աշխարհացոյցի» ստեղծման «ժամանակի վերաբերեալ բանասէրները յայտնել են իրարից տարբեր շորս հիմնական կարծիք. 1) Մխիթարեաններն «Աշխարհացոյցը» համարել են Մովսէս Խորենացու աշխատութիւն՝ Խորենացուն համարելով Ե դարի հեղինակ. 2) Սեն-Մարտէնն «Աշխարհացոյցը» համարել է կեղծ (սուտ) Մովսէսի գործ՝ գրուած Թ դ. վերջերում կամ Ժ դարի սկզբներում. 3) ակադ. Յ. Մանանդեանն «Աշխարհացոյցը» համարել է Խորենացու աշխատութիւն՝ Խորենացուն բերելով Թ դար. եւ, վերջապէս, պրոֆ. Ք. Պատկանեանն «Աշխարհացոյց»-ը համարել է Անանիա Շիրակացու գործ՝ գրուած է դարում»²: Հետագայում սրան աւելացել է, ըստ էութեան, լոկ ակադ. Ս. Երեմեանի կարեւոր տեսակէտը, ըստ որի՝ խնդրոյ առարկայ երկը կարող էր գրուել անանուն հեղինակի կողմից 618 թուից ոչ ուշ, քանի որ այդ տարի է Վաղարշապատում կառուցուել (կամ գոնէ հիմնադրուել), Ս. Հռիփսիմէի եկեղեցին (ըստ նրա շինարարական վիմագրի), իսկ «Աշխարհացոյց»-ն այդ տաճարի փոխարէն դեռեւս գրում է «մարտիրոսուհիների մատուռների» մասին. ճիշտ է՝ հեղինակն, ի վերջոյ, նախընտրում է 610 թ. նախօրեակը³:

Սակայն վերջերս «Աշխարհացոյց»-ի ամբողջական գիտական բնագրի կազմման եւ հրատարակման առիթով⁴ մեր կատարած վերլուծութիւնը թոյլ տուեց պն-

¹ Հմմ. Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Ջարամամակ», էջ 541: Քառակուսի փակագծերի մէջ տրուած են ոչ միայն մեր յաւելումները, այլ՝ եւ նախորդող բառի բացատրական նշումներ եւ լրացումներ՝ սահուն շարադրանք ստանալու նպատակով:

² Ա. Աբրահամյան, Խորենացու վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, Եր., 1940, էջ 48: Հմմ. Հ. Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը: «Աշխարհացոյց»-ը եւ Մովսէս Խորենացին, Եր., 1934:

³ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 24-26: Գրականութեան 2000 թ. կատարուած հիմնարար ամփոփումը տե՛ս Բ. Հ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 5-51:

⁴ Տե՛ս Ա. Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 35-194: Նրա նախորդ հիմնական տպագրերն են. Սրբոյ իօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1848; Армянская география VII века по Р. Х., Текст и перевод издал К. П. Пат-

դել, որ հայկական վաղ միջնադարի այդ բացառիկ աշխարհագրական յուշարձանի ստեղծման գաղափարն ու գաղափարախօսութիւնը, ըստ ամենայնի՝ ուղիղ ներշնչուած են 610-ական թթ. սկզբներին Իրանի արքայից արքայ Խոսրով Բ Ապրուէզի տիրապետութեան տակ վերամիաւորուած Հայք աշխարհ-շահրում վարչական սպասելի բարեփոխման (ռէֆորմի), մասնաւորապէս՝ «Հայոց իշխանի» ինստիտուտի հաստատման հեռանկարից եւ իրողութիւնից: Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից «իշխանների» մասին աղբիւրները խօսում են սկսած է դարից: Երեք այսրկովկասեան երկրների իշխանների հաստատութիւնները ձեւաւորուեցին այդ դարասկզբին, ենթադրաբար՝ 615/616 թ. «Պարսից ժողովի» համատեքստում, որին մասնակցող Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսն էր (596-629) Սասանեան Խոսրով արքայից «խնդրել» (ըստ ՊԱ-ի մի տեղեկութեան) Աղուանից «իշխան»-ի տիտղոսը շնորհել Գարդմանի իշխան Վարազ Գրիգորին: Դա այն պատմական պահն էր, երբ Բիւզանդիայի կայսր Փոկասը (602-610) սպանուել էր իր Հերակլ զօրավարի կողմից (ով գահին տիրեց երեք տասնամեակ՝ 610-641 թթ.), որից յետոյ Կայսրութիւնն ապրեց մի ոչ կարճատեւ ճգնաժամային շրջան: Այդ պահին էր, որ արձանագրուեց հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար մի կարեւորագոյն փաստ: Օգտուելով Բիւզանդիայի խառնակ վիճակից՝ Խոսրով Ապրուէզի յաղթական բանակները գրաւել էին նրա բոլոր արեւելեան պրովինցիաները (612-ին՝ Փոքր Ասիայի մեծ մասը, 614-ին՝ Պաղեստինը, 617-ին՝ Եգիպտոսը)¹: Եւ այդ պատմական պահին տեղի ունեցաւ 385/387 եւ 591 թթ. բաժանումներով երկատուած Հայաստանի զոյգ մասերի վերամիաւորումը Սասանեանների տէրութեան կազմում, որն արդէն պարտաւոր էր մշակել իր նորանուճ տիրոջթիւնների կառավարման ինչոր մի լրիւ նոր համակարգ, ինչը եւ արեց Տիգրանի համաժողովում՝ հայ մատենագրութեան մէջ կոչուած «Պարսից ժողով»:

Մենք ձգտել ենք ցոյց տալ, որ չհամառօտուած-չխմբագրուած վիճակով լոկ մէկ գրչագրում պահպանուած (Վենետիկի հ^մ 1245՝ ընդօրինակուած Հայոց ՌԾԳ / = 1604/ թ., ցաւօք, խիստ անուշադիր գրիչ Ստեփաննոսի կողմից²) «Աշխարհացոյց»-ը³ սկզբնապէս կազմուել-շարագրուել է նախ եւ առաջ՝ իբրեւ մի յատուկ

канов, СПб., 1877; Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ..., Վենետիկ, 1881; Ա. Գ. Արքախանյան, Անանիա Շիրակացոյ մատենագրութիւնը, Եր., 1944; Ս. Տ. Երեմյան, «Աշխարհացոյց»-ի սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, – ՊԲՀ, 1972, հ^մ 4, էջ 209-230; 1973, հ^մ 1, էջ 238-252; 1973, հ^մ 2, էջ 210-230:

¹ Տե՛ս, օր.՝ Թ. Նէօլդէրէ, Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան, Թարգմ. Ն. Քարամեան, Վաղարշապատ, 1896, էջ 76-78; История Византии, т. 1, Москва, 1970, с. 364-366.

² Նկարագրութիւնը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Բ, Յօրինեց Հ. Բ. վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1924, էջ 811-818: Նիւթի վերտառութիւնն է. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացիի սասցեալ» (թ. 1ա):

³ Նրա «ընդարձակ խմբագրութիւն» անուանումը հիւսնց այդ պատճառով մերժելի է: Համառօտ խմբագրութեան հնագոյն ընդօրինակութիւնը մեզ է հասել Ժ դարի յայտնի գրչագրում (ՄՄ Ձեռ. 2679, հմմ. Մատեան գիտութեան եւ հաւատոյ Դասթի քահանայի, Հայերէն թղթա հնագոյն ձեռագիր, 981 թ., Նմանահամութիւնը տպագր. պատրաստեց եւ աշխատասիրեց Ա. Ս. Մաթեոպանը, հտ. Ա, Եր., 1995, հտ. Բ, Եր., 1997):

ծրագրային փաստաթուղթ-տեղեկատու՝ Տիգրեոնում 615/616 թ. Խոսրով Ապրուէզի հրահրած¹ «Պարսից ժողովին» մեկնած հայ «պատուիրակաների» օգտագործման համար: Ըստ 643 թ. իր աշխատանքն սկսած եւ 659 թ. առաջին կէսին գրիչը վայր դրած Սեբիոս պատմիչի ուղիղ վկայութեան՝ հայ ժողովականներն իրենց հետ էին վերցրել նաեւ «զգիր սրբոյն Գրիգորի»²: Միւս զուգահեռն էլ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածոն է, որի ստեղծումը եւս կապուած է Կոմիտաս կաթողիկոսի եւ «Պարսից ժողովի» համատեքստի հետ³: Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունի իշխանի եւ անձամբ արքայի գլխաւորութեամբ անցկացուած ժողովն, ըստ Սեբիոսի՝ քննարկել է լոկ դաւանական մի խնդիր, որի լուծմամբ Հայոց եկեղեցու հաւատքը պարտադրուել է Իրանի բոլոր քրիստոնեաներին («Յորոյ վերայ հրաման ետ արքայ Խոսրով, եթէ ամենայն քրիստոնեայք, որ ընդ իմով իշխանութեամբս են՝ հաւատ զՀայոցն կալցին»)⁴: Բայց աղբիւրագիտական համադիր նիւթը թոյլ է տալիս մեծ հաւանականութեամբ մտածել, որ նոյն ժողովի համատեքստում քննարկուել ու լուծում են ստացել նաեւ տարածքային մեծ ձեռքբերումներ ունեցած Իրանի տէրութեան համար կարեւոր այլ պետական, վարչա-քաղաքական խնդիրներ:

Ըստ Մովսէս Դասխուրանցու ՊԱ-ում պահպանուած մի քանի ուշագրաւ տեղեկութիւնների՝ Աղուանից աշխարհի «առաջին իշխան» Վարազ Գրիգորը «մկրտութիւն» էր ստացել Վիրոյ Աղուանից կաթողիկոսի ձեռքով եւ նրա իսկ խնդրանքով Խոսրով արքայի կողմից նշանակուել իր այդ պաշտօնում: Հմմ. բնագրերը. «Վարդ ծնանի զՎարազման եւ զՇուշիկ տիկին եւ զՎարազ Գրիգոր՝ առաջին իշխանն Աղուանից, որ առ [Յ] էառ] զմկրտութիւն ի Վիրոյէ՝ Աղուանից կաթողիկոսէ»⁵; «եւ յԱղուանից իշխանութեանն Վարազ Գրիգորի՝ Գարդմանայ տեառն՝ զնացի ես Յովսէփ անապատական...»⁶; «Այս Վարազ Տրդատ ի Միհրական տոհմէ էր, որք զԱղուանս ժառանգեցին որդի ի հօրէ առնլով: Սա ութերորդ էր ի Վարազ Գրիգորէ առաջին իշխանէն Աղուանից»⁷; «Վարդ ծնանի զՎարազ Գրիգոր՝ զառաջին իշխանն Աղուանից, որ ծնաւ Դ որդիս»⁸; «Տէր Վիրոյ, ամս ԼԴ: ...եւ սա խնդրեաց ի Խոսրովայ

¹ Հմմ. Է. Լ. Ռանիելլան, Հայ եկեղեցու նկատմամբ Խոսրով Փարվեզի վարած քաղաքականութիւնը, – ՊԲՀ, 1981, հոմ 4, էջ 197: Մէկ այլ հաշուարկով՝ «Պարսից ժողովի» թուագրումը 617/618-ն է (M. van Esbroeck, L'encyclique de Komitas et la réponse de Mar Maroutha /617/, – “Oriens Christianus”, 2001, 85, p. 162-175).

² Տե՛ս Սեբիոս, գլ. ԽԴ, էջ 124; Պատմութիւն Սեբէոսի, էջ 150:

³ Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցու... յաւորս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ, Հրատարակեց՝ Կարապետ եպ., Վաղարշապատ, 1914; Կոմիտաս կաթողիկոս, Կնիք հաւատոյ, – ՄՀ, հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005; M. van Esbroeck, L'encyclique de Komitas, p. 162-175.

⁴ Տե՛ս Սեբիոս, գլ. ԽԴ, էջ 125; Պատմութիւն Սեբէոսի, էջ 151: Հմմ. Ա. Յակոբեան, Սեբիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը, սն. 213-270:

⁵ Ռասխ., Բ.ժէ, էջ 172 (մեր կատարած որոշ ուղղումներով):

⁶ Անդ, Բ.ժ, էջ 280; Յովսէփ Բրտիայրեցի (Անապատական), Յիշատակագրութիւն, Գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 583:

⁷ Ռասխ., Գ.ժթ /ի/, էջ 326:

⁸ Անդ, Գ.իբ /իգ/, էջ 339:

արեայէ գրել պատիւս Գառդմանայ տէր եւ իշխանաց [bcelv իշխան] Աղուանից ի վերայ թղթոց «առ կուսակալս աշխարհիս», զոր եւ դեռ եւս գրեն»¹: Բայց Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսը, որը 630-632 թթ. միջակայքում «Անանուն» Կաղանկատուացու կողմից շարադրուած եւ Դասխուրանցու կողմից բառացի արտագրուած «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութիւն» անուանուող միաբնակ երկի վկայութիւններով՝ իր իշխանութեան առաջին տարիներից (ճշգրիտ՝ 602-ից) մինչեւ նախավերջին տարին (628 թ.) պատուաւոր արքայազնի կարգավիճակով պահուում էր Տիգրանում², ըստ Սեբիոսի՝ 610-ական թթ. կէսերին Տիգրանի «Պարսից ժողովի» մասնակիցն էր, ընդ որում՝ երկաբնակ, քաղկեդոնական դաւանանքով (պատմիչի հատուածն է. «Իսկ որք զՔաղկեդոնին՝ զՎիրոյ զԱղուանից կաթողիկոսն, եւ այլ բազում եպիսկոպոսունք ի Յունաց կողմանէ, եւ իշխանք, որք եկեալ էին ի ծառայութիւն Պարսից թագաւորին»)՝³ Նշենք, որ երկի Ա գրչագիրը Վիրոյի փոխարէն տալիս է «զվիրս» ընթերցումը, իսկ երից. պատառիկը եւ Միհրդ. գրչագիրը՝ «զվրաց»։ Բայց միեւնոյն է, թէկուզ եւ առանց անուան յիշատակման՝ ժողովին մասնակցած Աղուանից կաթողիկոսը (Վրաց կաթողիկոսի հետ մէկտեղ) այդ տարիներին Վիրոն էր։ Ըստ Անանիա Մոկացու եւ Թ դարի Վրաց կաթողիկոս Արսէն Սափարելու⁴ է դարի սկզբի եկեղեցական բաժանումից յետոյ, երբ յուսահատուած Աբրահամ Աղբաթանեցին 609 թ., ի վերջոյ, նզովք ուղղեց Վրաց կաթողիկոս Կիրիոնին եւ «Աղուանիցին» (այսինքն՝ կաթողիկոս Վիրոյին)⁵, Աղուանից եկեղեցին միաբնակութեան էր վերադարձրել Հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսը (615-628)⁶, ով եւս, ի դէպ, Տիգրանի «Պարսից ժողովի» մասնակիցն էր (դեռ՝ իբրեւ եպիսկոպոս)։

¹ Անդ, Գ. Իգ /իդ/, էջ 343: Տեղին նշենք, որ վրացական աղբիւրներում եւս որոշ յիշողութիւններ են պահպանուել Խոսրով Ապրուէզի կողմից իր հպատակները դարձած վրաց էրիսթաւների՝ իրենց տիրոջների վրայ ժառանգական իրաւունքներ շնորհելու մասին: Տե՛ս Летопись Картан, Пер., введение и примечания Г. В. Цулая, Тбилиси, 1982, с. 35 (աշխատասիրող Գիւի Ծովալյան յղում է՝ Г. С. Мамулия, Генезис и политическая тенденция легенды о реформах “царя” Арчила (VIII в.), – В кн.: Разыскания по истории Грузии и Кавказа, Тбилиси, 1976, с. 117 сл. /վրացերէն/):

² Վիրոյի այդ «ապստամբութեան» մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, Թիֆլիս, 1902, էջ 92-93; Հ. Ն. Ակիմեան, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 197-200; А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 191-192.

³ Սեբիոս, գլ. Խ Դ, էջ 124; Պատմութիւն Սեբէոսի, էջ 151: Հմմտ. Հ. Ն. Ակիմեան, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իր Պատմութիւնն ի Հերակղ, Վիեննա, 1924, էջ 100:

⁴ Նրա ժամանակի մասին մանրամասն տե՛ս А. М. Меликсет-Бек, К вопросу о датировке Псевдо-Исааковых памфлетов в греко-византийской литературе, – В кн.: А. М. Меликсет-Бек, Источниковедческие заметки, Составил и редактировал П. М. Мурадян, Ер., 2010, с. 40-43 (յօդուածը սկզբնապէս լոյս է տեսել՝ “Византийский современник”, VIII, 1956).

⁵ Գիրք թղթոց, Տիֆլիս, 1901, էջ 193-194; Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատ., էջ 362; Աբրահամ Աղբաթանեցի, Թուղթք, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Պ. Մուրադեանի, Ա. Յակոբեանի, – ՄՂ, հտ. Դ, Ամթիլիսա, 2005, էջ 19-20:

⁶ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսատուրչի աթոռոյն [հրատ.՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան], – «Արարատ», 1897, էջ 137; Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբիւրները, հտ. Ա, էջ 37-38:

Վիրքի համար եւս կարելի է նկատել նման պատկեր, եթէ, իհարկէ, անքննադատաբար չհետեւենք վաղ միջնադարի մասին վրաց ուշ՝ զարգացած միջնադարի շրջանի մատենագիրների (ԺԱ-ԺԲ դդ.) ժամանակագրական պատկերացումներին, որոնք իրականից շեղուած են թուում մի քանի տասնամեակով: Ահա կովկասագէտ Արսէն Շահինեանի ուշագրաւ յօդուածի¹ մի հատուածն այդ խնդրի վերաբերեալ (բաց ենք թողնում հեղինակի յղումներն աղբիւրներին եւ գրականութեանը). «Ահա, համաձայն Վրաց դարձ-ի անանուն հեղինակի տեղեկութիւնների՝ Գուարամ Ա կուրապաղատն իշխել է (Վրաց) Սամոէլ Գ ... եւ Բարթլոմէ ... կաթողիկոսների օրօք: Իսկ ըստ Զուանշեր Զուանշերիանիի եւ Սումբաթ Դաւիթիս-ձէի՝ նա սկսել է իր կառավարումը դեռ Սվիմոն ... եւ Սամոէլ Գ ... կաթողիկոսների ժամանակներում եւ նոր միայն իշխել Սամոէլ Գ-ի օրօք: Տեղական աղբիւրներում նմանատիպ տարաձայնութիւնների առկայութիւնը ... առաջացել է այն պատճառով, որ առաջին վրաց հեղինակը Գուարամի իշխանութեան սկիզբ է ընդունում վերջինիս պաշտօնական հաստատումը Մօրիկի կողմից 589-ի կէսերին, մինչդեռ միւս երկուսն իշխանութեան սկիզբն են ընդունում նրա ընտրութեան պահը էրիսթանների կողմից 571-ին կամ 572-ին: Բանն այն է, որ վրաց ժամանակակից պատմագրութեան մէջ էրիսթանների առաջին այդ ժողովի գումարումը վաղուց է շաղկապւում 571-572 թթ. Սասանեանների կողմից հերթական անգամ կրօնափոխութեան պարտադրման քաղաքականութեան դէմ Հայոց մարզպանութիւնում Վարդան Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ բռնկուած ապստամբութեան հետ, որին միացան նաեւ վրացիները... Յաւելենք նաեւ, որ վրաց անանուն ժամանակագրի հետեւեալ խօսքերը՝ «[Սկզբում — Ա. Շ.] Գուարամին դրեցին էրիսթաւ, ապա նոր՝ կուրապաղատ», ուղղակիօրէն հաստատում են մեր տեսակէտն առ այն, որ Գուարամի իշխանութեան փաստացի (իշխանական ժողովի կողմից ընտրուելու միջոցով) ու իրաւական (կայսեր կողմից հաստատուելու միջոցով) ձեւակերպումները հարկաւոր է իրարից յստակ տարանջատել, քանզի դրանք տարբեր ժամանակներում են տեղի ունեցել»²: Իսկ մեր կարծիքով՝ ճիշտ կը լինէր Գուարամի՝ «Վրաց իշխան»

¹ Ա. Կ. Շահինյան, Ժառանգական իշխանությունների կազմավորումը Իրանի քրիստոնյա մարզպանություններում Բյուզանդիայի հետ հակամարտության ավարտական փուլում (Զ դարավերջ – Է դարասկիզբ), – «ՎԷՄ» համահայկական հանդէս, ԺԱ (ԺԷ) տարի, 2019, թիւ 1 (61), էջ 33-34:

² Ընդգծումը մերն է: Ծարուհակութեան մէջ ուշագրաւ է նաեւ հետեւեալ հատուածը (նոյն տեղում, էջ 34). «...Ասորի Յակոբիկեան եկեղեցու Եփեսոս քաղաքի եպիսկոպոս Յովհաննի (մօտ. 507–586) *Եկեղեցական Պատմութիւն*-ում «Պարսկական հայերի մասին, որոնք հոռոմներին յանձնուեցին» խորագրով Զ գրքի ԺԱ գլխում՝ Վարդան (Մամիկոնեանի) գլխաւորութեամբ ապստամբած հայերին միացած հարեւան (վրաց) ազգի առաջնորդ-իշխանի անունն էր *Գորգոնիս*» (Ասորական աղբյուրներ, Ա /Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 8/, Թարգմանութիւնը ... Լ. Գ. Մելքոնյանի, էջ 430–431): Վերջին անունը պիտի սրբագրել *Գուրգէն*, այլ ոչ թէ *Գուարամ*-ի մի տարբերակ, ինչպէս շտապողաբար ենթադրում էր Կ. Թումանովը (Studies in Christian Caucasian History, p. 434). Այս Գուրգէնի անունը վրացերէնով (ԼԵ [GN], ԼԴԴ [GRE] կամ ԼԴԴ [GRG]) պահպանուել է նաեւ իր թողարկած դրահմանների վրայ (Ա. Գ. Капанадзе, Грузинская нумизматика, Москва, 1955, с. 46–48; А. В. Акопян, Новое в грузино-саса-

դառնալը կապել 616 թ. «Պարսից ժողովի» համատեքստի հետ, իսկ կուրապաղատի տիտղոս ստանալը վերագրել հենց Հերակլ կայսեր յաղթարշաւի ժամանակին:

Նշուած տեղեկութիւնները համադրելով՝ առաւել հաւանական է մտածել, որ ոչ միայն Աղուանից, այլեւ Հայոց եւ Վրաց «իշխանների»՝ այսրկովկասեան երկրների լուրջ ինքնավարութիւնը խորհրդանշող հաստատութիւնները (ինստիտուտները) հիմնադրուել են (անկախ նախորդող դարաշրջանների նմանատիպ, բայց աւելի թույլ հաստատութիւններից¹) հենց «Պարսից ժողովի» համատեքստում: Ընդ որում, քանի որ այդ հաստատութիւնները ենթադրում էին ե՛ւ «իշխանների» իրաւասութիւնների, ե՛ւ այն տարածքների յստակ սահմանում, որտեղ դրանք պիտի գործէին, այդ պատճառով էլ՝ որոշակի իմաստով Տիգրանի ժողովի «ծնունդ» «Աշխարհացոյց»-ը ծրագրային ձեւով եւ հնարաւորինս յստակ սահմանում էր տուեալ տարածքները, մասնաւորապէս՝ Հայք աշխարհ-շահրի դէպքում՝ 385/387 ու 591 թթ. բաժանագծերի անտեսումով, թէպէտ եւ աշխարհագէտ հեղինակը չի խուսափում դրանց մասին իր տեղեկանին հաղորդելուց: Բացի այդ՝ նա նշում է նաեւ այսպէս ասած՝ «վիճելի տարածքները» («որ ի Հայոց հանեալ են» ձեւակերպումով). Գուգարք նահանգը՝ Վիրք/Վարջան աշխարհ-շահրի դէպքում, Արցախն ու Ուտիքը՝ Աղուանքի, Փայտակարանը՝ Ատրպատական աշխարհ-շահրի դէպքում: Ի դէպ, ուշագրաւ է, որ «Պարսից ժողովի» հայ պատուիրակութեան հէնց այս տարածքային «յաւակնութիւնները», ի տարբերութիւն խմբի մնացեալ սպասելիքների, մնացին Տիգրանի իշխանութեան կողմից «չբաւարարուած»: Այդպէս՝ «Հայոց իշխան»-ը, որի լիազօրութիւնների ճանաչումը Սասանեաններից շուտով որդեգրեց նաեւ Արաբական խալիփայութիւնը², իրաւունքներ չստացաւ Գուգարք, Արցախ, Ուտիք եւ Փայտակարան նահանգների նկատմամբ, ու դա շարունակուեց ընդհուպ մինչեւ Աբբասեան խալիփաների կողմից «Արմինիյա»-ի «իշխանաց իշխանի» հաստատութեան սահմանումը³ դ. առաջին կէսում³, որն, ի դէպ, բաւականին արագ վերաճեց թագաւորական իշխանութեան. ընդ սմին, Բագրատունի արքաները շատ արագ զիջելով իրենց գերիշխանութիւնը «Արմինիյա»-ի մաս կազմող բուն Վիրքի եւ Բուն Աղուանքի նկատմամբ (դրա պաշտօնական արձանա-

нидской нумизматике: второй известный тип монет Гургена I, – “Нумизматика и эпиграфика”, 2011, вып. 18, с. 187-190; **Ա. Կ. Շահինյան**, Փառանգական իշխանությունների կազմավորումը, էջ 38-39):

¹ Հմմ., օր.՝ **Ա. Տեր-Ղեւոնդյան**, «Հայոց իշխան» տիտղոսի ծագումը եւ Հայոց տերութիւնը VII դարում, – ԲԵՂ, 1969, Գ^տ 1, էջ 241-247 (վերահրատ.՝ **Ա. Տեր-Ղեւոնդյան**, Հողված-ների ժողովածո, Եր., 2003, էջ 190-196):

² Վերջին անգամ տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Արաբական խալիփայության Արմինիա վարչական շրջանը (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2010, էջ 17-26:

³ Հարկ է նշել, որ «իշխանաց իշխանի» հաստատութեան սաղմերը երեւում են դեռեւս Է դարում, երբ Սեբիոսի վկայութեամբ՝ արաբները Հայոց իշխան Թէոդորոս Ռշտունուն վստահում էին ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ Վիրքի եւ Աղուանքի քրիստոնէայ բնակչութեան որոշակի ինքնավարութեան ապահովումը (տե՛ս **Սեբիոս**, գլ. 10Է, էջ 146; Պատմութիւն **Սեբեոսի**, էջ 169. «Եւ ետ անա [Մաւիաս իշխանն Իսմայելի Թէոդորոս Ռշտունուն – Ա. Յ.] զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱղուանս եւ զՍիւնիս, մինչեւ ցԿապկոն եւ զպարթիակն Մորայ»):

գրումը կայ նաև Կոստանդին Միրանածին կայսեր մօտ), բաց շթողեցին պատեհուծիւնը՝ ծայրամասային Գուգարքը, Արցախը եւ Ուտիքը միասնական Հայոց պետութեան կազմում «վերամիաւորելու» հարցում (կրկին արձանագրուած՝ Կոստանդինի մօտ¹). այդ պետութիւնն, ըստ Կ. Իւզբաշեանի դիպուկ դիտարկման՝ ոչ պատահականօրէն էր վերստին ստացել «Մեծ Հայք» պաշտօնական անուանումը²:

«Աշխարհացոյց»-ի ստեղծումը 610-ական թթ. երկրորդ կէսին վերագրելով (Թերեւս, մինչեւ 618 թ., երբ Վաղարշապատում կառուցուեց Ս. Հովհաննէսի եկեղեցին, որի փոխարէն երկը դեռեւս նշում է «մարտիրոսուհու մատուռ»), գոնէ իբրև վարկած՝ հնարաւոր է առաջ քաշել պատմական երկու կարեւոր իրողութեան վերաբերող խնդիրների նորովի քննարկման անհրաժեշտութեան հարցը: Դրանք են.

ա) Արդեօ՞ք հէնց Սմբատ Բագրատունին չէր «Պարսից ժողովից» յետոյ դարձել առաջին «Հայոց իշխան»-ը (ինչպէս Վարագ-Գրիգորն էր դարձել «առաջին Աղուանից իշխան»-ը Վիրոյ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ): Գրականութեան մէջ հիմնաւոր փաստարկուած է (Յր. Տէր-Մինասեան եւն) այդ պաշտօնում Սմբատի չլինելը Հայ եւ Վրաց եկեղեցիների բաժանման պահին՝ 607-609 թթ., երբ նա «Վրկանի մարզպան» էր: Բայց 610-ական թթ. սկզբներին քաղաքական լրջագոյն փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել, եւ «Վրկանի մարզպանի» պաշտօնն էլ, հաւանաբար, ցմահ չէր: Նկատենք, որ Սեբիոսը եւ աւելի ուշ աղբիւրներ ուղղակի նշում ունեն Սմբատի որդու՝ Վարագտիրոց Բագրատունու կողմից Հայոց իշխանի պաշտօնն՝ իբրև «ամենից արժանաւոր» թեկնածու ստանձնելու մասին, իսկ այդ «արժանաւորութեան» մէջ հնարաւոր է ենթադրել հէնց ժառանգականութեան գործօնը: Ուշագրութեան առնենք նաև Յովհան Մամիկոնեանի հաղորդած աւանդապատումը «արժանաւոր» «Հայոց իշխան» Տիրանի մասին³, որպիսի անուան տակ, մեր կարծիքով, ընկալելի է նոյն Վարագտիրոցը (հմմ. Տիրան – Տիրոց):

բ) Արդեօ՞ք «Պարսից ժողովի» համատեքստում միաբնակութեանը չէր վերադարձուել նաև Վրաց եկեղեցին՝ բնականաբար, ժամանակաւորապէս եւ, չի բացառում՝ ստիպողական տարբերակով: Վերջինը հէնց այն տարբերակն է, որը բառացի մերժում էր կիրառել Սմբատ Բագրատունին 600-ական թթ. (Մովսէս Յուրտաւեցի եպիսկոպոսին ուղղուած վերջին նամակում սրտնեղելով՝ «հո չե՞մ կարող սրի քաշել այդ ամբողջ ժողովրդին»)⁴, երբ, շեշտենք, բոլորովին այլ էր պարսկաբիւզանդական ուժերի յարաբերակցութիւնը: Չէ՞ որ, ինչպէս նկատել է դեռեւս Ս. Երեմեանը, «Աշխարհացոյց»-ում Վրաց աշխարհ-շահրի նշանաւոր սրբավայրերը, օր.՝ Մցխիթայի խաչը, նկարագրուած են լիովին դրական եղանակով, այն դէպ-

¹ Տե՛ս ստորեւ, էջ 233-235, 241:

² К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 81.

³ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարաւոյ, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական քննադիրը՝ Ա. Յակոբեան, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Անթիլիաս, 2005, էջ 1122-1124:

⁴ Սմբատ Բագրատունի, Թուղթք [3], Հրատ. Պ. Մուրադեան, Ա. Յակոբեան, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Անթիլիաս, 2005, էջ 340:

քում, երբ 609 թ. Աբրահամ Աղբաթանեցին, ի վերջոյ, նզովքի սպառնալիքով արգելեց իր հօտին ուխտի գնալ այդ վայրերը¹:

«Աշխարհացոյց»-ի այդ՝ փաստօրէն, ուղիղ վկայութեանը կարելի է յաւելել հայ եւ վրաց մատենագրական երկերի (այդ թւում՝ վերը նշուած «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութեան») անուղղակի տուեալներն այն մասին, թէ ինչ անողորմութեամբ էր 626-627 թթ. Հերակլ կայսեր լեզիոնների ու նրա դաշնակից թիւրքիւտների (վրացական երկում՝ խազարների) հրոսակների դէմ մարտնչում Տփղիսի ամրոցում շրջապատուած «Քարթլիի էրիսթաւ» Ստեփանոզ/Ստեփանէն² (հայկական երկում՝ «տեղացի Վրաց իշխանը»): Իսկ դեռեւս Անտիոքոս Ստրատեգոսի երկին նուիրուած իր մենագրութեան մէջ ակադ. Նիկ. Մառը ցոյց է տուել, որ Հերակլ կայսեր նկատմամբ դրական կամ բացասական (անգամ՝ իններտ) վերաբերմունքից կարելի է որոշել հայ եւ վրացի մատենագիրների ու նրանց հերոսների՝ երկաբնակ, թէ հակաքաղկեդոնական լինելը³: Տեղին նշենք, որ Վրաց այդ իշխանը 627 թ. մահապատժի ենթարկուեց (մորթագերծ արուեց) Իրանի դէմ ծանր պատերազմում, ի վերջոյ, յաղթանակած բիւզանդացիների կողմից (628-ի գարնանն իր մայրաքաղաքում սպանուեց նաեւ Խոսրով արքան), որից յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ, Վիրքը վերադարձուեց քաղկեդոնական դաւանանքին: Ընդ սմին, 632 թ. Կարնոյ ժողովում Հերակլի պարտադրած միակամութեան/մոնոթեւրիզմի «փոխզիջումային» (բոլոր դէպքերում, իրօք՝ աւելի մեղմ) տարբերակով⁴ երկաբնակութեանը զիջումների գնաց նաեւ Հայոց կաթողիկոս Եզր Արահեզացին:

Այս քննութեան արդիւնքները թոյլ չեն տալիս արդարացնել վերջին տարիներին Բաբկէն Յարութիւնեանի եւ Ալբերտ Մուշեղեանի ձեռնարկած ջանքերը՝ փաստարկելու Ե. Երկրորդ կէսի պատմիչ Մովսէս Խորենացուն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ անուանող ուշ ձեռագրական աւանդոյթի հաւաստիութիւնը⁵: Ճիշտ է, նշուած ուսումնասիրողների փորձերը վերաբերում են ոչ թէ մեզ հասած բնագրին (գոնէ Զ դ. վերջին յարող ծաւալուն նիւթով՝ Յառաջաբանը, Մեծ Հայքն իր շրջակայ երկրներով, Պարսից աշխարհը եւն), այլ վերջինիս համար իբրեւ նախագաղափար ծառայած ինչ-որ օրինակի (է դարում՝ զուրջ խմբագրութեան) ենթ-

¹ **Ս. Տ. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 25-26: Այդ հիմքով էր երկի ստեղծումը թուագրում մինչեւ 608-609 թթ., որն, այսպիսով, լրի վերապահելի է:

² Տե՛ս **Джуаншпер Джуаншериани**, Жизнь Вахтанга Горгасала, Пер., введение и примечания **Г. В. Цулая**, Тбилиси, 1986, с. 99-100; Քարթլիի ցխովրեքայի կամ Վրաց պատմութեան հին հայերէն թարգմանութիւնը, Վրացերէն բնագիրը եւ հին հայերէն թարգմանութիւնը ուսումնասիրութեամբ եւ բարոքով լոյս ընծայեց **Ի. Աբուլաձէն**, Թբիլիսի, 1953, էջ 189-190:

³ Տե՛ս **Антиох Стратиг**, Пленение Иерусалима персами в 614 г., Грузинский текст исследования, перевел, издал ... **Н. Марр**, СПб., 1909, с. 60:

⁴ Այդ փոխզիջումային տարբերակի մասին վերջերս մանրամասն տե՛ս **Ս. Ռ. Մելքոնյան**, **Ս. Ս. Մկրտչյան**, Ալեքսանդրիայի 633 թ. ժողովը՝ Արեւելահռոմեական կայսրության միարարական անր քաղաքականության համատեքստում, – «ՎԷՄ» համահայկական հանդէս, Թ (ԺԵ) տարի, 2017, թիւ 3 (59), էջ 156-173:

⁵ **Բ. Յ. Յարութիւնեան**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 2001; **Ա. Վ. Մուշեղեան**, Մովսէս Խորենացու դարը, Եր., 2007:

արկուած): Սակայն այդ օրինակի բնութագրիչները (պարամետրերը) նրանք յստակօրէն չեն սահմանում¹: Ի դէպ, մեր նախնական տպաւորութեամբ՝ գուցէ, փոխարէնը հեռանկարային կը լինէր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին փնտրելը «Պարսից ժողովի» այն երկու հայ մասնակիցների թուում (Մատթէոս Ամատունեաց եւ Կոմիտաս Ռշտունեաց եպիսկոպոսներ), որոնց յիշում է Սեբիոսը² (նման վարկածը ներկայումս գոնէ պիտի հերքուի յայտնի երկերի ու դաւանաբանական ժողովածոների բանասիրական քննութեամբ, որին անհրաժեշտ է ձեռնարկել):

«Աշխարհացոյց»-ի համառօտ խմբագրութեան՝ շուրջ չորս տասնեակ գրչագրերում մեզ հասած բնագրի (արդէն՝ վերականգնելի հեղինակային սկզբնագրի մասին որոշակի հաւանականութեամբ պատկերացում տուող համեմատական տարբերակով) համադրական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ համառօտող խմբագիրն ուղղակի իր առջեւ նպատակ չի դրել լուրջ սրբագրման կամ ծրագրային գաղափարախօսական խնդիրներ լուծել: Նա կատարուել է զուտ կրճատումներ եւ պարզեցումներ, որոնք, բնականաբար, երբեմն յանգեցրել են բովանդակութեան յայտնի խաթարումների, սակայն՝ ամենեւին ո՛չ նպատակամղուած (օր.՝ Իրանշահրի նկարագրութեան հատուածում, ուր համառօտը, իւրօրինակ ձեւով «խուսափելով կրկնութիւնից», չի պահել «Աշխարհ Պարսից» եզակի հատուածը, իսկ նրա չորս մասերի նիւթը լրիւ խմբագրել-բաժանել է յաջորդող՝ Մարքի, Ելիմացիքի, Պարսքի եւ Արիքի գլուխների մէջ, որ համապատասխանում էին պտղոմէոսեան աշխարհներին³): Բացի այդ՝ նկատուած է, որ արաբների հզօրացումն արծարծուած չէ «Աշխարհացոյց»-ի ոչ միայն ամբողջական, այլեւ համառօտ բնագրում, ուստի պարզ է, որ վերջինս էլ է կազմուել 620 կամ 630-ական թթ.:

Ժամանակագրական այս սահմանը թոյլ է տալիս մտածել, որ համառօտութեան հեղինակը կարող էր լինել երիտասարդ եւ դեռ վարդապետական գիտելիքներ ձեռք չբերած Անանիա Շիրակացին (կոչուած նաեւ՝ Շիրակունի. ծնուել էր 610-ական թթ. սկզբներին), որին հետագայ ձեռագրական աւանդույթը վերագրում է համառօտ «Աշխարհացոյց»-ի մի քանի միաւորների հեղինակումը: Այս պահին եւս խուսափելով փաստարկումների հանգամանալից քննարկումից՝ հակիրճ նշենք, որ աղբիւրագէտի հայեացքով ամենեւին ընկալելի չէ Շիրակացուն բուն

¹ Բնականաբար, «Աշխարհացոյց»-ը մեծապէս արտացոլում է օգտագործուած գլխաւոր աղբիւրների՝ Պտղոմէոսի եւ Պապարոս Աղէքսանդրացու երկերի՝ Բ եւ Դ դարերին վերաբերող միջը (որին է դարի ճեղիմակն անելացրել է այլ աղբիւրներից քաղած իր ոչ պակաս պատկառելի տեղեկանք): Եթէ ենթադրենք այդ երկերի արդէն թարգմանուած լինելը Ե-Ջ դդ., ապա ասուածին պիտի յաւելենք նաեւ Աշուած դարերի «վաղ» միջը: Սակայն վերջինս, ինչպէս եւ որեւէ այլ վաղ աղբիւրագիտական միջ, չպէտք է մեզ շտապողական ժամանակագրական լուծումներ պարտադրի:

² Վերջինիս բնագիրն է. «Դիպեցան անդ արք երկու եպիսկոպոսք յաշխարհէն Հայոց, արք Բաւաւտարիմք, զորս վասն բռնութեան աշխարհին էին արձակեալ, զի ծանուցեն թագաւորին՝ Կոմիտաս Մամիկոնէից եպիսկոպոս եւ Մատթէոս Ամատունեաց» (Սեբիոս, գլ. ԽԴ, էջ 124; Պատմութիւն Սեբէոսի, էջ 150):

³ Հմմ. J. Marquart, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenaçi...*, Berlin, 1901; The Geography of **Ananias of Širak** (Ašxarhaç'oye'). The Long and the Short Recensions, p. 226-241.

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ համարող մասնագիտական վարկածի շարունակական արծարծումը¹: Կրկնենք, որ, ինչպէս նկատել է Ս. Երեմեանը, այդ վարկածի բացառման համար լիովին բաւարար է 618 թ. հիմնադրուած կամ օծուած Ս. Հռիփսիմէի տաճարի փոխարէն սրբուհու մատուռի յիշատակման փաստը: Իսկ մեր նշած ժամանակագրական տարբերակով (630-ական թթ.) կարող է ընկալելի դառնալ ե՛ւ հետագայ ձեռագիր ժողովածոներում Անանիա Շիրակացու երկերի հետ համառօտ «Աշխարհացոյց»-ի հարեւանութեան փաստը, ե՛ւ նրա այդ երկերում առկայ տիեզերագիտական որոշ պատկերացումների շեղումը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի պատկերացումներից (որը հանգամանալից ցոյց է տրուած Յ. Մանանդեանի եւ Աշ. Աբրահամեանի կողմից): Թւում է՝ թէ հասուն տարիքում վարդապետը լիովին կարող էր որեւէ կերպ անդրադարձած չլինել պատանի հասակում իր «տեխնիկական» գործերից մէկին (համառօտութեանը), բայց միաժամանակ՝ դա հազիւ թէ խանգարէր նրան յաջորդած «գիտուն» սաներին՝ այդ գործը եւս մեքենայաբար ներառելու իրենց ուսուցչի նորակազմ ժողովածոներում:

Բնականաբար, ի տարբերութիւն «Աշխարհացոյց»-ի նախորդ հրատարակիչների, նոր կէտադրմամբ եւ տողատմամբ 2013 թ. մեր կազմած գիտական բնագրի վերջում կարեւոր ենք դիտել գետեղել երկի երկու հատուածները՝ «Մղոնաշափք»-ը եւ հեղինակային ուշագրաւ՝ «Այս քեզ յինէն ընծայ... Ո՛ղջ լեր ի Տէր» ընծայագրութեամբ փակուող «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն» կամ «Աւազաչափութիւն» վերտառութեամբ աւարտական գլուխը: Համառօտ խմբագրութեան ձեռագրերից մի քանիսում առկայ այդ հատուածների՝ «Աշխարհացոյց»-ի մաս լինելը հիմնաւորապէս ապացուցել են դեռեւս Յ. Մանանդեանը եւ Աշ. Աբրահամեանը²:

Մեր բնագիրը կազմել ենք միակ գրչագրով յայտնի մատենագրական միաւորի նախօրինակի վերականգնման սկզբունքներով. երբ անհնար է յատուկ փաստարկել, որ առկայ աղբիւրներից շեղումները հէնց երկի հեղինակի վրիպման հետեւանքը չեն, իսկ համառօտ տարբերակի ընթերցումները հէնց խմբագրման արդիւնքը չեն, նախապատուութիւնը տրուած է միակ չխմբագրուած՝ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանի հ^մ 1245 գրչագրի ընթերցումներին (նշանակուած՝ V տառանիշով): Սակայն դրանց հետ հնարաւորինս մեծ ծաւալով համեմատուել են համառօտ խմբագրութեան առաւել վաղ ընդօրինակութիւնների ընթերցումները³: Ընդ որում՝ կարեւոր պատճառներից մէկն այն է, որ V գրչագիրը ցաւալիօրէն առատ պակասներ ունի (երբեմն՝ ամբողջ պարբերութիւններ, այդ թւում՝ Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց նկարագրութիւններում), ո-

¹ Վերջին անգամ տե՛ս, օր.՝ **Ա. Մաթեոսյան**, Անանիա Շիրակացու «Աշխարհագրութեան» հետ կապված մի քանի հարցեր, – ԼՀԳ, 1979, հ^տ 9, էջ 78-86 եւ Ասխորդ ծանօթագրութիւնում նշուած՝ Ռ. Հիւրընի հիմնարար անգլերէն թարգմանութեան մէջ:

² Տե՛ս **Հ. Մանանդեան**, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, էջ 84-89; **Ա. Աբրահամյան**, Խորենացու վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, էջ 91-101:

³ Ամենավաղն, ի դէպ, «Աշխարհացոյց»-ի վերջին հատուածը պահպանած հայերէն հնագոյն թղթեայ ձեռագիրն է (ՄՄ Ձեռ. 2679, հմմ. Մատեան գիտութեան եւ հասարակութի քահանայի, հտ. Ա-Բ):

րոնցից իւրաքանչիւրի համար մատնանշել ենք («տե՛ս եւ ... եւ», «հմմ. Գ → Դ» ձեւերով) գրչական հնարաւոր վրիպման հաւանականութիւնը¹: Բնագրի տողատակում ներկայացրել ենք տարբեր ընթերցումների վրայ յենուած բոլոր միւս մօտեցումները եւ նշել հարցականները՝ թոյլ տալով շահագրգիռ ընթերցողին՝ ինքնուրոյն եզրակացութիւնների յանգելու: Ընդ սմին, «Աշխարհացոյց»-ի հետազօտութեան երախտաւորներ Արսէն Սուքրեանի, Քերովբէ Պատկանեանի, Յոզէֆ Մարկուարտի, Յակոբ Մանանդեանի, Աշ. Աբրահամեանի, Ս. Երեմեանի, Բ. Յարութիւնեանի, Ռ. Հիււրնի բնագրագիտական-բանասիրական եւ պատմաաշխարհագրական դիտարկումները, որ մեծապէս նպաստել են մեր կատարած աշխատանքին, շարունակելու են քննարկելի մնալ հայագէտների նոր սերունդների համար:

Յաւարտս, դնում ենք «Աշխարհացոյց»-ի՝ մեր կազմած բնագրում «Աշխարհ Պարսից»-ի Քուստ-ի Կապկո՛հ սպահայետութեան, Բուն Աղուանք երկրի ու Մեծ Հայքի Արցախ եւ Ուտիք աշխարհների նկարագրութիւնները՝ ձեռագրական տարբերցումների մի մասով ու կարեւոր ծանօթագրութիւններով²:

«Քուստ-ի Կապկոհ [V Կապկոյ], որ՝ Կողմն Կալկասու լեռանց, յորում են աշխարհի[f] հնգեաասան³. Ատրապատական, Արմն՝ Հայք, Վարջան, որ է Վիրք, Ռան, որ է Աղուանք, Բալասական, Սիսական, Մոէ, Գեղան, [Մոկան], Շաննան, Դմոնք, Դմբաւանդ [V Բմբօանդ], Տապր[ր]ստան, Ռ[ո]ւան, Ամլ, գոր պատմել առաջի կա[յ] մեզ: ...

Աշխարհ՝ Աղբանիա [V Ախբանիա], այսինքն՝ Աղուանք, յե[լից] Վրաց, յերի Սարմատիո[յ] առ Կալկասով, [մինչեւ ցԿասբից [ABE ի Կասբից] ծովն եւ] մինչեւ ցՀայոց սահմանն [VS սահմանաւ] առ Կուր գետով, թէպէտ եւ աստի [ց]Կուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց: Բայց մեք ասացումք զրուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրա[յ] եւ Կովկաս լեռինն: [Եւ ունի Աղուանք [Pv չիք Աղուանք] դաշտս արգաւանդս եւ գետս բազումս եւ եղեգունս հզաւս, եւ քաղաքս եւ բերդս եւ գե[ւ]-ղաբաղաքս:

Եւ գաւառք են այսոքիկ.] նախ, առ Վրաք՝ Եխնի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէնան առ Կուրաւ. եւ ըստ հարաւ[յ] նորա՝ բերդն Վարազմանաւառ, հանդերձ Կուրաք գե[ւ]ղաբաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ՝ մինչեւ ցԿուր գետ: Յորոյ յե[լից] կող-

¹ Հմմ. Ն. Բիւզանդացի, Քննութիւն Հայոց հնագրութեան, Հրատ. պատրաստեց՝ Մ. Մինասեան, Բեռն, 1986:

² Անանուն (Է դար), «Աշխարհացոյց», սն. 121-124, 139-141, 165-166: Օգտագործուած են հետեւեալ փակագծերը եւ նշանները. [...] – վերականգնում V ձեռագրի ընթերցանակողի վրիպած եւ լոկ համաոտի պահպանած հատուածներից; [յ] – վերականգնում V-ի գրչի վրիպած-բաց թողած տառերի; [...] – մեր ծանօթագրումները; յալԱ... – V-ի գրչի վրիպած անելորդ տառեր: Բաղդաստուած բնագրերի եւ համաոտի ձեռագրերի համար օգտագործուած միւս տառանիշերն են. B – ՄՄ, հ^տ 2679; D – ՄՄ, հ^տ 1267; E – ՄՄ, հ^տ 582; A – Աշ. Աբրահամեանի տպագրած բնագիր; P – Ք. Պատկանեանի տպագրած բնագիր; S – Ա. Սուքրեանի տպագիր; v – Վեհնտիկի 1848 թ. տպագիր; v¹⁻⁴ – Վեհնտիկի ձեռագրեր, որ օգտագործել են 1848 թ. տպագրում [թուերով՝ տուեալ ընթերցմամբ գրչագրերի քանակն է]:

³ VS աշխարհ ԺԳ յիս աշխարհիք] հնգեաասան (վերականգնում՝ ըստ աշխարհ-շահրերի իրական թուի. յոգնակին՝ ըստ նախորդների):

մանէ՛ Գրեգաւ Բաղաբ առ Աղոյան գետով, եւ չնդմաղ գաւառ, եւ]՝ Բիխ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յեյի[ց] ն[որ]ա՛ Շաբէ, եւ Գէգաւու [V Դէգառու] գետ, առ որով՝ հոմանուն գաւառ առ Սանի գետով. այս ամենայն հոսին ի Կովկասաւ[յ], եւ խառնեալ յԱղոյան [V ի յԱղուան] գետ՝ անկանին [V անգանին] ի Կուր գետ: Իսկ ի յեյից կուսէ՛ Քավաղակ Բաղաբ Աղ[ու]անից՝ մերձ ի Կաւկաս, ընդ որո[յ] մէջն գետն Սէբոջ դէպ ի հարաւ [V հարաւ]օ[՝²] ³[... Հաբանդ, Ոստան-ի Մարծպանան, Քաղայ, [Հէջար]⁴, Դաշտ-ի Բաղասա-կան⁵:

Եւ՝ այլ գաւառք, զոր [DPV գաւառս, զորս] ի Հայոց հանեալ է, Շակաշէն [DPV Շի-կաշէն], Գարդման, Քուստ-ի Փառնէս [DPV չիք Քուստ-ի Փառնէս], Կողթ, Աղուէ [DPV Զաւէ], Տուչաւակ [ABE աստ Թուչբատակ], Ուտ Ռոստակ [ABE աստ Ռոտոստակ], Ռոտ Պա[յ]եակ, Մեծ Կուանֆ, Մեծ Իրանֆ, Պիանֆ, Հարճլանֆ, Պած[կ]անֆ, Մո[ւ]խանֆ, Վակունիք, Բերձուր, Փոքր Հաբանդ, Սիսական-ի Կոտակ, [Տոի] [ABE աստ Սիսական, Ռոտաստակ], Արանոտ [AE աստ Ասոտ]⁶ մինչեւ ցխառնումն [ABE ի խառնումն] Երասխայ ի Կուր գետ ...]: ...

¹ Համառոտում Աղոյանքի գաւառաթուարկման խմբագրուած սկիզբն է՝ «Եխնի, Բեխ, Քամբեճան [D չիք Քամբեճան], Հողմաղ [DPV չիք Հողմաղ], Շաբէ, Գեգաւու [DPV չիք Գեգաւու]». սրան նման է Ղեւոնդի թուարկած գաւառացանկի վերջը. «Գեղաւու, զՇա-բէ, զԲիխ, զԻեճի, զԿամբեխճան, զԽոզմազ»:

² Վերականգնելի է առանց օ-ի. զուցէ՛ այս օ-ն կապ ունի կորած շարունակութեան հե՛տ:

³ Յաջորդող 2-3 պարբերութիւնները չկան «Աշխարհացոյց»-ի չխմբագրուած միակ գրչա-գրում (V): Ինչպէս երեւում է բնագրի համեմատութիւնից համառոտ խմբագրութեան ձե-ռագրերում պահպանուածի հետ, այդ պարբերութիւններից առաջինն անփոյթ գրչի վրիպման արդիւնքում կորսուել է Բուն Աղոյանքի նկարագրութեան վերջում, իսկ միւս-ները՝ Մեծ Հայքի նկարագրութեան սկզբում: Դրա հետեւանքով նախագաղափար օրի-նակի «ընդ որոյ մէջ՝ գետն Սէբոջ դէպ ի հարաւոյ [...]» հատուածին (որից յետոյ, թերեւ, պիտի շարունակուէր՝ «բաժանէ» եւն) յաջորդում են «ըստ Փոքր Հայոց» Ունիւն Մեծ Հայք» բառերը: Համառոտի՝ Մեծ Հայքի նկարագրութեան երկրորդ պարբերութիւնն սկսում է «Եւ ունիւն Մեծ Հայք» բառերով, իսկ նախորդող նախադասութեան աւարտն է՝ «մինչեւ ցնոյն դարձուածք Եփրատայ ի հարաւ կոյս [var. հարաւակոյս]»: Պարզ է, որ Վեճեճեթիկի հ⁶⁰ 1245 գրչագրի նախագաղափար օրինակի (ըստ այդմ՝ «Աշխարհացոյց»-ի բնօրինակի) այս հատուածում եղել է՝ «...դարձուածք Եփրատայ դէպ ի հարաւոյ [չիխն. համառոտի հարաւ կոյս], ըստ Փոքր Հայոց» նախադասութեան աւարտը, եւ «դէպ ի հա-րաւոյ» բառախմբի (թերեւ, տողավերջում յայտնուած) նոյնութիւնը Բուն Աղոյանքի՝ վե-րը բերուած նկարագրութեան մէջ առկայ հատուածի հետ (էլի տողավերջում յայտ-նուած) պատճառ է դարձել մեր խիստ անուշադիր գրչի վրիպման համար:

⁴ Համառոտի առկայ ձեռագրերը (ABDEPv) չեն պահպանել Հէջար գաւառանունը, որը վերականգնում է ըստ Ղեւոնդ պատմիչի ցանկի (զլ. ԼԱ, էջ 132): Մովսէս Դասխուրան-ցու մօտ կան Հեճերոյ եւ Հեճերու անուանաձեւերը:

⁵ V-ի այս ցաւալի թերիի տեղում Աղոյանքի վերջին գաւառների մասին համառոտի բնա-գիրը, ցաւօք, կտրուկ խմբագրուած-համառոտումն է՝ թողնելով լոկ մի քանի գաւառա-նուն ցանկ (ABE Ոստան, Հաբանդ, Իմարծ, Պանան, Քաղաց դաշտ, Իբազկան; DPV Ոստան-ի Մարծպան, Դաշտ-ի Բալասական). ուստի մեր վերականգնումը զուտ բո-վանդակային է եւ պայմանական. գաւառանունները համեմատելի են Աղոյանքի գա-ւառների՝ Ղեւոնդի նոյնանման ցանկի սկզբնամասի ու աւարտի հետ («զՀէջար, զՔա-ղա[յ], զՀաբանդ, զՈստան-ի Մարզպանեան, ... զցանկալի դաշտն Բաղասական»):

⁶ Համառոտի ձեռագրերի DPv ենթախումբն ունի «եւ այլ քսան գաւառ» չիխն. ABE-ի «Տուչ-բատակ, Ուտ Ռոտակ ... Արանոտ» (4 տող):

Ժ՝ Արցախ, յերի կարով Սիւնեաց՝ ունի գաւառս երկոտասան. զՄիսն Հաբանդ, զՎակունիս, զԲերձոր, զՄեծիրանս, [զ]Մեծկուանս¹, զՀարեղայւնս [ABE Հարշլանք, DPv Հարճլանք], զՄուխանս, զՊիանս, զՊածկանս, զՍիսական-իւն [AE Սիսականք, Քուակք, DPv Սիսական ոստանն], զՔուստ-ի Փառնէս [VS զՔուստիփառէնս]², զԿողք [VS զԿոխտ], յորում լինի քարախունկ [VS քարախունգ]: Զայս ամենայն Աղուանք ունին՝ հանեալ ի Հալոյոց:

[ԺԱ. Փայտակարան...]

³ԺԲ. Ուտի է [DPv առ փխ է]. մտից կայ Երասխայ, ընդ [ABE ի փխ ընդ] մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ: Ունի [AB Եւ ունի] գաւառս, գոր Աղուանք ունին՝ յե[խ]ութն⁴. Արանոտ [ABE Արանոտվտ], Տոի [v² Տոուի], Ռոտ Պայեակ [ABE աստ Ռոտպատակ, DPv Ռոտ Պացեան, v² Ռոտպատակ], Աղուէ [AE Աղուէ, v² Աղասէր], Տույփատակ [ABE Թուշկատակ, v² Ուշանատակ], Գարդման, Շակաշէն [DPv Շիկաշէն], Ուտի Արաննակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք: Կինի ի [ABE Եւ լինի] նմա ձիթենի, վարընկենի [ABE վարանդենի, v² վարդենի] եւ յասմիկ, եւ [DPv չիք յասմիկ, եւ] ի [ABE չիք ի] հատուց՝ կատակ: [Զայս ամենայն Աղուանք ունին՝ հանեալ ի Հայոց]⁵»:

գ) ՄԱՇՏՈՅ ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»-Ը

Մաշտոց եղիվարդեցին, ով Գէորգ Գառնեցուց յետոյ Հայոց կաթողիկոս էր դարձել 897 թ. Յունիսին (մօտ 60-ամեայ տարիքում) եւ պաշտօնավարել 7 ամիս (մինչեւ 898 թ. սկզբները)⁶, նշանաւոր կազմողն է այսպէս կոչուած «Մաշտոց ծիսարան»-ի, որն արդէն 1100-ից աւելի տարիներ օգտագործում են Հայ առաքելա-

¹ DPv-ում հերթականութիւնը հակառակն է. «Բերդաձոր, Մեծկուանք, Մեծիրանք»:
² Համատօտին շատ նման ունի նաեւ Մովսէս Դաւիթբաշեանի, ճիշտ է՝ սեռականով՝ «Քաւաստ-ի Փառնայ» (Գ.իք /իզ/, էջ 341, տողատակ 3):
³ Ամբողջական «Աշխարհացոյց»-ի (չհամառոտուած կամ «ընդարձակ խմբագրութեան») միակ ձեռագրի (V) գրչի վրիպման պատճառով Ուտիք աշխարհի նկարագրութեանը նուիրուած այս ամբողջ պարբերութիւնը բացակայում է, նոյն կերպ նաեւ նախորդը՝ Փայտակարան աշխարհի նկարագրութեամբ. դրանց վերականգնումն ըստ համատօտի կատարել է դեռեւս Ա. Սուքրեանը՝ ծանօթագրելով. «Պակասին յՕրինակիս Փայտակարան ու Ուտի աշխարհք, զորս մուծաք ըստ այլ օրինակաց եւ վաղ տպագրելոց»:
⁴ Համատօտի բոլոր ձեռագրերը (ABDEPv) ունեն «եւթն» չիխ «ութն»: Ա. Սուքրեանը տողատակում ծանօթագրել է՝ «Ամենայն օրինակք եւթն ասեն եւ թունն ութ. գուցէ զՈւտի առանձնակ ոչ ի կարգէ առաջնոցն համարեալ», եւ նրա վերջին ենթադրութիւնը լայն տարածում է գտել գրականութեան մէջ (Ս. Երեմեան, Բ. Յարութիւնեան եւն): Բայց աւելի հաւանական է թում ենթադրել պարզ գրչական վրիպում համատօտի մայր օրինակում կամ նրանից կատարուած մի վաղ ընդօրինակութեան մէջ (տե՛ս եւթն → ութն):
⁵ Համատօտի բոլոր ձեռագրերում բացակայող այս վերջին նախադասութիւնը («Զայս ամենայն ... ի Հայոց») տուել ենք քառակուսի փակագծերում իբրեւ պայմանական վերականգնում (ըստ Արցախի գլխաւարտի արտայայտութեան)՝ համարելով, որ հէնց այսպիսի ւարտն է պատճառ դարձել V-ի անփոյթ գրչի համար՝ վրիպելու ամբողջ երկու գլուխ (տե՛ս ունին՝ հանեալ ի Հայոց ... ունին՝ հանեալ ի Հայոց). հմմ. Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճաբագրական հետազօտութիւններ, էջ 219:
⁶ Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա, սն. 1181-1184, § 696-697:

կան եկեղեցու սպասաւորները¹: Ըստ իր աշակերտ Ստեփաննոս կրօնաւորի կողմից դեռ 894 թուականին (Մարտի 28-ին) շարադրուած մի իւրօրինակ Վարք-յիշատակարանի («Ստեփաննոսի՝ Վերնագիր ինքնագրութեան վասն վարուց երանելոյն Մաշտոցի»)՝ եւ նրա հաղորդածը որոշ չափով լրացնող Ստեփաննոս Օրբէլեանի՝ Մաշտոցը ծնուել է 833 թուին Սիւնիքի Սոթք գաւառում՝ այստեղ «պանդխտութեամբ» ապաստանած Եղիվարդեցի (Արագածոտնի) Գրիգոր երէցի ընտանիքում: Ուսանելու է տրուել Մաքենոցաց վանքում, ուր Թէոդորոս կրօնաւորի եւ Ստեփաննոս վարդապետի մօտ կրթութիւնն աւարտելուց յետոյ քահանայ է ձեռնադրուել Սիւնեաց Դաւիթ եպիսկոպոսի կողմից, ապա տեղափոխուել Արտաւազի անապատ (Ապարանքում), բայց շուտով հաստատուել է Սեւանայ (Գեղամայ) կղզու վանական միաբանութիւնում: Հէնց որպէս Սեւանի վանահայր՝ իր սրբակրօն վարքի եւ Սեւանայ կղզում ու շրջակայքում ծաւալած եկեղեցաշինական եռանդուն գործունէութեան շնորհիւ շատ արագ նշանաւոր դարձաւ ողջ երկրում եւ իր մասնակցութիւնը բերեց Հայաստանի Թ. դ. երկրորդ կէսի բազմաբնոյթ պատմական իրադարձութիւններին (Շիրակաւանի եկեղեցական ժողովին եւն)²:

¹ Վերջին հրատարակութիւնները տե՛ս ՄՂ, հտ. Թ, Թ դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 574-693 (աշխատասիրող՝ Յակոբ Քեռսէեան); Մայր Մաշտոց, հտ. Ա, գիրք Ա, Ըստ հնագոյն երկաթագիր ձեռագրերի եւ համեմատութեամբ Աստուածաշունչ մատենաի, բնագրական եւ կանոնացանկային յաւելումով, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2012:

² Տե՛ս Գարեգին Ա կթղ. [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, սն. 89; Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., Աշխատասիրութեամբ՝ Ա. Ս. Մաթեոսյանի, Եր., 1988, էջ 40-41; ՄՂ, հտ. Թ, էջ 695-701 (աշխատասիրող՝ Յ. Քեռսէեան); Մայր Մաշտոց, հտ. Ա, գիրք Ա, ...Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, էջ 709-737: Ստեփաննոսը նշում է իր ուսուցչի գործի («Մաշտոց»-ի) ընթացիկակումն ասարտելու օրը եւ ժամը. «...յորում ամի Հոռոմ թուականութեան Ո եւ Խ եւ Զ էր [=893/894] եւ Հայոց նոր տոմարիս ՅԽԲ [342=17.04.893-16.04.894], կատարեցի գնուատ արկունս զայս, յառաջ քան զհինգ կաղանդին Ապրիլի, որ ար ժՁ [16] էր Հրոտի ամսոյ, ի մեծի Հինգշաբթին, ի վեցերորդ ժամու, ի թագաւորութեան Հայոց Սմբատայ, որոյն Աշատոյ Բագրատունոյ, ի տոմսէ կաթողիկոսութեան տեսուն Գեորգեայ Գառնեցոյ, յորում ամի կործանեցաւ Դրվին քաղաք ի շարժմանէ, եւ բազումք մեռան, եւ եկեղեցիք տապալեցան»: Հայոց 342 թուականի Հրոտից ամսի 16-ը, այսինքն՝ 894 թ. Մարտի 28-ն իրօք Հինգշաբթի էր (հաշուարկն՝ ըստ Բ. Թումանյան, Տոմարական հաշվումներ, – ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, հոմ 5, էջ 55-60):

³ Տե՛ս Օրբ., գլ. ԼԶ, էջ 126-127, գլ. ԽԵ, էջ 177-178 (Պատմութիւն Ասիական, գլ. ԼԷ, էջ 173-174, գլ. ԽԶ, էջ 243-244); Յովհաննոս կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 (յետայսու՝ Դրասխ.), էջ 147-157, 163-166, 182-183; Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, – ՄՂ, հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 448-454, 458-460, 470; Yovhannēs Drasxanakertci, Histoire d'Arménie, Introduction, traduction et notes par P. Boisson-Chenorhokian, Lovanii, 2004, p. 208-211, 222-225; [Յովհաննոս կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ] Ծարից հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւնք, Գիտաքննական բնագիրը՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, – ՄՂ, հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 608; Ստեփանոս Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Աշխատութեամբ՝ Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885 (յետայսու՝ Ասողիկ), Գ.գ, էջ 160; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Եր., 1961 (յետայսու՝ Կիրակոս), էջ 81: Կենսագրութիւնն առաւել մանրամասն

Բացի ծիսարանից՝ Մաշտոցը հեղինակել է նաև այլ երկեր, այդ թվում՝ մի պատմական գործ, որի մասին յիշատակում է Ստեփաննոս Օրբելեանը: ՄՀ հաւաքածոյի Թ դարի հատորում ի մի են բերուել նրա հետեւեալ գործերը. «Սուրբ հաւրն Մաշտոցի՝ Խրատք ոգեշահք»¹, «Թուղթ առ Աբաս սպարապետ», «Թուղթ մխիթարութեան առ Դրենեցիս»², «Թուխա երանելոյն Մաշտոցի, նախ քան զկաթուղիկոսութիւն, առ տէր Գէորգ Հայոց կաթուղիկոս՝ վասն Սիւնեաց խաչին, թէ է՞ր աղագաւ տուաւ»³; Օրբելեանը երկու ուղղակի նշում ունի Մաշտոցի վերջին Թղթի եւ մէկը՝ Պատմութեան մասին: Նրա կարծիքով՝ Գէորգ Գառնեցու խնդրանքով շարադրուած Թուղթը կարեւոր նշանակութիւն ունի Սիւնիքի արքեպիսկոպոսութեան կարգավիճակի խնդիրը փաստարկելիս: Պատմիչի առաջին բնագրերն են. «որպէս հաւաստի ուսաք ի սրբոյն Ուխտանիսէ՝ Սեբաստացւոց եպիսկոպոսէ, եւ ի սրբոյն Սաղոմոնի՝ Մաքենոցաց առաջնորդի Թղթոյն, որ կարգեալ է յԱղուանից պատմութեանն ի միջին հատորն»⁴, եւ ի սրբոյն Մաշտոցի Թղթոյն, զոր գրեալ է ի տեառն Գէորգայ կաթողիկոսի խնդրոյն»; «զայս փոքր ի շատէ համառօտիւք ցուցի քեզ զբաւականն միայն. եւ թէ զլիովն եւ զերկայնն կամիս լսել՝ ընթերցի՞ր զՈւխտանէսն եւ զԱղուանից Պատմութիւնն եւ ի Գիրս թղթոցն տեղեկացի՞ր, եւս եւ՝ զտեառն Մաշտոցին, որ ի խնդրոյ Գէորգայ Հայոց կաթողիկոսի գրեալ է»⁵:

«Դադոյի վանքի խորաձորի»՝ Սիւնեաց իշխանների տիրոյթ կամ առնուազն՝ յաւակնութեան առարկայ լինելու հանգամանքը քննելիս մենք առիթ ունեցանք՝

սմ տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա, սմ. 1151-1154, § 677-678, սմ. 1166-1167, § 687, սմ. 1171, § 690, սմ. 1181-1184, § 696-697; ՄՀ, հտ. Թ, էջ 555-559:

¹ ՄՀ, հտ. Թ, էջ 560-564: Աղբիւրն է ՄՄ Ձեռ. 601-ը (թ. 195թ-201ա):

² ՄՀ, հտ. Թ, էջ 565-568 եւ 569-570: Երկուսն էլ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու բնագրում են:

³ ՄՀ, հտ. Թ, էջ 571-573: Նախապէս հրատարակուել է այսպէս կոչուած «Էջմիածնական Գիրք թղթոց»-ի գոյգ գրչագրերից (այժմ՝ ՄՄ Ձեռ. 2966, թ. 194թ-196ա եւ ՄՄ Ձեռ. 3062, թ. 111ա-112բ) Յովհ. Գիլխանդանեանի կողմից (Մայր Աթոռի «Գիրք թղթոց» ձեռագիրների մէջ ամբողջութեամբ անտիպ մնացած թղթեր, – «Արարատ», 1902, էջ 748-753):

⁴ Տեղինն նշեմք, որ պատմիչի լոկ մի թիւր ընկալումից ծնուած այս վերջին միտքը, ցաւօք, թափանցել է նոր գրականութիւն (տե՛ս, օր.՝ M. van Esbroeck, Salomon de Mak'enoç', vardapet du VIII siècle, – “Armeniaca”, Venice, 1969, p. 33-44). ՄՀ-ի Ը դ. հատորում (Զ, Անթիլիաս, 2007, էջ 21-26) Յ. Քեօւէեանն անգամ, բացի «Մեծի գիտնականի տեառն հար Սողոմոնի Մաքենացոց առաջնորդի՝ Ընդդէմ Քաղկեդոնի» երկից, արտատպել է ՊԱ-ի Բ գրքի ԽԸ գլուխը եւս, այնինչ վաղուց նկատուած է, որ Դասխտրանցու այդ գլխի աղբիւրը ոչ թէ Սողոմոն Մաքենացին է (զլիսում հէնց բառացի խօսում է նրա մի արարքի մասին), այլ Մաշտոց Եղիվարդեցու՝ վերը նշուած «Առ տէր Գէորգ...» Թուղթը (տե՛ս Հ. Ն. Ակի-նեան, Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա, 1908, էջ 248-249; Мовсэс Каланкатуаци, История страны Алуанк, Пер. с древнеарм., предисловие и комментарий III. В. Смбагыана, Ер., 1984, с. 9; А. А. Акоюн, Албания-Алуанк..., с. 204-205). Ի դէպ, Եղիվարդեցու նշած Սողոմոնն էլ ոչ թէ նշանաւոր Տօնականի հեղինակն է, այլ նրա նոյնանուն սանը, ով «պայծառանայր» Ը դ. վերջերին. հմմ. Մաշտոցի Պատմութեան այն կտորը, որը քաղել է Օրբելեանը. «Բայց կրանատրքնն անխիմաց եղեալ եւ յերկուս բաժանեալ՝ կէսն գնացին ընդ հարն Սաղոմոնի, ո՛չ առաջնոյն, որ Հարանց հայր կոչեցաւ, այլ ընդ նորին աշակերտին, ի գաւառն Օրիակայ, ի սուրբ ուխտն Զրեակ, յորում պայծառանայր սոյն այս Սաղոմոն՝ ճգնութեամբ սիւնամուտ լեալ» (Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սմ. 34):

⁵ Օրբ., գլ. ԻԳ, էջ 72, ԻԵ, էջ 77; Պատմութիւնն անհնագին Սիսական, գլ. ԻԵ-ԻԶ, էջ 99-100, 106:

անդրադառնալու Մովսէս Դասխուրանցու ՊԱ-ում եւ Ստեփաննոս Օրբէլեանի մօտ յիշատակուած՝ Թ դ. 20-ական թթ. յայտնի ողբերգական դիպուածին՝ Վարազ Տրդատ Բ Աղուանից իշխանի ու նրա մանկահասակ որդու սպանութեանը վերաբերող վկայութիւններին՝ այդ առիթով մանրակրկիտ համադրելով երկու պատմիչների բնագրերը: Նրանցից առաջինը բուն բնագրում նշուած դիպուածը նկարագրում է հետեւեալ կերպ. «Եւ ի նոյն ամի տէր Ներսէ՛ ի Փիլիպեան [ա Փղիպեան] սպան զՎարազ Տրդատ ի Ստեփաննոսեան, եւ զորդի նորին ի գոգ մաւրն զենին եւ զամենայն ստացուածս նորա յափշտակեցին: Այս Վարազ Տրդատ ի Միրհական տոհմէն էր, որք զԱղուանս ժառանգեցին՝ որդի ի հարէ առնլով»¹: Իսկ երկի նախավերջին գլխում, որտեղ Դասխուրանցին ամփոփում է Աղուանից իշխանների մասին իր տեղեկութիւններն ու գնահատականները, ասում է մի փոքր այլ կերպ. «Զայս Վարազ Տրդատ եւ որդի իւր Ստեփաննոս Ներսէ՛ [ԵՄՆ Ներսէ] ի Փիլիպեան՝ ազգակիցն իւր, սպան ի միում ժամու ի խորածորն, որ կոչի Դադոյի վանք»²: Ստեփաննոս Օրբէլեանը նոյն դիպուածի մասին գրում է գրեթէ նոյն բառերով, բայց նաեւ մատուցում է մի քանի էական տարբերութիւններ. «Ի սոյն ամի եւ տէր Ներսէ՛ Սիւնի՝ որդի Փիլիպպէի, սպանանէ վասն ռիսութեան ինչ զՎարազ Տրդատ՝ որդի Ստեփաննոսի Աղուանից իշխանի, եւ զորդին եւս նորա ի գոգ մաւրն սատակէ եւ զամենայն ինչս նորա յաւարի առնու: Այս Վարազ Տրդատ ի Միրհական տոհմէն էր, որ ունէր զսեպհական տէրութիւնն Աղուանից»³:

Թէպէտ նկարագրուած հաշուեյարդարն իրականացնողի՝ Սիւնի իշխան լինելն արձանագրուած է միայն Օրբէլեանի մօտ, բայց բովանդակային պարզ քննութիւնից երեւում է, որ այդ մանրամասնը, ամենայն հաւանականութեամբ, չի յօրինուել նրա կողմից, քանի որ դժուար է դրա համար որեւէ պատճառ նշմարել: Թերեւս, դա պարզապէս եղել է ենթադրելի սկզբնաղբիւրում, իսկ Մովսէս Դասխուրանցին այն բաց է թողել զուտ անկարեւորութեան եւ աւելորդ մանրամասն ներառելուց խուսափելու մտքով. նոյն մտքով Սիւնեաց պատմիչն էլ բաց է թողել հակամարտող իշխանների՝ ինչ-որ կերպ ազգակից լինելու մասին մանրամասնը: Ահա այս բնագրերի համադրութեան շնորհիւ ի յայտ եկող մեծ նմանութիւնը թոյլ է տալիս մեզ ենթադրել Օրբէլեանի եւ Դասխուրանցու կողմից միեւնոյն աղբիւրը, այն է՝ Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսի՝ մեզ չհասած պատմական երկն օգտագործած լինելու հաւանականութիւնը, որին քիչ անց յղում է Սիւնեաց պատմիչը:

Մանրամասնենք, որ Ստեփաննոս Օրբէլեանն իր ամբողջ ԼԲ (ԼԳ) գլխում («Վասն գալոյ Մրվանայ տաճիկ զօրավարին ի Սիւնիս. եւ փեսայնալոյ Բաբանայ պարսկի Սիւնեաց տեառն Վասակայ. եւ այրելոյ զՄաքենոցն, եւ կոտորելոյ զԳեղարքունի եւ զԲաղասական») ներկայացնում է Թ դ. առաջին կէսի Սիւնիքին վերաբերող տեղեկութիւններ՝ սխալ հաշուարկի արդիւնքում սկսելով դա Հայոց 176 թուականից (որը գուցէ եւ հետագայ գրչական վրիպակ է՝ փխմ. 276-ի =

¹ Դասխ., Գ.ԺԹ /ի/, էջ 326:

² Դասխ., Գ.ԻԲ /իզ/, էջ 340:

³ Օրբ., գլ. ԼԲ, էջ 115; Պատմութիւն Ասիական, էջ 158-159:

827/828 թ.): Դրանց մի մասը գրեթէ բառացի համընկնում է ՊԱ-ի Գ գրքի՝ յստակ ժամանակագրութեամբ հաղորդումների հետ: Ժամանակին նկատելով պատմիչի մօտ Սիւնիքին վերաբերող վկայութիւնների անսպասելի առատութիւնը՝ մենք փորձել էինք ինչ-որ մեկնաբանութիւններ տալ դրան¹: Սակայն այժմ հնարաւոր է բաւարար համարել դրանցից միայն մէկը. Դասխուրանցին Մաշտոց Եղիվարդեցու պատմական երկում առատ նիւթ գտնելով իր խնդրոյ առարկայ «Աղուանից երկրի» մասին՝ մեծ ծաւալով քաղել էր դրանք եւ դրանց արանքում ուղղակի ընդօրինակել նաեւ զուտ Սիւնիքին վերաբերող որոշ նիւթեր:

Թուում է, թէ Մաշտոց կաթողիկոսի՝ նշուած ժամանակագրական հաղորդումների աղբիւրը լինելու իրողութիւնը նախկինում չէր նկատուել պարզապէս այն պատճառով, որ այդ մասին ուղիղ վկայութիւնն Օրբէլեանի շարագրանքի բովում յայտնուել է յաջորդ գլխի (գլխագիրը՝ «Վասն Թանահատի վանիցն եւ հօրն Մխիթարայ») միջնամասում, այն էլ՝ Թանահատի վանքի մասին արուած մի պատմութիւնից յետոյ: Վերջինն առնուած չէ Մովսէս Դասխուրանցու կողմից, բայց բնագրագիտական ուշադիր ընթերցումից երեւում է, որ ոչինչ չի խանգարում՝ դրա գոնէ մեծ մասը եւս համարելու Մաշտոց Եղիվարդեցու կորսուած պատմական երկին յանգող: Թանահատին նուիրուած այդ պատմութիւնից յետոյ Սիւնեաց պատմիչը բառացի գրում է. «Եւ զայս ծանոյց մեզ Պատմութիւնն երանելոյն Մաշտոցի, որ ի Սեւան»²): Իսկ դրան անմիջապէս յաջորդում է մի նոր յղում. «Բայց գտաք յիւրոց արձանագրութեանցն, եթէ 400 ամօք յառաջ քան զՀայ թուականն շինեցաւ եկեղեցին յիշխանացն Սիւնեաց՝ յանուն սրբոյ նախավկային Ստեփաննոսի»: Այս երկրորդ նախադասութիւնը եւս շատ կարեւոր է նրանով, որ ցոյց է տալիս տուեալ գլխի շարագրման համար Օրբէլեանի ձեռքի տակ նաեւ այլ նիւթերի եղած լինելը (անշուշտ, դրանց է յանգում գլխի երկրորդ կէսի առասպելապատմւմը՝ արջերի ու գայլերի հետ Մխիթար վանահօր «բարեկամութեան» մասին): Այլ է եղել նաեւ Սիւնեաց պատմիչի համար այդ «Պատմութիւնն երանելոյն Մաշտոցի» երկի նշանակութիւնն իբրեւ սկզբնաղբիւր: Եթէ Մովսէս Դասխուրանցին նրա մեծ կտորները դրել է իր երեք գրքահատուածներից վերջինի՝ մեր ճշտումների համաձայն՝ ամբողջ երկրորդ կէսի հիմքում (բացի վերջին երկու գլուխներից եւ դրանց նախորդող երկու պարբերութիւնից ԻՍ գլխում), ապա Օրբէլեանը, ով ակնյայտօրէն խմբագրելով է օգտագործել իր աղբիւրները, բաւարարուել է լոկ իր մէկուկէս ոչ մեծ գլուխների համար (ԼԲ, ԼԳ) տեղեկութիւններ քաղելով: Ծիշտ է, իր սկզբնաղբիւրը, բարեբախտաբար, յանուանէ յիշատակել է հէնց Սիւնեաց պատմիչը:

¹ Տե՛ս **Ա. Ա. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 203, 210.

² Օրբ., գլ. ԼԳ, էջ 117; Պատմութիւն Ասիական Սիւնեաց, գլ. ԼԳ, էջ 160: Այս տեղեկութեան շնորհիւ Մաշտոց Եղիվարդեցու պատմական երկի գոյութիւնը ենթադրել են բոլոր հայ մատենագէտները (տե՛ս **Հ. Գ. Զարբհանապետան**, Հայկական հիմնադրութեան պատմութիւն, Գ տպագրութիւն, Վեհապետիկ – Ս. Ղազար, 1897, էջ 510; **Ն. եպ. Պողարեան**, Հայ գրողներ, Ե-ԺԵ դար, Երուսաղէմ, 1971, էջ 133; **Հ. Կ. Քիպարեան**, Պատմութիւն հայ հիմն գրականութեան, էջ 326):

Այսպիսով, հնարաւոր է դառնում ճշտել «Պատմութիւն երանելւոյն Մաշտոցի» կոչուած երկի բովանդակութեան սահմանները, գլխաւորապէս՝ ըստ ՊԱ-ի (եւ մի-աժամանակ՝ նրա նշանակութիւնը Դասխուրանցու համար՝ իբրեւ մի կարեւոր աղբիւր): Մեր վերականգնման տարբերակով՝ ՊԱ-ում Մաշտոց Եղիվարդեցուց քաղուած բնագիրն սկսում է գլ. Գ.ժե-ի շարադրանքով, որը վերաբերում է է դարի կէսերի իրողութիւններին եւ տալիս է Հայոց թուականով երկու թուագրում: Իհարկէ, որեւէ հիմք չկայ՝ վստահ լինելու, որ Եղիվարդեցու բուն երկը եւս սկսուել է հէնց այդպէս՝ առանց ենթադրելի նախադրութեան եւ անմիջապէս ժամանակագրական համառօտ թուարկումներով («Բարեյաղթ Հերակղ Հոռվմայեցուց թագաւոր զպէսպէս պատերազմունս վանեալ՝ յիշատակ քաջութեան եթող...» եւն): Սակայն Դասխուրանցու բնագրի ուշագիր ընթերցումը թոյլ է տալիս մեծ հաւանականութեամբ ենթադրել, որ նրա նախորդող գլուխներում չկան Մաշտոցի երկի աւելի վաղ կտորներից քաղուած հատուածներ: Իրօք՝ ժե գլխի բովանդակութիւնը կտրուած է ՊԱ-ի՝ է դարի իրողութիւններին վերաբերող մեծ հատուածներից (Բ գրքում), եւ դա կարելի է բացատրել լոկ նրանով, որ այն ուղղակի կազմել է հետագայ գլուխներում արտագրուած ընդհանուր աղբիւրի սկզբնամասը (Գ.ժզ գլխում ժամանակագրական համառօտ թուարկումները շարունակուում են բաւականին սահուն), որը Դասխուրանցին չի կտրել մնացեալից եւ, բարեբախտաբար, «հեշտացրել է» նորօրեայ հետազօտողի գործը: Թւում է, թէ պատմիչն այդ աղբիւրից կտրել եւ մի քանի գլուխ առաջ է տարել միայն Աղուանից կաթողիկոս Միքայէլ Շաքեցու (705-742) կողմից իր կանոնազանց իշխաններին նզովելու սիւժէն (գլ. Գ.ժզ), որի շարունակութիւնը գտնուում է Գ.ժթ գլխում՝ Հայոց Եսայի (Եղիպատրուշեցի՝ 775-788) եւ Աղուանից Սողոմոն (781 թ.¹) կաթողիկոսների կողմից՝ նզովուած «ՎարդանուՅհի տիկնոջը» Պարտաւում ներում շնորհելը: Կտրուած կտորը Դասխուրանցին տեղադրել է Միքայէլի առաջին յիշատակութիւնից յետոյ (գլ. Գ.ժբ-ի վերջում), որը, թերեւս, յանգում է իր՝ «Աղուանից կաթողիկոսացանկ» կամ Գաւազանագիրք» անունով յայտնի ուրոյն գրաւոր աղբիւրին, ապա ընդօրինակել է նաեւ այդ կաթողիկոսի՝ երկաբնակների դէմ ուղղուած ոչ մեծ երկը (գլ. Գ.ժդ):

Իսկ Եղիվարդեցու երկից քաղուած ժամանակագրական կտորների արանքում (գլ. Գ.ժե-իա) Դասխուրանցին տեղադրել է միայն երկու գլուխ. Գ.ժէ-ն պատմում է Ը դարի նշանաւոր մատենագիր Ստեփաննոս Սիւնեաց արքեպիսկոպոսի կեանքի մասին, իսկ նրա յաջորդը նոյն Ստեփաննոսի մի ոչ մեծ երկն է՝ Իլիոն («Դիոն») քաղաքի աւերման եւ Հոռմի կառուցման սիւժէով: Դրանցից առաջինը, անշուշտ, յանգում է Ստեփաննոսի Վարքի վաղ տարբերակին, որն առանձին չի պահպանուել, բայց հետագայում օգտագործուել է նաեւ Մխիթար Այրիվանեցու («Ստորագրութիւն պատմութեան բազմերջանիկ սուրբ եւ փառաւորեալ հայրապետին Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի՝ յօրինեալ ի տէր Մխիթար վար-

¹ Ըստ ՊԱ-ի Գ.իզ գլխի՝ Սողոմոնն արժանակալել է կէս տարի: Ծճարտուած հաշուարկով՝ դա պիտի ընկնէր 781 թուականի ընթացքում (А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 277).

դապետէ, յեպիսկոպոսէ սուրբ ուխտին Այրապանաց») եւ Օրբէլեանի կողմից (գլ. Լ. «Վասն Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեցոյ վարք եւ վախճան. եւ որ ինչ պատմի գնմանէ»)¹: Ի դէպ, Կիրակոս Գանձակեցին օգտագործել է միայն ՊԱ-ի բնագիրը: Այդ տեղի համար Դասխուրանցին, գուցէ, ուղեցոյց է ընդունել իր նախորդ գլխի (Գ.Ժզ) վերջին նախադասութեան թուագրումը՝ «ի ՃԶ թուականին» (731/732 թթ.), այնքանով, որքանով Ստեփաննոս Սիւնեցու եղբրական մահը Վայոց ձորի («Աշխարհացոյց»-ում եւ ՊԱ-ում՝ Վայոյ ձոր²) Մոզ աւանում վերագրում է Հայոց թուականութեան ՃԶԴ տարուայ (735/736 թ.) Հրոտից ամսի 15-ին (736 թ. Մայիսի 5):

Հաւանական է մտածել, որ Մաշտոց Եղիվարդեցին իր երկը հասցրել է ընդհուպ մինչեւ իր կաթողիկոսանալու տարին՝ Հայոց ՅնԶ (897 թ. Ապրիլ – 898 թ. Ապրիլ), որի տակ ՊԱ-ի Գ.իա գլխում պահպանուել է մի քանի իրադարձութիւնների յիշատակութիւն (աւարտն է՝ «Յայնժամ վերափոխի մեծ հայրապետն Հայոց Գիորգ [Գառնեցին] եւ իշխանն Սիւնեաց Աշոտ: Զոր ողբերգական կանայքն կականէին՝ ասելով. «Մի՛ եկեսցէ եւ մի՛ լիցի այսպիսի տարի ի վերայ երկրի, որչափ ազգ մարդկան է»: Եւ հայ թիւն ՅնԶ էր»): Յատկանշական է, որ եթէ այդ վերջին հատուածներում ՊԱ-ում թուարկուում են գրեթէ ամեն տարուայ իրադարձութիւններ, ապա նշուած աւարտից յետոյ Դասխուրանցու յիշատակած յաջորդ թիւը Հայոց ՅԿԳ-ն է (=914/915 թ.)՝ Սմբատ Ա արքայի նահատակութեան տարին³: Դրանից յետոյ, 982-988 թթ. միջակայքում ստեղծագործած պատմիչը ԻԱ գլխի վերջում միմի պարբերութեամբ նշում է լոկ նաեւ դելմիկ Սալարեանների իշխանութեան հաստատումը (մօտ 940 թ.) եւ ուսւ – Թուզիկների կողմից Պարտաւի վեցամսեայ ռազմակալումը (944-945 թթ.)՝ դրանով էլ սպառելով իր պատմական տեղեկանին: Ընդհատ է, յաջորդ գլխի վերջում նա ամենայն շքեղութեամբ նկարագրում է նաեւ իր՝ այսպէս ասած «գլխաւոր հերոս» Յովհաննէս Սենեքերիմի (Փառխոսի առաջին թագաւորի) գահակալումը, որը տեղի է ունեցել մօտ 960-970-ական թթ., սակայն անգամ դա՝ առանց թուագրութեան: Պարզ է, որ նրա ձեռքի տակ այլեւս չկար Մաշտոց Եղիվարդեցու պատմական երկի պէս մի անգնահատելի աղբիւր:

Յաւելենք, որ Մովսէս Դասխուրանցին օգտագործել է իր այս աղբիւրը, ըստ ամենայնի՝ նոյն ձեւով, ինչ որ մնացեալի մեծ մասը, այսինքն՝ գրեթէ բառացի արտագրելով⁴: Նրա ամենամեծ միջամտութիւնները սեփական գլխաբաժանում մտցնելը եւ գլխագրերի յաւելումներն են, ինչպէս որ նա անում է նաեւ մեծ ծաւալ ունեցող այլ աղբիւրների նիւթն ընդօրինակելիս: Միայն մէկ դէպքում մենք հիմք

¹ Տե՛ս Գ. արք. Յովսէփեանց, Մխիթար Այրիվանեցի. Աորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր, Երուսաղէմ, 1931, էջ 17-23; Օրբ., գլ. Լ, էջ 95-105; Պատմութիւն Ասիական, գլ. ԼԱ, էջ 131-144; Մ. վրդ. Գրիգորեան, Ստեփանոս Սիւնեցի. իր երկու Աորայայտ մեկնութիւններու հրատարակութեան առիթով, Պէյրութ, 1958; А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 210; Յ. Քեօսէան, Ստեփանոս Սիւնեցի եւ Արա մատենագրական ժառանգութիւնը, – ՄՀ, հտ. Զ, Ը դար, էջ 93-104:

² Անանու (Է դար), «Աշխարհացոյց», սն. 137, 147:

³ Դասխ., Գ.իա, էջ 337:

⁴ Մանրամասն տե՛ս А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 177-211.

ենք տեսնում ենթադրելու, որ Դասխուրանցու գլխագիրը, այն է՝ «Որ ինչ յերկերիւր թուականութեանն Հայոց ցայս գործք՝ լեալ ի սահմանս Արեւելից» (գլ. Գ.ԺԹ), հաւանաբար, համապատասխանում է աղբիւրի՝ վերնագրային բնոյթի մի արտայայտութեանը: Բանն այն է, որ յաջորդող բնագրում չի յիշատակուում «յերկերիւր թուականութեանն Հայոց»-ը (որը, սակայն, ճիշտ է), եւ աւելի հաւանական է մտածել, որ այն ոչ թէ հաշուարկուել է Ժ դարի՝ սովորաբար նման բաներ շանող պատմիչի կողմից, այլ ուղղակի գրուած է եղել աղբիւրում:

Մի քանի դէպքերում հնարաւոր է նկատել նաեւ Մովսէս Դասխուրանցու, իրօք, խմբագրական բնոյթի միջամտութիւններ իր աղբիւրի բնագրին: Օր.՝ այդպիսին է թուում Գ.ԺԹ գլխի միջնամասի նախադասութիւնը. «Այս մինչեւ ցայս վայր»: Նման մի արտայայտութիւն պատմիչն ունի Ա գրքի Դ գլխի վերջում. «Այս մինչ ցայս վայր ցուցումն ազգաբանութեանց», իսկ մէկ ուրիշը՝ Ա.ը գլխում «Սակայն յայսմ վայրի նպաստաւորէ մեզ Քերթողահայրն Մովսէս...»:

Մաշտոց եղիվարդեցու պատմական երկը, որն իր շարադրանքի ոճով ամենից աւելի յիշեցնում է Ասողիկի «Պատմութիւն տիեզերական»-ը (բայց շատ աւելի նեղ ընդգրկումով), ուշագրաւ աղբիւրագիտական նիւթ է պարունակում է-թ դդ. Հայաստանի եւ յարակից երկրների պատմութեան ու մշակոյթի բազմաթիւ իրողոյթների (ոէալիաների) մասին, որոշ դէպքերում՝ եզակի: Դրանց համագրութիւնն այլ սկզբնաղբիւրների հետ (հայ եւ օտար¹) մեծապէս լրացնում եւ ճշգրտում է մեր գիտեցածը: Հետաքրքիր է հեղինակի ինչ-ինչ մօտեցումների քննութիւնը, որը վեր է հանում նաեւ թ դ. երկրորդ կէսի հայ հասարակական մտքի ուշագրաւ դրսեւորումներ: Այդպիսին է, օր.՝ հետեւեալ եզակի եւ այլուստ անյայտ պնդումը Հայոց դարձի պատմութեան՝ «ի մնացորդաց առեալ» ու «հերձուածեալք» տարբերակների մասին. «Բայց այս իսկ են զարմանք եւ սոսկալի իրք, եթէ սուրբն Գրիգոր ի Կեսարիայ առ զձեռնադրութիւնն, որ ընդ Հռոմայեցւոցն է իշխանութեամբ հայրապետացն, եւ ինքն ոչ կարաց արհնել ձէթ, այլ ի Կեսարիայ առնուին ձէթ Հայք մինչեւ ցժողովն Քաղկեդոնի, ապա ի զարանալ հերձուածին՝ ինքեանք բազում հակառակութեամբ եւ հնարիւք ուրեմն հաստատեցին զկարգ արհնութեան իւղոյն՝ բաժանմամբ ի նոցանէն»: ՊԱ-ի Գ.ԺԹ գլխի աւարտական մասի այս միտքը նախորդ հրատարակութիւններում թերի վերծանութեան պատճառով (օր.՝ a լուսաւորութիւն, bclrv լոկ սովորութիւն փիլ լուսաւորութեան) մնում էր անընկալելի, իսկ Մ. էմինի տպագրում հատուածն ընդհանրապէս բացակայում էր: Պարզ է, թէ նման ծայրահեղ մօտեցումների պահերին ինչ էր կատարուելու հակառակ պատկեր ներկայացնող մեր պատմիչների ձեռագրերի հետ: Ի դէպ, թերեւս, հէնց նման մի պահի է Պատմահայր Մովսէս խորենացու բնագիրը «գրկուել» Հայոց լուսաւորութեան մասին, անշուշտ, ունեցած գլխից կամ գլուխներից: Այդպէս՝ մեզ հասած

¹ Բնագիրը կազմելիս մենք մի շարք համեմատութիւններ ենք արել, մասնատրապէս՝ արաբալեզու մատենագիրների հաղորդումների հետ (ըստ՝ Արաբական աղբյուրներ, Գ, Թարգմ. ... Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963 էւն):

նրա բնագիրն ունի լոկ Տրդատի՝ «նահատակութիւնք» կոչուած մեծագործութիւնների մասին գլուխը «յառաջ քան զհաւատալն» (Բ.ձբ), որին յաջորդում է Կոստանդինոսի դարձի մասին պատմողը (Բ.ձգ), վերջում նաեւ՝ Վրաց դարձի նկարագրութիւնը երանելի Նունէի ձեռքով (Բ.ձզ), որին նախորդող «նահատակութիւնք»-ի մասին երկու գլուխներում (Բ.ձդ-ձե) Հայոց արքան արդէն հանդէս է գալիս իբրեւ քրիստոնէայ։ Հայոց դարձի իրական պատմութիւնը (Յ11 թ. Յունիսի 24-ին՝ Լուսաւորչի «Ելն ի Վիրապէն»¹) շկայ, եւ պիտի ընդունել, որ այն պարզապէս գիտակցաբար հանուել է մօտաւորապէս ՁԳ եւ ՁԴ գլուխների արանքից։

Բաժին 3

ՄՈՎՍԷՍ ԴԱՍԽՈՒՐԱՆՅՈՒ ԵՐԿԻ Է ԴԱՐԻ ԱՂԹԻԻՐՆԵՐԸ

Կրկին յիշենք բազմաթիւ հայագէտների այն համոզումը, որ ՊԱ-ում օգտագործուած նիւթերի ճշգրիտ վերհանումը թոյլ է տալիս գործ ունենալ աւելի վաղ աղբիւրներից բառացի արտագրուած կտորների հետ ու նաեւ ընկալել իր դարի վառ հեղինակ Մովսէս Դասխուրանցու յաւելումները եւ սեփական շարադրանքը։ Լոկ այդպէս եւ նոր աղբիւրների բացայայտումով ու երկի պահպանուած բնագրի հետ համեմատութեամբ են մասնագէտները կարողանում ճշմարիտ պատկերացում կազմել ժ դ. վերջերին ստեղծագործած այդ արցախցի պատմիչի՝ հայ մատենագրութեան ուշագրաւ եւ բարդ մի ներկայացուցչի իմացութիւնների, աշխարհայեացքի, նպատակադրումների ու արած ինքնուրոյն աշխատանքի մասին²։

Բաւականին ծաւալուն երկու պատմական բնոյթի երկ, որոնք ներկայացնում էին է դարի անցքերը, Մովսէս Դասխուրանցին գրեթէ բառացի արտագրել է իր ՊԱ-ի Ա գրքի վերջում եւ Բ գրքի գլուխների մեծ մասում։ Դրանցից առաջինը, որ պայմանականօրէն անուանում է «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութիւն»՝ Վիրոյի մասին պատմողի իմաստով, ընդօրինակուած է Բ գրքի Թ-ԺԴ եւ ԺԶ գլուխներում։ Դրանց միջեւ դրուած ԺԵ գլխում Դասխուրանցին արտագրել է մի փոքրիկ «Ճառ» («Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն եւ գերութեանն ի միասին» գլխագրի տակ)³, որի հեղինակն է 596-629 թթ. աթոռակալած Աղուանից կաթողիկոս Վիրոն (հմմ. վերջին պարբերութիւնը. «Ես՝ Վիրոյ՝ Աղուանից, Լփնաց [a եւ Լփնաց] եւ Չորայ [a

¹ Հմմ. վերեւում, էջ 77-78 եւ Ա. Յակոբեան, Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ դարերում, – ՀԱ, ԺԻԵ տարի, 2011, ս. 256-257։

² Հմմ. Ա. Յակոբեան, Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի թղթերը, – ՀԱ, ԺԻԶ տարի, 2012, ս. 1։ Յաւօք, նման մօտեցման փոխարէն որոշ ուսումնասիրողներ դեռ շարունակում են կրկնել այն պարզունակ, հնացած միտքը, իբրեւ թէ ՊԱ-ն շարադրել են երկու հեղինակներ՝ Է եւ Ժ դարերում (տե՛ս, օր.՝ Movses Kaghankatvatsi and/or Movses Daskhurantsi: Moses of Kaghankatuk and/or Moses of Daskhuran, – In: A. J. Hacikyan, G. Basmajian, E. S. Franchuk, N. Ouzounian, The Heritage of Armenian Literature, Vol. II: From the 6th to the 18th Century, Detroit, 2002, p. 171-172)։

³ Դասխ., Բ.ժե, էջ 164-166; Վիրոյ Աղուանից կաթողիկոս, Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն եւ գերութեանն..., Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՄՃ, հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 363-367։

Չորա] կաթողիկոս թողում ասել զայլն ամենայն զպէսպէս զագրալիս...»), եւ որը մեր երկի հետ ուղիղ կապ չունի: Հատուածի գլխագրերի մեծ մասը եւս արդիւնք է ժ դարի պատմիչի ստեղծագործութեան, սակայն Բ.Թ գլխագիրը («Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէսպէս անցից տիեզերահեծ տագնապին, որ եղեւ աշխարհաց»), ըստ ամենայնի, պատկանում է հէնց Վիրոյի կենսագրի գրչին եւ մտայղացուել է նրա կողմից՝ իբրեւ բուն երկի վերտառութիւն:

2. Ն. Ակինեանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Աղուանից Պատմութեան մէջ գոհար մըն է գրութիւնս, արժէքաւոր իր արժանահաւատութեամբ, վսեմ իր ոճով»¹: Եւ ապա՝ «փոքրիկ, բայց ոճով շնաշխարհիկ եւ պատմական արժէքով գնահատելի աշխատութիւն մը, որ պատիւ կը բերէ է դարուն հայ մշակոյթին»²:

Որոշ հետազոտողների կարծիքով՝ տուեալ պատմական երկի հեղինակը, այնուամենայնիւ, կարող էր լինել հէնց ինքը՝ Վիրոյ կաթողիկոսը³: Սակայն ժամանակին ցոյց է տրուել, որ ոչ մի միջնադարեան հայ քրիստոնեայ հեղինակ չէր կարող ինքն իր մասին արտայայտուել այն բարձրագույն ոճով, որը գտնում ենք երկում⁴: Փոխարէնը՝ պարզ է, որ տուեալ պատմութեան հեղինակը Վիրոյին շատ մօտ կանգնած անձնաւորութիւն է եղել եւ անձամբ մասնակցել է կաթողիկոսի մի շարք գործերին: Երկու հատուածում նրա շարադրանքը դառնում է առաջին դէմքով: Մասնաւորապէս, դրա շնորհիւ յայտնի է դառնում, որ գրողը ծնունդով Ուտիք (=Ուտի Առանձնակ) գաւառի Կաղանկատոյք գիւղից է («հասեալ ի մասն ինչ առ ստորոտով լերինն, որ յանդիման գեաւղջն մեծի Կաղանկատուաց, որ է ի նմին յՈւտի գաւառի, յորմէ եւ ես»), ուստի՝ կարելի է նրան պայմանականօրէն անուանել Անանուն Կաղանկատուացի (հէնց այդ անուամբ էլ 2005 թ. լոյս է տեսել մեր կազմած գիտա-քննական բնագիրը)⁵:

Երկի շարադրանքն աւարտում է 629 թ. իրադարձութիւններով («Յերկրորդ ամի Արտաշրի՝ որդոյ Կաւատայ, Պարսից արքայի, մինչ դեռեւս առնէր զիշխանութիւնն ըստ կամս իւր իշխանն հիւսիսոյ»), սակայն վերջին գլխի մի հատուածում Շահվարազ պարսից զօրավարի հասցէին հեղինակի շուրջած բացասական արտայայտութիւններից պարզ է դառնում, որ նա, ըստ ամենայնի՝ գիտէր 630-ին այդ զօրավարի կարճատեւ արքայանալու եւ անփառունակ վախճանի մասին: Միւս կողմից՝ երկը չէր կարող գրուած լինել 632 թ. յետոյ, քանի որ Կարինի եկեղեցական ժողովում Հայոց Եզր Արահեզացի կաթողիկոսի հետ միասին Հերակլ կայսեր պահանջով երկաբնակութեանը (աւելի ճիշտ՝ նրա մի փոքր մեղմ տարբե-

¹ Հ. Ն. Ակինեան, Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի)..., էջ 207:

² Աճղ, էջ 217-218:

³ Տե՛ս, օր.՝ աճղ, էջ 207-208:

⁴ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Բնութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, Աշխատասիրել, ծանոթագրել եւ ներածութիւնը գրել է Պ. Հովհաննիսյանը, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 38 (առաջին կէտը տպագրուել է «Անաթիտ» հանդէսում /Փարիզ/ 1939 թ., հիմ 3, 4-5, 6 եւ 1940 թ., հիմ 1-3. տե՛ս 1939, հիմ 4-5, էջ 28-29):

⁵ Տե՛ս Անանուն Կաղանկատուացի, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէսպէս անցից տիեզերահեծ տագնապին, ... ՄՂ, հտ. Ե, Աճթիլիսս, 2005, էջ 369-414: Ի դէպ, Կաղանկատուայքը գտնուել է Վարանկաթաղ գետակի ստորին հովտում:

րակին՝ միակամութեանը) յարեց նաեւ Աղուանից եկեղեցին, այնինչ այդ պահի կաթողիկոս Զաքարիան (629-644) աներկբայօրէն գովերգուած է միաբնակութեան ջատագով հեղինակի մի դրուագում («Եւ քահանայ ոմն՝ անուն Զաքարիա, այր սուրբ, որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցւոյն, հեզ եւ հանդարտ, որ եդ զանձն իւր ի վերայ նոցա եւ երդմամբք եւ ազգի ազգի հնարիւք զերծոյց զբազում անձինս քրիստոնէից՝ աղաւթիւքն իւրովք երաշխի առեալ զնոսա, նաեւ վասն հրէից եւ հեթանոսաց»)¹: Այսպիսով, «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութեան» շարագրման հաւանական ժամանակը պէտք է համարել 630-632 թթ. միջակայքը:

Տեղին է նշել այս երկի մի «գրականագիտական» առանձնայատկութիւնը, որը նկատել էինք դեռ տարիներ առաջ²: Անանուն Կաղանկատուացին հմտօրէն եւ բարձրարուեստ ոճով կերտել է բազմաթիւ օտարազգի գործող անձանց կերպարներ՝ անխտիր տալով նաեւ նրանց անունները: Դա է՛ւ խոսքով արքայից արքան է, է՛ւ Հերակլ կայսրը (որի նկատմամբ վերաբերմունքն ամենեւին էլ դրական չէ, ըստ Նիկ. Մառի՝ ակնյայտ նշան հեղինակի հակաքաղկեդոնական դիրքորոշման³), է՛ւ հիւսիսկովկասեան թիւրքիւտների խաքան Զեբուի որդի Շաթը, է՛ւ հակամարտող երեք տիրակալների պաշտօնեաներն ու զօրավարները: Այնինչ երկի տեղական հերոսների ցանկը սպառուում է բացառապէս Վիրոյ կաթողիկոսով (որի մասին շատ մանրակրկիտ պատմում է Բ.Ժդ ծաւալուն գլուխը) եւ վերջինիս փոխարինած Զաքարիայով՝ լոկ վերը բերուած եզակի դրուագում (դեռ քահանայ եղած պահին): Այս ցուցանիշով խիստ տարբեր է, օրինակ՝ հէնց յաջորդ աղբիւրը:

Մովսէս Դասխուրանցու երկում բառացի արտագրութեամբ պահպանուած է դարի երկրորդ պատմական գործը պայմանականօրէն անուանուած է «684 թուականի պատմութիւն»: Այն ընդօրինակուած է ՊՍ-ի Ա գրքի ԻԷ-Լ եւ Բ գրքի ԺԸ-ԼԱ եւ ԼԳ-ԽԵ գլուխներում⁴: Վերջինների միջեւ ընկած Բ.լք գլխում Ժ դարի պատմիչը տեղադրել է իր սեփական շարագրանքը՝ հիմնուելով «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագիրք» անուանուած այն սկզբնաղբիւրի հաղորդումների վրայ, որը, ինչպէս նշել ենք, հաւանաբար, կազմուել է Ժ դ. սկզբներին եւ Դասխուրանցու կողմից հիմնական մասերով դրուել իր աւարտական՝ Գ.իգ գլխի հիմքում, իսկ որոշ տեղեկութիւններ էլ տեղափոխուել են նախորդող գլուխներ: «684 թ. պատմութեան» արտագրութեան հատուածներում առկայ գրեթէ բոլոր գլխագրերը նոյն-

¹ Դասխ., Բ.ժ, էջ 132; Անանուն Կաղանկատուացի, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց, էջ 371, նախ. 30: Զաքարիայի այս սխրանքի համառօտ յիշատակութիւնը կայ նաեւ Դասխուրանցու աւարտական գլխում (Գ.իգ /իդ/, էջ 343)՝ Աղուանից կաթողիկոսացանկում («Տէր Զաքարիա՛ այր սուրբ, ամս ժԵ: Սա երաշխի առ [bclyv էտս] զմե՛ծ քաղաքն Պարտաւ եւ աղաթիւք իրովք զերծոյց ի գերութե՛նէ զբազում անձինս»): Առաւել մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 188-196; Հ. Ն. Ա. Կիճեան, Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի)..., էջ 207, ծմ. 1:

² Հմմ. Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 189.

³ Տե՛ս Антиох Стратиг, Пленение Иерусалима персами в 614 г., с. 60.

⁴ Հմմ. Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 196-198; ԱՆՅԱՆՈՒՄ՝ О хронологии последних событий в «Истории 684 года», – КВ, вып. 6, Ер., 1988, с. 24-36; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 795-796:

պէս արդիւնք են ՊԱ-ի հեղինակի ստեղծագործութեան (ըստ ամենայնի՝ բուն երկի վերնագիրը մեզ չի հասել): Ոմանց կարծիքով՝ այս երկի շարադրանքին է յանգում նաեւ Բ.Ժէ գլուխը, որը պատմում է հետագայում «Միհրանեաններ» յորջորջուած Վարազ Գրիգոր, Զեւանշէր (Բ խմբի ԶԶ՝ Զուանշէր) եւ Վարազ Տրդատ Ա Գարգմանից իշխանների՝ իբրեւ թէ Սասանեաններից սերուած լինելու մասին առասպելական տոհմաբանութիւնը: Իրականում այդ պատմութիւնը հաւաստի գրեթէ ոչինչ չի պարունակում, ունի ժամանակագրական խաթարուած պատկեր, լեզուով ու ռճով էապէս տարբերում է «684 թ. պատմութեան» (այդպէս նաեւ՝ «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութեան») կտորներից եւ, անկասկած, շարադրուած է Ժ դարի բանաբաղ-պատմիչ Դասխուրանցու կողմից՝ Խաչէն – Փառխոսի «Առանշահիկ» իշխանների տոհմաբանութիւնների մէջ սպորդած առասպելածին պատկերացումների հիման վրայ (գրա մասին մանրամասն կը խօսենք յաջորդ գլխում):

«684 թ. պատմութեան» անանուն հեղինակը, թերեւս, մօտ է կանգնած եղել իր՝ մեծ սիրով պատկերուած տեղական հերոսներին՝ Զեւանշէր եւ Վարազ Տրդատ իշխաններին կամ հոգեւոր առաջնորդներին: Բ.իե գլուխը, որը Զեւանշէրի աղօթքն է, յանուանէ յիշատակում է նաեւ վերջինիս ծնողներին, եղբայրներին ու զաւակներին: Հեղինակը յատկապէս մօտ է եղել Մեծ Կուանք (Մեծ Կողմանք) գաւառի Իսրայէլ/Իսրայէլ եպիսկոպոսին (քահանայական անունը՝ Աբաս): Նա առաջին դէմքով է նկարագրում իր հերոսների մի շարք գործեր, այդ թւում՝ Իսրայէլի ուղեւորութիւնը Հոնաց երկիր՝ հիւսիսկովկասեան այդ թիրաքալեզու ցեղին (հետագայի՝ կումիկներ) քրիստոնէութեան բերելու առաքելութեամբ¹: Ըստ երեւոյթին, ի վերջոյ, յաջողութեան չհասած այդ առաքելութեանն ենք պարտական «684 թ. պատմութեան» մի հատուածում (ՊԱ-ի վիճակով՝ սկզբում) հոների մի խմբի՝ աւելի վաղ ժամանակներում (Մաշտոցի մահուանը յաջորդած տարիներին) քրիստոնէութեանը յարելու առասպելախառն պատմութեան առկայութեամբ²: Մովսէս Դասխուրանցու Ա գրքի այդ հատուածը բաժանուած է չորս գլխի (ԻԷ-Լ), որոնց գլխագրերից առաջինը («Յաղագս սրբոյն Մեսրովպայ եւ ընկերաց նորա պատմութիւն վիպասանաբար») եւ երկրորդը («Շարագրած յաղագս աշակերտացն Մաշտոցի ընդ ներգոյս զրոյցաաբար»), գոնէ մասամբ, է դարի բնագրին յանգելու տպաւորութիւն են թողնում: Բ.իթ գլխի մի տեղեկութիւնից (նախ. 11) երեւում է, որ այդ հատուածը պարզապէս Իսրայէլ – Աբաս քահանայի տեսիլն է («...զարմացեալ ընդ զրոյցաառութիւն եպիսկոպոսին, որ պատմէր զտեսիլ Աբասուն»³):

¹ Տոնալ պատմութեան հաւաստիութեան մասին հմմ. С. Г. Кляшторный, Моисей Каланкатуйский о верованиях древнетюркских племен, – ИФЖ, 1999, № 1, с. 290-300. Հոնաց թագաւորութեան մասին տե՛ս Գաձո Ա. В., Этническая история Северного Кавказа, с. 141-154; А. Б. Гмыря, Страна гуннов у Каспийских ворот, Махачкала, 1995, с. 53-89.

² Հոների այդ «Ռոստոսքեան թագաւորի» մասին պատմութեան մէջ 440-ական թթ. սկզբի մի արշաւանքի ճետ կատուած պատմական հաւաստի իրողութիւններն առանձնացնելու շատ ուշագրաւ փորձ տե՛ս Ի. Г. Семенов, Генеалогия Каргайских царей, с. 41-48.

³ Դասխ., Բ.իթ, էջ 203; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 838-839:

«684 թ. պատմութիւն»-ը պարունակում է է դարի 30-80-ական թուականների Աղուանք երկրի (Սասանեան մարզպանութեան ընդգրկումով) բաւական մանրամասն ու չափազանց բարձրարուեստ ոճով շարագրուած պատմութիւնը: Նրանում առկայ են մի ամբողջ շարք պաշտօնական նամակներ եւ պատմական իրադարձութիւնների եզակի յիշատակումներ, որոնց վաւերականութիւնը հէնց այդ եզակիութեան պատճառով կասկածելի էր համարում Նիկ. Ադոնցը¹: Սակայն, ինչպէս ցոյց է տուել դեռեւս Կիմ Ղահրամանեանը, իրականում հնարաւոր է կասկածել դրանցում եւ ամբողջ երկում առկայ միայն ինչ-ինչ չափազանցութիւնների առիթով, որոնք էլ արդիւնք են իր հերոսներին մեծարելու՝ միջնադարեան հեղինակի համար սովորական ու հասկանալի միտումի² (նման միտում է դրսեւորում առանձնապէս այն դէպքերում, երբ հեղինակը ջանում է Ջեւանշէրին աւելի բարձր դասել հարեւան իշխաններից, օր.՝ նրա ամուսնութեան մասին այս դրուագում. «Յայտոսիկ նայելով նախարարացն Հայոց եւ Վրաց աշխարհին՝ խորհէին ի ծննդոց իւրեանց տալ նմա կին: Իսկ նա յՍրուիճան [ա յՍրուեւճան] տոհմէն առնոյր կին՝ զդուստր իշխանին [bcrlv չիք իշխանին] Սիսականեան աշխարհին, ընդ որ յաւէժ ուրախ եղեն Սիւնիք»³): Բացի այդ, համադիր քննութեան ընթացքում անտեղի վրիպում թոյլ շտալու համար հարկ է ճշտել եւ հաշուի առնել իւրաքանչիւր աղբիւրի ստեղծման պահին հասարակական մտայնութիւնների առաջնահերթութիւնները (կարեւորի եւ երկրորդականի ընկալման չափանիշները): Տուեալ դէպքում, եթէ Սեբիոս պատմիչն իր երեք «շնչով» շարագրուած «Պատմութիւն ի Հերակլն»⁴ երկն, ի վերջոյ, աւարտում էր 659 թ. վերջերին, այսինքն՝ «Տաճկաց» 30-ամեայ ծառայութեան տարիներին⁵ (652-681 թթ.), եւ պատմիչի համար բնական էր արաբական արշաւանքների մանրակրկիտ նկարագրութիւնը, ապա «684 թ.

¹ Ն. Ադոնց, Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 43-44 (Ասեւ՝ «Անահիտ», 1939, թիւ 6, էջ 4-5):

² К. А. Каграманян, Источники “Истории страны Агванк”, с. 19. Հմմ. А. А. Акопян, О хронологии последних событий в “Истории 684 года”, с. 24-26.

³ Գաւախ., Բ.Ժթ, էջ 179; Անանու, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 815: Բերումս բնագրի Արուիճան – Արուեւճան տոհմանունը համադրում է Սիւնիքի Աղահեքք գաւառի իշխանական տոհմի հետ, քանի որ այն յիշեցնում է Ստեփաննոս Օրբէլեանի գիտազանկից եւ Տաթեւի 1730 թ. պտղացուցակից յայտնի Արուական գիտանունը, ԺԹ դարում՝ Արուայեան, Արքիեան (տե՛ս А. Карагезян, К локализации гавара Капатаг, – ВОН, 1987, № 1, с. 42; Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 204-205):

⁴ «Պատմութիւն ի Հերակլն» վերտառութիւնը Սեբիոսն ընտրել է շարադրման սկզբի փուլում, որը վերագրելի է 643 թուականին (ընդ սմին երկրորդ «շնչով» նա վերադարձել է շարադրանքը լրացնելուն 650-ին). տե՛ս Ա. Յակոբեան, Սեբիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը, սն. 213-270:

⁵ Հմմ. Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 969, նախ. Գ.411-412 («Ի սորին աւուրս եղէ շփոթումն Տաճկաց սաստիկ պատերազմաւ: Եւ դադարեցին ի հարկատրութենէնց առցա Հայք, Վիրք եւ Աղուանք՝ ծառայեալ առցա ամս Լ»); Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ, գլ. Ե, էջ 31 («Եւ ի ժամանակի պատերազմին՝ որ ի մէջ Տաճկաց, դադարեցին ի հարկատրութենէնց առցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ծառայեալ առցա ամս Լ»); Ղեւոնդ, գլ. Գ, էջ 15-16:

պատմութիւն»-ը գրուած էր արաբներու իշխանութեան բացակայութեան քառամեայ շրջանում (681-685 թթ.), երբ Այսրկովկասի համար առաջնահերթ (անգամ՝ կենաց-մահու) խնդիրը հիւսիսից սպառնացող վտանգի կասեցումն էր: Այդ պատճառով էլ անանուն հեղինակն այդքան մեծ տեղ է յատկացնում հիւսիսկովկասեան թիրաքայլեզու զանգուածի հետ առնչութիւններին, իսկ «հարաւայնոց բռնակալի», այսինքն՝ անունով չնշուած (!) խալիփայի մօտ «Արեւելից [=Աղուանից] իշխան» Ջեւանշէրի երկու այցելութիւնները նկարագրում է ուրախ արկածի ձեւով, զուտ իբրեւ արտաքին քաղաքական ասպարէզում անխուսափելի դարձած շրջադարձին նրա հերթական իմաստուն արձագանք՝ սկզբում Պարսից արքայ Յագկերտ Գ-ին քաջարի հաւատարմութեամբ ծառայութիւնից (զլ. Բ.ժը), նրա վախճանից յետոյ Յունաց Կոստանդ Բ կայսերն «անձնատուր լինելուց» ու մեծամեծ պատիւներ ստանալուց (զլ. Բ.ժթ-իբ), ապա հոնքերի ներխուժումը Կուրից այն կողմ կանգնեցնելուց եւ Ալփի Իլիթուէր թագաւորի հետ խնամիանալուց (նրա դատերն իր անդրանիկ որդու հետ պսակելով. զլ. Բ.իգ, իգ) յետոյ¹:

Ի յաւելումն՝ նշենք, որ աղբիւրագիտական նոր տուեալները պակասեցնում են երկի հազորդուանքի «եզակիութիւնը»: Օր.՝ նրա այն տեղեկութիւնը, ըստ որի՝ Կոստանդ Բ կայսրը (նաեւ՝ Կոստաս, մեր բնագրում՝ Կոստանդիանոս, 641-668) իր իշխանութեան 19-րդ տարում (այսինքն՝ 659/660 թ.)² հասել էր Ատրպատականի Քունգր գիւղ (=Կանգաւար) եւ կենտրոնական Հայաստան (Վաղարշապատ)³, հակառակ հայագէտների մէջ արմատացած կասկածին (Ն. Աղոնցը եւ այլոք գտնում էին, թէ դա շփոթուած է Կոստանդի 652-653 թթ. արշաւանքի հետ, երբ նա հասաւ Դուին, ինչը նշում էր Սեբիոսը⁴), արդէն կարելի է համարել լիովին հաւաստի, քանի որ ՊԱ-ի Գ.ժե գլխում (որը յանգում է 897 թ. գրուած Մաշտոց եղիվարդեցու «Պատմութեանը»⁵) ուղիղ վկայութիւն է պահպանուել Քաղաքուղաշտ - Վաղարշապատի Ս. Գրիգոր տաճարի (այսինքն՝ Զուարթնոցի) օծման արարողութեանը Կոստանդի մասնակցելու մասին, իսկ դա տեղի էր ունեցել Տայքից Ներսէս Գ Շինող կաթողիկոսի վերագործից (658 թ.) յետոյ, ճշգրիտ՝ 660 թ. գարնանը⁶: Բացի այդ,

¹ Դասխ., Բ.լե, էջ 225-230; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 859-861:

² Հմմ. Ն. Աղոնց, Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 58 (նաեւ՝ «Անահիտ», 1940, հիմ 1-3, էջ 26):

³ Դասխ., Բ.իբ, էջ 183-184; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 819-821:

⁴ Սեբիոս, գլ. ԽԶ, էջ 140-143; Սեբեոսի Պատմութիւն, գլ. ԽԼ, էջ 163: Հմմ. Ն. Աղոնց, Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 58 («Անահիտ», 1940, հիմ 1-3, էջ 26); R. Grousset, Histoire de l'Arménie dès origines à 1071, Paris, 1947, p. 302; A. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, Ер., 1977, с. 37-39.

⁵ Տե՛ս աստ, էջ 140-148:

⁶ Սեբիոս, գլ. Ծ, էջ 154; Սեբեոսի Պատմութիւն, գլ. ԾԲ, էջ 175 (բնագիրն է. «...մինչեւ մենա Ռշտունեաց տէրն, դարարեաց ասպատակ Տաճկին, եւ ասպ յետ վեցերորդի ամի հալածանացն դարձաւ ամորէն ի տեղի [Ե ձեռ. տեղիս] իր եւ հաստատեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան»): Հմմ. A. A. АКОЯН, О хронологии последних событий в «Истории 684 года», с. 36; ԱՂՆԻ՝ Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները Է դարի կէսերին եւ Զուարթնոցի կառուցման ժամանակը, – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXIV, Եր., 2005, էջ 366-427; ԱՂՆԻ՝ Սեբիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը, սն. 230-231; ԱՂՆԻ՝ On the

ըստ Միխայիլ Կրիլովի ուշագրաւ դիտարկման՝ 659 թին իբրեւ Կոստանդի՝ Ատրպատականում լինելու տարի հաստատուած է նաեւ ՊԱ-ի հաղորդման հետ Մաքսիմոս Խոստովանողի (է դարի երկաթնակութեան գաղափարախօս) նորայայտ ասորական վկայաբանութեան (հեղինակը՝ Գէորգ Ռաշայնացի) այն տեղեկութեան համադրմամբ, ըստ որի՝ Մաքսիմոսը Կոստանդնուպոլիս էր ժամանել ներարաբական երկպառակտչական պատերազմի շրջանում (Ալի – Աբու-Թուրաբ եւ Մուաւիա խալիփաների միջեւ այդ արինալի հակամարտութիւնը թուագրուած է 657-661 թթ.), երբ Կոստանդը մայրաքաղաքում չէր, քանի որ Մուաւիայի հետ խաղաղութեան դաշն կնքելուց յետոյ (659-ին) «արշաւանքի էր գնացել Ադուրբադագան»¹:

Կարելի է յաւելել, որ այս ժամանակը հաստատուած է նաեւ «684 թ. պատմութեան» ժամանակագրական համակարգուած նշումներով, ըստ որոնց՝ կայսեր հետ հանդիպումից 6 տարի անց, այն է՝ 665 թ., լրանում էր Ջեւանշէր իշխանի տիրակալութեան 28-րդ տարին՝ դրա սկիզբը համարելով իր սպարապետ նշանակուելը Կադեսիայի (մեր բնագրի՝ Կատշանի) ճակատամարտի տարում, այն է՝ 637 թ.: Բ.իգ գլխում հեղինակը գրում է. «Եւ ահա այս երկու ամբ պակաս յերից տասներեկաց [30+2+637=665 – Ա. Յ.], յորս աշխարհակալ ասպարապետութեամբն իւրով ի տիրոց անտի երիտասարդականաց մինչեւ ցմիջակ արբունս ժամանակի դրուատայեղց, համաշխարհալուր կատարեաց...»²: Իսկ նախորդ գլուխներում ունենք տարիների հետեւեալ հաշուարկը. Կոստանդ կայսեր 19-րդ տարուայ (այսինքն՝ 659/660 թ.) յիշատակումից (գլ. Բ.իբ) 2 տարի յետոյ, այսինքն՝ 662 թ., տեղի է ունենում խազարների անյաշող արշաւանքը (Բ.իգ, էջ 186. «Յետ այսորիկ լինելութեան եւ երկուցն հոլովելոց ամաց ելանեն Խազիրք յաշխարհն Ադուանից...»); եւս 2 տարի անց, այսինքն՝ 664 թ., օծուած է Գարդմանի բերդի եկեղեցին (Բ.իգ, էջ 187. «Ի յաղթահարելն Ջեւանշերի եւ երկուց ամաց անցելոց գկնի վանելոյն զգաւրսն Խազրաց կատարի գեղեցկայարմար շինումն տաճարին... որ աւր մետասան էր Արաց ամսոյ [=664 թ. Նոյեմբերի 20]...»); յաջորդ տարի իշխանը խնամութիւն է հաստատում ներխուժած հոնների հետ՝ իր անդրանիկ որդուն պսակելով նրանց արքայադստեր հետ (Բ.իգ, էջ 190-191. «Մինչդեռ նստէր խաղաղացեալ ի գահոյս իւր արին Ջեւանշէր, ի միւս ամին լինէր ձմեռնային եղանակի հասարակաւորութիւն, ել թագաւորն Հոնաց յոգնահազար հեծելովք...»); եւ դա նաեւ նրա տիրակալութեան 28-րդ, իսկ արաբներին «ընդ լծով ծառայութեան մտնելու» առաջին տարին էր՝ 665 թ.; դա նաեւ «վեցերորդ ամ էր»՝ հաշուած Խալիփայութեան մայրաքաղաքը Դամասկոս տեղափոխելու պահից («հարաւայնոցն [a հարաւային-

newly-discovered campaign to Armenia and Atropatene in 659-660 by Constans II, – 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006, Communications, p. 128-129.

¹ М. В. Кривов, Об одном малоизвестном походе Константа II в Закавказье, – ВВ, т. 48, Москва, 1987, с. 153-155. Լմմ. S. Broch, An early Syriac Life of Maximus the Confessor, – AB, 1973, vol. 91, fasc. 3-4 (Bruxelles), p. 319;

² Պատմ., Բ.իգ, էջ 191; Անանուհ, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 840, Ասիւ. 14:

ցն] փոխելոյ զթագաւորութիւնն իւրեանց յաշխարհն Ասորեստանի, զի թողեալ զերկիր աղախնոյն՝ արկանէին զաթոռ տէրութեանն ի Դամասկոս», որը հեղինակը հաւաստիօրէն վերագրում է 659-ին¹:

«684 թ. պատմութեան» հեղինակն իր երկի մէջ ներառել է նաեւ Հայոց վաղ միջնադարի բանաստեղծութեան մի եզակի նմուշ՝ Դաւթակ Քերթողի «Ողբք ի մահն Զեւանշերի մեծի իշխանին» ստեղծագործութիւնը, որը գրուած է ակրոստիքոսով («ըստ աղփայփէտաց գլխակարգութեանց»)՝: Այն պահպանուել է (իսկ մեր կարծիքով՝ առաւել մեծ հաւանականութեամբ հէնց շարագրուել է) մինչեւ ճ տառի քառեակը ներառեալ: ԺԹ դ. սկզբում ՊԱ-ի հնագոյն 2 գրչագրից (1289 թ., Յովհաննավանք) կատարուած մի ընդօրինակութեան մէջ (միայն պատառիկի տեսքով պահպանուած այդ գրչագրից առաջացել է ձեռագրերի Աք ենթախումբը) Դաւթակի «Ողբք»-ին «շարունակութիւն» է աւելացուած (Մ-Ք քառեակներով), որը, չնայած հին նմանակուած շարագրելու փորձին, կարող է գնահատուել լոկ իբրեւ ուշ բանաստեղծութեան նմուշ²:

684 թ. մեր անանուն հեղինակը, թերեւս, ծագում էր, ինչպէս եւ իր գլխաւոր հերոսներից մէկը՝ Իսրայէլ եպիսկոպոսը, կենտրոնական Արցախի Մեծ Կուանք (կամ Մեծ Կողմանք) գաւառից, քանի որ մանրամասն ծանօթութիւն է դրսեւորում հէնց այդ գաւառին ու յարակից տեղանքներին (այդ թւում՝ միկրոտեղանուններին): Դա՝ ի տարբերութիւն, օր.՝ Գարդման գաւառի (այդպէս՝ նաեւ Արցախի եւ Ուտիքի ուրիշ գաւառների), չնայած Գարդմանում էր գտնուում իր միւս գլխաւոր հերոսների՝ «Միհրանեան» – Գարդմանացի իշխանների բուն կենտրոնը:

Երկն աւարտուում է 682 թ. վերջին կամ արդէն 683-ին եղած դէպքերի յիշատակմամբ (Իսրայէլ եպիսկոպոսի վերադարձը Հոնաց երկրից եւ նրա առաքելութեան շարունակման հետ կապուած վէճերն ու նամակագրութիւնը): Վերջնական շարագրանքը կատարուել է հաստատապէս նախքան 685 թ. ամռանը տեղի ունեցած հիւսիսկովկասեան խազարների աւերիչ արշաւանքը, որին զոհ գնացին Հայոց եւ Վրաց իշխանները (686 թ. շարագրուած իր «Ժամանակագրութեան» մէջ Փիլոն Տիրակացին յիշատակում է նրանց զոհուելու օրը՝ «յամսեանն Սահմի, որ աւր Ժ էր ամսոյն, ի ճլԴ թուականին Հայոց», այսինքն՝ Օգոստոսի 16-ը³): Այստե-

¹ Դասխ., Բ.իէ, էջ 194; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 840, նախ. 9: Հմմ. Ա. Ա. Акопян, О хронологии последних событий в “Истории 684 года”, с. 36; Գոյնի՝ Հայ-բիւզանդական յարաբերութիւնները Է դարի կէսերին..., էջ 399, ծմ. 80:

² Դասխ., Բ.իէ-իը, էջ 192-201; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 828-837: Զեւանշերի դաստիարակութիւնը եւ Վարազ Տրդատի իշխանութեան սկիզբը ճշգրիտ թուագրում են (անկախ՝ դեռ շրջանառուող սխալներից) 680 թ. Սեպտեմբերով (տե՛ս Ա. Ա. Акопян, О хронологии последних событий в “Истории 684 года”, с. 26-33):

³ Տե՛ս Ա. Հակոբյան, Մովսէս Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմութեան» ձեռագրերը, էջ 117-122:

⁴ Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 969, նախ. Գ.415: Հմմ. Բ. Առաքելյան, Ժամանակագրական դիտողություններ, – «Տեղեկագիր» ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիպի, 1941, Բ^տ 1, էջ 63; Հ. Ս. Բաղալյան, Օրացույցի պատմութիւն, էջ 325 (Սահմի ամիսն սկսում էր Օգոստոսի 7-ին):

դից էլ բխում է մեր երկի՝ մօտաւորապէս 684-ին շարագրուած լինելու մասին ենթադրութիւնը եւ ըստ այդմ՝ նաեւ նրա պայմանական անուանումը:

Ի դէպ, 685 թ. խազարական արշաւանքի մասին յայտնող՝ ժամանակով ամենից մօտ հայ հեղինակները (Փիլոն Տիրակացին եւ, թերեւս, նրան հետեւող Ղեւոնդ պատմիչը) տեղեկացնում են, որ աւարառուների գոհը դարձան Հայոց, Վրաց ու նաեւ Աղուանից «իշխան»-ները¹: Սակայն, ըստ ամենայնի՝ աւելի ճիշտ պէտք է համարել երեք դար յետոյ իր երկը շարագրած Ստեփաննոս Ասողիկի տեղեկութիւնը, ըստ որի սպանուել էին միայն Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնեանը (661-685) եւ անունով աղբիւրներում շարձանագրուած Վրաց իշխանը («Ի ՃԼԳ թուականին տիրեցին հիւսիսային գաւրքն, որ են խազիրք, եւ սպանին ի պատերազմին զիշխանն Հայոց եւ զՎրացն»)²: Իսկ «Աղուանից իշխան» Վարազ Տրդատի անունը շարունակում է յայտնուել ե՛ւ Ասողիկի, ե՛ւ Մովսէս Դասխուրանցու յաջորդ դրուագներում: 685 թ. աւերիչ արշաւանքից անմիջապէս յետոյ նրա իշխանութեան մասին անուղղակի վկայութիւն է նաեւ ՊԱ-ի Գ.Ժբ գլխում յայտնուած՝ սովի յիշատակութիւնը. «Եւ եղև ի նմին աւուրս Վարազ Տրդատայ սով անտանելի յԱղուանից սահմանս: Վասն որոյ առասպելաբանիւր յոմանց, եթէ՛ «Ես՝ կորեակ, ի Շակաշէն գաւառի ծածկեալ կայի ի վայրին Կակուայ [bclrv Կակուղայ], եւ զանց առնէին զինեւ բազմութիւնք գնողաց եւ ոչ գտանէին զիս: Եկն ժամ բարի, որ եղբայրն իմ Սով տիրանայր, եւ ահա գտայ ես ելեալ [ա երեւելի] ի սեղանն Վարազ Տրդատայ իշխանի եւ Եղիազարայ կաթողիկոսի, եւ որք կերանն զիս՝ արինաբերք եղեն»³: Քանի որ «684 թ. պատմութիւն»-ից գիտենք, որ Եղիազար կաթողիկոսի աթոռակալած տարիներից (680-686³) առաջին չորսը բարգաւաճ ժամանակ են եղել, ապա դժուար չէ նկատել, որ սովը յաջորդել է 685 թ. խազարական արշաւանքին: Ղեւոնդ պատմիչի խօսքերից երեւում է, որ այդ տարի սով է տարածուել նաեւ բուն Հայաստանում. Գրիգոր Մամիկոնեանի վախճանից յետոյ (685 թ. Օգոստոս) իշխան դարձաւ Աշոտ Բագրատունին, եւ «յառաջնում ամի իշխանութեան նորա երեւեցաւ աստղն զարմանալի տեսեամբ վարսաւոր, զի ճաճանչն շողիցն սինաձեւ յիւրմէն փողփողէր զլոյսն յետոյ ինքեան, որ անուանեալ կոչէին աստղ զիսաւոր, որ եղև նշանակ սովոյ եւ սրոյ եւ մեծի սասանութեան»⁴:

¹ Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 969, նախ. Գ.415; Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ, գլ. Ե, էջ 31 (նմմ. Ղեւոնդ, գլ. Դ, էջ 16):

² Ասողիկ, գլ. Բ.բ, էջ 100:

³ Տե՛ս Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 277; նոյնի՝ О хронологии последних событий в «Истории 684 года», с. 29-31.

⁴ Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ, գլ. Զ, էջ 35 (նմմ. Ղեւոնդ, գլ. Ե, էջ 17):

Գ Լ ՈՒ Խ Գ

ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ
ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԼԱՑՄԱՆ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բաժին 1

*«ԻՇԽԱՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ»-Ի ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ «ԱՌԱՆՇԱՀԻԿ» ՈՒ «ՄԻՀՐԱՆԵԱՆ»
ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ*

Ինչպես ցույց տրուեց վերելում՝ «Աշխարհացույց»-ի վերլուծութեանը նուիրուած ենթաբաժնում, այսրկովկասեան քրիստոնեայ երկրների լուրջ ինքնավարութիւնն ապահովող Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից «իշխանների»՝ հաստատութիւնները (ինստիտուտները), ամենայն հաւանականութեամբ՝ հրամանագրուել-հիմնադրուել են 615/616 կամ 617/618 թուականներին Սասանեանների տէրութեան մայրաքաղաք Տիգրանում գումարուած՝ այսպէս կոչուած «Պարսից ժողովում» քննարկուած եւ ընդունուած վարչական ռէֆորմների համատեքստում: Տեսանք նաեւ, որ ըստ Մովսէս Դասխուրանցու երկի զանազան մասերում պահպանուած տոհմաբանական տեղեկութիւնների՝ «Աղուանից իշխան»-ի պաշտօնին առաջինն արժանացել է Գարդմանի տիրակալ Վարագ-Գրիգորը (արքայից արքայ Խոսրով Բ Ապրուէզի առջեւ Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ): Հաւանական է ենթադրել, որ «Հայոց իշխան»-ի պաշտօնին «Պարսից ժողովից» յետոյ նշանակուել էր նախկինում «Վրկանի մարզպան» Սմբատ Բագրատունին (իսկ «Վրաց իշխան»-ի պաշտօնին՝ Գուարամ Ա-ն, որն ապա նաեւ կուրապաղատ էր դարձել)¹:

Գրականութեան մէջ Զ-Թ դարերի Աղուանից երկրի պատմութիւնը սովորաբար դիտարկուած է Հայոց Արեւելից կողմանց երկու խոշոր իշխանական տոհմերի՝ «Առանշահիկների» եւ «Միհրանեանների» անհաշտ պայքարի յետնախորքի վրայ: Ընդ սմին նրանց մասին տեղեկութիւնները, որպէս կանոն, քաղուել են միայն Մովսէս Դասխուրանցու շարադրած տոհմաբանական աւանդագրոյցից (յատկապէս երկի Բ.Ժէ գլխում), որի մէջ պատմականը վիպականից զատելու քննական յստակ փորձ մինչեւ վերջերս չէր կատարուել²:

ՊԱ-ում Առանշահիկներ (կամ Եռանշահիկներ) անուան տակ³ հանդէս են գալիս Խորենացու յիշատակած՝ Հայկ Նահապետից սերող Առան Նահապետի ուշ սերունդները, որոնք մի քանի հատուածում կոչուած են ուղղակի «Հայկազնեայք»

¹ Տե՛ս աստ, էջ 132-133:

² Հմմ. Ա. Յակոբեան, «Առանշահիկների» եւ «Միհրանեանների» տոհմաբանական առաւելի պատմական հիմքերը, – Հայագիտական համաժողով 2 (Երեւան, ֆոկտեմբերի 17-19, 2013), Զեկուցումների ժողովածո, Եր., 2014, էջ 118-125:

³ Տե՛ս Գալստ., Ա.իէ, էջ 97 («վեհագգի ոսմ իշխան Վարագ Փերոժ անուն՝ լԱռանշահիկ տոհմէ»); Բ.Ժէ, էջ 172 («գնախնական ազգն Հայկազնեայք՝ Եռանշահիկս», «Ջարմիրն Եռանշահիկ»); Գ.Ժգ /Ժէ/, էջ 320 («գԵռանշահիկն Վաչագան ի Պատրիկեան Աղուանից իշխան»); Գ.Ժթ /ի/, էջ 326 («շքեղատեսակն Սահլի Սմբատեան՝ Եռանշահիկն տէր»):

կամ «Հայկազունի»¹: Ըստ Պատմահօր²՝ Մեծ Հայքում Պարթև Արշակունիների իշխանութիւնն աւանդաբար Ք. ա. Բ դարում հաստատած Վաղարշակ արքան, որի կերպարի տակ իրապէս հանդէս է գալիս առաւելաբար Տրդատ Ա-ն (Ք. յ. Ա դար³), Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան «կողմնակալ բիրաւոր» էր նշանակել Հայկից սերող եւ Սիսական/Սիւնիք նահանգը խորհրդանշող Սիսակի սերնդից Առանին, ումից էլ ծագել են Ուտիք եւ Արցախ նահանգների տարածքի իր ժամանակի չորս իշխանատոհմերը՝ Ուտեացոց (Ա խմբի ԶԶ՝ Ատեացոց), Գարդմանացոց, Ծաղեացոց (Տե խմբի ԶԶ՝ Ծովդեացոց) եւ Գարգարացոց («Զօրանամակ»-ում կոչուած՝ Գ[ո]ր[ո]զնունի, իսկ «Ներսէսեան գահնամակ»-ում՝ Գորգուայթ⁴), ընդ որում՝ Սիսակի «աղու» (=«քաղցր», «մեղմ») մականունից այդ տարածքն անուանուել է «Աղուանք»։ Ի դէպ, քաղելով խորենացու պատումը՝ Մովսէս Դասխուրանցին որոշ շեղումներ է արել. օր.՝ «Աղուանք»-ի մէջ ընդգրկել է նաեւ Կուրի ձախափնեայ, կովկասահայեաց տարածքները՝ դրանց վերագրելով այն, ինչ աղբիւրը գրում էր Եգերքի ու Վիրքի հիւսիսակողմերի մասին⁵, բացի այդ «աղու» մականու-

¹ Գասխ., Բ.ԺԷ, էջ 172 («գնախնական ազգն Հայկազնեաց»); Գ.իս /իք/, էջ 336 («Ապու Ալի Աղուանից իշխանն Հայկազնի»); Գ.իք /իգ/, էջ 338 («ի Հայկազնեաց արանց խնամաւորի Միհրական տոհմին»); էջ 340 («...Ատրնէրսեհի՛ Սահլի որդոյ, որ է ի տոհմէն Հայկայ»): Հայկազուն է կոչուած նաեւ Թ դ. վերջի Սիւնի իշխանը. «մեռանէր Աշոտ իշխանն Հայկազնի», «Վերափոխ... եւ իշխանն Սիւնեաց Աշոտ» (Գ.իս /իք/, էջ 336-337):

² Խոր., Բ.ը, էջ 113; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 1859:

³ Հմմ., օր.՝ Н. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 431-433.

⁴ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 281-282; նոյնի՝ «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զարանամակ», էջ 537-538, 546: Հմմ. Ա. Լ. Հակոբյան, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբյուրների, – ՊԲՀ, 1982, հոմ 4, էջ 122-123: Անկասկած, հէնց այս Գորգուայթ-Գորգունի (= *Գորգուայցի) իշխանատոհմն է, որ խորեանցու մօտ (գլ. Բ.ը, էջ 113) հանդէս է գալիս Գարգարացիք անուան տակ՝ իբրեւ վերջինը (չորրորդը) Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւելեան կողմի («սո մեծ գետովն... որ անուանի Կուր... ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամառն, որ ասի Հնարակէրս») «մեծ եւ անուանի եւ բազմաբիր» կուսակալութեան չորս ազգակից իշխանութիւններից: Յիշենք, որ այդ անուանատարբերակը առկայ է լոկ Պատմահօր մօտ եւ ստեղծուած է հէնց նրա կողմից, ընդ որում՝ հիմք ունենալով մի գրչական վրիպակ Ագաթանգեղոսի երկի հիմնական խմբագրութեան վաղ ձեւագրերում, որոնցում «Գարգարացոց» է կոչուել Գուգարացոց բոլորը (տե՛ս Յ. Համբարեան, Գուգարացի^{օք}, թե՞^օ Գարգարացիք, – ՀԱ, 1910, էջ 242; Ա. Լ. Հակոբյան, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբյուրների, էջ 122-123; նոյնի՝ Ալբանія-Алуанк..., с. 64-66): Այժմ պարզ է նաեւ, որ խորեանցու «վրիպման» պատճառների թում լիովին կարող էր լինել նաեւ Գորգուայց իշխանների տիրոջներում Կարկատ անուանումով (խօսուածքներում նաեւ՝ Գարգատ) նշանակալից քաղաքի մասին իր ունեցած տեղեկանքին (ինֆորմացիան): Հմմ. Գ. Սարգսեան, Ա. Յակոբեան, Նորայայտ Կարկատ քաղաքատեղին Արցախում, – «Վարձք», հոմ 5, 2012, էջ 58, ծն. 35:

⁵ Գասխ., Ա.դ, էջ 8 («ի կարգելն իւրում զհիւսիսայինսն, կոչեաց զվայրեհի եկամուտ ազգս, որ ի դաշտին հիւսիսոյ, կամ որ զստորոտովն Կաւկասու, կամ ի հովիտս, կամ ի խորածորս՝ զհարաւով մինչեւ ցմութս դաշտին, պատուէր առնէր զաւազակութիւն եւ զմարդաբաւութիւն թողով եւ հարկաց արքունի հնազանդ կալ. ապա կարգեաց նոցա առաջնորդս եւ վերակացուս...»): Հմմ. Խոր., Բ.գ, էջ 108-109; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 1854 («դատնայ զհիւսիսեաւ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց... Եւ աստ կոչեցեալ զվայրեհի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ եւ որ զստորոտով մեծի լերինն Կաւկասոյ, եւ որ ի հովիտս կամ ի ձորս երկայնաձիգս՝ խորացեալս ի լեռնէն, որ զհարաւով իջեալ

նը վերագրել է Առանին¹ (ցաւօք, այդ շեղումները թէ՛ անցել են որոշ հետագայ պատմիչների, թէ՛ շտապողաբար ընդունուել մերօրեայ գրականութեան մէջ²):

Ուշադիր քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ե. դ. վերջերին շրջանառուած եւ Խորենացու օգտագործած³ այս տոհմաբանական աւանդազրոյցն ուշ ծագում ունի եւ գուրկ է իրական պատմական հիմքից: «Առան» անձնանունն իսկ՝ որպէս թուրկուած չորս հայկական իշխանութիւնների ընդհանուր նախնու անուն, կարող էր ի յայտ գալ լոկ 428 թ. Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան վերացումից յետոյ, երբ Սասանեանները 2-2,5 տասնամեակի ընթացքում Ուտիքն ու Արցախը մտցրին Կուրի ձախափնեակում գտնուող Աղուանից թագաւորութեան (Կապաղակ մայրաքաղաքով) հիմնաբազայի վրայ իրենց ստեղծած «Առան» («Աղուանք», «Ռան») մարզպանութեան մէջ: Դրան յաջորդած տարիներին Կուրի աջափնեակի հայ բնակչութիւնն իր նոր մարզպանութեան այդ անուններն ընդունեց (միջնադարի համար բնորոշ աշխարհընկալմամբ) որպէս «իր երկրի» սովորական անուանումներ, ինչի արդիւնքում էլ ի յայտ եկաւ դրանց ստուգաբանման փորձը հայկական լեզու-պատմա-մշակութային յենքի վրայ (օր.՝ հայերէն «աղու»-ից):

Ընդ սմին, Մովսէս Դասխուրանցուն ժամանակակից իշխանատոհմի «Առան-շահիկ» անուանաձեւի (=«Առանշահեան», «Առանշահական»⁴ փխն., օր.՝ «*Առա-

մինչ ի դաշտաբերանն մեծ, պատուէր տալով զաւագակութիւն եւ զմարդադատութիւն ի բաց քեցել լինքեանց եւ հրամանաց եւ հարկաց արքունի հպատակ լինել, որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա՝ առաջնորդս եւ իշխանս հանդերձ գեղեցիկ կարգաւք հաստատեսցէ: Եւ արձակէ զնոսա հանդերձ արամբք իմաստնովք եւ վերակացուաւք յիրմէ: Եւ ինքն արձակեալ զարեւմտեալ բազմութիւնն՝ իջանէ ... մերձ ի սահմանն Ծարալի»:

¹ Գասխ., Ա.դ. էջ 8 («որոց զլիւտոր ոմն ... կարգի հրամանան Վաղարշակայ, Առան [bclrv զԵռան] անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս եւ զլեռինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երաւալայ մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղազս քաղցրութեան բարոց նորս անուանեցան Աղուանք, զի «աղու» ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարոցն: Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն, անուանիք եւ քաջք կարգեցան կողմնակալք բիրտարոք ի Պարթեւէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զագոս Ուտեացոց, Գարդմանացոց եւ Օւաղիացոց եւ Գարգարացոց [a չիք եւ Օւաղիացոց...Գարգարացոց] իշխանութեանց»): Ի դէպ, Ղազարի քաղաքից արեւմուտք պեղուած Սարիթեպիէ հնավայրը (Տ. А. Халилов, Поселение на холме Сары-тепе: Казахский р-н, – СА, 1960, № 4, с. 68-75; Փ. А. Османов, История и культура Кавказской Албании..., с. 89-90), գուցէ, կարող է լինել մեր Հնարակերտը:

² Տե՛ս, օր.՝ **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 4, 146.

³ Արտ. Մաթեոսեանի ճշտմամբ՝ Խորենացու «Պատմութեան» ստեղծման ժամանակը, ըստ ՄՄ Ձեռ. 2679-ի պահպանած մի եզակի ժամանակագրական աղիւսակի (թ. 162ա. «Մովսէս Խորենացի փիլիսոփա[ն] և մատենագիր / Ն Հ Գ», հմմ. Մատեան գիտութեան եւ հաւատոյ **Գաթի քահանայի**, հտ. Բ, էջ 233)՝ 474 թուականն է: Տե՛ս **Ա. Ս. Մաթեոսեան**, Մովսէս Խորենացին եւ Աթանաս Տարոնացու ժամանակագրությունը, – ՊԲՀ, 1989, № 1, էջ 220-234 (վերահրատ.՝ **նոյնի՝ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության»** չորրորդ գիրքը, Եր., 1995, էջ 205-222): Բաց, թերեւս, Պատմահայրն իր երկի վերջին գլուխ «Ողբ»-ն աստուել է լոկ մի քանի տարի անց՝ 483-ին, երբ Ճարմանայի դաշտում (Գուգարքի Կանգարք գաւառում՝ Տայքի սահմաններից ոչ հեռու, Կուրի ափին, Չըղըրը լճից հիւսիս) զոհուեց նրա մեկեանար՝ հակասասանեան ապստամբութիւնը զլիւտորող (վահան Մամիկոնեանի հետ միասին) Սահակ Բագրատունի մարզպանը:

⁴ Ըստ Մուրտազալի Գաշիեւի (**М. С. Гаджиев**, Гемма-печать царя Албании Асвагена, – ВДИ, 2003, № 1, с. 118)՝ «Առանշահիկ»-ի «-իկ»-ը կարող է դիտարկուել իբրեւ փոքրացական (դիմիանուտի) վերջածանց, ինչպէս «Խնչիկ» անձնանունն մէջ է (Վաչագան Բարե-

նեանք»-ի) պատմական հիմքում, հետեւելով Ա. Կրիմսկուն եւ այլոց¹, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, պէտք է վերականգնելի համարել Բուն Աղուանքի վերջին Արշակունի թագաւոր եւ Սասանեաններից լայն մարզպանական լիազօրութիւններ եւս ստացած Վաշագան Բ Բարեպաշտի (485-523) պաշտօնի իրանական պաշտօնական «*Առանշան» անուանումը (=«Առանի թագաւոր»): Վերջին եզրոյթը մեզ հասած աղբիւրներում ուղղակիօրէն արձանագրուած չէ, սակայն կարող է վերականգնուել այն փաստի զուգահրոճով, որ ըստ ուշ սասանեան պատմական աւանդոյթից արաբալեզու աղբիւրներին անցած վկայութիւնների (ալ-Բալազորի, Իբն Խորդադբէհ, Իբն ալ-Ֆակիհ, ալ-Մասուդի, ալ-Իսֆահանի, Իբն ալ-Ասիր, «Դերբենդ-նամէ» եւն)² Կովկասեան լեռնաշղթայով ու Չող/Ճորայ/Դերբենդով ձգուող ռազմավարական սահմանագծի ամրացման միջոցառումների շրջանակում Խոսրով Անուշիրուան արքայից արքան (531-579), բայց, ենթադրաբար, արդէն նրա հայր Կաւատ Ա «շահանշահ» (488-496, 498-531) «շահ»-ական, այսինքն՝ թագաւորական տիրոջնով էր օժտում Կովկասեան լեռների այս եւ այն կողմն ընկած ցեղերի ու վասալ պետական կազմաւորումների տիրակալներին³ կոչելով նրանց (որոշ հեղինակների բառերով՝ «իրենց երկրները») «Շիրւանշան», «Լայզանշան» («Լիրանշան» = Լիւիւք), «Խուրսանշան» (=Լակզ), «Բաբրանշան», «Վարդանշան» (=Մաւրթ), «Վարզանշան» («Վահարզանշան» = Սարիր), «Ալանշան», «Ֆիլանշան», «Ջուրջանշան» (=Վիրք), «Տումանշան», «Լուբանշան», «Տաբարսարանշան»³:

պաշտի դուստրը ըստ «Վաշագանի վէպ»-ի՝ **Ռասխ.**, Ա.իզ, էջ 85. դադստանցի արեւելագէտը յղում է՝ **Г. А. Климов**, Агванский язык, – В кн.: Памяти Георгия Андреевича Климова. Дагестанский лингвистический сборник, вып. 4, Москва, 1997, с. 12). Սակայն շատ ատելի հաւանական է այն համարել հայերէնում պատկանելութիւն ցուց տուող *իկ* մասնիկը, որն առկայ է բազմաթիւ ցեղանուններում, օր.՝ «պարսիկ», «դելմիկ», «տաճիկ», «հնդիկ», «խոժիկ», «պահլաիկ», «ոռզիկ», «արապիկ» եւն (ըստ լեզուաբանների՝ անանատիպ կազմութիւն է ունեցել նաեւ հայերիս «*հայիկ» ինքնանուանումը, որն *ի*-ի սղմամբ վերածուել է Հայկ նահապետի անուան). տե՛ս **Г. Капанцян**, Историко-лингвистические работы, т. II, Ер., 1975, с. 82; **Յ. Կարազեղեան**, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 174; **А. Е. Петросян**, Армянский эпос и мифология. Истоки. Миф и история, Ер., 2002, с. 64-69.

¹ **Տե՛ս А. Е. Крымский**, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании), с. 290, 294-295; **նոյնի՝** Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании): Шеки, с. 371; **М. С. Гаджиев**, Гемма-печать царя Албании Асвагена, с. 118-119.

² Սասանեանների սուլթալ գործելաճոհի սկիզբը գուցէ եւ որել էր արդէն Յազկերտ Բ արքան՝ 438/439-457 (հմմ. **А. А. Аюбян**, Албания-Алуанк..., с. 119-120). Իսկ Իբն Խորդադբէհը վերագրում էր դա դէտ արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշիրին (տե՛ս ստորեւ):

³ **Տե՛ս Н. А. Караулов**, Сведения арабских писателей о Кавказе, – СМОМПК, вып. XXXI, с. 15; вып. XXXII, с. 15; вып. XXXVIII, с. 41, 43; **Баладзори**, Книга завоевания стран, Текст и пер. **П. К. Жузе**, Баку, 1927, с. 7; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 190-191; **Ибн Хордадбех**, Книга путей и стран, Пер. с арабского, комментарий... и карты **Н. Велихановой**, Баку, 1986, с. 161; Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբիւրներ..., 16), էջ 267; 576; **Իբն ալ-Ասիր**, էջ 42; Дербент-наме (Румянцевский список), – В кн.: **А. Р. Шихсаидов, Т. М. Айтберов, Г. М.-Р. Оразаев**, Дагестанские исторические сочинения,

Իբն Խորդադբեհն իր «Թագաւորներ, որոնց տիտղոսներ էր տուել Արտաշիր արքան» ենթագլխում «Բուզուրգ Քուշան-շահ»-ի, «Աղարբադգան-շահ»-ի, «Բուզուրգ Արմանիան-շահ»-ի, «Թուրան-շահ»-ի, «Հինդուան-շահ»-ի, «Կաշմիրան-շահ»-ի եւ մօտ երեք տասնեակ ուրիշների շարքում նշում է նաեւ «աւ-լան-շահ (Մուկանիյա-յում)» (գուցէ, սրբագրելի՝ «Ար-Րան-շահ») եւ «Բալասաշան-շահ» «թագաւորական տիտղոսներ»-ը¹: Ալիյ Կոլեսնիկովի դիտարկմամբ՝ Իրանի տէրութեանը ենթակայ մանր պետական կազմաւորումների տիրակալներին «շահ»-ական տիտղոսներ բաժանելու գործելաոճը եղել է կանոնակարգուած եւ արձանագրուել է Սասանեան պաշտօնական գրագրութեան պատկերը ներկայացնող «Տանսարի նամակում»: Այստեղ կարդում ենք. «Եւ ոչ մէկի, որ մեր տոհմից չէ, թոյլատրուած չէ շահ կոչել՝ բացի նրանցից, ովքեր կառավարիչներ են սանմանային մարզերի եւ պլանների եւ արեւմուտքի մարզերի եւ Խորեզմի [իմա՝ Խորուարանի եւ Խորասանի – Ա. Յ.]»²: Մ. Գաշիեի ուշագրաւ վարկածով՝ բնագրի բնօրինակ փաստաթղթում (մեզ է հասել նրա լոկ կրկնակի թարգմանութիւնը՝ Ը դարում միջին պարսկերէնից արաբերէն, սրանից էլ ԺԳ դարում՝ նոր պարսկերէն) անգամ կարելի է «պլանների» ընթերցման փոխարէն վերականգնել «*առանների (‘l’n’n Ārānān)», այսինքն՝ աղուանների, նկատի առնելով վերոնշեալ արաբական աղբիւրների տեղեկանին եւ այն, «որ միջին պարսկերէն գրի մէջ 1 եւ Ի տառերը դրւում էին նոյն նշանով»³:

Ըստ Դասխուրանցու հրամցրած տոհմաբանական աւանդապատումի (Բ.ժէ գլխում, նաեւ՝ Գ.իբ /իգ/ եւն)՝ «Միհրանեան» տոհմը սերում էր իբրեւ թէ Սասանեան Խոսրով Բ Ապրուէզ արքային (590-628) «ազգակից» ոմն Միհրանից, որը Բնդոյի ու Վստամի 595 թ. խոռվութեան ճնշումից յետոյ 30 հազ. «երզով» փախել էր հիւսիս, բայց խազարների մօտ չհասած՝ Խոսրովի ներման «հրովարտակով» հաստատուել էր Գարդման գաւառում, ուր դաւադրաբար սպանելով տեղի «Առան-շահիկներից» 12 իշխանների՝ գրաւել էր նրանց հողերը: Միհրանի թոռան որդի

Москва, 1993, с. 38; **М. А. Гизбулаев**, *Тарих* Халифы ибн Хаййата как источник по истории Дагестана VII–VIII вв., – “Вестник” СПбГУ, Сер. 13, Востоковедение и африканистика, 2016, вып. 4, с. 25-26; **ԱՆՅԻՒ**՝ Арабский источник о средневековой истории Восточного Кавказа: *Китаб фл-булдан*, с. 133; Дербент-наме [**Мухаммада Аваби Акташи**] в переводе **Алияра б. Казима** с языка тюрки на персидский язык..., [Пер. с перс. языка, предисловие **П. М. Алибековой**...], Москва, 2017, с. 13. Հմմ. **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 119; **М. С. Гаджиев**, Гемма-печать царя Албании Асвагена, с. 118; **А. К. Аликберов**, Эпоха классического ислама на Кавказе. Абу Бакр ад-Дарбанди и его суфийская энциклопедия Райхан ал-хака’ик (XI-XII вв.), Москва, 2003, с. 71-72.

¹ **Տե՛ս** **Ибн Хордадбех**, Книга путей и стран, с. 61; Արաք մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրները..., 16), էջ 437:

² **М. Воуе**, The Letter of Tansar: Tansar-name, Rome, 1968; **А. И. Колесников**, Иран в начале VII века, – ПС, вып. 22 (85), Ленинград, 1970, с. 20, 94; **ԱՆՅԻՒ**՝ Завоевание Ирана арабами (Иран при “праведных” халифах), Москва, 1982, с. 50. Հմմ. **М. С. Гаджиев**, Гемма-печать царя Албании Асвагена, с. 118.

³ **ԱՆԴ**, էջ 118-119:

Վարդանը, ով արդեն քրիստոնէութիւն էր ընդունել, իբր նոր հաշուեյարդար էր տեսել միւս Առանշահիկների հետ՝ կենդանի թողնելով լոկ իր փեսայ Զարմիրին:

Բ.ժէ գլխի բուն տոհմացանկը Դասխուրանցին, հաւանաբար, քաղել է «684 թ. պատմութիւն»-ից, որի ակնաստէս հեղինակը 630-680-ական թթ. անցքերը շարադրում է (ՊԱ-ի Բ.ժը-խե գլուխներում) բաւականին հանգամանալից եւ հաւաստի: Սակայն այդ տոհմացանկում Միրանի 6-8-րդ սերունդներ համարուող է դարի Աղուանից իշխաններ Վարազ Գրիգորի, Զեւանշէրի եւ Վարազ Տրդատի՝ իբրեւ թէ սասանեան ծագման մասին ո՛չ նոյն «684 թ. պատմութիւն»-ը, ո՛չ էլ այլ հաւաստի աղբիւրներ որեւէ բան չգիտեն: Բացի այդ, Դասխուրանցու Բ.ժէ գլխի շարադրանքն իր լեզուով ու ոճով էապէս տարբերում է «684 թ. պատմութեան» բառացի արտագրուած կտորներից, ուստի, անկասկած, ամբողջացուած է հէնց ժ դարի պատմիչի կողմից, ով ուրեմն վերապատմել է վերոնշեալ տոհմաբանական աւանդապատումը՝ լոկ կցելով այն Վարազ Գրիգորի նախնիների տոհմացանկին:

Մովսէս Դասխուրանցու ներկայացրած ծագումնաբանական աւանդապատումը լիովին վիպական է եւ, անկախ մերօրեայ գրականութեան մէջ դեռ առկայ մտայնութիւնից¹, նոյնպէս զուրկ է իրական պատմական հիմքից: 595-626 թթ. միջեւ ընկած երեսնամեակում պատկերացնելի չէ ինչպէ՛ս վեց իշխանական սերունդների յաջորդումը, այնպէ՛ս էլ՝ ծնունդով պարսիկ որեւէ իշխանի՝ քրիստոնէութիւն ընդունելը եւ ո՛չ թէ իր իրաւունքներից չզրկուելը, այլ պարզապէս մահուան շատապարտուելը (հաւատափոխների՝ պրոգելիտների, համար իր պապ Անուշիրուանի «կանոնակարգած» պատժի՝ անյապաղ մահապատժի համեմատ՝ Մօրիկ քրիստոնեայ կայսերը «հայր» կոչող խոսրով Ապրուէզի միակ մեղմացումն այն էր, որ մեղաւորին նախապէս մէկ տարի բանտում էին պահում՝ մագդէականութեանը վերադառնալու հնարաւորութիւն տալով)²: Նման բան, թերեւս, ինչ-որ չափով հնարաւոր էր միայն Վաղարշ արքայից արքայի (484-488) եւ նրանից արքայական պատուանուն ու լրացուցիչ մարգպանական լիազօրութիւններ ստացած Վաչագան Բ Բարեպաշտ Աղուանից թագաւորի (485-523) օրօք, այն էլ լոկ՝ ծնունդով քրիստոնեայի դէպքում, ով նախկինում ստիպուած զրադաշտականութիւն էր ընդունել (գուցէ, այդ մեղմացումը դեռ կար նաեւ Կաւատի առաջին տարիներին):

Նկատենք, որ ՊԱ-ում հէնց Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակակից Վարդան Քաջի մասին է ասուում (թող թէ՛ ոչ լրիւ ճշգրիտ). «որ հաւատացեալ ի Քրիստոս»³ (իսկ ճշգրիտ կը լինէր համարել, որ նա վերադարձել էր քրիստոնեական հաւատին): Վարազ Գրիգորի պապ նոյն Վարդան Քաջի անունն արձանագրուած է Վա-

¹ Տե՛ս, օր.՝ **К. В. Тревер**, Очерки по истории и культуре..., с. 235 («Պատմականօրէն հաւատի կարող է համարուել միայն պատմութիւնն այն մասին, որ VI դ. վերջում Աղուանքում յայտնուում է նոր արքայական կամ իշխանական հարստութիւն, որին եւթարկուած են ոչ միայն Աղուանքի ժողովուրդները, այլեւ «Կովկասի վայրենի ժողովուրդները»):

² Տե՛ս **А. И. Колесников**, Иран в начале VII века, с. 71-72. Սերիոս պատմիչը եւս համառօտ ներկայացնում է արքայից արքայի այդ «հրամանը» (Սերէոս, գլ. ԺԱ, էջ 47-48; Պատմութիւն Սերէոսի, գլ. ԺԳ, էջ 85):

³ **Դասխ.**, Գ.իբ /իգ/, էջ 339:

չազան Բարեպաշտի հրաւիրած այն Աղուէնի ժողովի մասնակիցների ցանկում («Վարդան Քաջ՝ Գարդմանայ տէր»)՝, որի յարաբերականորէն ճշտուած ժամանակը պիտի համարուի 515-523 թթ. միջակայքը²: Հմմ. նաեւ երկի Գ.Ժ գլխում, որը 704 թ. փաստաթուղթ է («Վախտանգ ի Վարազմանեան, եւ նախնի է սոցա Քաջն Վարդան ի Միհրական տոհմէն, որ յաւուրս Վաչագանայ Աղուանից արքայի յԱղուէն ժողովոյն յարկայն նախագահ եղեալ՝ բնաւորեցաւ ի Գարդման»)՝ եւ որի «ի ժողովոյն նախագահ եղեալ» խօսքից երեւում է Գարդմանից իշխանի բարձր կարգավիճակը: ՊԱ-ում Վարդան Քաջը երկիցս կոչուած է նաեւ Գարդման բերդի շինող («Վարդ ծնաւ գՔաջն Վարդան, որ շինեաց զբերդն Գարդմանայ զերիս ամս»); «Քաջ Վարդան, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս, եւ ու [մեզ հասած ԶԶ գրչական վրիպակով՝ «ոչ» – Ա. Յ.] շինողն Գարդման բերդոյ»)՝: Ընդ որում՝ արաբական աղբիւրները նոյն Կաւատ եւ Խոսրով Անուշիրուան արքայից արքաներին են վերագրում (պիտի ընկալել՝ իրենց ժամանակաշրջանին ու կամքին) «Ջարդաման քաղաք»-ի (այսինքն՝ Գարդմանի⁵), ինչպէս եւ Սուղդաբիլ (=Յուրտաւ՝ Գուգարաց բրդեշխութեան կենտրոնը) եւ Կարկառ (Գորոզուաց կողմնապահ իշխանութեան հիւսիսում՝ ԺԸ դարում կառուցուած Շուշիից՝ 3 կմ արեւելք) քաղաքների կառուցումը⁷:

Ուշագրաւ է, որ այդ երեք քաղաքները կարեւոր ռազմավարական («կողմնապահական բրդեշխական») կենտրոններ էին՝ ուղղուած Կովկասեան սահմանագծի պաշտպանութեանը⁸: Այս առթիւ կարելի է նշել, որ անկախ գրականութեան մէջ բրդեշխական հաստատութեան մասին հնշած տարասեռ կարծիքներից (որ արտացոլում են տարբեր երկրների ու ժամանակների համար տարբեր աղբիւրներում արձանագրուած դրանց գործառոյթները⁹)՝ հարկ է նկատել, որ Հայոց բրդեշխու-

¹ Անդ, Ա.իգ, էջ 89-94; Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 91-100; Վաչագան Աղուանից արքայ, Սահմանադրութիւն կանոնական..., էջ 127-140:

² Հմմ. Ա. Յակոբեան, «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Գ-Զ դարերի Աղուանքում, էջ 116-117, 140-141:

³ Գասխ., Գ.Ժ, էջ 304:

⁴ Անդ, Բ.ԺԵ, էջ 172; Գ.իբ /իգ/, էջ 339: Հմմ. А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 160-161.

⁵ Իբրեւ վարկած՝ այս քաղաքը միշտ կը լինէր տեղորոշել՝ համադրելով ուշ «Չարդախլու» յորջորջումով յայտնի գիւղի հետ (հմմ. Չարդախլու – Ջարդաս-ան): Այդ գիւղի նոր կենտրոնից 2 կմ հարաւ-արեւելք ձգուող բլրաշարի վրայ (թերեւս, հէնց բերդակիր, կոօրդինատները՝ N.40°43'22,8, E.45°53'52,8, Alt.1342, խորհրդատուութեան համար երախտապարտ եմ հնագէտ Գ. Սարգսեանին) պահպանուել են հին քաղաքագիւղի՝ միջնադարից եկող աւերակները (հմմ. Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, Եր., 2004, էջ 517-518):

⁶ Տեղին մշտնապէս Շուշի քաղաքի վիմագրերի եւ այլ լուսարձանների մասին վերջին ամփոփումը. Հ. Հարությունյան, Շուշի. քարտէսն անխոս վկաներ, Ստեփանակերտ, 2013:

⁷ Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, – СМОМПК, вып. XXXI, с. 17; вып. XXXII, с. 15-16; Баладзори, Книга завоевания стран, с. 5-7; Արաբական աղբիւրներ, Գ, Թարգմ.՝ ... Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, էջ 265-266; 448-449; 495; 560:

⁸ Գ. Սարգսեան, Ա. Յակոբեան, Նորայայտ Կարկառ քաղաքատեղին, էջ 43-44, 57-58:

⁹ Տե՛ս С. L. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, p. 155-192; R. H. Hewsen, Introduction to Armenian historical geography IV: The Vitaxates of Arsacid Armenia..., – REArm., t. XXI, 1988-1989, p. 271-319; t. XXII, 1990-1991, p. 147-183; Բ. Յարությունեան,

թիւնները (հաստատուած դեռ Տիգրան Մեծի օրօք¹ եւ տարբեր ինտենսիւութեամբ գոյատեւած մինչեւ Արշակունիների թագաւորութեան բաժանումը Դ դ. վերջին) կատարել են դասական կողմնապահական-կուսակալական փոխարքայութիւնների գործառույթը (մեր պատմիչների խօսքերով՝ «կողմնակալք», «սահմանապահք», «սահմանակալք»): Այն է՝ բղէշխն իրաւասութիւն ունէր թագաւորի անունից եւ «թագաւորից յետոյ երկրորդի» (Ստրաբոնի խօսքով՝ ὁ δευτερος)՝ փոխարքայի պատուով իրականացնելու վարչա-տնտեսական ու զինուորական կառավարումը տէրութեան որոշակի սահմանային նահանգում՝ միաժամանակ իր հրամանատարութեան տակ ունենալով նաեւ դրա սահմանակից կրտսէր դաշնակից (ինչ-որ չափով՝ «սատելիտ») պետութեան ամբողջ զինական ուժն ու կրելով այդ երկրի արտաքին սահմանի պաշտպանութեան ողջ պատասխանատուութիւնը: Համարում է, որ բղէշխի այդ իւրօրինակ ռազմա-վարչական հաստատութիւնը ձեւաւորուել է Իրանական տէրութեան պետական համակարգում Պարթեւների դարաշրջանում՝ գոյատեւելով մինչեւ 2 դարի Սասանեան արքայ Խոսրով Ա Անուշիրուանի ժամանակը², իսկ Մեծ Հայքի թագաւորութիւն այն բերել է Տիգրան Բ-ն, ըստ ամենայնի՝ հէնց արքայից արքայի իրաւունքներն ու պարտականութիւնները ստանձնելիս: Դրանից վաղ՝ Աքեմենեանների օրօք, Հերոդոտոսին եւ այլ յոյն հեղինակների յայտնի էին Պարսից միապետի այն բարձրաստիճան զօրական պաշտօնեաները՝ կոչուած «արքայի աչք»՝ ὀφθαλμός τοῦ βασιλέου (ըստ Անտոնինօ Պալիարոյի վերականգնման՝ հէնց հին իրան. *pati-axš, որից՝ bitaxš եւ հայ. bdeašx³), որոնց նա իրենց զօրախմբերով ուղարկում էր՝ վերահսկելու նահանգների սատրապներին⁴:

Ե դարի հայկական աղբիւրները նշում են մեր երկրի շոքա բղէշխների մասին, որը, թերեւս, արտայայտում է նրանց վաղ՝ դասական կարգավիճակը: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ դրանք էին (հերթականութեան շեղումներով). ա) «Մեծ» կոչուած

Մեծ Հայքի բղէշխութիւնների եւ բղէշխութեան հաստատութեան շուրջ, սմ. 97-180; Թ. Ս. Хуршудян, Государственные институты Парфянского и Сасанидского Ирана. III в. до н. э. – VII в. н. э., Алматы, 2015, с. 21-68; ԱՆՅԻ՝ Армения и Сасанидский Иран, с. 33-72.

¹ St'u J. Marquart, Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenaçi, S. 165-173; Թ. Մարկվարտ, Հայ բղէշխք, – ՀԱ, 1903, էջ 1-5, 114-119; Н. Адонци, Армения в эпоху Юстиниана, с. 283; Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Բղէշխութիւնների առաջացումը Հայաստանում, – ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 257-262: Ըստ Պլուտարքոսի մի հեզգնակից պնդման՝ Տիգրանին միշտ ուղեկցում էին չորս հաւատարիմ արքայիկներ, որոնք շատերի կողմից համարում են հեզգ բղէշխները: St'u Plut. Luc. XXI, 6; Պլուտարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 55 («Նրա մօտ շատ թագաւորներ կային սպասարիի դրութեամբ, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապէս պահում էր իր մօտ որպէս ուղեկից կամ թիկնապահ. երբ նա գնում էր ձիով, նրանք ... վազում էին նրա կողքից, իսկ երբ նստած էր լինում էլ զբաղում պաշտօնական գործերով, նրանք կանգնում էին նրա շուրջը, ձեռքները կրծքներիս»):

² А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва, 1980, с. 111; Թ. Ս. Хуршудян, Государственные институты Парфянского и Сасанидского Ирана, с. 60).

³ A. Pagliaro, Mediopersiano bitaxš, armeno bdeašx: ὁ ὀφθαλμός τοῦ βασιλέως, – RSO, Vol. XII, fasc. II, 1929-1930, p. 160-168.

⁴ Her. I, 114; Հերոդոտոս, Պատմութիւն ինը գրքից, էջ 50: Հմմ. Թ. Ս. Хуршудян, Государственные институты Парфянского и Сасанидского Ирана, с. 26.

Աղձնեաց բղեշխը Ասորիքի կողմում, այսինքն՝ որպէս Օսրոյէնէ – Եղեսիայի թագաւորութեան արտաքին սահմանի պաշտպանութեան պատասխանատու¹; բ) Նոր-Շիրական կողմի բղեշխը, այսինքն՝ Կորճայք նահանգի արեւելեան մասի՝ Կադմէացիք կոչուած գաւառախմբի (նաեւ՝ Ծաւղէք, Զաւ գաւառ եւ Զաբդիկէնէ²) իշխանը՝ Նոտ-Արտաշրական պաշտօնական անունով յայտնի ուշ անտիկ եւ վաղմիջնադարեան Ադիաբէնէ – Ասորեստանի թագաւորութեան կողմում³ (ըստ Դ դարի «Զօրանամակ»-ի՝ նրան էր վստահուած երկրի հարաւային կողմի՝ «Հարաւային Դուան», զօրքերի հրամանատարութիւնը⁴); գ) Կորդուաց կամ Կորդովտաց իշխանը, այսինքն՝ Կորճայքի արեւմտեան Կորդուք գաւառի տէրը Արուաստանի թագաւորութեան (Beth-Arabaye, Միգդոնիա՝ Մծբին կենտրոնով) կողմում; եւ դ) Գուգարաց բղեշխը («որ Միւս անուանեալ բղեաշխն»⁵) Մասբուլթների կողմում, այսինքն, ինչպէս բոլորը համարում են՝ Վրաց եւ Աղուանից թագաւորութիւնների՝ հիւսիսային տափաստանաբնակների դէմ ուղղուած Կովկասեան լեռների պաշտպանական գծի պատասխանատուն⁶: Յիշենք Ագաթանգեղոսի որոշ բնագրեր. «Եւ ի զինուորական կողմանէն՝ զՂոբէսին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխն կոչին. գառաշին սահմանակալն ի Նոր Շիրական կողմանէն, եւ զերկրորդ սահմանակալն

¹ Ըստ Մովսէս Խորենացու կողմից գրանցուած տեղեկանու՝ Աղձնեաց բղեշխները սերում էին հին Ասորեստանի արքայ Սենեքերիսի տոհմից, Հայաստան եկած նրա որդի Սանասարից (Խոր., Ա.իգ, էջ 70-71; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1814):

² Կադմէացիք – Զաւ գաւառ – Զաբդիկէնէ այս համադրման մասին տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 290-293:

³ Ըստ Խորենացու պնդման՝ այդ սահմանագիծը Կադմէացիների մատակեր էր դեռ Հայկեան Արամ նահապետը. «քանզի զարեւելեանն եւ զհարաւայինն նուաճեալ [Արամն], յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ. Սիսակեանցն՝ զարեւելս, եւ որք ի Կադմէայ տանէն՝ զԱսորեստանին» (Խոր., Ա.ծդ, էջ 46; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1790-1791):

⁴ Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զարանամակ», էջ 546 («Հարաւային դուան Է. / Ա. Կադմէացի – Ա՝ՎՄ [(13200) մարտիկ արք], / Բ. Կորդուացի – Ռ [(1000) մարտիկ արք]...»): Ուշագրաւ է նաեւ, որ ըստ Եղիշէի՝ Պարսից Յազկերտ Բ արքայի նամակները ստացել էին Հայքը, Վիրքը, Աղուանքը, Լփիները, Ծաւղէքը, Կորդուքը եւ Աղձնիքը (Եղիշէ, լեզ. Ա, էջ 10): Ըստ Պետրոս Պատրիկիոսի (Petr. fragm. 14)՝ 298 թ. Մծբինի խաղաղութեան պայմանագրով Հոռմին (տուեալ դէպքում՝ իրապէս Մեծ Հայքին) անցած անդրտիգրիսեան նահանգների հերթականութիւնն էր՝ Անգեղտուն, Ծոփք (Մեծ), Արգանէնէ, Կորդուք, Ծաւղէք-Զաբդիկէնէ:

⁵ Արմազիում (Կորից հարաւ) պեղուած բղեշխների տապանատան մի երկեզուեան (արամէերէն եւ յունարէն) վիճագրում Զեւսիսայն բղեշխը կոչուած է «կրտսեր» («Ζηουάχου τοῦ νευτέρου πτεάξου»). Տե՛ս Գ. Բ. Церетели, Армазская билингва, Тбилиси, 1941, с. 23.

⁶ Ըստ Պատմափոր հայթայթած տուեալների՝ Գուգարաց բղեշխները սերում էին Աքեմենեան Դարեհ արքայի նախարար ուն Միհրդատից (յաւելելով՝ «գոր ածեալ Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացոց [var. Իվերիացոց] ազգացն, գոր էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Աքիւրեանս պատմէ...») եւ Հայոց առաջին Արշակունի արքայ Վաղարշակի կողմից նշանակուել էին «ընդդէմ լերինն Կալկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ» վարելու «գլողմնակալութիւնն հիւսիսային լեռանցն եւ Պոնտոս ծովու» (Խոր., Բ.ը, էջ 114; Բ.ժա, էջ 121; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1859-1860, 1867-1868): Յաւելենք, որ ըստ «Զօրանամակ»-ի՝ Գուգարաց բղեշխն էր վստահուած երկրի «Հիւսիսային Դուան» զօրքերի հրամանատարութիւնը՝ «ՏՇ [(4500) մարտիկ արք]»-ով (Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զարանամակ», էջ 542):

յԱսորեստանեայց¹ կողմանէն, եւ զերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն, զչորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն². զմեծ իշխանն Անգեղտան, եւ զԹագադիր ասպետն...» (Հռոմ մեկնող «բազում մեծամեծերի» ցանկում)³; «գումարեաց զգլխաւորս նախարարացն եւ զկուսակալս աշխարհացն. Առաջին՝ իշխանն Անգեղտան, երկրորդ՝ իշխանն Աղձնեաց, որ է Բդեաշխն մեծ, երրորդ՝ իշխանն մարդպետութեան իշխանութեանն, չորրորդ՝ իշխանն Թագակապ իշխանութեան ասպետութեանն, հինգերորդ՝ իշխանն սպարապետութեան, զաւրավար Հայոց աշխարհին, վեցերորդ՝ իշխանն Կորդովտաց⁴ աշխարհին, եաւթներորդ՝ իշխանն Ծոփաց աշխարհին, ութերորդ՝ իշխանն Գուգարացոց աշխարհին, որ Միւս անուանեալ բդեաշխն, ... մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկոտասաներորդ՝ իշխանն Ծաւղէից աշխարհին...» (Կեսարիա մեկնող «Հայաստան աշխարհի ... ընտիրք, կուսակալք, կողմնակալք, հազարաւորք, բիրաւորք» 16 իշխանների ցանկում)⁵:

Ընդ սմին, նմանատիպ գործառույթներով կուսակալութիւնների թուաքանակն ինչ-որ պահի էապէս աւելացել է՝ թէկուզ եւ, գուցէ, առանց բղէշաւորին անունը ստանալու: Դա վերաբերում է ե՛ւ հարաւ-արեւմուտքում Անգեղտան կուսակալութեանը, որի վրայ, ըստ «Ջօրանամակ»-ի, դրուած էր երկրի արեւմտեան կողմի («Արեւմտեան Դռան») զօրքերի, այդ թւում՝ Աղձնիքի զինուժի ղեկավարման պարտականութիւնը⁶, ե՛ւ հիւսիս-արեւմուտքում Սպերի Բագրատունեաց կուսակալութեանը, որի մասին Ագաթանգեղոսի երկի «Գրիգորի վարք» կոչուած տարբերակի՝ Լուսաւորչին Կեսարիա ուղեկցող 16 իշխանների ցանկում ասուած է մի կարեւոր լրացումով. «չորրորդ՝ ասպետութեան իշխանը, որը պաշտպանում էր Կովկասեան լեռների կողմերը եւ Ճանիքը [Τσάνων]»⁷ (այդ լրացումը յարում է Պատմա-

¹ Ջեռագրերի մեծ մասում՝ «յԱսորեստանեաց», լուսարէնում եւս՝ “ἀπὸ τῶν τῆς Ἀσσυρίας μερῶν” (G. Lafontaine, La version grecque ancienne du livre arménienne d'Agathange /édition critique/, Louvain-la-Neuve, 1973, p. 336, § 164): Բայց դա հարկ է սրբագրել (կամ զոնէ ընկալել)՝ «յԱսորեաց»: Հմմ. Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սճ. 148-151, 153-156, 167:

² Յունարէն թարգմանում է՝ «Մասքթաց Հոնաց». “ἀπὸ τῶν Μασαχούτων Οὐνῶν μερῶν” (G. Lafontaine, La version grecque ancienne du livre arménienne d'Agathange, p. 336, § 164).

³ Ագաթ., զլ. ԾԻԶ, § 873, էջ 459-460; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1722-1723:

⁴ Ջեռագրերի մեծ մասում եւ Ուխտանէսի մօտ՝ «Կորդուաց» (նաեւ՝ «Կորդուացոց»):

⁵ Ագաթ., զլ. ԾԺԲ, § 795, էջ 414; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1683-1684: Հմմ. նաեւ Փաւստոսի մօտ. «Ջայնո ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա՝ մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր Բդեաշխն, որ էր մի ի չորից՝ գահերէց, բարձերէց տաճարին արքունի» (Բուզ., Գ.թ, էջ 32; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 287, հմմ. նաեւ Բուզ., Դ.իդ, էջ 149; Դ.ծ, էջ 166; Ե.ժ, էջ 214; Ե.ժգ, էջ 216; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 355, 364, 389, 390):

⁶ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զաւրանամակ», էջ 541 («Արեւմտեան դուռն է. / Ա. Անգեղտուն – ՎՆ [(3400) մարտիկ արք], / Բ. Բդեշխն Աղձնեաց – Տ [(4000) մարտիկ արք]...»):

⁷ Տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 73; Ագաթանգեղոսի պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը..., – «Էջմիածին», 1966, հմմ. Թ-Ժ, էջ 79; Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանություն ... Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, էջ 178, ծճ. 44: Մեր ընդգծած լրացումը կայ նաեւ «Վարքի» արաբերէն տարբերակում (գրչական սխալներով). «չորրորդ՝ իշխանն Ասպետաց՝ ըստ կոչմանն Աս-

հօր հաղորդմանը Բագարատ Բագրատունու մասին, որին Հայոց Վաղարշակ արքան նշանակել էր «ի ծայրս հայերէն խաւսից կողմնակալ, իշխան բիւրուց եւ հագարաց, յարեւմտից կուսէ»¹), ե՛ւ արեւելքում Սիւնեաց կուսակալութեանը, որին, ըստ «Զօրանամակ»-ի՝ վստահուած էր երկրի արեւելեան կողմի («Արեւելեան Դուան») զօրքերի հրամանատարութիւնը² (փոխանցուած նրան՝ Մարդպետական կուսակալութիւնից³), ե՛ւ յատկապէս հիւսիս-արեւելքում, որի իշխանների համար խորենացին Բ.ը գլխում օգտագործում է «կողմնակալ բիւրաւոր» եզրոյթը: Այս վերջին կողմում, ըստ ամենայնի՝ Գարդմանացիք իշխանութիւնը (Գարդման կենտրոնով, անտիկ շրջանում՝ Սակասէնէ եպարխիա⁴) պատասխանատու էր հարեւան Աղուանից թագաւորութեան, իսկ Գորոզուի կամ «Գարգարացիք» իշխանութիւնը (Կարկա՞ն կենտրոնով)՝ Մասքթաց թագաւորութեան (=Բաղասականի, մինչեւ Դերբենդի անցքը) արտաքին սահմանների պաշտպանութեան համար: Հէնց այս վերջինի արքայ Սանեսանի կենտրոնատեղի («Ճամբար բանակին»)՝ Վատնեան դաշտ էր հասել ու այնտեղ նահատակուել Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիս Մանուկը, ով «եհաս յեպիսկոպոսութիւն կողմանց Աղուանից եւ Վրաց»⁵ եւ ում մարմինը, ըստ խորենացու եւ Փաւստոսի տուեալների՝ իր աշակերտները վերադարձրին ու յուղարկաւորեցին Հարաւային Արցախի Հաբանդ կամ Փոքր Սիւնիք գաւառի Ամարաս աւանում: Վերջինս, անշուշտ, Գորոզուի իշխանութեան հոգեւոր կենտրոնն էր, որի եկեղեցու հիմքերը հասցրել էր օծել Լուսաւորիչը⁶:

Հարկ է ընդունել, որ սահմանակից կրտսեր դաշնակից երկրի արտաքին սահմանի պաշտպանութիւնն իրականացնելու դիմաց բղէշխութիւն-կուսակալութիւնները յաճախ իրենց վարչական կառավարման տակ էին ստանում այդ երկրի բուն

պետ, որում լանձն էր պահպանութիւն լերանցն Կօսեաց եւ «Մ-տ-գ-ն»եանց [հմմ. Τόσων]» (Н. Мара, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, с. 115; Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Արխագաց եւ Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Ի ոռու հրատարակութեանէ, կատարելոյ ... Նիկողայոսէ Մառ, թարգմանեաց ի հալ Յուսիկ արք., Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1911, էջ 49; А. С. Жамкочян, Жизнь св. Григория Просветителя Армении..., с. 164).

¹ Խոր., Բ.գ, էջ 105; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1851: Ինչպէս տեսանք վերեւում (էջ 165, ծն. 6), «Վարքի» ճշած բուն «Կովկասեան լեռների կողմերի» պաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը խորենացին վերագրում էր Գուգարաց բղէշխներին. «Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ թիւսիսոյ կարգէ զմեծ եւ զհզար ազգն, եւ նահապետութեանն անուն կարդայ բղէաշխ Գուգարացոց, որ էր լեալ ի զաւակէ Միհրդատայ, Դարեթի Ասխարարի...» (Խոր., Բ.ը, էջ 114; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1859-1860):

² Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանտւերանց Հայոց» եւ «Զարանամակ», էջ 544 («Արեւելեան դրոն է. / Ա. Սիւնի – Ա՛Քն [(1940) մարտիկ արք], / Բ. Ամատունի – Տ [(4000) մարտիկ արք]...»):

³ Տե՛ս Ա. Վ. Մուշեղյան, Մովսէս Խորենացու դարը, էջ 219-221 (նաեւ՝ աստ, էջ 63):

⁴ Համադրման մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Հարությունյան, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի..., էջ 260; Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 416-417:

⁵ Բուգ., Գ.ե, էջ 22; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 281 (նաեւ՝ «ի հնգետասանամեանց եհաս յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց եւ Աղուանից, այսինքն՝ սահմանացն Մասքթաց»):

⁶ Բուգ., Գ.գ, էջ 7; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 283; Խոր., Գ.գ, էջ 260; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2011: Վերջին մտքի համար հմմ. А. Акопян, “История Армении” Фавста Бузанда как источник..., с. 72-81.

տարածքի մի սահմանային կտոր: Հայաստանի հիւսիսում դա վերաբերում է նախ եւ առաջ Գուգարքին կցուող Մանգլեացիոր, Բողնոփոր եւ Քուրշափոր գաւառներին: Դրանք «Աշխարհացոյց»-ի մի բաժնում՝ Վիրքի նկարագրութեան մէջ նշուում են իբրեւ Հայոց երկրից հանուած գաւառներ (եւ զՄանգլեացիոր, եւ [զՍամշուղէ քաղաք ի Քուրշափոր, եւ] զԲողնոփոր, մինչեւ ցՊարուար գաւառ, որ պատէ զՏիփիսիս քաղաքաւ. բայց երեք փոռակդ ի Հայոց հանէ»), իսկ միւս բաժնում՝ Գուգարք նահանգի 9 գաւառների ցանկում, այդ փորակները չեն յիշատակուում («Ունի գաւառս ինն. զՉորոփոր, զԿողբափոր, զԾորափոր, զՏաշիր, զԹռեղս, զԿանգարս, զԶաւլախս Վերի, զԱրտահան, զԿալարճս: ... Ունին արդ Վիրք՝ հանեալ ի Հայոց»)¹: Ընդ որում՝ հաւանաբար, հայ բղեշխների կառավարման տակ գտնուող այդ երեք գաւառների տարածքը հիւսիսում մի պահ հասնում էր Կուր գետին, որի ափին՝ Արմազիում, ձեւաւորուել էր նրանց տոհմական գերեզմանատունը:

Հայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմում, ըստ ամենայնի՝ բղեշխական կողմնապահութեան նոյն գործառույթի հետ էր կապուած Ատրպատականի յարակից մասում հայ Արշակունիների «Ձեռական իշխանութեան» յարափոփոխ կարգավիճակի դէպքը² (այն յաճախ ստանում էր Ատրպատականի սահմանների պաշտպանութեան համար եւս պատասխանատու դարձող Հայոց թագաւորը): Դրան նման էր հարեւան Պարսկահայք նահանգի շեր եւ Զարեւանդ գաւառների կարգավիճակը, որոնք Իրանի արքաները մի հակառակ տրամաբանութեամբ երբեմն տալիս էին Հայոց սահմանների պաշտպանութեան համար եւս պատասխանատու կարգուող Ատրպատականին: Դրա հետքը կայ դեռ անտիկ շրջանում. ըստ Ստրաբոնի՝ Յուլիոս Կեսարը եւ Անտոնիոսը Ք. ա. Ա. դ. 40-ական թթ. հանել էին Տսմբակդ կոչուած գաւառը (հմմ. Քարաշամբ, Շամբի ձոր Զարեւանդում) Հայոց Արտաւազդ Բ-ի թագաւորութիւնից ու յանձնել Ատրպատականի աւելի հնազանդ արքային³:

¹ Տե՛ս Անանուս (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 118-119 եւ 142:

² Վերջինիս մասին ամփոփ տե՛ս Բ. Հ. Հարութունյան, Հայ Արշակունիների ձեռական իշխանութեան կալվածքների հարցի շուրջը, – ՊԲՀ, 1988, հոմ 3, էջ 56-67; հոմ 4, էջ 44-60:

³ Strab. XI, 13, 2; Ստրաբոն, 1940, էջ 47: Ի դէպ, սրան որոշ մասնութիւն է ունեցել նաեւ Հռոմի սահմանային ռազմա-վարչական համակարգը: Ըստ Խորենացու՝ Տրդատ Մեծի մահուանից յետոյ Կոստանդին Մեծի «պալատի յարդարիչ», Արեւելքի գորավար Անտիոքոսը բանակով մտել է Հայաստան, գահին դրել Խոսրով Կոստակին, նշանակել երկրի չորս կողմերի գորագնդերի սպարապետներին («Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զարավար արեւմտեան գնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց եւ բղեշխ Գուգարացոց, սպարապետ հիւսիսային զարուն. երրորդ՝ Վահան նահապետ Ամատունեաց, զարավար արեւելեան գնդին. չորրորդ՝ Մանածիհր նահապետ Ռշտունեաց, սպարապետ հարաւային զարուն»), նրանց տալով «զիրաքանչիւր զարս», Գաղատական գնդով ամրապնդել է արեւելեան սահմանը («ունել պահ յարքայէն Պարսից»), սպա շարժուել Փայտակարանում ապստամբած փոխարքայ Սանատրուկի դէմ (Խոր., Գ.Ե-Չ, էջ 261-263): Ըստ Բ. Յարութունեանի՝ «Արդէն հռոմէական կայսր Սեպտիմիոս Սեւերոսի օրօք, Հայաստանի ու Հռոմի միջեւ կնքուած պայմանագրի համաձայն՝ Հայոց թագաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ նրա ազդեցութեան ոլորտում գտնուող Իբերիայի եւ Ալբանիայի թագաւորութիւնները, ներառուեցին Կասպարովկիայի ռազմա-պաշտպանական համակարգի մէջ» (Բ. Ա. Арутюнян, Епархии Армянской церкви в Римской империи и проблема собственных владений армянских Аршакидов, – Международная научная конференция

Հայաստանի հարաւային եւ արեւմտեան կողմերում նոյն բզեշխական գործառոյթի հետ են կապուած թոււմ Օսրոյէնէի (Եղեսիայի) Աբգարների թագաւորութիւնը եւ Փոքր Հայքն ու կապաղովկիական ինչ-ինչ շրջաններ Մեծ Հայքի արքաների հետ կապելու դէպքերը, Աղձնիքին հարեւան՝ «Միջագետք Հայոց» կոչուած եւ աւելի արեւելք ընկած՝ Կաղմէացիքին հարեւան Մահկերտուն, Նիխորական, Դասն երկրամասերի վերաբերեալ մեր մատենագիրների պատկերացումները: Յիշենք, թէ ինչպէս էր Խորենացին ներկայացնում Մեծ Հայքի մաս եղած «Միջագետքի»¹ կորուստը. «Բայց թիկունս առնելով Երուանդայ [Վերջինի - Ա. Յ.] զՀռոմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ի թագաւորութեանն Վէսպիանու եւ Տրտոսի, թողով ի նոսա զՄիջագետս»²: Փաւստոսի խօսքերով՝ Հայոց Պապ արքան Վաղէս կայսրից պահանջել էր ե՛ւ Կեսարեան, ե՛ւ Եղեսիան («...եթէ Կեսարեաւ հետ՝ եւ տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ՝ ի բաց տո՛ւր, եւ զՈւոհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց, արդ՝ եթէ ոչ կամիս խանգար ինչ առնել, տո՛ւր ի բաց, ապա թէ ոչ, կոուլիմք մեծաւ պատերազմաւ»)՝ Սրանց յարում է Սեբիոսի կողմից Վահրամ Զուբինին վերագրուած պատկերացումը Հայոց երկրի հարաւային եւ արեւմտեան սահմանների մասին («Եւ թողում ձեզ զերկիրն ամենայն Հայոց մինչեւ ցԿապկոհ եւ ցդուռն Ադուանից. եւ յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄրժուին [Իւմա՛ Մժբին - Ա. Յ.] եւ զՆոր Շիրական մինչեւ ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. եւ ընդ արեւմուտս մինչեւ ցԿեսարիայ Կապաղովկացոց»)՝ Ասորիքի հանդէպ յաւակնութիւնների մասին մի վիպական-նովելային պատում ունի Յովհան Մամիկոնեանը. «Իսկ նա ասէ [Իշխան Սմբատը Սուրէն Պարսից զօրավարին - Ա. Յ.]. «Հաւանեմ տրոցդ. բայց հարիւր եւ ութսուն հազար դահեկանի, որ փայտ են տարեալ ի Քարքէոյ, եւ ԴձՌ դահեկանի, որ խոտ են կերեալ ի դաշտէդ, եւ ԿՌ դահեկանի, որ զեղն եւ զեղշերու եւ զնապաստակ երկրիս որսացեալ են եւ կերեալ, զհացի եւ զջրոյ գինն թողում, բայց զանոյշ գինին Ասորոց եւ Սալնայ եւ Մորխայ այս երկու տարի է, որ յինէն կտրեալ էին եւ ինքեանք արբին, զայն թող տա՛ն»³: Ուշագրաւ է նաեւ, որ ըստ Թովմա Արծրունու հաղորդած աւանդապատումի՝ Սանասարից սերունդ, այսինքն՝ Աղձնիքի իշխանները, որ մասնակցել էին Կիւրոս Ա Աքեմենեան

“Армения и Христианский Восток”. 27-30 июня 2001 г. Тезисы докладов, СПб., 2001, с. 25). Մի ուշագրաւ փաստ է նկատել վերջերս Յակոբ Յարութիւնեանը. Կապաղովկիայի զօրական ղեկավար եւ պատմիչ Արրիանոսն իր մի երկում գրել է, որ իրենից առաջ (Բ դարի 30-ական թթ.) տեղի բանակում հայկական զօրաշուկա է եղել (С. М. Перевалов, Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против ала-нов, Москва, 2010, с. 178 /Диспозиция..., § 29/, հմմ. А. Ж. Арутюнян, Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран, с. 236), ինչը կապուած է թում Հոմի ալդ արեւելեան պրովինցիայի ունեցած կողմնապահական-«բզեշխական» գործառոյթի հետ:

¹ Խոր., Բ. լգ, էջ 151-156; Բ. լգ, էջ 160; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1899-1905, 1908:

² Անդ, Բ. լը, էջ 164; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1913:

³ Բուգ., Ե. լք, էջ 235; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 401: Այս տեղեկութեան արժեւորման առումով տե՛ս Բ. Հ. Հարութիւնյան, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 69-70:

⁴ Սեբիոս, գլ. Թ, էջ 39; Պատմութիւն Սեբէոսի, էջ 78:

⁵ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարաւնոյ (ՄՀ, հտ. Դ-Ե), գլ. Է, էջ 1093:

առաջին արքայի յաղթական պատերազմներին, նրանից որպէս պարգեւ ստացել էին «զՏմորիս ամրոցան եւ զգետափնեայսն Նինուէի»¹:

Բդեշխական-կուսակալական գործառույթի իւրօրինակութիւնը հիմք էր դառնում նաեւ որոշակի սերտութեան յարաբերութիւնների ձեւաւորման համար Հայոց տուեալ նահանգի եւ նրա հարեւան դաշնակից պետութեան միջեւ՝ երբեմն հիմնաւոր, երբեմն անիրական ու կռուախնձորային փոխադարձ յաւակնութիւններ առաջացնելով (օր.՝ «Միջագետք Հայոց» երկրամասի, Գուգարք նահանգի, Հեր եւ Զարեւանդ գաւառների կամ Ատրպատականում հայ Արշակունիների «Զեռական իշխանութեան» դէպքերում): Այդ սերտութիւնը, ընդհուպ մինչեւ իրար անունով կոչուելը (օր.՝ Գուգարաց բդեշխը՝ «իշխան Վրաց», Կաղմեաց կողմնակալութիւնը՝ «Նոր Շիրական») նաեւ պատճառ էր դառնում Հայոց կենտրոնական իշխանութեան թուլութեան պահերին նրա դէմ համատեղ ելոյթների համար, որպէս կանոն՝ հրահրուած օտարի, առաւելապէս՝ Սասանեանների կողմից: Հիւսիսում նման մի համատեղ ապստամբութիւն նկարագրելով («յետ սորա Գուգարաց բդեշխն, եւ յետ սորա Զորայ գաւառին տէրն, եւ Կողբայ գաւառին տէրն [ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ], եւ ընդ նոսա՝ Գարդմանաձորոյ տէրն»)՝ Փաւստոսը նշում է Գարդմանի ու հարեւան մի քանի գաւառների միանալը Աղուանից թագաւորութեանը եւ պատժուելը սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեանի կողմից («Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից... Եւ թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՈւտի, զՇակաշէն եւ զձորն Գարդմանայ, զԿողթ եւ այլ, որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս եւ յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից եւ ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին. եւ ի գլխաւորացն բազումս սպանանէին»)՝

Ընդ սմին, Սասանեան տիրակալները Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանման եւ 428 թ. Արշակունիների թագաւորութեան վերացման պահերին ինչ-որ ժամանակով պահպանեցին նախկին հայկական առանձին բդեշխութիւններ ու կուսակալութիւններ (մասնաւորապէս՝ երկրի հիւսիսում)՝ հարեւան երկրների արտաքին սահմանների պաշտպանութեան եւ զօրական առումով նրանց նկատմամբ որոշակի գերակայութեան իրենց աւանդական գործառույթներով: 428 թ. նրանց ստեղծած Աղուանից մարզպանութեան մէջ մտցուեցին այդ պահի Աղուանից թագաւորութիւնը (Կուրի ձախափնեակում), նրանից արեւելք ընկած ծովափնեայ շրջանները (Մասքութք, Բաղասական եւն), որոնք անտիկ Ալբանիա թագաւորութեան մաս էին կազմում, ու նաեւ Կուրի աջափնեայ Ուտիք հայկական նահանգը կամ առնուազն

¹ Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887 (լետայսու՝ Թովմա), գլ. Ա.ե, էջ 39; Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Եր., 2006, էջ 47; Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, – ՄՀ, հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 484: Թովմայի այս պնդման արժեւորման համար տե՛ս Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերություններ..., էջ 88-89:

² Բուզ., Դ.ծ, էջ 166; Ե.ժգ, էջ 215; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 364, 390:

նրա հիւսիս-արեւմտեան կէսը կազմող Գարդմանացիք իշխանութիւնը (աշխարհացոյցեան շորս գաւառներով), որը պահպանում էր իր նախկին կուսակալական գործառոյթների գոնէ մի մասը¹: Այդ նոյն ռէֆորմով ստեղծուեց նաեւ Սասանեան տէրութեան Վիրք – Վարջան մարզպանութիւնը, որի մէջ մտցուեցին Վրաց թագաւորութիւնը եւ Գուգարաց բռեշխութիւնը, ընդ որում՝ վերջինը Մեծ Հայքի Արշակունիների թագաւորութեան կազմից հանուել էր նրա 387 թ. բաժանումից յետոյ, թէպէտ շարունակել էր պահպանել իր կուսակալական գործառոյթը Կովկասեան լեռների սահմանագծի պաշտպանութեան առումով՝ կազմելով հարեւան Վիրքի հետ միասին Սասանեան տէրութեանը ենթակայ նախամարզպանական շրջանի մի իւրօրինակ վարչա-տարածքային զոյգ (վերջինիս բնութագրիչները դեռ պիտի լրացուցիչ հետազոտուեն): Ողջ Ե դարում այդ զոյգի բաղադրիչները պայքարեցին իրար դէմ իրական գերակայութեան համար, ինչը լաւագոյնս արտացոլել է Գուգարքի Վարսկէն (Վազգէն) բռեշխի Շուշանիկ տիկնոջ նահատակութեան պատմութիւնը²: Թւում է, թէ նման պայքարը նշմարում է նաեւ հարեւան Աղուանքում: Ընդ սմին, այդ պայքարի լուծումը տուեցին իրենք՝ Սասանեանները՝ դարավերջին մարզպանական ընդարձակ լիազօրութիւնները վերապահելով թագաւորներին՝ Վրաց մարզպանութեան մէջ Վախթանգ Գորգասալին, Աղուանից մարզպանութեան մէջ՝ Վաչագան Բ Բարեպաշտին: Ճիշտ է, դա տեւեց լոկ մի քանի տասնամեակ, եւ 523 թ., ինչպէս տեսանք վերեւում, Կաւատ արքայից արքայի նոր ռէֆորմով երկու երկրներում էլ թագաւորական իշխանութիւնը վերացուեց:

Արդ՝ աւարտելով բռեշխական-կուսակալական իւրայատուկ գործառոյթի քննութիւնը եւ վերադառնալով Գարդմանացի իշխանատոհմի հետագայ «Միհրական/Միհրանեան» անուանման պատմական հիմքերի դիտարկմանը՝ կարելի է հաւանական համարել Ե-Ձ դդ. ընթացքում այդ տոհմի մի ճիւղի, թերեւս, խնամիական եւ դաւանափոխութեան ճանապարհներով որոշակի մերձեցումը Սասանեան տէրութեան մէջ Կովկասեան սահմանի պաշտպանութեան լիազօրութեան հիմնական իրագործող, ծագումով պարթեւ, բայց Ատրպատականում հաստատուած Միհրան իշխանատոհմի հետ: Այդ տոհմի մի քանի ներկայացուցիչ յիշատակում են հայկական, վրացական եւ ասորական աղբիւրները. Վարդանանց դէմ պատերազմող Միհրներսէհ, 484-ին մի քանի ամիս Հայոց մարզպան Շապուհ Միհրանեան, Գրիգոր Ռափիկ նահատակ Միհրան տոհմից³, Ատրպատական շահրի

¹ Ինչպէս տեսանք վերեւում, Ոսիքի հարեւան Արցախ անառնի տարածքն Աղուանից մարզպանութեան մէջ մտցուեց աւելի ուշ՝ 450-451 թթ.:

² Տե՛ս Պ. Մ. Մուրադյան, Սուրբ Ծուշանիկի վկայաբանությունը. Բնագրեր եւ հետազոտություն, Եր., 1996: Հմմ. Очерки истории Грузии, т. II, с. 63, 70, 493.

³ Նրա մասին տե՛ս G. Hoffmann, Auszüge aus Syrischen Akten Persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, S. 78-86; В. И. Гойладзе, Политическое развитие Картали с начала VI в. до конца 30-х гг. VII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Тбилиси, 1979, с. 14-17; Ա. Յակոբեան, Ծիծեռնավանքի եկեղեցու անուանումը, անատակի գերեզմանը եւ շինարարական փուլերը, – ՀԱ, ԾԺԳ տարի, 2000, էջ 146-149, 177-178; Աոյնի՝ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ, էջ 162-166:

մարզպան եւ գահի յաւակնորդ Վահրամ Չուբին եւն: Նշուած մերձեցման շնորհիւ Գարդմանացի իշխանների ձեռքում պիտի մի պահ կենտրոնացուած լինէր Կովկասեան ողջ սահմանի պահպանութեան պատասխանատուութիւնը, որը նախկինում նրանք կիսում էին (այդպէս նաեւ՝ հետագայում) Գուգարքի բղջիւնների, Միւնիքի եւ նրան ենթակայ Գորոզուի «կողմնապահ» իշխանների հետ: Զ դ. սկզբների գործիչ Վարդան Քաջ Գարդմանացու Արմայէլ պապի հայր եւ «առաջին Միհրանեան» Միհր – Միհրանը¹, ով մեծ հաւանականութեամբ կարող է նոյնացուել Եղիշէի մօտ ու ՊԱ-ում յիշուած Ե դ. կէսերի անցքերի մասնակից, «Ճորայ մարզպան» Սեբուխտ – Մեռսեբուխտի² (արդեօ՞ք <*Մե[հ]ր-Սեբուխտ) եւ վրաց աղբիւրների «Ռանի էրիսթալ» Բերզաբող – Բորզաբող – Վարազ-Բակուր – Վարզաբակի հետ³, ժամանակով լիովին կարող էր լինել յաջորդը Մաշտոցին 428-430 թթ. միջակայքում մեծարող Խուրս Գարդմանացի «հայկազուն» քրիստոնեայ իշխանի: Իբրեւ դրան զուգորդուող զուգահեռ՝ հարեւան Գուգարքում հաւատամոռ Վարսկէն/Վազգէնը որդին էր Մաշտոցի աջակից Աշուշայ բղջիւնի:

Ըստ Մովսէս Դասխուրանցուն հասած պատկերացումների՝ Ը դարից «Միհրանեան/Միհրական» տոհմն աստիճանաբար թուլանում ու մարում է, իսկ նրանց փեսայացած Զարմիրի ժառանգները՝ «Առանշահիկները», վերելք են ապրում: Թ դ. 20-ական թթ. սկզբին Դադիվանքի «խորածորում» սպանում է «Միհրանեան» վերջին «իշխան Աղուանից» Վարազ Տրդատ Բ-ն, եւ նրա մագապուրծ կինն իր դստերը կնութեան է տալիս Խաչէնի «Առանշահիկ» իշխան Սահլ Սմբատեանի որդի Ատրներսեհին (արաբական երկերում՝ Մուաւիա)⁴: ՊԱ-ի նախավերջին գլխի պնդումով⁵ այդ «պատուաստութիւնից» ծնուեցին «Աղուանից» հզօր իշխաններ Գրիգոր Ատրներսեհեանը (Թ դ. վերջ), Սահակ Սեւադան (Թ – Ժ դարի սկիզբ) եւ վեր-

¹ Դասխուրանցին նրան է վերագրում Միհրաւան քաղաքի կառուցումը (գլ. Բ.ԺԷ, էջ 171): Արդեօ՞ք այդ քաղաքը Գարդաբանին էր Վիրքի հարաւ-արեւելքում:

² Եղիշէ, լեդ. Գ, էջ 77; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 606: Դասխ., Բ.բ, էջ 113-114: Եղիշէի ձեռագրերի «Սեբուխտ» ընթերցումը եւս, գուցէ, պէտք է վերականգնել «Մեռսեբուխտ»՝ ըստ պատմիչի դրուագը Ժ դարում բառացի արտագրած Մովսէս Դասխուրանցու բնագրի: Վերջինս այլ աղբիւրներ ուղղակի չի ունեցել (հմմ. Հ. Ն. Ա. կիցեան, Մովսէս Դասխուրանցի /Կոչուած Կաղանկատուացի/..., էջ 59; Հ. Սվազյան, Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» աղբյուրները, – ՊԲՀ, 1972, հոմ 3, էջ 202-203; К. А. Каграмаян, Источники “Истории страны Алуанк”, с. 9; А. А. АКОпян, Албания-Алуанк..., с. 202) եւ դժուար թէ առանց հիմքի կարող էր անելացնել Մեռ-անուանակիցը:

³ Նրանց նոյնացման հնարատրութիւնն արդէն նկատել է Իգոր Սեմեոնովը (И. Г. Семёнов, Генеалогия Карталийских царей, с. 50-51). Ըստ Ջուանշեր Ջուանշերիանի՝ Վարազ-Բակուրի դուստր Սագրուխտը կինն էր Վրաց արքայ Միրդատի եւ մայրը Վախթանգ Գորգասալի (Джужаншер Джужаншеряни, Жизнь Вахтанга Горгасала, с. 58-60; Լ. Մեւիսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հտ. Ա, էջ 188):

⁴ Տե՛ս Արաբական մատենագրեր Հայաստանի մասին, Հաւաքեց եւ թարգմանեց՝ Բ. Խալաթեանց, Վիեննա, 1919, էջ 101: Հմմ. Ա. Եղիազարեան, Աղուանից թագաւորութեան պատմութեան որոշ խնդիրների շուրջ, – ՀԱ, ՃԻԳ տարի, 2009, սն. 163-164; Ա. Յակոբեան, Խաչէն-Խոխանաբերդի ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, – ՀԱ, ՃԻԳ տարի, 2010, սն. 74-77:

⁵ Դասխ., Գ.իբ /իգ/, էջ 340-341:

ջապէս՝ Փառիսոսի թագաւոր Յովհաննէս Սենեքերիմը (Ժ դ. երկրորդ կէս): Թերեւս, հէնց այս վերջին հանգամանքը պիտի համարուի «Առանշահիկների» ու «Միհրանեանների» պայքարի եւ խնամիանալու վիպականացուած աւանդապատումների ստեղծման պատճառը: Թ դ. վերջերից նաեւ Փառիսոսում ու Գարդմանում հաստատուած եւ Մեծ Հայքի Բագրատունի արքաներից անկախ, արքայական շուքով իշխելուն յաւակնող իսաչէնի ու Փառիսոսի տէրերն իրենց ձգտումները «պատմականօրէն» հիմնաւորելու ձգտումով, աւատական մասնատուածութեան շրջանի հայ աւագանու այլ ներկայացուցիչների պէս կարելոր են համարել սեփական ծագումը կապել առաւել նշանաւոր՝ արքայական նախնիների հետ: Այդու՝ Թ-Ժ դարերում ձեւաւորուած տոհմաբանական առասպելի մէջ տարածքի խորենացիական «կողմնակալ բիրաւոր» Առանի ու իր սերունդների մասին յայտնի տուեալներին վիպական ոճով միախառնուել է՝ Ե դարում միւս «Առանեաններին» հաւասարագոր, բայց է դարում աննախադէպ հզօրացած Գարդմանացի իշխանների ծագման մասին մի պատում, որի գլխաւոր իմաստը նրանց՝ Սասանեան արքայական տոհմարմատ (թէկուզ եւ, ըստ այդմ՝ եկուորութիւն) վերագրելն էր:

Վերջում կարելի է յաւելել, որ Վարազ Գրիգորի նախնիներին առասպելական «Միհրանեանների» հետ միախառնելու եղանակը Մովսէս Դասխուրանցու աշխատանոցում եզակի չէ: Իր աւելի վաղ գլուխներում (Ա.Ժդ-Ժե) պատմիչը ճիշտ նոյն եղանակով միախառնել էր Հայկ Նահապետի սերունդներին եւ իրականում Արշակունի Վաչագան Քաջի տոհմը, որը թոյլ էր տուել նրան (կամ, գուցէ՝ արդէն իր աղբիւրին) էլ աւելի նշանակալից ու «բազմարժան» ծագումնաբանական պատկեր ստանալ խաչէնցի «Առանշահիկների» համար:

Բաժին 2

ԽԱԶԷՆԻ ԱՌԱՆՇԱՀԻԿՆԵՐԻ ԵՒ ՇԱՔԻԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԶՕՐԱՅՈՒՄԸ Թ ԴԱՐՈՒՄ

Ինչպէս անդրադարձանք նաեւ վերելում, 428 թ. Սասանեան արքայից արքայ Վռամ Ե Գոռը (Բահրամ/Վարահրան Գուր՝ 420-439 թթ.) դեռ 385 (կամ 387) թուականին Հռոմէական կայսրութեան եւ Պարսից տէրութեան միջեւ բաժանուած Մեծ Հայքի արեւելեան հատուածում իր մի ենթադրելի հրամանագրով վերացրեց Արշակունեաց թագաւորութիւնը՝ վերածելով Հայաստանը մարզպանութեան¹, ապա

¹ Ըստ Պատմափոր՝ հայ նախարարների «խնդրանքով» Արտաշէս Գ-ին գահագրկելուց յետոյ Պարսից արքան «մեծապարգէտ գնախարարսն արձակեաց պարսիկ մարզպանս, որում անուն էր Վեհմիհրշապուհ» (Խոր., Գ.կդ, էջ 349; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 2014): Ըստ Ղազար Փարպեցու. «Յայնմիճեսէ բարձաւ թագաւորութիւն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշէսի ... Եւ յայնմիճեսէ առաքեցաւ նախ ի Վոսմայ արքայէն Պարսից յաշխարհս Հայոց մարզպան պարսիկ. եւ յայնմիճեսէ եղեմ ի սպառ ի սպառ անկեալք ընդ լծով ծառայութեան անարեւն ազգին Պարսից» (Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք ստ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ս. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, Ա.Ժդ-Ժե, էջ 25; ՄՂ, հտ. Բ, էջ 2222-2223): Վերջերս տե՛ս Լ. Ա. Խաչատրյան, Հայոց մարզպանների կառավարման հարցի շուրջ, – ԼՀԳ, 2017, հոմ 1, էջ 48-62:

կտրելով նրա հիւսիս-արեւելեան Ուտիք նահանգը՝ ընդգրկեց այն իր երկրի նորաստեղծ մարզպանութիւններից միւսի կազմում, որն ստացել էր «Առան» անունը (տարբերակները՝ «Ռան», «Աղուանք», յուն․՝ «Ալբանիա», վրաց․՝ «Ռանի»)։ Նրա որդի Յազկերտ Բ արքայից արքան 450-451 թթ. հակաքրիստոնեական հալածանքների շրջանում նոյն մարզպանութեան մէջ մտցրեց նաեւ Ուտիքի հարեւան Արցախի հայկական նահանգը¹։ Նշուած նոր վարչական միաւորի «Առան» – «Ռան» անունը վերցուել էր, ամենայն հաւանականութեամբ, Վռամ Ե-ի նոյն հրամանագրով այդ մարզպանութեան մի մասը դարձուած Բուն Աղուանքի (անտիկ Ալբանիայի) թագաւորութեան անուանումից, որը ձեւաւորուել էր Ք. ա. Ա դ. սկզբներին (Կապադակ – Cabalaca մայրաքաղաքով)՝ տարածուելով Կուր գետից հիւսիս, մինչեւ Կովկասեան լեռները, Դերբենդի լեռնաբազուկ (կոչուած՝ Զալգան, Զոլ) եւ Կասպից ծով. ճիշտ է, Գ դարում Սասանեաններին ենթարկուելու պահին (Մեծ Հայքի եւ Վարջան/Վիրուճան/Վիրք ի հետ միասին) Ալբանիա/Առան/Աղուանքի արեւելեան, ծովահայեաց կէսում, մօտաւորապէս Լեանգեաբիզի լեռնաբազուկից (կամ Աղսու գետից) արեւելք եւ Կուրից մինչեւ Դերբենդ առաջացել էին նոր պետական կազմաւորումներ՝ Բաղասականի եւ Մասքթաց թագաւորութիւնները եւն²։

428-451 թթ. վարչական փոփոխութիւններից յետոյ մինչեւ Ե դ. վերջերը «Առան»/«Աղուանք» անունն ամբողջովին տարածուեց նաեւ Կուրի աջափնեակի Արցախ եւ Ուտիք հայկական նահանգների վրայ եւ ընդունուեց այդ տարածքի, այսինքն՝ «Հայոց Արեւելից կողմանքի» բնակչութեան կողմից³։ Արաբները է դ. աւարտին իրենց ստեղծած «Արմինիյա» կուսակալութեան (ոստիկանութեան) մէջ գրեթէ անփոփոխ պահեցին Սասանեանների վարչա-աշխարհագրական անուանակարգը (նոմենկլատուրան), եւ Արցախն ու Ուտիքը շարունակում էին համարուել Արմինիյայի Առան/Աղուանք հատուածի մաս (հայկական աղբիւրներում՝ «երկիր», «աշխարհ», արաբական աղբիւրներում՝ «Առաջին Արմինիա»)՝, որի քրիստոնեայ բնակչութեան համար շարունակում էին գործել «իշխան Աղուանից»-ի եւ Աղուանից եկեղեցու առանձին հաստատութիւնները⁵։ Սակայն յատկանշա-

¹ Հմմ. Բ. Ուլուբաբյան, Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, էջ 149-164; Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արեւելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կազմությունը, էջ 77-95; Բ. Арутюнян, Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана, с. 19-35; А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 109-114; И. Г. Семенов, Этнополитическая история Восточного Кавказа, с. 14; Cl. Mutafian, L'Arménie du Levant, t. I, p. 278.

² Բ. Ուլուբաբյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, էջ 178-182; Բ. Հարությունյան, Մաքթաց Սանեան թագաւորի արշավանքը, էջ 65-77; А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 100-106; Հ. Խորիկյան, Բաղասական երկրի տեղադրութիւնը, էջ 150-168:

³ Հմմ. А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 142-149.

⁴ Վերջերս տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 31-33, 36-37, 134-135; Ա. Ծահիճեան, Արմինիյա արաբական նահանգի սահմաններն ու վարչա-տարածքային բաժանումը ըստ արաբագիր սկզբնաղբիւրների, – Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. Լ, Պէյրութ, 2010, էջ 319-328:

⁵ Կրկնէնք, որ այդ երկու հաստատութիւնների իրաւասութիւնները տարածում էին Աղուանք կամ Առան երկրի ողջ տարածքի վրայ՝ մինչեւ Կովկասեան լեռներ եւ Դերբենդ:

կան է, որ Խալիփայութեան թուլացման դարաշրջանում (Թ՝ դ. վերջ) Հայոց Արեւելից կողմերի խոշոր աւատական իշխանութիւնները մաս կազմեցին ոչ թէ Բուն Աղուանքում վերականգնուած թագաւորութեան (Շաքի մայրաքաղաքով), այլ Մեծ Հայքի Բագրատունեաց պետութեան: Այդ իշխանութիւններից առաւել նշանաւոր դարձան Խաչէնը՝ Արցախի կենտրոնում, Գորղուն՝ Արցախի հարաւում (ուշ միջնադարում կոչուած՝ Դիզակ), եւ Փառխոսը՝ Արցախ եւ Ուտիք նահանգների հիւսիս-արեւմուտքում (աւելի վաղ կոչուած՝ Գարդման, երբեմն նաեւ՝ Սեւորդիք):

Ըստ առկայ աղբիւրների համադրութեան՝ Խաչէնի իշխանատոհմը սերում էր վաղմիջնադարեան «Ծաւղէացի» անունը կրող իշխանութիւնից¹, սակայն, ինչպէս բազմիցս վկայուած է Ժ՝ դ. վերջի տեղացի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու ՊԱում, այն արդէն որդեգրել էր ուրիշ ինքնանուանում՝ «Առանշահիկ» (var. Եռանշահիկ)²: Տեղին յիշենք, որ ըստ Մովսէս Խորենացուն հասած պատկերացումների՝ Գարդմանացի, Ծաւղէացի, Գարգարացի եւ Ուտէացի իշխանական տոհմերի աւանդական նախահայրը համարուող Առանն ինքը ծագում էր Սիւնեաց նախահայր Սիսակից³: Հարկ է նկատի ունենալ, որ ապագայ Արցախ աշխարհի հարաւային մեծ հատուածի անջատումն ու արտաշխեսան եւ վաղ արշակունեաց Մեծ Հայքի Սիւնիք/Սիսական/Սիսակէնէ նահանգից կարող էր կատարուած լինել այն նոյն պահին, երբ տեղի էր ունեցել անտիկ հելլինականների ճանաչած Սողոկէնէ/Ծաւղէ նահանգի ենթադրելի մասնատումը երկու մասի՝ Սիւնիքի գաւառ Սօք/Սոքի եւ նրանից արեւելք ընկած արցախեան գաւառների: Նկատենք նաեւ, որ առնուազն Դ՝ դ. կէսերի պատկերն արտացոլող «Զօրանամակ»-ի համաձայն՝ Սողացի, յայտնքն՝ Սոքի նախարարական տունը (50 «մարտիկ արանց»-ով) Սիւնեաց գահերէց

Ըստ «684 թուականի պատմութեան»՝ Խալիփայութեան յատկացրած իրաւունքով Ջեւանշէր իշխանը «գորս առ լերամբն Կովկասու՝ գվայրագասունան, իմաստաբար ածեր ի զգայութիւն: Այսպէս ի ասմանացն Վրաց մինչեւ ի դրունս Հոնաց՝ միաճեծան ճոխութեամբ եղև տէր մինչեւ ցգետն Երասխ» (Դասխ., Բ.իւ, էջ 183; ՄՀ, հտ. Ե, էջ 819):

¹ Հնմ. Բ. Ուլուբաբյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, էջ 182-186; Ա. Յակոբեան, Խաչէն-Սոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը, ս.ճ. 74:

² Դասխ., Ա.իէ, էջ 97 (բնագրերը՝ մեր որոշ սրբագրումներով). «Վեհագոյ ոմն իշխան Վարազ Փերոժ անուն՝ յԱռանշահիկ [bclrv յԱռանշահիկն] տոհմէ»: Բ.ժէ, էջ 172. «Ի անգել ի սիրտ իր գնախնական ազգն Հայկազնեաց՝ Եռանշահիկս... միայն թողոյր ի անցանէ զփեալացեալն իրում ցեղին Զարմիրհն [bclrv ազգին Զարմիրհն] Եռանշահիկ»: Գ.ժգ, էջ 320. «ԳԵՏԱՆՇԱԲԻԿԱՆ ԳՎԱՅԱԳԱՆ Ի ՊԱՏՐԻԿԵԱՆ ԱՂՈՒԱՆԻԿ ԻՇԽԱՆ»: Գ.ժթ /ի/, էջ 326. «արի եւ շքեղատեսակն Սահլ-ի [a Սահլ-ի] Սմբատեան Եռանշահիկն տէր»: Տե՛ս նաեւ Գ.ի /իւ/, էջ 330 («Սահլ-ի Սմբատեան, որ յարքայից Զարմիրհական [btr Զարմիրհական] տոհմէն էր»); Գ.իւ /իբ/, էջ 336 («սպանաւ Ապու Ալի Աղուանից իշխանն Հայկազնի [lv Հայկազունի]»); Գ.իբ /իգ/, էջ 338 («ընդ Հայկազնեաց արանց խնամաւորիլ Միրհական [a հական, b ի Միրհական] տոհմին»); էջ 340 («ամուսնացուցանէ զԱպրամ Ատրներսեհի՝ Սահլի որդւոյ, որ է [a էր] ի տոհմէն Հայկայ [a տոհակայ]»):

³ Խոր., Բ.ը, էջ 113; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1859: Դրուագի մասին վերջերս տե՛ս Հ. Սվազյան, Խորենացիական ավանդազրույցի Սիսակ-Առանյան ճյուղը եւ նրա պատմական ատաղձը, – Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր (Ստեփանակերտ-Շուշի, 2007), Եր., 2007, էջ 5-19:

իշխանի հրամանատարութեան տակ Մեծ Հայքի Արեւելեան Դոան պաշտպանողների թւում էր, իսկ արցախեան Ծաղկացի նախարարական տունը՝ Հիւսիսային Դոան պաշտպանողների (Գուգարաց բղեշխի հրամանատարութեան տակ, 1000 «մարտիկ արանց»-ով եւ հարեւան ու նոյնքան զինուժի տիրապետող Ուտացի եւ Գարդմանեցի նախարարական տների պէս)¹: Ի դէպ, կարելի է նկատել նաեւ Արեւելեան Դոան պաշտպանների այդ ցուցակի (ուր յիշուած են 21 նախարարական տներ աշխարհացոյցեան Սիւնիք, Վասպուրական, Պարսկահայք եւ Այրարատ նահանգներից) Գրգնունի տոհմանունը աշխարհացոյցեան Արցախ նահանգի Հաբանդ գաւառի նշանաւոր Գորգու բերդի անունն հետ համադրելու հնարաւորութիւնը (զոյգ Ուերի սղման տարբերակով՝ Գ[ն]ր[ն]գնունի): Յայտնի է, որ Գորգուը կամ Գորգու-ն հայ եւ օտար գանազան բնագրերում կիրառուած է նաեւ իբրեւ գաւառանուն՝ Դիզակի իշխանութեան ողջ տարածքը նշանակելու համար², ուստի տուեալ համադրման դէպքում լրացում է վաղ շրջանում Սիւնիքի հետ Հարաւային Արցախի յատուկ կապի մասին մեզ հասած աղբիւրագիտական նիւթը³: Տեղին նշենք, որ որոշ վերապահումով ենթադրելի են նաեւ մեզ հետաքրքրող հարցադրումներից միւսի՝ աշխարհացոյցեան Սիւնիքի առանձին մասերում իշխանական տների արձանագրման առումով նոյնքան ուշագրաւ, նորերս նկատուած երկու համադրութիւններ. Յողկեպան (100 մարտիկ) – *Ջոր[ֆ]-Կապա՞ն, եւ Կինան (50 մարտիկ) – Կէնուա՞գ (Կէնաւուգ, Կէնահուգ, Գէնուազ [=Կէնուա՞գ]). հմմ. նաեւ խորհրդաւոր Կնէվանքի անունը⁴), թէկուզ եւ վերջին գաւառանունն «Աշխարհացոյց»-ի եւ բազմաթիւ այլ աղբիւրների Արեւիք գաւառի համար (մի դրուագում՝ նաեւ «Արեւեաց տուն») լոկ ուշ միջնադարում է արձանագրուած⁵:

Արդ՝ 837 թ. Սահլ Սմբատեան խաչէնցի իշխանը, որն արաբական աղբիւրներում կոչուած է Սահլ իբն Սինբաթ⁶, իսկ Միքայէլ Ասորու «Ժամանակագրութեան»

¹ Տե՛ս Н. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 251; Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Ջարանամակ», էջ 544-546:

² Դիզակ-Գորգուի իշխանութեան մասին յայտնի տուեալներին պէտք է յաւելել Ժ դարի արաբ մատենագիր Իբն Հաուկալի 955 թ. հարկացուցակի՝ դէռ թոյլ մկատուած, բայց կարեւոր տեղեկութիւնը, որը տարածաշրջանի իշխանութիւնների շարքում յիշատակում է Ջուրգ – Գորգուի տէր «Վաշական իբն Մուսա»-ին. տե՛ս V. Minorsky, Caucasia IV: II. The Caucasian Vassals of Marzubān, – BSOAS, 1953, XV/3, p. 519; Ա. Ն. Տեր-Ղեւոնդյան, Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, – ԼՀԳ, 1969, հիմ 2, էջ 58; Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրները..., 16), էջ 642:

³ Հմմ. Գ. Սարգսեան, Ա. Յակոբեան, Նորայայտ Կարկառ քաղաքատեղին, էջ 43-59:

⁴ Օրբ., գլ. ԿԱ, էջ 248; Պատմութիւն Ասիական, գլ. ԿԲ, էջ 338:

⁵ Տե՛ս, օր.՝ Դաւիթ-Բէլ կամ Պատմութիւն Ղափանցոց, Աշխատասիրեց՝ Հ. Ս. վրդ. Արամեան, Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1978, էջ 122-126, 133-134, 152-160: Այս ամբողջի մասին մասնաւոր տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 282-283; Արմի՝ «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Ջարանամակ», էջ 545, ծմ. 37; էջ 546, ծմ. 46:

⁶ Արաբական մատենագիր շայաստանի մասին, Հաւաքեց ... Բ. Խալաթեանց, էջ 95-96, 101; Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրները..., 16), էջ 218, 281, 387-388:

հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ Սահակ Հայկազուն¹, իր տիրոջթններում ձերբակալեց Ատրպատականի ապստամբ աղանդաւորների առաջնորդ Բաբան/Բաբեկին: Դրա համար նա Խալիփայութիւնից արժանացաւ մեծ պարգեւների, աւելի քան մէկ միլիոն դիրհեմ գումարի, շնորհների (ապահարկութեան) եւ, ըստ ամենայնի՝ բուն Խաչէնի իր տիրոջթններին միացրեց հարեւան Սիւնիք նահանգի Սոթք գաւառի տարածքը Սեւանայ լճի հարաւ-արեւելեան ափերին ու Տրտու գետի վերնահովտում՝ Դադիվանքի ձորահովտից (աղբիւրի եզրոյթով՝ «խորածորից») արեւմուտք, որն, թերեւս, որոշ հիմքերով վիճելի տարածք է եղել Սիւնիքի եւ Արցախի հայ աւատատէրերի միջեւ²: Դասխուրանցու բռնկումով՝ Սահլը «բռնագրաւուրեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ»³: Նոյն աղբիւրի հաղորդած միւս տեղեկութեամբ, որը յանգում էր Մաշտոց եղիվարդեցու «Պատմութեանը»՝ Սահլն ստացել էր նաեւ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհների, այսինքն՝ ամբողջ Արմինիյա կուսակալութեան իշխանաց իշխանի պաշտօնը (բնագրում. «Եւ ի նոյն ամին⁴ նոյն տէրն Սահլ ի Սմբատեան ձերբակալ արարեալ զապստամբն Բաբան՝ զմարդախողխող, աշխարհաւեր, արիւնարբու գազանն, եւ ետ ի ձեռս Ամիր Մոմնոյ: Եւ ընդ վաստակոցն առնու յարքունեացն վարձս բարիս, զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից՝ տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար»)⁵: Ըստ որոշ արաբ հեղինակների (ալ-Քուֆի, ատ-Տաբարի, Իբն ալ-Ասիր)՝ Սահլ իբն Սինբաթը խալիփայից անգամ «բատրիկի թագ» էր ստացել⁶: Ալ-Քուֆին (թ դ. վերջ), այդ վկայութիւնից բացի, մի կարեւոր մանրամասնութիւն է հաղորդում. «Երբ Մութասիմը [խալիփայ՝ 833-842 թթ.] իմացաւ, թէ ինչ է արել Սահլ իբն Սուլբաթը Բաբաքի հետ, նրան մարգարիտներով եւ գոհարներով զարդարուած ոսկէ թագ ուղարկեց: Թագի գինը 500 հազար դիրհեմ էր: Բացի այդ, նա Սահլ իբն Սուլբաթին նշանակեց [Արմինիյա երկրի] բոլոր բատրիկների գլխաւոր»⁷:

¹ Ժամանակագրութիւն Տեան Միխայէլի Ասորոյ պատրիարքի, էջ 365 («Եւ ինքն Մահադի [իմա՝ Բաբեկը] ընկեցեալ զթագն եւ զքողն՝ փախչէր, եւ անկաւ յերկիրն Հայկազանոյն Սահակայ... եւ Սահակ իշխանն Հայազուն ըմբռնեաց զՄահադի...»):

² Մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ, էջ 225-245, 264-270:

³ Դասխ., Գ.իգ /իդ/, էջ 340:

⁴ Նախորդ պարբերութեան մէջ ասուած էր. «յերկու հարիւր ութսուն եւ վեց թուոյն Հայոց...». դա 1.05.837 – 30.04.838 թթ. միջակայքն է:

⁵ Դասխ., Գ.ի /իա/, էջ 330:

⁶ Tarikh at-Tabari, Edition critique par M. Abu-l-Fath Ibrahim, T. IX, Le Caire, 1969, p. 54 (ցաւօք, ոռուէրէն հատուածական թարգմանութեան մէջ այս դրուագները բաց են թողնուած. տե՛ս История at-Табари, Пер. В. И. Беляева, Ташкент, 1987); Իբն ալ-Ասիր, էջ 143-144: Սահլի կողմից Բաբեկի ձերբակալման հանգամանքների մասին մանրամասն տե՛ս Յ. Քիրտեան, Բաբակ եւ Սահլ իպն Անբատ, – «Բազմավէպ», 1958, էջ 9-22, 72-83:

⁷ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեատոմատիա, հտ. 2 (III դարի կեսերից մինչեւ IX դարի կեսերը), Կազմեցին՝ Պ. Հովհաննիսյան եւ Ա. Մովսիսյան, Եր., 2011, էջ 380 (Ահմադ Իբն Ասիմ ալ-Քուֆիի «Նուսնումների գրքի» հատուածների թարգմանութիւնը՝ Արման Եղիազարեանի՝ ըստ Ahmad Ibn A'tham al-Kūfi, Kitāb al-futūh, Vol. 8, Hyderabad, 1971, p. 346); Абу Мухаммад Ахмад ибн А'сам ал-Куфи, Книга завоеваний (Извлечения по истории Азербайджана VI-IX вв.), Пер. З. Бунятова, Баку, 1981, с. 72.

«Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից» իշխանաց իշխանի կամ Արմինիայի «գլխաւոր բատրիկի» (այլուր՝ «բատրիկ ալ-բատարիկա») պաշտօնը, ըստ ամենայնի՝ փոխանցիկ էր, քանի որ Մովսէս Դասխուրանցու (=Մաշտոց Եղիվարդեցու) պահպանած հէնց յաջորդ տեղեկութեան համաձայն՝ այն արդէն 1-2 տարուց տրուեց «տերանց տէր» կոչուած ոմն Յովհաննէսի («Ի սոյն ամի [իմա՝ 838/839 թ.]¹ տերանց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից եղեւ տէր, եւ խնդրեաց յարքունեացն կրկին անգամ զԲուլխարիոյ, [նա] տա[լ] փատգոս երիցս այսոցիկ աշխարհաց»)²: Հնարաւոր է, որ տուեալ փոփոխութեան պատճառը կապուած է եղել Մուհամմեդ ալ-Ազդի ալ-Սամարղանդի փոխոստիկանապետի դէմ Սահլ Սմբատեանի այն ըմբոստութեան հետ, որի մասին տեղեկութիւն է պահպանել արաբ պատմիչ Եակուբին³: Իսկ Ապուսեթի որդի Յուսուփ արաբ ոստիկանի՝ 851 թ. արշաւանքի ժամանակ եւ դրանից էլ շատ առաջ, ըստ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու յայտնի վկայութեան՝ իշխանաց իշխանի նոյն պաշտօնն ունէր կենտրոնական Հայաստանի Բագրատունիներից Աշոտ Մսակեր իշխանի որդի⁴ Բագարատը («վասն զի ի ժամանակին Բագարատ Բագրատունի հրամանատար եւ իշխան իշխանացս Հայոց գտանէր առ նմա [իմա՝ 841 թ. բանասրկութիւնների թիրախ դարձած Յովհաննէս Ովայեցի կաթողիկոսին – Ա. Յ.]»)⁵: Թովմա Արծրունու մօտ Բագարատ Բագրատունին կոչուած է «իշխան Տարունոյ Բագարատ, վասն զի ունէր յայնժամ զգլխաւորութիւն բարձակցութեան իշխանաց Հայոց, որ էր ի տոհմէն Բագրատունեաց...»⁶: Նրան իշխանաց իշխան են կոչում նաեւ Ապուսեթի եւ Յուսուփի դէմ ապստամբութեան մասին պատմող արաբ հեղինակները՝ Իբն Միսկավայճը, ատ-

¹ Նախորդ պարբերութեան մէջ ասուած էր. «Այլ լերկու հարիր ութսուն եւ եաւթն թուականին Հայոց...». դա 1.05.838 – 30.04.839 թթ. միջակայքն է:

² **Դասխ.**, Գ.ի /իս/, էջ 330-331; **Ա. Յակոբեան**, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 43: Այստեղ եւ այլուր «փատգոս» նշանակում է «կուսակալ»: Այս հատուածը (այդպէս եւ՝ նախորդը) պահպանում է Դասխուրանցու երկի լոկ Բ խմբի ձեռագրերում, որը բաժանում է 2 ենթախմբի՝ *crv* եւ *bl* (տե՛ս **Ա. Հակոբյան**, Մովսէս Կաղանկատվացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, էջ 110-144; **Ույնի**՝ Албания-Алуанк..., с. 150-161): Երկի 1983 թ. հրատարակիչը տուել է այս հատուածի՝ միայն *crv* ենթախմբի գրչագրերի ընթերցումները, որտեղ գրիչները դարձրել են շփոթեցնող՝ «զԲուլխար, Խոյտա, Փատգոս» *փխն*. «զԲուլխարիոյ, տա[լ] փատգոս», ինչպէս որ առկա է մեր կողմից համեմատուած *b*, *l* եւ *i* գրչագրերում (վերջինը 1685-ին արտագրուած է *l*-ից):

³ Տե՛ս Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրներ..., 16), էջ 388:

⁴ Տե՛ս **Վարդան**, էջ 108 («Յետ այսորիկ վախճանի ի մահիճս Աշոտ, եւ առնու զիշխանութիւն Սմբատ որդի նորա ամ մի... եւ եղբարք նորա Դաիթ եւ Սահակ եւ Մուշեղ եւ Բագարատ ստեալ զմայրն իրեանց՝ չոգան ի Մուփարդիս առ Խալափ ամիրայն...»): Հմն. **Գ. Ս. Գրիգորյան**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանութիւնը IX-XI դարերում, Եր., 1983, էջ 56:

⁵ **Դրասխ.**, էջ 115; **Հովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Հայոց Պատմութիւն, Հայերէն բնագիրը վրացերէն թարգմանության հետ՝ **Ե. Վ. Յագարեյշվիլու**, Թբիլիսի, 1965 (լեռայսոսի՝ **Հովհ. Դրասխանակերտցի**), էջ 9-10; **Yovhannēs Drasxanakertc'i**, chap. XXV, p. 179.

⁶ **Թովմա**, գլ. Բ.է, էջ 107; **Թովմա Արծրունի** եւ **Անանուն**, էջ 122; ՄՂ, հտ. ԺԱ, էջ 141: Բնագրի ընդգծումը բառի անհրաժեշտ սրբագրումը Կարէն Իւզբաշեանին է (տե՛ս **Կ. Ն. Юзбашян**, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия, с. 54):

Տաբարին եւ Իբն ալ-Ասիրը (տե՛ս, օր.՝ առաջինի մօտ. «[Յուսուփի Իբն Մուհամմեդի մօտ] գնաց [Արմինիայի] իշխաններից մէկը՝ Բագարատ [Բուքրատ] որդի Աշոտի, որ իշխանաց իշխան [բատրիկ ալ-բատարիկա] անունն էր կրում»¹): Այնուհետեւ 862 թ. իշխանաց իշխան դարձաւ Աշոտ Մսակերի միւս որդի Սմբատ սպարապետի (արաբական աղբիւրներում կոչուած նաեւ՝ Աբու-լ-Աբբաս ալ-Վարիսի) աւագ որդի Աշոտը (ապագայ արքան): Դրասխանակերտցու խօսքերով. «Եւ այսպէս ապա զկարգ սպարապետութեան քաղաքավարեալ՝ մինչեւ համբաւ բարոյն ի դուռն արքունի հասանէր: Ապա ոստիկան ոմն ի Հայս առաքեալ, որ Ալի Արմանի անուանիւր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց զնա կացուցանէր, բազում զգեստիւք եւ արքունական պատուով ճոխացուցեալ՝ ի նա հաւատալով զսակա Հայոց եւ ամենայն բեկար արքունի»²: Իսկ ըստ Թովմա Արծրունու՝ «...քանզի հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան, ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս Հայոց, զՎրաց եւ զԱղուանից, որ եղեւ իսկ»³: Նոյն կերպ է նաեւ Ասողիկի մօտ. «Սա նախ քան զթագաւորութիւնն երեսնամեայ ժամանակաւք իշխան եւ իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց եւ Վրաց, եւ յաղթող ամենայն ազգացս շուրջանակի»⁴: Աշոտն այդ պաշտօնը վարեց մինչեւ վերջ, այսինքն՝ երբ 884/885-ին (կամ, գուցէ՝ 886 թ.)⁵ այն փոխարինեց խալիփայի կողմից ճանաչուած, թէպէտ եւ նրա գերակայութիւնն ընդունող ու նրան հարկատու թագաւորի կարգավիճակով. այդ կարգավիճակի մասին առաւել հանգամանակից տե՛ս Կարէն Իւզբաշեանի հիմնարար մենագրութեան մէջ⁶:

Արդէն Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի դիտարկմամբ՝ մինչթագաւորական շրջանում պիտի յստակ տարբերակել Հայոց իշխանի եւ Հայոց իշխանաց իշխանի հաստատութիւնները եւ վերջինիս իրաւասութիւնները տարածուած համարել ողջ Արմինիայ ոստիկանութեան տարածքի, այսինքն՝ նաեւ հարեւան Վիրքի եւ Աղուանքի վրայ⁷:

¹ Տե՛ս Արաբական մատենագրեր Հայաստանի մասին, Հաւաքեց ... Բ. Խալաթեանց, էջ 77, 97; Իբն ալ-Ասիր, էջ 157: Հմմ. Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, – Պատմական ուսումնասիրութիւններ, էջ 123: Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի հիմնարար սենագրութեան մէջ Բագարատին մի ամբողջ ենթազույս է նուիրուած (А. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, с. 132-138).

² Դրասխ., էջ 133; Հովհ. Դրասխանակերտցի, գլ. XXVII, էջ 195:

³ Թովմա, գլ. Գ.ժդ, էջ 206; Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 230; ՄՀ, հտ. ԺԱ, էջ 220:

⁴ Ասողիկ, Գ.բ, էջ 158: Նշուած պատմիչներին կրկնում են նաեւ անլի ուշ հեղինակները:

⁵ Հմմ. ՀԺՊ, հտ. III, Եր., 1976, էջ 23-24: Մի վերջին աշխատանքում փաստարկում է 881-883 թթ. միջակայքի հնարատրութիւնը (Մ. Գ. Գրիգորյան, Բագրատունյաց թագավորության սկզբնավորման թվագրության շուրջ, – ԼՀԳ, 2012, հոմ 2-3, էջ 114-125): Հմմ. նաեւ Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի գահակալության շրջանի ժամանակագրությունը, – «Էջմիածին», 2014, հոմ Ե, էջ 38-51; Առյուծի՝ Աշոտ Ա Բագրատունի թագավոր Հայոց (թագադրության թվականը եւ գահակալության տարիները, Եր., 2014:

⁶ К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия, с. 37, 68-71; Ա. Շահինեան, Հայոց վերջին կայսրութեան ծնունդը արաբական գերիշխանութեան պայմաններում, – Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. ԼԲ, Պէրոյթ, 2012, էջ 165-183:

⁷ Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդյան, «Հայոց իշխան»-ը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, – ՊԲՀ, 1964, հոմ 2, էջ 129-130:

Ի դէպ, դրան առարկում էր Գնել Գրիգորեանը¹, սակայն կարծում ենք, որ կասկածի տեղիք կարող է տալ լոկ յարակից երկրների կախուածութեան բացարձակութիւնը, այլ ոչ թէ կախուածութեան որոշ աստիճանն ընդհանրապէս²:

Գրականութեան մէջ արմատաւորուած՝ Նիկ. Ադոնցի կարծիքի համաձայն՝ Մովսէս Դասխուրանցու (=Մաշտոց Եղիվարդեցու) «տերանց տէր», այսինքն՝ «Իշխանաց իշխան» Յովհաննէսը, իբրեւ թէ, եղել է Սահլ Սմբատեանի որդին եւ Բաբեկին գերելու պահին արաբների կողմից կոչուել է Մուաւիա³: Սակայն միանգամից նշենք, որ սա այն աղբիւրագիտօրէն հիմնազուրկ տեսակէտներից է, որոնց մասին 1893 թ. շատ դիպուկ է արտայայտուել յայտնի պատմաբան էդ. Մելերը: Նրա խօսքերով՝ հին աշխարհի պատմութեան բնագաւառում մեր ժամանակի հետազօտութիւնները ծնել են բազմաթիւ թիւր կարծիքներ ու վարկածներ, որոնք անցնում են մի աշխատանքից միւսին եւ յաճախ դիտարկուում իբրեւ անվիճելի փաստեր կամ անգամ որպէս աղբիւրների տուեալներ⁴: Իրականում՝ ատ-Տաբարին եւ Իբն ալ-Ասիրը Մուաւիա են կոչել Սահլի այն որդուն, որին իր 853-855 թթ. արշաւանքի ընթացքում գերեվարել էր արաբ ոստիկան-զօրապետ Բուղան, այսինքն՝ մեզ քաջածանօթ Ատրնեսեսին⁵ (այս ճիշտ ընկալումը հմմ. դեռ Աշ. Յովհաննիսեանի մօտ. «Իբն ալ-Ասիրը նշում է Սահլի որդուն նրա արաբական՝ Մուաւիա, իսկ Դասխուրանցին նրա քրիստոնեական՝ Ատրնեսեսի անունով»⁶): Նոյն կերպ՝ աւանդաբար գրում են, թէ ՊԱ-ում յիշուած այդ «տերանց տէր» եւ «Սահլի որդի» Յովհաննէսն է նշուած Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի հնագոյն խաչքարի պատուանդանի վիմագրում, թէպէտ նրա բնագիրը լոկ հետեւեալն է. «ՅԲ: Թուականութեանս Հայոց [յ] [=27.04.853 – 26.04.854 թթ.], ի ժամանակս Յովանիսի Աղվանից իշխանի, ես՝ Սողոմոն Մեծարանց եպիսկոպոս, կանգնեցի...»⁷:

Տոհմագրութեան պատկերի լրացման համար յաւելենք, որ Մովսէս Դասխուրանցին (=Մաշտոց Եղիվարդեցին) վկայութիւն ունի Սահլ իշխանի եղբայրների

¹ Գ. Ս. Գրիգորեան, Տարօնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանութիւնը, էջ 71-72 (ծն. 53):

² Հմմ. Կ. Ն. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия, с. 56-57.

³ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 129-130; V. Minorsky, Caucasia IV: I. Sahl ibn-Sunbāt of Shakkī and Arrān, – BSOAS, XV/3, 1953, p. 509-510; Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Ծաքիի եւ Փառխոսի իշխանութիւնները IX-X դարերում, – ՊԲՀ, 1971, ԴՊ 1, էջ 64-65; Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանութիւնը, էջ 73-74:

⁴ Տե՛ս E. Meyer, Geschichte des Altertums, Bd. III, Stuttgart, 1954, Aus dem Vorwort zur Auflage von 1893, S. XIII (ըստ՝ Կ. Կ. Зельин, Борьба политических группировок в Аттике в VI веке до н. э., Москва, 1964, с. 8).

⁵ Տե՛ս Tarikh at-Tabari, t. IX, p. 54; Իբն ալ-Ասիր, էջ 159 («...տարաւ ասել [Բուղան] Արուլ-Արբաս ալ-Վարիսիին, որի անունն էր Սիմբաթ իբն Աշուր, ինչպէս ասել Մուաւիա իբն Սաֆլ իբն Սիմբաթին՝ Առանի բատրիկին»): Հմմ. Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ, էջ 266-268:

⁶ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. Ա, Եր., 1957, էջ 120:

⁷ Դիվան հայ վիմագրության, ար. V, Արցախ, էջ 12, ԴՊ 1:

մասին («Յայնժամ արի եւ շքեղատեսակն Սահլ [a Սահղ] ի Սմբատեան Եռանշահիկն տէր՝ քաջազաւ եղբաւրաւն իւրովք եւ զաւրաւքն իւրեանց ի լուսանալ առաւաւտուն ի վերայ յարձակեալ՝ առ հասարակ դիաթաւալ [bclrv դիթաւալ] զնոսացիր եւ ցան կացուցանէին եւ որպէս յառիւծու ժանեաց զգերեալն ի բաց կորզէին»)¹: Ժ դարի վերջերի արաբ աշխարհագէտ ալ-Մուկադդասին էլ մի դրուագ գիտի Սահլի քոջ մասին, որի հանդէպ Բաբեկը ոտնձգութիւն էր կատարել²:

Տեղին նշենք նաեւ, որ վերջերս Կոնստանտին Յուկերմանը, վերլիշելով Յոզէֆ Մարկուարտի արտայայտած վարկածը, հնարաւոր համարեց Սահլ Սմբատեանին համարել Սիւնեաց իշխան Սահակ Հայկեանի հետ եւ, այդպիսով, վերջինիս որդի Գրիգոր Սուփանին ներկայացնել իբրեւ Սահլի որդի Ատրներսեհի աւագ եղբայրը³: Սակայն տուեալ վարկածն անտեսում էր Ստեփաննոս Օրբէլեանի եւ այլ պատմիչների հաղորդած մեծածաւալ աղբիւրագիտական նիւթը, ըստ որի այդ Սահակը որդին էր Խաչէնի հետ ոչ մի կապ չունեցող՝ Թ դ. սկզբի Սիւնեաց գահերէց իշխան Վասակի: Տե՛ս, օր.՝ «Յետ Վասակայ բաժանեն զհայրենի ժառանգութիւն իւրեանց երկու որդիքն՝ Փիլիպպէ եւ Սահակ. եւ լինի Փիլիպպէ գահերէց իշխան Սիւնեաց. եւ Սահակ առնու բաժին զգաւառն Գեղամայ բոլոր: Մեռանի Փիլիպպէ եւ թողու երիս որդիս... Յետ սակաւուց մեռանի եւ Սահակ ի պատերազմի Հաւ ամիրային, յեզր Հուրազդան գետոյն՝ մերձ Կաւակերտոյ աւանին [=831 թ., յիշենք, որ Սահլին գերի տարան 855-ին⁴ – Ա. Յ.], եւ թողու ժառանգ ինքեան զԳրիգոր որդի իւր՝ Սուփան կոչեցեալ»⁵: Կարելի է նաեւ յաւելել, որ Դասխուրանցին (=Մաշտոց Եղիվարդեցին) Գրիգոր Սուփանի մահը թուագրում է 852-ով, որը Բուղայ ոստիկանի արշաւանքի նախորդ տարին էր. «Եւ տէր Սուփան վախճանեցաւ ի Վայոյ [bcelv Վայոց] ձոր ի նոյն ամի⁶: Եւ ի միւս տարին եկն Բուղիսա [bc Բուխայ, 1 Պուղայ] ի Հայս [bcelv Հայք]»⁷:

¹ Դասխ., Գ.Ժթ /ի/, էջ 326; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, ս.ճ. 30-31:

² Տե՛ս Յ. Քիրտեան, Բաբակ եւ Սահլ իպն Անբատ, էջ 21-22: Հմմ. Իբն ալ-Ասիր, էջ 143:

³ C. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, II, 48, – “Travaux et Mémoires”, t. 13, Paris, 2000, p. 570-571. Հմմ. J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts, Leipzig, 1903, S. 457.

⁴ Ըստ արաբական աղբիւրների՝ Բուղան Հայաստանից հեռացել էր Հիշրէի 241 թուականին, որն ընկնում է 22.05.855 – 9.05.856 թթ. միջակայքում (հմմ. Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 129, ծմ. 1): Հիշրէի թուականն այստեղ եւ ստորեւ տալիս ենք ըստ հետեւեալ ժամանակագրական աղիւսակների. V. Grumel, La chronologie, Paris, 1958 (տե՛ս էջ 283); В. В. Цибульский, Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, Москва, 1964 (տե՛ս էջ 32):

⁵ Օրբ., գլ. ԾԴ, էջ 217; Պատմութիւն Ասիական, գլ. ԾԵ, էջ 296-297: Այս դէպքերի մասին մանրամասն տե՛ս, օր.՝ Հ. Ութմազյան, Սյունիքը IX-X դարերում, Եր., 1958, էջ 305; А. Карагезян, Историко-географические уточнения, – ВОН, 1988, № 3, с. 59.

⁶ Նախորդող մի պարբերութեան մէջ ասուած էր. «Եւ ի լնուլ երրորդ հարիւր թուոյ Հայոց...»: դա 28.04.851 – 26.04.852 թթ. միջակայքն է:

⁷ Դասխ., Գ.ի /իա/, էջ 332-333; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, ս.ճ. 47:

855 թ. Բուղան բազմաթիւ հայ իշխանների հետ միասին գերեց ու Սամառա տարաւ նաեւ Սահլին¹ եւ նրա որդի Ատրներսեհին. վերջինիս Թովմա Արծրունին կոչում է «իշխան Աղուանից», Յովհաննէս Դրասխանակերտցին՝ «զմեծ իշխանն...», որ բնակեալ էր յամրոցին իսաչենոյ», Ասողիկը՝ «զիշխանն իսաչենոյ» (արաբ հեղինակները՝ «Առանի բատրիկ» եւ «Մուաւիա»): 861 թ., Մութավաքիլ խալիփայի սպանութիւնից յետոյ, նա ազատուեց ու հայրենիք վերադարձաւ. Սահլի մասին որեւէ տեղեկութիւն չունենք, եւ աւելի հաւանական է ենթադրել, որ նա իր մահկանացուն կնքել էր Սամառայում: Ըստ Մովսէս Դասխուրանցու՝ Ատրներսեհը կառուցեց Հանդաբերդը (Տրտուի ձախ վտակ Լեւագետի հովտում), իսկ նրա կին Սպրամը (վերջին «Միհրանեանի» դուստրը)՝ Սոթք գաւառի Նորավանքը: Նրանց աւագ որդի Գրիգոր Ատրներսեհեանը (Մեծ Մազրայի 881/882 թ. վիթխարի խաչքարը կանգնեցնողը²) Հաւախաղաց բերդը կառուցելուց յետոյ (Տրտուի աջ վտակ Թուֆխուի գետաբերանից հարաւ-արեւելք) իր իշխանութիւնը տարածել էր «այն կողմ» (աղբիւրի բառերով), ըստ ամենայնի՝ Գարդման եւ Քուստի Փառնէս գաւառների վրայ. այս վերջին երկրամասում առաւել ամրապնդուեց (աղբիւրի բառերով՝ «առհասարակ տիրեաց») եւ Ժ դ. սկզբին Փառխոսի հօր իշխանութիւնը հիմնադրեց Գրիգորի 5 որդիներից երրորդը՝ Սահակ Սեւադան:

Ուղղելով Բագրատ Ուլուբաբեանի մի սխալը՝ պէտք է արձանագրել, որ Փառխոսի հետ զուգահեռ հզօրացած իսաչենի իշխանութիւնն սկիզբ էր առնում ոչ թէ Սահակ Սեւադայի որդուց, այլ նրա մի եղբորից³: Ի դէպ, մերժելի են նաեւ գիտնականի այն պնդումները, իբրեւ թէ հնարաւոր է Սահակ Սեւադայի հայր Գրիգոր Ատրներսեհեանին համադրել Շաքի/Հերէթի թագաւոր Համամի հետ, իսկ դատերը՝ 970 թ. (կամ 987-ին) Սիւնիքի առաջին թագաւոր դարձած Սմբատ Ա-ի կնոջ՝ Շահանդուխտ Ա-ի հետ. ըստ Ստեփաննոս Օրբէլեանի եւ մի քանի վիմագրերի՝ վերջինս, իրօք, դուստրն էր «Աղվանից իշխան» Սեւադայի, բայց դա, անշուշտ, Սահակ Սեւադայի թոռն էր՝ Սեւադայ-Իշխանանունը⁴, որի աւագ որդի Յովհաննէս-Սենեքերիմը հիմնադրեց Փառխոսի թագաւորութիւնը, իսկ միւս դուստրը դար-

¹ Բուղա զօրապետի ժամանելու նախօրեակին Սահլի ապստամբած լինելը նշում է ալ-Բալազուրին. «...Իսհակ իբն Իսմաիլ իբն Շուայքը տէր դարձաւ Վիրքին, իսկ Սահլ իբն Սիմբաթ պատրիկն ապստամբեց Հայդար իբն Քաուս ալ-Աֆշինին նշանակած կառավարչի դէմ, սպանեց նրա քարտուղարին, իսկ ինքը [կառավարիչը] հագիւ հոգին ազատեց փախուստով» (Արաբ մատենագիրներ, Գ... /Օտար աղբյուրներ..., 16/, էջ 281):

² Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, Գեղարքունիք, Կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1973, էջ 334, հ^տ 1358 («ՅԼ: Թշականութեան Հայոց [=881/882 թ.], եւ՝ Գրիգոր Ատրներսեհեան Սիւնեաց եւ Աղվանից իշխան, կանգնեցի զ[ս]ուրբ նշան...»):

³ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 101-102: Հմմ. դեռեւս А. А. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 241. Բ. Ուլուբաբեանի վրիպումը չի կրկնել նաեւ Կ. Յուկերմանը (տե՛ս С. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, p. 571, 573):

⁴ Տե՛ս Դասիւ., Գ. իբ /իզ/, էջ 341: Հր. Աճառեանի վարկածով (Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ, Եր., 1944, էջ 386)՝ այս իշխանի անուան ճիշտ ձեւը եղել է «Սեւադայ Իշխան»: Ի դէպ, Բ. Ուլուբաբեանը Սեւադայ Իշխանանունին եւ նրա եղբայր Ատրներսեհին անհասկանալի ձեւով վրիպել-հանել է Մովսէս Դասխուրանցու շարադրած տոհմագրական ցանկից:

ձաւ Կարսի առաջին թագաւոր Մուշեղ Բագրատունու կինը¹: Սահակ Սեւադայի «Խաչէնեան» եղբայրը շէր կարող լինել հինգից աւագը, որին Մովսէս Դասխուրանցին (=Մաշտոց Եղիվարդեցին) կոչում է Ապուլի (կամ՝ Ապու Ալի), եւ ոչ էլ այն Սմբատը, որին պատմիչը վերագրում է աւագ եղբօր սպանութիւնը 898 թուակահին: Պատմիչի բնագիրն է. «Իսկ յետ Դամաց, յորում տարեմուտն ի սրբունն հանդիպիր Պասեքին աւր, սպանաւ Ապու Ալի Աղուանից իշխանն Հայկազնի յւրմէ հարազատէն Սմբատայ»²: Իշխանի սպանութեան տարին նշուած է նոյն գլխի յաջորդ պարբերութեան վերջում. «...գոր ողբերգական կանայքն կականէին՝ ասելով. «Մի՛ եկեսցէ եւ մի՛ լիցի այսպիսի տարի ի վերայ երկրի, որչափ ազգ մարդկան է: Եւ Հայ թիւն՝ ՅնՁ էր»: Հայոց այս 346 թուականն սկսուել է 897 թ. Ապրիլի 16-ին եւ աւարտուել 898-ի Ապրիլի 15-ով, իսկ Ս. Զատիկն Ապրիլի 16-ին համընկել է 898-ին³, ուստի դէպքը վերագրելի է 898 թուակահին (այլ ոչ թէ 897-ին):

Այսպիսով, աւելի հաւանական է, որ Սահակ Սեւադայի «բուն խաչէնցի» եղբայրը Գրիգոր Ատրնբերսեհեանի 5 որդիների մէջ եղել է երկրորդը, իսկ նկատի ունենալով իր աւագ թոռան անունը՝ ենթադրելի է (գոնէ իբրեւ վարկած), որ նա կարող էր կրել *Սենեֆեիմ անունը: Ստեփաննոս Օրբէլեանի տուեալներից բխում է, որ վերջինս վախճանուել է 906 թ. առաջ: Ըստ պատմիչի՝ այդ տարի Տաթևի Պօղոս-Պետրոս մայր եկեղեցու օծմանը մասնակցում էին ե՛ւ «Գարդմանայ տէր» Սահակը (իմա՝ Սեւադան), ե՛ւ «Աղուանից» երեք այլ իշխաններ՝ Եսային (իմա՝ Գորոզուի իշխան Եսայի Աբու Մուսէն), Ատրնբերսեհը (թերեւս, իրօք, Շաքի/Հերէթի թագաւորութեան հիմնադիր Համամ Բարեպաշտի որդին) եւ Գրիգորը⁴, որն, անկասկած, ինչպէս իշխանն էր: Այս Գրիգորը ոչ մի կերպ չէր կարող լինել Սահակ Սեւադայի որդին՝ ժամանակի անհամապատասխանութեան պատճառով (Սահակի աւագ որդի Գրիգորն իր քրոջ ամուսին Աշոտ Երկաթ արքայի կողմից պիտի կուրացուէր մօտ երկու տասնամեակ անց՝ հօր հետ միասին եւ վերջինիս իշխանութիւնը դեռ չժառանգած⁵), եւ ոչ էլ՝ եղբայրը (ըստ Հր. Աճառեանի իրաւացի դիտարկման՝ «Հայոց մէջ համանուն որդի չի լինում»⁶), այլ միայն՝ եղբօրորդին: 949 թ. «յաշխարհն Աղուանից» այցելած եւ «ի գաւառն ինչէնոյ» հասած Անանիա Մոկացի

¹ Տե՛ս Ասողիկ, Գ.ժէ, էջ 198 («Իսկ մայր թագաւորին Աբասայ, բարեպաշտունի ի բարեպաշտ ծնողաց, որ էր քոյր թագաւորին Փառիստոյ Սենեքերիմայ եւ Գրիգորի, ի բաց ընկեցեալ զերկրատր պասակն ... ընթացայր զհետ երկնատրին...»):

² Դասխ., Գ.իա /իբ/, էջ 336 (Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սճ. 52); Գ.իբ /իգ/, էջ 341: Ի դէպ, հնարարու է, որ «Ապուլի» – «Ապու Ալի» արաբական անուանատարբերակի հայկական հաւանական զուգահեռը կարող էր կրկնել պապի անունը՝ *Ատրնբերսեհ:

³ Տե՛ս Հ. Ա. Բաղդաւեան, Օրացոյցի պատմութիւն, Եր., 1970, էջ 342, 438:

⁴ Օրբ., գլ. ԽԲ, էջ 171; Պատմութիւնն Ասիական Սիսական, գլ. ԽԳ, էջ 234:

⁵ Դրասխ., էջ 313-314; Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 247; Yovhannēs Draxanakertc'i, chap. LX, p. 338. Տեղին նշենք, որ ըստ Մովսէս Դասխուրացու՝ Գրիգորի եղբօր անունը Դաիթ էր (Դասխ., Գ.իբ /իգ/, էջ 341), իսկ քրոջ անունը, որն Աշոտ Երկաթի կինն էր, պատմիչները չեն յայտնում. Կ. Թումանովը նրան կոչում է «Մարիամ» (C. Toumanoff, Manuel de généalogie, p. 238), թէեւ մենք չզհետենք դրա աղբիւրը:

⁶ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Եր., 1942, էջ 278:

կաթողիկոսին (941-967) մեծ սիրալիրութեամբ դիմաւորում էր նոյն «մեծ եւ փառաւոր, աստուածապահ եւ բարեպաշտ տէր Գրիգոր իշխան»-ը: Նա այդ ժամանակ, թերեւս, յառաջացած տարիքում էր, քանի որ 9 տարի անց՝ 958-ին, նրան արդէն փոխարինել էր որդին («...Սենեքերիմայ՝ որդոյ Գրիգորի իշխանի»)¹:

Մանրամասնելով՝ նշենք, որ Բ. Ուլուբաբեանի սխալը չկրկնած Կ. Յուկերմանը ենթադրում է, թէ բուն իշխանութեան հիմնադիր Գրիգորը կարող էր լինել Սահլ Սմբատեանի թոռ Գրիգոր Ատրներսեհեանի հէնց աւագ որդի Ապուլիի գաւակը²: Սակայն պատմական լայն համատեքստի քննութեան դէպքում այդ տարբերակը պէտք է քիչ հաւանական համարել: Հարկ է նկատել, որ Սահլից մինչեւ Գրիգոր Ատրներսեհեան, ուրեմն եւ՝ մինչեւ նոր-նոր իշխանութեան եկած Ապուլին, մեր առջեւ պատկերւում է միասնական իշխանը՝ կենտրոնական Արցախով, Սոթքով ու Քուատ-ի Փառնէսով, ընդ որում՝ նրա կենտրոնը հետեւողականօրէն տեղաշարժւում է դէպի արեւմուտք: Այսպէս, Ատրներսեհը՝ սկզբնապէս միայն Մեծ Իրանք գաւառի ու նրա շրջակայքի տէր Սահլ Սմբատեանի որդին, կառուցում է Հանդաբերդը, որն արդէն Տրտուի Լեւագետ վտակի հովտում է, այսինքն (ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ)՝ աշխարհացոյցեան Սոթք գաւառի արեւելեան կէսում: Ընդ որում՝ պատմիչը գրում է այդ կողմերում նաեւ իշխանի պալատի հաստատման մասին («Ատրներսեհ շինէ զբերդն Հանդու, եւ զապարանս իւր եղեալ ի գիւղն, որ կոչի Վայունիք, ուր եւ բաղանիք արքունական են»)³: Նրա որդի Գրիգորը, որն իր իշխանութիւնը սկսել էր տարածել նաեւ Փառխոսի կողմերում, կառուցում է (ըստ Դասխուրանցու) Հաւախաղաց բերդը, որը Տրտուի վտակ Թութխուի գետաբերանից հարաւ-արեւելք էր, այսինքն, ինչպէս ցոյց ենք տուել վերջերս՝ Սոթքին արեւելքից յարող Հարջլանք գաւառում⁴. Եւ թէպէտ պատմիչը «նստոցի» մասին չի խօսում, սակայն տուեալ յիշատակումն ինքնին փաստում է Գրիգոր Ատրներսեհեանի համար Հաւախաղացի շրջակայ տարածքի որոշակի կարեւորութիւնը («...շինէ զՀաւախաղացին բերդն եւ յայն կողմն ձգէ զձեռն իւր իշխանութեա-

¹ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան..., Էջ 134 եւ 144: Ծարադրանքի մէջ յիշում են նաեւ «Աղուանից թագաւոր» (իմա՝ Ծաքի-Հերէթի արքայ) Իշխանիկը («ի թագաւորն, որ կոչէր Իշխանակ, որդի տեառն Ատրներսեհի») եւ այլ իշխաններ («եւ տեառն Վաչագանայ Գորոզուաց իշխանի եւ տեառն Գուրգենայ Արեւելեաց իշխանի»), այդ թում՝ «իշխանաց իշխան» Սենեքերիմը, որը Դասխուրանցու տոհմացանկում կոչում է «Յովհաննէս Սենեքերիմ»): Տեղին նշենք Ն. Արոնցի մի ակնյայտ վրիպումը, որն այս ցանկում «Արեւելեաց իշխան» անուամբ հանդէս եկող՝ ապագայ Լօռի – Ջորագետի հայկական Բագրատունեաց թագաւորութեան իմնադիր Գուրգենին շտապողաբար նույնացնում է Կախէթի թագաւոր Կիրիկէ Բ-ի հետ (Ն. Արոնց, Բագրատունեաց փառքը, Էջ 149, հմմ. նույնը՝ Ա. Եղիազարյան, Կախէթի իշխանությունը IX դարում եւ X դարի սկզբին, – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVII, Եր., 2009, Էջ 20):

² C. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, p. 571, 573, 577, 580.

³ Դասխ., Գ.իք/իզ/, Էջ 340: Այս դրուագում նշուած Վալունիք գիւղը հաւանական է համարել Տրտուի վերնահովտի Խատիսու-Ջերմաջուր ասանի հետ, հետեւաբար ոչ մի կապ չունի Արցախի Վայունիք կամ Վալունիք անունով գաւառի հետ, որը տարածուած էր Երասխի վտակ Հակարիի Ծալուայ օժանդակի հովտում. տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտություններ, Էջ 52, 220-245:

⁴ Անդ, Էջ 245-251:

նն»)¹: Յիշենք նաեւ, որ Գրիգորն իրեն «Սիւնեաց եւ ԱղՎանից իշխան» է կոչում 881/882 թ. Սոթք գաւառի Մեծ Մազրա գիւղում կանգնեցրած խաչքարի՝ վերը բերուած վիմագրում: Այնինչ Ապուլիի սպանութիւնից յետոյ (898 թ.), արդէն գոնէ 906-ին, տեսնում ենք լրիւ ուրիշ պատկեր, այն է՝ միասնական խաչէնի փաստացի տրոհուած լինելը երկու ծանրակշիռ իշխանութիւնների՝ բուն խաչէնի եւ Փառխոսսի միջեւ, ընդ որում՝ դրանց կենտրոնները դուրս էին իրենց միջեւ ընկած Սոթք – Հարջլանքի (հետագայ՝ Ծարի) գօտուց: Այս պատմական համատեքստը բաւարար է թւում՝ մտածելու, որ Ապուլիի որդին (Ալի – *Գրիգորը), ըստ ամենայնի՝ չէր ժառանգել հօր իշխանութիւնը (թերեւս, լինելով մանկահասակ եւ անգամ՝ վաղամեռիկ), ուստի եւ՝ այն բաժանուել էր նրա երկու հօրեղբայրների միջեւ, որոնցից մէկի (ենթադրաբար՝ *Սենեքերիմ) «սեպհական» կալուածքը (իբրեւ՝ իշխանորդու) բուն խաչէնում էր, իսկ միւսինը (Սահակ Սեւադայ)՝ Փառխոսսում:

Հարկ է նաեւ կրկնել, որ մեր պատմագրութիւնը դեռ կանգնած է աղբիւրագիտական մի լուրջ հակասութիւն լուծելու խնդրի առջեւ: Ըստ Ժ դ. սկզբի վասպուրականցի պատմիչ Թովմա Արծրունու՝ Բուղայ արաբ ոստիկանը բազմաթիւ հայ իշխանների հետ 855 թ. գերի տարաւ նաեւ Սահլ Սմբատեանին (այդպէս է նաեւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու, Մովսէս Դասխուրանցու, Ասողիկի եւ նրանց կրկնող ուշ հեղինակների մօտ), որին պատմիչն անսպասելիօրէն անուանում է «Շաքեոյ տէր»: Բնագիրն է. «Եւ խաղացուցին ի Սամառայ. որոց անուանք ճանաչի սոցա՝ տէր Սմբատ սպարապետ Հայոց, եւ Գրիգոր Քուրդկայ որդի Մամիկոնենից տէր, եւ Ատրներսեհ Աղուանից իշխան, եւ Գրիգոր Սիւնեաց տէր, եւ Սահլ [վրիպակով՝ Մահլ – Ա. Յ.]՝ Սմբատայ որդին՝ Շաքեոյ տէր, որ զԲաբանն կալաւ, եւ Իշխանակն Վասակ՝ Վայոց ձորոյ տէրն, եւ Փիլիպպէ իշխանն Սիւնեաց, եւ Ներսեհ իշխան Գարիթայանից [ուղղելի՝ Գարդմանից²], եւ ապա Եսայի Ապումուսէ, որ զշատ պատերազմունսն եհար»³: Հետագօտողների մեծ մասի իրաւացի կարծիքով՝ վասպուրականցի հեղինակը նկատի ունի Կուր գետից հիւսիս գտնուող Շաքի երկրամասը եւ քաղաքը (նաեւ՝ Շաքէ, Նուխատտ, Նուխի)՝ այդ դարաշրջանի Բուն Աղուանքի քրիստոնէայ իշխանութեան կենտրոնը, որի տիրակալ Համամ Բագրատունին Թ դ. 90-ական թթ. վերականգնեց Աղուանից թագաւորութիւնը (վրացական աղբիւրներում՝ Հեւէթ, արաբալեզու երկերում՝ Շաֆի կամ Շաֆին)⁴: Բայց միւս կողմից՝ մենք ունենք Մովսէս Դասխուրանցու բազմաբնոյթ հաղորդումները, ըստ որոնց՝ Սահլի իշխանութիւնը մինչեւ Բաբեկին գերելը տարածուել է լոկ բուն խաչէնի վրայ՝ Դադիվանքի «խորաձորից» արեւելք, իսկ դրանից յետոյ՝ նաեւ «Գեղա-

¹ Գասխ., Գ.իբ /իգ/, էջ 340-341:

² Հմմ. Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 137, ծն. 1:

³ ՄՄ Զեռ. 10451, թ. 193բ; Թովմա, գլ. Գ.Ժա, էջ 191; Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 213; ՄՂ, հտ. ԺԱ, էջ 207:

⁴ Արդի դադստանէան պատմագրութեան մէջ արմատաորոնել է «Երկրորդ Ալբանական թագաւորութիւն» անունը (տե՛ս, օր.՝ Թ. Մ. Айртберов, Второе Албанское царство и его роль в истории аварского народа, Махачкала, 2008).

մայ գաւառի» վրայ (հմմ. «Զայս Վարազ Տրդատ եւ զորդի իւր Ստեփաննոս Ներսէսի Փիլիպեան՝ ազգակիցն իւր, սպան ի միում ժամու ի խորածորն, որ կոչի Դադոյի վանք: Ապա յայն աղետիցն զառն զգեցեալ արութիւն կնոջն սպանելոյ՝ առեալ զմնացեալն իւր դուստր Սպրամ, գիշերահէն տաժանելի ուղեւորմամբ մտան է ի բերդն Խաչենայ, բարուրս խորհեալ տան իւրում՝ ամուսնացուցանէ զՍպրամ Ատրնէրսեհի՝ Սահլի որդւոյ, որ էր [ա է] ի տոհմէն Հայկայ [ա տոհայկա է], տէր Սիւնեաց, որոյ բռնազբաւսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ»)՝: Այսինքն՝ արեւմուտքում Խաչենի իշխանի նոր տիրոջները սահմանափակում էին աշխարհացոյցեան Սիւնիք նահանգի հիւսիս-արեւելեան Սոթք գաւառով եւ վերջինիս յարակից Գեղարքունիք/Գեղամայ գաւառի մի հատուածով, ամենայն հաւանականութեամբ՝ մինչեւ Շողուազ աւան (Մակքար եւ Երանոս գետերի ստորին հովիտ), ինչպէս արձանագրուած է աւելի ուշ շրջանի՝ ԺԳ-ԺԴ դդ. աղբիւրներում²:

Այնուամենայնիւ, սկսած Ն. Ադոնցից, Թովմա Արծրունու վկայութեան հիման վրայ փորձ է արուել՝ իրար կապելու Խաչենի ու Հերէթի իշխանատոհմերը Կուրի երկու ափերին: Ն. Ադոնցի եւ նրա հետեւորդների կարծիքով՝ Սահլի հայր Սմբատը իր՝ իբրեւ թէ «Իւրայատուկ» անուան շնորհիւ կարող է սերուած համարուել Բագրատունի արքայատոհմից³, մասնաւորաբար՝ այն տոհմաճիւղից, որը երկու-երեք սերունդ առաջ Տարօնից տեղափոխուել էր արեւմտեան Հերէթ («Շակիխ») եւ, ըստ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում պահպանուած տեղեկութիւնների, ստացել այդ երկիրը Վրաց Արշիլ թագաւորից: Աղբիւրի բնագիրն է. «Աղարնասէ Կոյրի եղբոր որդիք, երեք եղբայրները, որ այրեցին հօրեղբօր աչքերը, Տարօնից էին եկել Շակի [var. Շակիխ] ու հաստատուել այնտեղ Արշիլի հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կողմից անբնակ էին դարձել: Իսկ Հերէթը եւ Կախէթը վերածուել էին թաւախիտ անտառների: Եւ երեք եղբայրները հաստատուեցին [այնտեղից] մինչեւ Գուլգուլա»: Հայերէն համառօտ թարգմանութեան մէջ կայ միայն հետեւեալը. «Եկին եւ ի Տար[օ]նոյ եղբարք երեք եւ բնակեցան մինչեւ ցԳաղգաղ՝ հրամանաւ Արշիլին»⁴: Բացի այդ, ըստ Ն. Ադոնցի եւ այլոց՝ «Սահլի որդի» Յովհաննէսը (յիշուած՝ Դասխուրանցու մօտ 838/839 թ., իսկ Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի վիմագրում՝ 853/854-ին, արաբական աղբիւրների՝ Մուալիան, որը եւս ճիշտ չէ) իբրեւ թէ կարող է նոյնացուել Շաքի/Հերէթի թագաւորութիւնը 890-ական թթ. հիմնադրած Համամ Բարեպաշտի հետ, որը մի կարեւոր ենթատեքստում կոչուած է Յովհաննէս⁵: Վերջինների՝ ժամանակային հսկայական հեռավորութիւնն իրա-

¹ Դասխ., Գ.իբ /իգ/, էջ 340: Նշենք, որ ՊԱ-ի Գ.Ժթ /ի/ գլխում (էջ 326; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 30, 32) Սահլի խնամի «Վարազ Տրդատ ի Ստեփաննոսեանի» ու իր որդու վախճանը թուագրուած է. «...ի լնու ՄՀ թոյլ Հայոց [270 = 821/822 թ.]»:

² Մանրամասն տե՛ս ստորեւ եւ Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 259-265:

³ Իրականում Սմբատ անունը շատ տարածուած էր նաեւ Սիւնիքի տոհմերում եւ այլուր:

⁴ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Բու. Ա, էջ 195, 196; Летопись Карли, с. 41.

⁵ Ն. Ադոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 129-131; Ա. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Օսքիի եւ Փառխտսի իշխանությունները, էջ 58-72; С. Zuckerman, À propos du Livre des cé-

րից եւ Սահլի՝ Առանշահիկից Բագրատունու վերածուելու անհաւանականութիւնը նկատել է դեռ Բ. Ուլուբաբեանը (հմմ. «Թովմա Արծրունին, Սահլի մասին խօսելիս, նրան համարում է «Շաքէոյ տէր», որը, սակայն ժխտում է հայկական առաւել հին աղբիւրների եւ արաբական հեղինակների տեղեկութիւններով», եւ՝ «Ակնյայտ սխալ է Մուաւիայի ու Համամ Բարեպաշտի նոյնացումը Նիկ. Ադոնցի կողմից...», քանի որ Մուաւիան տաժանակրութեան գնաց Արաբիա, իսկ Համամը մնաց եւ դրանից յետոյ տիրացաւ իշխանութեան»)՝ Բայց նա էլ, ի վերջոյ, կանգ է առել մի այլ՝ աղբիւրների տուեալներին հակասող վարկածի վրայ եւ հնարաւոր համարել Համամի հետ Սահլի թոռան՝ Գրիգոր Ատրներսեհեանի համադրումը (այդ վարկածն առաջ էր քաշել դեռեւս Ա. Կրիմսկին 1930-ական թուականներին)՝ Յաւելենք, որ գրականութեան մէջ փորձեր են եղել նաեւ՝ Թովմա Արծրունու բնագրի Շաքէ տիրոյթը նոյնացնելու Կուրից հարաւ ընկած որեւէ տեղանուան հետ՝ Արցախում (Սլ. Սարգսեան)³, կամ անգամ Սիւնիքում (Զիա Բունիաթով)⁴:

Սակայն թւում է, թէ աղբիւրագիտական նիւթի այս ակնյայտ հակասութեան համար կարելի է սպառիչ բացատրութիւն ստանալ միմիայն այն դէպքում, եթէ պարզապէս ընդունենք, որ գործ ունենք Թովմայի շարագրանքի բովում ի յայտ եկած՝ այսպէս ասած՝ «տեխնիկական» վրիպման հետ: Այսինքն՝ կարծում ենք, որ վասպուրականցի պատմիչի բանաւոր կամ գրաւոր աղբիւրը Բաբեկին ձերբակալած Սահլին յիշատակել է հէնց որպէս «ժաշենոյ տէր» (գրաւոր աղբիւրի տարբերակում «ժաշենոյ» գաւառանունը կարող էր նաեւ աղճատուած լինել), բայց իրեն լրիւ անձանօթ այդ տեղանունը Թովման «թեթեւաբար» փոխարինել է ինչ-որ չափով ծանօթ (բնականաբար՝ ոչ շատ լաւ) անուամբ՝ «Շաքէոյ տէր»⁵: Յիշենք, որ «ժաշէն» գաւառանունը դեռեւս ծանօթ չէր նաեւ նրա ժամանակակից Յովհան-

rémonies, p. 564; **Ա. Եղիազարեան**, Աղուանից թագաւորութեան պատմութեան որոշ խնդիրների շուրջ, ս.ճ. 151-156, 166-167:

¹ Տե՛ս ՀԺՊ, հտ. III («Արցախի իշխանությունը» ենթագլխի հեղ.՝ **Բ. Ուլուբաբեան**), էջ 88, ծն. 16 եւ 18:

² Տե՛ս **Բ. Ա. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը, էջ 74-82 (թէպէտ՝ ՀԺՊ, հտ. III, էջ 89, ծն. 22-ում ուսումնասիրողը ստիպուած է եղել վերապահում կատարել. «Գրիգորի նոյնացումը Համամի հետ կարօտ է աւելի լուրջ հիմնաւորման»): Հմմ. **Ա. Ե. Крымский**, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки, с. 374-375. Նոյն սխալն աւելի ուշ տե՛ս **С. Т. Еремян**, Албания IX-XI вв., – В кн.: Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв., Москва, 1953, с. 648-649; **А. N. Ter-Levondyan**, Notes sur le Šakē-Kambečan (Ier-XIVe siècle), – RĒArm., t. XXI, 1988-1989, p. 324-326 (վերահրատ.՝ **Ա. Տեր-Ղետնդյան**, Հոդվածների ժողովածո, Եր., 2003, էջ 674-676); **С. Toumanoff**, Manuel de généalogie, p. 200.

³ **Ս. Սարգսյան**, Խաչենի ամրոցները, Եր., 2002, էջ 22:

⁴ **З. М. Бунятов**, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965, с. 184-190; **նոյնի՝** Ещё раз о локализации Шаки (в связи с публикацией Гурама Гумбы, – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, 1987, № 1, с. 117-119.

⁵ Թովմայի մասին այս առումով հմմ. Ստ. Մալխասեանցի կարծիքը. «Արծրունին յայտնի է իբրեւ անհաւաստի մատենագրական եւ պատմական տեղեկութիւններ հաղորդող հեղինակ» (Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. ... եւ ծանոթագրություններ Ստ. Մալխասյանի, էջ XXIX):

նէս Դրասխանակերտցին, որը մէկ անգամ յիշատակում է լոկ այդ անունով ամրոցը: Նրա բնագիրն է. «Իսկ Բուխայի երթեալ՝ ըմբռնէ զմեծ իշխանն Ատրներսեհ, որ բնակեալ էր յամրոցին Խաչենոյ եւ զայլ եւս զհամազգիս նորա: Եւ անտի շուեալ զնայ ի գաւառն Գարդմանայ, եւ պատնէշ եւ պաշարումն շուրջ զԳարդման բերդին եղեալ՝ ըմբռնէ անտի եւ զիշխանն Գարդմանայ զԿտրիճն՝ ի կալանս կապանաց արկեալ: Եւ անտի եւս շուեալ յՈւտի գաւառ՝ ձերբակալ ի Տուս գիւղ առնէ զՍտեփաննոս, որում եւ Կոն անուանէին զնա. որ ի նախնոյ իւրմէ Սեւկոյ՝ Սեւորդիք ազգքն անուանէին: Եւ ապա եւս իշխանն Աղուանից Եսայի նենգապատիր լեալ առ ի նմանէ՝ ըմբռնի ի ձեռն նորա հանդերձ համազգեալք իւրովք. ընդ նմին եւ այլ եւս տեսարք եւ իշխանք աշխարհին Աղուանից...»¹: Համեմատութեան համար բերենք նաեւ Ասողիկի ուշ եւ հիմնականում Դրասխանակերտցուց քաղուած հաղորդման բնագիրը. «... կալաւ [Իւմա՝ Բուղան] զամենայն իշխանս Հայոց. զիշխանն Արծրունեաց Աշոտ՝ զհայր Դերենկին, եւ զսպարապետն Հայոց Սմբատ՝ զհայր Թագաւորին Աշոտոյ, եւ զիշխանն Սիւնեաց Վասակ, եւ զԿտրիճն՝ Գարդմանայ իշխան, եւ զիշխանն Խաչենոյ Ատրներսեհ, եւ զԵսայի՝ Աղուանից իշխան, եւ զիշխանն Սեւորդեաց զՍտեփաննոս, որում Կոնն կոչէին... Զսոսա զամենեսեան եւ զայլս բազումս եւս երկաթի կապանաւք խաղացոյց ի Սամառայ»²:

Փաստօրէն, կենտրոնական Հայաստանի մատենագիրներէից առաջինը կաթողիկոս Անանիա Մոկացին է, որ 958 թ. յիշատակում է Խաչէն անունով «գաւառը», ուր ինը տարի առաջ այցելել էր անձամբ: Իր թղթում նա գրում է. «...զնացաք յաշխարհն Աղուանից, եւ հասեալ ի գաւառն Խաչենոյ՝ ընդ առաջ եղեւ մեզ մեծ եւ փառաւոր, աստուածապահ եւ բարեպաշտ տէր Գրիգոր իշխան... հրովարտակս գրէր յամենայն զլիաւորս աշխարհին՝ առնուլ հրաման՝ առնել ժողով հանդերձ մեաւք ի տան իւր ի Խաչեան գաւառի»³: Քիչ անց՝ խաչէնցի ներկաներին թուարկելիս, յիշատակում է նաեւ «Խաչինայ» վանքը. «Հայր Մանուշակ՝ Խաչինայ վանական»⁴: Ի դէպ, Մոկացին ճշգրիտ թուագրում է եւ իր այցելութիւնը Խաչէն ու Սիւնիք («Եւ լինէր այս ի թուականութեանն Հայոց ՅՂԸ [398 = 3.04.949 – 2.04.950] տառապանաց մերոց»), որին յաջորդում է Աբաս արքայի (928-953) վախճանի մասին նշումը («Եւ ապա զանհնարին բաժակ մահու արբոյց մեզ Քրիստոս, քանզի հասեալ յամն երեքտասաներորդ մերոյ նուաստ աթոռակալութեանս՝ եբարձ ապա Քրիստոս

¹ Դրասխ., էջ 127-128; Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 23-24; Yovhannēs Drasxanakertc'i, chap. XXVI, p. 190; Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 436 (ՄՀ, գլ. ԻԶ): Ի դէպ, Դրասխանակերտցին գուցէ վախճանուել է ոչ թէ 929-ին (դա տարին էր՝ ըստ կաթողիկոսացանկերի, որոնցում տեղապահական տարիները յաւելում էին Ասխորդ ճայրապետի աթոռակալման ժամանակին առանց նշում անելու), այլ մինչեւ 925 թ.: Հակատակ փաստարկումները տես Հ. Մ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ եւ 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննէս Դրասխանակերտցուն եւ Սմբատ Ա թագաւորին, – ՊԲՀ, 1966, հոմ 4, էջ 251-256, հոմ 101, 139:

² Ասողիկ, Բ.ք, էջ 107:

³ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան..., էջ 134:

⁴ Անդ:

զպսակն աւճոյ մերոյ, զարի եւ զզարեղն, զսկայազարն եւ զհեզն Աբաս Հայոց թագաւոր, թոռն Աշոտոյ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի»)¹, եւ իր այս թղթի շարադրման ժամանակը («Եւ աւարտեալ հաստատեցաւ ջան վաստակոյ մերում եւ աշխատութիւն բազմամեայ տառապանացն, ի շրջանիս Հայոց ի Նէ [407 = 1.04.958 - 31.03.959], կամաւքն Աստուծոյ եւ աղաւթիւք սրբոցն»)²:

Արդ՝ փորձելով լրացուցիչ տուեալներ նշմարել Յովհաննէս Բագրատունի անունը եւս կրած Համամ Բարեպաշտ Արեւելցու անմիջական նախորդների, այսինքն՝ ըստ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի՝ Տարօնից Ը դ. երկրորդ կէսում Շաքի տեղափոխուած Բագրատունի եղբայրների սերունդների մասին, հնարաւոր է թուում նորովի վերլուծել 838 եւ 853 թթ. յիշուած Յովհաննէս իշխանի (նաեւ՝ «տերանց տէր», իմա՝ «իշխանաց իշխան») խնդիրը: Վերեւում տեսանք, որ նրան Սահլ Սմբատեանի որդի համարելն իրապէս շունի ուղիղ աղբիւրագիտական հիմք: Այժմ յատուկ արձանագրենք նաեւ, որ նա բաւական լուրջ պատմական դէմք է եղել. ըստ Դասխուրանցու (=Մաշտոց Եղիվարդեցու) վկայութեան՝ Յովհաննէսը խալիփայի արքունիքից ստացել էր Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից (իմա՝ Արմինիյա կուսակալութեան) իշխանաց իշխանի բարձր (թէկուզ եւ փոխանցիկ) պաշտօնը, եւ դա՝ շնորհիւ Հիւսիսային Կովկասում տարած մի յաղթանակի, որի արդիւնքում «կրկին անգամ» խալիփայութեանն էր վերադարձրել («խնդրեաց յարքունեացն») Բուլխարիոյ անունով տարածքը («...տերանց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից եղեւ տէր, եւ խնդրեաց յարքունեացն կրկին անգամ զԲուլխարիոյ, [նա] տա[յ] փատգոս [իմա՝ կուսակալ] երիցս այսոցիկ աշխարհաց»³). այդ երկրանուն «-խոյ» վերջաւորութեան համար (<«-խայ» ուղղականի՞ց), գուցէ, կարելի է համեմատել նշանաւոր Տմուտարականի յունարէն անուանածները՝ «Տամատարխա»⁴: Պատմիչի տեղեկութիւնից նաեւ պիտի հասկանանք, որ 830-ական թթ. վերջին Յովհաննէս իշխանը հասուն տարիքի զինուորական է եղել, ուստի իր ծնունդը հարկ է դնել գոնէ Թ դ. սկզբին: Իսկ Ս. Յակոբավանքի վիմագրում Մեծ Իրանքի (կենտրոնական Խաչէն) եպիսկոպոս Սողոմոնն իր խաչքարը դնելու տարին նշում է՝ «ի ժամանակս Յովանիսի Աղուանից իշխանի» եւ՝ «ՅԲ: թուականութեանս Հայոց»⁵ (302 = 27.04.853 - 26.04.854): Ի դէպ, ուշադիր ընթերցողը նկատում է, որ այդ պահը գոնէ նախօրեակն էր՝ Մանարքում պարտութիւն կրած Բուղայի՝ Պարտաւ գալու եւ իրեն մէկ տարի դիմադրած Գորոզու/Քթիչի իշխան Եսայի Աբու-Մուսէին հասնելու: Տեղին նշենք, որ վերջինիս Դրասխանակերտցին կոչում է «իշ-

¹ Աճղ, էջ 139 եւ 139-140:

² Աճղ, էջ 144:

³ Դասխ., Գ.ի /իա/, էջ 330-331:

⁴ Ըստ՝ **Е. Ч. Скржинская**, Греческая надпись из Тмутаракани, – ВВ, т. 18, 1961, с. 79; **G. Litavrin**, À propos de Tmutarakan, – “Byzantion”, Т. XXXV (1966), p. 221-234. Ի դէպ, արաբական որոշ բնագրեր («Դերբենդ-ճամէ» եւն) *Բուլխար* եւ Բալխ եւ կոչել խազարական Բելենջեր քաղաքը Սուլակ գետի ափին (տե՛ս **В. Г. Котович**, О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу, с. 217-221).

⁵ Դիվան Բայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 12, 8^ա 1:

խանն Աղուանից»¹, իսկ Թովմա Արծրունին երիցս՝ «գաւրավար Աղուանից»² (աիւ-
ժէի սկզբում պատմիչը Եսայու մասին գրում է. «...եւ տիրէր յայնժամ մեծի կող-
մանն Աղուանից Ապումուէ ոմն, որում ծանութեան յայտնութիւն երիցու որդի
ճանաչէր»³): Եսային յայտնի էր Մովսէս Դասխուրանցուն (=Մաշտոց Եղիվարդե-
ցուն) եւ արաբ հեղինակներին որպէս Արցախի հարաւային գաւառների համախմ-
բումը կատարած, ապա դաւադիրների ձեռքով սպանուած Ստեփաննոս Աբլ Ասադ
իշխանի քրոջ որդի⁴, իսկ Բաբեկի եղբայր Աբգալլային գերելու պատմութեան մէջ
ատ-Տաբարին նրան կոչում է «Իսայ իբն Յուսուֆ իբն ուխտ Իսթիֆանուս»⁵:

Նկատենք նաեւ, որ աղբիւրները ոչինչ չեն հաղորդում բուն Աղուանքի տա-
րածքում (Շաքիի իշխանութիւնում) Բուղայի հալածանքների մասին, իսկ նրա գե-
րեվարած եւ 855 թ. Սամառա տարած նախարարների թւում Սահլի որդի Ատրներ-
սեհին կոչում են, ինչպէս տեսանք վերելում, ե՛լ «իշխան Աղուանից» – «բատրիկ»
(Թովմա Արծրունի, արաբ հեղինակներ), ե՛լ, որ կարելու է մեզ համար՝ միայն «իշ-
խան Խաչենոյ» (Դրասխանակերտցի, Ասողիկ): Եւ եթէ մեր Յովհաննէսին իրօք
համարենք ոչ թէ խաչէնցի, այլ շաքեցի, ապա կը ստացուի, որ Ը դարում Տարօնից
այստեղ (Շաքի, Բուն Աղուանք, Արեւելեան Կախէթ) եկած Բագրատունիները շու-
տով հասել են «իշխան Աղուանից»-ի դիրքին, իսկ գոնէ մի պահ՝ նաեւ Արմինիյա
կուսակալութեան իշխանաց իշխանի պաշտօնին: Այդ դէպքում՝ մօտ 800 թուին
ծնուած, 838/839 թ. որոշ ժամանակով իշխանաց իշխան («տերանց տէր») դար-
ձած, իսկ 853/854-ին լոկ որպէս «իշխան Աղուանից» յիշատակուած Յովհաննէսը
(ով նաեւ, հաւանաբար, Բուղայի հալածանքներից ինչ-որ կերպ զերծ էր պահել իր
բուն-աղուանական տիրոջները) ժամանակային առումով լիովին կարող էր լինել
894-ին թագաւորական պատուի արժանացած (անշուշտ՝ հասուն տարիքում) Հա-
մամ-Յովհաննէս Բագրատունի «Աղուանից» կամ «Արեւելից» իշխանի պապը:

Այս տարբերակի տրամաբանութեամբ՝ նոյն Յովհաննէսի (կամ, գուցէ, նրա
հօ՞ր) իշխանութեան օրերին պէտք է վերագրել նաեւ, ըստ դերբենդցի արաբալե-
զու հեղինակ Մամմուս ալ-Լակզիի «Շիրւանի եւ Բաբ ալ-Աբվաբի պատմութեան»
հաղորդման՝ արաբ ոստիկանի դէմ (Խալիդ իբն Յագիդ) «Շաքքիի ժողովրդի»,
ըստ ամենայնի՝ լուրջ ըմբոստացումը 820/821 թ.⁶ (որը Կ. Յուկերմանը շտապողա-

¹ Դրասխ., էջ 127; Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 24; Yovhannēs Drasxanakertc'i, chap. XXVI, p. 190.

² Թովմա, գլ. Գ.Ժ, էջ 183-184; Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 205-206; ՄՀ, հտ. ԺԱ, էջ 202-203:

³ Անդ, էջ 198:

⁴ Դասխ., Գ.Ժթ /ի/, էջ 327 («Եսայի անուանեալն Աբու Մուսէ՛ պր խաղաղութեան, քուեր որդի Աբլ Ասադայ [bclrv Ստեփանոսի], ըմբոնեալ զնոյն գաւառս՝ իշխանացս ամե-
նայնի»); Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 36-37; Արաքական մատենագրեր
Հայաստանի մասին, Հասարեց ... Բ. Խալաթեանց, էջ 78, 101:

⁵ Tarikh at-Tabari, T. IX, p. 52. Հմմ. Արաքական մատենագրեր Հայաստանի մասին, Հա-
ւաքեց ... Բ. Խալաթեանց, էջ 96; Իբն ալ-Ասիր, էջ 144, 379 (ծն. 136):

⁶ Տէ՛ս Բ. Փ. Минорский, История Ширвана и Дербенда, с. 44. Հեղինակի մասին տե՛ս Ա. Կ. Аликберов, Об авторе исторической хроники XI в. «Та’рих Баб ал-а’бваб ва Ширван»,

բար, աւանդական մօտեցմանը հետեւելով, կապում է Սահլ Սմբատեանի հետ¹): Մեզ հետաքրքրող բնագրի հատուածն է (Թարգմանուած ուսերէնից). «Խալիփան մէկը միւսից յետոյ Ադարբայջանի, Առուանի ու Հայաստանի մի քանի ամիրաներ նշանակեց, մինչեւ որ 205 թուին [Հիշրէի, =17.06.820 – 5.06.821²] Մամունն այդ մարզեր ուղարկեց Խալիփին՝ Յազիդ իբն Մազեադ աշ-Շայբանիի որդուն: Շաքբիի ժողովուրդն ապստամբեց նրա դէմ ու սպանեց նրա ներկայացուցչին [Վամիլին]: Խալիփը շարժուեց նրանց դէմ, եւ թէպէտ նրանք գիշերը յարձակուեցին իր վրայ, նա նրանց պարտութեան մատնեց ու շատերին սպանեց: Նրանք հաշտութիւն խնդրեցին, եւ նա այն շնորհեց նրանց՝ իրեն ամեն տարի 500 հազար դիրհեմ վճարելու պայմանով: Նա պատանդներ վերցրեց ու հեռացաւ»: Համեմատութեան համար՝ հետաքրքրական է նաեւ դերբենդցի հեղինակի տեղեկութեան շարունակութիւնը. «Ապա Վրացիներն ըմբոստացան նրա դէմ. նա շարժուեց նրանց վրայ եւ այնտեղ ճակատամարտեց Սանարեցիների դէմ: Նա ջախջախեց նրանց ու սպանեց շատերին: Ապա պատանդներ վերցրեց ու խաչ հանեց նրանց: Այնտեղից նա ճանապարհ ընկաւ Դաբիլ [Դուին] եւ մնաց այնտեղ մինչեւ Մամունի մահուանից յետոյ իրեն փոխելը՝ մօտ [Հիշրէի] 220 թուին»³:

Իհարկէ, իսկապէս ուշագրաւ է (ինչպէս նկատել է Կ. Յուկերմանը), որ Մովսէս Դասխուրանցու [Մաշտոց Եղիվարդեցու] երկում նկարագրուած՝ Սահլ Սմբատեանի առաջին հակաարաբական առճակատումը տեղի է ունեցել փաստօրէն նոյն տարում: Աղբիւրը յայտնում է. «Իսկ ի լնուլ ՄՇ թուոյ [bclrv թուոյն] Հայոց [270 = 5.05.821 – 4.05.822] ելին գաղտաբար [a գաղտարար] ի Պարտաւայ արք ընտիրք ի [bclrv չիք ի] Տաճկաց եւ յաւարի առին զԱմարաս գաւառ, եւ գերի առեալ իբրեւ ոգիս հազարս [bclrv հազար]՝ եւ ի Մեծարանց [bclrv Մեծիրեանց] սահմանի ամրացան [bclrv ամրացեալք], ի տեղուոջն, որ կոչի [bclrv չիք տեղուոջն... կոչի] Շիկաքար: Յայնժամ արի եւ շքեղատեսակն Սահլ [a Սահլ] ի Սմբատեան Եռանշահիկն տէր քաջազար եղբարաւքն իւրովք եւ զարաւքն իւրեանց ի [bclrv իւրովք ազատովք զարաւքն ընդ փիս քաջազար... ի] լուսանալ առաւաւտուն ի վերայ յարձակեալ՝ առ հասարակ դիաթաւալ [bclrv դիթաւալ] զնոսս ցիր եւ ցան կացուցանէին [bclrv ցան եւ ցիր կացուցանէր] եւ որպէս յառիժու ժանեաց [bclrv չիք որպէս ... ժանեաց] զգերեալսն ի բաց կորզէին [bclrv կորզէր]»⁴: Սակայն հայկական աղբիւրի եւ արաբալեզու հեղինակի հաղորդումների այսպիսի զուգահեռից ամենեւին էլ չի կարող մեքենայաբար բխել Շիկաքարի (=Քարագլուխ ամրոց)

– Рукописная и печатная книга в Дагестане. Сб. статей, Махачкала, 1991, с. 119-121; Առյճի՝ Эпоха классического ислама на Кавказе, с. 309-313.

¹ C. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, p. 564-565.
² Հմմ. V. Grumel, La chronologie, p. 283; В. В. Цибульский, Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, с. 32.
³ В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, с. 44-45. Հիշրէի 220 թուականը = 5.01 – 25.12.835 թ.:
⁴ Դասխ., Գ.Ժթ /ի/, էջ 326; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 30-31:

մօտ մարտնչած Սահլ «Մեծարանցու» (=«խաչէնցու»)՝ եւ Կուրի ձախափնեայ «Շաքքիի» ապստամբների նոյնացման հնարաւորութիւնը: Այն լոկ ցոյց է տալիս, թէ որքան յարմար պահ է եղել 820-ական թթ. սկիզբն Առանի տարբեր կողմերում եւ յարակից երկրներում հակաարաբական շարժումների աշխուժացման համար:

Սրա հետ կարելի է համեմատել մի քանի տասնամեակ առաջ՝ 748 թուին, նոյն «Առան» երկրի Բայլական եւ Բարդա՛ա - Պարտաւ քաղաքներում բռնկուած խռովութիւնը, որի ընթացքում սպանուեց Պարտաւի ամիրան եւ որն այնուհետեւ յաջողութեամբ տարածուեց թէ՛ դէպի հարաւ՝ Արդաբիլի կողմերը, թէ՛ դէպի հիւսիս՝ Շամախի քաղաքի շրջակայքը: Ի դէպ, այստեղ մի քանի տարի տեւած պայքարի ղեկավարը, ըստ ալ-Բալազուրիի տեղեկանու՝ հայազգի Մուշեղն էր (կամ Միքայէլը՝ «Մուշայիլ ալ-Արմանի»), որը զոհուեց միայն 754 թ.՝ նորանշանակ ոստիկան Հասան իբն Կահթաբայի զօրքերի դէմ աւարտական ճակատամարտերից մէկում՝: Եւ գուցէ, անգամ պատահական չէ, որ ըստ դերբենդցի պատմիչի՝ վերոյիշեալ խալիֆ ոստիկանը Շաքիում ու Վիրքում ունեցած իր «յաջողութիւններից» յետոյ վերադարձել էր ոչ թէ Պարտաւ՝ Ը դ. կէսերից Արմինիայի ոստիկանների նստոցը, այլ կուսակալութեան նախկին նստոց Դուին քաղաքը: Բացի այդ, ըստ ՊԱ-ի (=Մաշտոց Եղիվարդեցու) յաջորդ ժամանակագրական նշման՝ հէնց նոյն տարում արդէն այնքան էր հզօրացել խալիֆայութեան դէմ այսրկովկասեան երկրներին հարեւան Ատրպատականում բռնկուած Բաբեկի խռովութիւնը, որ վերջինս սկսել էր միջամտել Երասխից հիւսիս ընկած երկրամասերի գործերին (հմմ. բնագիրը «Եւ ի նոյն ամի [ԵԵԼՄ ամին] ասպատակեաց Սեւադայ աշխարհաւերն Տաճիկ, որ Աւառանշան անուն ճանաչիր, ի սահմանս Հայոց: Եւ յաւարի առեալ զաշխարհս ամենայն՝ դառնայ ի Սիւնիս եւ ամրանայ ի բերդատեղի [ԵԵԼՄ բերդատեղն] աւանին Շաղատու, որ է ի գաւառին Ծղկաց: Եւ տէր Վասակ՝ Սիւնեաց տէր ածեալ զԲաբան ի Պարսից՝ եհար զնոսա եւ արար փախստականս: Եւ Սիւնեաց տէրն ի նմին ամի վախճանեցաւ, եւ նոյնժամայն առ [ԼՄ էառ] Բաբան զգուտոր [ԵԵԼՄ զգուտորն] Վասակայ Սիւնեաց տեառն ի կնութեան [ԵՄ կնութիւն]»):²:

Այսպիսով, խալիֆայութեան համեմատական թուլացման դարաշրջանում (ԹԺ դդ.) նրա տիրապետութեան տակ գտնուող Աղուանք/Առան «երկրում» (Կուրի՝ էթնիկապէս հայկական աջափնեակով եւ, անշուշտ, առաւելապէս բուն-աղուանական ձախափնեակով) նշանակալից հզօրութեան հասան երկու աւատական իշխանութիւններ՝ Խաչէնը (կենտրոնական Արցախում)՝ իր «Առանշահիկ» իշխանատոհմով, եւ Շաքին (Ալազանի հովտում)՝ իր տարօնցի Բագրատունիներով (ընդ որում՝ զուգահեռաբար Կենտրոնական Հայաստանում էլ անշեղօրէն հզօրանում է-

¹ Տե՛ս Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրները..., 16), էջ 280-281: Հմմ. Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը VII-IX դարերում, Եր., 1968, էջ 311:

² Դասխ., Գ.Ժթ /ի/, էջ 326; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 31-32: Այս կտորը նոյն Մաշտոց Եղիվարդեցուց քաղաքող Ստեփաննոս Օրբէլեանը վերջում ունի նաեւ. «Եւ առէր ընդ ձեռամբ իրով զգաւառն» նախադասութիւնը (Օրբ., գլ. ԼԲ, էջ 115; Պատմութիւն ճահագնի Սիսական, գլ. ԼԳ, էջ 158), որը եւս. մեր կարծիքով՝ աղբիւրին է յանգում (հմմ. Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 32):

ին՝ Բագրատունիները եւ Վասպուրականի Արծրունիները): Ողջ Թ՞ դարում այս երկու իշխանատոհմերը փոխնիփոխ էին հասնում «իշխան Աղուանից»-ի կարգավիճակին՝ երբեմն ստանձնելով անգամ Արմինիյա ոստիկանութեան, այսինքն՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից «երկրները» իշխանաց իշխանի պաշտօնը: Ընդ սմին, նրանց կողքին ամրացել էին նաեւ հարաւային Արցախում Գորոզուի (Ստեփաննոս Աբլ Ասադ, Եսայի Աբու Մուսէ), իսկ Ուտիքի հիւսիսում՝ Գարդմանի եւ Զորագետ – Սեւորդիքի (Կտրիճ, Ստեփաննոս Կոն, Ներսէհ, Մովսէս) իշխանութիւնները:

Բաժին 3

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽԻ (ԽԱԶԷՆԻ) ԳԱԻԱՌԱՅԱԺԱՆՈՒՄԸ

ՎԱՂ ԵՒ ԶԱՐԳԱՅԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Աշխարհացոյցեան Արցախի կենտրոնական, այսինքն՝ խաչէնեան շորս գաւառներից երկուսը՝ Մեծ Իրանքը եւ Մեծ Կուանքը, բազմիցս յիշուած են հայկական տարաբնոյթ ազգբւրններում, սակայն միւս երկուսի՝ Պիանքի եւ Հարջլանքի յիշատակութիւնները սահմանափակուած են լոկ «Աշխարհացոյց»-ի զոյգ գաւառացանկերով (Բուն Աղուանք երկրին Ե դ. առաջին կէսում միացուած ուտիք-արցախեան 20 եւ Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի 12 գաւառների թուարկումներում)¹: Կրկնենք, որ «Աշխարհացոյց»-ում Արցախի կենտրոնական գաւառների թուարկման տրամաբանութեան բացայայտումից յետոյ (առաջին դէպքում մէկընդմէջ գաւառախմբերը կենտրոնական մասում այսպիսին են՝ Ուտ-Ռոստակ → Ռոտ Պայեակ / Մեծ Կուանք → Մեծ Իրանք → Պիանք → Հարեղանք / Պաժկանք → Մուխանք, իսկ երկրորդ դէպքում՝ Վայկունիք → Բերձոր / Մեծ Իրանք → Մեծ Կուանք → Հարեղանք / Մուխանք → Պիանք → Պաժկանք → Սիսական-ի Կոտակ) աւելի ընդունելի տարբերակ է Պիանքի տեղորոշումը Կարկառի ձախ վերին վտակների հովիտներում, այն է՝ Պտրեցիքի, Մեղրագետի, Տրակետի եւ Վարարակնի (վերջինիս՝ լոկ ձախափնեակով):

Պիանք-ի հետ ուշ տեղանունների ակնյայտ համադրումներ չեն նկատուած, իսկ Ս. Երեմեանի՝ նման համադրման փորձը («Պիանք գաւառ – ... Խաչէնագետի եւ Գարգար [իմա՝ Կարկառ] գետերի միջեւ, Բայան գիւղի շրջակայքում»)² տեխնիկական մի վրիպման արդիւնք է, քանի որ հեղինակի խօսքը, անշուշտ, Բայաթ տեղավայրի մասին է՝ ԺԸ դ. կէսերին Փանահ խանի կառուցած Շահբուլաղի (կամ Բայաթի) յայտնի բերդով (ներկայումս՝ Արցախի Տիգրանակերտի թանգարան)³: Ընդ

¹ Հմմտ **Ա. Յակոբեան**, Կենտրոնական Արցախի Հարջլանք եւ Պիանք գաւառների տեղադրութիւնն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, – Ծուշիկ Հայոց քաղաքակրթութեան օրրան..., Եր., 2007, էջ 44-45; **Առյճի՝** Սիսական-ի Կոտակ եւ Արցախի հարաւային միւս գաւառների տեղորոշումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, – ՀԱ, ԾԻԲ տարի, 2008, սճ. 91-148; **Առյճի՝** Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճակագրական ճետագոտութիւններ, էջ 215-217:

² **Ս. Տ. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 77:

³ Այս Ծահբուլաղ-Բայաթի ամրոցի մասին մանրամասն տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Եր., 1999, էջ 226:

որում՝ վերջինիս շրջակայքը (իր Շիկաքար – Քարագլուխ բերդով, Վանքասարով եւ հանրայայտ արցախեան Տիգրանակերտի քաղաքատեղիով) իրականում վերագրելի է Մեծ Իրանք գաւառին¹: Ամեն պարագայում, անկախ համադրումների բացակայութիւնից, վճռական դեր է խաղում մէկ այլ իրողութիւն՝ այն, որ լոկ մեր առաջարկած տեղորոշման դէպքում են համընկնում «Աշխարհացոյց»-ի երկու բաժինների գաւառախմբերը: Առաջին գաւառացանկում Պիանքը հարաւային Արցախի՝ արեւելքից արեւմուտք թուարկուած երկու գաւառների միջեւ է (Մուխանք → Պիանք → Պաժկանք), իսկ երկրորդում (Մեծ Իրանք → Պիանք → Հարճլանք) նրա դիրքը միջակայ է արդէն կենտրոնական Արցախի երկու գաւառների միջեւ (ընդ որում՝ դրան յաջորդում է հարաւային նոյն՝ Պաժկանք → Մուխանք գաւառախմբի յիշատակումը)²: Յաւելենք, որ Յովհ. Կարագեոզեանը հնարաւոր էր համարում «Կարկառի հոսանքի ձախակողմեան վտակների աւազանում» տեղորոշուող Պիանք գաւառի անունը բխեցնել Ռուսա Ա-ի՝ Ծովինարի սեպագիր արձանագրութեան՝ սինիք-արցախեան «նուաճուած երկրների» շարքում հայերէնի սեռական հոլովով տրուած Պիւռա երկրանունից (միջանկեալ *Պիրկանք-ով)³:

Յաւելենք նաեւ, որ Պիանքը Կարկառ գետի եւ նրա Վարարակն օժանդակի ձախափնեայ հովիտներում տեղորոշելուց յետոյ կարելի է ուշադրութիւն դարձնել գաւառի հիւսիս-արեւմտեան սահմանահատուածի հետ կապուած մի մանրամասնի վրայ: Խորհրդային շրջանում եւ ներկայումս Կարկառի ձախակողմեան վտակների հովիտներն ընդգրկող Ասկերանի շրջանը հիւսիս-արեւմուտքում տարածուած է Կարկառի ու Խաչնագետի աւազանների միջեւ ձգուող ջրբաժան լեռնաբազուկից այն կողմ եւ ներառում նաեւ Խաչնագետի աջ վտակ Քոլատակի վերնահովիտը (Կոչիկ անապատ վանքի շրջակայքը)՝ հարեւան Մարտակերտի շրջանին թողնելով նրա հովտի միայն ստորին մասը՝ Քոլատակ գիւղի տարածքը: Ըստ պահպանուած ցարական ժամանակաշրջանի քարտէզների՝ մօտաւորապէս այդպիսի գծով է անցել նաեւ Շուշիի եւ Զեւանշիրի գաւառակ-ուեզղների սահմանը⁴: Արդ՝ քանի որ զանազան դարաշրջաններում վարչական բաժանումների սահմանները յաճախ մեծ ժառանգականութիւն էին հանդէս բերում (իրենց հիմքում պահպա-

¹ Նշենք, որ Բաբլէն Յարութիւնեանը որոշ վերապահումով, այնուամենայնիւ, ընդունում էր Պիանքի մասին Ա. Երեմեանի կարծիքը («թերեւս անէլի հաւանական է Ա. Երեմեանի կողմից գաւառի տեղադրութիւնը Բայան գիւղի շրջակայքում»), թէպէտ գիտէր նաեւ, որ Մեծիրանից գաւառի «մէջ էր գտնուում... Շիկաքար բնակավայրը» (Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, – Ծուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան..., Եր., 2007, էջ 38-39):

² Հնմ. Ա. Յակոբեան, Կենտրոնական Արցախի Հարջլանք եւ Պիանք գաւառների տեղադրութիւն..., էջ 49-50: Այս տեղորոշման դէպքում, բնականաբար, «ուշ շրջանի Խոջալուի շրջակայքում» «Հարջլանք գաւառի... տեղադրելու» մասին Բ. Յարութիւնեանի «Ենթադրութեան հաւանականութիւնը» այլեւ չի արդարանում (տե՛ս Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանում..., էջ 38):

³ Յ. Կարագեոզեան, Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր աղբիւրներում, էջ 203:

⁴ Տե՛ս Ե. Кондратенко, Карта Елисаветопольской губернии с показанием границ уездных полицейских участков и сельских обществ, Тифлис, 1888.

նելով հինաուրց համայնքների հողատարածքների միջեւ անփոփոխ մնացող բաժանիչ գծերը), ապա ենթադրաբար կարող ենք համարել, որ Քոլատակ վտակի միջնահովտով է անցել դեռեւս աշխարհացոյցեան Պիանքի հիւսիս-արեւմտեան սահմանը: Այդ դէպքում նշուած վտակի անտառոտ վերին աւազանը հիւսիս-արեւմուտքից եզերող լեռնաբազուկով Պիանք-ին կարող էր սահմանակցել աշխարհացոյցեան Արցախի միւս կենտրոնական գաւառը՝ Հարճլանք (որը ներառել է ոչ միայն Թուֆխուի եւ Արագջրի հովիտները, այլեւ Խաչէնագետի վերնահովիտը՝ Արծաթահանք/Խոջայեուրտի լեռնազանգուածից հարաւ-արեւմուտք): Նկատենք, որ Դագիվանքի՝ Լէօի ամփոփած կալուածացանկում յիշատակուած է նաեւ Գանձակ տեղավայրը, որը Խօխանաբերդից մի քանի կմ արեւմուտք Խաչէնագետին հարաւից միացող եւ Քոլատակին զուգահեռ Գանձակ աջակողմեան վտակի հովիտն է¹:

Ինչպէս նշեցինք, Արցախի կենտրոնական միւս՝ Հարճլանք/Հարճլանք գաւառը, որը նոյնպէս յիշատակուած է միայն «Աշխարհացոյց»-ի երկու գաւառացանկերում, ըստ ամենայնի՝ անհրաժեշտ է տեղորոշել Տրտուի Թուֆխու վտակի աւազանում, յարակից ինչ-ինչ տարածքների հետ միասին: Նախ՝ Թուֆխուի հովտում Հարճլանք գաւառանուանը որոշակի նմանութիւն է դրսեւորում ԺԹ դարից Օրուչլու յորշորջմամբ գիւղի անունը՝ Կարասու վտակի գետաբերանում (որի վերնահովտում Սիմէօն Երեւանցու «Ջամբը»-ում նշուած է Սեւաջուր բնակավայրը)²: Օրուչլուի հետ իրաւացիօրէն համադրուած է «Ջամբը»-ի Հալուն գիւղանունը³: Իսկ հաշուի առնելով Հայաստանի (եւ յարակից երկրների) տեղանուններում հնդ-իրանական Բ→Լ, Լ→Բ հնչիւնական անցումների յաճախակիութիւնը⁴՝ Հալուն անունը կարող է դիտուել իբրեւ Հարճլանք գաւառանուան հետ ուղիղ կապ ունեցող: Նման ուղղակի կապը նկատելի է նաեւ Հարճանտու տեղանուան դէպքում, որը յիշուած է Գանձասարի կաթողիկէի 1240 թ. շինարարական վիմագրում (ներքուստ, հիւսիսային պատին, 27 տող)՝ Հասան Ջալալի նուիրատուութիւնները թուարկող տողում. «Հոգացաք զպէտս միաբանիցս՝ գեղորայս Մաչեղ, Հարճանտու, Բոլորքոչն, Վ: լուծ ի Խաչինաձոր, Նորաշինկան գեան, Այգեստանս, Եղգընգնի, զոր իմ հայրն է տուել...»⁵: Այս բնա-

¹ Լէօ, Պատմութիւն Ղարապաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1838-1913, Թիֆլիս, 1917, էջ 156: Հմմ. Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 80:

² Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբը. Գիրք որ կոչի Յիշատակարան, Վաղարշապատ, 1873, էջ 283: Համադրութեան առումով հմմ. Ասեւ Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 78:

³ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 21: Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 79: Գեղամ Բաղալեանի կարծիքով (Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբը, Թարգմ. Վ. Գ. Համբարձումյանի, Պատմա-աշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները եւ քարտեզները՝ Գ. Բաղալեանի, Եր., 2003, էջ 516)՝ Հայուն գիւղանունը համադրելի է Մոս գիւղի կողքին գտնուող Ալուչալու-ի հետ, սակայն դա հակասում է ցուցակի յստակ հերթականութեանը («...Մոս, Սեւաջուր, Ծովատեղ, Խրանց, Հալուն»):

⁴ Դ. Բ. Գամքրելիձե, Բ. Բ. Իվանով, Индоевропейские языки и индоевропейцы..., т. I, с. 198-199; Յ. Կարապետեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 236:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 38-39; Բ. Ուլուբաբյան, Գանձասար, Եր., 1981, էջ 88; Է. Գանիելեան, Գանձասարի պատմութիւն, Եր., 2005, էջ 110: Այս վիմագրի բոլոր

գրում մեր ընդգծած անունները յայտնի չեն Մեծ Իրանքում եղած՝ Գանձասարի վանքին մօտիկ եւ վիմագրական ու այլ յաճախակի յիշատակումներ ունեցող տեղանունների թւում¹, իսկ նրանցից մէկը՝ Նորաշինկան գետը (Խաշինանձոր-ի կողքին), համադրելի է Խաչէնագետի վերնահովտի՝ ԺԹ դարից Թազաբենդ յորշորջուող գիւղի անուան հետ: Իրանից հնարաւոր է ենթադրել, որ Հասան Զալալի (եւ նրա հայր Վախտանգ Տանգիկի) նուիրաբերած կալուածքները, այդ թւում՝ Հարջանտուսը, գտնուել են Խաչէնագետի վերնահովտում: Ընդ սմին, Հարջանգաւանուան հետ համադրելի կարող է դիտուել նաեւ Գանձասարից քիչ արեւմուտք յառնող լեռան «Խոջայեուրտ» (var. Դոջաղուրդ) յորշորջումը, որի բարձրութիւնը (2389,3 մ) չի գիջում աւելի արեւմուտքում Թութխուի եւ Խաչէնագետի ջրբաժան Արցախեան լեռնաշղթայի գագաթներին (2100-2300 մ), եւ որը, հիւսիսից սեղմելով, Խաչէնագետի ընդարձակ վերնահովտը բաժանում է նրա նեղ միջնահովտից: Ի դէպ, այդ լեռանը կարող է վերաբերել Դաղիվանքի 3 կալուածագիր-սիկէլներում յիշուած Հարգաբար (var. Հարազաբար, Հարցլուդայա) լեռնանունը²:

Խոջայեուրտով դէպի արեւելք ձգուող՝ Տրտուի եւ Խաչէնագետի ջրբաժան շղթայի «Արծաթահանքի լեռներ» անուան³ առթիւ կարելի է ենթադրել, որ պատահական չէ Հարջանգ-ի հիմքի նմանութիւնը բնիկ հայերէն «արծաթ» բառի (նաեւ «սպիտակ» նշանակող) հնդեւրոպական *Hark'- հիմքին (որից ունենք՝ խեթ.՝ harkki-, հին հնդկ.՝ rajatá-, աւեստ.՝ ərəzata-, յուն.՝ ἄργυρος, հին պրսկ.՝ ardata-, լատ.՝ argentum⁴): Իսկ Յովհ. Կարազեոզեանի հաւանական վարկածով՝ Հարճլանգը յիշուած է Ռուսա Ա-ի՝ սինիք-արցախեան 23 երկրները թուարկող Ծովինարի սեպագրում՝ հայերէնի սեռական հոլովով դրուած (առանց աճական չ-ի եւ բառամիջում Կ>Մ>Ճ հնչիւնափոխութեան ենթակայ Կ-ով) Երկիրա անուանաձեւով⁵: Բայց սրա հիմքը «արկտոս» – «արջ» բառով ստուգաբանելու եւ Քիրս (=Խիրս) լեռնանուան հետ այն կապելու փորձը⁶ դժուար է ընդունելի համարել. փոխարէնը՝ ընդգծուած սուր եւ բոլոր կողմերից լաւ դիտարկելի ժայռոտ գագաթով Քիրս լեռան անունը հաւանական է թւում բխեցնել պարզապէս հայերէն «քերծ» («ժայռ») բառի նոր պարսկերէն յորշորջումից (շատ տարածուած Մ>Ս հնչիւնափոխութեամբ):

ընթերցումները ստուգել ենք տեղում՝ վանքի հոգեւոր պապաստրների սիրալիր օժանդակութեամբ, որոնց յայտնում ենք մեր երախտագիտութիւնը:

¹ Լոկ Մաչեղ անուանն է նման Դրմբուն գիւղի մօտ՝ Մատտոի ձոր վայրում յիշատակուած Մաչախ տեղանունը (տե՛ս Ծ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1980, էջ 49; Յ. Մկրտչյան, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ер., 1988, с. 51; ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 3, էջ 697, 716):

² Ս. Քամալյան, «Աղվանից աշխարհի» Թաղէ կամ Խոթա վանքի կալվածների վերաբերյալ մի դարալա-կալվածագիր, – ԿՅ, вып. 2, Ер., 1980, с. 153-154.

³ С. Лисицян, Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк, Ер., 1992, с. 30.

⁴ Т. В. Гамк्रेлидзе, В. В. Иванов, Индоевропейские языки и индоевропейцы..., т. II, с. 713. Հմմ. Հ. Աճառյան, Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Ա, էջ 317-318:

⁵ Յ. Կարազեոզեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 197-198:

⁶ Տե՛ս անդ, էջ 259-260:

Յաւելենք, որ ժԳ դարի մի յիշատակարանում (Չիկագոյի համալսարանի Ձեռ. հ^մ 949, Աւետարան, 1237 թ.) «Գանձասար մենաստան»-ի մասին ասում է՝ «ի գլուխս սահմանաց խաչենոյ»¹, որը կարող է արձագանքը լինել Մեծ Իրանք եւ Հարճլանք գաւառների միջեւ հինաւուրց սահմանի: Օր.՝ նման ձեւով է Վարդան Ա-րեւելցին բնորոշել Ուտիքի Գարդման գաւառի ճիշտ հարաւային ծայրամասում ընկած Գետաբակը բերդաւանը՝ գրելով. «...եւ ինքն [մոնոթեւրիզմին հարած եզր կաթողիկոսից հալածուած Յովհան Մայրագոմեցին – Ա. Յ.] չոգաւ յԱղուանս, ի գլուխ Գարդման գաւառի»², ընդ որում՝ Կիրակոս Գանձակեցին ճշտում է. «երթեալ Յովհաննու՝ ընտրեաց իւր տեղի լուսեան ի կողմանս Գետաբակս բերդոյ»³:

Վերջապէս, եթէ ընդունելի է Հարջլանք-ի տեղորոշումը Թուրքուտի աւազանում ու խաչնագետի վերնահովտում, ապա կարելի է նաեւ որոշ նմանութիւն նկատել գաւառանուան եւ ուշ միջնադարում յայտնի Մրջմանց տեղանուան միջեւ (1581 թ. սիկէլում՝ «Մարչամանց» [*<*Մարչամանց*>*]⁴, 1729 թուականի Մաշտոց ծիսարանի յիշատակարանում՝ «Մրչմանց»⁵, Լէօի կալուածացանկում՝ «Միրչմանց /տճ. Մարչիմակ/»⁶, ժԹ դարի այլ փաստաթղթերում ու քարտէզներում՝ «Մերչիմեկ», «Մարչումակ»⁷)՝ նրա սկզբում, իբրեւ վարկած, դիտարկելով Հայաստանի հիւսիսում տարածուած անուանակերտ Մ- նախդիրի յաւելում (հմմ. Ալգէթի [*<**Ագլէթի*>*] – Մանգլեաց փոր, Եգեր – մեգրեյ, Ագա /երկիր/ – Մագագ): Իսկ դրա հիման վրայ էլ ենթադրելի է, որ աշխարհացոյցեան Հարջլանք գաւառի մէջ կարող էր մտած լինել նաեւ Մրչմանցի գետակի՝ նոյնպէս ուշագրաւ Արագ-ջուր (<*Հա՞րգ) անունով վտակի հովիտը՝ արեւելքում, թերեւս, Արծաթահանք-Խոջայեուրտի լեռնազանգուածից դէպի Տրտու իջնող՝ հադարավանքի (նաեւ՝ հաթրավանք, հնթրավանք, հադավանք) ձորակով հանդերձ (բայց վերջինիս արեւելքից յարող Բերդաձորի Սուրբ Գրիգոր վանքի ձորակը թողնելով Մեծ Իրանք գաւառի սահմաններում):

¹ Թ. 313ա. «մեք՝ Գրիգոր եւ Վարդան ... քահանայք, յորս ենք տեղեակալ ի գլուխս սահմանաց Խաչենոյ, ի ս^{առ}ք ուխտս» Գանձասար մենաստանէ, որ է {...} դիւելիսս Խախան...» (ճշգրիտ ընթերցումը տե՛ս ստորեւ, էջ 345. հմմ. **A. K. Sanjian**, *A Catalogue of medieval armenian Manuscripts in the United States*, Los-Angeles, 1976, p. 234; Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ժԳ դար, Կազմեց՝ **Ա. Ս. Մաթեոսյան**, Եր., 1984, էջ 199; **Հ. Հակոբյան**, Արցախի ձեռագիր մատյանների արվեստի մասին, – ԼՂՀ անցյալը, Արկան եւ ասպազան. Միջազգային գիտաժողով /Ստեփանակերտ, 2006/, Եր., 2007, էջ 377):

² **Մեծից Վարդանայ Բարձրաբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական**, Ի յոյս ընծայեաց **Մ. Էմին**, Մոսկվա, 1861 (լետայսու՝ Վարդան), էջ 86: Հմմ. **Ասողիկ**, Բ.ք, էջ 88 («Իսկ նորա գնացեալ ի Գարդման, անդ կատարէ զկեանս իր»):

³ **Կիրակոս**, գլ. Ա, էջ 55:

⁴ **Ս. Քամալյան**, «Աղվանից աշխարհի» Թաղէ կամ Խոթա վանքի ... մի դաբալա, էջ 154 («ես՝ Գոնցես... տւի իմ հայրենեացն Խոթասարն, Շարքարն, Հարգաքարն, եկեղեցին Մարչամանցոյ մուլքն»):

⁵ Տե՛ս **Մ. եպ. Բարխուտարեանց**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 221 («Ես՝ Մրչմանցի տէր Մեղիքսեթի որդի Մարկոսոս»):

⁶ **Լէօ**, Պատմութիւն Ղարապաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի, էջ 152:

⁷ Մանրամասն տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 74-75:

ինչ վերաբերում է այս Հարճլանք/Հարջլանք գաւառից հիւսիս՝ Տրտուի ձախ ափին ընկած ընդարձակ շրջանին (Լեւազետի ստորին հոսանքի «խորածորից» ու Եանշաղից մինչեւ Հաթերք եւ Ականաբերդ), ապա բոլոր հնարաւոր տարբերակներից առաւել հաւանականն է, որ այն հարկաւոր է վերագրել Մեծ Կուանֆ (նաեւ՝ Մեծ Կուենք, Մեծ Կողմանք) գաւառին, ինչպէս որ դա արել են մի շարք ուսումնասիրողներ¹, թէկուզ եւ նշելի է, որ դրա համար առայժմ, ըստ էութեան, չունենք աղբիւրների ուղիղ վկայութիւններ: Կրկնենք, որ կենտրոնական Արցախի Մեծ Իւրանֆ (նաեւ՝ Մեծ Առանք, Մեծարանք, Մեծիւրեանք) եւ Մեծ Կուանֆ գաւառների հիմնական տարածքները, շնորհիւ աղբիւրներում դրանց մասին եղած մեծաքանակ յիշատակումների, նոր գրականութեան մէջ ամենից հաստատունն են տեղորոշում, ընդ որում՝ վաղ շրջանի աղբիւրներում նրանց միջեւ իբրեւ սահման հանդէս է գալիս Տրտու գետի միջին հոսանքը²: Վերջինից հարաւ տարածուած էր Մեծ Իրանքը՝ ներառելով նաեւ Խաչնագետի հովիտն ու Շիկաբար (հետագայ՝ Քարագլուխ) ամրոցի շրջանը³ արդէն Կարկառի աւազանում, իսկ դէպի հիւսիս՝ Մեծ Կուանքը, որը ներառում էր նաեւ Մռաւի լեռնաշղթայի հիւսիս-արեւելեան ընդարձակ փեղերը՝ մինչեւ դաշտաբերան: Սակայն երկու գաւառների համար էլ բուն Տրտուի հովտում դէպի արեւմուտք (դէպի Հարճլանք եւ Սոթք) տարածման սահմանը ճշտող ուղիղ աղբիւրագիտական տուեալները ցաւալիօրէն պակասում են⁴:

¹ Տե՛ս **Հ. Ղ. Ալիշան**, Արցախ, Եր., 1993, էջ 48 (վերահրատ.՝ 1988-1990 թթ. «Բազմավէպ»-ից); **Բ. Ա. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը, էջ 32; **Ս. Սարգսյան**, Արցախ, էջ 40, 48 եւ ներդրի քարտեզները: Նորերս հմմ. նաեւ Պարոյր Մուրադեանի «Արցախը վրացական նորայայտ ձեռագրերում» մեծարժէք յօդուածում (**Պ. Մուրադեան**, Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, ար. Ա, Եր., 2008, էջ 83):

² Այդ սահմանն, այնուամենայնիւ, գետագծից հարաւ (Արծաթասանքի լեռներով) է տարուած **Բ. Ծարուծիւնեանի** քարտեզներում (նոյնը տե՛ս նաեւ՝ **R. H. Hewsen**, Armenia, p. 100, “Armenia According to the Seventh-Century Ašxarhaç’oye” քարտեզում): Սակայն հեղինակը բուն յօդուածի բնագրում զարմանալիօրէն մատուցել է սկզբնաղբիւրներից բխող իրական պատկերը. «Մեծիւրեանց գաւառը, ինչպէս ճիշտ գտնում են ուսումնասիրողները, տեղադրում է Խաչենագետի վերին աստիճանում եւ տարածուել է մինչեւ Տրտու կամ Թարթաւ գետը: Սրա մէջ էր գտնում Տրտուի ասիին գտնուող ասպարիսաձեւ Զղախական հովիտը, Ծիկաքար բնակավայրը, Դաստակերտը...» (**Բ. Հարությունյան**, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն..., էջ 38):

³ Ըստ՝ **Գասխ.**, Գ.ժթ /ի/, էջ 326; **Ա. Յակոբեան**, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 30-31 («...ի լնուլ ՄՇ թուոյ Հայոց [=821 թ.] ելին գաղտարար [a գաղտարար] ի Պարտաւայ արք ընտիրք ի [bclrv չիք ի] Տաճկաց եւ յաւրի առին զԱմարաս գաւառ... եւ ի Մեծ Արանց [bclrv Մեծիւրեանց] սահմանի ամրացան [a ամրացեալք] ի տեղուցն, որ կոչի [bclrv չիք տեղուցն ... կոչի] Ծիկաքար»): Հմմ. նաեւ **Ս. Սարգսյան**, Խաչենի ամրոցները, էջ 5-31:

⁴ Տեղին ճշեմք, որ Մեծ Կուանք գաւառը Աղստեի հովտում, իսկ Հարջլանքը՝ Երասխի ասիին, Քեօնդայան վտակից հարաւ տեղորոշելու վերաբերեալ Ս. Երեմեանի՝ աղբիւրագիտական ամբողջական միջին հակասող տեսակէտները (Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 62, 66) ներկայումս կարող են համարուել յիշվին յաղթահարուած: Չեն հիմնատրուում նաեւ ուսումնասիրողի կողմից Ուտիքի հինգ գաւառների չլաւորուած տեղորոշումները. այն է՝ անհանգի ամենաարեւմտեան (Գետիկ – Աղստեի հովտի) Աղողեւ եւ հարաւային Ռոտ Պայեակ ու Տրի գաւառների տեղափոխումը Տրտու գետի միջնահովիտ եւ յարակից շրջաններ (էջ 34, 79, 86), Գարդմանի (կենտրոնը՝ Ջագիր գետակի վերնահովտում) տեղաշարժումը Կուրի ասիով դէպի հեռու արեւմուտք՝ մինչեւ Աղստեի

Մանրամասները, որ վերն առանձնացրած տարածքում՝ Մուսի լեռնաշղթայից ու Թրդի վտակի հովիտն արեւմուտքից շրջափակող նրա բազուկից (=Աբասասա՞ր) դէպի Լեւագետ ու Տրտու հոսող Մէյտան, Բուլանդիխ, Կեարաք (ԺԹ դարից յորշորջուած՝ «Աղդաբան», բայց ըստ Սարգիս Զալալեանցի՝ «Ուղտապան»¹), Պրտողագետ (մի կալուածագրում՝ «Հաթերբոյ գետ»²) եւ Ականաջուր ոչ մեծ վտակների հովիտների բազմաթիւ տեղանուններից Մեծ Կուանքի կազմում աղբիւրագիտորէն վկայուած կարող է համարուել միայն ամենից արեւելք ընկած Սարսանգը: Այդ տեղավայրը մերօրեայ ջրամբարի պատնէշի մօտ է՝ 7 կմ դէպի հարաւ-արեւմուտք Թրդիի գետաբերանից (որի ձախափնեակում գտնուած Աստեղաբլուրը Մովսէս Դասխուրանցու ՊԱ-ում արտագրուած «684 թ. պատմութեան» մէջ նշուած է Մեծ Կուանքի կազմում³), եւ նրա իրանական կազմութիւն ունեցող ու թարգմանաբար «Գլուխ/Կատար քարի» նշանակող անունը լիովին համադրելի է թոււմ է դարում յայտնի «Գլխովանք»-ի հետ⁴: Իսկ վերջինիս՝ Մեծ Կուանքում գտնուելը նոյնպէս ուղիղ նշում է «684 թ. պատմութիւն»-ը. «Ապա հրաման տայր [Ջեւանշէր Աղուանից իշխանը Ուխտանէս կաթողիկոսի հետ միասին – Ա. Յ.] յուղարկել զնա [Իսրայէլ/Աբաս վանականին, հետագայում՝ Մեծ Կուանքի եպիսկոպոս – Ա. Յ.] խաչապայծառ տապանական անդրէն ի վերնակողմ գաւառն Մեծ Կուանից՝ ի

ու Դեբեդի ստորին հոսանքների միջակայքը (էջ 46), եւ վերջապէս՝ ծայր հարաւ-արեւելեան Արան-ոռո գաւառի տեղորոշումը Ուտի Առանձնակի ու Ծակաշէնի միջեւ (էջ 37)՝ նրա փոխարէն Երասխի ձախափնեակ բերելով գետի՝ ծով մտնող ճիւղ հունի աջ ափի Փայտակարան քաղաքը (Ջ դ. սկզբին կառուցուած Բայլականի հետ Փայտակարանի՝ Հ. Հիբընանից եկող անդնդունելի համադրման հիման վրայ, որը հակասում է «Աշխարհացոյց»-ի ուղիղ պնդմանը. «Փայտակարան լեյից կայ Ուտիոյ, առ Երասխա...: Ուտիք... առ մտից կայ Երասխայ» եւ նոյնանուն անհանգի մի ամբողջ գաւառը (էջ 63, 88):

¹ Ս. Վրդ. Զալալեանց, Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան... ի 1841 ամի, Մասն Բ, Տիսխա, 1858, էջ 221, հմմ. Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 87-88: Ի դէպ, Խ. Դադեանի նօթերում ունենք. «...քիւմբազի մօտով Աղաք, Ղարակեօզլու դշլաղի մօտով Կարաքին գետ կամ Աղտաբանի ջուրը անցայ» (ՀՊՊԿԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 155, թ. 1. ըստ՝ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութիւնի հուշարձանները, էջ 81):

² Ս. Քամայան, «Աղվանից աշխարհի» Թաղէ կամ Խոթա վանքի ... մի դաբալա, էջ 153-154 («Երկրիս հողանիւթն այս է՝ Հաթերբոյ գետն ի վեր մինչեւ ի սարն Ապասալ, Մոսալ Ծարագօյն... Հարագաքարն, Ընեզա կաշկառն, բերթն Մազրոյ եւ գետն Հաթերբայ»):

³ Դասխ., Ա.իը, էջ 98-99; ՄՂ, հտ. Ե, էջ 802, նախ. 12-13 («Եւ եկեալ հասանէին [Մաշտոցի՝ Երուսաղէմից վերադարձող աշակերտները – Ա. Յ.] ... ի ձորախոխտն [bclrv խորախոխտն], անտառայար, ի [bclrv եւ ի] մայրաստանիկ աշխարհն Արցախա[յ]՝ գաւառն Մեծ Կուանից: Եւ ի կիրճն [a կիրճն] ճանապարհին երկաջոկեալ գունդն, լերկուս բաժանելով՝ նստէին գուպարս յայնմ տեղուք, որում Աստեղն կոչէն բլուր՝ ի հիւսիսայ կողմանէն [a կողմանէն], եւ գունդն երկրորդ՝ յայնկոյս Տրտուական գետոյն, ի հարաւական [bclrv հարաւոյ] կողմանն, ի մայրուորտ ովտի պուրակի բնակէին՝ Չոխան անուանեցելոյ [վերջինս Մեծ Իրանքի «վիճակում» էր – Ա. Յ.]»): Դասխ., Ա.իթ, էջ 102; ՄՂ, հտ. Ե, էջ 806, նախ. 28 («զանուն տեղոյն Աստեղաբլուր անուանեցին մինչեւ ցայաար»); Դասխ., Բ.իթ, էջ 205; ՄՂ, հտ. Ե, էջ 840:

⁴ Տե՛ս Գ. Մ. Նալբանդյան, Պարսկերէն-հայերէն բառարան, Եր., 1987, էջ 339-355; Персидско-русский словарь. Составил Б. В. Миллер, Москва, 1960, с. 276-277; Инструкция по русской передаче географических названий Ирана, Москва, 1979, с. 126.

բարձրավանդակ լեանոն, ի տեղի մենաստանի իւրոյ՝ ի Գլխոյ վանս»¹: Երկի յաջորդ գլխում եւս ունենք. «Ապա զգացեալ Աստուծոյ սպասաւորին, որ էր ի Հին եկեղեցւոջ անդ, զծագումն խաչին, ... քաջայաւժար կամաւ երթալր ի Մեծ Կուսնից գաւառն [ա Մեծ Կուսնիցն գաւառ] ի Գլխոյ վանաց եկեղեցին»²: Իսկ Իսրայէլին եպիսկոպոս ձեռնադրելու պատմութեան մէջ ասուում է մի փոքր այլ կերպ. «եկեալ հասեալ նոքա ի Միջնարցախն գաւառ՝ գտանէին զնա ի Գլխոյ վանս՝ յիւրում մենաստանին»³: Աւարտին յիշատակուում է նաեւ Մեծ Կուսնքի եպիսկոպոսանիստի «Տաղձանք» անունը («Եւ նոքա եկեալ՝ ի նախնականն հասանէին եպիսկոպոսանոցն, որում Տաղձանս [bclrv Տաղձանս] անուանէին»)՝⁴, որը, թերեւ, ընկնում էր Գլխովանքից արեւելք՝ աւելի մօտ կաթողիկոսանիստ Պարտաւիհ:

Յայտնի է, որ Մ. Բարխուդարեանցը ձախափնեայ այս ողջ շրջանը («Եանշաղ վտակից» մինչեւ «Թրղի գետակ») վերագրում էր Դասխուրանցու Բ.իթ գլխում մի փոքր անորոշութեամբ յիշատակուած «Ընստակ (Ռստակ) գաւառ»-ի՝ կոչելով այն նաեւ «Հաթերք»⁵: Սակայն «Աշխարհացոյց»-ը եւ միւս սկզբնաղբիւրներն այդպիսի գաւառի մասին ոչինչ չգիտեն: Իսկ բնագրի ուշադիր ընթերցումից երեւում է («Յայնժամ կամաւորութեամբ յանձն առեալ զհրամանս հայրապետին եպիսկոպոսացն երկոցունց՝ ... գային [Պարտաւից] Հոգւոյն Սրբոյ առաջնորդելով, հասանէին [ա չիք հասանէին] յՌոստակ [Եւ յՌոստաստակ, Ե յՌոստակ, 1 յՌոստաստակ] գաւառն Մեծ Կողմանցն այնոցիկ, ի [ա չիք այնոցիկ ի] Չղախեան ովիտն, յասպարիսաձեւ դաշտակն առ ափն Տրտուական գետոյն, որ է ի վիճակին Մեծ Իրանաց»⁶), որ բնագրի Ռոստակ-ը (կամ *Ռոտաստակ-ը) յիշատակուած է կա՛մ որպէս Պարտաւից դէպի Մեծ Իրանք ճանապարհին ընկած Մեծ Կողմանք (Մեծ Կուսնք) գաւառին վերաբերող բնութագրիչ-ածական⁷, կա՛մ էլ որպէս (մասամբ վերականգնման ենթակայ սկզբնօրինակում) Պարտաւի շրջակայ Ուտ-Ռոստակ գաւառ (=Ուտի Առանձնակ), ինչպէս ուշագրաւ դիտարկում էր դեռեւս Վարագ Առաքե-

¹ Դասխ., Բ.լա, էջ 212; ՄՀ, հտ. Ե, էջ 848, նախ. 9:

² Դասխ., Բ.լգ, էջ 218; ՄՀ, հտ. Ե, էջ 852, նախ. 26:

³ Դասխ., Բ.լէ, էջ 234; ՄՀ, հտ. Ե, էջ 865, նախ. 10:

⁴ Դասխ., Բ.լէ, էջ 235; ՄՀ, հտ. Ե, էջ 866, նախ. 14: Ուտի ճիշտ չէ Մեծ Կուսնքի եպիսկոպոսարանը դնել Խարաբավանքում (Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասրաթեան, Խաղապանք-Խաթրավանք, – Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. Ժ, Պէյրութ, 1984, էջ 21; Ա. Ս. Մաթեոսյան, Թարգմանչաց ավետարանը, – «Էջմիածին», 1993, հիմն. Ա-Գ, էջ 106-108), որն, ի դէպ, Տրտուի հարաւային ափին էր, ուր Արցախի Հարճւանք գաւառն էր:

⁵ Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 130; Ս. Կանայեանց, Անշաղ գաւառներ հին Հայաստանի, Վաղարշապատ, 1914, էջ 128: Սլ. Սարգսեանը հակում է այս տեսակէտի մի տարբերակի. «...սկսած մերկայիս Եանշաղ բնակավայրից... մինչեւ Թրղի (մերստեալ Հաթերքը) տարածում է «Աշխարհացոյցում» յիշատակուող Մեծկողմանքի [?!] Ռոստակ գաւառը» (Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 37, հմմ. նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 37):

⁶ Դասխ., Բ.իթ, էջ 205; ՄՀ, հտ. Ե, էջ 840, նախ. 25:

⁷ «Քաղաքային կենտրոն», «աւան», «շուկայագիղ», «շրջան» նշանակող *ռոստակ* իրանական եզրոյթի մասին տե՛ս Գ. Մ. Նալբանդյան, Պարսկերեն-հայերեն բառարան, էջ 310; Инструкция по русской передаче географических названий Ирана, с. 124; Զ. Ս. Խրշույան, Армения и Сасанидский Иран, с. 96:

լեանը¹: Նշենք, որ ըստ ՊԱ-ում բառացի արտագրուած «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութեան» մի տեղեկութեան՝ Ուտիք նահանգի այս կենտրոնական գաւառի հիւսիսային սահմանն անցել է մարզպանանիստ Պարտաւից ոչ շատ հեռու դէպի հիւսիս (հմմ. «Եւ իբրեւ անցին [Վիրոն եւ իր ուղեկիցները, Չարաբերդ/Ջրաբերդից – Ա. Յ.] ընդ ձորս լերանց եւ թափեցան ի գեղեցկատես, վայելուչ, հարթ հաւասար յուռթի դաշտն յՈւտի [bclrv Ուտի] գաւառի, ոչ կարէին իմանալ նշմարել գտեղիսն [a գտեղին], ընդ որ անցանէին՝ յանթիւ բազմութենէն գաւրացն Շաթայ... Գտին զնա բանակեալ ի նորին [bclrv նմին] գաւառի, ըստ հիւսիսայ կողմանէ, մօտ [a մերձ] ի մեծ քաղաքն Պարտաւ՝ ի մէջ յորդաբուղիս մաւրաջուրցն»)²: Հստ այդմ՝ Ուտի Առանձնակի հիւսիսային սահմանի այդ հատուածը (Շակաշէն գաւառին յարող) ճիշտ կը լինէր տանել ոչ թէ Հերան – Կարաշայ գետի ստորին հոսանքով (ինչպէս Բ. Յարութիւնեանի քարտէզներում է), այլ աւելի հարաւ՝ մօտաւորապէս Ինչա գետի ստորին հոսանքի գծով (ինչպէս Ս. Երեմեանի մօտ է):

Հարկ է նաեւ յիշել, որ Հաթերբից Լեւազես ձգուող շրջանը գտնէ զարգացած միջնադարում իրօք սերտ կապուած էր Դաղիվանքի արեւմտեան՝ Սեւանի ափերին հասնող սոթ-ձաւեան տիրոյթներին: «Թարգմանչաց» Աւետարանի (1232 թ., յետոյ պահուած Բանանցի Թարգմանչաց անապատում)՝ «ի թվականն Հայոց 940 [=1312 թ.]» նորոգման պատուիրատու է յիշատակում՝ «ի ցեղէ վեհից, ի զարմէ դիւցազանց, ի դասակարգէ քաջաց, ի գնդէ գովելեաց՝ Գրիգոր մեծ իշխան Հայոց, տէր եւ պարսն Փոքր Սինեաց, Հանդաբերդոյ եւ Ականոյ եւ բարձր լերանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչեւ ի Շաղուսայգայ»՝ նշելով. «Եւ գաւառք մեր յանուանէ այս է՝ Սոթ Գլուխ եւ Բերդաձոր եւ Ճոխանց, Հոսաբակս, Ատրենիս, Կալեր, Ուռեացփոր եւ Խորուագետ, Դվալանոց, էրքն, Մափոէլանց եւ այլ իւրեանց միջոց Մագրենովն՝ ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիք է իւրեանց չորս սահմանովն»³: Ծարայ վանքի

¹ Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Թարգմ., առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Վ. Առաքելյանի, Եր., 1969, էջ 285, ծն. 190: Այս հարցում Բ. Յարութիւնեանի մօտ ինչ-որ խառը պատկեր է առաջացել. «...կարելի է կարծել, որ Մեծ Կողմանք ասելով հեղինակն ի նկատի ունի Ուտիք եւ Արցախ սահմանային աշխարհները, քանի որ Մեծ Կողմանց մէջ [?!] է ստնում Ռոստակ գաւառը, որն անտարակոյս պէտք է նույնանայ Ուտի Առանձնակին» (Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն..., էջ 37): Բիչ վերել էլ մի վարկած է առաջ քաշուած, թէ «ինչ-ինչ հանգամանքներում երկու գաւառները միատրուել են մէկ եպիսկոպոսի ենթակայութեան կամ տեսչութեան ներքոյ»: Սա՝ այն դէպքում, երբ աղբիւրը հէճ այդ հատուածում տալիս է ե՛ւ Մեծ Կողմանց Դաիթ, ե՛ւ Մեծ Իրանից Յովել եպիսկոպոսների անունները:

² Դասխ., Բ.ժդ, էջ 159; Անանուն Կաղանկատուացի, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց, (ՄՂ, հտ. Դ), էջ 406, նախ. 85-87:

³ ՄՄ Ձեռ. 2743, թ. 183ա, 184բ (այս գրչագրի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Մաթեոսյան, Թարգմանչաց ավետարանը, – «Էջմիածին», 1992, հոտ. Ժ-ԺԱ, էջ 102-114; 1993, հոտ. Ա-Բ-Գ, էջ 105-118); Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԴ դար, Մասն Ա (1301-1325 թթ.), Կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթեոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Եր., 2018, էջ 215 (հմմ. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 84, որի տեղանուններում կան Սարգիս Ջալալեանցի թերի վերծանածին յանգող վրիպակներ՝ Ականոյ, Ծաղուսայ, Հասկաբակս, Ատրենիճ, Ռոխաձոր, Դոռանոց, իսկ վերջին Էրքն ու Մափոէլանց անունները բացակայում են): Յիշուած Ուռեացփոր գաւառակը Լեւազեսի հովտի

մի խաչքարի վրայ (այժմ՝ քոչուորաբնակների ոչնչացրած) Յ. Շահխաթունեանցը եւ Մ. Բարխուդարեանցն ընթերցել են. «...ես՝ Սայտի, որդի պարոն Շանշին... ի թուին ՊՀԹ [=1430 թ.], տեղեացս տէր եւ պարոն Փոքր Սիւնեաց, Ականայ, Հաթերքոյ եւ Հանդաբերդոյ, եւ ծովակին Գեղամայ մինչ ի Շաղվախայ, կանգնեցաք զխաչս»¹: Յիշենք, որ հէնց Հաթերքի տէրերն են կառուցել Դադիվանքի պահպանուած շէնքերը, այդ թուով՝ հոյակերտ կաթողիկէն, որի շինարարութիւնը 1214 թ. աւարտին հասցրեց տարաբախտ Վախթանգ իշխանի տիկին Արզուխաթունը (նրա վիճագրի սկզբում ասուով է. «ես՝ Արզու խաթունս, նուաստ աղախին Ք^եստսի, դուստր մեծի իշխանաց իշխանին Քրդին եւ ամուսին Վախտանկա[յ]՝ թագաւորագնո[յ] տե^եսն Հաթերքո[յ] եւ ամենայն Վերին Խաչէնո[յ], յուսով մեծաւ շինեցի զս^եք կաթողիկէս ի տեղոջ հանգստարանի առն իմո[յ] եւ զաւակաց իմոց...»)²:

Ի տարբերութիւն ժԸ դարի «Ջամբո»-ի պատկերի, ըստ որի Դադիվանքի տիրոջներն արեւելքում հասնում են լոկ մինչեւ Զափար, Կեարաք ու Նորշէն³, մեզ հասած որոշ կալուածագրերում «Դառէի վանից» կալուածք է համարում նաեւ Հաթերքն իր շրջակայքով: Վերոնշեալ սիկէլում Գանձասարի կաթողիկոս Պետրոս Խանձկեցին (1653-1676)⁴ այլոց նման «գրում է, թէ վկայ եմ, որ Հաթերքը վախմ է Թաղէ առաւելոյն, աջ կողմից էլ կնիքը դրուած: Յետոյ Եսայի կաթողիկոսի ձեռքն ու կնիքն է՝ վկայ եմ այս բանիս: Երրորդ տեղը՝ Երեմիա կաթողիկոսի ստորագրութիւնը եւ կնիքը՝ վկայ եմ այս բանին: Չորրորդ տեղը՝ Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոս, որդի Մէլիք-բէկին, այս հաստատ բանիս վկայ եմ, կնիքը աջ կողմից: Հինգերորդ տեղը՝ Փիլիպպոս Հայոց՝ վկայ եմ, կնիքը մօտը, վեցերորդ տեղը՝ «Ես՝

Սեիդլարի (<Սեօյուդլու – *Ուտիաշէն) հետ համադրելու՝ Գեղամ Բաղալեանի փորձը (Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբո, էջ 511-512) վերապահելի է: Նրա հետ, իրօք, համադրելի է «Ջամբո»-ի եւ 1661 թ. թղթի Ուոուցփորը (var. Ըոուցփոր), որը «Լուրթավանից... վիճակ»-ում դնելով՝ «Ջամբո»-ը յստակ նշում է նրա եւ 1312-ին նրա հետ յիշուած Հոսաբակք-ի (=Հասկաբակս, ԺԳ դարում՝ Հասաթա^եղք) ու Ատրէնիս-ի (1312-ի՝ Ատրէնիս, 1661 թ. թղթում եւս՝ Ատրէնիս) դիրքը. «Սոքա յալակոյս լերինն են, կից Արեգունտոյն Գեղամայն»: Իսկ Կալերը եւ Դաւալանոցը (1312-ի՝ Դավալանոց) քիչ վերելում դրուած են հարեւան «Մաքեմեաց վանից... վիճակ»-ում, որը եւս չբաժան լեռներից միմիայն արեւմուտք էր (Սիմէոն Երեւանցի, Ջամբո, էջ 283):

¹ Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 408; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 225:
² Տե՛ս Բ. Ուլուբաբլան, Դադի կամ Խութայ վանք, – «Էջմիածին», 1971, հ^տ 2, էջ 66-70; P. Cuneo, Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988, p. 451-455; Մ. Հասրաթյան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Եր., 1992, էջ 44-49; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 198-199, հ^տ 708; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութի ճուշարմանները, էջ 90-110:
³ Սիմէոն Երեւանցի, Ջամբո, էջ 283:
⁴ Աղուանից-Գանձասարի կաթողիկոսների առաւել հաւաստի ցանկը տե՛ս Բ. Ուլուբաբլան, Աղվանից եկեղեցի, – ՀՍՀ, հտ. 1, Եր., 1974, էջ 263; Ա. Մանուշարյան, Հայոց եկեղեցու պատմության վիմագրագիտական-պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1992, էջ 178-191; Լ. Ա. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Եր., 2006; Ա. Մաղալյան, Աղուանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների զավազանագիրքը, – ՊԲՀ, 2008, հ^տ 3, էջ 268-271; Մ. Բալայան, Հայ Աղվանից եկեղեցին (Սկզբնավորումից մինչեւ մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009 (յատկ.՝ էջ 173-176):

Ակորբոս»¹: Թէպէտ, մի կարճ ժամանակ առաջ, մեր սիկէլում նշուած Հայոց կաթողիկոս Փիլիպպոս Ա Աղբակեցու (1632-1655) կոնդակում Հաթերք գիւղը յիշուած է եղիշէ Առաքելոյ կամ Զրվշտիկ կոչուած վանքի թեմի (Մեծ Կուանք, Մեծ Իրանք եւ Կողթ գաւառների տարածքում) գիւղերի թւում. «...Հաթերքու, Ականու, Զանկաթաղու, Կուլաթաղայ, Մոխրաթաղու, Կիսապատու, Մեծ շինու, Մահմնու, Մալաթկանու, Զարտախին, Վերին Շ[ի]նաթաղու, Ափիտուլա[յ], Սահլապատայ, Թթուտին, Ուղտակաւայ, Կօկթափին, Եղակերու, Ծակառաշինու, Վանքին, Գետաշէնու, Սլուքեցու, Բաղշիքու, Մրցնու, Հաճիշինու, Քօշկայ, Հատիսու, Էիբլօղայ, Միրգիկուայ, Ոսկանապատի..., Յնծահալայ, Գետամիջու, Համասրապակուց...»²:

Ինչ վերաբերում է Տրտուի վերնահովտին (Աւազետի հովտով), որը զարգացած միջնադարում առաւելապէս հանդէս էր գալիս իբրեւ Ծար «երկիր» կամ «գաւառ» (իր կենտրոնական, իշխանանիստ բնակավայրի անունից³), ապա պատմագրութեան մէջ, սկսած Ղ. Ալիշանից եւ Մ. Բարխուդարեանցից, արմատաւորուել է, ցաւօք, աւանդական մի փոխանցիկ սխալ, ըստ որի հետազօտողները նշուած շրջանում տեղորոշել են աշխարհացոյցեան Արցախի Վայկունիք (var. Վակունիք, Վակունիս) գաւառը, իսկ նրանից արեւելք էլ՝ Բերձոր գաւառը⁴: Սակայն շէ՞ որ Մովսէս Դասխուրանցին (=Մաշտոց Եղիվարդեցին) ներկայացնում է այդ երկու գաւառները Եսայի Աբու Մուսէին ենթակայ, այսինքն՝ Գորոզուի իշխանութեան մաս կազմած ութ հարաւային գաւառների ցուցակում («Վերին Վայկունիք, Բերձոր, Սիսական[-ի Կոտակ], Հաբանդ, Ամարաս, Պաղկանք, Մխանք եւ Տրի գաւառ»)՝, ուստի աղբիւրագիտական հիմքերը լիովին բաւարար են՝ բացառելու Վայկունիք գաւառի կապը Տրտուի աւազանի հետ եւ տեղորոշելու այն Հակարի գետի Շալուայ ձախ օժանդակի հովտում, նրա միւս՝ Հոշանց օժանդակի եւ Արցախեան լեռնաշղթայի միջեւ (նոյն հովտով աւելի հարաւ էլ՝ տեղորոշելով Բերձոր գաւառը)⁵:

Իսկ որ Տրտու գետի վերնահովտը վաղ միջնադարում եղել է Սիւնիք նահանգի հիւսիս-արեւելեան Սոթք գաւառի մի մասը, մատնացոյց էր անում դեռեւս Սեդրակ Բարխուդարեանը (թէկուզ եւ սխալուելով Վայկունիքի տեղորոշման խնդրում). «Սահլին Կաղանկատուացին կոչում է Սիւնիքի տէր, եւ իրաւամբ, որովհետեւ Վայկունիքը [իմա՝ Տրտուի վերնահովտը – Ա. Յ.] միջին դարերում միշտ Սիւնիքի մաս է համարուել եւ Ստ. Օրբէլեանը իր ցանկերի մէջ նրա բոլոր գիւղերը Սիւնիքի մաս է համարուել»⁶:

¹ Ս. Քամալյան, «Աղվանից աշխարհի» Թադէ կամ Խոթա վանքի ... մի դաբալա, էջ 151:
² Տե՛ս Մ. Եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 48:
³ Հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչեւի իշխանությունը, էջ 34; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 55:
⁴ Հ. Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 10, 14-16; Մ. Եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 402-403; Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 82; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 8, 112, 217:
⁵ Դասխ., Գ.Ժթ /ի/, էջ 325:
⁶ Հմմ. Ա. Յակոբեան, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, սն. 293, 309, ծն. 55; նոյնի՝ Գոշավանքի շինարարական արձանագրութիւնը եւ հարաւային Արցախի եպիսկոպոսութեան սահմանները, – ՀԱ, ՇԺԳ տարի, 1999, սն. 266; նոյնի՝ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական ռեսուրսները, էջ 220-229:

նիքի Սոթք գաւառի վրայ է թուարկել: Ըստ երեւոյթին Վայկունիքը, որը նաեւ Ծար գաւառ եւ Ծարայ երկիր է կոչուել, հէնց այս շրջանից սկսած Սոթքի հետ մի ամբողջական միաւոր է կազմել»¹: Մանրամասնէք, որ Սիւնեաց պատմիչը, օգտագործելով վաղ շրջանի տուեալները (մինչեւ Թ դարի փոփոխութիւնները), Ծարը թուարկում է Տաթեւի վանքին պատկանող եւ Աղուանից երկրին (իմա՛ Արցախին) սահմանակից շրջանների շարքում («Հատանէ եւ զսահման Աղուանից՝ Ըոմբի խոռն, Ծար գաւառ, Աղահէճ, ընդ որ Աղունոյ գետն հատանէ մինչ ի Քարաւազին կամուրջն [Նուղափերինից արեւմուտք – Ա. Յ.], եւ Հաբանդ գաւառ»)՝: Աղբիւրագէտի համար կարեւոր է, որ դրանից առաջ պատմիչի մօտ բերուած Հայոց Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսի շրջաբերականում ուղիղ խօսւում է հին կարգի եւ հին սահմանների վերականգնման մասին. «...էր բովանդակն 55 նամակ շրջագայական թղթի իւրաքանչիւր հայրապետի կնքով, եւ այն երկար բանիւք եւ հրահոսան նզովիւք գրեալ: Վասն որոյ եւ մեք երկուցեալ յայնպիսի առաքելական հարցն հրամանէ եւ պատկառեալ ի ծերացեալ բազմաժամանակեայ աթոռոյն Սիւնեաց՝ անդրէն դարձուցաք զբոլոր սահման վիճակի նոցա եւ վերստին հաստատեցաք զեղեալ պատիւ նոցա»: Իսկ այնուհետեւ թուարկում են Սիւական տան գաւառները. «Եւ այս իսկ են գաւառք՝ վիճակեալք հօտի նոցա. Սիւնիք, Բաղք, Արեւեաց տունն, Որդուատ, Արգուլիք, Վանանդ, Երնջակ, Նախիջաւան, Զուղայ՝ որքան Երասխայ գետն հատանէ, Ճահուկ, Վայոց ձոր՝ Խաչերոյ խոռովն [Խաչիկ գիւղի շրջակայք – Ա. Յ.], Գեղաբունի՝ Կոզաբակովն, Երիշատ, Զաղացաձորն եւ Փորակն իսկ բոլորովին, յորում բազում հակառակութիւնք լեալ էին, եւ մեծամեծ նզովիւք ամրացուցեալ էին կաթողիկոսքն Հայոց: Հատանէ եւ զսահման Աղուանից՝ Ըոմբի խոռն...»³:

Նկատենք, որ Սեւանայ լճից հիւսիս եւ Ռոմբի խոռից (Լեւազետի վերնահովիտ) արեւմուտք ընկած վերջին երեք անունները չնկատած («Երիշատ, Զաղացաձորն եւ Փորակն») Բ. Ուլուբաբեանը նշում էր, թէ Սոթք գաւառի հատուածը չի յիշուած Սիւնեաց պատմիչի բնագրում, ուստի այն իբրեւ թէ վերագրուել է Արցախ – Խաչէնին⁴: Սակայն Սիմէոն Երեւանցու մօտ եւս Սեւանի հիւսիսային ափին թուարկուած են հէնց Սոթքի Մաքենեաց վանքին ենթակայ միեւնոյն գիւղերը (Սոթից արեւմուտք՝ 3 գիւղից յետոյ). «զԶաղացաձոր, զՀամաթիար, զԴարանակս [=Սոթքի գիւղացանկի՝ Դարանակ, հետագայում՝ Դարայ], զԱղջաղալայ, զԻրիշատ, զՈկունիս, զԶիլ, զԱրտաւուճ [=հետագայի՝ Արտանիշ], զԳետիկ, զԿարմունջ, զՂարաքեափանակ [=հետագայի՝ Թոխլուջա, ներկայիս՝ Դախտիկ]»⁵: Ըստ Բ. Ուլուբաբեանի մի այլ վրիպման՝ նախորդող տեղանունը (երկի երկու ձեռագրախմբերում՝

¹ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Ծաքիի եւ Փառիստի իշխանությունները, էջ 73:

² Օրբ., գլ. ԾԶ, էջ 227-228; Պատմութիւն Ասիական Սիսական, գլ. ԾԷ, էջ 310:

³ Օրբ., գլ. ԾԶ, էջ 227; Պատմութիւն Ասիական Սիսական, ԾԷ, էջ 310:

⁴ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 46-47:

⁵ Սիմէոն Երեւանցի, Զամբո, էջ 283: Վերջին գիւղի համար տե՛ս եւ հմմ. Աստի ԼԼՕՏ բաւարան, հտ. 2, Եր., 1988, էջ 465; Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, Զամբո, էջ 509-510:

Գոգայ բակովն եւ Կոգայ բակովն) չկայ այլ աղբիւրներում¹: Սակայն մեզ հասել է նրա յիշատակումը գոնէ «Զամբո»-ում՝ «Շղուաքայ վանքի» գիւղացանկում («Կոգաբակ, Մեծ Զագ, Փոքր Զագ, Եսնիստն, Շղուաք, Ծակքար...»)²: Ոմանք Կոգաբակը համադրել են միջնադարում յայտնի Կոթ գիւղաքաղաքի հետ³, բայց աւելի հաւանական է այն տեղադրել Գեղարքունիք գաւառի հարաւ-արեւմուտքում սահմանային դիրք գրաւող՝ Արգիճի գետի ձախ ամենաերկար՝ Քարաձի ուշագրաւ անունով (հմմ. Կոգայ) վտակի ընդարձակ հովտում, որը փոռած է Գեղամայ լեռնաշղթայի հարաւային ամենաբարձր Գեղասար գագաթի (3443 մ) տակ եւ որտեղ կար էլի ուշագրաւ Կարայազի յորջորջումով՝ խորհրդային շրջանում լքուած մի գիւղ:

Ինչպէս նկատել է դեռ Ս. Բարխուդարեանը, Օրբէլեանի երկի վերջում՝ Սիւնեաց 12 գաւառների գիւղացանկերի («Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց հարկք եկեղեցւոյ ըստ հին սահմանին» վերտառութեամբ⁴)՝ Սոթ գաւառի 75 (կամ 76) գիւղերի ցուցակի վերջնամասում առկայ է ոչ միայն Ծար-ը (15 միւտոր հարկաչափով), այլեւ 7-8 ուրիշ գիւղանուններ⁵, որոնք իրապէս համադրելի են Տրտուի վերնահովտի բնակավայրերի հետ: Հմմ., օր.՝ Գետաբակ - «Գետամիջոյ վանք» (Ծարի «խորածորում»)⁶; Երեթի - «Զերմաջուր» (աւելի ուշ՝ Իստիսու)⁷; Հունջեմ - «Հաճաւ» (հմմ. Աղահեջքում Հունջաւ - Հօշանց [^{*}Հաւանք] գիւղանուն տարբերակների հետ զուգորդութիւնը); Վարժակի աղբիւր - «Իստիբուլաղ» (Հաճաւից 6 կմ հիւսիս-արեւելք)⁸; Եղջեռունիք - «Մարալգամի» (խորհրդային շրջանի Բաբաշլարը Լեւա-

¹ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչեանի իշխանությունը, էջ 47:

² Սիւնեոս Երեւանցի, Զամբո, էջ 284; Սիւնեոս կաթ. Երեւանցի, Զամբո, էջ 500:

³ Տե՛ս ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 3, էջ 186, 242:

⁴ Օրբ., գլ. ՀԳ, էջ 371; Պատմութիւն Ասիական, գլ. ՀԳ, էջ 509:

⁵ Տե՛ս Օրբ., գլ. ՀԳ, էջ 374; Պատմութիւն Ասիական, գլ. ՀԳ, էջ 514-515:

⁶ Սոթքի ցանկում - *բակ* / -*բակք* վերջաւորութեամբ անունների առատութեան վերաբերեալ Հ. Հիւբշմանի դիպուկ դիտարկումից յետոյ, իրօք՝ 75-ից 14-ը, կարելի է նաեւ նկատել, որ փոխարէն այս գաւառի ցանկում բացակայում են -*վանք* վերջաւորութեամբ գիւղանուններ, այնինչ միւսներում դրանց թիւը 2-ից 9 է (ընդ որում՝ այնտեղ էլ չկան -*բակ*-ով անարտուղներ): Թւում է, թէ այս դիտարկումը բաւարար է՝ համարելու, որ «շրջապատուած տեղ, գաւիթ, փարախ, ծիր, պարուակ» նշանակող *բակ* եզրույթը (տե՛ս Հ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 275-276) այս ենթատեքստում ունեցել է հենց «վանք» իմաստը: Մեր վարկածն ընդունելու դէպքում, բացի «Գետաբակք» - «Գետամիջոյ վանք» համադրութիւնից, հնարաւոր է նկատել նաեւ այս ցուցակի «Նորաբակք» անուն համապատասխանութիւնը Մովսէս Դասխուրյանցու Գ.իք /իզ/ գլխում յիշատակուած «Նորա-վանքի» հետ, որը կառուցել էր «տիկինն Սպրամ... ի գաւառին Սողէից»:

⁷ Ըստ Յովհ. Կարազեղզեանի (Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 148-151)՝ հետագայում *Իստիսու* դարձած *Զերմաջրի* հետ համադրելի է Ռուսա Ա-ի՝ Ծովինարի վիմագրի *Երեյթուս* երկրանունը՝ կազմուած վաղնջական շրջանի հայերէն *եռ* (<*երս*) արմատով *եռել* (<*եռեալ*) եւ *թուս* - «ջուր» բառերից: Զերմաջրի միակ յիշատակութիւնը Ծարի Ս. Սարգիս եկեղեցու արեւմտեան պատի մի արձանագրութեան մէջ է. «Ես՝ Կչիկ, տ՛ի իմ Զերմաջրին ջաղացն...» (Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 219): Իստիսուի հետ համադրութեան առումով հմմ. նաեւ Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 81:

⁸ Համադրութիւնը՝ Յ. Կարազեղզեանի (տե՛ս Քարվաճառի /Քելբաջարի/ շրջանի հուշարձանների քարտեզը [հեղինակներ՝ Յ. Սիմոնեան, Յ. Սանամեան, Յ. Կարազեղզեան], Եր., 1995): Իստիբուլաղի յուշարձանների եւ վիմագրերի մասին տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութային հուշարձանները, էջ 47-49 (հեղինակը գիւղանունը թարգմանել է՝ *Ջերմ-*

գետի հովտում՝ Հանդաբերդից հիւսիս-արեւմուտք)¹; Աւծի գետ եւ Աւծն – «Օտղշ-լաղ» կամ «Օտաղլու» (երկուսն էլ՝ Քարվաճառ քաղաքից 2-3 կմ արեւմուտք)²:

Բացի այս վերջին մասից (Ծարի շրջակայքից)՝ Սոթքի գիւղացանկում Արեւելեան Սեւանի լեռնաշղթայից արեւելք ընկած գիւղանուններ են նշմարուում նաեւ սկզբնամասում: Սկսուելով գաւառակենտրոն Սոթք աւանից՝ թուարկումն, ըստ ամենայնի՝ ընթանում է դէպի արեւելք եւ անցնում Սոթքի լեռնանցքը, որից այն կողմ յիշատակուած են Լեւազետի հովտի, գուցէ, մէկ տասնեակի չափ գիւղեր: Դրանցից Սափչի անապատ-ը (var. Սափշանապատ) մեծ հաւանականութեամբ համադրելի է Հանդաբերդի դիմացի ձորահովտում ուշ միջնադարում Չափնի անունով յայտնի գիւղի հետ՝ իր ԺԳ դարի եկեղեցով, մահարձանով, խաչքարերով ու վիմագրերով³: Իբրեւ վարկած՝ Սոթքի գիւղացանկի անունների աղաւաղումներ կարող են դիտուել նաեւ հետեւեալ ուշ յորջորջումները. «Չալիգեօլ»⁴ Լեւից 1,5 կմ

աղբիւր): Նկատենք, որ այս համադրութեան վերաբերեալ Սլ. Սարգսեանի կասկածանքը («որը դարձեալ Սոդք գաւառի բնակավայրերից է», տե՛ս Աշ. աշխ., էջ 85), չի կարելի արդարացուած համարել (թէպէտ միւս դէպքերում կան ընդունելի դիտողութիւններ շտապողական համադրումների վերաբերեալ): Նշենք նաեւ, որ այս *Վարժակի աղբիւր* տեղանունն հետ լիովին համեմատելի է թոււմ Արածանի վերնահովտի յայտնի տաք հանքային աղբիւրների հիմնուրց անունը՝ «Վարշակի ջերմուկներ»: Տե՛ս Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, Գ.հգ, էջ 132; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2327 («ի ջերմկին, որ կոչի Վարշակի»): հմմ. Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 513; ՀՀՕՏ բառարան, հտ. 4, Եր., 1998, էջ 790:

¹ Համադրուած է դեռեւս Մ. Բարխուդարեանի կողմից (Արցախ, էջ 404՝ «Եղջերուագոմ»): Հմմ. Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 87; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 32 («Եղջերուեմիք»):

² Վերջին՝ *Աւծէն* գիւղանունն համար հարկ է մանրամասնել, որ Օրբէլեանի՝ մեզ հասած գրչագրերում առկայ անունը «ԱւՇէն» է եւ այն էլ՝ յաջորդ *Աղահեջք* գաւառի ցուցակի սկզբում: Սակայն ենթադրելի է, որ այստեղ որեւէ գրչի նոյնպիսի սխալ է սարդել, որպիսի սխալի պատճառով, ըստ մեր դիտարկման (Ս. Յակոբեան, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, սն. 276-277)՝ Աղահեջքի վերջին *Աղբաթխերտ – Աղախիրտ* (var. Աղախերդ) գիւղանունը յայտնուել էր յաջորդող *Հարսանդ* գաւառի ցուցակի սկզբում: Նման շփոթը ծագում էր, երբ երկու սինակներով գրուած որեւէ գաւառացանկի վերջին գիւղանունն կողքին՝ նոյն տողում էր յայտնուում յաջորդ գաւառի անունը: Իսկ «ԱւՇէն» անուանաձեւը մենք վերականգնել ենք՝ ենթադրելով, որ Աղահեջքի ցուցակի սկզբում յայտնուելուց յետոյ Ջ-ով տարբերակն «ԱւՇէն»-ի է վերածուել գրչի վրիպման հետեւանքով, յաջորդող «Անէժ» անուան վերջին բաղաձայնի ազդեցութեամբ:

³ Դրանց նկարագրութիւնը եւ վիմագրերի ընթերցումը տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 34-39: Հմմ. Մ. մազ. Տէր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դադիկի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ, 1938, էջ 93-94: ԺԸ դարի պատմիչը յիշատակում է *Չարնի* գիւղի իւզբաշիներին. «Պարսոյ զօրի մէջումն կէր Ջ քրիստոնայ, որ Թահմազին ղոյ են կամ իւզբաշի... մինը՝ Գեղաքունու ղուն կասեն... Գեղաքունի չորս կողմէն կասեն՝ գեղն Սոթ անուանի, այս տթեցի Ատոռնի որդի Արիջանս, չաբնեցի Այտղէն բէկի որդի Աղաջանըն եւ չաբնեցի Մուսլեան Տէր Մուսլեի որդի Բալիզն, եւ Շաթալկերեց թօթուզի որդի Հախնազարս» (Աբրահամ Երեւանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, Հրատ.՝ Հ. Ս. Ծննդեմեան, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1977, գլ. ԺԷ, էջ 75):

⁴ Ս. Կարապետեանը նշում է, որ Լեւ «գիւղից 1,6 կմ հիւսիս-արեւելք, 15 մ բարձրութեամբ առանձնացած ժայռի ստորոտում մէջքի վրայ ընկած է գեղաքանդակ, բայց անարձանագիր խաչքար» (Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 40): Այս եւ յա-

հիւսիս-արեւելք < Աւագան (12 միաւոր հարկաշափով), «Ջամիլլու»՝ Սեիդլարից 4 կմ հիւսիս-արեւմուտք < Համամբակը (7 միաւորով), «էլեասալիլար»՝ Սեիդլարի եւ Լեւի միջեւ < Արափսաբակ (var. Արեւիսաբակ, 6 միաւորով), Կոնգուր՝ Ուռիաջուր/Սեօյուդուլայի ձախ վտակ եւ լեռ նրա ակունքի մօտ < Գուկառինջ (var. Գուկառինճ [< *Գունկ-առի՞նճ], 15 միաւորով): Ի դէպ, նշուած լեռը Լէօի կալուածացանկում կրում է «Կոնդուր» անունը¹, իսկ ցարական 5-վերստանոց քարտէզում՝ «Կոմուր-դաղ»: Վերջին լեռնանունն հետ համադրելի է Ժէ-ԺԸ դդ. յիշուած Գովէր գիւղանունը²: Միաժամանակ, իր անունը ի դարում Սեօյուդուլայ-ից (Յարգմանաբար՝ «Ուռիջուր») ստացած Սեիդլարը ԺԹ դարում դեռ կոչում էր «Բաշ-դամ»³, այսինքն՝ Մեծ գոմ, եւ դա, գուցէ, բաւարար է՝ ենթադրելու, թէ հէնց այստեղ է եղել ուշ միջնադարի Գովէր գիւղը (աւելի հնում, իբրեւ վարկած՝ Գուկառին): Ահա Լեւագետի հովտի այս գիւղախմբից յետոյ է Սոթքի գիւղացանկի թուարկումը վերադառնում Սեւանի աւազան՝ հասնելով հաստատապէս այստեղ գտնուած Նորաբակ/Նորավանքին եւ Վասակաշէն/Վարդենիսին⁴:

Սիւնեաց պատմիչի վերոբերեալ տուեալների հետ համահունչ է Բշնիի Ս. Աստուածածին եկեղեցու հարաւային պատի՝ 1031 թ. ընդարձակ արձանագրութեան տեղեկութիւնը, ըստ որի՝ Հայոց կաթողիկոսութեան կենտրոնական արքեպիսկո-

չորդ ուշ յորջորջումները տալիս ենք ըստ՝ Карта генерального штаба К-38-141, Кельбаджар, масштаб 100000, Москва, 1978.

¹ Լէօ, Պատմութիւն Ղարապաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի, էջ 673:
² Տե՛ս ՀՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, թ. 4; ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 240, վաւ. 160, թ. 4ա (նոյն բնագիրն է. «Պետրոս հոգեւոր տէրին հրամանաւ այս քանի գիւղօրայքս մեզ բաժին տւիւն Ատրէնիս, Ընուցիոր, Քաւթաւանց, Հաճաւ, Բորու, Քարվանատ, Գումէրն, Զուար: ... Գրեցաւ թվին ՌԺԺ [=1661 թ.], Յուլիսի 20»); Հայերէն արձանագրությանը առարկաներ, Աշխատասիրությանը՝ Ե. Մուշեղյանի, Եր., 1964, էջ 69 («Յիշատակ է խաչս Կոմերեցի Պաղտատարին եւ կողակցոյն Սիմալիին եւ որդոյն Դաւիդին, ի դուռն Դաղեւ վանքին... թիւին ՌԺԸԸ-ին [=1745 թ.]»): Հմմ. Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 121:
³ Հմմ. անդ, էջ 21:
⁴ Հմմ. Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, էջ 360; ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 4, էջ 782: Ստեփանոս Օրբէլեանի ԿԱ գլխում (էջ 249; Պատմութիւն տաւն Սիսական, էջ 249) Սիւնեաց 30 նշանաւոր վանքերից 15-րդը նշուած է «Դաղէի» կամ «Թաղէի» անունով վանքը, որին նախորդում են Ծղուկք, Բաղք, Զորք, Արեւիք, Հաբանդ գաւառների, իսկ յաջորդում են Աղաճեչքի (աղաճեչեան Ծիծառնոյ վանքից առաջ յիշուած է այլուստ անյայտ Կուտափաձորի վանքը), Վալոց ձորի եւ Գեղամ գաւառի (որում ասել Սոթքի՝ «մեծ մենարանն Մաքենոցն») վանքերը: Նախկինում մենք շտապել էինք ենթադրել, թէ խօսքն անպայման Տրտուի միջնահովտի յայտնի Դաղիվանք-Սոթքավանքի մասին է եւ դրա հիման վրայ կարելի է վերջինիս շրջակայքը եւս վերագրել Սոթքին (տե՛ս ՀԱ, 2008 թ. տարեգրքում, էջ 106): Սակայն հետազայում ճշտել ենք (Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 238-239, ծն. 56), որ անկախ Սիւնիքի տէրերի՝ Դաղիվանքի «խորածորին» յաւակներուց (երբեմն՝ ասել յաջողուած), քննարկուած գիւղացանկի եւ ըստ այդմ՝ աշխարհացոյցեան Սոթքի արեւելեան սահմանը հասել է լոկ Լեւագետի ստորին հոսանքի «խորածորին»՝ ներառելով Սափչի/Չափնիի ու Հանդարբերդի ձորալանջերը, սակայն չանցնելով Եանշաղի ու Ծաղիկանց լեռան (>Ի-չազու. հմմ. Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 19) կողմը:

պոստութեան¹ սահմանները նկարագրուում են այսպէս. «Եւ արդ՝ ... զսահմանահատ վիճակս սորա, որ է՝ յարեւելից ի Ծար գետոյ մինչեւ ի գետն Ախուրեան»²: Եթէ ընդունենք, որ այստեղ Ծար գետ է կոչուած Տրտուի վերին հոսանքը, ապա պէտք է նաեւ համարենք, որ հէնց գետի այդ հատուածի գոնէ մի կտորով եւ արեւելքից նրա աւազանն իր Թուխու վտակի հովտից բաժանող լեռնաբազուկով են սահմանակցել աշխարհացոյցեան Սիւնիքի Սոթք գաւառը եւ Արցախի յարակից շրջանը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ դա ցուցանում էին պատմիչ Ստեփաննոս Օրբէլեանի ձեռքի տակ եղած աղբիւրների հեղինակները³:

Ջարգացած եւ ուշ միջնադարում եւս Սոթքի արեւմտեան եւ արեւելեան մասերը, որոնք Սիմէոն Երեւանցին բնորոշում էր «յայտկոյս լերինն» եւ «յայնկոյս լերինն» արտայայտութիւններով, յաճախ ընկալում էին իբրեւ մէկ ամբողջութիւն: Այդպէս է դեռ Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացոյց»-ում, որը նշում է. «Սոթից գաւառն Ծարայ երկիրն է»⁴: Ուշագրաւ է նաեւ նոյն ԺԳ դ. կէսերին Կիրակոս Գանձակեցու կողմից նկարագրութեան ձեւը. «Գիւղ մի ի սահմանս Գեղարձունոյ ծովուն ի կողմ հաչեւնոյ, հուպ ի բերդն Հանդաբերդ, ուր Ջերմուկն է, Ծար անուն...»⁵: Նոյն կերպ, 1647 թ. յիշատակարանում ԺԵ դարի հին Աւետարանի նորոգման վայրը գրիչ Մովսէս երէցն անուանել է «ի յերկիրն Ծարայ, ի մայրաքաղաքն Սոթէի»⁶: Նշելի է լուկ, որ ուշ շրջանում լիովին Դադիվանք/Խուժավանքի տիրոջը հանդիսացող Ծար գաւառն արեւելքում ընդգրկում էր էլ աւելի մեծ տարածք՝ նաեւ Թուխուի հովիտը եւ Չափար գիւղի ու Խաղարավանք/Խնթրավանքի շրջակայքերը Տրտուի միջնահովտում: Սիմէոն Երեւանցին «Խուժավանից» տիրոջների արեւելեան մասը (Վարդենիսի լեռներից «այն կողմ») նկարագրում է հետեւեալ ձեւով. «Խսկ յայնկոյս լերինն՝ Մեծ Ծար, Կաժ, Անուխս, Խօլօզանց, Դաշտակ, Հաճաւ⁷, Ապահէն, Ըումէն, Քարատակ,

¹ Հմմ. 1298 թ. Գլաձորում Մկրտիչ Թեղեմեցի գրչի ընդօրինակած «Մեկնութիւն կաթողիկէից թղթոց»-ի յիշատակարանում. «Այլ եւ զքշտորդի սորին՝ գտեր Յովհաննէս զարձապիսկոպուն Բոջնոյ եւ զվերատեսուչն Այրարատեան նահանկին...» (ՄՄ Ձեռ. 1409, թ. 330բ: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 824):

² Այս եւ Կոտայք վտանդի միւս արձանագրութիւնները գիտական հրատարակութեան է պատրաստել («Դիւան հայ վիմագրութեան» շարքի առաջիկայ հատորի համար) վիմագրագէտ Գագիկ Սարգսեանը:

³ Իհարկէ, կարելու է նաեւ ընդգծել, որ աշխարհացոյցեան *Սոթք-Սալթք գաւառը* չպէտք է շփոթել նրա ձեւատրումից առաջ, անկասկած. գոյութիւն ունեցած եւ շատ աւելի մեծ տարածքով *Ծաղէացոց իշխանութեան* հետ (տե՛ս վերեւում, էջ 61 եւ **Ս. Տ. Երեւյան**, Ծաղէացվոց իշխանությունը, էջ 41-52; **Բ. Ուլուբաբյան**, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, էջ 182-186; **Յ. Կարազեղեան**, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 189):

⁴ Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, Բնական հրատ.՝ **Հ. Պերպերեանի**, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 12: Նշենք նաեւ, որ այս բնագրում տպագրական վրիպակ է սպրդել՝ «Ծառայ» *իկս* «Ծառայ». հմմ., օր.՝ ՄՄ Ձեռ. 7085 (ԺԳ դար), թ. 151բ:

⁵ **Կիրակոս**, գլ. ԽԸ, էջ 322:

⁶ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ (1641-1660 թթ.), Կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Եր., 1984, էջ 261:

⁷ Վերջին անունը բնագրում ակնյայտ վրիպակով է՝ «Հաճաք»: Մինչեւ այստեղ թուարկուած են Տրտուի վերամիջովտի, ապա գալիս են Թուխուի գետահովտի 12 գիւղերը:

Ձուար, Մոս, Սեւաջուր, Ծովատեղ, Խրանց, Հալուճ, Մոթանց, երկու Դաւաշխուր՝ մեծ եւ փոքր, Լեւ, Եանշաղ, Բարսեղի շէն, Մէլտանն, Երիցի շէն¹, Խութավանք, Չափար, Կեարաք, Նորշէն, Խնթրավանք»²: Այս 28 գիւղանուններից մի քանիսը յանուանէ յիշատակուած են զանազան ձեռագրերի յիշատակարաններում, վիմագրերում ու սիկէլներում: Դրանք են՝ «Ծար», «Դաշտակ»³, «Հաճաւ»⁴, «Մոս»⁵, «Ապահէն»⁶, «Խնթրավանք/Խաղարավանք», «Եանշաղ»⁷, «Չափար»⁸, «Նորշէն»⁹, «Խութավանք/Դաղի-

¹ Վերջին հինգ գիւղանունները Լեւազեսի հովտում են, իսկ յաջորդ հինգը՝ Տրտուի միջնահովտում:

² Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբո, էջ 283:

³ Հմմ. ՄՄ Ձեռ. 3601, թ. 229բ («աւարտեցաւ ս^{մբ} մատեանս ա^{ստուծային} ծային, որ գոչի Մաշտոց, ձեռամբ յոգնամեղ և յանիմաստ գոչի՝ սուտանուն եւեթ Եսայի իրիցո: Գրեցաւ սայ ի յերկիրս Ծարայ, ի գողս, որ գոչի Դաշտակ, ընդ հովանեաւ Ս^{մբ} Ա^{ստուծային} ծածմին և Մարդադօնեաց ս^{մբ} նշանիս և ս^{մբ} Յակոբիս և այլ սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ: Ի թշիւս Հայոց Ռ՝Ծ՝Բ [=1673 թ.]:»): Տասը տարի վաղ նոյն Եսայի գրիչը եւ նոյն Դաշտակում էր արտագրել (նման բոլորագրով) նաեւ ՄՄ Ձեռ. 4053-ը, բայց յիշատակարանում գիւղանունը կորսուել է, քանի որ գրչագրում մկրատով կտրուած է վերջին թերթի կէտը՝ 301ա₂ սիւնակի բնագրով. իսկ 301ա₁-ում ունենք. «...գեղեոնագործ Եսայի Հրեցս... կատարեցի զԱւետարանս ի թշականութեանս Հայոց Ռ՝Ծ՝Ժ եւ Բ [=1663 թ.], ամէ՛ն, եւ ի թագաւորութեան Պարսից ազգին Փոքր Ծահ Ապագին, եւ ի հայրապետութեան Աղուանից ս^{մբ} Պետրոսի ս^բբազան կաթողիկոսի: Ի յերկիրս Ծարայ, ի գաղն {...}: Հմմ. Թ. Միճնապան, Արցախի գրչության կենտրոնները, Եր., 2015, էջ 38:

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 226 («...տուի զԱնիբոց հողն ի Հաճաւ[յ] եկեղեցին...»): Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 49. «Յիշատակ է նովս Ամիրճանին, Ամիրխանին, Ախիճանին, Հ^{աճաւ} գեղ^{ու}: Թշ^ի Ռ՝Ծ՝Զ [=1677 թ.]» (մեր որոշ սրբագրումներով):

⁵ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ, էջ 601. «...բնակեցաւ ի յերկիրս Ծարայ[յ], ի գեղն Մոս...»: Հմմ. Թ. Միճնապան, Արցախի գրչության կենտրոնները, էջ 37:

⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 198-199 («...գեղս եւ ազարակս իրեանց սահմանաքն՝ զԱպահէն եւ զԵճնարածանց, եւ զԲճանց եւ զԿանաչատրոն, որ ի Վայոյ[յ] ձոր»), էջ 216; Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ, էջ 489 («...եկեալ հասա[յ] ի յերկիրս Ծարայ, ի գեղն, որ կոչի Ապահէն», հմմ. Թ. Միճնապան, Արցախի գրչության կենտրոնները, էջ 37); Թ. Միճնապան, Արցախի գրչության կենտրոնները, էջ 17 («Ի թուականութեանս Հայոց Ռ-երորդի Ծ-երորդի և Ը-երորդի ես՝ պիտակ և տխմար սուտանումսմբ Յոհաննէս իրիցուկս, որ եմ ի գեղջէն Ապահիճու, եկի ի Սուրբ աթոռս Գանձասար», ՄՄ Ձեռ. 2277, թ. 154ա); Ս. Քամալյան, «Աղվանից աշխարհի» Թաղէ կամ Խոթա վանքի ... մի դաբալա, էջ 153 («Ես՝ Սէտիս [var. Սէյտիս], որդի Գրիգորին, թոճն պարոն Հասանայ, ետու մեր վանորէիցն զԱպահէն, զԽոթ, զԽոգեճնակս...»), էջ 154 («...տշի վակս բաժնէն իմե՛լ զԱպահէն իր մուքովն»):

⁷ Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 221. «յիշատակ է բարեմիտ Յուրիւն... ի երկրէն Ծարայ, ի գեղջէն Եանշաղէն...» (հմմ. Թ. Միճնապան, Արցախի գրչության կենտրոնները, էջ 59):

⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ, էջ 654 («...որ եմ յերկրէն Ծարայ, ի գեղջէն Չափարո»); Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 133 («տուի զի[մ] գնած հողերն ի Չափարին ի ս^{մբ} ուխտս...»); էջ 216; Ս. Քամալյան, «Աղվանից աշխարհի» Թաղէ կամ Խոթա վանքի ... մի դաբալա, էջ 153:

⁹ Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 135, ծն. 1 («ես՝ Տէր Գրիգորես... գնացի Նորշէնն, շինեցի երեք ջաղաց... եկի ի դուռն Ս^{մբ} Առաքելոյս, շինեցի զԽոթ... թշիւն Ռ՝Է [= 1558 թ.]:»); Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 215; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 120; Սիմէոն կաթ. Երեւանցի, Ջամբո, էջ 519; Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 242-243:

վանք»¹: Անունների մեծ մասը լաւ համադրուած է ժԹ դարի յորջորջումների հետ, որ կան ժամանակի քարտէզներում եւ այլ նիւթերում². «Ծար» > Զառ, «Կաժ» > Կեղ-դեկ, «Նօլօզանց» > Նոլազէյ, «Հաճաւ» > խալաչլու (հետագայում՝ Օկտեաբրքենդ), «Ապահէն» > Բենա (հետագայում՝ Քիլսեալու, Տրտուի աջ ափին յառնող 1767 մ բարձրութեամբ՝ Ղալա յորջորջուած լեռնագագաթի հարաւային լանջին), «Ճումէն» > Զումարդ, «Զուար» > Զուֆուգարլու, «Մոս» > Մոզքենդ, «Սեւաջուր» > Կարասու (վտակ), «Հալուճ» > Օրուջլու, «Դաւալխուր» - նոյնը (հետագայում՝ խալլանլու), «Լեւ» > Լեքենդ, «Շանշաղ» - նոյնը, «Բարսեղի շէն» > Բաղրսաղ, «Մէյտան» > Մայ-դանշայ (վտակ), «Շրիցի շէն» > Քեշիշէնդ, «Կեարաք» > Գեարաւենդ: Իսկ այն, որ Սիմէոն Երեւանցու «Ձամբո»-ում բացակայում են յիշատակարաններից ու վիմագրերից յայտնի «Բորու», «Քարվաճառ», «Գոմեր»³, «Կոզուր» (հետագայում՝ Կոթուրլու)⁴, «Տպէլ» (հետագայի՝ Բաշաիբէլ, Բաշաուբէլ, խորհրդային՝ Բաշիբէլ)⁵ անունները, բացատրուած է պարզ՝ ժԸ դ. վերջերին դրանք արդէն հայաբնակ չէին:

Աղբիւրների համադրումից երեւում է, որ վաղ շրջանում Սիւնիքի մաս կազմած՝ Տրտուի վերնահովիտը, իսկ նրա հետ նաեւ Սոթք գաւառի մնացեալ՝ Սեւանայ լճի ափին ընդգրկող արեւմտեան հատուածը, դուրս է եկել այդ աշխարհի իշխանների տնօրինութիւնից եւ միացուել Արցախ աշխարհի Մեծ Իրանք գաւառի (այդ պահին արդէն՝ խաչէնի) իշխանների տիրոջներին: Ըստ Մովսէս Դասխու-

¹ Ի դէպ, «Սիւնիքի Ծար գաւառում» (իբրեւ թէ՛ *Արա* «Տրագետ անապատում») է արտագրուած համարուել անէ ՄՄ Զեռ. 4074-ը (Սարգիս Ծնորհալու «Մեկնութիւն կաթողիկէայց», ճօտրագիր, 1670-ից յետոյ), սակայն դա արդիւնք է անխնայ գրութեան եւ թերթի աջ եզրի քայքայման պատճառով ոչ դիւրին ընթերցող յիշատակարանի՝ «Որոտան գաւառ»-ին վերաբերող հատուածի թիւր վերծանման: Տե՛ս Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հտ. Ա, Կազմեցիմ՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեթունյան, Փ. Անթաբլյան, Եր., 1965, էջ 1143; Պ. Զորանեան, Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, - ՄՄԱԵԺ, հտ. XX, Եր., 2001, էջ 219: Ահա՛ այդ սխալաշատ բնագրի իրական ընթերցումը (բացելով պատուոյ նշանի տակ գրչի յապատումները եւ ձեւաւոր փակագծերում նշելով եզրի կորուստները). «Ես՝ Յովսէփս, յետինս ի մանկանց եկեղեցու... յերկին Սիմէոնց, ի գաւառին Որոտան, ի գեղեղէն Ըղուերծու, գրեցի զՍարգիս {...} ի Մեծ անապատն փոխեալ, ի Տրագետն ի {...} յիշխանութեանն Ծառ Սլէյմանին, որ թ[...]եցաւ յաւորս ս[...].» (թ. 417ա₂):

² Հնմ. Ե. Կոնդրատենկո, Карта Елисаветпольской губернии..., Тифлис, 1888; Карта Кавказскаго края, Тифлис, 1904 (մասշտաբը՝ 5 վերստ); Пятиверстная карта Елисаветпольской губернии, Тифлис, 1910; Специальная карта Евразийской России. Тифлис, 1911 (մասշտաբը՝ 10 վերստ); Լէօ, Պատմութիւն Ղարապաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի, էջ 152-156, 673-678; Карта генерального штаба К-38-141, Москва, 1978.

³ ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն I, էջ 24 («ի հոչակաւոր երկիրս Ծար, ի գեղս Քարվաճառ»); ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 240, վաւ. 160, թ. 4ա; ՀՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, թ. 4 («գիղօրայքս Հաճաւ, Բորու, Քարվաճառ, Գումէրն, Զուար»):

⁴ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 204; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 112 («Ես՝ Յովսէփս երէց Կողբեցի, իմ հալալ արդեամբք միաբանեցալ[...]:»): Համադրութեան առումով տե՛ս անէ Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 80:

⁵ Լէօ, Պատմութիւն Ղարապաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի, 673-677: Մանրամասն տե՛ս Ա. Ե. Հակոբչյան, Հ. Շ. Սիմոնյան, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրութիւնը եւ Տպէլի տեղադրութեան հարցը, - ՊԲՀ, 1998, հ^տ 1-2, էջ 227-232:

րանցու մի ուղիղ հաղորդման՝ իր մազապուրծ դասերը փրկելու համար Տրտուկ միջնահոլովում տիրոջթներ ունեցող «Միհրական» տոհմի վերջին իշխան Վարազ Տրդատի կինը «ամուսնացուցանէ զՍպրամ Ատրներսեհի՝ Սահլի որդուոյ, որ է [a էր] ի տոհմէն Հայկայ, տէր Սիւնեաց, որոյ բոնազբաւտութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ»¹: Ի դէպ, Գեղամայ գաւառ ասելով՝ հեղինակը, ըստ ամենայնի՝ նկատի ունի ոչ թէ ամբողջ Գեղարքունիք գաւառը, որն «Աշխարհացոյց»-ում ընդգրկում էր Սեւանայ լճի արեւմտեան ու հարաւ-արեւմտեան ողջ աւազանը, այլ նրա լոկ հարաւային մասը՝ հետագայ աղբիւրներում յիշուած սահմանացուցիչ Շողուազ (ներկայումս անհիմն անուանափոխուած՝ Զորագիւղ) գիւղից արեւելք՝ ներառելով նաեւ յարակից Սոթքի լճակողմեան կէսը: Այս ընդգրկումը յայտնի է նաեւ ուրիշ աղբիւրներում, օր.՝ երբ Գեղարքունիքի բնակավայր է կոչուում նշանաւոր Մաքենիսը, որը Ստեփաննոս Օրբէլեանի գիւղացանկում (եւ ըստ այդմ, թերեւ, «Աշխարհացոյց»-ում) Սոթքում էր: Այդպէս է, օր.՝ Վարդանի «Աշխարհացոյց»-ում. «Գեղամ Գեղարքունի է, ուր կայ ուխտն Մաքենիս»²: Կամ էլ՝ Մաշտոց Եղիվարդեցու վերոյիշեալ «Վարք»-ում. «...ելեալ հայրն նորա ի տիս մանկութեան, եւ գնաց պանդխտութեամբ ի գաւառին Առթից... Յետոյ ի վախճանելն նորա յարեցաւ մանուկն Մաշտոց ի կրանաւորս... եւ հմուտ եղեւ Գրոց Սրբոց եւ նոցին Աստուածագգեցող զարութեանցն ի կրանաստանին, որ կոչի Մաքենոցք, ի գաւառին Գեղարքունիք»³:

Արցախի գաւառների ճիշտ տեղորոշումը թոյլ է տալիս նաեւ կատարել արաբական աղբիւրի յայտնի վկայութեան մասին մի ուշագրաւ դիտարկում: Ալ-Բալազուրին (թ. վերջ) է դ. կէսերի զօրավար Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բախիլիի նուաճումները նկարագրելիս նշում է նաեւ Արմինիայի արեւելքում ընկած վեց գաւառների հետեւեալ շարքը. «Շակշին [=Շակաշէն], Միսկուան [=Մեծ Կուանֆ], Ուղ [=Ուտի Աուանճակ], Միսրիան [=Մեծ Իրանֆ], Հարջալիան [=Հարջանֆ], Տիար» (ալ-Բախիլիին այնտեղ հեծեալ ջոկատ էր ուղարկել Բալազուրիների պայմանագրով հպատակեցնելուց եւ ապա Պարտաւ հասնելուց յետոյ)⁴: Այս շարքի վերջին անունը, որպէս կանոն, համադրուել է (աւելի յաճախ՝ «Տաբար» կամ «Տիր» տառադարձութեամբ) Ուտիքի Տրի գաւառանուն հետ⁵, որն իրապէս նահանգի ամենահարաւային մասում էր (Կարեագինո – Ֆիզուլիի շրջակայքում եւ դէպի հարաւ ու արեւելք): Սակայն այժմ, նկատելով արաբական արշաւանքի

¹ Գախա., Գ.իբ /իզ./, էջ 340: Տե՛ս նաեւ վերելում, էջ 186, ծն. 1:
² Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, էջ 12:
³ ՄՄ Զեռ. 970, թ. 359ա: Հմմ. Գարեգին Ա կրդ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, սն. 89: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., էջ 41: ՄՀ, հտ. Թ, էջ 698-699:
⁴ Ըստ՝ Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրները..., 16), էջ 274 (հմմ. նաեւ էջ 499՝ Իբն ալ-Ֆակիհի): Այս հանրայայտ պատմական դրուագի մասին վերջին անգամ տե՛ս Ա. Տոնոյան, Հ. Սարգսյան, Հետմարգպանական Աղվանքում «քուրդ» անվան մի քանի արաբական հիշատակությունների խնդիրը, – Արեւելագիտության հարցեր (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածո), հոմ 12. Նվիրվում է պրոֆեսոր Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին, Եր., 2016, էջ 262-272:
⁵ Տե՛ս, օր., Ա. Տ. Երեւնյան, Ն. Մառը եւ VII դարի Հայոց «Աշխարհացոյց»-ը, էջ 82:

նկարագրութեան մէջ թուարկուած վեց գաւառներից հինգի սպառիչ համապատասխանութիւնը Ուտիք եւ Արցախ աշխարհների կենտրոնական գաւառախմբերի հետ, գուցէ, կարելի է ալ-Բալազուրիի յիշատակած Տիար տեղանունը փնտրել մեր Պիանն գաւառի՝ վերը ճշտուած տարածքում: Կարելի է ենթադրել նաեւ նրա կապը Տրակետ (<*Տրագետ) գետանուն հիմքի հետ: Այդ տարբերակով՝ որպէս քաղաքական պատմութեանը վերաբերող հետաքրքրական դիտարկում, կը ստացուէր, որ արաբական տուեալ գորաշարժը, գոնէ ըստ Թ դարի պատմիչին հասած լուրերի, չի առնչուել հարաւային Արցախի գաւառախմբի հետ եւ ուղղուած է եղել լոկ կենտրոնական հատուածի գաւառների դէմ: Նման տարբերակով Տրակետ գետանուն հիմքի ընկալման փորձը, գուցէ, հնարաւոր է կիրառել դեռ բիւրանական Սարգուրէ Բ-ի Գանձագոռան տարեգրութեան Տերիա երկրանունան ստուգաբանութեան առիթով, որը սեպագիր բնագրում յիշատակուած է Կուալրա (>Մեծ Կուանն, Տրտուի հովտում) եւ Ուխունէ (>Խօխանա/բերդ/, Խաչէնագետի հովտում) երկրներից յետոյ (բոլոր համադրումները՝ ըստ Յովհ. Կարագեոզեանի):

Բաժին 4

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՁԵԻԱԻՈՐՈՒՄԸ ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՅ ԿՈՂՄԱՆՅ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒՄ

Ինչպէս յայտնի է, Արաբական խալիփայութիւնն սկսեց թուլութեան լուրջ նշաններ ցոյց տալ Աբբասեան արքայատոհմի իշխանութեան գալուց գրեթէ անմիջապէս յետոյ (Ը դարի կէս): Աբբասեան խալիփաների կարեւորագոյն նորամուծութիւններից մէկն իրենց անձայրածիր տէրութեան մէջ ոչ արաբ եւ ոչ մահմեդական խոշոր աւատատէր-հողատէրերի իրաւունքների պաշտօնական ճանաչումն էր եւ ապա նրանց զանգուածային ընդգրկումը պետական կառավարման գործում²: Դրա հիման վրայ էր, որ Թ դ. սկզբներից ժառանգական դարձաւ բարձրագոյն աւատատիրական վերնախաւից նշանակուող՝ մարզերի կառավարիչ-նստիկան-ամիրաների պաշտօնը: Հողատիրական ժառանգական իրաւունքների պահպանումով ու էլ աւելի կանոնակարգումով (խալիփաների կամ ոստիկանների կողմից կնքուած յատուկ պայմանագրերով)³ նրանք փորձում էին թուլացնել պետական պաշտօնեաների շարաշահումների պատճառով Օմայեանների դէմ ահագ-

¹ Յ. Կարագեոզեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, Էջ 201: Հմմ. աստ, Էջ 59, ծմ. 3:

² Տե՛ս Ե. Ա. Беляев, Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, Москва, 1957, с. 240; Ա. Պ. Փոլադյան, Քրդերը Աբբասյան խալիփայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Եր., 1999, էջ 41-43; Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, հտ. Ա, Եր., 2004, էջ 166-170:

³ Տե՛ս Ա. Ն. Տեր-Ղեւոնդյան, Հայ մախարաբների հողատիրական իրավունքները VII-IX դարերում ըստ խալիփայության պայմանագրերի, – ՊԲՀ, 1974, հոմ 4, էջ 195-212; Առյճի՝ Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիփայության տիրապետության ներքո, – ԼՀԳ, 1975, հոմ 4, էջ 76-78:

նացած հասարակական բողոքը, եւ ընդլայնելով տէրութեան հասարակական ու հարկային հիմնաբազան՝ խթանել տնտեսութեան զարգացումը: Սակայն հէնց այդ պատճառով արքունիքը նպաստեց տեղական աւատատէրերի հզօրացմանը եւ տարբեր մարզերում կիսանկախ ամիրայութիւնների առաջացմանը:

Նուաճուած երկրներում խալիփայութեան տարածքային ծաւալմանը զուգընթաց յայտնուում էին արաբական ցեղային բնակչութեան մեծ զանգուածներ, որոնց զգալի մասը բնաւորուում էր այնտեղ¹: Դրա հետեւանքով տեղաբնիկների մի որոշ մասը ստիպուած լքում էր հայրենի տարածքները կամ ընդունում նուաճողների մահմեդական դաւանանքը: Արաբ վերաբնակիչները սովորաբար հողատարածքներ էին զբաղեցնում այն քաղաքային խոշոր բնակավայրերի շուրջը, որոնք վերածուել էին խալիփայութեան տեղական վարչական կենտրոնների: Այդպէս ձեւաւորուում էր ազգակիցների ու դաւանակիցների հաւատարիմ ուժ, որի վրայ յենուում էին նուաճուած երկրներում խալիփայի նշանակած բարձր պաշտօնեաները՝ ուստիկանները եւ զօրահրամանատարները: Այդ ուժը յուսալի յենարան էր դառնում նաեւ թ դարից սկսած աւելի ու աւելի մեծ ինքնագլխութիւն ձեռք բերող տեղական խոշոր աւատատէր-կուսակալների համար, ում ժառանգական դարձած տիրոջթններն աստիճանաբար վերածուում էին կիսանկախ պետական կազմաւորումների՝ ամիրայութիւնների: Նշուած եղանակով թ դ. վերջերին Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց տարածքներում կազմաւորուեցին ու որոշակի հզօրութեան հասան երեք՝ Շամախիի, Գանձակի եւ Դերբենդի ամիրայութիւնները:

Իրանցից առաջինը՝ Շամախիի կամ Շիրւանի արաբական ամիրայութիւնը, ձեւաւորուեց վաղմիջնադարեան ճիղբքի բուն-աղուանական փոքրիկ թագաւորութեան հիմնաբազայի վրայ՝ Շամախի եւ Յրի (Սաղիան) քաղաքների շուրջը², բայց շուտով տարածուեց դէպի Կասպիականի ողջ ծովափը՝ Կուրի գետաբերանից մինչեւ Դերբենդի ամիրայութեան սահմանը Սամուր գետի ընթացքով: Անտիկ շրջանում եւ վաղ միջնադարում այս տարածքը բնակեցնում էին բուն-աղուանական եւ իրանական ցեղեր ու ժողովուրդներ, մասնաւորապէս՝ ժամանակին հզօր թագաւորութիւն ստեղծած մասքութները: Նրանք շարունակում էին դաւանել քրիստոնէութիւն եւ զրադաշտականութիւն, որոնցից երկարատեւ անցումը դէպի մահմեդականութիւն կայացաւ միայն մասնակի (մասնաւորապէս՝ զրադաշտական կրակապաշտութեան հետքերը պահպանուեցին ընդհուպ մինչեւ նոր ժամանակները՝ ժԹ դար), այնինչ նուաճող արաբ վերաբնակիչները արագօրէն լուծուեցին տեղական

¹ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիփայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 141-145:

² Ծիրք-Օիրան համադրման տե՛ս Ա. Հակոբյան, «Օիրվան» տեղանվան ծագման մասին, – Երիտասարդ պատմաբանների 20-րդ գիտական նստաշրջան, Զեկուցման թեզեր, Եր., 1986, էջ 5-6; **ԱՆԳԻ՝** Албания-Алуанк..., с. 90; **ԱՆԳԻ՝** К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании, с. 39-41; **Ա. Պ. Հակոբյան**, «Օիրվան» տեղանվան ծագման հարցի շուրջ, – ՄՍ, IV, Եր., 2007, էջ 61-65; **ԱՆԳԻ՝** К постановке вопроса об этническом облике царства Лайзан, – Albania Caucasica, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, с. 154-159.

էթնիկ զանգուածի մէջ¹ իրենց մասին յիշատակներ թողնելով լոկ տարածքի մի քանի գիւղանունների մէջ (Արաբալի, Արաբհաջի, Արաբշամլի եւն)²:

Խալիփայութեան կենտրոնական իշխանութեան թուլացման ժամանակաշրջանում՝ Թ դ. երկրորդ կէսին, Շամախիի ամիրայ իսլամ իբն իսալիդ իբն Յազիդը՝ արաբական Շայբանի ցեղից, իրեն անկախ հռչակեց եւ հիմք դրեց Շիրւանի մահմեդական ամիրայութեան, որը կարեւոր դեր ստանձնեց Արեւելեան Այսրկովկասի մի քանի դարերի քաղաքական ու պատմա-մշակութային կեանքում: Ծագումով դերբենդցի արաբալեզու հեղինակ Մամմուս ալ-Լակզին (ԺԱ դ. վերջ – ԺԲ դ. սկիզբ) իր «Շիրւանի եւ Բաբ ալ-Աբվաբի պատմութեան» մէջ, որ յաճախ կոչուում է նաեւ «Թարիխ ալ-Բաբ» (այն պահպանուել է Ժէ դարի օսմանցի պատմագիր Մունեջջիմ-բաշիի հեղինակած «Պատմական գրադարան» ժողովածոյում)³, հաղորդում է, որ Շիրւանի արեւմտեան հարեան Լայզան երկրամասի ամիրայ Մուհամմադ իբն իսալիդի «եղբայրը՝ իսլամ իբն իսալիդը, տիրակալ էր Շիրւանում: Երբ 247 թուականին [րմՎ Հիշրէի, = 861 թ. – Ա. Յ.] Մուխավաբիլ [խալիփայ]ի սպանութիւնից յետոյ անկարգութիւններ սկսուեցին, իսլամին ինքնագլուխ [խստակալա] դարձաւ Շիրւանի գործերում... Նա ճանաչուեց որպէս Շիրւանշահ եւ որոշ ժամանակ անց վախճանուեց... Իշխանութիւնը ժառանգեց նրա որդին՝ Մուհամմադ իբն իսլամ իբն իսալիդը, որը շարունակեց իր հօր ականգները»⁴:

Նոյն ժամանակ, ըստ նոյն աղբիւրի յաջորդ հատուածի՝ իսլամի եղբայր Յազիդ իբն իսալիդ իբն Մազեադը հիմնաւորուել էր Շիրւանի հարեան Լայզանում («երբ իսլամ իբն իսալիդն ինքնագլուխ դարձաւ Շիրւանում, նրա եղբայր Յազիդ իբն իսալիդն անկախացաւ Լայզանում: Իսլամին անուանում էին Շիրւանշահ, իսկ նրա եղբայր Յազիդին՝ Լայզանշահ»): Ժ դ. սկզբին Լայզանշահ Աբու Թահիր Յազիդ իբն Մուհամմադ իբն Յազիդ Մազեադեանը պատերազմի մէջ մտաւ Շիրւանշահ Ալի իբն իսլամի դէմ, յաղթեց նրան եւ տարածեց իր իշխանութիւնը նաեւ Շիրւանում («գրուեց Շիրւանը 305 թուին [Հիշրէի, = 917 թ. – Ա. Յ.]»⁵)՝ այդպէս միաւորելով երկու ամիրայութիւնները: Ժ դարի հեղինակ ալ-Մասուդին Հիշրէի

¹ Ինչպէս նշեցինք վերեւում, նշուած զանգուածի մեծագոյն մասը զարգացած եւ ուշ միջնադարում էթնիկապէս պարսկացաւ, իսկ ԺԹ դարում (Ռուսական կայսրութեան կազմ մտնելուց յետոյ) այդ գործընթացն աւարտուեց «թաթեր» անուամբ պարսկալեզու, շիա մահմեդական էթնոսի՝ ժողովրդի ձեւաորմամբ, որի մի մասն Ի դարում ենթարկուեց թիրքացման-ադրբեջանացման (հմմ. **А. АКОПЯН**, К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании, с. 43-44; **ԱՆՅՈՒՆ**՝ Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, – ВА, 2015, № 2 /8/, с. 69-83).

² Հմմ. **Ս. Գ. Բարխուդարյան**, Գերբեմի Հայ-աղվանական թագաւորութիւնը, – ՊԲՀ, 1969, հոտ 3, էջ 125-148; **С. Бархударян**, Страницы из истории Арцаха..., с. 138-139.

³ Հեղինակի մասին տե՛ս **А. К. Аликуберов**, Об авторе исторической хроники XI в. «Та'рих Баб ал-абваб ва Ширван», с. 119-121; **ԱՆՅՈՒՆ**՝ Эпоха классического ислама на Кавказе, с. 309-313. Հմմ. նաեւ **Ս. Տեր-Ղեւոնդյան**, Մունեջջիմ-բաշիի XI-XII դդ. անանուի աղբյուրը Գվիմի եւ Գանձակի Շադդադյանների մասին, – ԲՄ, 6, Եր., 1975, էջ 471-486:

⁴ Տե՛ս **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 47.

⁵ Անդ:

332, այսինքն՝ 943 թուականի կտրուածքով նկարագրելով Կովկասեան տարածաշրջանը՝ անդրադառնում է նաեւ Շիրւանշահերին, եւ սկսելով իր պատմութիւնը Սասանեան արքայ խոսրով Անուշիրուանի օրերից (531-579)՝ իր ժամանակի մասին մասնաւորապէս յայտնում է հետեւեալը. «Ներկայումս նրա թագաւորն է... Մուհամմադ իբն Յազիդ անունով մի մահմեդական, որը սերում է Բահրամ Գուրից, եւ նրա ծագումնաբանութեան հարցում կասկածանքներ չկան»¹:

Շիրւանշահերի այս պետութիւնը, որի մայրաքաղաքը ԺԲ դարում Շամախիից տեղափոխուեց ծովափնեայ Բաքու քաղաք (աշխարհացոյցեան Բագանֆ ազգագաւառում²), իր լեզուա-մշակութային եւ էթնիկ պատկերով աւելի ու աւելի իրանացուելով եւ մի քանի թագաւորական (ամիրայական, շահական) ազնուատոհմեր փոխելով՝ գոյատեւեց մինչեւ ժՁ դ. սկզբները, երբ վերջնականապէս գրաւուեց Սեֆեան շահերի կողմից ու մաս կազմեց նրանց լայնածաւալ տէրութեան³: Իբրեւ ուշագրաւ փաստ՝ կարելի է արձանագրել, որ Շիրւանշահերի պետութիւնը հայ հեղինակների երկերում յիշատակութեան է արժանացել, այն էլ, ի տարբերութիւն, օր.՝ վրաց մատենագիրների՝ ոչ շատ յաճախակի (հիմնականում՝ «Շրուան» կամ «Շրուան» ձեւերով), միայն ԺԳ դարից սկսած⁴: Օր.՝ Կիրակոս Գանձակեցին, վերաշարադրելով Մովսէս Դասխուրանցու տեղեկութիւնները թիւրքիւտների մասին՝ «լրացնում» է նրան մի այսպիսի նախադասութեամբ. «Սա [Վիրոյ կաթողիկոսը՝ 628 թ. - Ա. Յ.] թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ի Շաթայ խազրէ՝ յորդոյն Զերու խաքանայ, որ գերեաց զաշխարհս: Սա շինեաց քաղաքս հինգ [var. վեց] յանուն Շաթայ՝ զՇաթառ, զՇամքոր [var. զՇամքառ], զՇաքի, զՇրուան [var. զՇիրուան, զՇիրվան], զՇամախի, զՇապաւրան [var. զՇապորան, զՇապորան]»⁵:

Շիրւանի հարաւային հարեւան Գանձակի ամիրայութիւնը ձեւաւորուեց Կուրի աջափնեայ հարթավայրային տարածքներում, կենտրոնը՝ աշխարհացոյցեան Ուտիք նահանգի հիւսիս-արեւմտեան Շակաշէն գաւառում: Սկսած Ը դ. երկրորդ կէսից՝ արաբ ոստիկանների նստոցը գտնուում էր Առուան - Աղուանք երկրի նախ-

¹ Անդ, էջ 191, ալ-Մասուդիի «Մուրուջ ալ-Ջաֆաք» երկում՝ XVII, 4:

² Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 115:

³ Մանրամասն տե՛ս **В. В. Бартольд**, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, с. 45-47 (վերահրատ.՝ **В. В. Бартольд**, Сочинения, т. III, Москва, 1970); **И. П. Петрушевский**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 64-78; **С. Ашурбейли**, Государство Ширваншахов (IX-XVI вв.), Баку, 1983; История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, с. 224-226; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 169-183.

⁴ Իհարկէ՛ չհաշուած Է դարի «Աշխարհացոյց»-ը, որը Ասիական Սարմատիայի հարաւարեւելեան ազգագաւառների թումն ճշում է «Օրուան եւ Խսրուան ազգ[ք]»: Տե՛ս **Անանուն (Է դար)**, Աշխարհացոյց, սն. 114:

⁵ **Կիրակոս**, գլ. Ժ, էջ 195: Եթէ քաղաքանունների թուի ճիշտ ընթերցումն, իրօք, «հինգ»-ն է (ինչպէս համարել է բնական բնագիրը կազմող Կ. Մելիք-Օհանջանեանը)՝ փխմ. թուարկուած *վեցի*, ապա, գուցէ, կարելի է մտածել, թէ քաղաքներից որեւէ մէկը պիտի ընկալուի երկանո՞ւն ձեւով (օր.՝ «Օրուան՝ զՇամախի»): Հմմ. նաեւ՝ Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 10 («Ալանք [var. Աղուանք] Օրվան է, գոր Ատըլ նուշիրուան շինեաց եւ կոչեցաւ Օարուան եւ Շամախի»):

կին մարզպանանիստ Պարտաւ քաղաքում, սակայն մօտաւորապէս 1^թ դ. կէսերին, երբ վերջինս որոշ չափով թուլացել էր, նրանք աւելի հիւսիս-արեւմուտք հիմնադրեցին նոր վարչական կենտրոն՝ Գանձակ կամ Ջանգա անունով: Մովսէս Դասխուրանցու (=Մաշտոց Եղիվարդեցու) մի վկայութեան համաձայն՝ դա տեղի էր ունեցել Հայոց ՄՂԵ՝ 295 թուականին (=29.04.846/28.04.847 թ.), կամ, ըստ ՊԱ-ի ձեռագրերի Բ խմբի (հնագոյն՝ ԺԳ դարի 2 գրչագրում թուականի հատուածը, ցաւօք, պակասում է) միւս ենթախմբի՝ ՄՂԵ՝ 297-ին (=28.04.848/27.04.849 թ.)¹. բոլոր դէպքերում դա նախորդում էր Հայոց 300 թուականին (851/852 թ.) եւ Բուղայի արշաւանքին (853-855 թթ.), որոնց մասին խօսուում է երկի յաջորդող պարբերութիւններում: Հատուածի վերականգնուած բնագիրն է. «Յետ այսորիկ անցանելոյ եւս երկուց ամաց եկն հաղթ [a հազը, b Գաղտ, crv Վիլթ, l Աղթ] փատգոս՝ այր շամշոտ եւ անողորմ, եւ ի նմին [bclrv չիք ի նմին] սատակեցաւ: Իսկ նորին որդին եկեալ՝ էառ գաշխարհս սրով եւ գերութեամբ, եւ եկեղեցիս բազումս հրով կիզեաց եւ գնաց ի Բաղդատ [crv Բախտատ, l Բաղտատ]: Եւ անտի դարձեալ՝ եկն [a եկեալ], արքունի հրամանաւ [crv հրամանան] եւ գանձով շինեաց [bclrv շինէ] գքաղաքն Գանձակ յՄՂԵ [crv ՄՂԵ] թուին [a չիք յՄՂԵ թուին] յԱրշակաշէն գաւառի»: Գանձակը կառուցած այս ոստիկանի հօր «հաղթ» անունը (=Խալթ, այսինքն, անշուշտ՝ Խալիդ) վերականգնուած է ըստ մի յաջորդ հատուածի, որտեղ տրուած է նաեւ հէնց իր անունը՝ «Մահմադ» («Ապա ի շորորդում² ամին եղեւ գալն Մահմադայ [bclrv Համադայ]՝ հաղթի [bl հալթի] որդուց եւ մահն [bclrv մահ] տեառն Վասակայ Գաբոին»)³: Անշուշտ, սա արաբ հեղինակներին ծանօթ՝ Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն հալիդն է⁴:

Արաբայեզու մատենագրութեան մէջ Գանձակի կառուցումը թուագրում է 844 կամ 859 թուականներով: Յիշատակուած «Շիրւանի եւ Բաբ ալ-Աբվաբի պատմութեան» հաղորդման համաձայն՝ «245 թուին [Հիջրէի, = 859 թ. - Ա. Յ.] կառուցեց [Մուհամմադ իբն հալիդը] Ջանգա քաղաքը Առուանի մարզում [կուրայում]»⁵: Ի դէպ, այդ քաղաքը գտնուում էր ներկայիս Գանձակ (նաեւ՝ Գեանջա, ի դարում՝ Կիրովաբադ) քաղաքից 6 կմ հեռու, իսկ այս նորը 1607 թ. հիմնադրել է Սեֆեան արքայ Շահ Աբբաս Ա-ն (սկզբնապէս կոչելով այն հէնց Աբբասաբադ)⁶:

Գանձակի ամիրայութեան ծագման մասին յայտնում է «Շիրւանի եւ Բաբ ալ-Աբվաբի պատմութիւն»-ը: Ըստ նրա հաղորդման, «Մուհամմադը պարտաւորուեց

¹ Գասխ., Գ.ի /իւ/, էջ 331; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 43-44:

² Ձեռ. a-ում՝ չորրորդ: Այս թիւը կապուած է երկի նախորդ պարբերութեան այն նշման հետ, ըստ որի՝ Բուղան Հայաստանում մնացել էր 3 տարի. «Եւ գամս Գ կալաւ զՀայս՝ մինչ զիշխանսն ազատ կանամք իսաղացուցանէր ի Բաղդատ» (տե՛ս Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 47): Նշանակում է՝ Մուհամմադի երկրորդ ժամանումն ընկնում էր Բուղայի հեռանալու յաջորդ տարում, այն է՝ 856 թուականին:

³ Գասխ., Գ.ի /իւ/, էջ 331; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 47:

⁴ Հնն. В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, с. 46-47, 82.

⁵ Անդ, էջ 46:

⁶ Տե՛ս С. Бархударян, Страницы из истории Арцаха..., с. 141.

վերադարձնել գումարները [Գանձակ քաղաքի շինարարութեան վրայ ծախսուած – Ա. Յ.], բայց այն պայմանով, որ խալիփան իրեն ու իր երեխաներին իբրեւ ժառանգական [տիրոջ] կը յանձնի քաղաքը եւ նրա հանրայայտ կալուածքները [դիյա՛], որոնք մինչեւ հիմա էլ կոչուած են իսլիմական իսլամական հաստատեց այդ նուիրատուները, եւ Մուհամմադը վերադարձաւ Զանգա: Նա թողեց Արմինիայի կառավարումը եւ բաւարարուեց [միայն] Զանգա քաղաքով ու կալուածքներից ստացուող եկամուտով»¹:

Ժ դ. կէսերին Հայաստանի պատմութեան մէջ մուտք գործեց մի նոր օտար իշխանատոհմ՝ Ատրպատականի կողմից յայտնուած ազգութեամբ քուրդ Շադդադեանները: Ինչպէս հաղորդում է նոյն Մունեջջիմ-բաշիի ժողովածոյի կազմում պահպանուած՝ Գանձակի Շադդադեաններին նուիրուած ոչ մեծ պատմական երկը, նրանց առաջին ներկայացուցիչը Մուհամմադ իբն Շադդադ իբն Կուրտակն էր, որը 951 թ. դարձաւ Դուիւնի ամիրան (քաղաքացիների հրաւերով՝ իբրեւ վարձկան), բայց 3 տարի անց պարտութիւն կրելով Ատրպատականում Բուվեյհեանների դէմ պայքարում նորից ամրապնդուած Սալարեաններից (Կասպից ծովի հարաւ-արեւմտեան ափի Դեյլեմի լեռներում բնակուող արեւմտաիրանական ցեղերից ծագող այս տոհմը յայտնի է նաեւ Մուսաֆիդեաններ անունով²)՝ հեռացուեց քաղաքից³: Ըստ նոյն աղբիւրի յաջորդ տուեալների՝ Շադդադեանները մի քանի տասնամեակ պայքարում էին կենտրոնական Հայաստանի Բագրատունի արքաների եւ Ատրպատականի մահմեդական ամիրանների դէմ՝ ձգտելով տիրապետութիւն հաստատել Դուիւնում կամ մի որեւէ այլ մեծ քաղաքում: Վերջապէս 970 թ. նրանք կարողացան մուտք գործել աջափնեայ Աղուանք (Առան) եւ իրենց իշխանութիւնը հաստատել Գանձակում: Դա արեց Լաշկարի իբն Մուհամմադ Շադդադեանը (Ալի-Լաշկարի Ա՝ 971-979), որը սպանեց այդ քաղաքում Սալարեանների նշանակած ամիրային, ինչից յետոյ նրա իշխանութիւնը տարածուեց նաեւ մօտակայ Պարտաւ/Բարդա՛ա եւ Բայլական քաղաքների վրայ⁴: Լաշկարիի մահուանից

¹ Տէ՛ւ **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 47.

² Տէ՛ւ **V. Minorsky**, La domination des Dailamites, Paris, 1932; **К. Э. Босворт**, Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии, Пер. с английского и примечания **П. А. Грязневича**, Москва, 1971, с. 127-129.

³ Տէ՛ւ **V. Minorsky**, Studies in Caucasian History, London, 1953, p. 9-12; **Ахмед ибн Лютфуллах (Мунаджим-Баши)**, “Джами” ад-Дувал”, **Ибн ал-Азрак ал-Фарики**, Из “Истории Майяфарикина”, Введение и пер. с арабского **А. Дж. Мамедова**, – “Труды” Института истории АН Азерб. ССР, т. XII, Баку, 1957, с. 210-211; **Ա. Տեր-Ղեւոնդյան**, Մունեջջիմ-բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը, էջ 475-476: Հմմ. **Ռոյնի՛** Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 166-172: Յայտնի է, որ Ռեսազայում Մուհամմադ իբն Շադդադն ամբողջ ընտանիքով անցաւ Վասպուրական, որտեղ եւ վախճանուեց 955 թ.: Մանրամասն տե՛ս **В. П. Лебедев**, **Д. Б. Марков**, **А. А. Кофман**, Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата Шадаадилов (сер. X – XI вв.), Москва, 2006, с. 7.

⁴ Հմմ. **Ա. Ն. Տեր-Ղեւոնդյան**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 177, 206-207:

յետոյ իշխանութիւնն անցաւ նրա եղբայր Մարգուբանին, որին էլ մի քանի տարի անց նենգաբար սպանեց եւ Գանձակում տիրակալեց եղբայրներից կրտսերը՝ Փաղ Ա-ն (986-1031):

Վերջին իրադարձութիւնների մասին աւելի համառօտ եւ գրեթէ շշեղուելով արաբալեզու աղբիւրի հաղորդած տեղեկանուց, բայց լրացնելով դրանք ուշագրաւ մանրամասներով՝ յայտնում է նաեւ ԺԳ դարի հայ պատմիչ Վարդան Արեւելցին (Բարձրաբերդցին). «Ի սոյն աւուրս կին մի՛ Մամ անուն, գայ ի Պարսից երեք որդւովք ի գաւառն Փառխոսոյ առ Գրիգոր փառաւոր իշխանն: Եւ տան որդիքն պատանդ զմայրն եւ առնուն զՇօթա եւ զբերդն Շամիրամայ. եւ անտի ընտանեցեալ ընդ Ալազիզ [var. ընդացեալ ընդ Ազախինն] ամիրայն Գանձակայ՝ սպանին զնա եւ առին զԳանձակ եւ տիրեցին: Երէց որդին Պարզուան [resp. Մարգուան. = Մարգուբան] մեռաւ կարճ, եւ իշխանացաւ ի տեղին Լէլքարի [resp. Լէշքարի. հմմ. բոլորագիր Շ → Լ - Ա. Յ.]՝ միւս եղբայրն, եւ առնու զՊարտաւ եւ զՇամբոր ի Սալարէն: Եւ եղբայր նորա կրտսեր, որ Փատլուն կոչուր՝ սպանեալ զնա յորսին, առնու զիշխանութիւնն: Եւ սիրոյ աղագաւ զնացեալ առ նա Փիլիպէ [Փառխոսի թագաւորը - Ա. Յ.]՝ որդի Գրիգորոյ, ըմբռնէ [Փատլունն] զնա ի կապանս»²: Յիշենք, որ արաբալեզու հեղինակը երեք եղբայրներից աւագ էր ճանաչում Լաշկարին (Վարդանի մօտ սրբագրումով՝ Լէշքարի), այլ ոչ թէ հայ հեղինակի Պարզուանին (սրբագրումով՝ Մարզուան/Մարզու[բ]ան): Նշենք նաեւ, որ Վլ. Մինորսկու եւ Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի կարծիքով՝ որպէս Վարդան պատմիչի տեղեկանու աղբիւր կարելի է դիտարկել ԺԳ դ. առաջին կէսի Հայոց Արեւելից կողմանց նշանաւոր մատենագիրներից մէկի՝ Վանական վարդապետի պատմական երկը, որը մեզ չի հասել³:

Շաղղաղեանները ոչ միայն կարողացան ամրապնդուել Գանձակի դաշտային շրջանում, այլեւ լրջօրէն յաւակնութիւններ դրսեւորեցին հարեւան հայկական եւ վրացական տարածքների նկատմամբ: Ըստ Ստեփաննոս Ասողիկի տեղեկութեան՝ 1004 թ. տարեսկզբին Փատլուն ամիրան (այսինքն՝ Փաղ Ա-ն) ստացաւ Փառխոսի թագաւորութեան տարածքի կէսը՝ միւս կէսը թողնելով Հայոց արքայ Գագիկ Ա Շահնշահին⁴ (ով, ըստ ճշտուած ժամանակագրութեան, իշխել է 989-1018 թթ.): Մօտաւորապէս 1020 թ. Շաղղաղեան Աբու-լ-Մուվարն իշխանութեան գլուխ ան-

¹ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 16; Ա. Տէր-Ղեւոնդյան, Մունեջջիմ-բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը, էջ 479: Նոր գտածոների հիման վրայ Օտդաղյանների ճշտուած ժամանակագրութիւնը (Կ. Բոստուրտի համեմատ) տե՛ս В. П. Лебедев, А. Б. Марков, А. А. Кофман, Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата, с. 5-10. Խորհրդատութեան համար շնորհակալ եմ արաբագէտ Արամ Վարդանեանին:

² Վարդան, էջ 134-135:

³ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 79; Ա. Տէր-Ղեւոնդյան, Մունեջջիմ-բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը, էջ 472:

⁴ Ասողիկ, Գ.խը, էջ 286 («ի թուաբեր ժամանակս ՆԾԲ [452 = 21.03.1003 –19.03.1004 թ.], իշխանքն Փառխոսոյ ... սպառեցան մահուամբ: Զորոց աշխարհս բաժանեալ հակառակութեամբ ի մէջ իրեանց արքայն Հայոց Գագիկ եւ Փատլուն ամիրան Գանձակայ»):

ցաւ Դովինում¹: Սելջուկների արշաւանքների ժամանակաշրջանում Շաղղաղեանները պարբերաբար տիրում էին նաեւ Շիրւանին ու Դերբենդին, ինչպէս նաեւ Հայոց Բագրատունիների կործանուած պետութեան մայրաքաղաք Անիին (Մանուէլ ամիրայ եւն)²: Ստեփաննոս Օրբէլեանի մօտ անուղղակի տեղեկութիւններ են պահպանուել ժԱ դարում նաեւ Բաղք – Սիւնիքի թագաւորութեան եւ Շաղղաղեան ամիրաների միջեւ սահմանային բախումների մասին³:

Սակայն ժԱ դ. վերջին սելջուկների քաղաքականութիւնը փոխուեց, եւ սկսուած ճնշումների հետեւանքով Շաղղաղեան տոհմը կորցրեց իշխանութիւնը Գանձակում ու 1075 թ. վերջնականապէս իջաւ Արեւելեան Այսրկովկասի քաղաքական ասպարէզից: Ժէ դարի պատմագիր Մունեջիմ-բաշին այդ մասին գրում է. «Նրանց իշխանութիւնը տեւեց 128 տարի, եթէ սկիզբը հաշուենք Մուհամմադ իբն Շաղղաղ իբն Կուրտակի յայտնուելուց եւ Դուինը գրաւելուց 340 թուին [իմա՛ շիջրէի, = 951 թ. – Ա. Յ.]... Ալ-Փաղլ իբն Շաւուրը [իմա՛ Փաղլ Բ-ն՝ 1067-1073/1075 թթ. – Ա. Յ.] որոշ ժամանակ շրջապատուած մնաց [սելջուկների կողմից] Խաւակ ամրոցում [=Չարե՛ֆ], բայց շուտով այն [էլ] խլուեց նրանից, եւ նա ձերբակալուեց: Այդպէս շնչուեց յիշողութիւնը նրանց [Ջանգալի Շաղղաղեանների] մասին»⁴:

Շիրւանի հիւսիսային հարեւան Դերբենդի ամիրայութեան մասին եւս ամենից մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում ժԱ-ԺԲ դդ. դերբենդցի արաբագիր հեղինակ Մամնուս ալ-Լակզիի «Շիրւանի եւ Բաբ ալ-Աբվաբի պատմութիւն»-ը՝ պահպանուած Մունեջիմ-բաշիի «Պատմական գրադարան»-ում⁵: Ըստ նրա եւ այլ մահմեդական աղբիւրների՝ Դերբենդի կամ այլ կերպ՝ Բաբ ալ-Աբվաբի ամիրաները պատկանում էին Հաշմեան տոհմին, որը սերում էր արաբական ազնուազարմ Սուլամի կամ Սուլայմ ցեղից: Մամնուսը համապատասխան հատուածի սկզբում յայտնում է հետեւեալը. «Առաջինը նրանցից, ով ինքնազլխութեան հասաւ [Բաբ

¹ Հմմ. Ա. Ն. Տեր-Ղեոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 177, 206-207-209:

² Անդ, էջ 210-215; V. Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 20-21, 79-90; Անյնի՝ История Ширвана и Дербенда, с. 78, 108, 118; В. П. Лебедев, Д. Б. Марков, А. А. Койфман, Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата, с. 8-9.

³ Օրբ., գլ. ԾԹ, էջ 238-239; Պատմութիւն Ասիական, գլ. Կ, էջ 326-327 («այս իմ գիր է Հասանայ՝ Գրիգորկայ որդու... եւ զիմ բերդն ի Մշտաքախթենէն առի եւ զԿովսական գաւառ իմ արեամբս յամիրայ Փատլնոյ թափեցի»): Հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 111-112: Տե՛ս նաեւ ստորեւ, էջ 270, ծմ. 3:

⁴ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 25; Ахмед ибн Лютфуллах (Мунаджим-Баши), “Джами” ад-Дувал”, с. 222; Ա. Տեր-Ղեոնդյան, Մունեջիմ-բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը, էջ 485-486: Նշենք, որ Քարակ – Չարեք համադրությունը Վլ. Միհնորսկունն է՝ աստղանիշով (*Charek): Ի դէպ, ուշագրաւ է, որ 1075 թուականով աւարտում են նաեւ Գանձակում Ծաղղաղյանների անունով հատուած դրամները (տե՛ս В. П. Лебедев, Д. Б. Марков, А. А. Койфман, Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата, с. 56-70).

⁵ Տե՛ս А. К. Аликберов, Об авторе исторической хроники XI в. “Та’рих Баб ал-абваб ва Ширван”, с. 121.

ալ-Աբվաբի] կառավարման գործում, Հաշիմ իբն Սուրակա իբն Սալիս իբն Խալլուն իբն Նաջմ իբն Հաշիմն էր՝ Բանու Սուլայմ ցեղից: Նա ալ-Բաբի ամիրայ դարձաւ 255 թուին [իմա՝ Հիշրէի, = 869 թ. – Ա. Յ.]... Երբ Մուժավաբիի սպանութիւնից յետոյ [861 թ.] Խալիփալուլթիւնը քայքայուեց, քանի որ կառավարումը զաւթել էին թիւրք վարձկանները [մաւալիները], ալ-Բաբի բնակիչները եւ սահմանային մարզերի ղազիները հաւաքուեցին ու Հաշիմին դարձրին իրենց ամիրան եւ հաւատարմօրէն հնազանդուեցին նրան: Նա նոյնպէս նրանց հանդէպ իրեն հիանալի էր պահում... հարցերը վճռում էր միայն իմաստուն ծերերի ու պետերի [ռու՛սաս] հետ խորհրդակցելով... Նրա կառավարումը տեւեց 16 տարի»¹: Ի դէպ, դեռ մինչեւ Հաշիմ իբն Սուրակայի իշխանութեան անցնելը Խալիփալուլթեան նշանակած պաշտօնեաների թոււմ եղել էր նաեւ Գանձակ քաղաքի կառուցող ոստիկանը՝ Մուհամմադ իբն Խալիդը, որի մասին այս նոյն աղբիւրը նախորդ հատուածում գրում էր. «Այդ նոյն տարում, 237 թուին [իմա՝ Հիշրէի, = 851 թ. – Ա. Յ.] Մուժավաբիլը Մուհամմադ իբն Խալիդին իբրեւ աւատ յատկացրեց Բաբ ալ-Աբվաբը՝ նրան ենթակայ հողատարածքներով»²:

Դերբենդի ամիրալուլթեան տարածքը համեմատաբար փոքր էր, սակայն նրա ռազմավարական կարեւոր դիրքը՝ մահմեդական աշխարհի եւ հիւսիսկովկասեան տափաստանաբնակ հորդաների միջեւ, լուրջ հնարաւորութիւններ էր ստեղծում այդ պետական կազմաւորման բազմակողմանի զարգացման համար: Միեւնոյն ժամանակ, սա մի կռուականոր էր ինչպէ՛ս Հարաւի ու Հիւսիսի, այնպէ՛ս էլ Խալիփալուլթեան տարածքում ձեւաւորուած մի շարք կիսանկախ իշխանութիւնների միջեւ, որոնք ձգտում էին օգտագործել Դերբենդի ռազմավարական դիրքը, եւ հանդէս գալով հիւսիսային խազարներից ու այլ կիսաքոչուոր ժողովուրդներից մահմեդական աշխարհը պաշտպանողների դերում՝ ամրապնդել սեփական վարկը: Դա վերաբերում էր ե՛ւ Շիրւանշահերին (Շամախի, ապա ԺԲ դարից՝ Բաքու կենտրոնով), ե՛ւ աջափնեայ Առանի տիրակալներին (Գանձակ կենտրոնով), ե՛ւ Ատրպատականի Սաշեան, ապա Սալարեան ամիրաներին³: «Թարիխ ալ-Բաբ»-ը բազում դէպքեր է յիշատակում, երբ նշուած պետական միաւորները հաւակնում էին՝ իրենց ենթարկելու Դերբենդի ամիրալուլթիւնը ուղիղ ձեւով կամ գոնէ անուանապէս: Միւս կողմից՝ այս հզօրների ոտնձգութիւններից ու հակամարտութիւններից լաւ օգտուում էին Դերբենդի ամիրայական գահի տեղացի բազմաթիւ յաւակնորդներ, ովքեր երբեմն հասնում էին յաջողութեան, ապա կրկին կորցնում գահը:

Դերբենդի ամիրալուլթեան տարածքը հիւսիսում յարում էր կենտրոնական Դաղստանի բազմաթիւ մեծ եւ փոքր ցեղային պետական կազմաւորումներին⁴,

¹ Տէ՛ս **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 64-65.

² Անդ, էջ 46:

³ Հմմ. **С. Бархударян**, Страницы из истории Арцаха..., с. 145.

⁴ Այդ կազմաւորումների մասին տէ՛ս **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 125-142; **А. Р. Шихсаидов**, Ислам в средневековом Дагестане (VII-XV вв.), Махачкала, 1969, с. 31-46; **А. К. Аликберов**, Эпоха классического ислама на Кавказе, с. 109-180.

իսկ հարաւում հասնում մինչեւ Սամուր գետի աջափնեակում ընկած Մասքաթ երկրամասը, որի կենտրոնն այս դարաշրջանում Շապորան կամ Շաբարան քաղաքն էր: Այն գտնւում էր Սամուրին հարաւից զուգահեռ հոսող Կուղիալ գետի ստորին հովտի հարթավայրային հատուածում: Գետի հոսանքով աւելի վեր գտնւում են Խաչմաս քաղաքը եւ նոյնանուն գիւղը¹, որն ամբողջովին հայաբնակ էր մինչեւ Ի դարի սկզբները: Նրա շրջակայքում, ամենայն հաւանականութեամբ, տարածուած է եղել Վատնեան կամ Վատնեայ դաշտը, որը Դ դարի սկզբներին Մասքթաց Սանեսան թագաւորի կենտրոնատեղին էր, եւ որտեղ վերջինիս հրամանով, ինչպէս տեսանք վերելում, նահատակուեց Բուն Աղուանքի առաջին եպիսկոպոսներից մէկը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիս Մանուկը:

«Թարիխ ալ-Բաբ»-ի բազմաթիւ հաղորդումներից երեւում է, որ Մասքաթ/Մասկաթ մարզը եւ Շապորան քաղաքն ամենից յաճախ էին կռուահանձորի կարգավիճակում յայտնւում Գերբենդի եւ Շիրւանի ամիրայութիւնների միջեւ: Այդ մարզի մասին դերբենդցի հեղինակը գրում է հետեւեալը. «Մասկաթը երկիր է, որն ունի բազմաթիւ ամրոցներ, բնակավայրեր ու դաշտեր [արօտավայրեր] եւ սահմանակից է Սամուր գետին, [Կասպից] ծովին, Լակզ երկրին եւ Շաբարանին: Հին ժամանակներում այն ունէր ինքնագլուխ տիրակալներ [խուկկամ], սակայն նրանց իշխանութիւնը դադարեց 218 թուին [իմա՝ Հիշրէի, = 833 թ. – Ա. Յ.], երբ այն գրաւեցին Բաբ ալ-Աբվաբի եւ սահմանակից մարզերի ամիրաները»²: Մասքաթի անկախ իշխանութեան վերացման մասին տեղեակ էր նաեւ Թ դարի արաբ պատմիչ ալ-Բալազուրին, ով գրում էր. «Անուշիրուանը թագաւորներ նշանակեց ըստ կարգի... Այսպէս՝ [նշանակուեց...] Լակզերի թագաւորը, որը կոչւում է Խուրսանշահ [var. Ջարշանշահ], Մասկաթի թագաւորը, որի իշխանութիւնն այժմ վերացած է...»³:

Թ-Ժ դարերում՝ Վլ. Մինորսկու կարծիքով. «Մասկաթը, ըստ ամենայնի՝ խառը բնակչութիւն ունէր, իսկ մ. թ. VIII դ. սկզբին Մարան իբն Մուհամմադը «Լակզ երկրում՝ Սամուրի ու Շաբարանի միջեւ», այսինքն՝ Մասկաթում, բնակեցրեց նաեւ մահմեդականութիւն ընդունած խազարների (տե՛ս ալ-Բալազուրի, 1866, էջ 208)»⁴: Իսկ այն «դաշնակիցները [մո՛ւսխիդին]», որոնց մօտաւորապէս 1067 թ. Շապորան քաղաքի շրջակայքում, ըստ մեր աղբիւրի՝ թալանել էին «թիւրքերը», հաւանաբար, պիտի համարուեն տեղացի քրիստոնեաներ: Նա մէջբերում է նաեւ

¹ Այս *Խաչմաս* տեղանունը սովորաբար ստուգաբանում են իբրեւ հայերէն «խաչ» եւ «մասունք» բառերից կազմուած, սակայն հնարաւոր է մտածել (սանունների անանութեան հիմքով), որ սկզբնապէս կամ բուն հիմքում այն կապ ունէր վաղմիջնադարեան հայ հեղինակներին յայտնի «Հեճնատակ» ցեղանունան հետ (Եղիշէ, լեղ. Դ, էջ 94; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 629; Բուլ., Գ.է, էջ 27; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 284; Անանուն (Է դար), Աշխարհացոյց, սն. 115:

² Տե՛ս **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 64.

³ **Баладзори**, Книга завоевания стран, с. 7; **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 114; Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրները..., 16), էջ 267:

⁴ **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 111. Հմմ. Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրները..., 16), էջ 278:

ալ-Մուկադդասի ուշագրաւ խօսքերը. «Շաբարանը միջնաբերդ չունի. այնտեղ գերակշռում են քրիստոնեաները. տեղաբաշխուած է սահմանի վրայ»¹, իսկ մէկ այլ հատուածում արտայայտում է հետեւեալ ուշագրաւ տեսակէտը. «Յանկարծակի Յազիդեանների [Շիրւանի] ընտանեկան անունների աւանդոյթը փոխուել է, եւ նախկին «ժալիդներն» ու «Յազիդներն» իրենց տեղը զիջել են այնպիսի իրանական անունների կրողներին, ինչպիսիք են՝ Անուշիրուան, Մանուշիր, Կուբադ եւն: Ինչպէս արդէն նշուել է, այդ փոփոխութեան բացատրութիւնն անհրաժեշտ է փնտրել հին տիրակալների (գուցէ՛ Շաբարանի) մի որեւէ տոհմի հետ ամուսնական կապերի մէջ»²:

Դերբենդի ամիրայութիւնը գոյատեւեց մինչեւ մոնղոլական արշաւանքների ժամանակաշրջանը՝ ժ. դ. առաջին կէս: Ընդ որում, ի տարբերութիւն հարեւան պետական կազմաւորումների՝ Շիրւանի ու Առանի, այստեղ մեծ զարգացում չապրեց պարսկականացման գործընթացը, եւ մասնաւորապէս՝ ամիրաների տոհմը, ըստ ամենայնի՝ մնաց արաբական, ինչպէս կարելի է դատել տիրակալների ընտանեկան անուններից: Ուշագրաւ է նաեւ, որ այս ամիրայութեան մասին ժ.Ռ-ժ.Գ դարերի մատենագրական աղբիւրների տեղեկութիւններն էապէս պակասում են, եւ աւելի կարեւոր են դառնում բաւականին առատ ու ոչ պակաս բովանդակալից դրամագիտական նիւթերը³:

¹ **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 111, прим. 11.

² Աճղ, էջ 155: Հմմ. Գաւի էջ 109:

³ **Տէ'ս Ե. Ա. Пахомов**, О Дербендском княжестве XII-XIII веков, – “Известия” Азерб. гос. научно-исследовательского института, т. I, вып. II, Баку, 1930, с. 1-12; **D. K. Kouymjian**, A numismatic history of Southeastern Caucasia and Adharbayjān based on the Islamic coinage of the 5th/11th to the 7th/13th centuries, New York: Columbia University Philos. Dissertation, 1969; **V. Lebedev**, A dirham of the ruler of Darband, Maymūn bin Ahmad (bin ‘Abd al-Malik bin Hāshim), – JONS, № 202, 2010 (London), p. 11-12; **А. К. Аликберов**, Эпоха классического ислама на Кавказе, с. 218-231; **Г. В. Злобин**, Дербентский эмират Суламидов и его монеты. 530-600 г. х. / 1135-1203 гг., Москва, 2012.

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ

ԹԱԳԱԲՈՐԱԿԱՆ ԻԾԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԲՈՒՆ
ԱՂՈՒԿԱՆՔՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՅ ԿՈՂՄԱՆՔՈՒՄ Թ-Ժ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բաժին 1

ՀԱՄԱՄ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԹԱԳԱԲՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԻՈՐՈՒՄԸ ՇԱՔԻՈՒՄ

«Շաքիի» կամ «Արեւելից» իշխան Համամ Բարեպաշտ Բագրատունու գլխաւորութեամբ Աղուանից թագաւորութեան վերականգնումը ուսումնասիրողները հիմնականում թուագրել են Թ դ. վերջին տասնամեակով՝ չկարողանալով հաստատապէս ճշտել տարին եւ համարելով, որ այն ուղիղ ձեւով նշուած չէ աղբիւրներում: Օր.՝ Ն. Ադոնցի կարծիքով՝ Համամը «տակաւին թագ չէր կապել 893 թուին»¹, իսկ ըստ Հր. Աճառեանի՝ նա «թագաւոր էր 894 թուին»²: Ս. Բարխուդարեանի հաշուարկներով՝ Համամի թագաւորանալը կարելի է թուագրել «Սմբատ Բագրատունու օծումից յետոյ 885-894 թթ. միջեւ»³: Ա. Կրիմսկին, Զ. Բունիաթովը եւ Բ. Ուլուբաբեանը, վստահելով ՊԱ-ի հեղինակի մի արտայայտութեանը, հաւանական են համարում հէնց «885 թ., Աշոտ Ա-ի հետ միաժամանակ»⁴. դրան մօտ ժամանակ է նախընտրում նաեւ Բ. Առաքելեանը. «Աշոտ Ա-ի օրօք, մինչեւ 887 թ.»⁵: Ա. Տէր-Ղեւոնդեանը խուսափել է որոշակի թուական նշելուց («Թ դարի վերջին»)⁶, ի տարբերութիւն «Վրաստանի պատմութեան ակնարկներ»-ի հեղինակների, ովքեր կանգ են առել «893 թ.» վրայ⁷: Կ. Յուկերմանը գերադասում է դրա յաջորդող տարին («894 թ. վերջին – 895 թ. սկզբին»)⁸:

Սակայն թւում է, թէ Մովսէս Դասխուրանցու ժամանակագրական հերթակաւուութեամբ շարագրուած նշումների ուշագիր քննութեամբ կարելի է նկատել, որ պատմիչի ձեռքի տակ եղած աղբիւրում, այսինքն՝ Մաշտոց եղիվարդեցու «նորայայտ» պատմական երկում, Համամի թագաւոր հռչակուելը եղել է ուղիղ թուագրուած, եւ դա եղել է «Հայոց Յեթ» (342) թուականը (=893/894 թ.): Ուշագրութեան առնենք, որ ՊԱ-ի Գ.իա գլխում նախ ասում է Հայոց թագաւորութեան վե-

¹ Ն. Ադոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 131:

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, Եր., 1946, էջ 25: Այս ճիշտ (ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ) թուականն է տալիս նաեւ Ա. Եղիազարեանը (Հայոց Սմբատ Ա թագաւորի կողմից Աղվանից եւ Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, – ԲԵՀ, «Հայագիտություն», 2011, հիմ 1, էջ 18-19):

³ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի եւ Փառխոսի իշխանությունները, էջ 68:

⁴ Տե՛ս Ա. Ե. Крымский, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании): Шеки, с. 376; Յ. Մ. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 189; Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 80:

⁵ Տե՛ս ՀԺՊ, հտ. III, էջ 25 (զլխի հեղ.՝ Բ. Ն. Առաքելեան):

⁶ Ա. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, с. 239.

⁷ Տե՛ս Очерки истории Грузии, т. II, с. 274 (ղեկով՝ Թ. Պապուաշիլի, IX-XII դդ. Հերեթի քաղաքական պատմությունից, – Մացնէ, 1967, հիմ 3, էջ 70-71 /վրացերէն/):

⁸ С. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, p. 568.

րականգնման մասին («չերեք հարիւր երեսուն եւ վեց թուին [=887/888 թ.]¹ եղեւ Աշոտի Բագրատունւոյ [abc Բագրատունոյ] նստուցանել զաթոռ թագաւորութեանն իւրոյ [a իւր] ի մէջ Հայաստանեացն [bcevn Հայաստանեաց]»), ապա յիշուում է արաբներին՝ 893 թ. արշաւանքը («գալուստ Տաճկին ի Հայս եւ գրաւել զաշխարհն [bcelvn գրաւելոյ զաշխարհս] ընդ լծով ծառայութեամբ [bcelvn ծառայութեան] հարկաց՝ թուականն Հայոց Յիւժ [bcelvn երեք հարիւր քառասուներկու թուին (=893/894 թ.)] լինէր»), որն աւարտուեց Գէորգ Գառնեցու գերեվարմամբ («ըմբռնեալ եղեւ [a ինէր] հայրապետն Հայոց [a չիւ Հայոց] Գիորգ [bcevn Գէորգիոս]. ի կապանս երկաթի [elvn երկաթիս] պարփակեալ՝ ածաւ ի Պարտաւ»)²: Եւ անմիջապէս դրանից յետոյ խօսուում է Աղուանից թագաւորութեան վերականգնման մասին Համամի կողմից, ով նաեւ կարողացաւ Սաջկի («Սաջկայ»)³ ամիրայի ձեռքից ազատել կաթողիկոսին մեծ փրկագնով (իրականում, ըստ ամենայնի՝ արաբների պահանջած հարկի կամ դրա պահանջուած չափի վճարումով, որը, թերեւս, գոնէ սկզբնապէս հրաժարուել էր անել Սմբատ Ա-ն)⁴: Բնագիրն է. «Ապա բարեպաշտն Համամ, որ եւ Աղուանից եղեւ թագաւոր. նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն [bcelvn տանս] Աղուանից Համամ նորոգէ [bcelvn նորոգեաց], որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց թագաւորութիւնն»⁵: Ահա սրան անմիջապէս յաջորդում է «այսք ի միում ժամանակի գործեցան» արտայայտութիւնը⁶, եւ պարզ է, որ այն չէր կարող գրած լինել նոյն մարդը (աղբիւրի հեղինակը), ով քիչ առաջ նշել էր 6-7 տարուայ տարբերութիւն ցոյց տուող 887/888 (կամ՝ 885/886) եւ 893/894 թուականները:

Փոխարէնը՝ դա լիովին կարող էր իր աղբիւրի ինչ-որ մի արտայայտութեան փոխարէն գրել ինքը՝ Մովսէս Դասխուրանցին, ով իր երկի մնացեալ մասերում էլ պարբերաբար փորձում է, «անմեղ սրբագրումներ» կատարելով, գոնէ հաւասար

¹ Թերեւս, այս թուականի փոխարէն, որը, ի դէպ, պահպանուել է ՊԱ-ի ձեռագրերի միայն Բ խմբում, անհրաժեշտ է վերականգնում կատարել՝ «չերեք հարիւր երեսուն եւ [չորս] թուին» (=885/886 թ.): Հմմ. անտե Ա. Եղիազարյան, Աշոտ Ա Բագրատունի. թագավոր Հայոց (Եր., 2014):

² Դասխ., Գ.իւս /իբ/, էջ 335; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 51:

³ «Սաջկայ», այսինքն՝ Սաջեաններ, ամիրայական յայտնի տոհմանուան փոխարէն Բ խմբի մէկ ձեռագրում (I, ԺԷ դարի) առկայ է «Տաճկաց» ընթերցումը, որը, ցաւօք, շտապողաբար նախընտրել է ՊԱ-ի՝ 1983 թ. հրատարակիչ Վ. Առաքելեանը:

⁴ Գէորգ Գառնեցու ազատման մասին մանրամասն տե՛ս անտե Դրասխ., էջ 170-171; Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 72; Yovhannēs Drasxanakert'ci, chap. XXXIII, p. 228.

⁵ Դասխ., Գ.իւս /իբ/, էջ 335; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 51:

⁶ Դրան յաջորդում է բուն սիւժէի շարունակութիւնը. «Եւ նոյն ինքն Համամ՝ սակս առ Աստուած մեծապէս [bcelvn մեծ] յանցանացն, որ վասն սնոտի այս [bcelvn չիք այս] կենացս զպարտ [bcelvn եղեւ պարտապան] արեան եղբարն ժողովեալ յանձինն [bcelvn յանձին] իրում, մեծագոյն բարեգործութիւնս առ եկեղեցիս եւ առ ամենայն կարատեալս [bcelvn կարօտս] եւ չքաւորս առատագուարթ սնսպառ կատարէր: Որ եւ զմեծ հայրապետն Հայոց Գիորգ [bcelvn Գէորգ] յանարէն Սաջկայ [I Տաճկաց] կապարսանէն բազմաբաշխ զանձիք տայր արձակել, եւ յոգնամեծար զնս արարեալ՝ առողջ առ Հայաստանայսն [a Հայաստանս, I Հայաստանեայսն] առաքէր» (Դասխ., Գ.իւս /իբ/, էջ 336; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 51-52):

րեցնել իր պատկերացրած «աղուանական» եւ «հայկական» իրողոյթները (ուէալի-աները): Հմմ., օր.՝ Ա.թ գլխում Տրդատ Մեծի կողմից՝ Հայաստանի, իսկ Ուռնայրի կողմից՝ Աղուանքի քրիստոնէացման առիթով ասուածը. «Եւ այսք ի միում ժամա-նակի եղեն հրաշք յԱստուածուատ»¹: Դժուար չէ ենթադրել, որ մեր կտորում աղ-բիւրի՝ Դասխուրանցի պատմագրին «անճիշտ թուացած» եւ այդ պատճառով «սր-բագրուած» արտայայտութիւնն ուղղակի կրկնել է մի քանի տող վեր տրուած նոյն տարեթիւը՝ «Հայոց Յեթ [342 = 17.04.893 – 16.04.894]»՝ որպէս ո՛չ միայն Գէորգ Գառնեցու գերեզման, այլ նաեւ Համամի թագաւոր դառնալու տարի²: Նշենք յատուկ, որ դա չէր կարող լինել որեւէ մի յաջորդ տարի, քանի որ Համամ Բարե-պաշտի սիւժէին անմիջապէս յաջորդում է. «Իսկ յետ Դ [4] ամաց ... սպանաւ Ա-պու Ալի Աղուանից իշխանն [ա իշխան] Հայկազնի [elv Հայկազունի]» սիւժէն, ա-պա քիչ յետոյ այդ ողբերգութեան տարի է նշում, ինչպէս տեսանք, 897/898 թիւը («Եւ Հայ թիւն Յեթ [346] էր»)՝ Այսպիսով, Համամ Արեւելցու թագադրումը կա-րելի է վստահօրէն վերագրել 04.898 – 4 տարի = 894 թուականի սկզբներին:

ԺԳ դարի պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցու մի վկայութիւնից յայտնի է, որ Հա-մամ Բարեպաշտը կրել է նաեւ Յովհաննէս անունը («Համամ, որ եւ Յովհաննէս Բագրատունի. մեկնեաց զԱռական եւ եդ զվերջի գուբղայսն ի գլուխ Սաղմոսա-ցն»)՝ Նոյնը տե՛ս նաեւ ՄՄ երկու գրչագրերում՝ հմմ. 2152 (ԺԳ դար, թ. 210ա. «Ո՞վ է Համամն, Առակաց մեկնիչն: Պատասխան – Բագրատունեաց իմաստասէր աբե-ղա[յ]՝ Յովհաննէս անուն»), եւ հմմ. 5128 (Ժէ դար, թ. 249բ. «...մեծ վարժապետն Հա-յոց Համամ-Յովհաննէս՝ աւժող թագաւորին Աշոտոյ Բագրատունոյ»): Փաստօրէն, այս համադրումը կասկածի առարկայ չի եղել դասական հայագիտական աշխա-տանքներում, որտեղ մանրամասն վերլուծուած են Համամ Բարեպաշտ թագաւորի գրական գործունէութիւնը եւ նրա ոչ անամպ կեանքի ինչ-ինչ դրուագներ (հա-րազատ եղբօր սպանութիւն, ապաշխարանք են)՝

Ափշին Սաջեան ոստիկանի հարկապահանջութեան եւ Գէորգ կաթողիկոսի փրկագնման պատմութեան մէջ Յովհաննէս Դրասխանակերտցին դեռ, ըստ ամե-նայնի՝ չթագադրուած Համամին կոչում է «մեծ իշխանն Արեւելից»։ Բնագիրն է.

¹ Գասխ., Ա.թ, էջ 14:

² Գէորգի գերեզմանում ժամանակի մասին, թերեւս, կարելի է դիտարկել, որ հարկապա-հանք արաբ ոստիկանները սովորաբար Հայաստան էին արշաւում ձմեռնադէմին: Տե՛ս, օր.՝ «Իսկ ոստիկանն առկայացեալ որջանայր ի Դ-ւին՝ գրառնաշունչ եղանակս ձմերայ-նոյն ի նմա անցուցանել» (Գրասխ., էջ 216; Yovhannēs Drasxanakertc'i, chap. XI, p. 250).

³ Գասխ., Գ.իս /իբ/, էջ 336, 337; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, ս. 52, 54:

⁴ Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 55: Հմմ. Հ. Աճա-րյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, էջ 557 (*93. Յովհաննէս, երկրորդ ա-նուն Համամ իշխան Արեւելցու (894 թ.) ըստ Մխ. Այրիվ. 70»):

⁵ Տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, с. CXVI-CXVII (բնագիրը՝ էջ 251-285); Կ. Կոստանեանց, Համամ Արեւելցի, Վաղարշա-պատ, 1896; Ս. վրդ. Ամատունի, Հին եւ նոր պարսկանոն կամ անվաւեր շարականնե-րը, Վաղարշապատ, 1911; Ա. Ե. Մնացականեան, Աղուանից աշխարհի գրականու-թեան հարցերի շուրջը, էջ 183-204:

«Եւ ժողովեալ միանգամայն զխնդիր պահանջման ոստիկանին՝ վաղվաղակի առաքեցաք ըստ հրամանի արքայի Սմբատայ առ մեծ իշխանն Արեւելից Համամ... Իսկ նա յինքն հայցեալ զհայրապետն առնոյր, եւ յառաքեալ գանձն առ յիրմէն եւս յաւելեալ ի լրումն սակին՝ տայր տանիլ ոստիկանին»¹: Ի դէպ, պատմիչի այս եզակի վկայութեան հիման վրայ է նոր գրականութեան մէջ արմատաւորուել Համամ Բարեպաշտ Բագրատունի արքայ-մատենագրի միւս՝ «Արեւելցի» մականունը²: Բերուած բնագրի «Արեւելից» անուանումը, որը, իհարկէ, ունի «Հայաստանի արեւելք» իմաստը, Ս. Բարխուդարեանի կարծիքով՝ շարունակել է տրուել նորաստեղծ Աղուանից թագաւորութեանը նաեւ աւելի ուշ, մասնաւորապէս՝ 906-908 թթ. միջակայքում, Սմբատ Ա-ի՝ աբխազական արշաւանքին «իշխան յԱրեւելից Սմպատ»-ի մասնակցութեան առիթով, որին նա համարում է Համամի եղբայրը³: Նա ենթադրում է նաեւ, որ այս նոյն անձը յիշատակուած է Սոֆուլուի գերեզմանոցից (Արցախի Տիգրանակերտից 10 կմ հիւսիս՝ Խաչէնագետի ձախ վտակ Թիսկոտի ստորին հովտում, իմա՝ ՊԱ-ի Սոհառն, Սուհառ) Բաքուի թանգարան տարուած կոտորտուած տապանաքարի քառատող վիմագրում իբրեւ՝ «{...եղբայր Հ}ամամի... Սնպատ»⁴: Սակայն հետագայում Աբրահամ Շահինեանի ընթերցման շնորհիւ պարզուեց, որ տուեալ տապանագիրը Համամ Բարեպաշտի հետ կապ չունի. նրանում ուղղակի յիշատակուած են «ճորտ հասակում» մահացած ոմն «{Հ}ամամ իշխան», ապա՝ Տէր Փղիպէն, Տէր Պետրոսը եւ վերջինի հայր Դաւիթը, ընդ որում Սահառն/Սոֆուլուի վիմագիրը գրուած է Համամ արքայից երկու-երեք դար յետոյ⁵:

Ս. Բարխուդարեանի տեսակէտը բոլոր դէպքերում դժուար է հիմնաւոր համարել: Թւում է, թէ խնդրոյ առարկայ «Արեւելից» անուանումն արտացոլում է միմիայն ոչ երկարատեւ այն պահի իրական պատկերը, երբ Շաքի երկրի տարածքը մտնում էր ընդարձակ Արմինիային շարունակող՝ Աշոտ Ա-ի եւ Սմբատ Ա-ի առաջին տարիներին թագաւորութեան համակարգի մէջ, որն ընդգրկում էր նաեւ Վիրքը եւ Բուն Աղուանքը, մինչեւ Սեւ ծով եւ Կովկասեան լեռներ: Այդ պահի արտացոլու-

¹ Դրասխ., Էջ 171 (տե՛ս նաեւ շարունակութեան մէջ. «Եւ հաւատոց պաշտպանութեամբ թեւակոխեալ փափաքմամբ իշխանն ի տեսանել զհայրապետն մեծ, եւ մարմնաւոր պիտոյից բովանդակապէս բաւականացեալ, ի հեռաւոր աստարութեան եւ յարբանեկութեան պայմանի սպասաւորեալ՝ առաքէ զնա ի Հայս»); Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Էջ 463 (ՄՀ, գլ. ԼԳ); Yovhannēs Draxanakert'ci, chap. XXXIII, p. 228. Նոյն սիւժէն յիշելիս՝ աւելի ուշ հեղինակ Ստեփաննոս Ասողիկը Համամին արդէն թագաւոր է կոչում (գլ. Գ.գ, Էջ 161. «Այս այն Ափշին է, որ զՏէր Գեորգ գերի տարաւ, զոր գնեաց Համամ Աղուանից թագաւորն»):

² Հմմ., օր.՝ Կ. Կոստանեանց, Համամ Արեւելցի (Վաղարշապատ, 1896):

³ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Ծաքիի եւ Փառիտսի իշխանությունները, Էջ 68; С. Бархударян, Страницы из истории Арцаха..., с. 79. Հմմ. Ծապուրի Բագրատունու Պատմութիւն, Էջմիածին, 1921, Էջ 81 (բնագիրը՝ ստորեւ): Տե՛ս նաեւ Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի ասխազական արշավանքը, – ԼՀԳ, 2010, հոմ 1-2, Էջ 122-126:

⁴ Տե՛ս սկզբնապէս՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Տապանագիր Համամ իշխանի անունով, – ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, հոմ 1, Էջ 61-64:

⁵ Ա. Շահինյան, Բաքվի քաղաքային թանգարանի հայերէն արձանագրությունները, – ԼՀԳ, 1976, հոմ 6, Էջ 89-94:

մը կայ, օր.՝ Դրասխանակերտցու երկի յայտնի դրուագում. «...եւ մեծ կուրապաղատն Վրաց եւ համախոհք իւր՝ գեղեցիկ կարգաց ուղղութեամբ հաւանեալք եւ հնազանդեալք լինէին... Եւ այսպէս ձգտեալ աճեցուցանէր [Սմբատ Ա-ն՝ մինչեւ Դուինի 893/894 թ. աւերիչ երկրաշարժը – Ա. Յ.] զշաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ մինչեւ ցԿարնոյ քաղաք, եւ անդր եւս քան զԿղարջս՝ քերեալ մինչեւ առ ափն ծովուն մեծի, եւ մինչեւ ցսահմանս Եգերացոց եւ մինչեւ ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս եւ զԾանարս մինչեւ ցդուռն Ալանաց՝ առեալ եւս յինքն եւ զամրոց դրան պահակի նոցա. եւ անտի ի հարաւակողմն կոյս՝ զԿուր գետով մինչեւ ի քաղաքն Տփիսիս. եւ զՈւտի գաւառ...»¹: Այդ նոյն պահի իրավիճակն արտացոլուած է նաեւ Թովմա Արծրունու մօտ («Յայնժամ թագաւորն [Սմբատը՝ 898-ին կամ 902-ին – Ա. Յ.] դեսպանս արարեալ յամենայն սահմանս տէրութեանն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, եւ առ քաղաքացիսն եւ հազարապետս եւ գաւառակալս, եւ որք սիրողաբար առ նա զհնազանդութեանն հարկ հարկանէին»)², ինչպէս նաեւ Շապուհ Բագրատունու (=Անանուն զրուցագրի) «Պատմութեան» մէջ («Եւ մեռաւ Աշոտ Բագրատունի, եւ թագաւորեաց տանն Հայոց Սմպատ, որդի Աշոտոյ... Եւ նա տիրեաց ամենայն աշխարհին Հայոց եւ ընդ ձեռամբ էած զՀայք եւ զՏայք, զՎիրք եւ զԱղուանք եւ զՎրաց դաշտ եւ զՓարիսունք եւ զԱղորնիս եւ զԱրեւիս եւ զԲաղս եւ զաւան Պարտաւայ: Եւ առեալ տիրեաց նմա զՓայտակարան, որ է Տփիսիս, զՎաղարշապատ եւ զԴվին, եւ զՎայոց ձոր եւ զՆախշվան...») եւ ուշ պատմիչների երկերում³: Սակայն միեւնոյն ժամանակ հնարաւոր չի թւում փաստարկել, որ նոյն վիճակը շարունակուել է նաեւ հետագայում, մասնաւորապէս՝ հարեւան Ատրպատականում Սաջեան ամիրանների հզօրացումից յետոյ: Արդէն Հայոց Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը, ով 908 թ. յետոյ վտարանդի դարձած հիւրընկալուեց Ատրնեքսեհ Համամեանի երկրում, նման եզրութաբանութիւնն օգտագործում է զուտ աշխարհագրական նկարագրութեան ձեւով. «...հալածեալ շրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանս արեւելեայ՝ Աղուանից, առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ, եւ առ թագաւորն նոցունց Ատրնեքսեհ, որ ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու...»⁴: Պատահական չի թւում նաեւ, որ Կոստանդին Ծիրանածինն իր «Արարողութիւնների մասին» Բ գրքում կոչում է այդ երկիրը, ըստ ամենայնի՝ հէնց իր պաշտօնական անուանումով՝ «Ալբանիա»:

Վերջին աղբիւրի ներկայացրած՝ Բիւզանդիայի կայսրերի հասցէատէրերի «ալբանական» երկրացուցակը, որը յաջորդում է «Հայաստանի» եւ «Իբերիայի» երկրացուցակներին, ունի հետեւեալ տեսքը. «Ալբանիայի իշխանին [εἰς τὸν ἄρχον-

¹ Դրասխ., էջ 161; Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 64; Yovhannēs Drasxanakertc'i, chap. XXXI, p. 220.

² Թովմա, գլ. Գ.իգ, էջ 236-237; Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 262; ՄՀ, հտ. ԺԱ, էջ 244:

³ Շապուհ Բագրատունու Պատմութիւն, էջ 65: Հմմ. Վարդան, էջ 116-117 («Յորում ասոր ընդարձակեալ Մեծիմ Աշոտի ի Վիրս եւ յԱղուանս, եւ զկովկասայիսն հնազանդեալ...»):

⁴ Դրասխ., էջ 217; Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 130; Yovhannēs Drasxanakertc'i, chap. XLIV, p. 264.

τα Αλβανίας]: Կրեւատագէտների [Κρεβατάδων] իշխանին՝ Կրեւատաս կոչուածին: Կէդոնիայի [Κηδωνίας] իշխանին: Ծանարիայի [Τζαναρίας] իշխաններին: Սարւանի [Σαρβάν] իշխանին, որոնք գտնուում են Ալանիայի եւ Ծանարիայի միջեւ: Իշխաններին Ազիայի [Αζίας], որի մէջ են գտնուում Կասպից դռները: Խրիւսայի [Χρύσα] իշխանին: Վրեզանի [Βρέζαν] իշխանին: Մօկանի [Μοκᾶν] իշխանին (Մօկանից է սկսուում Մէնտիս լիճը)»¹: Այս եւ մնացեալ բոլոր աղբիւրներից երեւում է, որ Համամ Բագրատունու ստեղծած Ալբանիա/Աղուանք (վրացական աղբիւրներում՝ «Հերէթ», դադստանցի պատմաբանների նախընտրած պայմանական եզրոյթով՝ «Երկրորդ Աղուանից») թագաւորութիւնը (Շաքի մայրաքաղաքով) ընդգրկում էր անտիկ եւ վաղմիջնադարեան Բուն Աղուանքի թագաւորութեան լոկ ծայր արեւմտեան մասը: Դա Ալազան եւ Իորի գետերի միջին ու ստորին հովիտներն էին, Կուրից հիւսիս եւ քորեպիսկոպոսական Կախէթի թագաւորութիւնից արեւելք: Բուն Աղուանքում կենտրոնական դիրք զբաղեցնող հինաւուրց Կապաղակ մայրաքաղաքի շրջանում՝ նոյն «Կաբալա» անուան տակ ձեւաւորուած առանձին եւ մահմեդական տիրակալներով (թէպէտ եւ առաւելապէս քրիստոնեայ ազգաբնակչութեամբ) պետական կազմաւորումը (գուցէ՛ Կոստանդին Ծիրանածնի «Ազիա»-ն, արաբական աղբիւրների Աբսիյա/Անբասիյան) սահմանակցում էր Համամի թագաւորութեան հետ արեւելքից: Բազմաթիւ արաբալեզու հեղինակներից բերենք լոկ ալ-Իսթահրիի (Ժ դ. սկիզբ) նկարագրութիւնը². «Շիրւանի եւ Լիրանի [=Լալազան] միջեւ կայ սահման, Լիրանի եւ Մոկանի միջեւ [կայ] սահման, ինչպէս եւ Աբսիյա երկրի հետ. սա մարդ է՝ բնակավայրերի ոչ մեծ քանակով: Այնտեղ [մի] հզօր ամրոց կայ, իսկ նրա յետեւում, լեռների ուղղութեամբ՝ մի տեղանք, որը յարում է Լակզ երկրին: Նրանք [Լակզի բնակիչները] պաշտպանում են այդ ամրոցը, քանի որ Աբսիյայի տիրակալը նրանց հանդէպ յատուկ հակում է տածում եւ բարիդրացիական յարաբերութիւններ է պահում իրենց հետ»: Գրեթէ նոյնն է կրկնում այլ դէպքերում եւս ալ-Իսթահրիին հետեւող ալ-Մուկադդասին³:

Համամ Բարեպաշտի որդի Ատրնեբսեհի եւ վերջինիս որդի Իշխանիկի մասին հայկական, վրացական եւ արաբական աղբիւրներում մեծաթիւ (թէպէտ եւ ոչ կա-

¹ **St'au Const. Porph.**, De Cerem. II, 48; **Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis aulae byzantinae libri duo.** Graece et latine e recensione **I. I. Reiskii**, Vol. I, Bonnae, 1829, p. 688; **Կոստանդին Ծիրանածին**, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին. Գիրք II, Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները **Հ. Բարթիկյանի** (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ), Եր., 1970, էջ 152: Աւարտը եւ յաջորդ պարբերությունն է. «Բոլոր վերոյիշեալներին ուղղուած նամակը վերնագրուում է այսպէս. «Քրիստոսաւեր տէրերի հրամանքը այսինչ իշխանին, այսինչ երկիր»: / Հայոց կաթողիկոսին, Իբերիայի կաթողիկոսին, Ալբանիայի կաթողիկոսին: Երեք կաթողիկոսին էլ ուղղուած նամակների վերնագիրն է. «Քրիստոսաւեր տէրերի հրամանքը այսինչ երկրի ամենաբարեպաշտ այսինչ առաջնորդին»:

² **Лун А. Р. Шихсаидов**, Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв. (Лакз, Гумик), – Восточные источники по истории Дагестана (Сборник статей и материалов), Махачкала, 1980, с. 67. **Հմմ. В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 191.

³ **Н. А. Караулов**, Сведения арабских писателей о Кавказе, – СМОМПК, вып. XXXVIII, с. 31.

նոնաւոր) տեղեկութիւններ են պահպանուել: Ըստ Ստեփաննոս Օրբէլեանին հասած տուեալները՝ 906 թ. Տաթեւի Պօղոս-Պետրոս մայր եկեղեցու օծմանը բազմաթիւ պատուաւոր հիւրերի թւում մասնակցում էին Աղուանից կաթողիկոս Սիմէոնը (902-923), Գարգմանի (Փառխոսի) իշխան Սահակը (Իմա՛ Սահակ Սեւադան) եւ «Աղուանից իշխաններ» Գրիգորը (Իմա՛ Խաչէնի իշխանը), Եսային (Իմա՛ Գորոզուի իշխանը) եւ Ատրնէրսենը¹, ընդ որում՝ ուսումնասիրողները վերջինիս վստահաբար համարում են Շաքի/Հերէթի թագաւորը՝ Համամ Բարեպաշտի որդին (Թէպէտ նրա՛ միայն «իշխան» կոչուելը գուցէ եւ առեղծուածային է): 908 կամ 909 թ. Ատրնէրսենի երկրում հիւրընկալուեց վտարանդի Հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, որը դա նշում է այսպէս. «...առ թագաւորն նոցունց Ատրնէրսեն, որ ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու, զի եւ նոքա ի ժողովրդենէն մերմէ եւ խաշն արաւտի մերոյ էին»²: Շուտով՝ 915 թ., վրացական ազբիւրների հազորգմամբ՝ Ատրնէրսենը (Աղարնաւէ) թշնամացել էր վրացական երկու տիրակալների հետ՝ Աբխազաց եւ Կախէթի, սակայն կարողացաւ մեծ պատերազմից խուսափել՝ նրանց որոշ տարածքներ զիջելով Ալազանի վերնահովտում (Արիշի, Գաւազնի եւ Օրշոբի ամրոցները)³: Ճիշտ է, ըստ Վախուշտի Բագրատիոնիի (ԺԼ դար) ձեռքի տակ եղած տեղեկանու՝ դէպի Կախէթ Ատրպատականի Սաջեանների արշաւանքին (որը վերագրւում է 936 թ.) յաջորդեց նոյն ուղղութեամբ «Հերէթի թագաւորի» յարձակումը, որի արդիւնքում նա յետ գրաւեց երկու տասնամեակ առաջ կորցրած ամրոցները⁴: Արաբ հեղինակ ալ-Մասուդին «Շաքին» անունով երկրի՝ իր օրերի (943 թ.) թագաւոր է նշում «Հումամի որդի Աղզար-Նարսա»-ին⁵: Իսկ արդէն 949 թ. Խաչէն գաւառ այցելած Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին «Աղուանից աշխարհի» «գլխաւորների» ու «հզարների» թւում յիշատակում է Իշխանակ թագաւորին՝ Ատրնէրսենի որդուն՝ Համամ Բարեպաշտի թոռանը⁶:

Շաքի/Հերէթի թագաւոր Իշխանիկին գիտեն նաեւ արաբ եւ վրացի հեղինակները: Ժ դ. երկրորդ կէսի արաբ հեղինակ Իբն Հաուկալը Հիջրէի «երեք հարիւր

¹ Օրբ., գլ. ԽԲ, էջ 171; Պատմութիւնն Անահապիմ Սիսական, գլ. ԽԳ, էջ 234:

² Դրասխ., էջ 217; Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 130; Yovhannēs Drasxanakertc'i, chap. XLIV, p. 264.

³ Матиане Карганса, Пер., введение и примечания М. А. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976, с. 33; Летопись Карган, с. 52; Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 133; Очерки истории Грузии, т. II, с. 275-276.

⁴ Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, Перевел, снабдил предисловием, словарем и указателем Н. Накашидзе, Тбилиси, 1976, с. 127. Հմմ. Очерки истории Грузии, т. II, с. 267.

⁵ Տէ՛ս В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, с. 211.

⁶ Տէաոն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան..., էջ 131 եւ 144 («ունէր զաթոռ թագաւորութեան յայնժամ Իշխանակ՝ որդի տէաոն Ատրնէրսենի, թոռն երանելոյն Համամայ բարեպաշտ թագաւորին Աղուանից, եւ էր դարձեալ յաղանդն Քաղկեդոնի եւ մոռացեալ գհարցն դաւանութիւն», եւ՝ «...ծագեաց ի սիրոս ոգաւրացն Աղուանից, ի թագաւորն, որ կոչէր Իշխանակ՝ որդի տէաոն Ատրնէրսենի, եւ Սենեքերիւնայ Աղուանից իշխանաց իշխանի, եւ նորին ամուսնոյ եւ քեռ նորին...»):

քառասունչորս թուին» (=27.04.955-14.04.956 թ.) դեյլեմցի ամիրայ (Ատրպատականի ոստիկան) Մարզուբան իբն Մուհամմադ Սալարեան – Մուսաֆիրեանի հարկատուների ցանկում նշում է նրան երկրորդը եւ կոչում. «Շաքքիի տէր Իշխանիկը [Իշխանիք], որը յայտնի է որպէս Աբու Աբդ ալ-Մալիք»¹: Աղբիւրում նշուած տարեթուի առիթով ուշադրութեան արժանի է Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի դիտարկումը, ըստ որի՝ հարկացուցակում Ներքին Արմինիայի համար ասուած է. «Համաձայնեց [Մարզուբանը] Սինբաթի երկու որդիների հետ...», որը «նկատի ունի Սմբատ Ա-ի երկու որդիներին՝ Աշոտին եւ Աբասին», հետեւաբար՝ «հարկացուցակը, թէեւ ըստ իբն Հաուկալի կազմուած է 955 թ., ամենայն հաւանականութեամբ արտացոլում է Աբաս թագաւորի ժամանակ (928-953) տիրող դրութիւնը, երբ մասնատուած եւ թուլացած Հայոց թագաւորութեան տարբեր մասերը հարկ էին վճարում հարեան Ատրպատականի Սալարեաններին դելմիկ հրոսակների ասպատակութիւնից զերծ մնալու համար»²: Ընդ սմին, պէտք է նաեւ նկատի ունենալ, որ ցուցակը կարող էր կազմուած լինել 949 թուից յետոյ, քանի որ այն «ժաշինի տէր» է նշում Սենեքերիմին (Սանհարիբ), իսկ 949-ին խաչնում, ըստ Անանիա Մոկացու, դեռ վերջինիս հայր Գրիգորն էր իշխում (բայց 958-ին՝ արդէն հաստատապէս Սենեքերիմը)³:

Իբն Հաուկալի նշած Աբու Աբդ ալ-Մալիք անունն արաբական ընկալմամբ նշանակում է «ալ-Մալիք անունով [աւագ] որդի ունեցողի հայր», եւ քանի որ արաբերէն Մալիք-ի իմաստն է ոչ միայն «թագաւոր», այլեւ «իշխան», ենթադրելի է, որ Համամ Աղուանից արքայի († մինչեւ 906 թ.) թոռ Իշխանիկը 950-ական թթ. ունեցել է ոչ միայն որդի⁴, այլեւ արդէն թոռ, ընդ որում՝ կոչուած իր պապի անունով՝ Իշխան/Իշխանիկ – «ալ-Մալիք»: Ըստ վրաց աղբիւրների՝ Ատրներսեհի որդի Իշխանիկի մայրը Աշարայի եւ Կուէլիի (Վիրքի հարաւ-արեւմուտքում) իշխանաց իշխան Գուրգէնի քոյր Դինարն էր (տե՛ս, օր.՝ «ի յիշատակ Աղարնասէ անունով պատրիկի եւ նրա տիկնոջ՝ Դինար իշխանուհու, եւ նրանց որդի Իշխանիկի»), ով իր որդուն եւ ողջ երկիրը դարձրել էր երկաբնակ. իսկ մինչ այդ նրա բոլոր նախնիները, աղբիւրի խօսքերով՝ «եղել են հերձուածող», իմա՝ հակաքաղկեղոնական⁵:

Ինչպէս նշեցինք, Կոստանդին Ծիրանածինը (913-959) իր՝ 949 թ. աւարտած «Արարողութիւնների մասին» երկում, Բ գրքի գլ. 48-ում («Այլազգիներին ուղարկուող նամակների վերնագրերը») «Ալբանիայի» արխոնտին, այսինքն՝ իշխանին, դնում է նոր պարբերութեան սկզբում՝ Հայաստանի, Իբերիայի, Աբազգիայի (Ա-

¹ Տե՛ս V. Minorsky, *Caucasica IV: II. The Caucasian Vassals of Marzubān*, p. 519, 521-522; Ա. Ն. Տեր-Ղեւոնդյան, Հայաստանի բնահարկը, էջ 58; Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրներ..., 16), էջ 641: Մարզուբան Սալարեանն իշխել է 941-957 թթ. (Ք. Յ. Босворт, *Мусульманские династии*, с. 127).

² Ա. Ն. Տեր-Ղեւոնդյան, Հայաստանի բնահարկը, էջ 59; Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրներ..., 16), էջ 641-642:

³ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան..., էջ 134-135, 144:

⁴ Զոտ իբրեւ վարկած՝ վերջինս կարող էր կոչուել իր պապի անունով՝ Ատրներսեհ:

⁵ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. Գ, Եր., 1955, էջ 39-40, հմմ. հտ. Ա, էջ 98, 203; Ն. Աղոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 132-133:

րեւմտեան Վրաստան եւ Աբխազիա) եւ Ալանիայի պարբերութիւններից յետոյ: Այդտեղ նա թուարկում է նաեւ վերը նշուած ութ ոչ մեծ «երկրները»՝ Կէդոնիա (resp. Դէդոնիա – Դիդոնիա, արաբ. աղբիւրներում՝ Դուդանիյա); Ծանարիա (Ծանարք, թերեւս, բուն Կախէթի հետ); Սարւան (Շիրւան, վաղ միջնադարի՝ Ճիղբբ¹); Ազիա («որի մէջ են գտնուում Կասպից դոները»²); Խուրսան (Χρῦσα); Վարսան (Βρέξαν, Ե դարում՝ Վատն); Մօկան (իմա՛ Մովական); եւ ամենադժուար համագրելի Կրեբատադներ (Κρεβατάδων)՝ «Ալբանիա»-ից անմիջապէս յետոյ եւ «Կէդոնիա»-ից առաջ («Կրեւատագէսների իշխանին՝ Կրեւատաս կոչուածին»)³: Կ. Յուկերմանի փորձը՝ անունների որոշ նմանութեան հիման վրայ այս «Կրեբատադներին» համագրելու ԺԱ-ԺԲ դդ. յայտնի Ռավվադեան սելջուկ ամիրանների հետ⁴, որոնց տիրոջթներն ընկած էին Երասխից հարաւ (!), պիտի համարել չաշողուած: Իսկ ուշագրութեան առնելով ցուցակի նախորդ անուան մէջ հեղինակի կամ հետագայ գրչի թոյլ տուած «Կէդոնիա» – «Դէդոնիա [*<*Դիդոնիա*>*]» ակնյայտ սխալը, թերեւս, պէտք է հնարաւոր համարել նոյնանման տարբերակով «Կրեբատագ – *Կրեբատագ» վրիպակի վարկածը՝ այդ Կրեբատագ-ից էլ վերականգնելի համարելով «*Կրեբատագ» < «*Կրեբբ[ն]տագ» < «*Կրեբբ[ն]դ» տեղանունաձեւը:

Յիշենք, որ Ծիրանածնի նշած պահին (ըստ Անանիա Մովկացու՝ հէնց 949-ին) Աղուանից թագաւորը (բիւզանդացիների համար՝ «արխոնտը») իշխանիկ Բագրատունին էր՝ Ատրներսեհի որդին եւ Համամ-Յովհաննէս Բարեպաշտի թոռը: Նոյն ժդ. կէսի համար Բուն Աղուանքի ողջ տարածքի նկարագրութիւններ են տալիս նաեւ ալ-Մասուդին (943 թ. համար) ու այլ արաբ հեղինակներ, որոնց ունեցած տեղեկանիով՝ «Հումամի որդի Ադգար-Նարսայի» թագաւորութիւնը քրիստոնէական էր, իսկ միւսները՝ Սարւան – Շիրւանը (արեւմուտքից յարող Լայզանի⁵ հետ), Ազիա – Աբսիյա/Անբասիյան (Կաբալա/Կապաղակ կենտրոնով), Վարսանը (Մասքաթի հետ), Խրիւսա – Խուրսանը, Մովականիյան (Ծիրանածնի՝ Մօկանը, վրաց աղ-

¹ Հմմ. աստ, էջ 213, ծն. 2:

² Վերջինը, թերեւս, Սալաւաթ II լեոնացքն է՝ Կասպիական քաղաքից հիւսիս, քանի որ Դերբենդը քիչ է հաւանական: Լեոնացքի եւ «Ազիա» – «Աբսիա» համադրման մասին տե՛ս **А. Акопян**, К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании, с. 42-43; **Առյնի՛** К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин, с. 141. Հմմ. **S. Runciman**, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge, 1929, p. 171-172.

³ **Const. Porph.**, De Cerem. II, 48; **Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis...**, Vol. I, p. 688; **Կոստանդին Ծիրանածին**, Բիւզանդական արքունիքի արարողութիւնների մասին. Գիրք II, էջ 152 (տե՛ս նաեւ էջ 312-313, ծն. 96-104): Հմմ. **C. Zuckerman**, À propos du Livre des cérémonies, p. 532-537.

⁴ Նոյն տեղում, էջ 532-533:

⁵ Տեղին **Աշէնք**, որ ամենեւին հասկանալի չեն *Լայզանը* Գիրդիմանի գետահովտի փոխարէն ծայր արեւմուտք՝ Լագոդէիսի եւ Կախի քաղաքների շրջակայք տանելու՝ Ալիկբեր Ալիկբերովի վերջին փորձի ճիւղերը (Առյն կերպ անհիմն է թոււմ նաեւ *Վարդան/Վարսան* ազգազատառը Կասպիցի ափերից Վարդաշէն եւ Կաբալա քաղաքների մօտ տանելը): Տե՛ս **А. К. Аликберов**, Эпоха классического ислама на Кавказе... գրքի Քարտեզ 1-ում («Закавказье и Северный Кавказ в эпоху классического Ислама»), առջեւի ֆորզացի (կազմաստառի) վրայ:

բիւրների՝ Մովականը), ալ-Լակզը (նաեւ՝ Լակզան) եւ Բաբ ալ-Աբվաբը (Դերբենդ)՝ մահմեդական, թէպէտ նրանք էլ ունէին նաեւ քրիստոնէայ բնակչութիւն՝ մի դէպքում՝ աննշան, միւս դէպքում՝ հոծ (օր.՝ Անբասիյան ուղղակի՝ կիսով չափ)՝:

Դրանցից մէկի՝ Մուկանիյայի, համար նշենք, որ Թ դարի յոյն ժամանակագիր Թէոփանէսի մօտ՝ 686 կամ 688 թթ. բիւզանդական մի արշաւանքի նկարագրութեան հատուածում, ըստ ամենայնի՝ գրչական պարզ վրիպման արդիւնքում յայտնուել է այդ երկրի «Բուկանիա» անուանաձեւը (բնագիրն է. «Հայաստան ուղարկեց [Յուստինիանոս Բ կայսրը] Լէոնտիոս զօրավարին, որն այնտեղի սարակիւնոսներին ջարդ տալով, երկիրն իրեն հպատակեցրեց, ինչպէս նաեւ Իբերիան, Ալբանիան, Բուկանիան եւ Մարաստանը [Մեդիան]»)²: Հեղինակի ենթատեքստից երեւում է, որ Մուկանիա երկրանուան տակ արդէն է դարում ընկալուել է անտիկ Բուն Աղուանքի արեւելեան, ծովափնեայ հատուածը, որը վաղ միջնադարի տարալեզու աղբիւրներում կոչուած է Բաղասական, Բալասագան, Բագզուն կամ Մաւթաք աշխարհ, իսկ հետագայ վրացական պատմական աւանդոյթին անցել է Մովական անուանատարբերակով (աշխարհացոյցեան Արցախի Մովխանձ գաւառի անուան եւ հետագայ մերձերասիական Մուղան դաշտանուան հետ զուտ պատահական նմանութիւնների պատճառով, փաստօրէն՝ դեռ չստուգաբանուած): Վերջինիս տարածքային ընդգրկումը մի փոքր տարբերում էր Բաղասական երկրի նեղ ընդգրկումից՝ Կուրի ստորին հոսանքի ձախափնեայ շերտում (ներառեալ Ապշերոնը). արեւմուտքում Մովականն աւելի ընդարձակ էր ընկալուում եւ հասցւում էր մինչեւ Ալագանի ու Կուրի գետկիցը (հմմ. Լէոնտի Մոռվելու բնագիրը. «[Թարգամոսը] Մովականին տուեց Կուրից հիւսիս [ընկած երկիրը], Փոքր Ալագանիի գետաբերանից մինչեւ ծովը»)³: Իսկ նեղ ընդգրկումով Բաղասականի կամ Բաղասիձք ազգագաւառի հետ ամբողջապէս համընկնում էր արաբագիր հեղինակների (ալ-Իսթահրի, ալ-Մասուդի, Իբն Հաուկալ, Իբն ալ-Ֆակիհ, աւտ-Տաբարի, ան-Նասաւի եւն) յիշատակած Մուկանիյա երկիրը (նոյն Ծիրանածին կայսեր Μωκδν-ը)⁴: Ուշադրութեան առնելով Մուկանիյա/Մովական երկրամասի այս իրական տեղորոշումը եւ յիշելով լեզուաբանական այն իրողութիւնը, որ հայերէնում «Մոզը փոխա-

¹ Տե՛ս, օր.՝ **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 106-117, 191-192, 211-212.

² Թէոփանէս Խոստովանող, Ժամանակագրություն, էջ 75:

³ Տե՛ս **Мровели Леонти**, Жизнь Карталийских царей, с. 22; **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Վրաց աղբիւրները, հտ. Ա, էջ 144-145, 165-166: Հմմ. **Д. А. Мухелишвили**, Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена), Тбилиси, 1982, с. 65.

⁴ Տե՛ս, օր.՝ **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 191, 211; Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբիւրները..., 16), էջ 294, 362, 623: Ըստ Իբն ալ-Ֆակիհի՝ «[Խազարական/Կասպից] ծովը տարածում է մինչեւ Մուկան, Տաբարիստան, Խորեզմ, Բաբ ալ-Աբվաբ» (**М. А. Гизбулаев**, Арабский источник о средневековой истории Востока Востока Кавказа: *Книга фл-булдан*, с. 134). Հմմ. **Ասեւ Մ. А. Гизбулаев**, Сведения о Дагестане в арабском историческом сочинении *Тарих ар-рузул вал-мулук* ат-Табари, – «Вестник» СПбГУ, Востоковедение и африканистика, 2019, т. 11, вып. 4, с. 519 («Կարխի լեռների Մուկանիյայի բնակիչներին» շնորհաձ խաղաղութեան պայմանագիրը):

նութին է պարթեւերէնից, իսկ մովը՝ միջին պարսկերէնից»¹, թերեւս, կարելի է առաւել հաւանական համարել Մովսէսեան անուն մէջ մոզ/մով արմատի («զրադաշտական դենի կրօնաւոր, կախարդ, աստղագէտ»²) վերականգնումը եւ այդ տեղանուն վերջնական համադրումը է դարի «Աշխարհացոյց»-ի յիշատակած Բագանք ազգագաւառի հետ՝ Ասիական Սարմատիայի ծայր հարաւ-արեւելեան անկիւնում, այսինքն՝ մինչեւ Կուրի գետաբերան, Ապշերոն եւ Բաքու (վերջինիս անունը, հնարաւոր է, առաջացել է հէնց Բագանք-ից): Իսկ միւս հայ հեղինակների մօտ Բագանքին համապատասխանում է Բաղասիք ազգագաւառը կամ Բաղասականը՝ նեղ ընդգրկումով (ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխներում):

Բաժին 2

ՓԱՌԻՍՈՍԻ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԻՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ՆՐԱ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ժ դ. կէսին Բիւզանդիան, յանձին Կոստանդին Միրանաժին կայսեր, արդէն լաւ գիտէր նաեւ ինչէն իշխանութեան որոշակի անկախ կարգավիճակի մասին (թերեւս, այդպէս՝ նաեւ գոնէ Փառխոսի): «Արարողութիւնների մասին» երկի նոյն գլխում կայսրը Հայաստանին վերաբերող առանձին պարբերութիւնը դնում է Արաբական խալիփայութիւնից յետոյ եւ Իբերիայի, Ալանիայի, Աբազգիայի եւ Ալբանիայի պարբերութիւններից առաջ: Իսկ նրանում «Մեծ Հայքի» ու Վասպուրականի («Ասպուրականի, այն է՝ Վասպարականի») «արխոնտների արխոնտներին» (հայկական աղբիւրների ընկալմամբ՝ թագաւորներին) ուղարկուող նամակներից յետոյ հեղինակը գրում է երկրի կիսանկախ միաւորների տէրերին (ընդամենը՝ 8 կամ 10 «արխոնտի») առանձին ուղարկուող նամակների մասին: Այս շարքում Կոգովիտից (Κοκοβίτ), Տարօնից (Ταρών), Մոկսից (Μώξις), Անձեւացիքից (Ανζων < *Avζων), Սիւնիքից (Συνήξ) ու Վայոց ձորից (Βαϊτζώρ) յետոյ նա հաղորդում է հետեւեալ վերջին երկու անունները. «Ինչէնի [Χατζένηξ] իշխանին՝ Հայաստան, Սելորդեաց, այսինքն՝ Սել որդիներ [Σερβοτιών] կոչուող երեք իշխաններին»³:

Ի դէպ, այս հատուածում աղբիւրը չի նշում թուարկուած «արխոնտների» նկատմամբ «Մեծ Հայքի» կենտրոնական իշխանութեան որոշակի գերակայութեան մասին, սակայն նմանատիպ նշում կայ Իբերիայի պարբերութեան մէջ («Իբերիայի կուրապաղատին՝ երկու սոլիդանոց խրիսովուլով [նամակ]... Կուրապա-

¹ Լ. Յովհաննիսեան, Փաւստոս Բուզանդի Պատմութեան մէջ վկայուած իրանական ծագում ունեցող մի քանի բառերի շուրջ, – ՀԱ, ԾԻԹ տարի, 2015, ս. 32; Հ. Աճառյան, Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Գ, էջ 337 («Մոզպետ գալիս է պի. moypet /զրուած magupat/ ձեւից, ... այս բառը Սասանեանների ժամանակ դարձաւ moypet կամ maupet...»):

² Աճռ, էջ 337:

³ Թարգմանութիւնը՝ ըստ Կոստանդին Միրանաժին, Բիւզանդական արքունիքի արարողութիւնների մասին, էջ 151, տե՛ս նաեւ էջ 310-312, ծճ. 78-89: Հմմ. E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1961, S. 147-148; К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия, с. 87; С. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, p. 589.

ղատին են ենթարկում չորս այլ արխոնտներ, որոնց դիմում են հետեւեալ կերպ. Վերիասախի իշխանին, Իբերիա, Կարնատայսի իշխանին, Իբերիա, Կուէլի իշխանին, Իբերիա, Ացարայի իշխանին, Իբերիա: «Քրիստոսասէր տէրերի հրամանքը այսինչին»¹, եւ դա լիովին բաւարար է թւում՝ Հայաստանի վրայ եւս նոյնը տարածելու համար: Թերեւս, Հայոց հատուածում նմանատիպ արտայայտութիւնը բաց է թողնուել զուտ հեղինակի շարագրանքի բովում, եւ կոնկրետ պատճառը եղել է՝ հէնց այդ տեղում «Ասպուրականի արխոնտ»-ին իշխանաց իշխանի պատիւ տալու մասին «լրացուցիչ» նախադասութիւն տեղաւորելու անհրաժեշտութիւնը:

Կոստանդին Ծիրանածինն ծանօթ Սեւորդինների առիթով օգտակար է մէջբերել Հր. Բարթիկեանի հայերէն թարգմանութեան ծանօթագրումը (մեր լրացումներով)². «Բնագրում տօն Տεբοτιօն (ճիշտը՝ Տեբօրտիօն՝ ուղղումը Մարկուարտի) տօն λεγομένων Μαύρα παιδία: Ծիրանածինը տալիս է բառի ճշգրիտ թարգմանութիւնը: Ինչպէս ցոյց է տալիս Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, Բուղան 852-855 թթ. Հայաստանում գործած ասպատակութիւնների ժամանակ գրաւում է եւ Գարդմանը, գերի վերցնում նրա իշխանին «եւ անտի եւս շուեալ յՈւտի գաւառ՝ ձերբակալ ի Տուս գիւղ առնէ զՍտեփաննոս, որում եւ Կոն անուանէին զնա, որ ի նախնայ իւրմէ Սեւոյ՝ Սեւորդիք ազգն անուանէին» (Դրասխանակերտցի, էջ 127, հմմ. Աստղիկ, էջ 107: Վերջինս Հաղբատն ու Սանահինը եւս դնում է Սեւորդեաց իշխանութեան կազմում, էջ 181)³: Հասկանալի է, Սեւորդեաց իշխանութեան տակ ենթադրւում է Ուտիքի իշխանութիւնը: Սեւորդիններին յիշատակում է նաեւ Գրիգոր Մագիստրոսը (տե՛ս Թղթեր, էջ 133)⁴: Սեւորդիններին յիշատակում է արաբ պատմիչ Եակուտ ալ-Համաւին Սիւվարդ ձեւով (Հ. Թ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները [Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, Եր., 1965], էջ 208), իսկ Մասուդին նրանց երկիրը՝ Սիյավուրդիյա ձեւով (հմմ. Минорский, История, стр. 214), որոնց նա համարում է «հայոց մի ճիւղը»: Նրանք քաջ են եւ հօգօր: Աչքի են ընկնում տապարների արտագրութեամբ, որոնք «սիյավուրդի» են կոչւում: Կոստանդին Ծիրանածինն իր «Կայսրութեան կառավարման մասին» աշխատութեան 38-րդ գլխում գրում է, որ թուրքերի (իմա՛ հունգարացիների) հին անունը Սաբարտի ասֆալի (Σαβάρτοι ἄσφαλοι) էր, «Սպիտակ սաբարտներ» (VIII-IX դդ.): Պեչենեգների ճնշման տակ այս հունգարացիների մի մասը, ըստ Ծիրանածինի՝ «բնակուեց Պարսից մի վայրում»: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ նրանք քրիստոնէութիւն ընդունեցին, հայացան եւ նրանց յետնորդներն են «Սեւորդիքը»: Թէպէտ Սեւորդինների

¹ Կոստանդին Ծիրանածին, Բիզանդական արքունիքի արարողութիւնների մասին, էջ 151:
² Տե՛ս անդ, էջ 311-312, ծն. 89: Ընդգծումները թարգմանիչ Հր. Բարթիկեանիին են, ով «մանրամասն գրականութիւնը» տեսնելու համար յղում է Գ. Մորաւչիկի, Յ. Մարկուարտի, Ա. Գրեգուարի, Վ. Միհրակու եւ Ա. Արտամոնովի աշխատանքները:
³ Հմմ. Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 23; Yovhannēs Drasxanakert'ci, chap. XXVI, p. 190; Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 436 (ՄՂ, գլ. ԻԶ):
⁴ Հմմ. Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Բնագիրն առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով... լոյս ընծայեց՝ Կ. Կոստանեանց, Աղէքսանդրապօլ, 1890, էջ 133; Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Աշխատութեամբ՝ Գ. Մորաւչեանի, – ՄՂ, հտ. ԺԶ, ԺԱ դար, Եր., 2012, էջ 318:

մասին կայ բաւական ստուար գրականութիւն, այնուամենայնիւ այդ ենթադրութիւնը մնում է սոսկ ենթադրութիւն, եւ հարցը դեռեւս լուծուած չէ»:

Արդ՝ Կոստանդին Ծիրանածնի «հայաստանեան» ցուցակն ուշադիր համեմատելով հայկական աղբիւրներից յայտնի նիւթի հետ՝ կարելի է, իբրեւ ամենից հաւանական վարկած, մտածել, որ կայսեր կամ նրա երկի մի ընդօրինակողի մօտ ինչ-որ շփոթութիւն է սպրդել, իսկ իրականում «Սեւ որդիներ» – «Սեւորդիք» են կոչուել կայսրերի «Հայաստանեան թղթակիցներից» ոչ թէ վերջին երեք իշխանութիւնները, այլ այդ երեքից առաւելագոյնը երկուսը, այն է՝ Թ-Ժ դարերում հայ հեղինակներին լաւ յայտնի Տաւուշ – Չորագետը (իրօք՝ Սեւորդեաց կամ նաեւ՝ Ուտեաց գաւառ կոչուած) եւ Գարդման – Փառխոսը: Եթէ այս վարկածն ընդունելի համարուէր, ապա Ծիրանածնի «երրորդ թղթակցի» տակ հնարաւոր կը լինէր ենթադրել, անշուշտ, Գորոզուի իշխանին, որն այդ տարիների իր կարգավիճակով ոչնչով չէր զիջում Խաչէնին, Փառխոսին եւ Տաւուշ – Սեւորդիքին¹: Ի դէպ, Կ. Յուկերմանի փորձը՝ Սեւորդիքի «արխոնտներին» տեսնելու եւ կայսեր հայաստանեան թղթակիցներից, եւ էթնիկապէս ու տարածքով էլ Հայաստանից դուրս², հակասում է թէ՛ Ծիրանածնի բնագրին, թէ՛ աղբիւրագիտական մնացեալ նիւթին (բերուած՝ նաեւ իր յօդուածում), թէ՛ գոնէ տուեալ դարաշրջանի պատմական իրողութիւններին, ուստի պիտի համարուի առնուազն շտապողական: Իսկ ԹՅ Տերթուլի կողքին միւս 7 դէպքերի պէս «Հայաստան» բառը շնչելու պատճառն իրականում եղել է ընդամենը յաշորդող «[այսինքն՝] Սեւ որդիներ կոչուող» լրացումը շարադրանքի բովում զուտ տեխնիկապէս տեղաւորելու թեթեւակի բարդութիւնը:

Ինչպէս տեսանք վերելում, Իբն Հաուկալի մօտ պահպանուել է 955 թուականին Հայաստանի եւ հարեւան երկրների պետական կազմաւորումների՝ դելեմցի Մուսաֆիրեան – Սալարեան ամիրայ Մարզուբանին (Իհարկէ, յանձին նրա՝ Արաբական խալիփայութեանը) վճարած հարկերի ցուցակը: Դրանում խառը հերթականութեամբ՝ Շարան, Շաքքի (Բուն Աղուանք), Ահր – Վարզական (Ատրպատականի հիւսիսում), «Ներքին Արմինիյա» (Բագրատունեաց Մեծ Հայք), Վասպուրական («ալ-Դայրանի»), Վայոց ձոր («ալ-Վայզուր») եւ մասնագէտների համար ոչ լրիւ ընկալելի «Ջիդան»³ երկրների կողքին յիշուած են նաեւ Հայոց Արեւելից կողմանց երեք ապագայ թագաւորութիւնների «տէր»-երը: Դրանք էին.

ա) «ար-Ռուբի տէր» (al-Rb'-ը, մեր կարծիքով, ըստ ամենայնի՝ Սեւորդիք – Փառխոսի պարզապէս աղճատուած յիշատակումն է⁴) «Սանհարիբը, յայտնի որ-

¹ Ստորեւ կը տեսնենք նաեւ, որ Գորոզուի իշխանութիւնը Աշուր է Կոստանդին Ծիրանածնի ցուցակի հետ յարակարծ (պարադոքսալ) ձեւով գուզորդուող Կարծեցեալ Օսպուրի Բագրատունու ցուցակում:

² C. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, p. 589-592 (տե՛ս յատկապէս էջ 591):

³ Մեր կարծիքով՝ «Աբու-լ-Կասիմ ալ-Ջիդանի»-ն համադրելի է Տփղիսի մահմետական ամիրայի հետ, որը ի պաշտօնէ դիտում էր որպէս ողջ Ջուրգան-Վիրքի կառավարիչը:

⁴ Հմմ. նաեւ Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի թարգմանութեան մէջ (Արաբ մատենագիրներ, Գ... /Օ-տար աղբյուրները..., 16/, էջ 641, ծն. II): Կ. Յուկերմանը Կոստանդին Ծիրանածնի «À propos du Livre des cérémonies, p. 580) բաց է թողնում նախորդ ուսումնասիրողների կողմից այս տեղանունի անիրական համադրումները, սակայն ինքն էլ՝ զուտ իբրեւ վարկած (կարծում ենք՝ քիչ

պէս Իբն Սաւադա» (այսինքն՝ Սեւադա-Իշխանանունի որդի Յովհաննէս-Սենեքերիմը)՝ 300 հազ. դիրհեմ հարկաշափով;

բ) «ալ-Ջուրզի տէր» (անկասկած՝ Գորոզուի ազճատուած յիշատակումն է) «Վաշական Իբն Մուսան» (Մովսէսի որդի Վաշագանը)՝ 200 հազ. դիրհեմով;

գ) «Խաջինի տէր Սանհարիբը» (առանց հօր անունան)՝ 150 հազ. դիրհեմ հարկով¹. պարզ է, որ սա Խաջինի Սենեքերիմ իշխանն է, ում գիտէր նաեւ Անանիա Մոկացին («Իշխանաց իշխան» [Յովհաննէս-]Սենեքերիմի եւ «Գորոզուաց իշխան» Վաշագանի կողքին)²:

Իբն Հատուկըն այս երեքին դեռ «Թագաւոր» (mālik) չի կոչում, այլ լոկ՝ «տէր» (šāhib): Թէպէտ նկատենք, որ արաբ աշխարհագէտը նոյն կերպ է վարում նաեւ Ներքին Արմինիայի, Վասպուրականի եւ Շաքիի դէպքերում (բնագրում «Թագաւոր», աւելի ճիշտ՝ «տէր եւ Թագաւոր» է կոչուած միայն ցուցակի սկզբում յիշատակուած մէկ մըն դիրհեմ հարկաշափով Շիրւան – «Շարւան-շահ»-ի տիրակալ «Մուհամմադ Իբն Ահմադ ալ-Ազդի» Մագեադեանը), այնինչ դրանցում Թագաւորական իշխանութեան գոյութիւնը 950-ական թուերին մասնագէտների մօտ որեւէ կասկած չի յարուցել:

Ի դէպ, ար-Ռուբ կամ ար-Ռաբ (al-Rb') եւ Խաջին (Khajin) տեղանուններն իրար կողքի մէկ անգամ էլ յիշատակում է ժ դարի արաբ մատենագիր (ծագումով՝ Խորասանից) Աբու Դուլաֆը³: Նրա բնագիրն է (Թարգմանուած ռուսերէնից). «Այնտեղից [«Շիրւանին պատկանող» Բակոյա = Բաբու վայրից – Ա. Յ.] ես գնացի հայերի երկրով, մինչեւ հասայ Թիֆլիս... Այնտեղից՝ Արդաբիլ: Ես անցայ ալ-Վաշ-գուրի [=Վաշոց ձոր], Կաբանի [=Կապան – Բաղը], Խաջինի [=Խաջին], ար-Ռուբի [var. al-Ry'], Խանդանի [?] եւ ալ-Բազգայնի լեռներով»⁴: Այս երկրների հերթակա-

հաւանական)՝ առաջարկում է Սեւադայի որդի Սենեքերիմի տիրոջի անուն al-Ry' (al-Ray) տարբերակի մէջ դիտարկել Arrān / al-Rān անուանաձեւի (=Ալրանիա, Աղուանք) *al-Rangh անվանական [ʔ] ձեւից ծագած ընթերցում:

¹ V. Minorsky, *Caucasica IV: II. The Caucasian Vassals of Marzubān*, p. 519; **Ա. Ն. Տեր-Ղեւոնդյան**, Հայաստանի բնահարկը, էջ 58-59; Արաբ մատենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրները..., 16), էջ 641-642: Անունների եւ եզրոյթների արաբատառ ձեւերն ստուգելու պատեհութեան համար (ըստ՝ Ibn Hauqal, Kitāb al-masālik wa al-mamālik, Edit. J. Kramers, Leiden, 1939 տպագրի) երախտապարտ եմ արաբագէտ Արամ Վարդանեանին:

² Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան..., էջ 144: Հմմ. նաեւ **Բ. Ա. Ուլուբաբյան**, Խաջենի իշխանութունը, էջ 83-84; **A. N. Ter-Levondyan**, Notes sur le Šakē-Kambečan, p. 326-327, n. 32; **C. Zuckerman**, À propos du Livre des cérémonies, p. 571; **С. Бархударян**, Страницы из истории Арцаха..., с. 53-55; **Ա. Յակոբեան**, Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները, սճ. 222-235:

³ Նրա մասին մասնատրապէս տե՛ս **Ա. Ն. Տեր-Ղեւոնդյան**, 10-րդ դարի արաբ մատենագիրը հայկական սովորոյթների եւ երաժշտութեան մասին, – ԼՀԳ, 1965, թիւ 10, էջ 75-78:

⁴ Տե՛ս **Abū-Dulaf Mis'ar Ibn Muhallil's Travels in Iran** (circa A. D. 950). Arabic text with an English translation and commentary by **V. Minorsky**, Cairo, 1955, p. 35; Вторая записка **Абӯ Дулафа**. Издание текста, пер., введение и комментарии **П. Г. Булгакова и А. Б. Халидова**, Москва, 1960, с. 36 (թ. 184բ): Այլ աղբիւրներում չհանդիպող «Խաւան» տեղանուն-

նութեան մասին թարգմանիչներն իրաւացիօրէն ծանօթագրել են. «Աբու Դուլաֆն անկանոն է թուարկում զանազան աշխարհագրական կէտեր, որոնք իբրեւ թէ ընկած են Թիֆլիս Արդաբիլ ուղու վրայ»¹: Բայց մեզ հետաքրքրող ենթատեքստում այդ անկանոնութիւնը, ըստ էութեան, չի խանգարում՝ նշուած երկրանունները համադրելու հեղինակին ծանօթ դարձած Վայոց ձոր, Կապան – Բաղք, Խաչին – Խաչէն եւ նրա կողքին, ըստ ամենայնի՝ ար-Ռուբ – Փառխոս երկրամասերի հետ:

Փառխոսի թագաւորութեան ստեղծման (Յովհաննէս-Սենեքերիմի թագադրման) մասին պահպանուել է ՊԱ-ի նախավերջին գլխի հաղորդումը. «Ձերէց որդին Իշխանանոյ՝ զՅովհաննէս, որ եւ Սենեքերիմ [ա Սինէքարիմ] կոչեցաւ, ընտրեաց աջ Բարձրելոյն՝ կոչելով ի թագաւորութիւն. զվաղնջուց խափանեալ թագաւորութիւնն Տէր ամենակալ ի ձեռն սորա [bcelv նորա] նորոգեաց. զոր թագաւորն Պարսից մեծամեծ զարդուք զարդարեաց զնա [ա չիք զարդարեաց զնա], տայ նմա եւ զթագ հաւր իւրոյ եւ զնորին երիվարն. ի նոյն ամի եւ որ Յունացն էր մագիստրոս՝ Դաւիթ կոչեցեալ անուն, թագ զարմանազան եւ ծիրանիս թագաւորական առաքէր ի պատիւ եւ ի զովեստ աստուածայաջող առն [bcelv առնն] այնորիկ. եւ ի ձեռն հայրապետական աջոյն առնոյր զաւծումն թագաւորական ի փառս Քրիստոսի»²:

Այս թագաւորութեան հաստատումը (ըստ ամենայնի՝ Փառխոս, ներկայիս՝ Ղալաքենդ, կենտրոնով³), հնարաւոր է թուագրել Մովսէս Դասխուրանցու երկի շարադրմանը նախորդած ժամանակահատուածով, այսինքն՝ ըստ առկայ թուերի՝ մինչեւ 976 կամ 982 թուականը: Ն. Ադոնցի կարծիքով՝ Կայսրութեան անունից Յովհաննէս-Սենեքերիմին թագ ուղարկողը Տայքի յայտնի իշխան Դաւիթ Կուրապաղատն է եղել (մահ. 1000/1001 թ.⁴): Նրա հաշուարկով՝ այդ իրադարձութիւնը վերագրելի է 967-978 թթ. միջակայքին, երբ Դաւիթը Բիւզանդիայից դեռ էր ստացել կուրապաղատի տիտղոս ու մագիստրոսի կոչում էր կրում (չնշելով աղբիւրը)⁵: Ըստ վրաց մատենագիր Սումբատ Դաւիթիս-ձէի «Բագրատիոնների պատմութիւն» երկի ուսերէն թարգմանչի ծանօթագրութեան՝ «973 թուին նա [Դաւիթը] յիշատակուում է իբրեւ մագիստրոս, իսկ 977 թուականին՝ կուրապաղատ»⁶: Այս տարբերակով արդէն լրիւ հաստատուում է Ն. Ադոնցի կարծիքը, որ հէնց Դաւիթ Տայք-

ըն, գուցէ, կարելի է համարել (գոնէ՝ իբրեւ վարկած) Գորոզուի հայկական իշխանութեան՝ «Հաբանդ» հնարատր աճուանատարբերակի աղճատման արդիւնք:

¹ Вторая записка Абѣ Дулафа, с. 77, прим. 72.

² Դասխ., Գ.իբ /իգ/, էջ 341:

³ Հմմ. S. Karapétian, Parissos, capitale du royaume septentrional, – Les douze capitales d'Arménie, Paris – Marseille, 2010, p. 266-271.

⁴ Տե՛ս, մասնատրապէս՝ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտոյ, Աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Ն. Իւզբաշեանի, Եր., 1963, էջ 36-38; Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах, Пер., введение и примечания М. А. Лорджипанидзе, Тбилиси, 1979, с. 37. Հմմ. Повествование вардапета Аристакаэса Ластивертци. Пер. с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна. Москва, 1968, с. 143, прим. 13.

⁵ Ն. Ադոնց, Բագրատունեաց փառքը, էջ 138-140; А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 213-214.

⁶ Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах, с. 55, прим. 126.

ցին է եղել Կայսրութեան անունից Յովհաննէս-Սենեքերիմին «Թագ զարմանազան եւ ծիրանիս Թագաւորական» ուղարկողը (եւ ուրեմն՝ 973-977 թթ. միջակայքում):

Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունու «Պատմութիւնն» աւելի ուշ՝ ԺԱ դ. սկզբներին վերարտադրած ու լրացրած հեղինակի մօտ (պայմանականօրէն կոչուած՝ Անանուն Զրուցագիր) առկայ է երկու հաւասարազօր հասցէատէրերի ակնարկող մի ուշագրաւ արտայայտութիւն, որով Հայոց արքան դիմում է Հերի մահմեդական ամիրային. «պարտ է ձեզ ձայն ի խորասան ընկենուլ եւ առ իս»¹: Մեր կարծիքով՝ այդ արտայայտութիւնը մի հետաքրքիր զուգորդութիւն է յուշում Փառխոսի նորընծայ գահակալի Թագադրումը հաստատելու իրողութեան հետ: Ժ դ. երկրորդ կէսին կենտրոնական Իրանում հզօրացած Բուվեյհեան/Բուիդեան իշխանապետութիւնն ստանձնել էր Խալիփայութեան փաստացի կառավարումը (945-ին Բաղդադին եւս տիրելուց յետոյ), անգամ որոշակի պայմանաւորուածութիւն կնքել Բիւզանդիայի հետ (981-ին) եւ լուրջ դերակատարում ձեռք բերել Այսրկովկասում²: Ըստ ամենայնի՝ հէնց Բուվեյհեան տիրակալն էր այն «Պարսից Թագաւորը», ով, Մովսէս Դասխուրանցու խօսքերով. «...մեծամեծ զարդուք զարդարեաց զնա [Յովհաննէս Սենեքերիմին - Ա. Յ.], տայ նմա եւ զԹագ հաւր իւրոյ եւ զնորին երիվարն»³: Ըստ Ստեփաննոս Օրբէլեանի՝ «խորասան»-ի տիրակալների (այսինքն՝ հաւանաբար, նոյն Բուվեյհեանների) հետ էր կապուած նաեւ Սիւնիքի (Բաղաց) նորընծայ արքայի Թագադրումը («...յարեալ ի մեծ աթապէկն [var. Աթաբակն], որ էր ի Դավրէժ [var. Թավրէժ] յԱտրպատական աշխարհի, նաեւ յՌ[ա]նայ [var. յՌայ] ամիրայն, որ իշխէր եւ դրանն Դարբանդոյ [var. Դարբանդու], եւս եւ Աղուանից տերանցն, որք վասն առաւել սիրոյ ծանուցանեն մեծի սուլտանին խորասանու, եւ հրաման առեալ ի նմանէ՝ Թագ կապեն գեղեցկահասակ եւ վայելչագիտակ առնն Հայկազնոյ Սմբատայ՝ Սիւնեաց տեառն»)⁴: Սիւնիքում Սմբատ Ա-ի Թագադրուելու այս պատմական իրադարձութիւնը թուագրուում է հիմնականում 970 կամ 978 թուականներով (թէեւ կան նաեւ այլ թուագրումներ)⁵:

Տեղին նշենք, որ Փառխոսի իշխանի Թագադրման դասխուրանցիական նկարագրութեան մէջ կայ մի խիստ նշանակալի հանգամանք: Աջափնեայ Աղուանքի էթնիկապէս հայկական տարածքում ծնուած ու նախ եւ առաջ այդ տարածաշր-

¹ Շապուհ Բագրատունույ Պատմութիւն, էջ 65 (§ 83): Հմմ. Անանուն Զրուցագիր (Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), Պատմութիւն, Թարգմ., առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Վ. Առաքելեանի, Խմբ.՝ Ա. Յակոբեան, Եր., 2011, էջ 120 եւ 178-179, ծճ. 210 (խմբագրի):

² Տե՛ս, օր.՝ **Н. Busse**, Iran under the Buyids, In: Cambridge History of Iran, Vol. 4, Cambridge, 1975, p. 250-305; Վ. Բայրուրյան, Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 202-205:

³ Դասխ., Գ.իր /իզ/, էջ 341:

⁴ Օրբ., գլ. ԾԴ, էջ 219; Պատմութիւնն անհանգիստ Սիւնիքի, գլ. ԾԵ, էջ 300:

⁵ Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով), Եր., 1966, էջ 58; ՀԺՊ, հտ. III, էջ 117-119, 973; Բ. Հարությունյան, Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, - ԲԵՀ, 1969, հոմ 1, էջ 145-153; Գ. Մ. Գրիգորյան, Ս. Գ. Հախվերդյան, Սյունիքի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը), Եր., 2001, էջ 79:

ջանի հայ աւատական (աշխարհիկ եւ եկեղեցական) վերնախաւի՝ ժ դարում մեծապէս կենտրոնախոյս (Անիի Բագրատունիների եւ Հայոց կաթողիկոսութեան հանդէպ) ձգտումներն ու շահերն արտայայտող հայ պատմիչը նախորդ գլխում Համամ Բարեպաշտի թագադրումը (ձախափնեայ Շաքիում, այսինքն՝ առաւելապէս դեռ բուն-աղուանական էթնիկ միջավայրում) ներկայացրել էր խիստ բնութագրական, այսպէս ասած՝ «աղուանամէտ» եզրութաբանութեամբ. «...որ եւ Աղուանից եղեւ թագաւոր, նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն Աղուանից Համամ նորոգէ, որպէս Աշոտ Բագրատունի՝ զՀայոց թագաւորութիւնն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»։ Իսկ այստեղ՝ երկի վերջերգը պսակող եւ այդ իմաստով իր «գլխաւոր հերոս» Փառխոսի տիրակալի թագաւորանալու շքեղապաճոյճ նկարագրութեան մէջ, Մովսէս Դասխուրանցին ամբողջապէս ձեռնպահ է մնում նմանատիպ եզրութաբանութեան եւ ուղղակի՝ Աղուանմ անուան կիրառումից։ Ըստ ամենայնի՝ դրա պատճառը պէտք է համարել ոչ միայն պետական միաւորումների միջեւ, անշուշտ, պաշտօնապէս համաձայնեցուող ու «միջազգայնօրէն» պարտադիր՝ կրկնութիւն չհանդուրժող անուանակարգը (նոմենկլատուրան) խախտելու վտանգը, այլեւ Կուրի աջափնեակի հայ հասարակութեան մէջ էթնոպաշտպանիչ միտումների զուգահեռ գործառութիւնը։ Այստեղ դա արտայայտուած է նշուած «աղուանամէտ» եզրութաբանութիւնը մինչեւ ինչ-ինչ էթնովտանգաւոր ու խրտնեցնող սահման չչարաշահելու հասարակական պարտադրանքի մէջ (այդ թւում՝ վերնախաւի գոնէ մի էական մասի կողմից), թէպէտ ինքը՝ Դասխուրանցի պատմագիրը, կարող է դիտուել իբրեւ հէնց «չարաշահողներին» շարքերում ամենից աւելի առաջ գնացած անհատ։

Մանրամասնելով՝ նշենք, որ մեր նախորդ աշխատանքներում հանգամանալից խօսուել է Աղուանից աշխարհի աջափնեայ շրջանների հայ բնակչութեան մօտ 2-է դդ. առաջացած՝ այսպէս կոչուած «աղուանական աշխարհայեացքի»՝ զուգահեռ զարգացող երեք կողմերից վերջինի («աղուանական» իրողոյթների հակադրումը «հայկական» իրողոյթներին՝ նկատի ունենալով կենտրոնական Հայաստանը) էթնովտանգաւոր միտումների մասին՝ ընդհուպ մինչեւ ժ դարում՝ աւատական կենտրոնախոյս ուժերի հզօրացման պահին, հայ էթնոսից էթնոմասնատման (էթնոսեպարացիալի) եղանակով «աղուան» կամ «արեւելցի» ինքնանուամբ (էթնոնիմով) դուստր էթնոսի ձեւաւորման իրական հեռանկարը (այդ միտումները մարեցին ժԱ դարի ընթացքում ե՛ւ արտաքին, ե՛ւ ներքին գործօնների ազդեցութեան տակ)¹։ Իսկ այստեղ նշենք, որ «աղուանական աշխարհայեացքի» երկրորդ կողմը,

¹ Տե՛ս **Ա. Ա. Акопян**, Албания-Адуанк..., с. 268-272, 274-276; **Արմինի**՝ К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании, с. 45-46; **Ա. А. Акопян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян**, К изучению истории Кавказской Албании (по поводу книги Ф. Мамедовой "Политическая история и историческая география Кавказской Албании"), – ИФЖ, 1987, № 3, с. 169-175; **А. Akopyan, A. Galstyan**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania, p. 5-12; **Հ. Գալստյան**, Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ..., էջ 147-157:

այսինքն՝ որոշակի քամահրական (պեյորատիւ) վերաբերմունքի դրսևորումը Կուրի ձախափնեակի բուն-աղուանական բնակչութեան նկատմամբ՝ իբրեւ, ասես՝ «ո՛չ- [կամ «պակաս-»] աղուանների», ամենայն հաւանականութեամբ, հէնց այս շրջանում նպաստել է, որպէսզի քրիստոնեական հաւատը եւ առանձին ցեղային ինքնագիտակցութիւնը երկար դարեր պահպանած բուն-աղուանական մետաէթնիկ ընդհանրութեան մէջ աշխատեն էթնոպաշտպանիչ մեխանիզմները եւ ընթանայ էթնոհամախմբման ինտենսիւ գործընթաց, որի արդիւնքում էլ ձախափնեակում վերջապէս ձեւաւորուեց միասնական ժողովուրդ՝ «ուզիներ» կամ «ուտէացիներ» ինքնանուանմամբ (էնդոէթնոնիմով): Այդ նոր էթնոսի առկայութիւնն առաջինն արձանագրել էր Յովհաննէս Դրասխանակերտցին՝ գրելով. «...քանզի դրացիք մեր եւ ազգք, որ շուրջ զմեաւք են՝ Յունականք եւ Եգեացիք եւ Գուգարացիք եւ Ուտէացիք՝ հիւսիսական ազգք՝ բնակեալք առ ոտամբն Կովկասու... կորուսանել եւ յատակել ջանացան առ ստորոտով իւրաքանչիւր աշխարհաց իւրեանց»¹:

Ի դէպ, նշենք նաեւ, որ ուզիների համախմբմանը զուգահեռ էթնոհամախմբման գործընթաց է տեղի ունեցել նաեւ բուն-աղուանական՝ մահմեդականութիւն ընդունած ցեղերի շրջանում, որի արդիւնքում նոյն՝ Արաբական խալիփայութեան թուլացման ժամանակաշրջանում ձեւաւորուեց «լեկզ» կամ «լեզգի» ինքնանուամբ էթնոսի նոր, աւելի ընդարձակ ընդգրկումը՝ Հարաւային Դաղստանում եւ Արեւելեան Այսրկովկասի ողջ հիւսիսում, Կովկասեան լեռնաշղթայի երկու լանջերին (անտիկից վաղ միջնադար «լեզ», «լեկ», «ղեկ» անունով՝ աղուանական 26 ցեղերից մէկը բնակուում էր միայն Սամուր գետի զոյգ ափերին, շատ աւելի փոքր ընդգրկումով): Ծիշտ է, այդ էթնոսի կողքին իրենց լեզուները (լեզգիական խմբին պատկանող) եւ ինքնութիւնը պահպանեցին եւս մի քանի աղուանական ցեղային ոչ մեծ մահմեդական էթնոսներ՝ թաբասարանցիները, ռութուլները, ծախուրները, ագուլները, կոիզները, բուդուղները, խինալուղցիները եւ խապուտցիները²:

Ազգագրական տեսութեան եւ մեթոդաբանութեան լոյսի ներքոյ՝ լիովին կարելի է հասկանալ, որ ձախափնեակի քրիստոնեայ բուն-աղուանական բնակչութեան միտումները, որը պահպանել էր իր թէկուզ եւ արդէն ոչ գրաւոր լեզուն (կամ լեզուները) եւ էթնո-մշակութային ինքնութիւնը (թէկուզ եւ միայն էթնոպոտեստար հաւաքականութեան շրջանակում), իր սեփական՝ Համամ Բագրատունու կամ այսպէս կոչուած «Երկրորդ Աղուանից» թագաւորութեան ստեղծման դարա-

¹ Դրասխ., Էջ 256; Հովհ. Դրասխանակերտցի, Էջ 177; Yovhannēs Drasxanakertc'i, chap. LII, p. 295. Նկատենք, որ Ուտէացիք-ին նախորդող՝ Գուգարացիք անուամբ հայ պատմիչը կոչում էր ոչ թէ հայկական Գուգարք նահանգը, այլ կախէթցիներին, որոնք հարեւան էին ծանարներին ու վրացիներին:

² Այս ամենի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. АКОПЯН, К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании, с. 43-44.

³ Ամփոփ ձեւով տե՛ս, օր.՝ Н. Н. Чебоксаров, Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых, – СЭ, 1967, № 4, с. 94-110; В. И. Козлов, Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса, – СЭ, 1974, № 2, с. 79-92; Ю. В. Бромлей, Очерки теории этноса, Москва, 1983.

շրջանում (թէկուզ եւ Տարօնի հայ Բագրատունիների արքայատոհմով) ամենեւին էլ չի ոգեւորել աջափնեակի հայութեան հետ (ընդ որում՝ հէնց նրա էթնո-մշակութային հիմքի վրայ) իբրեւ «աղուան» կամ «արեւելցի» միաձուլուելու հեռանկարը: Հաւանաբար, իր որոշակի դերն է կատարել նաեւ այսպէս ասած «ներաղուանական» աւատական բնոյթի պայքարը, օր.՝ այն կարեւոր հարցի շուրջ, թէ ո՞վ պիտի վարէր «իշխան Աղուանից»-ի պաշտօնը՝ ձախափնեակի Բագրատունի իշխանատոհմի¹, թէ՞ աջափնեակի Առանշահիկների ներկայացուցիչը: Բայց դրան զուգահեռ, թուում է, թէ հնարաւոր է տեսնել, որ 894 թ. Շաքի – Հերէթի տարածքում թագաւորութեան հռչակումը Համամ Բարեպաշտի գլխաւորութեամբ, ով դրանից առաջ հէնց «իշխան Աղուանից»-ն էր, նշանաւորում էր մի կողմից՝ իրենց սեփական ճակատագրով ապրելու՝ ձախափնեայ քրիստոնեայ բուն աղուանների կամ արդէն ուղիների ձգտումների իրականացումը (թէպէտ եւ ինքը՝ հայ Բագրատունիների տոհմից սերող Համամ թագաւոր-մատենագիրը, ըստ ամենայնի՝ շարունակում էր դասել իրեն հայ էթնոսին), միւս կողմից՝ առաւելապէս էթնօձիգ միտումների դրսեւորումը աջափնեայ հայ բնակչութեան շրջանում, որը նախընտրեց լինել «Հայք» քաղաքական համակարգի մէջ, ինչպէս որ ուղիղ արձանագրուած է Ժ դ. կէսերին Կոստանդին Ծիրանածնի մօտ (մասամբ՝ նաեւ հայ եւ արաբ հեղինակների երկերում): Ծիշտ է, դրանով ամբողջապէս չվերացաւ նաեւ «Աղուանք» քաղաքական համակարգը (յենուած Ե դարից եկող վարչական աւանդոյթի իներցիայի եւ Աղուանից եկեղեցու շարունակական գործառութեան վրայ), որն արձանագրում են եւ՛ կենտրոնական Հայաստանը ներկայացնող Անանիա Մոկացին, եւ՛ Հայոց Արեւելից կողմանքը ներկայացնող Մովսէս Դասխուրանցին: Առաջինի վկայութեամբ՝ իր հետ Ժ դարի կէսերին համախումբ բանակցում էին «Աղուանից» թագաւոր Իշխանիկը (Շաքի), «Աղուանից» իշխանաց իշխան [Յովհաննէս-]Սենեքերիմը (Փառխոս) եւ իշխաններ Գրիգորը (Խաչէն), Վաչագանը (Գորոզու) եւ Գուրգէնը (Լօռի – Զորագետ)¹: Իսկ երկրորդը նոյն դարի վերջին ուղղակի փորձում էր Մովսէս Խորենացուն նմանուելով-ընդօրինակելով ստեղծել այն «Աղուանք» երկրի (այլ ամենեւին էլ ո՛չ միայն ձախափնեայ) պատմութիւնը՝ իբրեւ «Քրեթողահայր» Խորենացու մեծարած «Հայք»-ին բոլոր ցուցանիշներով գոնէ հաւասար էթնո-եկեղեցաքաղաքական միաւորի, թէպէտ եւ անում էր դա լեզուա-մշակութային ու դաւանական ամբողջապէս նոյն՝ հայկական հիմքի վրայ:

Վերադառնալով Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնների խնդրին՝ յաւելենք, որ Փառխոսի յաջորդ թագաւորների՝ Յովհաննէս-Սենեքերիմի եղբայր Գրիգորի ու նրա որդի Փիլիպպէի մասին տեղեկութիւններ են պահպանել Ստեփաննոս Ասողիկը, Վարդան Արեւելցին եւ Մատթէոս Ուռհայեցին: Նրանցից առաջինի տառացիօրէն վերջին ժամանակագրական հաղորդման համաձայն՝ Փառխոսի արքայատոհմը, իբրեւ թէ, սպառուել էր Գրիգորով («Յայսմ ժամանակի, ի թուաբեր ժամանակս ՆԾԲ [452 = 21.03.1003 – 19.03.1004], իշխանքն Փառխոսոյ, որ

¹ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան..., էջ 144:

ի Հայկազեա[յ] ազանց, բաւեալ մինչեւ ցՍենեքերիմ եւ ցԳրիգոր՝ սպառեցան մահուամբ: Զորոց աշխարհս բաժանեալ հակառակութեամբ ի մէջ իւրեանց արքայն Հայոց Գագիկ եւ Փատլուն ամիրան Գանձակայ»¹: Սակայն նշելի է, որ Ասողիկն իր շարադրանքն աւարտել է (գուցէ եւ՝ քիչ անց վախճանուել) արդէն յաջորդ տարի եւ ուղղակի չի հասցրել տեղեկութիւն ստանալ Գրիգորի որդի Փիլիպպէի թագաւորանալու մասին (պարզ է, հայրական ո՛չ բոլոր տիրոջթիւների, այլ մի մասի վրայ), որը մեզ յայտնի է, մասնաւորապէս, Վարդան պատմիչից²:

Թերեւս, պէտք է համարել, որ նոյն փաստին՝ Գագիկ Ա-ի եւ Փատլուն Շաղաղեանի միջեւ Փառիսոսի մասնատմանն է վերաբերում նաեւ Ասողիկի նախորդ՝ Գագիկ Ա-ի գահ բարձրանալու առիթով արած ընդհանրացնող բնոյթի պնդումը. «...իսկ եւ իսկ զկնի Սմբատայ, նոյն աւր թագաւորեաց Գագիկ եղբայր նորա ի նկէ թուականին [438 = 24.03.989 – 23.03.990], յաւուրս ձմերայնոյ, ի քաղաքին Անուոյ: Եւ տիրեաց յոլով բերդից եւ գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, Խաչկենոյ եւ Փառիսոսոյ՝ առաւել քան զեղբայր իւր. եւ ո՛չ ոք էր, որ զարհուրեցուցանէր զՀայաստանայսս մինչեւ ցաւր գրելոյ իմոյ զբան յիշատակիս այսորիկ»³: Իսկ այս Խաչկենի (Խաչլիկեն) «բերդերի ու գաւառների» գրաւման ուշագրաւ յիշատակութեան առիթով կարելի է նշել, որ դա, հաւանաբար, պիտի վերագրել Վերին Խաչկենի, աւելի կոնկրետ՝ Սոթք – Ծարի տարածքի գրաւմանը, որն, այդպիսով, մինչ այդ մաս է կազմել Փառիսոսի (այլ ոչ թէ Խաչկենի) թագաւորութեան:

Բաժին 3

ԳՈՐՈՉՈՒԻ ԵՒ ԽԱՉԿԵՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԻՈՐՈՒՄԸ

Մինչեւ վերջին երկու տասնամեակը հայագիտութեան մէջ ընդունուած էր համարել, որ զարգացած միջնադարի Հայոց Արեւելից կողմանքում թագաւորական իշխանութիւն գոյութիւն է ունեցել լոկ Փառիսոսում: Նրա հարեւան շրջաններում աղբիւրների արձանագրած «թագաւոր» անուանակոչումները պարզապէս անտեսուում էին կամ արժանանում առաւելագոյնը՝ բնագրերի հրատարակիչների կցկտուր ծանօթագրումների: Սակայն 1990-ական թթ. ընթացքում հարաւային Արցախում մեծ թուով նոր վիմագրական միաւորներ յայտնաբերուեցին, եւ դրանց պատշաճ արժեւորումը թոյլ տուեց մեզ ընդունել (առաջին անգամ՝ 1998 եւ 1999 թթ.՝ «Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը» եւ «Գտչավանքի շինարարական արձանագրութիւնը եւ հարաւային Արցախի եպիսկոպոսութեան սահման-

¹ Ասողիկ, Գ.խը, էջ 286: Որոշ ընթերցումներ այստեղ եւ ստորեւ տուել ենք ըստ Ասողիկի երկի միակ թիւ ձեռագրի՝ ՄՄ Ձեռ. 2865 (ԺԳ դար, տե՛ս Գ. Մ. Մանուկյան, Արիստակես Լաստիվերցի /մատենագրության բանասիրական քննություն/, Եր., 1977, էջ 237-238): Հմմ. գլ. Գ.ժԷ, էջ 198 («մայր թագաւորին [Կարսի] Աբասայ, բարեպաշտուրի ի բարեպաշտ ծնողաց, որ էր քոյր թագաւորացն Փառիսոսոյ Սենեքերիմայ եւ Գրիգորոյ...»):

² Վարդան, էջ 134-135 (բնագիրը տե՛ս ստորեւ, էջ 274-275): Հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչկենի իշխանությունը, էջ 92-95:

³ Ասողիկ, Գ.լ, էջ 255-256:

ները» յօդուածներում¹) ականդական գնահատականների կտրուկ սրբագրման անհրաժեշտութիւնը: Այդպիսով՝ մենք կարող ենք անվերապահօրէն խօսել Ժ-ԺԱ դդ. սահմանագծին Փառիսոսի թագաւորութեան կողքին Հայոց Արեւելից կողմանց եւս երկու՝ Գորոզուի (հարաւային Արցախում) եւ Խաչէնի (կենտրոնական Արցախում) համարժէք թագաւորութիւնների ի յայտ գալու մասին:

Հարաւային Արցախի կամ Գորոզուի թագաւորութեան մասին պահպանուել են լոկ վիմագրական փաստեր 997 եւ 1000 թուականներից: Առաջինը Հադրութի շրջանի Տումի գիւղի մօտ Կարմիր եղցու լուսամտուտի ճակատին փորագրուած 5-տողանոց արձանագրութիւնն է, որի հեղինակը՝ «թագաւորի քոյր» Սոփին, ասում է. «Ի ՚նհԹ: ԹՎ[ԻՆ] Հ[ԱՅՈՅ] [449 = 21.03.1000 – 20.03.1001 թ.] ԵԻ Ի / ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՏԵԱՆ ԳԱԳԻԿԱ[Յ], ՈՐԴ[Ի]Ո[Յ] / ՄՈՒՍԷԻ, ԵՄ՝ ՍՈՓԻ, ԴՈՒՍՏ ՄՈՒՍԷԻ, ՇԻՆԵՅԻ / ՏՈՒՆ ԱՍՈՒՅ Ի ՓՐԿՈՒԹԻԻՆ ՀՈԳԻՈ[Յ] ԻՄՈ[Յ] ԵԻ / ԾՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ»²: Քանի որ նշուած թուականին Փառիսոսում կամ որեւէ այլ երկրամասում «Մուսէի որդի Գագիկ թագաւոր» չկար, պարզ է, որ յիշատակուած է տեղի (այն է՝ Գորոզուի)՝ թագաւորական տիրոջ կողմէ տիրակալը: Իսկ ԱՀ Մարտունու շրջանի Թաղավարդ գիւղի մօտ գտնուող (Մանաս գետի հովտում՝ յորշորջուած Քեօնդաւան) Զոխտ Պրուաւածաւ վանքի (կոչուած նաեւ Բարեւածաւ)՝ ներկայումս կորած երկու խաչքարերից մէկի վրայ Առաքել Բաբախանեանցը (Լէօն), Մ. Բարխուդարեանցը եւ Եր. Լալայեանը ընթերցել են. «Թուին ՚նհԹ: էր» թուականը (446 = 22.03.997 – 21.03.998 թ.), որից յետոյ նաեւ յիշատակուած էր նոյն տիրակալը՝ «[Մուսէի որդի] տէր Գագիկը» («Սուրբ Պաւղոս: Յամա Աստուածապատի եւ հոգեւոր տեառն Յովհաննիսի՝ Ամարասա[յ] եպիսկոպոսին, եւ պետութեան տեառն Գագիկայ՝ Աղուանից իշխանաց իշխանի, եւ՝ հայր Կիրակոս, առաջնորդ սուրբ ուխտիս, եղբարորդի Կոկոնա[յ]...»³: Այստեղ Գագիկը կոչուած է ոչ թէ «թագաւոր», այլ «իշխանաց իշխան» (թէպէտ՝ երկու եզրոյթների իմաստն այս դարաշրջանում, ըստ էութեան, նոյնն էր), բայց փոխարէնն ուշագրաւ է նրա երկրի (կամ, գուցէ, կարգավիճակի⁴) անուանման ձեւը՝ «պետութիւն»:

Վերջիշեղով նոյն երկրամասի տիրակալների մասին նախորդիւ նշուած տեղեկութիւնները, թերեւս, կարող ենք ամփոփել, որ Գորոզուի իշխաններից (հետագայում՝ նաեւ դարձած թագաւորներ) աղբիւրներում վկայուած են հետեւեալ անուններով տիրակալները՝ Ստեփաննոսի որդի Յովսէփ երէցը՝ Մովսէս Դասխուրանցուն (=Մաշտոց եղիվարդեցուն) եւ արաբ հեղինակներին յայտնի Ստեփաննոս Աբլ Ասագ իշխանի քրոջ ամուսինը: Նրա որդի Եսայի Աբու Մուսէն, արաբ հե-

¹ Տե՛ս ՀԱ, 1998, ս. 269-324 եւ ՀԱ, 1999, ս. 247-300: Այս յօդուածները լրամշակումներով ամփոփուած են մեր «Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք)» մեծագրական ժողովածոյում՝ Վիեննա-Եր., 2009):

² Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 173, հ^տ 604: Ներկայումս այս քարը պահպանուած է Ստեփանակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանում:

³ Ա. Բաբախանեանց, Ուխտաւորի յիշատակարանը, Շուշի, 1885, Յաւելուած (առանձին էջակալմամբ), էջ 5; Մ. Եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 91; Ե. Լալայան, Վարանդա, – Երկեր, հտ. 2, Եր., 1988, էջ 14; Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 169, հ^տ 587:

դինականների մօտ՝ «Իսայ իբն Յուսուֆ իբն ուխտ Իսթիֆանուս»; նրա աւագ որդի Մուսէն (=Մովսէս), ում շնորհիւ էլ հայրը կոչոււմ էր «Աբու Մուսէն»; 906-ին Տաթեւում յիշատակուած երեք «Աղուանից իշխաններից» մէկը՝ Նասյին (որը, թերեւս, Աբու Մուսէի նոյնանուն թոռն էր); 955 եւ 958 թթ. յիշատակուած Վաչագանի հայր Մուսան (=Մովսէս); ինքը՝ Վաչագանը (արաբական տարբերակով՝ «Վաչական իբն Մուսա»); Մատթէոս Ուռհայեցու աղբիւրի՝ «Վաչագանի որդի ... Գորոզուի Գագիկ»-ը (վերածուած՝ «Գոշագգակ»-ի¹); 997/998 եւ 1000/1001 թթ. յիշատակուած Գագիկ թագաւորի եւ Սոփիի հայր Մուսէն; եւ վերջապէս ինքը՝ Գագիկ թագաւորը:

Տեղին նշենք, որ վերջերս Արման Եղիազարեանի արտայայտած տեսակէտի համաձայն² հնարաւոր է վստահել Շապուհ Բագրատունու (Անանուն Զրուցագրի) պահպանուած բնագրում Սմբատ Ա-ի՝ Աբխազաց թագաւոր Դատոս/Դոտասի դէմ (Կոստանդին Գ՝ 893/894-929 թթ.) մօտաւորապէս 906-908 թթ. միջակայքում իրականացրած արշաւանքի մասնակիցների մէջ յիշատակուած «իշխան Գորոզվա[յ]» Վասակ-ի պատմական հաւաստիութեանը եւ այդ անունը եւս ընդգրկել Գորոզուի Ժ դ. առաջին կէսի տիրակալների շարքում: Սակայն Շապուհ Բագրատունու մատուցած ցուցակի քննութիւնը («Իշխան յԱրեւելից Սմպատ բազում զաւրաւք, իշխան Փառխս[ոս]ոյ Հյըմա[յ]եկ բազում հեծելաւք, իշխան Աղծնե[ա]ց Գրիգոր բազում զաւրաւք, իշխան Գորոզվա[յ] Վասակ բազում հեծելաւք, իշխան Վայո[յ] ձորոյ Ապուշամբ բազում զաւրաւք, իշխանն Տայոց Գոռամ բազում հեծելաւք, իշխանն Ճողբաց բազում զաւրաւք, իշխանն Տարաւոյ Գագիկ բազում հեծելաւք, իշխան Վասպուրականի Գորգէն բազում զաւրաւք, իշխան Մոկաց Աշոտ բազում հեծելաւք, իշխանն Անձեւացե[ա]ց Համակար բազում զաւրաւք, իշխանն Կորդվաց բազում հեծելաւք, եւ ի աշխարհէն Պարսից այլք բազումք»)³ ստիպում է մեծ վերապահութեամբ մօտենալ այդպիսի վստահութեանը: Աւելի հաւանական է թոււմ, որ «զրուցագիր» պատմիչը միախառնել է ինչ-ինչ յիշողութիւններով իրեն հասած՝ Հայոց երկու տարբեր արքաների արշաւանքների մասին տուեալները՝ Սմբատ Ա-ի (որի մասին տեղեկութիւններ է տալիս նաեւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցին) եւ նրա կրտսեր որդի Աբաս արքայի: Վերջինի մասին յայտնոււմ է Ստեփաննոս Ասողիկը, ըստ որի. «Եւ զՎրաց եւ զՍարմատացւոց ասպատակն դադարեցոյց [Աբաս] յաշխարհէն Հայոց. որ ի միում աւուր բազմախուռն բանակաւք բիւրաւոր զաւրաւք ելանէր Բէրն բէլապէս ամբարտաւանութեամբ, իշխանն Ափխազաց, ի Սարմատացւոց աշխարհէն, որ յայնկոյս քան զԿովկասեան լերինսն: Խաղայ գայ անթիւ բազմութեամբ առ ափն գետոյն, որ Կուրն կոչի՝ անապատացւոցանել կամելով զաշխարհս Հայոց: Դեսպան առաքէ առ թագաւորն Հայոց... Եւ զայս պատգամ լուեալ թագաւորին Աբասայ՝ գումարտակ զաւրաց արարեալ այրուծիոյն Հայոց՝

¹ Այդ մասին տե՛ս ստորեւ, էջ 276-277:

² Ա. Եղիազարյան, Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանությունները IX-X դարերում, – ԲԵՀ, «Հայագիտություն», 2010, հոմ 1, էջ 25-36 (տե՛ս յատկ.՝ էջ 31-33). հմմ. Առնի՝ Հայոց Սմբատ Ա թագաւորի ափխազական արշավանքը, էջ 122:

³ Շապուհ Բագրատունու Պատմութիւն, էջ 81:

հասան է ի գետն Կուր, բանակի ընդդէմ բանակին Բէրայ...»¹: Ըստ պատմութեան շարունակութեան՝ Կուրի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում Հայոց արքայ Աբասն անձամբ մենամարտում եւ յաղթում է «Բէրին», հետապնդում ու ջախջախում նրա զօրքերին, իսկ նրան ձերբակալելով՝ բերում է Կարս մայրաքաղաքի նորաշէն եկեղեցու առջեւ, որը Բէրը հոխորտանքով սպառնացել էր օծել քաղկեդոնական կարգով, կուրացնում է ու ապա յետ վաճառում իր ազգակիցներին²:

Ըստ ամենայնի՝ Ասողիկը Բէր անունով կոչում է Աբխազքի արքայ Գիորգիի (Կոստանդին Գ-ի որդի, 929-957) որդուն՝ անհաւասարակշիռ բնաւորութեան տէր Կոստանտինէին, իշխանաց իշխան Գուրգէնի փեսային: Ըստ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի՝ հայրը նրան կարգել էր Վիրքի թագաւոր, բայց երեք տարի անց նա ապստամբեց ու փորձեց խլել հօր գահը, եւ վերջինս, երկարատեւ պաշարումից յետոյ խորամանկութեամբ գրաւելով որդուն պատսպարած Ուփլիսցիխէ ամրոցը (Գօրիի մօտ), գերեց նրան եւ սկզբում կուրացրեց, ապա թլփատելով սպանեց: Ի դէպ, հետաքրքրական է, որ աղբիւրների խօսքով՝ պարտուած զօրքի մի խումբ՝ «տբեթցիները» (?), ներում ստացան եւ վերադարձան «Վասպուրական»³: Կոստանտինէի թագաւորութիւնը մօտաւորապէս թուագրւում է 930-ական թթ. կէսերով (իսկ Վասպուրականի Գագիկ Ա արքան վախճանուել է 938-ին կամ 943-ին):

Վերելում բերուած՝ Սմբատի զօրացուցակի պարբերութիւնը Շապուհի նախնական բնագրում ուշ ներմուծման տպաւորութիւն է թողնում: Նրանից առաջ հեղինակը խօսում է հակամարտութեան պատճառների ու հանգամանքների եւ Սմբատ Ա-ի՝ մեծ զօրք հաւաքելու, ապա «ի վերայ աշխարհին Ափխազաց» դուրս գալու, «ի գեղն, որ կոչի Գաւրին» հասնելու եւ այն շրջապատող գետի սառցակալման պատճառով «քաղաքն» ապարդիւն պաշարելու մասին (աւարտը՝ «Եւ ոչ կայր ճառ մըտանել ի քաղաքն ի պաղէն, զի կապեալ էր զամենայն դաշտն»)⁴: Դրանից յետոյ գալիս է զօրացուցակի առաջաբանը, որտեղ անսպասելիօրէն ունենք բացայայտ կրկնութիւն եւ Գօրի քաղաքից շատ հեռու գտնուող Արտահան գաւառի (աշխարհի) յիշատակութիւն. «Մտաւ Սըմպատ ի աշխարհն Ափխազաց եւ աւար էհար գերկիրն առհասարակ եւ էրեկ հասաւ ի յաշխարհն Արտահան եւ հետ նմա ամբոխ բազում», որից յետոյ սկսւում է ցուցակը: Ընդ որում՝ ցուցակին յաջորդում է նախորդող պարբերութեան պարզ շարունակութիւնը. «Եւ պատել են շուրջ զպաղովն: Ոչ եղեւ նարա [=նորա, իմա՛ Սմբատի] ճար՝ առնուլ զգեղըն Գաւրի, եւ կայր

¹ Ասողիկ, Գ.է, էջ 171-172:

² Անդ, էջ 172-173: Վարդան Արեւելցիին մի հատուածում այս «Բէրին» անուանում է «Թեւտաս»՝ համադրելով սուրբարայից հրէայ հոխորտացող ապստամբի հետ (Վարդան, էջ 124): Ստեփաննոս Ասողիկն այդպիսի բնորոշում էր տալիս Յուսուփ Սաջեան ոստիկանին (Ասողիկ, գլ. Գ.է, էջ 168):

³ Матiane Картагса, с. 34-35; Летопись Картаг, с. 41.

⁴ Շապուհ Բագրատունուի Պատմութիւն, էջ 80-81: Նկարագրելով Սմբատի յաղթական պատերազմը Կոստանդին Գ-ի դէմ (906-908 թթ. միջեւ)՝ վրացական աղբիւրները եւս գրում են Ուփլիսցիխէի ճակատամարտի մասին, որը հէնց Գօրիի մօտ էր (տե՛ս Матiane Картагса, с. 32; Летопись Картаг, с. 51):

ի տարակուսի թագաւորն Սըմպատ»։ Ի դէպ, սրանից յետոյ՝ նոյն 128 պարբերութեան վերջում, պատմիչը տալիս է մի ուրիշ՝ արիասիրտ վասպուրականցի իշխան Գորգէնի (արքայի եղբօր, թէպէտ բնագրում Գագիկ Ա-ն միայն «իշխան» է կոչուած) հետ վճռական ճակատամարտի գնացող իշխանների ցուցակը. «քաջ մարդիկք [յ]ազգէն Գնունեաց, յազգէն Քաջբերո[ւ]նեաց, [յ]ազգէն Գաբեղենից, յազգէն Զինական, յազգէն Գաշրիկան, յազգէն Գնչունե[ա]ց»¹։ Ամենեւին ո՛չ միայն վասպուրականցի այս վեց իշխանատոհմերի թուարկումը թողնում է արքայական զօրքի մի հատուածի սովորական նկարագրութեան տպաւորութիւն, ինչը խիստ դժուար է ասել խնդրոյ առարկայ՝ 13 անունից բաղկացած («Արտահանեան») զօրացուցակի մասին։ Վերջինս աւելի շատ յիշեցնում է ուղղակի Բագրատունեաց արքային պաշտօնապէս (դէ-իւրէ) ենթակայ կիսանկախ միաւորների ցանկ եւ դրանով մեծ նմանութիւն դրսեւորում Կոստանդին Ծիրանածնի տուած՝ «Արմենիայի» 11 երկրների ցուցակի հետ։ Իրանցում նաեւ կրկնւում են գոնէ 7 անուններ (Վասպուրական, Տարօն, Մոկք, Անձեւացիք, Վայոց ձոր, Փառխոսո - Սեւորդիք եւ ենթադրաբար՝ Գորոզու), եւ եթէ պայմանականօրէն ձեռնպահ մնանք այլ համադրումներից, ապա զօրացուցակում բացակայում են կայսեր տուածից միայն՝ Կոգովիտը, Սիւնիքը, Խաչէնը եւ Սեւորդեաց կոչուած երեք արխոնտներից մէկը։

Ի դէպ, ոմանք Ծիրանածնի ցուցակը կապում են հէնց 930-ական թթ. ժամանակահատուածի հետ²։ Բայց պէտք է նշել, որ երկու ցուցակի նմանութիւնների կողքին կայ նաեւ գոնէ մէկ նշանակալի հակասութիւն, այն է՝ Տայքի պատկանելութիւնը, որից երեւում է ժամանակային առումով նրանց լրիւ համընկնման անհնարինութիւնը։ Ինչպէս տեսանք, ըստ Շապուհի՝ «Գոռամ» Տայոց իշխանը «բազում հեծելաք» մասնակցում էր, ըստ էութեան, Վիրքի արքայի դէմ Հայոց արքայի ձեռնարկած արշաւանքին (մեր վարկածով՝ 930-ական թթ. կէսեր)³, իսկ Ծիրանածնի մօտ «Իբերիայի կուրապաղատին ենթարկուող չորս այլ իշխանութիւններից» երկրորդի համար՝ «Վարնատայսի արխոնտին, Իբերիա» նշումն այս կամ այն տարբերակով վերաբերում է Տայքին⁴ ցոյց տալով, որ մինչեւ 940-ականների վերջ տեղի է ունեցել նահանգի անցումը դէպի՝ իբրեւ Վիրք ընկալուող վարչա-աշխարհագրական համակարգ (գոնէ բիւզանդական արքունիքի պատկերացմամբ)։

¹ Շապուհ Բագրատունույ Պատմութիւն, էջ 82։ Անկասկած՝ «Գաշրիկան» = Գազրիկան, իսկ «Գնչունեց» = Գնթունեաց, որոնք լաւ յայտնի են «Գաբնամակ»-ից, «Զօրամամակ»-ից եւ այլ աղբիւրներից։

² Տէ՛ս, օր.՝ **B. Martin-Hisard**, Constantinople et les archontes du Monde Caucasicen dans le Livre des Cérémonies, II, 48, – “Travaux et Mémoires”, 13, Paris, 2000, p. 362.

³ Շապուհ Բագրատունույ Պատմութիւն, էջ 81։

⁴ Կոստանդին Ծիրանածին, Բիզանդական արքունիքի արարողութիւնների մասին, էջ 151։ Ըստ աշխատասիրող Հր. Բարթիկեանի ծանօթագրութեան (էջ 312, ծն. 91)՝ «Բնագրում εις τὸν ἀρχοντα τοῦ Καρνατάης. Ἰσοπερὶ Σαυքի մասին է (վրաց՝ Տաո), որ վրացիները կոչում են նաեւ Տաոս Կառ[ն]ի։ Յունարէնում տեղի է ունեցել մետաթէսիս եւ դարձել Կառնի-Տայս (յունարէնը տալիս է Տայքի ֆայերէն արտասանութիւնը)։ Հմմ. **C. Toumanoff**, Studies [in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963], p. 493-494»։

Ինչ վերաբերում է զօրացուցակում առկայ 10 իշխանանուններին, ապա պիտի նկատել, որ Շապուհի հաղորդածներից մի քանիսը, մեղմ ասած, լուրջ շեղումներ ունեն իրական պատմական անձանց անուններից, որոնք Ժ դ. առաջին տասնամեակների համար բաւականաչափ յստակ յայտնի են տարատեսակ աղբիւրներից: Այս պատճառով հնարաւոր է ենթադրել, գոնէ իբրեւ վարկած, որ Շապուհի անուններն (ինչպէս եւ հէնց ամբողջ զօրացուցակը) ունեն բանաւոր ծագում, ուստի կարող են դիտարկուել իբրեւ՝ երբեմն մօտաւոր անուանաձեւերով աւանդուած, որոշ դէպքերում՝ տեղերով շփոթուած, կամ ուղղակի՝ գրառող պատմիչի կողմից լրացուած-«ստեղծագործուած» (բացի այդ՝ գոնէ երեք անձնանուն ուղղակի բաց է թողնուած): Նշուած իրողութեան զգացողութեամբ՝ Ա. Եղիազարեանը փորձել է որոշ զգոյշ համադրումներ կատարել (մի դէպքում՝ հետեւելով Ս. Բարխուդարեանին)¹, սակայն, թոււմ է, թէ դրանք լրացուցիչ ստուգման կարիք ունեն, առնուազն՝ ժամանակագրական այլ (վերը նշուած) ընկալման լոյսի ներքոյ: Մասնաւորապէս, Գորոզուի իշխանի՝ «Վասակ» անուան ի յայտ գալու պատճառը (այդ անունն այս շրջանում էլ առաւելապէս տարածուած էր Սիւնիքի իշխանական ընտանիքում²), կարծես թէ, հնարաւոր է դիտարկել՝ այլ աղբիւրներում 955 եւ 958 թթ. յիշատակուած (Անանիա Մոկացի եւ Իբն Հաուկալ) Վաշագան/Վաշական իշխանի մասին պահպանուած յիշողութիւնների՝ ոչ ճշգրիտ գրառման տարբերակով (այդ անուան տարածուած ձեւերն էին նաեւ՝ «Վաշական» եւ «Վաշակ»): Մի ուրիշ տարբերակով՝ «Իշխան յԱրեւելից Սմպատ»-ը, կարծես թէ, կարող է համադրուել Սիւնեաց գահերէց իշխան Սմբատի հետ (որդի Աշոտի, ապագայ առաջին թագաւոր Սմբատ Սահակեանի հօրեղբայրը), որի իշխանութեան աւարտը դրոււմ է 942-949 թթ. միջեւ³ (նրա մասին Օրբէլեանը գրում է. «Սմբատ առեալ զգահերէց իշխանութիւնն՝ եւ բազում ցուցեալ գործս գովելիս հոգեւորս եւ մարմնականս՝ վախճանի... Իսկ Սահակայ՝ եղբօր Սմբատայ, էր որդի մի Սմբատ անուն»)⁴:

Նշենք, որ այս ժամանակահատուածում պակաս հաւանական է երկու միւս տարբերակները դիտարկելը, այն է՝ «Արեւելից իշխան»-ի տակ ընկալել կամ Բուն Աղուանքի – Շաքի/Հերէթի թագաւորութեան ներկայացուցչին, կամ Տաշիր – Ջորագետի ձեւաւորուող իշխանութեան փոխարքային, ինչպէս արդէն Անանիա Մոկացու մօտ է⁵: Բնականաբար, մեզ հետաքրքրող նիւթի համար շահեկան կը լինէր «Իշխան Փառիս[ոս]ոյ Հըմսեկ»-ի համադրումը, որը, սակայն, խիստ դժուար է (Հմայեակ անունն առաւելապէս տարածուած էր Մամիկոնեան իշխանական ըն-

¹ Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի արխիւագրական արշավանքը, էջ 122-126: Հմմ. Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի եւ Փառիսոսի իշխանությունները, էջ 68; К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия, с. 79.

² Տէ՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ե, Եր., 1962, էջ 46-50:

³ Տէ՛ս ԸժՊ, հտ. III, էջ 115-116 («Սյունիքը IX-XI դարերում» գլխի հեղ.՝ Բաբկէն Յարութիւնեան):

⁴ Օրբ., գլ. ԾՊ, էջ 218; Պատմութիւն նահանգին Սիսական, գլ. ԾԵ, էջ 298:

⁵ Տէ՛ս Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ասպտամբութեան..., էջ 144 («...եւ տեսնմ Գորգեմայ Արեւելեաց իշխանի»):

տանհրում¹): Կանգ շառնելով որեւէ վարկածի վրայ՝ լուկ կրկնենք, որ 930-ական թթ. Փառխոստի գահերէց իշխանը (գուցէ եւ արդէն՝ իշխանաց իշխանի կարգավիճակով, ինչպէս որ 949 թուին Մոկացին արձանագրում է [Յովհաննէս-]Սենեքերիմի համար), հաւանաբար, պիտի լինէր կա՛մ Սահակ Սեւադայի՝ Աշոտ Երկաթի կողմից կուրացուած աւագ որդի Գրիգորը (նրա եղբոր անունը Դաւիթ էր), կա՛մ վերջինիս որդի Սեւադայ-Իշխանանունը (ըստ Դասխուրանցու մատուցած մանրամասն ու հաւաստի տոհմագրութեան՝ նա ունէր կրտսեր եղբայր՝ Ատրներսեհ անունով)², այսինքն՝ ի վերջոյ, թագաւոր դարձած Յովհաննէս-Սենեքերիմի հայրը: Ըստ այդմ, «իշխան Գորոզվա[յ] Վասակ»-ի համադրումը «Ջուրզի տէր» Վաչագանի հետ, թերեւս, կարող է դիտարկուել իբրեւ ամենահաւանական վարկածը:

Ի տարբերութիւն Փառխոստի եւ Գորոզուի՝ Խաչէնում թագաւորութեան հաստատման մասին աղբիւրների ուղիղ վկայութիւններ չեն պահպանուել: Սակայն կան հարեւան երկու թագաւորութիւնների հետ զուգահեռները եւ Ստեփաննոս Օրբէլեանի անուղղակի տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են Սիւնիքի արքայատոհմի խնամիական կապերին: Մասնաւորապէս, նրանից գիտենք, որ Բաղք - Կապանի թագաւոր Գրիգոր Ա-ի (1051-1072)³ աներն էր «Աղուանից [այս դէպքում՝ Խաչէնի] թագաւոր» Սեւադան. նա հայրն էր Շահանդուխտ թագուհու («ի տանէն Աղուանից՝ դուստր նոցին թագաւորազինն մեծին Սեւադայի»)՝⁴ եւ նրա եղբոր՝ «Թագաւորազն մանուկ» Սենեքերիմի, որին անժառանգ Գրիգորից յետոյ վստահուեց Սիւնիքի գահը (1072-1094/1096): Վահանավանքի (նաեւ՝ Յովհաննու վանք) կրկնայարկ եկեղեցու շինարարական վիճագրում իր հօր՝ թագաւոր լինելու մասին գրում է նաեւ Շահանդուխտը. «Ի :ՇԼԵ: թուականիս [=1086 թ.]. ես՝ Շահանդուխտ, դուստր Սեւադա[յ]ի Աղվանից թագաւորի եւ ամուսին Գրիգոր թագաւորի...»⁵: Համեմատաբար վերջերս Վահանավանքի արքայական գերեզմանատանը յայտնաբերուել է նաեւ Գրիգոր թագաւորի «գոքանչ» կոչուած՝ «Աղուանից թագուհի» Սոփիի (ըստ այսմ՝ Սեւադայ թագաւորի կնոջ) տապանաքարը, որի գիրն է. «Սոփի՝ Աղվանից թագուհի, գոքանչ Գրիգոր թագաւորի՝ որդ[ւ]ոյ Աշոտկայ, մայր Շահանդխտո[յ]: Թուին :ՇԼ: [=1081 թ.]»⁶: Սոփին (Սոփիան) յիշատակուած է նաեւ իր որդու՝ Սիւնեաց Սենեքերիմ թագաւորի մի ընծայագրում, որը պահպանել է Ստեփաննոս Օրբէլեանը («ընծայեցի սուրբ ուխտիդ Տաթևույ յաղագս փրկութեան հոգույ իմոյ եւ քաւութեան մեղաց իմոց եւ հարազատաց իմոց քերց, եւ որդեկաց իմոց կենաց եւ փրկութեան՝ Գրիգորոյ, Սմբատայ եւ Սեւադայի, եւ մօր իւրեանց եւ

¹ Հմմ. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, էջ 90-91:

² Դասխ., Գ.իբ /իգ/, էջ 341:

³ Բաղաց արքաների ճշտուած ժամանակագրութիւնը տե՛ս Գ. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր), – ՊԲՀ, 2006, հոմ 2, էջ 141:

⁴ Օրբ., գլ. ԾԸ, էջ 233; Պատմութիւն Ասիական, գլ. ԾԹ, էջ 318:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, Կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1960, էջ 138, հոմ 405:

⁶ Գ. Մ. Գրիգորյան, Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, – ՊԲՀ, 1980, հոմ 2, էջ 162-163; նոյնի՝ Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր), էջ 141:

քեռն: Եւ կարգեցի քառասունք մի, որ ամ յամէ կատարեն ի սուրբ եկեղեցիքն ի տէրունի Քառասունքն՝ զքսան օրն թագաւորին Գրիգորոյ՝ որդւոյ Աշոտոյ, եւ զքսան օրն իմ մօրն Սոփիայ՝ որչափ մեք կենդանի եմք, եւ յետ ելիցն մերոց՝ զքսան օրն իմ քուերն Շահանդիստոյ առնեն, եւ զքսան օրն ինձ՝ Սենեքերիմայ»):

Վերլուծելով առկայ աղբիւրագիտական նիւթը՝ կարելի է նկատել, որ Խաչէնի եւ Գորոզուի իշխանութիւնների վերաճումը թագաւորութիւնների, ըստ ամենայնի՝ նոյնպէս տեղի է ունեցել Ժ դ. վերջերին²: Դա այն դարաշրջանն էր, երբ Բագրատունեաց թագաւոր-շահնշահերն, ըստ էութեան, հաշտուել էին իրենց «Մեծ Հայք» պետութեան (այդպիսին էր երկրի պաշտօնական անուանումը³) տարածքում փոքր աւատական թագաւորութիւնների առաջացման իրողութեան հետ եւ, ապահովելով դաշնակցային հիմունքներով Անիի որոշակի գերակայութիւնը, հէնց իրենք էլ հաստատում էին նրանց արքայական լիազօրութիւնները՝ ինվեստիտուրան (աղբիւրները նկարագրում են նմանատիպ հաստատումը Լօռու եւ Կարսի թագաւորութիւնների համար)⁴:

Հաւանաբար, Խաչէնի տիրակալի արքայական թագադրումը չի յիշատակուել Մովսէս Դասիսուրանցու երկում (ի տարբերութիւն Փառիսոսի) զուտ այն պատճառով, որ այդ իրադարձութիւնը պարզապէս յաջորդել է ՊԱ-ի շարադրման պահին, որն, ինչպէս ճշտել ենք դեռ 1987 թ., ընկնում էր պատմիչի օրերում աթոռակալած վերջին կաթողիկոս Տէր Մովսէսի վեց («ամս Զ») տարիների միջակայքում, այսինքն՝ 982-988 կամ 976-982 թթ. միջեւ⁵: Սակայն թագադրման այդ ենթադրելի ակտը, թւում է, թէ լիովին կարող էր տեղի ունենալ միւս մօտաւոր ժամանակակից հեղինակի երկի՝ Ստեփաննոս Ասողիկի «Պատմութիւն Տիեզերական»-ի շարադրման պահից (1004 թուականին) առաջ, քանի որ տարօնեցի պատմիչը «զլացել է» տեղեկութիւն տալ ոչ միայն դրա, այլ նաեւ Գորոզուի թագաւորութեան հռչակման մասին, իսկ այդ հռչակումը, ինչպէս երեւաց թուագրում պարունակող վերոյիշեալ վիմագրերից, տեղի էր ունեցել 1000 կամ գուցէ եւ 997 թուականից աւելի վաղ: Այսպիսով, թերեւս, կարող ենք ամփոփել, որ Գորոզուի ու Խաչէնի իշխանների թագադրման եւ ինվեստիտուրաների ընդունման ժամանակը, իբրեւ առաւել հաւանական վարկած՝ վերագրելի է Ժ դարի 80-90-ական թթ. սահմանագծին:

¹ Օրբ., գլ. ԾԹ, էջ 237; Պատմութիւնն Ամհանգին Սիսական, գլ. Կ, էջ 323:

² Հմմ. **А. Hakobian**, Khatchen, capitale du royaume central, – Les douze capitales d'Arménie, Paris – Marseille, 2010, p. 277-282.

³ Հմմ. **К. Н. Юзбашян**, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия, с. 81.

⁴ Տե՛ս **Ռ. Ի. Մաթեոսյան**, Տաշիր-Ձորագետ (X դար – XII դարի սկիզբ), Եր., 1982, էջ 74-75, 120-123:

⁵ ՊԱ-ի երկու ձեռագրախմբում էլ այս Տէր Մովսէսին («ամս Զ. յառաջնորդութենէն Փառիսոսայ վանաց») նախորդած Տէր Պետրոս կաթողիկոսի («լեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ») տարիների քանակը «ամս ԺԸ» է՝ 18 (Պասիս., Գ.իգ /իր/, էջ 347), սակայն Մխիթար Գօշի կաթողիկոսական ցանկում վերջին թիւը «ԺԲ» է՝ 12 (տե՛ս Պասիս., Յաւելուած, էջ 351): Ուրեմն Պետրոսը գահակալել էր 964-ից մինչեւ 982 թիւը կամ (ըստ Գօշի՝ 6 տարով պակաս) 976-ը (հմմ. նաեւ **А. А. Акопян**, Албания-Алуанк..., с. 215-216, 222-223, 277).

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ԹԱԳԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՁԱՆ

Բաժին 1

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՎԻՄԱԳԻՐ ՍԿՋԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ՀԱՐԱԽԱՅԻՆ ԱՐՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

2000 թ. Յունիսին մեր հետազոտած փոքր շափերի եկեղեցիով պարսպապատ վանական համալիրը եւ մօտակայ հանգստարանը (նոր յայտնաբերուած՝ Շալուայի Բախիշ/Ղորչուչայ վտակի վերնահովտում գտնուող նորաբնակ Աղբրաձոր/Ղորչուբուլաղ եւ Հայթաղ/Ղորչու քաղաքապետան գիւղերի¹ բնակիչների կողմից) գտնուում են Աղբրաձորի դիմաց Բախիշի մէջ աջից թափուող առուակի ակունքներից քիչ ներքեւ, ձորակի հիւսիսային լանջին, ռազմական քարտէզներում Քելիշթափա – «Քահանայի բլուր» կոչուող գագաթից 1,5 կմ հիւսիս, խիտ անտառի մէջ (հետաքրքիր անունով՝ Գաղիմկիմեշա – «Հինաւուրց անտառ»), ծովի մակերեւոյթից 1850 մ բարձր: Աղբրաձոր գիւղից այն ուղիղ գծով հեռու է 2,5 կմ, բայց հարկ է նշել, որ ԺԹ դարի քարտէզներում Կիրջաբուլաղ գիւղը տեղադրուած է Բախիշի աջ ափին, այսինքն՝ եկեղեցու հարեւան ձորակի ներքեւի մասում, որտեղ ցայսօր պահպանուում են ուշմիջնադարեան տապանաքարեր: Եկեղեցուց 150 մ հիւսիս՝ նոյն լեռնալանջի համեմատաբար հարթ մասում, փռուած է ընդարձակ հանգստարանը:

Ներկայումս եկեղեցու թաղը եւ ամբողջ պարսպապատը թափուել են ու ծածկել պատերի գրեթէ կէսը: Չնայած դրան, առաջին իսկ հայեացքից պարզ երեւում է, որ կոպտատաշ քարերով շարուած եկեղեցին ԺԱ-ԺԲ դարերի շինարարական ոճի ակնյայտ տարրեր ունեցող (պատերի սլացիկ բարձրութիւն, պայտաձեւ խորան, արեւմտեան միակ դռան վերեւում կիսակլոր բացուածք, պատերի վերին թաղատակի մասում ամբողջ եզրագծով կրածեփ խողովակաձեւ խողոչներ) կառուց է: Պատերը ներսից սուղուած են ուշ շրջանում, հաւանաբար՝ Ժէ դարում: Չափերը ներսից. երկարութիւնը 420 սմ է, լայնութիւնը՝ արեւմուտքում 220 սմ, խորանի առջեւ՝ 240 սմ: Խորանի բացուածքը 200 սմ է, խորութիւնը՝ 215 սմ: Արեւմտեան միակ դռան բացուածքը 75 սմ է: Եկեղեցու մուտքի առջեւ ընկած են արձանագիր երկու մեծադիր, կտորուած խաչքարեր (3 եւ 2 կտորով), որոնք կարող են դասուել նախորդ եւ յաջորդ դարերի խաչքարերից իւրայատուկ ոճով առանձնացող ԺԱ դարի խաչքարերի լաւագոյն (Յաղաց քարի զուգահեռով) օրինակների շարքում: Ձորակով մօտ 30 մ ներքեւ գլորուած են խաչքարերից մէկի ուղղանկիւն արձանագիր պատուանդանը եւ մի խորանագարդ պատուանդանի անարձանագիր քարերից մէկը: Խաչքարերի արձանագրութիւնները փորագրուած են ճակատի ստորին մասում գտնուող վարդեակների երկու կողմերում: Յաւօք, առաջինի (աւելի փոքր, երկու կտորի կիսուած) ձախ ներքեւի կտորը ջարդուած է, եւ կարող ենք ընթերցել միայն աջ կողմում երեւացող տառերը, որտեղ երկու տողով գրուած է.

¹ ԺԹ դարում առաջին գիւղը կոչուել է՝ Կիրջաբուլաղ, իսկ երկրորդը՝ Ղարաչաւանի:

ՇԺԷ / ԷՐ [=1068 թ.]:

Երկրորդ (քիչ աւելի մեծ եւ երեք կտորի կիսուած) խաչքարի վարդեակի երկու կողմերի տառերն էլ պարզ ընթերցւում են (ձախ կողմում 3 տող է, աջում՝ 5): Արձանագրութիւնն ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը.

ԹՎԱՆԱՆ ՆԱՅՈՅ / ՇԺԸ / ԷՐ [=1069 թ.]: ԵՄ Գ/ՐԻԳՈՐ՝ / ԻՇԽԱՆ/ԱՅ ԻՇԽ/ԱՆ, ՈՐ-Դ/Ի ԱՏՐ//{...}

Ակնյայտ է, որ այս Գրիգոր իշխանաց իշխանի հայրանունը կիսատ է, հետեւաբար արձանագրութիւնը շարունակուել է խաչքարի պատուանդանի վրայ:

Ձորակում գտնուող ուղղանկիւն, չորս կողմից սրբատաշ պատուանդանի վրայի արձանագրութիւնը գրուած է արեւմտեան եւ հարաւային նիստերին, չորսական տողով: Այն անվնաս է, գրեթէ առանց յապաւումների¹ եւ վերծանւում է ամբողջութեամբ՝ այսպէս.

ՀՈԳԵԻՈՐ ՏԷՐՆ ԻՄ ԵԻ ՎԱՐԴԱՊ-
ԵՏՆ ՍՈՍԹԵՆԷՍ ՓՈՒԵ-
ՅԱԻ ՅԱՇԽԱՐՀԷՍ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ: ԵՄ՝ ՆՈՐ-
ԻՆ ԵՂԲԱԻՐՈՐԴԻՍ ՍՏԵՓԱՆՈՍ //
ԿԱ[Ն]ԳՆԵՅԻ ԶՍԹԲ ՆՇԱՆՍ Ի ԲԱ-
ՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻԻՆ ՏԵՄԻՆ ԻՄՈ[Յ],
ԶՈՐ ԴԱՍԵՅԷ ՔՐԻՍՏՈՍ ԸՆԴ ՍԹԲ ՀԱ-
ՅՐԱՊԵՏՄՆ ԻԻՐ: ԱՄԷՆ:

Բերուած բնագրերի համեմատութիւնից երեւում է, որ ուղղանկիւն պատուանդանի վրայ շարունակուած է առաջին խաչքարի արձանագրութիւնը: Համընկնում են նաեւ խաչքարի ելուստի եւ պատուանդանի փոսի շափերը: Դրա հիման վրայ կարող ենք վստահօրէն պնդել, որ այլուստ մեզ անծանօթ Սոսթենէս վարդապետի եղբօրորդի Ստեփան[ն]ոսի արձանագրութիւնը գրուած է Հայոց ՇԺԷ թուականին (=1068/1069 թ.):

Ինչ վերաբերում է Գրիգոր իշխանաց իշխանի կիսատ հայրանունը, որի շարունակութիւնը կրող պատուանդանը կորել է աւերակների մէջ կամ հեռացուել վանքից, ապա միանգամայն պարզ է, որ յստակ ընթերցուող ԱՏՐ տառերը «Ատրնեբսեհ» անուան սկիզբն են: Թ-Ժ դարերում այդ անուան բազմաթիւ յիշատակութիւններ ունենք թէ՛ Սիւնիքում, թէ՛ Արցախում: Դա էր Խաչէնի եւ Փառիսոսի իշխանների նախապապ Սա՛՛՛ր Սմբատեանի որդու անունը Թ դ. կէսերին²: Վերջինիս որդիներից մէկը Մեծ Մազրայի նշանաւոր խաչքարի թիկունքին 881/882 թ. («:ՅԷ: թուականութեանս Հայոց») գրուած արձանագրութեան մէջ իրեն Գրիգոր Ատրնեբսեհեան կոչող «Սիւնեաց եւ Աղվանից» իշխանն է³: Ատրնեբսեհ անունն էին կրում

¹ Կցագրման միակ դէպքը ճակատի վերջին տողի ԵՂԲԱԻՐՈՐԴԻ բառի մէջ է, որտեղ Ի-ի հորիզոնական գծիկը կցուած է նախորդ Բ-ին (!) իբրեւ երկրորդ հորիզոնական ելուստ:

² ՏԵ՛՛ս ԳԵԱՍԽ., Գ.իբ /իզ/, էջ 340:

³ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. IV, էջ 334, հ^{օր} 1358:

վերջինիս երկրորդ որդի Սահակ Սեւադայի (Ժ դ. առաջին կեսին Փառխոսսի հզոր իշխանութեան հիմնադրի) թոռը եւ սրա եղբոր երրորդ որդին¹: Ընդ սմին, Մովսէս Դասխուրանցու շարադրանքն աւարտում է Ժ դ. վերջով, եւ ԺԱ դարի համար Արցախի իշխանների անուններ յիշատակող սկզբնաղբիւրները սակաւ են. օր.՝ միայն վրացական աղբիւրն է պահպանել Լոռու Կիրիկեան թագաւոր Դաւիթ Անհողինի (996-1048) չորս որդիներից կրտսերի Ատրնեսուն անունը²: Բայց փոխարէնը՝ Ստեփաննոս Օրբէլեանի եւ վիմագիր մի քանի վկայութիւններից գիտենք, որ Սիւնեաց իշխանաց իշխան Աշոտիկի որդի, 1051-1072 թթ. Բաղաց թագաւոր Գրիգոր Ա-ի աները Խաչէնի իշխանաց իշխան (=թագաւոր) Սեւադան էր՝ Սիւնեաց բարեպաշտ տիրուհի դարձած Շահանդուխտ Բ-ի հայրը («ի տանէն Աղուանից՝ դուստր նոցին թագաւորազինն մեծին Սեւադայի»)՝ Նշենք նաեւ, որ Փառխոսսի թագաւորութիւնն այդ տարիներին արդէն գոյութիւն չունէր (վերջին իշխանը Գրիգորի որդի Փիլիպպէն էր՝ իշխած մինչեւ 1040-ական թթ.), իսկ տարածքը բաժանուած էր Լոռու Կիրիկեանների եւ Գանձակի Շաղաղեանների միջեւ⁴:

Այսքան սուղ տուեալների պայմաններում մենք այնուամենայնիւ հնարաւոր ենք համարել ենթադրել, որ Աղբրաձորի արձանագրութեան մէջ 1069 թ. իրեն յիշատակում է ո՛չ Խաչէնի, եւ ո՛չ Փառխոսսի կամ Լոռու, այլ Գորոզուի (ուշ միջնադարում՝ Իրզակ)՝ այլ աղբիւրներից մեզ անյայտ «իշխանաց իշխան» Ատրնեսունի որդի Գրիգորը⁵: Ինչպէս տեսանք վերելում, Բագրատունեաց թագաւորութեան որոշ թուլացման արդիւնքում Ժ դ. երկրորդ կեսին Հայաստանի արեւելեան մասում ինքնուրույն պետութիւններ դարձան ինչպէ՛ս Լոռի – Չորագետը, Փառխոսսը, Խաչէնը, Սիւնիքը (Բաղքը), այնպէ՛ս էլ Գորոզուն, որպիսի փաստն ամենից քիչն է արտացոլուած հայ պատմագրութեան մէջ: Թ դ. առաջին կեսին Ստեփաննոս Աբլ Ասադի եւ

¹ Դասխ., Գ.իբ /իզ/, էջ 341:

² Матиане Картаиса, с 54; Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հտ. Ա, էջ 207: Հմմ. Ռ. Ի. Մաթեոսյան, Տաշիր-Չորագետ, էջ 87:

³ Օրբ., գլ. ԾԸ, էջ 233; Պատմութիւն Ասիական Սիսական, գլ. ԾԹ, էջ 318; Գ. Մ. Գրիգորյան, Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, էջ 164-165:

⁴ Վարդան, էջ 134-135: Հմմ. Բ. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 92-95:

⁵ Ա. Յակոբեան, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, սն. 296-300; Առյուծի՝ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտություններ, էջ 61-64; Առյուծի՝ Gorozou, capitale du royaume méridional de Dizak, – Les douze capitales d'Arménie, Paris – Marseille, 2010, p. 276. Հմմ. Ս. Mutafian, L'Arménie du Levant, t. I, p. 279, t. II, p. 18 (tabl. 6). Գուգէ, Գորոզուի իշխանաց իշխան Գրիգորն էր թողել Դոնավարգ գիւղից 2 կմ արեւելք, Ադին Ասիական կոչումով եկեղեցու 1071 թ. այն վիմագիրը, որը ԺԹ դ. վերջին Ակարագրուել ու թերիներով ընթերցուել է այսպէս. «Եկեղեցուց փոքր-ինչ վերել է արքատաշ չիչ քարով շինուած քեմն [=որմնափակ խաչքարեր – Ա. Յ.], որ ունի 3 մետր լայնութիւն, 2 հաստութիւն եւ 5 մետր բարձրութիւն: Բեմիս արեւմտասայեաց ճակատում գետեղուած է երեք գեղեցկաքանդակ եւ քրքազործ խաչարձան, որոց վերել գրուած էր. «Թվ. ԾԻ [=1071 թ.]. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ եւ... Գրիգոր... Աստուծոյ միաբան եղբարքս լա... գխաչս իշխանութեան... եւ հալարապետութեան... Օհանեսի տէր Ներսէսի ո... աղայթեցէ՛ք» (Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 131): 2004 թ. Քոստանի գիւղացիների հետ մեր այցելութեան պահին այս կառույցը գետնապատակ աներում էր, իսկ աւազաքարից (իրօք՝ «չիչ») կոթողների բեկորները՝ ամբողջովին հողմահարում:

Եսայի Աբու Մուսէի օրօք ստեղծուած այդ իշխանութեան տիրակալը Ժ դ. վերջերին արդէն երկիցս կոչուած է «Թագաւոր» կամ «իշխանաց իշխան» (Տումիրի մի վիմագրում եւ Թաղավարդի մօտ, Զոխտ Պրուաւածառ վանքի մի խաչքարի վրայ)¹:

Տեղին նշենք, որ Եսայի Աբու Մուսէին ենթակայ՝ Դասխուրանցու (=Մաշտոց եղիվարդեցու) թուարկած ութ գաւառներից («Վերին Վայկունիք, Բերձոր, Սիսական[-ի Կոտակ], Հաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Մխանք եւ Տրի գաւառ»²) Վերին Վայկունիքն ու Բերձորը գտնուում են ամենից հիւսիս-արեւմուտքում՝ տարածուելով Հակարի գետի ձախ, արեւելեան վտակների աւազանում: Բերձոր գաւառանունն «Աշխարհացոյց»-ից յետոյ առաջինը յիշատակում է Մաշտոց եղիվարդեցին 829 թ. դէպքերը նկարագրելիս. «...զՍտեփաննոս՝ զկոչեցեալն Աբլ Ասադ, որ էածն զԲաբան եւ էհար զԲաղականեցիսն (Եւր զԲաղանիկեցիս), որ ի սուր նիգակաց կոտորեցին զԲերձոր գաւառի զաւանսն զՈւռեաց, զԿառնակաշ, զՀակարի եւ զՏափատ»³: Այս թուարկման մէջ երրորդը յիշուած Հակարի «աւանը» («աւան» տուեալ դէպքում նշանակում է «ամրոցագիւղ») մասնագէտների կողմից իրաւացիօրէն համադրուել է ԺԹ դարում Աֆելու յորջորջուած գիւղի հետ (Ի դարում լքուած), որը գտնուում է ներկայումս էլ շէն Հարար գիւղի միջով հոսող վտակի ստորին հովտում՝ Հակարիի հետ նրա գետկիցից 3 կմ հիւսիս⁴ (գրա հիման վրայ գաւառը ճիշտ են տեղորոշել նաեւ Բ. Ուլուբաբեանը եւ Սլ. Սարգսեանը)⁵:

ԺԶ-ԺԷ դդ. մի քանի յիշատակարաններում նշում են «Հակարու», «Հաքարի», «Հաքարու» կամ «Հագարեան» «երկրի»⁶ երեք գրչօջախ գիւղերը՝ Փարաջանց (մեզ է հասել այստեղ ընդօրինակուած 3 գրչագիր)⁷, Գեառուզ (մեզ հասել է մէկ գրչա-

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 173, հ^տ 604; Ա. Բաբախանեանց, Ուխտատրի յիշատակարանը, Յաւելուած, էջ 5; Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 91; Ե. Լալալյան, Վարանդա, էջ 14; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 169, հ^տ 587:

² Դասխ., Գ.Ժթ /ի/, էջ 327; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց եղիվարդեցի, սճ. 36:

³ Նոյն տեղերում: Բերել ենք գրչական սխալներից գերծ՝ Բ խմբի ձեռագրերի ընթերցումը:

⁴ Տե՛ս, օր.՝ ՀՀՇՏ բառարան, հտ. 1, էջ 134, 665:

⁵ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչեհի իշխանությունը, էջ 35; Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 42:

⁶ Տեղին նշենք, որ Ս. Կարապետեանը արցախեան «Հակարի երկրի» հետ է կապում նաեւ ԺԴ դարի մի յիշատակարանում նշուած Հայքարայ Զորը իր Անապատիկ գիւղով (Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 125. հմմ. ՄՄ Ձեռ. 8256, թ. 113բ; ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 450): Սակայն բնագրի քննութիւնից երեւում է, որ իրապէս դա Կորճաք աշխարհի Հաքեարի յայտնի շրջանն է՝ Մեծ Զաք գետի միջնահովտում (տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ, էջ 286-290):

⁷ Ս. Տէր-Աւետիսեան, Յուցակ ձեռագրաց Նոր Զոդայի Ամենափրկիչ վանքի, հտ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 127 («սկսայ ս^տք Աւետարանս եւ աշողմամբն կատարեցի ի դոռս Ս^տք Ա^տճածմին եկեղեցուս, ի գեղշս, որ կոչի Փարաջանց, ի երկիրս Հաքարու, ի ոռս Դիզափայտու, ի թւին ՌԻԳ [=1574 թ.]: Գրեցաւ ձեռամբ սուտանուն կրանաւոր Աբր/համ արեղի, ի կաթողիկոսութեան տանս Աղվանից տէր Գրիգորիսի, որ... Թա-հեայնագ փաթշաֆ... անկանայ տաշկացոյց», հմմ. Թ. Միմաչյան, Արցախի գրչության կենտրոնները, էջ 44); Յ. Թօփճեան, Յուցակ ժողովածուաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, Մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 31 («եւ՝ Աբրահամ կրանաւորս... սկսայ գս^տք Աւետարանս... ընդ հովանեաւ Ս^տք Ստեփանոսի, ի յերկիրս Հաքարի, ի գեղս, որ անուանի Փարաճանց... ի թւին Հայոց ՌԻԵ-ին [=1576 թ.], ի կաթուղիկոսութեան տանս

գիր)՝ եւ Հարար (3 գրչագիր)՝: Յաւելինք, որ ԺԹ դ. վերջում Գտչավանքի վանահայր Առաքել վրդ. Կոստանդեանցը (նաեւ՝ Կոստանեանց) իր ձեռագիր պատմական աշխատութեան մէջ մի շարք տեղեկութիւններ է հաղորդում Ագարի, այսինքն՝ մեր Հակարի/Հագարեան «գաւառի» մասին. նա, մասնաւորապէս, դրա մէջ է մտցնում Օձաբերդ բնակավայրը, այսինքն՝ Խժաբերդ գիւղը Զինգեանակապ/Խաչգետիկ վտակի վերնահովտում՝: Մ. Բարխուդարեանցն այս տարածքում տալիս է Աքերլուից 3-4 կմ արեւելք գտնուող մի ամրոցի նկարագրութիւն, որը համարելի է Դասխուրանցու յիշատակած Կառնակաշի հետ. «Ղալալու բերդ, որի սարն առանձնացած է Բաշարաթ սարի արեւմտեան հանդէպ եւ Բագմին (Բեզմին) սարի հարաւային հանդէպ: Առանձնացած է իւր շրջապատից եւ բերդասարս, որ ունի 3600 ոտք բարձրութիւն եւ որի շուրջն ահագին քերձեր են: Հնուց պարսպուած են մուտքի կողմերն եւ հարկ եղած տեղերն: Ամրոցիս մէջ եւս կան հին շինութեանց շատ բեկորներ եւ աւերակ մատուռ»³: Ամրոցը նկարագրել է նաեւ երախտաշատ Շահնէ Մկրտչեանը՝ որպէս «Ղալալուի բերդ-քարայր». «...Քերձի գլխին աւերակ գիւղատեղին է: «Գիւղամիջում» մի շինութիւն կայ, առանց դռների եւ լուսամուտ-

Աղջանից տէր Յոհաննէս կաթողիկոսի, յիշխանութեան Խոդապանդային»;**Օ. Եգանեան**, Աշխատութիւններ, Հրատ. պատրաստեց՝ **Գ. Տէր-Վարդանեան**, Եր., 2014, էջ 339 («[ՄՄ պատարիկ] 1578 թ. – Հ^տ 937. Տեղ՝ Փարսնանց գիւղ (Հաքարի երկիր). Գրիչ՝ Արարհամ. Կագմող՝ Պետրոս. Ստացող՝ Ղոչի»):

¹ ՄՄ Ձեռ. 4932, թ. 267բ-268ա («...կատարեցաւ ս^տքը Աւետարանս ի երկիրս Հակարու, ի գեղս Գետուգ[այ] [տողաւերջում կայ բոլորագիր Ա-ի լոյ ձախ ստեղնը, որը կարող է լինել նաեւ [ույ] – Ա. Յ., ի դոռս ս^տքը եկեղեցոյս Ս^տքը Ստեփանոսի: ԹՎ[իւն] ՌԺԶ [= 1567 թ.], ի դանութեան] Ծառ Թահմազ[այ] [երեւում է բոլորագիր Ա-ի լոյ ձախ ստեղնը – Ա. Յ.], որդո[յ] Իսմա[յ]լի, ի կաթողիկոսութիւն {Ա}ղուանից տանս տ^տքն Գրիգորիի»):

² ՄՄ Ձեռ. 3437, թ. 239ա («Գրեցաւ սուրբ գիրքս, որ կոչի Մաշտոց, ձեռամբ մեղապարտ... Պաղտասար դպրի, ի թուականութեանս Հայոց : ՌԺԺԵ: [=1666 թ.], ի յերկիրս Հագարեան, ի գեղս, որ կոչի Հարար, ընդ հովանեաւ Ս^տքը {...}, ի հայրապետութեան տանս Աղջանեաց տ^տքն Պետրոսի բագմահաննար կաթողիկոսի, եւ բռնակալութիւն Տանկաց Փոքր Ծահապազի»); **Հայկունի**, Ուղեգնացական ակնարկներ, – «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1885, Բ^տ 94 (1 Դեկտեմբերի), էջ 1 («...այցելեցի պ. Վահան Տէր-Գրիգորեան Դաղեանին, որոյ մօտ բաւականին գրչագիր մատեաններ կան: Ահա դրանց համաօտ ցուցակը... 7. Էլի «Մաշտոց». թղթեայ, ՌԺԺԷ թուին [=1668 թ.] գրուած յերկիրս Հագարեան ի գեղն, որ կոչի Հարար»); **Վ. Ներսիսյան**, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Լոնդոնի Վեքոմ ինստիտուտի գրադարանի, – ԲՄ, 15, էջ 323 («գրեցաւ կենսաբեր սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ... Պաղտասար դպրի, ի թուաբերութեանս Հայոց ՌԺԺԷ [=1671 թ.], ի յերկիրս Հագարեան, ի գեղս, որ կոչի Հարար, ընդ հովանեաւ Սրբոյս Ստեփաննոսի, ի հայրապետութեան տանս Աղջանեաց տեանս Պետրոսի եւ բագմահաննար կաթողիկոսի, եւ բռնակալութեան Տանկաց Ծառ Սըլեմանին»): Հմմ. **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 161:

³ Տե՛ս ՄՄ Ձեռ. 7822, թ. 149բ: Հեղինակի եւ նրա երկերի մասին տե՛ս **Առաքել Վրդ. [Կոստանեանց]**, Դիզակի մելիքութիւնը. Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին, ար. Ա, Վաղարշապատ, 1913; **Ա. Յակոբեան**, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 104; **Ա. Մաղալյան**, Առաքել Կոստանյանցի «Պատմութիւն Գտչայ վանոց» աշխատութիւնը, – ԲՄ, 18, Եր., 2008, էջ 283-305:

⁴ **Մ. եպ. Բարխուտարեանց**, Արցախ, էջ 402; **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 198:

ների: Շէնքի ներսից քերծի միջով քարէ սանդուղքը իջնում է դէպի ստորգետնեայ գետակը»¹: Այդտեղ՝ խաչգետիկ վտակի ձախափնեայ մի հսկայ, ձեռակերտ կոթողի նման ժայռի (բարձրութիւնը՝ աւելի քան 150 մ, վերին հարթակի չափերը՝ 20x100 մ) ողջ գագաթը գրաւող ամրոցի մեր նախնական հետազօտութիւնը 2007 թ. Սեպտեմբերին (քաջաթաղցիների եւ գրող Կիմ Բակշիի ուղեկցութեամբ)² յստակ ցոյց տուեց, որ այն կառուցուած է խաչէն-գորոզեան դարաշրջանի բերդաշինական տեխնիկայով: Պարիսպների պահպանուած կտորները շարուած են տեղի բազալտի կիսասրբատաշ, միջին չափսի քարերով եւ կրաշաղախով: Շրջակայքում թափուած են զարգացած միջնադարին բնորոշ խեցեղէնի բեկորներ:

Գորոզուի իշխանութեան մաս կազմած միւս՝ Վայկունիք գաւառի համար («Աշխարհացոյց»-ում՝ նաեւ Վակունիք, Վակունիս, իսկ Դասխուրանցու աղբիւր՝ Մաշտոց Եղիվարդեցու ներկայացրած ութ գաւառների ցանկում՝ Վերին Վայկունիք) նախորդ գլխում արդէն նշեցինք, որ այն պէտք է տեղորոշել ոչ թէ Տրտուի վերնահովտում՝ Ծարում (ինչպէս անում էին Ղ. Ալիշանը, Մ. Բարխուդարեանցը, Ս. Երեմեանը եւն³), այլ Բերձորից հիւսիս՝ Հակարի գետի Շալուայ օժանդակի հովտում, Արցախը Սիւնիքից բաժանող նրա միւս՝ Հոշանց աջ օժանդակի եւ Արցախեան լեռնաշղթայի միջեւ, հիւսիսում մինչեւ Հակարիի եւ Տրտուի շրբաժան Բեւեռաթափի լեռները (յորջորջուած՝ «Միխթոքեան»)⁴: Կրկնենք, որ Շալուայի հովտում իր անունը ցայսօր անփոփոխ պահպանած Վաղագին շէն գիւղի (Քաջաթաղի շրջանի Բերձոր շրջկենտրոնից 30 կմ հիւսիս) մերձակայքում գտնուած Վաղագնոյ գետը Վակունիս բնակավայրի հետ միասին է հանդէս գալիս դեռեւս Գտչավանքի՝ 1246 թ. շինարարական վիմագրում. «Վակունիս ի Վաղագնո[յ] գետովն»⁵: Դրա շնորհիւ առաջանում է Վակունիս տեղանունը Վաղագին գիւղից 4 կմ հիւսիս-արեւմուտք (Շալուայ օժանդակի Նաղդալի յորջորջուած, ներկայումս՝ Մաղդանց կոչուող վտակի դիմացի ձորալանջին) «Բշանիս» յորջորջմամբ գիւղանուան հետ համագրելու հնարաւորութիւնը: Հէնց այս Բշանիս/Վակունիսից 9 կմ դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող եւ ներկայումս էլ շէն Առախիշ գիւղում (որի անունը ԺԹ-ի դդ. վերածուել

¹ Ծ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, էջ 91; Ս. Мкртчян, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, с 103.

² А. Акопян, Крепость Карнакаш – Галалу у села Хакари в Капатахском районе, – “Голос Армении”, 11. 10. 2007, էջ 7 (հայերէնը՝ «Գոլոս Արմենի», 20.10.2007, էջ 6):

³ Հ. Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 10, 14-16; Մ. եպ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 402-403; Ս. Տրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 82; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 8, 112, 217:

⁴ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, սճ. 293, 309, ծճ. 55; նոյնի՝ Գտչավանքի շինարարական արձանագրութիւնը..., սճ. 266; նոյնի՝ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ, էջ 220-229:

⁵ Ա. Յակոբեան, Գտչավանքի շինարարական արձանագրութիւնը..., սճ. 250-256, 261: Վիմագրի նախորդ՝ Եսայի Հասան-Ջալալեանց կաթողիկոսի (ՄՄ Ձեռ. 7821, թ. 8ա-բ, ՄՄ Ձեռ. 9923, թ. 11ա), Խաչիկ Դադեանի (ՀՊԿՊԱ, ֆ. 319, ցուց. 1, գործ 107, թ. 21բ-22ա), Մ. Բարխուդարեանցի (Արցախ, էջ 80-81) եւ Ս. Բարխուդարեանի (Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 182-183) ընթերցումներն արդէն պիտի հնացած համարուեն:

էր Արխիւ-ի, թէպէտ գիւղի առջեւ ռազմական մեծամասշտաբ քարտէզներում կայ «Արախշուն» անունով հանդամասը) ժՁ դարում ընդօրինակուել են 2 ձեռագրեր, եւ նրանցից մէկում գրչութեան տեղը նշուած է՝ «ի յերկիրն Վլունիս, ի գ[ե]աւղս, որ կոչի Արախշ»¹: Վերջին գիւղանունն առանց սկզբի ձայնաւորի տարբերակով յիշատակուած է 1653 թ.՝ «ի յերկիրս Մարա[յ], ի գեօղն Մոս» ընդօրինակուած ձեռագրում, որի ստացող Թագէոս երէցը կոչուած է՝ «բնական ի յերկրէն Մաղաւազ, ի գեղջէն Բախիշոյ»²: Ուշմիջնադարեան այս Մաղաւազ (var. Մաղայոզ, Մաղայուզ) գաւառի տեղորոշումը Շալուայի գետահովտում կասկածի ենթակայ չէ, քանի որ յիշատակարաններում ու վիմագրերում վկայուած են նրա Արտաշիբի (var. Արտաշիպի, ներկայիս շէն՝ Արտաշալի, Վաղազինից 2 կմ հարաւ)³ եւ Բագմատու (հմմ. Բիւլիւղուզ [[<]*Բիւրատո՛ւ] յորջորջումով գիւղը՝ եւս 6 կմ հարաւ)⁴ բնակավայրերը: Հստ ժՁ դարի յիշատակարանի՝ «Վալունիս երկրի» Հովատուս գիւղը (երկու այլ ձեռագրերում՝ «Հաւատուս» եւ «Հաւայտուն») իր երկրորդ անունով կոչուած էր «Հընկուզակ», «Հինգուզակ» կամ «Հենգուզակ»⁵, որը համադրելի է թուում Կոզլու

¹ ՄՄ Ձեռ. 4181 (Աւետարան, 1568 թ.), թ. 257ա: Արախիշի նույն եկեղեցում եւ նույն Կարապետ գրչի կողմից 1578 թ. արտագրուած միւս Աւետարանը ՄՄ Ձեռ. 2537 ձեռագիրն է (յիշատակարանը՝ թ. 288ա-բ):

² ՄՄ Ձեռ. 3647 (Աւետարան, գրիչ՝ Մարտիրոս Խնձորեկցի), թ. 342բ:

³ Տե՛ս ՄՄ, պատասիկ ԲՄ 1015, թ. 3բ («...ի երկիրս Մաղայուզ, ի գաղս Արտաշիբի»); Մ. Եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 140 («Ի երկիրս Մաղայոզ, ի գեղս Արտաշիպի...»); Հայերէն ձեռագրերի ժԷ դարի ճիշտակարաններ, Կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, հտ. Ա. (1601-1620 թթ.), Եր., 1974, էջ 561, հտ. Բ, Եր., 1978, էջ 699:

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, էջ 129 (Գեղարքունիքի Վանքով խարաքայ եկեղեցու մի շիրմաքարի 4-տողանոց վիմագրում. «ՍՄԻԲ Խաչս բարեխօս Հաճութիւն, ... երկրէն Մաղաւազոյ, ի գեղջէն Բագմայտուսոյ. թՎին ՌՃԸ [=1659 թ.]»); պր. V, Արցախ, էջ 56 (Գանձասարի գաւթի արտաքուստ ճիւղային պատի արեւելեան մասում 7-տողանոց, այժմ կորսուած վիմագրում. «Ես՝ Իսուբ, տՎի Բագմայտուզեց նովերին հող ի սՄԻԲ ուխտս. ... թՎին ՁԽԴ [=1495 թ.]»): Բնագրի «նովերի» հետ կարող է կապուել Բիւլիւղուզ յորջորջումը՝ ներկայիս շէն Բագմատուս գիւղից 2 կմ հիւսիս բարձրացող սարի Новыбаи անունը (1779, 7 մ), եթէ ենթադրենք, որ այն առաջ է եկել հայերէն «Նովի գլուխ» հիմքից:

⁵ Այդ յիշատակարանը Քերթ գիւղի Աւետարանից 1890 թ. արտագրել է Խ. վրդ. Դադեանը (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 240, վաւ. 134, թ. 1-2. «...գրեցաւ ի գաւառս Վալունիս, ի գե[լ]ղս, որ կոչի Հովատուս, որ Հընկուզակս անուանի»): Միւս գրչագրի յիշատակարանը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի, Կազմեց՝ Հ. Յ. Աճառեան, էջ 68 («...գրեցաւ սբ. Աւետարան ի գեղոյս Հաւատուս կոչի, որ է Հինգուզակս»): Երրորդ ձեռագիրը Կորի ձախափնեայ Ղալակեայ գիւղում էր (Մ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 208. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ փէժուն եւ բագմամեղ գրչի եւ ստուանու վարդապետ Աբեթէի ի գեղս Անուզ Հաւայտուն Հենգուզակ [արքագրելի են՝ Մաղաւազ... Հաւայտուս... Հընկուզակ] – Ա. Յ.] ի դուռն սբ. եկեղեցոս մասն Պանդալիոն բժշկի եւ սրբոցն, որ աստ կան հաւաքեայ, ի դանութեան Օան Թահմազիս որդոյ Օան Իսմայիլի, ի թուականութեան Հայ տումարիս ՌԺԳ [=1564 թ.]...»): Այն յիշուած է նաեւ Մ. արք. Սմբատեանցի «Նկարագիր Օամախոյ թեմի...» գրքում, րատ՝ Օ. Եգանեան, Աշխատութիւններ, էջ 72 («ՀՄ Ը. «Աւետարան». տեղ՝ Անուզ Հաւայտուն Հենգուզակ: Գրիչ՝ Աբեթ վրդ.: Նկարագրութեան պահին եղել է Ղալակայ գիւղի Տէր Սարգիս քր. յի տանը»): Հմմ. Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 223-224; Թ. Մինասյան, Արցախի գրչության կենտրոնները, էջ 81:

գիւղատեղիի յորջորջմանը՝ Արտաշաւիից 5 կմ հարաւ-արեւմուտք (պրակ. «գո՛գ» – «ընկոյզ» բառից¹):

Մէկ այլ ենթատեքստում, այն է՝ Կուրի ձախափնեայ Կապաղակ գաւառի Մեծ Սեօգիւթլու գիւղի եկեղեցում Մ. Բարխուդարեանցին հանդիպած՝ «Ծար գիւղաքաղաքում» Հայոց «թվ. ՊԼԶ»-ին (=1387 թ.) ընդօրինակուած Աւետարանի գրիչ Սարգիս վարդապետը Վակունիս եւ Ծար գաւառաւանդները յիշատակել է կողք կողքի, ինչն ուղղակիօրէն ստիպում է բացառել նրանց նոյնացման հնարաւորութիւնը: Այդ յիշատակարանում «Թաթարաց հրոսակների խուժած ժամանակի» մասին «բնիկ» ծարեցի գրիչը տրտնջում էր հետեւեալը. «Նախ հալածուելով փախայ Վակունիս գաւառ, ապա Ղարաբաղ՝ Ծափանիս գիւղաքաղաք, հուսկ ուրեմն վերադառնալով եկի բնիկ երկիրս Ծար»²: Վայկունիքի եւ Ծարի համադրումը նոյնքան բացառող պիտի համարել նաեւ աղբիւրների այն ենթատեքստերը, որոնք կողք կողքի յիշատակում են Ծար գաւառը եւ Մաղաւազը (որի համապատասխանութիւնը աշխարհացոյցեան Վայկունիք-ին նկատեցինք վերելում): Այդպէս է, օր.՝ 1728 թ. օսմանեան Սարը-Մուստաֆա փաշայի հրապարակած հրովարտակում, որը Գանձակի («Գեանջայի»), Ծարի («Ձարուգիբիլի») եւ Մաղաւազի հայ բնակչութեանը, մէլիքներին ու գեղջաւագներին ծանուցում էր Գանձասարի վախճանուած կաթողիկոս Եսայու փոխարէն նրա եղբայր Գրիգոր վարդապետի աթոռակալելու մասին³:

Այսպիսով, Բերձոր եւ Վայկունիք գաւառների արեւմտեան սահման պէտք է համարել Հակարիի գետագիծը, եւ նոյնքան միանշանակ է Օրբէլեանի բազմաբնոյթ տեղեկութիւնների (այդ թւում՝ գիւղացանկերի) հիման վրայ աշխարհացոյցեան Սիւնիքի Հաբանդ եւ Աղանեջ՝ գաւառները հարաւից դէպի հիւսիս այդ գետի ու նրա Հոջանց օժանդակի աջափնեակում տեղորոշելու անհրաժեշտութիւնը⁴: Հնարաւոր չէ համաձայնել Ղ. Ալիշանի, Ս. Երեմեանի, Բ. Յարութիւնեանի եւ Ռ. Հիւսրնի հեղինակած քարտէզներում այդ գաւառների արեւելեան սահմանները Արցախեան լեռնաշղթային հասցնելու հետ⁵, որը հակասում է միջնադարեան աղ-

¹ **Հ. Աճառեան**, Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Բ, Եր., 1973, էջ 130; **Գ. Մ. Նալբանդյան**, Պարսկերէն-հայերէն բառարան, էջ 493; Персидско-русский словарь. Составил **Б. В. Миллер**, с. 429; Инструкция по русской передаче географических названий Ирана, с. 112.

² **Մ. վրդ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 220: «Ժ՛ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ» գրքում այս յիշատակարանը չի ընդգրկուել:

³ ՀՊԿՊԱ, ֆ. 57, ցուց. 1, գործ 4, թ. 1: Հմմ. **Ս. Կարապետյան**, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 12; **Պ. Չոբանյան**, Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, էջ 220-221:

⁴ Հմմ. **Ա. Յակոբեան**, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, սճ. 277-279; **Արմին՝ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ**, էջ 301-302:

⁵ **Հ. Ղ. Ալիշան**, Սիսական. տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, էջ 265-271; **Ս. Տ. Երեւնյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 32; **R. H. Hewsen**, Armenia, p. 100. Այս հարցում հետետողականօրէն ճիշտ տարբերակն էր պնդում Թադ. Յակոբեանը (**Թ. Հակոբյան**, Այունիքի թագավորությունը /պատմա-աշխարհագրական առումով/, Եր., 1966, էջ 155): Յաւելեմք, որ հնարատր չէ Ասեւ որեւէ չափով ընդունելի համարել Բերձոր գաւառը («Աշխարհացոյց»-ի համաձայն խմբագրութեան որոշ ձեռագրերում՝ Բերդաձոր)

բիւրնների վկայութիւններին եւ լոկ կրկնում է ժժ դ. Ռուսական կայսրութեան ստեղծած Զանգեզուրի գաւառակի (ուեզդի) արեւելեան սահմանի պատկերը:

Եսայի Աբու Մուսէին ենթակայ ութ գաւառների դասխուրանցիական ցուցակում ամենից արեւելեան տեղորոշումն ունի ուտիքեան միակ՝ Տրի գաւառը (var. Տռի)¹, որը, ըստ ՊԱ-ի (=Մաշտոց Եղիվարդեցու) վկայութիւնների, մի կողմից յարում էր Սիսական-ի Կոտակ գաւառին, միւս կողմից՝ Ամարաս եւ Մխանգ գաւառներին²: Այդ պատկերը լրացնում է Դասխուրանցու կողմից բառացի արտագրուած «Տեսիլն Վեհկի» վերնագրով մի յիշատակագրութիւն (Ազրիանէի գրառած), ըստ որի՝ սրբոց նշխարները («ծածկեալ ի գաւառին Արցախայ, ի Մխանգ տոհմին, ի վայրս Կաղսետու [a Կաղսետոյ]») հանելու եւ Պարտաւի աթոռանիստ հասցնելու յանձնարարականը Զ դարի Աղուանից հայրապետ Աբասից ստացել էր «Դանիէլ մեծահաւատ քահանայն Տրիոյ»³: Ըստ այսմ, Գտչավանքի շինարարական վիճագրին նուիրուած յօդուածում նշել ենք, որ Տրին կարելի է քարտէզագրել Ֆիզուլի – Կարեազինօ քաղաքի շրջանում եւ դէպի արեւելք ու հարաւ, արեւմուտքում՝ մօտաւորապէս Ուրեանսար – Կաւաքասար – Խորադիզ գծից մինչեւ Գեաւուրարիսի ջրանցքն արեւելքում⁴: Նշելի է, որ իրաւացիօրէն ուղղելով Տրին Ուտիքի հարաւային մասից խիստ անբաւարար փաստարկներով Տրտու գետի միջին հոսանք («հետագայ Զրաբերդ գաւառի տեղում») տեղափոխած Ս. Երեմեանի սխալը⁵ ուսում-

Տրտու գետի միջնահովտի երկու ափերին տեղորոշող ուսումնասիրողների տեսակէտը (Խ. Դադեան, Ա. Տ. Երեմեան, Բ. Յարութիւնեան, Ռ. Հիւրըն) յենուած բացառապէս «Բերդաձորի Սուրբ Գրիգոր» կոչուած վանքի անուանաձեւի վրայ:

¹ «Աշխարհացոյց»-ի համառօտ խմբագրութեան ձեռագրերում, որոնք պահպանել են Բուն Աղուանքին միացուած ուտիք-արցախեան 20 գաւառների ցանկը, հին գրիչներից մէկի վրիպման արդիւնքում Տրի գաւառանունը կորսուել է (մէկընդմէջ խմբերը հարաւային մասում այսպիսի են. Պաճկանք → Մոխանք / Վայկունիք → Բերձոր / Փոքր Հաքանդ → Սիսական-ի Կոտակ → [Տրի] → Արան-ոտ), սակայն որոշ գրչագրեր նրա հետքերը պահել են յաջորդ՝ Արանոտ (var. Ատոտ) գաւառանուն սկզբին կցուած ՍՏ կամ ՈՏ տառերի տեսքով (հմմ. Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն..., էջ 23):

² Դասխ., Գ.ժթ /ի/, էջ 327 («...Ամարաս, Պազկանք, Մխանք, Տրի գաւառ»); Գ.ի /իա/, էջ 331 («...եկին հասին Բաղականացիքն [crv Բաղաքականացիքն, հիւս՝ բայլականցիները – Ա. Յ.] եւ արարին վնաս Սիսակիւն, Տրոյ եւ Ամարաս գաւառաց»):

³ Դասխ., Բ.գ, էջ 120-121: Կաղսետ գիւղանունը կարելի է համեմատել Խոնաշէն գետակի վերնահովտի ներկայիս «Կաղարծի» գիւղանուն կամ, գուցէ, նոյն գետակի հիւսիսային ջրբաժան լեռնաշղթայի հիւսիսային լանջին գտնուող Բերդաշէն գիւղի նախկին «Կալաքեւնդ» յորջորջման հետ: «Տր/ոյ» (փիւն. Տրոյ) զուգահեռ տարբերակի համար, որը յարուցել է Բ. Յարութիւնեանի կասկածանքը (Բ. Հ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն..., էջ 29)՝ ընդհուպ մինչեւ «Տր/ոյ» անձնանուն ենթադրելը (չնկատելով, որ աղբիւրը տալիս է Տրիի քահանայի Դանիէլ անունը), հմմ., օր.՝ Ս. Ա. Ավագյան, Ի հանգող անձնանունների սեռական, տրական հոլովների կազմութիւնը Ժ-ԺԳ դարերի վիճակն արձանագրություններում, – Մատը եւ հայագիտութեան հարցերը, էջ 129-166 (վերահրատ.՝ Ս. Ա. Ավագյան, Վիճագրական պրպտումներ /խմբ.՝ Պ. Մ. Մուրադեան/, Եր., 1986, էջ 169-203, լատկ.՝ էջ 169-170):

⁴ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Գտչավանքի շինարարական արձանագրութիւնը..., սն. 270 եւ 299 (քարտէզը):

⁵ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

նասիրողներն այն, որպէս կանոն, քարտէզագրել են Կուրի ափերին, «Կարկառ գետի ստորին աւազանում»¹: Սակայն պարզ է, որ ՊԱ-ի երեք ուղղակի վկայութիւնների հիման վրայ դա էապէս ուղղելի է դէպի հարաւ-արեւմուտք, այսինքն՝ դէպի Գորոզուի իշխանութեան մաս կազմած արցախեան գաւառներին յարող տարածքը: Իսկ Գտշավանքի շինարարական վիմագրում «Բէլովան»-ի (=Բայլական) վերագրումը այդ վանքի տիրոջթներին, թերեւս, դէպի արեւելք Տրիի առաւելագոյն ձգուածութեան մասին աղբիւրագիտական միակ կոուանն է. ըստ այդմ՝ հիւսիս-արեւելքում այդ գաւառը կարող էր սահմանակցել Ռոտ Պայեակ, իսկ արեւելքում՝ Արանոտ – Առան-ոտ ուտիքեան գաւառներին, այլ ոչ թէ Կուրին:

Ի դէպ, Բուն Աղուանքին միացուած 20 ուտիք-արցախեան գաւառների՝ աշխարհացոյցեան թուարկման խմբաշարերի ուշադիր դիտարկումից (...Ուտ-Ռոտաակ → Ռոտ Պայեակ / Մեծ Կուանֆ → Մեծ Իրանֆ... /.../ ...Սիսական-ի Կոտաակ → Տրի → Արանոտ)² երեւում է, որ Ռոտ Պայեակ-ը (var. Ռոտ Պացեան) գտնուել է Ուտիք նահանգի կենտրոնական Ուտի Առանձնակ գաւառից անմիջապէս հարաւ, ուտի կարող է տեղորոշուել մօտաւորապէս Կարկառի ստորին հովտում, թերեւս, մինչեւ «Աղգեօլ» յորջորջուած ճահճալճերի շրջանը: Ըստ այսմ՝ պէտք է սրբագրել նոր գրականութեան մէջ գրեթէ առանց բացառութեան կրկնուող սխալը, երբ, չնկատելով կամ անտեսելով Ռոտ Պայեակ-ի մասին միակ աղբիւրի ուղիղ ցուցումը եւ հիմք ընդունելով աղբիւրների հետ կապ չունեցող երկրորդական հանգամանքներ (օր.՝ տեղանուն ստուգաբանութեան այլապաճոյճ տարբերակներ³)՝ գաւառը թեթեւօրէն տեղափոխում են Կուր – Երասիսի միջագետքի հարաւ-արեւելեան անկիւնը: Այնինչ այդ անկիւնում «Աշխարհացոյց»-ն իրականում աւարտում է 20 գաւառների թուարկումը, ընդ որում՝ Տրի-ով եւ վերջին Արանոտ-ով:

Կարեազինօ – Ֆիզուլի քաղաքից 10 կմ հարաւ-արեւելք գտնուող «Քիւրդլար» յորջորջուած գիւղի տակով (որը գուցէ եւ հէնց Գտշավանքի վիմագրում յիշատակուող Քրդագետ բնակավայրն է) անցնում է մի գետակ, որն սկսում է Հադրութից հիւսիս բարձրացող Վնեսայ լեռան (նաեւ՝ Արգունաղ) հիւսիսային լանջերից, Քիւրաթաղ (նաեւ՝ Հիւֆիւրաթաղ), Դուրուկչի եւ Իտելեցիֆ (նաեւ՝ Էդիլու) գիւղերից վեր: Ֆիզուլիի շրջագծի մէջ այդ գետակը մօտենում է Իշխանագետի եւ Մանասի (յորջորջուած՝ Քեօնդալան, Գտշավանքի վիմագրում, ըստ ամենայնի՝ Հգարագետ⁴) ձո-

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության, էջ 37-38; Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 25 եւ քարտէզը; Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն..., էջ 28-29; R. H. Hewsen, Armenia, p. 100, բայց հմմ. էջ 41-ի “The Kingdom of Caucasian or Caspian Albania (Aluank)” քարտէզում՝ քարտեզական նշանով:

² Ուտիքի գաւառացանկում այս շարքը սկզբում է. «Արանոտ → Տրի → Ռոտ Պայեակ...»:

³ Հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության, էջ 38 եւ Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն..., էջ 30-31 (մի բանավեճ է այն մասին, թէ ինչից բխեցնել «Պացեան» բաղադրիչը՝ պարսիկ-ի՞ց, պատեյ-ի՞ց, թէ՞ «չպահաճոյացուած» պահակ-ից):

⁴ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Գտշավանքի շինարարական արձանագրութիւնը..., սն. 270:

րակներին, մի քանի կմ հոսում նրանց զուգահեռ, բայց յետոյ հեռանում է եւ իր առանձին, տարուայ մեծ մասը ցամաք հունով իջնում դէպի Երասխ: Այդպէս են նաեւ միւս երկու գետերը, եւ բնութեան այս հետաքրքիր պատկերը՝ երեք գետերի մօտենալը մի կէտում, ապա հեռանալը, հիմք է տուել մեզ՝ ենթադրաբար առաջ քաշելու մի վարկած, ըստ որի՝ հնարաւոր է հէնց դրանից բխեցնել գաւառի «Տրի» անունը: Այն ուղղակի կարող էր «երեք» նշանակել (գուցէ՛ *Տրի-ռոտ-ի՞ց = «Երեք գետ», հմմ. Արանոտ, Ռոտ Պայեակ, Աղանդ-ոտ, Բաղան-ոտ, Ճուաշ-ոտ եւն), ինչպէս ունեն հնդեւրոպական մի քանի, այդ թւում՝ որոշ իրանական լեզուներ¹:

Գորոզուի իշխանութեան Պազկանն/Պաձկանն գաւառը (նաեւ՝ Պարսականն, Պարզկանն), ըստ ամենայնի՝ հիւսիսային դիրք ունէր: Այն ձգւում էր Մուխանքից (որի՝ ամենից հիւսիս-արեւելեան տեղորոշման հարցում մասնագէտները միակարծիք են²) դէպի արեւմուտք, սկսած Քեաթուկ գիւղի (պրսկ.՝ «գեդուկ») – «լեռն-անցք») հատուածից, Կարկառի եւ նրա Վարարակն օժանդակի աջափնեակով: Ս. Երեմեանը, ի տարբերութիւն նախորդ եւ յաջորդ բազմաթիւ գիտնականների, էսպէս արժեւորեց այս «Պարսականքի» (=Պազկանն, որն այլ քարտէզներում նա կոչւում էր նաեւ «Բազկան»³) տեղորոշումը Կարկառի վերնահովտում՝ կատարուած Ղ. Ալիշանի կողմից, ով գրում էր. «Եւ ո՛չ մի շէն կամ վայր նշանակի ի պատմչաց յայս գաւառ, որով բաց ի սահմանակցութենէ Ամարասայ՝ շէ մարթ գիտել ինչ զհանգամանաց նորին: Այլ թուի թէ ունէր սա զձորահովիտն Գարգարայ, յականց նորա մինչեւ ի դաշտաբերանն Գարգարացոց... ի հարաւոյ կուսէ առեալ զամենայն հովիտս արեւելագնաց վտակաց, մինչեւ ի ջրբաժին գետոցն, որք ի հարաւ յԵրասխ իջանեն: Եւ ըստ այսմ գրաւի ի սմա հիւսիսային ծայր այժմեանս մեծի Վառանդինայ գաւառի, զոր եւ համարիմք բնիկ վիճակ Շուշայ, յանուն մեծի քաղաքին»⁴:

¹ Ա. Յակոբեան, Գոչալվանքի շինարարական արձանագրութիւնը..., սն. 271-272: Հմմ. Հ. Աճառյան, Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Բ, էջ 576-577; Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, Индоевропейские языки и индоевропейцы..., т. II, с. 845. «Ռոտ» բաղադրիչի մասին տե՛ս Հ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 284-285:

² Հմմ. Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 71; Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն..., էջ 39; R. H. Hewsen, Armenia, p. 100. Ընդ սմին, գաւառն աւելի հարաւ-արեւելք տեղորոշող եւ Երասխի ափերի Մուղան-Միլի դաշտերի ճետ ինչ-որ կերպ կապող մասնագէտների մօտեցումները (Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 22-24; Բ. Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 10-11; Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն..., էջ 39; Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 57-61), որ զուտ վարկածների արդիւնք են եւ աղբիւրագիտական փաստերի մատնանշման անգամ յաւակնութիւն չունեն, ներկայումս կարելի է էսպէս յաղթահարուած համարել:

³ Ըստ Յովն. Կարազեոզեանի՝ Պազկանք (=Պաձկանք) գաւառանունը հնարար է բխեցնել բիսիական Ռուսա Ա արքայի՝ Ծովհնարի սեպագիր արձանագրութեան Պազուս երկրանունից՝ տրուած «հայերէնի սեռական հոլովով» եւ միջանկեալ *Պազիկանք տարբերակով (Յ. Կարազեոզեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 202):

⁴ Հ. Ղ. Ալիշան, Տեղագրութիւն Հայաստանի – Արցախ, – «Բազմավէպ», 1989, էջ 211 (վերահրատ. մէջ՝ Եր., 1993, էջ 107-108): Հմմ. Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 77; R. H. Hewsen, Armenia, p. 100.

Միայն թէ՛ Ղ. Ալիշանի եւ Ս. Երեմեանի պատկերացրած գաւառատարածքից հարկ է, որոշ սրբագրում կատարելով, հանել Վարարակն – Կարկառ գետագծի ձախափնեայ հատուածները (որտեղ Արցախի կենտրոնական գաւառներից մէկն էր՝ Պիանքը) եւ փոխարէնը ներառել Կուրի ու Երասխի աւազանների շրջափան Բովուրխանի լեռնագագաթից նաեւ հարաւ-արեւելք ընկած՝ Մանաս (Քեօնդալան) գետի ու նրա Ամարաս վտակի վերնահովիտները՝ Աւետարանոցի եւ Հերհերի գիւղախմբերը: Հէնց այս վերջին տարածքում է Ձ դ. սկզբում շարադրուած «Վաչագանի վէպ»-ը յիշատակում «Արցախա[յ] Պագկանք աշխարհի» (իմա՛ գաւառի)՝ Ամարաս գիւղաքաղաքից ոչ շատ հեռու գտնուած Վե[հ]կերտ բնակավայրը, որտեղից մշտապէս Ամարաս էր այցելում Յոբ երէցը¹: Ըստ ամենայնի՛ դա ներկայիս Քերթ գիւղն էր Ամարաս գետակի վերնահովտում², որի անունը, թերեւս, առաջացել է իր վաղ անուանածեւի սկզբնամասի «վե[հ] – բեհ» իրանա-հայկական բաղադրիչի անկումով եւ բաղաձայնների շնչեղացմամբ (Կ→Ք, Տ→Թ): Քերթից 2 կմ հարաւ գտնուող ներկայիս Քարահունջ գիւղը եւս Քարուէն վաղնջական տարբերակով յիշատակուած է նոյն աղբւրի յարակից երեք հատուածներում՝ իբրեւ Ամարասից ոչ շատ հեռու «աւթի տեղ», թէպէտ եւ առանց գաւառի անունը նշելու³:

Այսպիսով, Կարկառի Վարարակն օժանդակի ողջ աջափնեակում սկսւում էր մշտապէս Ամարասի կամ Գտշավանքի եպիսկոպոսութեանը ենթակայ հարաւային Արցախի հատուածը, որտեղ ուշ միջնադարում առաջացան Դիզակի, Վարանդայի եւ Քոչիգի մելիքութիւնները (վերջինը՝ շուտով նախորդին միաւորուած)⁴: Վարարակնի ձորակից անմիջապէս հարաւ աղբւրները յիշատակում են Զառիստ գիւղը (Գտշավանքի շինարարական վիմագրի այս տեղանունն համադրումը հետագայի Զառիստ յորջորջմամբ գիւղի հետ որոշակի թէականութեամբ է) եւ Շուշու-ն (=

¹ **Դասխ.**, Ա.իբ, էջ 75; ՄՂ, հտ. Գ, էջ 100, նախ. 1-2 («Երէց մի Վե[հ]կերտու՛ Յոբ անուն, ճգնատր եւ յոյժ առաքինի վարուք կեցեալ յաշխարհի ... բազմաշան աշխատութեամբ իւրով, հաւատովն եւ սիրովն Քրիստոսի զմեծագոյն աշխարհ մի Արցախա[յ]՝ Պագկանք [a Պարսական, l Պագկանք, z Պարգկանք] անուն, դարձուցանէր ի ճանապարհէն մոլորութեան... եկեալ կատարէր բազում անգամ զյիշատակ սրբոյն Գրիգորիսի եւ ասէր...»):

² Հմմ. **Ա. Յակոբեան**, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 309; **Մ. Մանուկյան**, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները, քաղաքները, գյուղերը, Եր., 2015, էջ 358:

³ **Դասխ.**, Ա.իս, էջ 72-73; Ա.իգ, էջ 84; ՄՂ, հտ. Գ, էջ 97-98 («...հասեալք ի Քարուէն փոքրագոյն գիւղ մի [bclrz փոքրագոյն ագարակն Քարուէն] ... ի Քարուիճա[յ] չունեալ բանակին, յայնիկ յայտ [a չունեալ ի Քարուիճէ, կանայք յառաջ] ելանէին ի գեղաքաղաքն յԱմարաս»), էջ 110 («...մինչեւ ցՔարուէն՝ աթի տեղ»): Հին Քարուէն գիւղատեղիի մասին տե՛ս **Յ. Մարտիան**, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, с. 121-122.

⁴ Հարաւային Արցախի վաղմիջնադարեան մնացեալ գաւառների (Միւս Հաբանդ, Սիսական-ի Կոտակ, Ամարաս, Մուխանք) կոնկրետ տեղորոշումների մասին մանրամասն տե՛ս **Ա. Յակոբեան**, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 272-318: Արցախի մելիքութիւնների մասին առաւել մանրամասն տե՛ս **Ա. Մաղալյան**, Արցախի մելիքությունները եւ մելիքական տները XVII–XIX դդ., Եր., 2007 (նուսերէնը՝ Եր., 2007, ցառք, հեղինակը Քոչիգ գաւառին անհրաժեշտ ուշադրութիւն չի յատկացրել); **Գ. Աթայան**, Տող բերդաքաղաքի պատմություն, Եր., 2010, էջ 30-137:

Շուշի)¹: Վերջինիս անուան Շօշ, Շօշի կամ Շօշու տարբերակները վկայուած են առաւելապէս ԺԸ-ԺԹ դդ. երկերում ու փաստաթղթերում: Բերենք մի վկայութիւն՝ «Թալիշու մահին, Աղշաքանդ» գիւղում Ոսկան ատենագրարի գրած հետագայի խիստ տեղեկաշատ յիշատակարանից. «Ի թուականութեանս մերում ՌՄԸ-ն էր [=1759 թ.], զոր մահ անկաւ ի յերկիրն Խամսայ, ի գիւղն Հատրութ, որ է Տիգադ: Յետ այնորիկ անկաւ գիւղն Շօշվու եւ ապայ Դարնավազ, այլ եւ Շահբուլաղն...»²:

Գորոզուի իշխանութեան այսպիսի լայն ընդգրկումը հաստատում է նաեւ Ամարասի (հարաւային Արցախի) եպիսկոպոսութեան սահմանները նկարագրող Գտշավանքի՝ 1246 թ. շինարարական վիմագիրը՝ յիշատակելով Հակարի գետից (հնում՝ նաեւ «Աղանոյ», «Աղունոյ») արեւելք ընկած վայրերը՝ ընդհուպ մինչեւ «ԴիՋԱԿՈ[Յ] ԲԷԼՈՒԿԱՆ»: Քանի որ նրա տեղեկութիւնները չափազանց կարեւոր են Արցախի հարաւային հատուածի, այսինքն՝ Գորոզուի իշխանութեան տարածքը ճիշտ պատկերացնելու համար, ուստի մեր ամբողջական վերծանութիւնը կրկնում ենք այստեղ³՝ հնարաւորինս պահպանելով հեղինակի գրելաոճի առանձնաչափութիւնները, տողավերեւում բացելով նրա նշած յապաւումները, յաւելելով լոկ կէտադրութիւնը, Ձ ազնայտ բաց թողած տառերը՝ [խ], [Մ], եւ Ձ դէպքում՝ թէկուզ եւ, գուցէ, յապաւուած Յ կիսաձայնը (տե՛ս գրչանկարը՝ Յաւելուած Ա).

(1) ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒՅՈՅ, ՀԱԻՐ ԵՒ ՈՐԴՈ ԵՒ ՍՄԸԲ ՀՈԳՈՅՆ, ԵՄ՝ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՏԷՐ ՎՐԹԱՆԷՍ,

(2) ԱՄԱՐԱՍԱ ԻՊԻՍԿՈՊՈՍՔ, ՀԻՄՆԵՅԱՔ ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ Ի ԹՎԻՍ :ՈՂ: [=1241 թ.]: ՇԱՏ ԱՇ-

(3) ԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԻՆՉ ԶԱԻԱԳ ԽՈՐԱՆՆ ԽՓԵՅԱԻ, ԵՂԲԱՅՐ ԻՄ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍ Ի ԲՐԻՍՏՈՅ ՓՈԽ-

(4) ԵՅԱԻ: ԵՄ՝ ՏԷՐ ՎՐԹԱՆԷՍ, ԿԱՏԱՐԵՅԻ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ Ի ՄԵՐ ՀԱԼ-

(5) ԱԼ ԱՐԴԻԻՆԻՅ, Ի :ՈՂԵ: ԹՎԻՍ [=1246 թ.], Ի ԴԱՌՆ ԵՒ ՆԵՂ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՅԱԶԳԷՆ ՆԵՏՈՂԱՅ,

(6) ՈՐ ԶԲԱԶՈՒՄ ԳԱԻԱՌՍ ԱԻԵՐԵԱՅ, ԵՒ ՄՆԱՅ ԱՅԼԱՍԵՌԻՅՆ ԱԹՈՒՍ ԵՒ ՎԻՃԱԿՍ

(7) ՆՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ, ՈՐ Է ՀԱՍՏԱՏԵՍԿԻ ՍՄԸԲ ՆՇԱՆԱԻՍ ԵՒ ՍՄԸԲ ԱԶՈՎՆ ԵՒ ԳԱԻԱԶԱՆՈՎՍ,

(8) ՎԻՃԱԿԱԵ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՈՎ Ի ԱՂՈՒՆՈ ԳԵՅՏՈ ԻՆՉՈՒ Ի ԵՐԱՍԽ, ԻՆՉՈՒ Ի ԱԻԱԶՆ ԳԵՏԱՀԱՏԻ,

¹ ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն I, էջ 384 (Աւետարան, 1428 թ., գրիչ՝ Մանաւէլ. «...ի յաշխարհիս Աղուանից, ի վիճակս Ամարասայ, ի գե[լ]իս Շուշու կոչեցեալ»):

² Տե՛ս Հ. Ս. ԾՆԵՃԵՄԵԱՆ, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեճետիկ, հտ. Է, վեճետիկ – Ս. Ղազար, 1996, էջ 321 (Ձեռ. հմ^ր 1064, էջ 51):

³ Տե՛ս Ա. ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Գտշավանքի շինարարական արձանագրութիւնը..., սն. 261; ԱՂՈՒՆ՝ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 91-93 (հմմ. Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 182-183):

[9] {վԱԿՈՒՆԻՍ Ի ՎԱՂԱՋՆՈ ԳԵՏՈՎՆ, ՔԱՐԱՆՏԵՆԻՄԻ ԽՈՉԱԲԵՐԴՈՎ, ՉԱՌԻՍ ԻԻՐ ԿԵՐՈՎ, ՀԱԿԱՐԻ

[10] ԻԻՐ ԿԵՐՐՈՎՆ, ԴԻՉԱԿՈ ԲԷԼՈՒԿԱՆ ԻԻՐ ԿԵՐՈՎՆ՝ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՓԱՐԱԽՆ, ԳՈՂԱՆՈՅՆ

[10a] ՀՉԱՐԱԳԵՏՈ, ՔՐԴԱԳԵՏ ԻԻՐ

[10բ] ԿԵՐՈՎՆ,

[11] ԵԿԵՂԵՑԱՉՈՐ ԻԻՐ ՍԱՀՄԱՆՈՎՆ, :Մ: ԼԾՈ ՀՈՂ Ի ՏԱՀԻՍ, :Մ: ԼԾՈ՝ Ի ՏՈՂ, :Մ:՝ Ի ԳԱՔՍ, :Մ:՝ Ի ՄՈՒԵՆ-

[12] ԻՄՆ, ԽԱՉԻՆԱՄԱՐԳ՝ ԽՈՏՈ ՏԵՂ: ՈՐ ՅԱՅՍ ՎԻՃԱԿԷՍ ԵՒ Ի ՍԱՀՄԱՆԷՍ Ի ՅԵՏ ՈՒՆԻ՝ ԿԱՄ ԹԱԳԱԻՈՐ,

[13] ԿԱՄ յթԻՇ[Խ]ԱՆ, ԿԱՄ ՀԱՅՐԱՊԵՏ, :Գ: ՄԼԲ ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՆՉՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ՝ ՅԱՍՈՒԾՅՈՅ ԵՒ ՅԱ[Մ]ԷՆ ՍՐԲՈ-

[14] Յ ԱՆԻԾԵԱԼ ԵՂԻՑԻ՝, ՄԱՄՆ ԵՒ ԲԱԺԻՆ ԸՆԴ ԵՅՈՒԴԱ[Յ]Ի ԵՒ ԸՆԴ ԽԱՉԵՑՈՂՄՆ ԵՂԻՑԻ՝ ԵՒ ԸՆԴ ԿԱ[Յ]ԵՆ:

Արդ՝ վերադառնալով Աղբրաձորի վանքին՝ նշենք, որ նրա մերձակայ գերեզմանատան տապանաքարերը նոյնպէս կարող են համարուել հագուագիւտ գտածոներ: Նախ եւ առաջ՝ դա վերաբերում է այն խաչքարին, որը յար եւ նման է եկեղեցու առջեւի՝ Գրիգոր իշխանաց իշխանի եւ Սոսթենէս վարդապետի եղբորորդի Ստեփաննոսի խաչքարերին: Կոտորուածքի պատճառով վարդեակի հատուածը շունեցող այդ կոթողը ընկած է պատուանդանի՝ գլանաձեւ զարդանախշեր ունեցող մեծ (աւելի մեծ, քան ձորակում ընկածը) քարերի առջեւ, որից երեւում է, որ դա եղել է յուշարձանախմբի առաւել նշանակալի կոթողը¹:

Գերեզմանատան ամենամեծ, վիշապանման տապանաքարը խիստ ուշագրաւ արձանագրութիւն է կրում նիստերի վրայ. երկու տող՝ հարաւայինի, մէկ տող՝ հիւսիսայինի: Բնագիրը պարզ է եւ հեշտ ընթերցուող.

ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍ Ի ՄԵԾԻՆ ՎԱՐԴԱՅՈՅ
ՄԱՅՐԷՉՐԵՑՈՅ, ՀԱԻՐ ՍՈՍԹԵՆԻՍԻ, //
ՈՐ ՏԱՅԷ ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՐՔԱ[Յ]ՈՒԹԻԻՆ:

Երեւում է, որ գրիչը սղել է ձայնաւորներին յաջորդող Յ-երը. այդպէս է ոչ միայն ՎԱՐԴԱՅՈՅ եւ ՄԱՅՐԷՉՐԵՑՈՅ, այլեւ ԱՐՔԱ[Յ]ՈՒԹԻԻՆ բառի մէջ: Առաջին տողում է օժանդակ բայի փոխարէն, թերեւս, պարզ սխալմունքի հետեւանքով գրել է Ի (ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍ Ի), իսկ երկրորդում սեռական հոլովը ճիշտ է թեքել (ՍՈՍԹԵՆԻՍԻ, թէպէտ կարող էր բազմաթիւ ուրիշ փորագրողների նման պահպանել անձնանուն վերջածանցի է-ն: Վերջին տողի սկզբում սպասելի էր Չ տառի առկայութիւն ([Չ]ՈՐ ՏԱՅԷ ՔՐԻՍՏՈՍ), ինչպէս որ վերեւում ունենք Սոսթենէս վարդապետի տապանագրի 7-րդ տողում՝ ՉՈՐ ԴԱՍԵՅԷ ՔՐԻՍՏՈՍ: Ենթադրելի է, որ վիմագրում յիշատակուած Սոսթենէսը նոյն այն վարդապետն է, որի վախճանուելու կա-

¹ Ենթադրելի է, որ խաչքարի ներքեւի՝ արձանագիր հատուածը շինաքար եւ դարձրել:

պակցութեամբ եկեղեցու առջեւ խաչքար է դրել նրա եղբորորդի եւ աշակերտ Ստեփաննոսը: Իսկ Սոսթենէսի հօր՝ Վարդկո[յ] (<Վարդի^ոկ) Մարէշրեցու՝ Մեծ յորշորջումը թոյլ է տալիս մտածել, որ վերջինս, հաւանաբար, եղել է տեղի յայտնի իշխանը (գուցէ, նաեւ իր որդու վանքի հիմնադրման նախաձեռնողը):

Վիմագրում յիշատակուած «Մարէշուր» տեղանունը յայտնի է ուսումնասիրողներին ԺԱ դարի երկու այլ յիշատակումներով (Մարէշուր ձեւով) Սիւնիքի հոգեւոր կենտրոններից մէկում՝ Վահանավանքում: Վերջինիս շրջակայ գերեզմանատան ուղղանկիւն տապանաքարերից մէկի վրայ 6 տողով առկայ է. «ՀԱՅՈՅ ԹՈՒԿԱՆՆՈՒԹԵԱՆՆ ԾԻՆ [=1076 թ.]: / ԶՔՈՒԴԴԻԿ / ՄԱՐԷՋՐԵՅԻ / ՅԱՂԱԽԹՍ ՅԻ/ՇԵՅԷՎ, ԱՂ/Ա-ՉԵՄՔ»¹: Մէկ ուրիշ տապանաքարի վրայ եռատող արձանագրութիւն են թողել Մարէշրեցի Սողոմոնի յիշատակին. «ԶՍՈՂՈՄՈՆ ՄԱՐ/ԷՋՐԵՅԻ ՅԱՂԱԽԹ/Ս ՅԻՇԵՅԷՎ: ԹՈՒԿԱՆ ԾԼԳ [=1084 թ.]»²: Քուրդիկ եւ Սողոմոն Մարէշրեցիների մասին այլ աղբիւրներից ոչինչ չգիտենք: Բացի այդ, որքանով կարող ենք դատել Ստեփաննոս Օրբէլեանի հաղորդած հարուստ նիւթից, Սիւնիքում «Մարէշուր» տեղանուն վկայուած չէ, ուստի մասնագէտներն այդպիսին իրաւացիօրէն փնտրում են Արցախում (եւ Աղբրաձորի նորայայտ արձանագրութիւնը հաստատում է այդ կարծիքը)³: Ընդհանրապէս, յայտնի է, որ Գանձակի սելջուկեան ամիրանների առաջխաղացման ու աննախադէպ հալածանքների պատճառով ԺԱ դ. վերջին տասնամեակներին Բաղք են տեղափոխուել եւ, մասնաւորապէս, Վահանավանքում թաղուել արցախցի աշխարհիկ ու հոգեւոր բազմաթիւ այրեր (պատմիչի խօսքերով՝ «բազում թագաւորք եւ թագուհիք Աղուանից»⁴): Նրանց թոււմ էին, օր.՝ Աղուանից թագուհի Սոփին, որի տապանագիրը թուագրուած է 1081-ով⁵, եւ Ստեփաննոս կաթողիկոսը, ում անթուակիր տապանագիրը («Ես՝ տէր Ստեփաննոս՝ Աղվանից կաթողիկոս, նեղեալ ի Տաճկաց՝ եկա[յ] հանգեայ ա^{ստուած}ասէր թագուհեայ Շահանդիստին եւ Կատա[յ]ին շինած եկեղեցոյս գաւթիս...») վերագրուած է 1086 թուին յաջորդած տարիներին⁶: Ըստ Օրբէլեանի՝ «յորոց Սենեքերիմի ու իր Շահանդուխտ, Կատայ քոյրերի – Ա. Յ.] աւուրս եկն երջանիկ կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ստեփաննոս, եւ անդէն բնակեալ աւուրս ինչ՝ հանգեալ ի տեղուջն եւ եղաւ ի նմին [Վահանավանքի] սրբարանի»⁷:

Վահանավանքի տապանագրերում յիշատակուող Մարէշուրը նաեւ համադրուում է Հայոց Արեւելից կողմերից մօտ 1073/1074 թ. Կիլիկիա արտագաղթած Օշին Հեթումեանի հայրենի (ժառանգական) «Մարեաց ջուրք» անունով կալուածքի

¹ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները (1966-1970 թթ.), – ԼՀԳ, 1970, հոտ. 10, էջ 89:

² Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, էջ 139:

³ Հմմ. Բ. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 96; ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 3, էջ 677:

⁴ Օրբ., գլ. ԽԴ, էջ 175; Պատմութիւն նախնազորի Սիսական, գլ. ԽԵ, էջ 240:

⁵ Տե՛ս Գ. Մ. Գրիգորյան, Վիմագրութիւններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, էջ 162:

⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, էջ 139; Գ. Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, էջ 90; Բ. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 97:

⁷ Օրբ., գլ. ԽԴ, էջ 176; Պատմութիւն նախնազորի Սիսական, գլ. ԽԵ, էջ 241:

հետ, որի մասին Սամուել Անեցին ծանօթագրում է՝ «հանդէպ Գանձակայ» («Ի ՇԻԲ ամին ի բունութենէն Տաճկաց ել Օշին իշխանն ի ժառանգութենէ իւրմէ, որ կոչի Մայրեաց ջուրք՝ հանդէպ Գանձակայ...»)՝: Գանձակ քաղաքի յիշատակութիւնը պատճառ է եղել, որպէսզի Հեթումեանների «ժառանգութիւն» Մայրեաց ջուրքը տեղագրուի Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Շակաշէն (որտեղ Գանձակն էր) կամ Գարդման (մի փոքր արեւմուտք) գաւառներում, կամ մի փոքր հարաւ՝ Արցախ նահանգի Կողթ գաւառում²: Սակայն «Մեծն Վարդիկ (կամ՝ Վարդկոյ) Մայրէջրեցու» տապանաքարի յայտնաբերումը Բախիշի հովտում՝ Աղբրածորի վանքի գերեզմանատան եւ գեղանախշ խաչքարերի հարեւանութեամբ, հնարաւորութիւն է տալիս ենթադրելու, որ Մայրէջուրը հէնց այդ տեղանքի, այսինքն՝ Արցախի Վայկունիք/Վակունիս գաւառի մի յայտնի տեղանուն է եղել³: Իսկ Սամուէլի շարա-

¹ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն. Արամից մինչեւ 1776 թ., Աշխատասիրությանը՝ Կ. Մաթեոսյանի, Եր., 2014, էջ 195 (յետայսու՝ Սամուել); Սամուելի քաճառայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց..., Յատաշարանով... եւ ծանօթութիւններով՝ Ա. Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 117: Հմ. Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1885, էջ 46: Ի դէպ, Ա. Տէր-Միքէլեանի բնագրում ՇԻԲ-ի փոխարէն առկայ է ՕՂԲ թիր, որը լոկ տպագրական վրիպակ է (բայց գրքի վերջում դրուած «Ուղղուելիք»-ում տեղ չգտած), քանի որ ՇԻԲ ընթերցումն ունենք ե՛ր երկի բոլոր գրչագրերում, ե՛ւ նրան յանգող ուշ բնագրերում (տե՛ս, օր.՝ Ժամանակագրութիւն /XI-XVIII դդ./, Տպագրութեան պատրաստեց՝ Ն. եպ. Պողարեան, – ԲՄ՝ 9, Եր., 1969, էջ 258. «ՌՂԵ = ՕԻԲ. – Օշին իշխանն այս ամի ի բունութենէն Տաճկաց ել ի ժառանգութենէն իւրմէ, որ կոչի Մայրեաց Ջուրք, հանդէպ Գանձակայ, ունելով ընդ իր գեղքայրն իր զՀալկամ եւ զմայրն իր եւ զամուսինն իր եւ ազատագունդ իշխանօք եւ ամենայն կահիքն»): Ի դէպ, այդ վրիպակը կայ գրքի 114-117 էջերի բոլոր 4 դէպքերում («ՕՂ»-ի փխ «ՕԻ»-): Խորհրդատութեան համար շնորհակալ եմ Կարէն Մաթեոսեանին (տե՛ս նաեւ Կ. Մաթեոսյան, Սամվել Անեցու Ժամանակագրության ձեռագրերը եւ նորահայտ լրացումները, Եր., 2009, էջ 70; Սամուել, էջ 399-400, ծն. 277):

² Տե՛ս, օր.՝ ՀՀՇՏ բառարան, հտ. 3, էջ 677; ԳԱԹ, Սարգիս Քամալեանի ֆոնդ, տետր 8^{րդ} 1, VI-II, թ. 18-19 (խորհրդատութեան համար շնորհակալ եմ Սամուել Կարապետեանին): Հմ. Հ. Գ. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, Եր., 2004, էջ 65-66, 135-136: Վերջերս Սամուել Գրիգորեանը փորձեց հիմնաւորել Մայրեաց ջուրքը Կողթում տեղորոշելու վարկածը՝ նկատելով, որ Գանձակից 40 կմ հարաւ-արեւմուտք ընկած Խաչակապ – Ղուշչի գիւղի մի արտում 1965 թ. գտնուած խաչքարի վրայ («մեծ եւ պարզ, [Շատախ] գիւղատեղի մօտ, «Նահատակի ձոր» կոչուող հանդամատում. ճակատին 4 տող») արձանագրուած է *է չթում* անունը («ՀԵԹՈՒՄ / ԿԱՆ Գ[Ն]ԵԱ/Յ ՁԽԱՉԱ / :ՆԼ: [=987 թ.]»): Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 254, 8^{րդ} 942), ինչն այդ ժամանակի եզակի դէպքերից է (С. Григорян, Ошин из страны Армянской: О локализации Майреат-джерук’а, восточно-армянской прародины Гетумянов, – «Գարդմանի եւ Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդները...», Հանրապետական գիտաժողով, Զեկուցումներ եւ գեկուցումների դրոյթներ, Եր., 2016, էջ 60-68, տե՛ս նաեւ Ա. Ստեփանյան, Օշին Գանձակեցու գաղթը Կիլիկիա 1073 թ., – «Ակունք», Իջեւան – Եր., 2018, թիւ 1 /18/, էջ 57-65): Սակայն վերջնական եզրայնագումից առաջ հարկ է լինել, որ ի տարբերութիւն Աղբրածորի՝ Շատախում վաղ շրջանի այլ լուրջ յուշարձաններ չկան, եւ որ ինքը՝ Ս. Բարխուդարեանը չէր տեսել վիմագիրը, ուստի եւ ծանօթագրել է «Գծագիրն ստացանք Խաչակապի գիւղացի Դալլաքեան Սուրէնից: Նամակում յիշատակում է, որ բարձրութիւնը մէկուկէ մետրից աւելի է, իսկ լայնութիւնը՝ մէկ մետրից աւելի»:

³ Գուցէ՛ Մայրէջուր անուան ինչ-որ աղաւաղումներից առաջ են ելել Աղբրածորից 4 կմ հարաւ՝ Բախիշի (Ղորչուչայի) եւ Շալուայի հովիտների միջեւ լառնող ասրահարթին գտնուող գիւղատեղիի (ուշմիջնադարեան հանգստարանով)՝ Մունցուխու, կամ Բա-

դրանքի բովում Գանձակի յիշատակումը բացատրելի է նրանով, որ ԺԲ դարի Ժամանակագրին հասած գրաւոր կամ բանաւոր պատմութեան մէջ, թերեւս, խօսուել է հէնց «Գանձակից» (այսինքն՝ այդ քաղաքի մահմեդական ամիրաներից «մայրեացըութեան» պատճառած աղէտների մասին («ի բռնութենէն Տաճկաց»):

2001 թ. Հոկտեմբերի 8-ին՝ Մայրեջրի վանքի նոր այցելութեան օրը (Արմէն-Քլօդ Մութաֆեանի եւ Ազատ Բողոյեանի հետ), յաջողուեց գտնել եւս 2 արձանագիր խաչքար՝ ընկած գերեզմանատան ներքեւի ծայրամասում: Դրանցից առաջինը չափազանց պարզ ձեւ ունի՝ կիսասրբատաշ մշակուած, սեղանաձեւ բազալտեայ քարի ճակատի մէջտեղում երկու ուղղահայեաց գծերով նկարուած խաչով եւ նրա շուրջը, քարի եզրագծին զուգահեռ փորագրուած գրութեամբ, որի թուականը եւ փորագրողի անունը չորս տողով գրուած են խաչի ներքեւում՝ ասես վարդեակի փոխարէն: Իսկ երկրորդ խաչքարը կրկնում է այն հրաշագեղ քանդակագարդ երեք խաչքարերին, որոնցից երկուսի ջարդուած կտորների վրայ յաջողուել էր ընթերցել Հայոց ՇԺԷ (=1068/1069 թ.) եւ ՇԺԸ (=1069/1070 թ.) թուականները, վերջինի վրայ նաեւ՝ Ատրնեքսեհի որդի, Գորոզուի «իշխանաց իշխան» Գրիգորի անունը¹: Առաջին նորայայտ խաչքարի վիմագրում փորագրողի վրիպումները չնչին են, եւ բնագիրը հեշտութեամբ վերծանուում է այսպէս.

Խաչի շուրջը, կիսակլոր՝

ԱՍՏԻԿԸ ՈՂՈՐՄԵԱՅ ՍՊԱՏԱ[Յ] ԵՒ ՈՒՐ ԾՆՈՂԱՅՆ, ԵՒ ՈՅ[Ք] ԿԱՐԴԱՅՔ՝
ՅԱՂ[ԱԻԹՍ ՅԻՇԵՅԵՔ]:

Իսկ խաչի ներքեւում՝ չորս տողով.

տ [=Թ+Վ՝] ՇԻԴ: [=1075/1076 թ.] / ԵՍ՝ ՍԱՐԳԻՍ, / ԿԱՆԿ[Ն]ԵՅԻ / ԽԱԶՆ:

Վիմագրի առաջին նախադասութիւնը ՅԱՂ բառահատուածից յետոյ կիսատ է թողնուել՝ գրադաշտն աւարտուելու պատճառով, սակայն անկասկած է, որ այդտեղ կարող էր լինել միայն «յաղաքս յիշեցեմ» աւարտը: Միւս սխալը՝ ՈՅ[Ք] բառի մէջ վերջին տառի բացակայութիւնն է: Դա հնարաւոր է բացատրել ոչ միայն Ք յետնալեզուային բաղաձայնի պարզ վրիպումով (յաջորդ՝ Կ յետնալեզուայինից առաջ), այլեւ, գուցէ, բնագրի հեղինակի կողմից քերականական ձեւի անկանոն ըն-

խիշի ձախ օժանդակի՝ Մամէլի յորջորջումները, կամ անգամ հէնց Մաղաւուզ ուշմիջնադարեան գաւառանունը: Հաւանական է, որ Մաղաւուզ գաւառի նոյնանուն գիւղը գտնուել է Ծալուայի ձախ, *Բչանիս* կամ *Նաղդալի* կոչուած (այսօր արդէն՝ *Մաղդանց*) մեծ վտակի երկու օժանդակների գետկիցի սօտ, ԺԹ-ի դդ. Ալեակչի անունը կրած գիւղի տեղում: Վերջին յորջորջումը թարգմանում է «Մաղագործ, մաղավաճառ», եւ ենթադրելի է, որ իր ծագմամբ այն պարտական է հէնց Մաղաւուզ – մաղ գոյգորդութեանը: Յիշեմք նաեւ, որ Վայոց ձորի Մայրադոռք գիւղանունը (հայցականով՝ *Մայրադորս), աղաաղուելով, ԺԹ դարում յորջորջում էր Մարաթուզ (գիւղ եւ լիճ, տե՛ս Օրբ., գլ. ՀԳ, էջ 372; Պատմութիւն Ասիական Սիսական, գլ. ՀԳ, էջ 511; ՀՀՇՏ բառարան, հտ. 3, էջ 676, 717, հմմ. Ս. Մ. Мурадян, Винительные формы в именительном по данным топонимии Армении, – ВОН, 1971, № 4, с. 21-38), Ծղուկի Տոլորս գիւղանունը մի այլ տարբերակով վերածուել էր Տուլուս-ի, իսկ Աղախեջքի Լսորք-ը՝ Սուս-ի:

¹ Նրանց մասին տե՛ս վերեւում, էջ 250-253 եւ ստորեւ, էջ 273-275: Հմմ. Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 31-72:

կալմամբ՝ եզակի «աբ կարդայք» կարծրատիպի հետ զուգորդութեամբ («ոտֆ»-ի փոխարէն «ոյֆ» դերանունան օգտագործման պարագայում): Այլուստ լրիւ անծանօթ է թուականի տառերից առաջ ԹՈՒԻՆ կամ ԹՎ գրելու փոխարէն մեծ, գլխատառի շափսի բոլորագիր Տ-ի նմանուող, ըստ ամենայնի՝ պայմանական նշան կամ իւրօրինակ կցագիր Թ+Վ փորագրելը (տր ՇԻԴ): Իսկ ՈՒՐ ԾՆՈՂԱՅՆ ձեւը պիտի համարել ուղղակի բարբառային-խօսուածքային՝ ԻԻՐ ԾՆՈՂԱՅՆ-ի փոխարէն¹:

Վիմագրի ՍՊԱՏ անուանաձեւի տակ, անկասկած, պէտք է հասկանալ Սմբատ արական անձնանունը (var. Սնպատ, Սմպատ): Այն այդպէս՝ առանց սկզբնատառին յաջորդող Մ-ի (կամ Ն-ի), հանդէս է գալիս նաեւ այլ վիմագրերում, ընդ որում՝ երբեմն հրատարակիչները ՍՊ կամ ՍԲ տառերի միջեւ վերականգնման փակագծերի մէջ յաւելում են պակասող Մ-ն: Օր.՝ Արցախի Վաճառ գիւղի մօտ «Խէնչալ խաչ» վայրում խաչքարանման կոթողի վրայ ունենք. «...ԹՎիս : ՈՂԵ : [=1216 թ.] / Ե[ս]՝ Սպատ, որդի / Վախտա/նգայ, տեան Խաչինո/յ...»²: Վաղուհասի մօտ՝ «Եղցու թալա» հին գիւղատեղիում, ժայռաբեկորի վրայ քանդակուած խաչի շուրջ գրուած վիմագրում առկայ է. «Թիվ : ՈՆԳ : էր [=1194 թ.] : / Ես՝ Սաղուն, / կանգ[ն]եցի զխաչս / որդոյ ի/մոյ Սպատայ...»³: Վայոց ձորում՝ Սպիտակաւոր Աստուածածին եկեղեցու հարաւային պատի՝ վերոնշեալ վիմագրում, ասում էր. «...Ես՝ Սբատ, որդի/ի Լիպարտի, միաբանեցա[յ] աւ/ագ անապատիս...»⁴, ընդ որում՝ ՍԲ տառերը տրուած են կցագիր, բայց պէտք չէ մտածել, թէ նրանց հետ կցագրուած է նաեւ Մ, քանի որ բնագրի բոլոր՝ մէկ տասնեակից աւելի կցագրերն ունեն երկու տառից ոչ աւելի: Գեղարքունիքում՝ Շողուագայ վանքի գերեզմանատան խաչքարի քիւին, եւս ունենք. «Ես՝ Սպատ, կանգնեցի զխաչս... Թանն ՈՂԵ [=1216 թ.]»⁵: Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցու հիւսիսային պատին՝ արտաքուստ, լուսամուտի գլխի յայտնի շինարարական վիմագրում, առկայ է այլ ուշագրաւ անուանատարբերակ («Ի Նն թակ[անութեանս] [=991 թ.] Սիմեւոն հայր ե/ւ Տիրանուն երեց շինեցաք / զեկեղեցիս / փրկու/թեան Սիբատա[յ] եւ Գուր/գենա[յ]»⁶), գաղտնավանկ Ը-ի փխն. Ի-ով: Կ. Ղաֆաղաբեանն այստեղ ծանօթագրել է. «Սմբատի անուան Մ-ի փոխարէն Ի գիրը համարում ենք ոչ թէ փորագրողի սխալ, այլ բարբառային ձեւ»⁷, իսկ նոր հրատարակութեան կազմողների կարծիքով՝ «անուան այդօրինակ գրութիւնը ա-

¹ Նոյն ձեւը տե՛ս Եզնագոմերի գրչագրի յիշատակարաններում (1735 թ. եւ յաջ.). Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական ֆետագոտութիւններ, էջ 390:

² Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 83-84, հմ 253:

³ Անդ, էջ 113, հմ 375:

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. III, Վայոց Ձոր, էջ 98, հմ 274:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, Գեղարքունիք, էջ 243, հմ 1021:

⁶ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները եւ վիմական արձանագրությունները, Եր., 1963, էջ 141-142, հմ 1, Այ. 37; Դիվան հայ վիմագրության, պր. IX, Լոռու մարզ, Կազմեցին՝ Ա. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, Ս. Տ. Սաղունյան, Պատ. խմբ.՝ Գ. Սարգսյան, Եր., 2012, էջ 127, հմ 231, լուսանկ. հմ 231:

⁷ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 142:

րաբական արտաբերութեան արդիւնք է»¹ (թէպէտ նրանց յղած աղբիւրում լոկ յիշուած է ԺԶ դարի իշխան Մնբատ Որոտնեցին²): Վերջապէս՝ Սբատ անուանաձեւի օգտագործման առնուազն մէկ դէպք է յայտնի նաեւ գրչագիր մատեանում, այն է՝ Լազարեան Աւետարանի յիշատակարանում, որի գրիչ Սահակ Վանանդացին յայտնում էր. «Գրեցաւ սուրբ եւ կենսաբեր Աւետարանս այս 312 թուականութեան Հայոց [=887 թ.], ի հայրապետութեան Գեորգայ Հայոց կաթաղիկոսի եւ յիշխանութեան Աշոտի իշխանաց իշխանի եւ ի տերութեանն Սբատայ Բագրատունւոյ...»³:

Յաւելենք, որ Յովհաննէս Չմշկիկ կայսերն օգնելու համար Աշոտ Գ Բագրատունի արքայի բանակում հաւաքուածներից մէկին՝ «Թոռնեցի» իշխանին, Ուռհայեցու ձեռագրերի մի խումբ կոչում է «Ստատ» անուանաձեւով, իսկ միւսը՝ «Սմբատ»⁴: Այդ ձեւերը համեմատելով՝ հաւանական է ենթադրել, որ ձեռագրերի նախօրինակում եղել է հէնց Սպատ անուանաձեւը, որի անսովորութեան պատճառով արտագրող գրիչներից մէկն «ստիպուած ուղղել է» այն Ստատ-ի, իսկ միւսը՝ Սմբատ-ի: Ընդ սմին, «Ժամանակագրութեան» աշխարհաբար թարգմանիչն առաջարկում է Ստատ-ի հիման վրայ հեղինակային նախօրինակում վերականգնել Նստաթ – Նստատ անձնանունը⁵, բայց այդ վարկածն էլ, անշուշտ, շտապողական է:

Նշելի է, որ Հր. Աճառեանն անձնանունների իր բառարանի ՍՄԲԱՏ բառայօդուածում չի դիտարկում մեզ հետաքրքրող անուանաձեւը⁶: Եթէ չհաշուենք Հաղբատի վիմագրի հրատարակիչների վերոբերեալ կարծիքները, ապա չենք հանդիպել նման անդրադարձի նաեւ այլ բանասէրների աշխատանքներում: Սակայն բերուած օրինակներից յետոյ կարելի է համարձակուել՝ գոնէ վարկածի կարգով ենթադրելու (հետագայ հանգամանալից քննութեան համար), որ Սմբատ-ն առանց Մ-ի գրելու երեւոյթը կարող էր կապուած լինել հեղինակների (գուցէ՛ քերականների մի դպրոցի⁷) կողմից տուեալ անձնանուն մէջ այդ տառի սխալ (յամենայն դէպս՝ անկանոն) ընկալմամբ՝ իբրեւ Բ, Պ երկշրթնային բաղաձայններից առաջ գոյացած աւելորդ աճական հնչիւն: Նրանց համար լեզուական այդ երեւոյթի օրինակներ կարող էին ծառայել «Աբբակում» – «Ամբակում»⁸, «Հաբանդ» – «Համբանդ»⁸, «Լաբրոն» – «Լամբրոն»⁹ եւ այլ՝ իրաւացի կամ սխալ ընկալուած դէպքերը:

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. IX, էջ 127:
² Տե՛ս **А. Хачатрян**, Корпус арабских надписей Армении VIII-XVII вв., Ер., 1987, с. 176.
³ ՄՄ Զեռ. 6200, թ. 220ա-բ: Հմմ. **Գարեգին Ա. Կթղ.**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, սճ. 84: Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., էջ 40:
⁴ **Մատթէոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, [Կազմեցին՝ Մ. Վրդ. Մէլիք-Աղասեան, Ն. սրկ. Տէր Միքայէլեան], Վաղարշապատ, 1898 (յետայսու՝ Ուռհ.), էջ 18, ծճ. 1:
⁵ **Մատթէոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, Աշխարհաբար թարգմանութիւնը եւ ծանոթագրութիւնները՝ **Հր. Բարթիկյանի**, Եր., 1991, էջ 486, ծճ. 43:
⁶ Հմմ. **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Դ, էջ 537-563:
⁷ Հմմ. անդ. հտ. Ա, էջ 115-116:
⁸ Տե՛ս Օրբէլեանի երկի 1513 թ. հնագոյն ձեռագրի գիղացանկում (ՄՄ 6271, թ. 333ա):
⁹ Սամուէլ, էջ 195: Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքումը, էջ 117: ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 68 («...պարոն Հեթմոյ, որ տէր էր Լապրունին»):

Մայրեջրի վանքի գերեզմանատան ներքեւի ծայրամասում ընկած նորայայտ գեղաքանդակ խաչքարի վարդեակի ձախ կողմում (խաչքարի ներքեւի աջ ջարդուած կտորն այդպէս էլ չի յայտնաբերուել) 5 տողով փորագրուած է հետեւեալը.

Տէ՛ր} / { ՈՂ-} / ՈՐՄ{ի} / ՍՊԱ/ՏԱՅ:

Առաջին տողի սկզբում նշմարուող Տ տառը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ դա սկզբնատառն է Տէ՛ր ԱՍՏՈՒԱՅ յապաւուած բառերի («Աստուած» բառի փոխարէն կամ անգամ նրա կողքին կարող էր լինել նաեւ ՔՐԻՍՏՈՒ-ը): Այդ յապաւուած բառերից յետոյ երկրորդ տողի վերջում կարող էին տեղաւորուել ՈՂ/ՈՐՄԻ բառի սկզբի՝ ներկայումս ամբողջովին հողմահարուած երկու տառերը: Նոյնքան հողմահարուած է նաեւ այդ բառի վերջին տառը երրորդ տողի վերջում: Թերեւս, հնարաւոր չէ կասկածել, որ դա եղել է -ի, այլ ոչ թէ -եւ, բառաւարտը (ինչպէս ունենք քննարկուած նախորդ բնագրում՝ ՈՂՈՐՄԵԱյն), քանի որ կորուստը մէկ տառի չափսն ունի:

Արդ՝ արդեօ՞ք այս Սպատ անունը կրողը կարող է շնչնացուել նախորդ, պարզաոճ խաչքարի վրայ յիշատակուած Սպատի հետ, գուցէ, օր.՝ լինելով նրա պապը: Յաւելենք, որ գերեզմանատան ներքեւի ծայրամասի մեր վերջին խաչքարն իր հրաշագարդ քանդակներով յարում է վանքի պարսպապատի ներսում ընկած Սոսթենէս վարդապետի եղբօրորդի Ստեփաննոսի եւ Գրիգոր իշխանաց իշխանի կանգնեցրած նոյնատիպ գեղանախշ խաչքարերին (այդպիսի երրորդն էլ ընկած է գերեզմանատան կենտրոնական հատուածում՝ առանց ջարդուած վարդեակի կտորի), որոնց վրայ պահպանուել են 1068 եւ 1069 թուականները: Եւ, միեւնոյն ժամանակ, Սարգիս անունով անձի կողմից «Սպատի եւ իր ծնողների յիշատակին» կանգնեցրած ու 1075-ով թուագրուած (Հայոց՝ ՇԻԴ) սեղանաձեւ խաչքարն իր պարզաոճ իրագործումով, կարծես թէ, խորհրդանշում է նախորդ ծաղկուն ժամանակին յաջորդած հէնց այն օրհասական տարիները, երբ սելջուկներին ենթակայ Գանձակի Շաղաղեանների կամ էլ նրանց եւս հալածող սելջուկ սուլթանի ամիրաների «բռնութիւնների» հետեւանքով իր այս Մայրեաց ջուրօ (=Մայրէջուր) կալուածքից ընտանիքով ստիպուած Կիլիկիա էր արտագաղթել Օշին իշխանը. յիշենք, որ ԺԲ դարի հեղինակի՝ Սամուէլ Անեցու (կամ նրա շարունակողի), խօսքերով՝ դա տեղի էր ունեցել Հայոց ՇԻԲ, այսինքն՝ 1073/1074 թուականին¹:

Ի դէպ, եթէ վերեւում բերուած՝ Մայրեաց ջուրօ – Մայրէջուր համադրման մասին մեր մեկնաբանութիւնն ընդունելի է, ապա, անշուշտ, պիտի նաեւ ենթադրենք, որ «հանդէպ Գանձակայ» ասելով՝ անեցի ժամանակագիրը (կամ նրա աղբիւրը) նկատի է ունեցել ոչ թէ պարզապէս այդ քաղաքի անմիջական մերձակայքը, այլ Առան կամ նաեւ՝ այդ պահին իր զարգացման ամենից ծաղկուն ժամանակաշրջանը թե-

¹ Սամուէլ, էջ 195 («1073 / ՌէՆ 1075 / ԾԻԲ 522 / Ի ԾԻԲ ամիս ի բոնութեանէն Տաճկաց ել Օշին իշխանն ի ժառանգութեանէ իրմէ, որ կոչի Մայրեաց ջուրք՝ հանդէպ Գանձակայ, ունելով ընդ իր գեղքայրն իր զՀայկամ եւ զմայրն իր եւ զամուսինն իր՝ ազատագունդ իշխանօքն եւ ամենայն աղխիւն, ունելով ընդ իր եւ զմատն սուրբ առաքելոյն Պետրոսի: Եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցոց եւ աշողմամբ Քրիստոսի եւ սուրբ մատին առաքելոյն՝ Էսո ի Տաճկաց եւ զականատր բերդն Լամբոն»); Սամուէլի քախանայի Անեցոյ Հաւաքմունք, էջ 117:

լակոխած քաղաքի անունով հենց Գանձակ կոչուող երկրի շատ աւելի մեծ հատուած: Իսկ գուցէ եւ՝ դա ամբողջ Հայոց Արեւելից կողմանքն էր ընդհանրապէս՝ իր արդէն վարչական կենտրոն եւ կաթողիկոսանիստ Գանձակ քաղաքով՝:

Մանրամասները նաեւ, որ ըստ «Շիրւանի եւ Դերբենդի պատմութեան»՝ Առանի Շաղաղեաններին վերաբերող հատուածի մի դրուագի եւ այլ արաբական աղբիւրների վկայութիւնների՝ երկարատեւ պայքարից յետոյ սելջուկ սուլթանները, ի վերջոյ, կարողացել են դադարեցնել Փաղունեան ամիրանների տիրապետութիւնը Գանձակում, իսկ վերջին ամիրաններ Փաղլ Բ-ին ու նրա որդի Փաղլ Գ-ին հեռացնելով Առանից՝ պատուաւոր աքսորեալի վիճակում պահել են մերձկասպեան Թալիշ երկրամասում: Ընդ որում՝ այդ դրուագը թուագրուում է Հիշրէի 469, այսինքն՝ 1075 թուականով²: Համադրելով այս փաստը հայ հեղինակների՝ Սամուէլ Անեցու, Մատթէոս Ուռհայեցու եւ Վարդան Արեւելցու վկայութիւնների հետ (թէպէտ եւ խառնակ ժամանակագրութիւններով)՝ հնարաւոր է մտածել, որ Օշին Մայրեջրեցու հեռանալը Գանձակի երկրից դէպի Կիլիկիա կարող էր կապուած լինել նրա տիրոջների դէմ ոչ թէ Փաղունեանների (ինչպէս ընդունուած էր հայագիտութեան մէջ³), այլ վերջիններիս եւս հալածող սելջուկեան ամիրանների (Բուզան, հաջիբ Սաու Թեգին) ասպատակութիւնների հետ: Հմմ. օտար աղբիւրում. «Տեղաւորուեցին թուրքերը Առանի երկրում, նրա դաշտերում ու սարերում եւ նրա բոլոր գաւառներում ու բերդերում: Զնշուեց Շաղաղեանների տունը...»⁴:

Ըստ Սամուէլ Անեցու՝ «Ի ՇԼԲ Թվին [թեւեաւ, արագրելի կամ ընկալելի է 10 տարուայ շեղումով՝ ՇԻԲ = 1073/1074 թ. - Ա. Յ.] Բուզան ամիրայ չառ զԳանձակ, զՓատլուն կալաւ եւ ի սուլտանն տարաւ»⁵: Ուռհայեցին աւելի մանրամասն է (ու էլի՛ ժամանակագրական շեղումով). «Յայսմ ամի [իւմա՝ ՇԼԶ - 536 = 1087/1088 թ. -

¹ Հմմ. Ա. Յակոբեան, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, էջ 312; Առնի՝ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 69-70:

² Տե՛ս V. Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 24-25, 33, 67-68, 72-73; Ա. Տեր-Ղեւոնդյան, Մունեջշիմ-բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը, էջ 485-486; В. П. Лебедев, А. Б. Марков, А. А. Кофман, Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата, с. 10.

³ Տե՛ս, օր.՝ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 111-112: Նա բերում է Օրբէլեանի մի նշումը՝ Սիւնեաց Սենեքերիմ արքայի օրօք (1072-1094/1096) «Փատլուն ամիրայի» հետ արինալի բախման մասին. «...այս իմ գիր է Հասանայ՝ Գրիգորկայ որդույ ... Աստուած ինձ յաջողում երես, եւ ես զիմ բերդն ի Մշտաքալաթեմէն առի եւ զԿովսական գաւառ իմ արեամբս յամիրայ Փատլնոյ թափեցի, զՆորաշինի եւ զՁեռատի վանս այլ ի Տաթեւոյ սուրբ Աշանս դարձուցի՝ իմ թագաւորիս Սենեքերիմայ հրամանաւ» (Օրբ., գլ. ԾԹ. էջ 238-239; Պատմութիւն նահանգին Սիսական, գլ. Կ, էջ 326-327): Բայց դեռ պիտի ճշտել, թէ իրապէս ո՞ր Փատլունի (=Փաղլի) ժամանակի անցքեր են ընկած այս վկայութեան հիմքում: Մի խառնակ տեղեկութիւն էլ հաղորդում է Վարդան Արեւելցին (էջ 137-138). «Ի 523 թովն [=1074/1075 թ.] Փատլուն ամիրայ առաքեաց Գանձակայ զՊահլաւն Վասակ... ամենայն զօրօք առ նա յանատիկ ամուրսն Բաղաց եւ Կասպանի. որք եւ յարեութեամբ մտին անոր եւ սպանին զՍենեքերիմ արքայ հայկազն [sic! - †1094/1096 թ. - Ա. Յ.]... զոր եւ սպանեալ հրամանաւ Փատլնոյ՝ շիշաւ ճրագն որ անդ»:

⁴ Ա. Տեր Ղեւոնդյան, Մունեջշիմ-բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը, էջ 485:

⁵ Սամուէլ, էջ 197, 401, ծն. 291:

Ա. Յ.] գնաց սուլտանն [Մէլիքշահ] բազմութեամբ զօրօք եւ բանակեցաւ ի վերայ քաղաքին, որ կոչի Գանձակ՝ ի յաշխարհին Հայոց ... եւ ժողովեաց զամենայն Պարսիկք ի վերայ նորա ... եւ այնպիսի պատերազմաւ առին զքաղաքն Գանձակ եւ արարին կոտորած զփոքր մասն քաղաքին. եւ հրամայեաց Պուզանն եւ վերացոյց զսուրն եւ արար խաղաղութիւն»¹: Հմմ. նաեւ Վարդան Արեւելցու մօտ. «Ի Շէթթուին [537 = 1088/1089 թ.] Պուչայ ամիրայ հրամանաւ Մէլիքշահի առ զԳանձակ ի Փատլնեացն, որ Շատատիք կոչէին»²: Թերեւս, նշելի է, որ գրիչները յաճախ էին շփոթում է եւ Բ տառերը, ուստի կարելի է պատմիչի երկի սկզբնօրինակում վերականգնելի համարել ՇԱԲ թիւը (=1083/1084 թ.), որն էլ Անեցու դէպքի պէս, ըստ ամենայնի՝ պիտի ընկալելի դիտուի ՇԽԲ (=1073/1074 թ.): Ստեփաննոս Օրբէլեանը եւս իբրեւ Սինեայց Սենեքերիմ թագաւորի հակառակորդ ու նաեւ նրա մահուան պատճառ (1094 կամ 1096 թ.) նշում է «Պարտաւայ, Ռանայ եւ Գանձակայ» մի անանուն ամիրայի («խանդացեալ անիծեալ Իսմայէլականացն ընդ գեղեցիկ եւ ամուր թագաւորութիւնս Բաղաց, զոր խոչ մեծ համարէին ինքեանց, եւ ելեալ ամիրայն Պարտաւայ եւ Ռանայ եւ Գանձակայ՝ բազում զօրօք գայ ի պատերազմ ընդ Սենեքերիմայ, ընդ որում էր Շիրակայ իշխանն Գրիգոր Ապիրատեան»)՝³:

Այսպիսով, Փաղլ Բ իբն Շաւուրի (1067-1073/1075), նրա որդի Փաղլ Գ-ի եւ որոշ իմաստով նրանց ստորակայ Օշին իշխանի ընտանիքի գրեթէ միաժամանակեայ հեռացումն իրենց տիրոջթներից մտածել է տալիս, որ այդ հայ եւ պարսիկ (Շատատիք – Շաղաղեանները ծագումով քրդեր էին, բայց ԺԱ դարում, անշուշտ՝ լիովին պարսկացած) աւատատէրերի դէմ հալածանքները փոխկապակցուած են եղել: Թերեւս, սելջուկ ամիրաների զոհն են եղել նաեւ միւս հայ իշխանները: Ինչ վերաբերում է հայ եւ արաբական աղբիւրների թուագրումների միջեւ 1-2 տարի շեղմանը, ապա դա կարող էր առաջ գալ նրանց ժամանակագրական համակարգերի իւրայատկութիւններից (օր.՝ յայտնի է, որ Սամուէլ Անեցու Փրկչական թուականը 2 տարով տարբերում է իրական ժամանակագրութիւնից):

Վերջում ամփոփենք, որ Մայրեջրի հանգստարանի սեղանաձեւ խաչքարը կանգնեցնող Սարգիսը չի նշում իր ազգակցական կապը «Սպատի եւ իր ծնողների» հետ, հետեւաբար նա Սպատի՝ առնուազն որդին չէր: Թերեւս, ենթադրելի է, որ վերեւում ներկայացուած երկու դամբանական յուշարձանները նուիրուած են եղել միեւնոյն Սպատ/Ամբատ անունով երկու ազգականների. բացառուած չէ, որ այդ իշխանները պապ ու թոռ են եղել (ըստ Հր. Աճառեանի դիտարկման՝ «Հայոց մէջ համանուն որդի չի լինում»⁴) եւ նրանցից երկրորդը պատմական ողբերգական ժամանակների բերումով է վախճանուել առաջինից ընդամենը մի քանի տա-

¹ Ուոհ., էջ 237: Հետաքրքիր է նաեւ շարունակութիւնը. «Եւ Տէր Ստեփանոս կաթողիկոսն Աղուանից էր յայնժամ ի քաղաքն, եւ զերծաւ խաղաղութեամբ օգնականութեամբն Աստուծոյ, վասն զի պահեալ եղէ ի Հայոց զօրացն, որք էին զհետ Պուզանին»:

² Վարդան, էջ 141:

³ Օրբ., գլ. ԾԸ, էջ 234; Պատմութիւն Ասիական, գլ. ԾԹ, էջ 319-320:

⁴ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, էջ 278:

րի անց: Իբրեւ հարցադրում՝ հետագայում հարկ կը լինի ճշտել մինչեւ 1070-ական թթ. ապրած երկուական ներկայացուցիչներով մեզ յայտնի (Վարդկոյ – Սուսթնէս, Օշին – Հալկամ, Սպաա/Սմբաա – Սարգիս՝ որոշ վերապահումով) Մայրեջրեցի երեք ընտանիքների, ինչպէս նաեւ նոյն ժամանակահատուածում Սիւնիքում վախճանուած (1076 եւ 1084 թթ.) ու նրա հոգեւոր կենտրոնն Վահանավանքում թաղուած Քուրդիկ եւ Սողոմոն Մարէշրեցի-ների միջեւ ազգակցական կապի հնարաւորութեան խնդիրը: Իսկ առայժմ նկատենք միայն, որ Սմբաա անձնանունը բաւականին տարածուած է եղել Կիլիկիայում հաստատուած Օշին իշխանի յետնորդների՝ Հեթումեանների ընտանիքներում. այդ անունն են կրել Հեթում Ա արքայի աւագ եղբայրը, իր աշխարհիկ կեանքում՝ Ներսէս Լամբրոնացին եւն¹:

Բաժին 2

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԺԱ. ԳԱՐՈՒՄ

Ժ դ. երկրորդ կէսին Շաքի – Հերէթը միացուեց Կախէթ – Ծանարքի թագաւորութեանը, ընդ որում՝ առայժմ մասնագէտների համար, փաստօրէն, անյայտ պարագաներում, որի պատճառը աղբիւրագիտական նիւթի գրեթէ իսպառ բացակայութիւնն է²: Փոխարէնը՝ յայտնի է, որ ԺԱ դ. սկզբներին Կախէթ – Հերէթում (վրաց աղբիւրներում հէնց այդպէս էլ կոչուած՝ «Կախերի եւ հերերի» կամ «Ռաների եւ կախերի թագաւորութիւն»), արքայատոհմի փոփոխութիւն է տեղի ունեցել եւ գահն անցել է Լօռու հայ Բագրատունիների ներկայացուցչին՝ Դաւիթ Անհողինի որդի Գագիկին, ով փեսայացել էր Կախէթի նախորդ տիրակալին³: Ուշագրաւ է, որ այդ արքաները հայ եւ վրաց աղբիւրներում երբեմն կոչուած են պարզապէս «թագաւոր Աղուանից»: Այդպէս է, օր.՝ Վարդան Արեւելցու մի հաղորդման մէջ, որը վերաբերում է (ճիշտ է, որոշակի շփոթով) նշուած Գագիկին («զօրացեալ իմա՛ Շաղադեան ամիրան – Ա. Յ.՝ տիրէ Խաչենոյ եւ Գորոզոյ եւ Սեւորդեացն եւ գոռ դնէ ընդ Գագկայ թագաւորին Ջորոյ գետին եւ ընդ Կիւրիկէի թագաւորին Աղուանից իմա՛ Կախէթ – Հերէթի; բայց ուղղելի է Կիւրիկէի թագաւորին Ջորոյ գետին եւ Գագկայ թագաւորին Աղուանից⁴) եւ ընդ Բագարատայ թագաւորին Վրաց»):

¹ Տե՛ս անդ. հտ. Գ, էջ 538-558:

² Հմմ. **В. Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда, с. 117.

³ Կախէթ-Հերէթում Լօռու հայ Բագրատունիների արքայատոհմի տիրապետութեան մասին (1039-1105 թթ.) տե՛ս **Հ. Ղ. Մովսէսեան**, Լօռի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923, էջ 83-87; **Г. Г. Мкртумян**, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв., с. 109-119, 130-131.

⁴ Վարդան պատմիչի շարադրանքի բովում (էջ 135) այս երկու վերջին արքաների անունների տեղերը շփոթուել են: Յայտնի է, որ Լօռի – Ջորագետում Գագիկ թագաւոր չի եղել (մանրամասն տե՛ս ստորեւ, էջ 275), իսկ «Ջորոյ գետին» (Լօռու) Կիւրիկե թագաւորը, իրօք, իշխել է 1048-1089 թթ., Կախէթ – Հերէթի («Աղուանից») Գագիկ թագաւորն է՝ 1038-1058 թթ.: Հմմ. **Բ. Ա. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանութիւնը, էջ 93-95; **Г. Г. Мкртумян**, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв., с. 119, 123, 127, 130.

Ի տարբերութիւն Շաքիի հայ Բագրատունիների կամ «Երկրորդ Աղուանից» թագաւորութեան՝ Հայոց Արեւելից կողմանց երեք թագաւորութիւնները (Փառիսոս, Խաչէն եւ Գորոզու) գոյատեւեցին նաեւ յաջորդ՝ ԺԱ դարում: Թերեւս, Փառիսոսի վերջին թագաւոր Փիպէ/Փիլիպպէն է (1003-1049), որ մէկ ուրիշ «Աղուանից» թագաւորի՝ Ատրմետսեհի հեղինակակցութեամբ թղթակցել է այդ ժամանակի յայտնի վարդապետ Տիրանունի (անուան միւս տարբերակը՝ Տիրան) հետ: Երկու արքաների 200 հարցերին վերջինիս գրած «Պատասխանի»-ն պահպանուել է մի քանի գրչագրերում եւ նորերս հրատարակուել ՄՀ-ում Ազատ Բողոյեանի կողմից¹: Երկի բուն վերտառութիւնն է. «Տիրաննոյ [var. Տիրանայ] Հայոց վարդապետի՝ Պատասխանի հարցմանց թագաւորացն Աղուանից Ատրներսեհի եւ Փիպէի»². Իսկ նրա բնագրի սկիզբն է. «Ընկալեալ զհրամանս եւ զխնդիրս ձեր յոյժ փութով եւ յաւերժ ըղձալի փափաքանաւք՝ ուրախ եղեաք ի սմա իբրեւ ի պարգեւս եւ ի ձիրս երկնառաքս, եւ որպէս որք բաժանեն զաւար եւ որպէս ի հունձս, կամ ի զգանութեան ստացեալ զաւետիս բարեաց ի հեռաստանէ եկեալ անընչին կարաւտելոյ, զի այնչափ անդով իմաստութեամբ եւ զանազան ընտրողութեամբ շարյարեալ էին յոճ ըստ կարգի գրեալքս առ ի ձէնչ»³:

Ինչ վերաբերում է Փիլիպպէի հետ յիշատակուած Ատրներսեհ արքային, ապա նա, հաշուի առնելով ժամանակային համապատասխանութիւնը, մեծ հաւանականութեամբ կարող է համադրուել Բախիշ գետակի հովտում գտնուող Մայրեջրի վանքում յայտնաբերուած եւ նախորդ բաժնում ներկայացուած 1069 թ. խաչքարի կանգնեցնող «Գրիգոր իշխանաց իշխանի» հայր Ատրներսեհի հետ: Վիճաբար պահպանուած կէսում, ինչպէս տեսանք, առկայ են վերջինիս անուան առաջին երեք տառերը՝ ԱՏՐ{...} («...ես՝ Գրիգոր իշխանաց իշխան, որդի Ատր{...}»), եւ դժուար է կասկածել, որ այդ անունը հէնց Ատրմետսեհն է: Ընդ որում՝ Գրիգորը եւ իր հայրը, ըստ ամենայնի՝ Գորոզուի՝ ԺԱ դ. կէսերի «իշխանաց իշխաններն» են, այսինքն՝ թագաւորները:

Յայտնի է նոյն Տիրանունի (var. Տիրան) մէկ այլ «Պատասխանի» եւս, որն ուղղուած է Սենեքերիմ (Սենեքարիմ, Սինաքերեմ) անունով մի անձի (բնագրի 8 ոչ մեծ կտորները պահպանուել են Վարդան Այգեկցու քաղուածքների շնորհիւ)⁴: Այս Սենեքերիմը, թէպէտ եւ մեծ թէականութեամբ, սակայն կարող է համարուել թագաւոր, եւ այդ դէպքում՝ գուցէ, ո՛չ թէ Վասպուրականի (վերջին), այլ, ինչպէս եւ վերը նշուած Փիլիպպէն ու Ատրներսեհը՝ հէնց Աղուանից (Հայոց Արեւելից

¹ Տիրան(ուն) վարդապետ, Պատասխանի հարցմանց, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Բողոյեանի, – ՄՀ, հտ. Ժ. Ժ դար, Անթիլիաս, 2009, էջ 955-996:

² Տե՛ս ՄՄ Ձեռ. 497, ՄՄ Ձեռ. 625, ՄՄ Ձեռ. 3006, ՄՄ Ձեռ. 3710, ՄՄ Ձեռ. 3824, ՄՄ Ձեռ. 6380: Հմմ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Հայկականք. Ժ, – «Արարատ», 1894, էջ 22-26; Ա. Գ. Մնացականյան, Աղուանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 204-210:

³ Տիրան(ուն) վարդապետ, Պատասխանի հարցմանց, էջ 957:

⁴ Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, Քննական բնագիրը կազմեց Ծ. քն. Հայրապետեանը, Աերածութիւնը՝ Յ. Քեօւէեանի, Եր., 1998, էջ 206, 383: Հրատարակուել է նաեւ ՄՀ-ում (հտ. Ժ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2009, տե՛ս էջ 997):

կողմանց) թագաւոր: Եւ նման վարկածի՝ աւելի հիմնաւոր փաստերով հաստատման դէպքում մենք հակուած կը լինէինք նրան նոյնացնել ոչ թէ Փառխոսի թագաւորութեան հիմնադիր Յովհաննէս-Սենեքերիմի (Ժ դ. երկրորդ կէս) կամ էլ նրա ժամանակակից եւ Անանիա Մոկացուն ու Իբն Հաուկալին յայտնի՝ Խաչէնի իշխան Սենեքերիմի հետ, այլ վերջինիս՝ այլուր չիշատակուած, բայց որոշ հաւանականութեամբ ենթադրելի նոյնանուն թռուան, որը ժամանակային առումով լիովին կարող էր լինել հայրը վերոնշեալ Սեւադայ թագաւորի (ԺԱ դ. առաջին կէս, կինը՝ Սոփի, զաւակները՝ Շահանդուխտ, Կատայ եւ Սենեքերիմ):

Այստեղ հարկ է կրկնել, որ ըստ Ստեփաննոս Ասողիկի հաղորդած վերջին ժամանակագրական տուեալի՝ Փառխոսի արքայատոհմը, իբրեւ թէ, սպառուել էր Սենեքերիմ եւ Գրիգոր Հայկազունի եղբայրների մահուանով Հայոց ՆԾԲ թուականին [1003/1004 թ.], ինչից յետոյ նրանց թագաւորութիւնը բաժանուել էր Անիի թագաւոր Գագիկ Ա Բագրատունու եւ Գանձակի Շադդադեանների միջեւ («Ձորոց աշխարհս բաժանեալ հակառակութեամբ ի մէջ իւրեանց արքայն Հայոց Գագիկ եւ Փատլուն ամիրան Գանձակայ»)՝ Սակայն, ինչպէս նշեցինք վերեւում, տարօնեցի պատմիչն աւարտել էր իր երկը (եւ գուցէ նաեւ վախճանուել) հէնց յաջորդ տարի՝ 1004/1005-ին, ուստի, հաւանաբար, ուղղակի չէր հասցրել տեղեկանալ Գրիգոր արքայի որդի Փիլիպպէի թագաւորանալու մասին (թէկուզ եւ, ըստ ամենայնի՝ մասնատուած հայրական տիրոջթիւների լոկ մի կտորի վրայ), ում մասին յայտնում են Մատթէոս Ուռհայեցին եւ Վարդան Արեւելցին:

Արդ՝ ինչ վերաբերում է Փառխոսի, Խաչէնի եւ Գորոզուի աւատական թագաւորութիւնների անկման ժամանակին, ապա դրա գոնէ սկիզբը, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, կարելի է կապել 1048 թ. սելջուկեան սուլթան Ալփ-Արսլանի աւերիչ արշաւանքի հետ: Ըստ պատմիչ Վարդան Արեւելցու՝ Բիւզանդիայի կողմից 1045-ին Անիի գրաւմանը յաջորդած տարիներին Գանձակի ամիրայ Փատլունը (իրականում՝ Աբու-լ-Սուվար իբն Փադլ Շադդադեանը, որը, ըստ արաբական աղբիւրների տեղեկութիւնների՝ 1022-1049 թթ. իշխել էր Դուխնում, իսկ 1049 թ. կարողացել էր խլել Գանձակը իր ազգական, մանկահասակ Անուշիրուան իբն Լաշկարի Շադդադեանից²), անկասկած, սելջուկների հետ համագործակցելով ու դառնալով նրանց առաջապահը Կուրի հովտում, իր տիրապետութիւնն էր հաստատել Փառխոսում եւ շրջակայ գաւառներում՝ լուրջ սպառնալիք դառնալով արդէն Լոռու (Տաշիր – Ձորագետի), Կախէթ-Չերէթի եւ Քարթլիի (Աբխազաց եւ Վրաց) թագաւորների համար: Պատմիչի բնագիրն է. «Եւ սիրոյ աղագաւ գնացեալ առ նա Փիլիպպէ [Փառխոսի թագաւորը]՝ որդի Գրիգորոյ, ըմբռնէ [Աբու-լ-Սուվար – «Փատլունը»] գնա ի կապանս զկնի մահուան հօրն եւ առնու ի նմանէ զՇաշուաղ

¹ Ասողիկ, Գ. խը, էջ 286: Մանրամասն տե՛ս սատ, էջ 241-242:

² Տե՛ս V. Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 19-22, 50-64; К. Э. Босворг, Мусульманские династии, с. 132; В. П. Лебедев, А. Б. Марков, А. А. Койфман, Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата, с. 8-9.

եւ զՇօթա¹: Կոչեցեալ առ ինքն զԳագիկ՝ որդի Համամայ, զտէրն Գանձեաց²՝ սպանանէ եւ առնու զերկիր նորա: Եւ այսպէս զօրացեալ՝ տիրէ Խաչենոյ եւ Գորոզոյ եւ Սեւորդեացն եւ գոռ դնէ ընդ Գագկայ թագաւորին Ջորոյ գետին եւ ընդ Կիւրիկէի թագաւորին Աղուանից [իմա՝ Կախէթ-Հերէթի] եւ ընդ Բագարատայ թագաւորին Վրաց [1027-1072], եւ նեղէր զնոսա, տիրէր եւ Դունայ³: Ինչպէս նշեցինք վերելում, այստեղ պատմիչի շարադրանքի բովում նախավերջին երկու թագաւորների անունների տեղերի շփոթութիւն է սպրդել, ուստի պէտք է ուղղակի սրբագրել եւ ընկալել հակառակը. «Կիւրիկէի թագաւորին Ջորոյ գետին» (իշխել է 1048-1089 թթ.) եւ «Գագկայ թագաւորին Աղուանից» (իշխել է 1038-1058 թթ.):

Դժուար չէ ենթադրել, որ Աբու-լ-Սուվար ամիրայի կողմից Գանձակի խլումն իր եղբօր թոռանից, ինչպէս նաեւ շրջակայ քրիստոնեական տարածքների գրաւումը, ըստ ամենայնի՝ սելջուկների օժանդակութեամբ միեւնոյն նուաճողական (էքսպանսիոն) առաջխաղացման բաղադրիչներն են եղել: Պարզ է նաեւ, որ Վարդան Արեւելցո՛ւ՝ «տիրէ Խաչենոյ եւ Գորոզոյ» արտայայտութիւնը պիտի հասկանալ ոչ միայն Խաչէն եւ Գորոզու երկրամասերի ռազմակալման, այլև նրանցում թագաւորական իշխանութեան վերացման իմաստով, ինչպէս որ դա հաստատապէս գիտենք երրորդը նշուած Սեւորդիք - Փառխոսսի համար, որտեղ Գրիգորի որդի Փիլիպպէից (1003-1049) յետոյ թագաւորութեան մասին այլևս ոչինչ յայտնի չէ: Այնուամենայնիւ, հաւանական է, որ Գորոզուի դէպքում (ուրեմն՝ գուցէ եւ Խաչէնի) թագաւորութիւնը պահպանուել է մի փոքր աւելի երկար՝ հասնելով մինչեւ 1070-ական թթ. կէսերը⁴ (անշուշտ, Վարդան պատմիչն էլ կարող էր իր ունեցած տուեալները ներկայացնել ուղղակի ընդհանրացուած ձեւով): Ընդ որում՝ Խաչէնի թագաւորներից վերջինը յիշուած է Սիւնիքի (Բաղք - Կապանի) արքայ Գրիգոր Ա-ի (1051-1072) աներ Սեւադան (կինը՝ «Սոփի թագուհի»), որը նաեւ Սիւնեաց յաջորդ՝ Սենեքերիմ արքայի հայրն էր, իսկ Գորոզուի վերջին թագաւորը Ատրներսե-

¹ Այս Շօթը, գուցէ, իրօք, նմանահունչ Սոթք գաւառն է, իսկ Շաշուաղը (տարբերակ՝ Շաշուազ)՝ գուցէ, իրօք, նշանատր Շողուազն է աշխարհացոյցեան Գեղարքունի գաւառում՝ Սեւանայ լճի հարաւ-արեւմտեան անկիւնում (հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 92): Թէպէտ եւ պէտք է նկատի ունենալ, որ ուշ աղբիւրներում (ալ-Յակուտ, Համդալլահ Ղազիհնի, ան-Նասաի) ունենք Շուշուր անունով մի ամրոցի յիշատակութիւն, որը գտնուել է Գանձակից արեւելք (տե՛ս Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Пер. с арабского, предисловие, комментарии... 3. М. Буниятова, Баку, 1973, с. 163, 365).

² Թերեւս, այս Գանձեաց տեղանունը կա՛մ սրբագրելի է Տանձեաց՝ համադրելով Տանձիք գաւառակի հետ, որը, հաւանաբար, համապատասխանում էր Քարվաճառ քաղաքից 10 կմ արեւմուտք գտնուող Արմուդիւ («արմուդ» - թիրքերէն՝ տանձ) գիւղի շրջակայքին (տե՛ս Գասխ., գլ. Բ.ժ, էջ 280; Յաւելուած, էջ 353. «Չալի գնաց ի կողմ Խաչիհոյ, Տանձեաց եւ Աղախայ»), կա՛մ էլ համադրելի է Գեղարքունիքի Գանձաղ-անտառ գիւղանունն հետ (ներկայիս Գանձակ գիւղը՝ Գաւառ քաղաքից 2 կմ հարաւ), որի անունը պահպանուել է Ստեփաննոս Օրբէլեանի գիւղացանկում (Օրբ., գլ. ՀԳ, էջ 373; Պատմութիւն նահանգին Սիսական, գլ. ՀԴ, էջ 513):

³ Վարդան, էջ 134-135:

⁴ Հմմ. նախորդ ենթադրւում, էջ 270-272:

հի որդի Գրիգոր «իշխանաց իշխան»-ն էր (Մայրեջրի՝ 1069 թ. արձանագրութեան մէջ եւ, գուցէ, Աղին նահատակ եկեղեցու կորսուած՝ 1071 թ. վիճագրում¹):

Բաժին 3

ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԺԱ-ԺԲ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՒ ԴԵՐՔԵՆԴԻ ՀԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Այս գլխի վերջում կարիք կայ՝ անդրադառնալու նաեւ խնդրոյ առարկայ դարաշրջանի աւարտին նախկին Աղուանից մարզպանութեան (որը գոյատեւեց 428 թուականից մինչեւ Սասանեանների տէրութեան վախճանը՝ 652 թ.²) հիւսիս-արեւելեան հատուածի մահմեդական պետական կազմաւորումների վիճակին եւ Մատթէոս Ուռհայեցու յայտնի հակասական պնդմանն այդ տարածքի հայազգի թագաւորների մասին: Սկսենք վերջինից. ըստ Մատթէոս պատմիչի խօսքերի՝ «էին եւ այլ թագաւորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք, սահմանակից Օզաց եւ Աղուանից [իւմա՝ Ալանից – Ա. Յ.], որք էին թագաւորք անարատք եւ սրբակրօնք, որք յիշատակին ի սուրբ պատարագն ընդ այլ աստուածասէր սուրբ թագաւորքն, որք էին անուանք այսոքիկ՝ Վաջագան, եւ Գոշակտակն [միւս հատուածում՝ Գոշազգակն անուանածն է – Ա. Յ.]՝ նորին որդին, Փիլիպէ որդի Գոշակտակին, Սեւադա[յ] որդին Փիլիպէի, Սենեքարիմ որդի Սեւադայի, Գրիգոր որդի Սենեքարիմայ, որ դեռ եւս կենդանի էր՝ մինչեւ գրէաք զայս մատենագրութիւնս մեր»³:

Այս ցուցակի վեց թագաւորներից երրորդի՝ Փիլիպպէի մասին պատմիչն ունի նաեւ երկու առանձին տեղեկութիւն: Դրանցից առաջինը նա կապում է իր թուագրմամբ՝ «Յամի թուականութեանս Հայոց ի ՆԺ [410 = 961/962 թ.]... Յայսմ ամի...» տեղի ունեցած երկու իրադարձութիւնների՝ Անին մայրաքաղաք հռչակելու («Եւ յայնմ աւուր եղեւ ժողով ահագին եւ մեծ ի քաղաքն յԱնի, որ եղեւ այժմիկ թագաւորանիստ քաղաք Հայոց») եւ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի (941-967) ձեռքով Աշոտի որդի Գագիկ Բագրատունի թագաւորի օծման արարողութեան («...եւ ժողովեցան ամենայն իշխանքն աշխարհաց տանն Հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա, վասն զի տացեն զօծումն թագաւորութեան որդւոյն Աշոտի Գագկայ ըստ առաջին օծման հարցն իւրոց, վասն զի չեւ եւս [իմաստն է՝ վաղուց – Ա. Յ.] էր նստեալ յաթոռ թագաւորութեան տանն Հայոց եւ ոչ էր եղեալ թագ ի վերայ

¹ Տե՛ս աստ, էջ 252, ծն. 5:

² Վերջերս արտայայտուել է աղբիւրագիտօրէն լրիւ անհիմն ու անհասկանալի մի տեսակետ, իբրեւ թէ Աղուանից մարզպանութիւնը «VI դարի 90-ական թուականներին այլեւս գոյութիւն չունէր» (տե՛ս Ա. Վարդանյան, Աղվանքը VII դարի կեսերին, – ՊԲՀ, 2015, № 2, էջ 241): Ինչպէ՛ս կարելի է ամտեսել, օրինակ, որ Աղուանից վերջին մարզպաններից մէկի՝ Սեւաձշնասպի ուղիղ յիշատակութիւնն ունի 629 թ. դէպքերի աղիթով Անանուն Կաղանկատուացին (Ռասխ., Բ.ժդ, էջ 154; ՄՀ, հտ. Դ, էջ 401. «Յայնժամ առաքէր պատգամս ըստ բանի հարմ իւրոյ առ կուսակալ իշխանն Պարսից, որ էր մարզպան Աղուանից աշխարհիս, Սեւաձշնասպ անուն անրա եւ առ նոյն կաթողիկոսն Աղուանից Վիրոյ»):

³ Ուռհ., էջ 231:

զլիսոյ իւրոյ»¹. այսպիսով, իրապէս՝ 989/990 թուից ոչ վաղ) առիթներով կազմակերպուած տօնախմբութեանը մեծ թուով պատուաւոր հիւրերի հրաւիրման հետ: Ըստ մեզ հասած բնագրի՝ «Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովելին զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, եւ քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա, եւ մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս՝ զթագաւորն Աղուանից՝ զայր աստուածային եւ զսուրբ, զորդին Գոշազգակայ [ձեռ.՝ Գոշազգակայ] որդւոյ Վաչագանայ, որք էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց»²: Յընթացս նշենք, որ Ուռհայեցու այս ամբողջ հատուածը համառօտ նրանից քաղուծ է յաջորդ դարի պատմիչ Սմբատ Գունդատաբլը («Իսկ ի թուականութեանն Հայոց 410 հարկաւորեալ հայրապետն սուրբ [=Անանիա] եւ ամենայն իշխանք Գագկայ, եւ առաքեալ դեսպան առ կաթողիկոսն Աղուանից Տէր Յովհաննէս եւ առ թագաւորն նոցա Փիլիպպէ, կոչեցին զալ ի յօծումն թագաւորին Գագկայ: Որոց եկեալ քառասուն եպիսկոպոսօք եւ բազում իշխանօք, եւ միաբանեալ օծեցին զԳագիկ թագաւոր Հայոց»)՝³:

Մատթէոս Ուռհայեցիին քիչ յետոյ շարունակում է. «Եւ յայսմ ամի օծաւ որդի Աշոտի Գագիկ արքայ յօծումն հարց իւրոց եւ նստաւ ի գահոյս առաջին թագաւորացն Հայոց ազգիս, եւ լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ թագաւորութեան աշխարհիս Հայոց՝ ըստ առաջին հարցն... Եւ յայնմ առուր լինէր հանդէս զօրաց նորա հարիւր հազարաց վառելոց ընտիր արանց ի մարտ պատերազմաց անուանեաց եւ քաջ կորովեաց... Եւ լուեալ զայս ամենայն շուրջակայք եւ ամենայն թագաւորք ազգաց՝ Ափխազաց եւ Յունաց, Բաբելացոց եւ Պարսից, տուրս եւ սէրս հանդերձ պատուական ընծայիւք յուղարկէին ի փառաւորութիւն Հայոց թագաւորութեանն»: Եւ աւարտելով պարբերութիւնը՝ պատմիչը նշում է Փիլիպպէ թագաւորին ու Աղուանից կաթողիկոսին յետ ճանապարհելու մասին այսպէս. «Եւ յայնժամ զթագաւորն Աղուանից զՓիլիպպէ եւ զկաթողիկոսն զՏէր Յովհաննէսն, զեպիսկոպոսունան եւ զզօրսն, որ եկին զհետ թագաւորին եւ հայրապետին, եւ յուղարկեցին մեծամեծ տրօք եւ սիրով յաշխարհն Աղուանից, որ էր աթոռ սուրբ առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի, որք են նահապետք առաջինք Հայոց Մեծաց»⁴: Հարկ է շեշտել, որ Ուռհայեցիին նկատի ունի հէնց Գագիկ Ա Շահնշահ արքայի «զօծումն»-ը՝ հակառակ մի նախկին չյաջողուած վարկածի: Խօսքը Մ. արք. Օրմանեանի առաջ քաշած եւ Հր. Աճառեանի եւ Հր. Բարթիկեանի կողմից թեթեւօրէն ընդունուած վարկածի մասին է, ըստ որի՝ Ուռհայեցու տուեալներն իրապէս վերագրուած են Աշոտ Ողորմածին, ով իբրեւ թէ կարող էր կրկնակի՝ Աշոտ-Գագիկ անունն ունենալ⁵: Ի դէպ, նորերս այդ

¹ ԱճՊ, էջ 3-4:

² ԱճՊ, էջ 4:

³ Տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք [Հրատարակեց՝ Հ. Ս. վրդ. Ազըլեան], Վեճեսիկ – Ս. Ղազար, 1956 (յետախոս՝ Սմբատ), էջ 2:

⁴ Ուռհ., էջ 4:

⁵ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Բու. Ա, սճ. 1294, § 766; Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բու. Ա, էջ 100; Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը... Հ. Բարթիկյանի, էջ 484, ծճ. 11:

վարկածը կրկնեց Կարէն Մաթեոսեանը՝ յաւելելով, որ Սամուէլ Անեցու «Ժամանակագրութեան» լրացումները պարունակող՝ ՄՄ երկու գրչագրերում այսպիսի նշում կայ. «Հայոց ՆԺԱ [=962/963 թ.]. Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ»¹. Իրականում պարզ է, որ Սամուէլի անանուն խմբագրողը լոկ ոչ բարդ տրամաբանական տեսքի է բերել իր աղբիւր Ուոհայեցու ասածը: Իսկ պատմիչն ընդամենը երկու էջ անց նշում է իր հերոսի վախճանը եւ, ի դէպ, հէնց նոյնչափ վրիպեալ թուագրմամբ. «Իսկ ի վերանալ թուականութեանս Հայոց ի ԴՃԻ [420 = 971/972 թ.] մեռանէր Գագիկ արքայն խաղաղական մահուամբ: Եւ եղեւ հակառակութիւն եւ աղմուկ մեծ ի մէջ երկու որդւոց թագաւորին Գագկայ՝ ընդ Յովհաննէս[-Սմբատ] եւ ընդ Աշոտ...»²: Հմմ. նոյնը Սմբատի մօտ. «Իսկ յորժամ եղեւ թուականն Հայոց 420, մեռանէր արքայն Հայոց Գագիկ խաղաղական մահուամբ: Եւ եղեւ հակառակութիւն ի մէջ որդւոց իւրոց Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ...»³:

Տեղին նշենք նաեւ, որ ըստ Ասողիկի վկայութեան՝ 989/990 թ. ձմռանը գահակալած Գագիկ Ա-ի մահուան տարին, հետեւելով Հ. Միք. Չամչեանին, աւանդաբար համարում է 1020 թ.⁴: Սակայն Կարէն Իզբաշեանն արդէն ցոյց է տուել, որ 29 տարի տեւած նրա գահակալութիւնը, անկասկած, աւարտուել է 1017/1018-ին⁵, քանի որ Արիստակէս Լաստիվերտցին 1018-1019 թթ. տեղի ունեցած երկու դէպք վերագրում է Գագիկի որդի Աշոտի օրերին⁶, իսկ Տեկորի՝ 1018/1019 թ. մի վիճաբիր նշում է «Յէվանէս թագաւոր»-ին, այսինքն՝ Յովհաննէս-Սմբատին («Ի նկէ թագաւանն [467 = 1018 թ.]. Յանուն Աստուծոյ, ես՝ Թաթուլս, թողեալ եմ զՏեկորոյ[յ] հարկն վասն Յէվանէս թագաւորի եւ իմ որդ[ւ]ոյն երկար արեւշատութեան...»)⁷:

Արդ՝ փորձելով հասկանալ Մատթէոս Ուոհայեցու տեղեկութիւնների ժամանակագրական ակնյայտ հակասութեան պատճառները՝ նկատում ենք, որ դա հնարաւոր է միմիայն հետեւեալ դէպքում. ուշադիր քննութեան լոյսի ներքոյ անհրաժեշտ է ընդունել, որ աւելի քան մէկուկէս դար յետոյ գրող պատմիչի նկարագրած երկու իրադարձութիւնները (Անիի հռչակուելը մայրաքաղաք եւ Գագիկ Ա-ի

¹ Կ. Մաթեոսյան, Անի-Օիրակի պատմության էջեր (Ռոդվաձների ժողովածո), Եր., 2010, էջ 10, հմմ. Առնի՝ Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը եւ Աորախայտ լրացումները, էջ 145, 151-152; Առնի՝ Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Եր., 2015, էջ 18:

² Ուոհ., էջ 7:

³ Սմբատ, էջ 5:

⁴ Ասողիկ, Գ-լ, էջ 255: Վերջին անգամ տե՛ս, օր.՝ ՀԺՊ, հտ. III, էջ 134, 144:

⁵ К. Н. Юзбашян, К хронологии правления Гагика I Багратуни, – Античная древность и средние века, вып. 10, Свердловск, 1973, с. 195-197; Առնի՝ Армянские государства эпохи Багратидов и Византия, с. 156-157, прим. 68.

⁶ Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, էջ 26-27:

⁷ Տե՛ս Հ. Ղ. Ալիշան, Օիրակ. Տեղագրություն պատկերացոյց, Վեճեսիկ – Ս. Ղազար, 1881, էջ 134: Ի դէպ, այս թուագրումն արդէն ընդունում է Աորախոյն գրականութեան մէջ (տե՛ս Սամուէլ, էջ 182, 389-390; Կ. Մաթեոսյան, Անի-Օիրակի պատմության էջեր, էջ 22-25; Առնի՝ Գրիգոր Մագիստրոսը եւ կաթողիկոսական աթոռի անցումը Պահլաւունիներին, – ՀԱ, ՄԻԹ տարի, 2015, սն. 90; Առնի՝ Անիի ազնվականության պատմությունից, էջ 9:

հանդիսաւոր թագադրումը), լինելով տարածամանակեայ, կարող էին պարզապէս միախառնուել հէնց շարագրող հեղինակի երեւակայական պատկերացումներում: Ըստ այդմ՝ աղբիւրագէտի հայեացքով պարզ է, որ Ուռհայեցու կողմից «մշակուած»՝ առկայ բնագրի ինչ-ինչ մանրամասներ իրենց հիմքում պէտք է վերագրուեն առաջին իրադարձութեանը (Անիի օծուելը «թագաւորանիստ քաղաք», ընդ որում՝ հէնց Անանիա Մոկացի «սուրբ հայրապետի» ձեռամբ, ինչպէս ընդունուած է պատմագրութեան մէջ), իսկ միւսները՝ երկրորդին: Կարելի է, որ պատմիչի պատկերացմամբ՝ երկրորդ իրադարձութիւնը՝ Գագիկ Ա-ի «զօծումն թագաւորութեան»-ը, տեղի է ունեցել նրա մահուանից ուղիղ 10 տարի առաջ (Հայոց՝ իբրեւ թէ «ՆԻ» թուից հանած «ՆԺ» թիւը): Այսինքն՝ եթէ ենթադրենք, թէ տարիների հէնց այդ քանակն է Ուռհայեցին իմացել (իսկ, գուցէ, հիւրերի անունները ե՛ւս) մի որեւէ լաւ տեղեկացուած աղբիւրից (գուցէ՝ նաեւ գրաւո՞ր), ապա հնարաւոր է թուում մտածել (գոնէ իբրեւ վարկած), որ այլ աղբիւրներին անյայտ մնացած մի իրադարձութիւն՝ Գագիկ Ա-ի թագադրում-օծումը, իրօք, կարող էր տեղի ունեցած լինել 1007 կամ 1008 թուականին (1017/1018-ից հանած 10 տարի): Ընդ որում՝ պարզ է, որ այդ օծման արարողութիւնը պիտի կատարած լինէր ոչ թէ Անանիա Մոկացին, այլ Սարգիս Սեւանցի Հայոց կաթողիկոսը (992-1019) եւ, իհարկէ, շատ ուրիշների (այդ թւում՝ Աղուանքի կաթողիկոսի ու նրան ուղեկցող թագաւորի) ներկայութեամբ եւ այս կամ այն ծաւալի մասնակցութեամբ:

Երկրորդ անգամ Մատթէոս Ուռհայեցին Փիլիպպէ թագաւորին առանձին յիշատակում է Յովհաննէս Չմշկիկ կայսեր («Թագաւորին Չմշկանն», «Չմշկիկ, որ ասէին Կիւռժանն» – 969-976) զօրքերի՝ իր թուագրմամբ (անհամեմատ՝ աւելի իրական)՝ «ի Հայոց թուականութեանն՝ յամին ՆԻԱ [421 = 972/973 թ.]... Եւ յետ սակաւ աւուրց... ի նոյն ամին...»¹ դէպի Հայաստան եւ Միջագետք արշաւանքի մասին պատմելիս: Մինչ բնագրին անցնելը նախ նշենք այն ուշագրաւ հանգամանքը, որ պատմիչն ինչ-որ աղբիւրից ճշգրիտ է քաղում-դնում Չմշկիկի գահակալելու, այսինքն՝ Նիկեփոր Բ Փոկասին սպանելու տարին (թէկուզ եւ Գագիկ Շահնշահի մահուան մասին պատմող պարբերութեանը նախորդողում). «Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆԺԸ [418 = 969/970 թ.] ոմն մահապարտ... որում անունն կոչէին Չմշկիկ... անխնայ գազանաբար խողխողէր զամենաբարի արքայն... Եւ նստալ յաթոռ թագաւորութեանն Յունաց անօրէն Չմշկիկն...»²: Իսկ մեզ հետաքրքրող բնագիրն է. «Յայնժամ ամենայն թագաւորագունքն Հայոց՝ ազատքն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն Արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի [=«Ողորմած» – 953-977]. թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ եւ թագաւորն Աղուանից Գուրգէն [=Լօսի – Չորագետի – մօտ 957-996, թագաւոր՝ 978-ից], Աբաս Կարուց տէրն [984-1029] եւ Սենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն [990-1021] եւ Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն [977-1003] եւ բովանդակ ամենայն

¹ Ուռհ., էջ 14, 15, 17:

² Աճդ., էջ 6-7:

տունն Սասյա[նու, եւ բանակ հարեալ ի Հարքայ գաւառին արք իբրեւ ութսուն հազար»¹: Նոյնը հմմ. Սմբատ Գունդատաբլի մօտ. «Յայնժամ ժողովեցան առ արքայն Հայոց Աշոտ Կապանին թագաւորն Փիլիպպէ, եւ թագաւորն Աղվանից Գեորգի [*Գուրգէն – Ա. Յ.*], եւ Աբաս՝ Կարուց տէրն, եւ Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի տէրն, եւ Գուրգէն՝ Անձեւացեաց տէրն, եւ ամէն տուն Հայոց...»²:

Արդ՝ Մատթէոս Ուռհայեցու բնագրում քառակուսի փակագծերի մէջ մեր ծանօթագրած թուականներից (գրականութեան մէջ առկայ վերջին ճշգրտումներով) երեւում է, որ շնայած հիմնական հաղորդման՝ ընդհանուր առմամբ հաւաստիութեանը (ժամանակով հանդերձ), որը յուշում է հեղինակի կողմից գրաւոր աղբիւրի օգտագործման հաւանականութիւնը՝ Աշոտ Գ Ողորմածի զօրաժողովի կոնկրետ մասնակիցների առումով լիովին կարելի է ենթադրել պատմագիր Ուռհայեցու էական «ստեղծագործական աշխատանքը»՝ ենթադրեալ աղբիւրի պարունակած հաւաստի, բայց, հաւանաբար՝ աւելի համառօտ տեղեկանու համեմատ: Նրա այդ աշխատանքի շնորհիւ ցուցակում յայտնուել են, ինչպէս տեսնում ենք, պարզապէս Ժ դարի վերջերի առաւել յայտնի թագակիր անձինք:

Սակայն հարկ է նշել, որ բերուած երկու դէպքերում էլ, թէպէտ բնագրերում նկատուում են մեծ կամ փոքր ժամանակավրէպ փաստեր ու անհամապատասխանութիւններ, առկայ վկայութիւնների ամեն մի առանձին մանրամասնի հաւաստիութեան խնդիրը պիտի քննարկուի յատուկ եւ շատ ուշադիր: Բանն այն է, որ, ինչպէս արդէն պարզաբանել է Լեւոն Խաչիկեանը, Մատթէոս Ուռհայեցին իր «ժամանակագրութեան» երեք մասերից առաջինում (այն ընդգրկում է 951-1051 թթ. ժամանակահատուածը) իբրեւ աղբիւր, ամենայն հաւանականութեամբ, օգտագործել է նաեւ իր աւագ ժամանակակից, Հայաստանի եւ յատկապէս նրա հիւսիս-արեւելեան երկրամասերի իրողոյթներին քաջածանօթ ու մի շարք կարեւոր իրադարձութիւնների անմիջական մասնակից Յակոբոս Սանահնեցի վարդապետի (կոչուած նաեւ՝ Քարաբնեցի, Քարափնեցի, Քարահատայ որդի, Մեծքարեցի)՝ մեծանուն Դէոսկորոս Սանահնեցու աշակերտի կորսուած ժամանակագրական երկը³: Դրա մի

¹ Անդ, էջ 17: Նախավերջին տեղանումս վերականգնման համար տե՛ս Աշոտ Էջի տողատակ 6 եւ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 486, ծն. 41 («Բնագրում՝ «Սասանու»: Առանձին ձեռագրեր տալիս են «Սասանու» ընթերցումը, այսինքն՝ Սասուն, որ ճիշտ է»):

² Սմբատ, էջ 9:

³ Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, – ԲԵՀ, 1971, հոմ 1, էջ 22-48 (վերահրատ.՝ Լ. Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հտ. Ա, Եր., 1995, էջ 128-155): Այդ երկի մասին հմմ. նաեւ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» եւ նրանց ինքնությունը. Հայ-վրացական հարաբերություններ (պատմական հետազոտության փորձ), Վրացերենից թարգմանեց Հ. Բայրամյանը; Խմբագրութեամբ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 105-114; Հր. Բարթիկյան, Մատթէոս Ուռհայեցի, – Հայ մշակութի Աշանավոր գործիչները. V-XVIII դարեր, Եր., 1976, էջ 237-238; Ռ. Ի. Մաթեոսյան, Տաշիր-Ձորագետ, էջ 72; Պ. Մուրադեան, ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դասական խնդիրները եւ Միսիթար Գօշի «Առ վրացիս» թուղթը. Աղբիւրագիտական քննութիւն եւ բնագրեր, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 23-25:

փոքրածաւալ հատուած պահպանուել է ՄՄ 9832 ձեռագրում (Ժողովածոյ, Ժէ դար)՝ «Ի Ժամանակագրութենէ Յակոբայ քահանայի» խորագրով (թ. 25բ-27ա), որը համապատասխանում է Ուռհայեցու վաղարշապատեան հրատարակութեան էջ 49-50 եւ 52-55-ի բովանդակութեանը: Լ. Խաչիկեանն այն հրատարակել է իր յօդուածի վերջում՝ զուգադիր համեմատելով 3 հատուածներ՝ ա) Յովհաննէս Կոզեռնի «Տեսիլքից» (ՄՄ Ձեռ. 1324-ից, ժամանակը՝ 1281 թ., խորագիրը՝ «Պատմութիւն նշանաց, որ եղեն ի գուշակա առաջիկա[յ] աւուրցն, որ կատարեցաւ, ասացեալ սուրբ վարդապետին Յոհաննիսի Կոզռան՝ Հայոց վարդապետի»), որն անմիջականօրէն յանգում է Սանահնեցուն (1320 թ. մի պակաս ընտիր գրչագրից դա հրատարակել էր նաեւ Նիկ. Մառը¹); բ) Մատթէոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրութիւն»-ից, որը եւս անմիջականօրէն քաղուած է Յակոբոսից; գ) Սմբատ Գունդստաբլից, որն օգտագործել է Ուռհայեցու երկի մի վաղ տարբերակ²:

Արդ՝ բազմաթիւ ուսումնասիրողներ նկատել են վերելում բերուած Դարբանդ – Կապան – Աղուանքի արքայացանկի հակասականութիւնը, ընդ որում՝ այդ պատճառով, որպէս կանոն, խուսափել են նրա առանձին տարրերի հաւաստիութեան քննարկումից: Ծիշտ է, մի դէպքում Կ. Թումանովը, եւ միւս դէպքում՝ Ս. Բարխուդարեանը, ինչ-ինչ ձեւերով լուծելով ակնյայտ հակասութիւնները, փորձել են այդ ցուցակն ամբողջութեամբ համարել՝ առաջինը՝ «Հաբանդ»-ի (որից էլ՝ իբրեւ թէ > «Դարբանդ»), այսինքն՝ Գորոզուի 6 տիրակալների ցանկ³, իսկ երկրորդը՝ Դերբենդում գոյատեւած «Հայ-աղուանական թագաւորութեան» գահակալների⁴: Վերջինս իբրեւ հիմք է մատնանշում Սամուր գետից հարաւ, հայաբնակ Խաչմաս գիւղի մօտ (Կուղիւլ գետի ափին, որտեղ տեղորոշում է նաեւ Մասքթաց թագաւորութեան Արշակունի արքաների կենտրոնատեղի Վատնեան դաշտը) գտնուող գերեզմանատան երեք քարերի վրայ՝ «Այս է տապան Սենեքերիմ արքայի», «Գրիգոր կրեյսար» եւ «Յովհաննէս կրեյսար» հայերէն տապանագրերը, որոնցում յիշուած Սենեքերիմին ու Գրիգորին դեռեւս ԺԹ դարում դրանք տեսած ու ընթերցած երկրագիրները (Սարգիս Զալալեանց, Մեսրոպ Սմբատեանց, Մակար Բարխուդարեանց) համարել են Ուռհայեցու ցանկի վերջին երկու թագաւորների հետ⁵: Այդ համադրումը,

¹ Н. Март, Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне (Из материалов для истории средневековой армянской литературы), С. Петербург, 1895 (“Восточные заметки”: Сборник факультета восточных языков), с. 19-26 (թարգմանութիւնը՝ էջ 26-34, խորագիրը՝ «Տեսիլ առ զվարդապետին Յոհաննիսի, որ սակաւուն Կոզեռն կոչի»):

² Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, էջ 40-44, վերահրատ. մէջ՝ էջ 146-150: Մանրամասն տե՛ս նաեւ մեր յօդուածում. Ա. Յակոբեան, Մատթէոս Ուռհայեցու վկայութիւնը 961 թուականին Անին մայրաքաղաք հռչակելու մասին (նոր աղբիւրագիտական քննութիւն), – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXIX, Եր., 2014, էջ 309-331:

³ С. Toumanoff, Aranshahikides ou Haykides? Derniers rois de Siounie, – ՀԱ, Ղ տարի, 1965, էջ 169-176:

⁴ Ա. Գ. Բարխուդարյան, Դերբենդի Հայ-աղվանական թագաւորութիւնը, էջ 125-148; С. Бархударян, Страницы из истории Арцаха..., с. 97-148.

⁵ Տե՛ս Ս. վրդ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ, էջ 420; Մ. արք. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիւանի եւ միւս վա-

անշուշտ, իրաւացի է, սակայն միաժամանակ աւելի հաւանական է մտածել, որ խաչմասի տապանագրերում տուեալ արքայանունների յայտնուելու հիմքը զուտ գրական է: Այսինքն՝ ենթադրելի է, որ հասարակական ինչ-որ վերելքի պահին տեղի հայուլթիւնը, հէնց Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչի հաղորդումների ոչ բարդ մեկնութեամբ «պարզելով» իր երկրի հին արքաների անունները («Յազարք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին... սահմանակից Օզաց եւ Ալանից»), «վերականգնել» է նրանց տապանաքարերը մի առաւել յարմար, գուցէ՝ հին աւանդութեան հետ կապուած վայրում (եթէ վարկածը ճիշտ է, ապա տեղում պիտի լինէին նաեւ Ուռհայեցու ցանկի միւս 4 արքաների կենտոագրերը): Նման հաւանական պահ կարող էր լինել ողջ ԺԵ դարը, երբ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը ձախափնեայ ճալէթում էր (թերեւս, հակաթոռ կարգավիճակով)՝ Վարդաշէնից քիչ արեւմուտք, այսինքն՝ հոծ ուղիական միջավայրում (եւ ուղիների էթնո-մշակութային վերելքի նշաններով), կամ՝ ԺԶ դ. կէսերը, երբ Սեֆեանների ամրապնդումն Այսրկովկասում, ինչպէս երեւում է բազմաթիւ վիճաբարից ու յիշատակարաններից, նպաստեց տնտեսութեան, շինարարութեան եւ հայ գրաւոր մշակույթի զարգացմանը²:

Հետագային թողնելով Կ. Թումանովի փաստարկների մանրամասն քննութիւնը՝ նշենք, որ իրականում Ուռհայեցու ցանկը ճիշտ է թւում դիտարկել պարզապէս իբրեւ տարբեր, այդ թւում՝ բանաւոր աղբիւրների հիման վրայ հէնց իր՝ պատմիչի կողմից ի մի բերուած-մշակուած հաւաքածոյ: Այսպիսի մօտեցման դէպքում աղբիւրագէտի խնդիրը պիտի լինի նախ՝ մեզ հասած ստուգելի սկզբնաղբիւրների նիւթով պարզել իւրաքանչիւր անուան կամ անունների խմբի համար Ուռհայեցու ձեռքի տակ եղած հաւանական աղբիւրի գոնէ բնութագրիչները (պարամետրերը), իսկ ապա՝ դրա հիման վրայ ճշտել այդ անուան ու նրա տեղի հաւաստիութեան աստիճանը: Ահա այս եղանակով մենք փորձել ենք պարզաբանել, որ.

ա) ցանկի առաջին երկու անունների համար (Վաչագան եւ Գոշազգակ³) պատմիչին, ըստ ամենայնի՝ հիմք է ծառայել ինչ-որ խիստ հետաքրքիր բնագրական կտոր (գուցէ եւ՝ արդէն խաթարուած), մօտաւորապէս՝ «Վաչագանի որդի եւ իշխան Գոռոզչոյ՝ Գա՛գի՛կն [կամ Գոռոզչոլայ՝ Գա՛գի՛կն]» բովանդակութեամբ, որի՝ մեր կողմից ձեւաւոր փակագծերի մէջ վերցուած փոքրիկ հատուածների կորստով ու շեղուած 2 տառերի այլափոխումով Ուռհայեցու մօտ ստացուել է՝ «Վաչագան, եւ Գոշազգակն՝ նորին որդին» շարքը: Այս վարկածը ենթադրում է, որ Գոռոզուի, ըստ ամենայնի՝ առաջին թագաւոր «Մուսէի որդի Գագիկ»-ը (յիշուած՝ 997 եւ 1000 թուերին), նոյնանուն պապ է ունեցել, ում մասին գրաւոր վկայութիւն մեզ

նօրէից, էջ 544; Մ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 134; Առյճի՝ Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, էջ 195:

¹ Դրա մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Գ. Балаян, Антипрестольный албанский католикосат в Чалете, – Albania Caucasia, Сб. статей, вып. I, Предисл., подгот. А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев, Москва, 2015, с. 252-259

² Հմմ. Ս. Бархударян, Страницы из истории Арцаха..., с. 148 (տողատակի ծն.՝ խմբագրի):

³ Յայտնի է, որ Գոշազգակ կամ Գոշակտակ անձնանուն չկայ ո՛չ հայերի, ո՛չ այլ ժողովուրդների մօտ:

չի հասել, բայց նրա հայր Վաշագանին, ինչպէս տեսանք վերելում, 950-ական թուականներին ճանաչում էին Անանիա Մոկացին եւ Իբն Հաուկալը (վերջինիս մօտ վկայուած է նաեւ հայրանունը. «Վաշական Իբն Մուսա» – «Մովսէսի որդի»):

բ) ցանկի երրորդ անուան համար հիմք է ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ, Յակոբոս Սանահնեցու երկում Փիլիպպէ Աղուանից (Փառիսոսի) թագաւորին յիշատակող մի հատուած, որը վերաբերուել է այդ թագաւորի՝ Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսի ընկերակցութեամբ, բայց ոչ թէ 961 թուին, այլ կէս դար անց տեղի ունեցած ինչ-որ կարեւոր իրադարձութեան առիթով Անի գալուն (գուցէ եւ՝ հէնց վերելում մեր ենթադրած վարկածով՝ Գագիկ Ա-ին 1007/1008 թ. թագադրելու-օծելու), սակայն պատմիչի մօտ դա սխալմամբ տարուել է շատ առաջ:

Մանրամասներ, որ Ուռհայեցին եւս երկու անգամ յիշատակում է Յովհաննէս կաթողիկոսին (բաւականին շփոթեալ ու խառնակ մանրամասներով)՝ որպէս իբրեւ թէ 976 եւ 983 թթ. Անիում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովների մասնակից-նախագահողի: Առաջին դէպքում դա իբրեւ թէ եղել էր՝ «հրամանաւ Անանիայի [Մոկացու – 941-967!], Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն [1017/1018-1041 թթ.!]» («Իսկ ի շարժել յաւելմամբ թուականս Հայկազունեաց ազգիս ի յամս ՆԻԵ [425 = 976/977 թ.] եղեւ կոշումն յԱստուծոյ սրբոյ հայրապետին Հայոց Անանիայի. եւ ձեռնադրեցին հանդերձ բազմութեամբ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց զլաւն ի բնակիցս գերանելին զՎահան [967-969]. որ էր գլուխ ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս: Արդ՝ ի յայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան տանն Հայոց տէր Վահան ի մեծն Արգինա[յ] հրամանաւ Անանիայի, Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն»)¹: Իսկ երկրորդ դէպքում նշում է. «...ընդ ժամանակս Վասլին՝ Յունաց թագաւորին [976-1025], եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1018-1041!], եւ Սենեքերիմայ որդւոյ Ապուսահլի...» («Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆԼԲ [432 = 983/984 թ.] մեռանէր սուրբ հայրապետն Հայոց Վահան, կացեալ զամս հինգ ի յաթոռ սրբոյն Գրիգորի. եւ ձեռնադրեցին յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց զտէր Ստեփանոս [Սեւանցի (969-971), զանընկէց առուած Վահան Ա Սիւնեցու հակառակորդը!՝ զայր աստուածազգեաց... նստուցանեն զնա հայրապետ Հայոց հրամանաւ եւ օրհնութեամբ տեառն Վահանայ (?!). որ էր իսկ գլուխ ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս, ընդ ժամանակս Վասլին՝ Յունաց թագաւորին, եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1020-1041!], եւ Սենեքերիմայ [990-1021!] որդւոյ Ապուսահլի, որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Դերենկանն, որդւոյ Գագիկայ Արծրունեաց՝ յազգէն Սարասարայ»)²:

¹ Ուռհ., էջ 33:

² Անդ., էջ 34: Նոյնը հմմ. նաեւ Սմբատի մօտ. «Ի թուին Հայոց ՆԻԷ [427 = 978/979 թ.] փոխեցաւ յաշխարհէ սուրբ հայրապետն Անանիա. եւ հրամանաւ Բ թագաւորացն Հայոց Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ ձեռնադրեցաւ ի տեղի նորա Վահան...», եւ՝ «Ի թուին Հայոց ՆԼԲ [432 = 983/984 թ.] մեռանի սուրբ հայրապետն Վահան, եւ ձեռնադրի ի տեղի նորա ի Յովհաննիսի Աղվանից կաթողիկոսէ Ստեփանոս, այր բարի եւ հեզ, հրամանաւ Բ թագաւորացն՝ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ...» (Սմբատ, էջ 15 եւ 16):

Թւում է, թէ Աղուանից կաթողիկոսների շարքում Յովհաննէսը, անկախ անգամ այս ժամանակավրէպ նշումներից, շէր կարող լինել աւելի վաղ, քան Մովսէս Դասխուրանցու օրօք իշխած ու նրա կողմից յիշատակուած վերջին՝ Տէր Մովսէս կաթողիկոսը, որի աթոռակալութեան 6 տարիներն ընկնում են 982-988 (կամ Մխիթար Գօշի տարբերակով՝ 976-982) թուականներին («Տէր Դաւիթ՝ ամս 2 [6]... սա առ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ՝ Հայոց կաթողիկոսէ [Իմա՛ 958 թ. – Ա. Յ.]։ Տէր Պետրոս՝ ամս ժԸ [18]¹. յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ։ Տէր Մովսէս՝ ամս 2 [6]. յառաջնորդութենէն Փառխոսայ վանաց»)՝ ժԲ դ. վերջերին իր կոթողային «Դատաստանագրքի» մի հեղինակային արտագրութեան առաջաբանում Աղուանից կաթողիկոսացանկի լրացմանը ձեռնարկած Մխիթար Գօշը, ում տեղեկացուածութիւնը ժ դ. վերջերի իրողութիւնների մասին, իհարկէ, պիտի զիջէր հէնց այն պահին ապրած Դասխուրանցու իմացածին, Տէր Մովսէսից յետոյ դնում է Տէր Մարկոսին՝ առանց նշելու երկուսի ժամանակները, ապա Տէր Յովսէփին («տէր Դաւիթ՝ ամս 2, տէր Պետրոս՝ ամս ժԲ, սորա ի կենդանութեանն հրաժարեալ յաթոռոյն, յաշորդէ յաթոռ իւր զտէր Մովսէս՝ վանական ի Փառխոսոյ։ Իսկ զկնի տեառն Մովսիսի կալաւ զաթոռ հայրապետութեան այրն Աստուծոյ տէր Մարկոս։ Եւ յետ նորա՝ տէր Յովսէփ...»)՝ Տուեալ վկայութիւնը Գօշի երկից (նաեւ՝ Դասխուրանցուց) քաղել են Կիրակոս Գանձակեցին («Տէր Դաւիթ՝ ամս վեց. սա առ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ՝ Հայոց կաթողիկոսէ։ Տէր Պետրոս, ամս վեշտասան։ Տէր Մովսէս, ամս վեց, յառաջնորդութենէն Փառխոսոյ վանացն։ Ապա տէր Մարկոս, այրն Աստուծոյ, եւ յետ նորա Յովսէփ...»)՝ ու հետագայ ցուցակագիրները։

Եւ ահա, վերջին՝ Յովսէփ կաթողիկոսը, ըստ Ուռհայեցու տեղեկանու (ըստ ամենայնի՝ նոյն Յակոբոս Սանահնեցուն յանգող), մասնակցել է ու նախագահել Անիի՝ 1038 թ. եկեղեցական ժողովին, որտեղ Դէոսկորոս Սանահնեցու կարճատեւ աթոռակալութեամբ (1037-1038 թթ.) ընդմիջուելուց յետոյ Պետրոս Գետադարձը (1019-1054) կրկին գրաւեց Հայոց հայրապետական գահը («Եւ եղեւ ի թուականութեանն Հայոց նՁԷ [487 = 1038/1039 թ.] լինէր մեծ ժողով ի քաղաքն յԱնի եպիսկոպոսաց, հայրապետաց, կրօնաւորաց եւ վարդապետաց, ազատաց եւ իշխանաց իբրեւ չորք հազարաց. որ էր գլուխ ժողովոյն ծերունին Յովսէփ՝ կաթողիկոսն Աղուանից. եւ սուզ մեծ հասուցանէին Դէոսկորոսի եւ յոյժ պարտաւորեցին զնա եւ մերժեցին ի պատուոյ եւ ընկեցին յաթոռոյ հայրապետութեան... եւ հաստատեցին զՏէր Պետրոսն յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ, եւ եղեւ խաղաղութիւն սուրբ եկեղեցոյն Հայաստան աշխարհին»)՝ Ի դէպ, պատմիչն ունի եւս մի նման հաղոր-

¹ Գօշի ցուցակում այս թիւը «ժԲ» է՝ 12 (Գասխ., Յաւելում, էջ 351)։ Հմմ. աստ, էջ 249, ճճ. 4։
² Գասխ., Գ.իզ /իղ/, էջ 347։ Հմմ. Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 215-216, 277.
³ ՏԵ՛ս Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հտ. Բ, Վեմետիկ – Ս. Ղազար, 1901, էջ 385; Գասխ., Յաւելում Բ, էջ 351; С. Dowsett, The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš, – BSOAS, XXI/3, London, 1958, p. 479.
⁴ Կիրակոս, գլ. ժ, էջ 199։
⁵ Ուռհ., էջ 77-78։

դում, որը վերաբերում է Աղուանից կաթողիկոսի կողմից արգէն Բարսեղ Անեցու (1081-1113, մինչեւ 1105-ը՝ Գրիգոր Վկայասէրին հակաթոռ) ձեռնադրմանը («Դարձեալ ի թուականութեանն Հայոց ի յամի ՇԼ [530 = 1081/1082 թ.] արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անունն ասէին Տէր Բարսեղ, յարուցեալ գնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի, ի Լօռէ քաղաք՝ առ թագաւորն Հայոց Կիրիկէ՝ որդի Անհողինին Դաւթի. եւ խնդրէր Բարսեղ առնել ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց: Զոր ժողովեալ թագաւորն Կիրիկէ զեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին եւ բերեալ զՏէր Ստեփանոս կաթողիկոսն Աղուանից ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին զՏէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց՝ հրամանաւ Կիրիկէ թագաւորին եւ Տեառն Ստեփանոսի, որ ունէր զաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թաղէոսի»)¹:

Արդ՝ փորձելով լուծել խնդիրը՝ առաւել մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսն իրականում աթոռակալել է Մարկոսի (հաստատապէս՝ 980-990-ական թթ.) եւ Յովսէփի (հաստատապէս՝ 1030-ական թթ.) միջեւ, սակայն նրա անունն ուղղակի ինչ-որ պատահականութեամբ դուրս է մնացել աւելի քան 150 տարի անց Մխիթար Գօշի կազմած կաթողիկոսացանկից: Ինչ վերաբերում է Մատթէոս Ուռհայեցու պնդումներին՝ 960-970-ական թթ. Անիի եւս երկու եկեղեցական ժողովների՝ իբրեւ թէ Յովհաննէսի մասնակցութեամբ կայանալուն, ապա կարելի է ենթադրել, որ պատմիչը զուտ իր երեւակայութեամբ է լրացրել-ձեւաւորել դրանք, ընդ որում՝ յենուելով կա՛մ պարզապէս Գագիկ Ա-ի թագադրման արարողութեանը Փիլիպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի մասնակցելու մասին իր աղբիւրի (=Յակոբոս Սանահնեցու) հաղորդման վրայ (որը եւ սխալմամբ միախառնել է Անին թագաւորանիստ հռչակելու 961 թուականի արարողութեան հետ), կա՛մ, որ թւում է աւելի հաւանական՝ ունենալով այդ աղբիւրի եւս գոնէ մէկ տեղեկութիւն (գուցէ՛ ինչ-որ շափով խաթարուած բնագրով)՝ Յովհաննէսի իրական մասնակցութեան մասին Անիի մի ուրիշ եկեղեցական ժողովի՝ հրաւիրուած Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան առիթով: Իհարկէ, նկատի ունենք Սարգիս Սեւանցուն 1019 թ. յաջորդած Պետրոս Գետադարձի ընտրութիւնը, որի մասին պատմիչն ունի զարմանալիօրէն յակիրճ գրառում, այն էլ՝ արգէն կաթողիկոսացած Պետրոսի ու Վասիլ կայսեր հանդիպմանը վերաբերող ծաւալուն պարբերութիւնից յետոյ (ընդ որում՝ այդ պարբերութեամբ սկսւում է Յակոբոսի «Ժամանակագրութեան» մեզ հասած բնագրական պատառիկը) եւ իրականից 3 տարի շեղուող թուագրումով. «Ի թուականութեանս Հայոց ՆՁԱ [471 = 1022/1023 թ.] մեռաւ Տէր Սարգիս կաթողիկոսն Հայոց [992-1019] եւ հաստատեաց յաթոռ իւր հայրապետ զՏէր Պետրոս»: Այնինչ Յակոբոս Սանահնեցու կորսուած բնագրում այդ նշանակալից իրադարձութեան՝ նմանատիպ միւսներից ոչ պակաս հանգամանալից ներկայացուած լինելը պիտի աւելի քան սպասելի լինէր: Ի դէպ, եթէ մեր վարկածը հաստատուի, ապա եւս մի լրացուցիչ փաստարկով կ'ա-

¹ Աճո, էջ 220-221:

պացուցուի Կ. Իւզբաշեանի վերոնշեալ ճշգրտումը, ըստ որի՝ Գագիկ Ա-ի մահը հարկաւոր է թուագրել 1017/1018-ով, այլ ոչ թէ աւանդական 1020 թուականով, քանի որ աւանդականը յաջորդում է Պետրոս Գետադարձի ընտրութեանը (1019 թ.), որը կայացել էր, ինչպէս վեր է հանուում Ուռհայեցու (=Յակոբոս Սանահնեցու) նշումներից, «հրամանաւ... Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն»:

Յաւելենք, որ «Հայաստանի եւ Աղուանքի թագաւորութիւններն ու Բիւզանդական կայսրութիւնը ժ դարում» հայ-Ֆրանսիական գիտաժողովում (Երեւան, 20-22 Սեպտեմբեր, 2010) Մելանիա Բալայեանը իր «Հայ-աղուանից կաթողիկոսութիւնը ժ դարի երկրորդ կէտին» զեկուցման մէջ կրկին փորձեց հիմնաւորել՝ Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսի աթոռակալութիւնը ըստ Ուռհայեցու տուեալների 960-970-ական թթ. վերագրելու հնարաւորութիւնը (Դաւիթ եւ Պետրոս կաթողիկոսների միջեւ, ինչպէս ենթադրում էին դեռ Մ. Բարխուդարեանցը եւ Հր. Աճառեանը¹): Սակայն պարզ է, որ մեր ներկայացրած վարկածը թոյլ է տալիս աւելի ամբողջական մեկնաբանել Աղուանից Փիլիպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ կապուած պատմական իրողութիւնների եւ դրանց մասին ժԲ դարի հեղինակի պատկերացումների գոնէ մեծ մասի անհամապատասխանութեան խնդիրը²:

դ) Դարբանդ – Կապանի արքայացանկի շտրոնդ անուան՝ Սեւադայի համար Մատթէոս Ուռհայեցուն հիմք է ծառայել, ըստ ամենայնի՝ «[Բաղբ–] Կապանի» արքայ Սենեքերիմի (բնագրում՝ «Սենեքարիմ») հօր մասին ինչ-որ մի գրաւոր կամ բանաւոր եւ լիովին իրական տեղեկութիւն, որում նա ներկայացուած է եղել իբրեւ «Աղուանից թագաւոր»: Այս տարբերակով նաեւ պարզուում է, թէ, ի վերջոյ, ինչ հանգամանք է պատճառ դարձել պատմագիր Ուռհայեցու համար՝ մի այդպիսի վրիպամբ միախառնելու «Աղուանք»-ի եւ «Կապանք»-ի Հայոց արքայատոհմերը, որից յետոյ նա իր ստացած «Կապանք»-ը նաեւ թեթեւօրէն կապել է «Դարբանդ աշխարհի» հետ («սահմանակից Օզաց եւ Ալանից»):

դ) Ուռհայեցու ցուցակի հինգերորդ եւ վերջին՝ վեցերորդ, իրականում՝ Սիւնեաց (Կապանի) արքաներ Սենեքերիմի ու նրա որդի Գրիգոր Բ-ի անունների համար հիմք է ծառայել, ինչպէս նշեցինք նախորդ կէտում, Սենեքերիմի՝ «Աղուանից թագաւոր Սեւադայ»-ի որդին լինելու վերաբերեալ լիովին սպասելի ու հաւաստի մի տեղեկութիւն, որը պատմիչն, իհարկէ, կարող էր իմանալ՝ գոնէ իբրեւ դէպքերի ժամանակակից: Գրիգորի մասին նա հէնց այդպիսի՝ ժամանակակիցի յատուկ նշում ունի. «...որ դեռ եւս կենդանի էր՝ մինչեւ գրէաք զայս մատենագրութիւնս մեր»: Եւ այդ նշումը ճիշտ է, քանի որ Գրիգոր Բ արքայի երկարատեւ իշխանու-

¹ Տե՛ս Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, էջ 170-172; Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, էջ 560. «Սա [Յովհաննէս Ե-ն – Ա. Յ.] օժեց հայոց Աշոտ Ողորմած թագաւորին (961 թ.) եւ ապա Վահագն կաթողիկոսին 968 թ. – Ուռհ. 3, 4, 33, 34, 231. Սմբ. պտմ. էջ 22»:

² Հմմ. Ա. Յակոբեան, Մատթէոս Ուռհայեցու վկայութիւնը..., էջ 318-322: Ի դէպ, առայժմ զուտ իբրեւ վարկած կարող ենք այսպիսի հարցադրում անել՝ արդե՞օք Խաչմասի գերեզմանատան «Յովհաննէս կրեյսար» տապանագիրը պէտք է կապենք այս Յովհաննէս կաթողիկոսի մասին յիշողութիւնների հետ:

Թիւնն սկսուել էր սելջուկների կողմից նրա հօր (Սենեքերիմի) ուխտադրուժ սպանութիւնից յետոյ (1094 կամ 1096 թ.), իսկ Ուռհայեցու երկը, ըստ ժամանակագրական վերջին ճշգրտման՝ աւարտուած է 1128 կամ 1131/1132 թուականով՝ (մեզ հասած ձեռագրում այն մինչեւ 1162/1163 թ. շարունակել է Գրիգոր Քեսունցի երէցը):

Ի դէպ, անզաւակ Գրիգոր Բ-ի իշխանութեան աւարտն աւանդաբար դրուում է 1066 թ.՝ ըստ Օրբէլեանի գլ. Կ-ի (միւս տարբերակում՝ ԿԱ) մատուցած ժամանակագրութեան: Գրիգորի մահից յետոյ չորս տարի Կապանում թագաւորեց Խաչէնից փեսայ բերուած՝ Բաղաց վերջին արքայ Հասանը (անուանուած նաեւ «Գեռաքարեցի»), աւանդաբար՝ մինչեւ 1170 թ. (բնագրերն են. «ի 619 թուին կրկին բարկացաւ Աստուած Բաղաց աշխարհիս եւ Սիւնեաց նահանգիս եւ զապաւէնն ամենեցուն եւ զտեղի ապաստանի զանառիկ ամուրն զԲաղաբերդ մատնեաց ի ձեռս Իսմայէլի անիծեալ եւ զիշխանն առն...», եւ՝ «բայց Գրիգորն, որ իշխէր Բաղաց, ետ ածել ի Խաչէնոյ իշխանացն մանուկ մի՝ Հասան անուն, ի Գեռաքարեցեացն. եւ ետ զգուտոր իւր Կատայն նմա ի կնութիւն եւ կացոյց ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ. եւ ինքն եւ եղբայր իւր Սմբատ յառաջ քան զառնուլ բերդին մեռանին ի 615 թուին: Իսկ մինչ զբերդն կամէին առնուլ, Հասան կացոյց բերդապահս, եւ ինքն առեալ զկին իւր եւ զընտանիս՝ ի գիշերի ել ի բերդէն եւ անց գնաց ի գաւառ իւր եւ ի տուն՝ ի Խաչէնք»): Սակայն մենք փորձել ենք ցոյց տալ, որ հաշուի առնելով հետագայ խաչէնեան իրողութիւնները (այդ թւում՝ վիմագիր դժուար-հերքելի նիւթերը)՝ նշուած թուերն անհրաժեշտ է սրբագրել՝ յետ տանելով շուրջ 15 տարով³:

Յաւարտս այս բաժնի, օգտագործելով պատեհութիւնը, կարելի է անդրադառնալ այն ուշագրաւ իրողութեանը, որը շօշափուեց քիչ վերեւում՝ Փիլիպպէ Աղուանից (Փառիսոսի) թագաւորի մասին Ուռհայեցու հաղորդումների քննութեան առիթով: Ինչպէս տեսանք, դէպքերին ժամանակակից Յակոբոս Սանահնեցու վկայութիւնների հիման վրայ (թէկուզ եւ մեզ առանձին չհասած) ԺԲ դարի պատմիչի կողմից արձանագրուած են փաստեր՝ ԺԱ դ. առաջին տասնամեակների Աղուանից կաթողիկոսներ Յովհաննէսի եւ Յովսէփի ձեռքով (աւելի ճշգրիտ՝ Անի մայրաքաղաքում նրանց նախագահութեամբ կայացած ժողովներում) Հայոց հայրապետների, ըստ ամենայնի՝ փոխադարձութեան սկզբունքով ձեռնադրուելու մասին (մի նոյնանման տեղեկութիւն վերեւում նշեցինք նաեւ 1081 թ. Ստեփան-

¹ Տե՛ս Ա. Բողոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքակաւանությունը եւ Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Եր., 1988, էջ 28-30 (նախորդ ուսումնասիրողների մօտ նշուում էր 1136/1137 թուականը):

² Օրբ., էջ 246, 247: Պատմութիւնն Արաբացիս Սիսական, էջ 335-337: Հմմ. Ողբք եւ հաւաչանք ի դիմաց Մօր մերոյ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի: Արարեալ Տեառն Ստեփաննոսի նախագահ մետրապօլիտին Սիւնեաց՝ որդոյ Տարսայիճ իշխանին, ի խնդրոյ շնորհագարո սուրբ վարդապետին Խաչատրոյ Կէչառացոյ ի ՉԽԸ թուականիս մերոյ, Նոր Նախիջեան, 1790, էջ 20 («Որոց վերջին՝ Սենեքարիմ, / նաեւ Գրիգոր որդի Աորին, / Ապա եւ զայս ի բարձ բարձին / ի ժամանակս Ելտշկուզին՝ / Ազգն այլասեւ եւ պարսկային, / որք հրով զաշխարհս տոչորեցին / ի վեց հարիւր մեր թուականին / եւ տասն եւ հինգ յաւելուածին»): Հմմ. Գ. Մ. Գրիգորյան, Ս. Գ. Հախվերդյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 79, 263:

³ Հմմ. Ա. Յակոբեան, Խաչէն-Խօխանաքերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը, էջ 115-124: Տե՛ս նաեւ ստորեւ, էջ 317-318:

նոս կաթողիկոսի կողմից Բարսեղ Անեցուն Հաղթատի ժողովում ձեռնադրելու վերաբերեալ): Արգ՝ դա, ըստ էութեան, հէնց այն պահանջն էր, որ ժ դ. վերջերին մեծ եռանդով առաջ էին քաշում Աղուանից եկեղեցական (եւ ենթադրաբար՝ նաեւ որոշ աւատական աշխարհիկ) շրջանակները՝ ի պատասխան Հայոց կաթողիկոսութեան փորձերի (յանձին, օր.՝ Անանիա Մոկացու ջանքերի)՝ վերականգնելու Թ դ. վերջից - ժ դ. կէսերի ժամանակաշրջանում խաթարուած աւանդական կարգը, ըստ որի՝ Աղուանից եկեղեցու աթոռակալի օրինակարգ (լեզիտիմ) ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուէր «հաւասարների մէջ առաջինի» (primus inter pares) գերակայ կարգավիճակ ունեցող Հայոց հայրապետի կողմից:

Նախ՝ նշենք, որ նախորդ դարերի բազմատեսակ աղբիւրներն առանց բացառութեան արձանագրում են միմիայն այդ աւանդական կարգը: Դա սկսում էր հէնց քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդունումից, որը Հայաստանում իրագործուեց Գալերիոս կայսեր՝ 311 թ. Ապրիլի 30-ին Սարդիկէում հրապարակուած «Հանդուրժողութեան մասին» էդիկտից մօտ 2 ամիս անց (Գրիգոր Լուսաւորչի «Եւնի ի վիրապէ», այսինքն՝ 311 թ. Յունիսի 24-ին)¹: Իսկ Աղուանքի դարձը վերագրելի է 315 թ. կէսերին, երբ Կապադովկիական Կեսարիայի Դեռնդիոս արքեպիսկոպոսի նստոցում անցկացուած 20 եպիսկոպոսների ժողովում (314 թ. Սեպտեմբեր) Մեծ Հայքի քահանայապետ ձեռնադրուելուց յետոյ Լուսաւորիչը, ըստ «Գրիգորի վարք»-ի տեղեկութիւնների՝ այդ երկիր ուղարկեց Թովմա Սատաղեցի եպիսկոպոսին (ըստ Գիւտ Արահեզացու «Թղթի»)՝ «այր մի երանելի՝ ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն, ի Հռոմ վաղաքէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքային»²)՝ Հայոց արքայի կանչով Հայաստան ժամանած, Գրիգորին ձեռնադրութեան ճանապարհած, ապա դիմաւորած ու նրա կողմից Արածանիում մկրտուած (Մեծ Հայքի, Վիրքի եւ Լազիկայի արքաների, բազմաբիւր ժողովրդի ու զօրքերի հետ միասին) Աղուանից թագաւորի ուղեկցութեամբ (որը, ըստ ամենայնի՝ մօտ 298-318 թթ. իշխած Վաչագան Ա Արշակունին էր, այլ ոչ թէ շուրջ 338-373 թթ. գահակալած Ուռնայրը, ում վրիպմամբ Աղուանից դարձի իրագործող է հռչակել ուշ՝ է դարում ծնունդ առած աւանդոյթը)³: Դրանից յետոյ յայտնի են Գրիգոր Լուսաւորչի Գրիգորիս թոռանը՝ Աղուանից «կաթողիկոս» ուղարկելը (330 թ.), Զ դ. կէսերի ասորի պատմիչ Զաքարիա Հոնտորի վկայութիւնը այսրկովկասեան երկրների եկեղեցիների՝ Հայոց կաթողիկոսի ենթակայութեան տակ գտնուելու մասին, է դ. սկզբին Հայոց հայրապետութեան նուիրապետական կառուցում Աղուանից եկեղեցու համար արքեպիսկոպոսութեան կարգավիճակի սահմանումը (ճիշտ է, այս տեղեկանու արձանագրումը մեզ է հասել լոկ Ը դարի աղբիւրներում), Ը դ. սկզբում Եղիա Արճիշեցու ծանր

¹ Հմմ. աստ, էջ 77-80 եւ **М.-Л. Chaumont**, Recherches sur l'histoire d'Arménie, p. 159-161; **Մ.-Լ. Ծօմոն**, Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութիւնը Կեսարիայում եւ մկրտութիւնը Բագաւանում, սճ. 29-31; **J.-P. Mahé**, Die Bekehrung Transkaukasiens, S. 111; **A. Mardirossian**, Le Synode de Vagarshapat, p. 249-260; **Կ. Իւզբաշեան**, Հայագիտութեան Անթառոնիում, էջ 12:

² Տե՛ս **Դասիս**, Ա.ժա, էջ 20; **Գիւտ Արահեզացի**, Թուղթ առ սուրբն Վաչէ, էջ 1081:

³ Հմմ. աստ, էջ 76-77 եւ **Ա. Յակոբեան**, «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը, սճ. 70-84:

պայքարը Աղուանից ինքնընծայ կաթողիկոս Ներսէս Բակուրի դէմ (ով նաեւ քաղկեդոնականութեան էր յարել) եւ աղբիւրագիտական նման այլ փաստեր:

Անանիա Մոկացու ներկայացրած պատկերից երեւում է, որ աւանդական կարգը չի վիճարկուել նաեւ Թ. դ. վերջին – Ժ. դ. առաջին տասնամեակներին, երբ քաղաքական խառնակ իրավիճակից ելնելով՝ շորս Աղուանից կաթողիկոսներ (սկսած Սիմէոն Բ-ից՝ 902-923) ձեռնադրուել էին սեփական եպիսկոպոսների կողմից, առանց Հայոց հայրապետների համաձայնութեան¹: Սակայն արդէն կարճ ժամանակ անց Մովսէս Դասխուրանցին այնքան ոգեշնչուած էր Ժ. դ. երկրորդ կէսի՝ վերոնշեալ գաղափարով (կաթողիկոսների փոխադարձ ձեռնադրութիւն), որ չէր խորշում անգամ իր աղբիւրի բնագիրը կեղծելուց: Օր.՝ ՊՍ-ի Գ.է գլխում նա արտագրել էր 704 թ. Պարտաւի ժողովի ընդունած մի փաստաթղթից («Ձեռնարկ, զոր խնդրեաց Եղիա՝ Հայոց կաթողիկոս ի ժողովոյն Աղուանից վասն միաբանութեան եւ ուխտի հաստատութեան Հայոց եւ Աղուանից»՝ պահպանուած նաեւ առանձին, այսպէս կոչուած «էջմիածնական Գիրք թղթոց»-ի երկու գրչագրերում)՝ «...պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ եւ ձերոյ հայրութեանդ, եթէ ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի՝ միաբանութեամբ աշխարհիս», որին յաջորդող բնագրի փոխարէն իր կողմից շարադրել էր. «...եւ Հայոց աթոռոյն ձեռնադրութիւն յԱղուանից աթոռակալէն լիցի, զի այս երիցագոյն է քան զՀայոցդ»²: Գուցէ, խորհրդանշական է, որ Դասխուրանցու այս պնդումը պահպանուել է ՊՍ-ի լոկ Բ խմբի ձեռագրերում եւ Ա խմբի միակ վաղ՝ 1730 թ. ընդօրինակութիւնում (ն), քանի որ ԺԼ. դ. երկրորդ կէսին Ղունկիանոս դպիրը, երկի հնագոյն ձեռագրում (ա, ԺԳ դարավերջ) «բնագրագիտական վերականգնում» կատարելով, քերել էր իր կարծիքով «յետնամոյծը» եւ փոխարէնը վերոնշեալ «էջմիածնական» գրչագրերից դրել էր դարի սկզբնաղբիւր-փաստաթղթի բնագիրը («որպէս եւ էրն ի սրբոյն Գրիգորայ անտի, զի անդ ընկալաք զլուսաւորութիւն եւ ճշմարտութեամբ գիտեմք, թէ զոր դուք ընտրէք՝ հաճոյ Աստուծոյ է եւ մեզ»)³:

Սակայն մեզ համար տուեալ դէպքում կարեւոր է ոչ այնքան Ժ. դարի Աղուանի եկեղեցական շրջանակների պատասխան պահանջի պատմական հիմնաւորուածութիւնը (թէպէտ վերջինի խախտուածութիւնը եւս կարեւոր ցուցիչ է, որպէսզի վստահութեամբ վերաբերուենք նախորդող դարերի աւանդոյթի հաւաստիութեանը), որքան այն, որ այդ՝ թէկուզ եւ անհիմն պայմանը փաստօրէն ընդունուել է⁴: Ու դա, կարծես թէ, ակնյայտօրէն ցոյց է տալիս ոչ այլ ինչ, քան այն օրինակելի

¹ Տե՛ս Դասխ., Գ.իգ /իդ/, էջ 346; Տե՛ան Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան..., էջ 139: Հմմ. Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 221.

² Տե՛ս Դասխ., էջ 302, տողատակ 7-9; Ա. Յակոբեան, Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի թղթերը, ս. 21-22:

³ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 152-153. Ղունկիանոս դպրի (հետագայում՝ արքեպիսկոպոս) մասին տե՛ս, օր.՝ Ա. Է. Հարութունյան, Գրիչ Ղունկիանոս Աշտարակեցու տապանագիրը եւ մատենագրական վաստակը, – «Վէմ» համահայկական հանդէս, Ը (ԺԴ) տարի, 2016, թիւ 2 (54), էջ 105-119:

⁴ Հմմ. Ա. Ա. АКОПЯН, Албания-Алуанк..., с. 262-263.

խնամքն ու խորաթափանցութիւնը, որոնցով ժամանակի ազգային ընտրախաւի պատասխանատու ներկայացուցիչները մօտենում էին աւատական մասնատուածութեան տարածման պայմաններում էթնիկ համախմբուածութեանը սպառնացող վտանգաւոր հասարակական միտումներին եւ անհրաժեշտութեան դէպքում չէին խորշում ամենալուրջ փոխզիջումների դիմելուց: Այստեղ տեսնում ենք, որ փոխզիջումն արտայայտուել է անգամ այնպիսի նրբանկատ ոլորտում, ինչպիսին եկեղեցական կառոյցի աստիճանակարգն էր (իսկ վերելում նշեցինք նմանատիպ մի իրողութիւն աշխարհիկ ոլորտում, երբ կենտրոնական Բագրատունեաց իշխանութիւնն ինքը սկսեց ճանաչել եւ ինվեստիտուրայով ապահովել տեղական մանր թագաւորութիւններին): Ի դէպ, բացի Աղուանից կաթողիկոսների նախագահած եկեղեցաժողովների մասին վերելում բերուած փաստերից, թերեւս, կարելի է նշուած փոխզիջման անուղղակի արտացոլումը դիտարկել ԺԱ դ. կէսին Թոնդրակեցիների աղանդի դէմ Գրիգոր Մագիստրոսի շարադրած երկու Թղթերում, որտեղ անթաքոյց շեշտուած է Աղուանից եկեղեցու հեղինակութիւնը (բնագրերն են. «...որ աւելի քան զհարիւր եւ զեաւթանասուն ամ մինչ ցայս անիծեալ զնոսա բոլոր Հայաստանաց եւ Աղուանից քահանայապետացն, զգուշացուցին ոչ մերձենալ իսկ առ նոսա...» եւ՝ «...զհարիւր եւ զեաւթանասուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց Մեծաց, նոյնչափ եւ Աղուանիցն եւ բիւր եպիսկոպոսք եւ անթիվ քահանայք եւ սարկաւազունք բողոքեցին ձեզ, եւ ոչ լուայք»)¹:

Արդ՝ ինչպէս արդէն նկատուած է գրականութեան մէջ, հէնց Մատթէոս Ուռհայեցու՝ ԺԲ դարի առաջին կէսում շարադրած «Ժամանակագրութեան» արձանագրումների բովանդակութիւնից ու ոճից է ամենից լաւ երեւում (այդպէս նաեւ՝ Հայոց Արեւելից կողմանքում ծնուած եւ հիմնականում ԺԲ դ. երկրորդ կէսում ստեղծագործած Մխիթար Գօշի երկերից), որ Ժ դարի վերջին իր՝ ասես բարձրակէտին հասած՝ էթնոմասնատմանը միտուած ճգնաժամային գործընթացը (այդ պահին Հայոց Արեւելից կողմանքում կարող էր անգամ ձեւաւորուել հայ էթնոսից անջատուած դուստր էթնիկ միաւոր՝ «աղուաններ» կամ «արեւելցիներ» նոր ինքնանուն-էթնոնիմով²) ԺԱ դարում թուլացել էր ու մարել³ (անշուշտ, այդ մարմանը որոշ չափով նպաստել էր նաեւ արտաքին գործօնը, այն է՝ սելջուկների արշաւանքները, որ մահացու սպառնալիք էին թէ՛ կենտրոնական Հայաստանի, թէ՛ ծայրամասային քաղաքական միաւորների համար): Եւ Մատթէոս Ուռհայեցին հետեւողականօրէն առիթներ է գտնում՝ բազմատեսակ ձեւերով շեշտելու իր ժամանակի «Աղուանք»-ի

¹ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Բնագիրն ... լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, էջ 154, 167; Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ներածութիւնը եւ բնագիրը Գ. Մուրադեանի, էջ 197, 207:

² Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 268-272; Առյճի՝ К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании, с. 45-46; А. А. Акопян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян, К изучению истории Кавказской Албании, с. 169-175; А. Акоруян, Н. Galstyan, Concerning the Study of ethnic Processes in the Caucasian Albania, p. 10-12.

³ Տե՛ս, օր.՝ Ա. Գ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, էջ 221-233:

պատկանելութիւնը «Հայոց աշխարհին», օր.՝ գրելով. «...ոչ կարաց մտանել յաշխարհն Աղուանից, որ ասի Խորին աշխարհ Հայոց, որ է աթոռ սրբոյ առաքելոյն Թագէտսի»¹, կամ (Աղուանից Յովսէփի կաթողիկոսին ուղղուած Դաւիթ Անհողինի կոչի մէջ). «Արդ՝ ժողովեա՛ զամենայն եպիսկոպոստոնսդ Հայոց աշխարհիդ, որ յԱղուանսն են եւ ի բանակ այսր հասի՛ր»², կամ (Բարսեղ Անեցու ձեռնադրման նկարագրութեան մէջ). «գնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի...»³: Հմմ. նաեւ Մխիթար Գօշի՝ «Վկայաբանութիւն Խորովու Գանձակեցոյ» երկում. «Ի ժամանակս բռնակալութեանն Ղեմացոց, յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպառսպուռ եւ անտերուչք շրջէին մնացորդք իշխանաց, որ ընդ բնաւ աշխարհիս վարատեալք՝ ոչ հնազանդելով միմիանց, մանաւանդ այնոքիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ»⁴: Հետաքրքիր է նաեւ, որ Միջագետքի Ուռհայ քաղաքում ապրած Մատթէոս պատմիչը, փաստօրէն, ոչինչ չգիտի Կուրի՝ էթնիկապէս բուն-աղուանական ձախսփնեակի մասին, որտեղ արդէն մի քանի դար առաջ աղուանական հաւաքական ընդհանրութեան՝ քրիստոնէութիւնը պահպանած հատուածի էթնոհամախմբման ճանապարհով կայացել էր նոր՝ «ուրիներ» ինքնանուանմամբ էթնոսի ձեւաւորումը⁵:

Ընդ սմին, Մատթէոս Ուռհայեցու եւ Մխիթար Գօշի համանման մօտեցումները տեսնում ենք դեռեւս ԺԱ դ. երկրորդ կէսին, օր.՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունու խօսքերում («...ի մերում սեփհականին իսկ յԱղուանեանն աշխարհի աւանն՝ կոչեցեալ Մար»)՝: Բնականաբար, նոյնն է նաեւ հետագայում, օր.՝ Յովհաննէս Վանական Վարդապետ Տաուշեցու մօտ (ԺԳ դ. առաջին կէս)՝, վերջինիս աշակերտ Կիրակոս Գանձակեցու (ԺԳ դ. կէս), Վարդան Արեւելցու (ԺԳ դ. երկրորդ կէս), ինչպէս նաեւ հետագայ մատենագիրներին երկերում⁶:

¹ Ուռհ., էջ 230:

² Անդ, էջ 81:

³ Անդ, էջ 221:

⁴ Տե՛ս Հայոց նոր վկաները, Աշխատութեամբ՝ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23: Հմմ. А. А. АКОпян, Албания-Алуанк..., с. 271-272.

⁵ Այդ էթնոսը, ինչպէս տեսանք վերելում, առաջինը յիշատակել է Յովհաննէս Դրասխանակերտցի (Դրասխ., էջ 258. «քանզի դրացիք մեր եւ ազգք, որ շուրջ գմեաք են՝ Յունականք եւ Եգեթացիք եւ Գուգարացիք եւ Մուտէացիք, հիւսիսական ազգք՝ բնակեալք առ ոտամբն Կովկասու...»):

⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Բնագիրն ... լոյս ընծայեց՝ Կ. Կոստանեանց, էջ 221: Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ներածութիւնը եւ բնագիրը՝ Գ. Մուրադեանի, էջ 250:

⁷ Վանականի մասին, որի ձեռագրական ժառանգութեան էական մասը դեռ հրատարակուած չէ, մասնաւորապէս տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» եւ նրանց ինքնութիւնը, էջ 247-251:

⁸ Մանրամասն տե՛ս Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, էջ 219-230:

Գ Լ ՈՒ Խ Չ

ԽԱՉԸՆԻ ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԸ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բաժին 1

ԽԱՉԸՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԶՐԱՅՈՒՄԸ ԺԲ ԴԱՐՈՒՄ

Մեծ Հայքի 15 նահանգներից 10-րդի՝ Արցախի գրեթե կենտրոնում՝ Խաչենագետի միջնահովտի աջ (հարավային) ափին՝ կաթողիկոսանիստ Գանձասարի դէմ դիմաց յառնող անտառապատ լեռան ժայռոտ գագաթին, բազմած է Հայոց Արեւելից կողմերի նշանաւոր ամրոցներից մէկը՝ Խօխանաբերդը (Խախանաբերդ): Ըստ է դարի «Աշխարհացոյց»-ի՝ դա Արցախի կենտրոնական գաւառներից մէկի՝ Մեծ Իրանֆի (կոչուած նաեւ՝ Մեծ Առանֆ, Մեծարանֆ, Մեծիւրեանֆ) արեւմտեան մասն է¹:

Խօխանաբերդը զբաղեցնում է ծովի մակերեւոյթից 1812 մ բարձրութեամբ լեռան (որը շրջակայ ժողովուրդը կոչում է Թարխանաբերդ) ներկայումս անտառապատ գագաթը՝ մօտ 0,6 հա տարածքով: Պահպանուել են ժամանակին անմատչելի պարիսպների առանձին կտորներ՝ մինչեւ 5 մ բարձրութեամբ, երկու քառանկիւն, կրասուաղ պատերով ջրամբարների փոսերը՝ 2-2,5 մ խորութեամբ, արեւելքում գտնուող կենտրոնական մուտքով անցնող ժայռափոր, 2-3 մ լայնութեամբ աստիճանները եւ բազմաթիւ շինութիւնների փոսահետքերը («նախնական հաշուամենբրով՝ կացարանների թիւն անցնում է յիսունից»²): Համարում է, որ այդ միջնաբերդը կառուցուել է Սահլ Սմբատեան իշխանի ժամանակներում, որի յիշողութիւնը պահպանուել է լեռան ստորոտին գտնուող Սահլատափ հանդամասի անուան մէջ: Հմմ. «Այս բերդից փոքր-ինչ դէպի արեւելք տարածուել է մի հարթ եւ բաւական ընդարձակ գետին, որ մինչեւ այսօր սոյն Սահլ իշխանի անուամբ կոչուել է Սահլատափ (Սահլի գետին): Այստեղ կան բազմաթիւ տների աւերակներ՝ կարգաւ Խաչեն գետի երկարութեամբ դասաւորուած»³: Միջնաբերդից ներքեւ՝ լեռան լանջին, փռուած են վարելահողի վերածուած տափարակներ, սակայն նրանց շրջագծով պահպանուել են շինութիւնների ու պարիսպների որոշ հետքեր:

Աւելի ներքեւ՝ լանջի մի բարձունքի վրայ՝ Գառնաքար գիւղից մի փոքր վերեւ, գտնուել է Հաւապառակ կամ Հաւոց պառակ անունով վանքը, որի եկեղեցիներից մէկի շինարարական արձանագրութիւնը գրուել է 1163 թ. («Յիշխանութեան Հասանա՝ որդո Վախտանգա»)՝, եւ շրջակայ ընդարձակ գերեզմանոցը, որի տապանագրերը ԺԲ-ԺԳ դարերի թուագրումներ ունեն: Վանքից դէպի արեւմուտք՝ մէկ ուրիշ ժայռոտ բարձունքին, գտնուել են իշխանական ապարանքի աւերակներ, որոնք

¹ Անանու (Է դար), Աշխարհացոյց, ս. 139:

² Ս. Սարգսյան, Խաչենի ամրոցները, էջ 77: Հմմ. Ծ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1985, էջ 19:

³ Տե՛ս Գ. Տէր-Յովհաննիսեանց, Բաղդասար մետրապոլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւն, – «Փորձ», 1880, հոփ 5, էջ 133-134, ծմ. 2:

⁴ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 33, հոփ 70: Հմմ. ստորեւ, էջ 316:

ժողովուրդն անուանում է Դարպասներ: «Պահպանուել են ապարանքի պարսպի մեծ մասի հիմքերը՝ կիսակործան անկիւնային բուրգերով ու դարպասով, երկու սենեակի պատերն ու ծածկի որոշ մասեր, ինչպէս նաեւ մի քանի այլ սենեակների մնացորդներ»¹: Բուն ապարանքի շինութիւնից «մի քանի մետր հեռու, կողք կողքի կառուցուած են երկու եկեղեցիներ: Դրանք միջին մեծութեան բազիլիկներ են, որոնցից հարաւայինին կից է փոքրիկ գաւիթ-սրահը»²: Տեղագրական երկերում այդ կառոյցը համարում էին լոկ Հասան-Ջալալեան իշխանատոհմի ապարանք³, սակայն արդէն Գարեգին Յովսէփեանն իրաւացիօրէն դիտարկել է այն Խօխանաբերդի ամրոց-բնակավայրի համալիրի մէջ՝ Քոլատակ վտակի հովտում⁴:

Խօխանաբերդի անուան հիմքը յայտնի է դեռեւս Բիաինական պետութեան ժամանակներից: Ք. ա. 741 թ. արշաւանքի առիթով այն յիշատակուած է Բիաինէլէի Սարգուրէ Բ արքայի՝ Գանձադուան սեպագիր տարեգրութեան մէջ՝ իբրեւ Ուխունէ երկրանուն: Վերջինիս տեղը, անկասկած, Խաչէնագետի հովտում էր, քանի որ նրանից առաջ նշուած Կու-Ալբա երկրանունը համապատասխանում է Տրտուի հովտի Մեծ Կուանճ գաւառի անուանը, իսկ նրանից յետոյ նշուած Տերիա երկրանունը՝ Կարկառ գետի ձախակողմեան Տրակետ (<*Տրա-գետ) վտակի անուան հիմքին (աշխարհացոյցեան Արցախի՝ նոյնպէս կենտրոնական Պիանք գաւառում)⁵: Իսկ Խաչէն անունն սկզբնապէս, ամենայն հաւանականութեամբ, կրում էր նոյնանուն գետի ափին գտնուող այն ամրոցը, որը շուտով դարձաւ Արցախի Մեծ Իրանճ գաւառի իշխանների գլխաւոր նստավայրը:

Նախորդ գլխում խօսեցինք ժ դարում Հայոց Արեւելից կողմանքում ձեւաւորուած Խաչէնի, Փառխոսի եւ Գորոզուի թագաւորութիւնների անկման մասին ժԱ դարի ընթացքում: Իսկ այստեղ հարկ է փաստել, որ, ի տարբերութիւն, օր.՝ Փառխոսի, Խաչէնի արքայական տոհմը, ըստ ամենայնի, գոյատեւել է՝ թէկուզ եւ բաժանուած մանր տիրոջներէ: Այդ իրողութիւնն է շեշտում Մխիթար Գօշը Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանութեան սկզբում. «Ի ժամանակս բռնակալութեանն Ղեմացոց, յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպառսպուռ,

¹ Ա. Ղուլյան, Խաչէնի իշխանական ապարանքը, – ԼՀԳ, 1984, հոմ 3, էջ 51:

² Ե. Մկրտչյան, Լեոնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, էջ 20: Հմմ. նաեւ Գ. Տէր-Յովհաննիսեանց, Բաղդասար մետրապոլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառոտ կենսագրութիւն, էջ 134 («Այս աներակների մէջ է նույնպէս Ջալալ մեծ իշխանի ընդարձակ պալատը, որ տեղացիներից կոչում է Դարբասներ, եւ որոյ մէջ կառուցած է գեղեցիկ եկեղեցի – բայց այժմ կիսաւեր»):

³ Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 181; Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Ա, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1903, էջ 599:

⁴ Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 15-17: Հայ միջնադարեան կենտրոնական բերդ-ամրոցների շուրջը ձեւատրուած բնակավայրերի ընդարձակ համալիրների մասին տե՛ս Ա. Զարյան, Ակնարկներ հին եւ միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինութեան պատմութեան, Եր., 1986, էջ 93-95, 106-108, 112-120, 139-141:

⁵ Յ. Կարազեղեան, Հայկական լեոնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, էջ 138, 200-201, 206; Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 317-318, 404-405:

եւ անտերուչք շրջէին մնացորդի իշխանաց, որ ընդ բնաւ աշխարհիս վարատեալք՝ ոչ հնազանդելով միմիանց, մանաւանդ այնոսիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ»¹: Այդ «վարատեալ» վիճակի մի ակնառու օրինակ Գօշը ներկայացնում է իր մի այլ գրուածքում՝ անուանուած «Ժամանակագրութիւն»։ Նրա տեղեկութիւնը վերաբերում է ԺԲ դ. կէսերին «Խաւախան բերդի» (իմա՛ Խօխանաբերդի) տէր Վասակի որդի Գրիգորին, որը փորձեց իր եղբայր Սմայատի սպանութեան վրէժը լուծել՝ «ի Հասանայ»՝ որդւոյ Դեսըմոյ», ընդ որում՝ Տօղան անունով թուրքմէն ցեղապետի օգնութեամբ («որդի Դարին Տաւղան անուն՝ իշխան աշխարհին ճարաբերդոյ»)՝: Ե՛ւ Գրիգորը, ե՛ւ Հասանը, որ Բ. Ուլուբաբեանի կարծիքով ազգականներ էին, իրենց դուտրերին կնութեան էին տուել Արցախի ցածրագիր մասերին տիրացած թուրքմէն ցեղապետներին. Հեւքան ամրոցի եւ Կայծոյ ծառ ու Դիւախառ լեռների մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Տաւղանը եւ Գրիգորը սպանուեցին, եւ միայն մէկ տարի անց իշխանի մարմինը կարողացան բերել ու թաղել Գանձասարի վանքում, «որ էր տապանատուն նախնեաց նորա»³:

Ի դէպ, Բ. Ուլուբաբեանը Գրիգորի եւ Հասանի իշխանաճիւղերի հետ ազգակից է համարում նաեւ Խաղբակեաններին ու Դլենեաններին⁴: Սակայն այդ տարբերակին պէտք է վերապահուամով մօտենալ, քանի որ 1232 թ. Գետիկի վանքում ընդօրինակուած Աւետարանի ստացող՝ Խաղբակի որդի Զաջուռի դուտր Վանենին, նուիրելով ձեռագիրը Հաւապտուկ վանքին («ես ի սուրբ մենաստանն, որ կոչի Հաւապտուկ, որ է շինեալ յանուն Սքեյ Աստուածածնին եւ է բնական տուն եւ շիրիմ Զաջոյ իշխանին եւ նախնեաց իւրոց, եւ է ի գաւառին Արցախոյ, եւ է հանդէպ ամրոցին, որ կոչի Խաւախանաբերդ, ի տէրութիւն երից հարազատացն՝ բարեպաշտ իշխանացն Զալալին, Զաքարիայի, Իւանէի»), յիշատակարանում իր իշխանատոհմը ծագեցնում է Վարդան Մամիկոնեանի զինակից Բակից. «...եւ ելեալ ի գիշերի եւթն հարիւր արամբ գնաց [Բակը] փախստեայ յերեսաց Շապհոյ [!] արքայի Պարսից յամուրսն Արցախայ, եւ կեցեալք բարեպաշտութեամբ ... մինչեւ

¹ Հայոց Աոր վկաները (1155-1843), էջ 23:

² Տե՛ս Դասխ., էջ 354 (Յաւելուած Բ); The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš, p. 486. Յասակ տարեթիւ չկայ. «Ժամանակագրութեան» վերջին թուականը 3-4 դրուագ առաջ ետաձեւ Աշուած 1147-ն էր («Եւ էր թուականն ԸՂԶ, եւ Հոռոմի՛ն՝ ՅԿԷ, իսկ Պարսիցն՝ ԸԼԶ»): 3-4 դրուագ յետոյ Աշուած է Վրաց Դեմետրէ թագաւորի մահը, որը տեղի է ունեցել 1156-ին:

³ Դասխ., էջ 354-355 (Յաւելուած Բ); The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš, p. 486. Հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչեճի իշխանությունը, էջ 120; Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասարթեան, Գանձասարի վանքը, – Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. Ե, Պէլլորո, 1974, էջ 91-92; Հ. Մարգարյան, Հերզ գավառի եւ Հերք (Հերքան) բերդի տեղորոշման շուրջը, – ԲԵՀ, 1984, հոմ 3, էջ 123-129: Ի դէպ, Հերքան/Հերզ ամրոցի տեղը պիտի որոշել՝ նրա անունը համադրելով ԱՀ (ԼՂՀ) Շահումեանի շրջանի արեւմուտքում ընկած Հրքեջ գիւղի անուան հետ՝ Թնագետի (Կուրակչայ) Բուլղուխ վտակի ափին: Սա -ոջ/-եջ – -ալ/-ան (>-աձ) վերջածանցների Աոյն հերթագայութիւնն է, որը առիթներ եղան դիտարկելու Աւեւ վերելում՝ Գայէգոճ – Գրուալ (էջ 51), Հոնջեճը – Հաճալ (էջ 205): Հմմ. այլ օրինակներ եւս. Աղաճեջ (գաւառ) – Աղաւնոյ (գետ), Դարաճոջ (Ե դար) – Դարաւ (ներկայիս):

⁴ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչեճի իշխանությունը, էջ 123:

յայս բարեպաշտ իշխանս Ջաջուռ»¹: Իհարկէ, Վանենիի սերունդը կարող էր եւ լաւ շիմանալ հին իրականութիւնը: Բայց եթէ դրկից Հասանեանների հզօրութեան պահին այդ սերունդն իրեն վերագրում է ոչ թէ հէնց նրանց հետ ազգակցութիւն, այլ մէկ ուրիշ տոհմակունք, ուրեմն դա՛ էլ պիտի համարուի մեծ չափով հաւաստի:

Արդ՝ Մխիթար Գօշի «Ժամանակագրութեան» մեզ հասած բնագիրը երեք դրուագ անց նշում է նաեւ. «...սակայն զմարտ պատերազմի ոչ դադարեցուցանէր [Իմա՛ էլտկուզեան աթաբէկը – Ա. Յ.] ընդ թագաւորին Վրաց [Դեմետրէ] եւ ընդ իշխանսն Խաչինոյ, զի ուրումն երթեալ զաղտագողի եւ առեալ զամրոցն Հարու [< * 2 [և] արու [7] – Ա. Յ.] ... », իսկ եւս 4-5 դրուագ յետոյ մնում է ուղղակի կիսաւարտ: Այդպիսով, ցաօք, մենք չգիտենք՝ ցանկացե՞լ է, արդեօք, հեղինակն այլ փաստեր էլ հաղորդել Խաչինոյի իշխանների մասին (գրելու պահին Գօշի համար շատ հարազատ էր նրանցից սերուած Հաթեբի ճիւղը): Սակայն նշենք, որ Գրիգորին յիշատակելը չի կարող քիչ կարեւոր դիտուել, քանի որ երկուսն իրարմ թագաւորազարմ այլ իշխաններ չեն արժանացել յանուանէ յիշատակման:

Խոխանաբերդի այս Գրիգոր Մեծ իշխանի (ինչպէս նա կոչուած է իր դստեր՝ 1215 թ. վիմագրում) յաջորդի մասին տեղեկութիւնը պահպանուել է Գանձասարում Նրջիս իշխանուհուն՝ 1174 թ. կանգնեցրած խաչքարի վրայ, որը ժէ դարում աջից օվալաձեւ կտրուել էր ու դրուել վանքի սեղանատան յետեւի դռան վերելում: Յ. Օրբէլին եւ Ս. Բարխուդարեանը կիսատ էին ընթերցել բնագիրը (լոկ 14 տողը) եւ, ըստ էութեան, թերի վերծանելով՝ թողել էին առանց մեկնաբանութեան²: 2010 թ. Մարտին հնարաւորութիւն ունեցանք՝ տեղում ուսումնասիրելու դիւրնթեռնելի դարձած վիմագիրը. Գանձասարի վանական շինութիւնները նորոգելիս սեղանատան դռան վրայ նոր բարաւոր էին դրել, իսկ հանուած խաչքարը տեղափոխել հարաւային պարսպապատի տակ: Պարզուեց, որ ժէ դարում լոկ վերջին 5 տողաւարտներն էին վնասուել՝ 1-2-ից 5-6 տառերով: Խաչի ստորին թեւից ձախ եւ աջ՝ համապատասխանաբար 9 եւ 16 կարճ տողերով (ամենաերկարը՝ 8 տառ) վիմագիրը վերծանուում է հետեւեալ ձեւով (գրչանկարը տե՛ս Յաւելուած Բ).

«Թիւն / :ՈՒԳ: էր [=1174 թ.]: Վա/խտանգ՝ տէ/ր Խաչինո[յ], / յերիտաս/արդ հաս/ակի փոխ/եցաւ ի / Ք^սա^սա: // Ես՝ Նրջի/ս, դուստր Հ/ասանա[յ], թոռ/ն Աբա-սա[յ] թ/ագ[ա]վորին, / մայր որդոցս, / որ Ա^սա^սա^ս անդ/ունդք կոր/ծանեց/ան, կան/գնեցի / աւար{...[1 կամ 2 տառ]} / իմ մաւր{...[2 կամ 3 տառ]} / զի{...[4 կամ 5 տառ]} / լա{...[4 կամ 5 տառ]} / եռ{...[5 կամ 6 տառ]}»:

¹ Տե՛ս Գարեգին Ա կթղ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, սն. 881-883; Առյճի՛ Խաչ-բակեանք կամ Պոռշեանք, էջ 14-15; 343-344; Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 182:

² Տե՛ս Ի. Օրբելի, Бытовые рельефы на Хаченских крестных камнях XII и XIII веков, – В кн.: Ի. Օրբելի, Избранные труды, Ер., 1963, с. 199-203՝ ըստ Բ. Ուլուբաբեանի (ըստ Ս. Բարխուդարեանի՝ «Առ. ժող., էջ 33»); Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 69, ր^թ 198 (վերծանել է մինչէ «Թագավորին» բառը, յաւելել՝ «եւ կանգնեցի զխաչս», սպաւ մշտել. «Վերջից 2-3 տող պատի մէջ են»); Բ. Ա. Ուլուբաբեան, Գանձասար, էջ 149-150 (Առյճը):

Վիմագրի 15-րդ տողում «որդոցս» բառի առաջին տառերը՝ ՈՐԴ-, փորագրողն սկզբում վրիպել, ապա նկատել ու ավելի փոքր շափերով տեղաւորել է ՄԱՅՐ բառի վերջին Բ-ի եւ -ՈՅՍ բառաւարտի Ո տառի վերելում: 22-րդ տողում փորագրողը ՄԱԽԲ բառի առաջին տառը սկզբում վրիպել, ապա նկատել ու տեղաւորել է (աւելի փոքր շափերով) ԻՄ բառի Մ-ի աջ հորիզոնական ստեղնի տակ: Վերջին 5 վնասուած տողերի վերականգնման առաւել հաւանական տարբերակը հետեւեալն է. «կան/գնեցի / աւարչտ} / իմ մաւրչս եւ} / զիչմոց զա}/ւաչկացս հ}/եռչացելոց}»: Ճիշտ է, վիմագրերում մեզ, իրօք, չի հանդիպել «կանգնեցի աւարտ» բանաձեւը՝ «շիրմաքար դնելու» իմաստով, այն չկայ նաեւ «Հայկազեան բառարան»-ում, թէպէտ, թւում է, թէ անհարազատ չէ լեզուին¹:

Այս բնագրում հանգուցեալին տրուած՝ «ալէ Խաչինո[յ]» եւ «յերխասաւոդ հասակի փոխեցաւ» բնութագրումներն ուշադիր քննելու դէպքում, թւում է, թէ առկայ փաստերը հնարաւոր չէ մեկնաբանել այլ կերպ, քան ենթադրելով, որ 1174 թ. մահացած Վախտանգը եղել է Գրիգոր Մեծի որդին ու յաջորդը, իսկ Նրջիսը՝ Գրիգորի կինը: Իշխանուհին ասում է, որ Վախտանգից բացի (երեւի՝ նրանից առաջ) կորցրել է նաեւ այլ զաւակների (կամ գոնէ մէկին)՝ «որդոցս, որ Աստուծոյ անդունդք կործանեցան»: Նրա միւս նշումից՝ «Ես՝ ... թոռն Աբասա[յ] թագ[ա]վորին», բխում է, որ իր մայրը (այսինքն՝ Գրիգոր Մեծի զոքանչը, որի անունը, ցաւօք, նշուած չէ) եղել է Կիրիկեան վերջին արքաներից մէկի՝ Աբաս Ա-ի (1113-1145) դուստրը: Նրջիսի հայր Հասանի, այսինքն՝ Գրիգոր Մեծի աներոջ մասին աղբիւրագիտական ուղիղ տուեալների բացակայութեան պատճառով ներկայումս դժուար է վերջնական կարծիքի գալ. պարզ է լոկ այն, որ նա չէր կարող որեւէ աննշան իշխանատոհմից լինել: Հնարաւոր է, որ դա Խաղբակեան Հասան Ա-ն էր՝ եղբայրը Դարպասների ճանապարհի 2 խաչքարերի վիմագրերում յիշուած Զաջուռ Ա-ի²: Հաւաստուկի գերեզմանատանը նրա կանգնեցրած՝ մորուքով ու սաղաւարտով հեծեալի քանդակով մեծ խաչքարի վիմագիրն է (վերջից վնասուած). «ՈՒԳ: [=1184 թ.]: / Ես՝ Հասան, որդի Խ/չաղբակայ, / կանչգն}/եցի զխա/չչէ}րս ի վ/չերայ...»³: Այս վարկածով՝ Աբաս թագաւորի փեսան լինելու փաստից նաեւ բխում է, որ Հասանը Խաղբակ Ա-ի հէնց աւագ որդին է եղել, որը, թերեւս, ի տարբերութիւն Զաջուռ անունով ավելի յայտնի եղբօր, չի թողել որդի-ժառանգ: Իսկ նրան Բաղաց արքայադստէր ամուսին «Հասան Գեռաքարեցու» հետ համադրող Գար. Յովսէփեանի միտքը⁴ շտապողական է թւում (տե՛ս ստորեւ). ճիշտ չէ նաեւ այս Զաջուռ Ա-ին իր համանուն թոռան հետ (=Վանենու հօր) նոյնացնելը:

¹ Հմմ. Հայերէն բացատրական բառարան, Կազմեց՝ Ս. Տ. Մալխասյանց, հտ. Ա, Եր., 1944, էջ 293:

² Տե՛ս Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պողեանք, էջ 16; Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 74, հ^տ 217, 218 (առաջին վիմագիրը թուագրուած է 1173-ով, տե՛ս ստորեւ, էջ 322):

³ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 34, հ^տ 76:

⁴ Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պողեանք, էջ 16-17:

Նկատելի է, որ Նրջխսի վիճազրի թուականի երկրորդ տառը մի փոքր տարբերում է բնագրի միւս Խ-երից: Լրիւ հասկանալի չէ նաեւ նրանից աջ մէկ կէտը (թուականի կրկնակէտ կայ միայն Գ-ից յետոյ): Եթէ իբրեւ վարկած՝ մտածէինք, թէ գրողը կամեցել է «Ո» եւ «Գ» թուանշանների միջեւ, ասենք, կցագիր «և» գրել (նմանուած՝ Խ-ի), ապա թուականը կը լինէր «Ո եւ Գ», այսինքն՝ 1154 թ., որը չէր հակասի աղբիւրների մի խումբ տուեալների: Բայց եթէ կասկածի տակ շառնենք վիճազրի թուականի հաւաստիութիւնը, ապա պիտի որոշակի վերապահումով մօտենանք Գրիգոր Մեծի որդի եւ «Խաչիւնոյ երիտասարդ տէր» Վախտանգին յաջորդած Հասան Մեծ Կրօնաւորեալի պնդմանը՝ իր «աւագութեան» 40 (կամ 30) տարիների մասին¹, եւ նրա՝ Խաչէնի իշխանաց իշխան («տէր») դառնալու աւելի իրական թուական համարենք 1174-ը:

Ինչ վերաբերում է Հասան Դեսուճեանին, ով, ըստ Մխիթար Գօշի՝ սպանել էր Գրիգոր Մեծին ու նրա Սմպատ եղբորը, ապա հնարաւոր է ենթադրել, որ նրա տիրոջթններն ընդգրկել են Խաչէնագետի Քոլատակ վտակի վերնահովտում գտնուող Կոշիկ անապատի շրջակայքը (դա Կարկառի ձախակողմեան վտակների աւազանների հետ միասին կազմում էր աշխարհացոյցեան Արցախի կենտրոնական Պիանք գաւառի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնը²), քանի որ այդ վանքի երկու վիճագրերում յիշուած է Դեսուճ անունը: Դրանցից մէկը (մեծ գրանիտէ խաչքարի թեւերի շուրջը 20 կարճ տողերով) թուագրուած է 1179-ով. «Թուականին :ՈԻԸ: [=1179 թ.]: Ես՝ Շահան, որդի[ր]ի[ր] Դեսուճա[յ], կանգնեցի զխաչս ի տապանի եղբար իմո[յ] տէր Գրիգորո[յ]»³: Մէկ այլ մեծ, գեղաքանդակ խաչքարի վրայ պահպանուել է նաեւ, ըստ ամենայնի՝ սրանում յիշուած Շահանի 6-տողանոց տապանագիրը. «Թիվ :ՈԾԲ: է [=1203 թ.]: Ես՝ Տէր Գագիկ եւ եղբայր իմ Գրիգ[ր]ո[ր], որդիք Շահանայ, կանգնեցաք զխաչս հար մերո[յ]...»⁴: Ի դէպ, տէր Գագիկի անունը յուշում է, որ Դեսուճեանների հետ կարելի է կապել ու կոտրուածքի տեղում աւագ Դեսուճի անունը վերականգնել վերջերս Կարկառի Պտրեցիք (Բազարա) վտակի հովտում գտնուող Օխտը եղջի հնավայրում յայտնաբերուած մի խաչքարի վիճագրում. «Թիւն :ՈԺԲ: էր [=1163 թ.]. Գագիկ՝ որդի Հասանա[յ], թոռն {Դեսուճայ Գ...}»⁵ (այստեղ պիտի հաշուի առնել, որ Գագիկ անունն Արցախում քիչ է հանդիպում. բացի

¹ Մանրամասն տե՛ս ստորեւ, էջ 307, 316-318:

² Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 311-316: Վանքի՝ «Կոշիկ» անունը դեռեւս ԺԳ դարում արձանագրուած է երիցս. տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պր. V, էջ 28, հիմ 56 («:ՈՂԳ: [=1244 թ.]. յանուն Ա.՝սմմնոյ, ես՝ Պոռշ, որդի իշխանին Վաս[ա]կա[յ], լուսով միաբանեցա[յ] Կոշիկ անապատոյ. տւիր...»): էջ 30, հիմ 61 («Ես՝ Վասակ, գնեցի հող ի Վանաւատեղս, ետու Կոշիկ անապատ. միաբանքս տւիր...»): էջ 32, հիմ 68 («Ես՝ Տայլ [վերծանուած՝ Տղէշ, որը, սակայն, ուղղելի է ըստ լուսանկար 22-ի եւ գրչանկարի – Ա. Յ.], որդի {...}այ, իմ ընչից գնեցի հող, {մի}խաբանեցայ Սմմբ Նշանիս կամակցութեամբ եղբարցս Կոշիկ ան[ա]յապատոյ. եւ{ի} տւիրն ինձ...»):

³ Դիվան հայ վիճագրության, պր. V, էջ 25, հիմ 45:

⁴ Ա.Աղ., էջ 26, հիմ 49:

⁵ Տե՛ս Ս. Սարգսյան, Յու. Առաքելյան, Պատարա, Եր., 2006, էջ 10:

Պիանք գաւառի այս դէպքերից, այն առկայ է նաեւ որպէս Գորոզուի՝ Ժ դ. վերջի թագաւորի անուն): Սրա հետ կարելի է կապել եւ նոյն Հասանի (որը լիովին կարող էր լինել Գրիգոր Մեծ Խօխանաբերդցու թշնամին) տապանագիր համարել մօտակայքի միւս խաչքարի վիմագիրը. «Ի ՌԺԴ: Թուական[ի] [=1165 թ.]. կանգնեցա[յ] խաչս ի տապանի Հասանա[յ]՝ որ չդոյ[՞]...} ալ չ[՞]... որք} երկրպագէք, յաղաթս յ իշեցէ՛ք»¹: Զափազանց հրապուրիչ է նաեւ մօտակայ տապանատանը կանգնած խաչքարի 10-տողանոց վիմագիրը («Թիւ / :Ոէ: էր [=1158 թ.]: Ես՝ Ս/մ-պատ՝ որդի / Վասակա[յ], կան/գնեցի զխ/աչս որդ/ոյ իմոյ Դաւ/թոնիս, որ կիս/աւրեա[յ] փոխ/եցաւ ի Ք~~իստոս~~»)՝² կապել Հասան Դեսումեանի թշնամի Գրիգոր Մեծի եղբայր Սմպատ Վասակեանի հետ. տեղը յարմար է, թէպէտ ոչ մեծ խնդիր կայ լոկ ժամանակի առումով (իսկ, գուցէ՝ պէտք է ընթերցել՝ «Թիւ :ՈԲ:՞[՞] էր [=1153 թ.]»՝ հաշուի առնելով գոնէ գրչագրերում Բ → Է յաճախադէպ շփոթը):

Իսկ նոյն Դեսումի երկրորդ վիմագիրը (Կոշիկ անապատի սրահի հիւսիսային պատի մեծ խորշի մէջ՝ հողմահարուած, 7-տողանոց, Խաղբակեան Վասակ իշխանի որդի Պռոշի՝ 1244 թուակիր վիմագրի կողքին) յայտնում է մեծածաւալ նուիրատուութիւնների մասին. «Յնու}ովն Աստուծոյ, ես՝ Դեսում, որդի Սիսաքին, ամուսին իմ՝ Մամա[յ], միաբանեցաք ս~~ք~~բ ուխտիս եւ տվաք Մ~~ք~~բ Գերգա[յ] ի մեր հայրենե~~ք~~ց նովս Ղ{...} Ածերածու Մ~~ք~~բ Գերգի մեր տնաջաղաց³ իւր հողի Խոշոտլարէն ու զԶկնաւազն ու {...}... Միաբանք տվին :Գ: ԺՀամ...} ...»⁴: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ մօտաւորապէս 1250 թ. Հասան Զալալ իշխանի գլխաւորութեամբ Սարթախ մոնղոլ փոխարքայի մօտ ժամանած 5-6-հոգանոց խմբի մէջ էր «եւ զԴեսում իշխանն՝ պարկեշտ պատանի»⁵, որին հնարաւոր է համարել վերջին արձանագրութեան մէջ յիշատակուած՝ Սիսաքի որդի եւ Մամայի ամուսին Դեսումի հետ: Նշենք նաեւ, որ, ինչպէս յայտնի է Հաղբատի Ս. Աստուածածին (անուանուած՝ Խաթունաշէն) եկեղեցու 6-տողանոց ընդարձակ, ցաւօք, անթուակիր շինարարական վիմագրից («Վաման Աստուծոյ, շինեցաւ եկեղեցիս արդեամբք Խաթունին՝ չդստե}ր Հասանայ, յագգէ Դեսումեանց, որ բերաւ ի Խաչենոյ յամուսնութի~~ւն~~ Զաքարիա, որ էր տէր Գագա[յ] եւ Տաւշո[յ], Գարդմանա[յ] եւ Տէրունականին եւ այլոց գաւառաց: Ընդ որում եկեալ եղբարք իւր՝ Սենեքերիմ եւ Սեւադա[յ], եւ փոխեալ ի Ք~~իստոս~~՝ եդան առ դրան կաթողիկէիս. իսկ Խաթունն վ~~ա~~ն յիշատակի նոցա եւ իւր շինեաց զսա...»⁶), Դեսումեանների մի ճիւղը ԺԲ դ. վերջին կամ ԺԳ դ.

¹ Աճղ:
² Աճղ, էջ 9:
³ Գուցէ եւ՝ ընկալելի է Մերտնա ջաղաց (կամ մերձն Ա ջաղաց⁶) փխ մեր տնաջաղաց:
⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 28, հ^տ 57:
⁵ Կիրակոս, գլ. ԾԵ, էջ 359: Պատմիչը լանուանէ Աշուտ է Ասա Գրիգոր Տղայ իշխանին, Մարկոս վարդապետին եւ Գրիգոր եպիսկոպոսին:
⁶ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 220, հ^տ 111: Ծարումակութեան մէջ. «Եւ ես՝ տէր Յովհաննէս եւ միաբանքս Հաղբատա[յ], տուաք սոցա Խ-ունք մի պատարագ ի տարոջն»: Այս վաճառար-եպիսկոպոսը կարող է լինել ԺԲ դ. վերջից մինչեւ 1220-ական թթ. պաշտօնավարած Յովհաննէս Ա-ն՝ Գրիգոր Ա Ծարեցի իշխանի որդին, կամ Արամ յաջոր-

սկզբին տեղափոխուել է Լօռի (Բլուզ Զաքարէ Վահրամեանը գործուել է 1204/1205 թ.¹): Հաղբատի տապանատան կենտրոնական շարքի շիրմաքարերի մէջ կան «Սեւադայ» եւ «Սընաքերիմ՝ թ[ո]ն աւագ Սենաքերիմա[յ]» տապանագրերով շիրմաքարեր (դրանց միջեւ միայն երկու տապանաքար կայ)², որ կարող են վերագրուել Խաթուն Դեսումեանի եղբայրներին. այդպէս յայտնի է դառնում նաեւ նրանց՝ Սեմեֆերիմ անունով պապը, որը, թերեւս, կարող է համարուել Կոշիկ անապատում երկիրցս վկայուած Շահան իշխանի հայր Դեսումի եղբայրը կամ հորեղբորորդին:

Ընդ սմին, Դեսում անունը մէկ անգամ յիշատակուած է նաեւ Զարեքդարի վանքի, ըստ ամենայնի՝ ԺԳ դարի մի փոքրածաւալ նուիրատուական վիմագրում (եկեղեցու հիւսիսային պատին, ներքուստ, 6-տողանոց եւ անթուակիր). «Աստուծով, ես՝ Դեսում, միաբանեցա[յ] սաբբ ուխտիս, տվի :Ա: գիրք... {տվ}ին :Ա: Ժամ սաբբ Ակոբի տանին»³: Սակայն այդ տարածքի տարբերակն աւելի քիչ է հաւանական նաեւ այն պատճառով, որ հէնց նրանից մի փոքր հեռու՝ Վաղուհասին արեւմուտքից հարեւան Վարդանագոմեր (Վարդանլու) գիւղատեղիի եկեղեցու բարաւորին է պահպանուել արձանագրութիւն՝ գրուած «Տաւղան իշխանի ամուսին» եւ Գրիգոր Մեծ իշխանի դուստր Հասանի (բնագրում՝ «Հասն») անունից, որն արդէն Բ. Ուլուբաբեանի կողմից իրաւացիօրէն համադրուել է Մխիթար Գօշի նշած թուրքմէն ցեղապետի այրու հետ⁴: Տեղին նշենք, որ այդ շինարարական վիմագիրը ժամանակին ընթերցուել է Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի կողմից⁵, իսկ վերջերս այն լուսանկարել եւ ճշգրիտ վերծանել-սրբագրել է ճարտարապետ Սամուէլ Այվազեանը (բաւականին միաձեւ յստակ տառերով եւ լաւ պահպանուածութեամբ վիմագրի 10 տողերից ութը կիսակլոր են, իսկ վերջին երկու՝ բարաւորի կիսաշրջանի կենտրոնում տեղադրուած կարճ տողերը՝ հորիզոնական): Լուսանկարը եւ վերծանութիւնը սիրալիր տրամադրելու համար մեր երախտագիտութիւնը յայտնելով ուսումնասիրողին՝ օգտագործում ենք առիթը՝ այդ ուշագրաւ բնագիրը հրատարակելու ամբողջութեամբ (գրչանկարը տե՛ս սոյն աշխատութեան Յաւելուած Բ-ում).

«Ի թվիս :ՈԿԴ: էր [=1215 թ.]: Ի վերջին եւ ի նվաղել ժամանակիս, / ես՝ Հաս[ա]յն^[?], դուստր Մեծին Գրիգորոյ, ամուսին Տաւղան/այ իշխանի, շինեց[ի] զեկեղեցիս ի փրկութիւն իմ / եւ առն իմո[յ]: Առաջն՝ որ լինի զաւագ եկ[եղ]եցի/ն՝ առն

դած Առնանուն եղբորորդին (Հասան Ա-ի եւ Դօփի որդին), որի յաջորդ Համագասայ եւ պիսկոպոսի առաջին թուակիր վիմագիրը 1242-ից է (տե՛ս ստորեւ, էջ 323):

¹ Տե՛ս Ա. Ի. Ծահնագարյան, Վահրամյանների իշխանութիւնը, Եր., 1990, էջ 67-68, 128: Հեղինակի կարծիքով (էջ 70-71)՝ Խաթունաշէնի եկեղեցու շինարարական վիմագիրը գրուած կարող էր լինել մինչ Զաքարէի եւ Խաթունի որդի Վահրամ Գագեցու կողմից Ծամքորի ազատագրումը (բնագիրը Վահրամյանների տիրոջների թում այդ քաղաքը չի յիշատակում), այսինքն՝ 1205-1216/1217 թթ. միջեւ: Վահրամը վախճանուել է մոնղոլների դէմ 1249 թ. անյաջող ապստամբութեան ժամանակ կամ դրանից ոչ շատ անց, ըստ Արտ. Ծահնագարեանի՝ մօտատրապէս 1250/1251 թ. (անդ, էջ 127-128):

² Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 187, հ^տ 54, ԻԲ, Ի:

³ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 133, հ^տ 444:

⁴ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանութիւնը, էջ 121:

⁵ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 115, հ^տ 383:

իմոյ արասցեն: Եթէ ոք յիմ/ոց կամ յաւտարաց խափանել ջ/անայ՝ մեր մեղացն պարտակ/ան է. կատարիչ[ք]ն աւրհ/նին / յԱստուծոյ: Բնագրում պահպանում ենք Հաս[ա]ն բառի կողքին Մ. Տէր-Մովսէսեանի դրած հարցական նշանը, քանի որ տուեալ անձնանունն արական է եւ մեզ յայտնի չէ նրա իգական տարբերակի օգտագործման ուրիշ դէպք (այդպէս՝ նաեւ Հր. Աճառեանին)¹: Վիմագրի 4-5-րդ տողերի «Առաջն՝ որ լինի զաւագ եկ[եղ]եցին՝ առն իմոյ արասցեն» հատուածը հնարաւոր է թոււմ հասկանալ իբրեւ «Առաջին [հերթին]՝ երբ [պատրաստ] լինի եկեղեցու աւագ [խորան]ը՝ թո՛ղ [պատարագն] իմ ամուսնու [հոգու յիշատակի] համար անեն»²: Հմմ., օր.՝ Գրիգոր Հեջուբի՝ Գօշաւանքի Ս. Գրիգոր կաթողիկէի շինարարական վիմագրում՝ «{ե}տուն զաւագ խորան՝ ինձ պատար[ագե]լ»³, նաեւ Դադիվանքի շինարարական վիմագրում՝ «...հաստատեցաք կամակցութեամբ եղբարցս՝ զաւագ խորանի զպատարագն յանուն վերագրելոցս կատարել»⁴, կամ Խորանաշատում Ներսէս կաթողիկոսի վիմագրում՝ «Ի :ՈՂԵ: [=1246 թ.]... ես՝ տէր Ներսէս Աղուանից կաթողիկոս, միաբանեցա[լ] ի Խորանաշատ[լ] Սաբբ Աստուծածնիս: Յիշատակ հաստատեցին զաւագ յեկեղեցիս իւր խորանաւքս ձեռամբ Վանական վարդապետին՝ շինողի վանիցս, ի տանի սաբբ ժողովոյն Նիկիա[լ]...»⁵: Արդ՝ Մխիթար Գօշը, Կիրակոս Գանձակեցին եւ ԺԲ-ԺԳ դարերի տարատեսակ աղբիւրներ բազմաթիւ առիթներով յիշատակում են Խօխանաբերդը (նաեւ՝ Խախան բերդ, Խախան բերդ, Խոյխան բերդ ձեւերով)՝ իբրեւ Խաչէն երկրամասի, ապա նրա Ներքին Խաչէն կոչուած հատուածի իշխանատոհմի⁶ կենտրոնական ամրոց: Սակայն այն իրականում գոյութիւն ունէր շատ վաղուց (մասնագէտներն ամրոցի հիմնադրումը վերագրում են վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանին), պարզապէս Թ-ԺԱ դդ. աղբիւրներում, մեր կարծիքով, աւելի տարածուած էր նրա «Խաչէն» անուանումը: Մեզ հասած աղբիւրներից այդ բերդանունն առաջին անգամ յիշում է (Յովհաննէս Դրասխանակերտցուց մի փոքր վաղ)՝ 982-988 (կամ 976-982) թթ. միջեւ գրուած Մովսէս Դրասխանացու երկի մի աղբիւր: Հստ ՊԱ-ի նախավերջին գլխի (Գ.իբ /իգ/) տեղեկութեան՝ 827 թ. Դադիվանքի «խորածորում»՝ վերջին «Միհրանեան» կոչուած Վարազ Տրդատ Բ իշխանն իր մանկահասակ որդու հետ

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, էջ 51:
² Վերծանութեան ինչ-ինչ բարդ տեղիներ քննարկել եմ լուսահոգի ուսուցչիս՝ Պարոյր Մուրադեանի հետ:
³ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI, Իջեւանի շրջան, Կազմեցին՝ Ս. Ա. Ավագյան, Հ. Մ. Ջանփոլադյան, Եր., 1977, էջ 106, հոմ 236, լուսանկ.՝ տախտ. ԽԸ:
⁴ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 198-199, հոմ 708, լուսանկ.՝ տախտ. XXIX; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 110, հոմ 1:
⁵ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Պատմա-հնագիտական դիտողություններ Նոր բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, էջ 100 (վերահրատ.՝ Կ. Ղաֆադարյան, Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի եւ պատմության, Խմբ.՝ Պ. Մուրադյան, Եր., 2007, էջ 221): Տե՛ս նաեւ ստորեւ (էջ 314) վերծանուած բնագրում. «...առաջ՝ իր երկր}պագանէք՝ Հասանա[լ] յաղարթս յիշէ՛ք»:
⁶ Այս տոհմը Գանձասարի կառուցող Հասան Ջալալ Վախտանգեանի անունով կոչուեց Հասան-Ջալալեաններ:

սպանուել է իր ազգական Ներսէճ Սիւնեցի իշխանի կողմից. այդ ողբերգական դիպուածը շարադրում է նաեւ Ստեփաննոս Օրբէլեանը, իսկ բուն աղբիւրը Թ դ. վերջի Հայոց կաթողիկոս Մաշտոց Եղիվարդեցու՝ մեզ չհասած պատմական երկն է¹: Դասխուրանցին Գ.իբ (իգ) գլխում յաւելում է, որ Վարազ Տրդատի սպանութիւնից յետոյ նրա այրին իր Սպրամ դստեր հետ կարողացել է փախչել եւ գիշերային ծանր ուղեւորութիւնից յետոյ ապաստանել «ի բերդն Խաչէնայ», որտեղ Սպրամն ամուսնացել է տեղի նշանաւոր իշխան Սահլ Սմբատեանի որդի Ատրներսեհի հետ:

Խաչէն ամրոցն առաւելապէս համադրուել է այլ բերդերի հետ՝ Կաշաղակաբերդի (նաեւ՝ Հաւախաղաց, Սախաղան՝ Խաչէնագետի վտակ Քոլատակի ու Կարկառի վտակ Պտրեցիքի ջրբաժան լեռնաշղթայի վրայ) կամ Հաւախաղացի (նաեւ՝ Հաւախաղաց, Լաչին-դայա՝ Տրտուի Թութխու եւ Արագջուր վտակների ջրբաժան լեռնաշղթայի վրայ)²: Սակայն Կիրակոս Գանձակեցու տուեալները չեն հաստատում այդ աւանդական համադրումները: Նա յայտնում է, որ մոնղոլները Կարկառի հովիտն ասպատակելուց յետոյ, նախ նուաճեցին Հաւախաղաց ամրոցը (=Կաշաղակաբերդ) եւ դաժան հաշուեյարդար տեսան նրա պաշտպանների հետ, ապա հասան Խօխանաբերդին (Գանձասարի դիմաց գտնուող) ու պաշարեցին այնտեղ Հասան Զալալ Վախտանգեան իշխանի գլխաւորութեամբ պատասպարուած բնակչութեանը: Պատմիչը, երիցս յիշատակելով Խօխանաբերդը, երկիցս նշում է, որ ամրոցն այդպէս էր կոչւում «ըստ պարսկական բարբառոյն», «ըստ բարբառոյն Պարսից» (այսինքն՝ «մահմեդական[արաբ, պարսիկ կամ թիւրք ժողովուրդ]ների լեզուով»): հաւանաբար՝ նա նկատի ունէր «դեղձ» կամ «սալոր» նշանակող արաբերէն «խոխ», «խուխ» բառը³ կամ մի ուրիշ օտարալեզու եզրոյթ: Իսկ դրանից բխում է, որ Գանձակեցու իմացած՝ ամրոցի «հայերէն» անուանումը մի հանրայայտ անուն էր, որը յիշատակելը նաեւ պարզապէս կրկնութիւն կը լինէր. դժուար չէ կռահել, որ դա հէնց «Խաչէն»-ն է: Այն նաեւ ողջ երկրամասի անունն էր՝ իբրեւ այդպիսին բազմիցս կրկնուած երկի շարադրանքի բովում, այդ թւում եւ մեր նշած գլխի վերտառութեան մէջ. «Լ. Վասն կոտորածին, որ ի կողմանս Խաչէնոյ...» (հմմ. նաեւ բուն շարադրանքը. «Այս իմաստուն իշխանս, իբրեւ ետես զյարձակումն անօրինացն, ամրացոյց զբնակիչս իւրոյ աշխարհին ի բերդն, որ կոչի Խօխանաբերդ՝ ըստ բարբառոյն Պարսից»⁴): Շեշտենք, որ Խօխանաբերդ – Խաչէն համադրութեան օգտին վկայող է նաեւ Մովսէս Դասխուրանցու՝ վերը բերուած տեղեկութիւնը Սահլ Սմբատեանի «Խաչէն» բերդի մասին, քանի որ Խօխանաբերդն աւելի մօտ է Դադիվանքի «խորածորին», քան Կաշաղակաբերդը (յիշենք, որ ՊԱ-ի տեղեկու-

¹ Տե՛ս վերեւում, էջ 140-148:

² Մ. Յովհաննիսեան, Հայաստանի բերդերը, Վեճեսիկ – Ս. Ղազար, 1970, էջ 452; Ծ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, էջ 23; ՀՀՇՏ բառարան, հտ. 2, էջ 665, 945; Ս. Սարգսյան, Խաչէնի ամրոցները, էջ 39-45:

³ Տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 481; Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Բ, Եր., 2002, էջ 247:

⁴ Կիրակոս, էջ 267-269:

թեան համաձայն՝ Դադիվանքին շատ մօտ գտնուող միւս՝ Հաւախաղաց ամրոցը կառուցուել է աւելի ուշ՝ Գրիգոր Ատրնեբսեհեանի կողմից)։

Նշուած համադրութեան օգտին է խօսուած, գուցէ, նաեւ Անանիա Մոկացու յիշատակած «Խաչինայ» վանքի գոյութեան փաստը, եթէ նկատի ունենանք, որ Խօխանաբերդի անմիջապէս լանջին գտնուած է Հաւապառակ կոչուած նշանաւոր վանական համալիրը, իսկ Կաչաղակաբերդին մօտիկ նման հոգեւոր հաստատութիւն յայտնի չէ։ Վերջապէս, թոււմ է, թէ կարելի է ուշադրութեան առնել այն հանգամանքը, որ Խօխանաբերդի լեռնազանգուածը յառնում է անմիջապէս Խաչնագետի հովտի վերելում, իսկ Կաչաղակաբերդը նրա Քոլատակ վտակի հովտի միջնամասում է, ընդ որում Խաչնագետ գետանունը եւ նրան յարող Խաչինաձորը յիշուած են արդէն ԺԹ-ԺԳ դդ. վիմագրերում (հմմ. «Ա։ լուծ ի Խաչինաձոր...»¹; «տվաբ զ[հողս]... ի Խաչենագետի...»², տե՛ս նաեւ աւելի ուշ շրջանի՝ ԺԸ դ. կէսերի վիմագրում. «:ՌՄԶ: Թվէն [=1757 թ.]. կաման Աստուծոյ, ես՝ Ղուկաս վարդապետս, շինեցի մէկ ճաղաց [ի] Խաչանակետ...»³, ինչպէս նաեւ 1473 թուականի (սկզբնապէս սխալմամբ ընթերցուած՝ 1493) մի յիշատակարանում. «...գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառիս Խաչենաձորոյ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփաննոսի...»⁴): Նշենք նաեւ, որ Խաչն – Խօխանաբերդ համադրումն իրենց քարտէզներում հետեւողականօրէն կատարում են Ս. Երեմեանը եւ Բ. Յարութիւնեանը⁵։

Հայկական աղբիւրներից յետոյ անդրադառնանք նաեւ Խաչնի բերդի մասին ԺԳ դ. առաջին կէսի արաբալեզու հեղինակ Մուհամմադ ան-Նասաւիի «Սուլթան Զալալ ադ-Դին Մանկբուրնայի կենսագրութիւնը» վերտառութեամբ երկի վկայութեանը։ Ըստ աղբիւրի՝ մեր կողմից օգտագործուած ռուսերէն թարգմանութեան բնագրի՝ մոնղոլներից փախչելով Առաջաւոր Ասիա հասած Զալալ ադ-Դին Խորեզմշահի վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքի բանակը 1227 թ., անցնելով Արաքս գետից հիւսիս, «կանգ առաւ Խաչն ամրոցի մօտ, որտեղ գտնուած էր Զալալ ադ-Դինը [resp. Զալալ Դօլան]՝ Իւանէ ալ-Գուրչիի [իմա՛ Իւանէ Զաքարեանի – Ա. Յ.] քրոջորդին։ Շարաֆ ալ-Մուլքն սկսեց սպառնալ ու սարսափեցնել նրան, մինչեւ որ հաշտութեան մասին համաձայնութեան եկաւ՝ այն պայմանով, որ իրեն կը վճարեն 10 հազար դինար բերքերի եւ ազատ կ'արձակեն նախկինում ու վերջերս գերուած 700 մահմեդականներին» (շարունակութեան մէջ. «Դրանց մէջ կային եւ այնպի-

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 38, հմմ 82:

² ԱճՊ, էջ 214, հմմ 755:

³ ԱճՊ, էջ 138, հմմ 460:

⁴ Տե՛ս Մ. Էպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 247; ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն III (1481-1500 թթ.), Կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր., 1967, էջ 344:

⁵ Տե՛ս Иованнес Драсханакертци, История Армении, Пер. с древнеармянского, вступ. статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян, Ер., 1986 (ներդիր «Армения и сопредельные страны в 701-862 гг.» քարտէզը՝ Ս. Տ. Երեմեանի); Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության ատլաս, էջ 81: Ըստ այսմ՝ պետք է ուղղել նաեւ մեր՝ 2009 թ. գրքի՝ «Արցախի կենտրոնական եւ Սիւնիքի հիւսիս-արեւելեան գաւառները ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» ներդիր-քարտէզում:

սիք, որ գերեվարուել էին մանուկ հասակում, իսկ գերութիւնից ազատուեցին արդէն ծերունի»¹): «Խաչէն... միջնադարեան ամրոցի» համար թարգմանիչը եւս ծանօթագրում է. «Ճիշտը՝ Խօխանաբերդ»²:

Ան-Նասաւրի նման՝ *Խաչէն «նահանգի» ամուր բերդի յիշատակութիւն է պահպանել նաեւ ԺԳ դ. առաջին կէսի պարսկալեզու անանուն հեղինակն իր «Աշխարհի զարմանալիքները» աշխարհագրական երկում, որի ստեղծման ժամանակն արեւելագէտ Ն. Միկլուխո-Մակլայը համարում է 1220-ական թթ. կէսերը³: Բառարանի ձեւով կազմուած այդ երկի ուսերէն թարգմանութեան մէջ արաբերէն «Խա» տառի տակ շարադրուած է նաեւ, ըստ ամենայնի՝ «Խաչէն» բառայօդուածը, թէեւ պահպանուած ձեռագրերում վերնագիր-բառի տեղը բաց է թողած), որում ասուում է. «Այդ նահանգը [վիլայաթ] դժուարամատչելի է, լեռների եւ անտառների մէջ. պատկանում է Առուանի մարզերին [ա՛մա՛լ]. այնտեղ հայեր են [ապրում]. Աբխազի [Իմա՛ Վիրք] մարդիկ նրանց փաղիշահին տագաւեր [Իմա՛ թագաւոր] են անուանում. նրանք աբխազների հետ խոռվութիւններ են անում: Նրանք ամուր բերդ ունեն: Իսլամի տիրակալ-փաղիշահը՝ յաղթանակող աշխարհիկ ու հոգեւոր գործերում, 611 թ. [Հիշրէի, = 1214/1215 թթ.] արշաւեց կիրճի [դարէ] խորքը. նրա զօրքերը յաղթանակ տարան եւ համատարած կոտորած արին» (շարունակութիւնը. «...նրանք ստրուկներ ու հարուստ ռազմաւար բերեցին եւ հրի մատնեցին այն բազմաստուածների տներն ու բնակավայրերը. [այդպէս] դրսեւորուեց [փաղիշահի] ողջ վեհութիւնը: Այդ վայրի ապրանքներն են՝ հաճելի գինիները, բուրաւէտ խնձորը, խաղողը եւ քաղցր նուրը»⁴): Բերուած շարադրանքի բովում «Խաչէն նահանգի» «ամուր բերդի» մասին նշելու եւ միաժամանակ անունը շտալու հանգամանքը որոշ հաւանականութեամբ թոյլ է տալիս մտածել, թէ պատճառը, գուցէ, երկու աշխարհագրական միաւորների նոյնանունութիւնն է եղել: Թէպէտ բացա-

¹ Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина, с. 211-212.

² Անդ, էջ 388: Ծանօթագրութեան մէջ թարգմանիչ Զ. Բունիաթովը շարունակում է նաեւ. «Կիրակոս Գանձակեցի. «Ամրոցը, որ պարսկերէն կոչւում էր Խօխանաբերդ («Տիրակալի քարէ բնակարան»)»: Վերջին «թարգմանութիւնը» լիովին անհասկանալի է (այս առիթով խորհրդատուութեան համար երախտագիտութիւնս եմ յայտնում նաեւ իրանագէտ Արմանուշ Կոզմոյեանին):

³ Н. Д. Миклухо-Маклай, Географическое сочинение XIII в. на персидском языке (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении), – Ученые записки Института востоковедения, т. IX, Москва-Ленинград, 1954, с. 184-185 (վերնագրի եւ հեղինակի մասին տե՛ս էջ 177-184):

⁴ Անդ, էջ 204-205; ‘Аджә’иб ад-Дунйә (Чудеса мира). Критический текст, пер. с персидского, введение, комментарий и указатели А. П. Смирновой, Москва, 1993, с. 199. Այս բնագրի՝ «այնտեղ հայեր են [ապրում]» արտայայտութեան փոխարէն (Ս. Պետերբուրգի Արեւելագիտութեան ինստիտուտի Զեռ. А-253, թ. 202ր՝ «արմանի անդ») առաջին ուսերէն թարգմանութեան՝ «այնտեղ հայեր կան» սխալի մասին տե՛ս П. М. Мурадян, История – память поколений, с. 87. Հմմ. В. А. Захаров, История Кавказской Албании в исследованиях академика И. А. Орбели и проблема искажения истории Армении и Арцаха в Азербайджане, Москва, 2012, с. 8-9.

ուուած չէ եւ մէկ այլ տարբերակ: Պարսիկ անանուն հեղինակի մօտ Խաչէնի վրայ Ատրպատականի սելջուկ աթաբէկի (Ն. Միկլուխո-Մակլայը ծանօթագրում է, որ դա, հաւանաբար, եղել է էլտկուզեան Մուզաֆար ադ-դին Ուզբէկը) 1214/1215 թ. արշաւանքի նկարագրութիւնը եզակի կը մնար (առանց որեւէ աղբիւրում զուգահեռի), եթէ չհորձէինք համադրել դրա եւ Վերին ու Ներքին Խաչէնների իշխանների մահուան ժամանակները. ըստ Վարդան պատմիչի՝ նոյնանուն Վախթանգները մահացել են նոյն տարում՝ Հայոց 663 թուին՝ (27.01.1214-26.01.1215 թթ.), այսինքն՝ 1214-ին: Եթէ նման համադրումը բաւարար է՝ կասկածի տակ շառնելու էլտկուզեանների արշաւանքի ժամանակի հաւաստիութիւնը (ուստի եւ՝ արշաւանքի հետ խաչէնցի իշխանների վախճանի՝ թէկուզ եւ անուղղակի կապը), ապա, գուցէ, ճիշտ կը լինի պարսիկ հեղինակի աւարառու տեղեկատուների տեսած «ամուր բերդի» տակ ընկալել այդ պահին Խաչէնի իշխանապետութեան իրաւասութեամբ օժտուած Վախթանգ Հաթերքցու կենտրոնական ամրոցը, այսինքն՝ Հաթերքը:

Տեղին նշենք, որ էլտկուզեանների նոյն արշաւանքի մասին մէկ այլ զուգահեռ, թերեւս, կարող է դիտուել նաեւ 1214 թ. Դադիվանքի շինարարական վիճագրում Արզուխաթուն իշխանուհու թողած վկայութիւնը՝ իր անդրանիկ որդի Հասանի զոհուելու հանգամանքների մասին. «...սպանաւ ի թուրքաց պատերազմին վասն քրիստոնէական հաւատոյս»²: Բացի այդ, վերջերս մենք հնագէտ Գագիկ Սարգսեանից որակեալ լուսանկարով ստացանք եւ վերծանեցինք Զարդախաչ գիւղի նորայայտ խաչքարի (այն իջեցուել է Տրտուի միջնահովտի ձախափնեայ բարձրադիր լանջերից եւ կանգնեցուել գիւղամիջում) ընդարձակ վիճագիրը, որը եւս լրացուցիչ տեղեկանի է պարունակում նոյն էլտկուզեան արշաւանքի վերաբերեալ: Բնագրի հիմնական մասը զետեղուած է խաչքարի թիկունքին 17 տողով, իսկ շարունակութիւնը եւ աւարտը՝ աջ եւ ձախ կողերին՝ 18 եւ 17 կարճ (3-7 տառ) տողերով: Կողային վերելի եւ ներքելի 2-3-ական տողերը լրիւ հողմահարուած են ու անընթեռնելի, բայց դրանց միջնամասերից երեւում է, որ գրուածն աւարտական զեղումներ են («...ՅՅԱՐԵԱՆ / Ի ՔՐԻՍՏՈՍ, ԵՒ Ս/ՈՒԿ ՄԵԾ / ԷՍՈՂ ԻՆ/Ձ ԵՒ ՍԻՐ/ԵԼԵԱՅ Ի/ՄՈՅ, ԵՒ Յ/ԱԻՈՒՐ ՏԷ/ՐՈՒՆԱԿԱՆ / ՏԱԻՆԻ ՄԵ/ԾԻ ԶԱՏԿ/ԻՍ, ՄԵԾ {...}» // «{...}Ո/Վ ՀԱՆԴ/ԷՍԻՍ Ա/ԻՐԷՆ, Ե՛ԻԻ՝ / ՅԻՇԵԱ՛ / ՔՐԻՍՏՈՍ, ՈՐՔ / ԵՐԿԻՐ Պ/ԱԳԱՆԷՔ՝ / ՅԱՂԱԻԹ/Ս ՅԻՇԵՅ/ԷՔ, Ե՛Ի ՈՐՔ {...}»): Իսկ թիկունքի հատուածի (որտեղ հողմահարուած են լոկ մի քանի հեշտ վերականգնուող տառեր) ամբողջական վերծանութիւնը հետեւեալն է (ընդգծել ենք կցագրերը).

[1] ՅԱՄԻ :ՈԿԱ: ԹՎԱԿԱՆՆԻ՝-

[2] ԻՍ [661 = 28.01.1212-27.01.1213]՝ ՅԱՆՅՄԱՆ Ե՛Ի Ի ՎԵՐՁԻՆ Ժ՛ԱՅ՝-

[3] ՄԱՆԱԿԻՍ, Ի ՏԱՐՏԱՐՈՍ Ե՛Ի Ի ՇՓՆՈ՛՝-

[4] Թ ԱՄԻՍ, ՅԱՄԻ՝ ՅՈՐՈՒՄ ԵԼԱԻ ԱՁ-

¹ Վարդան, էջ 184:

² Տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պր. V, էջ 199, հոմ 708; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի փուլարձանները, էջ 108, հոմ 1:

- [5] ԳՆ ՇԱՆԹԱՅ՝ ԹՈՌՆ ՋԱԲՈՒ ԽԱՔ-
- [6] ԱԿԱՆԱՅ՝ ԱՆԹԻԻ ԵՒ ԱՆՀԱՄԱՐ Բ-
- [7] ԱԶՄՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՏԻՐԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՍ
- [8] ՀԱՅՈՅ ԵՒ ԱՂՎԱՆԻՅ, ՔԱԿԵՅ ԵՒ ԱԻ-
- [9] ԷՐԵՅ ՋԲԱԶՈՒՄ ՔԱՂԱՔՍ, ԵՀԱՍ Մ-
- [10] ԻՆՉԵԻ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԳԱՆՉԱԿ, ՀԻՄՆ Ի
- [11] {ՎԵ՞՛Ր ՏԱՊԱԼԵԱՅ ԵՒ Ի ՍՈՒՐ ՍՈՒՍԵՐ-
- [12] {Ի՞} ՄԱՇԵԱՅ ՋԱՄԵՆԵՍԵԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱ-
- [13] {Ի Ի՞} ՋԻՆՋԱՔԱՐՉ. Ի ՍՈՅՆ ԱՄԻ ԵՍ՝ ՀԱՍ-
- [14] ԱՆ՝ ՈՐԴԻ ՍԵԻԱԴԻ, ԹՈՌՆ ՄԵԾ-
- [15] ԻՆ ՎԱՐՀԱՄԱՅ, ԿԱՆԳՆԵՅԻ
- [16] ՋԽԱԶՍ ԱՄՈՒՄՆՈՅ ԻՄՈՅ ԽԱ-
- [17] {ԹՈՒՆ՝}ԻՆ {... ...} //

Այս բնագրում առաջին դեմքով հանդես եկող ՀԱՍԱՆ-ի հայր ՍԵԻԱԴ-ը կարող է համադրուել Չարեքարի մի վիմագրի («Դիւան»-ում՝ հ^տր 443) հեղինակ ՍԵԻԱԴԱ-ի հետ³, ով իր քոյր Շահանդուխտի հետ միասին խաչքար է կանգնեցրել «...ի տապանի Գրիգորա[յ] իշխանի», ... որդոյն հզաւ եւ յաղթող իշխանի...», որ բազում քաջութեամբ եհար գտաճիկ}ք ... եւ երթէր յերուսաղէմ, զոր գիտացին վ{...}ք եւ շթողին վ{...}անց Դեղան բերդո {...} սմա էր եւ մեծ պատերազմ, որ անկաւ {...}ՌՅԿ տաճիկ. եւ անդր նահճատակ}եցաւ Գրի{գոր} ...»: Ս. Բարխուդարեանը սխալներով է վերծանել այս վիմագիրը եւ Սեւադային էլ, հետեւելով նախորդներին, դարձրել է նահատակ (եղբօր փոխարէն) ու համադրել Վարդան պատմիչի յիշատակած՝ մոնղոլների կողմից 1260 թ. Նփրկերտի ճակատամարտի մասնակից Սեւադայի հետ⁴:

¹ Այս «խաքականայ» ձեւը (փխւն. «խաքանայ») անսովոր է (չի հանդիպել): Հեղինակն, անշուշտ, «գրական» լրում է անում Մովսէս Դսախտրանցու (=նրա աղբիւր Անանուն Կաղանկատուացու) «Ջէրու խաքան»-ին: Վերջինիս որդին էր Աղուանք ստած «Շաթ»-ը, ուստի Ատրպատականի թիրք-սելջուկներին ԱԶԳՆ ՇԱ ՆԹԱՅ կոչելիս կանոնաւորը պիտի գրուէր՝ ՇԱԹԱՅ: Բայց ստորեւ տե՛ս անել Ջինջաքար փխւն., թերեւս, *Ջիջաքար:

² Այլուստ գոնէ այս անուանաձեւով չհանդիպող ՋԻՆՋԱՔԱՐ տեղանունը (այդ ճիշտ քնթերցումը յուշելու համար երախտագիտութիւնս պիտի յայտնեմ Համլետ Պետրոսեանին), ամենայն հաւանականութեամբ, բերդանուն է («քար» = *ամրոց*): Այն հնարաւոր է համարել հետագայում Դադիվանքի սիկէլ-կալուածագրերում արձանագրուած «Չիջայ» – «Մադիկանց» բերդի հետ (տե՛ս ԿՅ, ԵՄԻ. 1, с. 153-154; Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, հ^տր 765, էջ 216), որը տեղորոշում է Լեւազետ – Տրոու գետկիցից հիւսիս-արեւելք յառնող Չիջազու լեռան լանջին կամ գագաթին (2268 մ. տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ, ներդիր անգոյն քարտեզում): Կարելի է նաեւ ենթադրել հետեւեալ անցումները. Ջինջաքար – *Չիջաքար (սիկէլում վկայուած է «Չիջաբերթ» եւ «բերթն Չիջայ») – Չիջազու (թիրքերէն՝ յորջորջումով), որից էլ թարգմանութիւն հայերէնի՝ Մադիկանց:

³ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 132-133, լուս. 93: Նրա մասին խօսք կը լինի նաեւ ստորեւ:

⁴ Վարդան, էջ 199 (բնագիրը տե՛ս ստորեւ, էջ 321):

Սակայն բնագիրն ուշագիր ընթերցելիս երեւում է, որ այն իրականում պատմում է ԺԲ դ. վերջերին սելջուկների դէմ մղուած կռիւների մասին (մինչեւ Երուսաղէմի անկումը 1187 թ.), իսկ իրական նահատակ Գրիգորը, թերեւս, Սեւադայի եւ Շահանդուխտի աւագ եղբայրն էր. ընդ որում՝ նրանց հօր անունն էլ կորսուած է աջ շարդուածքում: Բայց շարունակելով համադրել երկու վիմագրերը եւ ուշադրութեան առնելով «Մեծն» բնութագրումը՝ հաւանական է մտածել, որ Զարդախաչի մեր վիմագրի հեղինակ ՀԱՍԱՆ-ի պապ «Մեծն Վարհամը» (այսինքն՝ Գրիգորի, Սեւադայի եւ Շահանդուխտի հայրը) ժամանակով լիովին կարող էր լինել Հասան Մեծ Կրօնաւորեալի այն «Վարհամ» եղբայրը, որի տապանագիրը («Թուին Ուկ [=1182 թ.]. ես՝ Հասան, կանգնեցի զխաչ եղբաւր իմոյ Վարհամայ. յաղաւթս յիշեցէք») նա գրել է Դադիվանքում իր կանգնեցրած խաչքարի վրայ¹: Այսպիսով, Զարդախաչի վիմագրի ՀԱՍԱՆ-ն իրօք կարող էր լինել «չարեքդարցի» Սեւադայի որդին (Տրտուի հովտի այս երկու գիւղերը տեղորոշուած են գրեթէ իրար դիմաց՝ մի քանի կմ հեռաւորութեամբ): Իսկ մեր ՀԱՍԱՆ-ի որդին էլ, գուցէ, «չարեքդարցի բարեպաշտ իշխան» ԽՈՍՏՐՈՎԻԿ-ն էր, ով իր տապանագրում կոչուած է «որդի Հասանայ»²: Բայց վերոնշեալ խնդրի համատեքստում մեզ համար աւելի կարեւորն այն է, որ «յանցման եւ ի վերջին ժ[ա]մանակիս, ի տարտարոս եւ ի շփ[ո]թ ամիս» տեղի ունեցած աւերիչ արշաւանքը (երբ «ելաւ ազգն Շամթայ՝ թոռն Զաբու խաքայկանայ անթիւ եւ անհամար բազմութեամբ» եւ տիրեաց աշխարհիս Հայոց եւ Ադվանից, քակեց եւ աւերեց զբազում քաղաքս, եհաս մինչեւ ի քաղաքն Գանձակ, հիմն ի {վե}ր տապալեաց եւ ի սուր սուսեր[ի] մաշեաց զամենեսեան եւ հասաւ ի {Ջինչաքար}»³, այսինքն՝ Տրտուի ձորահովտի՝ «դարէ»-ի, բաւական խորքերը) թուագրուած է Հայոց 661, այսինքն՝ 1212 թուականով, որը լոկ երկու տարով է շեղուած էլտիւզեանների՝ 1214 թ. խաչչնեան արշաւանքի տարուց: Եւ այդ շեղումը, թերեւս, կարող է լոկ տարբերուող տոմարական հաշուարկների հետ կապուել: Արդ՝ հայկական աղբիւրներում մեր խնդրոյ առարկայ բերդանուան «Խաչէն» տարբերակի վերջին յիշատակումներից մէկը գտնում ենք ԺԲ դ. երկրորդ կէսի հօր եւ բարեպաշտ իշխան, Վախտանգի որդի Հասան Կրօնաւորեալի՝ Դադիվանքում անձամբ տեղադրած («եւ բերի զխաչաբարս յազուաշատ աշխատութեամբ եւ բազում հնարիք») մեծագիր խաչքարի (նախկինում կոչուած՝ «խաչվիմ») թիկունքին փորագրուած 1182 թուակիր («Թուին {Ո}լկ») ծաւալուն վիմագրում⁴: Այդ բնագրի Խաչիմաբերդի եւ այլ աղբիւրների Խոխանաբերդի համապատասխանութեան

¹ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 115, հ^տ 57 (հմմ. հ^տ 52՝ «Աստուած / ողորմի / վարհ/ամալի»): Հմմ. Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 215, հ^տ 760 (լոկելով Մեարոպ Տէր-Մովսիսեանի):

² Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 135 («Այս է հանգի/ատ բարեպաշտ իշխանի Խ/ոստրովկայ, / որդոյ Հասան/այ»):

³ Մեր ամբողջական վերծանութիւնը աշխարհաբար թարգմանութեամբ հանդերձ տե՛ս Գ. Մ. Սարգսյան, Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները. Քարտեզ-ալբոմ, Եր., 2014, էջ 28:

⁴ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 118, հ^տ 72; Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 198, հ^տ 707 (այստեղ վերծանուած է որոշ վրիպումներով):

վերաբերեալ կասկածները փարատելու համար կարելոր է հանգամանալից քննարկել վերջին տասնամեակներում մեր պատմագրութեան մէջ արմատաւորուած մի վրիպում: «ժաշվիմի» վիմագրում Հասանը յայտնում է, որ 40 տարի աւագութիւն է վարել («կացի յաւագութեան ամս Խ»): Այնինչ Հասանի կին Մամախաթունը նոյն «ՈՒԱ:» – 1182 թուականին Դադիվանքում իր դրած, բայց, ցաւօք, ներկայումս կորած խաչքարի բաւականին նմանաբովանդակ (լոկ առանց բերդանունների) վիմագրում (որտեղ ներկայանում է. «Ես՝ Մամայ թագուհի, ամուսին Հասանայ, դուստր Կուրիկայ թագաւորին») նշում է. «Կացաք յաւագութեան յամս :Լ: [=30!]:»¹: Հասանը շարունակում է, որ յաղթական պատերազմներով եղել է տէրն իր երկրի չորս ամրոցների («Ես՝ Հասան, որդի Վախտանգա[յ], տէր Հաթերքո[յ] եւ Հանդաբերդո[յ], Խաչինաբերդո[յ] եւ Հաւախաղացին»), բայց այժմ բաժանել է երկիրն ու ամրոցները («զբերդերս եւ զգաւառս ետու») իր վեց («Զ») որդիներին եւ կնոջ հետ եկել՝ կրօնաւորելու Դադիվանքում՝ իր եղբօր մօտ («մաւս յիմ եղբայրս՝ ի տէր Գրիգորէս»²): Մամախաթունի վիմագրում եւս ասում է. «...թողեալ զհայրենիքս որդոց մերոց՝ եկաք ի վանքս՝ մօտ տէր Գրիգորիս եւ որդին մեր համանուն նորին [Իմա՝ Գրիգորիս]»³): Մխիթար Գօշի ճանաչած այս «Հասան Կրօնաւորեցեալը», թերեւս, հէնց Դադիվանքում էլ վախճանուել է, ընդ որում՝ մինչեւ 1190 թիւը (տապանաքարը չի գտնուած. ըստ Գօշի՝ 1184-ին նա դեռ ողջ է եղել), քանի որ այդ տարում նրա եղբայր «տէր Գրիգորէս» վանահայրը միայնակ է երկու խաչքար կանգնեցրել՝ իր Սմայաւ եղբօր եւ Շուշիկ անունով մօր համար: Առաջին խաչքարի (այն հետագայում դրուել է Դադիվանքի գմբեթաւոր փոքր եկեղեցու պատի մէջ) 6-տողանոց բնագիրն է. «Թափն :ՈՒԹ: [=1190 թ.]. Ես՝ տէր Գրիգորէս, / առաջնորդ սքաբ ուխտիս, / կանգնեցի զխաչս եղբ/աւր իմո[յ] Սմայաւա[յ], որդո[յ] / Վախտանգա[յ]...»⁴, իսկ երկրորդի (այն ընկած է եղել Կաթուղիկէի մուտքի առջեւ՝ սիւնասարհի մէջ) 4-տողանոց բնագիրն է. «Թափն :ՈՒԹ: [=1190 թ.]. Ես՝ տէր Գրիգորէս, որ{դի} / Վախտանգա[յ], կան[գն]եցի զխա/չս մաւր իմո[յ] Շուշկանն...»⁵:

ԺԲ-ԺԳ դդ. մատենագիրների մօտ, ինչպէս նաեւ վիմագրերում ու յիշատակարաններում, իբրեւ Հասանի եւ Մամախաթունի (Տաւուշի Մածնաբերդի Կիւրիկէ Գ թագաւորի դստեր, որ կոչուած է նաեւ՝ «Մամայ», «Մամ» եւ «Մամքան») ամենից նշանաւոր որդի, հանդէս է գալիս Հաթերի «բուն տէր» Վախտանգը: Նրա մահուա-

¹ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 215, հ^տ 762 (Սեդրակ Բարխուդարեանն առել է Եսայի Հասան-Ջալալեանցի տետրակից); Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 120, հ^տ 81: Մակար Բարխուդարեանցի մօտ («Արցախ», էջ 204) կամայականօրէն դարձուած է՝ «յամս Խ»:
² Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 118, հ^տ 72; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 198, հ^տ 707:
³ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 215, հ^տ 762; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 120, հ^տ 81; Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 204:
⁴ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 115, հ^տ 44:
⁵ Աճղ, էջ 117, հ^տ 71: Հմմ. Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 213, հ^տ 752 (քաղած է Մտարոպ Տէր-Մովսիսեանցի հրատարակածից):

նից յետոյ է (1214 թ.), որ իր՝ մինչ այդ նաեւ երկու որդիներին կորցրած Արզու-
խաթուն տիկինը («ամուսին Վախտանկա[յ]՝ թագաւորազնո[յ] տ^{եան}ն Հաթերքո[յ]
եւ ամենայն Վերին Խաչենո[յ]»)՝ իշխանաց իշխան Քուրդ Արծրունու դուստրը,
միանձնուհի է դառնում Դադիվանքում, որտեղ իր թողած ծաւալուն վիմագրի
խօսքերով՝ նոյն տարում աւարտին է հասցնում Կաթուղիկէն («Կատարեցաւ ս^{աբ}
քաւարանս ի թուականութեանս Հայոց :ՈԿԳ: [=1214 թ.]»)՝: Իր նշանաւոր «Դա-
տաստանագրքի» ստեղծման ժամանակի մասին Մխիթար Գօշը գրում է հետեւեալ
ձեւով. «...ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութեան եղեւ ի թուականութեանն Հա-
յոց ՈԿԳ [=1184 թ.], եւ շրջանին երթալոյ ի բաց ՃԱ, որ կոչի Փոքր [=1184/1185 թ.],
իսկ Հոռոմին՝ ՆԵ [=1184/1185], յամս անիշխանութեան թագաւորութեան մերոյ, ի
վաղընջուց ժամանակի մնացելոց սակաւ իշխանացս ի կողմանս Խաչենոյ, ընդ
ժամանակս անուանելոյ Հասանայ, որդւոյ Վախտանկայ [var. Վախտանգայ]՝ կրաւ-
նաւորեցելոյ, եւ որդւոյ նորա Վախտանկայ, ի դղեկին, որ անուանեալ կոչի Հաթերք
[var. Հայթերք], գլխաւորի այլոց իշխանացն, եւ կողմանցն Կիւղիկեայ՝ մեծի իշ-
խանին Ռոբեհի, յամի, յորում մեռաւ յաղթող թագաւորն Վրաց Գեարգե [1156-
1184]...»² («Դատաստանագրքի»՝ նոյնպէս հեղինակային՝ Բ խմբագրութեան մէջ
տուեալ հատուածն աւելի համառօտ է. «...ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ
կրանաւորեցելոյ եւ որդւոյ նորա Վախտանգայ, ի դղեկին, որ անուանի Հայթերք»³):

Մխիթար Գօշի մասին իր աշակերտ Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում է.
«...նեղեալ ի տաճկաց [Մխիթարը]՝ ի սաղրելոյ կաթողիկոսին Աղուանից Ստե-
փաննոսի, եւ եկեալ նորա յաշխարհն Խաչենոյ առ Վախթանկ իշխանն Հաթերքոյ եւ
առ եղբարս նորա, որք բազում պատուով պատուեցին զնա, եւ անդ դադարեալ
ամս ինչ»⁴: Յաջորդ գլխում պատմիչը յայտնում է. «Յայսմ ամի եղեւ աւարտ հոշա-
կաւոր եւ խնդատես եկեղեցւոյն Գետկայ, զոր շինեաց վարդապետն Մխիթար իւր
միաբանօքն՝ ձեռնտուութեամբ Վախթանկայ Խաչենեցոյ՝ տեառն Հաթերքոյ, եւ եղ-
բարց իւրոց՝ Գրիգորոյ եւ Գրիգորիսի եւ Խոյրանայ եւ Վասակայ, եւ այլոց իշխանաց

¹ Արզուխաթուն իշխանուհու՝ Դադիվանքի Կաթուղիկէի շինարարական արձանագրու-
թեան բնագիրը տե՛ս Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 198-199, թիւ 708; Ս. Կարա-
պետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 108-110, թիւ 1: Տեղին նշեմք, որ Հանդա-
բերդում վերջերս ի յայտ եկած վիմագրում (ժամատան բարատրի վրայ, 7 տող) կայ Հա-
թերքի իշխանների մասին մի ուշ յիշատակում. «:ՉԻԵ: Թ^{եան} [=1276 թ.], Ա^{ստուան} շինեցաւ
ժամատունս եւ եկեղեցիքս Դ^{ադիվանք} վ^{արդապետ}ի ձեռաւք: Ազատեցին զսա հաթերքեցիքն
յսմ^{եան} չարէ, Ա^{ստուան} արհնէ զնոսա: Ով խափանէ՝ դատի» (Ս. Կարապետյան, Հայ
մշակույթի հուշարձանները, էջ 27; Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆա-
րյան, Հանդաբերդի վանքը եւ նրա պեղումները, Եր., 2009, էջ 70): Վերջին հեղինակնե-
րը դա փորձում են կապել ԺԳ դ. երկրորդ կեսին մոնղոլների օգնութեամբ իբրեւ թէ
հաստատուած ինչ-որ փոքր իշխանատոհմի հետ (տե՛ս էջ 15, 70): Սակայն բնագիրը
թոյլ է տալիս մտածել, որ իրականում խօսքն ուղղակի *Ասիականում* եղած հօգոր իշխան-
ների մասին է:

² Մխիթար Գօշ, Գիրք դատաստանի, Աշխատասիրութեամբ՝ Խ. Թորոսյանի, Եր., 1975,
էջ 25, 546, ծն. 33; Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., էջ 242-243:

³ Մխիթար Գօշ, Գիրք դատաստանի, էջ 546, ծն. 34:

⁴ Կիրակոս, գլ. ԺԳ, էջ 209 (փոքր ինչ փոխել ենք կէտադրութիւնը):

բարեպաշտաց, որդւոց Քրդին... նաեւ քոյր սոցա, որում անուն էր Արզու հաթուն՝ կին Վախթանկայ Հաթերքեցւոյ»¹: Գօշավանքի կաթողիկէի շինարարական արձանագրութեան մէջ այս նոյն փաստի մասին յիշատակուած է հետեւեալ ձևով. «Ի :ՈՆ: [=1191 թ.], զկնի :Դ: ամաց առնլո[յ] զԵրևանայ Սալահադինին, սկսեալ եկեղեցիս ս^աբ ի Նորո[յ] Գետիկ եւ կատարի յամս :Ե: ... ձեռամբ վարդապետին Մխիթարա[յ]... ձեռնտուութեամբ բարեպաշտ իշխանի Վախտանգա[յ] եւ նորին զուգակցի Արզու հաթունի, եւ նորին եղբարցն՝ Սմպատա[յ], Վասակա[յ], Խոյրանա[յ], Գրիգորո[յ], Գրիգորիսի, եւ նոցին զաւակացն: Լիցի նոցա պատարագ յեկեղեցիս ի տաւնի Աստուածածնին :Գ: աւուրսն, բայց զ:Ա:՝ Հասանա[յ]՝ հաւր Վախտանգա[յ], եւ զ:Ա:՝ մաւր նոցին Մամին, եւ :Բ:՝ հաւր Արզու հաթունի՝ Քրդին բարեպաշտին...»²: Նոյն Վախտանգին նուիրած իր «Դատաստանագրքի» օրինակի (իմա՛ Բ իմբագրութեան մայրը՝ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանի Ձեռ. հ^ո 1237) յիշատակարանում Գօշը նշում է. «...իշխանաց իշխանին Վախտանգայ՝ որդւոյ Հասանայ», նաեւ շարունակութեան մէջ՝ «Յիսուս Քրիստոս... նորագեա՛ հոգով եւ մարմնով զաստուածասէր իշխանն իշխանաց զՎախտանգ եւ զամուսին իւր զԱրզու հաթունն ի կեանս անմահս...»³:

Նոյն տարիներին իբրեւ Ներքին հաշէնի տիրակալ է հանդէս գալիս Վախտանգ Տանգիկը (կինը՝ Սարգիս Զաքարեան ամիրսպասալարի դուստր Խորիշահ)՝ Գանձասարի հոյակերտ տաճարի կառուցող Հասան Զալալ Գօլայի հայրը եւ որդին «Հասան Մեծի»: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու. «Այլ եւ բարեպաշտուհի մայր սորա [իմա՛ Հասան Զալալի], յետ մահուան առն իւրոյ Վախթանկայ [9-10 ձեռ.՝ Վախտանգա[յ], զոր Տանկիկն [4 ձեռ.՝ Թանկիկն] կոչէին, կարգաւորեաց զերեսին որդիսն իւր՝ զԶալալն եւ զԶաբաբէ եւ զԻւանէ, չոգաւ նա ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ...»⁴: Այս Վախտանգը մօտ 1212 թ. ընդօրինակուած Աւետարանի պատուիրատուն է, որի յիշատակարանում ասուում է. «Աստանաւր յանկ ելեալ կատարեցաւ հրաշապատում մատենիս այսորիկ սրբոյ Աւետարանիս հրամանաւ եւ ծախիւք բարեսէր եւ աստուածահաճոյ առն Վախտանգա[յ], որդւոյ Հասանա[յ], որդւո[յ] Վախտանգա[յ], եւ քրիստոսասէր ամուսնոյ նորա Խորիշահի՝ դուստր մեծ սպարապետին Սարգսի»⁵: Ի դէպ, շարունակութեան մէջ ասուում է նաեւ. «Արդ, ես՝ Վախտանգ եւ լծակից իմ Խորիշահն, ըստ կամացն Աստուծոյ քաղաքավարեալ, ծնաք ե-

¹ Աճղ, գլ. ԺԴ, էջ 215:

² Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. VI, Իջեւանի շրջան, էջ 64-65, հ^ո 127, լուս. 27: Հրատարակիչները բնագրի թուականը շտապողաբար «1197» են վերծանել: Վախտանգի մօր անունն Մամիճ ձեւը կարելի է նաեւ տալ վերականգնումով՝ Մամ[այ]իճ կամ Մամ[ախաթուն]իճ:

³ Տե՛ս Մխիթար Գօշ, Գիրք դատաստանի, էջ 548, ծն. 34:

⁴ Կիրակոս, գլ. Լ, էջ 268:

⁵ ՄՄ Ձեռ. 378, թ. 308ա: Հմմ. Ի. Орбели, Асан Джалал, князь Хаченский, – В кн.: Ի. Орбели, Избранные труды, Ер., 1963, с. 148; Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 94:

որիս ուստերս եւ երիս դստերս...»: Բ. Ուլուբաբեանը այս նշումը՝ ստացողներ Վախտանգի ու Խորիշահի կողմից եկեղեցի կառուցած լինելու մասին («շինեցաք զեկեղեցիս եւ երեւելի սպասիւք զարդարեալ ներքո[յ] եւ արտաքո[յ] եւ հաստահեղուն յաւրինուածովք») իրաւացիորէն կապում է Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի արեւմտեան եկեղեցու պատի վրայ Խորիշահի թողած՝ 1212 թուակիր 12-տողանոց վիմագրի հետ, որում ասուած է. «:ՈԿԱ: թիւ [=1212 թ.]. ես՝ Խորիշահ, ամուսին Վախտա[ն]գա[յ]՝ տէր Խաչենոյ, դուստր մեծին Սարգսի, քոյր Զաքարի եւ Իւանոյ, վերջստին շինեցի զեկեղեցիս Մեծարանից ի փրկութիւն հոգոյ իմոյ, ի բարեխաւս զաւակաց իմոց... զՎախտանգ եւ զիս յաղա[ւ]թս յիշեցէ՛ք»¹:

Վախտանգի եւեմ որդիների մասին է նշուած նաեւ Վանենի Խաղբակեանի՝ 1232 թ.՝ վերը բերուած յիշատակարանում («ի տէրութիւն երից հարազատացն՝ բարեպաշտ իշխանացն Զալալին, Զաֆարիայի, Իւանէի»)՝, իսկ Վարդան պատմիչի բնագրում ասուած է նրա երկու որդիների մասին («մեռաւ... եւ միւս Վախթանկն Սակոեանց՝ փեսայն Իւանէի, տէր ներքին Խաչենոյ՝ թողլով երկու տղայս»)՝: Ընդ սմին, Գանձասարի կաթողիկէի շինարարական՝ 1240 թուակիր վիմագրում (թէպէտ նրանում նշուած է՝ «...աւարտումն եղեւ շնորհաւք ողորմութեամբ ամենայգութ Տեառն :ՈԶէ: թվի [=1238 թ.]») յիշուած են Վախտանգի ու Խորիշահի չորս որդիները՝ «Զալալ Դաւլայ Հասան», «Զաքարէ», «Դաւլայ», «Իվանէ» հերթականութեամբ, եւ վերջինից առաջ՝ միակ դուստրը՝ Մարինը (=Մարինէ. «Ա: շաբաթն՝ իմ քուերն Մարինո[յ]»)՝: Դրանից բխում է, որ Վախտանգի չորրորդ որդին՝ Իւանէն, ծնուել է Վանենիի՝ խնդրոյ առարկայ յիշատակարանը գրելուց յետոյ, ուրեմն, ենթադրաբար, 1212-ի եւ 1214-ի միջակայքում: Իսկ նրա 3 դուստրերից երկուսն էլ պէտք է վախճանուած համարուեն մինչեւ 1238 թ.: Եւ իրօք, Գանձասարի երկու պահպանուած, 1202 թուակիր խաչքարեր կանգնեցուել են իշխանի վաղամեռիկ զաւակների շիրիմների վրայ: Դրանցից մէկի ստորին կտորը, որ հետագայում իբրեւ սալաքար դրուել է գաւթում, ունի 6-տողանոց հետեւեալ տապանագիրը. «Ես՝ Վախտանգ/գ, որդի Հասա/նա[յ] կանգնեց/ի զխաչս ի տա/պանի որդոյ իմոյ. [յ]աղ/աւթս յիշէ՛ք. {թուին} :ՈԾԱ: [=1202 թ.]». միւս խաչքարի պահպանուած ստորին կտորի (տաճարի հիւսիսային պատի տակ դրուած) կիսատ տապանագրում խաչի հորիզոնական թելի վերեւում երկուական տողով՝ «Թի/ւն / :ՈԾ/Ա:» նշումից յետոյ առկայ է տառացիորէն նոյն բնագիրը, սակայն այն պակաս է մնում 4-րդ տողի «ի տապան/ի...» բառերից յետոյ²: Պարզ է, որ դրանցից յետոյ բնագրում դժուար

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 12, հոմ 2: Հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 143-144:
² Տե՛ս Գարեգին Ա կթո՞ւ. Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, սն. 881-883; Գոյնի՝ Խաղբակեանք կամ Պողոշեանք, էջ 14-15; 343-344; Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 182:
³ Վարդան, էջ 184:
⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 38-40, հոմ 82, լուսանկ.՝ տախտ. X:
⁵ Անդ, էջ 63, հոմ 172 եւ էջ 67, հոմ 187:

չէ վերականգնել «գստեր իմոյ...» բառերը: Իսկ ինչ վերաբերում է առաջին տապանագրին, ապա կա՛մ պէտք է հաւանական համարուի, որ փորագրողը, «որոյ իմոյ» ասելով, այնուամենայնիւ, նկատի է ունեցել Վախտանգի մանկահասակ դուստր զաւակին, կա՛մ պիտի ենթադրենք, թէ 1212-1214-ի երկամեայ միջակայքում ծնուել են իշխանի երկու կրտսեր որդիները, այսինքն՝ ոչ միայն Իւանէն, այլեւ՝ Դօլան: Տեղին նշենք նաեւ, որ դժուար է ընդունել Բ. Ուլուբաբեանի կարծիքը, թէ 1202 թ. վախճանուած որդին կարող էր լինել Դօլան, քանի որ Գանձասարի՝ 1240 թուակիր շինարարական վիմագրում վերջինիս յիշատակումը, ըստ էութեան, անհաւանական է դարձնում նրա վաղամեռիկ լինելը¹: Բայց վերջին հանգամանքը չի բացառում Դօլայի (որի երկրորդ անունը, ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ, Սմբատ է եղել) վախճանուած լինելը մինչեւ 1232-ին Վանենի Խաղբակեան իշխանագատեր յիշատակարանի գրուելը, որում թուարկուած են նրա միայն երեք եղբայրները («ի տէրութիւն երից հարազատացն... Զալալին, Զաքարիայի, Իւանէի»):

Արդ՝ ըստ Վարդան պատմիչի վկայութեան՝ երկու Վախտանգները վախճանուել էին միեւնոյն տարում. «Ի ՈԿԳ թուին [=1214 թ.] ... մեռաւ Վախթանկ՝ բուն տէր նորա [Իմա՝ Հաթերքի], եւ որդիքն իւր տարածամ, եւ միւս Վախթանկն Սակոեանց՝ փեսայն Իւանէի, տէր Ներքին Խաչենոյ՝ թողլով երկու տղայս...»²: Ժամանակին Յ. Օրբէլին զգուշօրէն փորձ կատարեց՝ ցոյց տալու ԺԹ դ. մասնագէտների մօտ այդ երկու Վախտանգներին շտարանջատելու հետ կապուած լուրջ խնդիրները³: Զարմանալիօրէն, դրան ի պատասխան՝ արդէն Հր. Աճառեանի ու Գար. Յովսէփեանի, ապա եւ Խ. Թորոսեանի, Բ. Ուլուբաբեանի ու նրանց հետետորդների ջանքերով պատմագրութեան մէջ բաւականին անզգուշաբար ներմուծուեց մի ծայրայեղացուած դրոյթ՝ իբրեւ թէ տարբեր անձինք են եղել նաեւ Հաթերքի իշխանաց իշխանի հայրը՝ «Վախտանգի որդի Հասան Կրօնաւորեալը», եւ Ներքին Խաչենի Վախտանգ Տանգիկի հայր Հասան Մեծը, ով իբրեւ թէ «Սակո» կոչուած մի այլ Վախտանգի որդին էր⁴:

Սակայն այսօր աւելի ամբողջական աղբիւրագիտական նիւթի հիման վրայ հարկ է ուղղել նշուած վրիպումը: Ժամանակին դեռեւս Մարի Բրոսէն եւ Մակար Բարխուդարեանցը նկատել էին (թէկուզ եւ որոշ չափով խառնակ ձեւով), որ Հաթերքի իշխանաց իշխան Վախտանգը եղել է նոյն Հասան Կրօնաւորեալի պարզապէս երկրորդ կնոջ՝ Կիրիկէ թագաւորի դուստր Մամախաթունի որդին, իսկ ներքինխաչենցի Վախտանգ Տանգիկը՝ նրա առաջին կնոջ՝ Բաղաց արքայադուստր Կա-

¹ Հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 141:

² Վարդան, էջ 184:

³ И. Орбели, Асан Джалал, князь Хаченский, с. 147, 163.

⁴ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ, էջ 53-54; Գ. Կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք, էջ 167, ծն. 2; Մխիթար Գօշ, Գիրք դատաստանի, էջ 546-549 (ծն. 34); Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 135-152: Հմմ. նաեւ Արագոյն աշխատանքներում՝ Է. Լ. Գանիէլեան, Գանձասարի պատմություն, էջ 99; Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը, էջ 16-17, 62:

տայ – Թագուհու զաւակը¹: Այս դիտարկումը փորձել է մերժել (եւ խիստ անյաջող հիմքերով) դեռ Կարապետ եպ. Տէր-Մկրտչեանը², բայց այն անվերապահօրէն ընդունուել է Կ. Թումանովի կողմից, ապա մասամբ նաեւ՝ Բ. Ուլուբաբեանի³: Որ Կատան վաղ է հեռացել կեանքից, երեւում է 1181 թ. մահացած նրա Խաթուն դստեր տապանագրից՝ Գանձասարի Ս. Յովհաննէս կաթողիկէի հիւսիսային պատի տակ կանգնած մեծադիր խաչքարի վրայ, որը 6 տողով ասում է. «Թի/ւն / :Ու: էր [=1181 թ.]: Ես՝ Հասան, որդի Վախտա/նգա[յ], կանգնեցի զխաչս ի տապան/ի դստեր Իմո[յ] Խաթունին եւ մաւր Ի/ւր Թագուհո[յ]՝ դստեր Թագ[ա]Վորին Բաղաց»⁴: Ուշադիր ընթերցումից երեւում է, որ հայրն իր դստեր մօրը կարող էր «ամուսին իմ» չանունակ (փոխարէնը՝ «մաւր իւր Թագուհո[յ]») միմիայն այն դէպքում, եթէ տուեալ պահին նա կենդանի չէր, իսկ իր «պսակեալ ամուսինն» արդէն ուրիշ կին էր (այն է՝ Մամախաթունը): Իսկ որ Խաչէնի իշխանուհի, Բաղաց Թագաւորի դուստր Կատան կարող էր նաեւ պարզապէս «Թագուհի» կոչուել (առանց բուն անունն նշման), երեւում է մօտակայ զուգահեռից. Տրտուի աջ ափին գտնուող Ս. Աստուածածին վանքի վիմագրերում Հասան Մեծի երկրորդ կին Մամախաթունը կոչուած է եւ՝ «Մամայ Թագուհի» (ինչպէս Դադիվանքի կորած վիմագրում էր), եւ՝ պարզապէս (երկիցս)՝ «Թագուհիս՝ դուստր Կիւրիկէ Թագաւորի»⁵: Ի դէպ, իբրեւ վարկած, հնարաւոր է մտածել, որ Հասանի աւագ որդի Վախտանգի՝ Տանգիկ (Թանգիկ) մականունը կապ ունի, գուցէ, ոչ թէ իր անունն երկրորդ կէսի հետ՝ Վախտանգիկ (ինչպէս աւանդաբար ենթադրուել է մինչ այժմ⁶), այլ իր մօր անունն մի տարբերակի՝ Թագուհի – *Թագիկ – Թանգիկ:

Թւում է, թէ կատարուած քննութիւնից յետոյ որեւէ հիմք չի մնում՝ կասկածելու, որ միասնական Խաչէնի բաժանումն աւելի փոքր իշխանութիւնների (Սերքին ու Վերին Խաչէն, Ծար եւն) կապուած է եղել լոկ 1182 թ. Հասան Մեծի՝ կրօնաւոր դառնալու, այլ ոչ թէ դրան նախորդած ինչ-որ անորոշ ժամանակի ու անորոշ հանգամանքների հետ, ինչպէս փորձել է ամփոփել Բ. Ուլուբաբեանը⁷: Հասանն էր, որ կեանքի մայրամուտին, իր իսկ եւ իր կնոջ վկայութեամբ, աշխարհիկին նախընտրեց կրօնաւորեալի կենցաղավարութիւնը եւ իր վեց որդիներին բաժանեց (թէ պէտ է ոչ հաւասարաշափ) իր «գաւառը» («հայրենիքը»), «բերդերը» եւ «հողանիւթը»: Վերջին եզրոյթն, ի դէպ, Դադիվանքի վիմագրերին եւ ժԲ-ԺԷ դդ. տարբեր փաստաթղթերի յանգող (ցաւօք, սխալաշատ ու խառնակուած) մի ուշ, բայց ուշա-

¹ M. Brosset, Histoire de la Siounie par Stéphannos Orbélian, t. II, S.-Petersbourg, 1866, p. 158; Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, էջ 140:

² Կարապետ եպիսկոպոս, Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնագարեանք, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 49-52:

³ C. Toumanoff, Manuel de généalogie, p. 238; Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Գանձասար, էջ 155:

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 67, հոմ 186:

⁵ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 77-78:

⁶ Տե՛ս, օր.՝ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 140; Է. Լ. Դանիէլեան, Գանձասարի պատմութիւն, էջ 87, ծն. 360:

⁷ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 123 եւ յետոյ:

գրաւ նիւթեր պարունակող կալուածագրից է, որի բաժիններից մէկում ի մասնաւորի արձանագրուել է. «Ես՝ Հասան՝ որդի Վախտանկա[յ], եւ եղբայր իմ Գրիգոր՝ առաջնորդ ս^աբ ուխտիս ըստ^[2] Դառէի վանիցս եւ սակս...^[2] Սմբատ եւ եղբարքս մեր բաժանեալ տաք զՄեծն իսաչէն...^[2] Սակուա[յ] եւ երկիրս Ծար ի Վերին իսաչէն տվաւ Հասանայ, եւ կանգնեցաք խաչ մի Մատաղիսոյ վերն, բոլոր բթին սահման իսաչենոյ եւ Ծարայ: Ես՝ Հասան կացի աւաճութեան ամս քառասուն, եւ եղեւ ինձ Զ որդիս, եւ շինեցի Գ [resp. Դ] բերթս՝ Հաթերքաբերթ, Զիշաբերթ, Հաւախաղացին եւ Դաշտաբերթ: Զբերթերս եւ զգաւառս ետու որդոց իմոց եւ ես եկի ի վանքս՝ մօտ տէր Գրիգորի եւ տէր Աթանիսի եւ եղէ կրօնաւոր. եւ երկրիս հողանիւթն այս է՝ Հաթերթոյ գետն ի վեր...»¹:

Պարզ է, որ «հողանիւթի», «բերդերի» ու «գաւառի» այս բաժանումով Մեծ կամ Ներքին իսաչէնում (Խօխանաբերդ/Խաչինաբերդ նստոցով ու Գանձասարի վանքով) հաստատուել է Թանգիկ Վախտանգը, իսկ Վերին իսաչէնում (Հաթերքաբերդ՝ իշխանաց իշխանի նստոցով ու Դադիվանքով)՝ նրա կրտսեր եւ մօր կողմից խորթ, համանուն եղբայրը: Սակայն հայրն ինչո՞ւ էր վերջինիս եւս կնքել նոյն Վախտանգ պապանունով. թուում է, թէ այս արտառոց փաստը պէտք է համադրուի Հաթերքի իշխանապետական նոր կենտրոնի ձեւաւորման բազմանշանակ իրողութեան հետ եւ, թերեւս, մեկնաբանուի Հասանի երկրորդ ամուսնութեան՝ ոչ այնքան անձնական, որքան ինչ-որ մի «քաղաքական» պարտաւորուածութեան համատեքստում: Այս առթիւ զուգահեռներ փնտրելով՝ կարելի է յիշել հեռաւոր Կիլիկիայի մասին Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի վերջին հիմնարար աշխատութեան որոշիչ դիտարկումը. «Մեծ հօր եւ անդրանիկ թոռան անունների նոյնութիւնը քարացած աւանդութ էր հայ միջնադարեան ազնուական գերդաստաններում: Յամենայն դէպս Ռուբինեան եւ Հեթումեան ընտանիքների ազգաբանութիւնն այս առումով համարեա բացառութիւն չի ճանաչում. բոլոր այն դէպքերում, երբ հաստատուած է, որ թոռն անդրանիկն է, նա անպայման կրում է պապի անունը»²:

Հասան Մեծի կողմից իր միասնական իշխանութիւնը մաս-մաս անելու արտառոց փաստի պատճառների ու գնահատականի հարցում, թերեւս, կարող են լինել ամենատարբեր վարկածներ: 1182 թ. «յազուաշատ աշխատութեամբ» կանգնեցրած իր «խաչաքարի» ձախ նիստին Հասանը թողել է գաղտնագիր (վերծանուած Համլէտ Պետրոսեանի կողմից)³, որն ակնարկում է լոկ անհատի հոգեվիճակից բխող պատճառ: Նրա սկիզբը յուշում է, որ դա, գուցէ, ինքնագիր է. «Զեռնայգիր է իմ՝ Հասանայ» (տառերը՝ խաչքարի թիկունքի վիմագիրը փորագրողի երկաթագիրը չեն եւ, ասես, լինեն շղագրով քերձած): Ապա Հասանը գրում է. «Եղ-

¹ Ս. Քամայլյան, «Աղվանից աշխարհի» Թաղէ կամ Խոթա վանքի... մի դաքալա, էջ 153:

² Լ. Տէր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. Բ, Եր., 2007, էջ 79: Հմմ. նաեւ Կ. Մաթեոսյան, Անիի ազնվականության պատմությունից, էջ 23-24:

³ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Դադի վանքի ծածկագիր արձանագրութիւնը, – «Իրան-Նամե», 1998, հոմ 1-3, էջ 38-40; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 118, լուսանկ. էջ 119:

բա՛րք, զգաստ կացա՛րք, ես յաշխարհայս չե տարա[յ] ոչինչ, դուք այլ շտանիք»։ Ուշագրաւ են նաեւ Վաղուհասի եկեղեցու մէջ հիւսիսային պատի 9-տողանոց վիմագրի արտայայտութիւնները. «:Ո՛ւհ: թուականութեանս / Հա[յ]ոց [=1183 թ.] եւ հայրապետութե/անս տէր Գրիգորո[յ], ես՝ Հասան, / որդի Վախտանգա[յ], շինեցի / զեկեղեցիս {բարեխաւս}՝ վա/սն յանցանաց իմոց քաւութե/անս եւ իմ հոգոյ արարեն {...}. առ/աջ՝ {որ երկր}պագանէք՝ Հասա/նա[յ] յաղաւթս յիշէ՛ք {...}»¹:

Վերելում տեսանք, որ Հասան Մեծը կարող է նոյնացուել այն «Հասան Գեռաքարեցի» (ինչպէս իրաւացիօրէն գտնում են՝ Գառնաքար գիւղից, Խօխանաբերդի տակ) խաչէնեան իշխանի հետ, ով, ըստ Ստեփաննոս Օրբէլեանի՝ ամուսնացել էր Բաղաց Գրիգոր Բ թագաւորի «միակ» դուստր Կատայի հետ («Գրիգորն, որ իշխէր Բաղաց, ետ ածել ի Խաչէնոյ իշխանացն մանուկ մի՝ Հասան անուն, ի Գեռաքարեցեացն, եւ ետ զդուստր իւր Կատայն նմա ի կնութիւն»)։ Երբ իր աներն ու նրա Սմբատ եղբայրը նոյն տարում մահացան, Հասանը 4 տարի եղաւ Սիւնեաց թագաւորը, իսկ Բաղաբերդի անկման նախօրէին ընտանիքով հազիւ հեռացաւ «...ի գաւառ իւր եւ ի տուն ի Խաչէն [var. Խաչէնք]»²: Նշենք նաեւ, որ որոշ վիմագրեր Հասան Ջալալին կոչում են «թոռն Բաղաց թագաւորին»³: Ճիշտ է, այդ բնորոշումը յաճախ վերագրել են իր կողքին նշուած կնոջը՝ Մամքանին, բայց դատելով անունից՝ վերջինս իրապէս Լօռուց էր ու, թերեւ, Դսեղի Մամիկոնեանների տոհմից, մեր ճշտմամբ՝ դուստրը Սարգիս Ա Մամիկոնեանի ու Սթէ տիկնոջ թոռ Ասլանբէկի⁴:

Յաւելենք, որ Գանձասարի շքեղ տաճարը կառուցած իշխանը վիմագրերում կոչուած է ե՛ւ «Հասան», ե՛ւ «Ջալալ», ե՛ւ «Դաւալ», ե՛ւ «Հասան Ջալալ», ե՛ւ «Ջալալ Դաւալ» (Դովլա): «Դիւան»-ի Վ պրակ մտած բազմաթիւ վկայութիւններին վերջին տարիներին աւելացել են Առաջաձորի նորայայտ (Համլետ Պետրոսեանի վերծանած) 10-տողանոց վիմագիրը («ԹՎԽՆ :ՉԶ: [=1257 թ.]: Իշխանութիւնս Ջալալ/ին, պատրոնութեանս Հասանայ, / ես՝ Սահլուն, գնացել եմ ի Մուլո/ւզն⁵ ու գնացել եմ ի Սոնեթ ու գն/ացել եմ ի Կասարիայ, ու :Բ: հետի / ի առագմ եմ մտել ու խաղաղութ/իւն դուս եկել: Կանգնեցի խաչս ինձ եւ ա/մուս[ն]ոյ իմո[յ]. յաղաւթս յիշէ՛ք. յաղաւթս յիշեցէ՛ք»)՝⁶ եւ Բերձոր քաղաքից 35 կմ հիւսիս՝ Արջաձոր գիւղի՝ խաչերով

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 113, հ^տ 373:

² Օրբ., գլ. Կ, էջ 247: Պատմութիւն Ասիական Սիսական, գլ. ԿԱ, էջ 337:

³ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 29, հ^տ 59 (Կոշիկ անապատ), էջ 40-41, հ^տ 83 (Գանձասարի գաւթի մէջ, տաճարի արեւմտեան պատին. «...Ես՝ Ջալալ / Դաւալայ, որդի Վախտանգա[յ], կողմնակալ Արցախայ, եւ ամուսին իմ Մամքան, թոռն Բաղուց / թագաւորին, եւ հարազատ որդին իմ Աթաբակ Իւա/նէ...»), էջ 80, հ^տ 239 (Վաճառ. «Ես՝ Մամքան, ամուսին Ջալալ Դաւիդ, թոռ[ի]ն Բաղ/աց թագաւոր[ի]ն, շինեցի զեկեղեցիս...»):

⁴ Տե՛ս ստորեւ. էջ 347-349: Այս Մամքան անունը «սիրեցին» նաեւ Արագածոտնում, երբ Վաչուսեան Քուրդ իշխանի կինը դարձաւ Սարգսի որդի Մարծպանի դուստր Խորիշահը:

⁵ Թերեւս, ԺԳ դ. այս անունը վերծանելի է Մուչուզ (հմմ. բոլորագիր չ → լ եւ գ → դ), որը յուշում է չեչեաների Մըչըզիշ/Միշիկիշ անուանումը (Н. Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, Москва, 1973, с. 143-144; А. Бакиханов, Гюлистан-Ирам, с. 6, 194)՝ զուգորդուելով Իշկերիս-ին (վերոնշեալ «Մ» տեղանուանակերտ նախածանցով):

⁶ Տե՛ս Գ. А. Петросян, Новонайденный хачкар из Арчадзора, – ВОН, 1991, № 4, с. 147.

ժայռակոթողի 9-տողանոց բնագիրը՝ վերծանուած Սամուէլ Կարապետեանի կողմից («Ի թ[ո]ւիս / յՈԶԻ: [=1235 ք.], / թագա/ւորութեամբ / Զալալիս, ե/ս՝ Սարգիս, կանգ[ն]եց/ի խաչս զայս ինձ եւ ամ[ու]ս/նոյ իմո[ւ]յ. յաղաւթս / յիշեցէ՛ք»)¹: Ինչ վերաբերում է մեր իշխանի եւ նրա բազմաթիւ ժամանակակիցների երկանուանութեան երեւոյթին (որոշ դէպքերում՝ անգամ եռանուանութեան), ապա կարելի է կրկնել իր նոր աշխատանքի «Գրիգոր Ապիրատ երկանունը» ենթագլխում անուանակոչման տուեալ տարբերակին մանրամասնօրէն անդրադարձած Կարէն Մաթեոսեանի² որոշիչ դիտարկումը. «Երկանուանութեան երեւոյթի տեսական վերլուծութիւնը գտնում ենք ժամանակի հանրայայտ գիտնական իշխանի՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունու (Բջնեցու) «Մեկնութիւն քերականին» գործում, որտեղ նա գրում է՝ «Երկանուն է, որպէս անունք երկու եղեալ ի վերայ միոյ մարդոյ», ապա մի օրինակ բերելով Աստուածաշնչից՝ «Եղիազարոս Աւարան», պարզաբանում է, որ երկու անունները միշտ միասին չեն գործածուում, կարող է նշուել մէկը կամ միւսը՝ «...Եղիազարոս, նոյն եւ Աւարան կարէ կոչիր»³:

Խաթունի՝ 1181 թ. տապանագիրը քննելիս Հասան «Մեծի» ու «Գեռաքարեցու» նոյնութիւնը, ի վերջոյ, ընդունում է նաեւ Բ. Ուլուբաբեանը. «Առաւել հիմնաւոր է ճանաչում Գարեգին Յովսէփեանի կարծիքը, որի համաձայն՝ Հասանը պէտք է լինէր Գեռաքարի տէր Խաղբակեաններից, եւ նրա արձանագրութիւններն էլ պահպանուել են Գեռաքարի կողմերում՝ նրան ներկայացնելով իբրեւ Խաղբակեան Զաջուռի եղբոր եւ Խաղբակի որդու (Բ. կաթ., Խաղբակեանք..., Անթիլիաս, 1969, էջ 16, 41): Սակայն յիշեալ վարկածներից եւ ոչ մէկը չի հիմնաւորում աղբիւրագիտական ստոյգ նիւթերով: Եւ ահա այս խաչքարի արձանագրութիւնը գալիս է հաստատելու, որ Բաղաց Կապան թագաւոր զնացած-վերադարձածը, որն ամուսնացել էր Բաղաց թագաւորի դստեր հետ, եղել է Խոխանաբերդի տէր Վախտանգի որդի Հասանը: Ստ. Օրբէլեանի կողմից նրան տուած «գեռաքարեցի» որոշիչը չի խանգարում մեր տեսակէտին, քանի որ Գեռաքարը (ներկայումս՝ Գառնաքար) գտնուում է Խոխանաբերդի մօտ եւ մտնում էր Խոխանաբերդի կամ Ներքին Խաչէնի իշխանութեան տիրոջթիւնների մէջ: Զարմանալի չէ նաեւ Ստ. Օրբէլեանի կողմից Թագուհուն տրուած Կառա անունը: Պէտք է մտածել, որ կա՛մ Բաղաց թագաւորի դուստրն ունեցել է կրկնակ անուն, կա՛մ էլ պատմիչն է անունը շփոթել... նոյն Օրբէլեան պատմիչի միւս տեղեկութիւններից գիտենք, որ միայն Գրիգոր թագաւորի միակ դուստրն է ամուսնացել Խաչէնի իշխանագունի հետ, որի անունն էլ եղել է Հասան»⁴:

Յաւելենք, որ Ստեփաննոս Օրբէլեանը Բաղքում Հասանի քառամեայ գահակալումը թուագրում է 1166-1170 թթ.⁵, ինչը հակասում է «խաչվիմի» եւ Մամախա-

¹ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 173 (մեր որոշ ճշտումներով):

² Կ. Մաթեոսյան, Անիի ազնվականության պատմությունից, էջ 16-21:

³ Անդ, էջ 19 (չդում է տրուում՝ Գրիգոր Մագիստրոս, Մեկնութիւն քերականին, Ներածութիւնը եւ բնագիրը՝ Գ. Մուրադեանի, – ՄՀ, հտ. ԺԶ, ԺԱ դ., Եր., 2012, էջ 445):

⁴ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Գանձասար, էջ 155:

⁵ Օրբ., գլ. Կ, էջ 246-247; Պատմութիւնն անհամաձայն Սիսական, գլ. ԿԱ, էջ 335-337:

Թունի վիմագրի բառերին՝ 40 կամ 30 տարի հաշվենում «յաւագութեան» լինելու մասին (=1143-1182 կամ 1153-1182 թթ.): Սակայն նկատելի է, որ Բաղաց պետութեան անկման պահի մասին սիւնեցի պատմիչի տուեալները որեւէ այլ աղբիւրագիտական հաստատում չունեն եւ կարող են դիտուել իբրեւ՝ իրականից մինչեւ 1,5 տասնամեակով շեղում: Դժուար է, օր., առանց վերապահման ընդունել նրա մատուցած պատկերը, ըստ որի՝ Գրիգոր Բ-ի «նուազ եւ ընդադօտ»¹ թագաւորութիւնը տեւել է աւելի քան 70 տարի՝ 1094/1096-1166 թթ.: Վահանավանքի վերջին տարիների պեղումներից գտնուած տապանագրերը ցոյց են տալիս, որ իրական ժամանակագրութեան հետ Օրբէլեանի պատկերացումները մեծ շեղումներ ունեն նաեւ նախորդ արքաների ժամանակի դէպքում²: Նշելի է, որ պատմիչը, հաւանաբար, սխալուել է նաեւ Գրիգոր Բ-ի «միակ» դասեր մասին իր պնդման մէջ: Բանն այն է, որ Արագածոտնի Յովհաննավանքի վիմագրերից մէկն ունի հետեւեալ բնագիրը. «Թուին :ՈՒէ: [=1178 թ.]. ողորմութեամբ Աստուծոյ, ես՝ Շուշիկ, դուստր Գրիգորոյ] թագաւորին Բաղաց, հալածեալ ի մերմէ գաւառէ, եկի յաշխարհս Հայոց, ի վանս Յոհանու, յորում զկատարումն եւ զթաղումն առի մարբ իմով»³: «Զկատարումն եւ զթաղումն առի» խօսքերից բխում է, որ Գրիգորի, ըստ ամենայնի՝ կրտսեր եւ Օրբէլեանին անյայտ մնացած դուստր Շուշիկը մահացել է հայրենիքից հեռու՝ Արագածոտնում, 1178-ին, դրանից առաջ վախճանուած է եղել նաեւ իր մայրը («մարբ իմով»), որի անունը, ցաւօք, չունենք, իսկ տապանագիրը գրել են Շուշիկին յուղարկաւորողները (թէպէտ եւ առաջին դէմքով, նորոգ հանգուցեալի անունից):

Հնդ սմին, Մխիթար Գօշը հոսորով Գանձակեցու վկայաբանութեան մէջ նրա նահատակութեան տարին՝ 1167 թուականը, նշում էր նաեւ Հասան Մեծի ժամանակով. «Կատարեցաւ սուրբ վկայն Քրիստոսի յաշխարհն Առանայ, ի մայրաքաղաքն, որ կոչի Գանձակ, ի թուականին ՈժՁ [=1167 թ.] ... յիշխանապետութեանն Հասանայ, որդույ Վախտանգայ՝ կողմանցն հաշվենոյ...»⁴: Աւելի վաղ՝ 1163-ը իբրեւ նրա իշխանութեան թիւ է նշուած Հաւապտուկի մի եկեղեցու բարաւորի 9-տողանոց վիմագրում՝ թէկուզ եւ գրականութեան մէջ յաճախ (բայց յանիրաւի) քննառու համարուած, քանի որ կինը կոչուած է ոչ թէ Մամայ, այլ Մամֆան անուանատարբերակով. «Թուին :Ո/ժԲ: էր [=1163 թ.]: Յիշխանութեան Հասանայ]՝ որդոյ] Վախտ/անգայ], եւ ամուսնոյ] նորա Մամֆա/նայ], ես՝ Յոհան քվերորդի տէր Գրիգ/որոյ] եւ Գեորգ եղբարորդի եւ այլ միա/բանքս շինեցաք զեկեղեցիքս...»⁵: Հաւա-

¹ Հմմ. Օրբ., գլ. ԾԸ, էջ 235; Պատմութիւն Ասիանգիւն Սիսական, գլ. ԾԹ, էջ 320-321:

² Բաղաց արքայացանկի առաւել հաւաստի տարբերակը տե՛ս Գ. Մ. Գրիգորյան, Ս. Գ. Հախվերդյան, Սյունիքի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը), էջ 79; Գ. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր), էջ 144:

³ Կ. Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Եր., 1948, էջ 77, հոմ 4:

⁴ Տե՛ս Հայոց նոր վկայները (1155-1843), էջ 31:

⁵ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 33, հոմ 70: Հմմ. Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք, էջ 15:

նական է, որ Հասան Մեծն է դրել Գանձասարի նաեւ այն խաչքարը, որի կոտորուած ստորին մասում առկայ է 1174 թ. վիմագրի հետեւեալ 3-4-տողանոց սկիզբը. «Թիւն :Ո/ԻԳ: [=1174 թ.]. ես՝ Հա/սանս, կանգ/հնեցի...»¹: Ի դէպ, գուցէ, վերջերս Հասանի հայր Վախտանգի 6-տողանոց տապանագիրն է ընթերցուել Դադիվանքի փոքր գմբեթաւոր եկեղեցու արեւմտեան ճակատի մէջ դրուած ոչ մեծ խաչքարի վրայ. «Թիւն :ՈԻԱ: է/ր [=1172 թ.]. ես՝ աղբայր, կանգն/եցի զխաչս հաւր իմ / Վախտանգա[յ]. որք {.../...}, յաղաւթս / չիշեցէ՛ք»²: Իհարկէ՝ սա այն դէպքում, եթէ բնագրի «աղբայր»-ը միջնադարում հանդիպող եղբայր անձնանունը չէր³ («Դիւան»-ի արցախեան պրակում այն չկայ), եւ նրա տակ հնարաւոր է ընկալել Խաչէնի «տէր» կամ «աւագ» Հասան Մեծի եղբորը, այսինքն՝ Գրիգորէս վանահօրը:

Բերուած տուեալներին, ինչպէս վերելում նշեցինք, հակասում է միայն Գրիգոր Մեծի կնոջ՝ Նրջիսի արձանագրութեան՝ 1174 թուականը, եթէ, իհարկէ, լիովին վստահում ենք նրա «ՈԻ.Գ:» ընթերցման հաւաստիութեանը. երկրորդ տառը՝ իր յաջորդող կէտով, մի փոքր տարբերում է բնագրի միւս Ի-երից եւ, գուցէ, կարող է դիտարկուել իբրեւ կցագիր «և» գրելու անյաջող փորձ («*Ոև^lԳ» =1154 թ.): Իսկ հակառակ դէպքում պէտք է պարզապէս վերապահումով վերաբերուել Հասան Մեծի՝ 1182-ին նախորդած «աւագութեան» 40 կամ 30 տարիներին եւ այդ բառի տակ հասկանալ ոչ թէ Խաչէնի իշխանապետութիւնը («տէր-ութիւն»-ը), այլ լոկ պապական ընտանիքում, այսինքն՝ Գրիգոր Մեծի ու վերջինիս, անշուշտ, կրտսեր եղբայր Վախտանգի (գրականութեան մէջ, սկսած Եսայի Հասան-Ջալալեանցից, կոչուած՝ «Սակո») բոլոր որդիների մէջ «աւագի» ու, գուցէ, խնամակալի յարգը վայելելու իրողութիւնը: Բայց համադրելով առկայ բոլոր տուեալները՝ կարելի է մտածել, որ Խաչէնի «երիտասարդ տէր» Վախտանգ եղբորորդու իշխանապետութեան օրօք (մօտ 1150-1174 կամ թէկուզ աւելի կարճատեւ միջակայքում) Հասանն ամեն դէպքում, շնորհիւ իր զինական քաջութեան («շատ պատերազմաւ եւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց աւգնութեամբն Աստուծոյ») ու կեանքի լուրջ փորձառութեան (4 տարի եղել էր Բաղքի թագաւորը), հեռու չի կանգնել մեծ գործերից եւ, ի դէպ, ամենայն հաւանականութեամբ, հէնց այդ տարիներին է ձեռնարկել՝ իր նստոցը հաստատելու Հաթերքում (թերեւս, արդէն երկրորդ ամուսնութիւնից յետոյ):

Այսպիսով, թոււմ է, թէ կարելի է ամփոփել, որ Հասան Մեծ Կրօնաւորեալը, ամենայն հաւանականութեամբ, եղել է որդին՝ Հերքանի ճակատամարտում զոհուած Խաչէն-Խօխանաբերդի իշխան Գրիգոր Մեծ Վասակեանի կրտսեր եղբայր Վախտանգի (եւ Շուշիկի), որի բուն կալուածքը Գառնաքար/Գեռաքարում էր: Պատանի հասակում հրաւիրուելով Սիւնիք եւ ամուսնանալով Բաղաց արքայադուստր Կատայի հետ՝ նա շուտով թագադրուել է Բաղաց թագաւոր, ապա 4 տարի անց՝ Բաղաբերդի անկման օրերին, ստիպուած է եղել վերադառնալ հայրենի Խա-

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 67, հիմ 185:

² Տէ՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 115, լուսանկ.՝ էջ 92:

³ Հմմ. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ, էջ 73:

չէն: Թերեւս, մանկահասակ զաւակներ թողած Գրիգոր հօրեղբոր զոհուելուց յետոյ (մօտ 1150-1154 թթ. միջեւ) նա ստանձնել է պապական տոհմի «աւագութիւնը», իսկ ինչ-որ ժամանակ անց՝ նաեւ իսաչէնի իշխանապետութիւնը: Իր վախտանգ (Տանգիկ) եւ իսթուն զաւակների մօր՝ Կատայ – Թագուհու վաղաժամ մահուանից յետոյ Հասանը երկրորդ անգամ ամուսնացել է Մածնաբերդի Կիւրիկէ Գ թագաւորի դուստր Մամախաթունի հետ եւ ունեցել եւս 6 որդիներ, որոնցից աւագին կրկին կնքել է հօր անունով՝ Վախտանգ: 1182 թ. նա սքեմ է հագել ու մտել Դադիվանք՝ իր Գրիգորէս եղբոր եւ Գրիգոր որդու մօտ, իսկ երկիրը բաժանել է միւս վեց որդիներին՝ ներառեալ առաջին կնոջից ունեցած Տանգիկ-Թանգիկ վախտանգին, սակայն իշխանապետութեան իրաւունքը փոխանցել է Հաթերքի տէր կրտսեր Վախտանգին: Ընդ սմին, վերջինս 1214 թ. վախճանուեց անժառանգ, եւ իսաչէնի իշխանապետութիւնը վերստին անցաւ իսթանաբերդի տիրակալին՝ Վախտանգ Տանգիկի որդի եւ «Բաղաց թագաւորի թոռ» Հասան Զալալին:

Բաժին 2

ԾԱՐԻ ԻՇԽԱՆԱՃԻԻՂԸ ԺԳ ԴԱՐՈՒՄ (ԴՕՓԵԱՆՆԵՐ)

Հասան Մեծի այս «խճճուած» խնդրի պարզաբանումից յետոյ անխուսափելի եւ էական ճշտելիք կայ նաեւ Դօփեան կոչուած (աղբիւրներն առաւելապէս ներկայացնում են Դաւի կամ Դօփ անուանաձեւը, սակայն երբեմն նաեւ՝ Դոփ) Ծարի իշխանութեան ծագման հարցում, որը եւս Բ. Ուլուբաբեանի կողմից անորոշացուած է՝ նոյն Հասան Կրօնաւորեալի անիրաւացի «երկատման» ու անգամ «եռատման» հետեւանքով:

Իրականում, հակառակ ԺԸ-ԺԹ դարերում եղած պատկերացումների՝ Զաքարէ եւ Իւանէ նշանաւոր ամիրսպասալարների քոյր Դօփ իշխանուհու ամուսինը եղել է ոչ թէ Հասան Մեծի որդի ոմն «Ղարա-Գրիգոր», այլ Հասան անունով իշխանը, քանի որ նրանց որդին մի փրկագնուած եւ 1244 թ. իտալաբազմաբնի նուիրաբերուած Աւետարանի վերջում ուղիղ ձեւով յիշատակագրել է հետեւեալը. «...եւ զհեծելազարս ընդ ինքեանս տանէին՝ ուր եւ երթային [Իմա՝ մոնղոլները], ընդ որս եւ գրաւեցայ ես՝ Գրիգոր, որդի Հասանայ եւ Դօփին, քուերորդի սպարապետացն Հայոց եւ Վրաց Զաքարիայի եւ Իւանէի»²: Կիրակոս Գանձակեցին երկիցս յիշում է այս Գրիգորին մոնղոլական արշաւանքներին մասնակցած հայ իշխանների թւում («...եւ Գրիգոր իսաչէնեցի՝ Դօփին որդի, որ էր այր երկիւղած ի Տեառնէ»): «...եւ

¹ Տե՛ս ՄՄ Զեռ. 821, թ. 2ա-բ (Եսայի Հասան Զալալեանցի՝ 1718 թ. կազմած «Դօփեանց տոհմաբանութիւնը»); Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 195; Կարապետ եպիսկոպոս, Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, էջ 49:

² Հայերէն ձեռագրերի ճիշտակարաններ. ԺԳ դար, էջ 228: Հմմ. Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբալեանք կամ Պոռշեանք, էջ 9-10; Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանութիւնը, էջ 154-155; Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում (1386-1500 թթ.), Եր., 1997, էջ 169 (տե՛ս նաեւ Ռեդիակի Ասխորդ գործերում):

խաչենեցիքն՝ Զալալն Հասան եւ զօրք իւր եւ ազգականքն, եւ Գրիգոր՝ Դօփին որդի, մօրաքուեր որդի Զալալին»)¹: Ստեփաննոս Օրբէլեանը եւս Տարսայիճ իշխանի եւ Մինախաթունի դուստր Ասփայ իշխանուհու պսակի առիթով գրում է. «...դստերս երկու, յորոց զաւագն ետ ի կնութիւն մեծի եւ փառաւորեալ իշխանին Խաչենոյ [Իմա՛ վերին Խաչենի եւ Ծարի] Գրիգորոյ [1287-1317]՝ որդւոյ Հասանայ, որդւոյ Մեծի Գրիգորին, որ էր Բեռորդի աթաբէկ Իւանէի»²:

Անկասկած, այս Մեծ Գրիգորինն է Դադիվանքի կաթուղիկէի արեւմտեան պատի հարաւային կողմի 13-տողանոց, 1224 թուակիր վիմագիրը, որում առաջին անգամ յիշուած է Դադի առաքեալի գերեզմանը (ըստ Թաղէս/Թաղէ առաքեալի անունը դարեր ի վեր կրած վանքի անուան տեղական՝ Դաղէ հնչողութեան հիման վրայ լոկ ԺԳ դ. սկզբներին ծագած «առաքեալ Դադիի»՝ իբրեւ «եօթնասանից» մէկի առասպելի)³. «Ես՝ Գրիգոր, որդի Հասանա[յ], որ մեծ յուսով տուի ի Դադի գերեզմանս :Դ: տուն շինակ[ան] վաճաճ հոգո[յ] իմո[յ], յառաջնորդութեանն տե՛սն Գրիգորիսի...: Արդ՝ ով խափանի յառաջնորդաց զիմ ժամն, կա՛մ յաւագաց յիմոց, կա՛մ յաւտարաց՝ զշինական յետ առնլով... մասն նորա ընդ Յուդայի եղիցի՛. :ՈՂԳ: [=1224 թ.]»⁴: Մեր ընդգծած «յաւագաց յիմոց» բառերը, կարծես թէ, ուղղակի ցոյց են տալիս պատուիրատուի՝ երիտասարդ լինելը: Ըստ այդմ, կարելի է նկատել, որ բերուածի անմիջապէս ներքեւի՝ 10 հողմահարուած տողասկիզբներով վիմագիրը (որի՝ պահպանուած «{...}Գ»-ով թուականը Ս. Բարխուդարեանը վերականգնում է նոյն «{ՈՂ}Գ: [=1224 թ.]») փորագրուած է հէնց այս Գրիգորի հայր (ուրեմն՝ Դօփի ամուսին) Հասանի կողմից⁵: Ընդ որում՝ վերջինս իրեն կոչում է «Հասան, որդի Գրիգորա[յ]», ուրեմն՝ ԺԳ դարի Ծարեցի երեք Գրիգոր իշխաններից առաջինի: Այս արձանագրութիւնը պարունակող արեւմտեան պատի վիմագրերի ուղղաձիգ շարքը, ըստ ամենայնի՝ փորագրուել է ներքեւից դէպի վեր, ուստի հաւանական է, որ ամենավերեւի 19-տողանոց, վնասուած սկզբնամասով (դրանից՝ զուցէ, թուականը կորցրած) վիմագիրը հէնց Դօփի որդի Գրիգորի կին Մամբանինն է («...եհս՝ Մա}/մբան, դուստր {.../...}անց{.../...}ա Դադէ {.../... ի}մ հայրենիքն զ{.../...}

¹ Կիրակոս, գլ. ԼԴ, էջ 280; գլ. ԼԵ, էջ 284 (այս հատուածում պատմիչը ճշում է նաեւ Իկոնիայի սելջուկեան սուլթանութեան դէմ ուղղուած եւ հայ իշխանների մասնակցութեամբ տուեալ մոնղոլական արշաւանքի տարին. «Եւ այս եղեւ ի ՈՂԲ թուականիս Հայոց [=1243 թ.]»):

² Օրբ., գլ. ԿԵ, էջ 311; Պատմութիւն Ասիական, գլ. ԿԶ, էջ 424:

³ Այդ առասպելի ձեւաորման մասին տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ, էջ 272-273: Նշենք, որ նոյն պահին Ակատելի է նաեւ Գանձասարի համար Յովհաննէս Մկրտչի մատուցած (գլխի) հայթայթման վաճակաւ առասպելի ծագման զուգահեռը: Անշուշտ, այս ամենը ցուցանում են հզօրացող վանքերի ու նրանց աշխարհիկ մեկեանասների միջեւ մի իւրօրինակ սրցակցութիւն:

⁴ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 201, հոմ 711; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութային հուշարձանները, էջ 112, հոմ 29: Հմմ. Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդարեթի վանքը, էջ 13, ծն. 13:

⁵ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 201, հոմ 712; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութային հուշարձանները, էջ 113, հոմ 30:

իմ եղբարքն եհտոյն ինձ չե ես / կամաւք տուի սաբ կաթուղիկէս :Ա: / չորեցաց հող, :Ի: շինակնատուն, :Ա: / ջաղաց, ս{...}անա գաւտի, արծաթի տ/ուփ եւ տառաշորչառ պատուական, / յառաջնորդութեանս տէր Գրիգորիսի, որդ/ւո[յ] Վասակա[յ], եւ սոքա ետուն ինձ / :Գ: արբ գամենայն չեկեղեցիքս զՆոր / կիրակէն եւ զհետ {...}ան: Կատ/արիչքն գրոյս արհճնեալ եղիցի յԱստուծոյ, / եւ ով խափանէ՝ յաւտայրաց կամ ի ծ/անաւթից, նգովեալ եղիցի՛ն...»¹:

Խաղարավանքի մի խաչքարի վրայ եւս Դօփի ամուսին Հասանն է գրել. «Թախն :Ոկլ: [=1219 թ.]. ես՝ Հասան, որդի Գրիգորոյ, կանգնեցի զխաչս եղբար իմոյ Շամսադինին: Տվի... զԹողակերտն ի Խաղարի վանս»²: 1986 թ. առիթ ենք ունեցել՝ այս բնագիրը ստուգելու տեղում (լուսահոգի Սամուէլ Կարապետեանի ընկերակցութեամբ), ուստի ուղղում ենք 3-4-րդ երկար տողերի «զխաչս» բառը, որի Ա-ի պահպանուած մասնիկը Ս. Բարխուդարեանը չի նկատել (ԶԽ/[Ա]ՉՍ): Բնագիրը շարունակութիւն էլ ունի. 5-րդ (հրատարակչի՝ վերջին) տողում «վանս» բառին յաջորդում է տողաւարտի ՄԱՌԶԱՐ / բառակտորը, նաեւ առկայ է միւս տողաւարտը, որտեղ 8-9 կորած տառերից յետոյ ընթերցւում է. «{...} ԱԻՐՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԶԱՆ{...}-ՐՍ / {...}»: Ընդ սմին, Դօփի ամուսին նոյն Հասանն էր օգնել իր Յովհաննէս եղբորը՝ կառուցելու Խաղարավանքի գմբեթաւոր եկեղեցին (հմմ. «Ի ՈՄԳ Թուրս [=1204 թ.], ես՝ տէր Յոհաննէս, շինեցի զեկեղեցիս... եւ ետու զվանքս իւր ամէն սահմանաւ իմ աւագ աղբարն Հասանա[յ] եւ իւր որդեաց՝ Հաթերքո[յ] տեառնն միջնորդութեամբ...»³, եւ՝ «այս իմ գիր է Հասանա[յ], որ երբ իմ աղբար զեկեղեցիս շինեաց ու զվանքս ինձ երես, ես զԽնձորաբակս իւր սահմանովն ի յեկեղեցիս տուի...»⁴):

Տեղին նշենք նաեւ, որ 1244 թ. վիմագրում յիշուած Դադիվանքի Գրիգորիս վանահայրը, որին նախորդել էին Հասան Կրօնաւորեալի եղբայրն ու որդին (Գրիգորէսը եւ Գրիգորը), նոյն Հասանի թոռն էր եւ քանիցս կոշուած է «որդի նահատակին Վասակայ»⁵, թէպէտ մի քանի տեղ լոկ՝ «տէր Գրիգորիս»⁶: Օր.՝ Կաթուղիկէի արեւմտեան մուտքի ճակատաքարին ունենք. «Ես՝ Մամա[յ], դուստր Վաղտանկա[յ]՝ տեառն Հաթերքոյ, ետու զիմ հայրենի Պաշոյ [ա]գարակ եւ սպասք եկեղեցոյս... յառաջնորդութեան տեառն Գրիգորիսի... :Ոկ: թվին [=1241 թ.]»: Այստեղ յիշուած Մաման, ըստ իր մայր Արզուխաթունի շինարարական վիմագրի («վանս փրկութեան ոգոց նոցա եւ իմո[յ] եւ դաւերաց իմոց»)՝ բացի Գրիգոր ու Հասան վաղամեռիկ եղբայրներից, ունեցել է եւս գոնէ մէկ քոյր: Վախտանգի եւ Արզու-

¹ Տե՛ս Առյճ տեղերում, էջ 200, հմմ 710 եւ էջ 112, հմմ 28:

² Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 126, հմմ 418:

³ Աճդ, էջ 121, հմմ 401:

⁴ Աճդ, էջ 122, հմմ 402: Հմմ. Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասարթեան, Խաղարավանք-Խաթրավանք, էջ 23-24; Կ. Բակչի, Արցախի հոգեւոր գաւառը, Եր., 2015, էջ 50-52:

⁵ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 200, հմմ 710, էջ 210, հմմ 739, 740; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 112, հմմ 28, էջ 116, հմմ 61, 63:

⁶ Նոյն տեղերում, էջ 119-120, հմմ 709, էջ 201, հմմ 711, էջ 202, հմմ 714, էջ 204, հմմ 718; եւ՝ էջ 111, հմմ 15, էջ 111-112, հմմ 16, էջ 112, հմմ 26, 29:

խաթունի դուստրերին Նոր Գետիկի (Գօշավանքի) Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցմանը («սկսեալ ի Ո՛ն թուականին Հայոց [=1191 թ.], զկնի չորս ամաց առնուոյ զԵրուսաղէմ Սալահադնին, եւ կատարի յամս հինգ») սատարելու առիթով յիշատակում է նաեւ Կիրակոս Գանձակեցին. «...նաեւ քոյր սոցա, որում անուն էր Արզու խաթուն, կին Վախթանկայ Հաթերքեցոյ: Սա... արար եւ վարագոյր գեղեցիկ՝ դատեալ իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց... Եւ ո՛չ միայն այս եկեղեցոյս արար ծածկոյթ, այլ եւ այլոց եկեղեցեաց՝ Հաղբատայ եւ Մակարայ վանից եւ Դադի վանից...»¹: Իսկ 1250 թ. («ի ՈՂԹ թուականիս Հայոց»)՝ Ծարում տարածուած Դաւիթ Մոլորեցոյցի աղանդի յաղթահարման առիթով, գանձակեցի պատմիչը ներկայացրել է նաեւ Դադիվանքի վերոնշեալ Գրիգորիս եպիսկոպոս-վանահօր ձեռնարկած քայլերը. «Եկն եւ Դադի վանից եպիսկոպոսն տէր Գրիգորէս, եւ վարդապետն Վարդան... բազում քահանայիւք ի գիւղն յայն, քանզի ի նոցա վիճակին էր...»²:

Համլետ Պետրոսեանը եւ իր հեղինակակիցները համարում են, թէ Դօփի որդի Գրիգորի որդի Սեւադայի եւ դուստր Շահանդուխտի կողմից է գրուած Զարեքդարի մեծ խաչքարի ճակատի ներքեւում՝ 9, եւ կողին՝ 6 տողերով (ձախից 3-4-ական տառ կորցրած, որի մէջ եւ՝ սկզբնատողի թուականը) տապանագիրը. «Սեւադան՝ Գրիգորի որդին, իրեն անուանում է «որդի հզար եւ յաղթող իշխանի, որ բազում քաջութեամբ եհար զտաճիկք...»: ... Սեւադան, որը զոհուել է 1260 թ., երբ մոնղոլական զօրքերի կազմում գրոհում էր Մարտիրոսաց քաղաքը..., հօր տապանի վրայ կանգնեցրած խաչքարի արձանագրութեան մէջ յայտնում է, որ հայրը զոհուել է Երուսաղէմ մեկնելու ճանապարհին բռնկուած մի կռուի ժամանակ»³: Սակայն բնագրի Սեւադան իրապէս ներկայանում է (Շահանդուխտի հետ, թերեւս, քրոջ) իբրեւ «Երուսաղէմ» գնացող եւ «Դեղան բերդո[յ]» (այլ ոչ թէ՛ «Դեղ Անբերդո», ինչպէս վերծանել է Ս. Բարխուդարեանը) «յվանց»-ի (°) մօտ զոհուած Գրիգորի եղբայր, իսկ «քաջութեամբ եհար զտաճիկք» խօսքը յուշում է ԺԲ դ. վերջի իրողութիւններ⁴: Ինչ վերաբերում է 1260 թուականին Վարդան պատմիչի նշած «երիտասարդին» («սպանաւ գեղեցիկ երիտասարդն Սեւադա[յ] խաչենցի, որդի մեծ իշխանին Գրիգորի, քաջապէս մարտուցեալ եւ յայնոսիկ պսակեալ՝ հաւատ եւ երկիւղ պահելով զԱստուծոյն եւ զէլղանին»)՝, ապա նա պիտի զոհուած լինէր առաւելագոյնը 16 տարեկանում: Վերոյիշեալ 1244 թ. յիշատակարանում Դօփի որդի Գրիգորը թուարկում է իր եւ Մամբանի որդիներին, որ դեռ երկուսն են՝ Հասան եւ Յովհաննէս (իսկ հեղինակակիցների մօտ կայ՝ «Ըստ յիշատակարանի՝ Գրիգորն ունեցել է երեք որդի՝ Հասան, Սեւադա, Յովհաննէս»), որը պարզ վրի-

¹ Կիրակոս, գլ. ԺԴ, էջ 215-216, րմմ. էջ 212:

² Անդ, գլ. ԽԸ, էջ 327:

³ Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդարեթի վանքը, էջ 13-14, ծն. 16-18:

⁴ Հմմ. Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 132, րմմ 443, լուսանկ.՝ տախտ. XXV: Տե՛ս նաեւ աստ, էջ 305-306:

⁵ Վարդան, էջ 199:

պում է¹): Ընդ սմին, վաղամեռիկ Սեւադայ որդու հարցում որոշիչ է այն, որ Վարդանը «Մեծ իշխան» է կոչում Գրիգորին², ուստի, իրօք՝ Դօփի որդուն:

Աղբիւրներում յիշատակուած են Հասանի եւ Դօփի միայն երկու որդիները՝ Գրիգոր Բ Ծարեցի իշխանը (Օրբէլեանի մօտ եւս կոչուած՝ «Մեծ») եւ Հաղբատի եպիսկոպոս Յովհաննէսը: Վերջինիս՝ Հաղբատի գաւթում, շուրջ շորս տասնեակ տապանաքարերի շարքում (արձանագիր են 37-ը) պահպանուած գերեզմանաքարի (5-տողանոց տապանագիրը՝ «Ձաքարէի եւ Իւ/անէի քվերորդի/ն՝ Յովհաննէ[է]ս / եպիսկոպոս տեղ/ոյս») աջ կողքին գտնուում է նաեւ նրա մօր շիրիմը՝ «Ձաքարէի եւ Իւանէի / քոյրն է՝ Դուփն» երկտող տապանագրով³: Ի դէպ, գաւթի խիտ թաղումների շարքում նշուած տապանաքարերի դիրքը՝ կողք կողքի եւ ձախից աջ, թոյլ է տալիս ենթադրել, թէ, ըստ ամենայնի՝ Դօփ իշխանուհին Ծարից Հաղբատ է մեկնել իր վաղամեռիկ եպիսկոպոս-զաւակի յուղարկաւորութեանը մասնակցելու առիթով, ընդ որում՝ տեղ հասնելուց ոչ շատ ժամանակ անց ինքն էլ է վախճանուել, եւ դա թոյլ է տուել՝ նրան թաղելու որդու շիրիմի անմիջապէս աջ կողքին:

Բ. Ուլուբաբեանը համարում է, թէ Դօփի ու Հասանի որդիներն են եղել նաեւ Գրիգորն ու Գերզը (Գիրոգ), որոնցից երկրորդի՝ Դադիվանքի փոքր գմբեթաւոր եկեղեցու արեւմտեան պատի մէջ ագուցուած եւ 1181 թուակիր ոչ մեծ խաչքարի 5-տողանոց տապանագրում առաջին եղբայրն իրեն կոչել է «քուերորդի» («թուին :ՈՒ: Ես՝ Գրիգոր քուերորդի, կանգնեցի զխաչս եղբար իմո[յ] Գիրոգա[յ], որք երկրպագէք, յաղաւթս յիշեսցի՛ք»)⁴: Սակայն իրականում ժամանակային տեսանկիւնից այդ վիմագիրը վերագրելի է Հասան Մեծ Կրօնաւորեալի (իմա՝ տարածքի ոչ պակաս հզօր ու նշանաւոր «թագաւոր»-իշխանի)՝ թէկուզ եւ այլուր չիշուած մի քրոջ զաւակներին, այլ ոչ թէ Ձաքարէի ու Իւանէի «քուերորդի»-ներին, որոնց մեծ մասն այդ տարում, թերեւս, դեռ ծնուած էլ չէր⁵: Իսկ Հասան Մեծի «արքայական» հզօրութեան ընկալման առումով նշենք, օր.՝ Դարպասներ տեղավայրի խաչքարի վնասուած բնագիրը. «Ի թվիս :ՈՒԻԲ: [=1173 թ.], ի հա[յրապե]տութեան տեսն / Ստեփանոսի եւ ի թագաւորն[ի]թեան ...[անշուշտ՝ *Հասանի – Ա. Յ.], Ես՝ Սրահան/գս, որդի Ձաչոա[յ] {...}, կանգն/եցի զխաչս...»⁶:

Հասկանալի չէ նաեւ Բ. Ուլուբաբեանի ձգտումը՝ Հաղբատի եպիսկոպոս, Դօփի որդի Յովհաննէսին ներկայացնելու հէնց իբրեւ ԺԲ դ. վերջում ապրածի: Դե-

¹ Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդարտողի վանքը, էջ 14: Հմմ. դեռեւս Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, էջ 178-182:

² Վարդան, էջ 199 (Ռեդիակակիցները ճիշտ են ուղղել Բ. Ուլուբաբեանի այն վրիպեալ պնդումը, իբրեւ թէ պատմիչը Գրիգորին Մեծ է կոչել քանիցս):

³ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 184-185, հմմ 54, ԺԴ, ԺԵ:

⁴ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 211, հմմ 742; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի ճուշարձանները, էջ 115, հմմ 43:

⁵ Հմմ. Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, էջ 178-181:

⁶ Տե՛ս Գ. Կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք, էջ 16; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 74, հմմ 217:

ուեսս Կ. Տէր-Մկրտչեանի դիտարկմամբ՝ արդէն Կիրակոս Գանձակեցու մօտ մանրամասն տարբերակուած են ԺԲ-ԺԳ դդ. Հաղբատի եպիսկոպոս եղած երեք Յովհաննէսները (երրորդը՝ ԺԳ դարավերջին), որոնցից երկրորդին է պատմիչը կոչուած «Ռուերոդի իշխանացն Զաքարէի եւ Իւանէի եւ եղբօրորդի առաջնոյ Յովհաննէսի»¹: Իսկ դրանից առաջ պատմիչը նշում էր. «...սուրբն Գրիգորիս... Եւ յետ նորա՝ Յովհաննէս, այր հեզ եւ առաքինի, ազգական իշխանացն Խաչէնոյ: Սա քակեաց զգաւիթն փոքրագոյն... եւ շինեաց մեծ եւ գեղեցիկ շինուած, որ զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ: Եւ յետ նորա՝ միս Յովհաննէս՝ Ռուերոդի իշխանացն...»²: Միւս դրուագում, պատմելով Հաղբատի Գրիգորիս եպիսկոպոսի հանդէպ Զաքարէ ամիրսպասալարի հալածանքների մասին, պատմիչը լրացնում է. «Եդ զնա ի բանտի, եւ զՅովհաննէս կացոյց փոխանակ նորա եպիսկոպոս Հաղբատայ, ա՛յն, որ յառաջն եթող զաթոնն եւ գնաց ի Խաչէն: Եւ այր առաքինի էր Յովհաննէս, եւ բազում գործս արժանի յիշատակի գործեաց նա ի Հաղբատ, ընդ որս եւ զհոգակաւոր գաւիթն եկեղեցւոյն շինեաց, որ հիացուցանէ զտեսողսն»³:

Կ. Տէր-Մկրտչեանը ճշտօրէն պարզաբանել է նաեւ, որ Դօփի որդի Յովհաննէսը Հաղբատի եւ Խաղարավանքի եպիսկոպոս Յովհաննէսի եղբօրորդին էր եւ Կայան կոչուած ոչ մեծ բերդի (Հաղբատի ձորում) ու նրա ներսի եկեղեցու կառուցողը: Ընդ սմին, վերջինիս շինարարական վիճակը 1233-ով է թուագրուած. «Ի թ[ո]ւին :ՈԶԲ: [=1233 թ.]... ես՝ տէր Յոհաննէս, առաջնորդ Հաղբատայ[յ], Ռուերոդի մեծ պատրոնացն Զաքարէի եւ Իւանէի, ի ժամանակի, որ եհաս սասանումն աշխարհիս մերոյ անարէն Խորագմե[ա]նցն... շինեցի զամրոցս եւ զեկեղեցիս Հաղբատայ[յ] Սուրբ Նշանիս...»⁴: Իսկ այս Յովհաննէս Բ-ի յաջորդ՝ Համազասպ եպիսկոպոսի վիճակներից ամենավաղի թուագրումը 1242-ն է⁵, ուստի ե՛ւ իր, ե՛ւ Դօփի վախճանը պէտք է դիտարկել 1233-1242 թթ. միջակայքում: Ինչ վերաբերում է նրա եպիսկոպոսութեան սկզբի ժամանակին, ապա դա, հաւանաբար, 1220-ական թթ. երկրորդ կէսն է: Յովհաննէս Ա-ին 1211-ից մինչեւ 1221 թ. յիշատակող Հաղբատի բազմաթիւ թուակիր վիճակներից հէնց առաջինում (Ս. Գրիգոր եկեղեցու մուտքից վեր՝ պատուհանի գլխին, 6 տող) խօսուում է եկեղեցու վերանորոգման մասին (որը յայտնի էր նաեւ Կիրակոս Գանձակեցուն). «Թ^սինն :ՈԿ: [=1211 թ.]. նորոգեցաւ եկեղեցիս ի ձեռն տէր Յոհաննիսի եւ միաբան եղբարցս. յիշեցէ՛ք ի Ք^սա^սս»⁶: Իսկ

¹ Կիրակոս, գլ. Ա, էջ 99: Հմմ. Կարապետ եպիսկոպոս, Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, էջ 56-59:

² Կիրակոս, գլ. Ա, էջ 98-99:

³ Անդ, գլ. Ե, էջ 173-174:

⁴ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 250, հոմ 173. հմմ. Կարապետ եպիսկոպոս, Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, էջ 57-58: Հմմ. նաեւ Գանձակեցու մօտ. «Սա շինեաց բերդ մի ամրագոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղբատ եւ ընդ Սանահինն... Իբրեւ մեռաւ եպիսկոպոսն Յովհաննէս, քակեցին զպարիսպ բերդին հրամանաւ թաթարին» (Կիրակոս, գլ. Ա, էջ 99):

⁵ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 178, հոմ 47:

⁶ Անդ, էջ 220, հոմ 110: Նաեւ՝ էջ 230-231, հոմ 130 (1211 թ.), էջ 172-174, հոմ 41 (1220 թ.), էջ 229-230, հոմ 128 (1220 թ.), էջ 180, հոմ 50 (1221 թ.):

վիմագրերից վերջինում կայ հետեւեալ ընդարձակ, 21-տողանոց բնագիրը. «Յամս ա^{ստուածազար} թ^{ագաւորաց} Թամարա[յ] եւ որդո[յ] իւրո[յ] Գեորգէ եւ Ֆ: հարագատաց Զաքարէի եւ Իւանէի, հրամանաւ սոցա կոչեցա[յ] յեպիսկոպոսութիւն ս^{աբ}բ աթոռոյս Հաղբատա[յ]: Ես՝ Յոհանէս ի Խաչենո[յ], ներողութեամբ Ա^{ստուծոյ} կացե[ա]լ իմ ամս բազում յառաջնորդութեանս, եւ ըստ իմում կարողութեանս սպասաւորեցի սրբոցս ի շինութիւն եւ յառաջդիմութիւն տանս Ա^{ստուծոյ}: Նախ՝ ի ձեռն շինուածոց ի ս^{աբ}բ Նշանս, ի մատե[ա]նս, ի սպաս զարդուց, զկաթուղիկէս սալե[ա]լ եւ զդուռնս կազմե[ա]լ, զ^սաբ Գրիգորն նորոգե[ա]լ, զգաւթս շինե[ա]լ, զգաւթի ս^{աբ}բ սեղանոյն եւ զ:Գ: ս^{աբ}բ Նշանս: ... որք կատարեն զաղաչանս մեր՝ արհնեսցին ի Տեառնէ. ամէն. :ՈՂ: [=1221 թ.]»¹: Ակնյայտ է, որ եթէ գրողը լինէր Յովհաննէս Բ-ն՝ Դօփի որդի, ապա շէր կարող բաւարարուել լոկ «ի Խաչենո[յ]» ծանօթութեամբ եւ կը նշէր «Ֆ: հարագատաց Զաքարէի եւ Իւանէի» հետ իր ազգակցութիւնը: Վերջապէս, Սանահինում Գրիգոր Տուսէորդի վարդապետի մահարձան-խաչքարի կողքին կանգնած խաչքարի թիկունքին ունենք, ամենայն հաւանականութեամբ, նոյն Յովհաննէս Ա-ի թողած Գ-տողանոց վիմագիրը. «Ի թվին :ՈՂԶ: [=1227 թ.]. Ես՝ տէր Յոհանէս, առաջնորդ ս^{աբ}բ ուխտին Հաղբատա[յ], կանգնեցի զխաչս ի հանգստարանի սնուցողի իմո[յ] Յովանէս քահանա[յ]ի...»²:

Այսպիսով, համադրելով Կիրակոս Գանձակեցու խօսքերը («որ յառաջն եթող զաթոռն [Հաղբատա]լ եւ գնաց ի Խաչեն») Խաղարավանքի վերոբերեալ վիմագրերի հետ՝ կարող ենք շկասկածել, որ Յովհաննէս Ա-ն նախ՝ Հաղբատի վանահայր-եպիսկոպոս է ձեռնադրուել ԺԲ դ. վերջերին, ինչ-որ ժամանակ անց վերադարձել է հայրենիք, կառուցել Խաղարավանքի գմբեթաւոր եկեղեցին եւ եղել նրա վանահայրը, ապա 1204 թ. յետ է բերուել Հաղբատ: Այդժամ նա Խաղարավանքը յանձնել է «իր եղբայր Հասանին ու իր որդիներին», այսինքն՝ Դօփի որդի Յովհաննէսին, որը նրա մահուանից յետոյ ինքն էլ պիտի դառնար Հաղբատի եպիսկոպոս:

Վերադառնալով Դօփի սկեսրայր Գրիգորին, որի յիշատակումն իր որդի Հասանի կողմից տեսանք Խաղարավանքի եւ Դաղիվանքի վիմագրերում (1219 եւ 1224 թթ.): Եթէ ընդունենք ճարտարապետ Սամուէլ Այվազեանի այն դիտարկումը, որ Դաղիվանքի համալիրում «տաճար» կոչուած կառուցի՝ 1211 թ. շինարարական արձանագրութեան հեղինակ՝ «Հասանի որդի» Գրիգորէսը (բնագիրն է. «Թ^{ակն} :ՈԿ: [=1211 թ.]. Ես՝ Գրիգորէս, որդի Հասանա[յ], շինեցի զտաճարս յիշատակ հոգո[յ] իմո[յ]. յաղաւթս յիշեցէ՛ք»³) եղել է ոչ թէ հոգեւորական (այն է՝ Հասան Մեծի ու Մամախաթունի քահանայ որդի Գրիգոր/Գրիգորիսը), այլ աշխարհական⁴ (վերա-

¹ Աճ, էջ 180, Բ^տ 50:

² Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Եր., 1957, էջ 180-181, Բ^տ 170:

³ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 212, Բ^տ 749; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 116, Բ^տ 58:

⁴ Ս. Այվազյան, Դաղիվանքի հոգեւոր շինությունների կառուցման ժամանակագրական հաշորդականությունը, – ՊԲՀ, 2006, Բ^տ 3, էջ 204:

պահում ենք անում, քանի որ տուեալ դիտարկումն աղբիւրագիտօրէն լրացուցիչ հիմնաւորելու կարիք կայ. իրականում վիճաբերում կան հոգեւորականի՝ առանց «տէր» նշումի, լոկ անունով հանդէս գալու որոշ այլ դէպքեր եւս¹), ապա կարող ենք համարել, որ Գրիգորէս անուանաձեւով մենք ունենք նաեւ Հասան Կրօնաւորեալի՝ Ծարի իշխան դարձած որդու, այսինքն՝ Դօփ իշխանուհու սկեսրայրի ինքնայիշատակումը: Այսպիսով, նրա ամուսին Հասանի հայրը ոչ մի կերպ չի դառնում «Վախտանգ» (ԺԲ դ. կէսի՝ մի «երրորդ»!), ինչպէս վերոնշեալ թիւրմբունման հիմքով պնդում է Բ. Ուլուբաբեանը², եւ նրա կարծիքը, ցաւօք, թեթեւօրէն կրկնուում է նաեւ նորագոյն աշխատանքներում³: Դա մնում է նոյն Գրիգորը (ԺԼ-ԺԹ դդ. հեղինակների մօտ՝ Ղարա-Գրիգոր)՝ Հասան Մեծի եւ Մամախաթունի 6 որդիներից մէկը, ով 1182 թ. հօրից պէտք է ստացած լինէր իր բաժին «հողանիւթը» եւ դրանով սկիզբ դնէր Ծարի իշխանութեանը (որին 1214 թուից յետոյ միացաւ, ի դէպ, ոչ առանց Զաքարեանների ջանքերի, նաեւ Վերին Խաչէնը):

Տեղին անդրադառնանք Սամուէլ Այվազեանի մի քննառու դիտարկմանը: Հիմնաւոր ճշգրտումներ կատարելով Դադիվանքի կառույցների ճարտարապետական վերլուծութեան եւ աւանդական թուագրումների մէջ⁴, նա որոշ փաստարկներով փորձում է մերժել «տաճարի» արեւելեան պատին կից շինութեան հարաւային մուտքի բարաւորի 5-տողանոց վիճաբերում յիշուած անձանց՝ մեր եւ Յակոբ Սիմոնեանի համադրումները⁵: Այդ ծաւալուն արձանագրութեան բնագիրն է.

«Յուսովն Աստուծոյ, ես՝ տէր Գրիգորէս եւ տէր Աթանաս՝ եղբէր իմ, որդիք Հասան պարոնի, շինեցաք զտներ/եւ եւ զսրահս: Եւ արդ, աղերսիւ հայցեմ՝ որ զկնի մեր տաղաւարի աստ՝ յիշեսցէ՛ զմեզ յողորմած/ն Աստուծ: Ընդ նմին [զ]հաւրեղբայրն մեր՝ [զ]տէր Գրիգոր, նայ եւ զեղբարսն մեր եւ զժառանգ[աւ]որք⁶ այսմ տա/նս՝

¹ Տե՛ս, օր.՝ Գանձասարի գալթի հիւսիսային դռան բարաւորին՝ «...եւ՝ Յոհանէս, որդի Իւանէի, առաջնորդ ս^աբ ուխտիս Գանձասարա[լ]...» (Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 50, հ^ա 122); Բերդաձորի Ս. Գրիգորի հիւսիսային պատին Տէր Գրիգորի վիմագրում՝ «եւ՝ Գրիգորս, որդի Սակոի, վերստին շինեցի զեկեղեցիս...» (անդ, էջ 116, հ^ա 387); Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի սրահի հարաւային պատի վիմագրում. «...եւ՝ Սմայատ, որդի Հեջրին, տփի Հգատեղ Գրիգորոյ. նա ի տարումն :Դ: ժամ /որեւ...» (անդ, էջ 15, հ^ա 12):

² Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 155-156:

³ Տե՛ս, օր.՝ Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը, էջ 11: Հեղինակների մատնանշած (էջ 12, ծն. 8)՝ Հաղբատի յայտնի Աւետարանի հետագայի յիշատակարանի (ձեռագիրը 1223 թ. ուն Սարգիս Աուրիել է Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսարանին) մշտնա իրականում կապ չունի Հասան Ծարեցու հետ եւ վերաբերում է Ետրքին Խաչէնի իշխան Հասան Ջալալին («Ի յիշխանութեանս հզարին Հասանայ, որդոյ Վախտանգա[լ] եւ ի հայրապետութեանս տեսուն Յոհաննիսի»): Հմմ. Գարեգին Ա կթղ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, սն. 830; Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 134; Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 217:

⁴ Իսկ աւանդական թուագրումները տե՛ս, օր.՝ Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասարթեան, Դադիվանք, – Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. Ը, Պէյրութ, 1980, էջ 7-54; Մ. Հասարթյան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դարձը, Եր., 1992, էջ 44-61:

⁵ Ս. Այվազյան, Դադիվանքի հոգեւոր շինությունների կառուցման ժամանակագրական հաջորդականությունը, էջ 204:

⁶ Այս «ժառանգ[աւ]որք»-ը պիտի հասկանալ որպէս «վիճակատր», «սարկաւագ», «դպիր»՝ *իխն*. նախկինում մեր շտապողաբար վերականգնած «զժառա[ն]գոր[դ]ք»-ի:

զՏպէլն եւ զՇալուայն եւ զԳրիգ[որ], պահեսցէ՛ Քրեաստս ընդ երկայն աւուր/ս: Եւ ով զմեզ յիշէ, ինքն լիցի՛ յիշե[ա]լ առաջի Քրեաստի»¹: Ս. Այվազեանը գտնում է, որ բնագրում յիշուած են ոչ թէ Հասան Մեծի (կոչուած՝ «պարոն») հոգեւորական որդիները («Այս Հասանի վեց որդիների մէջ Աթանաս անունով որդի չկայ») եւ Գրիգորէս եղբայրը, այլ 1261-ից մինչեւ 1291 թ. բազմիցս յիշատակուած Աթանաս վանահայրը (կոչուած՝ «որդի Հասանա[յ]»), իմա՛ Դօփի թոռ «Հասան Արիականի»²) իր Գրիգորէս՝ այլուստ անյայտ եղբոր եւ Գրիգոր՝ այլուստ անյայտ հօրեղբոր հետ: Այդպիսով՝ հեղինակը Դադիվանքի «տների եւ սրահի» կառուցումը թուագրում է ԺԳ դ. երկրորդ կէսով, ինչպէս կարծում էր դեռ Ս. Կարապետեանը³: Սակայն չէ՞ որ նման թուագրումը հակասում է հէնց իր իսկ՝ Ս. Այվազեանի իրաւացի դիտարկմանը, ըստ որի՝ «տների եւ սրահի» հիւսիսային պատը 1211 թ. աւարտուած «տաճարի» հիւսիսային պատի հետ միասին «հարաւային կողմից ծառայում են որպէս յենապատ» այն արհեստական հարթակի համար, որի հիւսիսային կողմում 1214 թ. կառուցուել է Կաթողիկէն, իսկ միջնամասում՝ «յենապատից» ընդամենը 1,5 մ հեռու՝ գմբեթաւոր փոքր եկեղեցին⁴: Վերջինիս ժամանակը (նրա պատերի մէջ դրուած են 1172-1190 թթ. խաչքարեր⁵) հնարաւոր չէ շատ հեռացնել «տաճարի» կառուցումից, եւ Ս. Այվազեանը, ի վերջոյ, գերադասելի է համարում 1214-1224 թթ. միջակայքը: Բայց չէ՞ որ հէնց մինչ այդ պէտք է արդէն շարուած լինէր «տների եւ սրահի» հիւսիսային պատը:

Իսկ որ Հասան Մեծի զաւակների մէջ «Աթանաս անունով որդի չկայ», ապա, թուում է, թէ ճիշտ կը լինէր մտածել, որ նրանցից մէկը, այնուհանդերձ, այդ ա-

¹ Տե՛ս Ա. Հ. Հակոբյան, Հ. Ե. Սիմոնյան, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը, էջ 229: «Պարոն» («պատրոն») բառի կիրառման մասին՝ սկսած 1003 թուականից, տե՛ս Գ. Կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պողեանք, էջ 37:

² «Արիական» Հասանի որդի Աթանաս վանահայրը յայտնի է նախ եւ առաջ Դադիվանքի զանգակատան մէջ իր կանգնեցրած զոյգ որմնափակ նրբաքանդակ խաչքարերով, որոնց վիմագրերն են. «Չտէր Աթանաս յիշեալիք ի Քրեաստս: Է-ին Ա. աստուծոյ զարութեան, ես՝ տէր Աթանաս, որդի Հասանա[յ], առաջնորդ ս^{առ}բ ուխտիս, կանգնեցի զս^{առ}բ նշանս յիշատակ հոգո[յ] իմ: Թիվն Հա[յ]լոց :ՉԼԲ: [=1283 թ.]», եւ «Տէր Գրիգոր սնո[ւ]ցող տէր Աթանասի յիշեալիք» (Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 213, հիմ 750; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 120, հիմ 74. հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 243): Նրա՝ Հասան «Արիականի» որդին լինելու հարցում Գ. Կիրակոսեանի կասկածը (նշ. աշխ., էջ 191-193), անշուշտ, մերժելի է: Իսկ մի նորայայտ վիմագիր՝ «Աբ. Դադի եկեղեցու հիւսիսային աւանդատան ներսում, կամարածեւ առաստաղի մակերեսին մէկ տողով խոշոր եւ ուռուցիկ տառերով. Տէր Ա.Ս.Ն.Է.Ս» (տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 117, հիմ 67), իբրեւ ամենահաւանական վարկած՝ կարող է համարուել տասպանագիր-«լուշատախտակ»՝ հէնց այս վանահօր այն շիրիմի «վրայ» («վերեւում»), որը հնագէտները վերջերս պեղել են այդ բաց եկեղեցու խորանի առջեւ: Իսկ թաղումը եղել է յիրաւի եզակի գտածոյ՝ այն աթոռով, որն այժմ ցուցադրում է Ստեփանակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանում եւ ոմանց կողմից շտապողաբար վերագրում «Դադի առաքելային»:

³ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 102:

⁴ Հմմ. Ս. Այվազյան, Դադիվանքի հոգեւոր շինությունների կառուցման ժամանակագրական յաջորդականությունը, էջ 204-205:

⁵ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 115:

նունն ստացել է, իհարկէ, հոգեւորական ձեռնադրուելիս: Դա կարող էր լինել Գօշավանքի՝ 1191 թ. վիմագրում¹ յիշուած՝ ոչ քրիստոնեական անուններ ունեցող երկու եղբայրներից մէկը՝ Սմպատը կամ Խոյդանը (երկու անունների ծագումն էլ յայտնի չէ²): Սակայն առաջինի որդիների՝ Վաղտանգի (կինը՝ Նանա, որդին՝ Հասան, սրա կինը՝ Ռուզուֆան) եւ Սեւադայի (կինը՝ Թաներ)՝ 1241 թ. հնգական տողանոց վիմագրերն ունենք Դադիվանքի կաթողիկէի հարաւային եւ արեւելեան ճակատներին (բնագրերն են. «Կաման Աստուծոյ, ես՝ Վաղտանգ, որդի Սմպատա[յ], ծառա[յ] Յեւսի, եւ ամուսին իմ Նանա՝ աղախին Քրիստոսի, միաբանեցաք / Դադէ վանաց եւ տուաք ի հայրենեաց մերոց զՇեշաշորեցն եւ այգի մի ի Խոզենեկն³ ի Մանանամարգ / եւ մեծածախ մասամբ խաշ մի մեծաւ յուսով: Եւ բնակիչքս՝ տէր Գրիգորիս եւ միաբանքս սահմանեց/ին մեզ :Բ: ար ժամ զամենայն եկեղեցիքս, զտան Յովաննու՝ Նանա[յ]ին, եւ զտան Վարդանեանց⁴ Վաղտա/նգա[յ]. ով խափանէ... ի թուեմ :ՈՂ: էր [=1241 թ.]», եւ՝ «Կաման Աստուծոյ, ես՝ Սեւադա իշխան, որդի Սմպատա[յ], եւ ամուսին իմ Թաներն, տուաք ի հայրենեաց / մե}րոց ի Դադի վանս զԿարմնջատափա[յ] այգենն ի Խոզենակուց ի նշխարատունն մեծ յուս/ով. տէր Գրիգորիս եւ միաբանքս ետուն մեզ :Բ: ժամ զամեն եկեղեցիքս, զտան Տեառնընդառաջն՝ ինձ, / {գ}Աւագ հինգշաբաթ արն՝ Թաներին ... / ...Թին :ՈՂ: [=1241 թ.]»⁵: Այս պատճառով, անշուշտ, գերադասելի է Խոյդան – Աթանաս համադրումը:

Ի դէպ, խառնակուած բնագրերից քաղագրուած վերոյիշեալ կալուածագիր-սիկէլում եւս Խաչէնի ու Ծարի «հողանիւթի» սահմանաբաժանման առիթով (այսինքն՝ մօտաւորապէս 1210-ական թթ. կէսերին) վանահայր Գրիգորի հետ յիշուած է (կրկնենք՝ խառնակ ձեւով) վանահայր Աթանասը. «...Սմբատ եւ եղբարքս մեր

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI, Իջեւանի շրջան, էջ 64-65, հոմ 127 (տե՛ս աստ, էջ 309, ծն. 2):

² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ, էջ 516, հտ. Դ, էջ 537:

³ Վրիպմամբ հրատարակուած է *Խոզենեկու*:

⁴ Վրիպմամբ հրատարակուած է *Վարդանանց*:

⁵ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 110, հոմ 2, էջ 111, հոմ 15: Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 202-203, հոմ 715, 714 (լուսանկարները՝ տախտ. XXXIII): Վաղտանգի ու Նանայի որդի Հասանը մի անթուակիր վիմագիր է թողել Գեղարդավանքում. «Ես՝ Հասան, որդի Վաղթանկայ, թոռն մեծի Սմբատայ թագաւորագին, միաբանեցաք սուրբ ուխտիս. եւ ետու պատուական Աւետարան եւ Տաւանկան: Եւ սպասաւորք սորա խոստացան ի տարուջն :Չ: ար պատարագ Զատկին, :Ա:՝ ինձ, :Գ:՝ իմ մարն Նանային, :Բ:՝ Ռուզուքանայ՝ կենակցի իմոյ» (Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 340, հմմ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 151): Իսկ նրա կնոջ (ով դուստրն էր 1260 թ. Նփրկերտի գրաման ժամանակ սպանուած Էլիկուս Օրբէլեանի)՝ 1264 թուակիր 11-տողանոց վերջում թերի թողած վիմագիրը պահպանուել է Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի գաւթի արտաքուստ հիւսիսային պատին «Թանե՛ :ՉԺԳ: [=1264 թ.]: Կամաւ ամենակալին / Աստուծոյ, ես՝ Ռուզուքան, անարժան աղախին Քրիստոսի, ամուսինն Հասանայ, դուստր մեծ իշխանին Էլիզուսին, պարոն մարն Թամթէի, միաբ[ա]/անցա[յ] տանս Մեծիրանց ընծա[յ]իւք: Տէր Վաղթանգ, / միաբանքս :Գ: ար ժամ տփին Յայտնութեան / Տեառն մերոյ Քրիստոսի, որչափ եւ կենդանի եմ՝ իմ մալ/րն առնեն եւ յետ իմ անցման ինձ առնեն: / Որ զժամն խափանէ...» (Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 16, հոմ 14; Հ. Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 85, հոմ 14):

բաժանեալ տաք զՄեծն հաշէն... Սակոա[յ], եւ երկիրս Ծար ի Վերին հաշէն տվաւ Հասանայ, եւ կանգնեցաք խաչ մի Մատաղիսոյ վերն, բոլոր բթին սահման հաշէնոյ եւ Ծարայ: Ես՝ Հասան կացի [յ]աւաճութեան..., զբերթերս եւ զգաւառս ետու որդոց իմոց եւ ես եկի ի վանքս՝ մօտ տէր Գրիգորի եւ տէր Աթանիսի եւ եղէ կրօնաւոր. եւ երկրիս հողանիւթն այս է...»¹: Ի դէպ, սիկէլում ներառուած է եղել նաեւ Դադիվանքի՝ 1214 թ. շինարարական վիճագիրը, եւ, ըստ Սարգիս Քամալեանի՝ «Արզուխաթունի այս գրութիւնից ետ կան հետեւեալ ստորագրութիւնները. «Ես՝ Աթանէս եպկս, Գրիգոր եպկս, վկայ ենք, որ վանքին վերայ գրած հաստատը վախճ են»: Կնիքները եւս կան իրենց»²: Բայց վերջին անձինք կապ չունեն ժԳ դարի հետ եւ եղբայրներ են, որ ժէ դարում յիշուած են Սոթք գաւառի Ազատ գիւղի (ԺԹ-ի դարերում՝ Աղբլիխսա) եկեղեցու երկու վիճագրերում՝ հարաւային պատի (ներկայումս՝ կորած) եւ տանիքի քառակուսի կոթողի նիստերի վրայ³:

Կրկին վերագառնալով Ծարի իշխանութեան հիմնադիր Գրիգորին՝ նշենք, որ աղբլիւրների առկայ նիւթին կարող է հակասող թուալ խաղարավանքի Յովհաննէս անունով վանահայրերից մէկի տապանագիրը (ներկայումս՝ կորած), եթէ նրան նոյնացնենք 1204 թ. յիշուած՝ նաեւ Հաղբատի եպիսկոպոս (եւ Հասան իշխանի եղբայր) վերոյիշեալ առաջին Յովհաննէսի հետ: Վիճագիրը ԺԹ դարում ընթերցուած է հետեւեալ ձեւով. «Սուրբ Պռոկոպոս. զմեծ տէր Յովհաննէս՝ շինաղբ եկեղեցւոյս, որդի Դաւիթն, եղբայր մեծ իշխանին Հասանայ, յաղաւթս յիշեցէք»⁴: Քանի որ Դօփ իշխանուհու ամուսինը Հասան անունն է կրել, ապա նրանց որդին, իրօք, չէր կարող նոյն կերպ կոչուել (ըստ Հր. Աճառեանի վերոնշեալ դիտարկման): Ի դէպ, նշենք, որ Դօփն արդէն 1225 թ. մի վիճագրում (խաղարավանքի մատուռի հիւսիսային պատին արտաքուստ, 10 տող) ներկայանում է առանց ամուսնու՝ անգամ յիշատակման. «Թո՞նքն :ՈՂԴ: [=1225 թ.], ես՝ Դօփս, դուստր Սարգսի, քոյր Զաքարէի եւ Իւանէի, շինեցի զգաւիթս եկեղեցոյս եւ զմատուռս. եւ տվի զԱւետարանս եւ Յանկաբակուց երկիրն եւ զիմ Հակուդենայ մատաղիսն յեկեղեցիս՝ իմ հոգոյ...»⁵: Հստ այսմ՝ Հասան Ա. Ծարեցու, թերեւս, վաղաժամ մահը կարելի է, ինչպէս տեսանք նաեւ վերելում, վերագրել 1224-1225 թթ.: Դօփը յիշուած է նաեւ Հաղբատի

¹ Ս. Քամալյան, «Աղվանից աշխարհի» Թարգե կամ Խոթա վանքի... մի դաբալա, էջ 153:

² Անդ, էջ 152:

³ Տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պր. IV, Գեղարքունիք, էջ 371, հիմ 1495 («...ես՝ Յոհաննէս վարդապետս՝ որդի Մելքոնի, որդոյ Միրզազանի, որդոյ Չանգազանի, որդոյ Չանգազանի, որդոյ Սարգսի, թոննեայն Դժիայ, քոյր Մեծիմ Իւանէի եւ սպասալար Զաքարէի, հանդերձ հարազատ եղբարորդույն իմովք Աթանաս եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր եպիսկոպոսի... շինեցաք զՍՄԻՐ ԱՄԱՄԱԾԱԾԻՆԱ...»); էջ 370, հիմ 1487 («ՍՄԻՐ ԱՄԱՄԱԾԱԾԻՆԱ քարէխաս յԱթանաս եպիսկոպոսի, Գրիգոր եպիսկոպոսի. թՎԻԹ :ՌՂԲ: [=1643 թ.]»):

⁴ Ս. վրդ. Զալալեանց, Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան... ի 1841 ամի, Մասն Ա, Տփլիս, 1842, էջ 206; Յ. եպ. Ծախաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, հտ. Բ, էջ 362; Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 195; Դիվան հայ վիճագրության, պր. V, էջ 128, հիմ 427:

⁵ Դիվան հայ վիճագրության, պր. V, էջ 127, հիմ 420:

մօտերքում ընթերցուած մի վիմագրում, որն անթուակիր է. «...հրամանաւ պարոնացն եւ Դաւիին, ես՝ Զամալարինս, միաբանեցա[յ] ս^{աբ} Քառասնիցս»¹:

Սակայն նկատուած հակասութիւնը լուծելի է. չբացատրելով ժԹ դարի ընթերցումները՝ երբեմն լրջօրէն սրբագրելի լինելու հանգամանքը՝ այս դէպքում պէտք է նաեւ նշել, որ Դօփ անձնանունով աղբիւրներում վկայուած է ամենեւին էլ ո՛չ միայն յայտնի իշխանուհին: Օր.՝ «քուերորդի սպարապետացն... Զաքարիայի եւ Իւանէի»՝ «Մեծն Գրիգորին» ոչ մի կերպ չի կարող վերաբերուել «Թարգմանչաց» Աւետարանի (ընդօրինակուած՝ «Թիւն ՈԶԱ [=1232 թ.]»²) նկարագրովման մասին 1312 թուականի յիշատակարանի նշումը. «Զմեծ եւ զամենաւրհնեալ պարոնաց պարոն գրիգոր ոռդի Դաւիին եւ զամենագով եւ զբարեպաշտ ամուսինն իւր զպարոն Ասիայն՝ ստացաւդք եւ զարդարիչք սուրբ Աւետարանիս, յիշեսջի՛ք ի Ք^{րիստոս}»³: Զնայած «որդի Դաւիին» արտայայտութեանը՝ մասնագէտներն իրաւացիօրէն իբրեւ ձեռագրի ստացողներ գիտեն ժԳ դ. վերջին – ժԴ դ. սկզբին Մարում իշխած ամուսիններ Գրիգոր Գ-ին (կոչուած՝ «Զինուոր»)՝ վախճանուած 1317-ից յետոյ, եւ Ասիային (Սիւնեաց Տարսայիճ Օրբէլեանի դուստր)՝ վախճանուած 1311 թ. (ձեռագրի թ. 113բ-ի յիշատակարանում Ասիայի մասին ասուած է. «...ստացաւ եւ զս^{աբ} Աւետարանս յարդար ընչից իւրոց եւ ընծայեաց ի ս^{աբ} ուխտն իւր խաղարի վանս, որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դաւիանց, եւ ինքն կարճաւրեայ կենաւք փոխի մահուամբ յաշխարհէս առ Ք^{րիստոս}, եւ դնի ի դամբանի ի նոյն վերասացեալ ս^{աբ} ուխտն»⁴): Ուրեմն՝ այստեղ «որդի Դաւիին» է կոչուել Դօփ Զաքարեան նշանաւոր իշխանուհու թոռան (Հասանի Բ «Արիականի») որդին:

Տեղին նշենք, որ այս Գրիգոր Զինուորի իշխանութեան արեւելեան սահմանագիծը նշող մի նոր տուեալ են նկատել Համլետ Պետրոսեանը եւ իր հեղինակակիցները. «Մուսի փեշերին գտնուող Մեսիս վանքի իր մի ընդարձակ արձանագրութեան մէջ Հասանի որդի Գրիգորը նշում է, որ թէեւ Զարաբերդը (=Զրաբերդը) գտնուում էր տաճիկների ձեռքին, իրեն յաջողուել է Աստծոյ օգնութեամբ պահել Ականան»⁵: Ս. Կարապետեանը եւ Հ. Պետրոսեանն ու հեղինակակիցները նաեւ իրաւացիօրէն ուղղել են Դադիվանքի կաթողիկէի բեմի գոգաւորութեան սուաղի վրայ կարմիր ներկով 9-տողանոց վիմագրի սկզբի տասնաւորը («Աւգնութեամբ Աս

¹ Տե՛ս Ս. վրդ. Զալալեանց, Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, էջ 118:

² ՄՄ Զեռ. 2743, թ. 311ա: Հմմտ. Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչեցի իշխանութիւնը, էջ 317, ծն. 94: Ի դէպ, Առնան է եւ ձեռագրի թերթ 9բ-ի յիշատակարանում՝ «...ի թիւս :ՈԶԱ: [=1232 թ.] ծաղկագարդեցաւ ս^{աբ} Աւետարանս», բայց Արտ. Մաթեոսեանը շտապողաբար չի ընդգրկել այս բնագրերը «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»-ի ժԳ դարի հատորում:

³ ՄՄ Զեռ. 2743, թ. 293ա: ժԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 84: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ժԴ դար, Մասն Ա, էջ 215: Կարապետ եւ., Դօփեանք եւ Մելիք-Ծահաւագարեանք, էջ 72-74: Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբալեանք կամ Պողոտեանք, էջ 436: Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչեցի իշխանութիւնը, էջ 317:

⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ժԴ դար, Մասն Ա, էջ 214: Ասիայի մօր՝ Հասան Զալալի կրտսեր դուստր Մինա – Մինախաթունի մասին (մահացած 1298-ին) աղբիւրների տուեալները տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչեցի իշխանութիւնը, էջ 226-227:

⁵ Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդարեորդի վանքը, էջ 17:

սուծոյ, ես՝ Մամբան, ամուսին Արիականին Հասանա[յ] եւ որդի մեր Գրեգոր, տէրք գոլով տեղոյս հայրենաւք, եւ մեր պարոնէքն հաստատեցին, ի :ԶԺԶ: թվին [=1267 թ., ոչ թէ՛ 1307] տվաք ի ս^{աբ}բ ուխտիս զԾովատեղ, զՋաջուռանց, զՋուլբէկանց»), որը Ս. Բարխուդարեանը շտապել էր վերծանել «Ծ»¹: Իրօք, տառը տարբերուում է գրութեան սկզբում եւ վերջում առկայ Ծ-երից ու նմանուում է «զժամն» բառի Ժ-ին: Ճիշտ է, պէտք է նկատել, որ գրուածի երկրորդ մասն աւելի ուշ շրջանում է յաւելուել («Ես՝ Գրիգոր, տվի զՋագունանց հողերն զմեր բաժին իւր շորեցովն: Որդի [ի]մ տէր Ս^{աբ}գ^{աբ} եւ միաբանք սահմանեցին... որ լինի իմ մաւրն եւ ամուսնո[յ] իմ Ասփին...»), իսկ վերջին տողը («...Մոխրաբաքս մեր բաժին տվաք. Թ[ո]ւ^ն: :ԶԿԱ: [=1312 թ.]»)՝ էլ աւելի ուշ: Հրատարակչի վրիպումը կրկնել է նաեւ Գ. Կիրակոսեանը՝ պնդելով, թէ Մամբանը դեռ կենդանի էր 1307-ին²: Իրականում՝ Հասան Արիականի կնոջ Զ-տողանոց շիրմաքարի վրայ, որն ընկած է Դադիվանքի «ժամատան» մէջ (կէսից ճաքած), ընթերցուում է. «Այս է հանգի/ստ Մամբանի/ն, ամուսնո[յ] Հա/սանա[յ], դստե/ր Քրդին եւ Խոր/իշահի, մաւրն / Գրեգորո[յ]: Աղա/չեմ յիշեցէ՛ք / առ [Ք^{աբ}ս^{աբ}ա] [ոչ թէ՛ «յիշել ի բարի»]. Թվ^ն: :ԶԾԵ: [=1306 թ.]»³: Ի դէպ, Ս. Բարխուդարեանը չի տեսել վիմագիրը եւ օգտուել է Մ. Բարխուդարեանցից⁴ ու Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանից՝ անելով շատ անյաջող վերականգնումներ. «Բարխուդարեանցը թուականը նշանակել է :ԶԽէ:, ... Տէր-Մովսիսեանը՝ միայն :Զ: Մեզ թուում է, որ սխալուում են, որովհետեւ հէնց Դադի վանքում :ԶԿԱ: (1312 թ.) ունի նուիրատուական մեծ եւ կարեւոր արձանագրութիւն, հետեւաբար տապանագրի վրայ տասնաւորը սխալ է վերծանուել, այն պէտք է լինի :Կ:[Ղ]»⁵:

Արդ՝ մի քանի այլ բնագրեր «Դօփի որդի» են կոչում արդէն Գրիգոր Զինուորի հօրը՝ Հասան Բ «Արիականին» (վերջինիս կին Մամբանը դուստրն էր Արագածոտնի յայտնի իշխան Քուրդ Վաչուտեանի⁶): Օր.՝ Խաչատուր Կեչառեցիին 1295 թ. իր «Ողբ վասն աւերման տանս Արեւելեան» երկում գրում էր. «ՋՀասանն յիշեմ զԽաչենցի, / Որ մականուամբ էր Ուղի Դօփի...»⁷: Երկի միւս ձեռագրական տարբերակում մի փոքր այլ կերպ է. «ՋՀասանն յիշեմ ըզԽաչենցի, / Որ մականունն էր Զալալ-Դօլի, / Զմիւս Հասանըն՝ զորդի Դօփի, / Զհաւատարիմն եւ զերկիւղալի»⁸: Մա-

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 206-207, հմ 724: Հմմ. Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 114; Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդիսարարի վանքը, էջ 15, ծմ. 23:

² Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, էջ 187-188:

³ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 117, հմ 64:

⁴ Տե՛ս Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 206:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 214-215, հմ 758:

⁶ Աղբիւրների առատ տուեալները տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 234-243 (մասամբ լրացնելի է՝ Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, էջ 315, հմ 1294, էջ 317, հմ 1299, 1300, էջ 328, հմ 1334, էջ 355, հմ 1427):

⁷ Տե՛ս Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հտ. Բ, էջ 527; Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք, էջ 391:

⁸ Տե՛ս Մ. Թ. Ավդալբեգյան, Խաչատուր Կեչառեցի, XIII-XIV դդ., Եր., 1958, էջ 132:

րի Ս. Սարգիս եկեղեցու՝ 6 տողով պահպանուած շինարարական վիմագրի սկզբում ունենք. «Թաւն :ՉԻԼ: [=1279 թ.]: / Ի հայրապետութիւն տէր Աթ/անասի, ի պարոնութիւն Դուփին որդ/ոյն, Ոհան երէց ու Ոհանէս շինե/ցաք զՍաբ Սարգիսս...»¹: Ծարից ոչ հեռու գտնուող Գետամիջոյ վանքի հարաւային ճակատին եղած 5 ծաւալուն տողերով 1301 թուակիր շինարարական վիմագրում ի մասնաւորի գրուել է. «...մեք՝ տէր Յովհաննէս Դոփեան [Իմա՝ Դոփի զաւակ]..., հասաւ մեզ հրաման ի նախահարցն մերոց՝ գնալ ի մեր հայրապետացն յառաջնոց յաթոռն հոշակելին Հաղբատ, այլ դարձ արարեալ ի մեր հայրենական եւ բնիկ տունս հարազատ աւագ եղբարւ Հասանա[յ] քաջ զարականին եւ հոշակաւոր Արիացելոյն, որ եւ որդի իւր Գրիգոր՝ սիրող եկեղեցո[յ] եւ քահանայից, եւ ամուսինն իւր բարեհամբաւ Ասփա, դուստր մեծի կոմսի Տարսայիճին...»²: Իսկ Բջնիի Ս. Աստուածածին եկեղեցու պատին Գրիգոր Գ Ծարեցու թողած նուիրատուական վիմագրում կարդում ենք. «Ի :ՉԾԲ: [=1303 թ.]. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, ես՝ Գրիգոր իշխան, որդի Հասանա[յ] իշխանի, թոռն Դուփին, միաբանեցա[յ] Սաբ Նշանիս եւ ետու արդինս... հաստատեցին ի տարին :Բ: աւր պատարագ. :Ա: Հասանա[յ] առնեն եւ :Ա: Մամբանա[յ] անխափան»³: Տեղին նշենք նաեւ Հանդաբերդի նորայայտ վիմագրի մասին. «[ՉՀ]ասան եւ [Մ]ամբան յիշեցէ՛ք ի Քստաս: Գրիգ»⁴:

Շատ աւելի ուշ՝ ԺԳ դ. աւարտին, Դօփ էր կոչուում նաեւ Լանկ-Թամուրի արշաւանքին 1387 թ. զոհ գնացած «վերջին» Հասան Մեծ-ը (օր.՝ 1411 թ. Աւետարանի յիշատակարանում եւ Գրիգոր Խլաթեցու մօտ)⁵: Դադիվանքի կաթողիկէի արտաքուստ հարաւային պատի վիմագրերի մէջ ունենք նաեւ անթուակիր (բայց Քուրդ Անբերդցու նշման հիման վրայ մօտ 1330-1340-ական թուերին վերագրելի), փակագրերով հարուստ մի բնագիր. «Կաման Աստուծոյ, ես՝ Գոնցէս ու որդիքս՝ Հասան ու Վարհամ, թոռն Դուփանց, տվաք ի Դադի վանս զմեր հայրենիքն զԽոռդ իւր սահմանովն, խասովն, վերին մարգով, վաւն սիրական հարսին եւ մեր Թաթունին՝ դատերն Քրդին Անբերդեցի, ամուսնո[յ] Հասանա[յ]: Եւ միաբանքս սահմանեցին :Լ:՝աւրեցն :Լ: պատարագ անխափան վաւն Լունին[՞]...»⁶: Բ. Ուլուբաբեանը, թերեւս, շտապել է ընդունել Նսայի կաթողիկոսի «Տոհմաբանութեան» տարբերակը՝ այս վիմագրում յիշուած Հասանին համադրելով 1387 թ. զոհուած Հասան Մեծի

¹ Դիվան հայ վիմագրութեան, ար. V, էջ 218, հիմ 766; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 65: Այս վիմագրում յիշուած Աթանաս «հայրապետ» իրականում Դադիվանքի վերոնշեալ յայտնի վանահայրն է (տե՛ս աստ, էջ 326, ծմ. 2):
² Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 407-408; Դիվան հայ վիմագրութեան, ար. V, էջ 223-224, հիմ 798; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 67-68:
³ Յ. եպ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, հտ. Բ, էջ 185. հմմ. Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը, էջ 17:
⁴ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 28; Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը, էջ 77:
⁵ Տե՛ս Ժե դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն I, էջ 122, 275:
⁶ Դիվան հայ վիմագրութեան, ար. V, էջ 203, հիմ 716; Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 110, հիմ 3:

հետ (կինը՝ Խոնձայ)՝ Վերջինս, ըստ ամենայնի՝ եղել է նախորդ Հասանի թոռը, իսկ այս վիճագրի Գոնցան եղել է կինը Գրիգոր Զինուորի Սարգիս անունով թոռան: Յիշենք նաև «Թոռն Դավիթին» բառերի ուշ գրական արձագանքը Սոթքի Ազատ գիւղի եկեղեցու՝ Ժէ դ. վիճագրում. «Որդույ Սարգսի, թոռնեայն Դոփայ, քոյր Մեծին Իւանէի եւ սպասալար Զաքարէի»²: Այս բոլոր փաստերն ամփոփելով՝ տեսնում ենք, որ ոչինչ չի խանգարում՝ Դօփ Զաքարեան իշխանուհու ամուսին Հասանին համարելու հէնց Հասան Մեծ Կրօնաւորեայի «հողանիւթի»՝ Ծարի բաժինը ժառանգած Գրիգոր («Ղարա-Գրիգոր») որդու առաջնեկը:

Յաւելենք, որ «Թարգմանչաց» Աւետարանի վերոնշեալ 1312 թ. յիշատակարանում Գրիգոր Գ Ծարեցու որդի Սարգիս եպիսկոպոսն ասում է. «Ամուսնացեալ [Իմա՛ իր հայրը] ընդ դստեր Տարսայիճ իշխանի, ընդ ամէնաւրհնեալ պարկեշտի տիկնոջն Ասփային՝ ծնանի ի նմանէ ուստեսս եւ դստերս...»³: Ըստ այդմ՝ հնարաւոր է Սարգսի եղբայրներ համարել ե՛լ Վահրամիճ, որը հայրն էր Եղեգիսում թաղուած օրիորդ Խոշի եւ Սարգիս իշխանի (ըստ Եսայի Հասան-Զալալեանցի՝ «Դօփեանց տոհմաբանութեան»), ե՛լ այն «Վախախ հանիկի» անանուն ամուսնուն (նրա Վարդան որդու 5 զաւակները յիշուած են 1330 թ. Զղաւնայ անապատի Աւետարանի յիշատակարանում), որին Բ. Ուլուբաբեանը փորձում է «դարձնել» Զաքարեան Դօփ իշխանուհու անյայտ որդի⁴: Բայց Վահրամն էլ, թերեւս, պիտի համարուի Գրիգոր Զինուորի երեք որդիներից ո՛չ անդրանիկը. աւագ որդին (ենթադրաբար՝ վաղամեռիկ) պիտի ստացած լինէր «Արիական» պապի անունը՝ Հասան:

Բաժին 3

ՆԵՐՔԻՆ ԽԱԶԷՆԻ – ԽՕԽԱՆԱԲԵՐԴԻ ԻՇԽԱՆԱՃԻԻՂԸ (ՀԱՍԱՆ-ԶԱԼԱԼԵԱՆՆԵՐ)

Դօփեան իշխանատոհմի վերաբերեալ այս կարեւոր ուղղումից յետոյ էապէս ուղղելի են թւում նաև Սակո իշխանի եւ, այսպէս կոչուած՝ Սակոեան իշխանատոհմի մասին գրականութեան մէջ արմատաւորուած ու Բ. Ուլուբաբեանի գրքում ամփոփուած մտայնութիւնները⁵: Դրանց վերաբերեալ արդէն բաւականին հան-

¹ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 233-234:

² Դիվան հայ վիճագրության, պր. IV, էջ 371, հ^տ 1495, էջ 370, հ^տ 1487 (հմմ. աստ, էջ 328):

³ ՄՄ Ձեռ. 2743, թ. 183բ: ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 84; Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԴ դար, Մասն Ա, էջ 215:

⁴ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 321-327: Իրականը հմմ. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 224-225; Կարապետ եպիսկոպոս, Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, էջ 78; Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք, էջ 437; Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, էջ 199-200: Տե՛ս նաեւ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները, էջ 121. «Համաձայն գանգի վրայ [Լուսակունք գիւղի եկեղեցու – Ա. Յ.] փորագրուած արձանագրութեան՝ այն 2ԿԳ (1314) թուականին [Դադի] վանքին էր նուիրել Դօփեան Վահրամ իշխանի որդի Սարգիսը»:

⁵ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 157-159:

գամանալից վերապահում է արել երջանկայիշատակ Գեղամ Կիրակոսեանը¹: Ի մասնաւորի, նա ցոյց է տուել, որ Հին Վաղուհաս գիւղատեղիի խաչքարի եւ Բերդաձորի Ս. Գրիգոր վանքի միանաւ եկեղեցու հիւսիսային պատի վիմագրերում (առաջինը յայտնի է միայն Խ. Դադեանի ընթերցմամբ²) 1216 եւ 1224 թթ. Սակո անունով իշխանն իրեն կոչում է «որդի Վախտանգա[յ]», այսինքն՝ պարզապէս Տանգիկի, եւ «եղբայր Հասանա[յ]», այսինքն՝ պարզապէս Զալալ Դալայի:

Նշուած առաջին վիմագրում ընթերցուել է. «Թինն :ՈԿԵ: [=1216 թ.]: Ես՝ Սակո, որդի Վախտանգա[յ], կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած հոգո[յ] իմո[յ] եւ ետու զԹղեկրա[յ] այգին իւր հողով եւ կատապանաւ եւ Եզնանստին երկիրն ի Սաբ Գրիգոր Բերդաձորա[յ] եւ զԲախերին Մատաղիսն եւ զՃաքեցանց երկիրն եւ :Ա: ջաղաց, և ժամատուն քէ [փխն. վերջին 3 անիմաստ բառերի, գուցէ, վերծանելի է՝ «:ի: ժամ ետուն վասն» – Ա. Յ.] հոգո[յ] փրկութիւն ամուսնո[յ] իմո[յ], ի հայրապետութեանն տէր Յոհաննիսի...»³: Երկրորդ վիմագրում 16 տողով ասուում է. «Թինն :ՈՂԳ: էր [=1224 թ.]: Ես՝ Սակո, որդի Վախտանգա[յ], եղբայր Հասանա[յ], շինեցի զեկեղեցիս եւ ետու զորդի իմ զԳրիգորս՝ սպասաւոր, եւ զիմ արկած այգին ի Ճաք իւր կատապանովն՝ իմ հոգոյս...»⁴: Անկասկած, երկրորդ վիմագրում նշուած նոյն Գրիգոր որդին է տարիներ անց եկեղեցու նորոգման առիթով նոյն պատի կենտրոնում 7 տողով արձանագրել. «Յիշխանութեան բարեպաշտ արքա[յ]ին Զալալ Դաւին եւ որդ[ոյ] իւրոյ Իւանոյ Աթաբակին, ես՝ Գրիգորս⁵, որդի Սակոի, վերստին շինեցի զեկեղեցիս ի թուեա :ՁԸ: [=1259 թ.], եւ սպասաւորք սորա պարտին ի տարող :Ա: ժամ Մեծ հնգշաբաթին ինձ՝ Գրիգորէս»⁶: Ս. Բարխուդարեանն այս վիմագրի թուականը վերծանել է «ՁԼ» (=1281), որը սրբագրելի է թուում՝ «ՁԼ» (=1259 թ.): Այդ տարում՝ Իւանէ Աթաբակի հայր Հասան Զալալի նահատակուելուց 2 տարի առաջ, «տէր Գրիգորէս»-ը յիշուած է նոյն եկեղեցու հարաւային պատին Ամարասի եպիսկոպոսի թողած 13-տողանոց վիմագրում, որը նշում է շէնքի, անշուշտ, նոյն նորոգումը («ԹՎԽ :ՁԸ: [=1259 թ.]. ես՝ տէր Գրիգոր Ամարասա[յ] եպիսկոպոս, միաբանեցա[յ] սաբ ո[ւ]խտիս եւ ետու զամէն վարձս վարդպետին, որ շինեց զեկեղեցիս: Առաջնորդ տեղիս տէր Գրիգորէս եւ ա[յ]լ միաբանքս կարգեցին ինձ ի

¹ Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, էջ 171-175:

² Խ. Վ[րդ. Դադեան], Արցախ. Երկասիրեց՝ Մ. եպ. Բարխուդարեանց, – «Արարատ», 1896, էջ 81 (վերահրատ.՝ Խ. Տ. վրդ. Դատեան, Երկերի ժողովածոյ, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2006, էջ 200):

³ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 114, հիմ 382:

⁴ Անդ, էջ 115-116, հիմ 384: Հմմ. Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, էջ 174-175:

⁵ Սեդրակ Բարխուդարեանը վերծանել է «Գրիգորս», թէպէտ ստորեւ եւ երեք հարեւան վիմագրերում արձանագրուած անուսնաձեւն է «Գրիգորէս» (տե՛ս նաեւ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 117, հիմ 388) եւ «տէր Գրիգորէս» (անդ, էջ 116-117, հիմ 385, 389):

⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 116, հիմ 387: Սեդրակ Բարխուդարեանը վերջին բառը քերականական համապատասխանութեանն ակատառումով վերականգնում է «Գրիգորէս[իս]»:

տարրոջն :Գ: ժամ»¹։ վրիպումը, գուցէ, Ը տառի աջ ստեղծը թուականին յաջորդող կրկնակէտի հետ շփոթելուց է: Բերդաձորի Ս. Գրիգոր վանքի այս նոյն միանաւ եկեղեցու գաւթում պահպանուել է նաեւ Սակո իշխանի գերեզմանաքարը՝ 9-տողանոց, ցաւօք, անթուակիր տապանագրով («Այս է հանգիստ բարեպաշտ պատրոնին Սակոի, զոր տացէ Ք^{ահաստ} սմայ զարքա[յ]ութիւն երկնից. ամէն»), որը Ս. Բարխուդարեանն իրաւացիօրէն վերագրում է ԺԳ դ. կէսերին²:

Այսպիսով, Վախտանգ [Տանգիկ]ի որդի եւ Հասան [Զալալ]ի եղբայր «Սակո» իշխանը ոչ մի կապ չունէր Ծարի իշխանաճիւղի հետ, ինչպէս յաճախ կրկնուում է գրականութեան մէջ: Փոխարէնը՝ նա, ինչպէս կը տեսնենք, պարզապէս պէտք է նոյնացուի Հասան Զալալի՝ Գանձասարի շինարարական եւ այլ վիմագրերից, Կիրակոս Գանձակեցուց ու Վարդան Արեւելցուց՝ Զաֆաթ եւ Նասրադօլա (Նասր-Դօլա) անուններով յայտնի եղբօր հետ³:

Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի երկու վիմագրերում Զաքարէն հանդէս է գալիս իբրեւ նուիրատու: Դրանցից մէկում (հիւսիսային եկեղեցու մուտքի մօտ, 23 տող, որ ընթերցել է Խ. Դադեանը) յիշատակուում է նաեւ նրա՝ Արզուխաթուն անունով կինը, ինչպէս նաեւ վանահայր Սարգիսը, որը թուագրուած յիշատակումներ ունի 1223, 1225 եւ 1241 թթ. վիմագրերում (վերջինում՝ տէր Վարդանի հետ)⁴. «Ես՝ Զաքարէ, որդի Վախտանգա[յ], տ^{եան} հաշինո[յ], տ՛վի զհնձորիտակոռ երկիրն ի տունս Մեծարեանց: Տէր Սարգիս ետ մեզ :Ժ: աւր ժամ ի տարում, :Ե: ինձ, :Ե:՝ ամուսնո[յ] իմո[յ] Արզուխաթունին...»⁵: Նոյն եկեղեցու սրահի մէջ բացուող մուտքի մօտ՝ անկիւնի 17-տողանոց վիմագրում, նշուում է. «Ես՝ Զաքարէ, որդի Վախտանգա[յ], տ՛վի զջաղացն Մխիթարա[յ] հոգոյն: :Զ: ժամ տ՛վին: Որ ի Սաբ Նշանէս հանէ՝ :ՅԺԸ: հայրապետացն նզոված է: ԶՀասան յիշեցէ՛ք: Ժամս Սաբ Գիրգա[յ] տաւնին առնեն»⁶: Բնագրի վերջում յիշուած Հասանը, անշուշտ, Հասան Զալալ իշխանն է, իսկ սկզբում յիշատակուած Մխիթարը, ըստ ամենայնի՝ Զաքարէ իշխանի վաղամեռիկ որդին:

Ընդ սմին, Արագածոտնի Յովհաննավանքի մի, ցաւօք, չթուագրուած վիմագրից երեւում է, որ վերը նշուած Արզուխաթունը Զաքարէի միակ կինը չի եղել (որ Զաքարէն առաջին կին է կորցրել, նախ եւ առաջ ուղղակի երեւում է վերը բերուած Բերդաձորի Ս. Գրիգորի 1216 թուակիր վիմագրի՝ «հոգո[յ] փրկութիւն աւմուսնո[յ] իմո[յ]» բառերից): Վանքի ժամատան ներսի արեւելեան պատին 7 տո-

¹ Աճղ, էջ 116, հ^մ 385:

² Աճղ, էջ 120, հ^մ 399:

³ Աճղ, էջ 40, հ^մ 82 («սի եղբարս Զաքարէի»); Կիրակոս, գլ. Լ, էջ 268 («զ. Զաքարէ»); Վարդան, էջ 184 («զ. Զաքարէ, որ եւ Նասրատայէ»):

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 13, հ^մ 4, 5 («Տէր Սարգիս»), հ^մ 6 («տէր Սաբգի եւ տէր Վաղարշապէ»): Սարգիս անունով վանահայր Ս. Յակոբավանքում եղել է նաեւ 1270-1290-ական թթ., տե՛ս Աճղ, էջ 16, հ^մ 15 («տէր Սաբգի»), էջ 16-17, հ^մ 16, 17, 18 (վերջին երեքում, գուցէ, ճիշտ կը լինէր վերծանել ոչ թէ «տէրս», այլ «տէր Սաբգի»): Անթուակիր երկու վիմագրերն էլ տե՛ս էջ 27-28, հ^մ 28, 29 («տէր Սաբգի»):

⁵ Աճղ, էջ 20, հ^մ 29:

⁶ Աճղ, հ^մ 28:

դով փորագրուած է. «Ողորմութեամբ Աստուծոյ, ես՝ Զաքարիա, որդի Վաղթ/անկա[յ], եղբայր Զալալին, եւ ամուսին իմ Խորի/շահ, դուստր Վասակա[յ], միաբանեցաք սուրբ ուխտիս. եւ գնեցաք զԱշ[տ]արակո[յ] նորքն եւ / տվաք ի սաբբա, եւ սոքա խոստացան :Զ / աւր ժամ ի տաւնի Թէոդոսի թագաւորին : Ով խափանէ, դատի՛ ի Տեանէ»¹: Իսկ Յովհաննավանքի կաթողիկէ եկեղեցու արտաքուստ արեւմտեան պատին 8 տողով վիմագիր է պահպանուել միայն Զաքարէի անունից (տողասկիզբները ծածկուած են պատին յենուած մեծ խաչքարի յետեւում). «{...} ես՝ Զաքարիա, որդի Վախթա/նկա[յ], եղբայր Զալալի՝ տէր ամեն/հայն Խաչէնո[յ], քեոոր}դի մեծ սպարապետին / {Իւանէի^[2], միաբանեցայ^[2]} սաբբ ուխտիս վանացս / {Յովհաննո^[2], ...} մութեան եղբարցս գնե/ցի ...» եւ ետու ի սաբբ եկեղեցիս, ս/չոքա խոստացան^[2] ...» աւր ժամ ի տաւնի Թէոդոսի / {Թագաւորին^[2] ... ն}գովեսցի՛. αμήν»²: Երկրորդ բնագրում «մեծ սպարապետին» բառերը, անշուշտ, վերաբերում են նուիրատուի նշանաւոր քեռի Իւանէ Զաքարեանին, ով աւագ եղբայր Զաքարէի վախճանից յետոյ (1212/1213), ի տարբերութիւն նախորդ տասնամեակների, մինչեւ իր մահը (1233-ին) իբրեւ սպարապետ յիշատակոււմ է արդէն մենակ³:

Այս բնագրերից երեւում է, որ Զաքարէն Խաչէնից Արագածոտն էր հասել հէնց խնամախօսութեան առիթով: Այդ պատճառով սկզբում (երկրորդ նուիրատուական վիմագրում) նա հանդէս է գալիս միայնակ, բայց՝ իր եւ իր հարազատների բոլոր տիտղոսների թուարկումով, իսկ այնուհետեւ (առաջին վիմագրում)՝ արդէն նորապսակ կնոջ, ըստ ամենայնի՝ հէնց տեղի ոմն Վասակ իշխանի դուստր Խորիշահի հետ⁴: Վերջում նշենք նաեւ, որ, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, Զաքարէ – Սակոի այս երկրորդ՝ Խորիշահ կնոջն է պատկանում Զարեքդարում Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի կողմից ընթերցուած անթուակիր վիմագիրը. «Կաման Աստուծոյ, ես՝ Խորիշահ, ամուսին Զաւարո[յ], տուի զիմ Աւետարանն Աստուծածնիս, տէրս եւ այլ միաբանքս :Բ: աւր պատարագ տուին ինձ Աւետեաց Աստուծածնի»⁵:

¹ Կ. Ղաֆադարեան, Յովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Էջ 105, հ^տ 55:
² Անդ, Էջ 96, հ^տ 37: Որոշ սրբագրումներ ենք կատարել տողատման ու կէտադրման մէջ (ըստ լուսանկարի ու գրչանկարի) եւ հաւանական վերականգնումներ արել կորսուած տողասկիզբներում:
³ Զաքարեանների իշխանատոհմի մասին տե՛ս Աս. Ծաֆնագարեանց, Զաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դէպի Ջորագետ եւ նախորդները (ԺԱ-ԺԲ դար), – «Շողակաթ». Ա. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածոյ, գիրք Ա, Վաղարշապատ, 1913, Էջ 66-83; Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց», Էջ 61-66; Հ. Գ. Մարգարյան, Զաքարյանների ծագումը, Էջ 156-175: Իսկ նրա ուշմիջնադարեան շառաւիղների վերաբերեալ (Երկայնաբազուկ – Մխարաթնէի – Արդութեաններ) նոր դիտարկումներ տե՛ս Բ. Абрамян, Очерки по армянской генеалогии, Москва, 2016, с. 61-69.
⁴ Վերջինս Կ. Թումանովի մօտ ներկայացուած է իբրեւ դուստր «Վասակ-Սմբատի», այսինքն՝ ըստ Տեղիմակի՝ Հասան Կրօնատրեալի՝ 1201-ին գրուած Վասակ Նահատակ որդու (С. Toumanoff, Manuel de généalogie, p. 238). Սակայն այդ՝ նաեւ մօտ հարազատութեան առումով անհաւանական վարկածի համար որեւէ աղբիւրագիտական հիմք մատնանշել հնարատր չէ:
⁵ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, Էջ 134, հ^տ 450:

Գանձասարի շինարարական վիճակագրում Հասան Զալալը Զաքարէից բացի նշել է նաեւ իր Մարին քրոջը («իմ քուերն Մարինոյ») եւ միւս երկու եղբայրներին՝ Դօլային («իմ եղբաւրն Դաւին») եւ Իւանէին («իմ եղբաւրն Իւանէին»): Կրկին մանրամասնելով՝ նշենք, որ Գանձասարի պարսպապատի մէջ հետագայում դրուած երեսապատման երկու քարերի վրայի վիճակագրում (ներկայումս առկայ է լոկ երկրորդը, իսկ Յ. Օրբէլին տեսել էր ամբողջը) յիշուած է Հասան Զալալի կրտսեր եղբայր Իւանէի որդին («Կաման Աստուծոյ¹, ե}ս՝ Վասալի, որդի Իւանէի, թոռն / {Վախտա}նգալ], միաբանեցալ] սուրբ ու/{խտիս, տվի²} գրարուտանց այգին... / ի մեր տապանատունս...»)¹: Գուցէ, այս Վասակն է Բերդաձորի Ս. Գրիգոր եկեղեցու հիւսիսային պատին թողել նուիրատուական հետեւեալ 5-տողանոց անթուակիր վիճակագիրը. «Ես՝ Վասակ, տվի ի ս^սբ ուխտ]ս զՀաւախաղացն ի Շատլոյսին կալէն ի վեր ի վերալ] Գուրակալ]...»² (Հաւախաղաց տեղանուն մէջ, որ այստեղ Կաչաղակաբերդն է, Ս. Բարխուդարեանը երկաթագիր Վ-ն վրիպամբ վերծանել է իբրեւ բոլորագիր յ տառախումբ՝ «զՀախաղացն»): Այս Իւանէի միւս որդի Յովհաննէսը Գանձասարի վանահայրն էր (Ա-ն), ով 9-տողանոց մի վիճակագրում (գաւթի արեւմտեան մուտքի բարաւորին) ի մասնաւորի ասում էր. «Թիւ :Ձի: [=1271 թ.]. կաման Աստուծոյ, ես՝ Յոհաննէս, որդի Իւանէի, առաջնորդ ս^սբ ուխտիս Գանձասարալ], հրամանաւ տե^ան հաշինոյլ] Աթաբալիին, ի յիմ հալալ արդեանց գնեցի զՎարդանաթաղս»³:

Ինչ վերաբերում է Հասան Զալալի նախավերջին եղբորը՝ Դօլային, ապա թուում է, թէ հէնց նա է եղել Հասան Զալալի «եղբէր» այն Սմբատը, որի՝ Վաճառի ու Ծմակահողի միջեւ գտնուող Խենչալ խաչ վայրում կանգնեցրած 1216 թուակիր խաչքարի վիճակագրում ունենք. «Թվիս :ՈԿե: [=1216 թ.]: Ես՝ Սպատ, որդի Վախտանգալ] տե^ան հաշինոյ, եղբէր արքէին Հասանայ, տէր Մեղրենեցն, շատ ալ]խատութեամբ շինեցի զԿարմիր քալ]ն...»⁴: Դժուար չէ նկատել, որ այս նոյն Սմբատի որդին եղել է նոյն Մեղրենեցի (նաեւ՝ Մեղրենիս) տէր Գրիգոր Հեջուբը, որին Կիրակոս Գանձակեցին անուանում է նաեւ Գրիգոր Տղայ («զոր Տղայն կոչէին գգուանօք, յագատացն հաշենոյ»)՝ եւ որի՝ Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի սրահի հարաւային պատին թողած 13-տողանոց վիճակագրում ունենք. «Ես՝ Գրիգոր, որդի Սմպատալ], միաբանեցալ] տանս Մեծարեանց... եւ տուի... :Ա: կիսավար իւր հողով ի Մեղրենիսն յիմ հայրենաբաժնէն, իմ հաւր տուած Վասուրանց հողն՝ Զալալալ]

¹ Աճդ, էջ 71, հ^տ 204 (լուսանկ.՝ տախտ. XXI):

² Աճդ, էջ 118, հ^տ 392:

³ Աճդ, էջ 50, հ^տ 122:

⁴ Աճդ, էջ 83-84, հ^տ 253: Սմբատ – Սմպատ անձնանուն «Սպատ» ձեւի մասին մանրամասն տե՛ս աստ, էջ 266-268:

⁵ Կիրակոս, գլ. ԺԷ, էջ 222, գլ. ԻԶ, էջ 256, գլ. ԾԵ, էջ 358-359 («չոգաւ առ նա եւ մեծ իշխանն Խաչենոյ եւ կողմանցն Արցախու Հասան, զոր Զալալն կոչէին գգուանօք... Եւ նա [Սարթախը 1250-ին] սիրով եւ մեծարանօք ընկալաւ գնա եւ զորս ընդ անայն էին՝ զիշխանն Գրիգոր, զոր սովորութեամբ Տղայն կոչէին, եւ էր ծեր յայնժամ, եւ զԴեւտոմ իշխանն՝ պարկեշտ պատանի, եւ զվարդապետն Մարկոս, եւ զեպիսկոպոսն Գրիգոր»):

Դալիմ իշխանութեամբ... Թ^{ուին} :ՈՂ: [=1241 թ.]»¹: Գօշավանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցու խորանի մէջ մինչ այդ իր թողած 7-տողանոց վիմագրում նա ի մասնաւորի յայտնում էր. «Ես՝ Գրիգոր՝ հեջուբ ամիրսպասալար Աւագին, որդի Սմայատա[յ], որդոյ Մեծին Վախտանգա[յ]՝ կողմնապետաց աշխարհին Արցախա[յ], առեալ աթաբակի Իւանէի՝ սնոյց զիս եւ իւր տանն եւ Աւագին առաջնորդ կացոյց: Զի ոչ ունէի զաւակ, յուսով խնդրեցի զայս եկեղեցի՝ ինձ շիրիմ հանգստեան. Աւագն ինձ երեստ...»²: Թէպէտ արձանագրութիւնն անթուակիր է (Կ. Կոստանեանցն էլ վրիպամամբ վերագրել է 1198-ին), բայց իրականում նրա ժամանակը պիտի յաջորդի Իւանէ ամիրսպասալարի մահուանը եւ նախորդի Հեջուբի կառուցած Գօշավանքի Ս. Գրիգոր կաթողիկէի աւարտին, այսինքն՝ թուագրուի մօտաւորապէս 1233/1234 – 1237 թթ. միջակայքով³ (վերջին կոթողի շինարարական վնասուած երկտող վիմագրի առաջին տողում մասնաւորապէս ընթերցւում է. «Ի Թ^{վին} :ՈՂԶ: [=1237 թ.] ես՝ Գրիգոր, որդի Սմայատա{...}»⁴):

Հետագայում Գրիգոր Հեջուբն, այնուամենայնիւ, ունեցել է որդիներ: Նրանցից Սմայատը (կինը՝ Թամար) Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի սրահի հարաւային պատի արեւմտեան կողմի իր 10-տողանոց վիմագրում ասում է. «Թագ[աւ]որ Զաւլայ Դովին հրամանով, ես՝ Սմայատ, որդի Հեջրին, տվի էգատեղ Գրիգորոյ. նա ի տարումն :Դ: ժամ իրես Յայտնութեանն, :Բ: ինձ, :Բ: Թամարին...»⁵: Հմմ. նաեւ վանքի սրահի մէջ արեւելեան եկեղեցու արտաքին պատի վրայի խիստ վնասուած 9-տողանոց վիմագրում, որի առաջին տողում յստակ ընթերցւում է՝ «Թ^{վին} :ՈՂԹ: էր [=1250 թ.]», ապա երկրորդում՝ «ԵՄ՝ ՍՄ{...}»⁶, որից կարելի է վերականգնել ՍՄ{ՊԱՏ} անունը (Ս. Բարխուդարեանը ենթադրում է ՍՏ{ԵՓԱՆՈՍ}-ի հնարաւորութիւնը): Նոյն պատին՝ մուտքի մօտ, պահպանուել է նաեւ Սմբատի Վարհամ եւ Հասան որդիների 16-տողանոց նուիրատուական վիմագիրը. «Թ^{ուին} :Զ: [=1251 թ.!?]. Զաւլային հրամանաւ, ես՝ Վարհամ, Հասան, որդիք Սնպատա[յ], տվաք զԾովատեղին հողն մեր հոգոյն ի Մեծիրենց աթոռս. Տէր վաքդան, միաբանքս տվին :Գ: ժամ Վարդէվառին, :Ա: Հասանա[յ], :Ա: Սնպատա[յ], :Ա: Թամարի...»⁷: Այս բնագրի թուականի մէջ, անկասկած, պակասում է գոնէ տասնաւորը (Խ, Ծ, Կ կամ Հ), քանի որ Ներքին Խաչէնի Զաւլայ իշխանն իր հօրը՝ Իւանէ Աթաբակին, փոխարինել է նրա մահուանից յետոյ, որը, ըստ Ստեփաննոս եպիսկոպոսի (Օրբէլեանի)

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 13, հոմ 6:
² Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI, Իջեւանի շրջան, էջ 70, հոմ 140 (լուսանկ.՝ տախտ. ԼԲ):
³ Գրիգոր Հեջուբի գործունէութեան մանրամասն քննութիւնը տես՝ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 197-201 (այստեղ տես՝ նաեւ մէկ այլ՝ Հոռոմոսի Հեջուբի ճես չշփոթելու խնդրի մասին):
⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI, էջ 105-106, հոմ 236 (լուսանկարի մի մասը՝ տախտ. ԽԸ):
⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 15, հոմ 12:
⁶ Աճդ, էջ 14, հոմ 8:
⁷ Աճդ, էջ 14, հոմ 10:

տարեգրութեան՝ ընկնում է 1287 թուին¹: Թերեւս, այդ տասնաւորը վրիպել է հէնց փորագրողը՝ իրեն տուած «պատուիրաթղթի» բնագիրը քարի վրայ փոխադրելիս: Յաւելենք, որ Գրիգոր Հեղուբի միւս որդի Մուշեղի՝ նոյն Ս. Յակոբավանքի գաւթի արեւելեան պատին թողած 10-տողանոց վիմագրում ընթերցւում է. «Ես՝ Մուշեղ, որդի Հեղբին, միաբանեցա[յ] ս՞բբ ուխտիս, գնեցի զս՞բբ նշանս եւ զջեղացա[յ] ակն եւ տվի ի վանքս... ԹՎԷՆ :ՉԽԲ: [=1293 թ.]»²: Այսպիսով, վերը նշուած հարցադրման առումով էլ պարզ է դառնում, որ Վախտանգ Տանգիկի ու Խորիշահի երրորդ որդի Դօլան կամ Սմբատը 1212 թուականից շատ աւելի վաղ է ծնուել:

Արդ՝ Զաֆարէ Վախտանգեանի անուան Սակառ ձեւը (արաբ. «որսի բազէ»), թւում է, թէ ոչ այլ ինչ էր, քան *Զաֆառ անուանաձեւի մի տարբերակ: Նաեւ հաւանական է, որ այդ մականունը հանդէս է եկել դեռ Զաքարէ – Սակոի մայր Խորիշահ Զաքարեան/Երկայնաբազուկի պապի՝ Զաֆարէ Ա-ի օրերում եւ ապա «ուղեկցել» է հէնց Խորիշահին. այս ձեւով է պարզ դառնում Վարդան պատմիչի կողմից՝ Վախտանգ Տանգիկին «Սակոեանց» կոչելու հիմքը³: Դա արդէն կարող է հեշտութեամբ կապուել այն իրողութեան հետ, որ վերջինիս կինը Սակոեան – Զաֆարեան էր (հմմ. նոյնպէս կնոջ առիթով՝ Դօփեանց տոհմանուան ծագման զուգորդութիւնը):

Նշուած մօտեցմանը հակասում է լոկ այն հանգամանքը, որ ենթատեքստերից մէկում Սակառ է կոչուած նաեւ Հասան Կրօնաւորեալի հայր Վախտանգը՝ իր մի թոռանը՝ «նահատակ» Վասակին յիշատակող վիմագրում, որը ներկայումս կորած է⁴: Եսայի Հասան-Զալալեանցի վիմագրական տետրակին յանգող այդ բնագիրն է. «Յորժամ էր թուականն :ՈՄ: [=1201 թ.], բարեպաշտ պատրոնիկն Վասակ, թոռն Կիւրիկայ թագաւորին, որդի Հասանայ [իմա՛ Մեծի], որդւոյ Սակառայ, տե՛սն Հաթերքոյ, Հանդաբերթու, Հաւհախաղացին, եղբայր Վախթանկայ՝ նորին աթոռակալի, եբեր զխաչս եւ ոչ կարաց կանգնել վասն անպարապութեան. քանզի երթեալ եղեւ ի Գուշտեան [Սիւնիփում] եւ առ զնա յանօրինաց օգնութեամբն Աստուծոյ եւ բնակեցոյց անդ զորդին իւր եւ ինքն նահատակեցաւ ի վերայ քրիստոնէից, եւ իջեալ լոյս ի վերայ ի տեսութիւն բազմաց, եւ յետոյ :ՈՄ: թվին [=1201 թ.] կանգնեցին որդիք նորա Խոյդան եւ Խօշաղն յիշատակ հոգւոյ նորա եւ յերկարութիւն կե-

¹ Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. Ա, Կազմեց՝ Վ. Ա. Յակոբեան, Եր., 1951, էջ 48:
² Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 16, հմմ 16:
³ Վարդան, էջ 184: Սարգիս ամիրայասալարի հօր եւ պապի համար տե՛ս, օր.՝ Սանահինում Զաքարեանների տոհմական տապանատանը նրա գերեզմանին կանգնեցրած խաչքարի ճակատին սկստող վիմագրում («Նշա՛ն Աստուծոյ, բարեխաւս լե՛ր ամիրասալար Հա[յ]ոց [եւ] Վրաց Սարգսի»), որի աւարտը խաչի տակ է (4 տողով). «Ի :ՈԼԶ: ԹՄԻՃ [=1187 թ.] կատարեցաւ ի Բրիստու Մեծն / Սարգիս, որդի Զաքարէի, թոռն աւ/ազ Սարգսի: Որդիքս՝ Զաքարէ եւ Իւ/անէ կանգնեցաք զխաչս. յիջեցէ՛ք» (Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, էջ 178-179, հմմ 166-167):
⁴ Դեռեւս Կ. Տէր-Մկրտչեանն է ստիպուած եղել գրել (Կարապետ Եպիսկոպոս, Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, էջ 51, ծն. 2), թէ Հասան Մեծի հայր Վախտանգի այդ անունը կարելի է համարել նրա երկրորդ անունը («...երեւի կամ պապի անունն է, կամ Վախտանգի երկրորդ անուն»):

նաց իւրեանց. որք յերկրպագէք, յաղօթս յիշեցէ՛ք»¹: Սեդրակ Բարխուդարեանի ծանօթագրումներն են. «Ջումի տակի խաչքարի վրայ, [Խաղարայ] վանքից ներքեւ, Թարթառ գետի ափին, հին կամուրջի մօտ... Առնում ենք Եսայի կաթողիկոսի ձեռագրի արտագրութիւննից: Յուշարձանի գտնուած վայրն իսկ այժմ անյայտ է»²:

Արդ՝ ենթադրութիւնների մէջ խորանալուց առաջ, թերեւս, անհրաժեշտ է ուշադրութեան առնել այս Վախտանգին Սակառ կոչելու փաստի եզակիութիւնը: Մեզ հասած բնագիրն ակնյայտօրէն պատմողական, նովելային շարադրանքի տպաւորութիւն է թողնում: Բոլոր հրատարակիչներն այն քաղել են Եսայի Հասան-Ջալալեանցի սեւագիր տետրակից (կամ իրարից), ուստի «որդուց Սակառայ» ընթերցումը, որոշ հաւանականութեամբ, կարող է դիտուել իբրեւ ԺԸ դարի գիտնական-կաթողիկոսի կարողացած-վերծանածը՝ բուն վիմագրի «*որդուց Վախտանգայ» սպասելի ընթերցման հատուածում: Յիշենք, որ Վախտանգի հայրանունը, ըստ ամենայնի՝ պիտի գրուէր «Վառակայ», եւ դրա ընդգծուած տառերը եւս կարող էին Եսայի կաթողիկոսի համար վրիպման պատճառ դառնալ (բնօրինակի՝ «...որդի Հասանայ, որդուց [Վախտանգայ, որդուց Վառակայ], տե՛սն Հաթերբոյ...») ենթադրելի տարբերակում): Սրանից յետոյ կրկին նկատենք, որ արդէն հաւաստի պատմիչ Վարդանի բուն խօսքերը՝ «եւ միւս Վախթանկն [Իււ՛ Տանգիկը] Սակոեանց՝ փեսայն Իւանէի», փաստօրէն, ուղիղ ցուցում է հէնց այն մասին, որ Սակո անունը չի կարելի կապել Վախտանգ պապի հետ. չէ՞ որ վերջինիս «նոյնարժէք» թոռն էր նաեւ Հաթերբի Վախտանգը, իսկ նա, ըստ պատմիչի՝ Սակոեանց շէր:

Այստեղ տեղին է կատարել մի պատմաաշխարհագրական դիտարկում. եթէ Հասան Մեծի բաժանած «հողանիւթի» կալուածքներից մէկի մէջ (Վախտանգ Տանգիկ Սակոեանցի բաժնի) մտել է Բերդաձորի Ս. Գրիգոր վանքը՝ շուտով անցած Տանգիկի ու Խորիշահի երկրորդ որդի Զաքարէ – Սակո – Նասրադօլային, իսկ միւս կալուածքի մէջ (Մարեցի Գրիգորի՝ Դօփ իշխանուհու սկեսրայրի բաժնի մէջ)՝ այդ վանքից ընդամենը մի քանի կմ արեւմուտք գտնուող Խաղարայվանքը, ապա կարելի է մտածել, որ Խաղարայ եւ Բերդաձորի Ս. Գրիգորի վանական տիրոջթների սահմանաբաժան գիծը գալիս է շատ աւելի հին ժամանակներից ու դեռեւս վաղ միջնադարում իրարից բաժանել է աշխարհացոյցեան Հարճլանք եւ Մեծ Իրանք գաւառները: Հստ այս մօտեցման՝ պէտք է ուղղում կատարել մեր «Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ» գրքի «Արցախի կենտրոնական եւ Սիւնիքի հիւսիս-արեւելեան գաւառները ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» քարտէզում, որտեղ ոչ միայն Խաղարայվանքը, այլեւ նրանից արեւելք ընկած Բերդաձորի Ս. Գրիգորի վանքը շտապողաբար տեղադրել էինք Հարճլանք գաւառի մէջ:

Տեղին նշենք նաեւ նոյն գրքում շօշափուած մէկ այլ խնդրում սրբագրում կատարելու անհրաժեշտութիւնը: Հետեւելով նախորդ հետազօտողներին՝ մի դրուա-

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 129-130, հ^տ 432: Հմմ. Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 196 (անուան ընթերցումն այստեղ «Սակոայ» է չիւն. «Սակառայ»-ի):

² Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 129-130:

գում կրկնել էինք այն մտայնութիւնը, թէ ԺԳ դ. սկզբներին Տրտուի միջնահովտի աջափնեայ (հարաւային) մասը մինչեւ Արծաթահանքի լեռնաշղթան, հաւանաբար, եղել է ոչ թէ Ներքին, այլ Վերին Խաչէնի կամ Վախտանգ Հաթերքցու իշխանութեան տարածքում (էջ 247, ծն. 85): Բայց ներկայումս աղբիւրագիտական նիւթը հիմք է տալիս՝ պնդելու հակառակը¹: Օր.՝ Տրտուի աջափնեայ ձորալանջի Կճողուտ գիւղից վեր գտնուող Ամենափրկիչ եկեղեցու դռան ճակատաքարի 8-տողանոց վիմագրում (նրա որոշ տառերի ընթերցումներ 1986 թ. ճշտել ենք տեղում՝ լուսահոգի Սամուէլ Կարապետեանի հետ) ունենք, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, Վախտանգ Տանգիկի յիշատակումը. «Ի հայրապետութեան տէր Յա/կոբոսայ եւ յիշխանութեան Վախտան/գայ, որդոյ Հասանայ, ես՝ Յոհան/էս ու Սերոբ ու Սարգիս ու Գրիգոր որդի/ի Հարբաձայրայ, շինեցաք զԱստուծածինս / ի մեր հայրենե[ա]յս...»²: Նոյնն է մի քանի կմ արեւմուտք ընկած Վաղուհաս գիւղի՝ «Մայրաքաղաք» կոչուած եկեղեցու բակի խաչքարի (ներկայումս՝ կորած) վիմագրում. «Ես՝ Յոհան դրան էրէցս Վախտանկայ կանգնեցի զխաչս... Թիվն :ՈԿԲ: էր [=1213 թ.]»³: Ի դէպ, Ս. Բարխուդարեանը շտապողաբար ընդունել է թուականի՝ Ս. Զալալեանցի՝ ընթերցումը (:ՈԿէ: = 1218 թ.)՝ «խոտանելով» Մ. Բարխուդարեանցինը⁴, որն աւելի իրական է թոււմ: Տեղին հմմ. Վախտանգ Տանգիկի որդու դրան երէցի 7-տողանոց տապանագիրը Գեղարքունիքի Կոթ գիւղի գերեզմանատանը. «Թիվն :ԶԶ: [=1257 թ.]: Այս է հանգիստ Յոհանիսի՝ դրան երէցոյ Զալալին...»⁵: Վաղուհասի «Մայրաքաղաք» եկեղեցու գաւթի խորանի ճակատին ընթերցուել է նաեւ Կոստանդին Բարձրաբերդցի Հայոց կաթողիկոսի (1221-1267) պատուիրած ուշագրաւ արձանագրութիւնը (ներկայումս՝ կորած), որում մասնաւորապէս նշոււմ էր. «...միաբանեցայ եպիսկոպոսարանիս ի ձեռն հոգեւոր որդոյ իմոյ տէր Մարգարէին, յիշխանութեան Մեծի Զալալ Դաւիթ եւ յառաջնորդութեան սորայ տեառն Ներսիսի Աղուանից կաթողիկոսի... Ի թվիս :ՈԿԵ: էր [=1246 թ.]»⁶:

Ամփոփելով՝ շնորհանք, որ Հասան Զալալի հոգեւոր-մշակութային բազմակողմանի գործունէութեան վկայութիւններ են նաեւ Յայսմաւուրքը խմբագրելու՝ տէր Իսրայէլի ձեռնարկի հովանաւորումը եւ Վանական Վարդապետի հետ թղթակցութեան նորայայտ փաստը: Վերջինիս՝ «Հարցմունք եւ պատասխանիք» երկի մի հատուածի մեզ հասած խորագիրն է. «Խնդիրք Վահրամա[յ] իշխանի եւ Զալալա[յ] Հաչէնոյ գաւառի եւ պատասխանի Վանական վարդապետի»⁷:

¹ Իսկ հին միտքը դեռ տե՛ս Ա. Մանուչարյան, Հայոց եկեղեցու պատմության վիմագրագիտական-պատմագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 178:

² Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 91, հմմ 278:

³ Աճղ, էջ 114, հմմ 380:

⁴ Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 192:

⁵ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, Գեղարքունիք, էջ 280, հմմ 1186:

⁶ Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 192; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 114, հմմ 377:

⁷ Տե՛ս ՄՄ Զեռ. 2189, թ. 211ա (ըստ՝ Ա. Ի. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը, էջ 174):

Անցնենք Ներքին Խաչէնի իշխանատոհմի հզորութեան աւարտական փուլին: Կիրակոս Գանձակեցու վկայութեամբ՝ Խօխանաբերդը հիմնայատակ աւերուել է մոնղոլների կողմից դեռևս Հասան Ջալալ իշխանի կենդանութեան օրօք, եւ գրականութեան մէջ աւանդաբար ընդունուած է թուագրել դա մօտաւորապէս 1246-1247 թթ. (Յ. Օրբէլի, Բ. Ուլուբաբեան եւ ուրիշներ)¹: Ըստ պատմիչի տեղեկութեան՝ Բուղայ հարկահանի գլխաւորած մոնղոլական զօրախումբը «քակեաց զանմարտնչելի բերդս նորա, զոր Խոյախանայ բերդ կոչէին, ըստ պարսկական բարբառոյն, եւ զԴեղն, եւ զԾիրանաքարն, եւ զայլ ամրոցս նորուն: Եւ այնպէս յատակեաց զնոսա, մինչև հետք անգամ ոչ երեւէին, թէ բնաւ շէն լեալ իցէ»²:

Սակայն դէպքի աւանդական թուագրմանը հակասում է մի տուեալ, որ տալիս է Կեչառոյքի արձանագրութիւնը՝ «ժամատան երգիկի կամարի [հարաւահայեաց] գարնէզի վերայ»³: Գաւթի երգիկի տակ՝ 7 մ բարձրութեան վրայ «կախուած» այդ վիմագիրը (որի որոշ տառեր մի վաղ նորոգման կրասուաղի տակ լոկ մօտիկից են «շօշափուում») ստուգել ենք տեղում 2010 թ.՝ վանքի ծառայողների սիրալիր օգնութեամբ, ուստի նրա վերծանութիւնը բերում ենք ամբողջութեամբ: Կամարի երկու շարք քարերի վրայի 6-տողանոց ծաւալուն բնագիրն ընթերցում է այսպէս.

¹ ԱԻԳՆՈՒԹԵԱՄԸ ԱՄԵՆԱՅՍՄԸԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵ[Ա]ՆՆ, ԵՄ՝ ԶԱԼԱԼ ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻՎԱԽԹԱՆԳԱՅ, ՈՐԴՈՅ ՄԵԾԻՆ ՀԱՍԱՆԱՅ, ՏԷՐ

² ԽՈՅԱԽԱՆ ԲԵՐԴՈՅ ԵՒ ԽԱՉԵՆՈՅ, ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՄԱՄՔԱՆ, ԴՈՒՍՏՐՔ ԲԱՂԱՅ ԹԱԳԱԽՈՐԻՆ, ՄԻԱՅԲԱՆԵՅԱՔ ՄԵԾ ԵՒ ՀՌԶԱԿԱԽՈՐ ՄԸԲԲ ՈՒԽՏ-

³ ԻՍ ԿԵՉԱՌՈՒՄԱՅ, ԵՒ ՏՈՒԱՔ⁵, ՅԱԽԵՐՄԱՆ ՆԵՏՈՂԱՅ ԲԱԶՈՒՄ ԳԱՆՉԻԻՔ ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՅԱՔ, ԵՒ ՏՈՒԱՔ ՅԱՄԵՆ ԱՄԻ Ի ՀԱՐԱԽՈ[Յ] ՎԱՃԱՌԷՆ Խ ԴԱԿԱՏ⁶

¹ И. Орбели, Асан Джалаал, князь Хаченский, с. 154; Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 195-196:

² Կիրակոս, գլ. ԽԴ, էջ 313 (գլխի վերագիրը է. «Վասն հարկահանացն, որ եկին ի դաւեւն», էջ 312): Բնագրում յիշատակուած բերդերի մասին մանրամասն տե՛ս Ալ. Սարգսեանի «Խաչէնի ամրոցները» (2002 թ.) մեմագրութեան մէջ: Իսկ Դեղ բերդանունն մի վիմագիր յիշատակութեան վերականգնման («Դեղան» սեռականով) մեր փորձի մասին տե՛ս աստ, էջ 305-306, 321:

³ Տե՛ս Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք, էջ 168, 317: Հմմ. Յ. եպ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, հտ. Բ, էջ 195; Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր. Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 92; Է. Լ. Դանիէլեան, Գանձասարի պատմութիւն, էջ 128-129:

⁴ Մեր կարծիքով՝ ԴՈՒՍՏՐ բառն այս բնագրում յայտնուել է, ամենայն հաւանականութեամբ, «գրագէտ» փորագրողի «նախաձեռնութիւն-վրիպակի» արդիւնքում: Նրան տրուած «պատուիրաթողում», անշուշտ, պիտի լինէր ԹՈՒՄՆ, ինչպէս որ վերոնշեալ մի քանի վիմագրում (տե՛ս աստ, էջ 314, ծմ. 3) կոչուած է Հասան Ջալալը, ճիշտ է, երբեմն՝ մի այնպիսի շարադասութեամբ, որ շփոթեցնում է ընթերցողին եւ հասկացում լոկ փակագծերի յաւելումով. օր.՝ «Ես՝ Ջալալ Դալալս՝ որդի Վախտանգայ (եւ ամուսին իմ Մամքան), թո՞նք Բաղուց թագաւորին...»:

⁵ ՏՈՒԱՔ բառի վերջին 3 տառերի փորոձերը կրասուաղով են լցուած, բայց մօտիկից «շօշափուում» են (Գ. Յովսէփեանի մօտ՝ տ(ե)ս(ի) էր):

⁶ Գ. Յովսէփեանն այս տողի ՀԱՐԱԽՈ[Յ] բառի փխմ. հրատարակել է յամարեւն: ԾՁգրիտ ընթերցել է արդէն վիմագրագէտ Գագիկ Սարգսեանը (որին խորհրդատուութեան

[4] (ԹՎԻՆ :ՈՂԷ: [=1248 թ.] 3ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆ ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ: ՎԱՐԴԱՅՊԵՏԵՐՍ ԵՒ ԱՅԼ ՄԻԱՅԲԱՆՔՍ ԸՆԿԱԼԱՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԵՅԻՆ ՄԵՉ՝ :Բ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՋԱՄԷՆ ԵԿԵՂԵՑ-

[6] ԻՔՍ, ՋԱԻԱԳ ՋԱՏԻԿՆ ԻՆՁ ԵՒ :Գ: ՇԱԲԱԹՆ ԱԻՐՆ ՄԱՄՔԱՆԱՅ: ԿԱՏԱՐԻԶՔ ԳՐՈՅՍ ԱԻՆԶՆԻՆ 3ԱՍՈՒՄՈՅ, ԻՍԿ ՈՐ ԽԱՓԱՆԷ՝ Ի ՄԵՐՈՅ ԿԱՄ 3ԱԻԱԳ-

[7] ԱՅ ԿԱՄ ՅԻՇԽԱՆԱՅ ԵՒ 3ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ, ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՍ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է ԵՒ :ՅԺԸ: ՀԱՅՐԱՅՊԵՏԱՅՆ ՆՁՈՎԱԾ Է: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՆԶՆ:

Արդ՝ ահնյայտ է, որ Կեչառոյքում Հասան Ջալալի եւ իր կնոջ փառահեղ նուիրատուութիւնը հնարաւոր չէ վերագրել մոնղոլների սկսած ծանրագոյն հալածանքներին անմիջապէս յաջորդող ժամանակին: Հետեւաբար՝ այդ հալածանքները (ուստի եւ՝ Խաչէն-Խօխանաբերդի կործանումը) կարող են թուագրուել 1248 թուականից ոչ վաղ: Ի դէպ, դա ինչ-որ շափով երեւում է նաեւ Կիրակոս Գանձակեցու շարադրանքի տրամաբանութիւնից: Պատմիչի նշած վերջին թիւը դրուած է իր նախորդ (եւ հալածանքների նախօրեակին վերաբերող) գլխում եւ 1247-ն է. «Եւ ի գալ ամին երկրորդի, յորժամ ՈՂՁ էր թուականս Հայոց [=19.01.1247-18.01.1248 թթ.], առաքինի կաթողիկոսն Կոստանդին առաքէ եկեղեցեացն Արեւելից ընծայս... եւ մեծագոյն նափորտս ի սպաս պատարագին սրբոյ... Այլ եւ ամենայն զօրքն թաթար ոչ էին թշնամի խաչի եւ եկեղեցոյ, այլ եւ յոյժ պատուէին եւ ընծայս մատուցանէին...»¹: Իսկ յաջորդն արդէն հալածանքների մասին գլուխներից մէկում նշուած 1249 թիւն է. «Յարձակեցան ի կողմանս Վրաց ի վերայ բազում գաւառաց... եւ զբազումս կոտորեցին եւ զեւս բազմագոյնս գերի վարեցին. զարս եւ զկանայս եւ զմանուկս գետամոյն առնէին անթիւ ի բազմութենէ: Եւ այս գործեցաւ ի ՈՂԸ թուականին Հայոց [=1249 թ.]»²:

Կիրակոս Գանձակեցու նկարագրած աւերիչ «հարկային» արշաւանքից յետոյ (այսպիսով, 1248 կամ 1249 թ.) որեւէ աղբիւրում այլեւս չի տրուում նշանաւոր ամբողջի Խօխանաբերդ կամ Խաչէնաբերդ անունը: Սակայն, այնուամենայնիւ, աւելի հաւանական է, որ մոնղոլ հարկահանների աւերածութիւնը վերաբերուել է միայն միջնաբերդին, իսկ նրա լանջին գտնուող իշխանական ապարանքի հատուածը

եւ իր վերծանութիւնը սիրալիր տրամադրելու համար յայտնում ենք մեր երախտագիտութիւնը): Այս Հարաւ-ը Գանձասարից 8 կմ արեւելք գտնուող Առաջաձոր գիւղի արեւմտեան եզրի մանրատեղանուցներից է, որտեղ կայ սրբատեղի՝ աւերակ մատուռ (տե՛ս Գ. Մ. Սարգսյան, Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները. Քարտեզ-պլան, Ակար 19): Վիմագրի այս տողի նախավերջին բառը վրիպակով է փորագրուած՝ ՎՄԾԱՌԷՆ փխւ. ՎՄԾԱՌԷՆ, որը հրատարակիչներն իրաւացիօրէն սրբագրել են: Իսկ տողի վերջին բառը հրատարակիչները վերծանել են Դ/ՊԻՎԱՏ փխւ. ԴԱԻՎԱՏ, որը եւս արդէն ճշտել է Գ. Սարգսյանը: Երրորդ տողաւարտի այս բառից յետոյ նախադասութիւնը շարունակուում է, ըստ ամենայնի՝ յաջորդ տողակազմում նախապէս գրուած թուականից յետոյ (դա նաեւ կամարի քարերի երկրորդ շարքի սկիզբն է): Թուականի բոլոր վեց տառերն էլ քիչ աւելի մեծ են: Փակագծով առանձնացնելու փոխարէն (ինչպէս արել ենք մենք), թուականի նշումը կարելի էր վերականգնել նաեւ բնագրի սկզբում:

¹ Կիրակոս, գլ. ԽԳ, էջ 311-312:

² Անդ, գլ. ԽԷ, էջ 320-321:

շարունակել է գոյատեւել եւ ծառայել իբրեւ Ներքին Խաչէնի Հասան-Ջալալեան իշխանատոհմի նստոց. այդ մասին պահպանուել են գոնէ ժողովրդական աւանդապատումները¹ (բայց խնդրի վերջնական լուծմանը կարելի է յանգել միայն հնագիտական պեղումների օգնութեամբ):

Աղբիւրագիտական համադիր քննութեամբ, թոււմ է, թէ յաջողոււմ է վեր հանել 1261 թ. մոնղոլների դաւադիր քաղաքականութեան հերթական շրջապտոյտին գոհ գնացած Հասան Ջալալի միակ որդի Իւանէ Աթաբակի հետ կապուած որոշ նոր իրողութիւններ: Կիրակոս Գանձակեցին խօսում է նրա մասին հօր նահատակութեան պահից սկսած եւ նշում լոկ երկրորդ անունը. «Այսպէս կատարեցաւ այրն անարատ եւ աստուածապաշտ՝ յընթացս կատարեալ եւ զհաւատան պահեալ յԶԺ թուականին Հայոց [=1261 թ.]: Եւ առաքեաց որդի նորա Աթաբէկն [var. Աթապակն] արս հաւատարիմս եւ ետ գողանալ զնշխարս հօր իւրոյ, զի ընկեցեալ կայր ի շրհոր մի ցամաք, զի պարսիկն, որ ի տան իւրում ունէր զնա ի կապանս... եցոյց խնդրողացն զմարմին նորա եւ պատմեաց զսքանչելի երեւումն: Եւ նոցա ժողովեալ խնդութեամբ եւ բարձեալ տարան զնա ի տուն իւր եւ թաղեցին ի վանքն Գանձասար, ի գերեզմանս հարց իւրոց... Եւ կալաւ զիշխանութիւն նորա Աթաբէկն [var. Աթապակն]՝ որդի նորա, հրամանաւ Հուլաւուին եւ Արղունին, այր սրբանունդ, պարկեշտ եւ խոնարհամիտ եւ աղօթական, որպէս զմի ի սուրբ միայնակեցաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա»²: Իսկ իր եղբրական մահուանից քիչ առաջ Աղուանից կաթողիկոսարանին նուիրաբերած Աւետարանի յիշատակարանում Հասան Ջալալը յատուկ գրում էր միակ որդու մասին այսպէս. «Ե՛ւ՛ Հասան Ջալալ Դաւալ^[ո]}, չոգա[յ] յարեւելս առ արքայն Նետողաց, եւ ի կողմն հիւսիսոյ՝ տոհմիւ աղխաւորն իմով անձամբս վասն խաղաղութեան եկեղեցոյ: Ես եւ ամուսին իմ {Մամքան} եւ տեառնատուր մանուկս իմ Աթաբակ չոգաք ընդ արեւելս հիւսիսոյ, եւ ես ընդ եզր աշխարհի գնացի առ թագաւորն, որ Մանգու խանն»³ (ժամանակի նշումն է. «ի թ[ո]ւին Հայոց ԶԺ [=1261 թ.] տուի զսուրբ Աւետարանս ծաղկազարդ, յիշատակ աստուածասէր տիկնոջն {Մամքանայ} ի մեր Լուսաւորիչ սուրբ աթոռն Աղուանից, ի հոգեւոր տէրն Ներսէս»⁴), վերջին հատուածում. «Եւ միոյ մանկանս իմոյ Իվանի Աթաբակին պարգեւէ՛ զքո զառատ ողորմութիւնդ եւ զամենայն թշնամիս, որ ընկրկեալ սատակէ՛ եւ յամաւթ արա՛»⁵:

Սակայն Կոշիկ անապատի երեք կից միանաւ եկեղեցիներից համեմատաբար մեծի (հարաւայինի) մուտքի առջեւ՝ արեւմուտքից կցուած սրահի մէջ, ունենք մի մեծ, տափակ գերեզմանաքար, որի վրայ կայ հետեւեալ ուշագրաւ 7-տողանոց

¹ Տե՛ս ՀՀԾՏ բառարան, հտ. 2, էջ 764-765; Ս. Սարգսյան, Խաչէնի ամրոցները, էջ 76-77:
² Կիրակոս, գլ. ԿԳ, էջ 391-392:
³ Տե՛ս ՄՄ Զեռ. 378, թ. 8բ-9ա; И. Орбели, в Асан Джалаал, князь Хаченский, с. 155-156; Հալերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 311:
⁴ Տե՛ս թ. 9ա:
⁵ Անդ: Իւանէիմ յիշատակող վիմագրերից տե՛ս, օր.՝ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 50, հ^տ 122; էջ 116, հ^տ 387; էջ 50, հ^տ 122: Մոնղոլ փոխարքայ Սարթախի մօտ Հասան Ջալալի գլխատրութեամբ 1250 թ. մեկնած խմբի մասին տե՛ս Կիրակոս, գլ. ԾԵ, էջ 359:

տապանագիրը. «Այս է հան/գիստ իշխա/ն Խերխանին, / որոյ Հասանին, / թողին Բաղաց թագաւորին: / Թվին :ՁԼԵ: [=1286 թ.]»¹: Բնագրի այս՝ «Թողին Բաղաց թագաւորին» իւրաքանչեւ նշման շնորհիւ դժուար է չնկատել, որ խօսքը կարող է վերաբերել միայն Հասան Զալալի «միոյ մանկանը»: Դա աւելի յստակ երեւում է նոյն եկեղեցու բեմի ճակատի ծաւալուն արձանագրութեան բովանդակութիւնից: Գրականութեան մէջ այդ վիմագիրը լաւ յայտնի է, բայց հիմնականում՝ շնորհիւ բնագրում յիշուած Մամիկոնեան իշխանների, որոնց անունները նշուած են նաեւ Զիկագոյի ծաղկազարդ Աւետարանի (1237 թ.) հետագայի յիշատակարանում² (Մաշտոցեան Մատենադարանում, բարեբախտաբար, կայ ձեռագրի մանրաժապաւէնը³): Վերջինիս 2բ էջի՝ ներկայումս գրեթէ լրիւ մաշուած բոլորագրից⁴ ԺԹ դարի հապշտապ շղագրով 19 տողով արտագրուած (թ. 3ա), խօսուածքաբանութիւններով հարուստ եւ դժուարընթեռնելի, բայց ուշագիր վերլուծելու դէպքում գրեթէ ամբողջովին վերականգնուող բնագիրն է.

«Յուս[խովն Աստուծայ] [10-12 տառ]...ս[...]

/ ու Մարծպանս, Մամիկոնս ընկ/ա-
լաք Շիկալքարայ Աստուծածինս, / որ էս որ առաջ եւ էլ մէջ ում[...]

յարկ/ից զէս եկեղեցիս ընդ խալանի / են արարել, արդ՝ մէք զէս խոստացաք / ու զՇիկալքարայ Աստուծածինն ետ իւր / ամենայն հողովն թերխան արարաք. եւ տվին մե[...]

/ զ սպասաւորք եկեղեցոյս Դ ար ժամ Զխատկ[...]/ին, Խ արն՝ հար մերոյ Հասանայ եւ ի Մ[...]

/ արն՝ եղբար մերոյ Սեւադէի եւ / Բ արն՝ մար մերոյ Մամխաթուխին[...]: / Արդ՝ թէ յիմոց կամ յաւտարաց, / կամ Ելազգե[ա]ց զէս գիրս խափանել / ջանայ ու զէս եկեղեցիս էլ ընդ հարկիւ / անել ջանա[լ] մեր ազգի ու տակի մեղաց / տէր եղէցի, մասն եւ բաժին ընդուն/եսցի եւ ընդ Արիոսիցն առցէ. / գրեցաւ գիրս ի թվին[...]

... [6-8 տառ]»: Բարեբախտաբար, թ. 15բ-ում նոյն բոլորագրով երկրորդ յիշատակարանի աւարտը չի կորցրել թուականը. «...եւ Աստուծ զձեր / մեղս թողու իւր միւս անկամ գալըստ[ե]անն / յաշաբէս. թվին ԶԻԴ [=1275 թ.], / Հոռի Ժ գրեցաւ»: Ծանօթագրենք, որ Յ. Քիրտեանը չի կարողացել վերծանել Հոռի ամսանունն ու նախորդող թուանշանները եւ ստացել է իրականութեան հետ կապ չունեցող «1461» թուականը⁵: Արտ. Մաթեոսեանը բաց է թողել այս վերջին յիշատակարանը (Աւ. Սանջեանը՝ նոյնպէս), ինչպէս նաեւ առաջինի աւարտը (նախորդ ընթերցումների միւս ոչ քիչ վրիպումներն անօգտակար ենք համարում նշել):

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 29, հ^տ 59: «Թողն Բաղաց թագաւորին» արտալայտութեան մասին տե՛ս աստ. էջ 314, ծն. 3 եւ ստորեւ:

² Տե՛ս Յ. Քիրտեան, Չիքակոյի համալսարանին հայերէն ձեռագիրները, – «Սիոն», 1971, հ^տ 7-8, էջ 273-274; A. K. Sanjian, A Catalogue of medieval armenian Manuscripts in the United States, p. 234; Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 905:

³ ՄՄ, դրսի մանրաժապաւէններ, հ^տ 612:

⁴ Իհարկէ, հրաշալի կը լինէր, եթէ մօտ ապագայում փորձ կատարուէր՝ մաշուած բոլորագիրը (այդպէս՝ մատ. թ. 4բ-ի նոյնանուն բոլորագրի ճետքերը) ընթերցելու ճառագայթային յատուկ եղանակով:

⁵ Յ. Քիրտեան, Չիքակոյի համալսարանին հայերէն ձեռագիրները, էջ 274:

Ի դէպ, 1237 թ. այս ձեռագրի ստացողներ Գրիգոր եւ Վարդան եղբայրների (Գերգ Փռաշի ու Շահանդուխտի որդիներ) յիշատակարանը (թ. 313ա-բ բաց էջերում, «անցման երկաթագրով», միասին, ըստ ամենայնի՝ ինքնագիր. գրիչ-ծաղկողի էջերը երկսին են, ձեռագրագիրը՝ տարբեր) ունի կարելուր հատուած (աջ եզրում մի քանի տառի չափով վնասուած), որն ուշադիր ընթերցմամբ վերծանուած է այսպէս. «...յորս եմք տեղեակալ ի գլուխս / սահմանաց իսաչենոյ, ի սաբ ուխտս / Գանձասար մենաստանէ, որ է [5-6 տառ] / դղեկիսս իսախան ան[2-3 տառ] / իսա[4-5 տառ] / աջնորդուէեան [5-6 տառ] / տիս տեան Յո[5-6 տառ] / ղթ վարդ[5-6 տառ] / առաջարեալ [5-6 տառ] [թ. 313բ] / ղ պսակ եկեղեցոյ Բեւսսի»: Յ. Քիրտեանն այստեղ ընթերցել է. «...տեղակալ ի գլուխս սահմանաց իսաչենոյ, ի սաբ ուխտս(տէն) Գանձասար մենաստան, որ ... Դղեկիս Սխրյագան հ... (առ)աջնորդութեան սաբ ուխտս տեան Յո(վանիսի անյա)ղթ վարդա(պետի) առաջարեալ...»¹: Ա. Սանջեանն ընթերցել է. «...ի գլուխս սահմանաց իսաչենոյ, ի սաբ ուխտս(տէն) Գանձասար մենաստանէ, որ (է հանդէպ?) դղեկիս Սխոաղան (Սխոաղան?) Հ(աւքա)խա(ղաց), առաջնորդութեան սաբ ուխտս տեան Յո(վանիսի անյա)ղթ վարդ(պետի եւ) առաջարեալ...»²: Գրեթէ նոյնն է Արտ. Մաթեւոսեանի մօտ³ (մեր 2009 թ. գրքի էջ 250-ում, ցաւօք, լոկ կրկնել ենք այդ ընթերցումը): Բայց նշուած կարելուր կտորի ճիշտ վերականգնումն է թուում հէնց այսպէս. «...որ է {հանդէպ} / դղեկիսս իսախան ան{ուն} իսաչէն, յառ / աջնորդութեան {սաբ ուխտ} / տիս տեան Յո{հանու անյա} / ղթ վարդ{պետի}...»: Նկատելի է, որ «Դղեկիսս» ձեւի նման՝ ստացական յօդը բնագրում չարաշահուած է ամենուր (օր.՝ յորս, վերոգրեալքս, զհարագատքս, եղբարսս, զծերսս, զորդիացեալսս):

Իսկ Կոշիկ անապատի բեմի ճակատի 12-տողանոց վիմագիրն ամբողջապէս հասկանալի է դառնում, երբ բաւականին պարզ բովանդակութեան վերլուծութեան շնորհիւ ճշտում ենք առաջին շարքի կէս քարակտորի տեղը այդ շարքի վերջում, այլ ոչ թէ պակասող քարերի սկզբնամասում, ինչպէս որ դա, նոր ժամանակներում պահանջուած դիրքից ելնելով, արել է Ս. Բարխուդարեանը (նրա ծանօթագրումն է. «Գրուած է երեք շարք քարերի վրայ. Ա շարքից մնացել են երկուսը՝ առաջին քարի [աղղելի՝ նախավերջին – Ա. Յ.] կէս մասը եւ վերջին քարը. Բ շարքի չորս քարերից պակասում է վերջինը. Գ շարքի չորս քարերն էլ տեղում են: Արձանագրութիւնն այս վիճակում է եղել նաեւ Մ. Բարխուդարեանցի ժամանակ»)՝ Այդ դէպքում բնագիրը վերականգնում է հետեւեալ ձեւով.

¹ Յ. Քիրտեան, Չիքակոյի համալսարանին հայերէն ձեռագիրները, էջ 276:

² A. K. Sanjian, A Catalogue of medieval armenian Manuscripts in the United States, p. 233.

³ Տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 199:

⁴ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 29, հոմ 58 (լուսանկ.՝ տպատ. VIII): Բարեբախտաբար, մենք հնարատրութիւն ենք ունեցել՝ համեմատելու նաեւ Համլետ Պետրոսեանի՝ վերջերս արուած որակեալ լուսանկարները (որի համար մեր երախտագիտութիւնն ենք յայտնու հետազօտողին): Ըստ դրանց՝ ներկայումս եկեղեցու յատակին են ընկած նաեւ երկրորդ շարքի ճակատաքարերը:

[1] {...[9-10 բառ, այդ թումը թերեւս] ...ՀԱՍԱՆ՝ ՀԱՅՐԵՆ ԻՄ, ՄԻՆԱՅԻՆ, ՌԶՈՒՔԱՆ[՝]}ԱՅ ԵՒ ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, ԹՈՌՆ

[2] {ԲԱՂԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐԻՆ[՝]}... [Էս 7-8 բառ, այդ թումը թերեւս] ... ԵՒ ՄԱՐԲ[՝] ԻՄՈՂՎ :Գ: ՀԵՏԻ Ի ՂԱՆՆ ԳՆԱՅԻ ՅԱՐԵԻ-

[3] {ԵԼՄ ՀԻԻՄԻՍՈՅ[՝]}... [Էս 7-8 բառ]...}ՔԻ ԻՆՂ[՝]} ԻՄ ԱԶԳԷՆ ԹԱՓԵՅԻ Դ-

[4] ԱՏԱՍՏԱՆԱԻ: ԶԶՐԿԱՆՔՆ ՄԵՐ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՆԵՏՈՂԱՅ... [Էս 6-7 բառ, այդ թումը թերեւս]...ՄԵՔ՝ ՍԵԻԱԴԱ[՝]} ,}

[5] ԽԷՐԽԱՆ, ՄԱՐԾՊԱՆ, ՄԱՄԻԿՈՆ ԿԱՄԵՅԱՔ ՆՈՐՈԳԵԼ ԶՄԵՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆՍ: ԵՄ՝ ԽԷՐԽԱՆՍ {...[2-3 բառ]... ՇԻՆ-}

[6] ԵՅԻ ԶՄԹԸՔ ՍՏԵՓԱՆՈՍՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՅԻ ԶԱՅԼ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՅԻ՝ ՄԵԻԹԱՐՔ ԵՂԲԱԻՐ ԻՄՈՂՅ ԱՄՈՒՄՆՈՅՆ[՝] ԱՍ-}

[7] ԹԷ[Ի]Մ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱ[Յ]: ԵՄ՝ ՍԵԻԱԴԱ ՏՎԻ ԶԳՐ[Ի]ԳՈՐԱՆԱՆՅ, ԶՄՈՐՆԴԱՆԱՆՅ, ԶԳԵԼՎԱՐԴԱՆՅ Ի ՄԹԸՔ ԵԿԵՂԵՅԻՍ: { [2-3 բառ՝ թերեւս] ՄԻԱԲԱՆՔ ՏՈՒԻՆ[՝] ՅԱ-}

[8] ՄՆ :Ժ: ԱԻՐ ԺԱՄ. :Բ{:}՝ ՀԱՍԱՆԱ[Յ]՝ ԶԱՏԿԻՆ, :Բ:՝ ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ՝ ՎԱՐԴԱՎԱՌԻՆ, :Ա:՝ ՌԶՈՒՔԱՆԱՅ, :Ա:՝ ՍԵԻԱԴԱՅԻՆ, [՝]}

[9] :Բ:՝ ԽԷՐԽԱՆԻՆ՝ Յ{Ա}ՅՏՆՈՒԹԵԱՆՅՆ, :Բ:՝ ԱՍԹԻՆ: ՈՐԶԱ{Փ ՈՐ ... [Էս 4-5 բառ] ...ԹՈՂ}

[10] ԿԱՏԱՐԵՆ: ՈՐ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԿԱՄ ԶՐԿԵԼ ԶԱՆԱՅ ԶԱՅՍ ՏԵՂԵՐՍ Ի ՄԹԸՔ ԳԻՈՐԳԱՅ, ՈՍՈԽՆ ՆՈՐԱՅ ԱՍՏՈՒՄ ԵՂԻՅԻ՛,

[11] ԵՒ ԻՆՔՆ ԶՐԿԵ[Ա]Լ ԼԻՅԻ՛ ՅԱԻՏԵՆԻՅ ՀԱՅՐԵՆԵ[Ա]ՅՆ ԵՒ ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՆ՝ ՊԱՐՏԱՊԱՆ ԱՌԱՋԻ ՔՐԻՍՏՈՒ: ԳՐԵՅԱԻ ԳԻՐՍ

[12] Ի ԹՎԻՍ ՀԱՅՈՅ :ԶԺԴ: [=1265 թ.]:

Արդ՝ երկու բնագրերից երեւում է, որ Սեւադայ, Մարծպան և Մամիկոն եղբայրները կոշիկ անապատի շրջակայքի Մամիկոնեան իշխաններն էին, որոնց հայրը կոշուել է Հասան, իսկ մայրը՝ Մամիխաթուն (յիշատակարանում՝ Մամիխաթուն). Խաչէնում հաստատուած այդ Հասան Բ Մամիկոնեանը թոռն էր Դսեղի Բարձրաբաժ Ս. Գրիգոր վանքը 1221 թ. կառուցած Սարգիս Ա իշխանի եղբայր Հասան Սմբատեանի (նրանք թոռներն էին տոհմի հիմնադիր համարուող Համազասպ-Մարծպանի)¹: Մեր վիմագրի ԽԷՐԽԱՆը, որը հանդէս է գալիս իբրև վանքի ամենամեծ նուիրատուն, իսկ բնագրի սկզբում ներկայացնում է իր հայրական ընտանիքը և նշում մոնղոլ «ղանի» մօտ երեք անգամ («:Գ: հետի») գնալու մասին, եղել է ամուսինը բնագրում երկիցս յիշուած Ասթիի (այս անձնանունն այլ տարբե-

¹ Դսեղի Մամիկոնեան իշխանատոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Յ. Քիրտեան, Դսեղի կամ Համազասպեան Մամիկոնեաններու տունը, – «Սիոն», 1970, հոմ 3-4, էջ 161; Առյճի՝ Նամակ խմբագրութեանը, – ԼՀԳ, 1971, հոմ 5, էջ 95; Գ. Սարգսյան, Նոր Այուրեք Մամիկոնյան-Համազասպյան տան վերաբերյալ, – ԼՀԳ, 1979, հոմ 3, էջ 77-78; Ռ. Մաթեոսյան, Պոռշյան ֆեոդալական տոհմի ծագումնաբանությունը, – ԼՀԳ, 1986, հոմ 11, էջ 68; Ս. Սարգսյան, Խաչեմի ամրոցները, էջ 87:

րակներ են՝ Ասբէ, Սիթի, Սթէ), որն էլ, ամենայն հավանականութեամբ, եղել է տեղի Մամիկոնեան տան իշխանադուստրը եւ որի հոգեւորական եղբայրը յիշուած է Մարտիրոս անունով: Սթէ (var. Ասթի) անունն էր կրում նաեւ Դսեղի իշխան Սարգիս Ա Մամիկոնեանի կինը¹:

Մեր կարծիքով, թերեւս, Դսեղի Մամիկոնեան-Համազասպեանների տոհմից է եղել նաեւ Հասան Զալալի կինը՝ Մամբանը: 2012 թ. մենք վերստին ընթերցեցինք Գանձասարից 5 կմ արեւելք գտնուող Վաճառի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու միակ՝ հարաւային մուտքի արեւելեան կողի քարերից մէկի վրայ 13 կարճ տողերով գրուած, ցաւօք, անթուակիր վիմագիրը, որտեղ ասուած է. «Ես՝ Ասլան / ո[ւ] Մամբ / տվաք :Ի: հ/մազկի տեղ / ի Մաբ Ըստեփան/ոս. ի տարումն :Բ: / աւր ժամ սպասաւ/որքս տվին: Ա/րդ, ո[ւ] ժամս խ/ափանէ կամ զհ/ողս խլէ՝ դա/տի Աստուծոյ եւ ամե/նայն սբբոց»²: Եթէ մեր ենթադրութիւնը ճիշտ է, ապա այս բնագրերում յիշատակուած Մամբանը, ով իրեն կոչում է նաեւ Մամաբ անուանատարբերակով, եղել է դուստրը Դսեղի Մամիկոնեաններից Ասլանբէկի (Լօռու վիմագրերում եւս նաեւ՝ Ասլան եւ Ասլանպէկ)³, որը վերոնշեալ Սարգսի ու նրա առաջին կին Սթէի որդի Մարծպան Բ-ի առաջնեկն էր (կինը՝ Մլքան)⁴: Կարծես թէ, անսովոր չէ նաեւ այն, որ իշխանազուն հայրն ուղեկցում էր հարսնացու տարուող դստերը ու նրա հետ միասին նուիրատուութիւններ թողնում փեսայի երկրի վանքերում:

Ասլան/Ասլանբէկն ուղիղ ձեւով Իւանէ Աթաբակի մայր Մամբանի հայր է կոչուած Առաջածոր գիւղի բարձրագիր լանջին ընկած ժայռաբեկորի վիմագրում, ո-

¹ Հ. Քյուրտչյան, Նամակ խմբագրությանը, էջ 94-95: Հմմ. նաեւ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ. Դ, էջ 491; Ս. Ա. Ավագյան, Ի հանգող անձնանունների սեռական, տրական հոլովների կազմությունը, էջ 129-166; Առյճի՛ Վիմագրական պրակտիկներ, էջ 194-196: Դիվան հայ վիմագրության, պր. IX, Լոռու մարզ, էջ 56, հ^տ 63:

² Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 79, հ^տ 237 (լուսանկ.՝ հ^տ 73, տախտ. XXI); Ս. Յակոբեան, Խաչէնի վիմագրերի Յովսէփ Օրբելու վերծանութիւնները. մէկ դար անց, – Միջազգային գիտաժողով՝ Ափրված ակադ. Հովսէփ Օրբելու ծննդյան 125-ամյակին (Ծաղկաձոր, 13-16 հոկտեմբերի, 2012 թ.), Զեկուցումների հրոյթներ, Եր., 2012, էջ 83-84: Վաճառի վանքի նորայայտ, «արդէն ընթերցուած եւ առաւել կարեւոր» 8 վիմագրերը տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները եւ նորահայտ արձանագրությունները, – Սեդրակ Բարխուդարեան-120. Գիտական հոլովածների ժողովածո, Խմբագրությամբ՝ Գ. Գ. Սարգսյանի եւ Ա. Է. Հարությունյանի, Եր., 2019, էջ 11-30:

³ Մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան, Հասան Զալալի կին Մամբանը դուստրն էր Դսեղի Մամիկոնեան Ասլանբէկի, – ՀԱ, ԾԻԹ տարի, 2015, սն. 159-186:

⁴ Ասլանբէկի մասին (որի եղբայրներից Գրիգոր Բ-ն աւելի է յայտնի Դսեղի ու այլ վիմագրերից, ըստ ամենայնի՝ տոհմի աագութիւնը շարունակած լինելու պատճառով) տե՛ս Գ. Սարգսյան, Բարձրաքաչ վանքը եւ նրա վիմագրությունը, – «Էջմիածին», 1951, հ^տ Թ-Ժ, էջ 45, հ^տ 14, հ^տ ԺԱ-ԺԲ, էջ 45, հ^տ 18, էջ 51, հ^տ 40, հ^տ 42; Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI, Իջեւանի շրջան, էջ 85, հ^տ 177; Դիվան հայ վիմագրության, պր. IX, Լոռու մարզ, էջ 376, հ^տ 816, էջ 378, հ^տ 820, էջ 381, հ^տ 826, էջ 386, հ^տ 838, էջ 389, հ^տ 846; Յ. Քիրտեան, Դսեղի կամ Համազասպեան Մամիկոնեաններու տունը, էջ 171, 174, 176-177; Առյճի՛ Նամակ խմբագրությանը, էջ 94-95; Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ. Դ, էջ 225; Cl. Mutafian, L'Arménie du Levant, t. II, p. 301.

րն ամենից ուշադիր ընթերցել է և, վրդ. Դադեանը¹: 2015 թ. Սեպտեմբերին մենք կարողացել ենք տեղում թէկուզ եւ հապշտապ ստուգել վիմագիրը, ընդ որում՝ ձեռքի տակ ունենալով հնագէտ Գագիկ Սարգսեանի արած որակեալ լուսանկարները (որի համար յայտնում ենք նրան մեր երախտագիտութիւնը): Կրճատումներով բերում ենք և. Դադեանի՝ «Արարատ»-ի փոքրիկ յօդուածի մի կտորը. «...Խաչենու Առաջաձոր գիւղի Ճապին ձորի քարաժայռի արձանագրութիւնն է: Տարաբաղաբար Գեր. Մակար եպիսկոպոսի – Արցախ աշխատութեան մէջ միանգամայն աղաւաղուած է: Տե՛ս Արցախ, եր. 288-289: ... Քարաժայռի հիւսիս-արեւմտեան գրութիւնն է՝ «Յորժամ նկարեցան / Հզարահանքս թիւն .ՈՂԼ. էր [=1249 թ.]: Տէր Խաչինոյ Զալալ: ... Հարաւ-արեւելեան ճակատի գրութիւնը՝ «Որս յարքայ Զալալայ Դաւլայ եւ Աթաբակ որդի նորայ իշխան Խաչինոյ / և Ըռանայ ուքան² մանուկն Հասանայ սաղար՝ գոլած ու³ մեծ փաթշայ⁴ Ասլան պարոն հա/յր Մամֆանայ սիրով ի սմայ այլ մեծամեծք իշխանք եւ զարք նոցա միայ/համուռ համակից միմեանց աւրհնեալ եւ զարացեալ եղիցին ի կամս Աստուծոյ...»⁵:

Նշենք, որ Ս. Բարխուդարեանը եւս վերծանել է տեղ-տեղ բաւականին քայքայուած այս արձանագրութիւնը: Սակայն, ըստ ամենայնի՝ նա արել է դա խիստ հապճեպ (ընդ սմին, առանց լուսանկար տեղադրելու) եւ այդ պահին ձեռքին ունենալով միայն Ս. Բարխուդարեանցի ընթերցումը (թէպէտ «Դիւանում» յղում է տալիս նաեւ և. Դադեանի յօդուածին)⁶: Այդ պատճառով նրա վերծանած «աւան պարոն հայր Միրանայ»-ի փոխարէն, անշուշտ, պիտի գերադասելի համարուի և. Դադեանի «Ասլան պարոն՝ հայր Մամֆանայ» բնագիրը: Առաջին դէպքում պատճառը Ալ տառերի՝ բաւական լաւ երեւացող կցագրումն է ԱՍԼԱՆ բառի մէջ:

Ի դէպ, Առաջաձորի ժայռաբեկորի վիմագրի հատուածներից մէկի ուշադիր դիտարկումից կարելի է կատարել եւս մի կարեւոր (թէպէտ, միեւնոյնն է՝ վարկածային) եզրայանգում՝ Մամբան իշխանուհու՝ հէնց այս տեղում թաղուած լինելու մասին: Այդ հատուածը ժայռաբեկորի հարաւ-արեւմտեան կողի ներքեւի ձախ անկիւնում է եւ և. Դադեանի կողմից ընկալուել է իբրեւ տուեալ կողմի վերջին երեք՝ 8-10-րդ տողեր: Սակայն նախորդ՝ 3-7-րդ տողերից (բնագիրը՝ «ՏԵՐ ԵՂԻԱՅ ՇԻՆԵՅ ԶՄԹԸԲ ԱՆԱՊԱՏՍ ... ԱՅԼ ԱԻՐՉՆԵԱԼ ԵՂԻՅԻՆ ՄԻԱԲԱՆ») այն բաժանուած է կրկնաշրջանագծի մէջ ոճաւորուած հաւասարաթեւ խաչի պատկերով եւ, ի տար-

¹ Խ[աչիկ] Վ[արդապետ], Առան երկիր կամ աշխարհ, – «Արարատ», 1896, էջ 233-234:
² Անշուշտ, պիտի ընկալել՝ «եւ Ըռանայ ու քան», այսինքն՝ «եւ Առանի ու դէտ աւելի»:
³ Իրականում փորագրուած է ոչ թէ «սաղար գոլած ու» կամ Ս. Բարխուդարեանի ենթադրած «սաղար պլած ու» (Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 89), այլ Մ-Ա կցագրով եւ յաջորդող Պ-ի գնդաձեւ ձախ ստեղծով (դրանով էլ Գ-ի անանտող) ՍԱՂԱ ԱՊԻԱԾ ԱԻ (այսինքն՝ «Աթաբակ ... մանուկն Հասանայ, սաղա՛ սպրած առ մեծ փառշայ...»):
⁴ Իրականում փորագրուած է ոչ թէ «փաթշայ», այլ ՓԱՌՇԱՅ (կամ գուցէ եւ՝ ՓԱՂՇԱՅ), որը, թերեւս, սեռական հոլովն է «փառաշ» տիտղոսի կամ պաշտօնի (հմմ. աստ, էջ 345՝ «Գերգ Փառաշ»): Պարսկերէն նշանակում է «ունակ», «կարող», «վարիչ» (Персидско-русский словарь. В 2-х томах. Под ред. Ю. А. Рубинчика, т. II, Москва, 1970, с. 225).
⁵ Խ[աչիկ] Վ[արդապետ], Առան երկիր կամ աշխարհ, էջ 233-234: Ընդգծումը մերն է:
⁶ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 87-89, ր^տ 268:

բերութիւն նրանց՝ չունի տողատման գծեր: Իսկ այդպիսի գծերով են օժտուած նաեւ նոյն կողի ամենավերեւի (ՏէՐ ԵՂԻԱՅ-ի գրառումից 5 մեծ եւ 4 փոքր խաչերով բաժանուած) 1-2-րդ տողերը (բնագիրն է. «ԳՐԵՅԱՆ, ՆԿԱՐԵՅԱՆ, ԿԱՏԱՐԵՅԱՆ ... ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՀՈԳՈՅ ԵՒ ՄԱՐՄՆՈՅ ԵՒ Ի ՊԱՐԾԱՆՍ»), ինչպէս նաեւ հարաւ-արեւելեան կողի 10 տողերը (բնագիրն է. «ՈՐ ԱՍՈՒԾՆՅՐՄԱՆՅՐՄԱՆ ԱՐՔԱՅ ԶԱԼԱԼՍՄ ԴԱԻԼԱՅ ԵՒ ԱԹԱԲԱԿ ՈՐԴԻՆ ՆՈՐԱՅ, ԻՇԽԱՆ ԽԱՉԻՆՈՅ / Ե ԸՌԱՆԱՅ ՈՒ ՔԱՆ, ՄԱՆՈՒԿՆ ՀԱՍԱՆԱՅ, ՍԱՂՄ՝ ԱՊՐԱԾ ԱՌ ՄԵԾ ՓԱՌՇԱՅ ԱՍԼԱՆ ՊԱՐՈՆ ՀԱ/ՅՐ ՄԱՄՔԱՆԱՅ ... ՏԱՅԷ ԱՍՈՒԾ ԶԲԱՐԵՄՏՈՒԹԻՒՆ / ՀՈԳՈՅ Ե ՄԱՐՄՆՈՅ ԻՐԱՅՆՐՄԱՆ ... ԱՄԷՆ»): Մեզ հետաքրքրող երեք տողերից առաջինը շեղութեամբ իջնում է ժայռաբեկորի եզրին զուգահեռ գծով եւ ուղղում հաւասարաթեւ խաչի տակ, իսկ միւս երկու տողերը փորագրուած են միայն առաջինի ուղղուած կէսի տակ: Բնագիրն է. «ՄԱՅՐ ՏԵՆՆԻ, ՈՂՈՐՄԵԱՅ ՄԱԻՐՆ ԻՄ՝ ՅՈՒՍԱ/ՅԵԱԼ Ի ՄԻԱԾԻՆԴ ՔՈ, ԼՈՒՍ/ԱԻՈՐԵԱՅ ԸՆԴ ՄՈՒԲՍ ՔՈ»: Թւում է, թէ սա Իւանէ Աթաբակի իւրօրինակ որդիական մաղթանքն է, ով մի ահաւոր ծանր քաղաքական պահի (երբ հայրը բանտարկուած էր Թաւրիզում ու սպասում էր իր՝ ուխտագրուած մոնղոլ իշխանաւորների պարագայում անխուսափելի մահկանացուին) ստիպուած է եղել թաղել իր վաղամեռիկ բարեպաշտուհի մօրը Առաջածորի այս ժայռի տակ եւ թողնել նման համեստ տապանագիր՝ անգամ առանց հանգուցեալի անուան յիշատակման²: Նշենք նաեւ, որ հէնց ժայռաբեկորի մօտ ընկած է միջին չափերի մի խաչքարանման տապանաքար՝ բարձրաքանդակ, բայց անշուք մշակուած մեծ խաչապատկերով, որը ենթադրաբար կարող է լինել Մամբան իշխանուհու համեստ գերեզմանաքարը: Իսկ թէ արդեօ՞ք հանգուցեալի մարմինը թողնուել է այդ շիրիմում նաեւ յաջորդ՝ ոչ նոյնքան ողբերգական տարիներին, դա կարելի է ճշտել միայն խնամքով պեղելուց յետոյ:

Արդ՝ երբ Կոշիկ անապատի վիմագրում գլխաւոր նուիրատու Խէրխան իշխանն իր աներձագերի հետ միասին ասում է՝ «նորոգել զՎԵՐ գերեզմանատունս», նա նկատի ունի, անշուշտ, այն «տունը», որտեղ ինքն ընդամենը փեսայ էր: Մատուցող պատարագների կտորում առաջինը նշուած Հասանը եւ Մամախաթունը, ըստ ամենայնի, Մամիկոնեան եղբայրների ծնողներն էին՝ ըստ Զիկագոյի՝ 1237 թ.

¹ Այս «ՈՐ ԱՍՈՒԾՆՅՐՄԱՆ ԱՐՔԱՅ ԶԱԼԱԼՍՄ» ընթերցում-վերծանումը մերն է, մասամբ՝ ըստ Մակար Բարխուդարեանցի (հմմ. «Արցախ», էջ 189):

² Յաւելենք նաեւ, որ յիրաւի երանելի Մամբան Մամիկոնեան բարեպաշտուհի իշխանուհին եւ իր հայր Ասլանբէկ Մամիկոնեան-Համագասպեանը ինչ-որ իւրախատուկ կապերով եւ կապուած եղել Գանձասարի վանքից արեւելք ընկած այս գիւղախմբին, որտեղ ցայսօր յիշում է նաեւ Մամբան եկեղեցին կամ Մամբաեղցին: Հմմ. Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, Արցախ, էջ 83 («ՄԱՄՔԱՆԵՂՅՈՒՅ ՅԻԱԽԱՐԵԱՆԵՔ, գետակի միւս ափին...»; «ՄԱՄՔԱՆԵՂՅՈՒՅ ՂԷՎԻ ՎԱՆՔ ԳԻՒՂՆ ՄԱՆՈՂ ՃԱՄԻԿԻ...»); III. Мкртчян, Историко-архитектурные памятники, с. 24 («Церковь Манка (правильнее – Мамакан, по имени княгини Хачена) в Цмакаохе...»; նոյնը տե՛ս նաեւ III. Мкртчян, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха /Второе издание/, Ер., 1989, с. 24); Գ. Մ. Սարգսյան, Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները. Քարտեզ-ալբոմ, Գլխարկ 128 («ԾՄ-2, գ. Ծմակահող, Մարտակերտի շրջան, Եկեղեցի «Մամբան», հս. եզրին, 12-13-րդ դդ., կանգուն, խարխլուած: Կորդինատները՝ N. 40 03 45,4, E. 46 35 02,2, Alt. 1108»):

Աւետարանի հետագայի յիշատակարանի (եթէ այդտեղ յիշուէր, օր.՝ Հասան Զալալը, ապա սպասելի կը լինէր նաեւ իր կնոջ՝ Մամքանի մասին նշումը): Խէրխան – Իւանէի քոյրերից երկիցս է նշուած միայն Ռ[ու]զումանը. առաջին տողում մնացել է լոկ նրա անուան սեռական հոլովի «{...}ԱՅ» վերջաւորութիւնը (այդ պահպանուած կտորի հիման վրայ Ս. Բարխուդարեանը շտապողաբար առաջարկում էր «{ՀԱՍԱՆ}ԱՅ» վերականգնումը¹, որը, սակայն, բովանդակութեան հաւանական կապ չի ստեղծում): Հնարաւոր չէ՞, արդեօք, դրանից ենթադրել, թէ նրա մոնղոլ ամուսինը վախճանուել էր 1261-ից յետոյ (յիշենք Կիրակոս Գանձակեցու մօտ. «Իսկ դուստր Զալալին, Ռուզուքան անուն, որ կին լեալ էր Բաւրա-նուսինին՝ որդոյ Չարմաղունին, առաջին գլխաւորի թաթարին, գնաց առ Տաւղուս խաթունն՝ կին Հուլաուին, զի թափեսցէ զհայր իւր...»²) եւ նա ամուսնացել էր Խաչէնի Մամիկոնեան եղբայրներից մէկի հետ: Եթէ այո՞, ապա դա, մեծ հաւանականութեամբ, կարող էր լինել աւագ եղբայր Սեւադան, որի անունով է, թերեւս, մէկ պատարագ խոստացուել բնագրի 8-րդ տողաւորտի կորած հատուածում՝ Ռզու{ֆան}-ի պատարագի նշումից յետոյ եւ Խէրխան ու Ասթի ամուսինների երկուական պատարագներից առաջ: Ըստ Ս. Բարխուդարեանի՝ Հասան Զալալի այս դատերն է վերաբերում նաեւ Գանձասարի գաւթի կամարների յենակ արեւելեան որմնամոյթի խոյակի վերելի 2-տողանոց վիմագիրը. «Ռզուքան/ին է խաչ[ս]»³:

Արդ՝ ինչո՞ւ պէտք է Իւանէ եւ Աթաբակ անունները մանկուց կրող Խաչէնի իշխանն ինչ-որ պահի ընդունէր նաեւ երրորդ՝ Խէրխան անուն: Այս հարցին պատասխանելով՝ կարելի է ենթադրել, որ ինչ-որ չափով ինքնուրոյնութիւն դրսեւորող հայկական եւ վրացական ուժերի դէմ 1260-ական թթ. սկզբին կրկին ահագնացած մոնղոլական հալածանքները (որոնց զոհ գնացին Հասան Զալալը եւ շատ ուրիշներ), հաւանաբար, ստիպել են դրանց թուլացման գործին լծուած Իւանէին (հմմ. «Գ: հետի ի ղանն գնացի», «զզրկանքն մեր ի ժամանակի Նետողաց», «[...] իմ ազգէն թափեցի դատաստանաւ»)՝ բռնատիրոջներին ներկայանալու մի աւելի յարմար, «մոնղոլանման» անունով: Ըստ Հր. Աճառեանի՝ ԺԳ դարում երիցս կիրառուած Խէրխան անուան ստուգաբանութեան մէջ յստակը հէնց խան/ղան թիրքական բաղադրիչն է (հմմ. «կարելի է դնել հյ. խէր «հայր»+խան բառերից, այսինքն «նա՛ որի հայրը խան է, խանի որդի», ինչպէս կայ Խէրբէզ «բէզի որդի»)⁴:

Միւս հարցին՝ թէ ինչո՞ւ պիտի Հասան Զալալի որդի Իւանէ Աթաբակ Խերխանը թաղուէր ոչ թէ ընտանիքի տոհմական գերեզմանատուն Գանձասարում, այլ Կոշիկ անապատում, շատ աւելի դժուար (կամ պարզապէս անհնար) է պատասխանել: Այն փաստը, որ Գանձասարի տարածքում նրա գերեզմանը չունենք, դեռ

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 29:

² Կիրակոս, գլ. ԿԳ, էջ 391:

³ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 61, հ^տ 162: Ռուզուքանի քոյրերի՝ Ումէկի երկրորդ կինը դարձած Մամախաթունի (որդի՛ն՝ Վախտանգ) եւ Տարսայիճի կին Միմայի (գաւակները՝ Զալալ, Ասիա, Մամքան) մասին ողջ գիտելի տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 220-229:

⁴ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ, էջ 510-511:

չի կարող հարցի սպառիչ պատասխանին օգնել: Այնտեղ գտնուած չեն նաեւ իր ծնողների եւ պապերից շատերի գերեզմանները, թէպէտ հաւաստի աղբիւրներից գիտենք, որ գոնէ նրանցից ոմանք հէնց Գանձասարում են թաղուել:

Եւ վերջում, եթէ Հասան Զալալի որդի Իւանէ Աթաբակը եւ Կոշիկ անապատի՝ «Բաղաց թագաւորի թոռ Հասանի» որդի Խերխանը նոյն անձնաւորութիւնն են, ապա մենք պէտք է ընտրութիւն կատարենք նաեւ Խաչէնի այդ իշխանի մահուան տարեթուի ճիշտ տարբերակի հարցում: Տապանագրի :ՁԼԵ: Թիւր (=9.01.1286-8.01.1287 թթ.) համադրելով Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի (Օրբէլեանի) հաղորդած թուերի հետ՝ ՌՄՁԹ/1289 [-2] կամ ՁԼԶ/736 [+551] = 1287 թ. (իսկ ամբողջական աղիւսակային բնագիրն է. «ՌՄՁԹ. / Չմեռն խիստ եղեւ: Մեռան մեծ իշխանք ի Խաչէն՝ Աթաբակ, որդի Զալալին, եւ Հասան, թոռն Դաւիին, եւ ապա մեռաւ ճարն ի Տփխիս: / ՁԼԶ [=9.01.1287-8.01.1288 թթ.]»)¹, թուում է, թէ կարելի է համոզուել, որ ո՛չ ճշգրիտ, այլ մօտաւոր պէտք է դիտուի հէնց վերջին աղբիւրի նշումը: Քանի որ այդտեղ ասում է տուեալ տարուայ «ձմռանը» ետե՛մ անձանց վախճանի մասին, ապա նրանցից մէկնումէկի հարցում հեղինակն իր շարադրանքի բովում կարող էր նաեւ «կլորացնել», այնինչ հայկական տապանագրերը, կարծես թէ՛ առանց բացառութեան, արձանագրում են հանգուցեալի մահուան հէնց ճշգրիտ տարին: Նկատենք նաեւ, որ Հայոց «ՁԼԶ» – 736 թուականի (որը տեւել է 1287 թ. Յունուարի 9-ից մինչեւ 1288 թ. Յունուարի 8-ը²) առաջին ձմեռն սկսուել էր դեռ նախորդ՝ 1286 թ. Դեկտեմբերով: Ըստ այսմ՝ Իւանէ Աթաբակ Խերխան Հասան-Զալալեան իշխանի մահուան իրական ժամանակը, մեծ հաւանականութեամբ, կարող է վերագրուել կա՛մ 1286 թուականի Դեկտեմբեր ամսին, կա՛մ, որպէս է՛լ աւելի «հաշտեցուցիչ» տարբերակ՝ 1287 թ. Յունուարի առաջին ութ օրերին³:

¹ Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. Ա, էջ 48:

² Տե՛ս Հ. Ա. Բաղալյան, Օրացույցի պատմություն, էջ 375:

³ Իւանէ Աթաբակի Զալալ որդու եւ միւս ժառանգների ու յաջորդների մասին ԺԴ եւ հետագայ դարերում մանրամասն տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչէնի իշխանությունը, էջ 296-314; Գ. Ե. Կիրակոսյան, Հալաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, էջ 231-248; Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքությունները եւ մելիքական տները XVII–XIX դդ.:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Փորձելով ամփոփել անտիկից մինչև ժԳ դարի Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց արքայատոհմերի ու իշխանատոհմերի խնդիրներին նուիրուած այս մենագրութեան մէջ կատարուած աշխատանքը՝ կարելի է անել հետեւեալ հիմնական եզրայանգումները.

ա) Կուրի ձախափնեակում բնակուող լեզգիալեզու բուն-աղուանական ցեղերը (ըստ Ստրաբոնի՝ 26) միայն Ք. ա. Ա դ. սկզբներին են միաւորուել միասնական թագաւորութեան մէջ: Նրա արքայական տոհմը, ըստ ամենայնի՝ էթնիկապէս հէնց բուն-աղուանական էր: Այդ պետութեան սահմանը հիւսիս-արեւելքում Դերբենդի լեռնանցքն էր եւ Զալգանի լեռնաշարը, մինչև ուր հասնում էին նաեւ Կլաւդիոս Պտղոմէոսի մօտ մանրամասն թուարկուած՝ Աղուանքի գետերն ու քաղաքները, որոնք բոլորն արդէն յաջողութեամբ տեղորոշուած են: Իսկ աջափնեակի (հետագայ Արցախ - Ուտիքի) բազմացեղ, բայց առաւելապէս՝ հնդեւրոպական (նախահայալեզու), բնակչութիւնը մասնակցել էր հայ էթնոսի կազմաւորման հէնց հիմնական փուլին (Բիաինական/Ուրարտական պետութեան մէջ ընթացած էթնոհամախմբմանը՝ էթնոմիքսացիայի տարբերակով), որն աւարտուել էր Ք. ա. է դ. առաջին կէսին:

բ) Անտիկ շրջանի աւարտին (Ք. յ. Գ դարի առաջին կէսում) Աղուանից թագաւորութիւնից անջատուել էր նրա արեւելեան, ծովափնեայ կէսը, որտեղ ձեւաւորուել էին այլ թագաւորութիւններ՝ Մասքթաց, Բաղասականի եւն: Քանի որ դրանից յետոյ աղբիւրները դադարում են այդ հատուածի բնակչութեանը կոչել «աղուաններ», կարող ենք եզրակացնել, որ միասնական թագաւորութեան մէջ միաւորուած բուն-աղուանական ցեղերի էթնոհամախմբման գործընթացը դեռեւս չէր աւարտուել միասնական էթնոսի կազմաւորմամբ, իսկ «աղուաններ» ցեղանունը շարունակում էր մնալ հաւաքական՝ բնութագրելով «Աղուանք» կոչուող տուեալ վարչատարածքի բնակիչներին միաւորող մետաէթնիկ ընդհանրութիւնը որպէս արտանուն (էքզոէթնոնիմ):

գ) Գ դարի վերջերին (թերեւս՝ 298 թ.) Աղուանից թագաւորութեան մէջ տեղի ունեցաւ արքայատոհմի փոփոխութիւն, եւ հին՝ բուն-աղուանական ցեղերից մէկից սերող արքայատոհմի փոխարէն իշխանութեան անցան Արշակունիները (Վաչագան Ա Քաշ): Նրանք, գուցէ, ազգակից էին հարեւան Մասքթաց թագաւորութեան Արշակունեաց արքայատոհմին: Գ դարում Հայոց Արեւելից կողմանց կուսակալ իշխանութիւնները (Գարդմանացիք, Ծաղկացիք եւ Սիւնիքից անջատուած Գորոզուայք - «Գարգարացիք») Մեծ Հայքի արքայի անունից բղեջսական զինական գործառոյթներ էին իրականացնում Կուրի ձախափնեայ Աղուանից եւ Բաղասականի թագաւորութիւնների նկատմամբ՝ կրելով գլխաւոր պատասխանատուութիւնը նրանց արտաքին (հիւսիսային) սահմանների պաշտպանութեան համար:

դ) 428 թ. Իրանի արքայից արքայ Բահրամ (Վուամ) Գուրը վերացրեց Արշակունեաց թագաւորութիւնը Մեծ Հայքում: Փոխարէնը ստեղծուած Արմն/Հայք

մարզպանութիւնից այդ պահին կտրելով նրա հիւսիս-արեւելեան սահմանային Ուտիք, իսկ շուրջ երկու տասնամեակ անց նաեւ հարեւան Արցախ նահանգը (450-451-ին)՝ Սասանեանները դրանք միացրին նորաստեղծ Առան/Աղուանք մարզպանութեանը: Մինչեւ Ե դարավերջ նոր երկրանուններն ընդունուեցին աջափնեակի հայ բնակչութեան կողմից, որը նաեւ փորձ արեց՝ դրանց մեկնաբանումը (ստուգաբանութիւնը) կատարելու հայկական լեզուա-մշակութային յենքի վրայ (Հայկեան Սիսակի եւ Առանի մասին առասպելը խորենացու մօտ): Դրանից կարելի է նաեւ եզրակացնել, որ ձախսփնեակի բուն-աղուանական մետաէթնոսի համախմբումն այդ պահին էլ դեռ չէր աւարտուել միասնական էթնոսի կազմաւորումով եւ «Աղուանք» ցեղանունը շարունակում էր մնալ լոկ հաւաքական արտանուն: Մաշտոցի եւ Բենիամին աղուան վարդապետի ստեղծած ու երկրում տարածած աղուաներէն գիրը (ճիշտ այնպէս, ինչպէս դրանից մէկ դար առաջ երկրի քրիստոնէացումը) պիտի նպաստէր այդ մետաէթնիկ ընդհանրութեան համախմբման աւարտմանը, սակայն, ըստ երեւոյթին, նոր գրի զարգացումը պակաս յաջող ընթացաւ, քան հարեւան Հայաստանում եւ Վիրքում (Քարթլի):

ե) Զ դ. առաջին տասնամեակներին Աղուանից մարզպանութեան վարչական եւ հոգեւոր կենտրոնների տեղափոխումը էթնիկապէս հայկական աջափնեակ (դարասկզբին Կաւատ Սասանեան արքայի հրամանով կառուցուած Պարտաւ մայրաքաղաք) պայմանաւորեց այդ «երկրի» հետագայ զարգացումն առաւելապէս հայկական էթնո-քաղաքական եւ լեզուա-մշակութային ականդների յենքի վրայ: Ե դ. սկզբներին հիմնուած (թերեւս՝ 616/618 թ. «Պարսից ժողովում») «Իշխան Աղուանից»-ի ինքնավարական հաստատութիւնը վստահուեց աջափնեայ Գարդմանացի հայկական իշխանատոհմին՝ առասպելական Հայկեան Առանի յետնորդներից մէկին (հետագայում՝ «Միհրանեաններ»), ապա Թ դարում՝ Շաքիի Բագրատունիներին եւ կենտրոնական Արցախի՝ Խաչէնի «Առանշահիկներին», որ սերում էին վաղմիջնադարեան Ծաւղէացի հայկական իշխանատոհմից (առասպելի Առան նախահօր միւս յետնորդից): Վերջինիս նոր անուանումը, թերեւս, ստեղծուել էր գրական հողի վրայ, երբ Բուն Աղուանքի պետութեան վերջին Արշակունեաց թագաւոր Վաչագան Բարեպաշտի պաշտօնի իրանական կիսամոռացուած պաշտօնական «Առանշահ» (=«Առանի թագաւոր») անունը վրիպմամբ կապուել էր խորենացիական Առանի անուան հետ:

զ) Աւատական մասնատուածութեան շրջանում թագաւորութիւնների կարգավիճակ էին ձեռք բերել ոչ միայն Շաքիի (Բուն Աղուանքում) եւ Փառխոսի (նախկին՝ Գարդմանացիք երկրամասում), այլեւ Գորոզուի (հարաւային Արցախում, հետագայում՝ Դիզակ) եւ Խաչէնի իշխանութիւնները: Դրանցից առաջինը տեղի Բագրատունեաց հայկական արքայատոհմի գլխաւորութեամբ հիմնադրուել էր, ըստ Մաշտոց Եղիվարդեցու «Պատմութեան» վերականգնուած բնագրի՝ 894 թ., իսկ վերջին երեքը՝ Ժ դարի երկրորդ կէսին: Ընդ որում, եթէ Շաքի - շերէթի կամ «Երկրորդ Աղուանից» թագաւորութիւնը վերացաւ (միացուեց Կախէթի թագաւորութեանը) Ժ դարի վերջերին, ապա միւսները գոյատեւեցին մինչեւ ԺԱ դ. երկ-

որորդ կէսը եւ կործանուեցին սելջուկների հարուածներից: Ընդ սմին, կարելի է վերջնականապէս յաղթահարուած համարել Շաքիի Բագրատունեաց արքայատոհմի եւ Կուրի աջափնեակի Առանշահիկների ազգակցական կապի մասին նախկին վրիպեալ պատկերացումները, քանի որ, ինչպէս ճշտուում է, 838 եւ 853 թթ. յիշատակուած «Աղուանից իշխան» Յովհաննէսը եղել է ոչ թէ Սահլ Սմբատեան Առանշահիկի որդին (Սահլի միակ որդին Ատրներսեհն էր, ում արաքները կոչուում էին Մուաւիա), այլ Շաքիի թագաւորութեան հիմնադիր Յովհաննէս-Համամ Բագրատունու (Համամ Արեւելցի) նոյնանուն պապը:

է) Ներքին ու Վերին Խաչէնի իշխանութիւնների բաժանումը ԺԲ դարի վերջերին անհրաժեշտ է կապել երկու անգամ ամուսնացած Հասան Մեծ Կրօնաւորեալի (որը նոյն՝ Բաղք – Սիւնիքի վերջին թագաւոր Հասան Գեռաքարեցին կամ Խաչէնցին էր) նոյնանուն որդիների՝ Վախտանգ Խօխանաբերդցու եւ Վախտանգ Հաթերքցու հետ: Նրանց մայրերը՝ Կատան ու Մամախաթունը, դուստրերն էին, համապատասխանաբար՝ Բաղաց նախավերջին թագաւոր Գրիգոր Բ-ի եւ Տաւուշի Մածնաբերդի Կիւրիկեան վերջին արքաներից մէկի՝ Կիւրիկէ Գ-ի:

ը) Դօփեանների արեւմտախաչէնեան իշխանատոհմի հիմքում նոյն Հասան Կրօնաւորեալի միւս որդին էր՝ Գրիգոր Ա Ծարեցին, ում որդի Հասանի հետ էր ամուսնացել Զաքարէ եւ Իւանէ նշանաւոր ամիրսպասալարների քոյր Դօփ իշխանուհին (հայրը՝ Սարգիս Զաքարեան)՝ Գրիգոր Բ Ծարեցու մայրը:

թ) Գրականութեան մէջ շրջանառուող (սակայն՝ ոչ հաւաստի աղբիւրներում) Սակոեան իշխանատոհմի հիմքում ընկած էր ոչ թէ Հասան Կրօնաւորեալի պապի կամ հօրեղբօր անունը, այլ նրա առաջնեկի՝ Զաքարէի եւ Իւանէի քոյր Խորիշահի հետ ամուսնացած Վախտանգ Խօխանաբերդցու (Ներքին Խաչէնում) երկրորդ որդի եւ Գանձասարի կառուցող Հասան Զալալ Դօլայի կրտսեր եղբայր Զաքարէ – Նասրադօլայի մականունը: Այն, հաւանաբար, գալիս էր նրա կամ իր Խորիշահի մօր պապի՝ Զաքարէ Ա-ի՝ մեզ հասած աղբիւրներում չվկայուած մի անկանոն անուանակոչման ձեւից՝ *Զաքառ – Սակառ:

ժ) Հասան Զալալ Դօլայի եւ Մամքանի (ով, հաւանաբար, դուստրն էր Դսեղի Մամիկոնեաններից Ասլանբէկ Մարծպանեանի) որդի Իւանէ Աթաբակն ունեցել է նաեւ մի երրորդ՝ «մոնղոլահունչ» անուն՝ Խերխան, որն արձանագրուած է իր աներձագերի՝ Խաչէնի Մամիկոնեանների տիրոջթններում գտնուող Կոշիկ անապատ վանքի վիմագրերում:

S U M M A R Y

Attempting to describe the work done in monography studying the royal and princely houses of Proper Albania and Eastern regions of Armenia from antiquity to the 13th century, the following main points can be concluded:

1) Proper Albanian lezgian-speaking tribes (according to Strabo – 26 of them) living on the territory of the left bank of the Kura River created a united kingdom only at the very beginning of the 1st century BC. Apparently, its governing family line was actually ethnically proper Albanian. In the northeast, the border of the state passed along the Derbent Pass and the Jalgan Range, that were included in the detailed listing of the rivers and cities of Albania by Claudius Ptolemy, which can already be successfully located. As for the mingled, but mostly Indo-European (protoarmenian-speaking) population of the right bank of the Kura river (subsequently – Utik' and Artsakh), it participated in the primary stage of formation, i.e. ethnoconsolidation of the Armenian ethnos (which happened as a result of the ethnominization of the Biaina/Urartian kingdom), which is was completed in the first half of the 7th century BC.

2) The eastern, coastal half of the Albanian kingdom separated from it at the end of the ancient period (in the first half of the 3rd century AD), where the kingdoms of Masquts, Balasakan, etc. were formed. Thereafter, the sources stop calling the inhabitants of these areas as “Albanians”, which leads us to the conclusion that the process of consolidation of proper Albanian tribes united to a single kingdom (it should have ended with the formation of a single ethnic group within an endoethnonym “Albanians”) was not yet completed and “Albanians” continued to be a collective name, describing only metaethnic community, which united the entire population of this administrative-territorial unit as an exoethnonim.

3) A change of the royal dynasty took place in the Albanian kingdom at the end of the 3rd century (probably in 298) replacing the ancient dynasty which was originated from one of the proper Albanian tribes, by representatives of Parthian royal lineage of Arsacides (Vachagan 1st the Brave). They, probably, were akin to the Arsacides dynasty from the neighboring Masqut kingdom. In the 4th century the kingdoms/viceroyalties of the Eastern side of Armenia (Gardmanatsik', Tsavdēatsik' and Gorozuayk' – “Gargaratsik'” who were separated from Syunik) - on behalf of the king of Greater Armenia, performed military Bdeskhk (Pitiashkhk) functions with respect to the Albanian and Balasakan kingdoms on the left bank of the Kura, bearing supreme responsibility for the protection of their external (northern) borders.

4) In 428 A.D. shahanshah of Iran Bahram (Varahran) Gur abolished Arsacides kingdom in the Greater Armenia, and formed a new marzpanate instead. The Armn/Armenia Sassanids then separated the northeastern province of Utik' and approximately two decades later Artsakh (in 450-451), to include them in the newly formed neighboring marzpanate of Aran/Albania. By the end of the 5th century new names of that kingdom were accepted by the Armenian population on the right bank of the Kura, who even attempted to represent the meaning (semantics) of the names on the Armenian linguistic and cultural grounds (the legend of Sisak and Aran Haykids per Khorenatsy). It leads us to the conclusion that at this point the process of consolidation of proper Albanian metaethnic population was still not completed with the formation of a single ethnic group within endoethnonym “Albanians” and its exonym continued to remain collective. The creation and the outspreading of the Albanian language alphabet by Mashtots and Albanian priest Beniamin (as well as the Christianization of the country a century before) could have facilitated the completion of Albanian ethnoconsolidation. However, the development of the new alphabet has passed apparently less successful than in neighboring Armenia and Iberia (Kartli).

5) At the beginning of the 6th century the administrative and ecclesiastical center of the Albanian marzpanate have been moved from the left bank of the Kura River to the ethnically Armenian right bank (to the capital city Partaw, which was newly rebuilt by order of the Sasanid shahanshah Kavrad). This led to a further development of this “country” primarily on the basis of the Armenian ethno-politi-

cal, cultural and linguistic traditions. Established in the beginning of the 7th century (apparently, on the so-called “Persian Council” in 616/618), the “Albanian prince” self-government institute was entrusted to the right-bank Armenian princely family of Gardmanatsi, a branch of the descendants of the legendary Aran Haykid (subsequently called “Mihranids”). In the 9th century the title moved to the Armenian Bagratids from Shaqi and “Aranshahiks” from central Artsakh (Khachēn), dating back to the early medieval Armenian princely family Tsavdēatsi, another branch of the descendants of the legendary Aran. The new family name “Aranshahiks” was created on literary grounds as a result of the erroneous associated matching of the half-forgotten official Iranian name of the position of the last Arsacid Albanian king Vachagan the Pious (“Aranshah”) with the name of the eponym for Aran per Movsēs Khorenatsi.

6) In the period of feudal fragmentation a kingdom status was given not only to the Duchies Shaqi/Herethi (in Proper Albania) and Parisos (early medieval region Gardmanatsik’, on the right bank of the Kura), but also to Gorozu (in southern Artsakh, later – Dizak) and Khachēn. The first kingdom led by a local Armenian royal family Bagratids was founded (according to the restored original text of “The History” by Mashtots Elivardetsi) in 894, and the last three were founded in the second half of the 10th century. Whereas the kingdom of Shaqi or “The Second Albanian kingdom” ceased to exist by the end of the 10th century (as a consequence of accession to the kingdom of Kakhethi), the three kingdoms on the right bank of the Kura lasted until the second half of the 11th century, and fell under the onslaught of saljuks. Thus, we can conclude that the existed erroneous assumption of kinship between the royal family Bagratids in Shaqi and Aranshahiks of the right bank of the Kura in the literature has already been overcome, as it is clarified that “Albanian prince” Yovhannēs mentioned in 838 and 853 was not the son of Sahl Smbatean Aranshahik (his only son Atrnerseh was called Mu’awiya by the Arabs), and he was the homonym grandfather of Yovhannēs-Hamam Bagratid (Hamam Areveltsi), the founder of the Shaqi kingdom.

7) The separation of Duchies of Lower and Upper Khachēn at the end of 12th century should be associated with the two elder homonym sons of Hassan Great the Hermit (also known as – Hassan from Gerakar or from Khachēn, the last king of Balk’ – Siunik), who married twice and named both his firstborns after his father (Vakhtang from Khokhanaberd and Vakhtang from Hatherk’). Their mothers Kata and Mamakhathun were daughters of, respectively, the penultimate king of Balk’ Grigor II and one of the last kings of Kiurikids from Tawush, Matsnaberd Kiurikē III.

8) The founder of the West Khachēn princely family of Dop’eans was another son of the same Hassan the Hermit – Grigor I from Tsar, whose son Hassan I married Princess Dop’ – the sister of famous amirspasalars Zak’arē and Ivanē (amirspasalar Sargis Zak’arean’s sons) and the mother of Grigor II from Tsar.

9) The title of princely family Sakreants/Sakareants appearing in the literature (but not in the authentic sources) owed its origins not to the name of Hassan the Hermit’s grandfather or uncle, but his grandson Zak’arē – Nasradola who was the younger brother of Hassan-Jalal Dola – the famous churchwarden of the Gandzasar temple. The father of the latter – Vakhtang from Khokhanaberd (Hassan the Hermit’s eldest son), was married to Khorishah, the daughter of amirspasalar Sargis – the son of Zak’arē I, and the third name (nickname) of junior Zak’arē was apparently related to the non-standard form, unattested in the sources that reached us, of his name or his maternal great-grandfather (*Zak’ar – Sakar).

10) Ivanē-Athabak, son of Hassan-Jalal Dola and Mamqan (who, apparently, was the daughter of Aslanbēk son of Martspan Mamikonean from Dsel), also had the third, “mongolian sounding” name – Kherkhan, attested in lapidary inscriptions in Koshik-anapat monastery, which was in the possessions of his brothers-in-law Khachēn Mamikonids.

Р Е З Ю М Е

Пытаясь обобщить проделанную в монографии работу по рассмотрению проблем царских и княжеских родов Собственно Албании и Восточных краев Армении с античности до XIII века, можно прийти к следующим основным заключениям:

1) Проживавшие на левобережье реки Кура собственно албанские лезгиноязычные племена (согласно Страбону – 26) лишь в нач. I в. до н. э. объединились в едином царстве. Его правящий род, вероятно, был этнически именно собственно албанским. На северо-востоке граница государства проходила по Дербентскому проходу и Джалганскому хребту, куда доходило и подробное перечисление Клавдием Птолемеем рек и городов Албании, которые уже успешно локализируются. Разноплеменное же, но в основном индоевропейское (протоармяноязычное) население правобережья Куры (впоследствии – Ути́к и Арцах) приняло участие в основной стадии образования армянского этноса (произошедшего в результате этноконсолидации – этномиксации в Бнайнийском/Урартском государстве), которое завершилось в первой пол. VII в. до н. э.

2) В конце античного периода (в первой пол. III в. н. э.) от Албанского царства отделилась его восточная, приморская половина, и там образовались царства Маскутов, Баласакан и т. д. После этого источники перестают называть насельников этих областей “албанцами”, из чего можно заключить, что процесс консолидации объединившихся в едином царстве собственно албанских племен еще не завершился образованием единого этноса под самоназванием (эндоэтнонимом) “албанцы”, и это название продолжало оставаться собирательным, характеризую лишь метаэтническую общность, объединявшую всё население данной административно-территориальной единицы, как иноназвание (экзоэтноним).

3) В конце III в. (вероятно, в 298 г.) в Албании сменилась царская династия, и вместо династии, восходящей к одному из собственно албанских племен, на престол воссели представители парфянского царского рода Аршакидов (Вачаган I Храбрый). Они, возможно, были родственны династии Аршакидов из соседнего Маскутского царства. В IV в. княжества-наместничества Восточной стороны Армении (Гардманацик', Цавдзацик' и отделившийся от Сюника Горозуайк' – “Гаргарацик”) от имени царя Великой Армении выполняли военные блешпхские (питтиашпхские) функции по отношению к Албанскому и Баласаканскому царствам на левобережье Куры, неся верховную ответственность за защиту их внешних (северных) границ.

4) В 428 г. шаханшах Ирана Бахрам (Варахран) Гур упразднил царство Аршакидов в Великой Армении, и из образованного тогда же на его месте марзпанства Армн/Армения Сасаниды отделили северо-восточную провинцию Утик', а примерно через два десятилетия и Арцах (в 450-451-ом), включив их в состав новообразованного соседнего марзпанства Аран/Албания. К концу V в. новые названия этой страны были приняты армянским населением правобережья Куры, в среде которого даже появились попытки представить смысл (семантику) этих названий на армянской культурно-языковой почве (легенда о Сисаке и Аране hАйкидах у Хоренаци). Из этого можно заключить, что также и к этому времени процесс консолидации собственно албанской метаэтнической общности еще не завершился образованием единого этноса под этнонимом “албанцы”, а это его иноназвание продолжало оставаться лишь собирательным. Завершению албанской этноконсолидации могло способствовать создание и распространение в стране Маштоцем и переем-албанцем Бениамином письмен для албанского языка (также как и за век до этого христианизация страны), однако развитие новой письменности прошло, по-видимому, менее удачно, чем в соседней Армении и Иверии (Картли).

5) В начале VI в. административный и церковный центры Албанского марзпанства были перенесены с левобережья Куры на этнически армянское правобережье (во вновь построенную по приказу шаханшаха Кавада Сасанида столицу Партав), и это обусловило дальнейшее развитие

“страны” преимущественно на базе армянских этно-политических и культурно-языковых традиций. Учрежденный в нач. VII в. (вероятно, на “Персидском соборе” 616/618 г.) институт самоуправления “Князь Албании” был доверен правобережному армянскому княжескому роду Гардманацци, ветви потомков легендарного Арана hАйкида (впоследствии – “Минраниды”), а в IX веке он перешел к армянским Багратидам из Шаки и “Араншаһикам” центрального Арцаха – Хачэна, восходящим к раннесредневековому армянскому княжескому роду Цавдацци, другой ветви потомков легендарного Арана. Новое название их рода “Араншаһик” возникло на литературной почве, когда позабытое официальное иранское название должности последнего Аршакидского царя Албанского государства Вачагана Благочестивого “Араншаһ” было ошибочно связано с именем эпонима Арана по Мовсэсу Хоренаци.

6) В период феодальной раздробленности статус царств получили княжества не только Шаки/Эрети (в Собственно Албании) и Парисоса (в раннесредневековом крае Гардманацци, на правом берегу Куры), но и Горозу (в южном Арцахе, впоследствии – Дизак) и Хачэна. Первое царство во главе с местным армянским царским родом Багратидов было основано (по восставленному тексту “Истории” Маштоца Ел’ивардеци) в 894 г., а последние три – во второй пол. X в. При этом, если царство Шаки или “Второе Албанское царство” перестало существовать к концу X в. (вследствие его присоединения к царству Кахети), то три царства на правобережье Куры просуществовали до второй пол. XI века и пали под натиском сельджуков. Можно считать, что уже преодолено бытовавшее в литературе ошибочное допущение о родственной связи между царским родом Багратидов в Шаки и Араншаһиками правобережья Куры, так как уточняется, что “князь Албании” Йовһаннэс, упомянутый в 838 и 853 гг., был не сыном Саһла Смбятяна Араншаһика (его единственного сына Атрнерсеһа арабы звали Муавией), а одноименным дедом Йовһаннэса-hАмама Багратида (hАмам Арвелци), основателя царства Шаки.

7) Разделение княжеств Нижнего и Верхнего Хачэна в конце XII в. необходимо связать с двумя одноименными старшими сыновьями hАсана Отпельника Великого (он же – hАсан Геракарский или Хачэнский, последний царь Бал’ка – Сюник’а), который женился дважды и обоим своих первенцев назвал именем своего отца (Вахтанг Хоханабердский и Вахтанг hАтерк’ский). Их матери Ката и Мамахатун были дочерьми, соответственно, предпоследнего царя Бал’ка Григора II и одного из последних царей Кюрикидов Тавушского Мац’наберда Кюрике III.

8) Основателем западнохачэнского княжеского рода Доп’янов был другой сын того же hАсана Отпельника – Григор I Цареци, за сына которого hАсана вышла замуж княгиня Доп’, сестра знаменитых амирспасаларов Закарэ и Иванэ (сыновей амирспасалара Саргиса Закаряна) и мать Григора II Царского.

9) Название княжеского рода Сакрянц (Сакарянц), фигурирующего в литературе (но не в аутентичных источниках), было обязано своим возникновением имени не деда или дяди hАсана Отпельника, а его внука Закарэ – Насрадолы, который был младшим братом знаменитого ктитора Гандзасарского храма hАсан-Джалала. Отец последних – Вахтанг Хоханабердский (старший сын hАсана Отпельника), был женат на Хоришаһ, дочери амирспасалара Саргиса, сына Закарэ I, и третье имя (прозвище) младшего Закарэ, вероятно, было связано с незасвидетельствованной в дошедших до нас источниках нестандартной формой его имени или имени его прадеда по матери – *Закар – Сакар.

10) Иванэ-Атабак, сын hАсан-Джалала Дола и Мамк’ан (которая, видимо, была дочерью Асланбэка, сына Марц’пана Мамиконяна из Дсеха), имел еще и третье, “монголозвучное” имя – Херхан, засвидетельствованное в лапидарных надписях центральноарцахского монастыря Кошк-анат, который находился во владениях его шуринов – Хачэнских Мамиконидов.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

- Աբրահամ Աղբաթանցի**, Թուղթթ, Գիտա-քննական բնագիրը՝ **Պ. Մուրադեանի**, **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Դ, Անթիլիաս, 2005, էջ 3-20
- Աբրահամ Աղբաթանցի**, Պատասխանի ի Հայոց թղթոյն Մխիթարա Ամարասա եպիսկոպոսի, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 21-37
- Աբրահամ Երեանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, Հրատ. **Հ. Ս. Մեմենեան**, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1977
- Աբրահամ Խոստովանող**, Վկայք Արեւելից, Թարգմանութիւն յատրականէն, Աշխատասիրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Մկրտչեան**, Վաղարշապատ, 1897
- Աբրահամյան Ա. Գ.**, Անանիա Ծիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944
- Աբրահամյան Աշ.**, Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, Եր., 1940
- Աբրահամյան Ռ.**, Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարան, Եր., 1965
- Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց**, Աշխատութեամբ՝ **Գ. Տէր-Մկրտչեան** եւ **Ստ. Կանայեանց**, Տիֆլիս, 1909
- Ազաթանգեղոս**, Պատմություն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանություն ներածականով ու ծանոթություններով **Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի**, Եր., 1977
- Ազաթանգեղոսի պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը** (Վարք), Թարգմ. հուն. բնագրից՝ **Հ. Բարթիկյանի**, Առաջաբան եւ ծանոթագրություններ՝ **Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի**, – «Էջմիածին», 1966, հ^ր Է, էջ 28-34, հ^ր Ը, էջ 46-51, հ^ր Թ-Ժ, էջ 79-87
- Աղոնց Ն.**, Պատմական ուսումնասիրություններ, Լոյս ընծայեց **Ա. Խոնդկարեան**, Պարիս, 1948
- Աղոնց Ն.**, Բնութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, Աշխատասիրել, ծանոթագրել եւ ներածությունը գրել է **Պ. Հովհաննիսյանը**, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2005
- Աթայան Գ.**, Տող բերդաքաղաքի պատմություն, Եր., 2010
- Ալիշան Հ. Ղ.**, Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեաց, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1890
- Ալիշան Հ. Ղ.**, Արցախ, Եր., 1993
- Ալիշան Հ. Ղ.**, Հայաստանում, հտ. Բ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1901
- Ալիշան Հ. Ղ.**, Ծիրակ. Տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1881
- Ալիշան Հ. Ղ.**, Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1893
- Ալիշան Հ. Ղ.**, Սիսուան, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1885
- Ալիշան Հ. Ղ.**, Տեղագրութիւն Հայաստանի – Արցախ, – «Բազմապէս», Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1988, էջ 228-273 1989, էջ 186-220, 1990, էջ 73-100, 346-365
- Ախվերդյան Գ.**, Նամակներ (Գրական ժառանգութիւն. 3), Եր., 1964
- Ակինեան Հ. Ն.**, Բանասիրական հասակոտորներ. 3. Ե^րբ գրած է Ուխտանէս իր Պատմութիւնը – «Աւետիք», Բէրլոյթ, 1944, հ^ր 5-8, էջ 57
- Ակինեան Հ. Ն.**, Գաազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920
- Ակինեան Հ. Ն.**, Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա, 1908
- Ակինեան Հ. Ն.**, Մովսէս Դասխուրյանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուացից, Վիեննա, 1970
- Ակինեան Հ. Ն.**, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իր Պատմութիւն ի Հերակղ, – «Մատենագրական հետազոտություններ», հտ. Բ, Վիեննա, 1924
- Աղաբեկյան Մ. Ա.**, Ստուգաբանական դիտողություններ «Աղուանք» տեղանվան վերաբերյալ, – ՊԲՀ, 1990, հ^ր 1, էջ 168-177
- Աճառեան Հ.**, Հայերեն գաառական բառարան, Թիֆլիս, 1913
- Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Ա, Եր., 1971, հտ. Բ, Եր., 1973, հտ. Գ, Եր., 1977, հտ. Դ, Եր., 1979
- Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Եր., 1942, հտ. Բ, Եր., 1944, հտ. Գ, Եր., 1946, հտ. Դ, Եր., 1948, հտ. Ե, Եր., 1962
- Աճառյան Հ.**, Հայոց գրերը, Եր., 1984
- Ամատուցի Ս. Վրդ.**, Հին եւ նոր պարսկանոն կամ անվաներ շարականները, Վաղարշապատ, 1911
- Ամիրանաշիլի Ե.**, Վաղ-սասանեան դարաշրջանի արծաթեայ սկիհը Արմազիսիսեւիի պեղումներից, – Թբիլիսի 1500. Յոբելեանական ժողովածոյ, Թբիլիսի, 1958, էջ 85-93 (վրացերէն)
- Այվազյան Ս.**, Դաղիվանքի հոգեւոր շինությունների կառուցման ժամանակագրական հաջորդականությունը, – ՊԲՀ, 2006, հ^ր 3, էջ 199-218
- Անանեան Հ. Պ.**, Ս. Գրիգոր Լուսատւրչի ձեռնարկութեան թուականը եւ պարագաները, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1960 (վերահրատ.՝ Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1998)

- Անանեան Հ. Պ.**, Քննություն հայ եկեղեցւոյ պատմութեան Ե եւ Զ դարերու շրջանին, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1991
- Տեան Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝** Յաղագս ապատմութեան տանն Աղուանից, որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեայ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսատրչի աթոռոյն իրատ. **Գ. Տէր-Մկրտչեան**, – «Արարատ», 1897, էջ 124-144 (վերահրատ.՝ **Գալուստ Տէր-Մկրտչեան**, Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ, Աշխատասիրութեամբ՝ **Պ. Հ. Յակոբեանի**, գիրք Բ, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 92-124)
- Անանուն Զրուցագիր (Կարծեցեալ Ծապոմ Բագրատունի)**, Պատմութիւն, Թարգմ., առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ **Վ. Առաքելեանի**, Խմբ.՝ **Ա. Յակոբեան**, Եր., 2011
- Անանուն (Է դար)**, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիր **Ա. Յակոբեանի**, – ՀԱ, ԾԻԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2013, սն. 35-194
- Անանուն Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէսպէս անցից տիեզերահեծ տագնապին, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը՝ **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 369-414
- Անանուն**, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Գ, Զ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 51-112
- Անանուն**, 684 թուականի պատմութիւն, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 795-895
- Անապան Հ. Ս.**, Հայկական մատենագիտություն. Ե-ԺԸ դդ., հտ. Գ, Եր., 2004
- Առաքել Գարիծեցի**, Գիրք պատմութեանց, Աշխատասիրությամբ՝ **Լ. Ա. Խանլարյանի**, Եր., 1990
- Առաքելեան Վ.**, Գրաբարի քերականութիւն, Խմբագիրներ՝ **Ա. Կարապետեան, Ա. Յակոբեան**, Եր., 2010
- Առաքելյան Բ.**, Ժամանակագրական դիտողություններ, – «Տեղեկագիր» ՍՍՌՄ ԳԱ, Հայկական ֆիլիալի, 1941, հոմ 1, էջ 61-74
- Ասողիկ**, Պատմութիւն Տիեզերական, Երկասիրութիւնը՝ **Գ. Մանուկեան**, – ՄՀ, հտ. ԺԵ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2011, էջ
- [Ասողիկ=] Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան՝** Պատմութիւն Տիեզերական, Աշխատութեամբ՝ **Ստ. Մալխասեանց**, Ս. Պետերբուրգ, 1885
- Ատրական աղբյուրներ. Ա (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 8), Թարգմ. Բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթագրություններ **Հ. Գ. Մելքոնյանի**, Եր., 1976
- Ավագյան Ս. Ա.**, Ի հանգող անձնանունների սեռական, տրական հոլովների կազմությունը Ժ-ԺԳ դարերի վիմական արձանագրություններում, – Մառը եւ հայագիտության հարցերը, Եր., 1968, էջ 129-166
- Ավագյան Ս. Ա.**, Վիմագրական արպտումներ (խմբ. **Պ. Մ. Մուրադեան**), Եր., 1986
- Ավղայբեգյան Մ. Թ.**, Խաչատուր Կեչաւեցի, XIII-XIV դդ., Եր., 1958
- Արաք մատենագիրներ, Ներածությունը եւ բնագրից թարգմանությունները **Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի** (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 16), Եր., 2005
- Արաքական մատենագրեր Հայաստանի մասին, Կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Եր., 1965
- Արաքական մատենագրեր Հայաստանի մասին, Հաւաքեց եւ թարգմանեց **Բ. Խալաթեանց**, Վիեննա, 1919
- [Արիստակէս Լաստիվերտցի=]** Պատմութիւն **Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ**, Աշխատասիրությամբ՝ **Կ. Ն. Յուզբաշյանի**, Եր., 1963
- Բաբախանեանց Ա. [Լեօ]**, Ուխտատրի յիշատակարանը. Ծուշի, 1885
- Բաղայան Հ. Ս.**, Օրացույցի պատմություն, Եր., 1970
- Բալայան Մ.**, Հայ Աղվանից եկեղեցին (Ակզբնավորումից մինչեւ մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009
- Բակչի Կ.**, Արցախի հոգեւոր գանձերը, Եր., 2015
- Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի պատմություն, Եր., 2005
- Բարթիկյան Հ.**, «Narratio de rebus Armeniae» հունարէն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, – ԲՄ, 6, Եր., 1962, էջ 457-470
- Բարթիկյան Հ. Մ.**, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ եւ 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննէս Դրասխանակերտցուն եւ Սմբատ Ա թագավորին, – ՊԲՀ, 1966, հոմ 4, էջ 251-256
- Բարթիկյան Հր.**, Մատթեոս Ուռուպեցի, – Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները. V-XVIII դարեր, Եր., 1976, էջ 234-343
- Բարխուդարյան Ս. Գ.**, Տապանագիր Համամ իշխանի անունով, – ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, հոմ 1, էջ 61-64
- Բարխուդարյան Ս. Գ.**, Դերբենդի Հայ-աղվանական թագավորությունը, – ՊԲՀ, 1969, հոմ 3, էջ 125-148

Բարխուդարյան Ս. Գ., Արցախի, Ծափի եւ Փառիսոսի իշխանությունները IX-X դարերում, – ՊԲՀ, 1971, հ^տ 1, էջ 52-76

Բարխուտարեանց Մ. եպ., Արցախ, Բագու, 1895

Բարխուտարեանց Մ. եպ., Պատմություն Աղուանից, հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, հտ. Բ, Թիֆլիս, 1907

Բարխուտարեանց Մ. վրդ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին-Ռադասան), Թիֆլիս, 1893

Բիզանդացի Նորայր, Քննություն Հայոց հնագրության, Հրատ. պատրաստեց՝ **Մ. Մինասեան**, Բեռն, 1986

Բիզանդացի Նորայր, Նախնիք, Հրատ. պատրաստեց՝ **Մ. Մինասեան**, Ժնև, 1996

Բոզոյան Ա., Բիզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը եւ Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Եր., 1988

Բրուտեան Գ., Օրացոյց Հայոց, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1997

Գալչեան Ռ., Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մէջ, Եր., 2005 [հայերէն եւ ռուսերէն]

Գալստյան Հ., Հողվածներ, հուշագրություններ, հարցագրույցներ..., Եր., 2002

Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատ. [Պատրաստեց՝ **Ն. եպ. Պողարեան**], Երուսաղէմ, 1994

Գիրք թղթոց, Մատենագրութիւն Ասխնեաց, Թիֆլիս, 1901

Գիլխանյանեան Յ., Մայր Աթոռի «Գիրք թղթոց» ձեռագիրների մէջ ամբողջութեամբ անտիպ մնացած թղթեր, – «Արարատ», 1902, էջ 748-753

Գիւտ Արահեղացի, Թուղթ առ սուրբն Վաչէ, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Ա, Ե դար, Ամթիլիսա. 2003, էջ 1075-1089

Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ներածությունը եւ բնագիրը **Գ. Մուրադեանի**, – ՄՀ, հտ. ԺԶ, ԺԱ դար, Եր., 2012, էջ 83-385

Գրիգոր Մագիստրոս, Մեկնություն քերականին, Ներածությունը եւ բնագիրը **Գ. Մուրադեանի**, – ՄՀ, հտ. ԺԶ, ԺԱ դար, Եր., 2012, էջ 386-471

Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթություններով առաջին անգամ լոյս ընծայեց **Կ. Կոստանեանց**, Աղէքսանդրապոլ, 1890

Գրիգորեան Մ. վրդ., Ստեփանոս Սիւնեցի. իր երկու նորալայտ մեկնություններու հրատարակութեան առիթով, Պէյրութ, 1958

Գրիգորյան Գ., Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները (1966-1970 թթ.), – ԼՀԳ, 1970, հ^տ 10, էջ 80-89

Գրիգորյան Գ. Մ., Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, – ՊԲՀ, 1980, հ^տ 2, էջ 154-165

Գրիգորյան Գ. Մ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Եր., 1981

Գրիգորյան Գ., Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դդ.), – ՊԲՀ, 2006, հ^տ 2, էջ 134-145

Գրիգորյան Գ. Մ., Հախվերդյան **Ս. Գ.**, Սյունիքի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Եր., 2001

Գրիգորյան Գ. Ս., Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-XI դարերում, Եր., 1983

[**Ռադեան**] **Խ. Վ[րդ]**., Առան երկիր կամ աշխարհ, – «Արարատ», 1896, էջ 233-234

[**Ռադեան**] **Խ. Վ[րդ]**., Արցախ. Երկասիրեց Մ. եպ. Բարխուտարեանց, – «Արարատ», 1896, էջ 80-81

Ռանիելյան Է. Լ., Հայաստանի բաժանման տարեթիվը՝ 387, թէ՞ 385, – ՊԲՀ, 1980, հ^տ 1, էջ 203-214

Ռանիելյան Է. Լ., Հայ եկեղեցու նկատմամբ Խոսրով Փարվեզի վարած քաղաքականությունը, – ՊԲՀ, 1981, հ^տ 4

Ռանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, Եր., 2005

Ռավթյան Հ. Կ., Վիրքի քրիստոնեացումը. Հայկական դարձերես, – «Վէմ» համահայկական հանդես, Ե(ԺԱ) տարի, 2013, թիւ 3 (43), էջ 21-50

Ռատեան Խ. ծ. վրդ., Երկերի ժողովածո, Կազմեց՝ **Ն. Պետրոսեանը**, Ս. Էջմիածին, 2007

Ռաիթ-Բէկ կամ Պատմություն Ղափանցոց, Աշխատասիրեց՝ **Հ. Ս. վրդ. Արամեան**, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1978

Ռիվան հայ վիմագրության, պրակ II, Սյունիք, Կազմեց՝ **Ս. Գ. Բարխուդարյան**, Եր., 1960

Ռիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Գեղարքունիք, Կազմեց՝ **Ս. Գ. Բարխուդարյան**, Եր., 1973

Ռիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, Կազմեց՝ **Ս. Գ. Բարխուդարյան**, Եր., 1982

Ռիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջեանի շրջան, Կազմեցին՝ **Ս. Ա. Ավագյան, Հ. Մ. Զանփուղյան**, Եր., 1977

Ռիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, Կազմեցին՝ **Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Տ. Սաղումյան**, Պատ. խմբ.՝ **Գ. Մարգարյան**, Եր., 2012

Եզանեան Օ., Աշխատություններ, Հրատ. պատրաստեց՝ **Գ. Տեր-Վարդանեան**, Եր., 2014

- Եղիազարեան Ա.**, Աղուանից թագադրութեան պատմութեան որոշ խնդիրների շուրջ, – ՀԱ, ԾԻԳ տարի, Վիեննա-Եր., 2009, սն. 137-170
- Եղիազարյան Ա.**, Կախեթի իշխանությունը IX դարում եւ X դարի սկզբին, – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVII, Եր., 2009
- Եղիազարյան Ա.**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2010
- Եղիազարյան Ա.**, Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանությունները IX-X դարերում, – ԲԵՀ (Հայագիտություն), 2010, հոմ 1, էջ 25-36
- Եղիազարյան Ա.**, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի ասիական արշավանքը, – ԼՀԳ, 2010, հոմ 1-2, էջ 122-126
- Եղիազարյան Ա.**, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից եւ Կղարքքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, – ԲԵՀ, (Հայագիտություն), 2011, հոմ 1, էջ 16-25
- Եղիազարյան Ա.**, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի գաղափարային շրջանի ժամանակագրությունը, – «Էջմիածին», 2014, հոմ Ե, էջ 38-51
- Եղիազարյան Ա.**, Աշոտ Ա Բագրատունի. թագավոր Հայոց (թագադրության թվականը եւ գաղափարային տարիները), Եր., 2014
- Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին**, Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ՝ **Ե. Տէր-Մինասեան**, Եր., 1957
- Երեմյան Ա. Տ.**, Ծառեւացոց իշխանությունը, – ՀՍՍԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, հոմ 7-8, էջ 41-52
- Երեմյան Ա. Տ.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերականգնության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Եր., 1963
- Երեմյան Ա. Տ.**, Նախշի Ռուստեմի «Քարա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, – ՊԲՀ, 1966, հոմ 2, էջ 59-70
- Երեմյան Ա. Տ.**, Ն. Մառը եւ VII դարի Հայոց «Աշխարհացոյց»-ը, – Մառը եւ հայագիտության հարցերը, Եր., 1968, էջ 75-91
- Երեմյան Ա. Տ.**, «Աշխարհացոյց»-ի սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, – ՊԲՀ, 1972, հոմ 4, էջ 209-230; 1973, հոմ 1, էջ 238-252; 1973, հոմ 2, էջ 210-230
- Երեմյան Ա. Տ.**, «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պողոսեոսի (II դար, այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա), – ՀՍՀ, հտ. 9, Եր., 1983, էջ 416-417-ի միջեւ
- Եւսեբիոս Կեսարացի**, Պատմություն Եկեղեցւոյ չեղեալ յատրույն ի հայ ի հինգերորդ դարու: Պարգաբանեալ նոր թարգմ. ի լոյն բնագրէն, ի ձեռն **Հ. Աբրահամ Վ. Ծարեան**, ի Մխիթարեանց, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1877
- Զարբհանայեան Հ. Գ.**, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Գ տպագրութիւն, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1897
- Զարյան Ա.**, Ակնարկներ հին եւ միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Եր., 1986
- Էփրիկեան Հ. Ս.**, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Ա, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1903
- Թեոփանես Խոստովանող**, Ժամանակագրություն (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 13, Բյուզանդական աղբյուրներ, Դ), Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները **Հ. Բարթիկյանի**, Եր., 1983
- Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Աշխատասիրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեան**, – ՄՀ, հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, էջ
- Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները **Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի**, Եր., 2006
- Թովմայի վարդապետի Արծրունույ՝ Պատմություն տանն Արծրունեաց**, Ի լոյս էած **Ք. Պատկանեան**], Ս. Պետերբուրգ, 1887
- Թումանյան Բ.**, Տոմարական հաշվումներ, – ՀՍՍԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, հոմ 5, էջ 55-60
- Թոփչյան Ա.**, Մովսէս Խորենացու հունական աղբյուրների խնդիրը, Եր., 2001
- Թօփենեան Յ.**, Ցուցակ ժողովածուաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, Մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900
- Ժամանակագրություն (XI-XVIII դդ.), Տպագրութեան պատրաստեց՝ **Ն. Եպ. Պողարեան**, – ԲՄ, 9, Եր., 1969, էջ 257-282
- ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կազմեց՝ **Լ. Ս. Խաչիկյան**, Եր., 1950
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կազմեց՝ **Լ. Ս. Խաչիկյան**, Մասն I (1401-1450 թթ.), Եր., 1955, Մասն III (1481-1500 թթ.), Եր., 1967
- Իբն ալ-Ասիր**, Թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ **Ա. Տէր-Ղեւոնդյանի** (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ), Եր., 1981

- Իճճիճեան Հ. Պ.**, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հտ. Ա, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1835
- Իւզբաշեան Կ.**, Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարասկի պալմանադրութիւնը, Եր., 2005 (Ողնը ճառ՝ Ա.Ռթիլիսա, 2005)
- Իւզբաշեան Կ.**, Հայագիտութեան ներածութիւն, Եր., 2006
- Լալայան Ե.**, Նիժի եւ Վարդաշենի ուտիները ազգագրական տեսակետից, – «Տեղեկագիր» ՀԽՍՌ գիտության եւ արվեստի ինստիտուտի, 1926, հիմ 1, ստանձնատիպ (էջ 1-19)
- Լալայան Ե.**, Վարանդա, – Երկեր, հտ. 2, Եր., 1988
- Խաչատրյան Հ. Ա.**, Հայոց մարզպանների կառավարման հարցի շուրջ, – ԼՀԳ, 2017, հիմ 1, էջ 48-62
- Խաչերեան Լ. Գ.**, Գրաբարի շարահիսութիւն, – ՀԱ, ԾԶ տարի, Վիեննա, 1992, սն. 15-63
- Խաչիկեան Լ.**, Աշխատութիւններ, հտ. Ա, Եր., 1995
- Խաչիկեան Լ.**, Յակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, – ԲԵՀ, 1971, հիմ 1, էջ 22-48
- Խաչիկեան Լ. Ս.**, Չորսանների եւ Ջելախիյանների տիրապետությունը Հայաստանում, – ԼՀԳ, 1969, հիմ 9, էջ 53-64
- Խորիկեան Յ.**, Սատրապութիւնների Հերոդոտեան ցուցակը (Պատմասաշխարհագրական քննութիւն), – ՀԱ, 2012, սն. 150-151
- Խորիկեան Հ.**, Հայաստանը եւ Այսրկովկասը Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (Պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), Պատմ. գիտ. թեկն. գիտ. աստիճանի հայցման սեղմագիր, Եր., 2007
- Խորիկեան Հ.**, Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Եր., 2010
- Խորիկեան Հ.**, Բաղասական երկրի տեղադրությունը, – ՊԲՀ, 2010, հիմ 2, էջ 150-168
- Կանայեանց Ս.**, Անլայտ գաւառներ հին Հայաստանի, Վաղարշապատ, 1914
- Կանոնագիրք Հայոց, Աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հակոբյանի,** հտ. Ա, Եր., 1964, հտ. Բ, Եր., 1971
- Կարագեղեան Յ.**, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, հտ. Լ, գիրք 1. Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ յարակից նահանգներում), Եր., 1998
- Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Եր., 1997
- Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանի բնակցված շրջաններում, Եր., 1999
- Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, Եր., 2004
- Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի,** Եր., 1961
- Կիրակոսյան Գ. Ե.**, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում (1386-1500 թթ.), Եր., 1997
- Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ... յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ, Հրատ.՝ Կարապետ Եպիսկոպոսի, Վաղարշապատ, 1914**
- Կոմիտաս կաթողիկոս, Կնիք հաւատոյ, – ՄՀ, հտ. Դ, Է դար, Անթիլիսա, 2005, էջ 45-311**
- Կոստանդին Ծիրանածին, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, Գիրք II, Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ), Եր., 1970**
- [Կոստանեանց] Առաքել Վարդապետ, Դիզակի մելիքութիւնը. Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին, պր. Ա, Վաղարշապատ, 1913**
- Կոստանեանց Կ.**, Համամ Արեւելցի (Արտատպ.՝ 1896 թ. ապրիլ ամսի «Արարատ» ամսագրից), Վաղարշապատ, 1896
- Կոստանեանց Կ.**, Հիւսումնաբ Հայոց մարզպանների պատմութեան առաջին մասի համար, Գիրք Գ, Վիեննա, 1877
- Կոստանեանց Կ.**, Վիմական տարեգիր. Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913 (Bibliotheca Armeno-Georgica. II)
- Կորին, Վարք Մաշտոցի, Բնագիրը ... առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով ի ձեռն Մ. Աբեղեանի,** Եր., 1941
- Կորին, Վարք Մաշտոցի, Յառաջաբան, բնագրի վերակազմութիւն եւ ծանօթագրութիւններ, Աշխատասիրեց՝ Հ. Պ. Անանեան [Հանդերձ իտալերէն թարգմանութեամբ], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1998**
- Կորին, Վարք Մերոպ Մաշտոցի, Աշխատութեամբ՝ Ա. Մաթեոսեանի,** Եր., 1994
- Կրկյաշարյան Ս. Մ.**, Բղեշխությունների առաջացումը Հայաստանում, – ՊԲՀ, 1966, հիմ 4, էջ 257-262
- Հակոբյան Ա.**, Աղուանք, – Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հտ. Լ, Հին շրջան, Եր., 2013, էջ 514-529 [լոյկետի մեծագրութեան բաժին 6, գլ. 2]
- Հակոբյան Ա., Գալստյան Հ.**, Էթնալեզվական գործընթացները Բուն Աղվանքում, – Հայերենագիտական միջազգային 2-րդ գիտաժողով (Երեւան, 1987), Նյութերի ժողովածո, Եր., 1987, էջ 92-93

- Հակոբյան Ա. Հ.**, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբյուրների, – ՊԲՀ, 1982, հ^տ 4, էջ 116-130
- Հակոբյան Ա. Հ.**, Կասպերի եւ Կասպիանա (Կասպ) մարզի տեղադրության մասին, – ԼՀԳ, 1983, հ^տ 1, էջ 87-99
- Հակոբյան Ա.**, Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմության» ձեռագրերը, – ԲՄ, 15, Եր., 1986, էջ 110-143
- Հակոբյան Ա.**, «Շիրվան» տեղանվան ծագման մասին, – Երիտասարդ պատմաբանների 20-րդ գիտական նստաշրջան, Զեկուցման թեզեր, Եր., 1986, էջ 5-6
- Հակոբյան Ա. Հ., Սիմոնյան Հ. Ե.**, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը եւ Տպելի տեղադրության հարցը, – ՊԲՀ, 1998, հ^տ 1-2, էջ 227-232
- Հակոբյան Ա. Պ.**, «Շիրվան» տեղանվան ծագման հարցի շուրջ, – ՄԱ, IV, Եր., 2007, էջ 61-65
- Հակոբյան Թ.**, Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով), Եր., 1966
- Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 1, Եր., 1986; հտ. 2, Եր., 1988; հտ. 3, Եր., 1991; հտ. 4, Եր., 1998
- Հակոբյան Հ.**, Արցախի ձեռագիր մատյանների արվեստի մասին, – ԼՂՀ անցյալը, ներկան եւ ապագան. Միջազգային գիտաժողով (Ստեփանակերտ, 2006), Եր., 2007, էջ 373-377
- Համաքարբառ Հին եւ Նոր կտակարանաց, Աշխատասիրություն՝ **Թադ. վրդ. Աստուածատուրեան Արապկերցույ**, Երուսաղէմ, 1895
- Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հտ. 1, Կազմեցին՝ **Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ. Աբրահամյան**, Եր., 1981
- Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հտ. 2 (III դարի կեսերից մինչեւ IX դարի կեսերը), Կազմեցին՝ **Պ. Հովհաննիսյան եւ Ա. Մովսիսյան**, Եր., 2011
- Հայ ժողովրդի պատմություն [ՀԺՊ], հտ. I, II, III, Եր., 1971, 1984, 1976
- Հայաստան եւ հարեան երկիրներ. ըստ **Լինչի եւ Օսալդի**, Խմբ. եւ հրատ. **Ա. Աբեղեան**, Թիֆլիս, 1914
- Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Եր., 1992
- Հայերեն բացատրական բառարան, Կազմեց՝ **Ստ. Մալխասյանց**, հտ. Ա, Եր., 1944
- Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, Կազմեցին՝ **Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան**, հտ. Ա (1601-1620 թթ.), Եր., 1974, հտ. Բ (1621-1640 թթ.), Եր., 1978
- Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ (1641-1660 թթ.), Կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Եր., 1984
- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., Աշխատասիրությամբ՝ **Ա. Ս. Մաթեոսյանի**, Եր., 1988
- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, Կազմեց՝ **Ա. Ս. Մաթեոսյան**, Եր., 1984
- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԴ դար, Մասն Ա (1301-1325 թթ.), Կազմողներ՝ **Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթեոսյան, Ա. Ղազարոսյան**, Եր., 2018
- Հայկունի**, Ուղեգնացական ակնարկներ, – «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1885, թիւ 94 (1 Դեկտեմբերի), էջ 1
- Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Բ, Եր., 2002
- Հայոց Աոր վկաները (1155-1843), Աշխատութեամբ՝ **Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Անատեանի**, Վաղարշապատ, 1903
- Հասրաթյան Մ.**, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Եր., 1992
- Հասրաթյան Մ.**, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1985
- Հարությունյան Ա. Է.**, Գրիչ Ղունկիանոս Աշտարակեցու տապանագիրը եւ մատենագրական վաստակը, – «ՎԷՄ» համահայկական հանդէս, Ը(ԺԴ) տարի, 2016, թիւ 2 (54), էջ 105-119
- Հարությունյան Բ.**, Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, – ԲԵՀ, 1969, հ^տ 1, էջ 145-153
- Հարությունյան Բ. Հ.**, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջը, – ՊԲՀ, 1976, հ^տ 2, էջ 57-74
- Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արեւելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թթ., – ԲԵՀ, 1976, հ^տ 2, էջ 77-95
- Հարությունյան Բ.**, Լփիքի տեղադրության հարցի շուրջը, – ԲԵՀ, 1981, հ^տ 1, էջ 110-125
- Հարությունյան Բ.**, Մազքթթաց Սանեւան թագավորի արշավանքը Հայաստան, – ԼՀԳ, 1981, հ^տ 6, էջ 65-77
- Հարությունյան Բ. Հ.**, Հայ Արշակունիների ձեռական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, – ՊԲՀ, 1988, հ^տ 3, էջ 56-67; հ^տ 4, էջ 44-60
- Հարությունյան Բ. Հ.**, «Զօրանամակ»-ը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» տեղեկությունների լույսով, – Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500-ամյակը. Միջազգային գիտաժողովի դրույթներ, Եր., 1991, էջ 28-30

- Հարությունյան Բ.**, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, – ՊԲՀ, 1994, հոմ 1-2, էջ 256-266, 1995, հոմ 1, էջ 191-208
- Հարությունյան Բ. Հ.**, Էրիխ Բեթենհոֆեն, Տրդատը եւ Պակուլիի արձանագրությունը. Աղբյուրների քննություն..., Վիարադեն, 1995..., – ՊԲՀ, 1996, հոմ 1-2, էջ 353-355
- Հարությունյան Բ. Հ.**, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների եւ Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դ.դ.), Եր., 1998
- Հարությունյան Բ. Հ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մաս Ա, Եր., 2001
- Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Պատմա-աշխարհագրական դիտարկումներ), – ՊԲՀ, 2003, հոմ 1, էջ 119-146
- Հարությունյան Բ. Հ.**, Հայաստանի պատմության առյուծ (Ա մաս), Եր., 2004
- Հարությունյան Բ.**, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, – Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2007
- Հարությունյան Բ.**, Հայոց արեւելից կողմերի եւ Աղվանքի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցեր. Հողվածների ժողովածո, Կազմեց՝ **Ա. Ս. Եղիազարյան**, Եր., 2016
- Հարությունյան Հ.**, Շուշի. քարեղեն անխոս վկաներ, Ստեփանակերտ, 2013
- Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց (Աղթամարայ), Ծանօթագրություններով լույս ընծայեց **Մ. վրդ. Մաքսուդեանց**, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1916
- Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմ. **Ս. Կրկյաշարյանի**, Եր., 1986
- Հիբընյան Հ.**, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմանեց **Հ. Բ. Պիլեզիկնեան**, Վիեննա, 1907
- Հովհան Եփեսոսի եպիսկոպոսի** Եկեղեցական Պատմություն, – Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 8, Ասորական աղբյուրներ, Ա, Թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ **Հ. Գ. Մելքոնյանի**, Եր., 1976
- Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, Հայոց Պատմություն. Հայերեն բնագիրը վրացերեն թարգմանության հետ՝ **Ե. Վ. Յագարելչվիլու**. Թբիլիսի, 1965 (վրացերեն եւ հայերեն)
- Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. Ա, Եր., 1957
- Հովհաննիսյան Ն. Հ.**, Արաբական երկրների պատմություն. հտ. Ա, Եր., 2003
- Հովսեփոս Փլավիոս**, Դիոն Կասսիոս (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա), Թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ **Ս. Մ. Կրկյաշարյանի**, Եր., 1976
- Ղազարայ Փարպեցու** Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ՝ **Գ. Տեր-Մկրտչեան** եւ **Ստ. Մալխասեան**, Տփղիս, 1904
- Ղարազոյան Ա. Հ.**, Սյունիքի տարածքը եւ ազգաբնակչությունը հին եւ միջին դարերում, – ԼՀԳ, 2002, հոմ 1, էջ 109-117
- Ղաֆադարյան Կ.**, Պատմա-հնագիտական դիտողություններ Նոր բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, – «Տեղեկագիր» Արմֆանի, 1940, հոմ 4-5, էջ 165-180
- Ղաֆադարյան Կ.**, Հովհաննավանքը եւ նրա արձանագրությունները, Եր., 1948
- Ղաֆադարյան Կ.**, Սանահին վանքը եւ նրա արձանագրությունները, Եր., 1957
- Ղաֆադարյան Կ.**, Հաղթան. ճարտարապետական կառուցվածքները եւ վիմական արձանագրությունները, Եր., 1963
- Ղաֆադարյան Կ.**, Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի եւ պատմության, Խմբ. **Պ. Մուրադյան**, Եր., 2007 (Գիտական ժառանգություն, հտ. 5)
- [**Ղետոն**]=] Պատմաբանութիւն **Ղետոնեայ**[] մեծի վարդապետի **Հայոց**, որ լաղազս երեւելոյն Մահմետի... (**Ēwond Vardapet**. Discours Historique. Traduit et commentée par **B. Martin-Hisard**. Avec en annexe: La correspondance d'Omar et de Léon. Traduit et commentée par **J.-P. Mahé**. Texte arménien établi par **A. Hakobian**, Paris, 2015)
- [**Ղետոն**]=] Պատմութիւն **Ղետոնեայ մեծի վարդապետի Հայոց**. Երկրորդ տպագրութիւն [Բնագիրը հրատ. պատրաստեց՝ **Ս. Մալխասեանց**, Առաջաբանը՝ **Կ. Եգեանի**], Ս. Պետերբուրգ, 1887
- Ղուլյան Ա.**, Խաչենի իշխանական ապարանքը, – ԼՀԳ, 1984, հոմ 3, էջ 51-57
- Շենճեմեան Հ. Ս.**, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Է, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1996
- Մաթեոսյան Ա.**, Անանիա Օրիակացու «Աշխարհագրութեան» հետ կապված մի քանի հարցեր, – ԼՀԳ, 1979, հոմ 9, էջ 78-86
- Մաթեոսյան Ա. Ս.**, Մովսես Խորենացին եւ Աթանաս Տարոնացու ժամանակագրությունը, – ՊԲՀ, 1989, հոմ 1, էջ 220-234
- Մաթեոսեան Ա. Ս.**, Կորինի Մեսրոպ Մաշտոցի պատմութեան ձեռագրի մի թղթի տեղափոխութիւն, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1990 (Հայագիտական մատենաշար «Բազմավէպ», թիւ 32)

- Մաթեոսյան Ա.**, Թարգմանչաց ավետարանը, – «Էջմիածին», 1992, հոմ Թ-Ժ-ԺԱ, էջ 102-114; 1993, հոմ Ա-Բ-Գ, էջ 105-118
- Մաթեոսյան Ա.**, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գիրքը, Եր., 1995
- Մաթեոսյան Կ.**, Սամվել Անեցու Ժամանակագրության ձեռագրերը եւ նորահայտ լրացումները, Եր., 2009
- Մաթեոսյան Կ.**, Անի-Շիրակի պատմության էջեր (հոդվածների ժողովածո), Եր., 2010
- Մաթեոսյան Կ.**, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Եր., 2015
- Մաթեոսյան Ռ. Ի.**, Տաշիր-Ձորագետ (X դար – XII դարի սկիզբ), Եր., 1982
- Մաթեոսյան Ռ.**, Պոռշյան ֆեոդալական տոհմի ծագումնաբանությունը, – ԼՀԳ, 1986, հոմ 11, էջ 65-70
- Մաղալյան Ա.**, Արցախի մելիքությունները եւ մելիքական տները XVII–XIX դդ., Եր., 2007
- Մաղալյան Ա.**, Աղուանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը, – ՊԲՀ, 2008, հոմ 3, էջ 268-271
- Մաղալյան Ա.**, Առաքել Կոստանեանցի «Պատմութիւն Գոչչայ վանոց» աշխատությունը, – ԲՄ, 18, Եր., 2008, էջ 283-305
- Մայր Մաշտոց, հո. Ա, գիրք Ա, Ըստ հնագույն երկաթագիր ձեռագրերի եւ համեմատությամբ Աստուածաշունչ մատենանի, բնագրական եւ կանոնացանկային լատիներովք, Աշխատասիրություններ՝ **Գ. Տեր-Վարդանեանի**, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2012
- Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Թարիզի, Կազմեց՝ **Հ. Յ. Աճառեան**, Վիեննա, 1910
- Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, հո. Դ, Կազմեցին՝ **Ա. Քեօսեան, Կ. Մուքիսեան, Յ. Քեօսեան**, Եր., 2008
- Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հո. Բ, Յօրինեց՝ **Հ. Բ. Վրդ. Սարգիսեան**, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1924
- Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հո. Ա-Գ, Եր., 1977-1978
- Մանանդյան Հ.**, Խորենացու առեղծվածի լուծումը: «Աշխարհացոյց»-ը եւ Մովսես Խորենացին, Եր., 1934
- Մանասերյան Ռ. Լ.**, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պալաքարը Հռոմի եւ Պարթևստանի դեմ մ. թ. ա. 94-64 թթ., Եր., 1987 (գրքի ուսերեն լրամշակում՝ Եր., 2007)
- Մանասերյան Ռ.**, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Եր., 1997
- Մանուկյան Գ. Մ.**, Արիստակես Լաստիվերցի (մատենագրության բանասիրական քննություն), Եր., 1977
- Մանուկյան Մ.**, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները, քաղաքները, գյուղերը, Եր., 2015
- Մանուչարյան Ա.**, Հայոց եկեղեցու պատմության վիմագրագիտական-պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1992
- Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հո. Ա, Կազմեց՝ **Վ. Ա. Հակոբյան**, Եր., 1951
- Մաշտոց Եղիվարդեցի**, [Թղթեր եւ Մաշտոց], Առաջաբան եւ բնագրեր **Յ. Քեօսեանի**, – ՄՀ, հո. Թ, Թ դար, Անթիլիսս, 2008, էջ 555-693
- Մատենան գիտություն եւ հասարակական գիտությունների, Հայերեն թղթյա հնագույն ձեռագիր, 981 թ., Նմանահանությունը տպագրության պատրաստեց եւ աշխատասիրեց՝ **Ա. Ս. Մաթեոսյանը**, հո. Ա, Եր., 1995, հո. Բ, Եր., 1997
- Մատթեոս Ուոհայեցի**, Ժամանակագրություն, [Կազմեցին՝ **Մ. Վրդ. Մելիք-Աղամեան, Կ. սրկ. Տեր Միքայելեան**], Վաղարշապատ, 1898
- Մատթեոս Ուոհայեցի**, Ժամանակագրություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները **Հր. Բարթիկյանի**, Եր., 1991
- Մարգարյան Հ.**, Հերոզ գաւառի եւ Հերք (Հերքան) բերդի տեղորոշման շուրջը, – ԲԵՀ, 1984, հոմ 3, էջ 123-129
- Մարգարյան Հ. Գ.**, Տիրապետող դասակարգը Հայաստանում XII-XIII դարերում, – ՊԲՀ, 1990, հոմ 4, էջ 36-46
- Մարգարյան Հ. Գ.**, Չաքարյանների ծագումը, – ՊԲՀ, 1994, էջ 156-175
- Մարգարյան Հ. Գ.**, Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արեւելքում եւ հայ ավատատիրական ավագանին ժԲ դարում – ԺԴ դարի առաջին կեսում, Պատմ. գիտ. դոկտորի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 1996
- Մարկվարտ Յ.**, Հայ բղեւշիք, – ՀԱ, 1903, էջ 1-5, 114-119
- Մարտիրոսյան Ա. Ա.**, III դարում Մեծ Հայքի բաժանման վարկածը, – ՊԲՀ, 1987, հոմ 3, էջ 201-212
- Մելիքյան Ա. Տ.**, Հայաստանը VII-IX դարերում, Եր., 1968
- Մելիքյան Ա.**, Սալմաստի ժայռաքանդակը (Պատմական Հայաստանի Սասանյան մի հուշարձանի վերամեկնաբանություն), Եր., 2016

Մելիքյան Կ., «Narratio de rebus Armeniae» հայ-քաղկեդոնական երկը վաղ միջնադարյան Հայոց եկեղեցու պատմության կարեւոր սկզբնաղբյուր, Եր., 2007

Մելիքսեթ-Քեյ Լ., «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» եւ նրանց ինքնությունը. Հայ-վրացական հարաբերություններ (պատմական հետազոտության փորձ), Վրացերենից թարգմանեց **Հ. Բայրամյանը**, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2016

Մելիքսեթ-Քեյ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Եր., 1934, հտ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Եր., 1955

Մելքոնյան Ս. Ռ., Մկրտչյան Ս. Ս., Ալեքսանդրիայի 633 թ. ժողովը՝ Արեւելահռոմեական կայսրության միարարական նոր քաղաքականության համատեքստում, – «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Թ(ԺԵ) տարի, 2017, թիւ 3 (59), էջ 156-173

Մեսրոպ Վայոցձորեցի, Պատմություն սրբուն Երեսիսի Հայոց հայրապետի, Գիտա-համեմատական բնագիրը **Գ. Տեր-Վարդանեանի**, – ՄՂ, հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010

[**Միխայել Ասորի**=] Ժամանակագրություն **Տեառն Միխայելի Ասորույ պատրիարքի**, Երուսաղեմ, 1871

Մինայան Թ., Արցախի գրչության կենտրոնները, Եր., 2015

Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմություն Հայոց, Մոսկվա, 1860

Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, Աշխատապիրությանը՝ **Խ. Թորոպանի**, Եր., 1975

Մկրտություն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց եւ Ալանաց ի սրբուն Գրիգորէ, Ի ռոս հրատարակութենէ, կատարելոյ ըստ արաբերէն օրինակի յուսուցչապետ **Նիկողայոս Մառ**, թարգմանեաց ի հայ Յուսիկ արք., Վաղարշապատ, 1911

Մկրտումյան Լ. Ա., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Եր., 2006

Մկրտումյան Ը., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1980

Մկրտչյան Ը., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1985

Մնացականյան Ա. Ը., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Եր., 1966

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն եւ ծանոթագրություններ ակադ. **Ստ. Մալխասյանի**, Եր., 1940

Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Թարգմ., սուսչաբանը եւ ծանոթագրությունները **Վ. Առաքելյանի**, Եր., 1969

[**Մովսեսի Խորենացույ**=] Աշխարհացոյց **Մովսեսի Խորենացույ**, Յանելյաձովք նախնեաց [հրատ. **Հ. Ա. Սուքրեան**], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1881

Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Ի լոյս ընծայեաց **Մ. Էմին**, Մոսկվա, 1860

Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց, Առաջաբանը՝ **Բ. Յարութիւնեանի**, – ՄՂ, հտ. Ա-Բ, Ե դար, Անթիլիաս, 2003, էջ 2137-2192

Մովսես Խորենացու Հայկական պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանեց եւ լուսաբանեց **Խ. ծ. վրդ. Ստեփանէ**, Ս. Պետերբուրգ, 1889

Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Բնական բնագիրը եւ ներածությունը **Վ. Առաքելյանի**, Եր., 1983

Մովսեսեան Ղ., Լօսիի Կիրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923

[**Մովսեսի Խորենացույ**=] Սրբոյ հօրն մերոյ **Մովսեսի Խորենացույ**՝ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1848

Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ **Մ. Աբեղեան** եւ **Ս. Յարութիւնեան**, Տփղիս, 1913

[**Մովսիսի Կաղանկատուացույ**=] Պատմություն Աղուանից՝ արարեալ **Մովսիսի Կաղանկատուացույ**, Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք **Կ. վրդ. Ծահնագարեան**, Փարիզ, 1860

Մուշեղյան Ա. Վ., Մովսես Խորենացու դարը, Եր., 2007

Մուշեղյան Ե., Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Եր., 1964

Մուրադեան Պ., Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, պր. Ա, Եր., 2008

Մուրադեան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դատական խնդիրները եւ Մխիթար Գօշի «Առ վրացիսն» թուղթը. Աղբիւրագիտական քննություն եւ բնագրեր, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2011

Մուրադյան Պ. Մ., Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Եր., 1982

Մուրադյան Պ. Մ., Սուրբ Ծուշանիկի վկայաբանությունը. Բնագրեր եւ հետազոտություն, Եր., 1996

Մուրադյան Պ., Զագա Ալեքսիձէ, Կովկասյան Աղվանքի գրչությունը, լեզուն եւ դպրությունը, Թբիլիսի, 2003 (վրացերեն), 224 էջ, – ՊԲՀ, 2005, հոմ 2, էջ 330-336

Մոքցեալ Բարթիլիսայ, – «Բարթիլիս Տխովրեա», 1-2 (հրատ.՝ **Ս. Կառվաչիշիլու**, վրացերեն), Թբիլիսի, 1955–1959, հտ. Ա, էջ 72–138

- Յակոբեան Ա.,** Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, – ՀԱ, ԾԺԲ տարի, Վիեննա, 1998, սն. 269-324
- Յակոբեան Ա.,** Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը. Բ, – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVII, Եր., 2009, էջ 224-245
- Յակոբեան Ա.,** Գոչալանքի շինարարական արձանագրությունը և հարաւային Արցախի եպիսկոպոսութեան սահմանները, – ՀԱ, ԾԺԳ տարի, Վիեննա, 1999, սն. 247-300
- Յակոբեան Ա.,** Ծիծեռնավանքի եկեղեցու անուանումը, նահատակի գերեզմանը և շինարարական փուլերը, – ՀԱ, ԾԺԴ տարի, Վիեննա, 2000, սն. 135-196
- Յակոբեան Ա.,** «Վաչագանի վէպ»-ը և Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Զ դարերի Ադրուանքում, – ՀԱ, Վիեննա-Եր., 2003, սն. 45-142
- Յակոբեան Ա.,** Ադրուանքի իշխանների ժամանակագրությունը Է դարի վերջին – Ը դարի սկզբին, – ՀԱ, ԾԺԸ տարի, Վիեննա-Եր., 2004, սն. 267-292
- Յակոբեան Ա.,** Հայ-բիզանդական յարաբերությունները Է դարի կեսերին և Զուարթոցի կառուցման ժամանակը, – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXIV, Եր., 2005, էջ 366-427
- Յակոբեան Ա.,** Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը և խնդիրները, – Միջազգային գիտաժողով՝ Ալիքված Հայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին (Երեւան, 12-17 սեպտեմբերի, 2005 թ.), Զեկուցումների ժողովածո, Եր., 2006, էջ 122-131
- Յակոբեան Ա.,** Սեբիմի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը և Զուարթոցի տաճարի կառուցման մասին գրույթը, – ՀԱ, ԾԺԹ տարի, Վիեննա-Եր., 2005, սն. 213-270
- Յակոբեան Ա.,** Կենտրոնական Արցախի Հարջլանք և Պիանք գաւառների տեղադրությունները ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, – Ծուշին Հայոց քաղաքակրթութեան օրրան..., Եր., 2007, էջ 44-52
- Յակոբեան Ա.,** Յովհաննէս Օձնէցու «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյի խմբագրությունների խնդիրը և Անանիա Մոկացին, – ՀԱ, ԾԻԱ տարի, Վիեննա-Եր., 2007, սն. 213-256
- Յակոբեան Ա.,** Ադրուանքում Արշակունեաց թագաւորութեան անկման ժամանակի մասին, – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVI, Եր., 2008, էջ 72-88
- Յակոբեան Ա.,** Սիսական-ի Կոտակ և Արցախի հարաւային միւս գաւառների տեղորոշումները ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, – ՀԱ, ԾԻԲ տարի, Վիեննա-Եր., 2008, սն. 91-148
- Յակոբեան Ա.,** Պատմա-աշխարհագրական և վիմագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ և Ոսիք), Վիեննա-Եր., 2009
- Յակոբեան Ա. Յ.,** Բունիաթովականների «յայտնագործությունները» հայ միջնադարեան պատմութեան մէջ (Ծաքիի տեղորոշման օրինակով) որպէս Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականութեան դրսեւորում, – Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական գոտիների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում և Ծուշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ. «Կանառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Ծուշի, 2010, էջ 172-187
- Յակոբեան Ա.,** Խաչէն-Խօյանաբերդը ամրոցը և նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, – ՀԱ, ԾԻԳ տարի, Վիեննա-Եր., 2010, սն. 71-170
- Յակոբեան Ա.,** Բուն Ադրուանքի և Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորությունները Թ-Ժ դարերում, – ՀԱ, ԾԻԵ տարի, Վիեննա-Եր., 2011, սն. 67-119
- Յակոբեան Ա.,** Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի թղթերը, – ՀԱ, ԾԻԶ տարի, Վիեննա-Եր., 2012, սն. 1-24
- Յակոբեան Ա.,** Խաչէնի վիմագրերի Յովսէփ Օրբելու վերծանությունները. մէկ դար անց, – Միջազգային գիտաժողով՝ Ալիքված ակադ. Հովսէփ Օրբելու ծննդյան 125 ամյակին (Ծաղկաձոր, 13-16 հոկտեմբերի, 2012 թ.), Զեկուցումների դրոյթներ, Եր., 2012, էջ 83-84
- Յակոբեան Ա.,** «Գահնամակ ազատաց և տանուտէրանց Հայոց» և «Զարաւանամակ», Հետազոտութիւն և բնագրեր, – «Բազմավէպ», Վենետիկ, 2011, հ^տ 3-4 [հրատ.՝ 2013 թ.], էջ 485-550
- Յակոբեան Ա.,** Հայ ժողովրդի էթնոհամայնքման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնաչափությունները, – «Վէմ» համահայկական հանդես, Ե (ԺԱ) տարի, 2013, թիւ 1(41), հունվար-մարտ, էջ 34-69
- Յակոբեան Ա.,** Հայկական լեռնաշխարհում բիացիների և խորենացիական Հայկեանների տարածման ուղիների համադրութեան փորձ, – «Հայկազունիներ», Եր., 2013, էջ 181-205
- Յակոբեան Ա.,** Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոս, Պատմութիւն. Ուսումնասիրութիւն և Թ դարի բնագրի վերականգնման փորձ, – ՀԱ, ԾԻԸ տարի, Վիեննա-Եր., 2014, սն. 1-54
- Յակոբեան Ա.,** Մատթէոս Ուոհայեցու վկայութիւնը 961 թուականին Աճին մայրաքաղաք հռչակելու մասին (նոր աղբիւրագիտական քննութիւն), – ՄՄԱԵԺ, հտ. XXIX, Եր., 2014, էջ 309-331
- Յակոբեան Ա.,** Հասան Զալալի կին Մամբաւը դուստրն էր Դսեղի Մամիկոնեան Ապարեկի, – ՀԱ, ԾԻԹ տարի, Վիեննա-Եր., 2015, սն. 159-186

- Յակոբեան Ա.**, Վիրքում, Լազիկայում եւ Աղուանքում քրիստոնեւթեան մուտքի ժամանակագրման խնդիրը, – «Հայաստանը եւ Քրիստոնէա Կովկասը», Հանրապետական գիտաժողով՝ Ալիքված Կովկասյան Աղուանքում եւ Վրաստանում քրիստոնեւթեան ընդունման 1700-ամյակին. Ձեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2015, էջ 3-15
- Յակոբեան Ա.**, Աղուանից թագաւոր Վաչագան Բ-ի «Բարեպաշտ» կերպարի կերտումը «Վաչագանի վէպ»-ում (Ջ դարի սկիզբ), – «Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթութիւնը», ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ Քրիստոնէա Արեւելքի բաժնի ստեղծման 40-ամյակին եւ նրա հիմնադիր, պրոֆ. Պարույր Մուրադյանի մահվան 5-րդ տարելիցին Ալիքված Միջազգային գիտաժողով (դեկտեմբերի 12-13, 2016 թ.), Ձեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2016, էջ 183-193
- Յակոբեան Ա.**, Բուն Աղուանքի քաղաքները եւ զետերը ըստ Կլաւդիոս Պտղոմէոսի եւ Է դարի Աշխարհագրացի, – «Գարդմանի եւ Օիրվանի հայրութեան պատմա-մշակութային ավանդները (պատմութիւն եւ արդիականութիւն)», Հանրապետական գիտաժողով. Ձեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2016, էջ 136-141
- Յակոբեան Ա.**, Աշխարհագրացեան Փայտակարան անհանգի գաւառների տեղորոշման նոր փորձ, – «Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթութիւնը. Գ», Ծանաչված հայագետ-կովկասագետ Պավել Չոբանյանի (1948–2017) ծննդյան 70-ամյակին Ալիքված Հանրապետական գիտաժողով, Ձեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2018, էջ 236-246
- Յարութիւնեան Բ.**, Աքեմենեան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ, – ՀԱ, ԾԺԳ տարի, Վիեննա, 1999, սն. 45-114
- Յարութիւնեան Բ.**, Մեծ Հայքի բղեշխութիւնների եւ բղեշխութեան հաստատութեան շուրջ, – ՀԱ, ԾԺԵ տարի, Վիեննա, 2001, սն. 97-180
- Յարութիւնեան Բ.**, Ե՞րբ է քրիստոնեւթիւնը Հայաստանում հռչակուել պետական կրօն, – ՀԱ, ԾԻ տարի, Վիեննա, 2006, սն. 85-195
- Յովհան կաթողիկոս Օձնցի**, Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՀԱ, ԾԻԳ տարի, Վիեննա-Եր., 2009, սն. 85-136
- Յովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարաւոյ, Գիտա-քննական բնագիրը՝ **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 973-1126
- Յովհաննէս Գաբելէնացի**, Թուղթ առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսն, Թուղթ առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս, Գիտա-քննական բնագրերը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Գ, Ջ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 445-452
- Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, Գիտա-քննական բնագիրը՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, – ՄՀ, հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 315-584
- [**Յովհաննէս Երուսաղէմացի**=] Այս թուղթ Յովհաննէս Երուսաղէմի եպիսկոպոսի է առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս, Հրատ. **Ա. Տէր-Միքէլեան**, – «Արարատ», 1896, էջ 252-256
- Յովհաննիսեան Լ.**, Փաստոս Բուզանդի Պատմութեան մէջ վկայուած իրանական ծագում ունեցող մի քանի բառերի շուրջ, – ՀԱ, ԾԻԹ տարի, Վիեննա-Եր., 2015, սն. 25-32
- Յովհաննիսեան Մ.**, Հայաստանի բերդերը, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1970
- Յովհաննէս Իմաստասիրի Աւանցույ** Մատենագրութիւնը, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1833
- [**Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ**] Շարից հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւնը, Գիտա-քննական բնագիրը՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, – ՄՀ, հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 585-609
- Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ** Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912
- Յովսէփ Բրտիպրեցի (Անապատական)**, Յիշատակագրութիւն, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 579-585
- [**Յովսէփեան**] **Գարեգին Ա կթ.**, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հտ. Ա (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951
- Յովսէփեան Գ. կթ.**, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969
- Յովսէփեան Գ. արք.**, Մխիթար Այրիվանցի. նորագիտ արձանագրութիւն եւ երկեր, Երուսաղէմ, 1931
- Նալբանդյան Գ. Մ.**, Պարսկերեն-հայերեն բառարան, Եր., 1987
- Ներբողեան յորդիս եւ ի թոռումս սրբոյ Լուսաւորչին**, – Սոփերք Հայկականք, հտ. Ժ [Հրատ.՝ **Հ. Ղ. Ալիշան**], Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1854
- Նեօլէքէ Թ.**, Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան, Թարգմ.՝ **Ն. Քարամեան**, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1896
- Շահինյան Ա.**, Բաքվի քաղաքային թանգարանի հայերեն արձանագրութիւնները, – ԼՀԳ, 1976, հոմ 6, էջ 89-94

- Շահինեան Ա.**, Արմինիա արաբական մահաճակի սահմաններն ու վարչա-տարածքային բաժանումը ըստ արաբագիր սկզբնաղբիրների, – Հայկազեան հայագիտական հանդես, հո. Լ, ՊԷրոյթ, 2010, էջ 319-328
- Շահինեան Ա.**, Հայոց վերջին կայսրութեան ծնունդը արաբական գերիշխանութեան պայմաններում, – Հայկազեան հայագիտական հանդես, հո. ԼԲ, ՊԷրոյթ, 2012, էջ 165-183
- Շահինյան Ա. Կ.**, Ժառանգական իշխանությունների կազմավորումը Իրանի քրիստոնյա մարգարանություններում Բյուզանդիայի հետ հակամարտության ավարտական փուլում (Զ դարավերջ – Է դարասկիզբ), – «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, ԺԱ, (ԺԷ) տարի, 2019, թիւ 1(61), էջ 30-50
- Շահինյան Լ.**, Գահնամակ, – ՀՍՀ, հո. Բ, Եր., 1976, էջ 662-664
- Շահինյան Լ.**, Զորանամակ, – ՀՍՀ, հո. Գ, Եր., 1977, էջ 704
- Շահխաթունեանց Շահրիարեցի Յովհ. եպ.**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, բաժանեալ լերկուս հատորս, հո. Բ, Վաղարշապատ, 1842 (վերահրատ.՝ **Շահխաթունեանց Յովհ. եպ.**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Աշխատասիրությանը՝ **Ս. Տեր-Ստեփանյանի**, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2014)
- Շահնազարեանց Աս[լան]**, Զաքարեան (Երկանաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դէպի Զորագետ եւ նախորդները (ԺԱ-ԺԲ դար), – «Շողակաթ». Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 66-83
- Շահնազարյան Ս. Ի.**, Վահրամյանների իշխանությունը, Եր., 1990
- Շապուր Բագրատունի**, Պատմութիւն Շապուր Բագրատունու, Ի լոյս ածին **Գ. Տեր-Մկրտչեան** եւ **Մետրոպ եպիսկոպոս**, Էջմիածին, 1921
- Շօմոն Մ.-Լ.**, Գրիգոր Լուսատուրչի ձեռնարկութիւնը Կեսարիայում եւ մկրտութիւնը Բագրատունու [Թարգմ. եւ ծանօթագրութիւնները **Ն. Ղարիբեանի** եւ **Ա. Յակոբեանի**], – ՀԱ, ԾԻԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2013, սն. 1-34
- Ոսկեան Հ. Հ.**, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953
- Ութնազյան Հ.**, Սյունիքը IX-X դարերում, Եր., 1958
- Ուրութբայան Բ.**, Դադի կամ Սուրբ վանք, – «Էջմիածին», 1971, հո. Զ, էջ 66-70
- Ուրութբայան Բ.**, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, – ԲԵՀ, 1971, հո. 1, էջ 182-186
- Ուրութբայան Բ.**, Աղվանից եկեղեցի, – ՀՍՀ, հո. 1, Եր., 1974, էջ 263
- Ուրութբայան Բ. Ա.**, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975
- Ուրութբայան Բ.**, Հյուսիս-արեւելեան Հայաստանի նախամարգարանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, – ԲԵՀ, 1975, հո. 2, էջ 149-164
- Ուրութբայան Բ.**, Գանձասար, Եր., 1981
- Ուրութբայան Բ. Ա.**, Դրվագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Եր., 1981
- Ուրութբայան Բ.**, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Եր., 1994
- Ուրութբեան Բ., Հասրաթեան Մ.**, Գանձասարի վանքը, – Հայկազեան հայագիտական հանդես, հո. Ե, ՊԷրոյթ, 1974, էջ 91-124
- Ուրութբեան Բ., Հասրաթեան Մ.**, Դադիվանք, – Հայկազեան հայագիտական հանդես, հո. Ը, ՊԷրոյթ, 1980, էջ 7-54
- Ուրութբեան Բ., Հասրաթեան Մ.**, Խաղաղվանք-Խաթրավանք, – Հայկազեան հայագիտական հանդես, հո. Ժ, ՊԷրոյթ, 1982-1984, էջ 21-50
- Ուխտանէս եպիսկոպոս**, Հայոց պատմութիւն, Թարգմ., առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները **Վ. Առաքելեանի**, Խմբ.՝ **Ա. Յակոբեան**, Եր., 2006
- Ուխտանէս եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871
- Չոբանյան Պ.**, Քարվանստի Էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, – ՄՄԱԵԺ, հո. XX, Եր., 2001, էջ 204-232
- Պապուաշուի թ.**, IX-XII դդ. Հերթի քաղաքական պատմութիւնից, – «Մածնէ», 1967, հո. 3, էջ 61-81 (վրացերէն)
- Պետրոսյան Ե.**, Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության մի քանի թվականների շուրջ, – «Էջմիածին», 1984, հո. 11-12, էջ 78-87
- Պետրոսյան Հ.**, Դադի վանքի ծածկագիր արձանագրությունը, – «Իրան-Նամէ», 1998, հո. 1-3, էջ 38-40
- Պետրոսյան Հ. Լ.**, Մշակութային էթնոցիոլոգիա Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնադրացման մեխանիզմը), – Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը եւ էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում եւ Օուշիում կայացած միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ. «Վաճառ» ԳԿ-ի տարեգիրք, 4, Օուշի, 2010, էջ 137-149
- Պետրոսյան Հ.**, Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները եւ նորահայտ արձանագրությունները, – Սեդրակ Բարխուդարեան-120. Գիտական

- հողվածների ժողովածո, Խմբագրությամբ՝ **Գ. Գ. Սարգսյանի** և **Ա. Է. Հարությունյանի**, Եր., 2019, էջ 11-30
- Պետրոսյան Հ. Լ., Կիրակոսյան Լ. Վ., Սաֆարյան Վ. Ա.,** Հանդարերդի վանքը և նրա պեղումները, Եր., 2009
- Պերպլերեան Հ.,** Որմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքայ Հայաստանի, – «Զուարթնոց». Տարեգիրք գրականության և արուեստների, հտ. Բ, Փարիզ, 1944, էջ 167-173
- Պլուտարքոս,** Կենսագրություններ, Կազմեց, ... թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ **Ս. Գրքաշարյան**, Եր., 2001
- Պողարեան Ն. Եպ.,** Հայ գրողներ, Ե-ԺԷ դար, Երուսաղեմ, 1971
- Պրոկոպիոս Կեսարացի** (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ա), Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ **Հ. Բարթիկյանի**, Եր., 1967
- Ջալալեանց Ս. վրդ.,** Ծանապարհորդությունն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Տփլիսիս, 1842, Մասն Բ, Տփլիսիս, 1858
- Սահակ Բ կաթողիկոս Ուղկացի,** Կանոնք ժողովյոյն Կարանյ, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՂ, հտ. Գ, Զ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 373-383
- Սահակյան Ա. Ա.,** «Պատմություն Հացունեաց խաչին» գրույցը և նրա տիպաբանությունը, – ՊԲՀ, 1981, հոմ 4, էջ 153-166
- Սամուել Անեցի** և **շարունակողներ**, Ժամանակագրություն. Ադամից մինչև 1776 թ., Աշխատասիրությամբ՝ **Կ. Մաթեոսյանի**, Եր., 2014
- Սամուելի քահանայի Անեցույ՝ Հաաքմունք** ի գրոց պատմագրաց, Յառաջաբանով... և ծանոթություններով՝ **Ա. Տեր-Միքելեանի**, Վաղարշապատ, 1893
- Սարգսյան Գ.,** Բարձրաբաշ վանքը և նրա վիմագրությունը, – «Էջմիածին», 1951, հոմ Թ-Ժ, էջ 40-45, հոմ ԺԱ-ԺԲ, էջ 44-52
- Սարգսյան Գ.,** Նոր նյութեր Մամիկոնյան-Համազասպյան տան վերաբերյալ, – ԼՀԳ, 1979, հոմ 3, էջ 70-79
- Սարգսյան Գ. Խ.,** Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966
- Սարգսյան Գ. Խ.,** Նիկողայոս Ադոնցի գլուխգործոցը, – Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Եր., 1987
- Սարգսյան Գ. Խ.,** Պատմագիտական հետազոտություններ, Կազմեց և խմբագրեց **Պ. Մ. Մուրադյանը**, Եր., 2006
- Սարգսեան Գ., Յակոբեան Ա.,** Նորայայտ Կարկառ քաղաքատեղին Արցախում, – «Վարձք», 2012, հոմ 5 (Յունուար-Մարտ), Եր., էջ 43-59
- Սարգսյան Գ. Մ.,** Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները. Քարտեզ-պլան, Եր., 2014
- Սարգսյան Ս., Առաքելյան Յու.,** Պատարա, Եր., 2006
- Սարգսյան Ս.,** Արցախ. Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, Եր., 1996
- Սարգսյան Ս.,** Խաչենի ամրոցները, Եր., 2002
- [Սեբեոս=] Պատմություն **Սեբեոսի**, Աշխատասիրությամբ՝ **Գ. Վ. Աբգարյանի**, Եր., 1979
- Սեբեոսի եպիսկոպոսի** Պատմություն, Չորրորդ տպագրություն, բաղադրությամբ ձեռագրաց, հեանդերձ առաջաբանի և ծանոթությամբք ի ձեռն **Սու. Մալխասեանց**, Եր., 1939
- Սիմեոն կաթողիկոս Երեանցի,** Ջամբո, Թարգմ.՝ **Վ. Գ. Համբարձումյանի**, Պատմա-աշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և քարտեզները՝ **Գ. Բաղայանի**, Եր., 2003
- Սիմեոն Երեանցի,** Ջամբո. Գիրք որ կոչի Յիշատակարան, Վաղարշապատ, 1873
- Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Կարազոյան Հ.,** Քարվաճառի (Քելբաջարի) շրջանի հուշարձանների քարտեզ, Եր., 1995
- Սմբատ Բագրատունի,** Թուղթք, Գիտա-քննական բնագրերը կազմեցին՝ **Պ. Մուրադեան, Ա. Յակոբեան**, – ՄՂ, հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 335-342
- Սմբատայ Սպարապետի** Տարեգիրք, [Հրատարակեց՝ **Հ. Ս. վրդ. Ազրլեան**], Վեներտիկ – Ս, Ղազար, 1956
- Սմբատեանց Մ. արք.,** Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միս վանօրեից և ոխտատեղեաց, ես և քաղաքացն և գիղօրեից՝ որք ի Շամախույ թեմի. Տփլիսիս, 1896
- Սուրբ Պանդակեոնի,** Երմոդիոս քահանայի և Երմոկրատեսի վկայաբանությունը, – Վարք արբոց. Գրաբարից աշխարհաբար փոխադրեց **Գ. Մադոյանը**, հտ. Դ, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 5-18
- Սոփերք Հայկականք**, հտ. Զ [հրատ.՝ **Հ. Ղ. Ալիշան**], Վեներտիկ – Ս, Ղազար, 1853
- Սվազյան Հ. Ս.,** Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից – VIII դարը ներառյալ), Եր., 2006
- Սվազյան Հ.,** Խորենացիական ավանդագրույցի Սիսակ-Առանյան ճյուղը և նրա պատմական ատաղձը, – Ծուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան..., Եր., 2007, էջ 5-19

- Սվազյան Հ. Ս.**, Աղվանից վաչե Բ եւ վաչագան Գ բարեպաշտ արքաների դիմաստիական պատկանելության հարցի շուրջ, – ԼՀԳ, 2009, հոմ 3, էջ 32-44
- Սվազյան Հ. Ս.**, «Ուշ աղվանների» առասպելը, – «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Ա (Է) տարի, 2009, թիւ 3 (28), էջ 129-140
- Ստեփանյան Ա.**, Օշին Գանձակեցու գաղթը Կիլիկիա 1073 թ., – «Ակունք», Իջեան – Եր., 2018, թիւ 1(18), էջ 57-65
- [Ստեփաննոս Օրբելեան=] Ողբք եւ հոսաչանք ի դիմաց Մօր մերոյ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի: Արարեալ Տեառն Ստեփաննոսի նախագահ մետրապօլիտն Սիւնեաց՝ որդոյ Տարսային իշխանին, ի խնդրոյ շնորհագարդ սուրբ վարդապետին Խաչատրոյ Կեչառացոյ ի ՉԽԸ թուակահիս մերոյ, Նոր Նախիջեան, 1790
- [Ստեփաննոս Օրբելեան=] Պատմութիւն նահանգին Սիսական. Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910
- Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական**, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861
- Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, Թարգմ., ներածությունը եւ ծանոթագրությունները՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի, Եր., 1986
- Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, մեծի իմաստասիրի, Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի**, գոր վասն հաւատոյ գրեալն էր, Բնագիրը՝ Յ. Քեօւեւանի, – ՄՀ, հտ. 2, Ը դար, Անթիլիաս, 2007, էջ 546-555
- Ստրաբոն**, Քաղեց եւ թարգմանեց Հ. Անտոյան, Եր., 1940
- [Վանական=] Այլ բան է ասացեալ Վանական վարդապետին, – Գիրք թղթոց, Տփլիս, 1901, էջ 533-535
- Վան Էսքրուկ Մ.**, Բիւզանդիայի հայկական քաղաքականութիւնը՝ սկսած Հուստինիանոս Բ-ից մինչեւ Լեոն Գ, – «Էջմիածին», 1997, հոմ 2-Է, էջ 170-180
- Վաչագան Աղուանից արքայ**, Սահմանադրութիւն կանոնական՝ եղեալ ի ժողովոյն, որ Յաղուէնն եղեւ, Գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՄՀ, հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 127-140
- Վարդան Այգեկցի**, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, Քննական բնագիրը կազմեց՝ Ծ. քն. Հայրապետեանը, ներածութիւնը՝ Յ. Քեօւեւանի, Եր., 1998 (վերահրատ.՝ ՄՀ, հտ. Ժ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2009)
- [Վարդան=] Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861
- [Վարդան=] Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Քննական հրատ. Հ. Պերպերեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960
- Վարդանյան Ա.**, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Եր., 2013
- Վարդանյան Ա.**, Աղվանքը VII դարի կեսերին, – ՊԲՀ, 2015, հոմ 2, էջ 241-251
- Վարդանյան Ռ. Յ.**, Հայոց տոնացոյցը (4-18-րդ դարեր), Եր., 1999
- Վարդանյան Վ.**, «Վէս ազգին Հայոց» լուսավորության պարագաների շուրջ, – ՊԲՀ, 2005, հոմ 2, էջ 210-215
- Վարդանյան Վ.**, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Լոնդոնի Վելքոմ ինստիտուտի գրադարանի, – ԲՄ, 15, էջ 317-338
- Վիրոյ Աղուանից կաթողիկոս**, Վասն աստկացեալ սովոյն, սրոյն եւ գերութեանն..., Գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 363-367
- Տակիտոս Կ.** (Օտար աղբյուրները հայերի մասին, հոմ 3), Քաղեց եւ լատիներեանից թարգմանեց ... Պ. Ստոնիկյան, Եր., 1941
- Տեր-Ղեոնդյան Ա. Ն.**, «Հայոց իշխան»-ը արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, – ՊԲՀ, 1964, հոմ 2, էջ 121-134
- Տեր-Ղեոնդյան Ա. Ն.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965
- Տեր-Ղեոնդյան Ա. Ն.**, 10-րդ դարի արաբ մատենագիրը հայկական սովորույթների եւ երաժշտության մասին, – ԼՀԳ, 1965, հոմ 10, էջ 75-78
- Տեր-Ղեոնդյան Ա. Ն.**, Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, – ԼՀԳ, 1969, հոմ 2, էջ 52-60
- Տեր-Ղեոնդյան Ա.**, «Հայոց իշխան» տիտղոսի ծագումը եւ Հայոց տերութիւնը VII դարում, – ԲԵՀ, 1969, հոմ 1, էջ 241-247
- Տեր-Ղեոնդյան Ա.**, Ազաթանգեղոսի արաբական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը, – ՊԲՀ, 1973, հոմ 1, էջ 209-236

- Տեր-Ղետնդյան Ա.**, Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները VII-IX դարերում ըստ խալիֆայության պայմանագրերի, – ՊՐՀ, 1974, հ^տ 4, էջ 195-212
- Տեր-Ղետնդյան Ա.**, Հայ ժողովրդի իրավական փնտրելի խալիֆայության տիրապետության ներքո, – ԼՀԳ, 1975, հ^տ 4, էջ 74-88
- Տեր-Ղետնդյան Ա.**, Մունեջջիմ-բաշի XI-XII դդ. անանուն աղբիւր Դվինի եւ Գանձակի Ծաղղաղյանների մասին, – ԲՄ, 6, Եր., 1975, էջ 471-486
- Տեր-Ղետնդյան Ա.**, Հողվածների ժողովածո, Եր., 2003
- Տեր-Մկրտչյան Գ.**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Աշխատասիրությամբ՝ Պ. Հ. Հակոբյանի, գիրք Բ, Եր., 1998
- Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ.**, Ազգաթանգեղոսի ասորական խմբագրությունը, – «Էջմիածին», 1987, հ^տ ԺԱ-ԺԲ, էջ 83-89; 1988, հ^տ Ե-Զ, էջ 44-54; 1989, հ^տ Դ-Ե-Զ, էջ 90-99
- Տեր-Պետրոսյան Լ.**, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. Բ, Եր., 2007
- Տեր-Աւետիսեան Ա.**, Յուզակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Ա, Վիեննա, 1970
- Տեր-Մկրտչեան Գ.**, Հայկական. Ժ, – «Արարատ», 1894, էջ 22-26
- [Տեր-Մկրտչեան] Կարապետ եպիսկոպոս**, Դօփեանք եւ Մելիք-Ծահնագարեանք, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1914
- Տեր-Մովսիսեան Մ. մագ.**, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տարթեի, Հաղարծնի եւ Դադիի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները, Երուսաղէմ, 1938
- Տեր-Յովհաննիսեանց Գ.**, Բաղդասար մետրապոլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառոտ կենսագրություն, – «Փորձ», 1880, հ^տ 5, էջ 131-164
- Տիգրանյան Ա.**, Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն (Համալսարանի գրական-պատմագիտական ֆակուլտետում 1922-1923 թթ. կարդացված դասախոսություններից), Եր., 1923
- Տիրան(ուն) վարդապետ**, Պատուախանի հարցմանց, Առաջաբանը եւ գիտա-քննական բնագիրը Ա. Բոզոլեանի, – ՄՀ, հտ. Ժ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2009, էջ 955-996
- Տիրացյան Գ.**, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» եւ Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի մ. մ. թ. III-II դարերի պատմության մասին, – ԲՄ, 6, Եր., 1962, էջ 7-23
- Ա. Տոնդյան, Հ. Սարգսյան**, Հետմարզպանական Աղվանքում «քորդ» անվան մի քանի արաբական հիշատակությունների խնդիրը, – Արեւելագիտության հարցեր (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածո), հ^տ 12, Նվիրվում է պրոֆեսոր Գորգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին, Եր., 2016, էջ 262-272
- Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, Կազմեցին՝ **Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան**, հտ. Ա, Եր., 1965, հտ. Բ, Եր., 1970
- Փաստոսի Բուզանդացու Պատմություն** Հայոց. Ի չորս դարություն, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1933
- Փափազյան Հ.**, Մելիք Եգանի ընդունարանի մուտքի փմագիր արձանագրությունը, – ԼՀԳ, 1985, հ^տ 5, էջ 75-78
- Փլլոն Տիրակացի**, Ժամանակագրություն, Գիտա-քննական բնագիրը **Ա. Յակոբեանի**, – ՄՀ, հտ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 897-969
- Փոլադյան Ա. Պ.**, «Բրդերը Աբբասեան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.)», Եր., 1999
- Քամալյան Ա.**, «Աղվանից աշխարհի» Թաղէ կամ Խորթա վանքի կալվածների վերաբերյալ մի դարալա-կալվածագիր, – KB, вып. 2, Ер., 1980, с. 150-154
- Քարթլիս ցխովրեբայի կամ Վրաց պատմության** հին հայերեն թարգմանությունը, Վրացերեն բնագիրը եւ հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ եւ բառգրքով լույս ընծայեց **Ի. Աբուլաձեն**, Թբիլիսի, 1953 (վրացերեն եւ հայերեն)
- Քեշիշեան Ա.**, Մամիկոնեանների ծագումը Խաղբակեաններին առնչող տեսակետի վերլուծություն, – Հայկագեան հայագիտական հանդես, հտ. ԻԲ, Պէրոյթ, 2002, էջ 81-114
- Քեռսեան Յ.**, Ստեփանոս Սիւնեցի եւ նրա մատենագրական ժառանգությունը, – ՄՀ, հտ. Զ, Ը դար, էջ 93-104
- Քիպարեան Հ. Կ. վրդ.**, Պատմություն հայ հին գրականության, Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1992
- Քիրտեան Յ.**, Բաբակ եւ Սահլ իսկ Սնբատ, – «Բազմավեպ», Վեներտիկ – Ս. Ղազար, 1958, էջ 9-22, 72-82, 132-139
- Քիրտեան Յ.**, Դսեղի կամ Համազասպեան Մամիկոնեաններու տունը, – «Սիոն», 1970, թիւ 3-4, էջ 157-176
- Քիրտեան Յ.**, Չիքակոյի համալսարանին հայերեն ձեռագիրները, – «Սիոն», 1971, թիւ 7-8, էջ 271-278
- Քյուրտյան Հ.**, Նամակ խմբագրությունը, – ԼՀԳ, 1971, հ^տ 5, էջ 94-95
- Օրմանեան Մ. արք.**, Ազգապատմ. հտ. Ա, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 2001

- Абдурагимов Г. А.**, Кавказская Албания-Лезгистан, СПб., 1995
- Абрамян Р.**, Очерки по армянской генеалогии, Москва, 2016, с. 61-69
- Абрамян А. Г.**, Дешифровка надписей кавказских авган, Ер., 1964
- Абу Мухаммад Ахмад ибн А'сам ал-Куфи**, Книга завоеваний (Извлечения по истории Азербайджана VI-IX вв.), Пер. **З. Буниятова**, Баку, 1981
- ‘Аджә’иб ал-Дунйә (Чудеса мира). Критический текст, пер. с персидского, введение, комментарий и указатели **Л. П. Смирновой**, Москва, 1993
- Адонц Н.**, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908 [վերահրատ.] Ер., 1971]
- Адонц Н.**, Дионисий Фракийский и армянские толкователи (Bibliotheca Armeno-Georgica: Собрание древне-армянских и древне-грузинских текстов, 4), Петроград, 1915
- Айвазян Г.**, – Об удинской этноконсолидации собственно албанцев-христиан в эпоху средневековья, – «Հայաստանը եւ Քրիստոնյա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղոսանքում եւ Վրաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2015, էջ 20-44
- Айтберов Т. М.**, Второе Албанское царство и его роль в истории аварского народа, Махачкала, 2008
- Акопян А. А.**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987
- Акопян А.**, “История Армении” Фавста Бузанда как источник “Повести о Вачагане” (Снова о первом и втором дпруповах Фавста Бузанда), – КВ, вып. 5, Ер., 1987, с. 72-81
- Акопян А.**, О хронологии последних событий в “Истории 684 года”, – КВ, вып. 6, Ер., 1988, с. 24-36
- Акопян А.**, Крепость Карнакаш – Галалу у села Хакари в Капатахском районе, – “Голос Армении”, 11. 10. 2007, с. 7 (հավերժը՝ **Ա. Յ.**, Կարնակաշ – Ղալալու ամրոցը Քաշաթաղի շրջանի Հակարի գիղի մոտ, – «Գոյու Արմենիի» օրաթերթ, 20.10.2007, էջ 6)
- Акопян А.**, К постановке вопроса об этноконсолидации Кавказской Албании в период ослабления Арабского Халифата, – “Caucasica” (Труды Института политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона), т. 2, Москва, 2013, с. 34-51
- Акопян А. А.**, К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата), – Albania Caucasica, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, с. 129-147
- Акопян А.**, Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, – ВА, (Ер.), 2015, № 2(8), с. 69-83
- Акопян А. А., Мурадян П. М., Юзбашян К. Н.**, К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой “Политическая история и историческая география Кавказской Албании”), – ИФЖ, 1987, № 3, с. 166-189 [վերահրատ.] **П. М. Мурадян**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990, с. 14-37]
- Акопян А. В.**, Новое в грузино-сасанидской нумизматике: второй известный тип монет Гургена I, – “Нумизматика и эпиграфика”, 2011, вып. 18, с. 187–190
- Акопян А. М.**, Связи Армении и Кавказской Албании с Парфией, – СА, 1979, № 4, с. 26-39
- Акопян А. П.**, К постановке вопроса об этническом облике царства Лайзан, – Albania Caucasica, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, с. 154-159
- Алиев И.**, К интерпретации параграфов 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги “Географии” Страбона, – ВДИ, 1975, № 3, с. 150-165
- Алиев И., Османов Ф. Л.**, Бассейн рек Геокчай–Гирдыманчай–Ахсучай в античное время, – СА, 1975, № 1, с. 188-202
- Алиев И., Асланов Г.**, Племена сармато-массагето-аланского круга на территории Азербайджана, – ДВ, вып. 2, Ер., 1976, с. 218-237
- Аликберов А. К.**, Об авторе исторической хроникки XI в. “Та’рих Баб ал-абваб ва Ширван”, – Рукописная и печатная книга в Дагестане. Сб. статей, Махачкала, 1991, с. 119-121
- Аликберов А. К.**, Эпоха классического ислама на Кавказе. Абу Бакр ал-Дарбанди и его суфийская энциклопедия Райхан ал-хака’ик (XI-XII вв.), Москва, 2003
- Аликберов А., Мудрак О.**, Еще раз о происхождении названий Алуан и алан, – «Հայաստանը եւ Քրիստոնյա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղոսանքում եւ Վրաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2015, էջ 16-19

- Антиох Стратиг**, Пленение Иерусалима персами в 614 г., Грузинский текст исследовал, перевел, издал ... **Н. Марр**, СПб., 1909
- [**Аристакэс Ластивертци**=] Повествование **вардапета Аристакэса Ластивертци**, Пер. с древнеарм., вступ. статья, комментарий и приложения **К. Н. Юзбашяна**, Москва, 1968
- Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, ч. I-II, Под ред. **А. Г. Иоаннисяна**, Ер., 1964-1967
- Армянская география VII века по Р. Х., Текст и перевод издал **К. П. Патканов**, СПб., 1877
- Армянское войско в XVIII веке: из истории армяно-русского военного содружества. Исследование и документы, Подготовил к изданию **А. Н. Хачатрян**, Ер., 1968
- Артамонов М. И.**, Древний Дербент, – СА, № VIII, 1946, с. 121-144
- Артамонов М. И.**, История хазар, Ленинград, 1962
- Арутюнова-Фиданиян В. А.**, Повествование о делах армянских (VII век). Источник и время, Москва, 2004
- Арутюнян А. Ж.**, Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран (189 г. до н. э. – 298 г. н. э.), Ростов-на Дону, 2015
- Арутюнян А. Ж.**, Столица Великой Армении Тигранакерт в контексте армяно-римско-ближневосточных межгосударственных отношений (296-301 гг.), Ростов-на-Дону – Таганрог, 2019
- Арутюнян Б.**, Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елишэ, – КВ, вып. 1, Ер., 1979, с. 19-35
- Арутюнян Б. А.**, Епархии Армянской церкви в Римской империи и проблема собственных владений армянских Аршакидов, – Международная научная конференция “Армения и Христианский Восток”. 27-30 июня 2001 г. Тезисы докладов, СПб., 2001, с. 24-26
- Арутюнян Б. А.**, Фальсификация на государственном уровне, – «ԳԼՆ» հանրագիտական հանդես, 2010, № 4 (32), էջ 24-57
- Асадов В. А.**, К хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана, – ВИИАЭ, 2010, № 4, с. 90-97
- Асатрян Г. С., Геворгян Н. Х.**, Азербайджан: принцип присвоения и иранский мир, Ер., 1990
- Атлас Азербайджанской ССР, Баку-Москва, 1963
- Атлас Азербайджанской ССР, Москва, 1979
- Ахмед ибн Лютфуллах (Мунаджим-Баши)**, “Джами’ ад-Дувал”, **Ибн ал-Азрак ал-Фарики**, Из “Истории Майяфарикина”, Введение и пер. с арабского **А. Дж. Мамедова**, – “Труды” Института истории АН Азерб. ССР, т. XII, Баку, 1957, с. 205-225
- Ашурбейли С.**, Государство Ширваншахов (IX-XVI вв.), Баку, 1983
- Бабаев И. А.**, К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской), – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, Баку, 1976, № 4, с. 40-51
- Бабаев И. А.**, Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э.: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Москва, 1982
- Бакханов А.**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926
- Баладзори**, Книга завоевания стран, Текст и пер. **П. К. Жузе**, Баку, 1927
- Балаян М. Г.**, Антипрестольный албанский католикосат в Чалете, – Albania Caucasica, Сб. статей, вып. I, Предисл., подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, с. 252-259
- Бартольд В. В.**, К истории Дербента, – ЗВОИРАО, т. XIX, СПб., 1909, Протокол, с. XI-XII
- Бартольд В. В.**, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925 (цѣпш-ѳришл. **Бартольд В. В.**, Сочинения, т. III, Москва, 1965).
- Бархударян С.**, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Научн. редакторы **А. Акопян и К. Асатрян**, Ер., 2011
- Беляев Е. А.**, Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, Москва, 1957
- Босворт К. Э.**, Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии, Пер. с английского и примечания **П. А. Грязневича**, Москва, 1971
- Бромлей Ю. В.**, Очерки теории этноса, Москва, 1983
- Буниятов З. М.**, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965
- Буниятов З. М.**, Ещё раз о локализации Шаки (в связи с публикацией Гурама Гумбы, – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, 1987, № 1, с. 117-119
- Ваидов Р. М.**, Керамические печи Торпаккала, – МКА, т. IX, Баку, 1980, с. 40-51

- Вахушти Багратиони**, История царства Грузинского, Перевел, снабдил предисловием, словарем и указателем **Н. Накашидзе**, Тбилиси, 1976
- Волкова Н. Г.**, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, Москва, 1973
- Вторая записка **Абӯ Дулафа**. Издание текста, пер., введение и комментарии **П. Б. Булгакова** и **А. Б. Халидова**, Москва, 1960
- Габриелян Р. А.**, Армяно-аланские отношения (I-X вв.), Ер., 1989
- Гаджиев М. С.**, Южный Дагестан в III-V вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Москва, 1982
- Гаджиев М. С.**, Исследования сырцово-глиняной фортификации цитадели Дербента сасанидского времени (по материалам раскопок Р-ХI и Р-ХIИ), – Древняя и средневековая архитектура Дагестана, Махачкала, 1989, с. 61-76
- Гаджиев М. С.**, Гемма-печать царя Албании Асвагена, – ВДИ, 2003, № 1, с. 102-119
- Гаджиев М. С.**, Атрибуция геммы-печати Великого католикоса Албании и Баласакана и вопрос очередности патриаршества владык Албанской церкви, – Проблемы истории, филологии, культуры, вып. XIV, Москва-Магнитогорск, 2004, с. 465-479
- Гаджиев М. С., Магомедов А. Р.**, Раскопки форта Горной стены (сезоны 1996, 1998 гг.), – Кавказ и степной мир в древности и средние века. Материалы международной научной конференции, Махачкала, 2000, с. 230-248
- Гадо А. В.**, Этническая история Северного Кавказа. IV-X вв., Ленинград, 1979
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.**, Индоевропейские языки и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, т. I-II, Тбилиси, 1984
- Геворгян Т.**, Формирование марзпанства Аран и включение в его состав армянских областей Арцах и Утик, – ИФЖ, 2012, № 2, с. 210-226
- Геворкьян Д. П.**, От истоков христианства. Церковь святого Григориса, Махачкала-Дербент, 2016
- Гизбулаев М. А.**, *Тарих* Халифы ибн Хаййата как источник по истории Дагестана VII-VIII вв., – “Вестник” СПбГУ, Сер. 13, Востоковедение и африканистика, 2016, вып. 4, с. 22-27
- Гизбулаев М. А.**, Сведения о Дагестане в арабском историческом сочинении *Тарих ар-руул вал-мулук* ат-Табари, – “Вестник” СПбГУ, Востоковедение и африканистика, 2019, т. 11, вып. 4, с. 513-528
- Гизбулаев М. А.**, Арабский источник о средневековой истории Восточного Кавказа: *Китаб фл-булдан* Ибн ал-Факиха, – “Вестник” Томского ГУ, История, 2019 (№ 60), с. 131-135
- Гмыря А. Б.**, Страна гуннов у Каспийских ворот, Махачкала, 1995
- Голубкина Т. И.**, Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Тбилиси, 1962
- Гошгарлы Г.**, Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана, Баку, 2012
- Григорян С.**, Опшн из страны Армянской: О локализации Майреат-джурк’а, восточно-армянской прародины Гетумянов, – «Գարնանի եւ Շիրվանի հայրության պատմա-մշակութային ավանդները...». Հայրապետ. գիտաժողով. Ձեկնոցումներ եւ գեկնոցումների դրույթներ), Ер., 2016, էջ 60-68
- Гукасян В.**, Удинские слова в “Истории Албан”, – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия литературы, языка и искусства, 1968, № 1, с. 53-61
- Дербент-наме [**Мухаммада Аваби Акташи**] в переводе **Алияра б. Казима** с языка тюрки на персидский..., [Пер. с персидского языка, предисловие **П. М. Алибековой**...], Москва, 2017
- Дербент-наме (Румянцевский список), – В кн.: **А. Р. Шихсаидов, Т. М. Айтберов, Г. М.-Р. Оразев**, Дагестанские исторические сочинения, Москва, 1993, с. 16-43
- Джафаров Ю. Р.**, К вопросу о первом появлении сабир в Закавказье, – ВДИ, 1979, № 3, с. 163-172
- Джуаншер Джуаншеряни**, Жизнь Вахтанга Горгасала, Пер., введение и примечания **Г. В. Цулая**, Тбилиси, 1986
- Дреер М.**, Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания, – ВДИ, 1994, № 1, с. 20-32
- Дьяконов М. М.**, Очерк истории Древнего Ирана, Москва, 1961
- Ельницкий Л. А.**, Знания древних о северных странах, Москва, 1961
- Еремян С. Т.**, Албания IX-XI вв., – В кн.: Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв., Москва, 1953, с. 303-330
- Еремян С. Т.**, Страна “Махелония” надписи Кааба-и-Зарлушт, – ВДИ, 1967, № 4, с. 47-59
- Еремян С. Т.**, “Σαλδορηνή” Птолемея в связи с историей скифского царства прикаспийского побережья, – Вопросы истории народов Кавказа, Тбилиси, 1966, с. 76-79

- Жамкочян А. С.**, Житие св. Григория Просветителя Армении по арабской синаяской рукописи 455, Ер., 2016
- Захаров В. А.**, История Кавказской Албании в исследованиях академика И. А. Орбели и проблема искажения истории Армении и Арцаха в Азербайджане, Москва, 2012
- Зельин К. К.**, Борьба политических группировок в Аттике в VI веке до н. э., Москва, 1964
- Злобин Г. В.**, Дербентский эмират Суламидов и его монеты. 530-600 г. х. / 1135-1203 гг., Москва, 2012
- Ибн Хордадбех**, Книга путей и стран, Пер. с арабского, комментарий, исследование, указатели и карты **Н. Велихановой**, Баку, 1986
- Инструкция по русской передаче географических названий Ирана, Москва, 1979
- Иованнес Драсханакертци**, История Армении, Пер. с древнеармянского, вступ. статья и комментарий **М. О. Дарбинян-Меликян**, Ер., 1986
- Исмизаде О. Ш.**, Ялойдутешинская культура, Баку, 1956
- История Византии, т. 1, Москва, 1970, т. 2, Москва, 1975
- Ихиллов М. М.**, К вопросу о происхождении народностей лезгинской языковой группы, – Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР, кн. 2, Махачкала, 1969, с. 68-106
- Каграманян К. А.**, Источники “Истории страны Агванк”: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ер., 1987
- Капанадзе Д. Г.**, Грузинская нумизматика. Москва, 1955
- Капанцян Г. А.**, Chetto-Armeniasa. Сравнительно-лингвистическое исследование, выявляющее до 200 общих слов и форм, Ер., 1931
- Капанцян Г. А.**, Историко-лингвистические работы, т. II, Ер., 1975
- Карагезян А.**, Историко-географические уточнения, – ВОН, 1988, № 3, с. 56-62
- Карагезян А.**, К локализации гавара Кашатаг, – ВОН, 1987, № 1, с. 35-45
- Караулов Н. А.**, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, – СМОМПК, вып. XXXI, Тифлис, 1902; вып. XXXII, Тифлис, 1903, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908
- Карта генерального штаба К-38-141, Кельбаджар, масштаб 100000, Москва, 1978
- Карта Кавказского края, Тифлис, 1904
- Касумова С. Ю.**, Южный Азербайджан в III-VII вв. (проблемы этно-культурной и социально-экономической истории), Баку, 1983
- Касумова С. Ю.**, Христианство (несторианство) в средневековом Азербайджане: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, Баку, 1992
- Климов Г. А.**, Агванский язык, – В кн.: Памяти Георгия Андреевича Климова. Дагестанский лингвистический сборник, вып. 4, Москва, 1997, с. 11-12
- Кляшторный С. Г.**, Моисей Каланкатуйский о верованиях древнетюркских племен, – ИФЖ, 1999, № 1, с. 290-300
- Ковалевский С. А.**, “Карта Птолемея” в свете исторической географии Прикаспия, – ИВГО, 1953, т. 85, вып. 1, с. 31-48
- Козлов В. И.**, Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса, – СЭ, 1974, № 2, с. 79-92
- Колесников А. И.**, Иран в начале VII века, – ПС, вып. 22 (85), Ленинград, 1970
- Колесников А. И.**, Завоевание Ирана арабами (Иран при “праведных” халифах), Москва, 1982
- Колесников А. И.**, Административные топонимы на сасанидских печатях, – XVIII годовичная сессия АО ИВ АН СССР, Доклады и сообщения, Москва, 1985, с. 182-183
- Кондратенко Е.**, Карта Елисаветопольской губернии с показанием границ уездных полицейских участков и сельских обществ, Тифлис, 1888
- Котович В. Г.**, О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу, – В кн.: Древности Дагестана, Махачкала, 1974, с. 181-231
- Кривов М. В.**, Об одном малоизвестном походе Константа II в Закавказье, – ВВ, т. 48, Москва, 1987, с. 153-155
- Кркияшарян С. М.**, К интерпретации некоторых сведений древнегреческих авторов об Армении, – В кн.: Проблемы античной истории и культуры, т. I, Ер., 1979
- Крымский А. Е.**, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании), – В кн.: С. Ф. Ольденбургу: к 50-летию научно-общественной деятельности, 1882-1932. Сб. статей, Ленинград, 1934, с. 289-305

- Крымский А. Е.**, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шекн, – В кн.: Памяти академика Н. Я. Марра (1864-1934). Сб. статей, Москва-Ленинград, 1938, с. 369-384
- Кудрявцев А. А.**, Древний Дербент, Москва, 1982
- Кудрявцев А. А.**, О датировке первых сасанидских укреплений в Дербенте, – СА, 1978, № 3, с. 243-258
- Алабян Е.**, Раскопки в селах Нижд и Варташен Нухинского уезда, – “Известия” КОМАО, вып. V, Тифлис, 1919, с. 37-47
- Латышев В. В.**, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, Греческие писатели, вып. I-II, СПб., 1893; т. II, Латинские писатели, вып. I-II, СПб., 1904-1906
- Лебедев В. П., Марков Д. Б., Койфман А. А.**, Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата Шахдадидов (сер. X-XI вв.), Москва, 2006
- Летопись Картаи, Пер., введение и примечания **Г. В. Цулая**, Тбилиси, 1982
- Лисицын С.**, Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк, Ер., 1992
- Луконин В. Г.**, Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987
- Луконин В. Г.**, Культура Сасанидского Ирана, Москва, 1984
- Магалян А.**, Арцахские меликства и меликские дома в XVII-XIX вв., Ер., 2007
- Малашев В. Ю., Гаджиев М. С., Ильюков Л. С.**, Страна Маскутов в Западном Прикаспии. Курганские могильники Прикаспийского Дагестана III-V вв. н. э., Махачкала, 2015
- Мамедов Т. М.**, Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV-VII вв.), Баку, 1977
- Мамедова Ф. Дж.**, Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005
- Мамулиа Г. С.**, Генезис и политическая тенденция легенды о реформах “царя” Арчила (VIII в.), – В кн.: Разыскания по истории Грузии и Кавказа, Тбилиси, 1976, с. 117-124 (ქრისტეობა)
- Манасерян Р. А.**, Международные отношения на Переднем Востоке в 80-70-х годах до н. э. (Гигран II и войска с берегов Аракса), – ВДИ, 1992, № 1, с. 152-160
- Марр Н.**, Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне (Из материалов для истории средневековой армянской литературы), С. Петербург, 1895 (“Восточные заметки”: Сборник факультета восточных языков)
- Марр Н.**, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), – ЗВОИРАО, т. 16, 1904-1905, вып. II-III, СПб., 1906, с. 63-211
- Матиане Картаиса, Пер., введение и примечания **М. Д. Лордкипанидзе**, Тбилиси, 1976
- Меликишвили Г. А.**, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959
- Меликсет-Бек А. М.**, К вопросу о датировке Псевдо-Исааковых памфлетов в греко-византийской литературе, – В кн.: **А. М. Меликсет-Бек**, Источниковедческие заметки, Составил и редактировал **П. М. Мурадян**, Ер., 2010, с. 20-47 (ср. ВВ, VIII, 1956)
- Миклухо-Маклай Н. Д.**, Географическое сочинение XIII в. на персидском языке (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении), – Ученые записки Института востоковедения, т. IX, Москва-Ленинград, 1954, с. 175-213
- Минорский В. Ф.**, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963
- Мкртумян Г. Г.**, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией, Ер., 1983
- Мкртчян Ш.**, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ер., 1988
- Мкртчян Ш.**, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха (Второе издание), Ер., 1989
- Мовсэс Каланкатуацц**, История страны Алуанк, Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарии **Ш. В. Смбатяна**, Ер., 1984
- [**Моисей Каганкатвацц**=] История Агван **Моисея Каганкатвацц**, писателя X века, Пер. с армянского [**К. Патканяна**], С. Петербург, 1861
- [**Моисей Хоренский**=] История Армении **Моисея Хоренского**, Перевел с армянского и объяснил **Н. Эмин**, Москва, 1858 (Մովսէս Խորենացի) История Армении **Моисея Хоренского**, Новый пер. **Н. О. Эмина**, Москва, 1893)
- Мровели Леонти**, Жизнь Карталийских царей, Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана, Пер. с древнегрузинского, предисловие и комментарии **Г. В. Цулая**, Москва, 1979

- Муравьев С. Н.**, Птолемеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия, – ВДИ, 1983, № 1, с. 117-147
- Муравьев С. Н.**, Новый труд по древней географии Кавказа и Закавказья, – ВДИ, 1997, № 2, с. 224-234
- Мурадян П. М.**, Винительные формы в именительном по данным топонимики Армении, – ВОН, 1971, № 4, с. 21-38
- Мурадян П. М.**, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ер., 1990
- Мурадян П. М., Саркисян Г. Х.**, “Бунятовщине” не видно конца, – В кн.: **П. М. Мурадян**, История – память поколений..., Ер., 1990, с. 146-158
- Мурадян П. М.**, Кавказский культурный мир и Армения, Ер., 2012
- Мухеалишвили Д. Л.**, Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена), Тбилиси, 1982
- Ниорадзе Г.**, Раскопки в Алазанской долине, Тбилиси, 1940
- Новосельцев А. П.**, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, – КВ, вып. 1, Ер., 1979, с. 10-18
- Новосельцев А. П.**, Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва, 1980
- Нонешвили А. И.**, Погребальные обряды народов Закавказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992
- Орбели И.**, Бытовые рельефы на Хаченских крестных камнях XII и XIII веков, – В кн.: **И. Орбели**, Избранные труды, Ер., 1963, с. 196-204
- Орбели И.**, Асан Джалал, князь Хаченский, – В кн.: **И. Орбели**, Избранные труды, Ер., 1963, с. 146-174
- Орбели И. А.**, Фольклор и быт Мокса, Москва, 1981
- Османов Ф. А.**, История и культура Кавказской Албании IV в. до н. э. – III в. н. э. (на основании археологических материалов), Баку, 2006
- Очерки истории Грузии, т. I, Грузия с древнейших времен до IV в. н. э., Под ред. **Г. А. Меликишвили** и **О. Д. Лордкипанидзе**, Тбилиси, 1989; т. II, Грузия в IV-X веках, Ред.: **М. Д. Лордкипанидзе**, **Д. Л. Мухеалишвили**, Тбилиси, 1988
- Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв., Москва, 1958
- Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956
- Пассек Т. С.**, Джафарханский могильник (археологические разведки в Муганской степи), – ВДИ, 1946, № 2, с. 169-188
- Пахомов Е. А.**, Крупнейшие памятники Сасанидского строительства в Закавказье, – ПИМК, 1933, № 9-10, с. 37-47
- Пахомов Е. А.**, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей, вып. IX, Баку, 1966
- Пахомов Е. А.**, О Дербендском княжестве XII-XIII веков, – “Известия” Азерб. гос. научно-исследовательского института, т. I, вып. II, Баку, 1930, с. 1-12
- Пахомов Е. А.**, Римская надпись I в. н. э. и легион XII фульмината, – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, 1949, № 1, с. 79-88
- Папаева М. Т.**, К этнической истории “шахдагских народов”, – Albania Caucasia, Сб. статей, вып. I, Предисл., подгот. **А. К. Аликберов**, **М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, с. 148-153
- Первалов С. М.**, Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов, Москва, 2010
- Персидско-русский словарь. Составил **Б. В. Миллер**, Москва, 1960
- Петросян А. Е.**, Армянский эпос и мифология. Истоки. Миф и история, Ер., 2002
- Петросян Г. Л.**, Новонайденный хачкар из Арчадзора, – ВОН, 1991, № 4, с. 147-152
- Петрушевский И. П.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949
- Пигулевская Н. В.**, Месопотамия на рубеже V-VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилитта как исторический источник, Москва-Ленинград, 1940
- Пигулевская Н. В.**, Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941

- Погребова М. Н.**, Памятники скифской культуры в Закавказье, – Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура), Москва, 1981, с. 42-58
- Погребова М. Н.**, Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва, 1984
- Полосин В. В.**, Об арабском названии Кавказской Албании (Аррана), – В кн.: Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования, Москва, 1979, с. 162-167
- Пятиверстная карта Елисаветпольской губернии, Тифлис, 1910
- Связин Г. С.**, Снова о южной границе Албании (I в. до н. э. – сер. V в. н. э.), – *Albania Caucasica*, Сб. статей, вып. I, Предисловие, подгот. **А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев**, Москва, 2015, с. 48-56
- Семенов И. Г.**, Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала, 2002
- Семенов И. Г.**, Генеалогия Карталийских царей: от Мириана III до Вахтанга Горгасала, Махачкала, 2007
- Семенов И. Г.**, Сведения Псевдо-Бардесана Эдесского о Кавказе: III – первая половина IV в., Махачкала, 2011
- Семёнов И.**, Топонимы Маскат и Мускур / Мушкур в “Дербенд-наме”. К вопросу о локализации страны Маскутов, – «Հալախտանը եւ Քրիստոնյա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղուանքում եւ Վրաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2015, էջ 164-172
- Скржинская Е. Ч.**, Греческая надпись из Тмутаракани, – ВВ, т. 18, Москва, 1961, с. 74-84
- Специальная карта Евразийской России, Тифлис, 1911
- Страбон**, География в 17 книгах, Пер. **Г. А. Стратановского**, Москва, 1964
- Сумбат Давитис-дзе**, История и повествование о Багратидеях, Пер., введение и примечания **М. Д. Лордкипанидзе**, Тбилиси, 1979
- [Табари=] История ат-Табари, Пер. **В. И. Беляева**, Ташкент, 1987
- Тер-Гевондян А. Н.**, Арабские эмираты в Армении при Багратидеях, – “Краткие сообщения” Института народов Азии, вып. XLVII, Москва, 1961, с. 71-74
- Тер-Гевондян А.**, Армения и Арабский халифат, Ер., 1977
- Тириацин Г. А.**, Урарту и Армения (К преемственности материальной культуры), – ВОН, 1968, № 2, с. 17-30
- Томсон Дж.**, История древней географии, Москва, 1953
- Треbellий Поллион**, Двое Валерянов, Пер. **С. П. Кондратьева**, – ВДИ, 1959, № 2, с. 235-237
- Тревер К. В.**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1959
- Хазарадзе Н. В.**, К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников (VI-V вв. до н. э.), – ИФЖ, 1973, № 2, с. 201-210
- Халатянц Г.**, Армянские Аршакиды в “Истории Армении” Моисея Хоренского, Опыт критики источников, ч. I, Москва, 1903
- Халилов Д. А.**, Поселение на холме Сары-тепе: Казахский р-н, – СА, 1960, № 4, с. 68-75
- Халилов Дж. А.**, Материальная культура Кавказской Албании, Баку, 1985
- Халилов Дж. А., Бабаев И. А.**, О городах древней Кавказской Албании, – СА, 1974, № 4, с. 98-109
- Харатян Г.**, Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане. Удины: крах всех усилий самосохранения, Москва, 2015
- Хачатрян А.**, Корпус арабских надписей Армении VIII-XVII вв., Ер., 1987
- Хорикян О.**, Печать “Великого Католикоса Албании и Баласакана”, – “Иран-наме”. Научный восточноведческий журнал, Алматы, 2014, № 3-4, с. 363-366
- Хорикян О.**, О локализации топонима Акаусфачия, – “Иран-наме”. Научный восточноведческий журнал, Алматы, 2017, № 3-4, с. 378-388
- Хуршудян Э. Ш.**, Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование), Алматы, 2003
- Хуршудян Э. Ш.**, Печать наследного принца Арана Асяя, – *Commentationes Iranicae*. Сб. статей к 90-летию В. А. Лившица, СПб., 2013, с. 191-201
- Церетели Г. В.**, Армазская билингва, Тбилиси, 1941
- Цибульский В. В.**, Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, Москва, 1964
- Черняк А. Б.**, К интерпретации сообщения Тацита о Вононе, – ИФЖ, 1984, № 4, с. 208-215

- Чебоксаров Н. Н.**, Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых, – СЭ, 1967, № 4, с. 94-110
- Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави**, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Пер. с арабского, предисловие, комментарии... **З. М. Бунятова**, Баку, 1973
- Шихсаидов А. Р.**, Ислам в средневековом Дагестане (VII-XV вв.), Махачкала, 1969
- Шихсаидов А. Р.**, Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв. (Лакз, Гумик), – Восточные источники по истории Дагестана (Сб. статей и материалов), Махачкала, 1980, с. 65-81
- Юзбашян К. Н.**, К хронологии правления Гагика I Багратуни, – Античная древность и средние века, вып. 10, Свердловск, 1973, с. 195-197
- Юзбашян К. Н.**, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988
- Юсифов Ю. Б.**, О наименованиях “Албания” и “Арран”, – “Известия” АН Азерб. ССР, Серия обществ. наук, 1961, № 10, с. 23-31
- Яновский А.**, О древней Кавказской Албании, – ЖМНП, 1846, т. 52, ч. 2, с. 97-136, 161-203
- Abū-Dulaf Mis'ar Ibn Muhallil's** Travels in Iran (circa A. D. 950), Arabic text with an English translation and commentary by **V. Minorsky**, Cairo, 1955
- Adontz N.**, Armenia in the Period of Justinian..., Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by **N. Garsoïan**, Lisbon, 1970
- Aelii Spartiani** De vita Hadriani, – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by **D. Magie**, In 3 vol., Vol. I, Cambridge/Mass. – London, 1961, p. 2-81
- Aelius Spartianus**, De vita Hadriani, – Scriptores Historiae Augustae, Edidit **E. Hohl**, In 2 vol., Vol. I, Leipzig, 1927
- Акopyан А., Galstyan A.**, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (Zagreb, 1988): USSR Academy of Sciences, N. N. Mikloukho-Maklay Institute of Ethnography, Moscow-Zagreb, 1988, p. 1-10
- Aleksidzé Z., Mahé J.-P.**, Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée, – Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1997, p. 517-532
- [**Ananias of Širak**], The Geography of **Ananias of Širak** (Ašxarhaç'oyc'). The Long and the Short Recensions. Introduction, Transl. and Commentary by **R. H. Hewsen**, Wiesbaden, 1992
- Appiani** Alexandrini Historia Romana, T. I-II (BT), Lipsiae, 1879
- Arrian**, History of Alexander and Indica, Vol. 1-2 (Edit. and Transl. **P. Brunt** and **E. I. Robson**), Cambridge/Mass., 1976, 1988
- Aurelius Victor Sextus**, De viris illustribus urbis Romae, Edit. **F. Pichlmayr** (BT), Lipsiae, 1911
- Bais M.**, Albania Caucasia. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latino e armeno, Milano, 2001
- Bais M.**, The southern border of Caucasian Albania (1st B. C. – 2nd A. D.): calling up the sources, – «Բազմալեզու», հո^ր 153, Վեհաճախիկ – Ս. Ղազար, 2005, էջ 331-345
- Boyce M.**, The Letter of Tansar: Tansar-name, Rome (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. Serie Orientale, XXXVIII), 1968
- Broch S.**, An early Syriac Life of Maximus the Confessor, – AB, 1973, t. 91, fasc. 3-4, p. 299-346
- Brosset M.**, Histoire de la Sioumie par Stéphannos Orbélian, t. II, S.-Petersbourg, 1866
- Busse H.**, Iran under the Buyids, – Cambridge History of Iran, Vol. 4, Cambridge, 1975, p. 250-305
- Cambridge History of Iran, Vol. 4, From Arab Invasion to Saljuqs, Ed. **R. Frye**, Cambridge, 1975
- Capitolinus Iulius**: Scriptores Historiae Augustae, Edidit **E. Hohl**, T. I, Lipsiae, 1927
- The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Vol. I-II, Edited by **J. Gippert**, **W. Schulze**, **Z. Aleksidze**, **J.-P. Mahé**, Turnhout, 2008
- Chaumont M.-L.**, Albania, – EI, T. I, New-York, 1985, p. 806-810
- Chaumont M.-L.**, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969
- Christensen A.**, L'Iran sous les Sassanides, Copenhague, 1944
- Constantini Porphyrogeniti imperatoris** De Ceremoniis aulae byzantinae libri duo. Graece et latine e recensione **I. I. Reiskii**, Vol. I, Bonnae, 1829
- Cuneo P.**, Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo secolo, In 2 vol., Roma, 1988

- Curtius Rufus Quintus**, *Historiarum Alexandri regis Macedonum, libri quai supersunt*, Moskow, 1963
- Diodorus Siculus**, With an English translation by **C. H. Oldfather**, In 10 vol., Cambridge/Mass. – London, 1960
- Dionis Cassii Cocceiani**, *Historia Romana*, Vol. I-V, Cambridge/Mass., 1954-1961
- Dowsett C.**, *The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš*, – BSOAS, XXI/3, 1958 (London), p. 472-490
- Eutropii** *Breviarum historiae Romanae, Recognoverunt F. Rühl* (BT), Lipsiae, 1897
- Flavii Josephi** *Opera omnia*, Post **I. Bekkerem** recognovit **S. A. Naber**, Vol. I, Lipsiae, 1888
- Flavii Vopisci Syracusii** *Divus Aurelianus*, – *Scriptores Historiae Augustae*, Edidit **E. Hohl**, In 2 vol., Vol. II, Leipzig, 1927
- Flavii Vopisci Syracusii** *Divus Aurelianus*, – *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by **D. Magie**, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, p. 192-293
- Flavii Vopisci Syracusii** *Probus*, – *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by **D. Magie**, In 3 vol., Cambridge/Mass. – London, 1961, p. 334-385
- Florus Lucius Annius**, *Epitome de Tito Livio Bellorum omnium annorum DCC*, Edit. **E. S. Forster** (LCL), Cambridge/Mass., 1929
- Garitte G.**, *Documents pour l'étude du livre d'Agathange*, Rome, 1946
- Garitte G.**, *La Vie grecque inédite de saint Grégoire d'Arménie (ms. 4 d'Ochrida)*, – AB, 1965, vol. 83, fasc. 3-4 (Bruxelles), p. 233-290
- Gignoux Ph.**, *Sceaux chrétiens d'époque sassanides*, – IA, vol. XV, Leuven, 1980, p. 299-314
- Grousset R.**, *Histoire de l'Arménie dès origines à 1071*, Paris, 1947
- Grumel V.**, *La chronologie*, Paris, 1958
- Gurnet F.**, *A new Sasanian Mintmark?* – JONS, № 138 (London), 1993, p. 5
- Hakobian A.**, *Gorozou, capitale du royaume méridional de Dizak*, – *Les douze capitales d'Arménie*, Somogy édition d'art, Paris – Marseille, 2010, p. 272-276
- Hakobian A.**, *Khatchen, capitale du royaume central*, – *Les douze capitales d'Arménie*, Somogy édition d'art, Paris – Marseille, 2010, p. 277-282
- Hakobyan A.**, *On the newly-discovered campaign to Armenia and Atropatene in 659-660 by Constans II*, – 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006, Communications, p. 128-129
- Herodotus**, *Historiarum libri IX*, With an English translation by **A. D. Godley**, Vol. 1-4 (LCL), Cambridge/Mass. – London, 1946-1960
- Hewsen R. H.**, *Introduction to Armenian historical geography IV: The Vitaxates of Arsacid Armenia...*, – *REArm.*, t. XXI, 1988-1989, p. 271-319; t. XXII, 1990-1991, p. 147-183
- Hewsen R. H.**, *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago – London, 2001
- Hoffmann G.**, *Auszüge aus Syrischen Akten Persischer Märtyrer*, Leipzig, 1880
- Honigman E., Maricq A.**, *Recherches sur les Res Gestae divi Saporis*, Bruxelles, 1953
- Honigmann E.**, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1961
- Hudūd al-‘Ālam**. “The Regions of the World”. *A Persian Geography (372 A. H. – 932 A. D.)*. Translated and explained by **V. Minorsky**; with a preface by **V. V. Barthold**, Translated from the Russian, London, 1937
- Huuse Ph.**, *Die dreisprachige Inschrift Šabuhrs I. An der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ)*, London, 1999
- Ibn A'tham al-Kūfi**, *Kitāb al-futūh*, Vol. 8, Hyderabad, 1971
- Ibn Hauqal**, *Kitāb al-masālik wa al-mamālik*, Edit. **J. Kramers**, Leiden, 1939
- Josephus Flavius**, *The Jewish War*, Edit. and translated by **H. St. J. Thackeray**, Vol. I-III (LCL), Cambridge/Mass., 1927
- Justi F.**, *Iranisches Namenbuch*, Hildesheim, 1963
- Karapétian S.**, *Parissos, capitale du royaume septentrional*, – *Les douze capitales d'Arménie*, Somogy édition d'art, Paris – Marseille, 2010, p. 266-271
- Kasumova S. J.**, *Le sceau du Catolicos d'Albanie et du Balāsagān*, – “*Studia Iranica*”, t. 20, fasc. 1, 1991, p. 31-32
- Kent R. G.**, *Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon*. Second edition, New Haven, 1953

- [**Korioun**=] L'Alphabet arménien dans l'histoire et dans la mémoire. Vie de Machtots par **Korioun**. Panégyrique des saints traducteurs par **Vardan Areveltsi**. Textes traduits et annotés par **J.-P. Mahé**, Paris, 2018
- Kouymjian D. K.**, A numismatic history of Southeastern Caucasia and Adharbayjān based on the Islamic coinage of the 5th/11th to the 7th/13th centuries, New York: Columbia University Philos. Dissertation, 1969
- Labourt J.**, Le christianisme dans l'empire Perse sous la dynastie Sassanide (224-632), Deuxième édition, Paris, 1904
- Lafontaine G.**, La version grecque ancienne du livre arménienne d'Agathange (édition critique), Louvain-la-Neuve, 1973
- Lebedev V. A.**, A dirham of the ruler of Darband, Maymūn bin Ahmad (bin 'Abd al-Malik bin Hāshim), – JONS, № 202, 2010 (London), p. 11-12
- Lerner J. A.**, "An Alan Seal", – Bulletin of the Asia Institute, NS, Vol. 19 (2005/2009), p. 83-89
- Litavrin G. G.**, À propos de Tmutarakan, – "Byzantion", t. XXXV, 1966, p. 221-234
- Mahé J.-P.**, Die Bekehrung Transkaukasiens: eine Historiographie mit doppeltem Boden, – Die Christianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albania). Referate des Internationalen Symposions (Wien, 9-12 Dezember 1999), S. 107-124
- Mahé J.-P.**, Vačagan III le Pieux et la culte des reliques, – RĒarm., t. 35, 2013, p. 113-129
- Mardirossian A.**, Le Synode de Vagarshapat (491) et la date de la conversion au christianisme du royaume de Grande Arménie (311), – RĒarm., t. 28, 2001-2002, p. 249-260
- Maricq A.**, Res Gestae divi Saporis, – "Classica et Orientalia", Paris, 1965, p. 103-112
- Marquart J.**, Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenaçi: mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Berlin, 1901
- Marquart J.**, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts, Leipzig, 1903
- Martin-Hisard B.**, Constantinople et les archontes du Monde Caucasiens dans le Livre des Cérémonies, II, 48, – "Travaux et Mémoires", 13, Paris, 2000, p. 359-530
- Meyer E.**, Geschichte des Altertums, Bd. III, Stuttgart, 1954 (1893)
- Minorsky V.**, La domination des Dailamites, Paris, 1932
- Minorsky V.**, Studies in Caucasian History, London, 1953
- Minorsky V.**, Caucasia IV: I. Sahl ibn-Sunbāt of Shakkī and Arrān; II. The Caucasian Vassals of Marzubān, – BSOAS, 1953, XV/3 (London), p. 503-529
- Mouraviev S. N.**, Trois études sur l'écriture aluanienne, – RĒarm., t. 27, 1998-2000, p. 1-74
- [**Movsēs Daxsurançi**=] The History of the Caucasian Albanians by **Movsēs Daxsurançi**, Translated by **C. J. F. Dowsett**, London, Oxford University Press, 1961
- Movses Kaghankatvatsi and/or Movses Daskhurantsi: Moses of Kaghankatuk and/or Moses of Daskhuran, – **A. J. Hacikyan, G. Basmajian, E. S. Franchuk, N. Ouzounian**, The Heritage of Armenian Literature, t. II: From the Sixth to the Eighteenth Century, Detroit, 2002, p. 171-172
- Mutafian Cl.**, L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle), t. I-II, Paris, 2012
- La Narratio de rebus Armeniae. Édition critique et commentaire par **G. Garitte**, Louvain, 1952
- Nöldeke Th.**, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Aus der arabischen Chronik von **Tabari** übersetzt von **Th. Nöldeke**, Leyden, 1879
- Pagliari A.**, Mediopersiano bitaxš, armeno bdeaxš: ὁ ὀρθολμὸς τοῦ βασιλέως, – RSO, Vol. XII, fasc. II, 1929-1930, p. 160-168
- Plinii Secundi** Naturalis historiae, Vol. I-X (LCL), Cambridge/Mass. – London, 1950-1962
- Plutarchi** Vitae parallelae, Recognoverunt **C. Lindskog et K. Ziegler**, Vol. 1-4, Lipsiae, 1914-1939
- Pomponius Mela**, Chorographie, Texte établi, traduit et annoté par **A. Silberman**, Paris, 1988
- Procopius**. De aedificiis, With an English translation by **H. B. Dewing**, Cambridge/Mass. – London, 1954
- [**Ptolemaei** =] **Claudii Ptolemaei** Geographia, Edit. **C. Müller**, Vol. I, Pars I, Parisiis, 1901
- Ptolemaios Klaudios**, Handbuch der Geographie, Griechisch – Deutsch, Herausgegeben von **A. Stückelberger** und **G. Grasshoff**, Basel, 2006
- Renoux Ch.**, Le lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes № Sin. 13 et № Sin. 55 (X^e-XIe s.). Essai d'interprétation liturgique, Turnhout, 2012 [PO, t. 52, fasc. 4, № 234]

- Res Gestae Divi Augusti. Monumentum Ancyranum, Edit. **Th. Mommsen**, Berolini, 1883
- Rufi Festi** Breviarum rerum gestarum populi Romani, Edit. **W. Foerster**, Hannover, 1874
- Runciman S.**, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge, 1929
- Sanjian A. K.**, A Catalogue of medieval armenian Manuscripts in the United States, Los-Angeles, 1976
- Schmitt R.**, Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden, Wiesbaden, 2009
- Skjærvø P. O.**, On a collection of Sasanian seals in Christie's New York, catalog of Antiquities. Friday 18 December 1998, – “Christie's”, 1998, p. 106-107
- Stephani Byzantii** Ἐθνικὸν quae supersunt, Edidit **A. Westermann**, Lipsiae, 1839
- Strabonis** Geographica, Recognoverunt **A. Meineke**, Vol. I-III, Lipsiae, 1915-1925
- Suetonii Tranquilli** De vita Caesarum, Recognoverunt **M. Ihm**, Lipsiae, 1907
- Tacitus Cornelius**, Historiae. Annales, Vol. 1-4 (LCL), Cambridge/Mass. – London, 1956
- Tarikh at-**Tabari**, Édition critique par **M. Abu-l-Fath Ibrahim**, t. IX, Le Caire, 1969
- Ter-Levondyan A. N.**, Notes sur le Šakē-Kambečan (Ier-XIVe siècle), – *REArm.*, t. XXI, 1988-1989, p. 321-331
- Tomaschek W.**, Albanoi, – PWK, Neue Bearbeitung, Hb. I, Stuttgart, 1893 (1958), S. 1303-1306
- Toumanoff C.**, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963
- Toumanoff C.**, Aransahikides ou Haykides? Derniers rois de Siounie, – ՀԱ, Ղ տարի, Վիեննա, 1965, էջ 169-176
- Toumanoff C.**, The third-century Arsacids, – *REArm.*, t. VI, 1969, p. 169-176
- Toumanoff C.**, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie – Géorgie – Albanie), Roma, 1976
- Traina G.**, Roman Perceptions of Caucasian Albania, – «ԼՂՀ անցյալը, ներկան և ապագան». Միջազգային գիտաժողով (Ստեփանակերտ, 2006), Եր., 2007, էջ 223-228
- Traina G.**, Mapping the New Empire: A Geographical Look at the 4th Century, – East and West in the Roman Empire of the 4th Century. An End to Unity?, Leiden – Boston, 2015, p. 49-62
- Trebellii Pollionis** Tyranni triginta, – *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by **D. Magie**, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, p. 64-151
- Trebellii Pollionis** Valeriani duo, – *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by **D. Magie**, in 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, p. 2-15
- Van Esbroeck M.**, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, – *REArm.*, t. VIII, 1971, p. 13-167
- Van Esbroeck M.**, Le résumé syriaque de l'Agathange, – *AB*, 1977, t. 95, fasc. 3-4, p. 291-358
- Yevadian M. K.**, Christianisation de l'Arménie, Retour aux sources, vol. II, L'oeuvre de saint Grégoire l'Illuminateur, Lion, 2008
- Yovhannēs Drasxanakertci**, Histoire d'Arménie, Introduction, traduction et notes par **P. Boisson-Chenorhokian**, Lovanii, 2004
- Yuzbašyan K.**, L'invention de l'alphabet arménien: de la lante parlée à la lante écrite, – *REArm.*, t. 33, 2011, p. 67-129
- Zuckerman C.**, À propos du Livre des cérémonies, II, 48, – “Travaux et Mémoires”, t. 13, Paris, 2000, p. 531-594

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԲԵՀ – Բանբեր Երեւանի համալսարանի (Երեւան)
ԲՀ – Բանբեր հայագիտութեան (Երեւան)
ԲՄ – Բանբեր Մատենադարանի (Երեւան)
ԳԱԹ – Գրականութեան եւ արուեստի թանգարան (Երեւան)
ԼՀԳ – ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների (Երեւան)
ՀԱ – Հանդէս ամսօրեայ (Վիեննա, Վիեննա-Երեւան)
ՀԺՊ – Հայ ժողովրդի պատմություն ՀԺՊ, հտ. I, II, III, Եր., 1971, 1984, 1976 (Երեւան)
ՀՍՀ – Հայկական սովետական հանրագիտարան (Երեւան)
ՄԱ – Մերձարար Արեւելք (Երեւան)
ՄՀ – Մատենագիրք Հայոց (Ամթիլիաս)
ՄՄԱԵԺ – Մերձարար եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ (Երեւան)
ՊԲՀ – Պատմա-քանասիրական հանդէս (Երեւան)
- ВА – Вестник арменоведения (=ԲՀ, Երեւան)
ВВ – Византийский временник (СПб., Москва)
ВДИ – Вестник древней истории (Москва)
ВИИАЭ – Вестник Института истории археологии и этнографии (Баку)
ВОН – Вестник общественных наук (=ԼՀԳ, Երեւան)
ДВ – Древний Восток (Երեւան)
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения (СПб.)
ЗВОИРАО – Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества (СПб.)
ИВГО – Известия Всесоюзного географического общества (Ленинград)
“Изв.” КОМАО – Известия Кавказского отделения Московского археологического общества (Тифлис)
ИФЖ – Историко-филологический журнал (=ՊԲՀ, Երեւան)
КВ – Кавказ и Византия (Երեւան)
МКА – Материальная культура Азербайджана (Баку)
ПИМК – Проблемы истории материальной культуры (Ленинград)
ПС – Палестинский сборник (Ленинград, СПб.)
СА – Советская археология (Москва)
СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (Тифлис)
СЭ – Советская этнография (Москва)
- AB – Analecta Bollandiana (Bruxelles)
BT – Bibliotheca Teubneriana (Lipsiae)
BSOAS – Bulletin of the School of Oriental and African Studies (London)
EI – Encyclopaedia Iranica (New-York)
IA – Iranica Antiqua (Leuven)
JONS – Journal of the Oriental Numismatic Society (London)
LCL – Loeb Classical Library (Cambridge/Mass.)
PO – Patrologia Orientalis (Turnhout/Belgique)
PWK – Paulys Realencyclopädie der Altertumswissenschaft (Pauly, Wissowa, Kroll), Neue Bearbeitung (Stuttgart)
RÉArm. – Revue des Études Arméniennes (Paris)
RSO – Rivista degli studi Orientali (Roma)
SI – Studia Iranica (Paris)

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաս Ա Կիրիկեան *Թագ.* 295, 296
 Աբաս *Թագ. Կարսի* 183, 242, 279, 280
 Աբաս *Թագ. Հայոց* 188, 189, 230, 244, 245, 278
 Աբաս, Իսրայել *քհ.* 151, 199
 Աբաս *կաթ. Աղուանից* 45, 97, 98, 104, 105, 111, 258
 Աբաս *սպարապետ* 142
 Աբբակում, Ամբակում 268
 Աբբաս Ա *Շահ* 216
 Աբբաս, Ապագ, Փոֆր Շահապագ Բ *Շահ* 209, 254
 Աբբասեաններ *խալիփայատոհմ* 133, 212
 Աբգարյան Գեորգ 110
 Աբգարներ *արքայատոհմ* 169
 Աբդալլա 190
 Աբեթ, Աբեթ *վրդ.* 256
 Աբեղեան Արտաշես 52
 Աբեղեան Մանուկ 31, 63
 Աբիշան 206
 Աբիդեմու 165
 Աբլ Աբաս 109
 Աբլ Ասադ 190 (*տե՛ս* Ստեփանուս Աբլ Ասադ)
 Աբու Աբդ ալ-Մալիք 230, (*տե՛ս* Էշխանիկ)
 Աբու Դուլաֆ (Abū-Dulaf Mis'ar Ibn Muhalhil, Абӯ Ду-
 лаф) 236, 237,
 Աբու Թահիր Յագիդ իբն Մոմամմադ 214,
 Աբու-Թուրաբ 154 (*տե՛ս* Ալի *խալիփայ*)
 Աբու-լ-Աբբաս ալ-Վարիսի 179, 180 (*տե՛ս* Սմբատ
սպարապետ)
 Աբու-լ-Կասիմ ալ-Ջիդանի 235
 Աբու-լ-Սուվար իբն Փադլ, Փադլուն 218, 274, 275
 Աբու-լ-Ֆաթ Իբրահիմ (Abu-l-Fath Ibrahim) 177
 Աբու Մուսլ (*տե՛ս* Նսայի Աբու Մուսլ)
 Աբուլաձե Իլիա 135
 Աբրահամ, Աբրիհամ *կրանաւոր, արեղայ* 253, 254
 Աբրահամ Աղբաթանեցի 10, 131, 135
 Աբրահամ Երեսնցի 206
 Աբրահամ Խոստովանող 72
 Աբրահամ *նախահայր* (Αβραάμ) 123
 Աբրահամեան Աշոտ Ա. 112
 Աբրահամեան Աշոտ Գ. 112, 128, 129, 137, 138
 Աբրահամեան Ռաֆայել (Абрамян Р.) 335
 Աբրահամեան Ռաֆիկ 102
 Աբրիհամ 253 (*տե՛ս* Աբրահամ կրանաւոր)
 Ագաթանգեղոս 26, 38, 61, 78, 81, 98, 117, 118, 122, 158,
 164-166
 Ագրլեան Հ. Սերովել *վրդ.* 277
 Ադարնատ Կոյր 186
 Ադոնց Նիկողայոս (Адо́нт Н., Adontz N.) 11, 12, 60-63,
 112, 114, 116-119, 121-127, 149, 152, 153, 158, 164,
 176, 179-181, 184-187, 223, 225, 229, 230, 237
 Ադրիան 258
 Ազախին *ամիրայ (տե՛ս* Ալազիզ)
 ալ-Ազդի 236 (*տե՛ս* Մոմամմադ իբն Ամմադ)
 Աթաբակ Իսան (*տե՛ս* Իսան Աթաբակ)
 Աթայեան Գեղամ 261
 Աթանազիինէ սբ. 71, 80
 Աթանաս, Աթանէս *եպ. Սոթքի* 328
 Աթանաս, Աթանէս *վնհ. Դադիվանքի* 326, 331
 Աթանաս, Աթանէս *քհ. Դադիվանքի, որդի Հասան*
Կրօնաւորեալի 313, 325-328
 Ալազիզ, Ազախին *ամիրայ* 218
 Ալեխանդր, Արեխանդր Մակեդոնացի 14, 15, 24, 165
 Ալեխիձե, Ջազա (Aleksidze Z.) 41, 91, 92
 Ալի, Աբու-Թուրաբ *խալիփայ* 154
 Ալի Աբմանի *ամիրայ* 179
 Ալի իբն Խայսամ 214
 Ալի-Լաշկարի Ա. (*տե՛ս* Լաշկարի)
 Ալի որդի Ապուլլի 185
 Ալիբեկովա Պատիմաթ (Алибекова П. М.) 161
 Ալիե Իգրար (Алиев И.) 22, 29, 47
 Ալիբերով Ալիբեր (Алиберов А. К.) 17, 22, 47, 161,
 190, 191, 213, 219, 220, 222, 231
 АЛИЯР Ы. КАЗИМ 161
 Ալիշան Հ. Աետոն 69, 111, 112, 113, 116, 118, 127, 198,
 200, 203, 206, 255, 257, 260, 261, 265, 278, 284, 327,
 330
 Ալի-Արսլան 274
 Ալի Իլիթուր 153
 Ալիբնան *Հաճաւցի* 209
 Ալավերդեան Գեորգ, Ալավերդով Եսրի 111, 123, 127
 Ակեացի *տոհմ* 62
 Ակինեան Հ. Ներսէս 7, 13, 66, 71, 75, 85, 86, 98, 100, 105,
 116, 131, 142, 149, 150, 172
 Ակոբոս 203
 Աղաբեկյան Մելաղա 17
 Աղայեան Դազարոս 108
 Աղայշան 206
 Աղբ 216 (*տե՛ս* Խաղբ, Խալիդ)
 Աղձնեան, Աղձնիք, Աղձնունիք, Աղձնեաց *տոհմ* 117,
 165, 166
 «Աղուանից գաազանագիր», «Աղուանից կաթողիկո-
 սացանկ» 96-99, 101, 104, 105, 145, 150
 «Աղուէնի կանոններ» 51, 67, 97, 99, 101, 107

- Անատեան Հրաչեայ 30, 58, 63, 86-88, 90, 103, 115, 127, 182, 183, 196, 223, 225, 233, 247, 248, 256, 257, 260, 268, 271, 277, 286, 291, 300, 301, 311, 317, 327, 328, 347, 350
- Ամատունի Սանակ *վրդ.* 225
- Ամատունի *տոհմ* 167, 168
- Ամբակում (*տե՛ս* Արբակում)
- Ամիր Մոմնի, Ամիր Մոմնի 177
- Ամիրամաշիկի Շալա 37
- Ամիրխան Հաճաւցի 209
- Ամիրբնան Հաճաւցի 209
- Ամմիանոս Մարկէղիմոս (Ammianus Marcellinus) 29, 75
- Այթբերով Թիմուր (Айтберов Т. М.) 161, 185
- Այվազեան Գրիգորի (Айвазян Г.) 87, 107
- Այվազեան Սամուէլ 299, 324, 325
- Այտղէն բէկ 206
- Անակ Պարթև 38
- Անահիտ 22, 108 (*տե՛ս նաեւ* Սելենէլ)
- Անանեան Հ. Պօղոս 13, 78, 80, 99, 110, 117
- Անանիա Մոկացի 131, 183, 184, 188, 229-231, 236, 241, 247, 248, 274, 276, 277, 279, 283, 284, 288, 289, 302
- Անանիա Շիրակացի, Շիրակունի (Ananias of Širak) 17, 112, 113, 128, 136, 137
- Անանիա Սիւնեաց եպ. 74, 90, 91
- Անանուն Զրուցագիր 227, 238, 244 (*տե՛ս* Շապուն)
- Անանուն Կաղանկատուացի 11, 131, 149, 150, 201, 276, 305
- Անասեան Յակոբ 8, 13, 113-117
- Անաստաս Կայսր 103, 110
- Անգեղտան *տոհմ* 117
- Անրոկ 118
- Անթաբեան Փայլակ 210
- Անուշիրուան, Ատըլ Նուշիրուան 162, 215, 221, 222 (*տե՛ս* Խոսրով Անուշիրուան)
- Անուշիրուան իբն Լաշկարի 274
- Անտիոխոս զօրավար 168
- Անտիոխոս Սուրատեզոս (Антиох Стратиг) 135, 150
- Անտոնիոս 168
- «Աշխարհացոյց» 10, 41, 42, 44-51, 55-65, 69, 128, 129, 133-140, 146, 157, 168, 171, 176, 186, 193, 194, 198-200, 203, 211, 215, 221, 232, 233, 253, 255, 257-259, 292, 293, 302
- Աշոտ, Աշատ Ա Բագրատունի *թագ.* 9, 141, 179, 188, 189, 223-227, 239, 268
- Աշոտ Արծրունի *թագ.* Վասպուրականի 283
- Աշոտ Արծրունի *իշխ.* 188
- Աշոտ Բ Երկաթ *թագ.* 183, 189, 230, 248
- Աշոտ Բագրատունի *իշխ.* Հայոց է դ. 156
- Աշոտ Գ Ողորմած *թագ.* 183, 268, 276-280, 286
- Աշոտ զահերեց *իշխ.* Սիւնեաց ժ դ. 247
- Աշոտ Դ *թագ.*, հայր Գագիկ Բ-ի 278, 283, 286
- Աշոտ *իշխ.* Մոկաց 244
- Աշոտ *իշխ.* Սիւնեաց Թ դ. 146, 158
- Աշոտ Մասակե 178, 179
- Աշոտիկ, Աշոտ հայր Բաղաց *թագ.* Գրիգոր Ա-ի 248, 249, 252
- Աշուշայ 89, 90, 172
- Աշուրբէլի Սատա (Ашурбейли С.) 215
- Ապիանոս (Arianus) 24, 26, 27, 30, 55
- Ապու Ալի, Ապուլի Հայկազունի *իշխ.* Խաչէնի 7, 158, 175, 183-185, 225
- Ապամուսէ (*տե՛ս* Նայի Աբու Մուսէ)
- Ապուշամբ *իշխ.* Վայոցձ Զորոյ 244
- Ապուսանկ Արծրունի *թագ.* 283
- Ապուսեթ 178
- Առան 67, 73, 102, 115, 157-159, 173, 175, 353, 355-358 (*տե՛ս նաեւ* Նոան)
- Առանշան *արքայատոհմ* 160, 353, 356, 358
- Առանշանիկ, Առանշահեան, Առանեան *տոհմ* 12, 67, 102, 108, 151, 157, 159-162, 172, 173, 175, 187, 192, 241, 353, 354, 356, 358 (*տե՛ս նաեւ* Նոանշանիկ)
- «Առաքելական կանոններ» 79, 85, 99
- Առաքելեան Բաբկէն 155, 223
- Առաքելեան Եւոքի 297
- Առաքելեան Վարազ 7, 9, 67, 116, 123, 200, 201, 224, 238
- Ասարով Վագիթ (Асаров В. А.) 20
- Ասայ *թագ.* 68, 94
- Ասբէ, Ասթի, Սթի, Սթէ Կին Իւսնէ Աթաբակ Խէրխա-նի 346, 347, 350
- Ապանբէկ, Ապանպէկ, Ապան Մամիկոնեան 314, 347-349, 354, 356, 358
- Ապանով Գարդաշխան (Асанов Г.) 29
- Ատոլիկ, Ստեփաննոս Տարօնեցի 75, 141, 147, 156, 179, 182, 183, 185, 188, 190, 197, 218, 226, 234, 241, 242, 244, 245, 249, 274, 278
- Ասպետ *տոհմ* 116, 117, 166, 167 (*տե՛ս նաեւ* Բագրատունիներ)
- «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն» 137
- «Աստուածաշուն» 71, 91, 115, 123, 126
- Աստուածատուրեան Արապկեցի Թաղէս *վրդ.* 126
- Ասիա Կին Գրիգոր Զինուորի 319, 329-332, 350
- Ասիագոր 38
- Ավրաբեգեան Մայիս 330
- Ատըլ Նուշիրուան 215 (*տե՛ս* Անուշիրուան)
- Ատում 206
- Ատրնեւսեմ Եղբայր Սահակ Սեւադայի 182
- Ատրնեւսեմ *թագ.* Գորոզուի 251, 252, 266, 273, 275
- Ատրնեւսեմ *թոռ* Սահակ Սեւադայի 182, 248, 251, 252
- Ատրնեւսեմ Համամեան, Ադարնասէ, Ադգար-Նարսա *թագ.* Շաքիի 183, 184, 228-231
- Ատրնեւսեմ, Մուսախ որդի Սահիլի 7, 172, 175, 180-182, 184-188, 190, 211, 301, 354, 356, 358

Ասորներսն որդի Դաւիթ Անհողինի 252
 Ասորներսն որդի Իշխանիկի 230
 Ասորսպատէս 14
 Ասամ նահեպետ 165
 Ասամեան Հ. Սամուել *վրդ.* 176
 Արզովաթրոն, Արզու խաթրոն *կին Վախտանգ Հա-
 թերբբու* 202, 304, 308, 309, 320, 321, 328
 Արզովաթրոն *կին Վախտանգ Տանգիկի որդի Զա-
 քարէի* 334
 Արիոս 344
 Արիստակէս կաստիվերացի, կաստիվերցի (Аристакэс
 Ластиверци) 237, 242, 278
 Արիստոթըրոս 15
 Արծրունիներ *տոհմ* 9, 116, 117, 193, 283, 308
 Արդարեաններ *տոհմ* 335 (*տե՛ս նաեւ* Զափառեաններ)
 Արդուն 343
 Արմայէլ Միհրական 172
 Արշակ Ա *թագ.* 32, 33
 Արշակ Բ *թագ.* 116, 118, 170
 Արշակ Գ *թագ.* 122
 Արշակ *թագ.* Պարթեւքի 116
 Արշակունի *արքայատոհմ (աղուան)* 36, 66-68, 72, 73,
 75, 76, 102, 109, 160, 173, 288, 352, 353, 355-358
 Արշակունի *արքայատոհմ (հայ)* 5, 32, 36, 68, 70, 72,
 76, 88, 89, 109, 116, 118, 119, 127, 159, 164, 165, 168,
 170, 171, 173, 175, 352, 355, 357
 Արշակունի *արքայատոհմ (մասքութ)* 73, 281, 352-357
 Արշակունի *արքայատոհմ (պարթեւ)* 35-38, 68, 98, 158
 Արուինան, Արուեստան *տոհմ* 152
 Արշիլ, Արծիղ *թագ.* Վրաց Ե դ. 86, 88
 Արշիլ *թագ.* Վրաց Ը դ. 186
 Արսէն Սափարեղի 105, 131
 Արսվաղէն, Արսվաղ 86, 88, 90 (*տե՛ս* Եսվաղէն)
 Արտաբասսիս Ասորի (Artabassis Syrus) 40
 «Արտագեան յիշատակարան» 98
 Արտամոնով Միխայիլ (Артамонов М. И.) 95, 96, 234
 Արտաշէս Ա *թագ.* 19, 31, 63
 Արտաշէս, Արտաշիր Գ *թագ.* 86-88, 122-125, 173
 Արտաշէս *թագ.* 39, 40 (*տե՛ս* Ուրմիզդ-Արտաշիր)
 Արտաշէս *թագ.* 34 (*տե՛ս* Տրդատ Ա)
 Արտաշիսեան *արքայատոհմ* 31, 33, 149, 175,
 Արտաշիր Ա, Սասանեան 75, 123-125, 160, 161
 Արտաշիր Բ Սասանեան 75, 124
 Արտաշիր Գ Սասանեան 149
 Արտաշիր (*տե՛ս* Արտաշէս Գ)
 Արտաւազդ, Արտաշիր, Artavasdes 39, 40, 127 (*տե՛ս* Ու-
 միզդ-Արտաշիր)
 Արտաւազդ Բ *թագ.* 30, 31, 168
 Արտաւազդ Մամիկոնեան 79
 Արտաւան Գ, Արտաբանոս 32, 33
 Արտաւան Զ, Արտեան 38

Արրիանոս Փլափոս (Arrianus) 14, 15, 35, 169
 Ասագ ամիրսպասապար 337
 Ասագեան Սուրէն 258, 300, 347
 Ասառանջան 192 *տե՛ս* (Աեաղա Ասառանջան)
 Ասարան 315
 Աստեացիք *տոհմ* 158 (*տե՛ս* Ոստեացիք)
 Ասելիանոս (Aurelianus) *կայսր* 40
 Ասելիոս Վիկտոր (Aurelius Victor Sextus) 29
 Ավիշին 225, 226 (*տե՛ս* ալ-Աֆշին)
 Ափրիկանոս (*տե՛ս* Յովիոս Ափրիկանոս)
 Աֆեմեանեաններ *արքայատոհմ* 14, 16, 18, 24, 31, 164,
 165, 169
 ալ-Աֆշին Հայրար իբն Քաուս 182, 225, 226

 Բաբաեա Իլեաս (Бабаев И. А.) 15, 20, 22, 48
 Բաբախանեանց Առաքէլ (*տե՛ս* Ալօ)
 Բաբել, Բաբան, Բաբաֆ, Մանադի 8, 143, 177, 180, 181,
 185, 187, 190, 192, 253
 Բագարատ Բագարտունի *կողմնակալ* 167, 168
 Բագարատ, Բոմբատ *սպարապետ, որդի Աշոտ Մաս-
 կերի* 178, 179
 Բագարատ *թագ.* Վրաց ԺԱ դ. 272, 275
 Բագարտունեաց *տոհմ* 7, 9, 11, 12, 116, 117, 133, 166,
 173, 175, 178, 184, 186, 187, 189, 193, 217, 219, 223,
 224, 227, 235, 239, 246, 249, 252, 272, 276, 279, 290
 Բագարտունիներ Շաֆիի (*Տարօնի*) 173, 189, 190, 192,
 223-226, 228, 231, 241, 273, 353, 354, 356, 358
 Բաղալեան Գեղամ 13, 195, 202
 Բաղալեան Հայկ 100, 155, 183, 351
 Բախ Մարկո (Bais M.) 19, 22
 ալ-Բալազորի (Балазорн) 103, 160, 163, 182, 192, 211,
 212, 221
 Բալայեան Մելանիա 202, 286
 Բալիզ 206
 ալ-Բախիլի 211 (*տե՛ս* Սալման իբն Ռաբիա)
 Բակ Խաղբակեան 294
 Բակշի Կիմ 255
 Բակուր *արքայազն* 81
 Բակուր *թագ.* 61 (*տե՛ս* նաեւ Պակուրոս)
 Բակուր *թագ.* Վրաց 86, 88
 Բանում Գուր (*տե՛ս* Վաւան Ե)
 Բայբուրջյան Վանան 238
 Բայրամեան Հրաչիկ 280
 Բասմաջեան Գաբրիէլ (Basmajian G.) 148
 Բարդուղիմէոս (*տե՛ս* Բարթոլոմէոս *առաք.*)
 Բարթիկեան Հրաչ 68, 78, 98, 188, 228, 234, 246, 268, 277,
 280,
 Բարթոլմէ կաթ. Վրաց 132
 Բարթոլիմէոս *առաք.* 97, 277
 Բարխուպարեան Սեդրակ (Бархударян С.) 11, 45, 46,
 109, 180, 182, 186, 203-205, 216, 220, 223, 226, 236,

247, 248, 255, 265, 267, 281, 282, 295, 305, 307, 319-321, 330, 333, 334, 336-340, 345, 348-350

Բարխադարեանց, Բարխաուարեանց Մակար 11, 45-49, 51-54, 131, 197, 200, 202, 203, 206, 209, 243, 252-257, 260, 281, 282, 286, 293, 302, 307, 311, 312, 318, 328, 330, 331, 333, 339, 340, 345, 348

Բարսեղ Անեցի *կաթ.* 285, 288, 291

Բարսեղեան Յովն. 58

Բարտոլոյ Վասիլի (Бартольд В. В.) 215

Բարսա-նուին 350

Բախիխանով Աբասկուլի-Աղա (Бакиханов А.) 7, 56, 314

Բեզարեան Գրիգոր 13

Բելեան Վիկտոր (Беляев В. И.) 212

Bekkerem I. 33

Բենիամին, Բենիամին *Էրեց* 5, 87, 90, 91, 353, 355, 357

Բերգբրոյ 172 (*տե՛ս* Վարագ-Բակուր)

Բիլ 244

Բիւր 244, 245 (*տե՛ս նաև* Կոստանտինէ, Թեառա)

Բիւզանդացի Նորայր 13, 138

Բնդոյ 161

Բոզոյեան Ազատ 266, 273, 287

Բոլտունովա Աննա (Болтунова А. И.) 20

Բոյս Մերի (Boyce M.) 161

Բոստուր Կիֆորդ (Босворт К. Э.) 217, 218, 230, 274

Բորգբրոյ 172 (*տե՛ս* Վարագ-Բակուր)

Բուսսոն-Շնորհոկեան Պատրիսիա (Boisson-Chenorhokian P.) 141

Բուզան, Պուզան, Պուրայ 270, 271

Բուզանդ (*տե՛ս* Փաստոս Բուզանդ)

Բուխդեան (*տե՛ս* Բուվեյնեաններ)

Բուզակով Պաւել (Булаков П. Г.) 236

Բուրայ, Բուխայ, Բուլխա, Պուրայ *սասրկան* 180-182, 185, 188-190, 216, 234

Բուրայ *մոնղոլ հարկահան* 341

Բունիսթով Զիա 8, 9, 177, 187, 223, 275, 303

Բուսսէ Հերիբերտ (Busse H.) 238

Բուվեյնեան, Բուխդեան *տոհմ* 217, 238

Բրոկ Սերաստիան (Broch S.) 154

Բրոմլեյ Յուլիան (Бромлей Ю. В.) 240

Բրոսէ Մարի (Brosset M.) 311, 312

Բրունտ Պիտեր (Brunt P.) 14

Բրուսեան Գրիգոր 126

Գաբեղեան *տոհմ* 246

Գաբրիէեան Ռոզա (Габорилян Р. А.) 32, 35

Գագիկ Ա *թագ. Վասպուրականի* 218, 242, 246, 283

Գագիկ Ա Շահնշահ *թագ.* 218, 242, 276-279, 283, 285, 286

Գագիկ Գորոզուի *թագ. Գագիկի պապ, որդի Վաչագանի* 244, 282 (*հմմ.* Գոշազգակ)

Գագիկ *թագ. Գորոզուի* 243, 244, 282

Գագիկ *թագ. Կախէթի* 272, 275

Գագիկ *իշխ.* *Տարօնի* 244

Գագիկ *որդի Համամի* 275

Գագիկ *որդի Հասանի* 297

Գագիկ *որդի Շահանի* 297

Գալլո Ալեքսանդր (Галло А. В.) 103, 105, 151

Գագրիկան, Գաշրիկան *տոհմ* 246

Գալերիոս *կայսր* 77, 288

Գալեան Ռուբեն 49

Գալստեան Համբարձում (Galstyan A.) 37, 87, 107, 239, 290

«Գաննամակ», Գաննեանկի 10, 63, 89, 111, 112, 114-117, 119, 121-122, 125-128, 246

Գալտ 216 (*տե՛ս* Խաղթ, Խալիդ)

Գամկրելիձէ Թամազ (Гамкреладзе Т. В.) 59, 195, 196, 260

Գայիանէ *սբ.* 67, 107, 108

Գաշրիկան (*տե՛ս* Գագրիկան *տոհմ*)

Գաշիե Մոսթրազալի (Гашиев М. С.) 22, 47, 69, 70, 74, 75, 95, 96, 159-161, 213

Գարգաո 158 (*տե՛ս* Կարկաո)

Գարգարացի *տոհմ, իշխ.* 90, 158, 159, 167, 175, 352, 355, 357

Գարդանացի, Գարդանեցի, Գարդանատեր *տոհմ* 121, 155, 158, 159, 172-175, 183, 352, 353, 355-358

Գարիտ Ժերար (Garitte G.) 78-80, 84, 98, 122, 166

Գարսոյեան Նիմա (Garsoïan N.) 112

Գեսարգե *թագ. Վրաց, ԺԳ դ.* 308

Գեղասիոս Կեսարացի 81

Գեորգ միաբան Հասապտուկի 316

Գեորգե *թագ. Վրաց, ԺԳ դ.* 324

Գեորգի *թագ. Աղուանից* 280 (*տե՛ս* Գուրգէն *թագ. Չորագետի*)

Գեարգ, Գիորգ *քուերորդի Հասան Կրօնաւորեալի* 322

Գեարգ *սբ. (տե՛ս* Գեարգ *սբ.*)

Գեարգ Փառաշ 345, 348

Գեարգեան Գիւրարի (Геворкьян А. П.) 45

Գեարգեան Տիգրան (Геворкьян Т.) 94

Գեարգ, Գեարգ, Գիորգ *սբ.* 298, 346

Գեարգ, Գեարգիոս, Գեարգ, Գիորգ Գառնեցի *կաթ.* 140-142, 146, 224-226, 268

Գեարգ Ռաշայնացի 154

Գըրնէ Ֆրանսուա (Gurnet F.) 108, 109

Գիզբուլաե Մագումադ (Гизбулаев М. А.) 103, 161, 232

Գիորգ *սբ. (տե՛ս* Գեարգ *սբ.*)

Գիորգ (*տե՛ս* Գեարգ *քուերորդի*)

Գիորգի *որդի Կոստանդին Գ-ի* 245

Գիպերտ Յոստ (Gippert J.) 41, 91

«Գիւր Գրիգորիսի» 79

«Գիւր թղթոց» 45, 110, 126, 131, 142

Գիլխանդանեան Յովն. 142

Գիստ Արամեզացի *Էպ., կաթ.* 84, 85, 288
 Գմիրեա Կիպրիա (Гмيريا А. Б.) 151
 Գնեա Պոմպեա (*տե՛ս* Պոմպեա)
 Գնթունեաց, Գնդունեց *տո՛հմ* 246
 Գնունեաց *տո՛հմ* 246
 Գոլիաձէ Վախթանգ (Гонладзе В. И.) 171
 Գոլոբկինա Թամարա (Голобкина Т. И.) 20
 Գողազգակ (*տե՛ս* Գողազգակ)
 Գողեանմ, Գողենեցի, Գողեանմ, Գողանմ, Բաշեանմ,
 Գոշեանմ 62
 Գողքնեցիներ, Գողքան տէրեր *տո՛հմ* 62, 63
 Գոնցա թոռն Դասփանց 197, 331, 332
 Գոշազգակ, Գոշակտակ, Գոշազգակ 244, 276, 277, 282
 (*հմմ.* Գազիկ որդի Վաշագանի)
 Գոշարի Գոշար (Гоншары Г.) 18
 Գոռամ *իշխ.* Տայոց 244, 246
 Գորգասալ 106 (*տե՛ս* Վախթանգ Գորգասալ)
 Գորգէն *իշխ.* Վասպուրականի 244, 246
 Գորգոնիս 132
 Գորոզուայ, Գորոզունի *տո՛հմ* 117, 158, 176, 352, 355, 357
 Գուարամ Ա 132, 157
 Գուգարացի *տո՛հմ* 117, 176
 Գուրգեն Հաղբատցի 267
 Գուրգէն Անձեւացի 279, 280
 Գուրգէն թագ. Չորագետի 184, 241, 247, 279, 280
 Գուրգէն թագ. Վրաց 108
 Գուրգէն *իշխ.* Վրաց, է դ. 132
 Գուրգէն *իշխ.* Վրաց, Ժ դ. 230, 245
 Գրասնոֆ Գերդ (Grasshoff G.) 40
 Գրեագնեալի Պետար (Грязневич П. А.) 217
 Գրեգուար Անրի 234
 Գրիգոր Ա, Գրիգորէ, Կարա-Գրիգոր Ծարեցի 12, 298,
 318-320, 324, 325, 328, 332, 339, 354, 356, 358
 Գրիգոր Ա թագ. Բաղաց 248, 249, 252, 275
 Գրիգոր Ապիրատ, Ապիրատեան 271, 315
 Գրիգոր Ատրնեսունեան 172, 182-185, 187, 251, 302
 Գրիգոր Բ թագ. Բաղաց 248, 276, 281, 286, 287, 314-316,
 354, 356, 358
 Գրիգոր Բ Մամիկոնեան Դսեղի 347
 Գրիգոր Բ Մեծ, Դապի Ծարեցի 318, 319, 321, 322, 331,
 351, 354, 356, 358
 Գրիգոր Գ Զինուոր Ծարեցի 201, 319, 329-332
 Գրիգոր, Գրիգորէ, Գրիգորիս քհ., որդի Հասան Կրօ-
 նատրեայի 307-309, 318, 320, 324-328
 Գրիգոր, Գրիգորէ քհ., որդի Զաքարէ-Սակոի 333
 Գրիգոր Էպ. Ամարասայ 333
 Գրիգոր Էպ. Խաչէնցի, ԺԳ դ. 298, 336
 Գրիգոր Էպ. Սոթքի, Ժէ դ. 328
 Գրիգոր Էրէց 141
 Գրիգոր թագ. Գորոզուի 251, 252, 263, 266, 269, 273

Գրիգոր թագ. Փառխոսի 183, 218, 241, 242, 252, 274-
 276
 Գրիգոր ժառանգաւոր Դադիվանքի 326
 Գրիգոր *իշխ.* Աղձնե[ա]ց 244
 Գրիգոր *իշխ.* Խաչէնի, Ժ դ. 183, 184, 188, 229, 230, 241
 Գրիգոր *իշխ.* Սիւնեաց, Թ դ. 185
 Գրիգոր Լուսատրիչ 67, 69, 71, 77-85, 98, 107, 108, 118,
 122, 130, 147, 148, 153, 166, 167, 221, 283, 285, 288,
 289, 300, 324, 325, 333-337, 346
 Գրիգոր Խլաքեցի 331
 Գրիգոր կաթ. Աղուանից, Զ դ. 98
 Գրիգոր կաթ. Աղուանից, Ժէ դ. 202
 Գրիգոր կաթ. Աղուանից, ԺԸ դ. 257
 Գրիգոր հայր Սէտրի 209
 Գրիգոր Հեղուք Տղայ 298, 300, 325, 336-338
 Գրիգոր Մագիստրոս 234, 290, 291, 315
 Գրիգոր Մամիկոնեան *իշխ.* Հայոց 156
 Գրիգոր Մամիկոնեան որդի Քուրդկայ 185
 Գրիգոր Մեծ Խօխանաբերդցի 294-299, 317, 318
 Գրիգոր որդի Գերգ Փառաշի 345
 Գրիգոր որդի Դեսուսի 297
 Գրիգոր որդի Զաքարէ-Սակոի 325
 Գրիգոր որդի Հարբաձայրի 340
 Գրիգոր որդի Սահակ Սեւադայի 183, 248
 Գրիգոր որդի Վախտանգ Հաթերբցու 320
 Գրիգոր Զարեբդարցի 305, 306
 Գրիգոր Ռաժիկ 171
 Գրիգոր Սուպան 181
 Գրիգոր Վկայասէր 285
 Գրիգոր վնհ. Հասպատուկի 316
 Գրիգոր վնհ. Մեծարանից Ա. Յակոբավանքի 325, 337
 Գրիգոր վնհ. Վաղուհասի 314
 Գրիգոր (*տե՛ս* Ալի)
 Գրիգոր Տոստորդի 324
 Գրիգոր Քեսունցի 287
 Գրիգոր քհ. Դանձասարի 197
 Գրիգոր քհ., եղբայր Հասան Կրօնատրեայի (*տե՛ս*
 Գրիգորէ քհ., եղբայր Հասան...)
 Գրիգոր քուերորդի Հասան Կրօնատրեայի 322
 Գրիգորեան Գնել 178, 180
 Գրիգորեան Գրիգոր 12, 238, 248, 252, 264, 287, 316
 Գրիգորեան Մարիամ 179
 Գրիգորեան Մեսրոպ վրդ. 146
 Գրիգորեան Սամուկ (Григорян С.) 265
 Գրիգորէ, Գրիգոր քհ., եղբայր Հասան Կրօնատրեա-
 լի) 307, 313, 317, 318, 320, 325, 326
 Գրիգորէ քհ. Խութեցի 209
 «Գրիգորի վարձ» 78-81, 84, 85, 98, 122, 166, 167
 Գրիգորիկ հայր Հասանի 270
 Գրիգորիս Էպ. Հաղբատի, ԺԳ դ. սկիզբ 323
 Գրիգորիս կաթ. Աղուանից, ԺԶ դ. 253, 254

Գրիգորիս Մանուկ *էպ.*, *կաթ.* 45, 64, 67, 69-72, 76, 83, 97-99, 101, 106, 108, 167, 221, 261, 262, 288

Գրիգորիս *վնճ.* Դադիվանքի, որդի Վասակ Նահա-տակի 319, 320, 327

Գրիգորիս *քհ.*, որդի Հասան Կրօնատրեալի (*տե՛ս Գրիգոր քհ., որդի Հասան...*)

Գրիմլե Վենանս (Grumel V.) 153, 191

Գրոսե Ռենե (Grousset R.) 153

Գրիաշարյան Ա. (*տե՛ս Կրկեաշարեան Սիմոն*)

Գոշեանն (*տե՛ս Գոշեանն*)

Դադեան, Դատեան հաշիկ *վրդ.* 83, 199, 253, 255, 256, 258, 333, 334, 348

Դադի, Դադե *առաք.* 319, 326

Դալլաբեան Սուրեն 265

Դանիկ Ասորի 91

Դանիկ երեց 70, 71

Դանիկ *քհ.* Տրիոյ 258

Դանիկեան Էդուարդ 130, 196, 311, 312, 341

Դասխուսանցի (*տե՛ս Մովսէս Դասխուսանցի*)

Դավիդ *Կոմերեցի* 207

Դատոս, Դոստա, Կոստանդին Գ *թագ. Աբխազաց* 244

Դար հայր Տօղանի 294

Դարբինեան-Մելիքեան Մարգարիտ 9, 170, 302

Դարեն Ա 18, 165, 167

Դարեն Գ 14, 15

Դաբակ Քերթոլ 155

Դաբեան Համլետ 81

Դաբոն *Խօխանաբերդցի* 298

Դալիք Աննոդին 252, 272, 285, 291

Դալիք-Բէլ 176

Դալիք *էպ. Մեծ Կողմանց* 201,

Դալիք *էպ. Սիւնեաց* 141,

Դալիք *կաթ. Աղուանից, Դ դ.* 98, 99

Դալիք *կաթ. Աղուանից, Ժ դ.* 284, 286

Դալիք հայր Պետրոսի 226

Դալիք մագիստրոս, կուրապաղատ 237

Դալիք Մոլորեցուցիչ 321

Դալիք որդի Աշոտ Մսակերի 178

Դալիք որդի Սահակ Սեւադայի 183, 248

Դալիք *վրդ. Հաթերքցի* 308

Դալիք *քհ., գրիչ* 129, 137, 159

Դալլայ որդի Վախտանց Տանգիկի (*տե՛ս Դոլայ*)

Դալի իշխանուհի (*տե՛ս Դօլի*)

Դալի Ծարեցի 329-331 (*տե՛ս Հասան Բ Արիական*)

Դեակոնով Միխայիլ (Дьяконов М. М.) 105

Դելլիոս Քուիմոսո 21

Դեմեարե *թագ. Վրաց* 294, 295

Դեսում Խաղբակեան որդի Սիսաքի 298, 336

Դեսում հայր Հասանի 294, 297, 298

Դեսում հայր Շահանի 297, 299

Դեսում Չարեքդարցի 299

Դեսամեաններ 297-299

«Դերբենդ-նամե» (Дербент-наме) 69, 160, 161, 189

Դերենիկ Արծրունի *թագ.* 188, 283

Դեպարոս Սանանեցի 280, 284

Դինար *թագուհի Հերէթի* 230

Դիոկլետիանոս *կայսր* 36, 72

Դիոն Կասսիոս (Dio Cassius Cocceianus) 21, 24, 26-30, 33-35, 43, 55

Դիոս-Ջեա 22 (*տե՛ս Արամազդ*)

Դլենեաններ *տոհմ* 294

Դովետիանոս *կայսր* 21, 34

Դովսեթ Չարլզ (Dowsett C. J. F.) 7, 83, 284

Դոստա *թագ. Աբխազաց* 244 (*տե՛ս Դատոս, Կոստանդին Գ*)

Դոփանն (*տե՛ս Դօփեաններ*)

Դրեմեր Մարտին (Дремер М.) 26

Դոլայ, Դալայ, Սմկատ որդի Վախտանց Տանգիկի 310, 311, 336, 338

Դօլի, Դալի, Դոլի, Զախարեան *իշխանուհի* 12, 299, 318-326, 328-332, 339, 354, 356, 358

Դօլիեաններ, Դալիանն, Դօլիանն 12, 318, 329, 331, 332, 338, 354, 356, 358

Եակոբի 178

Եակոստ ալ-Համալի 103, 234

Եանովսկի Ալեքսանդր (Яновский А.) 42

Եգանեան Օնիկ 210, 254, 256

Եգր Արահեզացի *կաթ.* 105, 135, 149, 197

Եմիցկի Ան (Ельцицкий А. А.) 42

Ելուրկուց 287 (*տե՛ս Ելուրկուգեաններ*)

Եղիա Արհիշէցի *կաթ.* 10, 288, 289

Եղիազար *կաթ. Աղուանից, Է դ.* 156

Եղիազարեան Արման 6, 89, 133, 172, 174, 177, 179, 184, 187, 213, 223, 224, 226, 244, 247

Եղիազարոս Աարան 315

Եղիայ *քհ. Առաջածորի* 348, 349

Եղիշայ *առաք.* 73, 82, 97, 104, 109

Եղիշե պատմիչ 5, 62, 69, 84, 92, 93, 95, 96, 165, 172, 221

Եոլկով Սերգեյ (Юшков С. В.) 42

Եոսիֆով Եոսիֆ (Юсифов Ю. Б.) 17

Եոսան 67, 115, 159 (*տե՛ս Աոան*)

Եոանշանիկ *տոհմ* 12, 157, 175, 181, 191 (*տե՛ս Աոանշանիկ*)

Եսայի Աբու Մոսե, Ապրամոսե, Իսայ իբն Յուսուֆ 183, 185, 188-190, 193, 203, 229, 244, 253, 258

Եսայի Եղիպատուցի *կաթ.* 145

Եսայի երեց *գրիչ* 209

Եսայի թոռ Եսայի Աբու Մոսեի 244

Եսայի *կաթ. Աղուանից, ԺԷ դ.* 202

Եսայի Հասան-Ջալալեանց *կաթ. Աղուանից, ԺԸ դ.*
 255, 257, 307, 317, 318, 331, 338, 339
 Եսվաղէն *Յագ.* 68, 74, 75, 85, 86, 90, 92-94
 Երեմեան Սուրէն 24, 32, 38, 39, 42, 46, 48, 49, 51, 53-56,
 61, 63, 69, 86, 95, 121, 124, 128, 129, 134, 135, 137,
 138, 140, 187, 193, 194, 198, 201, 203, 208, 211, 255,
 257, 258, 260, 261, 302
 Երեմիա *կաթ. Աղուանից, Ե դ.* 86, 88, 90, 94, 97-99, 104
 Երեմիա *կաթ. Աղուանից, ԺԷ դ.* 202,
 Երիցեան Ալեքսանդր 131
 Երկայնաբազուկ *տոհմ 335 (տե՛ս Զաւարեաններ)*
 Երուանդ Վեդիմ *Յագ.* 169
 Երուանդեաններ, Երուանդունիներ 19, 65
 Եադեան Մաւսիմ (Yevadian M. K.) 78
 Եպատոր (*տե՛ս Միհրդատ Զ Եպատոր*)
 Եսեբիոս Կեսարացի 59, 77, 113
 Եստաթ, Եստատ *Թոռնեցի (տե՛ս Սմբատ Թոռնեցի)*
 Եստրոպիոս (Eutropius) 34

Զախարով Վաղիմիր (Захаров В. А.) 303
 Զարբանապետան Հ. Գարեգին 144
 Զարեան Արմէն 293
 Զարեմ *Յագ.* 19
 Զարմիրհ, Զառմիրհ Առանշահիկ 7, 157, 162, 172
 Զաւարեաններ *տոհմ 12, 302, 309, 325, 329, 332, 335,*
 338, 354, 356, 358
 Զաւարէ Բլուզ Վահրամեան 299
 Զաւարէ Զաւարեան *ամիրապատարար 310, 318, 322,*
 324, 328, 329, 332, 335, 338, 354, 356, 358
 Զաւարէ, Զաւարիա, Սակո, Սակաո, Նասրադօլա, Նա-
 սր-Պօլա, Նասրատապէ որդի *Վախտանդ Տանգի-*
կի 294, 309-311, 332-335, 338, 339, 354, 356, 358
 Զաւարէ *հայր Սարգիս ամիրապատարարի 338, 354,*
 356, 358
 Զաւարիա, Զաւարիաս *սբ.* 67, 70-72, 86, 101,
 Զաւարիա *իշխ. Գագեցի 298, 299*
 Զաւարիա *կաթ. Աղուանից, Ե դ.* 98, 99, 106, 108
 Զաւարիա *կաթ. Աղուանից, Է դ.* 150
 Զաւարիա Հոնտոր 288
 Զեյլին Կոնստանտին (Зейлин К. К.) 180
 Զեյքունեան Անդրանիկ 210
 Զենոն *կայսր 110*
 Զեախաս (*Ζησαχου*) 165
 Զես-Կիոս, Արամազդ 22
 Զլորին Գեմալի (*Злобин Г. В.*) 165
 Զոբէր, Զոբէրոս 30, 35, 72
 «Զօրանամալ» 10, 61, 62, 111-114, 117-121, 127, 158,
 165-167, 175, 246

 Էլիկոմ, Էլիգոմ Օրբէեան 327
 Էլիոս Սպարտիանոս (Aelius Spartianus) 35
 Էլզան 321

Էլտկուգեաններ, Ելտղկուգ 287, 295, 304, 306
 Էմին Մկրտիչ (Эмин Н. О.) 7, 15, 24, 43, 111, 112, 123,
 125, 127, 147, 197
 Էնֆիանեանց Աւետիք 111
 Էնֆիանեանց Համբարձում 111
 Էսբրուկ Միշել վան (Esbroeck M. van) 79, 110, 130, 142
 Էրատոսթենէս 15, 24, 43
 Էլիրիկեան Սերովբէ 111

Թագունի, Թագիկ դուստր Բաղայց Յագ. Գրիգոր Բ-ի
 312, 315, 318 (*տե՛ս Կատայ*)
 Թաղէ առաւելա 202 (*տե՛ս Դաղի առաք.*)
 Թաղէս *Էրէց 256*
 Թաղէս, Թաղէ *առաք.* 67, 73, 82, 97, 107, 277, 285, 291,
 319
 Թաթուկ Տեկորցի 278
 Թաթուն դուստր Քուրդ Անբերդցու 331
 Թանմազ, Թանեայմազ *շահ 206, 253, 254, 256*
 Թաներ *հարս Հասան Մեծի Սմբատ որդու 327*
 Թամար Յագուհի Վրաց 324
 Թամար *հարս Գրիգոր Հեղուբի 337*
 Թամսթէ կին Էլիկոմ Օրբէեանի 327
 Թանգիկ (*տե՛ս Վախտանդ Տանգիկ*)
 Թարգամոս 232
 Թարումեան Ռուբէն 13
 Թեկեթէ Հենրի (Thackeray H. St. J.) 32
 Թեաւաս 245 (*տե՛ս Բէր*)
 Թէոդոս *կայսր 335*
 Թէոդորոս *կրօնաւոր 141*
 Թէոդորոս Ոչտունի 133, 153
 Թէոփանէս հոստոսովանոզ 232
 Թէոփանէս Միտիլեմացի 20, 27-29
 Թոմսոն Ջէյմս (Томсон Дж.) 16
 Թոնդրակեցիներ 290
 Թոռնեցիներ *տոհմ 268*
 Թովմա Արծրունի 9, 169, 170, 178, 179, 182, 185-187, 190, 227
 Թովմա Սատաղեցի, Թωμδ Էպ. 80, 84, 98, 288
 Թորոս *զրիչ 113*
 Թորոսյան հոստով 308, 311
 Թումանեան Բենիկ 141
 Թումանով Կիրիլ (Туманов С. Л.) 12, 36, 114, 121, 132,
 163, 183, 187, 246, 281, 282, 312, 335
 Թօբուզ (*տե՛ս Ճարայկեանց Թօբուզ*)
 Թօփնեան Յարութիմ 253

Ժամկոչեան Յարութիմ (Жамкочян А. С.) 79, 80, 167
 Ժինիոս Ֆիլիպ (Gignoux Ph.) 95
 Ժուզէ Պանտելէյմոն (Жузе П. К.) 160

 Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի (*տե՛ս ալ-Ֆարիկի*)
 Իբն ալ-Սաիր 103, 160, 177, 179-181, 190
 Իբն ալ-Ֆակիհ 103, 160, 211, 232

Իբն Խորդադբեկն 103, 160, 161
 Իբն Հաուկալ (Ibn Hauqal) 176, 229, 230, 232, 235, 236, 247, 274, 283
 Իբն Միսկավայն 178
 Իլիևով Լեոնիդ (Ильи́ков Л. С.) 69, 70
 Իխարով Միխայիլ (ИХА́РОВ М. М.) 29, 37
 Ինմ Մաֆսիսիիան (Инт М.) 34
 Իշխանիկ Ա, Իշխանակ, Աբու Աբդ ալ-Մալիմ *Թագ. Շաբիրի* 184, 228-231, 241
 Իշխանիկ Բ, ալ-Մալիմ *Թուռ Իշխանիկ Ա-ի* 230
 Իսայ իբն Յաուսֆ իբն ուխտ Իսրիֆանուս (*տե՛ս* Եսայի Աբու Մուսե)
 ալ-Իսթահրի 228, 232
 Իսրիֆանուս 190, 244 (*տե՛ս* Ստեփաննոս Աբլ Ասադ)
 Իսնակ իբն Իսմաիլ իբն Շուայբ 182
 Իսմայիլ շահ 256
 Իսմիզադե Օմար (ИСМИЗАДЕ О. III.) 20
 Իսուբ Բագմատուսցի 256
 Իսրայել, Իսրայել, Աբաս *բ՛հ., եպ.* 151, 155, 199, 200
 Իսրայել *խմբագիր Յալամատուրբի* 340
 ալ-Իսֆահաննի 160
 Իրինարհոս 80
 Իրանէ Աթաբակ, Աթապակ, Խեթխան *որդի Հասան Զարարի* 314, 333, 336, 343, 344, 347-351, 354, 356, 358
 Իրանէ Զաֆարեան, Իրանէ ալ-Գուրչի *աթաբէկ* 302, 310, 311, 318, 319, 322, 324, 328, 329, 332, 335, 337-339, 354, 356, 358
 Իրանէ *որդի Վահատանգ Տանգիկի* 294, 309-311, 336
 Իրանով Վաչկելալ (Иванов В. В.) 59, 195, 196, 260
 Իզբաշեան Կարէն (Yuzbашyan K., Юзбашьян К. Н.) 13, 36, 63, 77, 87, 114, 115, 134, 178, 179, 233, 237, 239, 247, 249, 278, 286, 288, 290
 Լաբուր Ժերոմ (Labourt J.) 72
 Լազարեաններ 111, 268
 Լալայեան Երուանդ (Лалаян Е.) 20, 106, 243, 253,
 Լանկ-Թամուր 331
 Լաշկարի Բ 274
 Լաշկարի իբն Մոնամամադ, Ալի-Լաշկարի, Ալբարի, Ալբարի Ա 217, 218
 Լատիշեա Վասիլի (Латышев В. В.) 21, 40, 55
 Լաֆոնտէն Գի (Lafontaine G.) 72
 Լեբելեա Վալենտին (Лебедев В. П., Lebedev V.) 217-219, 270, 274
 Լեխատով Վադիմ (Левятов В.) 24
 Ալբարի, Ալբարի (*տե՛ս* Լաշկարի իբն Մոնամամադ)
 Լեոնտի Մոովելի (Мровелл Леонти) 36, 38, 232
 Լեոնտիոս 232
 Լեօ 195, 207, 210, 243, 253
 Լիկինիոս *կապր* 78
 Լինդսկոգ Կլաուս (Lindskog Cl.) 20

Լինչ Հենրի (Lintch H.) 52
 Լիպարիտ *հայր Մբատի* 267
 Լիսիցեան Ստեփան (Лиси́цин С.) 196
 Լիտաւրին Գենադի (Litavrin G. G.) 189
 Լիվիոս Տիտոս (Titus Livius) 26, 29
 Լիշից Վիկտոր (Лившиц В. А.) 94
 Լորդֆիլանդիսէ Մարիամ (Лордкипанидзе М. А.) 81, 229, 237
 Լուկոնին Վադիմիր (Луко́нин В. Г.) 38, 39, 72
 Լուկուլոս 24, 25
 Լուսատրիչ (*տե՛ս* Գրիգոր Լուսատրիչ)
 Լուցիոս Ֆլորոս (*տե՛ս* Ֆլորոս)
 Խազարաւնէ Նանա (Хазарадзе Н. В.) 17
 Խազը (*տե՛ս* Խաղը, Խալիդ)
 Խաթուն Դեսումեան 298, 299
 Խաթուն *դուստր Հասան Կրօնատրեալի* 312, 315, 318
 Խաթուն *Չարեքդարցի* 305
 Խալաթեանց Բագրատ 172, 176, 179, 190
 Խալաթեանց Գրիգոր (Халатянц Г.) 112, 114, 121, 124-127
 Խալափ *ամիրայ* 178
 Խալթ (*տե՛ս* Խաղթ, Խալիդ)
 Խալիդ իբն Յազիդ 190-192, 214, 216
 Խալիդով Անաս (Халидов А. Б.) 236
 Խալիդով Զաբբար (Халилов Дж. А.) 22, 48, 159
 Խաղթակ *որդի Զաշուռի* 294, 296, 315
 Խաղթակեաններ *տո՛հմ* 294, 296, 310, 315
 Խաղթ, Խալթ, Աղթ, Գաղտ, Խազը, Վիլթ (*տե՛ս* Խալիդ)
 Խալլուն իբն Նազմ 220
 Խալլամ իբն Խալիդ 214
 Խաչատուր Կելառացի 287, 330
 Խաչատրեան Ալեմսան (Хачатрян А.) 268
 Խաչատրեան Համօ (Хачатрян А. Н.) 113
 Խաչատրեան Հենրի 173
 Խաչեռեան Լեոն 125
 Խաչիկեան Լեոն 54, 201, 280, 281, 302
 Խառատեան Հրամուշ (Харатян Г.) 52
 Խեթխան, Խեթխան *որդի Հասանի* 344, 346, 349-351, 354, 356, 358 (*տե՛ս* Իրանէ Աթաբակ)
 Խեթբէգ 350
 Խնչիկ 106, 160
 Խոնկորիկ 71, 85, 86, 92, 101
 Խոյղան *որդի Հասան Կրօնատրեալի* 308, 309, 327
 Խոյղան *որդի Վասակ Նահատակի* 338
 Խոնդկարեան Արշամ 11
 Խոնձալ *կին Հասան Մեծի, ԺԴ դ.* 332
 Խոշ *Թոնուհի Գրիգոր Զինուորի* 332
 Խոստրովիկ *Չարեքդարցի* 306
 Խոսրով Ա Անուշիրուան, Ատըլ Նուշիրուան *արքայ* 95, 97, 103, 105, 110, 160, 162-164, 215, 221
 Խոսրով Ա Մեծ (=Տրդատ Բ) *Թագ.* 34, 36, 38, 61, 116

- Խոսրով Բ Ապրովզ *արքայ* 129-131, 135, 150, 157, 161, 162
 Խոսրով Բ Կոստկ *թագ.* 68, 70, 121, 168
 Խոսրով Գ *թագ.* 87, 122
 Խոսրով Գանձակեցի 291, 293, 316
 Խորեզմշահեր 302
 Խորենացի (*տե՛ս* Մովսէս Խորենացի)
 Խորիկեան Յովն. (Хорикян О.) 6, 14, 16-18, 37, 95, 174
 Խորիչան *կին Վախտանզ Տանգիկի* 309, 310, 338, 339, 354, 356, 358
 Խորիչան *կին Վախտանզ Տանգիկի որդի Զաքարէի* 335
 Խորիչան *կին Քուրդ Վաչուտեանի* 330
 Խորիչան Մամիկոնեան *Դսեղի* 314
 Խորապանդա *շահ* 254
 Խորշոյեան Էդուարդ (Хуршудян Э. III.) 94, 108, 109, 164, 200
 Խոս 88, 90, 172
 Խոշալ 338
 Ծաղկացի, Ծաղիացի, Ծովկեցի *տոհմ* 7, 158, 159, 175, 176, 352, 353, 355-358
 Ծերեթի Գեորգի (Церетели Г. В.) 165
 «Ծննդոց գիրք» 123
 Ծոպայա Գիի (Цупая Г. В.) 36, 131, 135
 Ծոփացի *տոհմ* 122
 Ծովկեցի *տոհմ* 158 (*տե՛ս* Ծաղկացի)
- Կարմլացի, Կարմեայ տուն *տոհմ* 62, 114, 165
 Կարանկատուացի, Կարանկայտուացի, Монсей Каганкатвацци 6, 7, 66, 131, 201, 203 (*տե՛ս նաև* Անանուն Կարանկատուացի, Մովսէս Դափտուանցի)
 Կայեն 263
 Կանայեանց Ստեփան 26, 200
 Կանիդիոս, Պուբլիոս Կանիդիոս Կրասսոս 21, 30
 «Կանոնագիրք Հայոց» 48, 51, 75, 99, 100, 126, 163
 Կապանաձէ Դափղ (Капаназе А. Г.) 132
 Կաստամովա Սառա (Касумова С. Ю.) 38, 95
 Կատայ, Թագուհի *դուստր Բաղդաց թագ. Գրիգոր Բ-ի* 287, 311, 312, 314, 315, 354, 356, 358
 Կատայ *քոյր Շահանդուխտ Բ-ի* 264, 274
 Կարագեղեան Յովն. 19, 58, 59, 61, 160, 194-196, 205, 208, 212, 260, 293
 Կարապով Նիկոլայ (Кардашов Н. А.) 46, 103, 160, 163, 228
 Կարապետ *գրիչ* 256
 Կարապետ *եպ.* (*տե՛ս* Տէր-Մկրտչեան Կարապետ)
 Կարապետեան Սամուկ (Карпетян С.) 48, 49, 51, 52, 54, 71, 163, 193, 195, 197, 199, 202, 203, 206-210, 237, 253, 254, 257, 265, 300, 304, 306-308, 312, 313, 315, 317, 319, 320, 322, 324, 326, 327, 329-332, 340
 Կարկառ, Գարգառ 158, 163, 167
 Կարտիր 36, 38
- Կասառ Ա Սասանեան 5, 66, 102, 103, 106, 108, 110, 160-163, 171, 353, 355, 358
 Կասառ Բ Սասանեան 149
 Կենտ Ռոլանդ (Kent R. G.) 18
 Կիզղեան Յովն. 13
 Կինան *տոհմ* 176
 Կիրակոս Գանձակեցի 70, 141, 146, 197, 208, 215, 284, 291, 298, 300, 301, 303, 308, 309, 318, 319, 321, 323, 324, 334, 336, 341-343, 350
 Կիրակոս Երզնկացի *վրդ.* 113
 Կիրակոս *վնճ. Զոխտ Պրոռաւածառ վանքի* 243,
 Կիրակոսեան Գեղամ 11, 318, 322, 326, 330, 332, 333, 351
 Կիրակոսյան Արքա 308, 311, 319, 321, 322, 325, 329-331
 Կիրժան 279 (*տե՛ս* Յովհաննէս Զմէշիկ)
 Կիրիկեաններ 252, 354, 356, 358
 Կիրիկէ Ա *թագ. Զորագետի* 272, 275, 285
 Կիրիկէ Բ *թագ. Կախէթի* 184
 Կիրիկէ Գ, Կուրիկէ *թագ. Մաճնաբերդի* 307, 311, 312, 318, 338, 354, 356, 358
 Կիրիոն *կաթ. Վրաց* 83, 131
 Կիրոս Ա Մեծ *արքայ* 18, 169
 Կլադիոս Պողոմէոս (*տե՛ս* Պողոմէոս)
 Կլեաշտոռնի Սերգէյ (Кляшторный С. Г.) 151
 Կլիմով Գեորգի (Климов Г. А.) 160
 «Կնիխ հաստոյ» 130
 Կոզեոն (*տե՛ս* Յովհաննէս Կոզեոն)
 Կոզլով Վիկտոր (Козлов В. И.) 240
 Կոզմոյեան Աւրմանուշ 303
 Կոլեանիկով Ալիյ (Колесников А. И.) 95, 161, 162
 Կոկոն 243
 Կոմիտաս, Կոմիտաս *կաթ.* 130, 131, 136
 Կոյֆման Ալեքսանդր (Койфман А. А.) 217-219, 270, 274
 Կոն (*տե՛ս* Ստեփաննոս Կոն)
 Կոնդրատենկո Նիլսէյ (Кондратенко Е.) 194, 210
 Կոնդրատե Սերգէյ (Кондратьев С. П.) 39
 “Conte de Vatchagan” 66 (*տե՛ս* «Վաչագանի վէպ»)
- Կոստանդ, Կոստաս, Կոստանդիանոս Բ *կայսր* 110, 153, 154
 Կոստանդեանց, Կոստանեանց Առաքել *վրդ.* 254
 Կոստանդիանոս, Կոստանդին Մեծ *կայսր* 76-78, 147, 168
 Կոստանդին Բարձրաբերդի *կաթ.* 340, 342,
 Կոստանդին Գ *թագ. Աբխազաց* 244, 245 (*տե՛ս* Դառոս)
 Կոստանդին Միրամանի *կայսր* 134, 227, 228, 230-235, 241, 246
 Կոստանեանց Առաքել 254 (*տե՛ս* Կոստանդեանց)
 Կոստանեանց Կարապետ 112-114, 225, 226, 234, 290, 291, 337, 341
 Կոստանտինէ, Բերթոն *Կոստանդին Գ-ի* 245
 Կովպեակի Սերգէյ (Ковалевский С. А.) 42, 44
 Կոտիս, Կոսիս 27
 Կոտովիչ Վադիմիր (Котович В. Г.) 27, 95, 189

- Կորթոլոն 22
 Կորթուացի, Կորթուաց *տոհմ* 117, 165, 244
 Կորիան (Koriouan) 63, 86-91, 94, 97, 117
 Կուարթատոս 59, 61
 Կուբադ Շիրւանի *արքայանուն* 222
 Կուրբեացեա Ալեքսանդր (Кудрявцев А. А.) 44, 95, 96
 Կույնջեան Տիգրան (Kouymjian D. K.) 222
 Կունեո Պաոլօ (Cuneo P.) 202
 Կուտտակ Շարդարեան 217, 219
 Կուրցիոս Ռուփոս (*տե՛ս* Ռուփոս Կուրցիոս)
 Կչիկ 205
 Կտրին 188, 193
 Կրամերս Յոհաննէս (Kramers J.) 236
 Կրասոս (*տե՛ս* Կանիլիոս)
 Կրեատաս 228, 231
 Կրիմսկի Ապոլոն (Крымский А. Е.) 48, 53, 160, 187, 223
 Կրիտով Միխայիլ (Кривов М. В.) 154
 Կրկեաշարեան Սիմոն, Գրեաշարյան Ա. 18, 20, 21, 164

 Հարբիանոս 35
 Հակկամ Հեթումեան 265, 269
 Հախնազար 206
 Հախվերդեան Սեբեղ 238, 287, 316
 Հակոբյան Ա. Հ. *եւն* (*տե՛ս* Յակոբեան Ալեքսան *եւն*)
 Հանուբ *Բագմատուացի* 256
 Համադ 216 (*տե՛ս* Մանմադ, Մոնամմադ իբն Խալիդ)
 Համազասպ *եպ. Հաղբատի* 299, 323
 Համազասպ-Մարծպան Մամիկոնեան 346
 Համազասպեան-Մամիկոնեաններ *տոհմ* 347, 349
 Համակար 244
 Համամ Բարեապաշտ, Արեւելցի, Հոմամ, Յովհաննէս
 Բագրատունի 182-190, 223-231, 239-241, 354, 356, 358
 Համամ իշխ. *Գանձիքի* 275
 Համամ իշխ. *Սոհաննի* 226
 Համբարեան Յ. 158
 Համբարձումեան Վազգէն 195
 Համդալլահ Դագվինի 275
 Հադար իբն Քաուս 182 (*տե՛ս* ալ-Աֆշին)
 Հայկ Նահապետ 67, 102, 157, 158, 160, 165, 173, 175, 186, 211
 Հայկազունի, Հայկազնեայ, Հայկեանք *տոհմ* 7, 157, 158, 165, 173, 175, 225, 238, 242, 270, 283, 353, 355-358
 Հայկունի 254
 Հայրապետ *եկեղեցի կառուցող*, 109,
 Հայրապետեան Շահէ՛ք՛. 273
 Հաննիբալ 63
 Հաշիմ իբն Սուրակա իբն Սալիս իբն Խալլուն 220
 Հաշիմ հայր *Նաջմի* 220
 Հաշիմեաններ *տոհմ* 219
 Հասան Ա. Խաղբակեան հայր *Նրջիսի* 295, 296

 Հասան Ա. *Ծարեցի* 12, 299, 318-320, 322, 324, 325, 328, 332, 354, 356, 358
 Հասան Բ Արիական, Արիացեալ, Դափ *Ծարեցի* 319, 321, 329-331, 351
 Հասան Դեսոմեան հայր *Խաթունի* 298
 Հասան թոռ Գրիգոր Հեշուբի 337
 Հասան թոռ Հասան Մեծի Սմբատ որդու 327
 Հասան իբն Կահրաբա 192
 Հասան իշխ. Սոթք-Մարի, Ժե դ. 328
 Հասան, Հասն դուստր Գրիգոր Մեծի 299, 300
 Հասան Մամիկոնեան *Խաչէնի* 344, 349
 Հասան Մեծ Դօփ իշխ., ԺԴ դ. 331, 332
 Հասան Մեծ Կօնատրեալ, Կօնատրեցեալ, Գեաւա-
 րեցի 12, 287, 292, 295-297, 300, 306-318, 320, 322, 325, 326, 328, 332, 335, 338-341, 354, 356, 358
 Հասան որդի Գոնցայի, ԺԴ դ. 331
 Հասան որդի Գրիգոր Զինուորի 332
 Հասան որդի Գրիգորկայ 219, 270
 Հասան որդի Դեսոմի 294, 297, 298
 Հասան որդի Վախտանգ Հաթերբցու 304, 320
 Հասան Զարեքդարցի 305, 306
 Հասան պարոն պապ Սէտրի 209
 Հասան Զալալ Դօլա, Դալա, Դովա, Զալալ ադ-Դին
 195, 196, 293, 294, 298, 300, 301, 309-311, 314, 315, 318, 319, 325, 328-330, 333-344, 346-351, 354, 356, 358
 Հասան-Զալալեաններ *տոհմ* 293, 300, 332, 343, 351
 Հասան Սմբատեան Մամիկոնեան 346
 Հասարթեան Մուրադ 195, 200, 202, 320, 325
 Հարբածայր 340
 Հարոփնյան Ա. *եւն* (*տե՛ս* Յարոփնեան Արսէն *եւն*)
 Հացիկեան Յակոբ (Ագոպ, Hacıkyan A. J.) 148
 Հերոմ Ա. *Թագ.* 272
 Հերոմ *Լամբրոնացի* 268
 Հերոմ *Խաչակապցի* 265
 Հերոմեաններ *տոհմ* 264, 265, 272, 313
 Հելիոս 22
 Հեկատոնո Միլեթացի 17
 Հեշուբ (*տե՛ս* Գրիգոր Հեշուբ)
 Հեշուբ *Հոռոմոսի* 337
 Հերակլ. Հերակլ *կայսր* 102, 129, 133, 135, 145, 149, 150, 152
 Հերակլե *դից.* 16
 Հերոդոտոս (Herodotus) 16-18, 164
 Հիբշման Հայնրիխ (Hübschmann H.) 58-60, 115, 127, 199, 205, 260
 Հիլս ֆիլիպ (Huysse Ph.) 38
 Հիւսըն Ռոբերտ (Hewsen R. H.) 17, 41, 42, 49, 51-55, 61, 62, 137, 138, 163, 198, 257-260
 Հմայեակ, Հրմանկ իշխ. *Փառիս[ոս]ոյ* 244, 247
 Հոլ Էոնստ (Hohl E.) 35, 40
 Հոնիգման Էոնեստ (Honigman E.) 17, 38, 233

Հովհան Եփեսացի *էւն* (*տե՛ս* Յովհան Եփեսացի *էւն*)
Հովսէպոս Փլավիոս *էւն* (*տե՛ս* Յովսէպոս Փլավիոս *էւն*)
Հուլաու 343, 350
Հումամ (*տե՛ս* Հումամ Բարեպաշտ)
Հոֆման Գորգ (Hoffmann G.) 171
Հոփսիսմէ *սբ.* 67, 81, 107, 108, 128, 134, 137

Ձիւնական տո՛հմ 246

Ղազար *կաթ.* Աղոռանից 97, 98
Ղազար Փարպեցի 173, 206
Ղազարոսեան Արփի 201
Ղահրամանեան Կիմ (Каграманян К. А.) 66, 152, 172
Ղարա-Գրիգոր 318, 325, 332 (*տե՛ս* Գրիգոր Ա. *Ծարեցի*)
Ղարազեօզեան Արմէն (Карагезян А.) 58, 59, 152, 181
Ղարիբեան Նազենի 77
Ղափանցեան Գրիգոր (Капанцян Г. А.) 57, 160
Ղաֆարաբեան Կարո 12, 267, 298-300, 316, 322-324, 335, 338
Ղետնդ *էրէց* 117
Ղետնդ վարդապետ (Lewond Vardapet) 47, 51, 96, 117, 139, 152, 156
Ղետնդիոս *արքեպ.* Կեսարիայի 78, 79, 288
Ղուկեան Արտակ 293
Ղուկաս վարդապետ 302
Ղուկասեան Վորոշիլ (Гукасян В.) 82, 96, 97
Ղունկիանոս 82, 96, 97, 289

Ճաթպկերենց Թօրոզ 206
ձար 351
Ճեմնեմեան Հ. Սահակ 206, 262
ձողբաց իշխան 244 (*տե՛ս* նաև Գողեանմ)

Մագի Դաիդ (Magie D.) 35, 39, 40
Մագոմերով Արսէն (Магомедов А. Р.) 96
Մարոյեան Գեուրգ 71
Մազեադ աշ-Շայբանի 191
Մազեադեաններ *տո՛հմ* 214, 236
Մաքետոսեան Արտաշէն 63, 91, 129, 137, 141, 159, 197, 200, 201, 329, 344, 345
Մաքետոսեան Կարէն 265, 278, 313, 315
Մաքետոսեան Ռաֆայէլ 12, 249, 252, 280, 346
Մալաշե Վարդիմիր (Малашев В. Ю.) 69, 70
Մալխասեանց Ստեփան 110, 112, 125, 126, 141, 173, 187, 296
«Մակաբայեցոց Գ գիրք» 115
Մահադի 177 (*տե՛ս* Բաբել)
Մահէ ժան-Պիեռ (Mahé J.-P.) 41, 51, 77, 87, 91, 92, 106, 288
Մանկ 185 (*տե՛ս* Սանի)
Մանմադ, Համադ *որդի* *հաղթի* 216 (*տե՛ս* Մունամ-մադ իբն հալիդ)
Մաղալյան Արտակ 202, 254, 261, 351

Մաղխազ, Մաղխազունիներ *տո՛հմ* 116, 128
Մամ Շարդադեան 218
Մամախարուն *դուստր* Հասան Ջալալի 350
Մամախարուն, Մամ, Մամայ թագունի, Մամֆան *կին* Հասան Կրօնաւորեալի 307, 309, 311, 312, 315, 316, 318, 325, 354, 356, 358
Մամախարուն, Մամխարուն *կին* *հաշէնի* Հասան Մամիկոնեանի 344, 346, 349
Մամայ *դուստր* Վաղտանկալ Հաթերբցու 320
Մամայ *կին* Դեսուս *հաղբակեանի* 298
Մամեղով Ալի (Мамедов А. Дж.) 217
Մամեղով Տոֆիլ (Мамедов Т. М.) 70
Մամեղովա Ֆարիդա (Мамедова Ф. Дж.) 70
Մամիկոն Մամիկոնեան *հաշէնի* 344, 346
Մամիկոնեաններ *տո՛հմ* 68, 116, 117, 247, 314, 344, 346-350, 354, 356, 358
Մամմուս ալ-Կակլի 190, 214, 219
Մամուկիա Գուրամ (Мамулия Г. С.) 131
Մամուն *խալիփայ* 191
Մամֆան *դուստր* Տարսայիճ Օրբէլեանի 350,
Մամֆան *կին* Գրիգոր Բ *Ծարեցու* 314, 321
Մամֆան *կին* Հասան Բ *Ծարեցու* 330, 331,
Մամֆան *կին* Հասան Կրօնաւորեալի 307, 316 (*տե՛ս* Մամախարուն)
Մամֆան, Մամաֆ *կին* Հասան Ջալալի 314, 341-343, 347-350, 354, 356, 358
Մանանիին *Ռշտունեաց* նահապետ 168
Մանանդեան Յակոբ 24, 25, 33, 114, 128, 137, 138, 291
Մանասերեան Ռուբէն (Манасерян Р. А.) 24, 25, 30, 39, 40, 78
Մանասէ *էպ.* 100, 101
Մանաւազեաններ *տո՛հմ* 121
Մանաւկ *գրիչ* 262
Մանգու խան 343
Մանուկեան Գուրգէն 242
Մանուշակ *վնկ.* 188
Մանուշարեան Աշոտ 202, 340
Մանուշէ *ամիրայ* 219
Մանուշիին *Շիրանի* *արքայանուն* 222
Մաշոոց, Մաշոց, Մաշոց եղիվարդեցի 10, 96, 140-147, 153, 177, 178, 180, 181, 183, 189-192, 197, 203, 209, 211, 216, 223, 224, 243, 253-255, 258, 301, 353, 356, 358
Մաշոոց, Մեարոյ Մաշոոց 5, 63, 74, 86-92, 94, 97, 104, 117, 120, 151, 172, 199, 344, 353, 355, 357
Մատ Նիկողայ (Март Н. Я.) 53, 79, 80, 135, 150, 167, 258, 281
ալ-Մասուպի 160, 214, 215, 229, 231, 232, 234
Մատթէ Դարահոջի *էրէց* 108
Մատթէ Պարտապի *էրէց* 100
Մատթէու Ամատունեաց *էպ.* 136

- Մատթեոս, Մատթե, Մաթե *կաթ. Աղոճանից* 97
 Մատթեոս Ուռնայեցի 241, 244, 268, 270, 271, 276, 277-287, 290, 291
 Մարգարեան Հայրապետ 9, 12, 294, 335
 Մարգարէ *հոգեորդի կաթ. Կոստանդինի* 340
 Մարդպետական *տոհմ* 59, 63, 118, 166
 Մարգրբան իբն Մոմանմադ, Մարգրան, Պարգրան 217
 Մարգրբան իբն Մոմանմադ Սալարեան 230, 235
 Ս. Մարիամ Աստուածածին 207, 209, 253, 267, 294, 298, 300, 309, 312, 321, 328, 331, 335, 337, 340, 344, 349
 Մարիամ *ղուտոր Սահակ Սեւադայի* 183
 Մարիբայ Կատինեայ 116
 Մարիկ Անդրէ (Maricq A.) 18, 38
 Մարին, Մարինէ *ղուտոր Վախտանգ Տանգիկի* 310, 336
 Մարծպան Մամիկոնեան *Դսեղի* 314, 347, 354, 356, 358
 Մարծպան Մամիկոնեան *Խաչէնի* 344, 346
 Մարկիանոս *կայսր* 96
 Մարկոս Անտոնիոս 21, 30
 Մարկոս *կաթ. Աղոճանից, Ժ դ.* 284, 285
 Մարկոս *Մրչմանցի* 197
 Մարկոս վարդապետ 298, 336
 Մարկոս Վարոն (տե՛ս Վարոն)
 Մարկով Դմիտրի (Марков Д. Б.) 217-219, 270, 274
 Մարկուարտ Յոզէֆ (Marquart J.) 102, 136, 138, 164, 181, 234
 Մարտին-Հիզար Բեռնարդե (Martin-Hisard B.) 51, 246
 Մարտիրոս *եղբայր Ասթէի* 346, 347
 Մարտիրոս հնծորեկցի *գրիչ* 256
 Մարտիրոսեան Արամ (Mardrossian A.) 77, 288
 Մարտիրոսեան Արտաշէս 124
 Մարան իբն Մոմանմադ 221
 Մալիաս 133 (տե՛ս Մոալիաս)
 Մախիմիանոս Դայա *կայսր* 77
 Մախիմոս հոստովանող 154
 Մելիֆսեթ-Բէկ Լեոն (Меликсет-Бек А.) 36, 105, 131, 172, 186, 230, 232, 252, 280, 291, 335
 Մելիֆսեթ *Մրչմանցի* 197
 Մեֆոն *իշխ. Սոթքի* 328
 Մեղհոնեան Հայկ 72, 132
 Մեղհոնեան Սարգիս 135
 Մեյեր Էդուարդ (Meyer E.) 180
 Մեյնեկէ Ագոստոս (Meineke A.) 15
 Մեարոպ, Մեարոբ (տե՛ս Մաշտոց)
 Մեարոպ Վայոցձորեցի 62, 112, 116, 158
 Մերհասան 68, 94,
 Մերսերովյա, Մենր-Սերովյա 92, 172 (տե՛ս Սերովյա)
 Մելիֆ-Աղամեան Մ. վրդ. 268
 Մելիֆ-Բախշեան Ստեփան 58, 192
 Մելիֆ-բէկ *հայր Գրիգոր կաթողիկոսի* 202
 Մելիֆ-Օհանջանեան Կարո 131, 215
 Մելիֆեան Արթուր 72, 124
 Մելիֆեան Գուրգէն 211
 Մելիֆեան Կարինէ 98
 Մելիֆիշիկի Գեորգի (Мелифшвили Г. А.) 18, 23, 37
 Մելիֆշան, Մելիֆշան *սուլթան* 271
 Միլլեր Բորիս (Миллер Б. В.) 22, 257
 Միկրովս-Մակրայ Նիկոլայ (Микаухо-Маклаи Н. А.) 303, 304
 Մինր դից. 22
 Մինր, Մինրան Մինրանեան 161, 162, 172
 Մինրական, Մինրական *տոհմ* 130, 143, 163, 172, 211 (տե՛ս նաև Մինրանեաններ)
 Մինրան, Միրիան *թագ. Վրաց* 36, 37, 81, 83, 168
 Մինրան *պարթեական տոհմ* 171
 Մինրանեաններ, Մինրան, Մինրական, Մինրական *տոհմ* 12, 36, 150, 155, 157, 158, 161, 171, 173, 175, 182, 300, 353, 356, 358
 Մինրդատ Զ Եպատոր 20, 24-28
 Մինրդատ *թագ. Հայոց* 33
 Մինրդատ նախարար *Դարեհի* 165, 167
 Մինրդատեան Թադէոս 131
 Մինրներսէն 171
 Միննախաթուն, Մինն *ղուտոր Հասան Զալալի* 319, 329, 346, 350
 Մինասեան Թամարա 209, 253, 256
 Մինասեան Մարտիրոս 138
 Մինորսկի Վալիմիր (Minorovsky V., Минорский В. Ф.) 45, 147, 160, 176, 180, 190, 191, 214-222, 228-230, 232, 234, 236, 270, 274
 Միրդատ 172
 Միրզաջան 328
 Միրիան Ա. *թագ. (տե՛ս Մինրան)*
 Միրհական *տոհմ (տե՛ս Մինրական)*
 Միլլեր Կարլ (Müller C.) 22
 Միլլեր Մաուրիցիոս (Müller M.) 26
 Միխայէլ 192 (տե՛ս Մուշեղ, Մուշայիլ ալ-Արմանի)
 Միխայել *կաթ. Աղոճանից* 145
 Միխայել, Միխայել Ասորի 8, 176, 177
 Մլեան *կին Դսեղի Մարծպան Մամիկոնեանի* 347,
 Մլարգրձեղի *տոհմ* 335 (տե՛ս Զաֆարեաններ)
 Մլախբար Այրիվանեցի 75, 145, 225
 Մլախբար Անեցի 75
 Մլախբար Գօշ 249, 284, 285, 290, 291, 293-295, 297, 299, 300, 307-309, 311, 316
 Մլախբար *որդի Զաքարէ-Սակոի* 334
 Մլախբար *վնհ. Թանահատի* 144
 Մլախբար *վրդ., վնհ. Կեչառուքի* 342
 Մլախբարեաններ 112, 128, 137, 309
 Մկրտիչ *գրիչ* 208
 Մկրտումեան Լեոնիկ 202

Մկրտումեան Համկետ (Мкртумян Г. Г.) 12, 272
 Մկրտչյան Շահկէն (Мкртчян Ш.) 196, 254, 255, 261, 292, 293, 301, 349
 Մկրտչյան Սամուէլ 135
 «Միոնաչափի» 137
 Մնացականեան Ասատուր 8, 57, 225, 273, 290, 291
 Մոմզեն Թեոդոր (Mommssen Th.) 21
 Մովսէսեան *Նախահայր* 232
 Մովսէս *Կաթ. Աղուանից, Դ դ.* 97
 Մովսէս *Կաթ. Աղուանից, Ժ դ.* 249, 284
 Մովսէս Դափախուրանցի (Movsēs Daxxurancī, Мовсэс Каланкатуагци, Կաղանկատուացի) 6, 7, 10, 31, 36, 45, 47-49, 51, 60, 61, 64-77, 82, 84-86, 90, 94-106, 108, 111, 126, 129-131, 139-140, 142-163, 173, 175, 177, 178, 180-186, 191, 192, 198-201, 203, 205, 210, 211, 215, 216, 223-226, 237-239, 241, 243, 248, 249, 251-255, 258, 259, 261, 275, 276, 284, 288, 289, 291, 294, 300, 301, 305
 Մովսէս *Էպ. Վրաց* 86
 Մովսէս *Իշխ. Սեւորդիբի* 193
 Մովսէս Խորենացի, Պատմաբար, Քերթողաբար 29-31, 34, 39, 61, 62, 64, 67-70, 73-75, 80, 81, 83, 86, 88-91, 97, 99, 111-119, 122-129, 135, 147, 157-159, 165-169, 173, 175, 187, 241, 353, 355, 357
 Մովսէս *հայր Գորոզուի թագ. Գագիկի (տե՛ս Մուսէ)*
 Մովսէս, Մուսա *հայր Գորոզուի Իշխ. Վաչագանի* 236, 244, 283
 Մովսէս, Մուսէ *որդի Եսայի Աբու Մուսէի* 244
 Մովսէս Յուրտաւեցի *Էպ.* 134
 Մովսիսեան Արտակ 177
 Մորաչիկ Գիվա 234
 Մուսափա 172, 180, 182, 186, 187 (*տե՛ս Ատորնետեհ*)
 Մուսափա *խալիփայ* 154
 Մուսրակ Օլեգ (Музрак О.) 17
 Մուզաֆար ադ-դին Ուզբէկ 304
 Մուքապիմ *խալիփայ* 177
 Մուքալաֆիլ *խալիփայ* 182, 214, 220
 Մուքաֆեան Արմէն-Քլոյ (Mutafian Cl.) 12, 89, 174, 252, 266, 347
 Мухаммад Аваџи Актапин 161
 ալ-Մուկադդասի 46, 181, 222, 228
 Մոնամմադ իբն Ամմադ ալ-Ազդի 236
 Մոնամմադ իբն Խայսամ 214
 Մոնամմադ իբն Յագիդ 214, 215
 Մոնամմադ իբն Շադդադ 217, 219
 Մոնամմադ, Մահմադ իբն Խալիդ 214, 216, 217, 220
 Մոնամմեդ ալ-Ազդի ալ-Սամարղանդի 178
 Մոննեջիմ-բաշի Ամմեդ իբն Կիթֆուլան (Ахмед ибн Лютфуллах Мунджим-Баши) 214, 217, 219
 Մուշեղ *Էպ. Բաղասականի* 88, 94
 Մուշեղ *թագ. Կարսի* 183

Մուշեղ Մամիկոնեան 65, 68, 74, 170
 Մուշեղ, Մուշայիլ ալ-Արմանի, Միխայլ⁶ 192
 Մուշեղ *որդի Աշուտ Մասկերի* 178
 Մուշեղ *որդի Գրիգոր Հեղուբի* 338
 Մուշեղեան Ալբերտ 63, 102, 114, 115, 135, 167
 Մուշեղեան Եգեմիա 207
 Մուշեղեան Խաչիկ 24
 Մուսա, Մովսէս *հայր Գորոզուի Իշխ. Վաչագանի* 236, 244, 283
 Մուսաֆիլեաններ *տոհմ* 217, 230, 235
 Մուսէ, Մովսէս *հայր Գորոզուի թագ. Գագիկի* 243, 244, 282
 Մուսէ, Մովսէս *որդի Եսայի Աբու Մուսէի* 244
 Մուսնա (*տե՛ս Մուսալենց Տեր Մուսնա*)
 Մուսիսելիշիլի Դաիդ (Мусиселишвили Д. А.) 81, 232
 Մուրադեան Գոհար 234, 290, 291, 315
 Մուրադեան Պարոյր (Мурадян П. М.) 8, 13, 63, 66, 79, 91, 114, 131, 134, 171, 198, 239, 258, 266, 280, 290, 300, 303
 Մուրափեա Սերգէյ (Муравѳев С. Н., Mouraviev S. N.) 17, 41, 42, 44, 48, 49, 51-56, 92
 Մուսլենց Տեր Մուսնա 206
 Մուովլի Կոնստի (*տե՛ս Կոնստի Մուովլի*)
 Մալիման 96
 Մրվան 143
 Մօրիկ *Կայսր* 132, 162
 Յաբեր 67, 159
 Յագիդ իբն Խալիդ 214
 Յագիդ իբն Մազլադ աշ-Շայբանի 191, 214
 Յագիդ իբն Մոնամմադ 214
 Յագիդեաններ 222
 Յագիկերտ *աղուան արքայազն* 93
 Յագիկերտ Բ Սասանեան *արքայ* 5, 84, 93, 95, 102, 160, 165, 173
 Յագիկերտ Գ Սասանեան *արքայ* 153
 Յակոբ *Էրէց* 72
 Յակոբ *սբ.* 209, 327
 Յակոբեան Ալեքսան (Акобян А. А., Акоруян А., Hako-
 bian A.) 7, 11, 15, 17, 19, 20, 22-24, 26, 28, 29, 33, 36-
 38, 41-45, 47, 48, 50-55, 58, 61-63, 65-71, 75, 80, 83-87,
 89, 94-102, 105-107, 110, 111, 113, 121, 126, 128, 130,
 131, 134, 140, 142, 144-146, 148, 150, 152-158, 160,
 161, 163, 165-167, 169, 171, 172, 174-178, 180-186,
 190-194, 197, 199, 201, 203, 204, 206, 209, 210, 213,
 214-221, 224, 225, 227, 231, 236-240, 249, 252-262,
 264, 266, 267, 270-272, 276, 281, 284, 286-291, 293,
 297, 302, 305, 319, 325, 326, 332, 347
 Յակոբեան Ալեքսանդր (Акобян А. В.) 133
 Յակոբեան Արամ (Акобян А. М.) 36
 Յակոբեան Արսէն (Акобян А. П.) 213

Յակոբեան Թադեոս 58, 238, 257
 Յակոբեան Հրավարդ 197
 Յակոբեան Վագվեն 79, 100, 208, 256, 338
 Յակոբեան Յովակ 13
 Յակոբիկներ 132
 Յակոբոս *կաթ. Աղուանից, ԺԳ դ.* 340,
 Յակոբոս, Յակոբ Սանահնեցի, Քարաբնեցի, Քարափ-
 նեցի, Քարահատայ ողյի, Մեծֆարեցի *վրդ.* 280,
 281, 283-287
 ալ-Յակոստ 275
 Յասոն *դից.* 16
 Յարոփինեան Ասւն 289, 347
 Յարոփինեան Բարկլն (Арупоиян Б. А.) 8, 13, 16-19,
 36, 37, 47, 49, 51, 54, 57-65, 69-71, 78, 89, 114, 122-
 128, 135, 138, 140, 163, 167, 168, 170, 174, 194, 198,
 201, 238, 247, 257-260, 302
 Յարոփինեան Հրաչիկ 163
 Յարոփինեան Յակոբ (Арупоиян А. Ж.) 8, 13, 16, 17,
 19, 36, 39, 124, 169
 Յարոփինեան Սեն 31
 Յարոփինովա-Ֆիդանեան Վիադա (Арупоинова-Фидан-
 нян В. А.) 98
 Յաչագան 68, 94
 Յիսուս Քրիստոս, Փրկիչ 76, 77, 87, 88, 97, 104, 113, 163,
 188, 202, 228, 237, 251, 261, 263, 269, 271, 295, 298,
 304, 309, 316, 326, 327, 329-331, 334, 338, 345, 346
 Յոբ *երէց* 261
 Յոհան դրան *երէց Վախտանգ Տանգիկի* 340
 Յոհան միաբան Հաւապտուկի 316
 Յոհան, Յոհաննէ, Յովհաննէ *վրդ., վնհ. Գանձասարի*
 345
 Յոհաննէ դրան *երէց Հասան Զալալի* 340
 Յոհաննէ *Կճողուտցի* 340
 Յոհաննէ *վնհ., որդի Իւանէ Աթաբակի* 325
 Յոհաննէնէ *իրիցուկ* 209
 Յոհաննէնէ *կաթ. Աղուանից, ԺԶ դ.* 254
 Յոհաննէնէ *վրդ. Սոթքի* 328
 Յովաննէ *երէց Կողբեցի* 210
 Յովաննէ *քհ. Հաղբատի* 324
 Յովաննէնէ *վրդ., ստացող ձեռագրի* 113
 Յովասափ *Ըղուերծցի* 210
 Յովկ *եպ. Մեծ Իրանից* 201
 Յովկ *արկ.* 101
 Յովհան Եփեսացի 132
 Յովհան հայրապետ 97-99 (*տե՛ս* Յունան *եպ-պետ*)
 Յովհան Մամիկոնեան 10, 134, 169
 Յովհան Մայրազովեցի 197
 Յովհան Մանդակունի *կաթ.* 67, 108
 Յովհան, Յովհաննէնէ Օննեցի *կաթ.* 10, 126
 Յովհաննէնէ Ա, Յոհաննէ *եպ. Հաղբատի, եղբայր Հա-
 սան Ա Ծարեցու* 298, 320, 323, 324, 328

Յովհաննէնէ *արքեպ. Բրջնոյ* 208
 Յովհաննէնէ Բ *եպ. Հաղբատի, որդի Դօփի* 299, 322-
 324
 Յովհաննէնէ Բագրատունի 189, 190, 225, 231 (*տե՛ս* Հա-
 մամ *թագ.*)
 Յովհաննէնէ Գ *եպ. Հաղբատի, եղբայր Հասան Բ Ծա-
 րեցու* 323, 331
 Յովհաննէնէ Գաբելեանցի *կաթ.* 45, 98, 110, 111
 Յովհաննէնէ Դրասխանապետացի (Yovhannēs Draxana-
 kertc'i) 141, 142, 178, 179, 182, 183, 185, 187-190, 224,
 226, 227, 229, 234, 240, 244, 291, 300, 302
 Յովհաննէնէ *եպ. Ամարասի* 243
 Յովհաննէնէ *եպ-պետ Երուսաղէմի* 111
 Յովհաննէնէ *կաթ. Աղուանից, ԺԱ դ.* 277, 283, 284-287
 Յովհաննէնէ *կաթ. Աղուանից, ԺԳ դ.* 325, 333
 Յովհաննէնէ կրեյսար 281, 286
 Յովհաննէնէ Մկրտիչ *սբ.* 71, 80, 312, 319, 327
 Յովհաննէնէ, Յոհաննէ *վնհ., որդի Վախտանգ Տանգի-
 կի Իւանէ որդու* 336
 Յովհաննէնէ, Յոհաննէնէ Կոզեոն 281
 Յովհաննէնէ, Յովաննէ *իշխ. Աղուանից, պապ Համա-
 մի* 178, 180, 186, 189, 190, 354, 356, 358
 Յովհաննէնէ Ովայեցի *կաթ.* 178
 Յովհաննէնէ *որդի Գրիգոր Բ Ծարեցու* 321
 Յովհաննէնէ Չմշկիկ Կիւրծան *կայսր* 268, 279
 Յովհաննէնէ Սենեֆերիմ *թագ.* 146, 173, 182, 184, 229,
 235-238, 241, 242, 248, 274
 Յովհաննէնէ-Սմբատ, Յովհաննէնէ, Յելաննէ *թագ.* 278,
 283, 286
 Յովհաննէնէ Վանական (*տե՛ս* Վանական Վարդապետ)
 Յովհաննիսեան Աշոտ 180, 256
 Յովհաննիսեան Լաւրենտի 233
 Յովհաննիսեան Միխայել 301
 Յովհաննիսեան Նիկոլայ 212
 Յովհաննիսեան Պետրոս 149, 177
 Յովնաթան *քհ.* 88, 90
 Յովսէպոս Փլափոս (Հովսէպոս Փլափոս, Josephus Fla-
 vius) 21, 24, 26-28, 30-35, 43, 56
 Յովսէփ Բրոնիայրեցի անապատական 130
 Յովսէփ երէց *որդի Ստեփաննոսի* 243
 Յովսէփ *կաթ. Աղուանից, ԺԱ դ.* 284, 285, 287, 291
 Յովսէփ, Յուսոս *հայր Եսայի Աբու Մուսէի* 244
 Յովսէփեան, Յովսէփեանց Գարեգին *կաթ.* 11, 141, 146,
 211, 268, 293, 295, 296, 310, 311, 315, 316, 318, 322,
 325, 326, 329, 330, 332, 341
 Յոսոյ 263, 319
 Յոպիանոս 29
 Յոպիոս Ափրիկանոս 31
 Յոպիոս Կապիտոլինոս 39
 Յոպիոս Կեսար *կայսր* 168
 Յոպիոս Մաքսիմոս 34

Յուլիոս Առլինոս (*տե՛ս* Առլինոս)
 Յունան, Յովհանն *Եպ-պետ* 95, 97-99, 108
 Յոսիկ *արքեպ.* 167
 Յուսուպի իբն Մուհամմադ *որդի Ապուսեթի* 178, 179
 Յուսուպի Սաջեան *ոստրիկան* 245
 Յուսուֆ *հայր Եսայի Աբու Մուսէի* 190, 244
 Յուստի Ֆեդիմանդ (Justi F.) 75
 Յուստինիանոս Ա *կայսր* 110
 Յուստինիանոս Բ *կայսր* 232
 Յուստինոս Ա *կայսր* 110
 Յուրին *Եանշաղցի* 209

Նաբեր Սամուել (Naber S. A.) 33
 Նաբուգոդոնոսոր 165
 Նաբբանոյան Գեորգի 199, 200, 257
 Նաբբանոյան Յակոբ 103, 234
 Նախներին *տոհմ* 121
 Նակաշիձէ Նոդար (Накашидзе Н.) 229
 Նանա *հարս Հասան Մեծի Սմբատ որդու* 327
 Նաջմ իբն Հաշիմ 220
 ան-Նասափ (ПНХАԾ ԳԱ-ԴԻՆ МУХАММАԸ ԳՆ-ՆԱՏԱՓ) 232, 275, 302, 303
 Նասրադոլա, Նասր-Դոլա, Նասրատալէ (*տե՛ս* Զաֆարէ *որդի Վախտանգ Տանգիկի*)
 Նարսեն (*տե՛ս* Ներսեն *արքայ*)
 «Նարսացի» 98, 105
 «Ներբողեան յորդիս եւ ի թոռունս սբ. Կոստանդին» 69
 Ներոն *կայսր* 33, 34
 Ներսեն *իշխ.* *Գարդմանից, Գարիթայանից* 185, 193
 Ներսեն, Նարսեն *Հայոց եւ Իրանի արքայ* 36, 38, 72
 Ներսեն, Ներսէ ի Փիլիպեան, Փիլիպեան *Սիւնեցի* 143, 186, 301
 Ներսեն *պարսիկ դիւանապետ* 125, 128
 Ներսէ Ա *կաթ.* 116, 117
 Ներսէ Ազիւն *նահատակում* 252
 Ներսէ Բակուր *կաթ.* *Աղուանից* 289
 Ներսէ Լամբրոնացի, Սմբատ 272
 Ներսէ *կաթ.* *Աղուանից, ԺԳ դ.* 300, 340, 343
 Ներսէ Շինող *կաթ.* 110, 153
 Ներսէ *պատուիրատու* 113
 Ներսիսեան Վրէժ 254
 Նէյդեֆէ Թէոդոր (Nöldeke Th.) 40, 105, 129
 Նիզամի 53
 Նիկեիոր Փոկաս *կայսր* 279
 Նիորաձէ Գեորգի (НЮРАДЗЕ Г.) 57
 Նոնելիլի Ալեքսանդր (НОВЕНЦАН А. И.) 20
 Նովոսելցե Ամատոլի (НОВОСЕЛЦЕВ А. П.) 22, 164
 «Նոր բաղգիրք Հայկազեան լեզուի», ՆՃԲ 113, 123, 125, 296
 Նորայր Բիւզանդացի (*տե՛ս* Բիւզանդացի Նորայր)
 Նունէ *սբ.* 81, 83, 148

Նրջիս *դուստր Հասանի* 295-297, 317

Շարդադ իբն Կուրտակ 217, 219
 Շարդադեաններ, Շատատիք *տոհմ* 217-219, 242, 252, 269-272, 274
 Շար, Շանթ 150, 201, 215, 305, 306
 Շարա ժառանգաւոր Դադիվանքի 326
 Շահան *որդի Դեսումի* 297, 299
 Շահանդուխտ Ա *թագուհի Բաղայ* 182, 25
 Շահանդուխտ Բ *թագուհի Բաղայ* 248, 249, 252, 264, 274
 Շահանդուխտ Կին Գերգ *Փառաշի* 345
 Շահանդուխտ *Զարեքդարցի* 305, 306, 321
 Շահապազ Փոհր (*տե՛ս* Աբբաս Բ)
 Շահապն Մովսէս *տե՛ս տոհմ* 122
 Շահինեան Աբրահամ 226
 Շահինյան Արսէն 132, 133, 174, 179
 Շահինյան Ասոն 113, 114, 121
 Շահխաթունեանց Յովհ. *Եպ.* 112-114, 118, 202, 328, 331, 341
 Շահնազարեան Արտաշէս 12, 299, 340
 Շահնազարեանց Ասատուր 335
 Շահնազարեանց Կարապետ *վրդ.* 7
 Շահնշահ Մեծ *իշխ.* *Սոթք-Մարի, ԺԴ դ.* 328
 Շանվարազ 149
 Շանսաղին 320,
 Շայբանիներ *տոհմ* 191, 214
 Շանթ (*տե՛ս* Շար)
 Շանշի պարոն 202
 Շապուն Ա Արտաշեան *արքայ* 36, 38-40, 72, 75
 Շապուն Բ Ումդրեան, Երկարակեաց *արքայ* 68, 70, 72-75, 118, 294
 Շապուն Բագրատունի (Կարծեցեալ), Անանուն Զրուցազիւր 226, 227, 235, 238, 244-247
 Շապուն Գ Արտաշեան *արքայ* 74-75, 122
 Շապուն Միհրանեան *մարզպան Հայոց* 171
 Շապուն Սասանեան *թագ.* *Հայոց* 87
 Շատատիք 271 (*տե՛ս* Շարդադեաններ)
 Շարայ 159
 Շարաֆ ալ-Մոլվ 302
 Շատուր Շարդադեան 219
 ПНХАԾ ԳԱ-ԴԻՆ МУХАММАԸ (*տե՛ս* ան-Նասափ)
 Շիխապիդով Ամրի (ШИХАПИДОВ А. Р.) 161, 220, 228
 Շմիտ Ռիպիգեր (Schmitt R.) 18
 Շուայր 182 (*տե՛ս* Իսնակ իբն Իսմաիլ իբն Շուայր)
 Շուլցե Վոլֆգանգ (Schulze W.) 41, 91
 Շուշանիկ *սբ.* 171
 Շուշանիկ *թագուհի Աղուանից* 99, 108
 Շուշիկ *դուստր Բաղայ թագ.* *Գրիգոր Բ-ի* 316-318
 Շուշիկ *մայր Հասան Կրօնաւորեալի* 307, 317
 Շուշիկ Միհրանեան 130

Շոփահաղիշոյ, Շոփաղիշոյ, Շոփաղիշոյ կաթ. Ազուանից 97-101, 104, 105, 108

Շոփիկէրբերգեր Ալֆրէտ (Stückelberger A.) 40

Շոմոն Մարի-Լուիզ (Chaumont M.-L.) 14, 18, 39, 77, 78, 80, 288

Ողոմաստ, Որոմաստ (Odomastes) 40

Ոհան էրէց Ծարի Ս. Սարգսի 331

Ոհանէն Ծարեցի 331,

Ոսկան ատենարպիր 262

Ոսկեան Հ. Համագասպ 327

Որդունիներ տոհմ 121

Որմիզդ Արտաշիր (Արտաշիր, Արտաշէն, Արտասպար, Որոմաստ, Ohrmazd-Artašir) 39, 40, 72, 127

Որմիզդ Սասանեան արքայազն 93, 102

Որմիզդակ-Շապուր 72

Ուզունեան Նուրհան (Ouzounian N.) 148

Ուրմագան Հայկարամ 181

Ուլոբաբեան Բագրատ 5-8, 11, 17, 24, 37, 58, 61, 89, 102, 114, 121, 122, 174, 175, 180, 182, 184, 187, 195, 196, 198, 200, 202-205, 208, 219, 223, 236, 242, 252, 253, 259, 260, 264, 270, 272, 275, 294, 295, 299, 310-312, 315, 318, 320, 322, 325-332, 341, 350, 351

Ուխտանէն կաթ. Աղուանից 199

Ուխտանէն պատմիչ 30, 31, 89, 116, 122, 142, 166

Ումէկ 350

Ուոմայր Թագ. Աղուանից 68, 73-76, 82-85, 94, 225, 288

Ուտէսցիք, Ուտիսցիք, Աստիսցիք տոհմ 158, 159, 175, 176

Չանշեան Հ. Միխայել 278

Չարմաղուն 350

Չալի 275

Չեքոֆաարով Նիկոլայ (Чебоксаров Н. Н.) 240

Չեռնեակ Ալեքսանդր (Черняк А. Б.) 32

Չմշկիկ կայսր (տե՛ս Յովհաննէն Չմշկիկ)

Չոբանեան Պաւել 44, 210, 257

Պալիարո Անտոնիո (Pagliaro A.) 98

Պախոմով Եզեմի (Пахомов Е. А.) 21, 24, 34, 46, 95, 222

Պակոբոս Թագ. 61 (տե՛ս Բակոբ)

Պանդալիկ տոհմ 98

Պանդատունիներ տոհմ 270, 291, 315

Պաղտասար դպիր Հարարցի 254

Պաղտասար Կոմերեցի 207

Պանդ կաթ. Աղուանից 97

Պանդալեոն արքայորդի Աղուանից 106

Պանդալեոն, Պանդալեոն սբ. 67, 70-72, 86, 101, 102, 106, 108, 256

Պապ Թագ. 169

Պապուաշիլի Թենիզի 223

Պապպո Աղէֆանդրացի 136

Պասսեկ Տաստեանա (Пассек Т. С.) 55

Պատկանեան Քերովբէ (Патканов К. П.) 7, 128, 138

«Պատմութիւն Աղուանից», ՊԱ (տե՛ս Մովսէս Դասխարանցի)

Պատրոկլէ 15, 16, 24, 43

Պարզուան 217 (տե՛ս Մարգրեան իբն Մոնամմաղ)

Պատրոս ասաբ. (տե՛ս Ս. Պօղոս)

Պետրոս սբ. 98, 229, 269,

Պետրոս Ա. կաթ. Աղուանից 98

Պետրոս Գետարաճ 284-286

Պետրոս Էպ. 80

Պետրոս հանձնեցի կաթ. Աղուանից, Ժէ դ. 202, 207, 209, 254

Պետրոս կաթ. Աղուանից, Ժ դ. 249, 284, 286

Պետրոս Պատրիկիոս 165

Պետրոս Սիւնեցի 74, 75, 86, 90, 118

Պետրոս Սոհանուից 226

Պետրոսեան Արմէն (Петросян А. Е.) 160

Պետրոսեան Համլեոն (Петросян Г. А.) 8, 305, 308, 311, 313, 314, 319, 321, 322, 325, 329-331, 345, 347

Պետրոշեակի Իլիա (Петрушевский И. П.) 160

Պերեպլով Սերգէյ (Перевалов С. М.) 169

Պերոզ Սասանեան արքայ 93, 94, 102, 103

Պերպերեան, Պերպերեան Հայկ 39, 208

Պիգոպեակայա Նինա (Пигулевская Н. В.) 103

Պիլգրիկեան Հ. Բառնաբաս 58

Պիլիպպոս Ֆրանց (Pichlmayr F.) 29

Պլինիոս Ասպ (Plinius Secundus) 14, 15, 20, 22-24, 27, 28, 30, 42-44, 47, 48, 54-57, 59, 60

Պլուտարքոս (Plutarchus) 20, 24-29, 43, 164

Պոգրեբովա Մարիա (Погребова М. Н.) 18, 54

Պոլսիմ Վալերի (Полосин В. В.) 17

Պոլարեան Նորայր արք. 45, 144, 265

Պոմպեոս Գնէոս 20, 22-30, 56, 57

Պոմպոնիոս Մելա 22, 42-44

“Повесть о Вацагане” 66 (տե՛ս «Վաչագանի վէպ»)

Պոբլիոս Կանիդիոս (տե՛ս Կանիդիոս)

Պուզան 271 (տե՛ս Բուզան)

Պուղայ 181 (տե՛ս Բուղայ)

Պուղայ 271 (տե՛ս Բուզան)

Պոռկոպոս սբ. 328

Պոռշ իշխ. Սոթք-Ծարի, Ժե դ. 328

Պոռշ հաղբակեան որդի Վասակի 297, 298

Պաղոմէոս Կապիոս 21, 22, 27, 40-51, 53, 55, 56, 59-64, 136, 352, 355, 357

Պրոբոս կայսր (Probus) 40

Պրոկոպիոս Կեսարացի 68, 103, 108

Ս. Պօղոս, Պատրոս ասաբ. 98, 229

Ջաբոս խաֆան 305, 306 (տե՛ս Ջերոս խաֆան)

Զալալ ադ-Դին Մանկրուհնա 302
 Զալալ ադ-Դին, Զալալ Դոլա, Դովլա (*տե՛ս* Հասան Զալալ Դոլա)
 Զալալ որդի Իւանէ Աթաբակի 337, 351
 Զալալ որդի Տարսայիճ Օրբէլեանի 350
 Զալալեանց Սարգիս *վրդ.* 199, 201, 281, 328, 329, 340
 Զաղայ *վրդ.* 86, 91
 Զամասպ *արքայ* 103
 Զանշահ 328
 Զանփոլադեան Հոխիսիմէ 300
 Զաշտու Ա *պապ հօր Վանենու* 296, 315, 322
 Զաշտու Բ *հայր Վանենու* 294-296
 Զասախիշիլի Իւանէ 81
 Զաֆարով Եոսիֆ (Джафаров Ю. Р.) 103
 Զեբու, Զարու *խաբան* 150, 215, 305, 306
 Զեանշէր, Զուանշէր *իշխ.* 151-155, 162, 174, 199
 Զուանշէր Զուանշէրիանի 92, 132, 135, 172

 Ռանսիսիմէն Սրիսիմէն (Runciman S.) 231
 Ռավվադեաններ 231
 Ռեյսկի Իոան (Reiskii I. I.) 228
 Ռընու Շառլ (Renoux Ch.) 92
 Ռիւ Բրից (Ruehl F.) 35
 Ռշտունիմ *տոհմ* 62, 153, 168
 Ռոբեն 308
 Ռոբսոն Էդգար Իլիֆ (Robson E. I.) 14
 Ռոբինեաններ *տոհմ* 313
 Ռոբինշիկ Եոսիֆ (Рубинчик Ю. А.) 348
 Ռուզուման, Ռզուման *ղուտոր Հասան Զալալի* 319, 329, 346, 350
 Ռուզուման, Ռզուման *հարս Հասան Մեծի Սմբատ որդու* 327
 Ռուսա Ա *թագ.* 194, 196, 205
 Ռուսիմնու 81
 Ռուփոս Կուրցիոս (Curtius Rufus) 15
 Ռուփոս Փեստոս (Rufus Festus) 34, 35

 Սագրովխա 172
 Սադուն 267
 Սալահադին 309, 321
 Սալահեաններ *տոհմ* 146, 217, 218, 220, 230, 235
 Սալիս իբն Խալլուն 220
 Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բախիլի 211
 Սակր 332-335, 338, 339, 354, 356, 358 (*տե՛ս* Զաֆաւէ որդի Վախտանգ Տանգիլիկի)
 Սակրեանց, Սակր *տոհմ* 310, 311, 313, 317, 328, 332, 338, 339, 354, 356, 358
 Սահակ *կաթ.* Աղուանից 97
 Սահակ Հայկազուն, Հայազուն 177 (*տե՛ս* Սահլ)
 Սահակ Հայկեան *իշխ.* Սիւնեաց Թ՞ դ. սկզբի 181
 Սահակ *հայր Սիւնեաց թագ. Սմբատ Ա-ի* 247
 Սահակ Հարսացի, Ուղկացի *կաթ.* 109, 110

Սահակ որդի Աշոտ Մասկերի 178
 Սահակ Պարթեւ *կաթ.* 86-89, 112, 117, 121-128
 Սահակ Սեադա 172, 182, 183, 185, 227, 229, 248, 252, 25
 Սահակ Վանանդացի *գրիչ* 268
 Սահակեան Արծուռն 82
 Սահլ, Սահլ-ի, Սահլ-ի Սմբատեան Առանշահիկ, Սահլ իբն Սիմբաթ, իբն Սումբաթ, Սահակ Հայկազուն 157, 172, 175-178, 180-182, 184-187, 189-192, 203, 211, 251, 292, 301, 354, 356, 358
 Սահլուն 314
 Սադունն Մաֆեմացի *վնհ.* 142 (*տե՛ս* Սողունն)
 Սադունյան Սուրէն 267
 Սամոկ Գ *կաթ.* Վրաց 132
 Սամոկ Գ *կաթ.* Վրաց 132
 Սամոկ Անեցի 75, 265, 266, 268-271, 278
 Սայտի 202
 Սանամեան Յովն. 205
 Սանասար 165, 169
 Սանատուկ 68-70, 76, 168
 Սանեան *թագ.* Մաքթաց 68-70, 73, 76, 167, 221
 Սանահարի իբն Սաադա *Էւն* (*տե՛ս* Սենեֆերիմ *Էւն*)
 Սանջեան Աւետիս (Sanjian A. K.) 197, 344, 345
 Սաու Թեգին *հաջիրք* 270
 Սաշիկ, Սաշեաններ *տոհմ* 220, 224, 225, 227, 229
 Սասանեաններ *արքայատոհմ* 5-7, 18, 35, 36, 38-40, 46, 67, 71-74, 84, 86, 89, 93-95, 102, 103, 106, 108-110, 114, 122, 124, 126, 127, 129, 132, 133, 151, 152, 157, 160-162, 164, 170, 171, 173, 174, 215, 233, 276, 353, 355, 358
 Սատոյ *թագ.* Աղուանից 68, 94
 Սատուրմալիաներ 27, 28
 Սարասար 283
 Սարգիս Ա Մամիկոնեան Դսեղի 314, 346, 347
 Սարգիս Ա, *վնհ.* Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի 334
 Սարգիս Արջաձորցի 315
 Սարգիս Բ *վնհ.* Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի 334
 Սարգիս Եսպ., որդի Գրիգոր Զինուորի 332
 Սարգիս Զաֆաւեան *ամիրսպասապար* 309, 310, 328, 338, 354, 356, 358
 Սարգիս Կճողուտցի 340
 Սարգիս Մայրեջրեցի 266, 269-272
 Սարգիս Նուիրատու 325
 Սարգիս Շնորհալի 210
 Սարգիս որդի Գրիգոր Զինուորի Վահրամ որդու 328, 330, 332
 Սարգիս պապ Սարգիս *ամիրսպասապարի* 338
 Սարգիս սբ. 205, 331
 Սարգիս Սեանցի *կաթ.* 204, 279, 285
 Սարգիս վրդ. Ծարեցի 257
 Սարգիս քհ. Գտշավանքի 262
 Սարգիս քհ. Ղալակալի 256

Սարգիսեան Հ. Բարսեղ *վրդ.* 129
 Սարգսեան Գագիկ *հնագէտ* 158, 163, 176, 304, 306, 342, 349
 Սարգսեան Գագիկ *յուշարձանագէտ* 346, 347
 Սարգսեան Գագիկ (Саркисян Г. X.) 8, 19, 114
 Սարգսեան Գագիկ *վիճաբարագէտ* 208, 267, 341, 342, 347
 Սարգսեան Յովհ. 211
 Սարգսեան Սլաւ 58-60, 62, 64, 187, 195, 198-200, 205, 206, 210, 253, 259, 260, 292, 297, 301, 341, 343, 346
 Սարդուէ Բ *թագ.* 59, 212, 293
 Սարը-Մուստաֆա *փաշայ* 257
 Սարթախ 298, 336, 343
 Սահարյան Վարդգէս 308, 311, 319, 321, 322, 325, 329-331
 Սբատ Բագրատունի 268 (*տե՛ս* Սմբատ Ա *թագ.*)
 Սբատ որդի *Լիպարիտի* 267
 Սերիոս, Սերէոս 75, 110, 130, 131, 133, 134, 136, 152, 153, 162, 169
 Սերուխտ, Մերսերուխտ 92, 95, 172
 Սելենէ *դից.* 22
 Սելեկեաններ *տորհմ* 15, 19, 24, 43
 Սեմալշնասպ 276
 Սեմեօնով Իգոր (Семёнов И. Г.) 69, 73, 89, 92, 151, 172, 174
 Սեն-Մարտին Անտուան 128
 Սենեֆերիմ *արքայ Ատորեստանի* 165
 Սենեֆերիմ *եղբայր Սահակ Սեւադայի* 183, 185
 Սենեֆերիմ *թագ. Վասպուրականի* 279, 280, 283
 Սենեֆերիմ, Սաննարիբ իբն Սաադա 229, 235, 236, 242 (*տե՛ս* Յովհաննէս Սենեֆերիմ)
 Սենեֆերիմ, Սաննարիբ *որդի Գրիգորի, իշխ. Խաչենի* 184, 230, 273, 274
 Սենեֆերիմ, Սենաֆերիմ *աւագ Դեսումեան* 299
 Սենեֆերիմ, Սենեֆերիմ *թագ. Բաղաս* 165, 248, 249, 264, 270, 271, 274-276, 281, 286, 287
 Սենեֆերիմ, Սինաֆերիմ *հայր Խաչենի թագ. Սեւադայի* 236, 274
 Սենեֆերիմ, Սինաֆերիմ *թոռն Դեսումեան* 298, 299
 Սեպտիմիոս Սեւերոս *կայսր* 168
 Սերոբ 340
 Սեադա Աստանշան 192
 Սեադա Դեսումեան 298, 299
 Սեադա *թագ. Խաչենի* 182, 248, 252, 274-276, 286
 Սեադա-Իշխանանուն, Սաադա 182, 236, 237, 248
 Սեադա Մամիկոնեան *Խաչենի* 344, 346, 350
 Սեադա *որդի Գրիգոր Բ Ծարեցու* 305, 321, 322
 Սեադա *որդի Հասան Մեծի Սմբատ որդու* 327
 Սեադա *որդի Սենեքերիմ Բաղաս թագ.-ի* 248
 Սեադա *Ջարեքդարցի* 305, 306, 321
 Սեկոյ (Սեո՛կ) 188, 234

Սեւորդիք, Սեւորդիներ, Սիավարդ *տորհմ* 188, 234
 Սեֆեաններ *արքայատորհմ* 31, 215, 216, 282
 Սէտի, Սէյտի որդի Գրիգորի 209
 Սթէ, Ասթի *կին Սարգիս Մամիկոնեանի* 314, 347
 Սիավարդ (*տե՛ս* Սեւորդի)
 Սիրատ, Սմբատ *Հաղբատցի* 267
 Սիլբերման Ալէն (Silberman A.) 42
 Սինա 207
 Սիմեոն *վանական* 109
 Սիմեոն *վնհ. Հաղբատի* 267
 Սիմէոն *կաթ. Աղուանից, ժ դ.* 229, 289
 Սիմէօն, Սիմէոն Երեանցի *կաթ.* 195, 202-205, 208-210
 Սիմոնեան Յակոբ 205, 210, 325, 326
 Սինբաթ *հայր Սահլի* 177, 178 (*տե՛ս* Սմբատ)
 Սինեֆարիմ *էնն* (*տե՛ս* Սենեֆերիմ *էնն*)
 Սիսակ *Նախահայր* 62, 158, 175, 353, 355, 357
 Սիսական, Սիսակեան *տորհմ* 159, 165
 Սիսաք Խաղբակեան 298
 Սրնիներ, Սրնեաց *տորհմ* 114, 116, 117, 128, 143, 158, 167, 175
 Սլէյման, Սըլեման *շահ* 210, 254
 Սկրօնսկայա Ելենա (Скрябинская Е. Ч.) 189
 Սմբատ Ա Բագրատունի, Սինբաթ, Սմպատ, Սբատ *թագ.* 141, 146, 223, 224, 226, 227, 230, 244-246, 268
 Սմբատ Ա *թագ. Բաղաս* 182, 238, 247
 Սմբատ Բ Բագրատունի, Տիեզերակալ 242
 Սմբատ Բ *թագ. Բաղաս* 248, 287, 314
 Սմբատ Բագրատունի *Ե դարի* 159
 Սմբատ Բագրատունի *մարզպան* 130, 134, 157
 Սմբատ Գունդատալ 277, 278, 280, 281, 283, 286
 Սմբատ *եղբայր Հեթում Ա-ի* 272
 Սմբատ *եղբայր Սահակ Սեւադայի* 183,
 Սմբատ *Մայրեղբեցի (տե՛ս* Սպատ)
 Սմբատ, Սինբաթ իբն Աշոպ, Աբու-Աբբաս ալ-Վարիսի *սպարապետ, որդի Աշոտի* 178-180, 185, 188
 Սմբատ, Սինբաթ, Սումբաթ *հայր Սահլի* 177, 178, 186
 Սմբատ *Սրնիքի գահերեց իշխ.* 247
 Սմբատ, Սմպատ *եղբայր Հասան Կրօնաւորեալի* 307, 313
 Սմբատ, Սմպատ *որդի Հասան Կրօնաւորեալի* 309, 327
 Սմբատ, Սպատ *որդի Վախտանգ Տանգիկի* 311, 336, 337 (*տե՛ս* Նաեւ Դոլայ)
 Սմբատ, Սպատ, Ստատ, Եստաթ, Եստատ *Թոռնեցի* 268
 Սմբատ *Տարօնի իշխ.* 169,
 Սմբատ (*տե՛ս* Ներսէս Կամբրոնացի)
 Սմբատեան Շաաւշ (Смбатян III. В.) 142
 Սմբատեանց Մեսրոպ 71, 256, 281
 Սմիռնովա Կոլիա (Смирнова А. П.) 142
 Սմպատ Ա (*տե՛ս* Սմբատ Ա)
 Սմպատ իշխան Արեւելից 226, 244, 247

Անպատ *Խոխանաբերողի* 294, 297, 298
 Անպատ *որդի Հասան Կրօնատրեալի (տե՛ս Ամբատ որդի Հասան...)*
 Անպատ. Անպատ *որդի Գրիգոր Հեջուբի* 325, 337, 338
 Սնբատ Ռոտունեցի 268
 Սնպատ *եղբայր Համամի* 226
 Սողացի *տոհմ* 175 (*տե՛ս* Ծաղեացի)՝
 Սոլինոս Յուլիոս 24
 Սոկրատ Սեդաստիկոս 81
 Սողոմոն *կաթ. Աղուանից* 145
 Սողոմոն *Մարէշրեցի* 264, 272
 Սողոմոն Մեծարանց *եպ.* 180, 189,
 Սողոմոն, Սաղոմոն Մախնացի *վնհ.* 142
 Սողոմոն *սրնական* 142
 Սուպիթ 24
 Սոսեննէս *վրդ.* 251, 263, 264, 269, 271
 Սոսնիկեան Պարոյր 22
 Սուետոնիոս (Suetonius Tranquillus) 33, 34
 Սուզամի, Սուզայմ *տոհմ* 219
 Սուբբաթ Դալիթիս-ձէ (Сумбат Давитис-дзе) 132, 237
 Սուբբաթ *հայր Սահլի* 177, 178 (*տե՛ս* Ամբատ *հայր...*)
 Սուրակա իբն Սալիս 220
 Սուրէն Պարսից *զօրավար* 169
 Սուսիան (*տե՛ս* Գրիգոր Սուսիան)
 Սոմիասեան Կարապետ 113
 Սոմոհեան Արսէն 69, 138, 140
 Սոփի, Սոփիա *Թագուհի Խաչէնի* 248, 249, 264, 274, 275
 Սոփի *քոյր Թագ. Գագիկի* 243, 244
 Սոփրոնիոս 80
 Սպատ *Թոռնեցի (տե՛ս* Ամբատ *Թոռնեցի)*
 Սպատ *Շողուագցի* 267
 Սպատ *որդի Սաղունի* 267
 Սպատ, Ամբատ *Մայրեշրեցի* 266-269, 271, 272
 Սպատ, Ամբատ *որդի Վախտանգ Տանգիկի* 267, 336
 Սպարտիանոս (*տե՛ս* Էլիոս Սպարտիանոս)
 Սպրամ 175, 182, 186, 205, 211, 301
 Սվազեան Հենրիկ 8, 18, 19, 22-26, 28, 34, 35, 40, 42, 68, 76, 86, 95, 101, 105, 108, 109, 172, 175
 Սվինոն *կաթ. Վրաց* 132
 Ստատ *Թոռնեցի (տե՛ս* Ամբատ *Թոռնեցի)*
 Ստեփանեան Արարատ 265
 Ստեփանէ Խորէն *ծ. վրդ.* 112
 Ս. Ստեփաննոս նախավկայ 144, 253, 254, 302, 346, 347
 Ստեփաննոս Աբլ Ասադ, Իսթիֆանոս 190, 193, 243, 252, 253
 Ստեփաննոս *գրիշ* 129
 Ստեփաննոս *եպ. Գարդմանի* 105
 Ստեփաննոս *կաթ. Աղուանից, ԺԱ դ.* 264, 271, 285, 287
 Ստեփաննոս *կաթ. Աղուանից, ԺԲ դ.* 308, 322
 Ստեփաննոս Կոն 188, 193, 234
 Ստեփաննոս *կրօնատր* 141

Ստեփաննոս *հայր Յովսէփ Էրէցի* 243
 Ստեփաննոս *հայր Վարազ Տրդատ Բ-ի* 143, 186
 Ստեփաննոս *Մայրեշրեցի* 251, 263, 264, 269
 Ստեփաննոս *որդի Վարազ Տրդատ Բ-ի* 186
 Ստեփաննոս Սեանցի *կաթ.* 283
 Ստեփաննոս Սիւնեցի *եպ.* 110, 145, 146
 Ստեփաննոս *վրդ.* 141
 Ստեփաննոս Տարօնեցի Ասողիկ (*տե՛ս* Ասողիկ)
 Ստեփաննոս Օրբէեան, Օրբ. 74, 75, 90, 95, 109, 117, 118, 141-146, 152, 176, 181-183, 192, 204-208, 211, 219, 229, 238, 247-249, 252, 257, 264, 266, 268, 270, 271, 275, 287, 301, 314-316, 318, 319, 322, 337, 351
 Ստեփանոզ, Ստեփանէ *իշխ.* Վրաց 135
 Ստեփանոս Բիզանդացի 59, 61
 Ստրաբոն (Strabo) 15, 18-23, 25, 27-30, 42, 43, 50, 51, 54-60, 63-65, 164, 168, 352, 355, 357
 Ստրատանովսկի Գեորգի (Стратановский Г. А.) 23
 Սրահանգ 322
 Վագապով Յակոբ (Ваганов Я. С.) 17
 Վագգէն 171 (*տե՛ս* Վարսկէն)
 Վալտիանոս *կայսր* 39
 Վախախ հանիկ *կին Գրիգոր Զինուորի որդու* 332
 Վախթանգ Գորգասալ 106, 171, 172
 Վախուշտի Բագրատիոնի 229
 Վախտանգ ի Վարազմանեան 163
 Վախտանգ *հայր Հասան Կրօնատրեալի* 292, 306-309, 311-317, 325, 338, 339
 Վախտանգ *որդի Գրիգոր Մեծի եւ Նրջիսի* 295-297, 317
 Վախտանգ *որդի Ումեկի* 350
 Վախտանգ, Վախթանգ, Վախտանկ, Վաղտանկ *Հաթերքցի* 12, 202, 304, 307-309, 311, 313, 317, 320, 321, 338-340, 354, 356, 358
 Վախտանգ, Վախթանկ, Վաղթանկ, Վախթանգ Տանգիկ, Թանգիկ, Տանկիկ, Թանկիկ *Խոխանաբերողի* 12, 196, 267, 300, 301, 304, 309-313, 317, 325, 333-341, 354, 356, 358
 Վահան *Աղուանից արքայազն* 92, 93
 Վահան Ամատունի 168
 Վահան Մամիկոնեան 106, 159
 Վահան Սիւնեցի *կաթ.* 283, 286
 Վահանունիք, Վահեունիք *տոհմ* 62
 Վահիդով Ռահիմ (Валидов Р. М.) 53
 Վահրամ Գագեցի 299, 340
 Վահրամ *որդի Գրիգոր Զինուորի* 332
 Վահրամ Չոբին 169, 172
 Վահրամեաններ *տոհմ* 12, 299
 Վաղարշ Ա *Թագ. Հայոց* 34, 35
 Վաղարշ Ա *պարթեւ արքայ* 33
 Վաղարշ *Սասանեան արքայ* 104, 162

- Վաղարշակ *Թագ. Հայոց* 73, 115, 116, 119, 124, 158, 159, 165
- Վաղես *կայսր* 169
- Վաղրանկ, Վաղրտանգ *որդի Հասան Մեծի Սմբատ որդու* 327
- Վան էսբրուկ Միշել (*տե՛ս* էսբրուկ)
- Վանական Վարդապետ, Յովհաննէս Վանական Տառլեցի 218, 291, 300, 340
- Վանենի *ղուտոր Զաշուռ Խաղբակեանի* 294-296, 310, 311
- Վաշակյան իբն Մուսա, Վաշագան, Վաշագան, Վաշակ *իշխ. Գորոզուի* 176, 184, 236, 241, 244, 247, 248, 276, 277, 282, 283
- Վաշագան Ա, Քաջ *Թագ. Աղուանից* 36, 67, 68, 70, 72, 73, 75-77, 82, 85, 173, 288, 352, 355, 357
- Վաշագան Բ Բարեպաշտ *Թագ. Աղուանից* 10, 48, 51, 66-68, 70-72, 76, 77, 85, 86, 92, 93, 97, 99-102, 104-109, 160, 162, 163, 171, 353, 356, 358
- Վաշագան Ի Պատրիկեան *իշխ. Աղուանից* 7, 157
- «Վաշագանի վէպ», «Վէպ» 10, 35, 36, 61, 66-68, 70-76, 84, 85, 92-95, 97, 99, 101, 105-108, 160, 261
- Վաչէ Ա, Քաջ *Թագ. Աղուանից* 68, 70, 72, 76
- Վաչէ Բ Սուրբ *Թագ. Աղուանից* 67, 68, 84, 85, 92-94, 102
- Վաչուտեաններ *տոհմ* 314
- Վասակ *աներ Վախտանգ Տանգրիկի որդի Զաքարէի* 335
- Վասակ Գարուտ 216
- Վասակ Գորոզվայ *իշխ.* 244, 247, 248 (*հմմ.* Վաշակյան իբն Մուսա)
- Վասակ Իշխանակ 185
- Վասակ Խաղբակեան *հայր Պոռոշի* 297, 298
- Վասակ *Խոխանաբերդցի, պապ Հասան Մեծի* 294, 298, 317, 339
- Վասակ Նահատակ, Վասակ-Սմբատ՝ *որդի Հասան Կրօնատրեալի* 308, 309, 320, 335, 338
- Վասակ *որդի Վախտանգ Տանգրիկի Իւանէ որդու* 336
- Վասակ Պահլաւունի 270
- Վասակ Սիւնեաց *իշխ., Թ՞ դ. Ա կէս* 143, 181, 192
- Վասակ Սիւնեաց *իշխ., Թ՞ դ. կէս* 188
- Վասակ Սիւնի մարզպան, *ե դար* 90, 91
- Վասիլ, Բարսեղ *կայսր* 283, 285
- “Watschagans-Erzählung” 66 (*տե՛ս* «Վաշագանի վէպ»)
- Վարագ-Բակուր, Վարզաբակ, Բերգաբող, Բորգաբող 172
- Վարագ Գրիգոր 129, 130, 134, 151, 157, 162, 173
- Վարագ Տրդատ Ա 130, 151, 155, 156, 162
- Վարագ Տրդատ Բ 143, 172, 186, 210, 300, 301
- Վարագ Փերոժ Առանշանիկ 157, 175
- Վարագման 130
- Վարագալիորց Բագրատունի 134
- Վարահրան 5, 109 (*տե՛ս* Վրամ Ե Գուր)
- Վարդ Միհրակյան 130, 163
- Վարդան Այգեկցի 273
- Վարդան Արեւելցի, Բարձրաբերդցի (Vardan Areveltsi) 31, 87, 178, 197, 208, 211, 215, 218, 227, 241, 242, 245, 252, 270-272, 274, 275, 291, 304, 305, 310, 311, 321, 322, 334, 338, 339
- Վարդան Մամիկոնեան *Ե դար* 92, 95, 294
- Վարդան Մամիկոնեան *Զ դար* 132
- Վարդան *որդի Գերգ Փառաշի* 345
- Վարդան *որդի Վախտախ հանիկի* 332
- Վարդան *վն՛. Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի* 327
- Վարդան *վրդ. Ծարեցի* 321
- Վարդան *ք՛հ. Գանձասարի* 197
- Վարդան *ք՛հ. Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի* 334
- Վարդան Քաջ Միհրակյան 162, 163, 172
- Վարդանանմ, Վարդանեանմ 89, 92, 93, 117, 171, 327
- Վարդանեան Արամ 218, 236
- Վարդանեան Արգիշտի 42, 48, 53, 276
- Վարդանեան Ռաֆիկ 126
- Վարդանեան Վելժ 87
- Վարդանուհի 145
- Վարդիկ, Վարդկոյ 263-265, 272
- Վարզաբակ 172 (*տե՛ս* Վարագ-Բակուր)
- Վարհամ Եղբայր Հասան Կրօնատրեալի 305, 306
- Վարհամ Թոռ Գրիգոր Հեջուբի 337
- Վարհամ *որդի Գոնցալի, ԺԴ դ.* 331
- Վարսկէն, Վազգէն 171, 172
- Վարոն Մարկոս 28
- Վելիխանովա Նախիլա (Велиханова Н.) 160
- Վեհիկ 258
- Վեհմիհրապուն 173
- Վեստերման Անտոնիոս (Westermann A.) 59
- «684 թուականի պատմութիւն» 11, 47, 49, 102, 126, 150-156, 162, 175, 199
- Վէսպիանոս *կայսր* 169
- Վիլր 216 (*տե՛ս* Խաղբ, Խալիդ)
- Վինդէս 34
- Վիտելիոս 32
- Վիրոյ *կաթ. Աղուանից* 94, 129-131, 134, 148-150, 157, 201, 215, 276
- «Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութիւն» 11, 102, 131, 135, 148-151, 201
- Վոլկովա Նատալիա (Волкова Н. Г.) 314
- Վոնոն *Թագ.* 32
- Վոպիկոս (*տե՛ս* Փլախոս Վոպիկոս)
- Վրամ Ե, Վարահրան, Բահրամ Գուր, Գոռ 5, 111, 112, 122-127, 173, 215, 352, 355, 357
- Վրամշապուն *Թագ.* 86, 87
- Վտամ 161
- Վրթաննէ *ք՛հ. Դոտշավանքի* 262
- Վրթաննէ Քերթաղ 78

Տաբարի (at-Tabari, ат-Табарн) 8, 177, 179, 180, 190, 232
 «Tale of Vachagan» 66 (*տե՛ս* «Վաչագանի վեպ»)
 Տակիտոս Կոռնելիոս (Կ. Տակիտոս, Tacitus Cornelius)
 21, 31-34, 42
 Տանգիկ (*տե՛ս* Վախտանգ Տանգիկ)
 «Տանաարի նամակ» 161
 Տաշրացիք *տո՛հմ* 89
 Տաւաւային Օրբէլեան 287, 319, 329, 331, 332, 350
 Տաւղան 294, 299 (*տե՛ս* Տօղան)
 Տաւրոս խաբրոն 350
 Տեւ-Աւետիսեան Սմբատ 253
 Տեւ-Գրիգորեան Դաղեան Վահան 254
 Տեւ-Ղեւոնդեան Արամ (Ter-Levondyan A. N.) 8, 78, 79,
 103, 122, 133, 147, 153, 163, 166, 176, 179, 187, 212,
 214, 217-219, 223, 230, 235, 236, 270
 Տեւ-Մինասեան Երուանդ 62, 134
 Տեւ Միխայիլեան Ն. սրկ. 268
 Տեւ-Միխեյեան Արշակ 111, 265
 Տեւ-Մկրտչեան Հ. Գալուստ 26, 72, 131, 173, 273
 Տեւ-Մկրտչեան Հ. Կարապետ 11, 130, 312, 318, 323, 329,
 332, 338
 Տեւ-Մովսիսեան, Տեւ-Մովսէսեան Մեսրոպ *մազ.* 206,
 299, 300, 306, 307, 330, 335
 Տեւ-Յովնաննիսեանց Գրիգոր 292, 293
 Տեւ-Պետրոսյան Լեւոն 79, 313
 Տեւ-Ստեփաննեան Արմէն 112
 Տեւ-Վարդանեան Գեորգ 62, 141, 170, 254, 280
 Տիբեթիոս *կայսր* 32
 Տիգրան Բ Մեծ 20, 24-26, 31, 164
 Տիգրանեան Սիրակյան 114
 Տիտոս Լիւիոս (*տե՛ս* Լիւիոս)
 Տիտոս *կայսր* 169
 Տիրակացի (*տե՛ս* Փիլոն Տիրակացի)
 Տիրամայր *գրչուհի* 112, 113
 Տիրան, Տիրոց *իշխ.* 134
 Տիրանոն *երեց Հաղբասոցի* 267
 Տիրանոն, Տիրան *կրդ.* 273
 Տիրացեան Գեորգ (Тирация Г. А.) 19, 20
 Տոմաշեկ Վիլնելմ (Tomashchek W.) 21-23
 Տոնոյեան Արտեով 211
 Toumanoff C. (*տե՛ս* Թոմանով Կիրիլ)
 Տպիկ *ժառանգաւոր Դադիվանքի* 326
 Տպիկ, Տղիկ 297
 Տրաինա Ջոստո (Traiana G.) 21, 36
 Տրայանոս *կայսր* 34, 35
 Տրդատ Ա 33, 34, 158
 Տրդատ Բ (=Խոսրով Ա) 38
 Տրդատ Գ Մեծ 36, 68-70, 72, 74, 76, 77, 79, 81, 82, 84, 85,
 117, 119, 121, 147, 168, 225, 288
 Տրդատ, Տրդատ Գ-ի հօրեղբայր 36

Տրեբելիոս Պոլիոն (Trebellius Pollion, Требеллий Пол-
 лион) 39, 40
 Տրեւեր Կամիլա (Тревер К. В.) 15, 18, 20-23, 25, 32, 34,
 35, 39, 41, 47, 48, 55, 70, 74-76, 95, 101, 105, 159, 162
 Տօղան որդի Դարին 294

Յագարեղշիլի Ելենէ 178.
 Յիբուսկի Վադիմիր (Цибульский В. В.) 181, 191,
 Յիգլեր Կոնրադ (Ziegler K.) 20
 Յողկեպան *տո՛հմ* 176
 Յովն *տո՛հմ* 121
 Յովեւման Կոնստանտին 181, 182, 184, 186, 190, 191,
 223, 231, 233, 235, 236

Փաղլ Ա, Փատրոն, Փաղլոն իբն Մուհամմադ 218, 242
 Փաղլ Բ, Փատրոն, ալ-Փաղլ իբն Շաուր 219, 270, 271
 Փաղլ Գ 270, 271
 Փաղլունեաններ, Փաղլունեանք *տո՛հմ* 270, 271
 Փանան *խան* 193
 Փաշայեա Մանաբար (Папашева М. Т.) 47
 Փառնաբազոս 30
 Փառնաազեաններ *տո՛հմ* 33, 36
 Փաղլունեանք 271 (*տե՛ս* Փաղլունեաններ)
 Փատրոն 274 (*տե՛ս* Աբու-լ-Սուվար իբն Փաղլ)
 Փատրոն Ա 218, 242 (*տե՛ս* Փաղլ Ա)
 Փատրոն Բ 219 (*տե՛ս* Փաղլ Բ)
 Փարսաման Ա, Փարսման 33
 Փարսաման Բ 35
 Փաստոս Բուզանդ 65, 67-70, 73, 74, 123, 166, 167, 169,
 170, 221

Փերիխանեան Անանիա 114, 115
 Փիլիպէ, Փիլիպպէ, Փիլիպպոս, Փիլպէ *թագ. Փառիսոսի*
 218, 241, 242, 252, 273-277, 279, 280, 283, 285-287
 Փիլիպէ, Փիլիպպէ, Փղիպէ *հայր Ներսէհի* 143
 Փիլիպպէ *Սիւնեաց իշխ. Թ. Գ. Ա կէսի* 181
 Փիլիպպէ *Սիւնեաց իշխ. Թ. Գ. կէսի* 185
 Փիլիպպոս Ա Աղբակեցի *կաթ.* 203
 Փիլոն Տիրակացի 10, 110, 113, 152, 155, 156
 Փլախոս Արրիանոս (*տե՛ս* Արրիանոս)
 Փլախոս Յովսէպոս (*տե՛ս* Յովսէպոս)
 Փլախոս Վոպիսկոս (Flavius Vopiscus) 40
 Փղիպէ (*տե՛ս* Փիլիպէ *հայր Ներսէհի*)
 Փղիպէ *քհ. Սոհանուհի* 226
 Փոլաղեան Արշակ 212
 Փոկաս *կայսր* 129

Քաղաքապետն աբուհնի *տո՛հմ* 121
 Քամայան Սարգիս 196, 197, 199, 203, 209, 265, 313, 328
 Քաչբերունիք *տո՛հմ* 246
 Քասրէ-Շարան] Պարսից *թագ.* 38
 Քարաբնեցի, Քարափնեցի, Քարահատայ որդի (*տե՛ս*
 Յակոբոս Սանահնեցի)

Քարամեան Ն. 129
 «Քարթլիս ցխովրեբա» 38, 48, 81, 186, 189, 245
 Քաշեանի (տե՛ս Քոդեանի, Գոդեանի)
 Քերեմնոֆեն Էրիխ 36
 Քեշիշեան Արմին 79
 Քեօշկարեան Արմենունի 113
 Քէօսեան Յակոբ 110, 113, 141, 142, 146, 273
 Քիպարեան Հ. Կիրեղ 124, 144
 Քիւրտեան Յարութիւն 177, 181, 344-347
 Քոդեանի, Քոդանի (տե՛ս Գոդեանի)
 Քոնինտոս Դելլիոս (տե՛ս Դելլիոս Քոնինտոս)
 Քոնրդ Ամբերդցի 331
 Քոնրդ Արծրունի 202, 308, 309
 Քոնրդ Վաչուտեան 314, 330
 Քոնրդիկ Մարտիրոսի 264, 272
 ալ-Քուֆի Անմադ Իբն Ասիմ (al-Kūfi Ahmad Ibn A'tham,
 ал-Күфи Абу Мухаммад Ахмад ибн А'там) 9, 177
 Քսեմսէս *արքայ* 17
 Քրիստենսեն Արթուր (Christensen A.) 105, 126
 Քրիստոս (տե՛ս Յիսուս Քրիստոս)

«Օգոստոսների պատմութիւն» 35, 39, 40
 Օլդենբուրգ Սեբեյ (Ольденбург С. Ф.) 48
 Օկտասիանոս Օգոստոս 21
 Օհանէս Աղին *նահատակում* 252
 Ohrmazd-Artasir (տե՛ս Ուրմիզդ-Արտաշիր)
 Օձնեցի (տե՛ս Յովհան Օձնեցի)
 Օմայեաններ *խալիփապատում* 212
 Օշին Հերոմեան 264, 265, 269-272
 Օսմանով Ֆազիլ (Османов Ф. Л.) 47-49, 54, 159
 Օրագաւե Հասան (Оразаев Г. М.-П.) 161
 Օրբէլեան (տե՛ս Ստեփաննոս Օրբէլեան)
 Օրբէլեաններ *տոհմ* 12, 315, 327, 329
 Օրբէլի Յովսէփի (Орбели И. А.) 114, 295, 309, 311, 336,
 341, 343, 347
 Օրմանեան Հ. Մաղափա *արքեպ.* 78, 98, 140, 142, 277
 Օրոդէս *արքայ* 33
 Օրոյս, Օրոյզ, Օրոյսէս *թագ. Աղուանից* 26-28, 35, 72

ալ-Ֆարիկի Իբն ալ-Ազրակ (Ибн ал-Азрак ал-Фарикн)
 217
 Ֆլորուս Լուցիոս (Florus Lucius Annius) 29, 30
 Ֆորստեր Էդուարդ (Forster E. S.) 29, 35
 Ֆոլմինատ 21, 34
 Ֆրանչուկ Էդուարդ (Franchuk E. S.) 148

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբազգիա 230, 233 (*տե՛ս նաեւ* Աբխազի)
Աբանտոս *գետ* 27, 51, 56, 57 (*տե՛ս* Ալազան)
Աբասասար, Ապասայ սար Լ. 199
Աբբասաբաղ 216
Աբրիանա, Աբրիալա, Աբրիամա, Աբրանա, Աբրիալա 53
Աբխազի, Աբխազիա, աբխազներ 79, 229, 231, 244, 245, 274, 303 (*տե՛ս նաեւ* Աբազգիա, Վիրի)
Աբսիլա 228, 231 (*տե՛ս* Ամբասիլա)
Ագարի *գաւ.* 254 (*տե՛ս* Հակարի)
Ագարի 45 (*տե՛ս նաեւ* Տելայբա)
Ագլեթի (*տե՛ս* Ալգլեթի)
ագուներ 6, 107, 240
Ադախ 275
Ադարբայջան-շան 161
Ադարբայջան 190 (*տե՛ս* Ատրպատական)
Ադաֆ 199
Ադիաբենէ, Ատրեստան, ադիաբենցիներ 24, 25, 165
Ադիաբլա, Ադիաբղա 52 (*տե՛ս* Այլաբլա)
Ադուրբայջան 154 (*տե՛ս* Ատրպատական)
Ադրբեջան, Ադրբեջանի հանրապետութիւն 8, 107, 215
ադրբեջանցիներ, ադրբեջանական 6-8, 25, 214
Ազա 197
Ազատ, Ադիլիսա 328, 332
Ազիա, Ἀζίας 228, 231 (*տե՛ս* Ամբասիլա)
Ազովի ծով (*տե՛ս նաեւ* Միլովոսի) 27, 28
Ալազան, Աբանտոս, Ալազոնիոս, Ադուան, Կանըկ, Օլազանես, Օլազանես *գետ* 7, 17, 22, 27, 33, 43, 50-53, 55-57, 192, 228, 229, 232
Ալախունդաղ Լ. 43
Ալամոս, Ալանոս, Ալատոս 47 (*տե՛ս նաեւ* Ալեստ)
Ալանաց դուռն 31, 38, 81, 227 (*տե՛ս նաեւ* Դարիալի լեռնանցի)
Ալանդա *գետ* 46 (*տե՛ս* Ալոնտա)
Ալանջան 160
Ալանի, Ալանիա, ալաններ 29, 32-35, 79, 161, 215, 228, 231, 233, 276, 282, 286 (*տե՛ս նաեւ* Օզի)
ալարոդներ 16, 17
Ալբանա *գետ* 51 (*տե՛ս* Ալիջա՞ն)
Ալբանա *քաղ.* 48, 49
Ալբանական դուռն 38, 42 (*տե՛ս* Դերբենդ)
Ալբանական ծով 42
Ալբանիա, ալբաններ (Albania, Албания) 5, 7, 9, 14, 15, 17, 23, 24, 28-35, 37-43, 47, 49, 55-57, 75, 168, 170, 174, 185, 227, 228, 230-233, 236, 259 (*տե՛ս նաեւ* Ադուանի, ադուաններ)
Ալբանոս (Տուրիան, Լորանիս, Դորանիս) *գետ* 43, 47, 49-51
Ալբիալա 53 (*տե՛ս* Աբրիանա, Ալմալի)
Ալգլեթի, Ագլեթի 197
Ալեակիի 266 (*տե՛ս նաեւ* Մադաուզ)
Ալեստ 47, 55 (*տե՛ս նաեւ* Ալամոս)
Ալեսար, Ալիար 52, 53
Ալիաբաղ 53
Ալիաբղա՞ 53
Ալիաբլա, Ադիաբլա 52
Ալիար (*տե՛ս* Ալեսար)
Ալիբայրամլի, Ալիբաբուլ 48
Ալիբեյլի 52, 53
Ալիկ *գիւղ* 46
Ալիջան, Ալջիզան, Արջկան *գետ* 49, 51, 53
Ալ-Լան-շան 161
Ալդմինան մար 46
Ալմալի, Աբրիանա 53
Ալոնտա, Ալանդա *գետ* 46
Ալունէ, Ալունէ 100 (*տե՛ս* Ադունէ)
Ալուչալու 195
Ալալապիեյի 57
Ախբանիա 138 (*տե՛ս* Ալբանիա, Ադուանի)
Ախուրեան *գետ* 208
Ածերածու՞ 298
Ականաբերդ, Ականայ 198, 201-203, 329
Ականաջուր *գետ* 199
Ակաուֆակա (Âkaufaciya) 17
Ահար 235
Ադախիւտ, Ադախերդ 206 (*տե՛ս* Ադրաթիւտ)
Ադահեջֆ, Ադահեջ, Ադահին *գաւ.* 152, 204-207, 257, 266, 294
Ադանդ-ոտոս *գաւ.* 260
Ադանդ, Ադունդ *գետ* 262, 294 (*տե՛ս նաեւ* Հակարի)
Ադրաթիւտ, Ադախիւտ, Ադախերդ 206
Ադրակ *գաւ.* 59
Ադրանիա 138 (*տե՛ս* Ալբանիա, Ադուանի)
Ադրանոս 250, 252, 263-265
Ադգեօլ 259
Ադդաբան (*տե՛ս* Ադաբան)
Ադին նահատակ *վանք* 252, 276
Ադնիլի, Ադնիւտայ *նահ.* 165, 166, 169, 244
Ադուրնիլ *գաւ.* 227
Ադուան *գետ* 50, 51, 138, 139 (*տե՛ս նաեւ* Ալազան)
Ադուանական դարպասներ 31, 169 (*տե՛ս* Դերբենդ)
ադուաններ, ադուանական, ադուաններէն 5-7, 14-16, 19-22, 27, 29, 33, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 50, 55, 68, 70, 87, 88, 90-93, 107, 161
Ադուանի, Ադուանից, Ալանեսայ, Albān, Aluank', Алуанк 5-10, 12, 16, 17, 20-46, 48, 50, 54-56, 57, 65-80, 82-102, 104-111, 122, 129-131, 133, 134, 138-140, 142-145, 148-159, 162, 163, 165, 167, 170-175, 177-179, 182-185, 188-193, 197, 199, 202, 204, 209, 215, 217, 223-231, 236, 238-241, 243, 244, 248, 251-254, 258, 259, 262, 264, 271-273, 275-277, 279-291, 305-308, 343, 352-358 (*տե՛ս նաեւ* Ալբանիա, Ալան, Ռան, Ռանի, Խուրին աշխարհ Հայոց)

Արուէ, Արանէ, Արասե *գաւ.* 139, 140, 198
 Արուլն, Արուլն, Արունն 10, 99-101, 105, 108, 163
 Արունայ *գետ* 204 (*տե՛ս* Աղամնոյ, Հակարի)
 Ար-Պեղիբենդ, Արփիաբեան 53
 Աղշաղալայ 204
 Աղշայֆանդ 262
 Աղսու *գետ* 42, 48, 50, 51, 174
 Աղստե *գետ* 57, 198
 աղվան, աղվանացի 14 (*տե՛ս* աղուաններ)
 Աղտաբան, Աղդաբան, Ուղտապան *գետ* 199 (*տե՛ս*
 Կեսաբ)
 Աղրի, Աղրիչայ *գետ* 51, 53
 Աղանֆ, Աղանեաց 215, 254 (*տե՛ս* Աղուանֆ)
 Աղփիլաբեան 53 (*տե՛ս* Աղ-Պեղիբենդ)
 Աղբիլիսա 328 (*տե՛ս* Ագաա)
 ամագոնոնիներ 27, 29
 Ամարա, Ամարէն *աւան* 64, 67, 69, 76, 99, 101, 106, 108,
 167, 191, 198, 203, 253, 258, 260-262
 Ամարա *գետ* 261
 ամարդներ 24
 Ամարէն 64 (*տե՛ս* Ամարա)
 Ամիդ 75
 Ամիւփար 64
 Ամլ 138
 Ամու-Դարեա *գետ* 25 (*տե՛ս նաեւ* Արսու, Օֆս)
 Այգեստանն 195
 Այարկովկա 18, 25, 29, 30, 32, 34, 35, 40, 129, 133, 153,
 192, 231, 238, 282, 288
 Այրարատ, Այրարատեան *նահ.* 60, 176, 208
 Այրիվանֆ 146
 Անաիտիս, Անահտական *գաւ.* 26
 Անապատիկ 253
 անարիակներ 24
 Անբափիս, Աբափիս 228, 231, 232 (*հմմ.* Ագիս)
 Անբերդ 321, 331
 Անգեղտուն *գաւ.* 165, 166
 անգլիացիներ, անգլերէն 41, 66, 83, 137
 Անթիլիսա 315
 Անի 7, 219, 239, 242, 249, 269, 274, 276, 278, 279, 283-285,
 287
 Անիբրոց հող 209
 Անկիւրա 21
 Աննաացի, Աննեացիք, Ἀνζων, Ἄνζων 115, 233, 244, 246,
 279, 280
 Անուզ Հասպտուն 256 (*տե՛ս* Մաղաուզ, Հովատոս)
 Անուլա 208
 Անտիոֆ 110
 Աշտարակոյ Նորֆ 335
 Աշտիշատ 80
 Ապանէն 208-210
 Ապասայ սար լ. 199 (*տե՛ս* Աբասասար)

Ապարանֆ 141
 Ապգոտ Կասա 46, 95
 Ապշերոն 42, 44, 232, 233
 Աջարա 230 (*հմմ.* Աջարա)
 Աշիֆարոյ 49 (*տե՛ս* Ալիբայրամի)
 Առան, Ըռան, Արգան, առաններ Aran, Ārānān, ʾṚn, ʾṚn,
 Alan 5, 17, 35, 38, 89, 94, 95, 109, 122, 159, 160, 174,
 182, 192, 215, 217, 220, 222, 269, 270, 316, 348, 349,
 353, 355-358 (*տե՛ս նաեւ* Աղուանֆ)
 Առան-ոտ 259 (*տե՛ս* Արամոտ)
 Առաջանօր 314, 342, 347-349
 Առաջատր Ասիս 302
 Առաջին Արմինիա 174 (*տե՛ս* Առան)
 Առուան, Arrān, al-Rān, al-Rangh 174, 191, 192, 215, 216,
 236, 303 (*տե՛ս նաեւ* Առան, Աղուանֆ)
 Ասիական Սարմատիա 22, 215, 233
 Ասկերանի շրջան 194
 Ասորեստան, Ἀσσυρία 38, 155, 165, 166 (*տե՛ս նաեւ*
 Աղիաբենէ)
 Ասորիֆ, ասորիներ, ասորական 32, 40, 71, 72, 78, 79,
 103, 113, 119, 132, 165, 166, 169, 171, 288
 Ասպուրական 233, 234 (*տե՛ս* Վասպուրական)
 Ատոտ *գաւ.* 139 (*տե՛ս* Արամոտ)
 Աստեղաբուր, Աստեղն բլուր 199
 Ատրենիս, Ատրէնիս, Ատրենիս 201, 202, 207
 Ատրպատական, Ատրպատենէ, Ատրպատենա, Ա-
 դրբադագան, Ադրբայջան, Atropatena 8, 19, 25,
 26, 30-35, 60, 63, 133, 138, 153, 154, 168, 170, 171,
 177, 190, 192, 217, 220, 227, 229, 230, 235, 238, 304
 Արաբալի 214
 Արաբական խալիփայութիւն 31, 133, 154, 157, 175, 177,
 192, 212-214, 220, 233, 235, 238, 240
 Արաբիս, արաբներ, արաբական, արապիկ 6-9, 21, 22,
 24, 34, 78-80, 103, 104, 136, 147, 152-154, 161, 163,
 174-178, 180-182, 185-187, 189-192, 211-219, 221, 222,
 224, 225, 228-236, 241, 243, 270, 271, 274, 301-303,
 354, 356, 358
 Արաբնաշի 214
 Արաբշամիլի 214
 Արագածոտն *գաւ.* 141, 314, 316, 330, 334, 335
 Արագջուր *գետ* 195, 197, 301
 Արածանֆ 101
 Արախիշ, Բախիշ, Արիփու 255, 256
 Արախշուն 256
 Արածանի *գետ* 25, 79, 80, 84, 206, 288
 արամէերէն 119, 165
 Արամոտ, Արան-ոտ, Արանոտլու, Առան-ոտ *գաւ.*
 139, 140, 199, 258-260
 արապիկ 160 (*տե՛ս* արաբներ)
 Արարատեան դաշտ 20, 63
 Արախսաբակ, Արեւիսաբակ 207

Արաբ, Ἀραβός *գետ* 15, 24, 25, 58, 60, 63, 69, 107, 115, 302 (*տե՛ս նաև* Երասխ)

Արաբ *գետ* 24, 25 (*տե՛ս նաև* Օֆս, Ամու-Դարիա)

Արաբսէն, Արաբսէնի դաշտ, Ἀραβηγῆ, Ἀραβηγῶ πεδίοφ 58, 61, 63-65

Արբիեան 152 (*տե՛ս* Արուական)

Արգեսացիք 71, 73 (*տե՛ս* Գերգեսացիք, պարսիկներ)

Արգիհի *գետ* 205

Արգինայ 283

Արգուլիք 204

Արգունայ լ. 259 (*տե՛ս* Վնեսայ)

Արդարիլ 192, 236, 237

Արդան 38 (*տե՛ս* Առան)

Արեգունի լ. 202

Արեւելեան Այսրկովկաս 6, 214, 219, 240

Արեւելեան Սեանի լեռնաշղթայ 206

Արեւել, Արեւելից, Արեւելայք, Արեւելայց, Արեւելան կողմանք 6, 7, 73, 76, 96, 97, 147, 153, 184, 190, 223, 225-227, 239, 244, 247, 279, 290, 330, 342 (*տե՛ս նաև* Հայոց Արեւելից կողմանք)

Արեւիսաբակ 207 (*տե՛ս* Արաւիսաբակ)

Արեւիք, Արեւեաց տուն *գաւ.* 63, 176, 204, 207, 227

Արզանէնէ 165

Արիա 24

Արիշի 229

Արիք 136

Արիլու 256 (*տե՛ս* Արալիլ)

Արծաթանանք լ. 195-198, 340

Արձախ *նահ.* 65 (*տե՛ս* Արցախ)

Արնիշակ *գետ* 62

Արնիշակովիտ *գաւ.* 62

Արմազի 165, 168

Արմանիան-շան 161

Արմենիա, ARMINA, Ἀρμενία 57, 60, 246 (*տե՛ս* Հայք)

Արմինիյա (Արմինիա) ոստիկանութիւն 6, 8, 133, 174, 177-179, 189-193, 211, 217, 226

Արմն 5, 138, 352, 355, 357 (*տե՛ս* Հայք)

Արմուղլու 275

Արշակաշէն *գաւ.* 216 (*տե՛ս նաև* Շակաշէն)

Արուական, Արուայեան, Արբիեան 152

Արուաստան, Միգրոնիա, Beth-Arabaye 165, 166, 169

Արշանոր 314

Արշկան *գետ* 51 (*տե՛ս* Ալիշան)

Արտազ *գաւ.* 73, 98

Արտահան *գաւ.* 168, 245, 246

Արտանիշ 204 (*տե՛ս նաև* Արտատուն)

Արտաշատ, Արտաշաշատ, Արտաֆաստա 26, 33, 61-64

Արտաշալի, Արտաշիլիքի, Արտաշիլի 256, 257

Արտաազի *անապատ* 141

Արտատուն, Արտանիշ 204

Ար-Բան-շան 161

Արցախ, Արձախ *նահ.* 5-8, 13, 14, 19, 57, 59-61, 64-66, 89, 93, 102, 106-108, 111, 117, 133, 134, 138, 140, 155, 158, 159, 167, 171, 174-177, 184, 187, 190, 192-195, 198, 200-204, 208, 210-212, 226, 232, 242, 243, 250-255, 258, 259, 261, 262, 264, 265, 267, 291-294, 297, 314, 317, 336, 337, 339, 352, 353, 355-358

Արցախեան լեռնաշղթայ 196, 203, 255, 257, 258

Արհշատ 63, 64 (*տե՛ս նաև* Մարասան)

Ացարա 234 (*հմմ.* Աջարա)

Աազան 207

Աանի *գետ* 57

Աւետարանոց 261

Ապարան 47

Ասժէն, Ասժէն 206

Ասնի գետ 206

Ասոի, Ասոխացոց, Ասոիացոց, Ասոիական *գաւ.* 61, 76 (*տե՛ս* Ոսի Առանձնակ)

Ափիտոպայ 203

Ափիսազք 244, 245, 277 (*տե՛ս* Արիսազք)

Աֆերլու 253, 254

Աֆտմիտներ 40

Քար պ-Աբվաբ, պ-Բար 190, 214, 216, 219-221, 232 (*տե՛ս* Դերբենդ)

Բաբաշար 205

Բաբեղոն, Բաբեղացիք 24, 277

Բաբրանշան 160

Բագան *գաւ.* Վասպուրականի 59

Բագանք *ազգագաւառ* 46, 215, 233

Բագաւան 79, 80

Բադարա *գետ* 297 (*տե՛ս* Պտրեցիք)

Բագզուն 232 (*տե՛ս* Բաղասական)

պ-Բագզայնի լեռներ 236

Բագկան 260 (*տե՛ս* Պաձկանք)

Բագվատտոս, Բագվայտոս, Բագվայտլեց, Բիւրատտոս, Բիլիլիլոզ 256

Բագվին, Բեզվին լ. 254

Բալասական 38, 95, 138 (*տե՛ս* Բաղասական)

Բալասաշան-շան 161

Բալխ 189 (*տե՛ս* Բոլխարիտ)

Բալկաններ 42

Բախեր 333

Բախտատ (*տե՛ս* Բաղդադ)

Բակխիա 55 (*տե՛ս* Բակրիա)

Բակշի Կիմ 320

Բակոյա 236 (*տե՛ս* Բաֆու)

Բակուր-ցիլիս 55

Բակուրիա, Բակուրիան 18, 24

Բակրիա, Բակլիա 55

Բաղաբեդ 287, 314, 317

Բաղախատ, Բաղասատ 45 (*տե՛ս* Բելիշի)

Բաղականացիք, Բաղականեցիք, Բաղանիկեցիք, Քաղականացիք 253, 258 (*տե՛ս* Բայրական)

Բաղան-ոտ *գալ.* 260

Բաղասական 143 (*տե՛ս* Բայրական)

Բաղասական, Բալասական, Բազգուն, Balāsagān 6, 37, 38, 86-89, 94, 95, 139, 167, 170, 174, 232, 352, 355, 357

Բաղախիք 68, 232, 233

Բաղդադ, Բաղդատ, Բաղտատ, Բախտատ 216, 238

Բաղչիք 203

Բադրադ 210

Բաղք *գալ.*, *թաղ-ն* 204, 207, 219, 227, 236-238, 248, 252, 264, 270, 271, 275, 286, 287, 296, 311, 312-318, 341, 344, 346, 351, 354, 356, 358 (*տե՛ս նաև* Կապան)

Բայաթ *բերդ* 193

Բայան *գիւղ* 193, 194

Բայրական, Բայրգան, Բելուկան, Բաղասական, Բաղականացիք, Բաղականեցիք 103, 143, 192, 199, 211, 217, 253, 258, 259

Բանանց 201

Բաշարաթ լ. 254

Բաշտիբե, Բաշտուբե, Բաշտիբե 210 (*տե՛ս* Տպե)

Բադիդովլտ *գալ.* 62

Բասորպեղա 65 (*տե՛ս* Պարսպատունիք)

Բաստարններ 21

Բարդա՛ս 192, 217 (*տե՛ս* Պարտուս)

Բարեաժաժ *վանք* 243 (*տե՛ս* Ջոխտ Պրուաժաժ)

Բարկուշատ 109

Բարձր Հայք *նահ.* 26, 80

Բարձրաբաշ Ս. Գրիգոր *վանք* 346

Բարուկա, Բարուդա, Բարունա, Զարուդա՞ 54

Բարսեղի շին 209, 210

Բաբան, Բագանի *գալ.* 59

Բաբու, Բակոյա 55, 215, 220, 226, 233, 236

Բեզմին լ. 254 (*տե՛ս* Բագմին)

Բելենոս 39

Բելենջեր 189

Բելիջի, Բելիտիս, Բաղախատ, Բաղասատ 45

Բելուկան 54

Բելի *գալ.* 139 (*տե՛ս* Բիլիս)

Բելուկ Դաննա 54

Բենա 210

Բեշարմակ 46, 95

Beth-Arabaye 165 (*տե՛ս* Արուստան)

Բերդաա 103 (*տե՛ս* Պարտուս)

Բերդաժոր *գալ.* 257 (*տե՛ս* Բերձոր)

Բերդաժոր *գալառակ Սոթքըում* 201

Բերդաժոր *գետ*, *Տրտուրի վտակ* 197

Բերդաժորի Ս. Գրիգոր *վանք* 197, 258, 325, 333, 334, 336, 339

Բերդաշեն, Կալաբենդ 258

Բերզենջ 54

Բերձոր, Բերդաժոր *գալ.* 139, 140, 193, 203, 253, 255, 257, 258

Բերձոր *քաղ.* 255, 314

Բեռտաթափի լեռներ, Միխրոբեան 255

Բզաանդ 43 (*տե՛ս* Բոզաանդ)

Բելուկան, Բայրական 259, 262, 263

Բիաինէլէ, Բիաինական, Ուրարտական պետութիւն 19, 54, 59, 65, 212, 293, 352, 355, 357

Բիլեստավար, Պուշկինո 70

Բիլի, Բիլի, Բելի *գալ.* 50, 51, 55, 139

Բիզանդիա, Византия, բիզանդական, բիզանդացիներ 5, 66, 103, 106, 110, 124, 129, 134, 135, 227, 231-233, 237, 238, 246, 274, 286

Բիւրատուս, Բիլիպրոզ 256 (*տե՛ս* Բագմատուս)

Բլեմմեր 40

Բնանց 209

Բմբօանդ 138 (*տե՛ս* Դմբաանդ)

Բոզիատա, Մոզիատա, Իոզիատա 48

Բոզնոբի 49

Բոլոբոնջ 195

Բոխա, Βόχας 60

Բողնոփոր *գալ.* 168

Բոսպոր, բոսպորցիներ 34

Բովուրթան լ. 261

Բորու 207, 210

բուրդներ 6, 107, 240

Բուզլուխ *գետ* 294

Բուլանդիլիս *գետ* 199

Բուլխարիտյ, Բուլխարիայ, Բուլխար, Բալխ 178, 189

Բուկանիա 232 (*տե՛ս* Մուկանիյա)

Բուն Աղոսանի, Բուն աշխարհի Աղոսանից 5, 6, 7, 10, 11, 13, 14, 17, 50, 51, 66, 67, 71, 72, 86, 88, 90, 91, 106-109, 133, 137-139, 160, 175, 185, 190, 192, 193, 213, 221, 223, 226, 228, 231, 232, 235, 239-241, 247, 258, 259, 276, 291, 352, 353, 355, 357 (*տե՛ս* Աղոսանի)

Բուտունջան 69 (*հմմ.* Վատն, Վարսան)

Բչանիս *գիւղ* 255 (*տե՛ս* Վակունիս)

Բջնի 207, 315, 331

բրիտանացիներ 21

Բրոխայր 130

Բոզաանդ, Բզաանդ 48

Գաբառու Բազմին 44

Գագ *գալ.* 298

Գաղիմկիմեշա, Հինատուրց անտառ 250

Գաթ 68

Գախտարա, Գանգարա, Գագարա 54, 55

գաղատներ, Գաղատական 168

Գաղգաղ 186 (*տե՛ս* Գուլգուլ)

Գայեզոն, Գայեզուն, Գեզան 51, 294

Գանգարա 54, 55 (*տե՛ս* Գախտարա)

Գանձա գիւղ Լիփնիքում 49
Գանձադուն 59, 212, 293
Գանձակ, Գանձակ, Գեանջա, Կիրովաբադ քաղ. 213, 215-220, 242, 252, 257, 264-266, 269-271, 274, 275, 305, 306, 316
Գանձակ գետ 195
Գանձակ գիւղ Գեղարքունիքում 275
Գանձակ վայր Խաչնազեթի մօտ 195
Գանձաղ-անտառ գիւղ Գեղարքունիքում 275
Գանձասար վանք 7, 195-197, 202, 209, 256, 257, 292, 294, 295, 300, 301, 309-314, 317, 319, 325, 334, 336, 342-345, 347, 349-351, 354, 356, 358
Գանձիփ (Գանձեաց) գաւառակ 275
Գապրտ 47 (տե՛ս նաեւ Խապրտ)
Գապրտլի 47 (տե՛ս նաեւ Խապրտ)
Գառնաբար 292, 314, 315, 317 (տե՛ս նաեւ Գառնաբար)
Գարգար գետ 193, 260 (տե՛ս Կարկառ)
Գարգարացիք ցեղ 90 (Հմմտ. Աղուանի)
Գարգարացոց դաշտ 260
Գարգարանի 172,
Գարդան, Գարդանաձոր, Գարդանական ձոր գաւ. 65, 88-90, 105, 122, 129-131, 139, 140, 151, 155, 157, 161, 163, 167, 170, 173, 175, 182, 188, 193, 197, 229, 234, 235, 249, 265, 284, 298
Գարդան, Ջարդանան բերդ, քաղ. 154, 163, 167, 188
Գարդանացոց իշխանութիւն 64, 65, 171
Գաւազնի 57, 229
Գաւառ քաղ. 275
Գաւազնաբա 14, 15
Գաւի 245 (տե՛ս Գօրի)
Գաւս 263
Գեամիշ, Գոմիշ լ. 58
Գեանջա 216, 257 (տե՛ս Գանձակ քաղ.)
Գեարաւենդ 210
Գեատուրաբի 258
Գեգաւու գաւ. 51, 139 (տե՛ս Գեգաւու)
Գեղաբա 45 (տե՛ս Ազգաբի)
Գեղբա, Խեղբա 46
գելեր 29
Գելվարդանց 346
Գելամ, Գելամայ գաւ. 8, 177, 181, 185, 186, 202, 207, 211 (տե՛ս նաեւ Գելարֆունիփ)
Գելամայ լեռնաշղթայ 205
Գելամայ ծով 201, 202 (տե՛ս նաեւ Սեւան)
Գելամայ կղզի 141 (տե՛ս նաեւ Սեւանայ)
Գելան 138
Գելասար լ. 205
Գելարդավանք 327
Գելարֆունի, Գելարֆունի, Գելարֆունիք, Գելամայ գաւ. 143, 182, 186, 204-206, 211, 256, 267, 275, 340
Գելարֆունայ ծով 208 (տե՛ս նաեւ Սեւան)

Գեղաւու գաւ. 51, 139 (տե՛ս Գեգաւու գաւ.)
Գեռաս գետ 45, 46, 49 (տե՛ս Գեռոս)
Գեռաբար 287, 296, 314, 315, 317, 354, 356, 358 (տե՛ս նաեւ Գառնաբար)
Գեռաբակք 197, 205
Գեռահատ 262
Գեռամիշ գիւղ Կողթում 203
Գեռամիշոյ վանք Մարում 205, 331
Գեռաշեն 203
Գեռառու գետ 51 (տե՛ս Գեգաւու)
Գեռիկ գետ 198
Գեռիկ գիւղ Գեղարքունիքում 204
Գեռիկ, Նոր Գեռիկ վանք Աղուէնում 294, 308, 309, 321
Գեռուզ 253, 254
Գեռգեսացիք 71 (տե՛ս Արգեսացիք, պարսիկներ)
գերմանացիներ, գերմաներէն 21, 66
Գեռոս, Գեռաս գետ 43, 45, 46
Գեռզայ գետ 48, 51 (տե՛ս նաեւ Կոկիսան)
Գեռզայ քաղ. 48
Գեգաւու, Գեգաւու, Գեղաւու գաւ. 50, 51, 139
Գեգաւու գետ 50, 51, 139
Գեմուզ 176 (տե՛ս Կեմուզ)
Գըւգա 50, 51, 139, 294
Գիլգին, Գիլգիլայ գետ 46, 47
Գիլեագի, Քիլեագի 46
Գիրդիման գետ 48, 49, 51, 231
Գիլգերի գետ 45 (տե՛ս նաեւ Սամուր Փոքր)
Գիլսեր գետ 62
Գիսական 99, 102 (տե՛ս Գիսական)
Գլանձ 208
Գիլատուր Միլի-Ղարաբաղեան ջրանցոյց 49
Գիլատվանք, Գիլտոյ վանք 199, 200 (տե՛ս Սարսանգ)
Գոլուարք 68
Գոլանցն 263
Գոլաշտեան 338
Գոլթենէ 61, 63 (տե՛ս Կոլթենէ)
Գոլթն գաւ., մարդ 61-64
Գոմիշ լ. 58 (տե՛ս նաեւ Գեամիշ)
Գոմիք, Գոմիք, 207, 210
Գորգու, ալ-Ջուրդ իշխ., թագ-ն 12, 163, 167, 172, 175, 176, 183, 184, 189, 193, 203, 229, 235-237, 241-244, 246-249, 252, 255, 259, 260, 262, 266, 272, 273, 275, 281-283, 293, 298, 353, 356, 358
Գորգու բերդ 176
Գուգարացիք 227, 240, 291 (տե՛ս Կալսէթ)
Գուգարք նահ., բրդեղի-ն 58, 60, 88-90, 107, 133, 134, 159, 163, 165-168, 170-172
Գուգարք ցեղ 68
Գուլգուլա, Գաղգաղ 186
Գուկատինն, Գուկատինջ, Գուկատի՞ն, Գունկ-առի՞ն 207, Գոմիք, 207, 210 (տե՛ս Գոմիք)

Գուտոն *լ.* 43
 Գուրակ 336
 Գուրչանի 57
 Գոզայ բակ 205 (*տե՛ս* Կոզաբակ)
 Գոշավան 242, 254, 255, 258, 259, 261, 262
 Գրիգորանանց 346
 Գոգարեն, Գոսարեն, Γωγορηνή 58 (*տե՛ս* Գուգար)
 Գոշավան 300, 309, 321, 327, 337,
 Գորի, Գարի 245,
 Դաբիլ 191 (*տե՛ս* Դուին)
 Դադիվան, Դադոյի, Դասի, Դադեու, Թադի վան 142, 143, 172, 177, 185, 186, 195, 196, 201, 202, 207-209, 300-302, 304-308, 312, 313, 317, 318, 321-332 (*տե՛ս նաև* Խուբավան)
 Դաննա *գետ* 51, 53
 Դադասան 18, 19, 42, 45, 95, 107, 160, 185, 220, 240
 Դամասկոս 154, 155
 ալ-Դայրանի 235 (*տե՛ս* Վասպուրական)
 Դաշտաբեր 313
 Դաշտակ 208, 209
 Դաշտ-ի Բաղասական, Դաշտ-ի Բալասական, Բաղասական դաշտն *գաւ.* 51, 139
 Դառնի *գաւ.* 62
 Դասն *մարդ* 169
 Դաստակերտ 106, 198
 Դավրեժ 238 (*տե՛ս* Թավրեժ)
 Դատի վան 202 (*տե՛ս* Դադիվան)
 Դարահոջ 67, 108, 294
 Դարանակ, Դարայ 204
 Դարբանդ աշխարհ, Կապան 96, 238, 276, 281, 282, 286 (*տե՛ս նաև* Կերբենդ)
 դարգիններ 45
 Դարիալի լեռնանց 31, 32, 34, 35, 37 (*տե՛ս նաև* Ալանաց դոտն, Կասպիական դոտն)
 Դարհա 294
 Դարնավազ 262 (*տե՛ս* Դոնավազ)
 Դարպասներ, Դարբասներ 293, 296, 322
 Դապանոց, Դվանոց, Դասանոց 201, 202
 Դասախուր Մեծ եւ Փոքր 209, 210
 Դասապարան *գետ* 47
 Դերեղ *գետ* 199
 Դեզանե, Դեզանե, Դիզանե, Դիլանե, Լեզանե՞, Ջիզանե՞ 56 (*տե՛ս նաև* Լեմբո)
 Դեղ, Դեղան բերդ, 305, 321, 341
 Դեյլեմ, Դլմոն, դելմիկներ 138, 146, 160, 217, 230, 235
 Դերբենդ, Դարբանդ (Дербент) *քաղ., անցք* 5, 16, 18, 19, 21, 31, 32, 34, 38, 42-45, 69, 92, 94-96, 99, 103, 107, 160, 167, 190-192, 213, 214, 219-222, 231, 232, 238, 270, 276, 281, 352, 355, 357 (*տե՛ս նաև* Կասպիական, Ադրանական դարպասներ, Չողի անց)

Կերբենդի (Ջալգանի) լեռնաբազուկ 5, 43, 174
 Կեզառու *գետ* 51, 139 (*տե՛ս* Կեզառու)
 Կեզանե, Կիլանե, Կիզանե 56 (*տե՛ս* Կեզանե, Լեմբո)
 Կիրոնիա, Կելոնիա, Կուսանիյա, Կելոնիա 231
 Կիզակ, Տիզալ 12, 64, 175, 176, 252, 261-263, 353, 356, 358
 Կիզափայտ *լ.* 253
 Կիախոռ *լ.* 294
 Կիլիթիդալ *լ.* 43
 Կիտական, Կոտական, Կիտական, Ռոտակ[ան] 67, 76, 99, 102, 106, 108
 Կլմոն 138 (*տե՛ս* Կելլեմ)
 Կոբասանդ, Բմբոսանդ 138
 Կոսանոց 201 (*տե՛ս* Կոսալանոց)
 Կուսանիյա 231 (*տե՛ս* Կիրոնիա)
 Կուսուլի 259
 Կուին, Կրվին, Կրին, Կարիլ 105, 110, 141, 142, 153, 191, 192, 217, 219, 225, 227, 274, 275
 Կուրկան *գետ* 47, 49, 51, 52 (*տե՛ս* Տուրխան)
 Կոնավազ, Կոնավազ 252, 262
 Կսեղ 314, 346, 347, 354, 356, 358
 Կվլանոց 201, 202 (*տե՛ս* Կալանոց)
 Կրախտիկ 204 (*տե՛ս նաև* Կարաֆեափանակ, Թոխուլա)
 Կրմբոն 196
 Եպարյուքեփե 19, 20, 55, 57
 Եանշաղ *գետ* 200
 Եանշաղ *գիւղ* 198, 207, 209, 210
 Եաստիեոլ 49
 Եբլայա 52 (*տե՛ս* Եմբոլայա)
 Եգերուան 68
 Եգեթ, Եգերացիք 18, 32, 80, 82, 158, 197, 227, 240, 291 (*տե՛ս նաև* Լազիկա, Կողբա)
 Եգիպոս 129
 Եդեսիա, Ուռհա 165, 169
 Եզնագոմեր 267
 Եզնանիստ 333
 Եզնարածանց 209
 Ելիմացիք 136
 Елисаветпольская губерния 210
 Եխնի *գաւ.* 50, 138
 Եկեղցածո 263
 Երակեր 203
 Երզնզնի 195
 Երիշե՛ Առաֆեղյ վան, Ջրվշտիկ 203
 Երիպատրոշ 145
 Երիվարդ 140, 141
 Եղջերուագոմ 206
 Եղջերունիք 205
 Եղջու թալա *գիւղատեղի* 267

Եմբոլայա, Եմբոլայոն, Եբլայա 52
 Եննիստն 205
 Երանոս *գետ* 186
 Երասխ, Արաս *գետ* 19, 25, 49, 54, 58-62, 70, 115, 139, 140, 158, 159, 174, 184, 192, 198, 199, 204, 231, 232, 259-262
 Երեղբուս 205
 Երերի 205
 Երեան 86, 157, 243, 286
 Երզնկայ 113
 Երիշատ, Իրիշատ *գաւառակ* 204
 Երիցի շէն 209, 210
 Երկիլա 196 (*տե՛ս* Հարնկանմ)՝
 Երնջակ *գաւ.* 204
 Երուսաղէմ 7, 81, 97, 111, 199, 305, 306, 309, 321
 Եշանիկ Արարիա 21
 Եվախ 52
 Евразийская Россия 210
 Եւրոպա 12, 114, 260
 Եփեսոս 89, 132
 Եփրատ, Έσφοράτος *գետ* 30, 60, 139

Զ
 Զաբ Մեծ *գետ* 205
 Զաբդիկէնէ 165 (*տե՛ս* Զաւ գաւառ)
 Զագիլ 65
 Զալիգեօլ 206
 Զանգեզուր *գաւ., ուեզդ* 258, գաններ 18
 Զառ 210 (*տե՛ս* Ծար)
 Զառիստ, Զառիստ 261, 263
 Զարասանդ, Զարեանդ, Զրանիստիս *գաւ.* 65, 115, 122, 168, 170
 Զարդախաշ 304, 306
 Զարդոբ, Զարդաբ 49, 54
 Զարուպա՞ 54 (*տե՛ս* Բարուկա)
 Զարուզիբիլ 257 (*տե՛ս* Ծար)
 Զաւ գաւառ, Զաբդիկէնէ *գաւ.* 165
 Զաւէ *գաւ.* 139 (*տե՛ս* Աղուէ)
 Զամաթալա 52, 56
 Զինգեանակալ *գետ* 254 (*տե՛ս* Խաչգետիկ)
 Զոսար 207, 209, 210
 Զոսարքնոց 153
 Զոպիուգարու 210
 Զրանիստիս 65 (*տե՛ս* Զարասանդ)
 Զրեսկ 142

Է
 Էդիլլու 259 (*տե՛ս* Իտէլեցիմ)
 Էրբլօղայ 203
 Էլեսասալիլար 207
 Էմբերշայ 52
 Ա. Էշմիաձիմ *վանք* 112, 142, 287, 289
 Էրբեշ 294

Էրբն 201

Ը
 Ըղուերծ 210
 Ըրան 348, 349 (*տե՛ս* Արան)
 Ընեգա կաշկառ 199
 Ընմբի խոռ 204 (*տե՛ս* Ռմբի խոռ)
 Ըռուշանայ շէն 51 (*տե՛ս* Ռռուշանաշէն)
 Ըռուցփոր 202, 207 (*տե՛ս* Ռռուեացփոր)
 Ըռստակ *գաւ.* 200 (*տե՛ս* Ռստակ)

Թ
 Թարասարանցիներ 6, 107, 240
 Թաբիլակա 46
 Թաղի վանմ 207 (*տե՛ս* Դաղիվանմ)
 Թազաֆենդ 196
 Թաթարներ 323, 342, 350 (*տե՛ս* մոնղոլներ)
 Թաթեր, Թաթական 6, 46, 214
 Թալարի, Թեբլա 46
 Թալիշ *երկրամաս կասպիական* 44, 270
 Թալիշու մահալ *Արցախում* 262
 Թաղավարդ 243, 253
 Թանանատի վանմ 144
 Թավրէժ, Դավրէժ 238
 Թարգմանչաց անապատ *Բանանցում* 201
 Թարթառ *գետ* 198, 339 (*տե՛ս* Տրսու)
 Թարխանաբերդ 292 (*տե՛ս* նաեւ Խոխանաբերդ)
 Թաւասպարֆ 68
 Թարիդ 349
 Թեբլա 46 (*տե՛ս* Թալարի)
 Թելաի *ուեզդ* 57
 Թելենեաց 208
 Թեղոտուպոլիս, Թեղոտուպաղիս 109, 110 (*տե՛ս* նաեւ Կարին)
 Թթոտ 203
 Թիաունա 46 (*տե՛ս* Սապորթենէ)
 Թիլբիս, Թեբլիս 45 (*տե՛ս* Բելիշի)
 Թիւրեր, Թիւրական 6, 151, 153, 214, 220, 221, 234, 270, 275, 301, 304, 305
 Թիւրքաւներ 135, 150, 151, 215
 Թիֆլիս 8, 111, 236, 237
 Թիֆլիսի *ուեզդ* 57
 Թիսկոտ *գետ* 226
 Թդեկրայ այգի 333
 Թնագետ, Կուրակչայ *գետ* 294
 Թոխուշա 204, (*տե՛ս* նաեւ Դարաֆետափանակ, Դրափաիկ)
 Թողակերտ 320
 Թորփախ-կալա *Սամուրի հովտում* 95
 Թորփախ-դալա *Ալագանի հովտում* 53
 Թոբիտու *գետ* 182, 184, 195, 196, 208, 301
 Թոչխատակ *գաւ.* 139, 140 (*տե՛ս* Տոչխատակ)
 Թուրան-շան 161
 Թուրեր (*տե՛ս* Թիւրեր)

Թուրմենստան, բուրմեններ 25, 294, 299
 Թուրք գաւ. 168
 Թուրքի լ-ներ 16
 Թրակիա 77
 Թրաունա 46 (տե՛ս Սապորթենէ)
 Թրդի գետ 199, 200

Իբազկան գաւ. 139 (տե՛ս Դաշտ-ի Բաղասական)
 Իբալլու 52
 Իբերիա, իբերներ (տե՛ս նաեւ Հիբերիա, հիբերներ, Վիր, վրացիներ) 16, 19-22, 25, 29-33, 40, 42, 43, 55, 56, 57, 168, 227, 228, 230, 232-234, 246

Իծմախ 68
 Իլոն, Ղոն 145
 Իկոնիա 319
 Ինչա գետ 64, 201
 Իշխանագետ գետ 259
 Իոբոպա, Իոոպա՞ 52
 Իոզիատա 48 (տե՛ս Բոզիատա)
 Իոոպա՞ 52 (տե՛ս Իոբոպա)
 Իորի գետ 22, 43, 44, 56, 228 (տե՛ս նաեւ Կամբիա, Փոբր Ալազան)
 Իունա 52
 Իշկերիա 314
 Իջեան 309, 327, 347
 Իսմայել, Իսմայելացիներ 96, 133, 254, 271, 287 (տե՛ս նաեւ Ղեմացի)

Իսմայիլի 47, 49
 Իսմիա 47 (տե՛ս Միսիա)
 Իստիբոպաղ 205, 206
 Իստիսու 184, 205 (տե՛ս նաեւ Ջերմաշուր)
 Իսուր գետ 21
 Իվերիացի 165 (տե՛ս Վիր, Վերիացի)
 Իսկեցի, Էլիլու 259
 Իրան, իրանական 5, 6, 14-16, 18, 31, 35, 37-40, 45, 54, 58, 71, 72, 89, 95, 102, 103, 105, 115, 123, 124, 129, 130, 135, 160, 161, 164, 168, 195, 199, 213, 215, 217, 221, 238, 260, 261, 303, 352, 355, 357
 Իրանշահ 38, 136
 Իրիշատ 204 (տե՛ս նաեւ Երիշատ)

Կարոն 268 (տե՛ս Կամբոն)
 Կազոպա՞ 55 (տե՛ս Տազոպա)
 Կազոդեխի 55, 57, 231
 Կազիկա 14, 18, 26, 27, 32, 79, 80, 82, 84, 288 (տե՛ս նաեւ Կոդլիա)

լակեր 45
 Լակգ, ալ-Լակգ, Լակզան 160, 221, 228, 232, 240 (տե՛ս նաեւ լեկեր, լեզգիներ)
 Լամբոն, Լամբոն, Լաբոն, Լապրոն 268, 269
 Լայզան, Լայզանշահ 160, 214, 228, 231
 Լանկոն, Լենֆորան գետ 44

Լաչին-դայա բերդ 301 (տե՛ս Հաախաղաց)
 Լապրոն 268 (տե՛ս Կամբոն)
 Լատիններ, Լատինական, Լատիներէն 21, 34, 35, 196
 Լեանգեաբիզի լեռնաշղթայ 42, 49, 174
 Լեզեր 29, 240 (տե՛ս լեզգիներ)
 Լեզանէ՞ 56 (տե՛ս Դեզանէ, Լեֆթ)
 Լեզգիներ, լեկեր, լեզեր, դեկեր, լեզգիական, լեզգիերէն 5, 6, 29, 37, 38, 47, 53, 87, 106, 107, 240, 352, 355, 357
 Լենֆորան գետ 44 (տե՛ս նաեւ Լանկոն, Կամբիատա)
 Լե, Լեմենդ գիւղ 206, 207, 209, 210
 Լեազետ գետ 182, 184, 197, 199, 201-207, 209, 305
 Լիրան, Լիրանշահ 160, 228 (տե՛ս Լայզան)
 ԼՂՀ, ԱՀ 294 (տե՛ս նաեւ Արցախ)
 Լորանէ, Դորանէ գետ 44, 51 (տե՛ս նաեւ Ալբանոս, Տուրիան)
 Լոբանշահ 160
 Λοβώνος κόμη 49 (տե՛ս Կինացոց ֆաղափ)
 Լուպեմիներ 47 (տե՛ս լիխներ)
 Լուսակունք 332
 Լոփնաս գետ 92 (տե՛ս Հախտով)
 Լուրի, Սուս 266
 Լիխներ, Լիխն 38, 47, 95, 148, 160, 165
 Լինացոց ֆաղափ 49
 Լոնէ քաղ. 285
 Լոփ մարզ, թագ-ն 12, 184, 241, 249, 252, 272, 274, 279, 299, 314, 347

Խաբալա, Խալաբա (Կաբալա, Կապաղակ) 22, 48
 Խաղարավանք, Խաղարի վանք, Խաղավանք, Խաբրա-վանք, Խնրավանք 197, 200, 208, 209, 318, 320, 323, 324, 328, 329, 339
 Խազինամարզ 263
 Խազիբ, խազարներ 38, 51, 96, 97, 104, 105, 135, 154-156, 189, 215, 220, 221, 232
 Խաթունաշէն 298, 299
 Խաթրավանք 197 (տե՛ս Խաղարավանք)
 Խալախա, Խալակա, Խաղախա 48, 50, 51
 Խալաշլու 210
 Խալե գետ 50, 51 (տե՛ս Խանէ)
 Խալթանի լեռնանց 47
 Խալիդիյաթ 217
 Խալիփայոփուն (տե՛ս Արաբական խալիփայոփուն)
 Խալլանլու 210
 Խաղիսաղ 26, 56, 57, 61
 Խաղտիփ 30
 Խամնայ Էրկիր 262
 Խայզան 46
 Խանդան 236
 Խանէ, Խալէ, Χάνης գետ 43, 50
 Խաչակապ, Խաչկապ, Ղուշի 265
 Խաչանակետ 302 (տե՛ս Խաչնագետ)

հաչգետիկ, Ձինգեանական *գետ* 254, 255
 հաչերոյ խոռ *գաւառակ* 204
 հաչեն, հաչեն, հաչեան, հաչենի, հաչին, Հայ-
 շեն Khajin, *Մաչչենից երկրամաս* 12, 151, 172, 173,
 175-177, 181-190, 192, 193, 197, 204, 208, 210, 229,
 230, 233, 235-237, 241-243, 246, 248, 249, 251, 252,
 255, 267, 272-275, 287, 292-304, 306, 308-310, 312-319,
 321, 323, 324, 327, 328, 330, 334-336, 340-342, 345-
 351, 353, 354, 356, 358
 հաչին, հաչեն, հաչինաբերոյ *ամրոց* 182, 186, 188, 293
 (*տե՛ս նաեւ* *հոխանաբերոյ ամրոց*)
 հաչինագետ, հաչին *գետ* 59, 193-196, 198, 212, 226, 292,
 293, 297, 301, 302
 հաչիկ *գիւղ* 204
 հաչինաբերոյ 306, 307, 313, 342 (*տե՛ս* հաչին *ամրոց*)
 հաչինանօր 195, 196, 302
 հաչինայ *վանք* 302
 հաչկեն 242 (*տե՛ս* հաչին *երկրամաս*)
 հաչմաս *քաղ.*, *գիւղ* 46, 69, 221, 281, 282, 286
 հապուտ, Գապրտ 47
 հապուտլու, Գապրտլի 47
 խապուտցիներ 47, 240
 հաչին, Khajin 230, 236, 237 (*տե՛ս* հաչին)
 հարակ 219 (*հմմ.* Չարեմ)
 հաւախան բերդ, հաւախանաբերոյ 292, 294, 300, 345
 (*տե՛ս* *հոխանաբերոյ*)
 հերեր, իերերէն 196
 հերլա 46 (*տե՛ս* Գերլա)
 հենի *գաւ.* 51, 139 (*տե՛ս* Եխնի)
 հէնչալ խաչ 267, 336
 հըզի 46
 հընիսիլի 47
 խինալուցիներ 6, 107, 240
 հիրա լ. 196 (*տե՛ս* Քիրա)
 հծաբերոյ, հոգաբերոյ, Օծաբերոյ 254
 հնթրավանք 197, 208, 209 (*տե՛ս* հաղարավանք)
 հնծոցաբակ 320
 հնծոցիտակոռ 334
 հոքուտա, հոքաուտա, հոքաուտա 47
 հոգաբերոյ 263 (*տե՛ս նաեւ* *հծաբերոյ*)
 հոզենակ, հոզենեկ 209, 327
 հոզմագ *գաւ.* 51, 139 (*տե՛ս* Հոզմալ)
 հոթասար 197
 հոլագեյ 210
 հոլարձենէ, *Մաչչենից* 58
 հոլախան բերդ 300 (*տե՛ս* *հոխանաբերոյ*)
 հոլտա՝ 178, 189 (*հմմ.* Բոլխարխոյ)
 հոնաչին գետ 258
 հոշաք *գետ* 63
 հոշաանտ 48
 հոշոտար 298

հոշալու 194
 հոշալետուտ, Ղոշադուրդ լ. 195-197
 հորաղիզ 258
 հորանաչատ *վանք* 300
 հորասան 161, 236, 237
 հորեզմ, հորագմեան 24, 161, 232, 323
 հորին աշխարհ Հայոց 291 (*տե՛ս* Աղոանք)
 հորնէնէ, *Մաչչենից* 58
 հորուագետ 201
 հորուարան 161
 հորավն 46, 95
 հոդալիերին 204
 հոսք, հոսլ 209, 331
 հոսքավանք 202, 207-209 (*տե՛ս նաեւ* Դաղիվանք)
 խուժիկ 160
 հուսան, հուսան, հրխաա, *Մոսա* 46, 215, 228, 231
 հուսանան, Ջարչանան 160, 221
 հուսան 46, 215 (*տե՛ս* հուսան)
 հուանց 195, 209
 հրխաա, *Մոսա* 228, 231 (*տե՛ս* հուսան)
 հոյզանց 208, 210
 հոխանաբերոյ, հալխանաբերոյ, Թարխանաբերոյ, հա-
 ախան, հոլախան *ամրոց* 12, 59, 195, 197, 212,
 292-295, 298, 300-303, 306, 313-315, 317, 318, 332,
 341, 342, 345, 354, 356, 358 (*տե՛ս նաեւ* հաչին
 ամրոց)
 Մախուրներ 6, 107, 240
 Մակաուշին 203
 Մակհար *գետ* 186
 Մակհար *գիւղ* 205
 Մաղիկանց բերդ 305 (*տե՛ս նաեւ* Չիլայ բերդ)
 Մաղիկանց, Չիլագլու լ. 207, 30
 Մաղկանօր 347
 Մանար, Մանարիա, ծանարներ, Սանարեցիներ, *Մչա-*
նարից 189, 191, 227, 231, 240, 272
 Մար *գետ* 208 (*տե՛ս* Տրոնո)
 Մար, Ջառ, Մառ, Ջարուզիբիլ *գաւ.*, *աւան*, *ջերմուկ*
 185, 201, 203-206, 208-210, 242, 255-257, 291, 312,
 313, 318, 319, 321, 322, 325, 327-332, 334, 339
 Մաղիք, Մաղիսցոց իշխանութիւն 61, 65, 165, 166, 175,
 208 (*տե՛ս նաեւ* Սոք)
 Մախանիս 257
 Միծառնոյ վանք 207
 Միւսանաբար 341
 Մղուկ, Մղուկ *գաւ.* 192, 207, 266
 Մմակահոզ 336, 349
 Մոքափոր *գաւ.* 168
 Մովատեղ *Մարում* 195, 208, 330
 Մովատեղին հող *Մեծ Իրանքում* 337
 Մովինար 194, 196, 205

Մովի 19, 122, 166
 Կաբալա, Կաբալական, Cabalaca *քաղ.*, *երկրամաս* 22, 48, 228, 231 (*տե՛ս* Կապալակ)
 Կաբան 236 (*տե՛ս* Կապան)
 Կաբխի լեռներ 232 (*տե՛ս* Կովկաս)
 Կադեսիա, Կատշան 154
 Կարմեացիք 165, 169, 170
 Կարդափա, կարդաներ, կատիշներ, Կադիշ 14-16, 24, 39, 43, 44
 Կաժ 208, 210
 Կալարնի *գալ.* 168 (*տե՛ս* Կղարջի)
 Կալաբենդ 258 (*տե՛ս* Բերդաշեն)
 Կալեր 201, 202
 Կախաան, Կախի *քաղ.* 50, 52, 53, 231
 Կախեթ, կախեթցիներ, կախեր 55, 57, 184, 186, 190, 228, 229, 231, 240, 272, 274, 275, 353, 356, 358
 Կակու, Կակուայ, Կակուլայ 156
 Կաղանկատոյի 102, 149
 Կաղարծի 258
 Կաղսետ 258
 Կամբեհան, Կամբեխան, Քամբեհան *գալ.* 27, 33, 50, 51, 106, 139
 Կամբիս *գետ* 43
 Կամբիսենե, Καμβυστηνί *մարդ* (*տե՛ս նաև* Կամբեհան) 27, 56, 58
 Կամբիսեն *գետ* 22, 27, 43, 44, 56 (*տե՛ս նաև* Իորի)
 Կամբիստու, Կամբիսես *գետ* 43, 44 (*տե՛ս* Լենինոսան)
 Կամելիսիա 47, 53 (*տե՛ս* Մամելիսիա)
 Կայան բերդ *Հաղբատի* 323
 Կայծոյ ծառ *լ.* 294
 Կայսիոս, Կասոս, Կասիոս, Կեսիոս, *գետ* 43, 46, 47
 Կանաչաուր 209
 Կանգար *գալ.* 159, 168
 Կանգաւար, Քունգր 153
 Կանրկ *գետ* 7 (*տե՛ս* Ալազան)
 Կաշփրան-շահ 161
 Կաշաղակաբերդ, Հաւախաղաց, Սախսաղան 301, 302
 Կապադովկիա 17, 35, 79, 168, 169, 288
 Կապադակ, Կաբալա, Կաբալական, Cabalaca 5, 22, 48, 49, 51, 52, 54, 67, 71, 94, 95, 99, 101, 107, 108, 159, 174, 228, 231, 257
 Կապան, Կաբան *երկրամաս* 236, 237, 248, 270, 275, 286, 287, 315 (*տե՛ս նաև* Բաղի)
 Կապանի աշխարհ, Կապան 276, 279-281, 286 (*տե՛ս* Դարբանդ)
 Կապկոն 92, 133, 169 (*տե՛ս* Կովկաս *լ-ներ*)
 Կառնակաշ, Կալալու 253, 254
 Կառնի-Տայս (*տե՛ս* Կարնատայս)
 Կասարիայ 314 (*տե՛ս* Կեսարիա)
 Կասբից դռն 81
 Կասպենե՞ 62 (*տե՛ս* Կասպիանա)
 Կասպիական դարպասներ, անցք, Կասպից դռն 31, 33, 34, 228, 231 (*տե՛ս* Դերբենդ)
 Կասպիական, Կասպեան դռն 31, 33 (*տե՛ս* Դարիալ)
 Կասպիանա, Կասպի *նահ.* 28, 29, 60-62
 Կասպից, Կասբից, Կասպիական ծով, լին 5, 7, 15-18, 20, 21, 24, 28, 29, 33, 34, 37, 42-44, 46, 49, 50, 54, 138, 174, 213, 217, 221, 231, 232, 259, 270
 Կասպի, կասպեր *ազգագաւառ* 29
 Կատարնենե, Καταρζηνή 58, 60
 կատիշներ (*տե՛ս* կարդաներ)
 Կատշան 154 (*տե՛ս* Կադեսիա)
 Կարայազի 205
 Կարաշայ *գետ* 201 (*տե՛ս* Հերան)
 Կարասու *գետ*, Թուֆխուի վտակ 195, 210
 Կարասու *գետ*, Կուրի վտակ 49 (*տե՛ս* Տաւիան)
 Կարաֆին *գետ* 199 (*տե՛ս* Կեսարաֆ)
 Կարեագինո 211, 258, 259
 Կարին, Թեղդոսապոլիս 109, 110, 135, 149, 227
 Կարկառ, Գարգար *գետ* 193, 194, 198, 259-261, 293, 297, 301
 Կարմիր եղջի 243
 Կարմիր քար 336
 Կարմնջատափ Ծարուճ 327
 Կարմունջ Սոթքուն 204
 Կարնատայս, Կառնի-Տայս, Καρνατῆς 234, 246 (*հմմ.* Տայք, Տասու Կառնի) ի)
 Կարս 183, 242, 245, 249, 279, 280
 Կասակերտ 181
 Կասախսար *լ.* 258
 Կակաս (*տե՛ս* Կովկաս) 18, 30, 31, 44, 46, 138, 139, 158, 165, 167, 138
 Կակասացոց դռն 38 (*տե՛ս նաև* Ալանաց դռն, Դարիալի լեռնանցք)
 Կեսարաֆ, Աղտաբան, Աղդաբան, Ուղտապան, Կարաֆին *գետ* 199
 Կեսարաֆ *գիւղ* 202, 209, 210
 Կելան *գետ* 63
 Կեշդեկ 210
 Կեշտոյի 341, 342
 Կեսարիա, Կասարիայ 71, 78-81, 84, 116, 147, 166, 169, 288, 314
 Կեսիոս *գետ* 46, 49 (*տե՛ս* Կայսիոս)
 Կերասունիա 42
 Կիլոնիա, Κηλωνίας 228, 231 (*տե՛ս* Դիդոնիա)
 Կէնատուգ, Կէնահուգ, Կէնուագ, Կէնուա՞գ 176
 Կիլիկիա, Կիլիկիայ կողմն 32, 269, 270, 272, 308, 313
 Կիսապատ 203
 Կիրովաբաղ 216 (*տե՛ս* Գանձակ *քաղ.*)
 Կիլիկիայ կողմն 308 (*տե՛ս* Կիլիկիա)
 Կիրնոս *գետ* 26 (*տե՛ս* Կուր)

Կիւրովրալ 49
 Կիւրչաբուլալ 250 (*տե՛ս* Ղորչուբուլալ)
 Կլարչի, Կլարնի *գաւ.* 58, 81, 227
 Կնոդրա 340
 Կնէլանն 176
 Կոբու *գետ* 49 (*տե՛ս նաեւ* Կոս)
 Կոբուստան 21, 34, 46, 47
 Կոգովիտ, Κοκοβίτ *գաւ.* 62, 233, 246
 Կոդուր, Կոթուր 210
 Կոզլու 256 (*տե՛ս* Հընկուզակ)
 Կոթ 205, 340
 Կոթուր 210 (*տե՛ս* Կոդուր)
 Կոթլէնէ, Κοθηρνι, Κοθηρνι 60-62, 64
 Կովխիդա, Կովխիս, կովխեր 16, 18, 29, 32, 34 (*տե՛ս նաեւ* Կողֆիս)
 Կոկիսոն *գետ* 48, 51 (*տե՛ս նաեւ* Գեօզայ)
 Կոդբափուր, Կոդբ *գաւ.* 168, 170
 Կոդթ, Կոխտ *գաւ.* 61, 62, 65, 139, 140, 170, 203, 265
 Կողֆիս, Կովխիդա, Եգերֆ, Լագիկա, Սիկան, Մախտերոնիս 16, 18, 26, 27, 30, 58, 82
 Կոմեր 207 (*տե՛ս* Գոմեր)
 Կոմշ-ար, Կոմշա-ոռ, Կոմշա-ոռոյ *գետ* 44 (*տե՛ս* Կոնժաու)
 Կոմուր-դալ 207 (*տե՛ս* Կոնգուր)
 Կոլլեսիփիս 14
 Կոնգուր, Կոնդուր, Կոմուր-դալ 207
 Կոնժաու, Կոմշ-ար, Կոմշա-ոռ, Կոմշա-ոռոյ *գետ* 44
 Կոշիկ անապատ *վանք* 194, 297, 298, 314, 343, 345, 346, 349-351, 354, 356, 358
 Կոստանդնուպոլիս 88, 154
 Կովկաս, Գլխատր Կովկաս, Кавказ *լ-ներ* 5, 6, 16, 19, 22, 28-31, 34, 37, 42, 43, 47, 50, 51, 56-58, 68, 96, 106, 138, 139, 158, 160, 165-167, 171, 174, 175, 186, 226, 227, 240, 244, 291
 Կովկաս, Կաւկաս, Кавказский край, կովկասեան 5, 8, 18, 21, 29, 31, 34, 37, 41, 45, 87, 103, 104, 162, 163, 171, 172, 210, 214, 229, 259
 Կովկասեան Ադրանն 9, 14 (*տե՛ս նաեւ* Ադրանն)
 Կովկասկան *գաւ.* 219, 270
 Կորդոմ, Կորդովտաց *գաւ.* 24, 165, 166, 244
 Կորգարակ 205 (*տե՛ս* Կոգարակ)
 Կորնայֆ *նահ.* 165, 253
 Կոսալբա, Կու-Ալբա 59, 212, 293
 Կոսանն 59 (*տե՛ս* Մեծ Կոսանն)
 Կոտիլալ *գետ* 47, 221, 281
 Կոպրաթ 138
 Կուկի 230, 234
 Կուկաթալ 203
 Կուղանովիտ *գաւ.* 62, 63
 Կում, Դում 53
 կումիկներ 151

Կոտափանձուր *վանք* 207
 Կոտակաշէն, Ղոսթաշէն *քաղ.* 52
 Կոս, Κύρος *գետ* 5-7, 12, 14-17, 19-22, 26-28, 37, 42, 43, 49-56, 58, 60, 61, 63, 65, 67, 88, 92, 95, 101, 107, 108, 138-140, 153, 158, 159, 165, 168, 170, 174, 185, 186, 192, 198, 213, 215, 227, 228, 232, 233, 239, 240, 244, 245, 256, 257, 259, 261, 274, 291, 352-358
 Կոսակչայ *գետ* 294 (*տե՛ս* Թնագետ)
 Կոսմուխ *գետ* 50-53, 55
 Կոգարակ, Գոգայ բակ, Կորգարակ 204, 205
 կոիզներ 6, 107, 240
 ΚΤΕΣΙΦΟΝ 124, 125 (*տե՛ս* Տիգրոն)
 Կրեւատարխներ, Կրեբատարխներ, Κρεβατάδων 228, 231 (*ՏՃՄ.* Դերեմոյ)
 Կոկրափ 203
 Կումիսէնէ (Κωμιστηνή) 58, 59, 61, 64, 65
 Կոսեաց *լ.* 167 (*տե՛ս* Կովկաս)
 Հաբանդ *գաւ.* Աղլուանքի 47, 51, 139 (*տե՛ս* Համբասի)
 Հաբանդ, Համբանդ *գաւ.* Սիւնիքի 64, 204, 206, 207, 257, 268
 Հաբանդ Միս, Փոմր *գաւ.* Արցախի 64, 69, 167, 176, 203, 237, 253, 261, 281
 Հագարեան *գաւ.* 253 (*տե՛ս* Հակարի *գաւ.*)
 Հադրոս, Հատրոս 243, 259, 262
 Հաբերֆ, Հաբերֆաբերդ, Հայթերֆ 12, 198, 200-203, 295, 304, 307, 308, 311, 313, 317, 320, 338, 339
 Հաբերֆայ, Հաբերֆոյ գետ 199, 313 (*տե՛ս նաեւ* Պրոտոդագետ)
 Հալուն 195, 209, 210
 Հախում, Կոփնաս *գետ* 26, 57
 Հակարի *աւան* 253, 263
 Հակարի *գետ* 107, 184, 203, 242, 253, 255, 257, 262 (*տե՛ս նաեւ* Աղանոյ)
 Հակարի, Հակարու, Հաբարի, Հաբարու, Հագարեան *գաւ.* 253
 Հակու 71, 72, 101, 108
 Հակոպենայ մատաղիս 328
 Հաղբատ, Հաղբաթ 234, 267, 268, 285, 288, 298, 299, 321-325, 328, 331
 Հանա (*վրիպ.*՝ Հանար) 205, 207-210, 294
 Հանիշէն 203
 Համաթիար 204
 Համամաբակֆ 207
 Համասրապակֆ 203
 Համբասի *գաւ.* 47
 հայ թաթեր 6, 46
 Հայթալ 250 (*տե՛ս նաեւ* Ղորչու, Ղարաշաննի)
 Հայթերֆ 308 (*տե՛ս* Հաբերֆ)
 հայիկ 160

Հայոց Արևելից կողմանք 6, 9-11, 61, 65, 66, 137, 157, 157, 174, 175, 212, 213, 218, 223, 235, 241-243, 264, 270, 273, 274, 290, 293, 352, 355, 357 (*տե՛ս նաև Արևելք*)
Հայոց ձոր գետ 63
Հալչեն 340 (*տե՛ս Խաչեն*)
Հայք, Հայաստան, Հայաստանեայք, Հայոց 5-9, 18-20, 24-26, 29-35, 37-41, 45-48, 52, 53, 57-63, 65-67, 69-74, 77-80, 82-98, 104-112, 116-119, 121-130, 132-135, 138-149, 152, 153, 155-159, 163-204, 207, 209, 210, 215-219, 221, 223-230, 232-246, 251, 252, 256, 257, 261, 264, 266, 269-273, 276-294, 301-308, 314, 316, 318, 319, 321, 326, 329, 332, 338, 350, 351-353, 355, 357 (*տե՛ս նաև Մեծ Հայք*)
Հայֆառայ Ձոր Կորճայքում 253
Հանդաբերդ, Հանդաբերդ, Հանդու բերդ 182, 184, 201, 202, 206-208, 307, 308, 331, 338
Հաշեյ, Հաշուայ 48 (*տե՛ս Հոշի*)
Հասկաբակ (*տե՛ս Հոսաբակ*)
Հատիս 203
Հարար 253, 254
Հարա 341, 342
Հարզաբար, Հարզաբար, Հարցուղայա լ. 196, 199
Հարևանք, Հարչանք, Հարչախան, Հարճոպլան գաւ. 64, 139, 140, 184, 185, 193-200, 211, 339
Հարու, Հիմարու բերդ 295 (*տե՛ս Հնարակերտ*)
Հարչանտու 195, 196
Հարցուղայա լ. 196 (*տե՛ս Հարզաբար*)
Հարբ գաւ. 280
Հաախաղաց, Հավախաղաց, Հայխաղաց բերդ 301, 336 (*տե՛ս Կաշաղակաբերդ*)
Հաախաղաց, Հաախաղաց, Կաշին-ղայա բերդ 182, 184, 301, 302, 307, 313, 338, 345
Հաապտուկ, Հաաոց պտուկ վանք 292, 294, 296, 302, 316
Հաաաաա, Հաաաաա 256 (*տե՛ս Հովաաաա*)
Հաաաաաա 201, 202 (*տե՛ս Հոաաաաա*)
Հաաաաաաա 301, 338, 345 (*տե՛ս Հաաաաաաա*)
Հաաաա, Հաաաաա գաւ. 253 (*տե՛ս Հակաաաի գաւ.*)
Հեների գաւ. 139 (*տե՛ս Հեշերի*)
Հենաաաաակ 68, 221
Հենգուակ 256 (*տե՛ս Հընկուակ, Հովաաաա*)
հենիոխներ 29, 32
Հեշերի գաւ. 139 (*տե՛ս Հեշերի*)
Հեր գաւ. 122, 168, 170, 238
Հերան, Կարաչայ գետ 201
Հերգ ամրոց 294 (*տե՛ս Հերան*)
Հերկ, հերեր 6, 17, 38, 107, 182, 184-186, 228, 229, 241, 247, 272, 274, 275, 353, 356, 358
Հերհեր 261
Հերան, Հերգ ամրոց 294, 317

Հգարագետ 259, 263 (*տե՛ս նաև Մանա*)
Հգարահանք 348
Հեշերի, Հեշերի, Հեշար գաւ. 51, 139
Հընկուակ, Հինգուակ, Հենգուակ 256 (*տե՛ս նաև Հովաաաա*)
Հիբերիա, հիբերներ 21, 31, 33-35, 39, 40, 56 (*տե՛ս Իբերիա, Իբերներ*)
Հիմալայներ 42
Հիմաաաոց աաաաա (*տե՛ս Գաղիմլիմեշա*)
Հինգուակ 256 (*տե՛ս Հընկուակ, Հովաաաա*)
Հինդուան-շահ 161
Հիախական մեծ ծովն 69 (*տե՛ս Կաաաից ծով*)
Հիախալին Կովկաս, հիախակովկասեան 31-34, 66, 93, 99, 103, 105, 150, 153, 155, 189, 220, 231
Հիւրկանիա 16, 42, 43 (*տե՛ս նաև Վրկան*)
Հիւրիւրաաա 259 (*տե՛ս Քիւրաաա*)
Հնարակերտ, Հարու, Հնարու քաղ., բերդ 158, 159, 295
հնդիկներ, հնդկական, հնդեաաաական 14, 24, 40, 160, 195, 196, 260, 352, 355, 357
Հոդմաղ գաւ. 50, 51, 139
Հոնագ պահակ, դրոնք 92, 93, 95, 175 (*տե՛ս Ձող, Դերենդ*)
Հոնշենք 205, 294
Հոնք, հոներ 38, 66, 68, 70, 93, 97, 99, 103, 106, 151, 153-155, 166, 175
Հոշաանդ 48
Հոշի, Հոշայ, Հոշաա, Հոշոյ, Հոշոյ, Հաշեյ, Հաշուայ, Շոհայ 48, 54
Հոշանց գետ 203, 255, 257
Հոշանց գիւղ 205
Հոաաաակ, Հաակաակ, Հաաաաաա 201, 202
Հովաաաա, Հաաաաա, Հաաաաա 256 (*տե՛ս նաև Հընկուակ*)
հունգարացիներ, Սաաաաաի աաաաի, Սաաաաակ աաաաաաներ, Σαβάρτοι ἄσφαλοι 234
Հունչաա 205
Հոաաաղան գետ 181
Հոաանդեա 33, 34
Հոոմ, Հոովմ, Հոոմեական կաաաաաին 5, 20, 21, 29-36, 40, 77, 78, 85, 87, 89, 103, 110, 122, 124, 145, 165, 166, 168, 169, 173, 288
հոոմեացիներ, հոոմեական, հոոմք 15, 24-30, 32, 34-36, 39, 42, 57, 59, 61, 70, 78, 79, 110, 124, 132, 141, 145, 147, 169, 294, 308
հրեաներ 245
Հոշանց, Հաշանք գիւղ 205 (*տե՛ս Հոշանց*)
Ձ
Ձագունանց 330
Ձեկաաա 45 (*տե՛ս Տեկաաա, Ագաաաի*)
Ձեաաաի վանք 270
Ձիգաանք 56 (*տե՛ս Դեգաանք, Լեգիք*)

Ձիրա 68, 73
 Ձկնասագ 298
 Ջորագետ, Ջորոյ գետ *Երկրամաս, Թագ-ն* 184, 193, 235, 241, 247, 252, 272, 274, 275, 279 (*տե՛ս նաեւ* Լօռի)
 Ջորագիւղ 211
 Ջորոփոր, Ջորայ *գաւ. Գուգարքում* 168, 170
 Ջորֆ *գաւ. Սրենիքում* 207
 Ջորֆ-Կապան 176
 Ջւելի-Անագա 56

Դ
 Դագախ *քաղ.* 159
 Դագախի *գաւառակ* 57
 Ը. Դագար *վանք* 112
 Դալա 1. 210
 Դալալու 254 (*տե՛ս Կառնակաշ*)
 Դալակեայ, Դալակայ 256
 Դալախենոյ 237 (*տե՛ս Փառխոս բերդ*)
 Դարաբաղ 257
 Դարակեօզլու 199
 Դարաշաննի 250 (*տե՛ս Դորշու, Հայթաղ*)
 Դարաճեփանակ 204 (*տե՛ս Թոխլուշա, Դրախտիկ*)
 Դելեկեր 240 (*տե՛ս Եզգիներ*)
 Դեմացիք 291, 293 (*տե՛ս նաեւ Իսմայիկ*)
 Դիոն 145 (*տե՛ս Իլիոն*)
 Դոշաղուրդ 1. 196 (*տե՛ս հոշալետուտ*)
 Դորշու, Դարաշաննի, Հայթաղ 250
 Դորշուբուլաղ, Կիւրչաբուլաղ 250
 Դորշուշայ *գետ* 250, 265
 Դոսթաղնի 52 (*տե՛ս Կոտակաշն*)
 Դոսմ 53 (*տե՛ս Կոսմ*)
 Դոսշի 265 (*տե՛ս հաշակապ*)

Ծ
 Ծալեք 52, 282
 Ծանուկ *գաւ.* 204
 Ծանիք, Τσόλων, Մ-տ-գ-ն-եանց 166, 167
 Ծապիմ ձոր 348
 Ծար 56 (*տե՛ս նաեւ Ջար*)
 Ծարաբերդ 294 (*տե՛ս Ջրաբերդ*)
 Ծարմանայն 159
 Ծափ, Ծափեցանց 333
 Ծիլք, Ծիլպֆ, ճիլքեր, սիլքեր 38, 47, 68, 70, 71, 101, 108, 213, 231
 Ծոխանց 201
 Ծորայ անցք, դրուն, պանակ 34, 38, 45, 93, 95, 133, 160, 172 (*տե՛ս նաեւ Դերբենոյ*)
 Ծոաշ-ոտտ *գաւ.* 260
 Ծոսմէն 208, 210

Մ
 Մագազ *գաւ.* 197
 Մագանդարան 65
 Մագրեմով 201

Մագրոյ բերքն 199
 Մագրութներ (*տե՛ս մասութներ*)
 Մալատկան 203
 Մալեխիա 47, 53 (*տե՛ս նաեւ Մամեխիա, Մալիխ*)
 Մալիխ, Մալրդ-շն, Mallix 53
 Մախերոնիա, մախերոններ (*տե՛ս նաեւ Կողբիա*) 18, 32
 Մածնաբերդ 307, 318, 354, 356, 358
 Մակարականք 321
 մակերոնացիներ, մակերոնական 24
 Մանկերտուն 169
 մանմեղականներ, մանմեղական 6, 8, 45, 107, 212-217, 219-221, 228, 232, 235, 238, 240, 266, 276, 301, 302
 Մանմնա (Մանմնու) 203
 Մաղաուզ, Մաղայուզ, Մաղայուզ, Անուզ *գաւ.* 256, 257, 265 (*տե՛ս նաեւ Ալեակշի*)
 Մաղդանց, Նաղդալի *գետ* 255, 266
 Մամելի *գետ* 266
 Մամեխիա 47, 53 (*տե՛ս Մալեխիա*)
 Մամբաղցի, Մանմնա, Մամբան, Մամբան եկ-ցի 349
 Մայրանշայ *գետ* 210 (*տե՛ս Մկտան*)
 Մայրադորֆ, Մայրադորս, Մարաբուզ 266
 Մայրեաց ջուր 264-266, 269 (*տե՛ս նաեւ Մայրեջուր*)
 Մայրեջուր, Մայրեջուր 263-265, 269-273, 276 (*տե՛ս նաեւ Մայրեաց ջուր*)
 Մանանամարզ 327
 Մանաս, Քեօնդալան *գետ* 243, 259, 261 (*տե՛ս նաեւ Հգարագետ*)
 Մանգեացիոր *գաւ.* 168, 197
 Մաշեղ, Մաշախ 195, 196
 մասսագետներ 29, 35
 Մասֆաթ 46, 160, 221, 231 (*տե՛ս նաեւ Մասութ*)
 Մասութ, մասութներ, Մագրութներ 6, 29, 32, 37, 68-71, 73, 81, 93-95, 99, 108, 165-167, 170, 174, 213, 221, 232, 281, 352, 355, 357
 Մատաղիս 313, 328, 333
 մատիեններ 16, 17
 Մատոտի ձոր 196
 Մարազայ 47
 Մարաբուզ 266 (*տե՛ս Մայրադորֆ*)
 Մարալքամի 205
 Մարաստան, Մարֆ, Մեղիա 17-19, 32, 43, 136, 232
 Մարասան, Մարաշառ 63, 64 (*տե՛ս նաեւ Արֆշառ*)
 Մարդադօնեաց իսաշ 209
 մարդեր 25
 Մարդպետական *մարզ* 59, 63, 118, 167
 մարեր, մարական 14, 19, 24, 25, 31
 Մարեջուր 264 (*տե՛ս Մայրեջուր*)
 Մարշամանց, Մարշամանց, Մարշոմակ, Մարշիմակ 197 (*տե՛ս Մրշմանց*)
 Մարտակերտի շրջան 194, 349
 Մարտիրոսաց ֆաղաֆ 321 (*տե՛ս Նփրկերտ*)

Մարտունի քաղ. 243
Մարտ (տե՛ս Մարաստան)
Մացեխ 52
Մափոկանց 201
Մափեճոցաց, Մափեճոց, Մափեճեաց վանք 141-143, 202, 204, 207, 210
մեգրեղներ 197
Մեղիա, մեղացիներ 14, 18, 21, 24, 34, 35, 43, 232 (տե՛ս նաև Մարաստան, մարեր)
Մեծ Իրան, Մեծարան, Մեծիրան, Մեծիրեան գաւ. 59, 64, 97, 104, 105, 139, 140, 184, 186, 189-194, 196-201, 203, 211, 259, 292, 293, 310, 327, 334-337, 339
Մեծ Խաչէն 313, 328 (տե՛ս Ներսիս Խաչէն)
Մեծ Մար 208
Մեծ Մովսէս մարզ 122, 165
Մեծ Կուսն, Մեծ Կուսն, Մեծ Կողման, Մեծ Կուսն, Միսկուսն, Միջնարցախ գաւ. 59, 65, 109, 139, 140, 151, 155, 193, 198-201, 203, 211, 212, 259, 293, 325
Մեծ Հայք 5-7, 13, 14, 18-20, 22, 26, 27, 31-36, 41, 43, 50, 55, 57-60, 62, 63, 72, 76, 87-89, 118, 124, 134, 135, 138-140, 158, 164, 165, 169-171, 173-176, 193, 233, 235, 249, 265, 277, 288, 290, 352, 355, 357
Մեծ Զագ 205
Մեծ Մագրա 182, 185, 251
Մեծ շէն 203
Մեծնունիք գաւ. 62
Մեղրագետ 193
Մեղրենի, Մեղրենեց 336
Մեախ վանք 329
Մեախք, մեախեր 17
Մեղիմեկ 197 (տե՛ս Մրջմանց)
Մկրտան գիւղ 209, 210
Մկրտան, Մայրանշաղ գետ 199, 210
Մեղվտի, Մեղտի (իմա՛ Ագովի ծով) 27, 28, 32, 228
Մըըղիշ 314 (տե՛ս Միշիկիշ)
Միգրոնիա 165 (տե՛ս նաև Արուստան)
Միլան 78
Միլի 260
Միլիպոմեան 255 (տե՛ս Բեռնարպափի լճեր)
Միհրաան 172
Մինգեչաուր 20, 52, 54, 55
Միշիխ 52
Միշիկիշ, Մըըղիշ 314 (տե՛ս նաև Մուշուգ)
Միշագետ 14, 17, 30, 31, 72, 122, 169, 279, 291
Միշագետ Հայոց 169, 170
Միջան 47
Միջնարցախ գաւառ 200 (տե՛ս Մեծ Կուսն)
Միսիա, Իսմիա 47
Միսիխի 124
Միսկուսն 211 (տե՛ս Մեծ Կուսն)
Միսրիան 211 (տե՛ս Մեծ Իրան)

Միւրգիլ 203
Միւրջմանց 197 (տե՛ս Մրջմանց)
Միս Հաբանդ գաւ. 140, 261 (տե՛ս Հաբանդ)
Միսան, Միսանց 203, 232, 253, 258 (տե՛ս Մովսան)
Մծբին, Մծուին 36, 72, 165
Մշտափախբենէն բերդ 219, 270
Մոզ 146
Մոզմնդ 210 (տե՛ս Մոս)
Մոթանց 209
Մոլլախակի 48
Մոխենի 263
Մոխարաբ 330
Մոխարաղ 203
Մոկան երկիր Կուրից ճիւղի 228 (տե՛ս Մովական)
Մոկան երկիր Քուստ-ի Կապկոհոմ 138
Մոկս, Մոկ, Մոճէ 114, 233, 244, 246
մոնղոներ, մոնղոլական, Նեոնոլաց ազգ. քարարներ 222, 299, 301, 302, 305, 308, 318, 319, 321, 323, 341-343, 346, 349, 350, 354, 356, 358
Մոս, Մոզմնդ 195, 209, 210, 256
Մոսէգա 52 (տե՛ս նաև Միշիխ)
Մոսիսիկ, մոսիսեր, Մոսիս լեռներ 17, 60
Մոսկուս, Մոսկով 83, 111
Մովական, Մոկան, Մոկան 161, 228, 231-233 (տե՛ս նաև Մովանիյա)
Մորիայ 169
Մուբարաբ 54
Մուրու 314 (տե՛ս Մուշուգ, Միշիկիշ)
Մովսան, Միսան գաւ. 64, 139, 140, 193, 194, 203, 232, 258, 260, 261
Մովսաս 53
Մովանիյա, Մովանիա, Մոկան, Բովանիա 161, 231, 232 (տե՛ս նաև Մովական)
Մուրան 7, 232, 260
Մունջուլու 265
Մուշ 80
Մուշուգ, Մուրու 314 (տե՛ս նաև Միշիկիշ)
Մովարդին 178
Մուսի լեռնաշղթայ 59, 198, 199, 329
Մըըմդանանց 346
Մ-տ-գ-ն-եանց 167 (տե՛ս Ճանիք)
Մրծուին 169 (տե՛ս Մծբին)
Մրջմանց գետ 197
Մրջմանց, Մրջմանց, Մարջմանց, Մարջմանց, Միւրջմանց, Մարջմանակ, Մարջմանակ, Մեղիմեկ 197
Մրցնի 203
Մցիսիքա 134
Մատրոյ, Մոտրոյ 60 (տե՛ս Օտէնէ)
Մոկան, Մոճան 228, 231, 232 (տե՛ս Մովական)

Ս. Յակոբավանի *Մեծարանից* 180, 186, 189, 310, 325, 327, 334, 336-338
 Յանկաբակուց երկիր 328
 յոյներ, Յունաց, յունական 5, 16, 22, 23, 27, 34, 38, 40, 41, 45, 46, 48, 50, 52-54, 56-59, 78, 79, 110, 117, 119, 122-124, 131, 153, 165, 166, 189, 196, 232, 237, 240, 246, 277, 279, 283, 291
 Յովհաննավանի, Յոհանու վանի *Արագածոտնի* 155, 316, 334, 335
 Յովհաննու *վանք* 248 (*տե՛ս* Վահանավանի)
 Նագա՞ 56 (*տե՛ս* Նիգա)
 Նախիջևան, Նախիջևան, Նախջվան *գաւ.* 20, 204, 227
 Նախշէ Ռուստամ 38
 Նահատակի ձոր 265
 Նաղդալի *գետ* 255, 266 (*տե՛ս* Մաղդանց)
 Նետողաց ազգ 262, 341, 343, 346, 350 (*տե՛ս* մոնղոլներ)
 Ներին Արմինիյա, Անիի *թագ-ն* 230, 235, 236
 Ներին հաշն, Մեծ հաշն 12, 300, 304, 309-311, 313, 315, 325, 332, 337, 341, 343, 354, 356, 358
 Նիգա, Նեգա, Նագա՞ 56
 Նիժ, Նիջ 48, 56
 Նիխորական 169
 Նիկիա 79, 300
 Նինուէ 170
 Նիսբդի 45
 Նովի գլուխ, Новы́ Глави 1. 256
 Նոր Գետիկ 309, 321 (*տե՛ս* Գետիկ *վանք*)
 Նոր-Շիրական, Նոտ-Արտաշական 165, 169, 170
 Նոր Քաղաք 87
 Նորաբակ 205, 207
 Նորաշինիկ *գիւղ կոլվակաճնում* 270
 Նորաշինկան գետ *գիւղ Նաշնում* 195, 196
 Նորավանի 182, 205, 207
 Նորշեն *Ծարում* 202, 209
 Նովի, Նովսպատո 53, 56, 185 (*տե՛ս նաեւ* Շաֆի)
 Նիրկերտ, Մարտիրոսաց *քաղ.* 305, 321, 327
 Շաբարան (*տե՛ս* Շապորան)
 Շաքառ 215
 Շալոայ *գետ* 184, 203, 250, 255, 256, 265, 266
 Շակաշն, Սակասնէ, Շիկաշն, Շակշին, Արշակաշն *գաւ., մարզ* 14, 19, 58, 65, 139, 140, 156, 170, 199, 201, 211, 215, 216, 265
 Շակիխ, Շակի 186 (*տե՛ս նաեւ* Հերկթ)
 Շակշին *գաւ.* 211 (*տե՛ս* Շակաշն)
 Շահապիվան 100
 Շահբուլաղ 193, 262
 Շահրաղեան *լ-ներ* 46, 47
 Շահումեանի անուան ջրանցոյց 49, 55
 Շահումեանի շրջան 294

Շահումեաց Մովս *գաւ.* 122
 Շահրիստան-է Յագկերտ 95
 Շաղատ 192
 Շաղվաբայ, Շաղուագայ 201, 202 (*տե՛ս* Շողուագ)
 Շամախի *քաղ.* 42, 46, 47, 53, 71, 101, 192, 213-215, 220
 Շամբի ձոր 168
 Շամիրամայ բերդ 218
 Շամնոր *գետ* 65
 Շամնոր, Շամնառ *քաղ.* 215, 218, 299
 Շանթալին *լ-ներ* 42 (*տե՛ս* Կերատնիա)
 Շաննան 138
 Շաշուաղ, Շաշուագ 274, 275
 Շապորան, Շապորթրան, Շապարան, Շապորան, Շաբարան 46, 95, 215, 221, 222
 Շատախ *գիւղատեղի* 265
 Շատրոյսին կալ 336
 Շարագոլ 199
 Շարան, Շարան-շահ, Շարուան 215 (*տե՛ս* Շիրան)
 Շարբար 197
 Շարուայգայ 201 (*տե՛ս* Շողուագ)
 Շաֆէ, Շաֆի, Շաֆիի, Շաֆին, Շաֆեյ *գաւ., երկրամաս, թագ-ն* 50, 51, 139, 145, 173, 182, 184-187, 189-192, 223, 226, 228-230, 235, 236, 239, 241, 247, 272, 273, 353, 354, 356, 358
 Շաֆի *գիւղ* 53
 Շաֆի, Շաֆէ, Սակունիս *քաղ.* 12, 52, 53, 56, 107, 175, 185, 215
 Շեշաշուրեց 327
 Շեֆի 53 (*տե՛ս* Շաֆի *գիւղ*)
 Շեֆի սարահարթ 53
 Շըխդերէ 48
 Շիկաշն *գաւ.* 139 (*տե՛ս* Շակաշն)
 Շիկաբար, Շիկաբար 191, 194, 198, 344,
 Շիշք (Շըբաց) 68
 Շիրակ *գաւ.* 20, 60, 142, 271, 285
 Շիրակաան 141
 Շիրան, Շրան, Շրուան, Շարուան, Սարան, Σαυβόν 6, 7, 71, 107, 190, 213-216, 219-222, 228, 231, 236, 270
 Շիրանշահ 160
 Շոհայ 48 (*տե՛ս* Հոշի)
 Շողուագ, Շղում, Շաղուագայ, Շաղուայգայ, Շաղվաբայ 186, 201, 202, 205, 211, 267, 275
 Շոքոր 275 (*տե՛ս նաեւ* Շոք)
 Շոշի *քաղ.* 163, 175, 260
 Շոշիի *գաւառակ* 194
 Շուշու, Շուշի, Շոշ, Շոշի, Շոշու *գիւղ* 261, 262
 Շրուան, Շիրուան, Շիրվան *քաղ.* 215
 Շրուան, Շրան *երկրամաս* 46, 215 (*տե՛ս* Շիրան)
 Շոք, Շոքս 218, 275 (*տե՛ս նաեւ* Շոքոր)

Ողոն *գետ* 46 (*տե՛ս* Ութոն)

Ոկտոբեր 204
 Ոսկանապատ 203
 Ոստան-ի Մարծպանան, Ոստան-ի Մարզպանեան, Ոստան *գաւ.* 48, 51, 139
 Ովկիանոս 49
 Որդուատ 204
 Որոտան *գաւատակ* 210
 Ուղ 211 (*տե՛ս* Ուտի Առանձնակ)
 Ուղիներ, ուտիներ, ոստէացիներ, ուղիերէն 6, 48, 52, 106, 107, 240, 282, 291
 Ուրօն, Որոն *գետ* 46
 Ուխտիա 65
 Ուլուչայ *գետ* 43
 Ուխունէ 59, 212, 293
 Ուղտակաւ 203
 Ուղտական *գետ* 199 (*տե՛ս* Աղտաբան, Կեարաբ)
 Ուշանատակ *գաւ.* 140 (*տե՛ս* Տուչխատակ)
 Ուշտակ 47
 Ուտեաց *աւան* 253
 Ուտեացփոր, Ուտուցփոր, Ըոուցփոր, Ուտիածոր *գաւատակ* 201, 202, 207
 Ուտիաշն 202 (*տե՛ս* Սեփղար)
 Ուտիաշուր, Սեփղարուչայ 207
 Ուտիայ 169, 276, 291 (*տե՛ս նաեւ* Եղեփիա)
 Ուտուցփոր 202 (*տե՛ս* Ուտեացփոր)
 Ուտ Ռոստակ *գաւ.* 139, 193, 200, 259 (*տե՛ս* Ուտի Առանձնակ)
 Ուտէացոց իշխանութիւն 65
 Ուտի Առանձնակ, Ուտի, Ուտիբ, Ուտ Ռոստակ, Ուտէացոց, Ատէացոց, Ատիացոց, Ատիական *գաւ.* 61, 76, 102, 139, 140, 149, 170, 199-201, 211, 259,
 Ուտի գաւառ, *իմա՛* Տաւուշ 227, 234, 235
 ուտիներ 6, 48 (*տե՛ս* ուղիներ)
 Ուտիբ, Ուտի *նահ.* 5-7, 13, 14, 19, 26, 57, 59-61, 89, 90, 102, 107, 111, 122, 133, 134, 138, 140, 155, 158, 159, 170, 171, 173, 175, 188, 193, 197-201, 212, 215, 234, 243, 258, 259, 265, 352, 353, 355, 357
 Ուրարտու, Ուրարտական թագաւորութիւն 19, 54, 352, 355, 357
 Ուրեանսար *լ.* 258
 Ուփիացիխէ 245
 Չաբնի 206 (*տե՛ս* Չափնի)
 Չարաբերդ 201, 329 (*տե՛ս նաեւ* Ջրաբերդ)
 Չարդախլու 163 (*տե՛ս նաեւ* Ջարդաման)
 Չարեբ, Charek 219 (*հմմ.* Խարակ)
 Չարեղար, Չարեղարի *վանք* 299, 305, 306, 335
 Չարտախ 203
 Չափար 202, 208, 209
 Չափնի, Չաբնի 206, 207
 շէշեններ 314

Չըրըր լին 159
 Չիկագո 197, 344, 349
 Չիչագլու *գիւղ, լ.* 207, 305 (*տե՛ս* Ծաղիկանց)
 Չիչայ, Չիչաբերք, Չիչաբար *բերդ* 305, 313 (*տե՛ս նաեւ* Ծաղիկանց *բերդ*)
 Չըլախ 198-200
 Չոդ, Չոր, Չոլայ Սուլ, Տգուր, Կըրըլ, Կըլլաի, Չոլայ, Չորի, Չորի անց 31, 37, 38, 44, 45, 67, 92-97, 99, 104, 108, 148, 149, 160, 174 (*տե՛ս* Դերբենդ)
 Չովսուր-Կաբալա *գիւղ* 48
 Պածկանբ, Պազկանբ, Պարսականբ, Պարզկանբ, Պագուա, Պազիկանբ *գաւ.* 64, 139, 140, 193, 194, 203, 253, 258, 260, 261
 Պահլա, Պահլախիկ, պահլաական, պահլաերէն 38, 98, 115, 119, 127, 160
 Պաղեստին 129
 Պայկոպի 36, 38
 Պանան *գաւ.* 139 (*տե՛ս* Ոստան-ի Մարծպանան)
 Պաշոյ ագարակ 320
 Պարզկանբ *գաւ.* 260 (*տե՛ս* Պածկանբ)
 Պարթեբ, Պարթեստան, պարթեներ, պարթեերէն 14, 20, 24, 30-35, 37, 38, 42, 116, 159, 164, 233
 Պարիադրիս, Παρουδουρις *լ-ներ* 60, 64
 Պարխար 158
 Պարուար *գաւ.* 168
 Պարսականբ *գաւ.* 260 (*տե՛ս* Պածկանբ)
 Պարսիկբ, պարսիկներ, պարսկական, պարսկերէն 6, 14, 18, 22, 38, 66, 68, 70, 71, 73, 92-95, 99, 102, 103, 115, 122, 124, 132, 134, 143, 149, 153, 161, 196, 222, 233, 259, 271, 277, 287, 294, 301, 341, 343
 Պարսկանայբ *նահ.* 168, 176
 Պարսկաստան, Պարսբ, Պարսից 5, 31, 36, 38, 69, 71, 74, 87, 103, 106, 124, 125, 129-138, 157, 160, 164, 165, 168, 169, 173, 192, 206, 209, 218, 234, 237, 244, 276, 304, 353, 356, 358
 Պարսպատունիբ, Բասորուպեղա *գաւ.* 65
 Պարտու 5, 95-97, 99-105, 107, 109, 140, 145, 150, 189-192, 198, 200, 201, 211, 216-218, 224, 227, 258, 271, 289, 353, 355, 358
 պեշենեզներ 234
 Ս. Պետերբուրց 303
 Պերոզ-Կասառ, Պերոզ-Կասառ, Պերոզ-Քասառ, Պերոզ-Քաղաբ, Փերոզ-Քասառ, Պերոզապատ 102, 103 (*տե՛ս նաեւ* Պարտու)
 Պերսեպոլիս (Persepolis) 17
 Պիանբ, Պիւրուա, Պիւրկանբ *գաւ.* 64, 139, 140, 193-195, 212, 261, 293, 297, 298
 Պոնտական, Պոնտոսի *ծով* 18, 28, 54, 165 (*տե՛ս նաեւ* Սեւ *ծով*)
 Պոնտոս *երկիր* 25, 26

Պուշկինո 70 (տե՛ս Բիլեսաուվար)
Պարեգիբ, Բաղարա գետ 193, 297, 301
Պրոտոդագետ, Հաթերոյ գետ 199

Ջ
Ջագիր գետ 198
Ջալգանի, Δζαλαγαν Լ-շղթայ 5, 43-45, 174, 352, 355, 357
Ջաղացածոր գաւառակ 204
Ջամալարին 329
Ջամիլլու 207
Ջանգա 216, 217, 219 (տե՛ս Գանձակ քաղ.)
Ջանկաթաղ 203
Ջաշտանց 330
Ջար 56 (տե՛ս նաեւ Ճար)
Ջարդաման 163 (տե՛ս Գարդման քաղ.)
Ջարչանշահ (տե՛ս Խուրսանշահ)
Ջասատ, Ջետաղ 54
Ջաւլախս Վերի գաւ. 168
Ջաֆարխան 55
Ջեյրանկէշմա գետ 46, 47
Ջերմաղբիւր 206
Ջերմաշուր, Իստիսու 184, 205
Ջետանշիրի գաւառակ 194
Ջիդան 235 (Նմմ. Տփղիսի ամիրայութիւն)
Ջիլ 204
Ջինջաբար, Ջինջաբար 305, 306
Ջրամայ անապատ 332
Ջրբէկանց 330
Ջրիտ Պրոտասմատ, Բարեաձատ վանք 243, 253
Ջումարդ 210 (տե՛ս Ճումէն)
Ջոյլենշայ գետ 52
Ջովլան-շէն 52
Ջոր, Δζορ, Δζολ 45 (տե՛ս Ջոր, Դերբենդ)
Ջորլու 52
Ջուգաննի 56
Ջուղայ գաւառակ 204
Ջումի տակ 339
Ջումուտ գետ 52
Ջումուտ գիւղ 52
Ջուրգ, ալ-Ջուրգ 176, 236, 248 (տե՛ս Գորգու)
Ջուրգան 235 (տե՛ս Վիւր)
Ջուրչանշահ 160
Ջուֆուպաղ Լ. 43
Ջրաբերդ, Չարաբերդ, Ճարաբերդ գաւ., ամրոց 201, 258, 294, 329
Ջրվշտիկ 109, 203

Ռ
Ռա, Վոլգա գետ 46
Ռան, Ռանի, Ռայ 5, 38, 92, 138, 159, 172, 173, 186, 238, 271, 272 (տե՛ս նաեւ Ալբանիա, Աղուանի)
Ռէ 138
Ռմբի խոռ, Ըմբի խոռ գաւառակ 204
Ռոյտակէ գետ 43, 50, 51

Ռոմմոսոմներ 151
Ռոստակ, Ռտակ, Ըոստակ, Ռոսաստակ, Ռոստաստակ գաւ. 200 201
Ռոտ Պայեակ, Ռովտապայակ, Ռոտպտակ, Ռոտ Պացեան գաւ. 139, 140, 193, 198, 259, 260
Ռիոլան 138
ար-Ռուբ, ար-Ռաբ, al-Rb', al-R.y', al-Ray' 235-237 (հմմ. Սետրդիբ, Փառխոս)
Ռուբաս գետ 43-45
Ռուգիկներ 146 (տե՛ս ռուսներ)
ռուրպուներ 6, 107, 240
Ռոշանաշէն, Ըոշանայ շէն 51
ռուսներ, Ռուգիկներ, ռուսերէն 24, 49, 66, 83, 111, 112, 146, 160, 177, 191, 214, 236, 237, 258, 302, 303
Ռոստակ[ան] 102 (տե՛ս Դիստական)
Ռտակ գաւ. (տե՛ս Ռոստակ)
Ռտոռոստակ գաւ. 139 (տե՛ս Ռտ Ռոստակ, Ռտի Առանձնակ)

Ս
Սաբարոյի սաֆայի (տե՛ս հունգարացիներ)
սագառաուկա-սկիւբներ 25
Սալաաթի Լ-անցք 231
Սալնայ 169
Սախսաղան 301, 345 (տե՛ս Կաշաղակաբերդ)
սակասան-նաներ 14
Սակասնէ, Σακαστηνή, Σακαστηνή 19, 58, 60, 61, 64, 167 (տե՛ս նաեւ Շակաշէն, Գարդմանացիբ)
սակեսիմներ 14
սակեր 14, 18, 65
Սակունիս 52 (տե՛ս նաեւ Շաֆի)
Սանկապատ 203
Սանկատափ, Սանիլի գետին 292
Սաղիան 71, 213
Սամառա, Սամառայ 182, 185, 188, 190
Սամշոլէ 168
Սամուխ 52
Սամունիս 52 (տե՛ս Շաֆի)
Սամուր գետ 45, 213, 221, 240, 281
Սամուր Փոբր գետ 45 (տե՛ս Գիլգերի)
Սանանիին 234, 323, 324, 338
Սանարեցիներ 191 (տե՛ս Ծանարբ)
Սանդորանիս, Σανδοβοστης գետ 43, 50
Սանի գետ 50, 51, 139
Սանուա, Սանուրա, Սարուա 55
Սապորթնէ, Σαπορτηνή, Թիսունա, Թրսունա 46
Սասուն 280
սասպելբներ 14, 16-18
Սատալա, Սատաղ 80, 84
սարակինոսներ 40, 232 (տե՛ս արաբներ)
Սարդիկէ 77, 288
Սարիթեկէ 159

Մարիսու 49
 Մարիւ 160
 Մարմատական դռներ 42
 Մարմատիա, Մարմատացիք 22, 42, 44, 46, 138, 215, 233, 244 (*տե՛ս նաեւ* Ասիական Մարմատիա)
 Մարմատներ 21
 Մարուս 56 (*հմմտ.* Սանուս)
 Մարսանգ 199 (*տե՛ս նաեւ* Գլխովանմ)
 Մարան, Σαρβάν 228, 231 (*տե՛ս* Շիրան)
 Մաւր գաւ. 61 (*տե՛ս* Սորթ)
 սաւիւրներ 66, 103, 104, 106
 Մամիա (*տե՛ս* Սամնք)
 սաւրմատներ 34
 Մափշի անապատ, Սափշանապատ 206, 207
 Մեքաստիա 71, 80, 142
 Մեիդլար, Մեյոյդլու, Ուիաշլն 202, 207
 սելդուկներ 219, 231, 264, 269-271, 274, 275, 287, 290, 304-306, 319, 354, 356, 358
 սերեր 40
 Սեւ ծով 28, 226, 227 (*տե՛ս նաեւ* Պոնտոսի ծով)
 Սեւան լիճ 8, 61, 177, 201, 204, 207, 210, 211, 275
 Սեւանայ կղզի 141 (*տե՛ս նաեւ* Գեղամայ)
 Սեւանայ վանք 141, 144
 Սեւանի լճափ 64
 Սեւաջուր գիւղ 195, 209, 210
 Սետրոյիք, Σετροπιών, Σεβοροπών գաւ. 7, 175, 193, 233-235, 246, 272, 275
 Սեօգիպրու Մեծ 54, 257 (*տե՛ս* Սոկոպրու)
 Սեօգիպրու Փոքր 54
 Սեյոյդլուչայ գետ 207 (*տե՛ս* Ուիաշուր)
 Սեբոջ գետ 50, 51, 139
 Սըւանա գետ 44 (*տե՛ս* Սուանա)
 Սիբակէնէ, Σιβαστηνί 60 (*տե՛ս* Սիսակէնէ, Սիւնիք)
 սիւրեր 47 (*տե՛ս նաեւ* ճիւղեր)
 Սիկան 18 (*տե՛ս* Կողփա)
 Սիողա 54
 Սիսական, Սիսականեան աշխարհ, Սիսակէնէ նահ. 18, 60, 138, 152, 158, 175, 204 (*տե՛ս նաեւ* Սիւնիք)
 Սիսական-ի Կոտակ, Սիսական Ռոտաստակ, Սիսական Բուակ, Սիսական ուտանն գաւ. 139, 140, 193, 203, 253, 258, 259, 261
 Սիսակէնէ 60
 Սիւնեաց (*վրիպ.*) 210 (*տե՛ս* Սիւնիք)
 Սիւնիաիս՝ 59
 Սիւնիք, Սիսական, Συνήξ նահ. 8, 59, 60, 62-64, 74, 75, 90, 91, 106, 133, 140-144, 152, 158, 166, 167, 172, 175-177, 181, 182, 185-188, 192, 194, 203-205, 207, 208, 210, 211, 219, 233, 238, 246-248, 251, 252, 255, 257, 264, 270-272, 275, 286, 287, 302, 314, 316, 317, 329, 338, 339, 352, 354-358
 Սլոմեցիք 203

սկիւրներ 14, 18, 21, 25, 29, 32
 Սղնախի ուեզդ 57
 Սուանա, Սըւանա, Ս[ո]ւանա, Սոնդաս գետ 43-46, 49
 Սողից գաւ. 205 (*տե՛ս* Սորթ)
 Սողուկէնէ, Σοδοουρηγί 60-64, 175
 Սոր Գուլս գաւառակ 201
 Սորթ, Սաւրթ, Սորթ, Սողից գաւ. 8, 61, 64, 141, 175, 177, 182, 184-186, 198, 201, 203-208, 210, 211, 242, 275, 328, 332 (*տե՛ս նաեւ* Մաւրթ)
 Սորթ, Սորթ աւան 206, 208
 Սորթի լճանք 206
 Սոկոպրու, Սեօգիպրու Մեծ, Փոքր 54
 Սոհաուն, Սոհաուն, Սոֆուրու 67, 108, 226
 Սոնդաս գետ 46, 49 (*տե՛ս* Սուանա)
 Սոնեք 314
 Սովնիսէնէ՝ 59
 Սուանա գետ 44, 45 (*տե՛ս* Սուանա)
 Սուրագիկան 54
 Սուլ անց 45 (*տե՛ս* Չոլ, Դերբենդ)
 Սուլակ գետ 189
 Սոհաուն 67 (*տե՛ս* Սոհաուն)
 Սուրդարիլ, Յուրաուն 163
 Սուրգայիք գետ 42
 Սուս 266 (*տե՛ս* Կուրթ)
 Սոֆուրու 226 (*տե՛ս* Սոհաուն)
 Սպեր գաւ. 166
 Սպիտակաւոր վանք 267
 Սսակա՝ 53 (*տե՛ս* Օսիկա)
 Ստեփանակերտ 175, 197, 243, 326
 Սաննեք, Սամիա, սաննեք 18
 Տսւթաճոյ գաւ. 168
 Սորթ գաւ. 175 (*տե՛ս* Սորթ)

 Վալվալա գետ 45 (*տե՛ս նաեւ* Վելվելի)
 Վակիւրի 55 (*հմմտ.* Բակրիա)
 Վակունիս, Բշանիս գիւղ 255, 263
 Վակունիք, Վակունիս, Վկունիս, Վակունիք գաւ. 64, 139, 140, 184, 193, 203, 204, 255, 257, 258, 265
 Վահանականմ, Յովհաննու վանմ 248, 264, 272, 316
 Վահրարգանշահ 160
 Վաղագին գիւղ 255, 256
 Վաղագնոյ գետ 255, 263
 Վաղարշապատ, Քարաբուրաշու 81, 103, 128, 134, 153, 227, 281
 Վաղումաս 267, 299, 314, 333, 340
 Վանառ գիւղ 267, 314, 336, 341, 347
 Վանառատեղ 297
 ալ-Վայզուր 235, 236 (*տե՛ս* Վայոց ձոր)
 Վայկունիք գաւ. 64, 139, 140, 184, 193, 203, 204, 255, 257, 258, 265 (*տե՛ս* Վակունիք)

Վայոց ձոր, Վայոյ ձոր, ալ-Վայգոր, Βοιτζώρ *գաւ.* 146,
181, 204, 207, 209, 227, 235-237, 242, 244, 246, 266
Վայոնիք *գիւղ Մար գաւառում* 184
Վանանդ *գաւ.* 204
Վանք *գիւղ Մեծ Իրանքում* 349
Վանք *գիւղ Մեծ Կոտանքում* 203
Վանֆասար 194
Վանֆով խարաբայ 256
Վատանդինայ *գաւ.* 260 (*տե՛ս* Վարանդա)
Վասակաշէն 207 (*տե՛ս նաեւ* Վարդենիս)
Վաստրանց հող 336
Վասպուրական, Վասպուրական, Ասպուրական, ալ-
Դայրանի *նահ.* 59, 62, 63, 176, 185, 193, 217, 233-
236, 244-246, 273, 279, 280
Վատն 69, 228, 231 (*հմմ.* Վարսան, Վրեզան, Բոտուն-
շահ)
Վատնեան, Վատնեայ, Վարդանեան *գաշտ* 69, 70, 167,
221, 281 (*տե՛ս նաեւ* Վատն, Բոտունշահ)
Վարազանշահ 160
Վարազմանաւառ 138
Վարանդա, Վատանդինայ *գաւ.* 260, 261
Վարարակն *գետ* 193, 194, 260, 261
Վարդան, Վարդանշահ 160, 231 (*հմմ.* Վարսան)
Վարդանագոմեր, Վարդանյու *հաշէնում* 299
Վարդանաթաղ 336
Վարդանակերտ 69
Վարդանի գիւղ, Վարդանյու *Շաքիում* 54
Վարդաշէն *քաղ.* 52, 231, 282
Վարդեգրոսակ, Վարդեգրոսակ *լ-անցք* 47
Վարդենիս, Վասակաշէն 207
Վարդենիսի *լ-ներ* 208
Վարզական 235
Վարժակի աղբիւր 205, 206
Վարնկաթաղ *գետ* 149
Վարշակի ջերմուկներ 206
Վարշան շահր 89, 133, 138, 171, 174 (*տե՛ս նաեւ* Վիրք)
Վարսան, Վրեզան, Βοζζան 69, 228, 231 (*հմմ.* Վատն,
Վարդան)
Վելվելի, Վալվալա *գետ* 45-47
Վե[ն]կերտ 108, 261 (*տե՛ս նաեւ* Քերք)
Վենետիկ 112, 129, 137-139, 309
Վերխասախ 234
Վերիացիք, Իվերիացիք 165 (*տե՛ս* Վիրք)
Վերին Խաչէն 12, 202, 242, 304, 308, 312, 313, 319, 325,
328, 340, 354, 356, 358
Վերին Շ[ի]նաթաղ 203
Վերին Զալգան, Верхний Джалган 45
Վերին Վայկունիք *գաւ.* 203, 253, 255
Վիեննա 243
Վիրահայոց լեռներ 16
Վիրունան 174 (*տե՛ս* Վիրք)

Վիրք, Իրերիս, Զուրգան, Վարշան, Վերիացիք, Քարթլի
6, 8, 9, 16-18, 21, 25-27, 30-40, 44, 49, 56-58, 74, 79-90,
97, 105-110, 129, 131-135, 138, 148, 152, 155-158, 160,
165, 167, 168, 170-172, 174, 175, 177-179, 182, 186,
192, 193, 215, 223, 226-231, 235, 244-246, 274, 275,
288, 294, 303, 308, 318, 338, 342, 353, 355, 357
Վլունիս *գաւ.* 256 (*տե՛ս* Վակունիք)
Վնեսայ, Արգունաշ *լ.* 259
Վոլգա *գետ* 46 (*տե՛ս* Ռա)
Վրաստան 223, 231 (*տե՛ս նաեւ* Վիրք)
Վրաց դաշտ *երկրամաս* 227
Վրացիներ, վրացական, վրացերէն 6, 33, 41, 81, 86, 90,
91, 107, 131, 132, 135, 171, 172, 175, 185, 189, 191,
198, 218, 229-232, 237, 240, 245, 246, 252, 272, 350
Վրեզան, Βοζζան 228, 231 (*տե՛ս* Վարսան)
Վրկան, վրկանցիներ 14, 16, 23, 24, 130, 134, 157 (*տե՛ս*
նաեւ Հիւսկանիս)
Վրկանի ծով 43, 49 (*տե՛ս նաեւ* Հիւսկանիս)
Տարար *գաւ.* 211 (*տե՛ս* Տիար)
Տարարխտան 232
Տարարսարանշահ 160
Տագոդա, Տրագոդա, Լագոդա՞ 55
Տաթև 152, 183, 204, 229, 244, 248, 270
Տանիս 263
Տաղձանք 200
Տանիլիք, տանիլներ 96, 143, 152, 153, 160, 169, 191, 192,
198, 224, 253, 254, 264-266, 269, 305, 306, 308, 321,
329 (*տե՛ս նաեւ* արաբներ)
Տանատարիս 189 (*տե՛ս* Տնոտարական)
Տայք *նահ.* 153, 158, 159, 227, 237, 244, 246
Տանայիս *գետ* 21, 32
Տաննիլիք, Տաննեաց *գաւառակ* 275
Տաշիր *գաւ.* 88-90, 168, 247, 274
Տառ, Տառս Կառ[ն]ի 246 (*տե՛ս* Տայք, Կարնատայս)
Տապը[ր]տան, տապուրներ 14, 138
Տարան, Տարոն, Տարուն, Դառն *գաւ.* 10, 80, 178, 186,
189, 190, 192, 233, 241, 244, 246, 249
Տատը *մարդ* 12, 235, 291, 307, 298, 307, 354, 356, 358
տաւրոսկիւքներ 39
Տափատ 253
տրեքցիներ 245
Տեղայքա 45 (*տե՛ս նաեւ* Ագլաբի)
Տեկոր 278
Տերիս, Տրակետ 59, 293
Տգուր *լ-անցք* 45 (*տե՛ս* Չոք, Դերբենդ)
Տլունական 298
Տիար, Տարար, Տիր *գաւ.* 211, 212 (*հմմ.* Պիսանք)
Տիգրանակերտ Արցախի 193, 194, 226
Տիգրանակերտ *մայրաքաղաք* 24, 25
Տիգրիս *գետ* 165

Տիգրազ *գաւ.* 262 (*տե՛ս* Դիզակ)
Տիգրոն, Տիսրոն, ΚΤΕΣΙΦΟΝ 38, 123-125, 127, 129-131, 133, 157
Տիր *գաւ.* 211 (*տե՛ս* Տիար)
Տիփիսիս 168 (*տե՛ս* Տփիլիս)
Տմորիս *գաւ.* 170
Տմոստարական, Տամատարխա 189
Տոլորս 266
Տոլ 263
Տոմսկ, ТОМСК 103
Τοσσαρηνή 60 (*տե՛ս* Օբարէնէ)
Տոմանշան 160
Տոմֆի 243, 253
Տուչխատակ, Թուչխատակ, Թուչկատակ, Ուշանատակ *գաւ.* 139, 140
Տոս գիւղ 188, 234
Տոսիան, Դուրկան, Ալբանոս *գետ* 47-52
Տպլէ, Բաշտիբլէ, Բաշտոբլէ, Բաշիբլէ 210
Տոի, Տոի *գաւ.* 139, 140, 258 (*տե՛ս* Տրի)
Տրակետ *գետ* 193, 293
Տրակետ, Տրագետ *գաւ.* 59, 212
Տրի, Տոի, Տրի-ոտ *գաւ.* 139, 140, 198, 203, 211, 253, 258-260
Տրպատունիք *գաւ.* 62
Տրոու, Տրոուական, Մար *գետ* 64, 102, 177, 182, 184, 195, 197-200, 203, 205, 207, 208, 210-212, 255, 258, 293, 301, 304-306, 312, 339, 340
Տիդիս, Տփիսիս, Տրփիսիս 135, 168, 227, 235, 351
Տիդիսի ամիրայութիւն 235 (*հմմ.* Տիդան)
Τωμηνή, Τοτρηή, Τωτηή 60 (*տե՛ս* Օտէնէ)

Ր
Րախիշ *գետ* 250, 265, 273
Րախիշ *գիւղ* 256 (*տե՛ս* Արախիշ)

Յ
Յաղաց քար 250
Յնժանալ 203
Յնորի 55, 56
Յուրտա, Սաղդաբիլ 163
Յրագետ անապատ 210
Յրի, Յոի 71, 72, 85, 86, 92, 101, 102, 106, 108, 213

Փ
Փայտակարան, Իմա՛ Տփիսիս 227
Փայտակարան *քաղ.*, *նահ.* 43, 60, 62, 68, 70, 133, 168, 199
Փառնէ 60 (*տե՛ս* Փառնէնէ)
Փառիսոս, Ղալաբենդ *բերդ*, *վանք* 237, 284
Փառիսոս, Փառնէ, Քոստ-ի Փառնէս, Parissos *գաւ.*, *քաղ.*, *իշխ.*, *թագ-ն* 12, 58, 146, 151, 173, 175, 182-185, 218, 229, 233, 235, 237-239, 241-244, 246-249, 251, 252, 273-275, 283, 287, 293, 353, 356, 358
Փառնէնէ *եպարիսիա* 58, 60, 61, 65 (*տե՛ս* Փառնէնէ)

Փառնէս, Փառնէսի քոստ, Փառնէսի կողմն *գաւ.* 58, (*տե՛ս* Քոստ-ի Փառնէս, Փառիսոս)
Փասիս *գետ* 30
Փատգոս 178, 189 (*տե՛ս* Բոլխարիս)
Փարախն 263
Փարաշանց, Փարանանց 253, 254,
Փարիզ (Պարիս) 9, 83, 149
Փարիսուն *գաւ.* 227, (*տե՛ս* Փառիսոս)
Փառնէն, Փառնէնէ, Փաննէնէ, Փառնէնէ, Ֆառնէն, Փասրի, Փասրի, Փասրի *եպարիսիա* 58, 59
Փանիսիս 59, 65
Փերոզ-Քասատ 102 (*տե՛ս* Պերոզ-Կասատ, Պարտաւ)
Փիրաւանք *գետ* 51
Փիլի 65
Փոլիս 68
Փորակն *գաւառակ* 204
Փոնր Ալագան 232 (*տե՛ս* Իոնի)
Փոնր Ասիս 20, 129
Փոնր Հաբանդ *գաւ.* 139, 258
Փոնր Հայք 26, 139, 169
Փոնր Ջագ 205
Փոնր Սիւնիք *գաւ.* 64, 69, 167 (*տե՛ս* նաեւ Հաբանդ)
Փոնր Սիւնիք *երկրամաս* 201 (*տե՛ս* նաեւ Մար)

Ք
Քաաբա-է Ջարդուշտ 38, 39
Քալա, Քալանդրի, Քաղանդր 48, 50
Քանանայի բլուր (*տե՛ս* Քելշիշթապիս)
Քաղայ, Քաղարաշտ, Քաղաց դաշտ *գաւ.* 48, 51, 139
Քաղաքականացիք 258 (*տե՛ս* Բաղականացիք, Բայլական)
Քաղաքապետ 153 (*տե՛ս* Վաղարապատ)
Քաղկեդոն, քաղկեդոնական 98, 105, 110, 131, 135, 142, 147, 150, 229, 230, 245
Քամբէնան, Քամբէնան *գաւ.* 50, 138 (*տե՛ս* Կամբէնան)
Քանէս *գետ* 50 (*տե՛ս* Խանէս)
Քաշաթաղի շրջան 250, 255
Քավաղակ 48, 50, 139 (*տե՛ս* Կապաղակ)
Քավթառանց 207
Քարագլուխ 191, 194, 198
Քարահունջ 261 (*տե՛ս* նաեւ Քարունէ)
Քարածի *գետ* 205
Քարաշամբ 168
Քարավանատ 210 (*տե՛ս* Քարվանատ)
Քարատակ 208
Քարատնիս 263
Քարաազիմ կամուրջ 204
Քարթլի 16, 18, 36, 108, 135, 274, 353, 355, 357 (*տե՛ս* նաեւ Վիրք)
քարթլեցիներ, քարթլեական 107
Քարուն 67, 76, 99, 101, 108 (*տե՛ս* նաեւ Քարահունջ)

Քարվանսո, Քարավանսո, Քերաշար 205-207, 210, 275
 Քարիկ 169
 Քաստ-ի Փառնայ 140 (տե՛ս Քոստ-ի Փառնէս)
 Քեարթոկ 260
 Քերբաշար, Ке́рба́шар 205, 207 (տե՛ս Քարվանսո)
 Քելիշրափա, Քահանայի բլուր 250
 Քելիշենդ Մարում 210
 Քերթ 256, 261 (հմմ. Վեմկերտ)
 Քեօնդարան գետ 198, 243, 259, 261 (տե՛ս Մանաս)
 Քիշ 189
 Քիլեագի 46, (տե՛ս Գիլեագի)
 Քիլեպու 210
 Քիլվար 46
 Քիրս, Խիրս չ. 196
 Քիրաթաղ, Հիմիրաթաղ 259
 Քիրդլար 259
 Քոլատակ գետ 194, 195, 293, 297, 301, 302
 Քոլատակ գիւղ 194
 Քոշիզ գաւ. 261
 Քովշափոր գաւ. 168
 Քոնգր, Կանգաար 153
 Քոչան-շահ 161
 Քոստ-ի Կապկոն, Կապկոյ 138
 Քոստ-ի Փառնէս, Քոստիփառնէս, Քաստ-ի Փառնայ 58, 139, 140, 182, 184 (տե՛ս նաեւ Փառիսոս)
 Քոսանի 252
 Քրդագետ գիւղ 259, 263
 քրդեր 114, 217, 271
 Քրբմանիկ 65
 Քոշկ 203

Օբարէնէ (Չօստրոնի, Չօստրոնոյ, Օստրոնի, Օստրոնի, То-
 ստրոնի) 59, 60
 Օգֆ, Օգագ 276, 282, 286 (տե՛ս նաեւ Ալանֆ)
 Օլագանէս, Օլագանէս գետ 27, 56 (տե՛ս Ալագան)
 Օխտը եղջի 297
 Օկտեաբրֆենդ 210
 Օնաբերդ 254 (տե՛ս Խծաբերդ)
 Օնանուրի 57
 Օշական 70
 օսեր 38
 Օսիկա, Օսսիկա, Օսիմա, Սսակա՞ 53, 54
 Օսրոյէնէ, օսրոյէնցիներ 34, 165, 169
 Օտաղլու 206
 Օտէնէ, Օտենա, Օտէններ Չտրոնի, Otena, Otene, Չտրոնի,
 Мотро́н, Мотро́н, Төмө́н, Төтө́н; Төтө́н 59-61, 65
 Օտղլաղ 206
 Օրաբան գետ 51
 Օրիփառնէնէ, Օրֆիստէնէ, Օրուսիխէնէ, Օջլոստրոնի, Օջտո-
 չրոնի 57-59, 61, 64, 65

Օրուշլու 195, 210
 Օրշոբի 229
 Օֆս գետ 25 (տե՛ս նաեւ Արաֆս)

Ֆաւնէնէ, Փաստրոնի եպարխիա 58 (տե՛ս նաեւ Փաւնէնէ)
 Ֆիզովի 211, 258, 259
 Ֆիլանշահ 160
 Ֆրանսիացիներ, ֆրանսերէն, ֆրանսիական 66, 286

ՅԱՆՈՒՆՅՅՀԱԻԲԻՈՐԴ ՈՒԵՄԲՀՈՐԳՈՅՆԵՍՆՐՍԱՐԳԻՍԵԻՏՎՈՐԱՆԵՍ
 ԱՄԱՐԱՄԱԻԴՆԱԳՈՂՈՍԲՀԻՄՆԵՑԱԲՋԵԿԵԴԵՇԻՍԻԹՎԻՍՈՂԵՇԱՆՇ
 ԽԱՏՈՒՊԻՆ ԶՉՈՒՄԱԳԻՄԱՆՆԱՔԵՏԻՄԵՆԲԱՅՐՈՒՄՆՐՍԱՐԳԻՍԻՊԻՆ
 ԵՑԱԻՄԱՆՆՐՎՈՐՁԱՆԵՍԱՐԵՑԻՖԱՉՈՒՄԱՇԽԱՍՈՒՊԻՆՆԵՐՀԱՆ
 ԱՄԱՐԻԻՆԻՑԻՈՂԵԹՎԻՍԻԴԱՆՆԵՆԵՂՁԱՄԱՆԱԿՅԱՉ ԳԵՆԵՏՈՂԱՇ
 ՈՉԲԱՉՈՒՄԳԻՄԱՆԱԿԵՄԱՑԵՄԻՄԱՅՆԱՅՆԱՄԵՆԻՇՆԱԹՈՒՄԵԹԻՃԱԿՍ
 ՍՐԲՈՅՐԻԳՈՐԻՍԻՈՐԿՆԱՄՏԱՏԵՄՄԲՀՈՒՄԱԿԵՄԲԱՇՆՈՒՎԱԿԵՄԲԱՇՆՈՒՎԱ
 ՎԵՃԱԿԵՄԲԱՇՆՈՒՄԱՆՈՒՄԻՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄ
 ՎԱԿՈՒՄԻՄԱՄԵՆՈՒՄԵՆՈՒՄԱՅՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԱՅՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄ
 ԻՐԿԵՐՈՎԱՇԻՉ ԱՅՈՐԲԱՊԿԱՄԻԿԵՐՈՎԱՇՐԵՆԻՖԵԿՇՈՅԱՄԵՆՈՒՄ
 ԵԿԵՆՇԱՅՆՈՒՄԻՄԱՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՆՈՒՄ
 ԻՄԱՄԵՆՈՒՄԻՄԱՐԴԻՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄ
 ԿԱՄԻՇՆԱՄԱՆՇԱՅՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄ
 ՇԱՄԻՇԵՄԵՆՈՒՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄԵՄԵՆՈՒՄ

ՀՉԱՐԱԳԵՏՈՐԴՆԱԿԵՏԻԻ
 ԿԵՐՈՎԱ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ

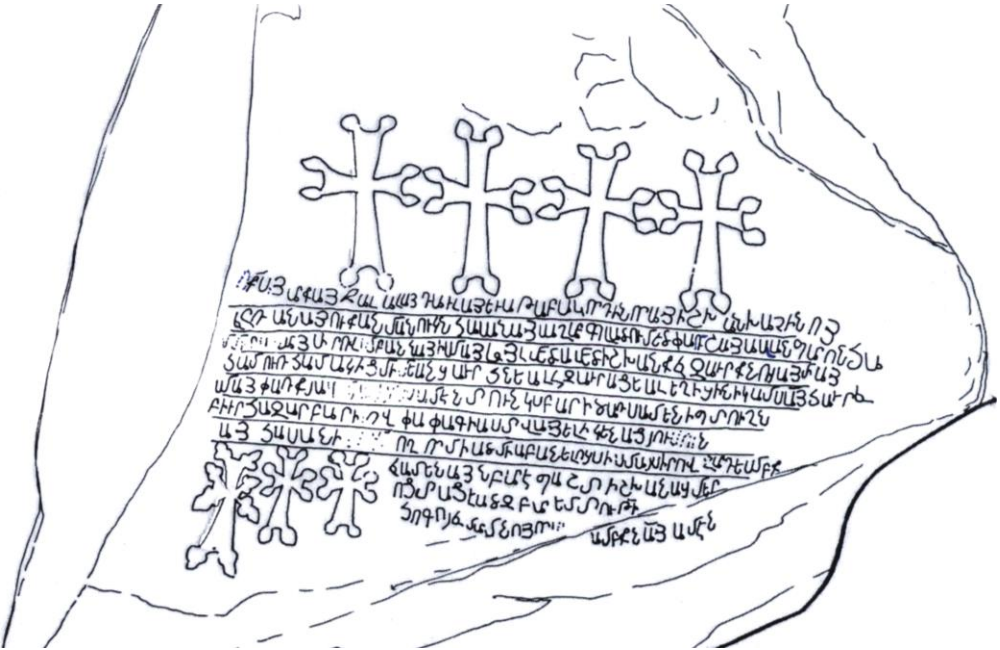
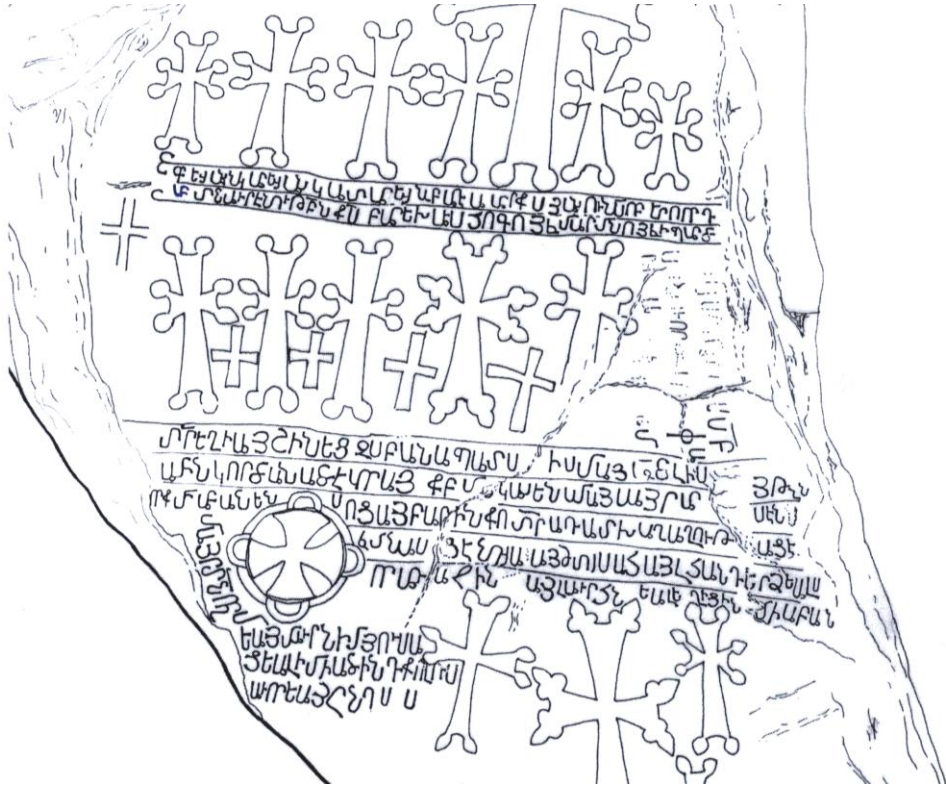
ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱԳՈՄԵՐԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԳՐԶԱՆԿԱՐՆԵՐԸ
(հմմ. Ա. Յակոբեան, 2010, սն. 169-170)

ԻԹՎԻՍՈՂԴԴԷՐՔԻՎԵՐՔԻՆԵԻՆՎԱՂԵԼԵՄԱՆԱԿԻՍ
 ԵՍԿԱՍՆԴՐՍՐՄԵԾԻՆԳՐԻԳՈՒՅԱՆՍԻՆՍԻՄԱՂԱՆ
 ԱՅԻԵԼՈՒԱՅԻՆԵՑԶԵԿԵՂԵՑԻՍԻՓՐԿԻԹԻՆԻՍ
 ԵԻԱՌՆԻՍՈՒԱՐԱՍԳԵՆԵԹԵՈՒՔԻՍ
 ՆԱՌՆԻՍՈՒԱՐԱՍԳԵՆԵԹԵՈՒՔԻՍ
 ՈՑԿԱՆԱԻՐԱՑԻՍՖԱՆԵԼԵ
 ԱՆԱՅԵՐՄԱՅՆԳԱՅ
 ԱՆԿԿԱՆԱԻՐԱՑԻՍ
 ՆԻՆ
 ՍԱ

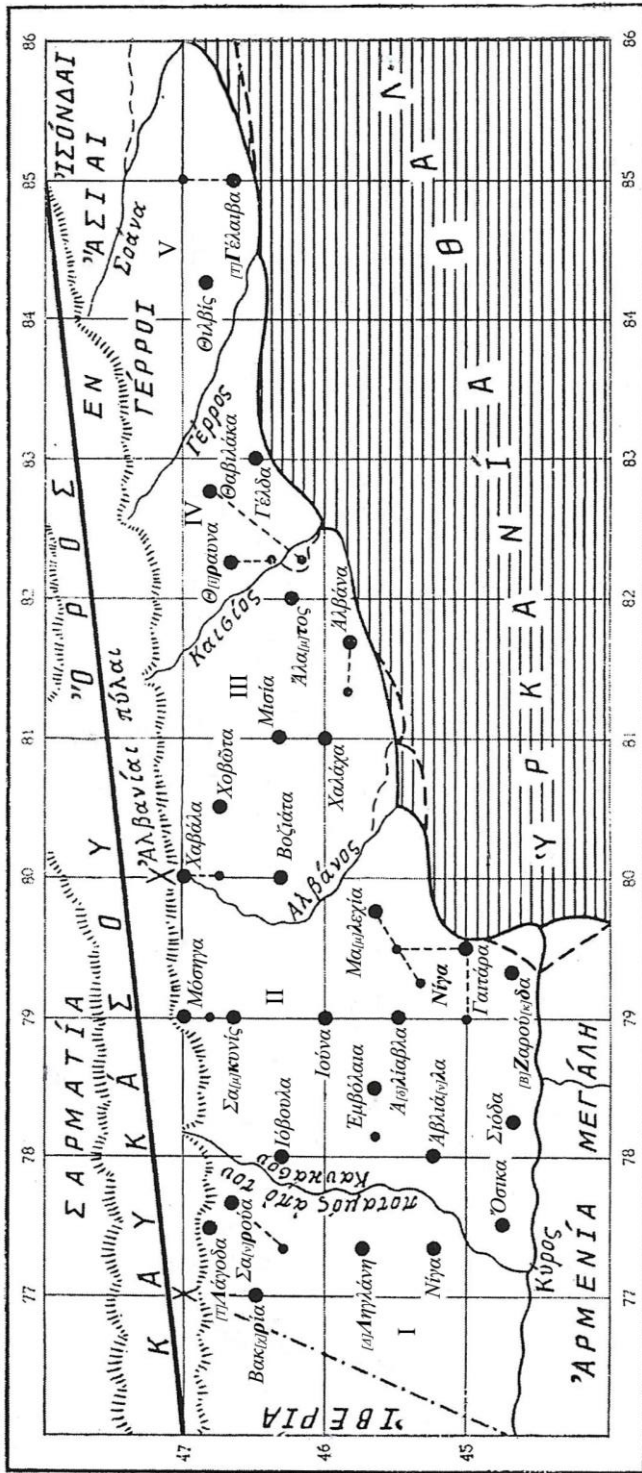
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Գ

ԱՌԱՋԱԶՈՐԻ ԺԱՅՈՒԱԲԵԿՈՐԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԳՐԶԱՆԿԱՐՆԵՐԸ
(հեղ.՝ Սամուէլ Կարապետեան)

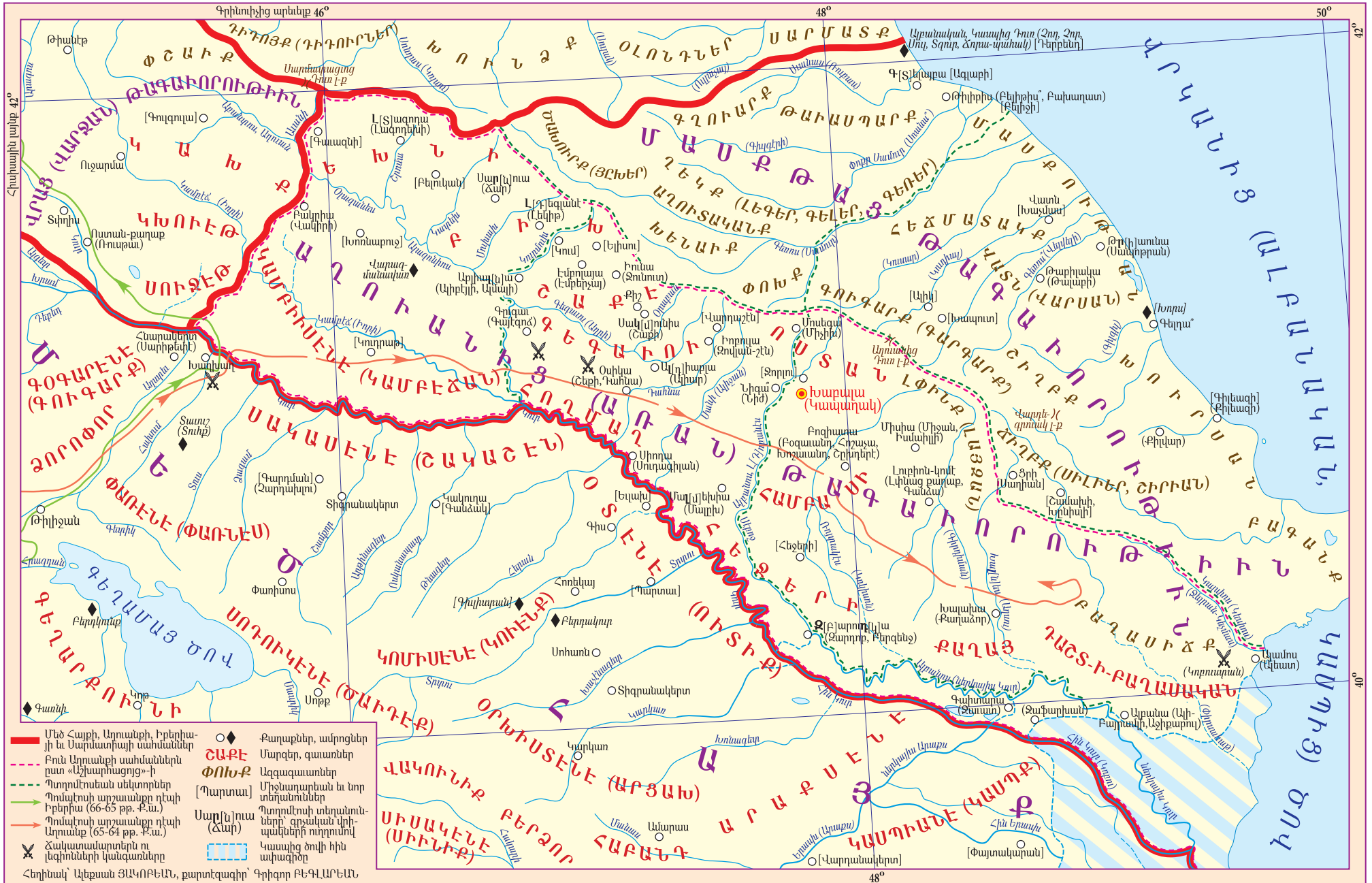

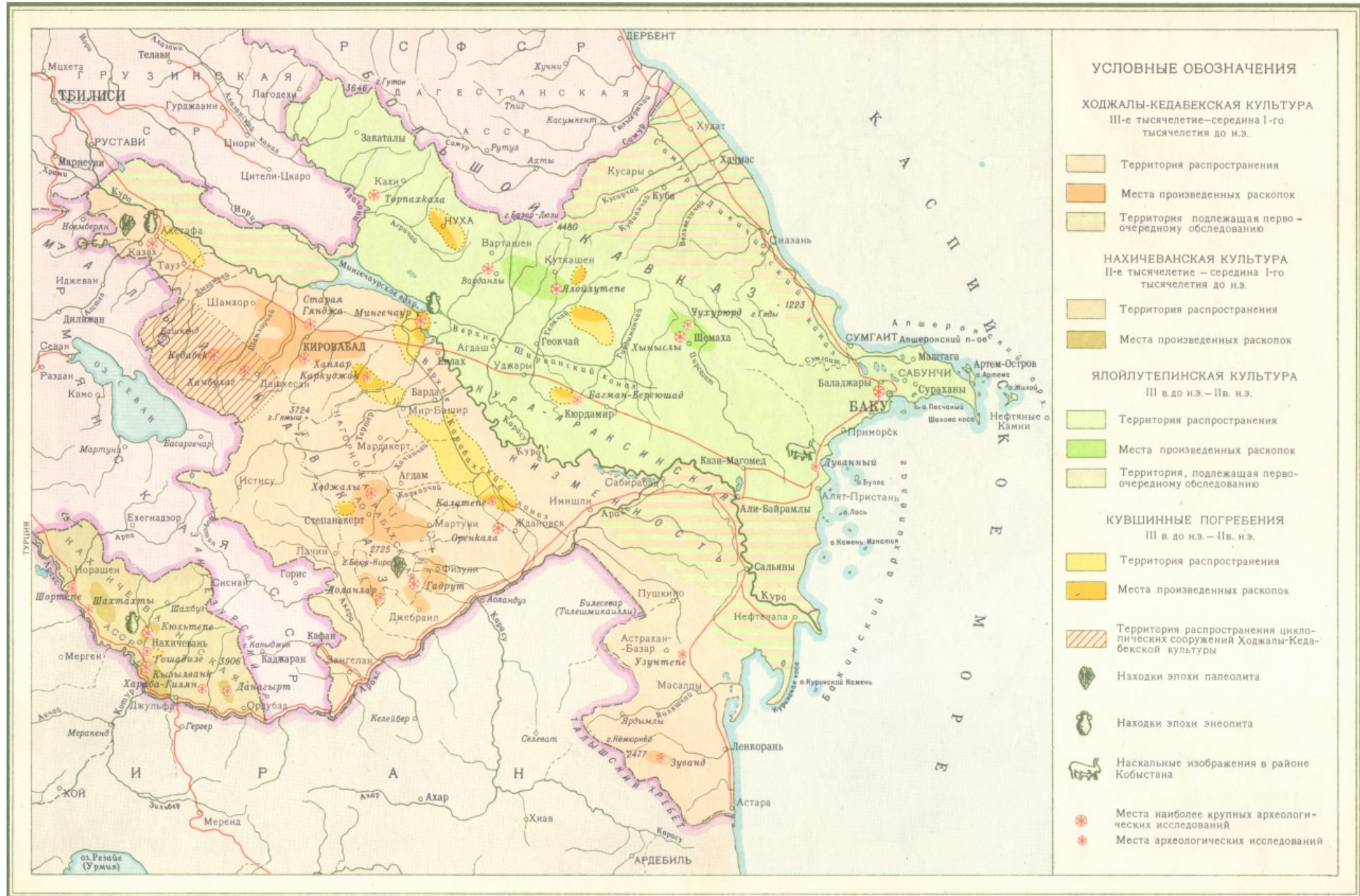
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Դ

ԱՂՈՒԱՆՔԻ ՊՏՂՈՄԷՆՍԵԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻԿՆ
(հիմքը՝ Սերգեյ Մուրադեևի)

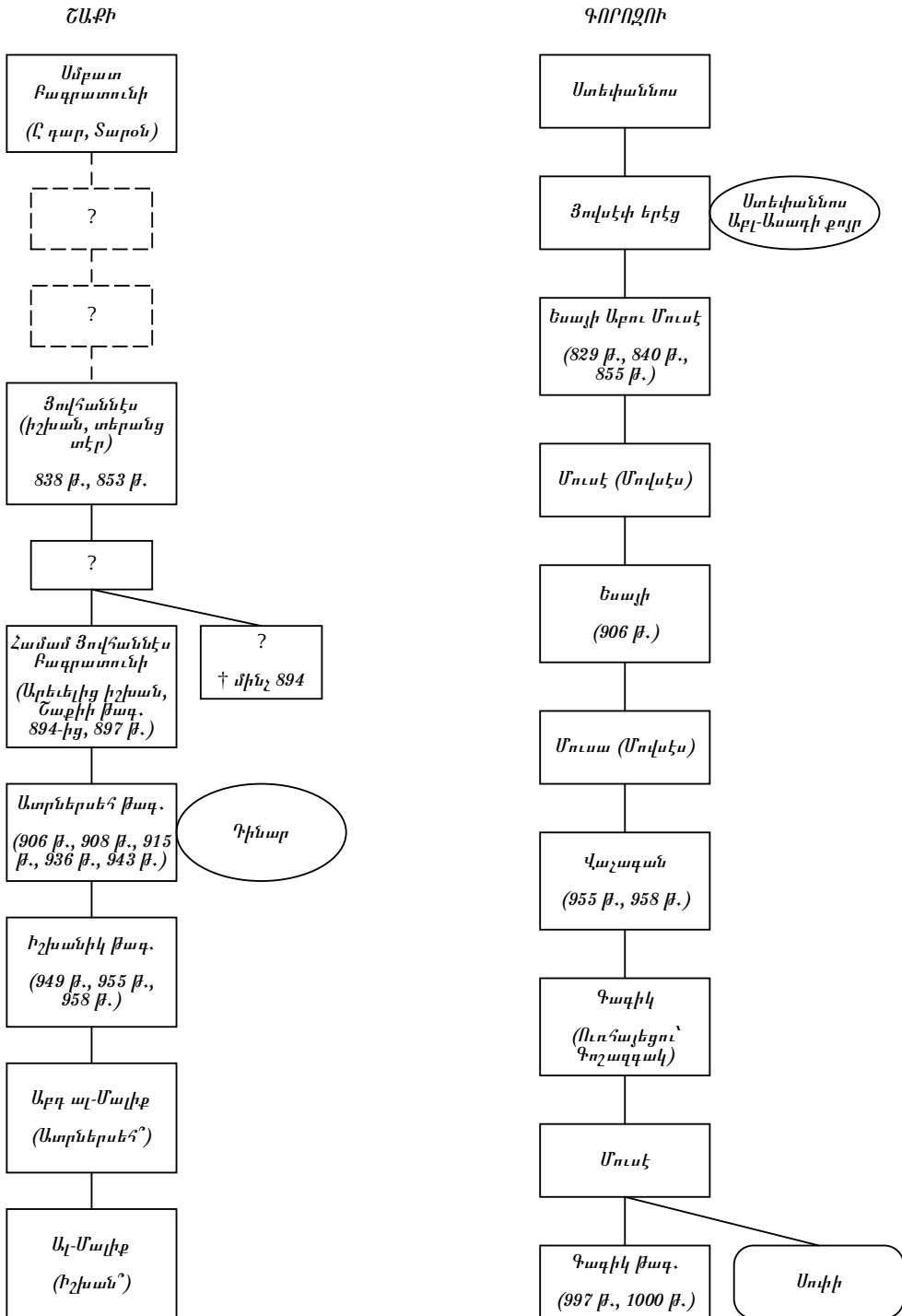
ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ Ե — ԱՆՏԻԿ ԱՂՈՒԱՆՔԸ ԸՍՏ ԿԼԱԿԻՒՄ ՊՏՂՈՄՔՈՍԻ

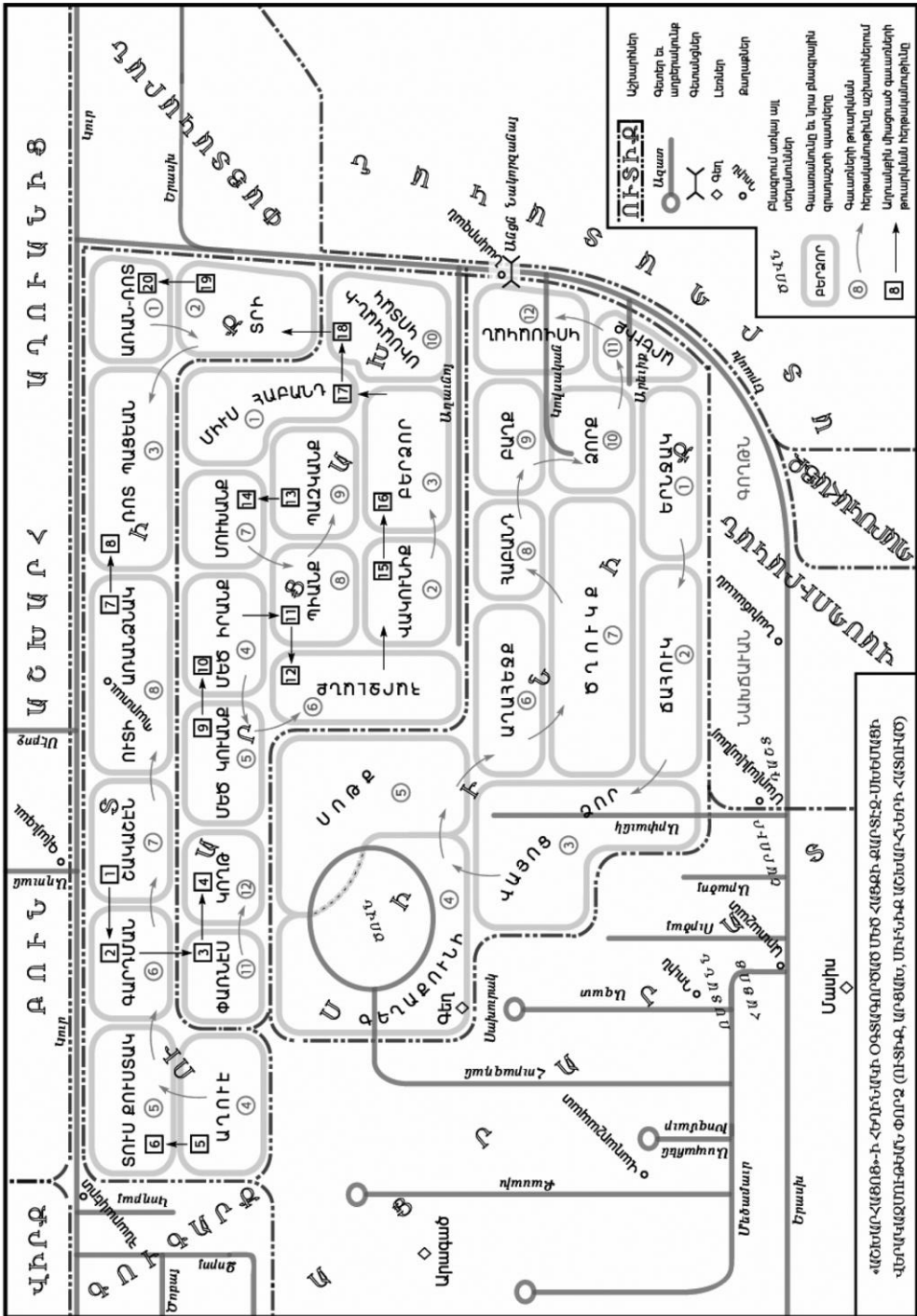
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Է

ՇԱՔԻԻ ԱԶՆՈՒԱՏՈՂՄԻ ՏՈՂՄԱԾԱՌԸ Թ-Ժ ԴԱՐԵՐՈՒՄ; ԳՈՐՈՉՈՒԻ ԱԶՆՈՒԱՏՈՂՄԻ ՏՈՂՄԱԾԱՌԸ Թ-Ժ ԴԱՐԵՐՈՒՄ (Առանձին նշուած են յիշատակման թուականները)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ Ը

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-ի շենքի նախնական օգտագործման Մեծ ՀԱՅՔԻ ՔԱՐՏԷԶ-ՍԽԵՄԱՅԻ ՀԻԻՍԻՍ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿՏՈՐԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ (հմմ. Ա. Յակոբեան, 2009, ներդիր 4)

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ժ

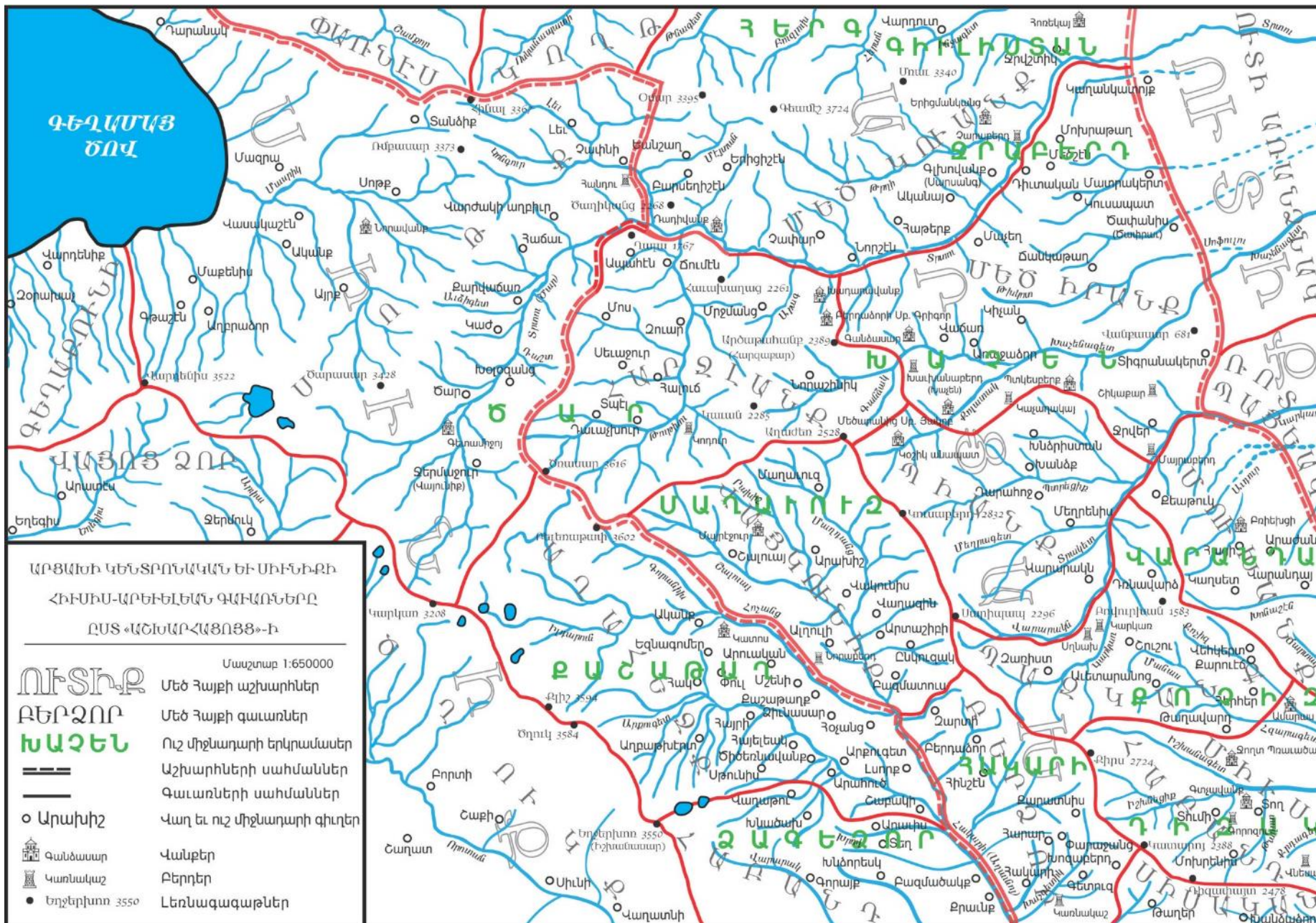
ԱՂՈՒԱՆՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ Դ-ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ
(հմմ. А. А. Акопян, 1987, с. 277; Մ. Բալայեան, 2009, էջ 124-157)

1. Թովմա ¹	Սատաղեցի, Լուսաւորչի ուղարկած	315- ^o
2. Գրիգորիս Մանուկ	Լուսաւորչի ուղարկած	330-331
3-4. Զաքարիա, Դաւիթ	յալտնի են լոկ խառնակ թուարկումից	յետ 331- ^o
5. Երեմիա		մինչ 428- ^o
6. Յովհան	«որ եւ Հոնացն եղև տէր»	մինչ 501- ^o
7. Շուփհաղիշոյ	«յերուսաղէմէ եկեալ»	մինչ 501- ^o
8-9. Պետրոս, Գիգան	յալտնի են լոկ Նարրացիոյի մի դրուագից	մինչ 552- ^o
10. Աբաս 44 տարի, Ա տարին՝ 552 թ.	Մեծ Իրանքի եպիսկոպոս	552-596
11. Վիրոյ 33 տարի		596-629
12. Զաքարիա 15	Պարտաւի վանահայր	629-644
13. Յոհան 12 (վրիպ.՝ 25)	Ամարասի եպիսկոպոս	644-656 ^o
14. Ուխտանէս 25 (վրիպ.՝ 12)		656-680 ^o
15. Եղիազար 6	Շաքիի եպիսկոպոս	680-686
16. Ներսէս 17,5	Գարգմանի եպիսկոպոս	686-704 Մալխ
17. Սիմէոն 1,5	վհահարանի սարկաւազապետ	704-705 Հոկտեմբեր
18. Միքայէլ 37	Շաքիի սարկաւազ	705-742
19. Անաստաս 4		742-746
20. Յովսէփ 17, Ե տարին՝ 751/752	Ամարասի եպիսկոպոս	746-763
21. Դաւիթ 4	Ամարասի եպիսկոպոս	763-767
22. Դաւիթ 9	Մեծ Կողմանքի եպիսկոպոս	767-776
23. Մատթէոս 1,5	Կապաղակի եպիսկոպոս	776-777
24. Մովսէս 2		777-779
25. Ահարոն 2		779-781
26. Սողոմոն 0,5		781-781
27. Թէոդորոս 4	Գարգմանի եպիսկոպոս	781-785
28. Սողոմոն 11,5		785-796
29. Յովհաննէս 25		796-821
30. Մովսէս 0,5		821-821
31. Դաւիթ 28	Կապաղակի եպիսկոպոս	821-849
32. Յովսէփ 27, Գ տարին՝ 851/852	Մեծ Կողմանքի եպիսկոպոս	849-876
33. Սամուէլ 17	Մեծ Կողմանքի եպիսկոպոս	876-893
34. Յունան 8,5	Դուինի եպիսկոպոս	893-902
35. Սիմէոն 21	կաթողիկոսարանի եպիսկոպոս	902-923
36. Դաւիթ 7	Կապաղակի եպիսկոպոս	923-930
37. Սահակ 18	Մեծ Կողմանքի եպիսկոպոս	930-948
38. Գագրիկ 10, Դ տարին՝ 951/952	Գարգմանի եպիսկոպոս	948-958
39. Դաւիթ 6	Փառխոսի վանահայր	958-964
40. Պետրոս 18	Գարգմանի եպիսկոպոս	964-976/982
41. Մովսէս 6	Փառխոսի վանահայր	976/982-982/988
42. Մարկոս	վանական	982/988- ^o
43. Յովհաննէս	(ըստ Ուռհայեցու = Յակոբ Սանահնեցու)	մինչ 1009-յետ 1019
44. Յովսէփ		մինչ 1038- ^o
45. Մարկոս		^o -մինչ 1077
46. Ստեփաննոս	ձեռնադրուած՝ Հաղբատում	1077-1103
47. Յովհաննէս		1103-1130
48. Ստեփաննոս 1,5		1130-1132
49. Գրիգորիս (Դագրիկ)	(8 տարի անիշխանութիւնից յետոյ)	1139-1145
50. Բեժգէն		1145-1155
51. Ստեփաննոս	(նախորդի կարգալոյծ արուելուց յետոյ)	1155-1195
52. Յովհաննէս		1195-1235
53. Ներսէս		1235-1263
54. Ստեփաննոս		1263-1323

¹ Միմչեւ Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Գրիգորիս ՊԱ Գ.իզ զլխի Գաւազանագիրքը թուարկում է եւս 6 քայրապետ-ների անուններ (բայց անշուշտ՝ ասանդակաւ). Եղիշալ տառքեալ, Մաթէ, Սահակ, Մովսէս, Պանդ, Ղազար:

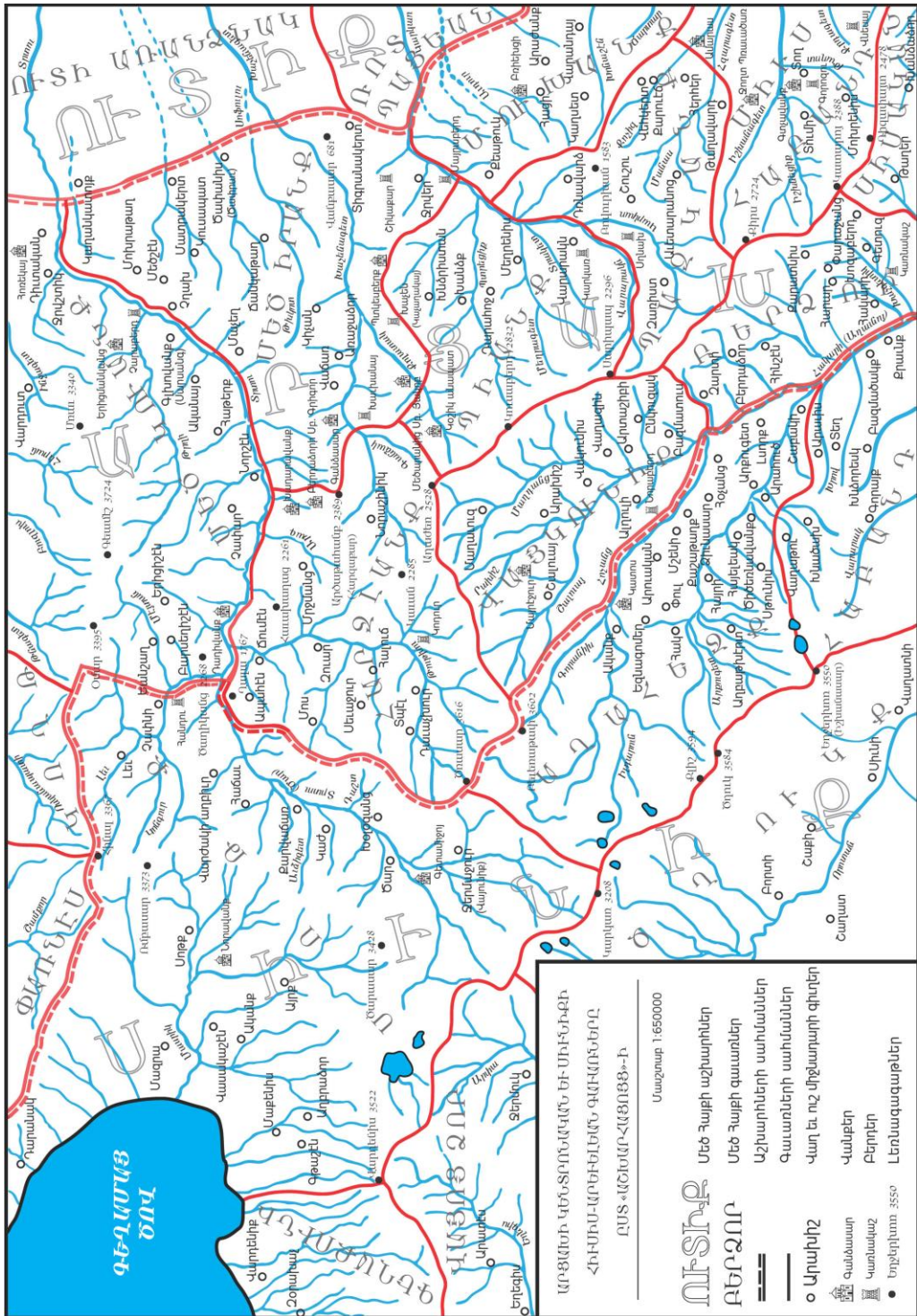

ՅԱԲԵԼՈՒԿԾ ԺԲ — ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽԸ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԺԳ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿԵՆ ՎԱԿ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ
(Յմմ. Ա. Յակոբեան, 2009, Իերզիր-Քարտեզ 2)

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՆԵՐԱՇՈՒԹԻՒՆ	5
ԳԼՈՒԽ Ա – ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐՑԱԽ – ՈՒՏԻՔ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ	
Բաժին 1 – ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄԸ ԱՆՏԻԿ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.....	14
Բաժին 2 – ԱՆՏԻԿ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ ԸՍՏ ԿԼԱԻԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԷՈՍԻ.....	40
Բաժին 3 – ԱՐՑԱԽԸ ԵՒ ՈՒՏԻՔԸ ՅՈՒՆԱ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒՄ.....	57
ԳԼՈՒԽ Բ – ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵԲԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՔԸ ՎԱՂ ՄԻՋ- ՆԱԴԱՐՈՒՄ	
Բաժին 1 – «ՎԱՉԱԳԱՆԻ ՎԷՊ»-Ը ԵՒ ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒ- ԹԻՒՆԸ (Գ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – Զ ԴԱՐԻ ՍԿԻՋԲ).....	66
Բաժին 2 – ԱՐՑԱԽԻ ԵՒ ՈՒՏԻՔԻ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂ- ԲԻՒՐՆԵՐԻ ՆՈՐ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ.....	111
ա) – ՀԱՅՈՑ «ԳԱՀՆԱՄԱԿ»-Ը ԵՒ «ՁՕՐԱՆԱՄԱԿ»-Ը ՆՈՐ ԼՈՅՄԻ ՆԵՐՔՈՅ.....	111
բ) – Է ԴԱՐԻ ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ը.....	128
գ) – ՄԱՇՏՈՅ ԵՂԻՎԱՐԴԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»-Ը.....	140
Բաժին 3 – ՄՈՎՍԷՍ ԴԱՍԽՈՒՐԱՆՅՈՒ ԵՐԿԻ Է ԴԱՐԻ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ.....	148
ԳԼՈՒԽ Գ – ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵԲԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ ԻՇԽԱՆԱ- ՏՈՀՄԵՐԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԼԱՑՄԱՆ ՇՐՁԱՆՈՒՄ	
Բաժին 1 – «ԻՇԽԱՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ»-Ի ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ «ԱՌԱՆՇԱՀԻԿ» ՈՒ «ՄԻՀ- ՐԱՆԵԱՆ» ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ.....	157
Բաժին 2 – ԽԱՉԷՆԻ ԱՌԱՆՇԱՀԻԿՆԵՐԻ ԵՒ ՇԱՔԻԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀՁՕՐԱՅՈՒՄԸ Թ ԴԱՐՈՒՄ.....	173
Բաժին 3 – ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽԻ (ԽԱՉԷՆԻ) ԳԱԻԱՌԱԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՎԱՂ ԵՒ ԶԱՐ- ԳԱՅԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ.....	193
Բաժին 4 – ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՁԵԽԱՌՈՐՈՒՄԸ ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵԲԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՅ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒՄ.....	212
ԳԼՈՒԽ Դ – ԹԱԳԱԻՈՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵԲԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՔՈՒՄ Թ-Ժ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	
Բաժին 1 – ՀԱՄԱՄ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԻՈՐՈՒՄԸ ՇԱՔԻՈՒՄ.....	223
Բաժին 2 – ՓԱՌԻՍՈՍԻ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԻՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ՆՐԱ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ.....	233
Բաժին 3 – ԳՈՐՈՉՈՒԻ ԵՒ ԽԱՉԷՆԻ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԻՈՐՈՒՄԸ.....	242
ԳԼՈՒԽ Ե – ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՁԱՆ	
Բաժին 1 – ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՎԻՄԱԳԻՐ ՍԿՋԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԱՐՑԱԽԻ ՄԱ- ՍԻՆ.....	250
Բաժին 2 – ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԺԱ ԴԱՐՈՒՄ.....	272

Բաժին 3 – Բոհն Աղոռնի Արեւելեան ՀԱՏՈՒԱԾԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԺԱ-ԺԲ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՒ ԴԵՐՔԵՆԴԻ ՀԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ.....	276
ԳԼՈՒԽ 2 – ԽԱՉԷՆԻ ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՍԸ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	
Բաժին 1 – ԽԱՉԷՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԶՕՐԱՅՈՒՄԸ ԺԲ ԴԱՐՈՒՄ.....	292
Բաժին 2 – ԾԱՐԻ ԻՇԽԱՆԱՃԻԻՂԸ ԺԳ ԴԱՐՈՒՄ (ԴՕՓԵԱՆՆԵՐ).....	318
Բաժին 3 – ՆԵՐՔԻՆ ԽԱՉԷՆԻ – ԽՕԽԱՆԱԲԵՐԴԻ ԻՇԽԱՆԱՃԻԻՂԸ ԺԳ ԴԱՐՈՒՄ (ՀԱ- ՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆՆԵՐ).....	332
ԱՄՓՈՓՈՒՄ	352
SUMMARY	355
PEZİOME	357
ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ	359
ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	385
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏՈՂՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	386
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	408
ՅԱԼԵԼՈՒԹՅՈՒՆ	
Յալեղուած Ա – ԳՏՁԱՎԱՆՔԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐԻ ԳՐՁԱՆԿԱՐԸ.....	429
Յալեղուած Բ – ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱԳՈՄԵՐԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԳՐՁԱՆԿԱՐՆԵՐԸ.....	430
Յալեղուած Գ – ԱՌԱՋԱԶՈՐԻ ԺԱՅՌԱԲԵԿՈՐԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԳՐՁԱՆԿԱՐՆԵՐԸ.....	431
Յալեղուած Դ – ԱՂՈՒԱՆՔԻ ՊՏՂՈՄԷՆՈՍԵԱՆ ՔԱՐՏԷՂԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ.....	432
Յալեղուած Ե – ԱՆՏԻԿ ԱՂՈՒԱՆՔԸ ԸՍՏ ԿԼԱԻԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԷՆՈՍԻ (ՔԱՐՏԷՂ).....	ներդիր 1
Յալեղուած Ձ – ԱՆՏԻԿ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏԷՂԸ.....	ներդիր 2
Յալեղուած Է – ՇԱՔԻԻ ԱՋՆՈՒԱՏՈՂՄԻ ՏՈՂՄԱԾԱՌԸ Թ-Ժ ԴԱՐԵՐՈՒՄ; ԳՈՐՈՋՈՒԻ ԱՋ- ՆՈՒԱՏՈՂՄԻ ՏՈՂՄԱԾԱՌԸ Թ-Ժ ԴԱՐԵՐՈՒՄ.....	433
Յալեղուած Ը – «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅ»-Ի ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՔԱՐՏԷՂ- ՍԽԵՄԱՅԻ ՀԻԻՄԻՍ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿՏՈՐԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ.....	434
Յալեղուած Թ – ՄՈՎՍԷՍ ԴԱՍԽՈՒՐԱՆՅՈՒ «ՊԱՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ»-Ի ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՃԻԻՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.....	435
Յալեղուած Ժ – ԱՂՈՒԱՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ Դ-ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ.....	436
Յալեղուած ԺԱ – ԱՐՅԱԽԸ ԵՒ ՈՒՏԻՔԸ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅ»-Ի (ՔԱՐՏԷՂ).....	ներդիր 3
Յալեղուած ԺԲ – ՋԱՐԳԱՅԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽԸ (ՔԱՐՏԷՂ).....	ներդիր 4
Յալեղուած ԺԳ – ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ (ՔԱՐՏԷՂ).....	437
Յալեղուած ԺԴ – ԽԱՉԷՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ՏՈՂՄԱԾԱՌԸ (Թ-ԺԳ ԴԱՐԵՐ).....	կազմաստաբն
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	438

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ

ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄԵՐՆ ՈՒ ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐԸ
ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՔՈՒՄ ԱՆՏԻԿԻՑ
ՄԻՆՉԵՒ ԺԳ ԴԱՐ (ՊԱՏՄԱ-ԱՂԲԻՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ)

АЛЕКСАН АКОПЯН

ЦАРСКИЕ И КНЯЖЕСКИЕ РОДЫ СОБСТВЕННО АЛБАНИИ И
ВОСТОЧНЫХ КРАЕВ АРМЕНИИ С АНТИЧНОСТИ ДО XIII ВЕКА
(ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2020
Երևան

Հրատ. խմբագիր	Ս. Յակոբեան
Համակարգչային ձեւաւորումը	Վ. Ղազարեան
Կազմի ձեւաւորումը	Ա. Աւետիսեան
Սրբագրիչներ	Ա. Սահակեան
	Վ. Ղազարեան

Հրատ. պատուէր № 1022
Յանձնուած է արտադրութեան՝ 05. 06. 2020 թ.:
Զափսը՝ 70×100 : Ծաւալը՝ 27,5 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 400 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչութեան տպարան
Երևան, Մարշալ Բաղրամեան 24

Խաչենի իշխանների տոհմաճառը (Թ-ԺԳ դարեր)

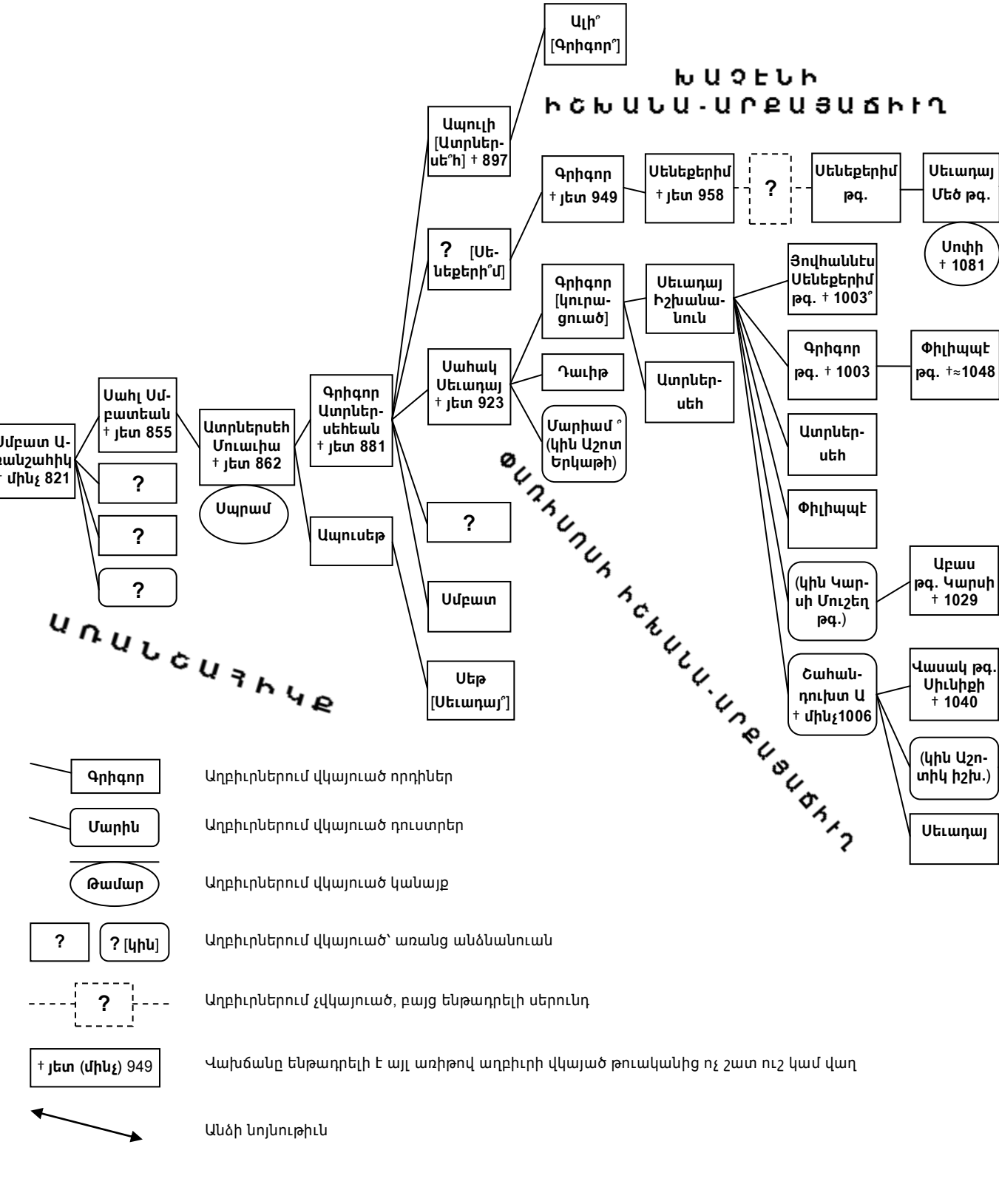
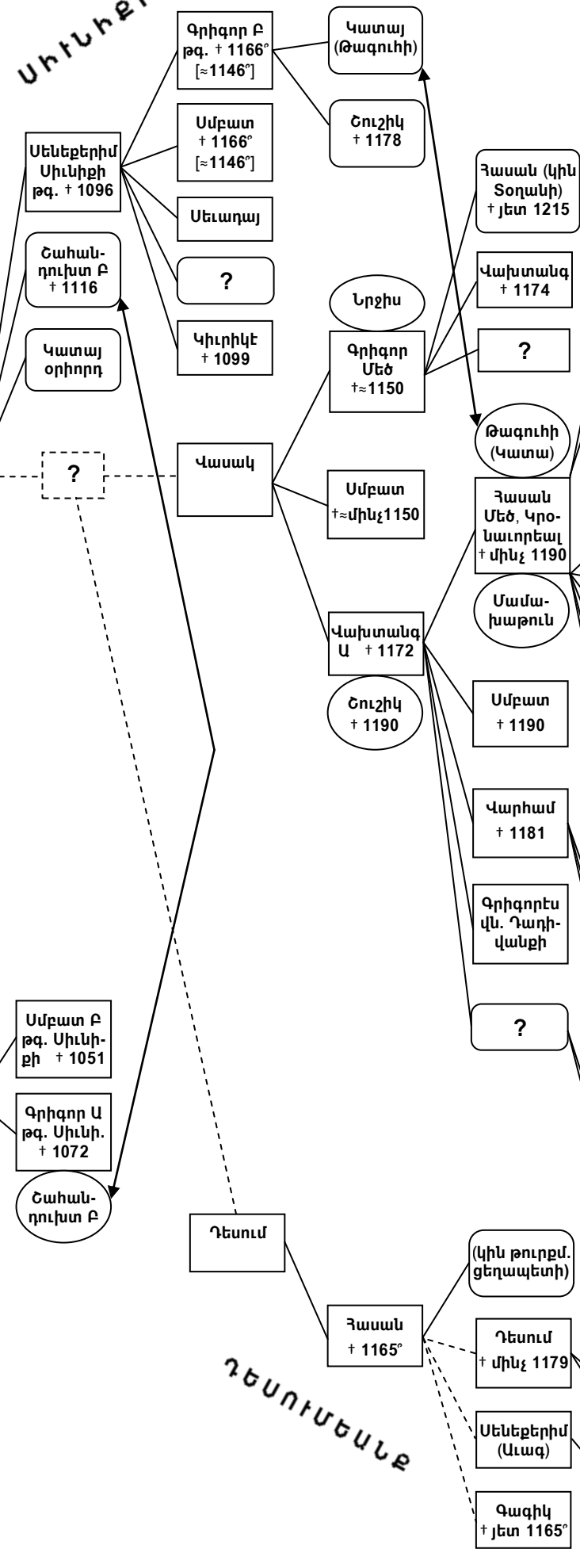
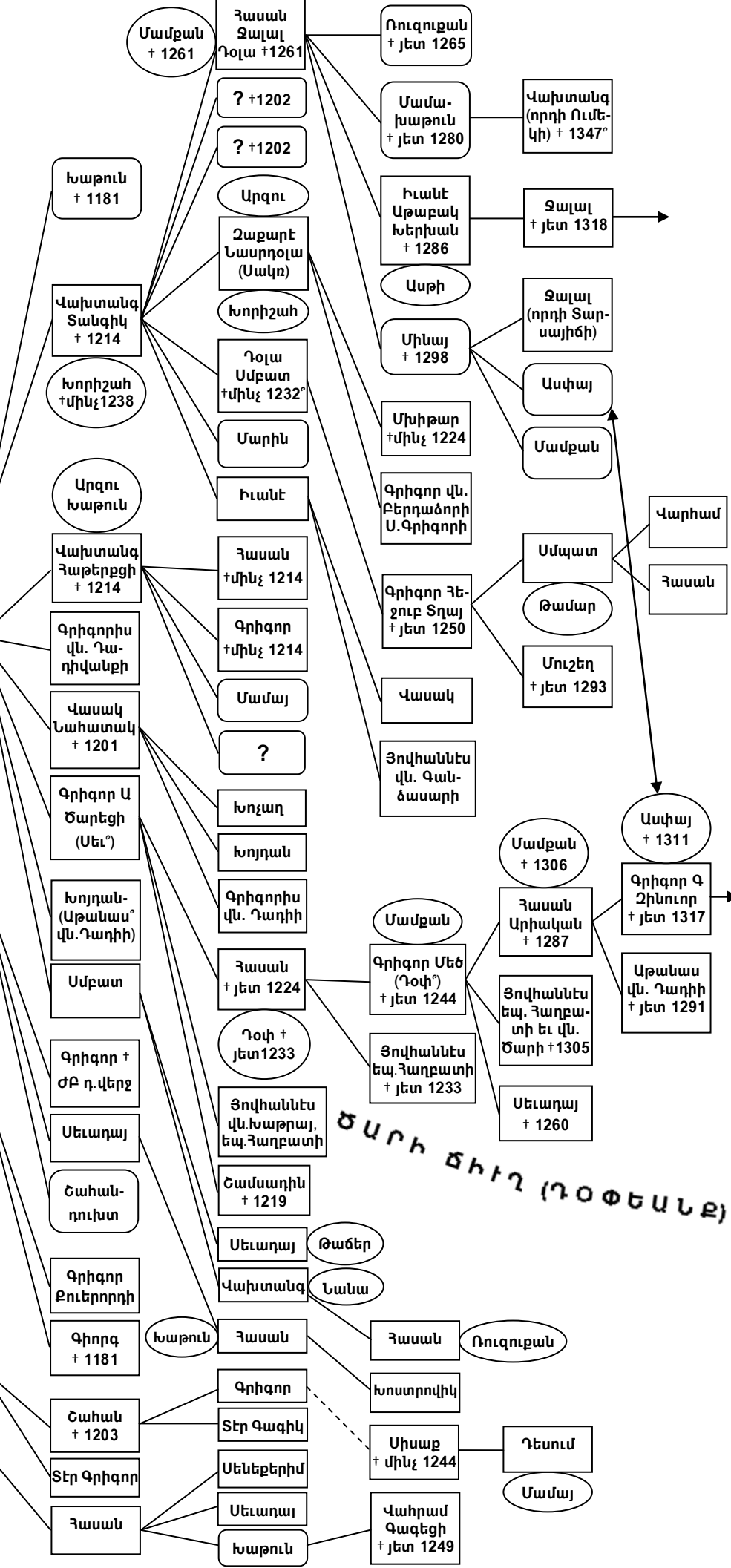
Ալ. Յակոբեան, 2014 թ.

ՆԵՐՔԻՆ ԽԱՉԵՆԻ ԾԻՂ (ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆԸ)

ՍԻՆԻՅԻ ԱՐՔԱՅԱԾԻՂ

ԽԱՉԵՆԻ Ի Ծ Խ Ա Ն Ա - Ա Ր Ք Ա Յ Ա Ծ Ի Ղ

ՓԱՌԽՈՍԻ Ի Ծ Խ Ա Ն Ա - Ա Ր Ք Ա Յ Ա Ծ Ի Ղ

ԱՌԱՆՇԱՀԻԿԸ

- Գրիգոր: Աղբիւրներում վկայուած որդիներ
- Մարին: Աղբիւրներում վկայուած դուստրեր
- Թամար: Աղբիւրներում վկայուած կանայք
- ?: ? [կին]: Աղբիւրներում վկայուած՝ առանց անձնանունան
- - - -: Աղբիւրներում չվկայուած, բայց ենթադրելի սերունդ
- + յետ (մինչ) 949: Վախճանը ենթադրելի է այլ առիթով աղբիւրի վկայած թուականից ոչ շատ ուշ կամ վաղ
- ↔: Անձի նոյնութիւն

